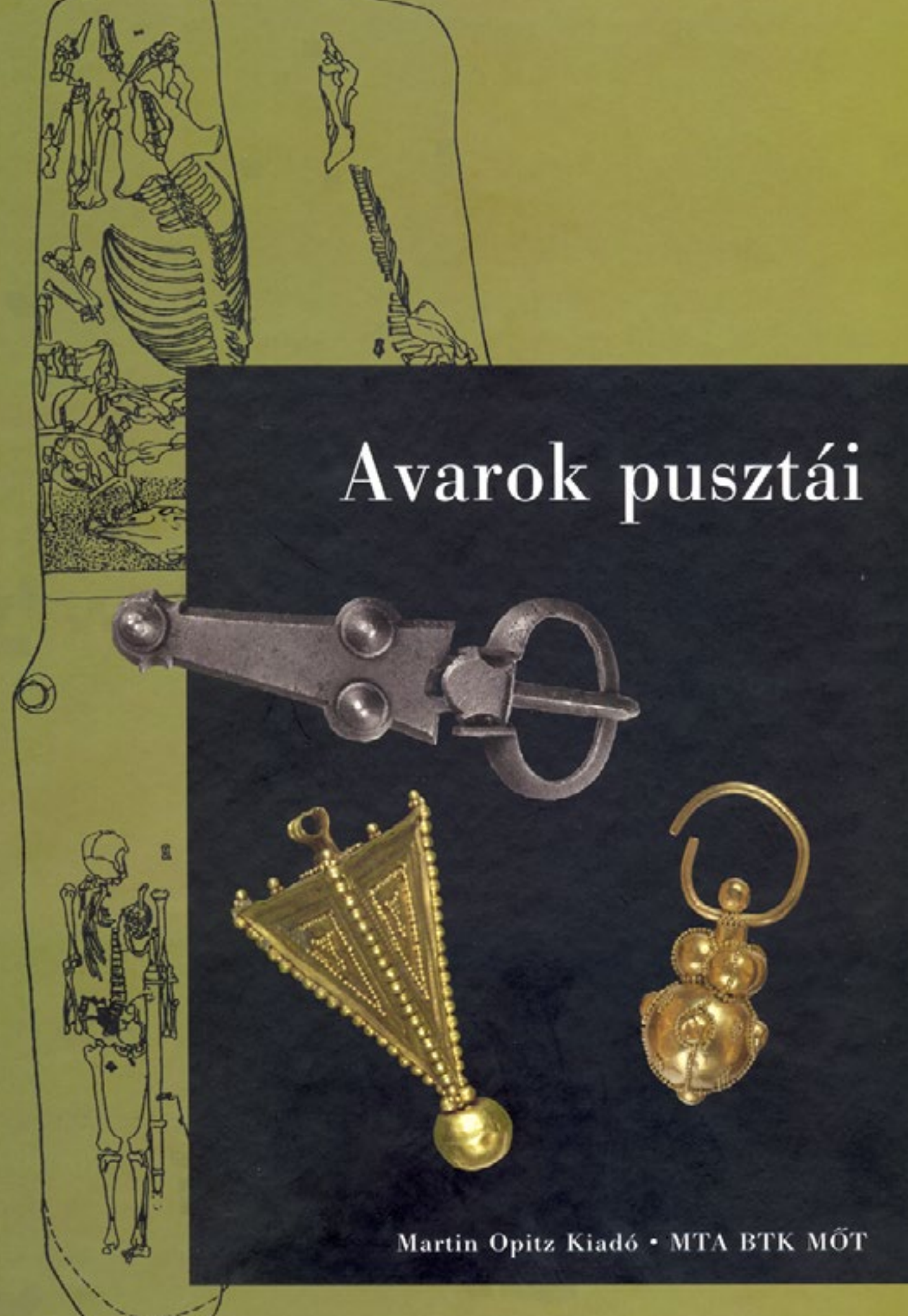

Avarok pusztái

Martin Opitz Kiadó • MTA BTK MŐT

AVAROK PUSZTÁI

AVARUM SOLITUDINES

OPITZ ARCHAEOLOGICA 6
MTA BTK MŐT KIADVÁNYOK 2

AVAROK PUSZTÁI

Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára

AVARUM SOLITUDINES

Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday

Szerkesztette / Edited by
Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila

Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MŐT
Budapest 2014

A kiadvány megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

MTA BTK

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

PPKE BTK Régészeti Tanszék

Ásatárs Kft.

Dobosi-Stier Pincészet, Badacsonytomaj

Kozma Sándor egyéni vállalkozó, Dabas

© Szerzők, 2014
© Szerkesztők, 2014
© Martin Opitz Kiadó
© MTA BTK MŐT

Angol nyelvű fordítás, lektorálás
Seleanu Magdaléna

Borítóterv
Auri Bt.
A hátsó borító Koncz Margit rajzainak fölhasználásával készült.

ISBN 978-963-9987-13-5
ISSN 2060-6370

Kiadja a Martin Opitz Kiadó és az MTA BTK MŐT
Nyomdai munkák: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM / INDEX

Szatmári Imre: Születésnapi köszöntő 9
Lőrincz Gábor publikációi 11

Az Alföld és a Dunántúl őskora

Trogmayer Ottó: Az édentől északra — North of Eden 19
Raczky Pál – Anders Alexandra: Szentpéterszeg-Kovadomb. Egy késő neolitikus lelőhely tér-képei — Szentpéterszeg-Kovadomb Image-scapes of a Late Neolithic settlement 23
Váczi Gábor: A Sióagárd-leányvári kincslelet. Megjegyzések a gyermelyi horizont időrendjéhez — The hoard from Sióagárd-Leányvár. Notes on the chronology of the Gyermely horizon 43
P. Fischl Klára – Pusztai Tamás: Új preszkíta sír Mezőcsát-Hörcsögösről — New pre-Scythian grave from Mezőcsát-Hörcsögös 59

Pannonia és Barbaricum

Müller Róbert: Temetőrészlet Zalaegerszeg-Kaszaházáról. Újabb késő római sír vasguzsallyal és orsóval — The cemetery section at Zalaegerszeg-Kaszaháza. A new Late Roman grave with distaff and spindle 65
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Gondolatok az alföldi sáncok kutatásának jelenlegi helyzetéről — On the present state of research of the Alföld dykes 73
Béres Mária – Cselédes Szilvia – Rácz-Szabó Krisztina: Újabb szarmata sírok Csongrád megye északi részében — New Sarmatian graves in northern County Csongrád 85
Nagy Margit: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz — Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákoscsaba-Péceli út and Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun) 115
Pópity Dániel: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) — A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa-dűlő (Site M43 31) 161
Soós Eszter: Adatok a barbaricumi bepecsételt díszítésű kerámia elterjedési köréhez. Garadna-Elkerülő út 1. lelőhely pecsételt töredékei — The distribution of stamped pottery in the Barbaricum. The stamped pottery fragments from Garadna-Bypass, Site 1 183
Masek Zsófia: A késő római és kora népvándorlás kori gyorskorongolt házikerámia technológiai változásai az Alföld központi területein — Technological changes in the production of wheel-thrown coarse pottery in the central region of the Hungarian Plain in the Late Roman and Early Migration period 193

Az avar puszták népei

Rácz Zsófia: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről — Gräber aus dem 5. Jahrhundert von Nordost-Ungarn (Fundort Hajdúnánás-Fürj-Halom-járás) 203
Gallina Zsolt – Straub Péter: Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep) kora népvándorlás kori sírjai — The early Migration period graves from Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep) 213

Somogyi Péter: Der gegossene Silberbeschlag mit durchbrochener Verzierung im Münzgrab von Freundorf (Tulln, NÖ, Österreich) — Áttört díszítésű, öntött ezüst övveret a freundorfi (Tulln, Alsó-Ausztria, Ausztria) éremmellékletes sírból 235
Balogh Csilla: Kora avar sírok Felgyő-Kettőshalmi dűlőben — Early Avar graves at Felgyő-Kettőshalmi dűlő 243
Garam Éva: Egy avar kori falu gazdálkodásáról, kézművességéről, életmódjáról a falu temetője sírjaiban talált tárgyak tükrében — The economy, the craft industry and the life-style of an Avar period village in the light of the grave goods from the village cemetery 279
Pásztor Adrien: Gyöngyleletek a szegvár-oromdűlői avar kori temető szűrőkanalas sírjaiban — Beads from the burials with strainer-spoons of the Avar period cemetery at Szegvár-Oromdűlő 291
Prohászka Péter – Trugly Sándor: A Komárom-Bercsényi (ma Gombai) utcai 7. századi avar leletek — Die awarischen Funde von Komárno, Bercsényi (heute Gombai) Strasse aus dem 7. Jahrhundert 313
Bartosiewitz László – Biller Anna Zsófia – M. Choyke Alice: Középavar nyúlláb függők a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből — Middle Avar period hare foot pendants in the collections of the Hungarian National Museum 325
S. Perméni Ágota: Balatonudvari-Fövenyes 195. számú avar kori sírja — Grave 195 of the Avar period cemetery at Balatonudvari-Fövenyes 337
Költő László – Szentpéteri József – Bernert Zsolt – Pap Ildikó: Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B — Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs-Papkert B 361
Marcsik Antónia – Molnár Erika: Szatymaz-Makraszéki iskola avar kori temető humán csontanyaga — The human skeletal remains of the Avar period series from Szatymaz-Makraszéki iskola 387
Bárány Annamária: Csonteszközök Daruszentmiklós F-005 avar kori településről — Avar bone tools from Daruszentmiklós Site F-005 (Fejér county, Hungary) 399
Vörös István: Házityúk étel- és állatáldozat maradványok Vác-Kavicsbánya avar kori temetőjében — Chicken food and animal offerings in the Avar cemetery at Vác-Kavicsbánya 409

Az Árpádok Birodalma, a középkor emlékei

Langó Péter: Egyedi függő Kiszombor B lelőhelyről — A unique earring from the Kiszombor B site 427
Révész László: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében — All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period 439
Natalja B. Krylaszova – Andrej M. Belavin – Türk Attila: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiáik fényében — The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region 457
Varga Sándor: Honfoglalás kori temetőrészlet Bátmonostor-Pintér tanyáról. Újabb adatok a 10–11. századi vasmerevítéses tegezek típusaihoz — A Conquest period cemetery at Bátmonostor-Pintér Tanya. Notes on the quivers with iron stiffeners of the 10th–11th centuries 497
Bendeguz Tobias: Souvenir aus dem Orient? Ein fāṭimidischer Glasstempel aus Ószőny (Brigetio) — Keleti emléktárgy? Egy fāṭimida üvegpecsét Ószőnyről (Brigetio) 521
Mészáros Patrícia: Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő-Kettőshalmi dűlőn — An Early Árpádian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalmi dűlő 527

Marcsik Antónia: Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhely Árpád-kori humán csontvázanyagának ismertetése — The human remains from the Árpádian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalom 589
Fodor István: Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról — Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom 613
Wolf Mária: Gorzsai *homo ludens*. Malomjáték egy Árpád-kori házban — The *homo ludens* of Gorzsa. A game board of Nine Men's Morris in an Árpádian Age house 627
Dobó Bernadett: Egy Árpád-kori malomjáték konzerválásának kérdései és tapasztalatai — The conservation of a Nine Men's Morris game board from the Árpádian Age 637
Szatmári Imre: Árpád-kori keresztek és korpuszok a hódmezővásárhelyi múzeum gyűjteményében — Crosses and corpuses of the Árpádian Age in the collection of the Hódmezővásárhely Museum 645
Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: Terra Geur. Mutatvány az Árpád-kori Vas vármegye történeti topográfiai lexikonjából — Terra Geur. A presentation from the Lexicon of the Historical Topography of County Vas during the Árpádian Age 667
Belényesy Károly: A másik falu… — The other village… 679

SZÜLETÉSNAPI KÖSZÖNTŐ

„A barátság, bizony, csak akkor az igazi,
amikor két barát,
noha tán szót sem váltanak egymással,
örömét leli mégis az együttlétben.”
Georg Ebers

Kedves Olvasó!

Egy olyan kötetet tart most a kezében, amelyben régészeti témájú, tudományos igénnyel megírt tanulmányok sorakoznak, de nem pusztán csak a régészettudományunk kedvére, hanem emellett valami más is összefogja a könyv fedőlapjai közé szorított írásokat.

Összefogja ezeket nemcsak a tudomány iránti elkötelezettség, hanem a szerzőkben együtt élő készülődés, izgatott várakozás, s az a közös titok, amelynek célja a meglepetés, az együttes öröm, hogy felköszöntsünk, ünnepeljünk e kötettel Valakit, akinek barátságára, szakmai teljesítményére mindannyian büszkék lehetünk.

Eme közös célunk és szándékunk — a köszöntés —, íme, e kiadvánnyal valóra vált, függetlenül attól, hogy egyikünk vagy másikunk mióta és mi által került ismeretségbe, s van ma is kapcsolatban a kötet főszereplőjével. Egészen biztos, hogy minden egyes közreműködőnek külön-külön is nagyon sok személyes emléke fűződik a korábbi sok közös múzeumi, terep- és kutatói munkához, utazásokhoz, kalandokhoz, koncertekhez, sörözésekhez, beszélgetésekhez, a szigorú és kemény vagy éppen a kellemes, vidám körülményekhez. Az emlékszálak pedig ugyanazon emberhez vezetnek, így általa vagyunk nagyon sokan egymás ismerősei. Ezer képkocka villan fel bennem is, közös, szép emlékekként, amelyeket maradandóvá tett egy-egy régi vagy akár az egy-két héttel, hónappal korábbi élmény, s amelyek által — valahol belül — egyformán gazdagabbak lettünk, s e gazdagság, hiszem, értéket vetít a környezetünk kinti világára is.

Ettől lesz igazán emberi a kötet tartalma, mely egyébként is a régmúlt idők szereplői, elődeink ma még feltárható, vizsgálható hagyatékának morzsalékából igyekszik az ősök egykori keze munkája alapján levezetni, rekonstruálni egyes munkafolyamataik részleteit. Még fontosabb azonban az, hogy ezen keresztül próbál utat találni az e földet szintén hazájukként tisztelő emberek munkája mögött rejlő gondolatokhoz, az ismeretlen elődök egykori érzéseihez, mindennapi életük részleteihez.

A szerzők számára nem meglepő, de a kívülállók számára mindenképpen figyelemre méltó, hogy — bár születésnapi ajándékról van szó — nem csak az ünnepelt kedvenc korszakával, az avar korral foglalkozó írások kerültek a kötetbe, jelezve a főszereplő szakmai és személyes kapcsolati tőkéjének igen erős voltát, elismert szerepét a tudományos és baráti közösségben.

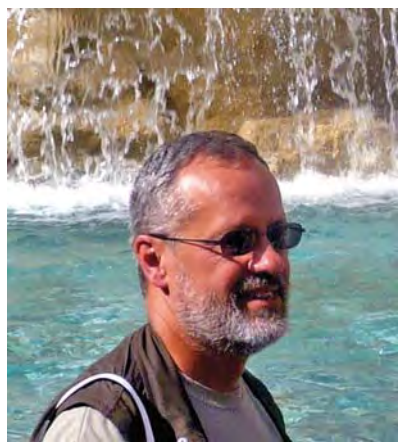
Kedves Olvasó!

Miközben a régészeti tanulmányokat lapozgatja, olvassa, a tudományos tartalom mellett, kérem, gondoljon arra is, hogy a szerzők munkája, írása közben folyamatosan ott volt az a közvetlenül nem látható szándék, hogy a kötet létrejöttével egyik kitűnő munkatársunknak kedveskedjünk, eddigi teljesítménye, személyisége elismeréseként. Mindannyiunk nevében írom ide ezért, hogy

Isten éltessen Gábor, nagyon sokáig, mindannyiunk örömére!

Békés, 2012. október 24.

Szatmári Imre

LŐRINCZY GÁBOR PUBLIKÁCIÓI

1982

Nyíregyháza-Közvágóhíd. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 35, 17.
Tiszabezdéd – 2. sz. vasúti őrhely. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 35, 24–25.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* No. 35, 72.
Tarpa-Almatároló. *Régészeti Füzetek* Ser. I. Ser. I. No. 35, 74.
Tiszalök-Kövestelek. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 35, 75.
Nagyhalász-Pusztatemplom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 35, 123.
Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 109, 306–307.

1983

Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36, 65.
Tiszalök-Kövestelek. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36, 68.
Tiszavasvári-Koldusdomb. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36, 68.
Nagyhalász-Pusztatemplom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 36, 108.
Napkor-vásárosnaményi út (Apagy-Meleghegy). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36, 60.

1984

Árpád-kori téglaégető kemencék Tiszalök-Kövestelken. — Árpád-period brick kilns from Tiszalök-Kövestelek. In: *Iparrégészet* II. Szerk.: Gömöri J. Veszprém, 155–164.
Napkor-Vásárosnaményi út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37, 64.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37, 76.
Tiszalök-Kövestelek. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 37, 78.
Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 111, 273.

1985

Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. — Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 141–162.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 38. 58–59.
Napkor-Vásárosnaményi út. *Régészeti Füzetek* Ser. I. 38, 66–67.
Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 112, 280.

1986

Farkas Sándor gyógyszerész, a múzeumalapító. *Honismeret* 16, 54–55.
Szegvár területének X–XI. századi településtörténeti vázlata. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1986* (é. n.) 44–51.
Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében — 1981/83. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Szerk.: Németh P. Debrecen, 159–210. (Társszerző: Istvánovits E.)
Szegvár-Kórógyszentgyörgy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 54.
Szegvár-Nagypuszta. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 54.
Szentes-Belsőecser-Vekeri mezsgyecsatorna. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 54.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 60.
Tiszalök-Hajnalos. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 61.
Tiszavasvári-Petőfi utcai. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39, 62.
Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 113, 279.

1987

Nyomozás egy avar nemzetségfő sírja után. *Csongrád megyei Hírlap* 1987. május 23. 8.
Kemecse. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40, 16.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40, 60–61.
Szegvár-Oromdűlő, Purger J. tanyája. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40, 74.
Szegvár-Sápoldal. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40, 68.
Zsombó-Bába dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40, 75.

1987–1988

Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 114–115, 270.

1988

A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a Városi Múzeum. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Szerk.: Bálint Gy. Csongrád, 7–21.
A Tisza–Szamos közének története a kezdetektől az Árpád-kor végéig. In: *Szamosközi tanulmányok*. Szerk.: Mező A. Fehérgyarmat 1988, 23–62. (Társszerzők: Istvánovits E. – Kurucz K.)
Búj. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41, 50.
Kemecse. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41, 52.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41, 56.
Csongrád-Várhát. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41, 67.

1989

Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 42, 50.

1990

Szegvár-Oromdűlő. *Archaeologiai Értesítő* 117, 128.

1991

A szegvár-oromdűlői kora avarkori temető 1. sírja. — Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2, 127–154.
„...avarnak mondták magukat..." *Élet és Tudomány* 14, 431–434.
„...avarnak mondták magukat..." — „...they called themselves Avars..." (Kiállításvezető) Szeged. (Társszerző: Kürti B.)
Csanytelek-Palé. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 42, 9.
Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 42, 50.
Csanytelek-Palé. *Archaeologiai Értesítő* 118, 119.
Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2.

1992

Középkori téglaégető kemencék Csongrádról és Békéscsabáról. — Mittelalterliche Ziegelöfen aus Csongrád und Békéscsaba. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989/90-1, 159–180.
Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. — Anmerkungen zu der frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 155–165.
Ismeretlen bronzkori iparművész alkotásai. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1991*, 5–13. (Társszerző: Trogmayer O.)

1993

Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993, 51–96.

Megjegyzések a korai csongrádi vár topográfiájáról. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 187–196.

A csongrád-várháti téglaégető kemence. Régészeti adatok a középkori ipartörténethez. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Szerk.: Bálint Gy. Csongrád, 7–24.

Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez. I. — Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993) 279–320. (Társszerző: Szalontai Cs.)

Szerk.: *Az Alföld a 9. században.* Szeged.

1994

Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. (A fülkesíros temetkezés.) — Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. (Die Stollengräber.) In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 311–335.

Avarok. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 71.

Csongrádi vár és település. In: *Korai magyar történeti lexikon.* Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 154.

Szerk.: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged.

1995

Birituális vatyai temető Csanytelek-Palén. — Birituales Gräberfeld der Vatya-Kultur in Csanytelek-Palé. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1, 49–90. (Társszerző: Trogmayer O.)

Fülkesírok a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. — Stollengräber im frühawarenzeitliche Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1, 399–416.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

1996

Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. — Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásföld. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2, 177–190.

Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez II. — Neuere archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Csongrád vom 6. bis 11. Jahrhundert. II. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2, 269–298. (Társszerző: Szalontai Cs.)

Avar kori népesség – honfoglalás kori népesség. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem*. Szerk.: Pálfy Gy. – Farkas Gy. – Molnár E. Szeged, 79–86. (Társszerzők: Barabás K. – Szatmáry L. – Guba Zs.)

Nyíregyháza-Sóstó, Múzeumfalu. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 47, 54.

Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 2. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

1997

A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. — Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3, 201–286. (Társszerző: Bende L.)

Aranyak a Jósa András Múzeumban. Nyíregyháza. (Társszerzők: Almási K. – Istvánovits E. – Kurucz K. – Németh P. – Ulrich A. – Vörös I.)

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

1998

Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4, 343–372.

Szegvár-Oromdűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 51, 107.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

Szerk.: Trogmayer O.: *„...messzelátó Hegy gyanánt szolgált...” Szer monostor templomának építéstörténete. — „...Es diente als eine Ausblickshöhe...” Die Baugeschichte der Kirche des Klosters von Szer.* Szeged. (Társszerkesztő: Bende L.)

1999

Über eine eigenartige bronzezeitliche Bestattungssitte im mittleren Theißgebiet — A Közép-Tisza-vidék bronzkorának egy sajátos temetkezési szokásáról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5, 191–200.

Szerk.: *Múzeumi Füzetek – Csongrád* 2. Csongrád.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

2000

Szegvár területének településtörténete a 6. század végétől a 13. század végéig. In: *Szegvár. Tanulmányok Szegvár nagyközség történetéről*. Szerk.: Farkas Gy. Szegvár, 51–88.

Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, Kárpát-medencei népesség között (Előzetes közlemény). — Archaeological and anthropological relationship between the Eurasian steppe and an Early Avar population of the Carpathian Basin. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6, 191–198. (Társszerző: Fóthi E. – B. Marcsik A.)

Археологические и антропологические связи между степями Евразии раннеаварской группой населения в Карпатском бассейне. In: *Культуры степей Евразии второй половины и тысячелетия н.э. (из истории костюма). Тезисы докладов. III Международной археологической конференции 14–18 марта 2000 г.* Самара, 90–91. (társszerzők: Marcsik A. – Fóthi E.)

Torzított koponyájú népesség a Szegvár-Oromdűlő kora avar kori temetőből. *Anthropologiai Közlemények* 41, 23–39. (Társszerző: Fóthi E.)

Szerk.: *A középkori magyar agrárium*. Ópusztaszer 2000. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

Szerk.: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szeged. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

2001

Szabolcs–Szatmár–Bereg megye avar sírleletei I. — Avarian grave finds from Szabolcs-Szatmár-Bereg County. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 43, 185–196.

Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. Budapest, 40–47.

Szerk.: *Koronák, koronázási jelvények. — Crowns, coronation insignia*. Ópusztaszer. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7. (Társszerkesztők: Bende L. – Szalontai Cs.)

2002

Búj-Hiller gőzmalom; Kemecse-Sarvay J. birtoka; Kótaj-Bánomvár; Kótaj-Belterület; Kótaj, Teleki L. birtoka; Mátészalka; Nagyhalász-Homoktanya, 267. sz. telek; Nagyhalász-Homoktanya, Ságrétoldal-dűlő; Nagyhalász-Homoktanya, Tiszti lak kertje; Nagyhalász-Telektanya, Hajóhomokdomb; Nagykálló-Vár; Napkor-Vásárosnaményi út; Nyíregyháza; Nyíregyháza-Himes; Nyíregyháza-Moszkva u 9.; Nyíregyháza-Oros; Nyíregyháza-Rákóczi u.; Nyíregyháza-Repülőtér; Nyíregyháza-Sarkantyú u. 17.; Nyíregyháza-Sóstó, Lóczi domb; Nyíregyháza-Vasúti Újtemető; Nyíregyháza-Városi kertészet; Nyírtelek-Kancajárás; Nyírtura-Propper S. földje; Paszab; Paszab-Belterület; Paszab-Övedpart; Szegvár-Oromdűlő; Szegvár-Szőlőkalja; Szentes-Borbásföld; Tiszabercel-Nagyrét; Tiszabercel-Vékás-dűlő; Tiszabercel?; Tiszadada-Kálvinháza; Tiszadada-Szomjas J. tanyája; Tiszadomb-Urkom-dűlő; Tiszaeszlár; Tiszaeszlár; Tiszaeszlár-Bashalom, Csengőspart; Tiszaeszlár-Kunsírpart; Tiszaeszlár-Sinkahegy; Tiszaeszlár-Tsz-központ; Tiszaeszlár?; Tiszalök-Belterület; Tiszalök-Hajnalos; Tiszalök-Kisvajasdomb; Tiszalök-Kövestelek; Tiszanagyfalu-Telekpart; Tiszavasvári-Belsőmajoros; Tiszavasvári-Belterület; Tiszavasvári-Büdi kenderföld; Tiszavasvári-Dózsa-telep; Tiszavasvári-Eszenyi telek; Tiszavasvári-Koldusdomb; Tiszavasvári-Petőfi u. 49.; Tiszavasvári-Téglagyár; Tiszavasvári-Városföldje; Tiszavasvári-Zöld Mező Tsz; Újfehértó-Állami Gazdaság központja; Újfehértó-Micskepuszta; Újfehértó-Temető; Záhony-Vasútállomás. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13/1–2. Budapest, 87, 189, 209–210, 236, 252–253, 259, 267–269, 281, 344–345, 352, 376–387, 394, 425.

Szegvár-Sápoldal. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13/1–2, Budapest, 344–345. (Társzerző: Bóna I.)

Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-Halmon. — Ein Gräberfeld und eine Siedlung aus der Frühbronzezeit auf dem Hosszúhát-Hügel in Kiskundorozsma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8, 77–108. (Társszerző: Bende L.)

Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. — Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8, 351–402. (Társszerző: Bende L. –Türk A.)

Szatymaz, Móra Tsz homokbánya. *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999 — Archaeological Investigations in Hungary 1999.* Budapest, 246.

Szeged, Kiskundorozsma, Hosszúhát, III. homokbánya, M5 autópálya 26/59. sz. lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999 — Archaeological Investigations in Hungary 1999.* Budapest, 247.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Jobbágyok, zsellérek, parasztok*. Ópusztaszer. (Társszerkesztő: Bende L.)

2003

Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel I. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9, 171–187. (Társszerző: Straub P.)

Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon. — An Early Bronze Age Cemetery and Settlement at Hosszúhát-halom in Kiskundorozsma. In: *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged, 47–53. (Társszerző: Bende L.)

Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. — A Grave from the Age of the Conquering Magyars in Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom. In: *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged, 55–61. (Társszerző: Bende L. – Türk A.)

Röszke 48/94. lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000 — Archaeological Investigations in Hungary 2000*. Budapest, 199.

Szeged, Kiskundorozsma, 26/60 (31.) lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000 — Archaeological Investigations in Hungary 2000*. Budapest, 208.

Szeged, Kiskundorozsma, 26/60 számú lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest, 294.

2004

Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez II. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10, 305–337. (Társszerző: Straub P.)

Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003. 499 oldal, 216 szövegközti kép, 235 rajzos és fotós tábla, 1 színes kihajtós térkép. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10, 585–588. (Társszerző: Türk A.)

Balástya határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest,199.

Kistelek határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest, 240.

Szatymaz, 51/12. számú lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Budapest, 289.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Trogmayer Ottó 70. Születésnapi Lap.* Szeged. (Társszerkesztő: Bende L.)

2005

A szegvár-oromdűlői császárkori telep. — Die frühkaiserzeitlichen Siedlung von Szegvár-Oromdűlő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11, 51–114. (Társszerző: Istvánovits E. – Pintye G.)

Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel III. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11, 127–145 (Társszerző: Straub P.)

Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdűlői 81. sírból. — Alpine-type set from Szegvár-Oromdűlő, grave 81. *Zalai Múzeum* 14, 137–167. (Társszerző: Straub P.)

The ethnic picture of the Great Hungarian Plain in the 6th–9th century. Methods and possibilities. In: *Actes du XIVème Congrès UISPP, Universitè de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001.* British Archaeological Reports–International Series 1355. Oxford, 9–12. (Társszerzők: Bende L. – Szalontai, Cs.)

A specific burial custom: the catacomb grave. In: *Actes du XIVème Congrès UISPP, Universitè de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001.* British Archaeological Reports – International Series 1355. Oxford, 93–95. (Társszerző: Bende L.)

M5 57. lelőhely, Kistelek 27/71. lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 — Archaeological Investigations in Hungary 2004.* Budapest, 238.

Szeged-Delelő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 — Archaeological Investigations in Hungary 2004.* Budapest, 283–284.

Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 — Archaeological Investigations in Hungary 2004.* Budapest, 284.

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Hétköznapok Vénuszai*. Hódmezővásárhely. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Hétköznapok Vénuszai. Kr. e. 7. évezred vége – Kr. e. 5. évezred közepe. A Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője*. Hódmezővásárhely. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Everyday Venuses. Late 7th millennium – mid-5th millennium BC. Guide to the permanent archaeological exhibition of the Tornyai János Museum*. Hódmezővásárhely. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: *Hétköznapok Vénuszai. Az újkőkor az Alföldön*. Múzeumi füzetek gyerekeknek 4. Hódmezővásárhely. (Társszerkesztő: Bende L.)

Szerk.: Trogmayer Ottó – Koncz Margit – Paluch Tibor: *Hétezer éves kerámiaművészet. — Seven thousand years old ceramic art.* Múzeumi Műhely 4. Hódmezővásárhely. (Társszerkesztő: Bende L.)

2006

Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/-1, 279–316. (Társszerző: Straub P.)

Szerk.: *Csak rajzolok. Czabarka Zsuzsa és Koncz Margit múzeumi grafikusok munkái*. Szeged. Kiállítás katalógus. (Társszerkesztő: Bende L.)

2007

Baks, Köztársaság utca. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 — Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Budapest, 152.

Földeák, Dinnye-szög-hát. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 — Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Budapest, 201.

Hódmezővásárhely-Kovács csatorna. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 — Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Budapest, 212.

2008

Az elmúlt 10 év. In: Trogmayer O.: A régészeti gyűjtemény. *A Móra Ferenc Múzeum 125 éve. 1883–2008*. Szerk.: Zombori I. Szeged, 35–36.

2009

Szerk.: *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes. Szerk. (Társszerkesztő: Bende L.)

2010

Előszó. In: *Pusztaszertől Algyőig.* Szerk.: Lőrinczy G. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szeged, 7–8.

Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszán, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig.* Szerk.: Lőrinczy G. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szeged, 9–147. (Társszerző: Balogh Cs.)

Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X–XI вв. Карпатской котловины и его салтовская параллель. In: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия*. Ред.: Д. А. Сташенков et al. Самара, 244–254. (Társszerzők: Bende L. – Türk A.)

Szerk.: Kisléghi Nagy Gyula: *Archaeológiai napló.* Szeged–Temesvár.

Szerk.: *Pusztaszertől Algyőig.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szeged.

2011

A fülkesír. A padmalyos sír. In: *Régészeti kézikönyv*. Főszerkesztő: Müller R. Budapest, 147–151.

10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. — Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12, 419–479. (Társszerző: Türk A.)

Előzetes jelentés a tiszalök-kövesteleki 11–12. századi temetőről. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: Juan Cabello – C. Tóth N. Nyíregyháza, 97–104. (Társszerző: Tóth A.)

Szerk.: Paluch Tibor: *Maroslele-Pana. Egy középső neolitikus lelőhely a kultúrák határvidékén*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 2. Szeged. (Társszerkesztők: Balogh Cs. – Paluch T.)

Szerk.: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12. (Társszerkesztő: Anders A.)

2012

Emlékrögeink a kezdetekről. — Our reminiscences about the beginnings. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest, 9–13. (Társszerzők: Kiss G. – Vida T.)

Néhány megjegyzés a Hajdúdorog-Városkert úti 1. sírról. Adatok az avar kori sisakokhoz. — Grave 1 from Hajdúdorog-Városkert road helmets of the Avar period. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. — Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*. Szerk.: Vida T. Budapest, 395–405. (Társszerző: Straub P.)

2013

Nagyhalász múltja a régészeti leletek tükrében. In: *Nagyhalász krónikája*. Szerk.: Csonka O. – Istvánovits E. Nagyhalász, 33–44.

Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytípus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest, 25–68. (Társszerző: Bende L. – Türk A.)

AZ ÉDENTŐL ÉSZAKRA

TROGMAYER Ottó[*]

Talán csak a sebesen szálló idő délibábja űz velünk csúfot, amikor elhiteti, hogy jól látjuk elődeink történetének egyik-másik szegmensét. Tompa Ferenc összefoglaló tanulmányának, és az abban leírtaknak az érvényessége nagyjából negyedszázadig tartott (Tompa 1937). A sok kis felfedezés mozaikjából másfajta képet lehetett elővarázsolni. Közben kevesen vesszük észre, hogy a múlt század húszas évei óta elszállt közel egy évszázad. Módszereink mások, lehetőségeink szinte beláthatatlanok, ám messzemenően kihasználatlanok.

1963-ban még arról vitatkoztunk, hogy lakható, pontosabban élhető terület volt-e a Kárpát-medence a preboreális, vagy akár a boreális időszakban.[1] Mára ez az akkor késhegyig vitatott nagy kérdés törpévé zsugorodott. Ma már nem hisszük, hogy egy lelet csak váratlan és esetleges palackposta az idő tengerében, hanem úgy véljük, egy lelet feltehetőleg csak egy meglelt adat, a sok rejtőzködő közül. Azt meg nem kell részletezni, hogy egy-egy ilyen váratlan üzenet mennyire felforgatja a kutatások állóvizét. Nem telt el fél évtized, amikor váratlan eredmények borzolták a konzervatívok táborának idegeit.

A Vaskapunál épülő román–jugoszláv vízerőmű építése szükségszerűen megemelte a Duna vízszintjét, a part menti sávban leletmentő ásatásokat kellett végezni. A Starçevo-kultúra szokványosnak tűnő településrétegei alatt — a lelőhely neve Lepenski Vir — jókora meglepetést tartogatott a föld. A világ 1968-ban értesült a Dragoslav Srejović vezette feltárás eredményeiről, először az *Illustrated London News* hasábjain. A zengzetes alcím a világ legrégebbi tervezett településének megismerésére bíztatott (Srejović 1968). Korábban már elterjedtek tudományos pletykák a feltárásról, de nem tudtuk meglátogatni. Így a helyszínt már csak rekonstrukciójában láthattam.

Az ásatások 1965–1971 között folytak. Mint említettem, a kora neolitikus réteg alatt, szerencsétlenül, de a kutatás akkori állásának megfelelően mezolitikusnak tartott építmény-együttes több szintjére bukkantak. Az ásató a 136 építményt folyamatosan háznak nevezte. A trapéz alaprajzú építmények szélesebb, ívelt végükkel fordultak a folyó felé. Bennük oltárnak vélt, téglalap alakú kövekkel kiképzett kisebb építmények voltak, melyeknek egyik végén stilizált kőszobor feküdt (Srejović 1969).

Ezeknek a kőből készült fejeknek az ismeretében véltem 1970-ben, hogy a Dunavecse határában, kavicsbányászat közben lelt kőfejecske *(1. kép 2)* valahogyan Lepenski Vir leleteinek köréhez kapcsolható (Trogmayer 1972).

Sajnálatos módon nem volt lehetőségem a 9 × 9 cm nagyságú, kavicson végzett csiszolás, fúrás eszköznyomainak mikroszkópos vizsgáltatására. Azzal is tisztában vagyok, hogy a „…pont-pont, vesszőcske…" példája nyomán beleláthatunk a kavicsba török basát, vagy Hampelmannt. Az *Union internationale des sciences pré- et protohistoriques* 1976-os nizzai kongresszusán Nicolae Vlassa elmondta, hogy ő is lelt a tordai hasadékban ilyen, fejre emlékeztető, megmunkált kődarabot. Később közölték a Mindszent környékéről *(1. kép 3)* a Nemzeti Múzeumba került „kőbékát" (Korek–B. Nagy 1994).

Tudjuk, hogy a centrifugális erő hatására az észak–dél irányú folyómedrek folyamatosan nyugat felé tolódnak. A Duna medrének ezen szakasza is így viselkedett az elmúlt évezredekben. Ezért lehet a Dunakanyartól délre, a bal parton, a mai medertől több ezer méterre kavicsbányák sorát nyitni. Ennek ismeretében már nem azt kell hinnünk, hogy a kőfejecske vízbe esett, hanem azt gondolom, hogy egy egykori vízparti település emléke. Ebben az időben még száraz lábbal lehetett Kis-Ázsiából Európába jutni, hiszen a Földközi-tenger még nem törte át a Boszporuszt, hogy aztán a mai Fekete-tengert édes vizű tóból sós vizű tengerré duzzasztva, elválassza a két fontos területet.

A Lepenski Virről leírt vélemények egy része már módosításra került, jelentőségét azonban az elmúlt fél évtized leletei nyomán kissé másként ítéljük meg.

A második világháború utáni évtizedek ásatásai igazolták Vere Gordon Childe elméletét, a világ gazdaságának első forradalmát jelentő termelő életmódra való áttérésről. Palesztinai és anatóliai feltárások nyomán bevezetésre került a kerámia nélküli neolitikum több fokozatának meghatározása. Mai ismereteink arra utalnak, hogy ez a történelmi esemény sokkal

[*] 1045 Budapest, Erzsébet utca 18. toto34@chello.hu

[1] Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene, Archäologische Konferenz Szeged, 1963 címmel a szegedi *Acta Antiqua et Archeologica* 8. kötetében látott napvilágot 1965-ben.

hosszabb, és területenként más-más ritmusú folyamat volt, mint ahogy azt korábban hittük.

Német kutatók anatóliai ásatásainak sikereit egy 2007-ben Karlsruhéban megnyílt kiállítás katalógusából ismertem meg (Lichter 2007). Az általuk feltárt monumentális építmények kora messze megelőzi a PPNA időszakot, a közel 4000 esztendős időtartam régészeti hagyatékkal való kitöltését kell majd utódainknak megkeresni.

A dunavecsei tárggyal kapcsolatba hozható egyik lelőhely a Göbekli tepe (Pocakdomb) elnevezést viseli (Schmidt 2007). A lelőhely a török–szír határhoz közel esik, de közel van a Tigris és az Eufrátesz völgyei által meghatározható körhöz is. Ezért kapta „az éden kapuja" megtisztelő címet. Az ott feltárt hatalmas kőoszlopokkal, kő domborművekkel jellemezhető szakrális építmények körzetében több kisebb kőfej is előkerült (Katalog 2007, Kat. 25, Kat. 29). Hasonló közösségi építményeket lelt Harald Hauptmann Nevalı Çori lelőhelyen (Hauptmann 2007), közelükből pedig kicsi állat- és emberfej *(1. kép 4)* faragványok jutottak a múzeumba (Katalog 2007, Kat. 108–110).

A katalógusban idézett szakirodalom áttanulmányozására sajnos nem nyílt lehetőségem egészségi állapotom miatt. Az alábbiakban azonban összefoglalom feltételezésemet a „termékeny félhold" és a Kárpát-medence 10 000 évvel ezelőtti kapcsolatáról.

Ma már bizonyítható, hogy a Körös–Starčevo-kultúra gyökerei a Kr. e. 7. évezredig követhetők a Kárpát-medencében, a Balaton–Berettyóújfalu vonaltól délre. Az is beigazolódott, hogy ezt megelőzőleg, sőt részben egyidejűleg éltek mezolitikus hagyományokat folytató vadász közösségek az Alföld északi területén (Kertész 1994).

Elkerülöm most azt a vitát, mely a migráció vagy adaptáció kérdéséről folyik. Lepenski Vir azt bizonyítja, hogy az Al-Dunánál élt egy közösség, mely kulturális (és etnikai?) kapcsolatba hozható Délkelet-Törökország legújabb, újkőkor előtti monumentális leleteivel. Szem előtt tartom, hogy az 1960-as évek ásatásai az akkori, a mainál sokkal durvább technológiával folytak, de hát az vesse az első követ az én generációmból, aki nem fél, hogy — joggal — visszadobják.

A kérdéses leletek közül a trapéz alakú építményeket nem házaknak, hanem kultuszhelyeknek tartom, olyannak, mint a klasszikus idő Delphoi-a vagy Olympiája volt. Olyan helynek, ahol időszakonként összegyűltek a korszak embercsoportjai, hogy hitük szerinti rítusaikat elvégezzék. A szentélyek (oltárok) alakját talán befolyásolta a Duna másik partján álló hatalmas szikla alakja (Srejović 1969, Sl. 3).

Már az ásatás alatt elkészültek az első, akkor még nem kalibrált radiokarbon vizsgálatok. A közlemények sajnos nem részletezik a faszén darabkák leletkörülményeit. Tudomásom szerint sajnos az ásatások vezetői közül erről már senki sem tud hiteles szóbeli tájékoztatást adni. Mégis történnek kísérletek a helyesbítésre, melyek sok segítséget nyújtanak a rekonstrukcióhoz. 2007-ben jelent meg Dušan Borić és Vesna Dimitrijević közleménye, melyben kalibrált radiokarbon adatokat találunk (Dušan–Dimitrijević 2007). Itt már közelíthetünk a vizsgált minták helyéhez. A kalibrált adatok azt sugallják, hogy a furcsa építmények padlószintjén lelt faszenek és egyes emberi csontvázak kora inkább egyezik a kőszobrok feletti réteg korával, mint az építmények feltételezett korával. Másként fogalmazva, a Strarçevo-kultúra hagyatékának korát jelzik. A legújabb mérések azt valószínűsítik, hogy a legkorábbi fázis akár a 9–10. évezredig is visszadatálható (Dušan–Dimitrijević 2007, 17).

Külön szólok a területen feltárt sírok koráról. Úgy vélem, hogy a zsugorított helyzetű csontvázak mindegyike Starçevo-korú, attól függetlenül, hogy egy építmény padlóján feküdt, vagy építményen kívül. Véleményemet a radiocarbon adatok is alátámasztják. Közhely, hogy a sírgödör az egykori felszínről mélyed le, a felszínen hagyott maradványokat a ragadozók széthordják. A háton fekvő vázak számomra teljesen újak, eddig ilyeneket a Körös-kultúra hagyatékában nem találtam (Trogmayer 1969; Paluch 2004). Amennyiben az emberi csontok ^{14}C vizsgálatai helytállóak, valószínűleg ugyancsak a Starçevo-kultúrához köthetők.

Az idézett cikket egy évvel követte a *The Iron Gates in Prehistory* c. tanulmánykötet, melyet Clive Bonsall, Vasile Boroneanț, valamint Ivana Radivanoviç jegyeznek (Bonsall et al. 2008). A minket érintő, minden részletre kiterjedő tanulmány a temetkezési szokások és építmények korával foglalkozik (Bonsall et al. 2008a). A sírok kora összevág az általam előbb mondottakkal, az építmények korának meghatározását azonban az utókor feladatának tartják. E témakörhöz kapcsolódva magam úgy vélem, hogy a mezolitikus–neolitikus életmódra való áttérés nem régiónkban történt, így ezt Lepenski Vir leletei között sem kereshetjük.

A fontos leletek talán kapcsolatba hozhatók az említett törökországi monumentális emlékekkel. A Dunavecsén talált kőfej pedig jó szándékkal ugyanehhez a körhöz kapcsolható.

Lehet, hogy a Kárpát-medence mégsem volt oly messzi, távoli északon az Éden kapuitól?

P. s.: Roska Márton neves régészünk, elődöm a szegedi régészeti tanszék katedráján, hattyúdalát egy, a Bakonyban lelt löszkonkrétum késő paleolitikus állatszoborként történő interpretálása jelentette (Roska 1956). Remélem, hogy nem követem tévedésemmel Tisztelt Kollégámat.

IRODALOM

Bonsall et al. 2008: Bonsall, C. – Boroneanţ, V. – Radovanović, I. (eds): *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives.* British Archaeological Reports – International Series 1893, Oxford 2008.

Bonsall et al. 2008a: Bonsall, C. – Radovanović, I. – Roksandic, M. – Cook, G. – Higham, Th. – Pickard, C.: Dating burial practices and architecture at Lepenski Vir. In: *The Iron Gates in Prehistory.* Eds.: Bonsall, C. – Boroneanţ, V. – Radovanović, I. British Archaeological Reports – International Series 1893, Oxford 2008, 175–205.

Borić–Dimitrijević 2007: Борић, Д. – Дмитријевић, В.: Апсолутна хронологија и стратиграфија Лепенског Вира. — Absolute Chronology and Stratigraphy of Lepenski Vir. *Starinar* 57 (2007) 9–55.

Hauptmann 2007: Hauptmann, H.: Nevalı Çori. In: *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit.* Hrsg.: Lichter, Cl. Karlsruhe 2007, 86–93.

Katalog 2007: Katalog. In: *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit.* Hrsg.: Lichter, Cl. Karlsruhe 2007, 267–373.

Kertész 1993: Kertész, R.: Late mesolithic chipped stone industry from the site Jásztelek I (Hungary). — Késő mezolit pattintott kőipar Jásztelek I lelőhelyről. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 23–39.

Korek–B. Nagy 1994: Korek J.–B. Nagy K.: A „kőbéka". — Der „Steinfrosch". In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 45–51.

Lichter 2007: Lichter, Cl. (Hrsg.): *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit.* Karlsruhe 2007.

Paluch 2004: Paluch T.: A Körös–Starčevo kultúra temetkezései. — Die Bestattungen der Körös–Starčevo-Kultur. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 46 (2004) 23–51.

Roska 1956: Roska, M.: Die erste jungpaläolithische Plastik in Ungarn. Die Pferdefigur von Bakonybél. *Quartär* 7–8 (1956) 177–182.

Schmidt 2007: Schmidt, K.: Göbekli Tepe. In: *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit.* Hrsg.: Lichter, Cl. Karlsruhe 2007, 74–77.

Srejović 1968: Srejović, D.: Lepenski Vir 7000 years ago. *Illustrated London News* January 1968, 2281.

Srejović 1969: Срејовић, Д.: *Лепенски Вир. Нова праисторијска култура у Подунављу.* Beograd 1969.

Tompa 1937: Tompa, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *Bericht der Römisch-Germanischen Komission* 24–25 (1934–35 [1937]) 27–127.

Trogmayer 1969: Trogmayer, O.: Die Bestattungen der Körös-Gruppe. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/-2 (1969) 5–15.

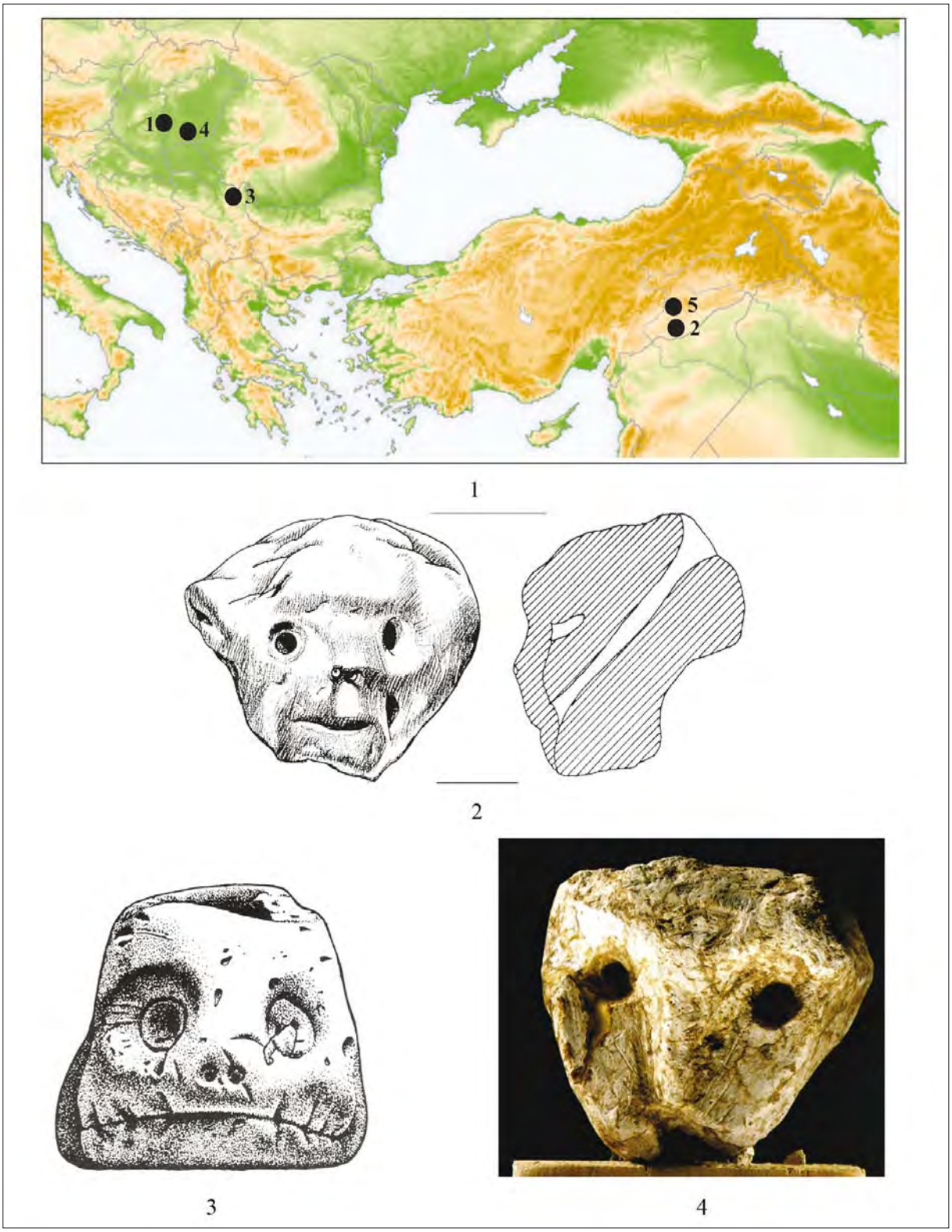
Trogmayer 1972: Trogmayer, O.: Körös Gruppe – Linienband-keramik. *Alba Regia* 12 (1972) 71–76.

NORTH OF EDEN

Smaller structures constructed from rectangular stones with a stylised stone statue at one end, believed to be altars, were found inside the 136 trapezoidal buildings uncovered at Lepenski Vir. I linked the small stone head found during gravel mining on the outskirts of Dunavecse to the same cultural circle *(Fig. 1. 2).* Similar stone heads have been found on sites in south-eastern Turkey, at Göbekli tepe and Nevalı Çori *(Fig. 1. 4).*

The Lepenski Vir site indicates that the community living in the Lower Danube region can be culturally (and perhaps ethnically) linked to the group that erected the pre-Neolithic monumental structures in south-eastern Turkey. The calibrated radiocarbon dates from Lepenski Vir suggested that the buildings and some human burials represent the legacy of the Starčevo culture. The most recent measurements indicate that the site's earliest occupation can be as early as the 9th–10th millennium BC. It is my belief that the crouched human burials can all be assigned to the Starčevo culture, a conviction I share with several other scholars.

It seems to me that the transition from a Mesolithic to a Neolithic life-style did not take place in this region and that traces of the transition are sought in vain at Lepenski Vir, even if the remarkable stone finds can perhaps be linked to the monumental relics of Turkey. With a little goodwill, the stone head from Dunavecse can perhaps also be linked to this cultural province.

1. kép. 1: A tanulmányban említett lelőhelyek elhelyezkedése. 1. Dunavecse, 2. Göbekli tepe, 3. Lepenski Vir, 4, Mindszent, 5, Nevalı Çori; 2: Kőfej Dunavecséről (rajz: Koncz M.); 3: Kőfej Mindszentről (Korek–B. Nagy 1994, 1. kép 1); 4: Kőfej Nevalı Çoriból (Katalog 2007, Kat. 108)

Fig. 1. 1: The sites mentioned in the text (1. Dunavecse, 2. Göbekli tepe, 3. Lepenski Vir, 4, Mindszent, 5, Nevalı Çori); 2: Stone head from Dunavecse (drawing by M. Koncz); 3: Stone head from Mindszent (Korek–B. Nagy 1994, Fig. 1. 1); 4: Stone head from Nevalı Çori (Katalog 2007, Cat. no. 108)

SZENTPÉTERSZEG-KOVADOMB. EGY KÉSŐ NEOLITIKUS LELŐHELY TÉR-KÉPEI

RACZKY Pál – ANDERS Alexandra***

BEVEZETÉS

Az Alföld keleti szélén, a bihari Berettyó-völgyben található lelőhely, egy kis települési halom kutatástörténeti életútja sajátos módon idézi meg a magyarországi és az európai őskor nagy gondolati áramlatait, különösen a tér és időbeli vonatkozások megítélésének fordulatait. Lőrinczy Gábor 60. születésnapját köszöntő tanulmányunkban Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyét *(1. kép 1–2)* az 1922 és 2014 között eltelt közel száz év egy-egy időhorizontjához tartozó, különböző szempontokból ábrázoló tér-képek bemutatása mellett azt a szélesebb összefüggésrendszert is megkíséreljük fölvázolni, amelyben ezek a képi mozaikok mai megítélésünk szerint értelmezhetők.

ELŐKÉPEK SZENTPÉTERSZEG KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

A mai magyar társadalomtudományokban gyakorta esik szó a „térbeli fordulat/*spatial turn*" elnevezés mögötti általános szemléleti váltásról (Gyáni 2007), amely — eltérően a korábbi időszakoktól — a társadalmi folyamatok időbeliségével szemben elsősorban térbeli környezetükre koncentrál. Ennek lényege a különböző szintű mozgásformák egy-egy vetületének különböző felbontású térképeken történő megjelenítése, illetve analízise. Az említett súlypont áthelyeződésben nemzetközi szinten bizonyosan meghatározó szerepet játszott Henri Lefebvre angol nyelven 1991-től szélesebb körben hozzáférhető, s így nagy hatást kiváltó munkája, amely a tér ember általi aktív produkciója mellett érvelt (Lefebvre 1991). Ugyanakkor az egységesnek vélt térbeli fordulat módszertani problematikusságára Berger Viktor széles irodalmi kitekintésre alapozva, szociológiai megközelítésből hívta föl a figyelmet (Berger 2012). A régészettudományhoz talán legközelebb eső magyarországi néprajzban e paradigmaváltás gondolati kereteit Keményfi Róbert munkái jelzik legvilágosabban (Keményfi 2004; Keményfi 2010, 3–4). A humán tudományok alakulásában különböző belső dinamika érvényesül, s így a tér/idő viszonyrendszer egyes szempontjainak előtérbe kerülése, máskor visszaszorulása nagyon is az adott diszciplína függvényének tekinthető. Mégis vannak olyan történeti események, amelyek globális léptékű hatásuknál fogva általános érvényű szemléleti változásokat eredményeznek egy-egy ország kulturális összefüggésrendszerében, belső értelmezési világában, s ezzel sajátos áthallásokat, megfeleltetési horizontokat képesek megalapozni távoli tudományterületek között is.

Az európai és a hazai ősrégészet XIX. és XX. századi története során hol a tér, hol pedig az idő vizsgálata került középpontba, amelynek újabb példái mindig érdeklődésre tarthatnak számot, ugyanakkor utalnak e fordulatok ciklikusságára, szélesebb politikai beágyazottságára is.

A XIX. században a biológiai evolúció gondolati kereteinek logikája és a geológiai rétegtan a múltbéli tárgyak által megjelenített kulturális evolúció komplex modelljét alapozta meg. Az akkori elsődleges megközelítésekben az írott forrásokat megelőző időszakok kezdetei, azok léptékei voltak a meghatározó gondolati momentumok, azaz az időtényező képezte a születő régészeti módszertan elsődleges érdeklődési körét. Ennek megfelelően az emberi történelem valóságos kezdőpontjának kérdése jelezte e kutatástörténeti időszak súlyponti problémáját (Renfrew 1973, 21–32). Csak a XX. század első felében került a figyelem középpontjába a tárgyak együttese által képviselt anyagi (régészeti) kultúra térbeli elterjedése, valamint azok etnikus, nyelvi és antropológiai megfeleltetése (Renfrew 1979, 14–16). A térbeli vonatkozások régészeti megalapozásához Gustaf Kossinna 1911-ben vezette be a „*Siedlungsarchäologie*/településarcheológia" módszertanát és a „*Kulturprovinz*/kulturális provincia" régészeti kutatásának elméleti kiindulását (Jankuhn 1977, 4–6). Vere Gordon Childe volt az, aki Délkelet-Európában a vertikális rétegsorral rendelkező tellek és az egyrétegű

* ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B. raczky.pal@btk.elte.hu
** ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B. anders.alexandra@btk.elte.hu

települések megkülönböztetésével az idő és tér máig érvényes kettős régészeti összefüggésrendszerének környezetét teremtette meg (Chapman 2009, 148–149; Simonetti 2013). A magyarországi települési halmokon folytatott ásatási módszertanhoz László Ferenc erősdi (László 1978, 75–102), Zoltai Lajos herpályi (Zoltai 1922; Jelentés 1924), valamint Roska Márton pécskai (Roska 1912) és perjámosi (Roska 1913) feltárásai szolgáltatták a legszebb példákat.

Európai léptékben már az I. világháború politikai, szellemi párviadalát képviselték G. Kossinna és V. G. Childe egyetlen civilizációs centrumot feltételező térbeli elképzelései, amelyek egymással szöges ellentétben álltak. Míg G. Kossinna az akkori Észak-Németország területéről igyekezett az európai régészeti kultúrákat származtatni, addig V. G. Childe Elő-Ázsiát tekintette a civilizációk bölcsőjének (Kossinna 1936; Childe 1939; Veit 1984). Lényegében mindketten a kulturális megjelenésformák térbeli terjedését, diffúzióját vélték a történelem fő alakító tényezőjének, de a leszármazási irányultság más-más földrajzi-kulturális környezetében hittek. Ez a gondolati kettősség világosan felismerhető a Kárpát-medencei neolitikum eredeztetésének kérdésében is, hiszen V. G. Childe a Balkán, míg Tompa Ferenc a Közép-Európa irányából történő etnikus vándorlást tartotta a meghatározó történelemformáló momentumnak (Childe 1929; Tompa 1929). Ezekben az elméletekben az angol és a német világbirodalom azon törekvését vélhetjük felfedezni, hogy a korabeli területi igényeket, „élettereket" történeti előzményekre visszavezethető összefüggésekben és megalapozottságban láttassák a XX. század elején.[1] Ez azt is jelenti, hogy a régészeti kultúrák kapcsolatainak modellezésében a kezdetektől aktív szerepet játszott az aktuális politika megvalósítani kívánt térbeli érvényesülési kerete.

Jól illusztrálható, hogy a trianoni békeszerződés Magyarországon milyen kényszerű aktivitást váltott ki a korabeli elemző földrajztudományban (Hajdú 2004, 20–32), amely hangsúlyozottan a Kárpát-medence egészét tekintette értelmezési tartománya kereteinek. Ennek a szemléletnek egyik korai példájaként idézhetjük Tompa Ferenc a bükki és tiszai kultúrák elterjedését bemutató térképét. Itt a lelőhelyek a Kárpát-medence olyan vízrajzi térképén találhatók meg, ahol Magyarország I. világháború előtti és utáni határai egyaránt megjelennek (Tompa 1929, Tafel LXI). A földrajztudományokhoz hasonlóan a hazai őrségészetben is előtérbe került a földrajzi tényezők őskori kultúrák elterjedésében játszott szerepének vizsgálata, amelyet Csalog(ovits) József tanulmányai, illetve a neolitikus kultúrák elterjedését magyarázó térképi mellékletei fémjeleztek (Csalogovits 1930; Csalog 1941, 3. kép). Roska Márton régészeti repertóriumában egész Erdély őskorának kulturális kapcsolatrendszerét illusztrálta a Kárpát-medence keleti felének vízrajzi térképein (Roska 1942, I–XXV. térkép). Egészen újszerű eljárást követett Patay Pál, aki a rézkori és kora bronzkori kultúrák lelőhelyeit a Kárpát-medence egészét ábrázoló térképek sorozatán ábrázolta, figyelmen kívül hagyva a trianoni határok korlátait (Patay 1938). Érdekes körülmény ugyanakkor, hogy Tompa Ferenc két világháború közötti, 25 év őrségészeti kutatását összegző tanulmányában egyetlen áttekintő térképi melléklet sem található, de olyan területi felbontást használ Magyarországra, mint *Ostprovinz*, *Westprovinz*, *Nordprovinz*, amely igen emlékeztetett G. Kossinna német terminológiájára (Tompa 1937, 63–64). E néhány kiemelt momentum alapján azt mondhatjuk, hogy az I. világháborút követő kutatástörténeti időszakot bizonyos értelemben a térbeli vonatkozások felértékelődése jellemezte a magyar őrségészetben, a vizsgált kultúrák tágabb Kárpát-medencei keretben való tárgyalása valamiféle lélektani ellenállást jeleníthetett meg a trianoni diktátum új Magyarország-határaival szemben.

Igaz ugyan, hogy a Duna-vidék és az Égeikum, valamint Nyugat-Anatólia szorosabb kulturális kapcsolatai Hubert Schmidt (Schmidt 1903) óta mindig is felmerültek, mégis a magyarországi, erdélyi neolitikum egészének eredetét (Childe 1930), térbeli kapcsolatrendszerét forradalmian szabta át Kutzián Ida a Körös kultúráról 1944-ben megjelent monográfiája (Kutzián 1944). Szakítva a Tompa féle közép-európai gyökerű neolitikum modelljével, a Körös-kultúra népességét délről bevándoroltnak határozta meg, s eredetének kiindulási területét Görögország területére lokalizálta. Ugyanakkor a *„Felső-Tiszától a Korinthosi-öbölig terjedő régió"* területét egységes kulturális zónaként határozta meg (Kutzián 1944, 99–131). Mindez hosszú távon a magyarországi őskor kutatásának teljes átorientálódását, szempontrendszerének átalakulását indította el, s ennek egyik szimbolikus végpontjaként Kalicz Nándor az anatóliai kulturális kapcsolatrendszert központba állító munkáját tekinthetjük (Kalicz 1963).

A külső politikai légkör újabb drámai megváltozását a magyar őrségészet módszertanának átalakulásában mérhetjük le a II. világháborút követő időszakban. Ekkor a kultúrák térbeli vizsgálati keretei összeszűkültek, s egyáltalában a régészeti információk térképi megjelenítésének igénye is visszaszorult. Az 1950-es és az 1960-as évek térbeli irányultságát csupán néhány topográfiai szakdolgozat jellemezte Magyarországon,

[1] A német gyakorlatra lásd Junkers 1997, 49–66.

amelyek egy-egy mikrorégió neolitikus települési sajátosságának tanulmányozását is új alapokra helyezték (Kalicz 1957; Makkay 1957). Ugyanekkor Banner János (Banner 1961) és Bognár-Kutzián Ida (Bognár-Kutzián 1966) külföldön kiadott és a magyar neolitikumot egészében áttekintő publikációi egyetlen térképet sem tartalmaztak. Nagyobb léptékben is ritkák az olyan szintézisek, mint Fritz Schachermeyr, V. G. Childe és Stuart Pigott munkái, amelyek európai térképi vetületen magyarázták a régészeti jelenségek összefüggéseit (Schachermeyr 1953, 285; Schachermeyr 1953–54, Taf. I–II; Childe 1957; Pigott 1965). Ebben az időszakban ismét inkább az időrendi szempontok határozott előtérbe kerülése vált jellemzővé. Ezt a szellemi áramlatot jelenítette meg Európában Vladimir Milojčić nagy kronológiai összegzése (Milojčić 1949), míg az amerikai kontinensen Robert W. Ehrich összefoglaló munkái képviselték ezt az irányzatot 1954-től kezdődően (Ehrich 1954; Ehrich 1965; Ehrich 1992)

Ami Magyarországot illeti, az 1970-es években jelentek meg Kalicz Nándor újszerű térképes sorozatai, amelyek a neolitikum és a rézkor időszakának kulturális összefüggésrendszerét időrendi fázisoknak megfelelő térbeli viszonyaik szerint képezte le a Kárpát-medencén belül (Kalicz 1970). Mindez egy olyan „tér-képi fordulat" eljövetelét körvonalazta, amelynek megvolt az európai léptékű, szélesebb kitekintésű megfelelője is Ruth Tringham munkáiban (Tringham 1971). Az ő nagy ívű régészeti áttekintése ráadásul a vasfüggöny mögötti Európa őskori kezdeteit térképezte fel abban az időszakban, amikor az egyes országok belső kutatottsága meglehetősen különböző volt (Evans–Rasson 1984). Ugyanebben az időben zajlott le a második „radiokarbon forradalom", amely elsődlegesen az európai őskor V. G. Childe által felvázolt hagyományos kronológiai kereteinek összeomlását okozta (Renfrew 1973, 93–132). Másodlagosan azonban Európa őskori fejlődésének egésze egy „kronológiai törésvonal" mentén elszakadt a közel-keleti civilizációk kapcsolatrendszerétől (Renfrew 1973, Fig. 20–21). Ezzel a fordulattal az egy kulturális centrumot és egy fejlődési vonalat feltételező történeti modellel szemben, a több civilizációs centrumra alapozott és több vonalon futó társadalmi evolúció elképzelése vált uralkodóvá az általános régészeti elméletben. Európa területe s régészeti kultúrái ebben a megközelítésben felértékelődtek, hiszen többé nem a Közel-Kelet perifériális környezetét, hanem önálló világot képviseltek a maguk sajátos belső dinamikájukkal. Mindebből nyilvánvaló tehát, hogy az abszolút időrendet forradalmian átalakító ^{14}C datálási módszer egyszersmind fordulatot jelentett a térbeli dimenziók tekintetében is. Marija Gimbutas pontosan ebből a megfontolásból kiindulva fogalmazta meg, s ábrázolta térképen a *„Civilization of Old Europe"* kulturális-territoriális koncepcióját, s javasolta ezen belül a további regionális/időrendi kulturális változatok sorát (Gimbutas 1974, 17–35). Nézete szerint a *„Middle Danube Basin"* egy ilyen organikus egység volt ebben az európai összefüggésrendszerben. A Prágában ekkor kiadott, az egymást követő őskori kultúrák elterjedési sorozatát tartalmazó régészeti atlasz már ezt az új európai léptékű modellt képezte le térképein (Bouzek et al. 1975, 191–259). Tulajdonképpen ebből a gondolati körből indult el, s ezen az értelmezési tartományon belül valósult meg a későbbiekben az önálló Európa őskori települési hálózatának vizsgálata is (Chapman 1989; Strahm 1995; Müller 2010).

A XX. század eleji ásatások nyomán a délkelet-európai tellek rétegsorai egy-egy régió őskori fejlődésének helyi, sokszor egyedüli időrendi mércéivé váltak (pl.: Vinča, Karanovo, Dimini stb.: Whittle 1985, 134–135; Chapman 1997a, 139–148; Bailey 2000, 156–161). Egy magasabb rendű szintézis keretében a párhuzamos jelenségek, illetve az előforduló „export-import" leletek alapján igyekeztek e rekonstruált regionális fejlődési sorozatokat egymásnak megfeleltetni, s így egy nagyobb földrajzi egység összesített, relatív időrendi modelljét megrajzolni. A kronológiai vizsgálatok e módszertanából az is következett, hogy Délkelet-Európa őskori telljeinek történeti jelentősége felértékelődött: ezek váltak az elsődleges régészeti, településtörténeti régészeti forrásokká is. Így, ami a neolitikum és rézkor települési sajátosságairól az 1960–1990-es években közfelfogássá vált a szakirodalomban, az nagyrészt a telleken tett régészeti megfigyelések általánosítását jelentette. Mindezek a tények önmagukban azt sejtetik, hogy amit a tellekre koncentráló ásatási megfigyelések alapján általában a délkelet-európai neolitikum településtörténetéről korábban írtak, az a különleges helyszíneken, azaz a telleken tapasztalt sajátosságokat általánosította reprezentatív modellé és szélesítette regionális léptékben érvényessé (pl. Todorova 1982).

A neolitikus tell-települések magyarországi kutatásának komplex szemléleti alapjait főként Makkay János (Makkay 1982), Andrew Sherratt (Sherratt 1982) és John Chapman (Chapman 1989) 1980-as évekbeli munkái indították el, s amelyek végül is egy kiállításhoz kapcsolódó tanulmánygyűjteményben alkothattak új minőségű szintézist (Tálas–Raczky 1987; Kalicz–Raczky 1987). E munkára alapozva tudtuk a Kárpát-medencei neolitikum egymást követő időszakainak térbeli kulturális kapcsolatrendszerét is térképeken megjeleníteni (Raczky 1989, Fig. 1–9; Kalicz 1989, Abb. 1–14).

Az egy-egy tellt, vagy annak szűkebb környezetét vizsgáló munkákat olyan nagyobb léptékű összegzések

követték, amelyek regionális térben és általános településtörténeti modellbe helyezték a neolitikus tellek problémakörét a Felső-Tisza-vidéken (Chapman 1997a), a Körösök vidékén (Parkinson 2006; Anders et al. 2010; Gyucha et al. 2011), az Alföldön (Kalicz–Raczky 1987; Whittle 1996, 107–121; Kalicz 2001; Link 2006; Kienlin 2012, 251–273), s egész Délkelet-Európában (Meier-Arendt 1991; Chapman 1997; Gogâltan 2003; Evans 2005; Raczky–Anders 2008; Rosenstock 2009; Hofmann 2012; Parkinson–Gyucha 2012).

A Balkánon a tervszerű kutatások növekedésével világossá vált, hogy a neolitikum és a rézkor különböző időszakait képviselő számos tell körül figyelhető meg a hozzájuk kapcsolódó, kisebb-nagyobb kiterjedésű, egyrétegű települések nyoma (Bailey 2000, 156–177; Raczky–Anders 2008, 38–43). Az újabb nagyobb léptékű régészeti kutatások egyre több olyan konkrét példát tettek ismertté a Balkánról, amelyek a tell és a külső egyrétegű település egy-egy sajátos „szimbiózisát" valósították meg. Ugyanezt a strukturális kettősséget sikerült megfigyelni többek között a tell települések peremvidékét képviselő magyarországi Öcsöd-Kováshalom (Raczky 2009), Berettyóújfalu-Herpály (Kalicz–Raczky 1984; 1987a; Kalicz et al. 2010), Polgár-Csőszhalom (Raczky et al. 1997; Raczky–Anders 2008; Raczky–Anders 2010), Polgár-Bosnyákdomb (Raczky–Anders 2009a), Hajdúböszörmény-Ródi-halom (Raczky et al. 2010), valamint legújabban Szeghalom-Kovácshalom (Sarris–Monahan 2011) régészeti összefüggéseiben is.

A következőkben tekintsük át, hogy a fentebb vázlatosan körvonalazott kutatástörténeti képbe hogyan is illeszkednek a Szentpéterszeg-Kovadombról összegyűjtött régebbi és újabb régészeti információk.

SZENTPÉTERSZEG-KOVADOMB

Alföldi telljeink egy részének árulkodó neve van: Öcsöd-Kováshalom, Szeghalom-Ková(c)shalom, Szegvár-Tűzköves, Szolnok-Tűzköves, Csóka/Čoka-Kremenjak. Elnevezésük arra utal, hogy felszínükön tűzkövet lehetett gyűjteni, melyet a gyufa XIX. századi tömeges elterjedéséig gyújtóeszközként használtak. A kovás kőzetek természetes nyersanyag-forrásától több száz kilométerre lévő lelőhelyek minden esetben neolitikus településekre hívják fel figyelmünket (Anders et al. 2010; Stibrányi et al. 2012, 10). Valószínűleg igaz ez Szentpéterszeg-Kovadombra is, a környékbeliek által Sigének nevezett, az Orsolya ér partján fekvő halom a falusiak számára jól ismert lehetett *(1. kép 1–2)*. A lelőhelyet a régészet számára Zoltai Lajos fedezte fel 1922 októberében. A debreceni múzeum igazgatója ekkor már harmadik alkalommal végzett kutatásokat az őskori települési halmon, Berettyóújfalu-Herpályon (Zoltai 1922; Jelentés 1924; Korek–Patay 1956, 22; Kalicz–Raczky 1984, 85–87). Utolsó ásatására már Sőregi János, a múzeum díjtalan gyakornoka is elkísérte (Jelentés 1924, 6), és neki köszönhető, hogy a korábbi évek szűkszavú jelentésein túl fennmaradt egy kézzel írott, rajzokkal illusztrált napló is, melyben Sőregi János élvezetes stílusban nemcsak a régészeti feltárásokról, hanem néprajzi és gasztronómiai megfigyeléseiről is tudósít.[2] Még mielőtt elkezdték volna az őszi ásatást, Zoltai és Sőregi a herpályi tell melletti tanyasi szállásukról 1922. október 18-án „terepszemlére" indult, melyről Sőregi így írt: „*Hogy időnket hasznosan töltsük, gyalog elsétáltunk Szentpéterszegre, mert hallottuk, hogy a falu alatt is van egy domb, melynek teteje tele van cserepekkel, csontokkal. Gazsóné asszonyt kerestük fel napszámosok felfogadása ügyében, aki aztán udvaráról megmutatta nekünk a Kova-dombot is. Ez a halom a falu keleti oldalán, egy ér kanyarulatában fekszik. Őskori cserepeket, égett agyagdarabokat és csonttöredékeket találtunk rajta. Zoltai bátyám, miután saját vázlatkönyvét otthol felejtette, a halmot keletről is és nyugatról is az én vázlatkönyvembe rajzolta be. Erről a két rajzról később másolatot készített magának, az eredeti rajzokat pedig nekem hagyta.*" *(1. kép 3–5)*. Zoltai Lajos is beszámolt erről a kirándulásukról éves múzeumi jelentésében, és a Kova-dombot „*feltétlenül őstelepnek látszó*"-nak ítélte, ahol érdemes lenne majd „*ásatással kísérletezni*" (Jelentés 1924, 6).

A későbbiekben ezt a kéziratot elfeledték, az 1955-ben, szintén október 18-án újrainduló herpályi ásatásokról szóló beszámolóban sem találunk rá utalást (Korek–Patay 1956).[3] Makkay János 1956-ban készült szakdolgozata a bihari Berettyó-völgy őskori települései között minden további adat nélkül sorolja fel Szentpéterszeg-Kovadombot, mint a „herpályi csoport" lelőhelyét (Makkay 1956, 63. 127. lelőhely). Módy György 1975-ben megjelent tanulmányában egy sárréti „kincskereső", Pénzásó Balog Sándor visszaemlékezéseit közölte, aki többek között szentpéterszegi népi hagyományokról is mesélt (Módy 1975, 668–669). Cikkének illusztrálásához használta fel a napló Zoltai

[2] Sőregi János: *A herpályi Földvár ásatása*. Déri Múzeum Adattár 1922.1. és 1957. (Az eredeti, 1922-ben készült gyorsírásos naplót 1957. VII. 28-án tisztázta le a szerző.)

[3] Lehetséges, hogy ennek az az oka, hogy az eredeti gyorsírásos dokumentumot Sőregi János 1957-es letisztázásáig magánál tartotta.

Lajos és Sőregi János által készített vázlatait, valamint az ezek alapján készült akvarellt (Módy 1975, 9–10, 15–17. kép).

Ahogyan a naplóról, úgy Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyéről sem találunk hosszú ideig tudósítást; első hiteles régészeti leírására és a vonatkozó adatok közlésére is csak 1978-ban került sor. Ekkor jelent meg nyomtatásban a Zoltai Lajos által kezdeményezett, sokáig csak kéziratos formában létező bihari halomkataszter, melyet újabb terepbejárási adatokkal Sőregi János és M. Nepper Ibolya egészített ki (M. Nepper et al. 1978, 25).

Sz. Máthé Márta is felhasználta Sőregi 1922-es naplójának adatait, Berettyóújfalu őskori történetét összefoglaló tanulmányában hivatkozott rá (Sz. Máthé 1981, 37).

A lelőhely megismerésének története az 1970-es években — csakúgy, mint az 1920-as évek elején — ismét a berettyóújfalu-herpályi feltárásokkal kapcsolódott össze. Kalicz Nándor, Sz. Máthé Márta és Raczky Pál 1977-től 1983-ig ástak a herpályi névadó tellen és a tellt övező árok területén (Kalicz–Raczky 1984). Ez utóbbin geológiai fúrásokat is végzett Rózsa Gábor és Varga András (ezek az eredmények ma már sajnos nem lelhetők fel). Ezzel egyidőben, 1978. augusztus 1-én az MTA Régészeti Intézetének megbízásából készítette el Virágh Dénes a halom szintvonalas felmérését *(2. kép 1)*.[4] A korábban csak őskoriként meghatározott halomról az elvégzett vizsgálatok alapján egyértelműen kiderült, hogy Szentpéterszeg-Kovadomb a herpályi kultúra tell-településeként azonosítható, melyet árok vett körbe (Kalicz–Raczky 1984, 91).

A lelőhelyről a következő kép 2008-ban készült, Czajlik Zoltán légifelvételén sajnos a rossz megfigyelési viszonyok miatt nem látszik a tellt övező árok, de a tell elhelyezkedése jól kivehető a fényképen *(2. kép 3)*.

Több mint három évtizedes megszakítás után 2011-ben folytatódott tovább a lelőhely régészeti feltárása. Ekkor Bertók Gábor végzett 3,3 ha területen magnetométeres felmérést a tellen és közvetlen környezetében *(3. kép 1–3)*. A vizsgálatok részben beigazolták és pontosították a korábbi szórványos kutatások eredményeit. A tellt kettős, koncentrikus körárok veszi körbe, a külső árok átmérője 110 méter. Az árkon belüli és kívüli területen egyaránt tapasztalhatók települési jelenségek, leégett házak. Az árkon belüli részen a leégett objektumok a déli részre koncentrálódnak. A felmérés újdonsága volt, hogy kiderült, a települési objektumok az árkon kívül is megfigyelhetőek, főleg északi és keleti irányban folytatódhat tovább a lelőhely külső települése.

Ezt a külső települést tudta 2013 tavaszán terepbejárással pontosítani a Siklósi Zsuzsanna és Szilágyi Márton által vezetett régész munkacsoport *(2. kép 2)*, melyből kiderült, hogy a lelőhely kitölti a meander által közrefogott közel 1000 × 340 méteres területet. A felszínen gyűjtött jellegzetes neolitikus cseréptöredékek *(4. kép)* pedig megerősítették a tell korábbi herpályi kulturális besorolását, azzal a kiegészítéssel, hogy néhány szórványos lelet alapján a bronzkor jelenléte is számításba jöhet.

KÉSŐ NEOLITIKUS TELEPÜLÉSI VÁLTOZATOK A TISZA, BERETTYÓ ÉS A KÖRÖSÖK VIDÉKÉN

Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyének különböző kutatási időszakokhoz köthető vizsgálati eredményei első megítélésre igen hézagosnak tűnhetnek. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a különböző időszakokban, különböző szempontok szerint szemlélt és értékelt települési halomból kiindulva összességében mégis kaphatunk egy olyan áttekintő modellt, amely itt és most jellemző képet fest a késői neolitikum Berettyó-vidéki herpályi kultúrájára, illetve az alföldi Tisza–Herpály–Csőszhalom komplexumának egészére nézve is. Szentpéterszeg-Kovadomb esetében ugyanakkor mi is alkalmazhatjuk az alulról felfelé építkező térbeli léptékek „induktív” logikáját, amelyet e témakörben legutóbb több szerző is javasolt: a tell a házakkal és egyéb jelenségekkel (1); a tell és külső telep együttes komplexuma (2); a mikrorégió (3); a régió (4) vizsgálati szintjeivel (Parkinson–Gyucha 2012, 107; Duffy et al. 2013, 46, 48–54). Ugyanakkor az is világos, hogy a különböző kombinációkban használt roncsolásmentes természettudományos módszerek alkalmasak arra, hogy ásatások nélkül is reprezentatív képet adjanak egy-egy neolitikus, rézkori lelőhely belső strukturális felépítéséről a Kárpát-medence keleti részéből és ezzel a térszerveződések összehasonlításának új régészeti alapjait teremtsék meg (Mischka 2008; Mischka 2009; Mischka 2012; Salisbury et al. 2013; Sarris et al. 2004; Sarris et al. 2013, Yerkes et al. 2007).

1. Tell

Zoltai Lajos és Sőregi János már 1922-ben felismerték, hogy Szentpéterszeg-Kovadomb egy olyan „őstelep”, amelyen az egykori élet „konyhahulladékai” találhatók meg, s belső felépítésében nagyon hasonló a herpályi tellhez, korabeli szóhasználattal élve, földvárhoz. A helyszínen gyűjtött kerámia, csont és égett

[4] MTA BTK Régészeti Intézet Adattár 13.905.

anyagmaradványok ugyanakkor a két település egyidejűségét támasztották alá. A Herpályon kiásott áglenyomatos paticsdarabok alapján egykor a halmokon állt és leégett házakra lehetett következtetni. Ezek a benyomások tehát házakra, a környezetükben szétszóródott konyhahulladékokra, és magára a felemelkedő halomra engedtek következtetni itt is.

Az 1978-ban elvégzett geológiai tesztfúrás eredményeként 260–300 cm vastag rétegsor, továbbá egymás felett leégett házak voltak valószínűsíthetők. A 2011-es magnetométer-kutatások eredményeként láthatóvá vált, hogy az árokrendszerrel körülvett tellen belül közel 15–20 olyan mágneses anomália nyoma figyelhető meg koncentrikus elrendeződésben, amik égett házakat jelölhetnek, s nagyságuk 10 × 5 m körülire becsülhető. A Herpályon feltárt felmenő falú, patics házak közelítőleg hasonló méretűeknek bizonyultak (Kalicz–Raczky 1984, Kalicz–Raczky 1987a; Kalicz et al. 2011).

2. Tell és külső település

A kovadombi tellhez tartozó külső település megléte csak a Herpályon 1977 és 1982 között folyó ásatás kapcsán merült fel, amikor Kovadomb helyszínéről részletes szintvonalas térkép készült, s a felszínen jól kivehető volt az északi határoló árok vonala is. A herpályi halmot a külső településtől elválasztó neolitikus árkok, paliszádok nyomát fúrással, magnetométer-felméréssel és az ásatással sikerült dokumentálni (Raczky–Anders 2012, 296). Szentpéterszegen a 2011-es magnetogram egyértelműen rajzolta meg a közel 110 méter átmérőjű központi települési halom északi részéhez csatlakozó, észak–déli partszegélyen nagyjából 180–190 méter hosszan követhető külső települést, illetve az itteni 10–15 leégett ház nyomát. A külső település létét a többszöri terepbejárási adatok is világosan bizonyították. Szentpéterszeg késő neolitikus települése, a legújabb terepbejárási adatok és a magnetogram részlete alapján, egy közel 34 ha kiterjedésű horizontális településből és egy 0,48 ha nagyságú, árokrendszerrel körülvett tellből állhatott. A település egészének természetes határait a Berettyó egykori meanderének körvonala nyújtotta. Maga a tell az észak–déli kiemelkedésen húzódó település déli peremén helyezkedik el, s az egykori kerítő árok a víz felöli részen is jól kivehető. Ez arra utalhat, hogy az árok ebben az esetben a szimbolikus demarkáció megvalósítója lehetett és nem egyszerűen védelmi funkciója volt. (Hasonló mikrotopográfiai helyzetű a polgár-bosnyákdombi árok is: Raczky–Anders 2009, 7.) Egyébként Kovadomb települési halmának mért kiterjedése megerősíti a herpályi tellek nagyságáról korábban mondottakat (Kalicz 1995); vele kapcsolatban inkább a hozzá tartozó horizontális település becsült térbeli adatai jelentenek határozott újdonságot az adott kulturális környezetben.

Szentpéterszeg-Kovadombon a külső település további különlegessége, hogy a Google Earth 2013. augusztus 13-i légi felvételén egy kettős árokrendszer többé-kevésbé követhető kontúrja vehető ki a telltől északra, mintegy 370 méterre. (E jelenség központjának koordinátái: szélesség 47˚12’19.23” É, hosszúság 21˚37’22.43” K.). A jelzett árokrendszer szintén az egykori vízpart szélén helyezkedik el és nyugati része az erózió miatt erősen hiányos, külső és belső átmérője 130 méterre, illetve 85 méterre becsülhető *(5. kép 1).* A terepi megfigyelések alapján egyértelmű, hogy ennek az egykori építménynek a közepén nem volt semmiféle mesterséges halom, kiemelkedés. Pillanatnyilag nem áll rendelkezésre semmiféle további adat arra vonatkozóan, hogy az utóbbi földmű milyen kulturális, időrendi viszonyban állt a kovadombi tellel és a hozzá kapcsolódó egyrétegű településsel.

3. Mikrorégió

Lényegében már az 1920-as években világossá vált, hogy az egymástól alig 4 km-re lévő Szentpéterszeg-Kovadomb és Berettyóújfalu-Herpály egy mikroregionális környezetben alkottak „szomszédvár” viszonyt, amelyet a korabeli Berettyó vízjárás térképén is ábrázoltak *(1. kép 2).* Ezt a közvetlen kapcsolatot az 1977–1982-es herpályi ásatások során világosan felismertük, ezért is történt ekkor a Kovadomb szintvonalas felmérése. Hasonló okból került sor rövid szondázó ásatásra Berettyóújfalu-Szilhalmon, amely a herpályi tell tágabb nyugati környezetében helyezkedett el (Sz. Máthé 1980; Sz. Máthé 1981, 37–38). Kovadomb és Herpály szomszédsága ellenére, a formális összehasonlítás alapján két különböző belső térszerkezet mutatnak, hiszen míg az előbbi a kerítő árokhoz illeszkedő, koncentrikus elrendeződésű, az utóbbi egy szabálytalan, de sűrűbb beépítettségű (Kalicz–Raczky 1984, 91–96; Kalicz et al. 2011, 16–17). Ugyanakkor a két tellt az köti össze, hogy mindkettőnek volt külső, egyrétegű települése. Valószínűsíthető, hogy mikroregionális léptékben Herpály és Szentpéterszeg körül kisebb tanyaszerű települések hálózata, klasztere létezett (Kalicz–Raczky 1987, 17), amint azt a tiszai kultúra esetében sikerült a Dél-Alföldön (Makkay 1982, 111–164; Makkay 1991, 319–326) és a Körösök vidékén is kimutatni (Parkinson 2002, 401–413; Parkinson 2006, 139–144; Duffy et al. 2013, 50–52).

4. Régió

A herpályi kultúra települési hálózatát mintegy 60 lelőhely adataira alapozva Kalicz Nándor a Bihari Berettyó-völgy, a Körösök és a Sárrét régiójában közel 3000 km² területen határozta meg. A települések legnagyobb része tell és tell-szerű típusba tartozik, de előfordulnak a horizontális települések is, tehát meglehetősen sokszínű térbeli variácók rekonstruálhatók és ezek mindegyike megjelenik a teljes herpályi elterjedési területen belül (Kalicz 1995; Kalicz 2001). Ezzel szemben a tiszai kultúra települési területén a tellek az Alföld déli részén, nagyjából a Körösök vonaláig találhatók, s ettől északra viszont csak horizontális telepei fordulnak elő (Makkay 1982; Kalicz–Raczky 1987; Kalicz 2001). Ugyanez az észak–déli kettősség jellemzi a csőszhalmi kulturális régió településeit, hiszen míg délen, a polgári mikrorégióban az egymás feletti rétegsorral rendelkező halmok (Polgár-Csőszhalom, Polgár-Bosnyákdomb, Hajdúböszörmény-Pród) találhatók meg (Raczky et al. 2010; Raczky–Anders 2012), addig északon, Kelet-Szlovákiában kizárólag egyrétegű települések (Čičarovce, Ižkovce, Oborin) lokalizálhatók (Kalicz–Raczky 1987; Raczky 1995; Raczky et al. 2007; Pavúk 2007). A herpályi típusú tellek további fontos sajátossága, hogy nem haladják meg a 0,5 ha kiterjedést, tehát meglehetősen kicsik (Kalicz–Raczky 1987a, 17; Kalicz 1995, Abb. 1–2, 67–70). Ez a szabályszerűség az újabb herpályi és szentpéterszegi adatok alapján is helytállónak bizonyul. Úgy tűnik, hogy a tellekhez kapcsolódó egyrétegű teleprészek nagyságában mutatható ki bizonyos változatosság, amelyre eddig a hazai kutatás viszonylag kevés figyelmet fordított.

5. Makrorégió

Az Alföld makrorégiójában a Tisza–Herpály–Csőszhalom komplexum területén a legújabb vizsgálatok, illetve tematikus összegzések alapján sokszínű kép bontakozott ki a települési sajátosságokat és árokrendszereket illetően (Literski–Nebelsick 2012, 495–496; Raczky–Anders 2012). Léteznek olyan települések, amelyek egyértelműen egyrétegűek és nincs körülöttük árok, mint például a Körös-vidéki Csárdaszállás 8. lelőhelye (Salisbury 2013; Salisbury et al. 2013, Fig. 2, 4, 7, 9). A Tisza-vidéken is bizonyára számítani lehet majd olyan egyrétegű településekre is, amelyek bizonyos részét vagy egészét egyszerű árok veszi körül. Az ilyen egyrétegű települések ugyanis már a középső neolitikumból jól ismertek az Alföldről az egyszeres vagy többszörös árokváltozatokkal, ezekre jó példa többek között Polgár-Király-érpart, vagy Polgár-Ferenci-hát (Raczky–Anders 2012, 274–275, 276–280). Léteznek olyan kisebb késő neolitikus települési halmok, amelyek árokkal vannak körülvéve, de nincs körülöttük horizontális település, mint például Csárdaszállás 26. lelőhelye (Salisbury et al. 2013, Fig. 5, 6, 8, 10). Maga Vésztő-Mágor, Szeghalom-Kovácshalom az árokkal körülvett tellekre példa, amelyhez ugyan nem csatlakozott közvetlenül külső település, de mikrokörnyezetében kisebb szatelit-település/települések helyezkedhetett/helyezkedhettek el (Sarris et al. 2013, Fig. 10–11; Duffy et al. 2013, 49–54). Régóta jól ismert a tiszai kultúra környezetében Hódmezővásárhely-Gorzsa, ahol csupán a tell egy része volt lehatárolva egy V keresztmetszetű árokkal, és ugyanez volt megállapítható Szegvár-Tűzköves esetében is (Horváth 1988, 146–148, Fig. 1). Öcsöd-Kováshalom központi települési halmát egyszerű négyszögletes paliszád határolta, s ezt hét további, egymástól jól elkülönülő, horizontális települési csomópont vette körül (Raczky 2009, 101–102, Fig. 2).

Az előzőekben bemutatott késő neolitikus települési változatok sokszínűsége ellenére bizonyos általánosabb szabályszerűségek körvonalazhatók az Alföld makrorégióján belül. A Körösöktől délre, a Berettyó–Körösök-vidékén jellemzőek a tellek (tiszai és herpályi típusok), s ezekkel összefüggésben az egyszeres V metszetű árok/sánc változatok gyakran fordulnak elő. Ettől északra, mintegy 80 km-re kezdődő Felső-Tisza-vidéki csőszhalmi zónában ismét feltűnnek a települési halmok, mint Csőszhalom és Pród, amelyeknek a már említett sajátossága, hogy a dunántúli, lengyeli típusú körárok-rendszerekkel vannak körülvéve.

A Dél-Alföldön Szentpéterszeg és Herpály szomszédsági viszonyához hasonlóan, északon, Polgár-sziget 65–70 km² mikrokörnyezetében Csőszhalom és Bosnyákdomb, két többrétegű települési halma képez hasonló együttest. A két halmot övező árokrendszer azonban alapvetően két eltérő típust és két különböző kulturális orientáltságot tükröz az adott szűk földrajzi egységen belül (Raczky–Anders 2010, 144–146, Fig. 2–3). A csőszhalmi árok- és paliszád-rendszer kifejlett fázisában ugyanis határozottan a dunántúli lengyeli „rondella” változatok képviselője, míg a bosnyákdombi egyszeres árok a dél-alföldi tiszai és herpályi földművek megfelelője (Raczky–Anders 2012, 289–293, 293–296).

ÖSSZEFOGLALÁS

Szentpéterszeg-Kovadomb települési komplexumának kulturális beágyazottságát az alföldi késő neolitikum kb. Kr. e. 5000 és 4500 közé eső időszakának telljei és horizontális települései által képviselt legkisebb térbeli léptékétől a legnagyobb területi összefüggésig, a makroregionális települési hálózatok kiterjedéséig követve kíséreltük meg felvázolni. Mindez lényegében egy multi-skaláris vizsgálati keretet képez régészeti elemzésünkben (Birch 2013, 7; Duffy et al. 2013, 48–54).

A Tisza-vidék késői neolitikumának települési hálózata részben a megelőző 400–500 év alatt kialakult, az alföldi vonaldíszes kerámia településeinek koncentrációjában gyökeredzik (Makkay 1982; Sherratt 1982; Chapman 1989). A késő neolitkumra, azaz a kb. Kr. e. 5000-re kialakuló különböző települési formák — tell, tell-szerű település, horizontális település és ezek különböző variációi — mögött az egyes mikroregionális egységekben és magukon az egyes települési egységeken belül lejátszódó különböző térbeli mozgásformák (integráció és dezintegráció) valószínűsíthetők (Parkinson–Gyucha 2012; Duffy et al. 2013). A mikroregionális környezetben az egyes háztartási egységek véletlenszerű költözése, mozgása nyomán létrejövő és összességében szabályszerűséget mutató települési integráció folyamata egyaránt jól kimutatható a Körösök vidékén (Parkinson 2006) és Polgár-sziget területén is (Raczky–Anders 2009). A komplex interakciók új szociális térszerkezeteket hoztak létre és ezekben új közösség alapú identitások, új szerepkörök is megjelenhettek. Mindez azt is jelenti, hogy a helyi népesség integrációjának alapjai, mechanizmusai területről-területre igen eltérőek lehettek, s ebben a rokoni és nem rokoni alapelvek szerinti csoportosulások egyaránt szerepet játszhattak (MacSweeney 2009). A komplexitáselméletből következően (Bentley-Maschner 2007; Kohler 2012) a kapcsolódó új közösségi viselkedési normák nem egyszerűen a korábbi települési komponensek belső szociális jellemzőinek összegzéséből vezethetők le (Birch 2013, 6–7).

Az új felépítésű térszerkezet mellett a Kárpát-medence keleti felében ugyanakkor a késő neolitikumban a tell-települések délről északra történő terjedését, illetve a dunántúli, lengyeli típusú „rotundák" megjelenését emelhetjük ki. E két különböző formai sajátosságot először Polgár-Csőszhalom „halom–árok-rendszer" strukturális együttesében tudtuk kimutatni (Raczky–Anders 2008). Itt feltételezhetően nemcsak két közösség, hanem két kulturális világ sajátos megfogalmazású monumentális önreprezentációjának összefonódását láthatjuk (Sherratt 2005, 143). A csoportidentitás e tokenjai — az agyagból épített települési halmok, valamint a fából készített házak és kör alakú építmények — egyrészt nyilvánvalóan környezetileg meghatározottak, ugyanakkor azonban bizonyos kulturális szabályok szerint belülről szabályozottak. A monumentális „kifejezésformák" makroregionális léptékén belül bizonyos területi változatok is kimutathatók, amelyekre a legmeggyőzőbb példa az Alföldön a herpályi és a tiszai típusú tellek eltérő alakja és nagysága (Kalicz–Raczky 1987). Ezek a létesítmények külön-külön is Európa-szerte központi helyeket jelölnek, így hangsúlyozva ki gazdasági, társadalmi, rituális jelentőségüket (Parzinger 1992).[5] Hasonló véleményt fogalmazott meg legutóbb Martin Furholt és Johannes Müller, amikor a közép-európai neolitikus körárkokkal, megalitikus építményekkel kapcsolatban a „monumentális emlékmű/*monument*" meghatározás mellett érveltek és azokat a Jan Assmann féle „kulturális emlékezet" hosszabb időtávot képviselő időbeli metaforájaként interpretálták. Mindezeket az „intézményes léptékű létesítményeket" az angol terminológia az *„External Symbolic Storage"* terminus technicusszal jelölt objektumokként tekinti (Furholt–Müller 2010, 16–25).

A Kárpát-medencei késő neolitikumban a tellből, árokból és horizontális településből álló együttesek térbeli meghatározottságukon túlmutatva az időbeliség sajátos dimenzióit is jelzik. J. Assmann szerint a kommunikatív és a kulturális emlékezet mögött kétfajta tér- és időbeliség létezik (Assmann 1999, 29–56). Ezt a gondolatmenetet régészeti példánkra alkalmazva, az egyszerű horizontális települések a rövid időtávú „kommunikatív időbeliség" színterei, a monumentális közösségi építmények pedig a hosszú távú, „történeti időbeliség" plasztikus megtestesítői voltak. Ebben az értelemben tehát Polgár-Csőszhalom és Polgár-Bosnyákdomb mellett Szentpéterszeg-Kovadomb települési komplexumainak kettős térbelisége mögött is ugyanezt az általánosabban megfogalmazható szabályszerűséget tételezhetjük fel (Raczky–Anders 2008; Raczky–Anders 2009).

A neolitikus településeken belül megjelenő belső térbeli határok (falak, árkok, paliszádok, vagy ezek kombinációja által lehatárolt térszegmensek) a hétköznapi település általános alapfunkciói közül (anyagi-gazdasági „termelés", elosztás, fogyasztás; valamint demográfiai, szociális reprodukció; illetve kulturális normák átadása és rituális megerősítése) bármelyik, bármilyen másikkal való asszociációját, illetve annak térbeli kiterjesztését, s egyben térbeli elkülönülését jelezhetik. Így például a csőszhalmi körárokkal körülvett halmon

[5] Bár ma is vannak ezzel kapcsolatban szkeptikus álláspontok éppen Polgár-Csőszhalom interpretációját illetően (Kienlin 2012, 269 és 32. lj.).

a komplex cselekmények körét tudtuk rekonstruálni, amelyek közé tartozhatott a lakoma *(feasting)* is, mely rituális esemény során a mindennapok szférájában jelentkező feszültségeket (skaláris stressz) időről-időre koreografált keretek között, nagyobb közösségekben is kiegyenlíthették (Raczky et al. 2011).[6] Az eddigi eredmények mindemellett inkább egy közösségi összetartozást megerősítő, önszabályozó szociális rendszerre utalnak a neolitikus tellek, körárok-változatok mögött, és nem látszik valószínűnek a bizonyos elitrétegek által kezdeményezett, s a szociális elkülönülést fizikailag is hangsúlyozó belső mechanizmus megléte (Kienlien 2012, 269–273; Duffy et al. 2013, 276–278).

A gazdálkodás különbségeiből fakadó, az egyes háztartások környezetében jelentkező különbségeket más délkelet-európai tell-települések hasonló korú kontextusában is kimutatták, így például a boszniai Okolištén (Müller et al. 2011, 83–99). Összehasonlító régészeti példák állnak rendelkezésre, hogy bizonyos körülmények között a rituálé és a társadalom között sajátos koevolúció alakult ki (Marcus–Flannery 2004).

Az előzőekben vázolt elméleti megközelítésben értelmezhetőek az alföldi késő neolitikus települések rendszerének változásai, tér–idő viszonyai és ilyen gondolati háttérben láttathatjuk Szentpéterszeg-Kovadomb települési komplexumának horizontálisan és vertikálisan tagolt térbeli rendszerét is. Berettyóújfalu és Szentpéterszeg mikrorégiójában a környező herpályi településekkel együtt olyan változatos tér–idő konfiguráció keretei jelentek meg, amelyek a késő neolitikus megélhetési stratégia adaptív képességét, és hosszú távú fenntartását biztosíthatták az adott változatos ökológiai körülmények között. Elemző összegzésünk minderről a rendszerről meglehetősen kaleidoszkopikus képet alkot a kutatástörténet korábbi részinformációinak együttesében, mégis az általunk vázolt „tér-kép" minőségileg számos új következtetésre adott lehetőséget a vonatkozó régészeti összehasonlító szakirodalom hátterében.

Szentpéterszeg lelőhelye az európai ősrégészet vérkeringésébe is bekerült, ugyanis 2012-ben a *Chronologies, Lithics and Metals. Late Neolithic and Copper Age in the Eastern Part of the Carpathian Basin and in the Balkans* nemzetközi konferencia résztvevői is ellátogattak a tellre — tanulmányunkat az itt készült fényképpel zárjuk *(5. kép 2)*.[7]

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány megírásához az NK 101024 sz. OTKA pályázat támogatása is hozzájárult. A mágneses felmérést és a képi feldolgozást Bertók Gábor készítette. Köszönjük Dani Jánosnak, hogy Sőregi János, a debreceni Déri Múzeum Adattárában őrzött kéziratos naplóiba betekintést nyerhettünk. Köszönjük Siklósi Zsuzsának és Szilágyi Mártonnak, hogy a szentpéterszegi terepbejárási adataikat, valamint Czajlik Zoltánnak, hogy a területről készített légifelvételét rendelkezésünkre bocsátották. Az 4. képet Szilágyi Máron rajzolta, az 5.2. képet Marcel Burić készítette 2012. április 1-én.

IRODALOM

Anders et al. 2010: Anders, A. – Czajlik, Z. – Csányi, M. – Kalicz, N. – Nagy, E. Gy. – Raczky, P. – Tárnoki, J.: Archaeological register of tell settlements in Hungary — Magyarországi tell-települések régészeti katasztere. *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 147–160.

Assmann 1999: Assmann, J.: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest 1999. (Az 1992. évi német nyelvű kiadás fordítása.)

Bailey 2000: Bailey, D. W.: *Balkan prehistory. Exclusion, incorporation and identity*. London 2000.

Banner 1961: Banner, J.: Einige Probleme der ungarischen Neolithforschung. In: *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*. Eds: Böhhm, J. – De Laet, S. J. Praha 1961, 205–219.

Bentley–Maschner 2007: Bentley, A. – Maschner, H. D. G.: Complexity Theory. In: *Handbook of Archaeological Theories*. Eds: Bentley, R. A. – Maschner, H. D. G. – Chippendale, C. Plymouth 2007, 245–270

Berger 2012: Berger V.: A térképek rejtett tere és a modernitás. *Budapesti Könyvszemle* 24/-1 (2012) 30–36.

Birch 2013: Birch, J.: Between Villages and Cities: Settlement Aggregation in Cross-Cultural Perspective. In: *From*

[6] A tellek rituális cselekményekben játszott központi szerepe a bronzkor időszakában is meggyőző bizonyítékokkal támasztható alá a Kárpát-medencében (Gogâltan 2012).

[7] A képen látható résztvevők (balról jobbra): Elisabetta Starnini, Tóth Zsuzsanna, Bittner Bettina, Robert Hofmann, Barbara Horejs, Szilágyi Márton, Mikhail Videjko, Natalia Burdo, Genevieve Carver, Bisserka Gaydarska, Susan Stratton, John Chapman, Igor Manzura, Bernhard Weninger, Yavor Boyadzhiev, Svend Hansen, Michael Prange, Paolo Biagi, Carsten Mischka, Dušan Borić, Agathe Reingruber, Ivan Gatsov, Zoï Tsirtsoni, Raczky Pál, Ioannes Aslanis, Blagoe Govedarica, Meda Toderaş, Sven Brummack, Anders Alexandra.

Prehistoric Villages to Cities. Settlement Aggregation and Community Transformation. Ed.: Birch, J. New York–London 2013, 1–22.

Bognár-Kutzián 1966: Bognár-Kutzián, I.: Das Neolithikum in Ungarn. *Archaeologia Austriaca* 40 (1966) 249–280.

Bouzek et al. 1975: Bouzek, J. – Buchvaldek, M. – Fridrich, J. – Košnar, L. – Rulf, J. – Slama, J. – Vencl, S. – Venclová, N.: Archeologickỳ atlas pravěké Evropy. *Zprávy Čs. Společnosti Archeologické při Čs. akademii věd* 17 (1975) 191–259.

Chapman 1989: Chapman, J.: The early Balkan village. In: *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections.* Ed.: Bökönyi, S. Varia Archaeologica Hungarica 2. Budapest 1989, 33–53.

Chapman 1997: Chapman, J.: Places and timemarks — the social construction of prehistoric landscapes in Eastern Hungary. In: Nash, G. (Ed.): *Semiotics and landscape: archaeology of mind*. British Archaeological Reports – International Series 661. Oxford 1997, 31–45.

Chapman 1997a: Chapman, J.: The origins of tells in Eastern Hungary. In: *Neolithic Landscapes.* Ed.: Topping, P. Oxford 1997, 139–187.

Chapman 2009: Chapman, J.: The Danube and settlement prehistory – 80 years on. *European Journal of Archaelogy* 12 (2009) 145–156.

Childe 1929: Childe, V. G.: *The Danube in prehistory.* Oxford 1929.

Childe 1930: Childe, V. G.: New views on the relations of the Aegean and the north Balkans. *Journal of Hellenic Studies* 50 (1930) 255–262.

Childe 1939: Childe, V. G.: The Orient and Europe. *American Journal of Archaeology* 44 (1939) 10–26.

Childe 1957: Childe, V. G.: *The Down of European Civilisation*. London 1957.

Csalog 1941: Csalog J.: A magyaroroszági újabbkőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja. — Die Chronologie der Bükker und der Theisskultur. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 1–27.

Csalogovits 1930: Csalogovits J.: Földrajzi tényezők Magyarország neolithikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére. — Der Einfluss geographischer Fakturen auf die Entstehung und Verbreitung der neolithischen Kulturen in Ungarn. *Archaeologiai Értesítő* 44 (1930) 28–52.

Duffy et al. 2013: Duffy, P. R. – Parkinson, W. A. – Gyucha, A. – Yerkes, R. W.: Coming Together, Falling Apart. A Multiscalar Approach to Prehistoric Aggregation and Interaction on the Great Hungarian Plain. In: *From Prehistoric Villages to Cities. Settlement Aggregation and Community Transformation*. Ed.: Birch, J. New York–London 2013, 44–62.

Ehrich 1954: Ehrich, R. W. (Ed.): *Relative chronologies in Old World archaeology.* Chicago 1954.

Ehrich 1965: Ehrich, R. W. (Ed.): *Chronologies in Old World archaeology.* Chicago 1965.

Ehrich 1992: Ehrich, R. W. (Ed.): *Chronologies in Old World archaeology.* Chicago–London 1992.

Evans 2005: Evans, J. G.: Memory and ordination: environmental archaeology in tells. In: *(un)settling the Neolithic*. Eds: Bailey, D. – Whittle, A. – Cummings, V. Oxford 2005, 112–125.

Evans–Rasson 1984: Evans, R. – Rasson, J. A.: Ex Balcanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalcolithic Research in Southeast Europe. *American Anthropologist* 49 (1984) 713–741.

Furholt–Müller 2011: Furholt, M. – Müller, J.: The earliest monuments in Europe – architecture and social structures (5000–3000 cal BC). In: *Megaliths and Identities. Early Monuments ans Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic. 3rd European Megalithic Studies Group Meeting 13th–15th of May 2010 at Kiel University.* Eds: Furholt, M. – Lüth, F. – Müller, J. Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung 1. Bonn 2011, 15–32.

Gimbutas 1974: Gimbutas, M.: *The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000 to 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images.* London 1974.

Gogâltan 2003: Gogâltan, Fl.: Die neolithische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick In: *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menscheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Jerem, E. – Raczky, P. Budapest 2003, 223–262.

Gogâltan 2012: Gogâltan, Fl.: Ritual aspects of the bronze age tell-settlements in the Carpathian basin. A methodological approach. *Epheremis Napocensis* 22 (2012) 7–56.

Gyáni 2007: Gyáni G.: „Térbeli fordulat" és a várostörténet. *Korunk* 18 (2007) 4–14.

Gyucha et al. 2011: Gyucha A. – Duffy, P. R. – Frolking, T. A.: The Körös Basin from the Neolithic to the Hapsburgs: Linking settlement distributions with pre-regulation hydrology through multiple data set overlay. *Geoarchaeology* 26 (2011) 392–419.

Hajdú 2004: Hajdú, Z.: *Carpathian Basin and the development of the Hungarian landscape theory until 1948.* Centre for regional studies of Hungarian Academy of Sciences Discussion Papers 44. Pécs 2014.

Horváth 1988: Horváth, F.: Late Neolithic ditches, fortifications and tells in the Hungarian Tisza-region. In: *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationalen Symposiums Ruma 1986*. Hrsg.: Tasić, N. – Petrović, J. Novi Sad 1988, 145–149.

Hofmann 2012: Hofmann, R.: Tells: Reflections of social and environmental spaces – an introduction. In: *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Vol. 3.* Eds: Hofmann, R. – Moetz, F.-K. – Müller, J. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207. Bonn 2012, 15–18.

Jankuhn 1977: Jankuhn, H.: *Einführung in die Siedlungsarchäologie.* Berlin–New York 1977.

Jelentés 1924: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeumának 1922. évi működéséről és állapotáról. *Jelentések Debreczen sz. kir. város múzeumának és közművelődési könyvtárának 1922. és 1923. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen 1924, 2–7.

Junker 1997: Junker, K.: *Das Archäologische Institut des Deutschen Reiches zwischen Forschung und Politik. Die Jahre 1929 bis 1945*. Mainz 1997.

Kalicz 1963: Kalicz, N.: *Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien*. Studia Archaeologica 2. Budapest 1963.

Kalicz 1970: Kalicz N.: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Hereditas. Budapest 1970.

Kalicz 1989: Kalicz, N.: Chronologische und terminologische probleme im Spätneolithikum des Theißgebietes. In: *Neolithic of Southeastern Europa and its Near Eastern Connections*. Ed.: Bökönyi, S. Varia Archaeologica Hungarica 2. Budapest 1989, 103–122.

Kalicz 1995: Kalicz, N.: Siedlungsstruktur der neolithischen Herpály-Kultur in Ostungarn. In: *Symposium „Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millennium B.C.", Verona-Lazice 1992*. Ed.: Aspes, A., Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona II/-4. Verona 1995, 67–75.

Kalicz 2001: Kalicz, N.: Zusammenhänge zwischen dem Siedlungswesen und der Bevölkerungszahl während des Spätneolithikums in Ungarn. — Connections between modes of settlement and population size during the Late Neolithic period in Hungary. In: *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Ergebnisse interdisciplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin*. Hrsg.: Lippert, A. – Schultz, M. – Shennan, St. Rahden/Westf. 2001, 153–163.

Kalicz–Raczky 1984: Kalicz, N. – Raczky, P.: Preliminary report on the 1977–82 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement at Berettyóújfalu-Herpály. Part I: Neolithic. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1984) 85–136.

Kalicz–Raczky 1987: Kalicz, N. – Raczky, P.: The Late Neolithic of the Tisza Region: A survey of recent archaeological research. In: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Eds: Tálas, L. – Raczky, P. Budapest–Szolnok 1987, 11–30.

Kalicz-Raczky 1987a: Kalicz, N. – Raczky, P.: Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture. In: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Eds: Tálas, L. – Raczky, P. Budapest–Szolnok 1987, 105–125.

Kalicz et al. 2010: Kalicz N. – Raczky P. – Anders A. – Kovács K.: *Amit az ősi tűz megőrzött. Képek egy újkőkori falu feltárásáról. Berettyóújfali-Herpály*. Budapest 2010.

Keményfi 2004: Keményfi R.: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák vizsgálata*. Debrecen 2004.

Keményfi 2010: Keményfi R.: *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái. Tézisek*. MTA doktori értekezés. Debrecen 2010. Kézirat.

Kienlin 2012: Kienlin, T. L.: Patterns of change, or: perceptions deceived? Comments on the interpretation of Late Neolithic and Bronze Age tell settlement in the Carpathian Basin. In: *Beyond Elites. Alternatives to hierarchical systems in modelling social formations. International conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany October 22–24, 2009*. Eds: Kienlin, T. L. – Zimmermann, A. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 215. Bonn 2012, 251–310.

Kohler 2012: Kohler, T. A.: Complex systems and archaeology. In: *Archaeological theory today*. Ed. Hodder, I. Cambridge 2012, 93–123.

Korek–Patay 1956: Korek J. – Patay P.: A Herpályi-halom kőkorvégi és rézkori települése. — The settlement at Herpály-halom from the Late Neolithic and the Copper Ages. *Folia Archaeologica* 8 (1956) 23–42.

Kossinna 1936: Kossinna, G.: *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Mannus Bücherei 6. Leipzig.

Kutzián 1944: Kutzián I.: *A Körös kultúra. — The Körös Culture*. Dissertationes Pannonicae Ser II. 23. Budapest 1944, 1947.

László 1978: László F.: A régész. In: László F.: *Táj és tudomány*. Kolozsvár 1978, 75–102.

Lefebvre 1991: Lefebre, H.: *The production of space*. Malden–Oxford–Carlton 1991.

Link 2006: Link, T.: *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 134. Bonn 2006.

Makkay 1956: Makkay J.: *A Berettyó-völgy biharmegyei részének őskori települései*. Egyetemi szakdolgozat, ELTE BTK. Budapest 1956. Kézirat.

Makkay 1957: Makkay J.: A bihari Berettyóvölgy őskori leletei. — Prähistorische Funde im Berettyótale (Komitat Bihar). *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1948–1956 (1957) 21–46.

Makkay 1982: Makkay J.: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest 1982.

Makkay 1991: Makkay, J.: Entstehung, Blüte und Ende der Theiß-Kultur. In: *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11. 1988*. Hrsg.: Lichardus, J. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55. Bonn 1991, 319–328.

Marcus–Flannery 2004: The coevolution of ritual and society: New ^{14}C dates from ancient Mexico. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 101/-52 (2004) 18257–18261.

Sz. Máthé 1980: Sz. Máthé M.: Berettyóújfalu-Szilhalom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 33 (1980) 7–8.

Sz. Máthé 1981: Sz. Máthé M.: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. In: *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gy. Berettyóújfalu 1981, 11–39.

MacSweeney 2009: MacSweeney, N.: Beyond Ethnicity: The Overlooked Diversity of Group Identities. *Journal of Mediterranean Archaeology* 22 (2009) 101–126.

Meier-Arendt 1991: Meier-Arendt, W.: Zu Tells und tellartigen Siedlungen im Spätneolithikum Ost-Ungarns, Siebenbürgens und des Banat: Überlegungen zu Entstehung und Funktion. *Banatica* 11 (1991) 77–85.

MILOJČIĆ 1949: Milojčić, V.: *Choronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas.* Berlin 1949.

MISCHKA 2008: Mischka, C.: Geomagnetische Prospektion neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua* 14 (2008) 101–116.

MISCHKA 2009: Mischka, C.: Neue Ergebnisse der geomagnetische Prospektionen neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua* 15 (2009) 1–14.

MISCHKA 2012: Mischka, C.: Late Neolithic multiphased settlements in Central and Southern Transilvania: A geophysical survey and test excavation. In: *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Vol. 3.* Eds: Hofmann, R. – Moetz, F.-K. – Müller, J. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207. Bonn 2012, 153–166.

MÓDY 1975: Módy Gy.: Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához. — Volkstradition und Lokalgeschichte zur folkhistorischen Untersuchung des Verhältnisses zwischen den Volkskenntnissen und der Wirklichkeit. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974 (1975) 645–678.

MÜLLER 2010: Müller, J.: Dorfanlagen und Siedlungssysteme. Die europäische Perpektive: Südosteuropa und Mitteleuropa. In: *Jungsteinzeit im Umbruch. Die „Michelsberger Kultur" und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren.* Red.: Lichter, Cl. Karlsruhe 2010, 250–257.

MÜLLER ET AL. 2011: Müller, J. – Hofmann, R. – Müller-Scheeßel, N. – Rassmann, K.: Zur sozialen Organisation einer spätneolithischen Gesellschaft in Südosteuropa (5200–4400 v. Chr.). In: *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel.* Hrsg.: Hansen, S. – Müller, J. Archäologie in Eurasien 24. Darmstadt 2011, 81–106.

LITERSKI–NEBELSICK 2012: Literski, N. – Nebelsick, L. D.: Katalog der Kreisgrabenanlagen und verwandten Tells der ersten Hälfte des 5. Jt. v. Chr. in Mittel und Südosteuropas. In: *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa — Neolithic Circular Enclosures in Europe — / Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt). International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany).* Hrsg.: Bertemes, F. – Meller, H. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8. Halle (Saale) 2012, 433–532.

M. NEPPER ET AL: M. Nepper I. – Sőregi J. – Zoltai L.: Hajdú-Bihar megye halomkatasztere I. Bihar. — Das Hügelkataster des Bezirkes Hajdú-Bihar. I. Bihar. *Bihari Múzeum Évkönyve* 2 (1978) 5–27.

PARKINSON 2002: Parkinson, W. A.: Integration, interaction, and tribal cycling: the transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. In: *The Archaeology of Tribal Societies.* Ed.: Parkinson, W. A. Ann Arbor 2002, 391–438.

PARKINSON 2006: Parkinson, W. A.: *The social organisation of Early Copper Age tribes on the Great Hungarian Plain*. British Archaeological Reports – International Series 1573. Oxford 2006.

PARKINSON–GYUCHA 2012: Parkinson, W. A. – Gyucha, A.: Tell in perspective: Long-term patterns of settlement nucleation and dispersal in Central and Southeast Europe. In: *Tells: Social and Environmental Space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel. Vol. 3.* Eds: Hofmann, R. – Moetz, F.-K. – Müller, J. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207. Bonn 2012, 105–116.

PARZINGER 1992: Parzinger, H.: Zentralorte, Siedelverband und Kultgeneinschaft im karpatenländischen Neo-und Äneolithikum. *Balcanica* 23 (1992) 221–230.

PATAY 1938: Patay P.: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. — Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*. Disseratationes Pannonicae Ser. II. 13. Budapest 1938.

PAVÚK 2007: Pavúk, J.: Poznámky k neskorému neolitu na Východoslovenskej nížine vo svetle výsledkov výskumu v Polgári-Csőszhalome. — Some remarks on the Late Neolithic of the East Slovakian Plain in the light of excavation results at Polgár-Csőszhalom. *Slovenská Archeológia* 55 (2007) 261–275.

PIGOTT 1965: Piggott, S.: *Ancient Europe from the beginnings of agriculture to classical antiquity.* Edinburgh 1965.

RACZKY 1989: Raczky, P.: Chronological framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region. In: *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections.* Ed.: Bökönyi, S. Varia Archaeologica Hungarica 2. Budapest 1989, 233–251.

RACZKY 1995: Raczky, P.: Late Neolithic settlement patterns in the Tisza Region of Hungary. In: *Symposium "Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millennium B.C.", Verona-Lazice 1992.* Ed.: Aspes, A. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona II/-4. Verona 1995, 77–86.

RACZKY 2009: Raczky, P.: Archaeological data on space use at a tell-like settlement of the Tisza culture (New results from Öcsöd–Kováshalom, Hungary). In: *Ten years after: the Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Eds: Drașovean, Fl. – Ciobotaru, D. L. – Maddison, M. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 49. Timişora 2009, 101–123.

RACZKY–ANDERS 2008: Raczky, P. – Anders, A.: Late Neolithic spatial differentiation at Polgár-Csőszhalom, eastern Hungary. In: *Living well together? Settlement and materiality in the Neolithic of south-east and central Europe.* Eds: Bailey, D. W. – Whittle, A. – Hofmann, D. Oxford 2008, 35–53.

RACZKY–ANDERS 2009: Raczky, P. – Anders, A.: Settlement history of the Middle Neolithic in the Polgár micro-region (The development of the Alföld Linearband Pottery in the Upper Tisza Region, Hungary). In: *Interactions between different models of neolithisation north of the Central European agro-ecological barrier. Papers presented on the symposium organized by the EU project FEPRE.* Ed.: Kozłowski, J. K. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU 5. Kraków 2009, 31–50.

Raczky–Anders 2009a: Raczky P. – Anders A.: Régészeti kutatások egy késő neolitikus településen – Polgár-Bosnyákdomb (Előzetes jelentés). — Archaeological research at a Late Neolithic settlement – Polgár-Bosnyákdomb (Preliminary report). *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 5–21.

Raczky–Anders 2010: Raczky, P. – Anders, A.: Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007.* Hrsg.: Hansen, S. Kolloquien zur Vor und Frühgeschichte 14. Bonn 2010, 143–163.

Raczky–Anders 2012: Raczky, P. – Anders, A.: Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa — Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) — International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany).* Hrsg.: Bertemes, F. – Meller, H.: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8. Halle (Saale) 2012, 271–309.

Raczky et al. 1997: Raczky P. – Anders A. – Nagy E. – Kurucz K. – Hajdú Zs. – Meier-Arendt, W.: Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből. — Late Neolithic settlement and graves from the 5th Millennium B.C. In: *Utak a múltba — Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. — Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway.* Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 34–43, 168–174.

Raczky et al. 2007: Raczky, P. – Domboróczki, L.– Hajdú, Zs.: The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe.* Eds.: Kozłowski, J. K. – Raczky, P. Kraków 2007, 49–70.

Raczky et al. 2010: Raczky P. – Fodor I. – Mester Zs.: Régészeti kutatások Hajdúböszörmény-Pródi-halmon. — Archaeological research at Hajdúböszörmény-Pródi-halom, Hungary. *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 161–182.

Renfrew 1973: Renfrew, C.: The Aegean and the Balkan at the close of the Neolithic period (the evidence of Sitagroi). In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur.* Hrsg.: Chropovskỳ, B. Bratislava 1973, 427–440.

Renfrew 1979: Renfrew, C.: *Problems in European Prehistory.* Edinburgh 1979.

Rosenstock 2009: Rosenstock, E.: *Tells in Südwestasien und Südosteuropa. Untersuchungen zur Verbreitung, Entstehung und Definition eines Siedlungsphänomens.* Urgeschichtliche Studien 2. Remshalden 2009.

Roska 1912: Roska M.: Ásatás a pécska-szeremlaki határban lévő Nagy Sánczon. — Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak. *Dolgozatok* 3 (1912) 1–73.

Roska 1913: Roska M.: Ásatás a perjámosi Sánczhalmon. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 7 (1913) 81–122.

Roska 1942: Roska M.: *Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor.* Kolozsvár 1942.

Salisbury 2013: Salisbury, R. B.: Interpolating geochemical patterning of activity zones at Late Neolithic and Early Copper Age settlements in eastern Hungary. *Journal of Archaeological Science* 24 (2013) 926–934.

Salisbury et al. 2013: Salisbury, R. B. – Bertók, G. – Bácsmegi, G.: Integrated prospection methods to define small-site settlement structure: a case study from Neolithic Hungary. *Archaeological Prospection* 20 (2013) 1–10. DOI: 10.1002/arp.1442

Sarris et al. 2004: Sarris, A. – Galaty, M. L. – Yerkes, R. W. – Parkinson, W. A. – Gyucha, A. – Billingsley, D. M. – Tate, R.: Geophysical prospection and soil chemistry at the Early Copper Age settlement of Vésztő-Bikeri, Southeastern Hungray. *Journal of Archaeological Science* 31 (2004) 927–939.

Sarris et al. 2013: Sarris, A. – Papadopoulos, N. – Agapiou, A. – Salvi, M. C. – Hadjimitsis, D. J. – Parkinson, W. A. – Yerkes, R. W. – Gyucha, A. – Duffy, P. R.: Integration of geophysical surveys, ground hyperspectral measurements, aerial and satellite imagery for archaeological prospection of prehistoric sites: the case study of Vésztő-Mágor Tell, Hungary. *Journal of Archaeological Science* 40 (2013) 1454–1470.

Sarris–Monahan 2011: Sarris, A. – Monahan, E.: Matters of integration and scale: New efforts in magnetometry data management at a Late Neolithic settlement site in Hungary. In: *6th International Conference on "Cultural Heritage and New Technologies" Vienna, 2011.* Vienna 2011, 213–226. https://www.academia.edu/2068337/Sarris_A._and_Monahan_E._2011._Matters_of_Integration_and_Scale_New_Efforts_in_Magnetometry_Data_Management_at_a_Late_Neolithic_Settlement_Site_in_Hungary

Schachermeyr 1953: Schachermeyr, F.: Die vorderasiatische Kulturtrift. *Saeculum* 5 (1953) 268–291.

Schachermeyr 1953–54: Schachermeyr, F.: Dimini und die Bandkeramik. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 83 (1953–54) 1–39.

Schmidt 1903: Schmidt, H.: „Tordos". *Zeitschrift für Ethnologie* 35 (1903) 438–469.

Sherratt 1982: Sherratt, A.: The development of neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain. Part I: The regional setting. *Oxford Journal of Archaeology* 1 (1982) 287–316.

Sherratt 2005: Sherratt, A. G.: Settling the Neolithic: a digestiv. In: *(un)settling the Neolithic.* Eds: Bailey, D. – Whittle, A. – Cummings, V. Oxford 2005, 140–146.

Simonetti 2013: Between the vertical and the horizontal. Time and space in archaeology. *History of the Human Sciences* 26 (2013) 90–110.

Stibrányi et al. 2012: Stibrányi M. – Mesterházy G. – Padányi-Gulyás G.: *Régészeti feltárás előtt — vagy helyett. Régészeti lelőhely-azonosítás, térinformatika, prediktiv modellezés. — Before — or instead of — archaeological excavation. Archaeological site identification, geographic information systems, predictive models.* Az MNM NÖK Tudományos-népszerűsítő füzetei 5. Budapest 2012.

Strahm 1995: Einführung: Prähistorische Siedlungsmuster in Europa. In: *Symposium „Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millennium B.C." Verona-Lazice 1992*. Ed.: Aspes, A. Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona II/-4. Verona 1995, 17–34.

Tálas–Raczky 1987: Tálas, L. – Raczky, P. Eds: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Budapest–Szolnok 1987.

Todorova 1982: Todorova, H.: *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 13. München 1982.

Tompa 1929: Tompa, F.: *Die Bandkeramik in Ungarn*. Archaeologia Hungarica 56. Budapest 1929.

Tompa 1937: Tompa, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912–1936. *Bericht der Römisch-Germanischen Komission* 24–25 (1934–35 [1937]) 27–127.

Tringham 1971: Tringham, R.: *Hunters, Fishers and Farmers of eastern Europe 6000–3000 B.C*. London 1971.

Veit 1984: Veit, U.: Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe. Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte. *Saeculum* 35 (1984) 326–364.

Whittle 1985: Whittle, A.: *Neolithic Europe: A survey*. Cambridge 1985.

Whittle 1996: Whittle, A.: *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds*. Cambridge 1996.

Yerkes et al. 2007: Yerkes, R. W. – Sarris, A. – Frolking, T. – Parkinson, W. A. – Gyucha, A. – Hardy, M. – Catanoso, L.: Geophysical and Geochemical Investigations at two Early Copper Age Settlements in the Körös River Valley, Southeastern Hungary. *Geoarchaeology* 22 (2007) 845–871.

Zoltai 1922: Zoltai L.: *Jelentés Debreczen szabad királyi város múzeumának 1921. évi működéséről és állapotáról*. Debreczen Sz. Kir. Város Muzeumának Kiadványai 16. Debrecen 1922.

SZENTPÉTERSZEG-KOVADOMB IMAGE-SCAPES OF A LATE NEOLITHIC SETTLEMENT

The research history of the small settlement mound lying in the Berettyó Valley in the Bihar region on the eastern fringes of the Alföld is, in a sense, an illustration of the major theoretical trends in Hungarian and European prehistoric studies, and especially of the changes in the perspectives on and perception of space and time. In our study written on the occasion of Gábor Lőrinczy's sixtieth birthday, we shall examine the image-scapes of the Szentpéterszeg-Kovadomb site *(Fig. 1, 1–2)* associated with a particular time horizon during the one hundred years between 1922 and 2014, alongside a discussion of the broader context in which these visual mosaics can be interpreted.

In 1922, Lajos Zoltai and János Sőregi noted that Szentpéterszeg-Kovadomb was an "ancestral settlement" on which the "kitchen refuse" of ancient life had accumulated and that its layout and spatial organisation shared many similarities with the Herpály settlement or, as it was called at the time, the earthen fort at Herpály *(Fig. 1, 3–5)*. The pottery, bone and burnt clay fragments collected at the site indicated the contemporaneity of the two settlements. The burnt daub fragments bearing imprints of wattling excavated at Herpály were indications of the one-time presence of houses that had perished in fire. The overall impression of the Herpály site thus suggested a similar settlement-scape of houses and of kitchen refuse scattered around them, and of a mound accumulating from these remains at the Szentpéterszeg site too.

In 1978, the geological test corings revealed a 260–300 cm thick layer sequence and superimposed houses destroyed by fire. The magnetometer survey conducted in 2011 clearly showed that there were some 15–20 magnetic anomalies in a concentric arrangement on the tell enclosed by a ditch system *(Fig. 3)*; these anomalies probably marked the place of the roughly 10 m by 5 m large houses that had been consumed by fire.

The possible existence of an outer settlement associated with the Szentpéterszeg-Kovadomb tell was raised during the excavations conducted at Herpály between 1977 and 1982, when a detailed contour map of the Kovadomb settlement was prepared and the line of the northern boundary ditch could be clearly identified *(Fig. 2, 1)*.

The magnetogram made in 2011 at Szentpéterszeg clearly outlined 10–15 houses of an outer settlement along a 180–190 m long section of the north to south levee edge extending from the northern part of the central settlement mound measuring 110 m in diameter. The existence of an outer settlement was also confirmed by the field survey data. The structural differences between the tell and the outer settlement, i.e. the concentric and horizontal arrangement of the houses, reflect a duality in the perception of space that could be securely demonstrated in the case of the Kovadomb settlement complex. It must also be emphasized that the horizontal settlement adjoining the settlement mound at Szentpéterszeg and Herpály formed a unique, bipolar spatial complex in each other's immediate neighbourhood.

It was realised already in the 1920s that Szentpéterszeg-Kovadomb and Berettyóújfalu-Herpály were neighbours in the same micro-regional environment, and this relationship was also depicted on the period's hydrological map of the Berettyó. This direct relation was also perceived at the time of the

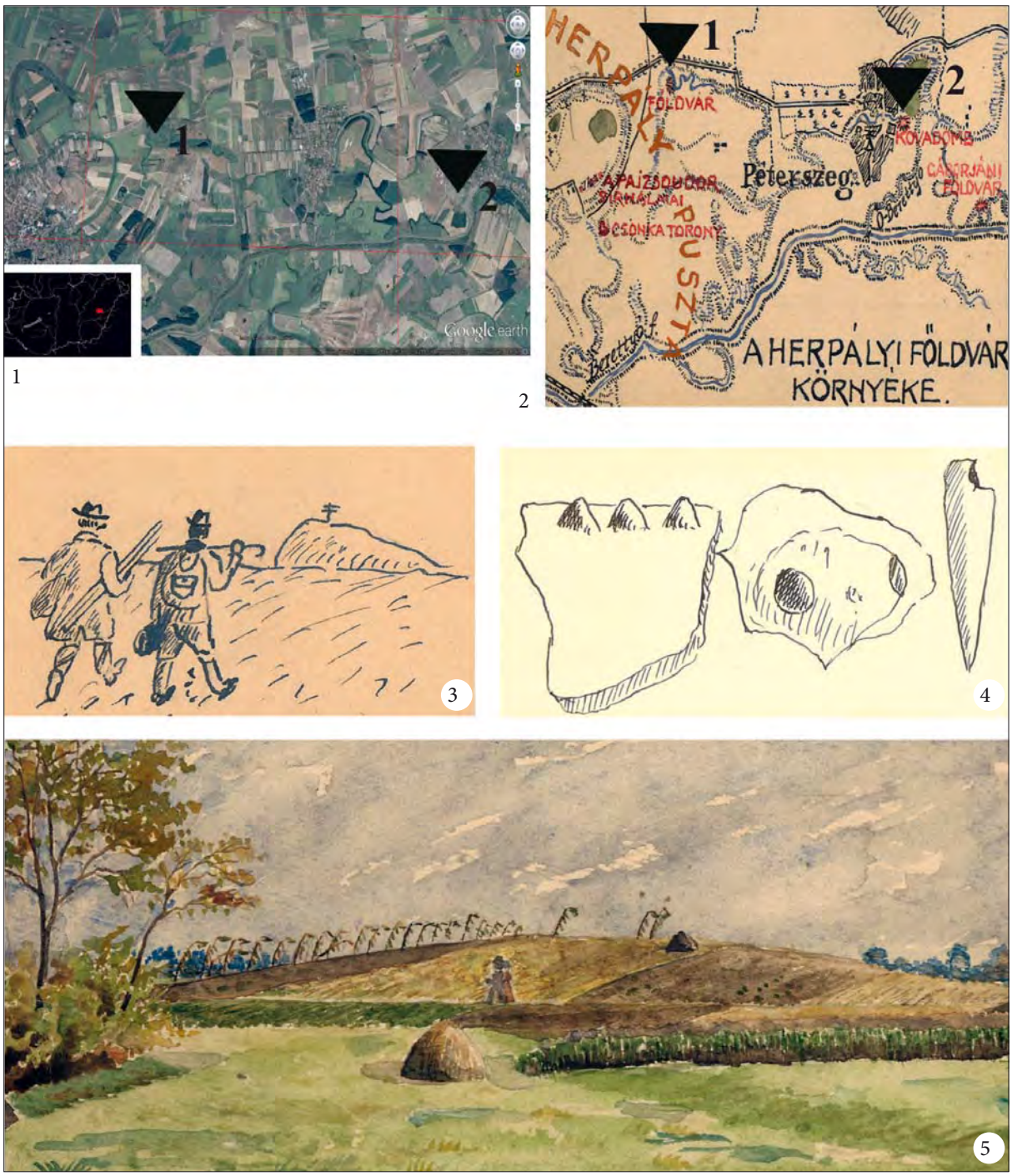
excavations at Herpály between 1977 and 1982, this being the reason that the Kovadomb site was surveyed by the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences with the aim of preparing a contour map.

Despite their proximity, a comparison of the layout of the two settlements reveals several differences: one has a concentric layout aligned to an enclosure, the other a more densely built up, but irregular layout. At the same time, the two tell settlements resemble each other in that both were complemented by a single-layer outer settlement. It seems likely that on a micro-regional scale, there was a network of smaller farmstead- or hamlet-like settlements around Herpály and Szentpéterszeg, resembling the settlement patterns of the Tisza culture in the southern Alföld and the Körös region.

Based on the information provided by roughly sixty sites, Nándor Kalicz noted that the settlement network of the Herpály culture covered some 3000 km^2 in the Bihar Berettyó Valley, the Körös region and the Sárrét region. Most settlements were tells or tell-like settlements alongside several horizontal ones, indicating a colourful diversity of spatial variants, which could be found across the entire Herpály distribution.

Recent research in the Tisza-Herpály-Csőszhalom distribution in the Alföld macroregion and a series of new comprehensive studies have shed fresh light on the diversity of the cultural complex's settlement patterns and its enclosures, and have enabled the identification of regional patterns too. Tells of the Tisza and Herpály type as well as variants of single enclosures with a V shaped ditch and rampart were the norm south of the Körös region, in the Berettyó-Körös region. Some 80 km farther to north in the Csőszhalom zone of the Upper Tisza region, we again encounter settlement mounds (Polgár-Csőszhalom and Hajdúböszörmény-Pród), which share structural similarities with the rondel type earthworks of the Lengyel culture of Transdanubia

The horizontally and vertically structured spatial organisation of the Szentpéterszeg-Kovadomb settlement complex and the neighbouring Herpály settlements outline a highly diverse space/time framework in the Bihar micro-region, which ensured the maintenance of Late Neolithic subsistence strategies together with the necessary wide range of adaptive capabilities under the period's circumstances. Our comprehensive overview offers a kaleidoscopic picture based on the information provided by earlier research – still, it is our conviction that the image-scapes discussed here will contribute to a better understanding of how space was organised and used at this site.

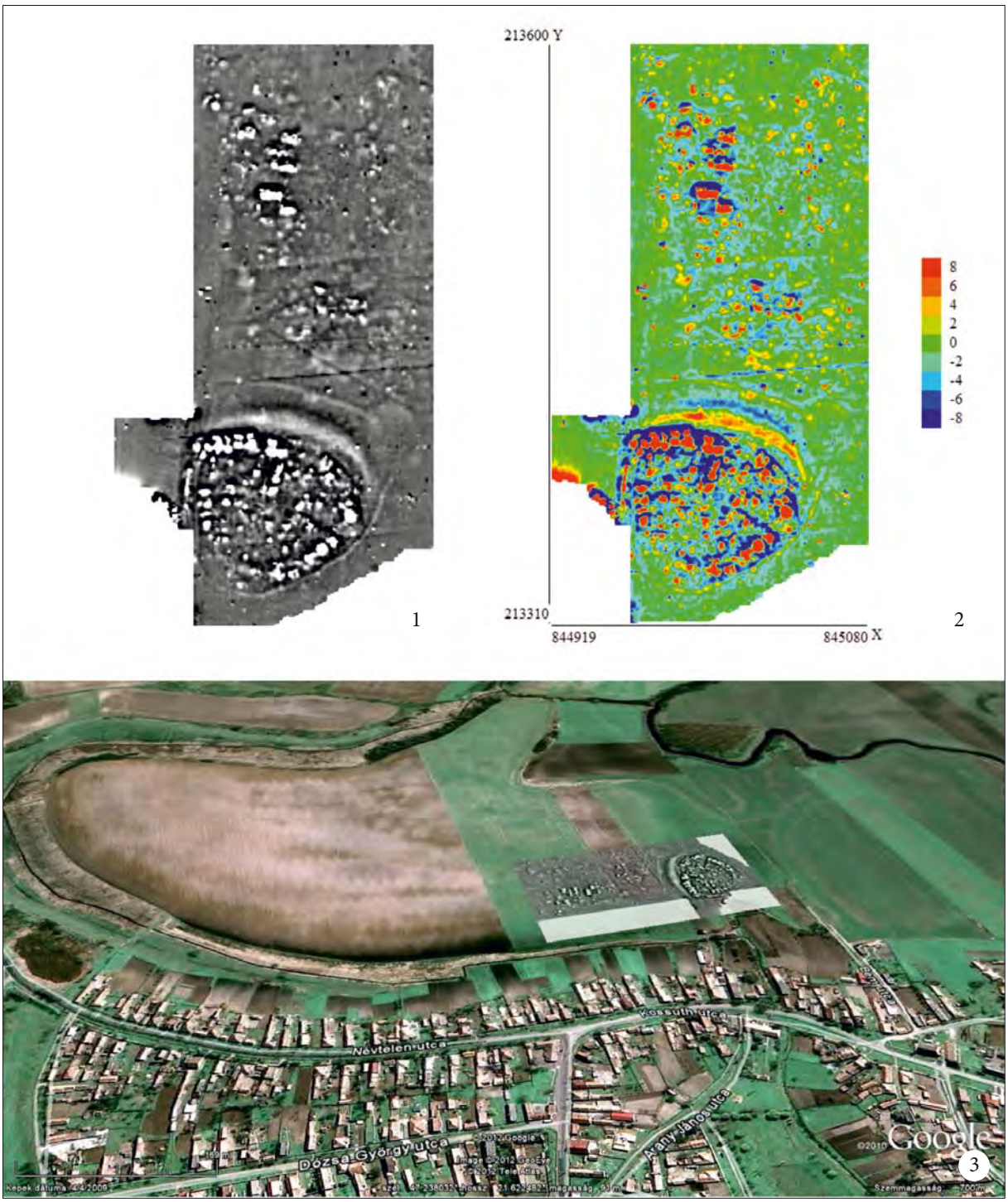
1. kép. 1: Berettyóújfalu-Herpály (1) és Szentpéterszeg-Kovadomb (2) lelőhelyének földrajzi helyzete a Google-Earth térképén; 2: Berettyóújfalu-Herpály (1) és Szentpéterszeg-Kovadomb (2) lelőhelyek ábrázolása Zoltai Lajos 1922-es kézzel rajzolt térképén; 3: Zoltai Lajos és Sőregi János az 1922-es Herpályon folytatott ásatások helyszínén (Sőregi J.rajza); 4: Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyről 1922. október 18-án Zoltai Lajos és Sőregi János által gyűjtött leletek (Sőregi J. rajza); 5: Szentpéterszeg-Kovadomb települési halmának képe 1922-ből (Zoltai L. rajza)

Fig. 1. 1: Location of the Berettyóújfalu-Herpály (1) and Szentpéterszeg-Kovadomb (2) sites on the Google Earth map; 2: the sites at Berettyóújfalu-Herpály (1) and Szentpéterszeg-Kovadomb (2) on Lajos Zoltai's hand-drawn map from 1922; 3: Lajos Zoltai and János Sőregi on location during the excavation at Herpály in 1922 (J. Sőregi's drawing); 4: the finds collected by Lajos Zoltai and János Sőregi at the Szentpéterszeg-Kovadomb site on October 18, 1922 (J. Sőregi's drawing); 5: the settlement mound of Szentpéterszeg-Kovadomb (L. Zoltai's colour drawing)

2. kép. 1: Szentpéterszeg-Kovadomb szintvonalas felmérése 1978-ból; 2: Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhely horizontális kiterjedése a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartása, valamint Siklósi Zsuzsanna és Szilágyi Márton terepbejárási adatai szerint; 3: Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyéről 2008. július 11-én készített légifelvétel (Czajlik Z.)

Fig. 2. 1: Contour map of Szentpéterszeg-Kovadomb, 1978; 2: horizontal extent of the Szentpéterszeg-Kovadomb site, based on the data in the site register of the National Office of Cultural Heritage and the field survey data of Zsuzsanna Siklósi and Márton Szilágyi; 3: aerial photo of the Szentpéterszeg-Kovadomb site made on July 11, 2008 (Z. Czajlik)

3. kép. 1–3: Szentpéterszeg-Kovadomb telljének és horizontális településének magnetométer-felmérése (Bertók G. jelentése alapján)

Fig. 3. 1–3: Magnetometer survey of the tell and the horizontal settlement at Szentpéterszeg-Kovadomb (based on G. Bertók's report)

4. kép. 1–16: Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyéről gyűjtött jellegzetes késő neolitikus kerámia (Siklósi Zsuzsa, Szilágyi Márton és Tóth Zoltán gyűjtése)

Fig. 4. 1–6: Typical Late Neolithic pottery collected at the Szentpéterszeg-Kovadomb site (collected by Zsuzsanna Siklósi, Márton Szilágyi and Zoltán Tóth)

1

2

5. kép. 1: Szentpéterszeg-Kovadomb horizontális településén megfigyelhető, ismeretlen korú kettős körárok rendszer részlete a Google-Earth 2013. augusztus 13 készült felvételén; 2: A 2012-ben rendezett nemzetközi konferencia résztvevői Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyén (M. Burić felvétele)

Fig. 5. 1: Detail of the double enclosure of unknown date ringing the horizontal settlement at Szentpéterszeg-Kovadomb on a Google Earth photo made on August 13, 2013; 2: participants of the international conference held at the Szentpéterszeg-Kovadomb site in 2012 (photo by M. Burić).

A SIÓAGÁRD-LEÁNYVÁRI KINCSLELET. MEGJEGYZÉSEK A GYERMELYI HORIZONT IDŐRENDJÉHEZ

*VÁCZI Gábor**

Sióagárd térségéből két kincsleletet adtak át a szekszárdi múzeum régészeinek 1933-ban. Az első kincs a siógárdi Leányváron került elő, szőlőművelés közben (HOLSTE 1951, 22–23), a másodikat a település közelében, a Sárvíz partján találták a leszakadt partoldalon (MOZSOLICS 1985, 185–186), de pontos lelőhelye és leletkörülménye egyik depónak sem ismert. Jelen tanulmány keretein belül az első, leányvári kincslelet elemzését végzem el.

Sióagárd-Leányvár közel 20 ha alapterületű, szabálytalan kör alakú erődítésében régészeti kutatás még nem folyt *(1. kép).* A településről ismert leletek szőlőművelés és kisebb építkezések során kerültek elő. A szórvány tárgyak és a terepbejárási anyagok túlnyomó többsége a késő bronzkori urnamezős kultúrához köthető (MIKLÓS 2007, 118–123).

Patek Erzsébet a leányvári (első) kincset Friedrich Holste vázlatai és a leltárkönyvi adatok alapján (HOLSTE 1951, Taf. 43. 22–40) a korai urnamezős időszak (BzD–HaA1) kincsleletei közé sorolta. Mozsolics Amália a gyermelyi horizont (HaA2) depói között tárgyalja a kincsleletet, de a tárgyak felsorolásán kívül egyéb elemzés, fotó vagy rajz nem került be 1985-ös monográfiájába (MOZSOLICS 1985, 185–186). Kőszegi Frigyes helytelenül, „Sióagárd II" néven említette és a kurdi horizont (HaA1) kincsleletei közé illesztette be, de a tárgyak pontos formai és mennyiségi adatainak a közlése elmaradt (KŐSZEGI 1988, 180).

A leltárkönyv szerint a leletegyüttes eredetileg 180 tárgyat és tárgytöredéket tartalmazott, de napjainkban már csupán 107 darabot lehet a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum raktárában fellelni.

A TÁRGYAK LEÍRÁSA

1. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 1).* Átm.: 10,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.1. 2. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 2).* Átm.: 8,8 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.2. 3. Négyzetes átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 3).* Átm.: 8,8 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.3. 4. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 4).* Átm.: 7,8 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.4. 5. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 5).* Átm.: 7,6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.5. 6. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 6).* Átm.: 7,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.6. 7. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 7).* Átm.: 11,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.7. 8. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 8).* Átm.: 9,1 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.8. 9. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 9).* Átm.: 9,3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.9. 10. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 10).* Átm.: 8,3 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.10. 11. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 11).* Átm.: 9,7 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.11. 12. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 12).* Átm.: 9,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.14. 13. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 13).* Átm.: 9,0 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.15. 14. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 14).* Átm.: 8,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.16. 15. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 15).* Átm.: 6,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.17. 16. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 16).* Átm.: 6,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.18. 17. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 17).* Átm.: 7,2 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.19. 18. Négyzetes átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 18).* Átm.: 6,8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.20. 19. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 23).* Átm.: 5,2 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.23. 20. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 20).* Átm.: 3,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.24. 21. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 22).* Átm.: 3,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.25. 22. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 24).* Átm.: 7,3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.26. 23. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 25).* Átm.: 6,9 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.27. 24. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 26).* Átm.: 5,7 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.28. 25. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 27).* Átm.: 5,6 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.29. 26. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 28).* Átm.: 5,6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.30. 27. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 29).* Átm.: 3,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.31. 28. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 30).* Átm.: 4,9 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.32. 29. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 31).* Átm.: 6,3 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.33. 30. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 32).* Átm.: 5,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.34. 31. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 33).* Átm.: 4,7 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.36. 32. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 34).* Átm.: 5,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.37. 33. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 21).* Átm.: 3,5 cm, v.: 0,5 cm.

* ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B, vaczigabor@gmail.com

1. kép: A leányvári erődítés elhelyezkedése Sióagárd határában
Fig. 1: Location of the Leányvár fort on the outskirts of Sióagárd

Ltsz.: B.18.933.38. 34. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 35).* Átm.: 6,0 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.40. 35. Kör átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 36).* Átm.: 6,0 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.41. 36. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 37).* Átm.: 4,5 cm v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.42. 37. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 38).* Átm.: 4,6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.43. 38. Négyzetes átmetszetű, egymásra hajtott végű, nyitott *karika (3. kép 39).* Átm.: 3,8 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.46. 39. Rombusz átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 40).* Átm.: 7,5 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.47. 40. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 41).* Átm.: 7,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.48. 41. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 42).* Átm.: 8,0 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.49. 42. Kör átmetszetű, nyitott *karika (3. kép 43).* Átm.: 8,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.50. 43. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 44).* Átm.: 5,6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.52. 44. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 45).* Átm.: 7,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: B.18.933.53. 45. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 46).* Átm.: 5,8 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.58. 46. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 47).* Átm.: 7,6 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.59. 47. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 48).* Átm.: 8,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.61. 48. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 49).* Átm.: 13,8 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.62. 49. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 55).* Átm.: 5,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.63. 50. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 56).* Átm.: 6,4 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.64. 51. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 50).* Átm.: 6,0 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.65. 52. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 51).* Átm.: 10,3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.66. 53. Négyzetes átmetszetű *huzal* töredéke *(3. kép 58).* H.: 5,6 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.70.54. Rombusz átmetszetű *karika (3. kép 59).* Átm.: 4,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.71. 55. Tordírozott szárú, visszacsavart végű *nyakperec* karikába hajlított töredéke *(3. kép 65).* Átm.: 4,3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.77.1. 56. Tordírozott szárú, visszacsavart végű *nyakperec* töredéke *(3. kép 63).* Átm.: 6,0 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.77.2. 57. Tordírozott szárú, visszacsavart végű *nyakperec* töredéke *(3. kép 62).* Átm.: 9,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.78. 58. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 60).* Átm.: 8,0 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.81. 59. Négyzetes átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 57).* Átm.: 8,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.83. 60. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 54).* Átm.: 9,8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.84. 61. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 61).* Átm.: 9,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.85. 62. Tordírozott szárú, visszacsavart végű *nyakperec* töredéke *(3. kép 64).* Átm.: 4,0 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.91. 63. Kör átmetszetű, nyitott *karika* töredéke *(3. kép 53),* törött vége négyzetesre kalapált. Átm.: 8,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.95. 64. Kör átmetszetű *huzal* töredéke *(3. kép 52).* H.: 5,1 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.96. 65. Nyélnyújtványos *sarló (2. kép 1),* hegye törött. H.: 16,5 cm, sz.: 3,0 cm. Ltsz.: B.18.933.115. 66. Nyélnyújtványos *sarló (2. kép 2),* hegye törött. H.: 15,8 cm, sz.:

3,5 cm. Ltsz.: B.18.933.116. 67. Nyélnyújtványos *sarló* nyelének töredéke *(2. kép 9).* Nyelét fordított V-motívumok tagolják. H.: 10,2 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: B.18.933.117. 68. Nyélnyújtványos *sarló* nyelének töredéke *(2. kép 3).* Felső szakaszán elágazó bordával megerősítve. H.: 12,4 cm, sz.: 2,8 cm. Ltsz.: B.18.933.118. 69. *Sarló* gerincének töredéke *(2. kép 5).* H.: 5,1 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: B.18.933.119. 70. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 7).* H.: 11,7 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: B.18.933.120. 71. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 13).* H.: 12,7 cm, sz.: 2,2 cm. Ltsz.: B.18.933.121. 72. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 4).* H.: 11,2 cm, sz.: 2,2 cm. Ltsz.: B.18.933.122. 73. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 14).* H.: 15,5 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: B.18.933.123. 74. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 8).* H.: 10,2 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: B.18.933.124. 75. *Sarló* pengéjének töredéke *(2. kép 6).* H.: 3,8 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: B.18.933.126. 76. Lapos rombusz átmetszetű, polírozott felületű *karika (2. kép 10).* Átm.: 7,8 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.127. 77. Lapos rombusz átmetszetű, polírozott felületű *karika* töredéke *(2. kép 11).* Átm.: 8,1 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.128. 78. Lapos rombusz átmetszetű *karika (2. kép 12).* Átm.: 7,5 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.129. 79. Kereszt alakban áttört, korong alakú *csüngő (2. kép 28),* füle letört. Átm.: 4,3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.130. 80. Kör alakú, középen tüskével és koncentrikus körökkel díszített *fülesgomb (2. kép 19).* Átm.: 6,6 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.131. 81. Négyzetes szárú, hegyénél kör átmetszetű, fejénél laposra kalapált *tű (2. kép 33).* H.: 14,1 cm, sz.: 0,3–0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.132. 82. Rovátkolt szélű, összehajtogatott *szalag (2. kép 15).* H.: 38,5 cm, sz.: 0,6 cm. Ltsz.: B.18.933.134–138,147. 83. Ovális alakú *fülesgomb (2. kép 16).* Átm.: 3,4 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.139. 84. Csészés fejű *tű* feje *(2. kép 30).* H.: 1,8 cm, átm.: 4,0, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.140. 85. Laposra kalapált *lemezkarperec* töredéke *(2. kép 20).* H.: 9,6 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: B.18.933.141. 86. Poncolással díszített, csavart szárú *csipesz* töredéke *(2. kép 18).* H.: 4,6 cm, sz.: 0,9–1,1 cm. Ltsz.: B.18.933.142. 87. Kettő, egymásba csavart *lemeztöredék (2. kép 22).* Átm.: 2,3 cm, h.: 3,2 cm. Ltsz.: B.18.933.143. 88. Mindkét végén elkalapált, kör átmetszetű *szegecs (2. kép 17).* H.: 4,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.145. 89. *Lándzsahegy* szárának átfúrt töredéke *(2. kép 21).* H.: 2,3 cm, átm.: 2,1 cm. Ltsz.: B.18.933.146. 90. Lapos rombusz átmetszetű, polírozott felületű *karika (2. kép 26).* Átm.: 3,0 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: B.18.933.154. 91. Rombusz átmetszetű *karika (2. kép 24).* Átm.: 2,6 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.155. 92. Rombusz átmetszetű *karika (2. kép 25).* Átm.: 2,6 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.156. 93. Kör átmetszetű, nyitott *karika (2. kép 27).* Átm.: 2,4 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: B.18.933.157. 94. Tálacskás fejű *tű (2. kép 38),* szárán korongokból és gömbökből álló díszítéssel, melyek körül vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják a szárat. H.: 12,3 cm, átm.: 4,0 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.158. 95. Koncentrikus körökkel díszített, tálacskás fejű *tű (2. kép 34),* szárán korongokból és gömbökből álló díszítéssel, melyek körül vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják a szárat. H.: 9,3 cm, átm.: 3,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.159. 96. Tálacskás fejű *tű (2. kép 35),* szárán korongokból és gömbökből álló díszítéssel, melyek körül vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják a szárat. H.: 9,5 cm, átm.: 1,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.160. 97. Tálacskás fejű *tű (2. kép 36),* szárán korongokból és gömbökből álló díszítéssel, melyek körül vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják a szárat. H.: 10,3 cm, átm.: 1,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: B.18.933.161. 98. Tálacskás fejű *tű (2. kép 37),* szárán korongokból és gömbökből álló díszítéssel, melyek körül vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják a szárat. H.: 9,9 cm, átm.: 1,1 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.162. 99. Gömbfejű *tű (2. kép 39),* szárát vonalkötegek és fenyőág-minták tagolják. H.: 8,3, átm.: 0,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.164. 100. Gömbfejű *tű (2. kép 40).* H.: 7,9 cm, átm.: 0,9 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.165. 101. Paszományos, vezérkorongos *fibula (2. kép 43),* hat mellékkoronggal. Három darabra tört, a tű beakasztására szolgáló hurok és kettő mellékkorong hiányzik. H.: ~ 14,0 cm, sz.: 4,5 cm. Ltsz.: B.18.933.171. 102. Huzalból csavart, négy menetes *tekercs (2. kép 41).* Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.172. 103. Huzalból csavart, három menetes *tekercs (2. kép 42).* Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.173.1. 104. Drótból csavart, kilenc menetes *spirál (2. kép 29).* Átm.: 2,6 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: B.18.933.173.2. 105. Bunkós fejű *tű (2. kép 31),* szárát vonalkötegek tagolják. H.: 14,1 cm, v.: 0,5–0,3 cm. Ltsz.: B.18.933.174. 106. Nyitott végű, három élesen profilált, hosszanti bordával tagolt felületű *lemezkarperec* töredéke *(2. kép 23).* H.: 10,9 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: B.18.933.178. 107. Nyitott végű, haránt irányú bordákkal tagolt felületű *lemezkarperec* töredéke *(2. kép 32).* H.: 5,6 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: B.18.933.179.

A RAKTÁRLELET TÁRGYAINAK ELEMZÉSE

A sióagárd-leányvári kincsben szereplő, peremükön egy-egy bordával tagolt markolatú, nyélnyújtványos sarlók *(2. kép 1–9, 13, 14)* a HaA2 periódusban jelentek meg a Kárpát-medencében (Mozsolics 1985, 45), de jelentős számban csak a HaB1 periódus depóleleteivel kerültek a földbe (Kemenczei 1983, 65; Mozsolics 2000, Taf. 25. 8, Taf. 39. 7–8, Taf. 42. 8, Taf. 66. 6, 9, 13, 15; Ilon 2004, 55). Ezeket a nyélnyújtványos sarlókat — Mircea Petrescu-Dîmboviţa tipológiai rendszeréhez igazodva[1] — az Uioara 8 (Şpălnaca I.)-típusú sarlók közé lehet sorolni, melyek a Dunántúlhoz és a Felső-Tisza-vidékéhez hasonlóan, az Erdélyi-medencében is gyakori formának számítanak a HaA2 és HaB1 periódusok folyamán (Petrescu-Dîmboviţa 1978, 56, Taf. 293. B). A felvidéki sarlók között már lényegesen alacsonyabb számban ismert ez a típus, amely elsősorban a HaA2 és HaB1 periódusok alatt elrejtett kincsekben fordul elő (Novotná 2000, 368; Novotná 2006, 93–95).

Atipikus formai variánsnak számít az ívelten összefutó bordákkal tagolt markolatú sarló *(2. kép 3),* melyet dunántúli párhuzamok hiányában egyedi darabként kell kezelni a leányvári leletanyagban.[2]

A sióagárdi leletben a tűknek négy formai variációjával — csészés, gömbös és bunkós fejű tűkkel, továbbá egy lapított fejű, négyzetes átmetszetű tűvel — találkozunk. A leletegyüttesben szereplő 6 darab tálacskás fejű tű *(Schälchenkopfnadel)* között 4 kisméretű *(2. kép 35–38)* és 2 nagyobb csészével öntött *(2. kép 30, 34)* változat szerepel, fejük alatt szárukat bikónikus álgyöngyök tagolják, száruk felülete vonalkötegekkel és zeg-zug mintákkal díszített.

A kisméretű fejjel öntött példányok hazai párhuzamai legnagyobb számban a velemi erődített településen (Říhovský 1983, Taf. 25. 632–639) kerültek elő; dunántúli, az urnamezős művelődéshez köthető típusnak tekinthetők. A Kárpát-medence keleti térségében csak Nyíregyháza-Ér alatti szőlők lelőhelyről ismert két példánya (Kemenczei 1984, Taf. 131. 7–8; Mozsolics 1985, Taf. 262. 14–15), továbbá a buji (Kemenczei 1984, Taf. 214a. 9, 11; Mozsolics 1985, Taf. 260. 9–10) és a debrecen-látóképi (Kemenczei 1984, Taf. 192. 9; Mozsolics 1985, Taf. 259. 11) kincsekben szerepelnek kisebb fejű, egyszerűbb kialakítású változatai. A nyíregyházi leletegyüttest Mozsolics Amália — Nyíregyháza 3. kincs néven — a gyermelyi horizontba sorolta (Mozsolics 1985, 160–161).[3] A három kelet-magyarországi analógia alapján feltételezhető, hogy a kisméretű fejjel és álgyöngyökkel tagolt, de sok esetben díszítetlen szárral készített példányok már a HaA2 periódus alatt megjelentek a Kárpát-medencében.

A másik formai variáns, a széles csészével, finoman megmunkált álgyöngyökkel és díszített szárral készített, dunántúli tűk megjelenése az urnamezős kultúra fiatalabb, HaB1 korszakra keltezhető periódusára jellemző (Říhovský 1983, 52). A szombathelyi Jáki úton előkerült depóból (Ilon 2004, 212–234, 28–50. tábla) ismert széles fejű, töredékes tűt a kincslelet sarlói, borotvája és diadémja alapján lehet a HaB1 periódusra keltezni (Ilon 2003, 124). A kelet-alpi és morva régiókban az első — kisméretű fejjel öntött — darabok a Lešany-horizont (HaA2) folyamán jelentek meg,[4] de használatuk, a szélesebb fejű változatok mellett, a Křenůvky-horizont (HaB1) időszakára is átnyúlt (Říhovský 1979, 211–212).

Pontos keltezésükben a kelet-alpi, morva és nyugat-szlovákiai sírokból és depókból előkerült példányok segíthetnek. A Domamyslice-i (Cz) (Říhovský 1979, Taf. 63. 1747), a Drnovice-i (Cz) (Nekvasil 1964, 588, Obr. 175. 1), a Klentnice-i (Cz) (Říhovský 1965, Taf. 52. 12) és a Tetčice-i (Cz) (Říhovský 1966a, 264, Obr. 92. 1e) temetők sírjainak tűmellékletei alapján körvonalazható, hogy a széles csészével díszített tűk a Domamyslice 2/Klentnice 2. fázisok alatt (HaB1 periódus) voltak használatban a Morva-medencében.

A sióagárdi, széles fejű tűk közeli párhuzamai között a Langenlois-i (A) tűket (Říhovský 1979, Taf. 64. 1773–1775) lehet megemlíteni. Szlovákiában a hetényi/Chotín temető 80. sírjából (Říhovský 1966, 513, Obr. 11. B; Novotná 1980, Taf. 44. 1025), Nyitravidékről/Diviaky nad Nitricou (Novotná 1980, Taf. 44. 1026) és Kürt/Strekov depójából (Novotná 1980, Taf. 80. 1031)[5] ismert egy-egy példány. A felsoroltak alapján, a nagyméretű csészével öntött típus gyártásának kezdetét a HaB1 korszakra lehet tenni és kiindulópontjaként a Morva-medence jelölhető meg (Říhovský 1979, 212–213; Novotná 1980, 154–155).

A sióagárdi első kincs díszített és díszítetlen szárú, gömbfejű tűi *(Kugelkopfnadeln)* már nehezebben keltezhetők *(2. kép 39–40)*. Formájuk általános alapforma, a kora bronzkortól kezdődően készítették ezt a kevés öntési ismeretet igénylő típust (Říhovský 1983, 27). A díszített szárú példányt mintázata alapján lehet a fent bemutatott csészés fejű tűkkel egy ékszerkészletbe sorolni,[6] és a csészés fejű tűkhöz hasonlóan a velemi erődített település leletanyagában szerepelnek legközelebbi párhuzamai (Říhovský 1983, Taf. 9. 172, 185). Kelet-alpi és morva területekről ismert analógiái alapján sem lehet — kísérőleletek nélkül — a díszített szárú variánsokat a HaA1 és HaB1 időszakon belül pontosan keltezni, csupán annyi állapítható meg, hogy a gömbös fej mérete erősen lecsökken az urnamezős kultúra késői (HaB1) periódusában (Říhovský 1979, 128–129).

A bunkós fejű tűk *(Keulenkopfnadeln) (2. kép 31)* elterjedését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a BzD–HaA1 periódus folyamán a kelet-alpi régióban és a Dunántúl északnyugati térségében, a Felvidéken, továbbá a morva területen fordulnak elő jelentős számban (Říhovský 1979, 152–153; Novotná 1980, 141–142; Říhovský 1983, 36). Első példányai a BzD–HaA1 periódusra keltezhető kincsleletekkel és temetkezésekkel kerülnek elő, de a HaA2 és HaB2/3 korú leletegyüttesekben sem számítanak ritka típusnak (Říhovský 1979, 151–152).

Kincsleletek mellett a dunántúli urnamezős kultúra településeinek és temetőinek késői fázisaira jellem-

[1] Mircea Petrescu-Dîmboviţa rendszerének a használata azért indokolt, mert a hazai sarlók tipológiai feldolgozása még nem történt meg, továbbá a szlovákiai feldolgozás során is a romániai típusneveket használta a kutatás (Novotná 2006).

[2] Hasonló bordázatú markolattal a HaA1 periódusra keltezhető felsőmarosújvári/Uioara de Sus-i (Ro) kincs egyik sarlóján (Petrescu-Dîmboviţa 1978, Taf. 10. 1013) és egy felvidéki, ehemi (Sk) szórványon (Novotná 2006, Taf. 24. 402) találkozhatunk, de az egyes darabok közötti nagy idő- és térbeli távolság miatt az említett példányokat is egyedi daraboknak lehet tekinteni.

[3] A megolvadt késsel, spiráldarabbal és a két tűvel együtt talált fazék és csésze alapján nem nevezhető egyértelműen kincsleletnek, inkább egy temetkezés zárt egységeként kellene a felsorolt tárgyakat kezelni.

[4] A Lešany-horizont névadó kincsleletét az Y-alakú bordákkal díszített tokos baltája és markolattüskés kése alapján lehet a HaA2 periódusra keltezni (Říhovský 1972, Taf. 40. A. 1, 3, 4, 20; Salaš 2005, 138, Obr. 24).

ző a bunkós fejű tűk gyakori előfordulása. Egy-egy darab ismert Szombathely-Reiszig erdő alatti dűlő (Ilon 2004, 241, 57. tábla 4), Szombathely-Zanat I. (Ilon et al. 2011, 171, Fig. 81. 6) és Vál-Pogányvár (F. Petres 1960, 18, Taf. 18. 2) lelőhelyekről is. A Szombathely-Zanat I. 32. sírjából előkerült bunkós fejű tűt a sír protokalenderberg-típusú tálja keltezi a HaB2 időszakra (Ilon et al. 2011, 134, Fig. 73). A vál-pogányvári temető 2. sírjában talált bunkós fejű tűt — a sír kerámiamellékletei alapján — a HaA2 időszakba (Vál 1. fázis) sorolták (F. Petres 1960, 32).

A sióagárdi kincs négyzetes huzalból kialakított, lapított fejű tűje egy félkész varrótű, melynek a fejét nem lyukasztották át *(2. kép 33).* Párhuzamait a nagyobb települések anyagaiban lehet megtalálni: Celldömölk-Sághegy (Patek 1968, Taf. 28. 55–59), Keszthely-Apátdomb (Patek 1968, Taf. 53. 6), Lengyel (Patek 1968, Taf. 77. 6), Velem-Szentvid (Miske 1907, 13. tábla 1–25, 14. tábla 1–6). Önmagában ez a típus nem keltezhető, általános késő bronzkori háztartási eszköznek számít.

A leányvári fibula a vezérkorongos, paszományos fibulák *(Posamentieriefibeln)* sorába illeszthető. A sióagárdi példány hat oldalkoronggal készült, vezérkorongja letört *(2. kép 43).* Az oldalkorongok száma alapján a fiatalabb változatok csoportjába sorolható, mert a HaA2 és HaB1 periódusok folyamán hat vagy nyolc oldalkoronggal szerelték a ruhakapcsoló tűknek ezt a változatát (Paulík 1959, 359; Kemenczei 1983, 65). Tipológiai felosztásukat tekintve Patay Pál is Jan Filip rendszerére hivatkozik (Patay 1964, 10–11; Filip 1937) és ennek megfelelően az oldalkorongok száma adja a besorolás alapját.[7] Ezt a felosztást finomította tovább Patay Pál, ugyanis a kengyel rugó felőli végének 8-as alakban történő meghajlítása és a huzal kör vagy négyzetes átmetszete alapján A3a és A3b altípusokat különböztetett meg (Patay 1964, 15). Ilyenformán a sióagárdi fibula az A2 típusba sorolható.[8]

Az A2 típusú ruhatű párhuzamait a Dunántúlon, a Felvidéken és a Felső-Tisza-vidéken lehet megtalálni: Tatabánya-Bánhidáról két (Kemenczei 1983, 63, 2. kép 9–10), Nógrádmarcalról három, Antalócról/Antalovce (Sk), Aszódról, Kisterenyéről, Rimaszombatról/Rimavská Sobota (Sk), Tiszalökről és Gelénesről egy-egy példánya került elő (Patay 1964, 14). A típus legidősebb darabjai a HaA1 és HaA2 periódusok fordulóján jelennek meg a felvidéki kincsleletekben (Novotná 2001, 43–46). Nagyobb mennyiségben csak a HaA2 periódustól kezdődően és a HaB1 periódussal bezárólag készültek, és azonos területen, azonos időszakban kezdték el viselni a hat és a nyolc oldalkorongos, A2 és A3 variánsokat (Kemenczei 1983, 65–66).

A kereszt alakban áttört, korongos csüngő nem tartozik a gyakori tárgytípusok közé *(2. kép 28),* ugyanis a HaA2 periódus alatt csupán a kettős koncentrikus körből álló, áttört mintázatú csüngőkkel találkozni a gyermelyi és a hódmezővásárhelyi depókban (Mozsolics 1985, Taf. 241. 7–8, Taf. 256. 5–6), továbbá Szlovéniában a Kanalski vrhi 1. kincsben (Čerče–Šinkovec 1995, Tab. 100. 22–33, Tab. 101. 34–45, Tab. 102. 46–57) és Horvátországban az Ivanec bistranski leletegyüttesben (Vinski-Gasparini 1973, Tab. 113. 15–16) fordul elő néhány példánya. A hajdúböszörményi horizont időszakára (HaB1) a csüngőknek ez a típusa eltűnik a dunántúli és az alföldi kincsleletekből. A Kárpát-medencével ellentétben nagy mennyiségben fordul elő a morva térségben, a lausitzi-kultúra területén előkerült, BzD2 és HaB2 korszakok közé keltezhető kincsleletekben (Salaš 2005, 200, Tab. 196. 6–16, 276, Tab. 272. 50–58, 423, Tab. 419. 17–21).

A kincsben szereplő, csavart szárú, lemezén pontsorokkal díszített csipesztöredék *(2. kép 18)* sem sorolható a depóleletekben gyakran előforduló tárgyak közé. Ez az eszköz a gyermelyi (HaA2) és a hajdúböszörményi (HaB1) horizontokra keltezhető kincsleletekből hiányzik, viszont nagy mennyiségben ismert a velemi erődített település késő bronzkorra keltezhető anyagaiban (Miske 1907, 13. tábla 103–105, 14. tábla 33–35, 19. tábla 10–11).

A lemezkarperec-töredékek *(2. kép 20, 23, 32)* általános tárgytípusai a kurdi és gyermelyi horizontok kincsleleteinek. Jellegzetességük, hogy szinte kivétel nélkül félbe törve, vagy kisebb töredékekként kerülnek be a depókba (Mozsolics 1985, 64). Korhatározásra nem igazán alkalmasak, de megfigyelhető, hogy a hajdúböszörményi horizonttól kezdődően már csak a D-átmetszetű, tömör, nyitott karperecek készültek nagyobb sorozatokban, vagyis a leányvári kincsben előforduló töredékek inkább a kincs idősebb darabjai közé sorolhatók.

A nagyméretű, kúpos fülesgombok *(2. kép 19)* első példányai már a kurdi horizont alatt elrejtett kincsek-

[5] A kürti kincslelet Hampel József és Friedrich Holste gyűjteményes munkáiban (Hampel 1892, 74; Holste 1951, Taf. 23) és Wilhelm Albert von Brunn 1968-as munkájában is Kürt néven szerepel (Brunn 1968, 293). A kincs pontos keltezésében Mariá Novotná is W. A. von Brunn tanulmányára (Brunn 1968, 293) hivatkozik és a csészés fejű tűk alapján sorolta a kürti kincset, a sióagárd-leányvári és a sárbogárd-sárszentmiklósi kincsekkel (Kemenczei 1996, 60, Abb. 7–8, 62, Abb. 9) együtt a Rohod–Szentes (HaB1) periódusba (Novotná 2006, 94–95).

[6] A leányvári kincshez hasonlóan, Lešany (Cz) második kincsleletében szerepelnek egy készletben az álgyöngyös, gömbfejű tűk és a tálacskás fejű tűk (Šalaš 2005, 300, Tab. 296. 27–30).

[7] Négy oldalkorong: A1 típus; hat oldalkorong: A2 típus; nyolc oldalkorong: A3 típus.

[8] A paszományos-vezérkorongos fibulák tipológiai rendszerével, az altípusok időrendi besorolásának lehetőségeivel és elterjedési területükkel Tarbay J. Gábor foglalkozik részletesen tanulmányában (Tarbay 2012).

ben megjelennek és a gyermelyi horizont depóiban is megtalálhatók (Mozsolics 1985, 55). Használatuk az urnamezős korszak végén sem szűnt meg (Mozsolics 2000, Taf. 7. 4, Taf. 46. 6–8).

A huzalból kialakított kar- illetve nyakperecek, karikák[9] adják a sióagárdi első kincs tárgyainak a felét, de többségük töredékes, esetenként másodlagosan megolvadt *(3. kép 1–61).* A karikák nagyobb számú felhalmozása már a kurdi horizont kincseiben is megfigyelhető (Oszvald–Szabó 1996, 97), de a tömeges gyártásuk csak a gyermelyi horizont alatt vált meghatározóvá a Dunántúlon: erre példa a bokodi (Patay 1964, 12, 2. ábra, 2, 4–5, 13, 3. ábra 1–12), a gyermelyi (Mozsolics 1985, Taf. 241. 18–20, Taf. 242. 1–43), a somogyszobi (Mozsolics 1985, Taf. 249. 7–27), a tatabánya-bánhidai (Kemenczei 1983, 64, 3. kép 4–13), a lesenceistvánd-uzsavölgyi (Darnay 1910, 428, 3–7. tábla; Kemenczei 1996, 58, Abb. 6) és a velemi első kincs (Mozsolics 1985, Taf. 229. 8–32). A budapest-csepeli karikalelet jelzi, hogy ez a deponálási szokás a hajdúböszörményi horizont alatt is fennmaradt (Szilas 2003, 72, 4. kép 4–8). A lelőhelyek területi elrendeződését nézve megállapítható, hogy a karikák nagy mennyiségű, HaA2–HaB1 időszakra keltezhető deponálása a dunántúli urnamezős műveltségre jellemző.

Hasonló deponálási szokásokkal a bosznia-hercegovinai Tešanj 2. kincsnél találkozunk (König 2004, Taf. 32–36. 3–65), amely egy dárdahegy és egy tokos balta mellett kizárólag karikákból áll. Peter König a Tešanji 2. depót a 3. és 4. kincshorizontok közötti átmeneti, vagyis HaA2 korszakra keltezhető raktárletek közé sorolta, de a — térségben atipikus összetételű — leletegyüttest a dunántúli depókkal rokonítja (König 2004, 94). A bosznia-hercegovinai 4. kincshorizont alatt (HaB1 periódus) a Srpska varoši 1. és a Monji kincsek hordoznak nagyobb számú karikakészletet (König 2004, Taf. 50. B, Taf. 52–54. 9–40).[10]

A kisméretű, zárt karikákat *(2. kép 24–26)* sem lehet a pontos keltezéshez használni, ugyanis sokrétű felhasználásuk és egyszerű előállításuk miatt a késő bronzkori periódusok mindegyikében megjelennek (Mozsolics 1985, 63–64). Formájuk és méretük nem, de depókban megjelenő mennyiségük korszakonként változhat. A kurdi és gyermelyi horizontok depóiban még alacsony a számuk, majd a hajdúböszörményi horizontot követően, Közép-Európa-szerte megjelen-nek a nagy mennyiségben (80–100 darab) deponált karikasorozatok (Girtler 1970, 6; Mozsolics 2000, Taf. 19. 10; Kytlicová 2007, 89–90) és ennek megfelelően az előállításukhoz szükséges öntőformák száma is megnőtt az urnamezős kultúra legfiatalabb időszakában (Ilon 1996, 177; Lochner 2004, 103–104).

A tordírozott szárú, visszacsavart végű nyakperec töredékek *(3. kép 61–65)* számos párhuzama ismert az urnamezős kultúra leletanyagaiból. Szélesebb körű, Közép-Duna-vidéki megjelenése a dunántúli urnamezős kultúra fiatalabb, HaA2 és HaB2/3 fázisai közötti időszakra keltezhető. A legtöbb esetben töredékes állapotban kerülnek a depókba (Mozsolics 1985, 60) és a sírokba (Kalicz–Váczi 2010, 272). Ép példányok csak a biatorbágy-herceghalmi kincsből ismertek (Mozsolics 1985, Taf. 238. 2, 4). Korábban mint Kárpát-medencei jellegzetességet tartották számon, de a nagyobb temetőfeltárások alapján Közép-Európa-szerte elterjedt formának határozható meg (König 2004, 113–114; Kytlicová 2007, 75–76).

Külön kategóriába sorolandók azok a karikák, melyek lapos, rombusz átmetszetűek *(2. kép 10–12)*, szélük éles, felületük fényesre kopott, mindegyiket ólommal erősen ötvözött bronzból öntötték, de funkciójuk nem ismert.[11] Ezek a lemezes karikák nem nevezhetők gyakori tárgytípusnak, de a gyermelyi és a hajdúböszörményi horizont több kincsében is előfordul néhány példányuk (Mozsolics 1985, 64). Az egyes kincseken belül számuk nem haladja meg az egy-két darabot.[12]

A LELETEGYÜTTES KELTEZÉSE

A sióagárdi első kincs összetételét tekintve eltér a gyermelyi horizontra jellemző raktárleletektől, ugyanis a nagyobb tömegű tárgyak — a balták, a lándzsahegyek és az öntecsek — hiányoznak a leletegyüttesből. Ugyanakkor a hajdúböszörményi horizont kincseire jellemző balta-sarló-karikaékszer vagy balta-sarló-fűrészpenge tárgykombinációk sem jellemzők a Leányváron előkerült depóra. A kincs összetétele egyedinek mondható, mert a sarlók mellett kiugróan magas az ékszerek száma, továbbá a karikaékszerek helyett törött, másodlagosan meghajlított nyakperec-darabok, illetve kevés ép és sokkal több töredékes karika került be a raktárleletbe.

[9] A huzalból készült kar- és nyakperecek, illetve egyszerű karikák megkülönböztetése kopott vagy töredékes darabok esetében nehéz, de az ép példányoknál sem lehet minden esetben eldönteni, hogy valóban ékszerként használt darabként kell-e kezelni.

[10] A Srpska varoši 1. depó az Y-alakú bordákkal díszített, tokos baltája alapján a HaA2 periódusra is keltezhető.

[11] A karikák formája és polírozott felülete alapján felmerül annak a lehetősége, hogy kocsi kerékagyának alkatrészeiként funkcionálhattak.

[12] A morvaországi Lešany 2. depójában a már korábban említett tálacskás fejű tűkkel együtt került elő egy, a leányvári darabokkal megegyező méretű és kialakítású karika (Salaš 2005, 300, Tab. 296. 31).

A kincsleletből alapvetően azok a tárgyak hiányoznak, melyek a gyermelyi horizont meghatározó típusai. A legfontosabbak között szerepel a hárombordás markolatú kard *(Dreiwulstgriffschwert)*, a T- vagy Y-alakú bordákkal díszített, tokos balta,[13] illetve a markolattal öntött kés (Mozsolics 1985, 12–13; Hansen 1994, 398–399; Kemenczei 1996, 76–77), de meg lehetne említeni a készletekben deponált, vonalkötegekkel díszített, nyitott karikákat is.

A leányvári kincs keltezésekor csupán a tűkre lehet hagyatkozni, mert a leletegyüttes többi tárgya a HaA2 és HaB1 periódusba egyaránt beilleszthető. A tálacskás fejű tűk kisebb fejjel öntött változatai már a gyermelyi horizont alatt (HaA2) megjelennek, de a nagyobb fejű változat gyártása csak a hajdúböszörményi horizont folyamán (HaB1) indult meg. Ilyenformán a leányvári depó széles, tálacskás fejű tűi, vagy a típus legkorábbi, a kelet-alpi régióból ismert párhuzamokat is megelőző példányai, vagy a HaA2 periódusra keltezett leletegyüttes (Mozsolics 1985, 185–186) valójában csak később, a HaB1 periódus alatt lett deponálva.

A GYERMELYI HORIZONT IDŐRENDI ÉS KULTURÁLIS HELYZETE

Abban az esetben, ha a leányvári depóban nem szerepelnének a tálacskás fejű tűk fiatalabb változatai *(2. kép 30, 34)*, akkor a keltezés egyértelmű lenne, hogy a gyermelyi horizontba kell sorolni a leleteket. A gyermelyi horizont elkülönítése, vagyis a HaA2 periódus használata az Alpok-vidéki, késő bronzkori temetők alapján kidolgozott időrendre támaszkodva (Müller-Karpe 1959; von von Brunn 1968; Pare 1999) történt meg *(4–5. kép)*.

A fentebb felsorolt bronztárgyakon kívül nehéz egy önálló, csak a HaA2 periódusra jellemző anyagi kultúrát leírni, ennek megfelelően Wilhelm Albert von Brunn felosztásában átmeneti periódusként szerepel a HaA2 időszak (Brunn 1968, 46). Patek Erzsébet és Kőszegi Frigyes tanulmányaiban sem válik szét a HaA2 és a HaB1 periódus. A települések és temetők vizsgálatakor, a kerámiaanyagra támaszkodva csupán a BzD–HaA1 és HaA2–HaB1 fázisok elkülönítésére nyílik lehetőség (Patek 1968, 116–117; Kőszegi 1988, 69–77).[14] A kurdi és gyermelyi depók összetételére és területi elhelyezkedésére tekintettel Kemenczei Tibor az általa 2. fázisnak nevezett kurdi és 3. fázisnak nevezett gyermelyi horizontokat kapcsolta össze, ezzel is jelezve, hogy a dunántúli urnamezős művelődés anyagi kultúrájában a HaA2 és HaB1 periódusok fordulóján lezajló kulturális változások a deponálási szokásokban is nyomon követhetők (Kemenczei 1996, 77).[15]

A Délvidék késő bronzkori leletei esetében is csupán a bronzkincsek körében volt lehetőség a HaA2 periódus határozott elkülönítésére (Vinski-Gasparini 1973, 22), amely mindösszesen 7 kincsleletet jelent a 65 urnamezős kultúrához köthető leletegyüttesből (Karavanić 2009, 94–105). Hasonló arányokat lehet megfigyelni a felvidéki depóleletek esetében is és ebből következően Mária Novotná — a szlovákiai térségben — csupán egy rövid átmeneti időszaknak vagy lokális jegyeket hordozó, területi csoportnak tartja a HaA2 periódust, amely szerinte nagyobb mennyiségű leletanyag esetében jobban kimutatható, bár hangsúlyozza, hogy a HaA2 periódus alatt megjelenő, új bronztípusok többsége a HaB1 fázis folyamán is használatban maradt (Novotná 1970, 77–78; Novotná 2000, 376–377). Az alsó-ausztriai régióban Michaela Lochner igazodik a Vladimír Podborský által alkalmazott kronológiai rendszerhez, amely lényegében megegyezik a már említett, Hermann Müller-Karpe által kidolgozott felosztással (Müller-Karpe 1959; Müller-Karpe 1976; Lochner 1991, 20; Podborský 1970, 13–17). A kelet-alpi térség részletesebb időrendjét — elsősorban a sírmellékletekre hagyatkozva — Jiří Říhovský állította össze és elemzésében egy a HaA2 és HaB1 periódusok közötti, átmeneti fázist is megkülönböztetett, amelyet a klentnicei temetőben az első, korai fázisként lehetett elkülöníteni (Říhovský 1965, 50).

A morva térség depóit vizsgálva Milan Salaš is hasonló képet tudott felvázolni: a HaA2 periódusra keltezhető kincsleletek száma nem éri el a tizet (Salaš 2005, 141, Obr. 25) és a tárgyak többsége a HaB1 periódusban is használatban maradt. Kultúrákra lebontva

[13] A szombathelyi Jáki úton előkerült kincslelet tokos baltái között túlnyomó többségben fordulnak elő az Y- és T-bordás variánsok, mégis a leletegyüttes egésze alapján a HaB1 periódusnál korábban nem rejthették el a tárgyakat (Ilon 2004, 220, 36. tábla 5–6, 221, 37. tábla 1–6).

[14] Ez a probléma figyelhető meg a Budapest-békásmegyeri, késő bronzkori temető sírjainak a keltezésénél is. A sírok 30%-át lehetett fém mellékletek alapján pontosan keltezni, ennek megfelelően az Alpok északi vidékéhez köthető bronztárgyak alapján meghatározható a temető kialakulási fázisa (HaA2). Ugyanakkor a sírok túlnyomó többsége nem tartalmazott bronztárgyakat, ezért a keltezésük nem lehet pontosabb, mint HaA2/B1 időszak (Váczi 2010, 297–298). A bajor régióból származó bronz ékszerek esetében egyébként is felmerül annak a lehetősége, hogy akár egy periódussal is később kerülhetnek a békásmegyeri temetkezésekbe, mint ahogy az észak-alpi használatuk keltezhető.

[15] A kulturális és szellemi környezetben lezajló változások mellett a fémművességben is egyfajta krízis érzékelhető. Amellett, hogy a HaA2 időszakra keltezhető kincsleletekben tömegesen jelennek meg öntési hibákat hordozó tárgyak, az öntvények anyagminősége is erősen leromlik: a szennyező anyagok mennyisége a gyermelyi horizontot megelőző és az azt követő periódusokhoz képest is kiugróan magas (Liversage–Pernicka 2002).

az urnamezős műveltség területén mindösszesen egy kincslelet sorolható a HaA2 periódusba, míg a korszak többi depója a lausitzi kultúra lelőhelyeiről került elő (Salaš 2005, 138, Obr. 24). Ennek megfelelően a HaA2 időszakot egy igen rövid, átmeneti periódusként kell kezelni a morva régió urnamezős kultúrához köthető területén (Salaš 2005, 508).[16]

A csehországi depóleletek esetében a morva térséghez hasonló jelenség mutatkozik: a HaA2 periódusba (Středokluky-horizont) csupán egyetlen kincslelet sorolható, mintegy jelezve az időszak átmeneti jellegét.[17] Ugyanakkor a késő urnamezős időszakot jelentő Jenišovice-horizont a HaA2/B1 periódusnak feleltethető meg (Kytlicová 2007, 178–180). A dél-csehországi leletanyagok komplex elemzésénél Ondřej Chvojka csak a fém leletanyagokban tudott különbséget kimutatni a HaA2 és a *Jiří* Říhovský-féle HaA2/B1 (Klentnice 1) fázisok között, míg a kerámiaanyag időrendi elkülönítése fémek nélkül nem lehetséges, ezért szerinte a HaA2, HaA2/B1 és HaB1 periódusokat csak összevonva lehet vizsgálni (Chvojka 2009, 469–470).

A felsorolt példák alapján látható, hogy nem nevezhető egyértelműnek a HaA2 periódus használata Közép-Európában *(4–5. kép)*. Általában jellemző a kutatás állásfoglalására, hogy a bronztárgyakban gazdag leletanyagban még megkülönböztetnek egy átmeneti, rövid időszakot, de a kerámia alapján nem mutatható ki a tárgyalt fázis. Ugyanakkor az is állandó jelenségnek mondható, hogy bizonytalan lehatárolás esetén, a HaA2 periódust a HaB1 időszakkal kapcsolják össze.

A dunántúli leletanyagokhoz visszatérve, a gyermelyi horizont időrendi helyzete mellett, több — Svend Hansen által is felvetett — összetételbeli és területi problémára kell kitérni (Hansen 1994, 397–405; Hansen 1996; Hansen 2005). A kurdi és gyermelyi horizontok depóleleteinek a területi szóródását összehasonlítva nehezen lehet értelmezni, hogy a két említett fázis kincseinek elterjedési területe nagyobb részt kiegészíti és csak kisebb részben fedi egymást (Hansen 1996, 436–438, Abb. 3–4). Hasonló kérdéseket vet fel, hogy az Y- vagy T-bordákkal öntött, tokos baltákon kívül nem igazán lehet olyan tárgytípust találni, amely nem maradt volna használatban a következő — hajdúböszörményi — horizont alatt is (Hansen 1996, 438–439).

Ennek megfelelően a HaA2 periódust — abban az esetben, ha elkülöníthető — inkább a HaB1, mint a HaA1 fázishoz (Kemenczei 1996, 77) kell kapcsolni, mert a HaA1 és HaA2 fázisok tárgytípusai és a depók összetétele között nagyobb kontraszt és váltás mutatkozik, mint a HaA2 és HaB1 időszak kincsleletei esetében (Hansen 1994, 405). Ez alapján a gyermelyi horizont a HaB1 korszakra keltezhető hajdúböszörményi horizonttal köthető össze (Hansen 2005, 224–225). A dunántúli és az alföldi deponálási tradíciókból adódó alapvető különbségek mellett (Hansen 2005, 226), az urnamezős művelődésben és a Gáva-kultúrában is az anyagi és a szellemi kultúrára egyaránt kiható társadalmi és gazdasági változások húzódnak meg.

Az anyagi kultúra és a társadalomszerkezet másmás szintjein, de a központi és perifériális helyzetű közösségeknél egyaránt el lehet különíteni a kialakulási, a terjeszkedési és a konszolidálódási fázisokat, melyek az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, továbbá az interakciók minőségét és mennyiségét is befolyásolhatják. A kialakulási fázisban a közösség belső szabályai alakítják a szellemi, a társadalmi és a gazdasági rendet egyaránt, de megjelennek az első presztízstárgyak, melyek között gyakoriak az új technológiával készült fegyverek vagy a háztatás tárgyainak nehezen előállítható változatai. Az expanziós fázisban mennek végbe a legintenzívebb, a társadalmat és a gazdaságot leginkább átalakító folyamatok. A vezető réteg öndefiniálásának növekvő igénye miatt a szellemi és a társadalmi élethez köthető tevékenységeket az állandó reprezentálás és pazarlás formálja. Az elit reprezentációja fegyverkezési és erődítési versenyt generál, a települési struktúrák és az interakciós hálózatok átalakulnak. A konszolidáció folyamata a korábbi versengésben részt vevők számának a csökkenésén, és a gazdasági fejlődés következtében kiegyenlítettebb gazdasági rendszert működtetni képes társadalmi rétegek egységesedésén alapul. A reprezentáció intenzitása, a presztízstárgyak mennyisége és minősége visszaesik, a reprezentálás változatossága erősen csökken. Megjelennek az egyenlőség elve szerint rendeződő, nagy közösségek által használt temetők, a nagy szériában készült és széles rétegek által viselt ékszerek, továbbá szűkül a hétköznapi használati tárgyak formavilága (Kristiansen 1998, 254–255).

A felvázolt folyamatba beillesztve elfogadható a HaA2 és HaB1 fázisok összekapcsolása, vagyis a gyermelyi és a hajdúböszörményi horizontokat együtt — HaA2/B1 időszakként — célszerű vizsgálni. A HaA2 és HaB1 periódusokként elkülönített — bronz tárgyakra alapozott — horizontok között elsősorban nem időben kifejezhető eltéréssel kell számolni, hanem az

[16] A morvaországi HaA2 periódus körüli keltezési problémákat jelzi, hogy a periódus névadó leletében, a Lešany 2. depóban szereplő, D-átmetszetű, tömör, nyitott, rojtmintás díszítésű karperecek (Salaš 2005, 299, Tab. 295. 18–19) inkább a HaB1 korszak kincsleleteiben jelennek meg (Szilas 2003, 74).

[17] Általános közép-európai jelenségnek nevezhető, hogy a korai (BzD–HaA1) időszakhoz képest a késői (HaA2–HaB2/3) periódusokban a depók száma erősen visszaesik; ez a fent említett csehországi példák mellett az ausztriai és a horvátországi késő bronzkori leletanyagokra is jellemző (Erbach 1995, 319–322; Teržan 1995, 333–338). Kizárólag a Felső-Tisza-vidékén figyelhető meg a kincsek számának a növekedése a HaB1–B2/3 időszakban (Vachta 2008, 105–106).

urnamezős kultúrában elkezdődő konszolidációs fázis és a Gáva-kultúrában induló expanzív periódus okoz olyan kulturális különbségeket, amelyek a deponálási szokásokban is nyomot hagynak és ebben az esetben indokolt a két deponálási kör horizontjainak az összevont elemzése.

IRODALOM

Bader 1983: T. Bader: *Die Fibeln in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde 14/6. München 1983.

Brunn 1968: von Brunn, W. A.: *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. Römisch-germanische Forschungen 29. Berlin 1968.

Čerče–Šinkovec 1995: Čerče, P. – Šinkovec, I.: Katalog depojev pozne bronaste dobe. Catalogue of Hoards of the Urnfield Culture. In: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem. — Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*. Ed.: Teržan, B. Ljubljana 1995, 129–413.

Chvojka 2009: Chvojka, O.: *Jižni Čechy v mladší a pozdní době bronzové. – Südböhmen in der Urnenfelderzeit*. Dissertationes archaeologicae Brunenses/Pragensesque 6. Brno 2009.

Darnay 1910: Darnay K.: Az uzsavölgyi bronzkincs. *Archaeologiai Értesítő* 30 előtt (1910) 426–431.

Erbach 1995: zu Erbach, M.: Stand und Aufgaben der Urnenfelderzeit in Oberösterreich. In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. Hrsg.: P. Schauer. Monographien. Römisch–Germanisches Zentralmusum 35. Bonn 1995, 307–322.

Filip 1937: Filip, J.: *Popelnicova pole a počatky zelené doby v Čechach*. Praha 1937.

Girtler 1970: Girtler, R.: Ein urnenfelderzeitlicher Verwahrfund aus Schiltern, p. B. Korneuburg, G. B. Langenlois, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 48 (1970) 1–7.

Hampel 1892: Hampel J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. A leletek statisztikája*. Budapest 1892.

Hansen 1994: Hansen, S.: *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21. Bonn 1994.

Hansen 1996: Hansen, S.: Bemerkungen zur zeitlichen Stellung der Hortfunde des Typus Gyermely. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26 (1996) 433–441.

Hansen 2005: Hansen, S.: Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis. In: *Interpretationsraum Bronzezeit*. Hrsg.: Horejs, B. – Jung, R. – Kaiser, E. – Teržan, B.. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121. Bonn 2005, 211–230.

Holste 1951: Holste, F.: *Hortfunde Südosteuropa*. Marburg–Lahn 1951.

Ilon 1996: Ilon, G.: Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur-Gór (Komitat Vas, Ungarn). In: *Die Osthallstattkultur*. Hrsg.: Jerem, E. – Lippert, A. Archaeolingua 7. Budapest 1996, 171–186.

Ilon 2001: Ilon, G.: Siedlungswesen und Bestattungssitten in Gór. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit. In: *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend*. Hrsg.: Lippert, A. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78. Bonn 2001, 243–267.

Ilon 2003: Ilon G.: Késő bronzkori kincslelet Szombathelyről. Napbárka szimbólumok a kárpát-medencei urnamezős kultúra lemeztárgyain. *Savaria* 27 (2002 [2003]), 119–147.

Ilon 2004: Ilon G.: *Szombathely őskori településtörténetének vázlata. — Outline of the prehistoric settlement of Szombathely*. Őskorunk 2. Szombathely 2004.

Ilon et al. 2011: Ilon G. – Sümegi P. – Tóth G.: *Szombathely-Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős- és középkori emlékei. — The Late Urnfield period cemetery from Szombathely-Zanat supplemented by an assessment of Prehistoric and Medieval settlement features*. VIA – Monographia Minor in Cultural Heritage 2. Budapest 2011.

Kalicz–Váczi 2010: Kalicz, N. – Váczi, G.: Die Typengliedung des Fundguts – Metallfunde. In: Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N. – Váczi, G.: *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer*. Budapest 2010, 264–276.

Karavanić 2009: Karavanić, S.: *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. British Archeological Reports – International Series 2036. Oxford 2009.

Kemenczei 1983: Kemenczei T.: A Tatabánya-bánhidai bronzlelet. — Der Bronzefund von Tatabánya-Bánhida. *Archaeologiai Értesítő*110 (1983) 61–68.

Kemenczei 1984: Kemenczei, T.: *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*. Archeollogica Hungarica 51. Budapest 1984.

Kemenczei 1996: Kemenczei, T.: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen in Donau-Theißgebiet. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996, 53–92.

König 2004: König, P.: *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Hercegowina*. Prähistorische Bronzefunde 20/11. Stuttgart 2004.

Kőszegi 1988: Kőszegi F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban. — The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*. BTM Műhely 1. Budapest 1988.

Kristiansen 1998: Kristiansen, K.: Chiefdoms, states and systems of social evolution. In: *Social Transformations in Archaeology*. Eds: Kristiansen, K. – Rowlands, M. London 1998, 243–267.

Kytlicová 2007: Kytlicová, O.: *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen*. Prähistorische Bronzefunde 20/12. Stuttgart 2007.

Liversage–Pernicka 2002: Liversage, D. – Pernicka, E.: An industry in crisis? Copper alloy impurity patterns near the end of the Hungarian Bronze Age. In: *Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium Budapest*. Eds:

Jerem, E. – T. Biró, K. British Archeological Reports – International Series 1043. Oxford 2002, 417–431.

Lochner 1991: Lochner, M.: *Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel (Niederösterreich).* Mitteilungen der prähistorischen Kommission 25. Wien 1991.

Lochner 2004: M. Lochner: Tongussformen für Ringe aus urnenfelderzeitlichen Siedlungen Niederösterreichs. *Archaeologia Austriaca* 88 (2004) 103–120.

Miklós 2007: Miklós Zs.: *Tolna megye várai*. Varia ArchHung 22. Budapest 2007.

Miske 1907: Miske K.: *A Velem Szt. vidi őstelep.* Wien 1907.

Mozsolics 1985: Mozsolics, A.: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely.* Budapest 1985.

Mozsolics 2000: Mozsolics, A.: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 17. Kiel 2000.

Müller-Karpe 1959: Müller-Karpe, H.: *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. Römisch-germanische Forschungen 22. Berlin 1959.

Müller-Karpe 1976: Müller-Karpe, H.: Neuere Forschungen zur Geschichte des 13. und 12. Jh. in Zentraleuropa. *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main* (1975) 1976, 7–23.

Nekvasil 1964: Nekvasil, J.: Pohřebiště lužické kultury v Drnovicích u Vyškova. — Ein Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Drnovice bei Vyškov. *Archeologické Rozhledy* 16 (1964) 587–589.

Novotná 1970: Novotná, M.: *Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit.* Archaeologica Slovaca Fontes 9. Bratislava 1970.

Novotná 1980: Novotná, M.: *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 13/6. München 1980.

Novotná 2000: Novotná, M.: K depotom horizontu Gyermely v Karpatskej kotline. — Zu den Bronzehortfunde des Horizontes Gyermely im Karpetenbecken. *Pravěk* 10 (2000) 365–377.

Novotná 2001: Novotná, M.: *Die Fibeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 16/11. Stuttgart 2001.

Novotná 2006: Novotná, M.: Die Haken- und Zungensiecheln der Slowakei. In: Furmánek, V. – Novotná, M.: *Die Sicheln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 18/6. Stuttgart 2006, 59–110.

Oszvald–Szabó 1996: Oszvald F. – Szabó G.: Késő bronzkori karikaleletek Kisdorogról és Szakályból. *Wosisnsky Mór Múzeum Évkönyve* 19 (1996) 89–113.

Pare 1998: Pare, C.: Beiträge zum Übergang von der Bronze- und Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 45 (1998) 1999, 293–433.

Patay 1964: Patay P.: A bokodi bronzlelet. — Der Bronzefund von Bokod. *Folia Archaeologica* 16 (1964) 7–23.

Patek 1968: Patek, E.: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.* Budapest 1968.

Paulík 1959: Paulík, J.: Ružicové spony zo Slovenska. — Posamenteriefibeln in der Slowakei. *Slovenska Archeológia* 7 (1959) 328–362.

F. Petres 1960: F. Petres, É.: Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vál. *Alba Regia* 1 (1960) 17–42.

Petrescu-Dîmboviţa 1978: Petrescu-Dîmboviţa, M.: *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumaniens.* Prähistorische Bronzefunde 18/1. München 1978.

Podborský 1970: Podborský, V.: *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit.* Brno 1970.

Říhovský 1965: Říhovský, J.: *Das Urnengräberfeld von Klentnice*. Fontes Archaeologici Pragenses 8. Praha 1965.

Říhovský 1966: Říhovský, J.: Počatky mladší (podolské) fáze středodunajského okruhu kultury popelnicových polí. — Dei Anfänge der jüngeren (Podoler) Phase des mitteldonauländischen Kreises der Urnenfelderkultur. *Památky Archeologické* 57 (1966) 459–534.

Říhovský 1966a: Říhovský, J.: Lužecké pohřebiště v Tetčicích u Rosic. — Das Lausitzer Gräberfeld in Tetčice bei Rosice, Mähren. *Archeologické Rozhledy* 18 (1966) 263–269.

Říhovský 1972: Říhovský, J.: *Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet.* Prähistorische Bronzefunde 7/1. München 1972.

Říhovský 1979: Říhovský, J.: *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet.* Prähistorische Bronzefunde 13/5. München 1979.

Říhovský 1983: Říhovský, J.: *Die Nadeln in Westungarn I.* Prähistorische Bronzefunde 13/10. München 1983.

Salaš 2005: Salaš, M.: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku. — Hügelgräberbronze- und urnenfelderzeitlichen Metalldepots in Mähren.* Brno 2005.

Szilas 2003: Szilas G.: Késő bronzkori karikalelet a Dunából. — Spätbronzezeitlicher Ringfund aus der Donau. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 67–76.

Tarbay 2012: Tarbay J. G.: Újabb paszományos fibulák a Dunántúlról: Kesztölc és Dunaújváros. — New passementerie fibulae from Kesztölc and Dunaújváros in Transdanubia. *Ősrégészeti Levelek / Prehistoric Newsletters* 12 (2010) 2012, 115–136.

Teržan 1995: Teržan, B.: Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Ergebnisse eines Kolloquiums.* Hrsg.: Schauer, P. Monographien. Römisch–Germanisches Zentralmusum 35. Bonn 1995, 323–372.

Vachta 2008: Vachta, T.: *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 159. Bonn 2008.

Váczi 2010: Váczi, G.: Chronologie. In: Kalicz-Schreiber, R. – Kalicz, N. – Váczi, G.: *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer.* Budapest 2010, 296–298.

Vasić 1999: Vasić, R.: *Die Fibeln im Zentralbalkan. (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien.)* Prähistorische Bronzefunde 14/12. Stuttgart 1999.

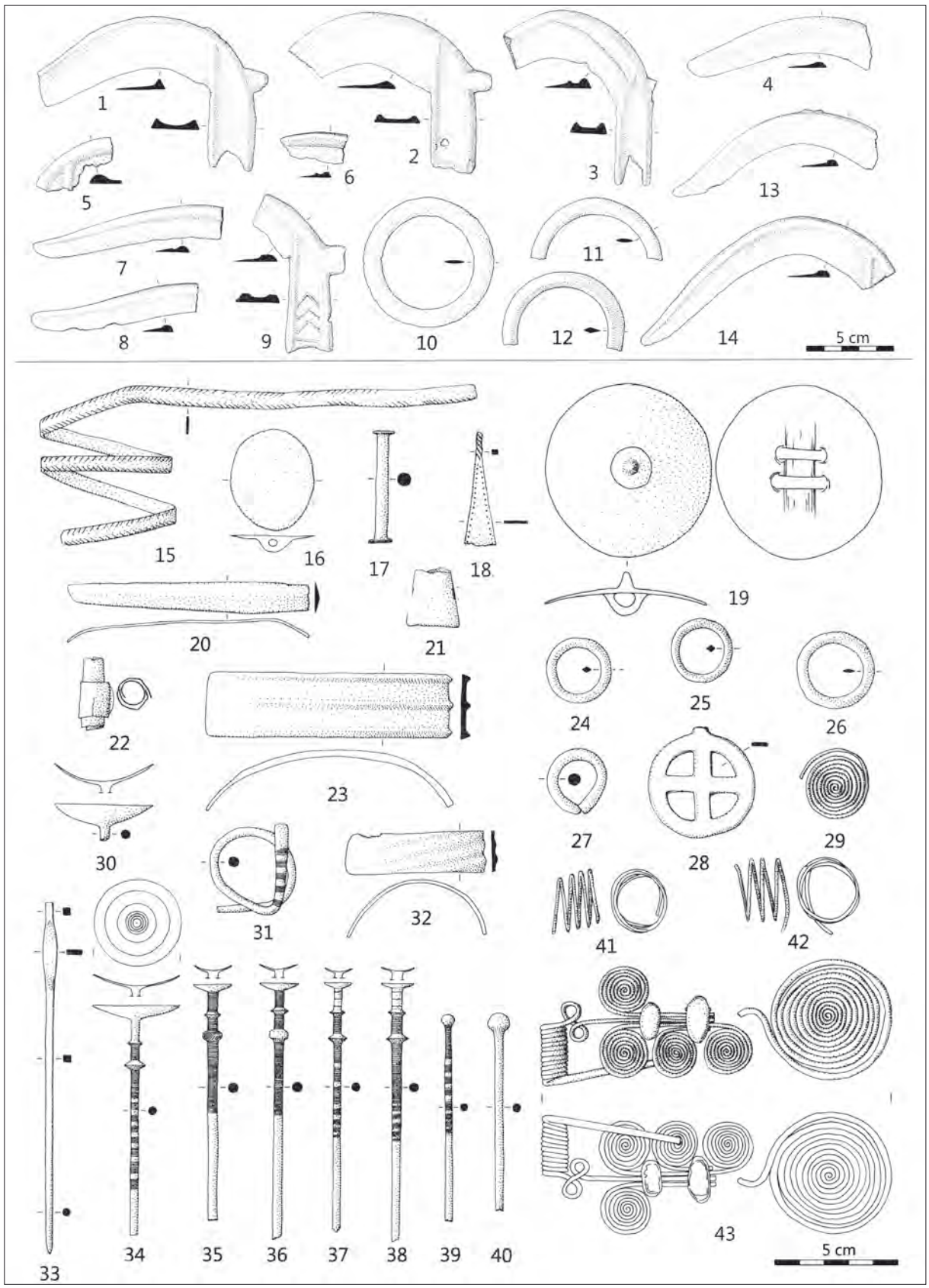
Vinski-Gasparini 1973: Vinski-Gasparini, K.: *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. — Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien.* Zadar 1973.

THE HOARD FROM SIÓAGÁRD-LEÁNYVÁR NOTES ON THE CHRONOLOGY OF THE GYERMELY HORIZON

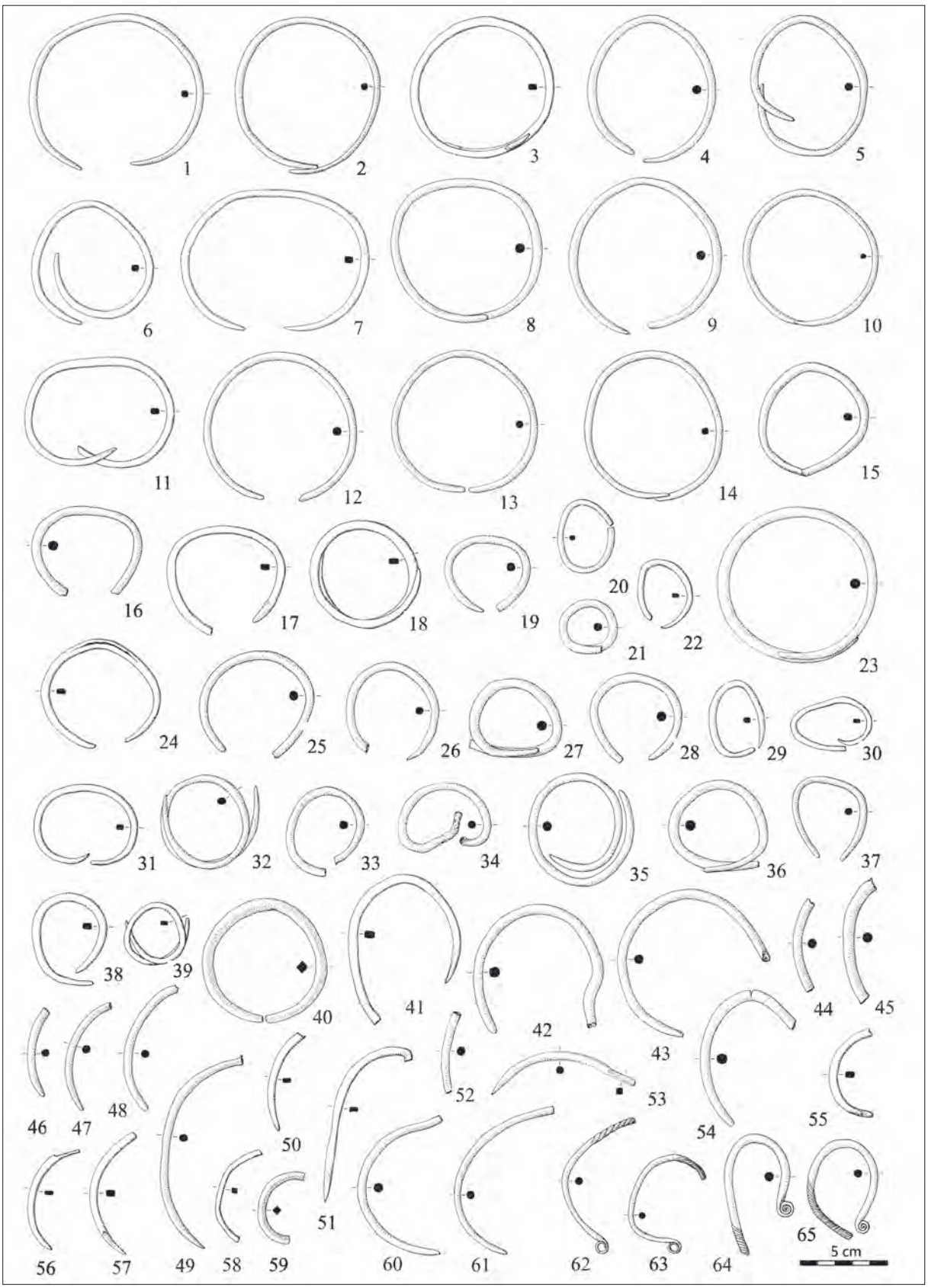
The composition of the hoard found at Sióagárd-Leányvár in 1933 *(Fig. 1)*, which originally contained 180 artefacts of which only 107 can be identified today, differs substantially from the depot hoards typical for the Gyermely horizon, given that larger objects such as axes, spearheads and ingots are lacking from this assemblage. The composition of the hoard can be regarded as quite unique because in addition to sickles, it is made up of a remarkably high number of jewellery items, and because instead of the usual ring jewellery, secondarily bent neckring fragments, a few intact and a considerably larger number of broken rings were deposited *(Figs 2–3)*.

The dating of the Leányvár hoard can only be based on the pins because the other items in the hoard can equally well be dated to the HaA2 and the HaB1 period. The smaller, cast variants of the cup-headed pins appear already during the Gyermely horizon (HaA2), but the production of pieces with a larger head became widespread later, during the HaB1 period, implying that the Leányvár hoard should be assigned to the depots of the HaB1 period.

The linking of the HaA1 and HaB1 phases can be accepted within the context of the general cultural trajectory of the Late Bronze Age as outlined by Kristian Kristiansen, i.e. the Gyermely and Hajdúböszörmény horizons can be viewed and studied as a single period in this sense. The differences between the horizons distinguished as HaA2 and HaB1, a distinction based principally on bronze artefacts, are not so much chronological as social: the consolidation which began in the Urnfield culture and the expansion of the Gáva culture led to cultural differences that left their imprints on deposition customs – in this sense, the joint, but regionally separate study of the two horizons seems justified.

2. kép. A sióagárd-leányvári kincs tárgyai
Fig. 2. The artefacts of the Sióagárd-Leányvár hoard

3. kép. A sióagárd-leányvári kincs tárgyai
Fig. 3. The artefacts of the Sióagárd-Leányvár hoard

Közép-Európa		Kárpát-medence								Horvátország
H. Müller-Karpe 1959		Patek E. 1968	Mozsolics A. 1985; 2000		Kőszegi F. 1988	S. Hansen 1994	Kemenczei T. 1996			K. Vinski-Gasparini 1973
Bz B1	Koszider		B IIIb	Koszider						
Bz B2(C1)	korai haloms.		B IVa	Forró	halomsíros időszak					I. fázis: Virovitica–Peklenica
Bz C(C2)	középső haloms.	késői halomsíros	B IVb	Ópályi	I. fázis					
Bz D	késői haloms. korai UK	korai UK	B Va	Aranyos	II. fázis	idősebb UK (Kurd)	I horizont	Uriu–Domăneşti		II. fázis: Zagreb-Vrapče–Poljanci
Ha A1	idősebb UK		B Vb	Kurd	III. fázis		II horizont	Kisapáti–Lengyeltóti		
Ha A2	középső UK	késői UK	B Vc	Gyermely		fiatalabb UK (Gyermely–Románd)	III horizont	Jászkarajenő–Üzsavölgy		III. fázis: Zagreb-Horvati–Siče
Ha B1	fiatalabb UK		B VIa	Hajdú-böszörmény	IV. fázis		Iva horizont	Rohod–Szentes		IV. fázis: Velika Gorica–Miljana
Ha B2	késői UK		B VIb	Románd Bükk-szentlászló			Ivb horizont			V. fázis: Matijevići
Ha B3	késői UK (preszkíta)		B VIc	Biharugra	V. fázis	késői UK	V horizont			
Ha C1a	korai Hallstatt									

4. kép. A Kárpát-medence és Horvátország késő bronzkori, relatív időrendi felosztásának változatai
Fig. 4. Relative chronology of the Late Bronze Age in the Carpathian Basin and Croatia according to different schemes

| Közép-Európa | | Kelet-alpi régió és Csehország | | |

ÚJ PRESZKÍTA SÍR MEZŐCSÁT-HÖRCSÖGÖSRŐL

P. FISCHL Klára – PUSZTAI Tamás***

2010. szeptember 19-én Nagy János — a mezőcsáti TSz agronómusa — a mezőcsáti Hörcsögös-halomról előkerült leletekről értesítette a Herman Ottó Múzeumot. A bejelentő 2010. szeptember 23-án helyszíni szemle keretében megmutatta a tárgyak találási helyét és átadott egy ládában embercsontokat, kerámiatöredékeket, egy átfúrt fenőkövet és két bronz, háromcsöves zabla oldaltagot *(1. kép 1–2).* A leletek szántás során kerültek elő. A találó összegyűjtötte a felszínre került leletanyagot és utána értesítette a múzeumot. 2010. szeptember 24-én került sor a miskolci Herman Ottó Múzeum és a Miskolci Egyetem Őstörténeti és Régészeti Tanszékének közös leletmentésére.

A lelőhely — a preszkíta korszaknak nevet adó Mezőcsát-Hörcsögös-halom — több korszakban lakott volt, vagy szolgált temetkezési helyül. A lelőhely kutatástörténetét legutóbb Kalicz Nándor foglalta össze az innen származó rézkori leletek kapcsán (Kalicz 1999), illetve a leletegyüttes első ismertetésekor jelen sorok szerzői is kitértek rá (Pusztai–P. Fischl 2010).

A Hörcsögös-halmon 1959 és 1962 között Patek Erzsébet és Kalicz Nándor tárt fel 42 kora vaskori temetkezést (Patek 1993, 145–147, Abb. 16–33, Taf. 3–6). Az újonnan felfedezett sír a hörcsögösi dombhátnak a fasortól északra levő részén, a dombhát talajerózió által erősen pusztuló, legmagasabb pontján került elő, homokos talajban. A feltárt sír az ismert kora vaskori temető területén található, beékelődve annak északi és déli sírcsoportja közé *(2. kép 1).* A korábbi régészeti kutatások a homokos altalajban nem jelentkező sírfolt miatt nem találták meg. A homokdomb tetejének erős eróziója miatt az elmúlt évtizedek során a felszín közelébe került, így bolygathatta meg az eke.

Patek Erzsébet leírása szerint a mezőcsáti kora vaskori sírok 30–40 cm mélységben kerültek elő a homokos altalajban. Ez alól csak egy kivétel volt, a 97/B sír, mely 95 cm mélyre volt ásva. Ebből a sírból látott napvilágot a temető egyetlen fegyvere, egy csontbalta, melyet a publikáló presztízstárgynak határozott meg (Patek 1993, 20). Figyelembe véve az átlag 30–40 cm mélységet és az azóta folyó intenzív mezőgazdasági tevékenységet, mely a dombot K–Ny-i irányban pusztítja, a sír jelentkezése nem meglepő.

A hitelesítő feltárás során a megbolygatott homokfelszínt eltávolítottuk és azt fémkereső műszerrel átvizsgáltuk. Ekkor találtuk a két darab bronzgombot *(1. kép 4–5).* Az érintetlen felszín elérésekor megtaláltuk a sír még bolygatatlan részeit.

A SÍR LEÍRÁSA

A sír rekonstruált tájolása közelítőleg K–Ny. Sírfoltot, vagy arra utaló elszíneződést a homokos talajban nem sikerült megfigyelni. A váz fiatal férfié volt. Az emberi medence és alsó csigolyasor maradványai alapján a halott a hasán feküdt. Az *in situ* alsó lábszárcsont és a lábfej alapján a testet zsugorított helyzetben helyezték a sírba. A halottól délre, szintén *in situ* került elő az ételmellékletként adott részleges állatváz és az urna el nem mozdult darabjai *(2. kép 2–3).* Mellékletek:[1] 1–2. 2 db háromcsöves, ún. füzesabonyi típusú bronz *zabla oldaltag (1. kép 1–2).* A két zabla nem teljesen azonos. Az egyiknek mindkét végén kúpformájú gomb található, hajlítása ívesebb. A csöves áttöréseknél az egyik oldalon apró bütykök ülnek. A másik zablapálca egyeses végén gömbszelet alakú a gomb, míg kevésbé ívelő másik vége szintén kúpformájú gombban végződik. 3–4. 2 db kereklábú *bronzgomb (1. kép 4–5).* 5. Keskenyebb végén átfúrt, lekerekített sarkú, téglatest alakú *fenőkő (1. kép 3).* 6. Fekete színű, kihajló peremű, erősen összeszűkülő nyakú, profilált vállú, nyomott gömbös hasú, urna formájú *edény.* Vállán négy hólyagos — de nem belülről kinyomott — bütyök, a hasvonala alatt négy, lefelé lógó, téglatest alakú bütyök található *(1. kép 6).* 7. A sírból fiatal, 1–1,5 éves juh 30 db csontja került elő több összefüggő részt alkotva: a gerinc alsó, ágyéki szakasza, az utolsó hátcsigolyától az első két farokcsigolyával bezárólag, 5 bordatöredék és a szegycsont szelvényei, a jobb oldali mellső láb a lapockától az orsó- és könyökcsontig, a bal oldali medence, a combcsont, a térdkalács és a jobb oldali medence, sípcsont, csiga-, sarok- és bokacsont.

* Miskolci Egyetem BTK Őstörténeti és Régészeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros. fklari@gmail.com
** Herman Ottó Múzeum, 3529 Miskolc, Görgey Artúr utca 28. pusztai@hermuz.hu

[1] A fémmellékletek a szántás, illetve a bolygatott sír környékének fémkeresős vizsgálata során kerültek felszínre, így azok helyzetét a sírban nem tudjuk pontosan megállapítani.

Az előkerült fémtárgyak a Kárpát-medencei kora vaskor keleti eredetű, legáltalánosabb és legtipikusabb darabjai: egyszerű kereklábú gombok *(1. kép 4–5)* és háromcsöves, ún. füzesabonyi típusú zabla oldaltagok (*1. kép 1–2*; Kemenczei 2005, 100–101, 110).

A lószerszám gombjai szokásos formát képviselnek, amit széles földrajzi területen és viszonylag hosszú időszakban használtak. A kereklábú gombok tipologizá-lását, elterjedési területét Carola Metzner-Nebelsick foglalta össze (Metzner-Nebelsick 1998, Abb. 25; Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 139–140, 143). Az itt bemutatott darab az elfogadott Kárpát-medencei tipológia szerint az „A1a" típusba sorolható. Használata a Kr. e. 9. századtól a HaC időszakig mutatható ki.

A zabla oldaltagok tipológiai besorolását legújabban Kemenczei Tibor végezte el. A bolygatott sírból származó két darab az ún. füzesabonyi típus két alvariánsát képviseli: „A" típus apró bütykökkel és „B" variáns bütyök nélkül (Kemenczei 2005, 100).

A Kárpát-medence késő urnamezős–kora vaskori történelmének tárgyalásakor Carola Metzner-Nebelsick foglalkozott igen részletesen a korszak tárgytípusaival. A zabla oldaltagok korábbi rendszerezésének bemutatása után (Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 94), saját tipológiai rendszert állított fel, melynek „A1a" csoportjába sorolhatjuk a jelen dolgozatban bemutatott tárgyakat (Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 97, 99). Megállapítása szerint e típus a késő urnamezős–korai Hallstatt időszak legáltalánosabb formája (30%-os aránnyal a többi típushoz képest) és az elterjedés központi területe a Kárpát-medence (Metzner-Nebelsick 2002, 217, Abb. 98). Véleménye szerint ez a forma Kárpát-medencei találmány, de keleti elemek is megfigyelhetők kialakulásában. Datálása az V. és VI. kincshorizont időszaka, vagyis a Kr. e. 9–8. század (Metzner-Nebelsick 2002, 287, Abb. 135).

Kemenczei Tibor véleménye szerint az alapforma keletről érkezett hazánkba, míg a dudorokkal ellátott variánst a Kárpát-medence keleti részén működő bronzöntők fejlesztették ki és innen terjedt tovább nyugati irányba a késői urnamezős- és a korai Hallstatt-kultúra területére is (Kemenczei 1988). A típust a Kr. e. 9. század 2. felétől a 7. század közepéig használták, de legtöbb példánya a 9–8. századra tehető (Kemenczei 2000). Azonos zablák a fügödi kincsleletből ismertek (mindkét itt bemutatott típus két-két példánnyal). A kincsleletet a 7. század 2. felére keltezi a publikáló (Kemenczei 1988). A fügödi zablák csövei azonban valamivel hosszabbak, mint a mezőcsátiaké.

Az urna formájú edény *(1. kép 6)* pontos párhuzama nem ismert. Hasonló kialakítású, stílusú edény került elő az ároktő-pélypusztai 24. sírból, mely Kemenczei Tibor szerint a keleti eredetű kerámiatárgyak csoportjába sorolható (Kemenczei 1988a, 95, 3. kép 8). Sirok 6. sírjában is hasonló edényforma lehetett a rekonstruált profil alapján. Ezt az edényt Patek Erzsébet szintén a keleti eredetű kerámiaformák közé sorolta (Patek 1990, 72, 22. tábla 5). Carola Metzner-Nebelsick fő kerámiatípusai közül a 2. formához hasonlítható leginkább. A hasáról lecsüngő, téglatest alakú bütykök általában nyújtottabb, magasabb edényeken figyelhetők meg. Mindez a vállon látható bütykökkel társulva az edényt különlegessé teszi. A Füzesabony–Mezőcsát-kör temetkezéseinek kerámiamellékleteit összefoglaló ábrasorozaton is feltűnik, hogy a vizsgált edényhez hasonlót nem nagyon találunk (Metzner-Nebelsick 1998, Abb. 16, Abb. 18. 19). Az alapformát tekintve azonosnak tarthatjuk a mezőcsáti temető néhány edényét és a Boconád-Gosztonyi tanyai sír urnáját (Metzner-Nebelsick 1998, Abb. 17. 3, Abb. 17. 6, Abb. 21. 12). A Füzesabony–Mezőcsát körön kívül némiképp hasonló edényeket találunk a batinai és hozzá hasonló temetőkben (Metzner-Nebelsick 2002, Taf. 2. 2, Taf. 3. 1, Taf. 46. 5, Taf. 115. 1).

A sír zsugorított csontvázas rítusa alapján beleillik a Füzesabony–Mezőcsát-kör temetkezési szokásaiba. A jellemzőbb Ny–K-i tájolással szemben a kisebb számban előforduló K–Ny-i fektetések sorát bővíti (Patek 1990, 70; Metzner-Nebelsick 1998, Abb. 3). Magában a mezőcsáti temetőben is kevesebb K–Ny-i tájolású sírt ismerünk. Ezek — a 35. sír kivételével — a temető déli részén találhatók és több szempontból is különleges csoportot alkotnak. A nyolc sír közül 5 esetben kő (lapos őrlőkövek) is volt az elhunytak mellett. Hasonlót a mostani sír esetében nem tudtunk megfigyelni a bolygatás miatt. Az általános zsugorított fektetés mellett a 8 fordított tájolású sírból 3 háton fekvő, nyújtott helyzetű volt, és egy halottat „béka" pozícióban találtak. A különleges fektetések sorát folytatja a most bemutatott sír is, mely így a kilencedik K–Ny-i tájolású a temetőben. Zsugorított helyzete mellett, az *in situ* maradt medencelapát és alsó csigolyák helyzetéből kiderült, hogy a halottat hasra fektették.

A K–Ny-i sírokban Patek Erzsébet szerint gyakoribbak a csontlemezek. Ilyet mi ez alkalommal nem találtunk. A mezőcsáti temető egyetlen fegyvere — egy csontbalta (97/B sír) — azonban szintén e sírok által kijelölt területről került elő. Ez a sír kiemelkedik a többi közül 95 cm-es mélységével is (Patek 1993, 20, 23).

A találó által átadott leletanyagban volt a minden bizonnyal a sírhoz tartozó fenőkő *(1. kép 3)* is. A mezőcsáti temető két másik sírjában — a K–Ny-i tájolású, de nem a déli csoportban fekvő 35. sírban és a hagyományos fektetésű és tájolású 44. sírban — is találtak ilyen tárgyakat (Patek 1993, 145–146). Fenőkövet találtak a tiszakeszi-szódadombi koravaskori sírban (Kemenczei 1988a, 2. kép 1, 96), továbbá ilyen tárgy a tápé-lebői 1. sírban is volt (Kemenczei 1989, 8. kép 12). Ez a szokás Kemenczei

Tibor szerint a kora vaskorban és a sztyepp-vidék korai és késői vaskorában is általános volt. A tárgytípus összefoglalása szintén Carola Metzner-Nebesick nevéhez fűződik. Az ő megállapítása szerint a fenőkő sírba tétele általános szokás volt a kora és középső vaskorban Közép- és Kelet-Európában. Általában férfisírok melléklete, mint jelen esetben is. Érdekes jelenség, hogy fegyverekkel és tőrökkel együtt nem kerül elő. Mindemellett státuszjelző, szimbolikus szerepét hangsúlyozta (Metzner-Nebelsick 2002, 398, 402).

Az itt bemutatott sír további érdekessége, hogy a mezőcsáti preszkíta temetőből eddig kevés olyan temetkezést ismertünk, amelyből lószerszám darabjai kerültek elő. Az 52. sírból egy feszítőzabla, a déli sírcsoport 94. sírjából pedig három vasfalera ismert (Patek 1993, 24, 146–147, Abb. 29. 8, Abb. 32. 22–24). Az első, zabla oldaltaggal és bronz gombokkal eltemetett vázat nem a temető szisztematikus feltárása, hanem egy 50 évvel későbbi szerencsés véletlen hozta felszínre. Hasonló korú magyarországi síregyüttesből csak Füzesabony-Öregdombról ismerünk bronz zablát, a 3. sírból és egy szórványleletből (Patek 1990). Ez a tény önmagában kiemeli a most bemutatott temetkezést a korabeli sírok és a mezőcsáti temető többi sírja közül.

A sírba nagy-, valamint közepes értékű húsokat helyeztek. Előbbihez a gerincoszlop, a szegycsont, a keresztcsont, a medence és a lábszárak testközeli része tartozik; a közepeshez a bordák és a lábszárak alsó végei tartoznak. A húst nem, vagy alig tartalmazó lábvégeket (a sípcsonthoz tartozó csánkizület kivételével) nem tették az elhunyt mellé.

A fiatal állat marmagassága kb. 54–55 cm volt. Az 1–1,5 éves állatot tavasz és ősz között vágták le. Amennyiben nem korábbi vágásról van szó, ez hozzávetőlegesen megadja a temetés idejét.

A most bemutatott síregyüttes előkerülési helye, tájolása és leletanyaga alapján jól beleillik a mezőcsát-hörcsögösi preszkíta temető déli sírcsoportjába. Lószerszámzata, fenőköve, tájolása és fektetése miatt a temető kiemelkedő státuszú halottjaként értelmezhetjük. Leginkább azonos összetételű síregyütteseket a füzesabony-öregdombi tell területéről ismerünk, mint pl. a 3. sír (Kemenczei 1989, 4. ábra, 1–2, 4–6, 8–10; Patek 1993, Abb. 10).

A mezőcsáti és füzesabonyi sírokat Patek Erzsébet a HaB3 időszakba, a Kr. e. 8. századra datálta. Általánosságban ez a keltezés ma is elfogadható. Hasonlóan vélekedik Carola Metzner-Nebelsick és Kemenczei Tibor is, bár náluk a leletkör kezdetének 9. századi datálása is felmerült (Metzner-Nebelsick 1998, 373, 381, 411; Metzner-Nebelsick 2002, 51–57, Abb. 11. 315; Kemenczei 2005, 38–40).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tárgyrajzokat Nagy S. József készítette. Az embertani lelet meghatározását Kővári Ivett antropológus, az állatcsontok elemzését Tugya Beáta zoológus végezte. Munkájukat ezúton is köszönjük.

IRODALOM

Kalicz 1999: Kalicz N.: A késő rézkori bádeni kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson. — Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörcsögös und Tiszavasvári-Gyepáros. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 57–101.

Kemenczei 1988: *Kemenczei, T*: Der Pferdegeschirrfund von *Fügöd*. *Folia Archeologica* 39 (*1988)* 93–113.

Kemenczei 1988a: Kemenczei T: Kora vaskori leletek Dél-Borsodban. — Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26 (1988) 91–105.

Kemenczei 1989: Kemenczei T.: Kora vaskori sírleletek az Alföldről az őskori gyűjteményben. — Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der prähistorischen Sammlung. *Folia Archaeologica* 40 (1989) 55–74.

Kemenczei 2000: Kemenczei, T.: Zum früheisenzeitlichen Pferdegeschirr im Mitteleuropa. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 51 (1999–2000) 235–247.

Kemenczei 2005: Kemenczei, T: *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Praehistorische Bronzefunde XX/10. Stuttgart 2005.

Metzner-Nebelsick 1998: Metzner-Nebelsick, C.: Abschied von den „Thrako-kimmerien"? — Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine. In: *Die Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. *Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten [4000–500 v.Chr.].* Hrsg.: Hänsel, B. – Machnik, J. Rahden/Westf. 1998, 362–422.

Metzner-Nebelsick 2002: Metzner-Nebelsick, C.: *Der „Thrako-Kimmerische" Formen-kreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Vorgeschichtliche Forschungen 23. Leidorf 2002.

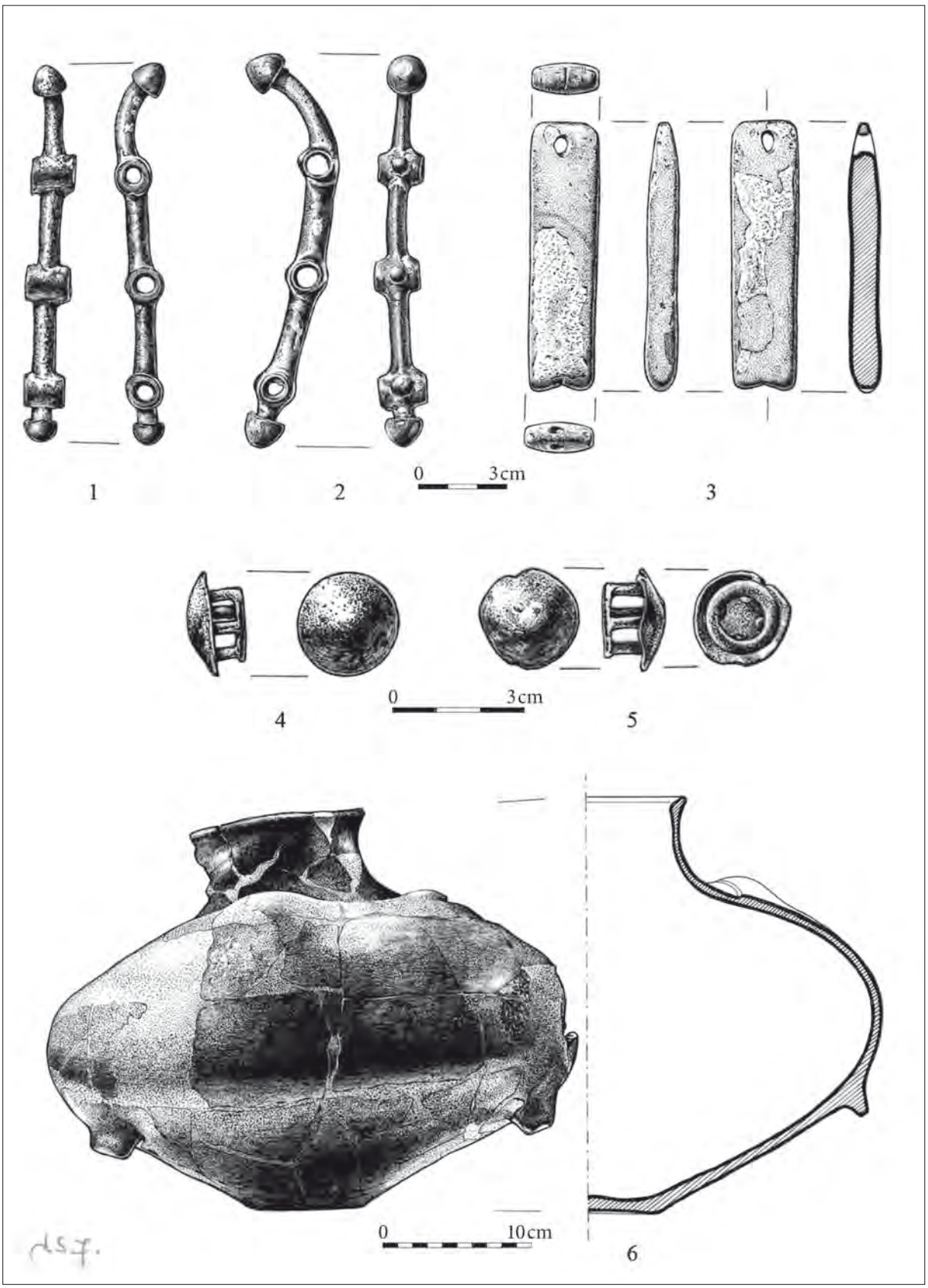
Patek 1990: Patek E.: A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta" síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. — Die von János Győző Szabó freigelegten „preskythischen" Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony-Mezőcsát im Komitat Heves. *Agria* 25–26 (1989–90) 61–118.

Patek 1993: Patek, E.: *Westungarn in der Hallstattzeit*. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7. Weinheim 1993.

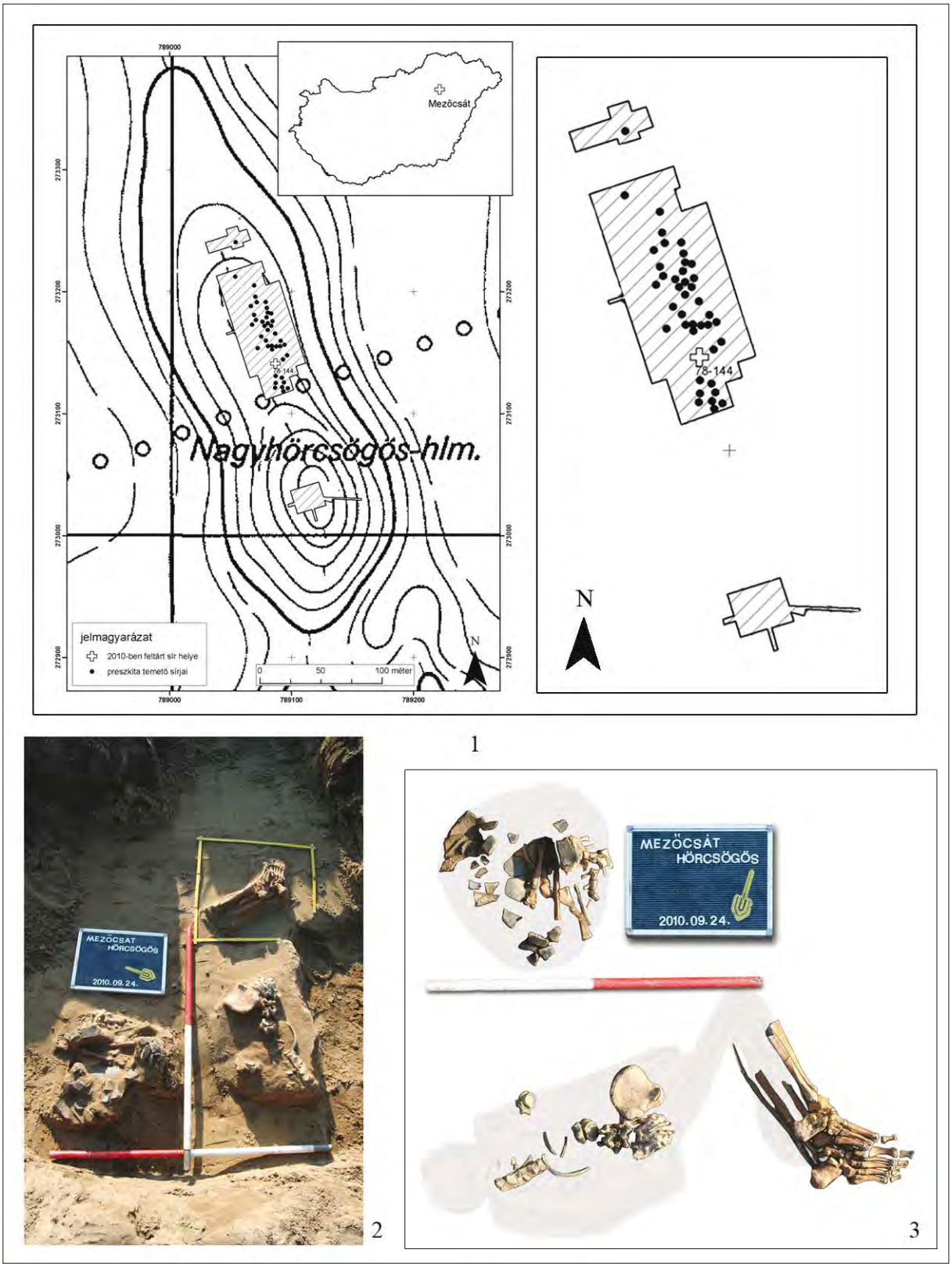
Pusztai–P. Fischl 2010: Pusztai T. – P. Fischl K.: A természet-védelmi őrszolgálat és a kulturális örökség védelme. Preszkíta sír leletmentése Mezőcsát-Hörcsögösön. *Zöld Horizont* 5/3 (17) 2010, 1, 5.

NEW PRE-SCYTHIAN GRAVE FROM MEZŐCSÁT-HÖRCSÖGÖS

On September 19, 2010, human skeletal remains, the side-bars of horse-bits, vessel fragments and a whetstone from the Early Iron Age were brought to the Herman Ottó Museum from the site of Mezőcsát-Hörcsögös *(Fig. 2, 1–2)*. On September 23, a rescue excavation was begun at the findspot together with a metal detector survey; we excavated a part of an inhumation burial *in situ*. During the excavation, we found the foot, parts of the lower leg, the pelvis and some parts of the spine of the deceased together with the fragments of a vessel and animal bones *(Fig. 1, 2–3)*. The grave was east to west oriented, the deceased was interred in a crouched position and laid on his stomach. During the metal detector survey, we found an additional two round-legged, bronze buttons *(Fig. 2. 4–5)*. The grave lay between the northern and southern grave groups of the Early Iron Age cemetery, which was excavated earlier (1959–1962). The deceased was a young man, while the animal bones lying next to him came from a 1–1.5-year-old sheep. Based on the orientation of the grave and the grave goods, it has more in common with the cemetery's southern grave groups. The grave goods exhibit the typical traits of the so-called Mezőcsát–Füzesabony group of the pre Scythian period. We can date the burial to the HaB3 period of the 8th century, based on the studies by Erzsébet Patek and Tibor Kemenczei.

1. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. A 2010-ben feltárt sír leletanyaga
Fig. 1. Mezőcsát-Hörcsögös. The assemblage of the grave excavated in 2010

2. kép. Mezőcsát-Hörcsögös. 1: A sír helye az 1959–1962-es összesítő térképen; 2: A sír *in situ* maradt részének fényképe; 3: A sír rekonstruált rajza

Fig. 2. Mezőcsát-Hörcsögös. 1: Place of the grave in the totalized map of 1959–1962; 2: Photo of *in situ* part of the grave; 3: Graphical reconstruction of the grave

TEMETŐRÉSZLET ZALAEGERSZEG-KASZAHÁZÁRÓL. ÚJABB KÉSŐ RÓMAI SÍR VASGUZSALLYAL ÉS ORSÓVAL

*MÜLLER Róbert**

A lelőhelyet 1987 októberében, majd pedig 1992 áprilisában Horváth László András és H. Simon Katalin terepbejárás során fedezte fel. Zalaegerszeg északkeleti városrészén, Kaszaházán, a Zala bal partján, a hozzávetőleg 20 méterrel az ártér fölé magasodó platón, a Papharaszt nevű dűlőben újkőkori (DVK és lengyeli kultúra) és középkori kerámiatöredékeket gyűjtöttek.[1] A NyÉNy–KDK irányú lelőhely kiterjedését hozzávetőleg 370 × 140 méterben határozták meg *(1. kép 1).*

A területet 2007-ben parcellázták, és 76 családi ház építésére mértek ki telkeket. A beruházást koordináló ügyvédnő túlzónak tartotta a zalaegerszegi múzeum árajánlatát a terület megelőző feltárására. Részben ezért és arra való tekintettel, hogy a telektulajdonosok egy része nem kapott a vétel idején tájékoztatást a várható régészeti költségekről, elhúzódott az építkezés megkezdése. 2010 tavaszán a telektulajdonosok egy része összefogott és a munka megindítására Fejlesztési Építőközösséget hozott létre.

A KÖH keszthelyi irodája a lakóövezet gyűjtőútjaira próbafeltárást írt elő. 2010 áprilisában a nyugati út 1000 m^2-es felületén az ásatás gyakorlatilag negatív eredménnyel járt, akárcsak a 2010 őszén feltárt középső út területén. A lelőhely keleti részéről 2010 folyamán ismeretlen személy mintegy 40–50 cm vastagságban géppel letolta és elszállította a humuszt. A J-alakú ke leti gyűjtőút 1300 m^2-es területéről, a 2011. október–november hónapban végzett feltárás során számos újkőkori településobjektum került elő, valamint a terület délkeleti részén, az útkanyarban rábukkantak két csontvázas sírra is *(1. kép 2).* Feltárásukra október 21-én került sor.

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (28. obj.): A 95 cm széles DK–ÉNy tájolású, lekerekített sarkú, négyszögletes sírgödör alja enyhén lejtett a lábak felé, ezért csak délkeleti része semmisült meg. Mérhető h.: 217 cm. Betöltése barna, faszénmorzsás föld. A földhordásnak esett áldozatul a nyújtott testhelyzetű, hátán fekvő váz koponyája, bal karja és a jobb felkar. A rossz fenntartású váz jobb alkarját derékszögben behajlították *(2. kép 1).* Mell.: 1. A jobb lábszárcsont belső oldalán *bronzcsat (2. kép 3).* Az öntött, kör keresztmetszetű, enyhén vese alakú, 2,1 × 3,1 cm-es csatkarika nem egyenletes vastagságú (átm.: 0,3–0,5 cm). A vasból készült csatpecek teljesen elkorrodálódott. 2. A két lábszárcsont között, a boka közelében *vasszerszám (2. kép 2),* fanyelű ár vagy lyukasztó. Az erősen korrodált, négyszög keresztmetszetű tárgy a negyedénél a legvastagabb (1,1 × 1,2 cm). A rövidebbik szakasz egyenletesen keskenyedik kb. 0,5 × 0,5 cm-ig. A másik rész is egyenletesen keskenyedik, úgy tűnik, hogy fokozatosan kör keresztmetszetűvé válik. Eredetileg minden bizonnyal hegyben végződött. Mérhető h.: 13,2 cm. 3. A bal lábszárcsont és a boka külső oldalán, heggyel a lábszár felé *vaskés (2. kép 4).* Az erősen korrodált tárgy téglalap keresztmetszetű, viszonylag hosszú nyéltüskéje — töve 1,3 × 0,45 cm — egyenletesen hegyesedik. A vaskos penge háta enyhén ívelt, a hegye előtt levágott, az él alsó része a hosszú használat során, a fenés következtében homorúvá vált. A nyéltüske és a penge találkozásánál egy kb. 2,4 cm átmérőjű, 1,1 cm széles vasgyűrű szorította le a fanyelet. H.: 21,2 cm, nyéltüske h.: 9,4 cm. Mellékletei alapján a sírban egy férfi nyugodott.

2. sír (29. obj.). Az előző sírtól délre, ugyancsak DK–ÉNy tájolású, lekerekített végű, enyhén ívelt oldalú, lefelé kissé szűkülő, 12 cm mély sírgödör helyezkedett el. H.: 270 cm, legnagyobb sz.: 102 cm. Betöltése faszénmorzsás, barna agyagos föld. A rossz fenntartású váz felszívódott, csak a bal combcsont egy része maradt meg *(2. kép 5).* Ez alapján nyújtott testhelyzetben temették el a sírban nyugvó halottat. Mell.: 1. Feltehetően a jobb kar külső oldalán egy színtelen vagy halványzöld színű *üvegedény (2. kép 9).* Kisebb töredékei a bolygatás során szétszóródtak, csak az alsó része volt megmenthető. Ez alapján egy behorpasztott aljú, és ívelten gömbölyödő testű palackot tehettek a sírba. A falvastagság a fenéknél 0,3 cm, oldalán 0,1 cm, a has átmérője kb. 11 cm lehetett. 2. A bal combcsont külső oldalán *kerámiatál (2. kép 10).* Sötétszürke, szemcsés homokkal soványított agyagból korongon készített, érdes felületű, jól kiégetett tárgy. A szűk talp hirtelen kiszélesedik, oldala függőleges, rövid, megvastagított pereme kihajlik. Külső oldalán és belül az alján korongolásnyomok látszanak. Felülete két foltban lefagyott, kissé ferdén áll, hiányos, de látszik rajta a friss törés. Ma.: 4,9–5,9 cm, perem átm.: 13,1 cm, fenék átm.: 4 cm. 3. A sír nyugati végéhez közel, a bal lábszárcsont helyénél egy *agyagbögre (2. kép 8).* Kívül szürke, barnásszürke, belül barna, szemcsés homokkal erősen soványított agyagból, korongon készített,

* mullerrobi@gmail.com

[1] Göcseji Múzeum Ad.: 1315-88; 1841-95. KÖH nyilvántartási szám: 18908.

érdes felületű, jól kiégetett darab. A szűk talp kissé peremes, alsó fele erősen kiszélesedik — legnagyobb átm.: 10 cm —, majd egyenletesen szűkül. Oldalának nagyobbik fele és pereme hiányzik, bizonyára a sír bolygatása során sérült meg. Kívül a has alatti részen és a belső felületén korongolás nyomok látszanak. Mérhető ma.: 9,5 cm, fenék átm.: 4,1 cm. 4. Az előző tárgytól délre, egykor a bal lábszárcsont külső oldalán, hegyével a törzs felé egy *vasguzsaly (2. kép 6).* Az erősen korrodálódott tárgy kör keresztmetszetű volt, egyik végének átmérője 1,1–1,3 cm, egyenletesen keskenyedik a hegyes végéig. Letörött hegye már nem tartalmaz vasmagot. Eredeti h.: 26,7 cm. 5. Közvetlen a guzsaly mellett, annak déli oldalán egy *orsókarika (2. kép 7).* Kissé sérült, kopott felületű, állatcsontból esztergált kerek tárgy. Felül és alul 2,4 cm átmérőjű, szabályos kör alakú vonalat karcoltak bele. Átm.: 3,6 cm, v.: 1,2 cm, furat átm.: 0,9–0,8 cm.

ÉRTÉKELÉS

A Zalaegerszeg-Kaszaházán feltárt két sír a lelőkörülmények alapján egy kisebb, laza betelepítésű temetőhöz tartozhatott. A késő császárkori villák közelében találkozhatunk ilyen jellegű temetőkkel, mint pl. Nagykanizsa-Inkey kápolnánál,[2] Győr-Ménfőcsanakon,[3] vagy Fekeden (Fazekas 2007, 361. I. t.).

Mindkét sír DK–ÉNy tájolású, ezért feltételezhetjük, hogy erre a temetőre ez a jellemző. A késő római temetőkben a Ny–K tájolás az általános (Lányi 1972, 63; B. Vágó–Bóna 1976, 207; Riemer 2000, 38; Müller 2010, 156–157), amit általában a kereszténység elterjedésével hoztak kapcsolatba.[4] De a városias jellegű, illetve a kisebb vidéki települések temetőinek (Lányi 1990, 249), vagy az utakhoz igazodó temetőknek a tájolása lehet eltérő. Míg egyes temetőkben ismeretlen a Zalaegerszegen megfigyelt tájolás, más temetőkben, ha ritkán is, de előfordul, mint pl. Solva *castellum*ának temetőjében, ahol a 335 sírból 5 temetkezés volt DK–ÉNy irányítású (H. Kelemen 2008, 75). De megemlíthetjük Intercisa XXVI. és XVII. temetőjét, amelyekben a DK–ÉNy-i tájolás volt az uralkodó (Lányi 1972, 61. Abb. 4).

A vázak egyszerű földsírokban nyugodtak. Ezek alakja lekerekített sarkú négyszög, vagy ívelt oldalú és lekerekített végű volt. A 1. sír a láb felé enyhén mélyült. Ezt a jelenséget pl. a keszthely-fenékpusztai temetőkben is megfigyelték (Lipp 1886, 143; Müller 2010, 160).

A halottakat nyújtott testhelyzetben, hátukra fektetve temették el. Csak az 1. sírnál lehetett dokumentálni a karok helyzetét: a bal kar a törzs mellett nyugodhatott, a jobb alkart pedig derékszögben behajlították. A késő római sírokban a legkülönfélébb kartartással találkozhatunk, gyakoribb, hogy csak a jobb kart hajlították a medencére vagy a gerinchez.[5] A sírok pontosabb keltezését megnehezíti, hogy feltehetően a bolygatás miatt sem érem, sem fibula vagy ékszer nem került elő. A többi tárgy kora csak hozzávetőlegesen határozható meg.

A legérdekesebb melléklet kétség kívül a 2. sírból előkerült vasguzsaly. Ezeket a tárgyakat legutóbb összegyűjtve 28 lelőhelyet soroltam fel, és ez a lista most egy további lelőhellyel gyarapodott, amely a legnyugatibb előfordulás Pannoniában (Müller 2009, 1. térkép, 1. lelőhelylista).[6] Ennek a különleges tárgynak a rendeltetését Sági Károly határozta meg helyesen (Sági 1973, 293; Sági 1981, 103). A tárgy funkciójának meghatározását nem fogadta el Volker Bierbrauer, mert szerinte településekről nem ismerjük ezt az eszközt (Bierbrauer 1984, 801). Az általam bemutatott fenékpusztai darabokon kívül legutóbb egy vaseszköz-leletben kerültek elő vasguzsalyok, amelyek funkciójának meghatározását segíti, hogy a leletben gerebenek és szövőfésű is volt (László 2011, 153, 4. t. 4–8). A fonásnál a nők a bal kezükben felemelve tartották a guzsalyt, amelyre ráhúzták a kócot, és a jobb kezükkel ebből húzták ki és pödörték meg a fonalat.

Korábban egy a 4. század közepén, majd 320 körül a tartományba bevándorolt germán népesség jellegzetes eszközének tartották (Barkóczi 1954, 162. j; Pekáry 1955, 19; Dombay 1957, 319; Sági 1960, 188; Sz. Burger 1963, 133; Sz. Burger 1968, 96; Sági 1973, 292; Sági 1981, 103). Ez a tárgy azonban nemcsak a 3–4. századi germán temetők anyagából hiányzik,

[2] A római villához két temető is tartozott, az ún. római temető I. 71 sírból állt, és ebben a sírok egymástól nagyobb távolságra helyezkedtek el (Horváth 2003, 88, 3. kép; Eke – Horváth 206,82, 2. kép)

[3] Az 58+6 sír egy 80 × 90 m-es területen került elő (Varga 2007, 43, 2. kép).

[4] Lányi Vera felhívta a figyelmet, hogy a vallásosság önmagában nem magyarázza meg ezt az egységességet (Lányi 1990, 249).

[5] Pl. Solva castellumának temetőjében 23 esetben hajlították be a jobb kart és csak 19 esetben a balt (H. Kelemen 2008, 80), Keszthely-Fenékpusztán ez az arány 6 és 2 (Müller 2010, 166).

[6] A listán több olyan lelőhely is szerepel, amelynek anyaga még nincs közzétéve, csak más munkákban hivatkoztak rájuk. A Feked-Freithal-dűlői darabot Sz. Burger Alice már említette (Sz. Burger 1968, 94), dolgozatomban nem jeleztem, hogy azóta Fazekas Ferenc közzé is tette (Fazekas 2007). A többi melléklet alapján egy gazdag nő sírjából került elő. Munkájában „vastárgy (nyárs?)"-nak nevezte a 20 cm hosszú vaspálcát, és tévesen ennek tartotta a 6. sírból előkerült, alig 9,7 cm hosszú, négyszög keresztmetszetű tárgyat is, holott az a lándzsa alapján bizonyára egy férfi sírjában volt.

de a szomszédos tartományok temetkezéseiből sem ismerjük. Az egyetlen kivétel a mai Spanyolország (Gottschalk 1996, 486).[7] Ezt a bevándorlás-elméletet Bóna István részletesen cáfolta (B. Vágó–Bóna 1976, 182–183), és Volker Bierbrauer sem értett egyet vele (Bierbrauer 1984, 801).

A vasguzsalyok előfordulása az egyes temetőkben nagy eltérést mutat. Többnyire csak egy-két példányt ismerünk, de Keszthely-Dobogón 12 (Sági 1981), Bátaszék-Kövesdpusztán 18 (V. Péterfi 1993), sőt Somogyszilen 25 darab (Sz. Burger 1979) került elő. Tekintve, hogy csak női, és többnyire nem is igazán gazdag temetkezésekből látott napvilágot, feltételezhető, hogy munkaeszközként került a sírokba, bár nem zárható ki, hogy a hegyes vastárgyaknak tulajdonított bajelhárító tulajdonság is szerepet játszhatott ebben.

A vasguzsaly mellett került elő egy csont orsógomb. Ennek a tárgynak az elterjedése egészen más képet mutat. Már az őskortól gyakori lelet a telepekről és a temetőkből is, többnyire égetett agyagból készítették, változatos formában fordul elő a korong alakú, középen átfúrt tárgy. Ugyan ritkábban, de már a kora császárkori temetkezésekből is ismerjük, pl. Sopianaeból (Fülep 1977, 51), vagy Aquincumból (Topál 2003, 17, Pl. 14. 31:5).

A késő császárkorban pedig nem csak Pannoniában fordult elő,[8] de Ajdovski gradec (Slo) magaslati telepén egy 5. századi, templom körüli temető egyik sírjában is találtak egy esztergált csont orsógombot (Petru–Ulbert 1975, 102). Megemlíthetjük még, hogy Pilismaróton a 11. sírból, Keszthely-Dobogón pedig a 111. és 115. sírból került elő a miénkhez hasonló csont orsógomb. Gyakori melléklete a szarmata és a germán temetkezéseknek, így természetesen ez is a 4. századi germán bevándorlás bizonyítéka lett. Sőt a dél-bajorországi késő római temetők feldolgozása során, a pannoniai anyagra figyelemmel még Erwin Keller is idegen elemek megjelenésével magyarázta a 4. századi sírokban szórványosan feltűnő orsógombokat (Keller 1971, 114, 181; Keller 1979, 23, 44). Bóna István mutatott rá, hogy a germán és a szarmata temetőkben valóban gyakori melléklet az orsógomb, ellenben a késő császárkori temetőkben általában csak egy-két példányban fordulnak elő, tehát ez a tárgy semmiképp sem lehet egy germán betelepedés bizonyítéka (B. Vágó–Bóna 1976, 203). Gyűjtésünkben 15 lelőhelyről összesen 38 darab orsógomb szerepelt (Müller 2011, Fundortliste 2). Ez egészül most ki a zalaegerszegi példánnyal. Még egy bizonytalan, 17. lelőhellyel is rendelkezünk Pannoniából: Pécsett az R/279. sírt inkább kora császárkorinak véltem (Müller 2011, 191), de a *cella septichora* közelében az R/33. sírban is volt két orsókarika.[9]

A guzsaly és az orsó összetartozó eszközök, hiszen a guzsalyon lévő kócból kihúzott szálat a jobb kézben tartott orsó segítségével fonták meg, miközben az orsógomb, mint egy lendkerék segítette az orsó pörgetését. A fonalat a fából készült orsószárra tekerték fel és rögzítették. Ha betelt az orsószár, kihúzták, és helyette egy üreset tűztek az orsógombba. A két tárgy szoros kapcsolata ellenére, a zalaegerszegin kívül csak hét temetőben fordult elő guzsaly és orsógomb együtt.[10] Még ritkább, hogy ugyanabban a sírban volt a két összetartozó eszköz.[11] Nem bizonyítható Sági Károly elképzelése, hogy azokban a sírokban, amelyekben vasguzsalyt találtak, de nem volt orsógomb, minden bizonnyal fából készült orsót helyeztek (Sági 1981, 103). A fordított feltételezéssel is találkozhatunk, hisz Raymund Gottschalk úgy vélte, az orsógombos sírokban fából készült guzsalyok lehettek (Gottschalk 1996, 494). Ilyen alapon *ad absurdum* azt is mondhatnánk, hogy a késő császárkorban minden női sírba tettek guzsalyt és orsót, csak amelyikben ennek nincs nyoma, ott az fából volt!

Sajátos formát mutat a 2. sírban talált mély tál. A szürke, durva szemcsés homokkal soványított háztartási kerámia jól ismert a késői császárkorból. Azért kedvelték, mert ez a porózusabb anyag jobban ellenállt a hirtelen hőmérsékletváltozásoknak. Ez a típus erősen kötődik a középső császárkor kerámiaművességéhez (Horváth 2011, 614–615). A tál formája, a szűk, talpas kiképzés, az ívelt, majd függőleges oldal és a kihajló, vízszintesen levágott perem idegen a 4. század anyagában. A késő császárkori tálak oldala többnyire tölcséresen szélesedik, csak elvétve ívelt kissé, a perem pedig általában megvastagított, vagy sarló alakúan behúzott, ritkábban röviden kihajló, megvastagított (Lányi 1972, Abb. 43; Horváth 2011, 620, Abb. 7). A 4.

[7] Fernando Pérez Rodrígez, a valladolidi múzeum régésze 2011.10.27-i e-mailjében fotót küldött számomra a kasztíliai Pedrosa de la Vega falu melletti La Olmeda-i római villa temetőiben (Sur. 487. sír és Norte 87. sír) talált tárgyakról, amelyek megegyeznek a pannoniai darabokkal.

[8] Pl. Klosterneuburgból (Neugebauer-Maresch–Neugebauer 1986, 363, 369, Taf. 17. 5, Taf. 23. 8), Salurnból (Noll 1963, 99) és Itáliában, Friauli környékéről (Riemer 2000, 241).

[9] Az R/279. sír anyaga felettébb gyanús, hiszen négy kora császárkori fibulán és egy korai urnán kívül, egy 3–4. századi füles csuprot és egy kúpos orsógombot tartalmazott. Fülep Ferenc ez utóbbiak alapján késő császárkorinak határozta meg (Fülep 1977, 51–52, Pl. 42:5; Fülep 1984, 169). Az R/33. sír esetében az gyanús, hogy nem szoktak két orsógombot tenni egy sírba, és állítólag egy korai tükörkeret is volt a sírban (Fülep 1977, 16, Pl. 10:1–2; Fülep 1984, 59).

[10] Zalaegerszegen kívül Bátaszék-Kövesdpuszta (V. Péteri 1993), Dunaújváros (B. Vágó–Bóna 1976), Győr-Ménfőcsanak (Varga 2007), Keszthely-Dobogó (Sági 1981), Keszthely-Fenékpuszta (Müller 2010), Majs (Sz. Burger 1972) és Somogyszil (Sz. Burger 1979).

[11] Keszthely-Dobogón 12 sírban volt guzsaly, 5 sírban orsógomb, de csak két sírban fordultak elő együtt (Sági 1981). Bátaszék-Kövesdpusztán 18 sírban volt guzsaly és 4-ben orsó, itt csak egy sírban voltak együtt (V. Péteri 1993). A somogyszili temetőben 25 sírban volt guzsaly, 3-ban orsógomb, de együtt nem kerültek elő (Sz. Burger 1979).

századi temetőkben nagy eltérést mutat a kerámiatálak aránya. Egyes temetőkben gyakran előfordul,[12] másokban ritka.[13] Sz. Burger Alice feltételezte, hogy a falusias jellegű temetőkben gyakoribb (Sz. Burger 1979, 91). H. Kelemen Márta szerint inkább a 3. század végén, a 4. század elején használt temetőkben fordul elő és a késői temetőkben hiányzik (H. Kelemen 2008, 188).

A bögre színe kissé világosabb, de az anyaga megegyezik a táléval. Ez a hasas, egyfülű bögre jellegzetes formája a késő császárkori anyagnak. Még az alsó felén kiszélesedő típust (Lányi 1972, Abb. 40. 8) is ismerjük finoman iszapolt agyagból, besimított vagy mázas felülettel (pl. Barkóczi 1961, 99; Salamon–Barkóczi 1980, 77). Persze ezek már inkább a század második felére keltezhetők. A zalaegerszegi példány jó párhuzamai kerültek elő érdes felülettel pl. a keszthely-vásártéri és a keszthely-dobogói temetőből (Sági 1960, Abb. 16. 4, Abb. 29. 1, Abb. 36. 7, Abb. 58. 10. és Abb. 64. 7; Sági 1981, Abb. 34.87:7, Abb. 35. 88:1, Abb. 42. 98:4).

Az üvegpalacknak csak az alsó negyede ismert. A vékonyfalú tárgy teste lehetett gömb, nyomott vagy nyújtott gömb alakú, amihez minden bizonnyal egy szűk, rövidebb vagy hosszabb hengeres nyak és egy szélesen kihajló gyűrűs perem járult. Ezeket a formákat számos temetőből ismerjük (Lányi 1972, Abb. 47. 1, Abb. 47. 4; Karmacs: Sági 1960, Taf. XCIV. 5–5a; Csákvár: Salamon–Barkóczi 1971, Abb. 16. 1, 6; Esztergom: H. Kelemen 2008, 95; Keszthely-Fenékpuszta: Müller 2010, Taf. 97. 2). Bár már a Constantinus-kortól kezdődően elterjedtek (H. Kelemen 2008, 95), általában a 4. század 2. felére keltezték őket, és még az 5. század elején is használatban lehettek (Barkóczi 1988, 177–178; Schmidt 2000, 405).

A leggyakoribb késő római csattípus teste D vagy vese alakú, amihez négyszögletes vagy ovális-kerekded szíjbefogó lemez járul (Pekáry 1955, 4. kép 21. 1; Lányi 1972, Abb. 52; H. Kelemen 2008, 100). Ha a szíjbefogó lemez elveszett (Sági 1960, Abb. 26. 111; Sz. Burger 1966, Fig. 100; H. Kelemen 2008 Taf. 4. 7:1, Taf. 16. 67:1) a miénkhez hasonló formát mutat a csattest. De ezeknél a példányoknál a csatpecek is bronzból van, a zalaegerszegi darabon viszont vasból. Az egyszerű ovális vagy vese alakú vascsatok általában szíjbefogó lemez nélkül kerültek sírba, így elképzelhetőnek tartjuk, hogy eredetileg a mi darabunk is e nélkül készült. A ságvári temető 117. sírjában volt egy vese alakú bronz csatkeret pecek nélkül, de az nyitott (Sz. Burger 1966, Fig. 101).

A csat a jobb lábszár mellett került elő. Ezért feltételezzük, hogy a halottat nem felövezve temették el, hanem csak a lábhoz helyezték az övét. Erről lóghatott le a vaskés és a vasár, amelyeket a csat közelében találtak meg.

A késő római nyéltüskés, széles pengéjű vaskések foka enyhén ívelt, amely a hegy előtt gyakran tompaszögben megtörik, az éle egyenes vagy enyhén ívelt, és általában középen vagy a felső harmadában a legszélesebb (Müller 2010, 225). Az 1. sír késén a fok ilyen, de a penge és az él nem. Ez azzal magyarázható, hogy a hosszú használat során gyakran élezték a pengét és a gyakori fenés következtében a penge jelentősen elkeskenyedett. Ha rekonstruáljuk az eredeti pengeformát, a jellegzetes késő császárkori típushoz jutunk. A nyéltüske és a penge közötti, a fanyelet rögzítő gyűrű sem ismeretlen, pl. Solva *vicus* temetőjének 10. sírjában egy, a mienknél keskenyebb gyűrű volt a késen (H. Kelemen 2008, 89. t. 10:2). Bár a 20 cm-nél hosszabb késeket többnyire joggal határozták meg tőrnek (pl. B Vágó–Bóna 1976, 86; Müller 2010, 229), a mi példányunkat minden bizonnyal késként vágásra használták az erősen kopott penge alapján.

Az övre felakasztva viselt, négyszög keresztmetszetű, nyéltüskés vasár vagy lyukasztó Keszthely környékén gyakran került férfiak vagy fiúk sírjába.[14] A keszthely-dobogói temető 44. és 80. sírjában a miénkhez hasonlóan a lábhoz tették az övet. Az előző esetben itt került elő a csat, a szíjvég, egy vaskés és egy kör keresztmetszetű, hegyesedő eszköz (Sági 1960, 214, 241, Abb. 58), utóbbinál a jobb lábszár külső oldalán volt egy vascsat, egy vaskés és a miénkhez hasonló, négyszög keresztmetszetű, hegyesedő eszköz (Sági 1981, Abb. 31. 79:7, Abb. 9–10).[15]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a zalaegerszeg-kaszaházai sírok egy pár száz méteren belül található, ma még ismeretlen villagazdasághoz tartozó, kisebb, ritkás betelepítésű temető sírjai lehettek. Az előkerült mellékletek kivétel nélkül a késő császárkorra keltezhetők, és a kerámia alapján a sírok inkább a 4. század elejére, első felére datálhatók. Habár a guzsaly és az orsó összetartozó eszközök, a 2. sír a kivételek közé tartozik, mert ezek ritkán kerültek együtt sírba. Ennek az lehet a magyarázata, hogy e tárgyak sírba kerülése mögött egymástól eltérő temetkezési szokások állhattak. A legkorábbi vasguzsalyok Licinius éremmel keltezett sírokból láttak napvilágot, ezért feltételezték, hogy azok a 320-as években jelentek meg Pannonia sírjaiban (Sz. Burger 1968, 96; Sági 1973, 292). Elképzelhető, hogy a zalaegerszegi darab az egyik legkorábbi előfordulás.

[12] Pl. Szomor-Somodorpuszta (Sz. Burger 1974), Somogyszil (Sz. Burger 1979), Győr-Ménfőcsanak (Varga 2007, 39).
[13] Pl. Csákvár (Salamon–Barkóczi 1971), Tokod (Lányi 1981), Esztergom-Bánom (H. Kelemen 2008).
[14] Pl. Keszthely-Vásártér 14. sír (Sági 1960, Abb. 12. 22), Keszthely-Dobogó 3. sír (Sági 1960, Abb. 22. 9); Keszthely-Zsidi út 1. és 6. sír (Müller 1981, 2. kép 1, 3. kép 10), Keszthely-Fenékpuszta 1971/21. sír (Müller 2010, Taf. 45. 3) és Tótvázsony (Sági 1960, Abb. 18. 5).
[15] A rajzon téves sírszám szerepel, mert a 79. sír egy jelképes temetkezés volt, a tárgyak a 80. sírból kerültek elő (Sági 1981, 46).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok Straub Péternek, a feltárás vezetőjének, hogy közlésre átengedte a leleteket, egyben Kámán Beátának a rajzok elkészítéséért.

IRODALOM

Barkóczi 1954: Barkóczi L.: Tábor és lakótelep. — Lager und Wohnsiedlung. In: Barkóczi L. – Erdélyi G. – Ferency E. – Fülep F. – Nemeskéri J. – R. Alföldi M. – Sági K.: *Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I.* Archaologia Hungarica 33. Budapest 1954, 1–42.

Barkóczi 1961: Barkóczi L.: Adatok Brigetio késő római történetéhez. — Zur spätrömerzeitlichen Geschichte Brigetios. *Folia Archaeologia* 13 (1961) 95–115.

Barkóczi 1988: Barkóczi, L.: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Studia Archaeologica 9. Budapest 1988.

Bierbrauer 1984: Bierbrauer, V.: Rezension zu Sági, K.: Das römische Gräberfeld in Keszthely-Dobogó. *Bonner Jahrbücher* 184 (1984) 798–806.

Sz. Burger 1963: Sz. Burger A.: A bogádi későrómai temető. — Das spätrömische Gräberfeld von Bogád. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962 (1963) 111–136.

Sz. Burger 1966: Sz. Burger, A.: The Late Roman Cemetery at Ságvár. *Acta Archaeologia Hungarica* 18 (1966) 99–234.

Sz. Burger 1968: Sz. Burger A.: Későrómai sírok Halimbán. — Spätrömische Gräber in Halimba. *Folia Archeologica* 19 (1968) 87–98.

Sz. Burger 1972: Sz. Burger A.: Rómaikori temető Majson. — Ein römerzeitliches Gräberfeld in Majs. *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 64–100.

Sz. Burger 1974: Sz. Burger A.: Római kori temető Somodorpusztán (Komárom m.). — Römerzeitliches Gräberfeld in Somodorpuszta, Kom. Komárom. *Archeologiai Értesítő* 101 (1974) 65–101.

Sz. Burger 1979: Sz. Burger, A.: *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil*. Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest 1979.

Eke I. – Horváth L.: Késő római temetők Nagykanizsán. — Late Roman cemeteries at Nagykanizsa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005.* — Archeologiae Investigations in Hungary 2005. Budapest 2006, 82.

Dombay 1957: Dombay J.: Későrómai temetők Baranyában. — Spätrömische Friedhöfe im Komitat Baranya. *Janus Pannonius Múzeumi Évkönyve* 1 (1957) 181–330.

Fazekas 2007: Fazekas F.: A fekedi késő római temető. — Ein spätrömisches Gräberfeld von Feked-Freithal-dűlő. In: *Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz. Győr 2007, 351–366.

Fülep 1977: Fülep, F.: *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae).* Fontes Archaologici Hungariae, Budapest 1977.

Fülep 1984: Fülep, F.: *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Roman Population*. Archaeologia Hungarica 50. Budapest 1984.

Gottschalk 1996: Gottschalk R.: Ein spätrömisches Spinnrocken aus Elfenbein. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26 (1996) 483–500.

Horváth 2011: Horváth, F.: *Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenékpuszta – die erste Ergebnisse*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamaska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 597–652.

Horváth 2003: Horváth L.: Római villa rustica temetője Nagykanizsán. *Zalai Múzeum* 12 (2003) 79–95.

H. Kelemen 2008: H. Kelemen M.: *Solva. Esztergom késő-római temetői. — Die spätrömischen Gräberfelder von Esztergom*. Libelli Archaelogici 3. Budapest 2008.

Keller 1971: Keller, E.: *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. Münchner Beiträge zur vor- und Frühgeschichte 14. München 1971.

Keller 1979: Keller, E.: *Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der Donau*. Münchner Beiträge zur vor- und Frühgeschichte 40. München 1979.

Lányi 1972: Lányi, V.: Die spätrömischen Gräberfelder von Pannonien. *Acta Archeologia Hungarica* 24 (1972) 53–213.

Lányi 1981: Lányi, V.: Das spätrömische Gräberfeld. In: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Hrsg.: Mócsy, A. Budapest 1981, 169–221.

Lányi 1990: Lányi V.: Temetkezés és halottkultusz. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy A. – Fitz J. Budapest 1990, 243–253.

László 2011: László J.: Római kori villagazdaság vaseszközei Tatabánya-Felső-Rét-földről. — Eisengerätfunde einer römerzeitlichen villa rustica von Tatabánya-Felső-Rétföld. *Komárom-Esztergom Megyei Közlemények* 16 (2011) 151–169.

Lipp 1886: Lipp V.: A fenéki sírmező. *Archaeologiai Közlemények* 14 (1886) 137–159.

Müller 1981: Müller R.: Késő római sírok Keszthely, Zsidi útról. — Spätrömische Gräber von der Zsidi Straße, Keszthely. *Zalai Gyűjtemény* 16 (1981) 21–32.

Müller 2009: Müller R.: Guzsalyok és orsógombok Pannóniában. *Zalai Múzeum* 18 (2009) 39–54.

Müller 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2010.

Müller 2011: Müller, R.: Spinnrocken aus Metall und Spinnwirtel im spätkaiserzeitlichen Pannonien. *Acta Archeologia Hungarica* 62 (2011) 175–198.

Neugebauer-Maresch–Neugebauer 1986: Neugebauer-Maresch, Chr. – Neugebauer, J.-W: Ein Friedhof der römischen Kaiserzeit in Klosterneuburg. *Archaeologia Austriaca* 70 (1980) 317–383.

Noll 1983: Noll, R.: *Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn*. Archäologische Forschungen in Tirol 2. Innsbruck 1963.

Pekáry 1955: Pekáry T.: Késő római sírok Fenékpusztán. — Spätrömische Gräber in Fenékpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 19–29.

Petru–Ulbert 1975: Petru, P. – Ulbert, T.: *Vranje bei Sevnica, frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec*. Ljubljana 1975.

V. Péterfi 1993: V. Péterfi Zs.: A Bátaszék-Kövesd pusztai késő római temető. — Der spätrömische Friedhof von Bátaszék-Kövesd puszta. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 18 (1993) 47–168.

Riemer 2000: Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*. Internationale Archäologie 57. Rahden/Westf. 2000.

Sági 1960: Sági, K.: Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 187–256.

Sági 1973: Sági K.: Római téglasír Balatonberényben és ókeresztény kapcsolatai. — Ein Ziegelgrab in Balatonberény und seine altchristlichen Zusammenhänge. *Somogyi Múzeumi Közlemények* 1 (1973) 289–297.

Sági 1981: Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó.* Fontes Archologici Hungariae, Budapest 1981.

Salamon–Barkóczi 1971: Salamon, Á. – Barkóczi, L.: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfange des 5. Jahrhunderts. — IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron. *Alba Regia* 11 (1970) 35–80.

Salamon–Barkóczi 1980: Salamon, Á. – Barkóczi, L.: Archäologische Angaben zur Periodisation Pannoniens (376–476). *Mitteilungen des Archäolgischen Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–1979) 1980, 75–84.

Schmidt 2000: Schmidt, W.: Spätantike Gräberfelder in der Nordostprovinzen des Römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Betattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. *Saalburg Jahrbuch* 50 (2000) 213–441.

Topál 2003: Topál, J.: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery Bécsi Road II.* Budapest 2003.

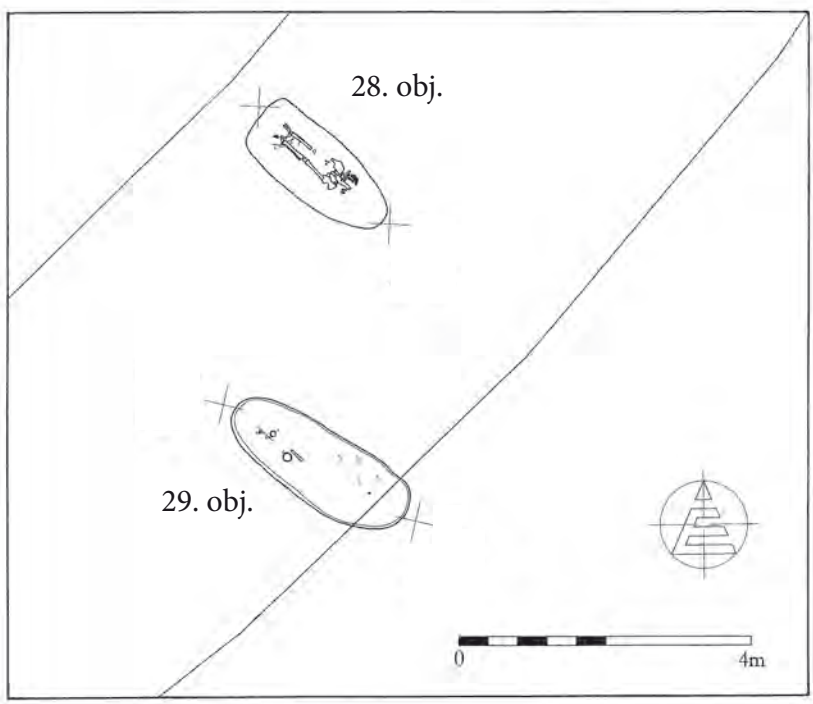
B. Vágó–Bóna 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Der spätrömische Südostfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa I.* Budapest 1976.

Varga 2007: Varga K.: Előzetes beszámoló a Ménfőcsanak-Eperföldek lelőhelyen feltárt késő római temetőről. — Vorläufiger Bericht über das am Fundort Győr-Ménfőcsanak erschlossene römische Gräberfeld. In: *Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz. Győr 2007, 35–49.

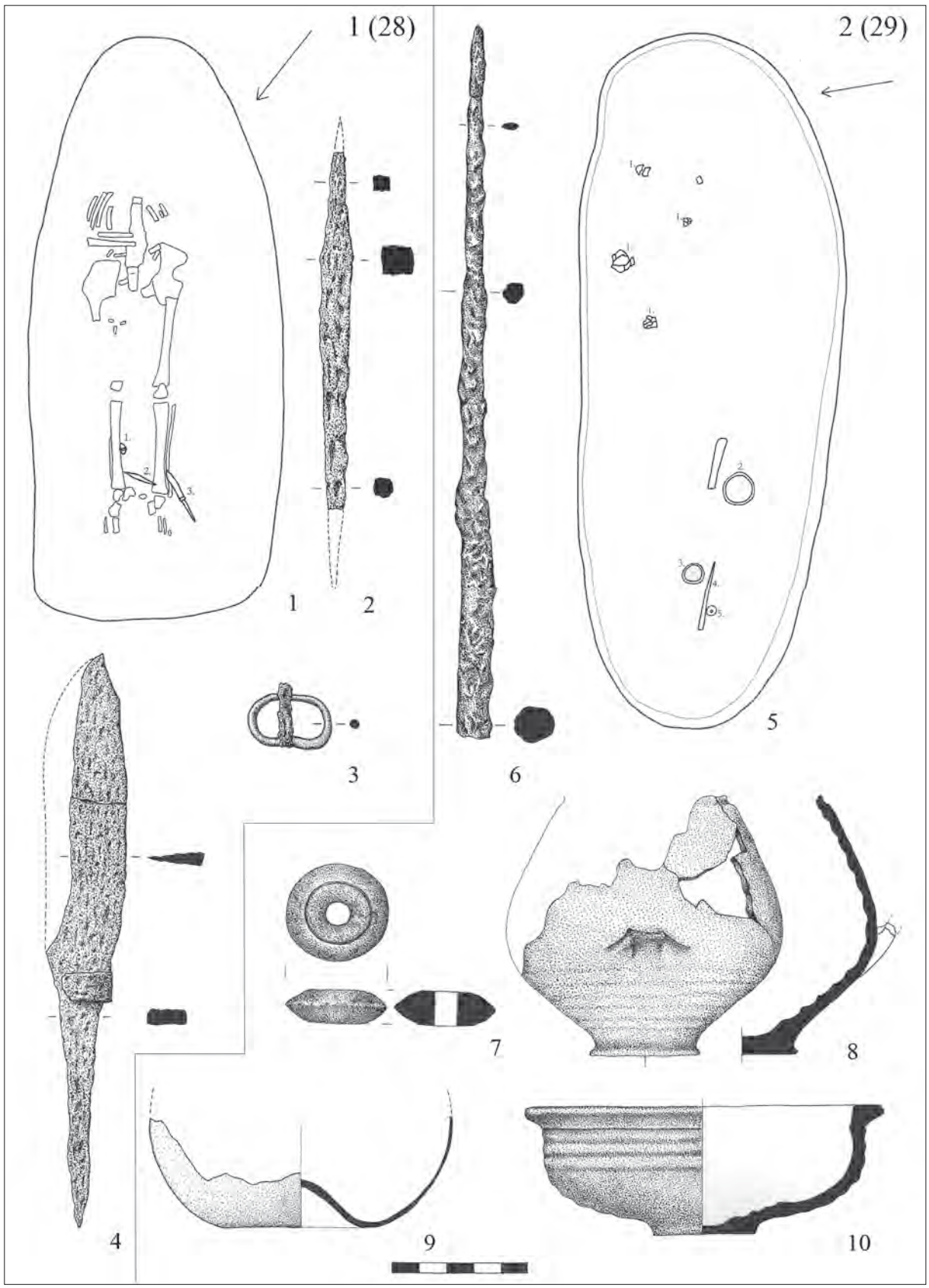
THE CEMETERY SECTION AT ZALAEGERSZEG-KASZAHÁZA A NEW LATE ROMAN GRAVE WITH DISTAFF AND SPINDLE

Two Late Roman graves were uncovered by Péter Straub in October 2011, during a trial excavation on the edge of a plateau overlooking the River Zala on the outskirts of Kaszaháza, the north-eastern quarter of Zalaegerszeg *(Fig. 1)*. Grave 1 contained a male burial *(Fig. 2. 1–4)*. His belt was placed at his feet, where a bronze buckle, a knife suspended from the belt and an awl-like pointed artefact with rectangular section were also found. Grave 2 was a female burial *(Fig. 2. 5–10)*. Her grave goods were made up of a glass flask, a deep bowl, a handled mug and an iron distaff laid by her right leg and, probably, a wooden spindle onto which a bone spindle whorl was fitted. The finds date the two graves to the onset of or the earlier 4th century. The number of 4th century cemeteries containing iron distaffs has grown to 32, while the number of burial grounds yielding spindle whorls to 16. Even though there is an obvious link between the distaff and the spindle, given that both were used in the same craft activity, i.e. spinning, the deposition of these artefacts in the grave can nonetheless be linked to different funerary customs. The joint occurrence of an iron distaff and a spindle whorl has only been reported from eight Pannonian cemeteries, and the deposition of a distaff and a spindle in the same burial is even more infrequent.

1. kép. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2. A két sír egymáshoz viszonyított helyzete
Fig. 1. Location of the site; 2: Location of the two graves relative to each other

2. kép. A zalaegerszeg-kaszaházi sírok leletei. 1–4: 1. sír (28. obj.); 5–10: 2. sír (29. obj.)
Fig. 2. Finds from the graves uncovered at Zalaegerszeg-Kaszaháza. 1–4: Grave 1 (Feature 28); 5–10: Grave 2 (Feature 29.)

GONDOLATOK AZ ALFÖLDI SÁNCOK KUTATÁSÁNAK JELENLEGI HELYZETÉRŐL

ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria***

A magyarországi császárkori Barbaricum régészeti kutatásának neuralgikus pontjai közé tartozik a Csörsz- vagy más néven Ördög-árok értékelése.[1] Az 1960-as években elkezdett komplex tanulmányozása nem minden előzmény nélkül indult meg. Elegendő itt csak Rómer Flóris, Frölich Róbert vagy Pulszky Ferenc munkásságára utalnunk (Rómer 1876, 39–77; Frölich 1887; Pulszky 1891). A római kori kutatásban a Csörsz-árok értelmezésének fontosságát jól illusztrálja a vele kapcsolatban megjelent munkák sorozata vagy éppenséggel az, hogy 2003-ban (a Pécsett megrendezett Limes-kongresszus tiszteletére) újra kiadták az 1983-ban publikált összefoglaló kötetet (Garam–Patay–Soproni 1983; Garam–Patay–Soproni 2003).

A Csörsz- vagy Ördög-árok vizsgálatának tekintélyes múltja van. A rá vonatkozó adatokat elsőként Rómer Flóris gyűjtötte csokorba (Rómer 1876, 39–77, 42. és 43. oldal közti térkép; Balás 1961, 331). A legkorábbi vonatkozó forrásadatunk IV. Béla 1267-es, a százdi apátság 1067-es alapítólevelét megerősítő oklevelében szerepel. Itt valójában egy „nagyárkot" említenek, melyet a kutatás — joggal — a Csörsz-árokkal azonosított. Csörsz néven (Csersz árokja) 1558-ban Székely István Magyar krónikájában szerepel a 718. évnél: *„Seita Pannoniának királya. Ez a Csersz árokját megvítta, kit nem azért híttanak Csersz árokjának, hogy azon a Csersz király felesíget hozott volna magának, hanem azért hogy az árkot az országnak oltalmára legelőszört az csenáltatta volna még Attilának előtte, mikor itt külömb-külömb nemzetek lakozának. Ki akkort nagy mély volt, mint most egy város árokja, és a tetején eleven fák voltak ültetve, kinek az gyökerei megtartották a töltést, hogy be ne omoljon. Kiken kapuk voltanak, és őrállók. Mikoron pedig valami ellenség az országra támadott, tehát mind oda az árokra futottak, és úgy oltalmazták az országot. Nem csak egy vagyon pedig aféle, hanem több is vagyon, jelesben a Tisza Duna között, kik mind e mai napig megláttatnak, de immár a hosszu üdő miatt betöltettek, kivel nem a magyarok éltenek, hanem az őelőttök való nemzetségek."* (Székely 1854, VII. 6.)

A Csörsz egy 3–4 sáncból és árokból kiépített védmű. Nyugatról és délről a Duna zárja le azt a kb. 60 000 km^2-nyi területet, amelyet körbeölel. Budapest fölött Dunakeszinél indul, ahonnan kelet felé tart Ároktő irányába. Átlépve a Tiszát hamarosan — Újfehértó előtt — éles kanyarral délre fordul, s nagyjából É–D-i irányban lefut a Dunáig, Viminacium (Kostolac) felé. Nyomvonalának hossza kb. 520–550 km. Helyenként több vonala (két, három, sőt négy) figyelhető meg. Az 1960-as években kezdett terepbejárás során így összességében mintegy 1260 km hosszú sáncszakaszt sikerült regisztrálni. A sáncok az Alföld belseje felé néznek, azaz észak és kelet felől védhették a mögöttük, az Alföldön élő lakosságot. A 2–4 m mély, 5–9 m széles árkok a sáncoktól északra, illetve keletre húzódnak. A töltés alapja 7–10 m, magassága 2,5–3,5 m lehetett. Az egész rendszerhez a becsült adatok szerint 10–15 millió m^3 földet kellett megmozgatni. Egyes kalkulációk szerint ezt — heti 5 munkanapot véve figyelembe — kb. 83 300 ember képes egy év leforgása alatt megtenni (Patay 1969, 111; Garam–Patay–Soproni 1983, 13–17).

Az ún. hosszanti sáncok mellett léteznek ún. belső sáncok is.[2] Ezek rendszere kevéssé kutatott, és az is erősen kérdéses, hogy van-e valamilyen történeti összefüggés a Csörsz és a az ún. belső vagy „római" sáncok között. A belső sáncok egyik vonulatát „kis római sáncként" találjuk a II. József-féle katonai térképen, míg a másik vonalat „nagy római sáncként" jelölik.

Az ún. „kis római sánc" Apatintól indul, kelet–délkeletre tart, Doroszló (Doroslovo)[3]–Militics (Srpski Miletić)–Parabuty/Paripás (Ratkovo)–Deszpot Szent Iván/Úrszentiván (Despotovo)–Kulpin/Kölpény (Kulpin)–Alpár (Alpar)–Járek/Tiszaistvánfalva (Bački Jarak) vonalon Goszpodince/Boldogasszonyfalváig

* Jósa András Múzeum, 4400 Nyíregyháza, Benczúr tér 21. istvanov@jam.nyirbone.hu
** Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2. vkulcsar@iif.hu

[1] A cikk egy Alexandru Matei emlékére Zilahon kiadott kötetben szereplő korábbi, angol nyelvű dolgozat kiegészített változata (Istvánovits–Kulcsár 2010). Úgy gondoltuk, hogy a teljes magyar szöveg megjelentetésével, méltó ajándékkal köszönthetjük Lőrinczy Gábort, aki fiatal kutatóként — avaros szemmel — maga is foglalkozott a Csörsz-árok határjelölő szerepével (Lőrinczy 2013).

[2] Vö. Gönczy Pál Bács-Bodrog vármegye térképével (http://szilagyinfo.googlepages.com/Bacs-Bod-rog_varmegye_terkepe.jpg/Bacs-Bodrog_varmegye_terkepe-full.jpg); Rómer 1876, 42. és 43. oldal közti térkép; Frölich 1887, 21; Gubitza é.n. 11–13.

[3] Itt és a továbbiakban a helységneveket az eredeti publikációban megadott néven és formában említjük első helyen, kiegészítve a ma használatos magyar és szerb elnevezéssel.

(Gospođinci) fut, majd itt északra fordul, és a Tiszával párhuzamosan Csurogig (Čurug) ér. Goszpodincétől vele párhuzamosan nyugatabbra indul egy másik vonal, mely észak felé Tisza-Fölvár/Bácsföldvár (Bačko Gradište)–Óbecse (Bečej)–Bácspetrovoszelló/Péterréve (Bačko Petrovo Selo) irányába fut, ahol eléri a Tiszát. A 19. század végén magassága még 3–10 m volt, szélessége alul 16–20 m, felül 4–8 m, és jól ki lehetett venni a sáncot kísérő árkot, illetve árkokat. Az apatini részen az árok észak felől húzódott, majd Doroszlótól egy szakaszon a sánc mindkét oldalán megfigyelték, míg Kiszács (Kisač) táján már a déli oldalra esett. Az árokkal együtt az építmény talapzata mintegy 20–25 m körül volt. Az első szakaszát 65 km hosszan jelezték térképek, illetve lehetett megfigyelni, de eredetileg — ha a hiányzó, alighanem elpusztult szakaszokat is figyelembe vesszük — elérte a 100 km-t. Északi, különálló szakasza hasonló szerkezetű, 29 km hosszú, és árka kelet felé néz. Helyenként hézagokat figyeltek meg, vonala pedig nem egyenes, hanem „girbe-gurba".[4] Gubitza Kálmán leírása szerint kisebb-nagyobb sánc-szakaszok látszódtak Bácska más részein is. Ilyen egy rövid szakasz Ósóvé (Ravno Selo) határában, egy másik Apatintól Szond (Sonta) felé, valamint a harmadik Nemesmiliticstől (Svetozar Miletić) Csonpolya (Čonoplja) és Kerény (Kljajićevo) határán át Cservenka (Crvenka) felé. Szerkezetükben hasonlítanak a „kis római sáncra" (Gubitza é.n. 11–13 — alapvetően Cziráky Gyula kutatásaira alapozva).

A nagy sánc Újvidéknél (Novi Sad) indul észak–északkelet felé, előbb a Temerin–Goszpodince–Járek–Zsablya (Žabalj) alkotta négyszögben, majd Goszpodincétől északra keresztezi a kis sáncot, hogy Csurog és Tisza-Földvár között elérje a Tiszát. A sáncot teljes hosszában a nyugati oldalán egy árok kíséri. Frölich Róbert két helyen mérte meg, s azt találta, hogy keleti lejtője 5,3–9,5 m, míg a nyugati 9–13 m. Az árok 8,6–10,3 m, a sánc teteje 1,3–5 m.[5]

A bácskai sáncoktól északra a Duna–Tisza közét átszeli egy másik sánc: a Körös torkolatától délnyugatra. A 19. századi térképeken Bajától indul, Csépa felé tart, átlépi a Tiszát, majd a Körösök északi partján Erdélyig ér el. Ugyanakkor Römer Flóris térképén Bátmonostornál indul észak–északkeletre. Kunszentmárton határában volt látható, hogy azután Szelevénytől keletre forduljon, s a Körössel párhuzamosan haladjon Szeghalomig. Egy Bodoglár mellett megfigyelt adat alapján dél–délkelet felől egy árok kíséri (Gallina 1999; Patay 2005; Patay 2006 — a korábbi irodalmat lásd e tanulmányokban).

A Patay Pál vezette Csörsz kutatásra szerveződött munkacsoport az 1970-es évek végén kutatta a Duna–Tisza közének keresztsáncait éppúgy, mint a Körös mentit is. Ennek során sikerült feltérképezniük a Baja irányából induló földmű maradványait, melyről megállapították, hogy valójában Szeged felé fut, csaknem Ny–K-i irányú, tehát nincs összefüggésben a Körös menti sánccal. Szerkezetében — legalábbis abban, hogy helyenként mindkét oldala árkolt — emlékeztet a bácskai „kis római sáncra". Az átvágások ellenére korát nem sikerült meghatározniuk. Egy ízben „*egy gödör is jelentkezett, amelyben hullámvonallal díszített (szarmata, de Árpád-korra is gyanús) cserepek voltak. Az árok és a gödör időrendi viszonyát illetően az utóbbi látszott fiatalabbnak (ez azonban inkább csak feltételezés).*" (Patay 2005, 399). A datálás bizonytalansága ellenére császárkori útként határozták meg (Patay 2005).

A Körös-torkolattól délnyugatra megfigyelhető építmény erősen délnyugatnak veszi az irányt a Duna–Tisza közén. A légifotók, térképek és terepjárás alapján a Szank–Kiskunhalas–Tompa–Csikéria–Bajmok vona-lat lehet rekonstruálni, mely alighanem belefutott egy Nemesmilitics–Zombor (Sombor) szakaszon regisztrált vonalba. A kunsági árok az 1970-es évek végén jóval kisebb volt, mint a bácskaiak vagy a Csörsz (Römer 1876, 42. és 43. oldal közti térkép; Garam–Patay–Soproni 2003, 59, 119. j).[6]

A kunsági sánc tehát jóval a Tisza előtt véget ér. 30–35 km-rel keletebbre azonban a Körös északi oldalán futó sánc-árok annyira a vonalába esik, hogy alighа kétséges: összefügg vele. Ez utóbbi csatlakozik a Csörsz-árokhoz (Gallina 1999, 74; Patay 2006, 1. kép).

A Kárpát-medencében még jó néhány helyen tudunk további sáncokról. Közülük első helyen kell említenünk, hogy az utóbbi években Alexandru Matei és Gindele Róbert sánc-árok átvágások sorozatát végezte el mintegy 50 km-nyire a porolissumi limes előterében Supuru de Sus (Felsőszopor) határában. A Kraszna és a Zilah folyó völgyét átszelő árkok Matei véleménye szerint egyértelműen római munkálatokra utalnak. A mezőgazdasági tevékenységgel erősen bolygatott védmű 2–2,5 m mély és 3–4,5 m széles (Matei–Gindele 2004).[7]

A fentebb leírt „kis római sáncnak" feltételezték dunántúli folytatását. Több további, az alföldihez ha-

[4] A méretadatokkal és a szerkezettel kapcsolatban lásd Frölich 1887, 22–24, 28–29, 210, 307.

[5] A méretadatokkal és a szerkezettel kapcsolatban lásd Frölich 1887, 133, 138.

[6] A kunsági sáncról legutóbb, a korábbi irodalom összefoglalásával lásd Gallina 1999; Patay 2006.

[7] A szerzők véleménye szerint ez a limes-szakasz összefüggésben állt a Körös-völgyi sánccal, melynek árkát ők — Gallina Zsolttal ellentétben — a sánctól északra tudják, amely esetben a földmű észak felől védte a területet. Elképzelésük szerint ez lehetett Decebal birodalmának határa, és a győztes Traianus itt építette ki a legkorábbi limest, melyet később a rómaiak feladtak. Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1977–1979 között folytatott kutatások során a Szank–Kiskunhalas–Tompa–Csikéria–Bajmok szakaszt sikerült rekonstruálni, amelyről Soproni Sándor megjegyzi, hogy korábbi, 358-as keltezése nem igazolható. A keltezéshez mindenképpen lényeges argumentum, hogy a Körös-menti sánc és a Csörsz kereszteződési pontjában folytatott sáncátvágás alapján az előbbi a fiatalabb (Soproni 1978, 118).

sonló sánc-szakaszról van értesülésünk a Dunántúlról, pl. Tolna, Vas vagy Somogy megye területéről is (Rómer 1876, 42. és 43. oldal közti térkép; Frölich 1887, 22; Gallina 1999, 69).

Említhetünk ilyen erődítéseket Dél-Szlovákiában és Erdélyben.[8] De léteznek sáncok — köztük Ördögárok néven emlegetett is (az ún. Brazda lui Novac[9]) — az Al-Dunánál (kb. 300 km hosszan), valamint a Dnyeszter és Prut közén, s legdélebbre az ún. Erkeszija sánc a Fekete-tenger és a Marica között (a besszarábiai és az Erkeszija sánc egyenként közel 140 km hosszú).[10]

Jelenlegi ismereteink szerint nem bizonyítható sem az, hogy a fent felsorolt egyes sáncok — közöttük az ún. hosszanti árkok — egy koncepció alapján épültek volna, sem az, hogy legalább megközelítőleg egykorúak. Közös vonásukként többen hangsúlyozták, hogy ezek a sáncok síkvidéki területet határolnak le. Ugyanakkor minden esetben külön-külön vizsgálandó, hogy mikor készítették őket, és mi volt a funkciójuk. Utóbbi kérdésre három lehetséges magyarázat szokott felmerülni: 1) Áradás elleni töltésként emelték. 2) Út.[11] 3) Határ megjelölésére, illetve védelmére szolgált.

Ha pedig a kronológiával foglalkozunk, akkor figyelembe kell vennünk a sáncokhoz kapcsolódó feltárásokat, az építmény szerkezetét, a területet, amelyet átszel vagy határol, valamint a számításba vehető időszak történeti adatait. A mi szempontunkból ez a kérdés úgy merül föl, hogy lehetnek-e császárkori építmények a sáncok között. A császárkori keltezés általánosan elterjedt, tradicionális vélekedés,[12] amellett, hogy legalább olyan korai elképzelés az is, hogy az avar korra keltezhetjük.[13] Sajátos egybeesés, hogy az elmúlt években végzett újabb kutatások eredményeként az ugyancsak rómainak gondolt ún. székelyföldi töltésvonulatok a ^{14}C-es vizsgálatok és sáncátvágások alapján leginkább az avar korra tehetőek.[14] Amennyiben az alföldi sáncok vagy legalábbis ezek egy része esetében a római datálás elfogadható, akkor felmerül, hogy a rómaiak vagy a barbárok építették, illetve tervezték-e. Már elöljáróban ki kell emelnünk egy fontos ellenérvet a római mérnöki tevékenységgel szemben, melyre már Pulszky Ferenc (Pulszky 1891) és Frölich Róbert rámutatott. Arról van szó, hogy *„a limes … nem csak sáncz és árokból állott, hanem annak védelmére szolgáltak a castra, castella, illetőleg a propugnacula, vagyis helyesebben mondva burgi. … a hol eddig római limest kutattak, ott ezen építményeknek vagy romjaira, vagy nyomaira akadtak.”* (Frölich 1887, 211). Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy ilyen erődítéseknek eddigi ismereteink szerint a barbaricumi sáncok esetében nyoma sincs.[15]

Lássuk mindezek fényében, mit tudunk az alföldi sáncokról!

A CSÖRSZ- VAGY ÖRDÖG-ÁROK

Mint a fentiekből kiviláglott, a kutatók körében igen régen elterjedt az a vélekedés, hogy a Csörsz egyértelműen a császárkorra keltezhető. Valamennyi fent bemutatott sánccal kapcsolatban általános tendencia ez, mivel a szakemberek úgy gondolták, hogy ilyen nagyarányú munkák megszervezésére a térségben kizárólag a rómaiak voltak alkalmasak (Fiedler 1986, 458 — további irodalommal). Itt azonban ismét ki kell emelnünk az őrtornyok, táborok hiányát, ami óvatosságra int.

Valamennyi közül az ún. alföldi hosszanti sáncokat, azaz az Ördög-árkot kutatták legalaposabban és legmódszeresebben. A Balás Vilmos által összegyűjtött térképészeti és történeti források nyomán az 1962-ben Patay Pál vezetésével megalakult kutatócsoport módszeresen bejárta, illetve több helyen át is vágta a földépítményeket (Balás 1961; Balás 1963; Garam–Patay–Soproni 1983; Garam–Patay–Soproni 2003). A keltezésben a legfőbb kiindulópontot mindenképpen a régészeti feltárások jelentik. A sánc-árok rendszer fennállásának *terminus post quem*-jét olyan régészeti objektumok határozzák meg, amelyeknek betöltésében *terra sigillatá*k, festett római edénytöredékek, fibulák voltak, és ezek alapján az építkezéseket a Kr. u. 3. század közepénél feltétlenül későbbre kell datálnunk (Garam–Patay–Soproni 2003, 49–56).

Az *ante quem* a 11. század: Oszlárnál ugyanis Salamon pénzzel keltezhető sírokat ástak a sáncba

[8] Lásd Dénes István cikk-sorozatát Székelyföldi töltésvonulatok címmel az *Acta Siculica* 2001, 2004, 2006 és 2007. évi kötetében.

[9] Ez Ploieştitől indul és a Ialomiţa folyóig húzódik, onnan a Szeret irányában követhető nyomon.

[10] Az ezekre a sáncokra vonatkozó legutóbbi összefoglalás Fiedler 1986 — további irodalommal.

[11] Nemrégiben Nagy Mihály ismételten felvetette azt a lehetőséget, hogy az Alföldön Ny–K-i utak hiányában a Csörsz sáncai biztosították az É–D-i felvonulást mind a rómaiak, mind a barbárok számára (Nagy 1997, 156).

[12] Érdemes figyelnünk Pulszky Ferenc szavaira: *„A nép az oly nagy munkákat, melyek emberi erőt meghaladni látszanak mindenütt vagy a rómaiaknak, vagy mesés óriásoknak, vagy az ördögnek szokta tulajdonítani s ezekhez fűzi mondáit.”* (Pulszky 1891)

[13] Összefoglalóan a korábbi nézetekkel Gubicza é.n. 11–13.

[14] Sófalvi András és Kosza Antal a Pósta Béla Egyesület éves konferenciáján, 2011-ben Gyergyószentmiklóson elhangzott előadása alapján.

[15] A bácskai építmények esetében ugyan a leírások említik, hogy a sáncrendszer mintha földvárakat kötne össze. Komolyabb kutatás azonban Cziráky Gyula óta e kérdés tisztázására nem folyt. Cziráky pedig ásatásai alapján e földvárakat a késő népvándorlás korra keltezte (Gubitza é.n. 12–13).

(Soproni 1978, 113, 9. j; Garam–Patay–Soproni 1983, 52; Garam–Patay–Soproni 2003, 53). A 11. századi záródátumot egy írott forrás is alátámasztja, nevezetesen a százdi apátság fentiekben említett alapítólevele, melyben már szerepel a Csörsz (Balás 1961, 331).[16]

A Csörsz Maros-vidéki szakaszának két átvágására került sor 1966-ban Sîmbăteni (Szabadhely) és Covăsniţ (Kovaszincz/Kovászi) közelében.[17] Mindkét helyen eléggé rossz állapotú szakaszt kutattak meg. Utóbbi esetben ennek ellenére jól megfigyelhető volt 5 árok maradványa. A köztük lévő legszélesebb sánc (D. jelű) alatt talált összefüggő, Kurt Horedt által a Kr. u. 1. századra keltezett cserépréteg *terminus post quem*-ként értelmezhető az Ördög-ároknak ezen a szakaszán.

Felmerül a régészeti adatokkal kapcsolatban, hogy tekinthetjük-e a sáncrendszert egyetlen időszakban épült egységes alkotásnak. Aligha vitatható, hogy a Csörsz-ároknak nevezett sánc-árok rendszert — legalábbis annak fő vonulatát — egységes koncepció alapján képezték ki. Az azonban már erősen kérdéses, hogy a kettős, helyenként hármas tagolású vonalak kronológiailag hogyan viszonyulnak egymáshoz. Az sem világos, milyen mértékű kronológiai különbséget rejtenek az egymást keresztező árokszakaszok. Nehézséget jelent, hogy ma már csak bizonyos szakaszok mérhetőek és térképezhetőek. Sok helyen csak régi térképészeti adatokból, esetleg légifotó és ásatás alapján rajzolható meg a rendszer egy-egy vonalrészlete.[18] A nyírségi szakasznál egy külső vonalat sikerült rekonstruálni a helységnevekből és térképészeti adatokból kiindulva Nagyhalász–Kemecse–Vasmegyer–Nyíribrony–Nyírtura–Nyírbogát–Encsencs–Nyírlugos–Nyírábrány között.[19]

Visszatérve a kronológiai adatokra, a kormeghatározás legfőbb kiindulópontja egy elméleti megfontolás volt: olyan népet és/vagy kultúrát kerestek a szakemberek a 3. és 11. század között, amelynek a Csörsz-árok a határa lehetett. Három olyan alföldi régészeti anyagot vizsgáltak, amely nagyjából a szóban forgó területre jellemző: a szarmaták, a gepidák és a kora avarok hagyatéka. Mindezek közül a legelfogadottabb a császárkori keltezés. Abban egyetértett a kutatás, hogy Dacia provincia feladása előtt a sánc kiépítése stratégiailag értelmetlen lett volna akár a rómaiak, akár a szarmaták részéről. Erdély gót megszállása után azonban mind a Birodalomnak, mind az Alföld lakóinak érdekében állhatott (Soproni 1978, 115). A római részvétel esetében persze az is kérdés, hogy a határ szomszédságában élő barbárok területe mennyire volt szuverén — legalábbis a rómaiak szemében (vö. Mráv 1999, 79–81; Kiss 2008, 6–7). Ami a Kr. u. 271-et követő időszakot illeti, több elképzelés látott már napvilágot. Közülük kettő között oszlik meg leginkább a kutatók véleménye (Mócsy–Fitz 1990, 47; Soproni 1978, 113–137; Garam–Patay–Soproni 2003, 57–70; Mócsy 1975, 100–101).[20]

1) Mócsy András: Kr. u. 294-ben a Galerius-, illetve a Diocletianus-féle erődítési munkálatok részeként alakították ki a Csörsz-árkot (Mócsy 1972, 95–96).[21] Ennek az elképzelésnek az Achilles-sarka, hogy a szarmaták tudta és beleegyezése nélkül aligha készülhetett volna a védmű, sőt csakis aktív részvételükkel épülhetett meg. Épp Diocletianus alatt pedig egymást érték az ellenséges szarmata támadások.

2) Soproni Sándor: Kr. u. 322-ben az alföldi hadjárattal összefüggésben alakították ki a rendszert. Az ő nyomán többek véleménye szerint a 324 és 332 közötti időszak lehetett alkalmas arra, hogy a Csörsz-árok kiépüljön (Soproni 1978, 113–137; az erre vonatkozó irodalom összefoglalása Tóth 1983, 69, 7–10. j). 332 után ez már aligha volt lehetséges, hiszen akkor kitört a hosszan elhúzódó szarmata belháború. A 4. század 2. felére kialakult politikai helyzetben a sáncnak már más vonalon kellett volna futnia, illetve addigra ebben a formában elvesztette értelmét.

A Duna menti 4. századi nagy volumenű építkezéseket a *ripa* előterében, barbár földön mind Mócsy András, mind Soproni Sándor összefüggésbe igyekezett hozni a Csörsz-árok kialakításával, azaz azzal egy védelmi szisztéma részeként értékelték (Soproni 1978, 117). A további kutatások, elsősorban Lőrincz Barnabás munkái tisztázták, hogy a bal parti, vitatott funkciójú[22] hídfőállásokból/ellenerődökből származó téglabélyegek a legkorábbiak kialakítását a 350-es évek közepe utánra (II. Constantius) keltezik, többségüket pedig a 370-es évekre, azaz a valentinianusi épít-

[16] Az oklevél IV. Béla korából származik, ám az apátság eredeti alapítólevelének időpontja 1067, vagyis ezt az évet kell tekintenünk a Csörsz-árok első írásos említésének.

[17] Részletes beszámoló és értékelés lásd Horedt 1968.

[18] Ilyen a Dunakeszi határában lévő — ma már szemmel nem látható — Csörsz-szakasz, amelynek árok részét sikerült feltárni a 2/a. út megelőző munkái során, erről lásd Istvánovits–Kulcsár 2002.

[19] Ennek a vonalnak a tisztázása Lőrinczy Gábor és Istvánovits Eszter közös nyíregyházi munkájának gyümölcse (Lőrinczy 2013, 33, 34). Istvánovits–Kurucz 1992, 33; Istvánovits–Kulcsár 2000, 248; Istvánovits Eszter: *Északkelet-Magyarország területének római kori története.* Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest 1986.

[20] A kronológiai érvelések összefoglalását az irodalommal lásd Tóth 1983, 68–69.

[21] Ekkor épült a Barbaricum területén két tábor is (Bononiával, illetve Aquincummal szemben), amit Mócsy András összefüggésbe hozott a Csörsz kialakításával. A vonatkozó irodalom összefoglalóan lásd Tóth 1983, 69, 5–6, 11–12. j.

[22] Többnyire a szarmaták távoltartására és erődemonstráció céljára szolgáló erődítménynek tartották ezeket (Bertók 1997), de újabban Nagy Mihály felvetette, hogy raktárak voltak (Nagy 1999, 121–122).

kezések idejére kell datálnunk (Lőrincz 1999).[23] Így az ellenerőd építkezések semmiképp sem szolgálhatnak Mócsy, illetve Soproni elméletének alátámasztására.

Függetlenül a kiépítés korától abban a kutatók zöme egyetértett, hogy a Csörsz-árok a Birodalom előretolt, a keletről fenyegető germán veszély ellenében kialakított védelmi rendszere lett volna, amely római kezdeményezésre, illetve irányítással épült a szarmaták földjén. Mócsy András helyesen világított rá, hogy a sáncnak *„hosszú ideig kellett használatban lennie, mert vonalát többször megváltoztatták..."* (Mócsy 1975, 101). Ugyanakkor feladásának időpontjaként a kutatás Valentinianus uralkodásának idejét (Mesterházy 1990, 62–63; Mesterházy 1994, 283–284), vagy a 378-as hadrianopolisi vereséget (Visy 1989, 23) jelöli meg, ez pedig még a legkorábbi keltezés esetén is legfeljebb 2–2,5 generációnyi idő.

A keltezésre jellemző, hogy Fitz Jenő a Soproni Sándor-féle teóriával kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy az túlságosan korai, s inkább javasolta II. Constantius és I. Valentinianus uralkodásának idejét (Fitz 1979, 411–413).

Az elmúlt évek nagyberuházásokat megelőző feltárásai során több helyen megásták a Csörsz-árok vonalát. Ezek többsége ma még publikálatlan. A kutatás meglehetősen egyenetlen volt e téren, mivel sok kollégát a nagy földmunka, amit az árok építkezési területre eső szakaszának feltárása jelent, — sajnos — visszatartott a kibontástól. Ilyen pl. Mezőszemere-Kismari-fenék, ahol megtalálták egy szakaszát, de *„kibontását anyagi okokból kifolyólag"* nem végezték el (Domboróczki 2001). Ez annál is sajnálatosabb, mivel a közelben elhelyezkedő temetőrészlettel kapcsolatban napvilágot látott az a határozott vélemény, hogy azt épp a Csörsz védelmére római szövetségben álló szarmaták használták (Vaday–Domboróczki 2001, 111, 116–122, 204–206; Vaday 2002; Vaday 2003; vö. Prohászka 2003, 84). Amennyiben ezt a hipotézist — melynek alapja egyrészt a temetőben található nagyobb mennyiségű római leletanyag (közte fegyverek is), másrészt a Csörsz közelsége — elfogadjuk, akkor ellentmondásba kerülünk a Csörsz-árok eddigi, Mócsy András és Soproni Sándor nevéhez fűződő keltezésével. A temetőt ugyanis a 4. század 2. felénél korábbra nem lehet keltezni. Ezt az ellentmondást Vaday Andrea azzal oldotta fel, hogy a védmű 358 után épült (Vaday 2003, 212), amivel a fent idézett, Fitz-féle keltezéshez csatlakozott. Tekintve, hogy az általuk javasolt időszakból nem tudunk komolyabb harcokról az alföldi barbárok és a rómaiak között, valamint hogy Valentinianus uralkodása alatt nagyobb erődítési munkálatok folytak a Duna-vidéken,[24] így a feltételezés komolyan megfontolandó.

A Valentinianus halála körüli események — az újabb kvád-szarmata pannoniai betörés — után a szarmaták elveszítették jelentőségüket, s az Alföld hamarosan hun uralom alá került.

A kevés megásott szakasz közé tartozik Csincse határa. Itt 1994-ben Fischl Klára vágta át a védművet több árokkal. Leírása korántsem egyértelmű. A császárkori keltezéshez hozzásegítő leletek előfordulásáról közléséből nem értesülünk. Azon a szakaszon, ahol az átvágás készült, a sáncot mintegy 200 m hosszan kisebb árkok kísérik a Csörsztől délre. Fischl Klára leírása szerint *„A kisárkok keltezéséhez támpontot nyújthat, hogy a 9–10. árok bemosódott betöltését vágja a Csörsz-árok felső, minden bizonnyal antropogén hamus, szürke, porszerű betöltése."* Néhány oldallal később ennek ellenére arra a következtetésre jutott, hogy *„a kisárkok... végig megtalálhatók a sánc mellett, ezért azokat a Csörsz-árok keletkezésével azonos korúnak tartjuk."* Mindenesetre feltételezése szerint az avar időszakban megerősítették a korábbi védművet, ami által sajátos módon — a publikáció szerint — a sánc az árok másik partjára került át. Ez azt jelenti, hogy a 9. században Csincse és Gelej között északról emelkedett a sánc, délről húzódott a segédárkokkal tovább erősített árokrendszer, azaz a védműtől északra élők használták egy esetleges dél felől érkező támadás kivédésére; magának a római kori sáncnak pedig nyoma sem maradt eddigre (idézetek: Fischl 1995, 34, 36). Ez esetben tehát eléggé élesen vetődik fel a keltezés megoldatlansága. Gyakorlatilag a császárkorra vonatkozóan nem sikerült új adatokat nyernünk.

Újabban a gödi befejezetlen római tábor építésének történeti interpretációja során a régészeti adatok alapján (kvád telepek topográfiája és kronológiája a Csörsz sáncai közti területen) Mráv Zsolt arra a következtetésre jutott, hogy *„A sáncrendszer legbelső vonala ... legkorábban I. Constantinus, legkésőbb II. Constantius alatt ... megközelítőleg a kvád-szarmata határra épült."* (Mráv 1999, 80–101; Mráv 2003; Mráv 2005). Ebben az esetben a szarmaták védelmére épült Csörsz külső, további két sáncvonala kvád területen épült volna, s ahogyan a szerző megjegyzi: *„periódusbeli különbséggel ... a szarmata határterület rögzítésére"*, tehát *„a rómaiak által szervezett sáncelőretolásra került sor"*, mégpedig Valentinianus idején. Ezt a megoldást nehezen tudjuk elképzelni. A szarmaták és kvádok közötti határvonal kiépítése problematikus, hiszen évszázadokon át közös fellépéseikről értesülünk, s a források kiemelik a két nép szövetségét, fegyverbarátságát, és hogy szomszédságuk, hasonló szokásaik és fegyverzetük miatt jól megértették egymást (Tacit. Ann. XII.30; Dio LXVII.5; Zos.

[23] Ez utóbbiak közé tartozik pl. a módszeres ásatással újabban feltárt dunakeszi ellenerőd (Mráv 2004).

[24] Ezek közé tartozik a fent említett ellenerődökön kívül a hatvan-gombospusztai építmény is (Mráv 2003a).

I.48; Ammian. XVII.12.1, XVII.12.12).[25] Ráadásul egy II. Constantius-kori békekötésből nyilvánvaló a kvádok (*Araharius*) vezető szerepe ezen a vidéken a szarmaták *(Usafer)* rovására (Ammian. XVII.12). Ennek fényében aligha hihető, hogy a kvádok békésen tűrték volna a sánc előretolását a területükön, miközben egy tábor terve háborús konfliktushoz vezetett. Az a kérdés is felmerül ez esetben, hogy mi értelme volt egy ilyen sánc-árok létrehozásának, melyet aligha támogatott bármely barbár fél. Ez még akkor is így van, ha a Notitia Dignitatum legkésőbb 365-ben összeállított listájában szereplő *Praefectus legionis, Transiacinco* (occ. XXXIII.65.) alapján Aquincum előterében létezett egy római katonai igazgatás alatt álló terület (Mráv 1999, 99–100).

Mráv Zsolt hipotézisével kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy a Csörsz további szakaszain megfigyelhető külső sáncok (helyenként kettő, sőt három is) ugyancsak Valentinianus-koriak lennének, s ebben az esetben az egész szarmata szállásterület határait megpróbálnák kitolni. A megerősödő germán nyomás mellett ez aligha képzelhető el.

Ha ezek után megvizsgáljuk, hogy milyen komoly és figyelembe veendő érveket hozott fel a kutatás a Csörsz császárkori keltezése mellett, a következőket találjuk:

A császárkori keltezés alapja leginkább az az elképzelés, hogy egy ekkora volumenű munkához egy olyan jól szervezett államhatalom szükséges, amilyen a 3. és 11. század között csakis a Római Imperium lehetett. Ha a 3. és 11. század közötti keltezésen túli, a pontosítást célzó kronológiai érveket figyelembe vesszük, akkor meg kell állapítanunk, hogy azok vagy teljességgel elvetendők, vagy hipotetikusak.[26] Meg kell jegyeznünk, hogy a 4. századi szarmata szállásterület több helyen jól megfigyelhetően a Csörsz vonalán kívülre is áthúzódik. Így az Ér völgyében Nagykárolyt/Carei is eléri (Németi–Gindele 1997, 605–606; Németi–Gindele 1998–99, 80–81, 85–85). Ezzel szemben az alföldi kora avar szállásterület határa csaknem pontosan illeszkedik a Csörsz-árok vonalához (Adam Karte 3).

Nem véletlen ezek után, hogy a nyugat-európai kutatók körében az utóbbi években erős kétségek merültek föl a keltezés helytállóságát illetően, s azokat — helyesen — hipotézisként kezelik vagy éppenséggel kétségbe vonják (Dittrich 1987, 25–27).

A jövőbeni kutatásnak a fentiek mellett mindenképpen figyelembe kell vennie a Csörszre vonatkozó mesekincset éppúgy, mint a már említett Székely István-féle 16. századi adatot, mely már utal a Csörszről szóló mesére. Borzsák István kimutatta e meseciklus rokonságát a csatornaépítő ókori keleti uralkodók — amilyen például Semiramis — alakjához kapcsolódó mondákkal (Borzsák 1996, 286–303). Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy Csörsz alakja azonosítható-e történelmi személyiséggel, akihez a „nagy építő" imázsa fűződik. E tekintetben figyelmet kell szentelnünk annak a mesevariációnak, amely szerint Rád langobárd király szövetségbe hívja Csörsz avar királyfit, aki a hadizsákmány helyett a szép Délibábot, Rád leányát kéri. A fortélyos Rád azonban csak akkor adja hozzá nőül Délibábot, ha az avar királyfi vízen viszi haza aráját. Csörsz kihajtja népét az árok megásására, azonban egy éjszakán villám sújtja agyon, s így a menyasszony csak délibábként tölti meg a szárazon maradt árkot a víz árnyával. Aligha akad még egy magyar monda, amely egy langobárd és egy avar uralkodóról szólna.

Véleményünk szerint a Csörsz-árok kiépítési idejének, funkciójának kérdését csak az újabb ásatások értékelése és további feltárások oldhatják meg.

A BÁCSKAI ÚN. „RÓMAI SÁNCOK"

A bácskai sáncok római keltezése Ferdinand Marsigli leírásán és térképén alapszik. Ő négy alkalommal jelölt *castellum*ot a sánc keleti oldalánál. Ezekről azonban Frölich Róbert megállapította, hogy nem c*astellum*ok. A sánc felől nyitottak, az árkot a belső oldalukon ásták meg. Hosszúkás formájuk (a sánccal párhuzamosan 240 m a földhányás, szélességük arra merőlegesen 50 m alatt van) alapján is valamiféle más funkciójuk volt (Frölich 1887, 208–209).

Bár Frölich szerint Marsigli keltezése így nélkülözi az alapot, elfogadta a római kori datálást. Ennek fényében vizsgálta a sánc funkcióját is. Kizárta, hogy gát lehetne, mivel — ahogy írta — nincs „nivellérozva". Girbegurba vonala alapján nem feltételezett utat sem, annál is kevésbé, mivel épp a mély, vizes részeket nem szeli át, koronájának szélessége pedig nem egyforma. Végül topográfiailag több helyen nem indokolt a nyomvonala (Frölich 1887, 306–307).

Meg kell jegyeznünk, hogy érvei nem egyértelműen meggyőzőek. Az a tény, hogy a sánc mindkét oldalán van árok, mégiscsak azt a lehetőséget támogatja, hogy adott esetben útra gyanakodjunk. A mély ré-

[25] Magukat az adatokat is épp Mráv Zsolt gyűjtötte össze, kitérve arra is, hogy a régészeti leletek is olyan mértékben keverednek épp ezen a területen, hogy a két nép közötti határ aligha határozható meg (Mráv 1999, 82–83).

[26] A keltezés nehézségeire és ezekre a bizonytalanságokra kitért már Fiedler 1986, 459–460.

szeknél, ahol megszakad az építmény, verhettek hidakat. Topográfiailag viszont a „kis sánc" esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Apatinnak — az egyik végpontnak — a Dunán fontos stratégiai jelentősége volt: a Dráva-torokkal szemben elnyúló mocsaras terület feletti, jól védhető részről van szó. A sáncnak ez a vonala Csurogig (Čurug) fut, mely a térképek tanulsága alapján csaknem ugyanennyire „szerencsés" választás: a Tiszát övező mocsaras ártéri rész itt összeszűkül, s alighanem jó átkelési lehetőséget biztosított a Tiszántúlra. A „kis sánc" É–D-i vonala északon egy hasonló topográfiájú helyen ér véget Péterrévénél (Bačko Petrovo Selo). A „nagy sánc" pedig a Tisza mocsaras torkolatvidékét mintegy „levágó" vonal mentén fut, mely összeköti a két folyót. Mint láttuk, Csurognál igen jó topográfiai helyzetű részen ér véget, ami meg Újvidéket illeti, annak kulcsfontosságát aligha kell bemutatnunk.

Gondot jelent a keltezés. Gallina Zsolt rávilágított arra, hogy ha valóban folytatódott a sánc a Dunántúlon, akkor a császárkori keltezés nem tartható (Gallina 1999, 70). Valójában azonban csak akkor zárja ki ez a lehetőség a császárkori keltezést, amennyiben védműnek, határnak minősítjük. Amennyiben viszont útnak készítették, akkor áthúzódhat a Duna jobb partjára.

Ha ezek a sáncok utak voltak, és valóban császárkoriak, a szarmata területen több esetben áttörő római seregeknek kitűnő átvonulást biztosíthattak. Mindez azonban rendkívül bizonytalan, hipotetikus. Legalább annyira, mint Frölich Róbert szellemes elképzelése, hogy az *Arcaragantes* és *Limigantes* harcába beavatkozó rómaiak építették volna, s Ammianus a „nagy római sáncról" emlékezik meg, amikor Constantius „*Elhatározásának megfelelően Acimincumnál sáncot építtetett* [kiemelés tőlünk — I. E.–K. V.]*, arra magas földhányással emelvényt rakatott, s megparancsolta, hogy az odarendelt hajókon elhelyezett harcedzett legionáriusok a tervet kieszelő Innocentius vezetésével kísérjék figyelemmel a folyó medrének part menti sávját, és ha a barbárokat háborogni látja, azonnal támadják őket hátba, amikor figyelmük másfelé terelődik.*" (Ammian. XIX.11; Frölich 1887, 309–310). Ez esetben a forráshely (a barbárok kérték a császárt, hogy „*a folyón átkelve színe elé járuljanak*") értékelése nehezíti az elképzelés bizonyítását. Ha átkelve a császárhoz érkeztek el oda, ahol a császár felhányatta a sáncot, akkor ez azt jelenti, hogy Ammianus a Duna jobb partján tudta a lakhelyüket, ami nehezen képzelhető el.

Nem hallgathatunk itt egy további feltételezésről. Az „avar hipotézist" felújítva Uwe Fiedler vetette fel, hogy a „kis római sáncot" esetleg összefüggésbe kellene hoznunk az al-dunai vonalakkal, s ebben az esetben a bolgárok avarok elleni harca során épült volna ki (Fiedler 1986, 461–463).

Annyi bizonyos, hogy ezeket a kérdéseket a Csörszárok problémájához hasonlóan — és itt elsősorban a keltezésről beszélhetünk — csak további beható terepkutatások, ásatások dönthetik el.

A KISKUNSÁGI ÉS A KÖRÖS-PARTI ÁROK

A Körös-parti árok keltezésében még nagyobb bizonytalanság uralkodik, mint a Csörsz esetében. Soproni Sándor kezdetben a gepidáknak tulajdonította, és történeti megfontolásokból 358 tájára keltezte kiépítését (Soproni 1978, 118). Később azonban nem tartott ki álláspontja mellett, s a 4. század utáni keletkezést valószínűsítette (Garam–Patay–Soproni 2003, 61).

Gallina Zsolt — aki legutóbb összefoglalta a kunsági sánc kutatását — elfogadta a császárkori keltezést azon az alapon, hogy vonala összefügg az Alföldet körülölelő Csörsz-árokkal. Ez esetben szerinte 271 (Dacia feladása) és 378 (a hadrianopolisi csata) közötti időpontban építették. Ugyanakkor kapcsolatba hozta a munkálatokat a 2. és 4. század között funkcionáló kereskedelmi utak közül a Lugio–Csongrád közöttinek a védelmével (Gallina 1999, 69, 74, 78–80). Történetileg azonban nehéz értelmeznünk ezt az elképzelést. Nem világos, ki ellen védték a 3–4. században az Alföld északi részét, ki támadhatott dél felől, hiszen a sánc és a római terület közti részeken szarmata leleteket találunk, akárcsak a keresztsánctól északra. Hogy ezen a vidéken még a 4. század végén is szarmaták laktak, arra elegendő Ammianus Marcellinusra hivatkoznunk, aki a 374–375. évi események kapcsán leírja, hogy „*Moesia katonai parancsnoka, az ifjabb Theodosius ... újra meg újra elűzte és szétverte a föllázadt rabszolgáiktól való megkülönböztetésül 'szabadoknak' nevezett sarmatákat, akik a másik oldalról támadtak határvidékeinkre.*" (Ammian. XXIX.6). Ez az adat egyértelműen alátámasztja a régészeti leletekből levonható következtetést, hogy tudniillik a Moesiával szomszédos vidék a szarmaták (azon belül pedig a forráshely alapján az Arcaragantes) kezében volt. A szarmaták különféle csoportjai — még ha tudjuk is, hogy épp ebben az időszakban belháború dúlt a területükön — aligha építhették a sáncot. Vagy ha így is lett volna, akkor a Csörsz-árokkal semmi esetre sem lehetett egy szisztéma része, ahogyan azt Gallina Zsolt feltételezte.

Mindezek után levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy az egyes alföldi sáncok számtalan kérdése a mai napig tisztázatlan. A bizonytalanságok

közé tartozik a sáncok/sánc-szakaszok összetartozásának problémája, továbbá a kronológia, az etnikum és a funkció meghatározása. Áttekintve a kutatást, azt is megállapíthatjuk, hogy széles körben elterjedt módszer — és e tekintetben a mi munkáink sem voltak a korábbiakban kivételek — a sáncok bizonytalan keltezését figyelmen kívül hagyó hipotézisre épülő további teóriák kialakítása. Tudomásul kell vennünk, hogy amíg a fenti kérdésekre a kutatás nem tud egzakt választ adni, addig semmi esetre sem szolgálhatnak érvként a Csörsszel kapcsolatos feltételezések további történeti tények felvázolásához.

IRODALOM

Források

Ammian.: Ammianus Marcelllinus: *Róma története*. Ford.: Szepesy Gyula. Budapest 1993.

Dio: *Dio's Roman History with an English translation by Earnest Cary, Ph.D. on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, Ph.D.* Harvard University Press, London – William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusets 1968.

Notitia: *DignitatumNotitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Occidentis.* http://www.thelatinlibrary.com/notitia.html

Tac.: *Tacitus összes művei*. Ford.: Borzsák István. Budapest 1980.

Zos.: *Zosimus, New History. Green and Chaplin*. London, 1814. ed. Roger Tearse, Ipswich 2002. http:www.tertullian.org/fathers/zosimus00_intro.htm

Adam: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Miteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002.

Balás 1961: Balás V.: *Az alföldi hosszanti sáncok. — Die Längswälle der Tiefebene*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 9. Budapest 1961.

Balás 1963: Balás, V.: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 15 (1963) 309–336.

Bertók 1997: Bertók, G.: Ripa Sarmatica: Late Roman counterfortifications on the left bank of the Danube. In: *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies.* Eds.: Groenman-van Waateringe, W. – van Beek, B. L. – Willems, W. J. H. – Wynia, S. L. Oxbow Monograph 91. Exeter 1997, 167–166.

Borzsák 1996: Borzsák I.: *Dragma 2. Válogatott tanulmányok*. Budapest 1996.

Dittrich 1987: Dittrich, U-B.: Die Wirtschaftsstruktur der Quaden, Markomannnen und Sarmaten im mittlere Donauraum und ihre Handelsbeziehungen mit Rom. *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte* 6/1 (1987) 9–30.

Domboróczki 2001: Domboróczki L.: Mezőszemere-Kismari-fenék. (Heves megye). *Az 1997. év régészeti kutatásai — Archaeological Reports from the Year 1997* (2001) 41–42.

Fiedler 1986: Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16 (1986) 457–465.

Fischl 1995: Fischl K.: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsén. — Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse — Предварительный реферат об исследованиях Канавы-Чёрса в Чинче. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 33–46.

Fitz 1979: Fitz, J.: S. Soproni: Die spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 231 S., 95 Taf. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 31 (1979) 411–413.

Frölich 1887: Frölich R.: A bácskai u. n. római sánczok. *Archaeologiai Értesítő* 7 (1887) 19–30, 132–138, 207–223, 304–310.

Gallina 1999: Gallina Zs.: A kiskunsági Ördög-árok. In: *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára.* Szerk.: Szakál A. Kiskunhalas 1999, 67–82.

Garam–Patay–Soproni 1983: Garam, É. – Patay, P. – Soproni, S.: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken.* Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23. Budapest 1983.

Garam–Patay–Soproni 2003: Garam, É. – Patay, P. – Soproni, S.: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken.* Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23. Budapest 2003.

Gubitza é. n.: Gubitza K.: Bács-Bodrog vármegye őskora. In: *Bács-Bodrog vármegye II. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Szerk.: Borovszky S. Budapest é. n. 1–27.

Horedt 1968: Horedt, K.: Zur Frage der Datierung der grossen Erdwälle im Karpatenbecken. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa* 16/1 (1968) 39–54.

Istvánovits–Kulcsár 2000: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Iranian-Germanic contacts in the Sarmatian Barbaricum of the Carpathian Basin. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg.: Mączyńska, M. – Grabarczyk, T. Łódź 2000, 237–260.

Istvánovits–Kulcsár 2002: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: The history and perspectives of the research of the Csörsz Ditch (‚Limes Sarmatiae'). In: *Limes XVIII – Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000). A conference held under the auspices of the Department of Antiquites of the Hashemite Kingdom of Jordan,*

The Council for British Research in the Levant and the Department of Archaeology at the University of Liverpool. Eds.: Freeman Ph. – Bennett, J. – Fiema, Z. T. – Hoffman, B. Vol II. British Archeological Reports – International Series 1084, Oxford 2002, 625–628.

Istvánovits–Kulcsár 2010: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke. In: *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică. Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and historical anthropology*. Eds: Pop, H. – Bejinariu, I. – Băcueţ-Crişan, S. – Băcueţ-Crişan, D. Cluj Napoca 2010, 311–321.

Istvánovits–Kurucz 1988: Istvánovits E. – Kurucz K.: Mátészalka és környékének története az őskortól a népvándorláskorig. In: *Mátészalka története*. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen 1992, 21–84.

Kiss 2008: Kiss M.: *Gót vezéregyéniségek a késő Római Birodalomban*. *Getica-kutatások*. Vivarivm fontivm 2. Pécs 2008.

Lőrincz 1999: Lőrincz B.: A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában. — Die Ziegelstempel der spätrömischen Brückenkopffestungen in der Provinz Valeria. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 1999, 53–68.

Matei–Gindele 2004: Matei, A. V. – Gindele, R.: Fortificaţia romană de pământ de tip burgus, ataşată valului şi şanţului roman descoperit la Supurul de Sus, jud. Sălaj. — The earth burgus-type fortress, attached to the Roman ditch and vallum, dicovered at Supurul de Sus „Dealul Şoarecelui/Mouse hill"(Satu Mare county). *Acta Musei Porolissensis* 26 (2004) 283–308.

Mesterházy 1990: Mesterházy, K.: Münzdatierter spätkaiserzeitlicher Gerätfund aus Hajdúnánás-Tedej. *Alba Regia* 24 (1986–1988) 1990, 53–66.

Mesterházy 1994: Mesterházy K.: Pénzekkel keltezett késő-császárkori eszközlelet Hajdúnánás–Tedejről. — Ein mit Münzen datierter spätkaiserzeitlicher Werkzeugsfund aus Hajdúnánás–Tedej. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. *Studia Comitatensia* 23 (1994) 273–292.

Mócsy 1972: Mócsy, A.: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im Gebiete des heutigen Ungarn. — A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. *Cumania* 1 (1972) 83–102.

Mócsy 1975: Mócsy A.: *Pannonia a késői császárkorban*. Apollo Könyvtár 4. Budapest 1975.

Mócsy–Fitz 1990 Mócsy A. – Fitz J.: Eseménytörténet. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy A. – Fitz J. Budapest 1990, 31–51.

Mráv 1999: Mráv Zs.: „Valentinianus ... in ipsis quadorum terris quasi romano iuri iam vindicatis aedificari praesidaria castra mandavit." (Amm.Marc., XXIX 6,2) I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus szöveghely tükrében. — „Valentinianus ... in ipsis quadorum terris quasi romano iuri iam vindicatis aedificari praesidaria castra mandavit." (Amm.Marc., XXIX 6,2) Die quadische Aussenpolitik Valentinians I. im Spiegel einer strittigen Textstelle bei Ammianus Marcellinus. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 1999, 77–111.

Mráv 2003: Mráv, Zs.: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd–Bócsaújtelep (Vorbericht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 83–114.

Mráv 2003a: Mráv, Zs: Hatvan–Gombospuszta Fortlet. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Ed.: Visy, Zs. Budapest 2003, 207–209.

Mráv 2004: Mráv Zs.: Dunakeszi, Duna sor 28. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 — Archaeological Investigations in Hungary 2002*. (2004) 205–206.

Mráv 2005: Mráv Zs.: Egy erőd, amely sohasem épült fel. Régészeti kutatások Göd-Bócsaújtelepen, a késő római erőd területén 2000–2001 (Előzetes jelentés). — A never-finished late Roman fortress. Archaeological excavations in the territory of the fortress at Göd-Bócsaújtelep in 2000–2001 (Preliminary report). *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 291–332.

Nagy 1997: Nagy, M.: Routes in the Carpathian Basin and the Interaction between Romans and Barbarians. — Cesty v Karpatské kotlině a vzájemné vlivy mezi Římany a barbary. In: Peregrinatio Gothica. *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales* 82 (1997) 151–162.

Nagy 1999: Nagy M.: A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei. — Dimensions of 4th century A.D. burgus-types in Pannonia. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 1999, 113–140.

Németi–Gindele 1997: Németi, J. – Gindele, R.: Beiträge zur Geschichte des Careigegend im 2.-4. Jahrhundert n. Chr. — Contribuţii la istoricul zonei Careiului în secolele II–IV. p. Ch. *Acta Musei Porolissensis* 21 (1997) 599–703.

Németi–Gindele 1998–99: Németi, J. – Gindele, R.: Aşezarea din epoca romană de la Pişcolt–Lutărie. *Studia Comitalensia Satu Mare* 15–16 (1998–99) 75–102.

Patay 1969: Patay, P.: Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der Tiefebene. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/-2 (1969) 105–112.

Patay 2005: Patay P.: Római út Bácskában? — Römerstrasse in der Batschka? *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 393–406.

Patay 2006: Patay P.: A Bácska–Kiskunság–Körösmenti Ördög árka. — Der Ördög árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 107–122.

Prohászka 2003: Prohászka, P.: Angaben zur Archäologie und Geschichte des Wallsystems in der grossen ungarischen Tiefebene. (Forschungsgeschichter Überblick der Untersuchungen und Ergebnisse aus den vergangenen Zwanzig Jahren.) In: Garam, É. – Patay, P. – Soproni, S.: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23. Budapest 2003, 79–89.

Pulszky 1891: Pulszky F.: Régészeti emlékek az Alföldön. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*.

VII. kötet. Magyarország II. kötete. Budapest 1891, Arcanum DVD.

RÓMER 1876: Rómer, F.: *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Compte-rendu de la huitème session à Budapest 1876.* Budapest 1878.

SOPRONI 1978: Soproni, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre.* Budapest 1978.

SZÉKELY 1854: Székely István magyar krónikája, 1558. In: *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók régi kiadások és kéziratok után.* Szerk.: Toldy F. Újabb Nemzeti Könyvtár 3. Pest 1854, 2–66.

TÓTH 1983: Tóth, E.: Contra Acinco et Bononia. *Arheološki Vestnik* 33 (1982 [1983]) 68–78.

VADAY 2002: Vaday, A.: Militia inermis, militia armata, Bemerkungen zur Frage des Limes Sarmatiae. In: *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag.* Hrsg.: Kuzmová, K. – Pieta, K. – Rajtár, J. Nitra 2002, 201–202.

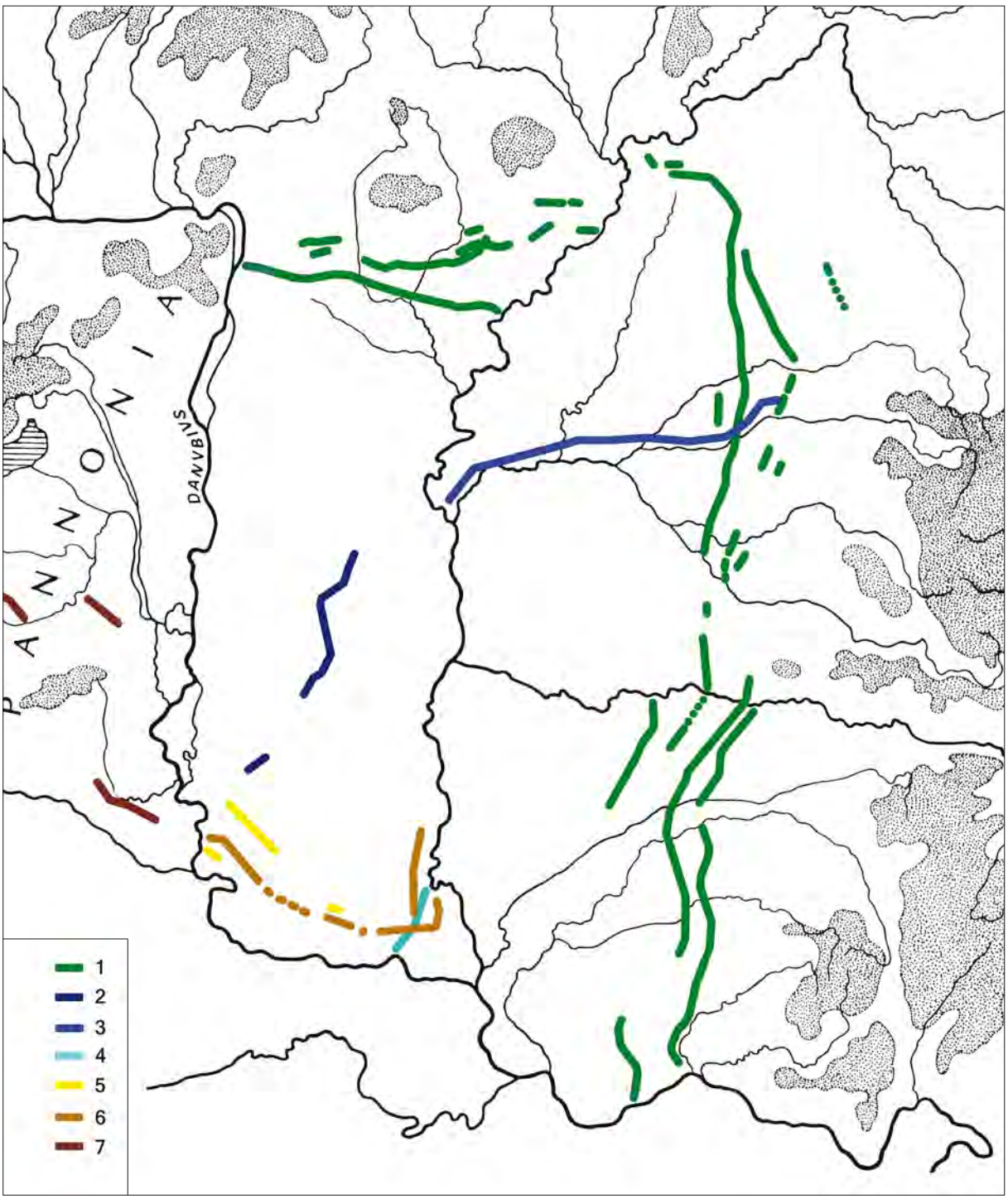
VADAY 2003: Vaday, A.: Mezőszemere settlement. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Ed.: Visy, Zs. Budapest 2003, 209–212.

VADAY–DOMBORÓCZKI 2001: Vaday, A. – Domboróczki, L.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. — Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő császárkori–kora népvándorláskori temetőrészlet. — Mezőszemere, Kismari-fenék. Late Imperial–Early Migration Period Cemetery fragment.) *Agria* 37 (2001) 5–206.

VISY 1989: Visy Zs.: *A római limes Magyarországon*.Budapest 1989.

ON THE PRESENT STATE OF RESEARCH OF THE ALFÖLD DYKES

The authors give a survey of the research of the Alföld Dykes, including the Csörsz and Devil's Ditch, the so-called Minor and Major Roman Dykes, the Cumanian and Körös Valley Ditches. The dating of these earthworks is still dubious. The general consequence to be drawn is that most of the problems of the dykes of the Great Hungarian Plain remain unsolved. Among others, it is still unclear whether the earthworks belonged to one system or whether they have nothing to do with each other. Determination of chronology, ethnicity and function is still a task of the future. In the research of the dykes of the Alföld, the general method was to build hypotheses onto still unproved theories. Until scholars cannot give an exact answer to the above questions, suggestions made in connection with the Csörsz Dyke will not serve as evidence for further outlining of historical facts.

1. kép. A szövegben említett sáncok elhelyezkedése. 1: Csörsz-árok; 2: Kunsági sánc; 3: Körös-völgyi sánc; 4: „Nagy római sánc”; 5: A Cziráky Gyula által rekonstruált sánc-szakaszok; 6: „Kis római sánc”; 7: Dunántúli sáncok

Fig. 1. Situation of the dykes mentioned in the text 1: Csörsz ditch; 2: Cumanian (Kunság) ditch; 3: Körös Valley ditch; 4: „Greater Roman Rampart”; 5: Ditch sections reconstructed by Gyula Cziráky; 6: „Lesser Roman Rampart”; 7: Transdanubian dykes

ÚJABB SZARMATA SÍROK CSONGRÁD MEGYE ÉSZAKI RÉSZÉBEN

BÉRES Mária – CSELÉDES Szilvia** – RÁCZ-SZABÓ Krisztina****

BEVEZETÉS

A szentesi Koszta József Múzeum 2007–2011 között 19 lelőhelyen folytatott feltárást, közülük 12 esetben (Mindszent, Felgyő és Derekegyház kerékpárútjain, Csongrád-Energum és a 451. sz. Csongrádot elkerülő út feltárásain) több korszak jelentős településmaradványa és temetkezése vált ismertté. Ezekből most Csongrád-Kettős-halom, Csongrád-Vendel-halom, Csongrád-Szántó határrész, szentesi vasút és Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya lelőhelyek szarmata temetkezéseit adjuk közre *(1. kép 1)*.

CSONGRÁD-KETTŐSHALOM

A lelőhely (Csongrád 56., KÖH azonosító: 17407) régóta ismert a magyar szakirodalomban. A 19. század végén Nagy Géza (Nagy 1893, 114; Nagy 1893a, 317), majd a 20. század elején Gárdonyi Géza (Gárdonyi 1914, 387) írt róla, és elsősorban mint halmos temetkezést értékelték. 1963-ban a kitűzött nyomvonalba eső feltárási terület északi végétől 20 m-re nyugatra B. Nagy Katalin rézkori sírokat talált (Bárdos-tanya),[1] embertani anyagukat Marcsik Antónia ismertette (Marcsik 1974). Vörös Gabriella késő szarmata településrészletet[2] tárt fel a nyomvonal közelében, 1988-ban Pölös Andrea végzett a helyszínen régészeti terepbejárást.[3] Az újabb ásatás — a Csongrádot elkerülő 451. sz. út építéséhez kapcsolódóan — 2008. július 29. és 2009. július 21. között folyt, melynek során 11 263 m² *(2. kép)* került feltárásra. A megismert 187 régészeti jelenség közül 31-et kötöttünk a szarmatákhoz, a Kr. u. 3–5. századi települési maradványok mellett három rabolatlan temetkezés is volt.[4]

A kb. 400 m hosszú kutatási felület egy ÉÉK–DDNy-i és egy ÉÉNy–DDK-i irányú magasabb futóhomokhát keleti szélét, és a közöttük elterülő semlyék egy részét fedte le. Az északi homokháton, a kutatási felület mellett, a ma már alig észlelhető Bárdos-tanyai kiemelkedés helyezkedik el. A déli gerincen, az elkerülő út nyugati oldalán még jól látható a Kettős-halom vasúti megálló melletti két dombocska.

Az északi gerinc felszínén a gyenge, csaknem sárga, alig humuszos futóhomok vastagsága 41–130 cm között hullámzott, az altalaj homok, lösz és vályog volt. A déli gerincen a humusz barnásfekete, barna színű homokként jelentkezett, az altalaj itt is változatos volt. A feltárási terület alacsonyabb, középső részén sárga vályog altalaj, fölötte teljes vastagságában átszántott fekete, humuszos öntési talaj volt azonosítható. A szarmata kori objektumok mindkét domborzati formán (garmada és semlyék) megjelentek *(1. kép 2)*.

Az 55. sír és leletanyaga

A temetkezés a feltárási terület északkeleti részén helyezkedett el, 10–120 méteres körzetében másikat nem találtunk, ezért egy szarmata település melletti vagy település széli, magányos sírnak véljük. A feltárási területrészről a szarmata kori humusz valamikor lekerült, a vastag, sárgás futóhomokot rigolírozással átmozgatták, ekkor sérülhetett meg a váz.[5]

A sír leírása

Akna T.: KDK–NyÉNy (100–190°), váz T.: KDK–NyÉNy (114°–294°). Akna h.: 228 cm, sz.: 66 cm (1,50 m²), átlagindex: 3,45.[6] Váz h. (bokáig): 115 cm, sz. (váll): 33 cm *(4. kép 1)*. A sírgödör szabálytalan ovális alakú, oldalai enyhén rézsűsek. Alja egyenetlen, vízszintes, a láb felőli végét kb.

* Koszta József Múzeum, 6601 Szentes, Kossuth tér 1. mariberes@gmail.com
** 6900 Makó, Székely utca 17. kszabo86@gmail.com
*** Koszta József Múzeum, 6601 Szentes, Kossuth tér 1. cseledes.szilvia@gmail.com

1 Magyar Nemzeti Múzeum RégAd. XIV. 80/1965, ltsz. 7414.
2 Koszta József Múzeum RégAd. 455-98.
3 Móra Ferenc Múzeum RégAd. 1241-88. 2008 tavaszán Béres Mária és Szabó János József vizsgálta meg a 451. sz. elkerülő út nyomvonalában fekvő, Csongrád 56. sz. régészeti lelőhelyet. További adatok a lelőhelyre KJM RégAd. 371-91.
4 KJM RégAd. 642-662-2010 és 603-2010.
5 A rigolírozáskor törhettek össze a karperecek, a jobb alkaron lévő fele a sír szintjénél jóval magasabban, a sárga kevert homokban volt, továbbá ekkor mozdulhattak ki és keveredhettek el a jobb fel- és alkarcsontok.
6 A sírgödör méretarányát jelző hosszúság/szélesség-index (Istvánovits 1991, 35).

40 cm hosszan, a teljes sírszélességben, 5–6 cm-rel mélyebbre ásták, ezen a részen gyakorlatilag „üres" volt *(3. kép 1).* A sír betöltése szürkés színű, altalaj-szemcsékkel kevert, nagyon kemény humuszos homok volt, feneke a mai felszín alatt 71 cm-re jelentkezett, a sír valódi mélysége — a korabeli járószint pusztulása miatt — nem állapítható meg. A gépi humuszolás a koponyát bolygatta meg. A háton fekvő, nyújtott helyzetű, alacsony termetű, *senium korú nő* koponyája kissé magasabban, feltámasztva lehetett, ezért a koponya jobbra, előre billent. A láb- és kézfejcsontok hiányosak, töredezettek, elporladtak. Karok lazán a test mellett, bal térd kissé meghajlítva, bal boka a jobb lábszár közepéig felhúzva. Mell.: 1. Ovális átmetszetű huzalból, végein kissé kiszélesedő bronz *karperectöredék (3. kép 4),* amely a humuszoláskor került elő. H.: 6,4 cm, v: 0.35 cm. 2. Ovális átmetszetű huzalból, végein kiszélesedő, lapított kör alakú, bronz *karperec (3. kép 3).* A bal alkart vette körbe, a könyök közelében, kettétörve, törésfelülete is erősen korrodált. Átm.: 6,5 cm, v.: 0,4 cm. 3. A bal boka és a jobb lábszárcsont közepén, max. 23,5 cm szélességben, a jobb boka körül max. 22 cm széles felületen, több sorban, 310 db *gyöngy (3. kép 2)*: üveg-, karneol-, ezüst(lemez)- és korallgyöngyök és gyöngytöredékek. 4. A gyöngyök között 2 db ezüst lemezből vágott/tört és hajlított *drótszerű tárgy.*

A gyöngyök helyzete, a gyöngyözés módja

Figyelembe véve a bontás és a restaurálás során elpusztult üveggyöngyök maradványait is, az együttesben az üveggyöngyök száma min. 126 db, a karneoloké min. 5 db, a koralloké min. 113 db lehetett, az ezüst lemezgyöngy 3 (fél) db. A bokák körül 63 db lecsapott sarkú, két méretű (0,6–0,8 cm; 0,9–1,2 cm) üveggyöngy volt, nagyjából fele-fele arányban a kisebbek és a nagyobbak, 1 db töredékes 0,4 cm hosszú. Ezek között 59 db kék színű. A szögletes formájúak száma összesen 38 db, a 30 db kocka alakú üveggyöngy általában 0,5–0,7 cm, a 8 db hasáb alakú üveggyöngy kb. 1 cm magas. Különleges és magányos egy zöld színű, szabálytalan négyszög átmetszetű, inkább csőszerű üveggyöngy, valamint egy nagyobb, lila dinnyemag alakú üveggyöngy (h.: 1,4 cm, sz: 0,8 cm). A kék színűek számát 1 db kása és 2 db nyomott gömb alakú üveggyöngy növeli. Bizonytalan alakú és méretű üveggyöngy 26 db volt, közülük a legtöbb, 12 db, szürkés színű. A 2 db kisebb és 3 db nagyobb, lecsapott sarkú karneolgyöngy egymás közelében jött napvilágra. Az ezüst lemezgyöngyök kúpszerűek, alapjuk 1 cm átmérőjű, magasságuk 0,5 cm, felső nyílásuk 0,25 cm. A 113 db korall rúdgyöngy együttes hossza (szorosan egymás mellé fűzve) 126 cm, a többi gyöngyé 121 cm, de ez utóbbiak között 26 db-nak nem ismerjük a teljes hosszát. Az üveggyöngyök furatai általában tágasak, itt-ott a vastagabb felfűző szál erősen megkoptatta őket. A korallgyöngyöknek nem volt mesterséges furatuk, szemmel láthatóan a természetes, igen szűk középső csatornáját használták felerősítést szolgáló vájatként.

Az üveg- és a karneolgyöngyök színe a színkör 180–360°-a között mozog, középpontban az ezüst (fehér) fém gyönggyel. Legnagyobb számú a kék színű (68 db), a szomszédos árnyalatokat csak egy-egy példány képviseli. Alakjukra nézve zömmel lecsapott sarkúak, egy-két példánnyal van jelen a hasáb, a kása és a nyomott gömbforma. A lila gyöngyök csoportja is népes (28 db), a szomszédos árnyalatokat itt is egy-egy példány jelzi. Zömmel kocka alakúak, az eltérő formák csak 1–3 példányban jöttek napvilágra (dinnyemag, hasáb, lecsapott sarkú). Szürke színű üveggyöngyöt 19 db-ot számoltunk, 5 db kocka alakú, egy-egy db lecsapott sarkú és nyomott gömbtestű volt, 12 db alakja nem volt megfigyelhető. Az alap melletti szomszédos árnyalatokat körükben is csak egy-egy példány képviseli. A vörös színárnyalatba kevés gyöngy tartozott, a 10 db-os sorból kocka 4 db, lecsapott sarkú 2 db volt, 4-nek a formáját nem tudtuk megállapítani. A 113 db korallgyöngy többsége a színskála 90–110°-án helyezkedik el, 0,6–1,8 cm közötti hosszúságúak, de 0,9–1,2 cm között 59 db található, pontosan annyi, mint amennyi kék lecsapott sarkú került elő. Szélsőségesen rövid volt egy 0,4 és egy 0,5 cm-es, szélsőségesen hosszú pedig egy 2,5 és egy 2,6 cm-es példány. A korallgyöngyök a kék szín komplementerei, zömmel szürkéssárgák (szürkésfehér, csontszínű vagy okker), kisebb számban narancsosak.

A bontáskor minden gyöngyöt beszámoztunk, amit szükség esetén a felszedéskor kiegészítettünk. A tárgyak egyedi, elkülönített csomagolása, leltározása helyzetük értelmezését is lehetővé teszi. A bontási fázisokat 1:1-es méretű rajzban, fotón, az összefüggő sorrészeket leírásban is rögzítettük. A feltáráskor abban bizonyosak voltunk, hogy a gyöngyök nem szoknya vagy ruha alját szegélyezték, hanem a jobb és a bal boka körül elkülönülten helyezkedtek el. A gyöngysorok lábszárközéptől a boka irányába lefelé haladva, közel azonos átmérőjű ruházati elemet (nadrág vagy lábbeli) jelöltek ki. A megtaláláskor, az I. bontási fázisban elölről láttuk a viselet bal és jobb boka körüli részét. A legfelső (1–72), zömmel kék üveggyöngyöknél, a jobb boka körüli ív átmérője 8–10,5 cm volt. A bal boka körül 11,5–23,5 cm-t rögzítettünk, a feltételesen összetartozó darabok fűzési hossza meghaladta a 13–17 cm-t. A bemutatott II. fázisban a jobb és a bal boka körüli 73–137. számú gyöngyöket, a második sor darabjait, elölről látjuk. Több a lila gyöngy, nagyobb számban megjelentek a szegély legalsó sorát alkotó korallgyöngyök. Ekkor mind a bal, mind a jobb bokánál 8–9 cm átmérőt figyeltünk meg, az összetartozónak érzékelt gyöngyök fűzési hossza az előzőkhöz hasonló volt. Ezt követően felszedtük az alsó lábszár csontjait, és újabb két fázisban dokumentáltuk a viselet jobb és bal láb körüli, hátsó sorait. A gyöngykörívek 5–6

(jobb) és 6–7 (bal) cm átmérőt jeleztek, a feltételezhető fűzési hossz pedig rövidebb volt az I–II. rögzítési fázisban megfigyeltnél.

A felső két sorban a furatok vízszintesen helyezkedtek el, a gyöngyök olykor teljesen szorosan *(16. kép 3–4)*, máskor lazán követték egymást. A téglány alakúak hosszabbik oldalukon feküdtek. A bal boka külső oldalán a felső, vízszintesen szorosan haladó üveg és karneol gyöngyök — talán az egymásra hajló viselet miatt — 3 sorban helyezkedtek el. A többi részen úgy tűnt, az üveggyöngyök csak két sort alkotnak. A korallok hármasával szorosan összekapcsolódva, szélesen ültek a bokák körül, a hármas csoportokat 1 vagy 2 db vaskosabb, hosszabb, függőleges helyzetű (a hármas csoportra merőleges) rúdgyöngy tagolhatta. Feltételezhető, hogy a korallokat finom dróttal rögzítették.

A gyöngyhímzés egyik lehetséges változata a jobb bokát elölről ábrázoló rajz alapján készült *(3. kép 5)*. A felhasznált, vízszintesen futó két, színes üveg- és karneol gyöngyökről látszódik, hogy a színskála egyik felét foglalják el, harmonikusan követik egymást a kiegészítő színek. Az alattuk lévő sorban futó, ezüst lemezgyönggyel központozott, széles korallsor a felső, főként kék és lila gyöngyöknek a komplementere. A gyöngyözés feltétlenül tudatosan tervezett, nemcsak jó ízlésről, színérzékről, de komolyabb színharmóniai ismeretről is tanúskodik. A tudatosság miatt nem zárhatjuk ki, hogy a gyöngyözés összeállításának — számunkra sajnos megismerhetetlen tartalmú — szimbolikus mondanivalója is lehetett.

A sír bontása és leletei kapcsán rendelkezésünkre álló megfigyelések nem teszik lehetővé, hogy minden kétséget kizáróan eldöntsük, a megtalált viseleti gyöngyözés nadrághoz, vagy lábbelihez tartozott-e. A lefelé enyhén szűkülő láb körüli gyöngyívek lábbelire is utalhatnának, ám az eltérés nem olyan markáns, és nem olyan egyértelmű, hogy biztonsággal állíthatnánk ezt.

Mindenképpen puhább anyagot, inkább nadrág szegélydíszét feltételezi az a tény, hogy a bal boka bal szélén követhető módon kissé egymásra hajlottak a gyöngysorok, illetve az őket hordozó anyag. Továbbá az is, hogy — noha elölről az ezüstlemez gyöngyökkel szimmetrikusan központozott díszítmény feltételezhető —, a díszítési rendszer a hátsó sorokban is azonos, azaz körben folyamatosnak tűnő.

A korallok felerősítéséhez finom, vékony drótot használhattak, hiszen a nagyon szűk és nem is mindig egyenes, természetes csatorna más megoldást aligha kínált. Így közvetlenül a ruházatra erősített gyöngyök kellemetlen viseletet eredményezhettek, vagy durván tönkre tehették a finomabb szövetet. Ezért felvethető, hogy a gyöngyözött viseleti elem (nadrág vagy rövid szárú csizma) vastagabb gyapjúból, nemezből esetleg finomabb bőrből készült, esetleg a gyöngyöket előbb egy textil, vagy vékony bőr pántra erősítették, s ezt követően varrták fel a nadrág aljára *(3. kép 6)*, vagy a rövid szárú lábbeli felső szélére (gyöngyszegély).

A temetkezés kora

A kissé szabálytalan, ovális sírakna a keskeny, téglány alakúakhoz hasonlít. Alapterülete és indexe alapján feltételesen sem tartható halmos temetkezésnek, de azt sem jelenthetjük ki, hogy jelöletlen sír volt. A temetés során koporsó vagy lepelbe csavarás alkalmazásának nyomát nem észleltük *(16. kép 1)*. Az előkerült örökségi elemek a szarmata köznép emlékanyagába sorolhatók. A halott kelet–délkelet felé való irányítása különlegesnek számít területünkön (Kulcsár 1998, 20–21), az ilyen tájolású sírokat Kulcsár Valéria inkább a Kr. u. 2. század közepétől a 3. század közepéig keltezte (Kulcsár 1998, 21).

A sír kiszélesedő végű, bronz huzalkarperecei és feltételezhető viselési módjuk[7] szokványos. A Szolnok megyei darabokról H. Vaday Andrea (Vaday 1989, 51), legújabban pedig a madarasiakról Vörös Gabriella foglalta össze a tudnivalókat (Kőhegyi–Vörös 2011, 304). A legkorábbi példányok Szolnok megyében a Kr. u. 2–3. század fordulójától, Madarason a 3. század közepéből valók, ez utóbbi lelőhelyen használatuk a 4–5. század fordulójáig maradt fenn. Vaday Andrea e karperectípusokról azt gyanítja, hogy a 3. század végén felváltják őket az öntött változatok, Vörös Gabriella szerint a madarasi temetőben az 5. században ezek a példányok már alig fordulnak elő.

A korall-gyöngyök általában nyak- vagy karláncba fűzve, gallér vagy mandzsetta hímzéseként a korai és a késői anyagban is megtalálhatók. Ruházat alsó részének gyöngyözésében — tudomásunk szerint — eddig még nem ismert a hazai emlékanyagban.

A láb körüli viselet (ruhaalj, nadrág, lábbeli) gyöngyözésének szokása jelentős mértékben a markomann háborúk után terjedt el a Kárpát-medencében, a késő szarmata korban kisebb gyakorisággal fordul elő (Kulcsár 1992, 10).

A lecsapott sarkú hasáb alakú karneolgyöngyöket tartalmazó díszítés miatt a sírt a Kr. u. 3. századnál korábbra nem keltezhetjük (Vaday 1989, 105). Figyelembe véve a sírral összefüggésben megfigyelt temetkezési szokást (sírgödör formája, mérete, tájolás, koporsóhasználat), a halotti viselet egyes elemeinek párhuzamait, s azok korát, a temetkezés óvatosan

[7] A bal karon, a megtalált karperecen kívül másiknak a patinanyoma nem volt megfigyelhető, így feltételezhető, hogy a másik karperec a jobb alkaron volt.

a 3–4. századra datálható.[8] Ennél pontosabb keltezést a halottkultusz konzervativizmusával való számolás (Bóna 1961, 196) sem eredményez, hisz a települések szélén, magányosan örök nyugalomra helyezettek esetében kérdéses, hogy mennyire szigorú a tájolási szokások betartása.

Az 139. sír és leletanyaga

A temetkezés a feltárási terület délnyugati szélén helyezkedett el. Tőle keletre nem bukkantunk sírok nyomára, de nem zárhatjuk ki, hogy a lelőhelytől nyugatra, a közeli Kettőshalom lankái és tágabb környezete nem rejtenek egy szarmata temetőt, melynek egyik legkeletibb sírját találtuk meg. A 139. sírról feltételesen sem állíthatjuk, hogy magányos temetkezés.

A sírgödör alatt vagy egy K–Ny-i tengelyű hosszúkás, valószínűleg amorf, vagy kissé szögletes, kb. 240 × × 260 cm-es gödör, vagy két kisebb, korábbi beásás helyezkedett el (29–30. snr), amit a sírakna DK–ÉNy-i irányban átvágott *(4. kép 1, 16. kép 5–6)* és nagyrészt elpusztított.[9]

A sír leírása

Akna T.: DK–ÉNy (142–322°), váz T.: DK–ÉNy (142–322°). Akna h.: 293 cm, sz.: 140 cm, alapterület: 4,1 m², átlagindex: 2,10. Váz h.: 176 cm, sz. (váll): 40 cm. A sárgás, homokos talajban 55 cm mélyen, agyaggal, homokos humusszal erősen kevert, világosbarna betöltéssel jelentkezett a lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör. A sírakna északkeleti fala a jelenkori humusz alól volt követhető. Előbb 20–25 cm mélységig függőlegesen haladt lefelé, majd innen egy kb. 20 cm-es erős rézsűvel 10–20 cm-es padkát képezve meredeken érte el a fenék szintjét *(4. kép 1)*.[10] A sír rövidebb, déli oldalán is megfigyelhettük a rézsűs-padkás kialakítást, de itt a váz közelében nagyobb szerves anyag és magas nedvességtartalmú betöltődés fölött jelentkezett. A halott elhelyezésére szolgáló aknarész déli végében, az akna rövidebb oldala mellett, egy keskeny sávban a sírfenék teknősen kissé lemélyedt. A váz közelében az aknát vízszintesen megnyesve, a mai felszín alatt 80–90 cm mélyen, az akna közepének teljes hosszában 50–60 cm széles, sötétebb, szerves anyaggal telített betöltést, nedvesebb elszíneződést figyeltünk meg, melyben koporsóra utaló farost maradványait nem találtuk. Az elszíneződés a korábban megfigyelt padka mentén jelentkezett, a csontváz körül és alatt, 10–20 cm vastag rétegben.

A sírban *maturus korú férfi* maradványai voltak. A koponya, illetve a lábfejek a medencecsonthoz viszonyítva magasabban helyezkedtek el, a sírfenék enyhén teknősen kiképzett. A koponya délkeleti irányba fordult és kissé előre billent. Karok szorosan a medence mellett. A jobb kéz ujjtő csontjait az állatok eredeti helyükről elmozdították. Mell.: 1. Peremén már a sírba kerülésekor is csorba, szürkésfekete színű, korongolt, kerámiaőrleménnyel soványított, lágy tapintású, ívelten kihajló peremű, rövid nyakú, vízszintesen fényesre sikált, gömbös testű, alacsony talpú, korongolt *edény (4. kép 3)* állt a lábfejek között. Perem átm.: 10 cm, fenék átm.: 6,5 cm, ma.: 11 cm. 2. A medencén keresztben, ívelt hátú, ívelt élű, középső nyélállású *vaskés* feküdt *(4. kép 2)*, a nyéltüskén farost maradványok. H.: 15 cm, sz.: 2,3 cm. 3. A váz baloldali részén, a mellkas közepén, fejével északnyugat felé néző helyzetben, erősen korrodálódott, kéttagú, ovális átmetszetű kengyelű, alsó húros, oldalt hajlított lábú *vasfibula (4. kép 4)* került elő. A tű átmetszete szögletes, a tűtartó hiányos. H.: 4,8 cm.

A temetkezés jellemzése

Az akna indexértéke (2,1) szélesebb téglányformára utal, az alapterület nagysága (4,1 m²) megengedi azt a következtetést, hogy az eltemetett felett akár halom is lehetett (Kőhegyi–Vörös 2011, 243). A sírgödör további érdekessége a fenék közelében, a két hosszanti oldal menti széles, alacsony padka, amely középen max. 60 cm széles sávban „engedte" a halott fektetését. Figyelemre méltó a fej mögött, az akna rövidebb végében lemélyedő „vályú", a sírfenék teknős kiképzése, valamint a váz alatt és felett észlelt vastag, szerves anyaggal telített réteg, amely a lepelbe csavarás mellett egy a halottnál jóval hosszabb méretű, a test védelmére szolgáló, szerves anyagból készített szerkezetre utalhat.

A sír keltezése

A felső ruházat összekapcsolására szolgáló vasfibulát *(5. kép 5)* a mellkas bal felén találtuk meg. E tárgy ruhakapcsoló-tűként való használata a Kr. u. 2. század végétől az 5. századig vélelmezhető. A férfiaknál valamivel később, a 3. század közepén válik kedveltté (Kőhegyi–Vörös 2011, 280). Az egyszerű, helyi műhelyekben is elkészíthető nagyobb, kéttagú bronz és vasfibulák egészen az 5. századig megőrizték népszerűségüket.

A vaskések a szarmata férfi sírok jellegzetes tárgyai, valamennyi feltárt temetőben nagy számban kerülnek elő. A Kettőshalmi, közepes méretű, tok nélküli példány keresztben volt a hason, tehát nem a viseleti helyén. Fanyele egykor díszített is lehetett. Magát a tárgyat közelebbről keltezni nem lehet, a leletkörnyezet azonban arra int, hogy a késői szarmata korra tegyük.

[8] Egy esetben ismerünk K–Ny-i tájolású sírt a Kr. u. 3–4. századból (Szeged-Alsótanya [Mórahalom]), továbbá a karperectípus használatára tudunk 5. századi példát (Madaras), ezért nem mondhatjuk ki a temetkezésről, hogy biztosan 3. századi.

[9] A sírt akkor találtuk meg, amikor a 30. snr szelvényfalban jelentkező metszetét készítettük elő rajzolásra. A metszetfaltól keletre már csak a feltárt gödörrész (29. snr) volt, a nyugatra eső terület pedig „kiesett" a nyomvonalból.

[10] Metszetünk É–D-i, azaz haránt irányú az aknára.

Az alacsony talpú, vékony falú, lágy tapintású, fényezett felületű, korongolt, gömbös edény *(4. kép 3)* jó párhuzama az Oroszlámos-Podlukány dűlői temető 2. sírjából (Párducz 1950, 34, CVI. tábla 19) ismert, ami a késő szarmata–hun időszakra keltezhető. A párhuzamok alapján sírunkat a késő szarmata időszakra tesszük, s nem zárjuk ki a hun korszakba sorolás lehetőségét sem.

A 178. sír és leletanyaga

A temetkezés a feltárási terület keleti részén helyezkedik el, 2–10 méteres körzetében másikat nem találtunk. Az 55. sírtól délre, 100 méterre, a 139. sírtól északra, 180 méterre feküdt. Közöttük a terület csaknem teljesen feltárt, és további temetkezésre utaló nyomot nem észleltünk, ezért szintén szarmata település melletti magányos sírnak véljük.

A sír leírása

Akna T.: DK–ÉNy (225–45°), váz T.: DK–ÉNy (225–45°). Akna h.: 223–205cm, sz.: 84–92 cm (2 m²), átlagindex: 2,42. A sír az ásatási terület mély fekvésű részén található. Foltja és betöltése 30 cm mélyen jelentkezett. Szabálytalan téglalap alakú, betöltése csaknem homogén, kemény, barnás fekete humuszos föld volt, amely határozottan elvált a tömör sárga, löszös-vályog altalajtól. Fala csaknem függőleges volt, azonban csekély, 8–15 cm magasságig maradt meg. Alja az 1–2 cm-es szintkülönbségtől eltekintve vízszintes. A sírgödör fenekén, a koponya melletti jobb oldalon, egy 16 cm átmérőjű, lefelé szűkülő, gömbölydeden, tálszerűen kiképzett, szabályos kör alakú beásás észlelhető *(5. kép 1)*, amely 10 cm mély, leletanyaga nem volt. A *maturus korú férfi* váza háton fekvő, nyújtott helyzetű volt *(5. kép 1, 16. kép 2)*, a tágas sírakna közepén helyezkedett el. A koponya kissé balra dőlt, északkelet felé nézett, az arckoponya a gépi földmunka során nagyobb részt elpusztult. A mellkas alatti részt és a kézfejek tájékát állatjárat bolygatta. A karok nyújtva, szorosan a test mellett feküdtek. A bordák és a csigolyák nagyon rossz megtartásúak, a lábujjpercek nagyobb része felszívódott a nedves agyagban. Mell.: 1. A bal medencecsonton keresztben — feltételezhetően nem övről lelógó helyzetben — erősen korrodálódott, ívelt hátú, egyenes pengéjű, nyéltüskéjével az eltemetett jobb oldala felé néző *vaskés (5. kép 5)*, a tüskén farost maradvánnyal. H.: 10,5 cm, sz.: 2 cm. 2. A kés felett erősen korrodált, torzult és félbetört kéttagú, alsó húros, oldalt hajlított lábú *vasfibula (5. kép 2)*, ovális átmetszetű kengyellel. H.: 3 cm. 3. A lábnál helyezkedett el a szürke színű, alacsony, gömbszelet formájú, talp nélküli, felálló, legömbölyített peremű, a sírban négy részre omlott, korongozott, kisméretű *tál (5. kép 4)*. Perem átm.: 13 cm, ma.: 4,4 cm. 4. A váz felszedése során, a nyak tájékán, a gerinctől kissé jobbra, a külső szélein lefelé csüngő, sraffozott farkasfog-sorral szegélyezett, lemezből kivágott, verőtövön alakított ezüst *lunula (5. kép 3)*. H.: 3,5 cm, sz.: 0,9 cm.

A temetkezés értékelése

A leletanyag a köznép hagyatékába sorolható. Figyelembe véve a sírakna területét és az oldalak arányszámával megadott indexet, nem tartható halmos temetkezésnek. Település széli magányos sír lehet. A halottat a temetést megelőzően lepelbe csavarták, koporsónak viszont nem találtuk nyomát. A koponya bal oldalán észlelt és kibontott cölöplyuk értelmezhető sírjel maradványaként, ám az egykori oszlop felső részének nyomát a szarmata kori altalajig hatoló újkori bolygatás megsemmisítette. Az oszlopnak a temetkezés korához való kötését (Mészáros–Sóskuti 2006, 124) az erősíti, hogy az újkori humuszban nem volt nyoma.

Az ezüstlemezből kivágott, nyakban hordott, félhold alakú csüngőket széles időhatárok között használták a szarmaták, a Kr. u. 1. század végétől a 4. század végéig jellemző (Vaday 1989, 55–56; Gulyás 2011, 142). A 178. sírból előkerült darabnak párhuzama a hazai publikált anyagban jelenleg még nem ismert. Érdekessége viszont, hogy a korábban tipikusan női, legfeljebb gyermek sírokból megismert tárgy férfi mellkasáról került elő. A női ékszerek férfiak által való viseletére egyre több példa látható a 3. század közepétől, s a késő szarmata–hun korban viszonylag gyakorinak mondható (Kőhegyi–Vörös 2011, 280–281).

A felső ruházat összekapcsolására szolgáló, kissé torzult és töredékes vasfibulát valószínűleg nem eredeti helyén (bal csípő) találtuk meg, e tárgy használata a 2. század végétől az 5. századig jellemző.

A csípőn keresztben, tok nélkül elhelyezett, erősen korrodált, nyéltüskés, fanyelű vaskés annyira töredékes, hogy nem alkalmas a típus megállapításra, így korhatározó értéket sem képvisel.

A kisméretű, talp nélküli, gömbszelet formájú, vékony falú csésze párhuzama Szeged Alsótanya-Kenyérváróhalom 1. sírból és Újverbász-Kendergyár temetőjéből ismert (Párducz 1950, 39, 41). A párhuzamok tanúsága szerint ezt a tárgytípust a szarmata kor legkésőbbi szakaszára, a 4. század végére és a hun korra keltezhetjük.

Összegezve a temetkezési rítus, a halotti viselet és a mellékletek maradandó anyagai korhatározására vonatkozókat, a sírt a késő szarmata, esetleg hun kori időszak, település melletti, magányos temetkezésének tartjuk.

CSONGRÁD-VENDEL-HALOM

Csongrád 105. lelőhely feltárására 2008. július 27–október 15. és 2009. július 2–20. között került sor (KÖH azonosító: 17276). A lelőhely Csongrád város határának déli részén, a Szántó határrészben, a szegedi műúttól délkeletre, kb. 500 m-re helyezkedett el, és egy, az út nyomvonalát majdnem merőlegesen metsző, ÉNy–DK-i irányú dombhát északi előterében húzódott *(1. kép 3)*. A domb kelet felé lejt, az egykori természetes vízfolyás, a Tisza valamikori medre felé.

A helyszín a Vendel-halomról kapta nevét, amelyet a II. katonai felmérésen az ÉNy–DK-i irányú dombhát északnyugati részén jelöltek *(6. kép 1)*. Az egykor ÉK–DNy-i irányú halom és közvetlen környezete régóta ismert a kutatók előtt. 1937-ben az északkeleti harmadát egy ÉNy–DK-i irányú homokbányával vágták át. A munkálatok közben egy avar és két honfoglalás kori sír mellett, a halom északi lejtőjén öt szarmata temetkezés került napvilágra (Párducz–Tary 1939, 189; Párducz 1950, 26). 1938-ban Csallány Gábor három szkíta sírt tárt fel.[11] 1955-ben további szarmata és honfoglaló leletek bukkantak elő,[12] 1956-ban pedig újabb honfoglalás kori sír mellékleteiről értesítették a múzeumot.[13] Dienes István 1957-ben a Vendel-halom északkeleti, még bolygatatlan szegélyén végzett feltárása során négy, 10. századi gyermeksírt talált (Dienes 1958, 40).[14] A múlt századi homokkitermelés a Vendel-halmot teljesen megsemmisítette.

Az egykori Vendel-halomtól észak–északkeletre kb. 50 m-re végeztük el a régészeti feltárást 5572 m² területen. A késő középkori és kora újkori telepobjektumok mellett egy szarmata falu és két sír maradványa került napvilágra. Egy mellékletet nem tartalmazó további sír, és egy, a sírok tájolásával megegyező, a temetkezések rendjébe illő gödör is a temetőhöz tartozhatott *(6. kép 2)*.

A sírok leírása

85. sír: T.: DDK–ÉÉNy (174–354°). H.: 320 cm, sz.: 130 cm (4,16 m²), átlagindex: 2,46. M.: 13–47 cm. Bolygatott. Kettőssír. A csaknem szabályos téglalap alakú folt, kemény, szürkésbarna humuszos altalajjal kevert betöltéssel jelentkezett az okkersárga löszös-homokos altalajban, 66 cm mélységben *(7. kép 1)*. Az objektumfolt északi felében egy utólagos beásás (102. obj.) látszott (átm.: 130 cm, m.: 30 cm). A függőleges falú és vízszintes aljú sírgödör középtengelyében 20–40 cm széles, 20–50 cm vastag, 204 cm hosszú tömb húzódott, amelynek a tetején erősen kevert tüzelésnyom volt, 2–12 cm vastagon: átégett vörös föld/agyag; gyékénylepel (fehér), hamu (szürke), faszén (fekete) maradványa volt megfigyelhető *(7. kép 2)*. Az égett réteg alatt egy *fiatal felnőtt* és egy *idős nő* hiányos vázmaradványai hevertek, egy kupacba összepakolt csontok, medencébe helyezett két töredékes emberi koponya, több borda- és hosszúcsont *(7. kép 4)*. A csontok alatt 8–10 cm vastag humuszréteget figyeltünk meg. A sír rövidebb, déli oldala keleti felében egy 32 cm átmérőjű, 33 cm mély, függőleges állású hegyes oszlop helye (101. obj.) került elő, az oszlop a sír fenekéig ért *(7. kép 2)*.

90. sír: T.: DDK–ÉÉNy (160–340°). Akna h.: 267 cm, sz.: 178 cm, m.: 24 cm. Váz h.: 128 cm (részleges), sz.: 39 cm. A sír aknája tömött, barna humusszal, löszös altalajjal, vályogszemcsével és homokkal gyéren kevert betöltésű foltként jelentkezett a sárga homokos-löszös altalajban, kb. 84 cm-es mélységben. A lekerekített sarkú téglalap alakú, rézsűs falú, kissé egyenetlen, de vízszintes aljú síraknában egy *idős férfi* rossz megtartású csontváza feküdt hanyatt, nyújtott helyzetben. A koponya — amely a gerinc síkjánál magasabban feküdt, valószínűleg fel volt támasztva — jobbra billent. A karok a váz mellett nyújtva feküdtek. A jobb combcsontot a 91. árok kimozdította, a lábvégeket megsemmisítette *(8. kép 1, 16. kép 7)*. Mell.: 1. A koponya jobb oldalán, a felkar felett, hegyével déli irányba mutatva egy keskeny, fűzfalevél alakú *vaslándzsa (8. kép 7)*, köpűjében egy nitszeggel és famaradványokkal. H.: 29,6 cm, sz.: 3,7 cm, a köpű belső átm.: 1,8 cm. 2. A mellkas baloldalán, a szegycsont alatt — valószínűleg viseleti helyén, a gerincoszlop mellett öntött, egytagú, aláhajlított lábú, felsőhúros *bronzfibula (8. kép 3)*. A fibula feje a gerincoszlop mellett feküdt, teste merőlegesen állt a gerincoszlopra. H.: 5,7 cm, sz.: 1,7 cm. 3. A medencecsont jobb oldalán, az alkarok belső oldalán, 8 × 5 cm-es, morzsálódott, korrodált *vastárgy (8. kép 4–5)*. 4. Ezen egy kopott, közelebbről meghatározhatatlan római *ezüstpénz (8. kép 2)*. Átm.: 1,7 cm. 5. A medencecsont baloldali része fölött, a gerincoszloptól a bal alkar irányába, vízszintesen feküdt egy rossz állapotú nyéltüskés *vaskés (8. kép 6)*, heggyel nyugat felé mutatva. H.: 15 cm.

108. sír (9. kép 1, 16. kép 8): Akna T.: DDK–ÉÉNy (175–355°), váz T.: DDK–ÉÉNy (170–350°). Akna h.: 240 cm, sz.: 80–128 cm, m.: 35–44 cm, váz h.: 168 cm. A sír aknájának elszíneződése altalajszemcsékkel kevert szürkésbarna, humuszos homok betöltődéssel jelentkezett a sárga homokos altalajban, 45 cm mélységében. A szabálytalan, piskóta alakú, dél felé kiszélesedő síraknában koporsó nyoma jelentkezett. A koporsó sarkainál, a déli végénél, a koporsó nyugati és keleti oldalán, a jobb alsó lábszárcsont középső része alatt, a jobb boka előtt és az akna északi végében *koporsókapcsok (9. kép 3)* kerültek elő, több töredékes állapotban. Ácskapocs alakúak és néhány töredék, egyik talán S-alakú *(14. kép 11)* kapocshoz tartozik, rajtuk famaradványt figyeltünk meg. H1.: 8,6 cm, sz1.: 6 cm; h2.: 10,3 cm, sz2.: 6 cm; h3.: 3,9 cm; h4.: 9,5 cm; h5.: 5 cm, sz5.: 4,8 cm; h6.: 1,7 cm, sz6.: 1,2 cm; h7.: 3,8 cm; h8.: 2,5 cm sz8.: 0,8 cm; h9.: 4,7 cm, sz9.: 1,5 cm; h10.: 2,9 cm; h11.: 2,4 cm; h12.: 4 cm; h13.: 1,9 cm, sz13.: 1,5 cm. A koporsóban *idős nő* rossz megtar-

[11] KJM RégAd. 47-84.
[12] KJM RégAd. 48-84.
[13] Csalog J.: Csongrád-Vendelhalom. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 9 (1958) 38.
[14] Dienes I.: Csongrád-Vendelhalom. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 10 (1958) 40.

tású csontváza feküdt hanyatt, nyújtott helyzetben *(9. kép 1)*. A koponyacsont a föld súlya alatt összeroppant. A karok nyújtva helyezkedtek el a test mellett. Lábai nyújtva, párhuzamosan feküdtek. A hátcsigolyák közül néhány, és a bal kézközép csontjai hiányoznak állatjáratok bolygatása miatt. Mell.: 1. A jobb láb végében, a koporsón belül világosszürke színű, korongolt, kerámiaőrleménnyel soványított, lágy tapintású, duzzadt peremű, félgömbös testű, alacsony, egyenes talpon álló *tál (9. kép 4)*, oldalán fúrt lyukakkal. Perem átm.: 16,3 cm, fenék átm.: 4,9 cm, ma.: 9,9 cm. 2. Az edény földjéből sötétkék színű üveg *kásagyöngy* került elő *(9. kép 2)*. Átm.: 0,3 cm.

Temetkezési szokások

A szarmata temetkezések a környezetből kiemelkedő homokdomb északi lejtőjén jelentkeztek. A sírgödrök K–Ny-i irányban egy sorban rajzolódtak ki. Az ásatási felszínrajz alapján az egykori temető északkeleti szélén lévő sírsor egy része került napvilágra, tehát a temető a most feltárt résztől déli és nyugati irányban folytatódott. A mára teljesen elhordott Vendel-halmon előkerült szarmata sírok beleillenek a 2009. évi ásatás során feltárt temetkezések rendjébe. A sírok közelében további két, lelet nélküli objektum került elő — 85. és 106. objektumok —, amelyek szintén D–É-i tájolásúak, és a temetőhöz tartozhattak.

A temetkezések kis eltéréssel D–É-i tájolásúak, a halottak fejjel délnek és lábbal északnak való fektetése általános szokás a Kárpát-medencei szarmaták körében (Kulcsár 1998, 16).

A 85. sírt, bár leletanyagot nem tartalmazott, a temető részeként értékeljük. A 320 × 130 cm-es téglalap alakú, kis eltéréssel D–É-i tájolású sírgödör középtengelyében keskeny, vastag, közel 2 m hosszú átégett, hamu és faszén maradványokkal kevert vörös földet figyeltünk meg *(17. kép 2)*. Az égett réteg alatt két nő, egy fiatal felnőtt és egy idős vázmaradványait bontottunk ki *(17. kép 3)*. A metszet jól mutatta, hogy az égett felület később keletkezett, mint a temetés *(17. kép 1)*. Nem sikerült eldöntenünk, hogy a csontmaradványok a tüzelés alkalmával, vagy még egy korábbi sírrablás, sírbolygatás során keveredtek össze. Feltételezhető, hogy tűzkultusszal összefüggő rítus, esetleg sírok mellett végzett áldozati szertartás nyomára bukkantunk. A tűzkultusz jelenségei a Kárpát-medencében élő szarmatáknál csak szórványosan fordulnak elő, amely elsősorban a dél-alföldi területekre jellemző (Kulcsár 1998, 27).

A 90. sírban koporsóra utaló nyom nem került elő, a vázcsontok szoros helyzete arra enged következtetni, hogy a sírba helyezett férfit halotti lepelbe csavarhatták.

A 108. sír esetében a vaskapcsok alapján egyértelmű a koporsóhasználat. A trapéz alakú szerkezetet a végeknél és az oldalánál — a fejnél kettő-kettő, ácskapocs alakú koporsókapocspár, a lábnál és az oldala láb felőli részénél egy-egy, ácskapocs alakú koporsókapocs, és egy S-alakú (?) vaskapocs — kapcsok tartották össze. Megfigyeléseink alapján, a fej felé erőteljesen szélesedő, csónak alakú rönkkoporsóba helyezhették a halottat. Ilyen típusú koporsó használatára a kelet-európai korai szarmata korszakban (Kr. e. 4–2. század), a prohorovkai-kultúra szaratovoi csoportjánál találunk példát (Dinnyés 1975, 68). A koporsó hossza 200 cm, szélessége a fejnél 76 cm, a lábnál kb. 35–40 cm lehetett.

A halotti lepel és a vaskapcsokkal erősített koporsók használata a Kárpát-medencei szarmaták körében vált általánossá (Kulcsár 1998, 30). A vasalkatrészes koporsók megjelenése a Kr. u. 260–270-es évek utáni időszakra tehető (Dinnyés 1975, 68–69; Kulcsár 1998, 28).

A 108. sír edényében talált gyöngy esetében elképzelhetőnek tartjuk, hogy a véletlen folytán került az edénybe, esetleg állat máshonnan húzhatta bele.

A leletanyag értékelése

A lándzsák a sírban, mint esetünkben is *(8. kép 5)*, leginkább a váll vonalában helyezkednek el (Vörös 1989, 52). A keleti sztyepp szarmata leletei között a lándzsák igen ritkán fordulnak elő, ezzel szemben a Kárpát-medencei temetőanyagban a kardok után a második legelterjedtebb fegyvertípus (Vaday 1989, 111; Istvánovits–Kulcsár 1995, 19). A fegyverek aránya a Kr. u. 3. század végétől a Barbaricum határterületein, folyók átkelőhelyein, stratégiai állomásain előforduló temetőkben, a halomsírokban, illetve halomsírok körüli temetkezésekben sokkal nagyobb (Vaday 1989, 109). Az Alföldön a lándzsák aránya a többi fegyverhez képest erősen megnő a kései (4. század 2. fele–5. század eleje) lelethorizontban, mint például a tápé-malajdoki, a madarasi, a Csongrád környéki temetőkben (Istvánovits–Kulcsár 1995, 19).

A 90. sírból származó pénz erősen kopott volt *(8. kép 2)*, a váz jobb oldalán, a medence tájékáról került elő, tehát valószínűleg egy erszényben lehetett, ami az övről lógott le.

Az egytagú, aláhajlított lábú fibula *(8. kép 3)* használata a szarmatáknál a Kr. u. 3. századtól kezdve a 4. század végéig–5. század elejéig megfigyelhető (Kőhegyi–Vörös 2011, 352). Analógiáját a múlt században feltárt 27. sír mellékletei között is megtaláljuk (Párducz 1950, LXXIX t. 3).

A 108. sír tálját *(9. kép 4)* a szarmatákra jellemző általános szokás szerint a láb környékére helyezték. A félgömbös testű, duzzadt peremű tál jó párhuzama az 1937-ben feltárt 27. sírból való (Párducz 1950, LXXIX t. 2). Párducz Mihály ezt a táltípust a római Drag. 37 *terra sigillata* utánzatának gondolta és használatának felső határát a 3. századra datálta, néhány esetben a 4. századi keltezést is valószínűsített (Párducz 1937,

155). Vaday Andrea szerint ez a tárgytípus még a 4. században és az 5. század elején is megtalálható a szarmata emlékanyagban (VADAY 1989, 147).

A Vendel-halmi sírok leletei pontos datálást nem tesznek lehetővé. A koporsó jelenléte alapján a temetőrész használata legkorábban a 3. század végén kezdődhetett. A 90. sír aláhajlított lábú fibulája és lándzsája általánosan elterjedt típusok voltak a szarmatáknál a 3–5. század között. A 108. sír félgömbös tálja szintén használatban volt az 5. század elejéig.

Csongrád 87. nevű lelőhelyet (KÖH azonosító: 17259) Kertész Róbert 1988-ban régészeti terepbejárás során azonosította Csongrád városától délre, a Szántó határrészben *(1. kép 4).* A szentesi műút és a vasútvonal mellett, közvetlenül délnyugatra elhelyezkedő lelőhely átnyúlik a műút északi oldalára is (KERTÉSZ 1989). Korábban szórványos kerámiatöredékek kerültek a lelőhely északi szélét határoló református-temető környékéről[15] a csongrádi Tari László Múzeum gyűjteményébe.

CSONGRÁD-SZÁNTÓ HATÁRRÉSZ, SZENTESI VASÚT

A Csongrádot elkerülő 451-es út nyomvonalán 2009-ben 5234 m² került humuszolásra. 153 objektumot rögzítettünk, melyek többsége a késő szarmata korra datálható. A jelenségek zöme verem és gödör volt, árokszakaszok, kutak, kemencék, cölöphelyek, egy földbemélyített ház és ipari tevékenységhez köthető, nagyméretű objektumkomplexumok is előkerültek, valamint egy temetkezés is *(10. kép 3).*

A sír leírása

102. sír (10. kép 1; 17. kép 4): T.: DNy–ÉK (320–140°). H.: 68 cm, sz.: 32 cm, m.: 12 cm. A 45. gödör kemény, fekete, humuszos öntési talaj betöltéssel jelentkező foltjától nem különült el 70 cm mélységben. A gödör bontása során, annak keleti részében találtuk meg az *idősebb nő* rossz megtartású, hanyatt, nyújtott helyzetben fekvő csontvázát. A koponya, a medence és a végtagok erőteljesen hiányosak. A sír vágta a gödröt. Mell.: 1. Zöld színű, szögletes alakú *üveggyöngy töredéke (10. kép 2).* H.: 0,6 cm, furat átm.: 0,3 cm.

A feltárt település közepén előkerült sír magányos temetkezés lehet. Tájolása illeszkedik a Kárpát-medencei szarmaták körében elterjedt D–É-i irányú sírba fektetéssel.

DEREKEGYHÁZ-LÁSZLÓTELEK, CSIKÓS-TANYA

Derekegyház község délnyugati határában, a Nagymágocs felé vezető főúttal párhuzamosan kerékpárút épült. A nyomvonalban három lelőhelyen végeztünk próba- és megelőző feltárást 2011. június 2. és augusztus 25. között. Az épülő kerékpárút helyén kutatószelvényeket húztunk, így 2,2–2,7 m szélességben, csaknem 2000 m hosszúságban kutattuk meg a területet. Egyik lelőhelyünk Lászlótelek, Csikós-tanya (23. lelőhely, KÖH azonosító: 17752) a Kórógy-ér mellett fekszik, terepbejárási adatokból 1991 óta szarmata településként ismert *(11. kép 1)* (ORMÁNDY 1992). A lelőhelyet teljes hosszában (580 m) vágta át K–Ny-i irányban a kerékpárút *(11. kép 2).*

A feltáráson Árpád-kori falut és egy szarmata temető részletét találtuk meg. Közvetlenül a 23. lelőhely mellett, annak nyugati oldalán helyezkedik el a 20. lelőhely, ahol szarmata és Árpád-kori település maradványai kerültek napvilágra. A két lelőhely a kerékpárút nyomvonalában nem választható szét. A szarmata sírok a 23. lelőhely nyugati harmadában feküdtek, a 20. lelőhely szarmata települése mellett. Összesen 5 temetkezést találtunk.

A sírok leírása

15. sír (12. kép 1–2): T.: DDK–ÉÉNy (160–340°). H.: 210 cm, sz.: 80 cm, m.: 126 cm.[16] Bolygatott. Foltja fekete, humuszos, altalajdarabokkal kevert betöltéssel jelentkezett, bizonytalanul vált el az altalajtól, déli vége közvetlenül a kerékpárút déli szélénél ért véget. Északi része befutott a szelvényfal alá. A lekerekített sarkú téglány akna függőleges falú, vízszintes, az északi szelvényfalnál teknős aljú, kissé benyúlva a szelvényfal alá. Az objektum aljához közel, nem anatómiai rendben *gyerek* rossz megtartású vázmaradványa került elő, vékony hosszúcsontok és néhány fog. Mell.: 1. A fogak mellett kézzel formált, rosszul kiégetett *edény (12. kép 6)* volt. Szürke színű, barna foltos, kerámiaőrleménnyel soványított, kihajló, kívül ujjbenyomásokkal tagolt peremű, vállban öblösödő, ívelten összeszűkülő, profilált aljú pohár. Perem átm.: 7,4 cm, fenék átm.: 4,7 cm, ma.: 9,5 cm. 2. Az objektum alján egy zöldeskék színű, nyomott gömb alakú egyik

[15] A tárgyak 57.7.1–3.; 69.15.1–5. leltári számokon találhatók.
[16] A sírok mélységadatai a jelenlegi felszíntől mérve.

oldalán kopott *üveggyöngy (12. kép 5)* volt, állatjáratban. Átm.: 0,8 cm, ma.: 0,5–0,6 cm.

16. sír (12. kép 3–4, 17. kép 5): T.: DDK–ÉÉNy (154–334°), váz T.: DDK–ÉÉNy (154–334°). Akna h.: 170 cm, sz.: 37–48 cm, m.: 70–74 cm. Kettőssír (?): *gyerek* és *felnőtt*. A folt ovális, fekete humuszos betöltésű. Az akna szabálytalan, lekerekített sarkú, téglalap alakú, csaknem függőleges falú, egyenetlen aljú. A sírban zömmel felszívódott, kevés, rossz megtartású csont DK–ÉNy-i tájolású vázat/vázakat valószínűsít.

23. sír: T.: DDK–ÉÉNy (162–342°). H.: 132 cm, sz.: 80–90 cm, m.: 138 cm. Az objektumot lekerekített sarkú téglalap alakú, a nyugati és déli részén homogénebb fekete, egyébként altalajjal erősen kevert foltként észleltük *(13. kép 1)*. Északi fele a szelvényfal alá futott. A szelvényfalnál lévő metszetfal a gödör nyugati részén feketés betöltődést mutatott, míg a többi részen az altalajjal erősen kevert föld jelentkezett, mint a foltban *(13. kép 3)*. Az objektum egy tálszerűen lemélyedő, nyugati, hosszanti oldalán rézsűs falú, egyenetlen aljú sírgödörnek bizonyult. Néhány visszadobott embercsont volt a betöltésben, illetve a sírfenéken *(13. kép 2)*: északról a sírgödör közepén állkapocscsont, déli végében combcsont, borda és egyéb csontok hevertek másodlagos helyzetben. Mell.: 1. A sír földjében kevés patics és néhány *vastöredék (13. kép 5–6)* volt. 2. Köztük egy középső nyélállású, egyélű, feltehetően egyenes hátú *vaskés (13. kép 7)*, melynek nyéltüskéjén farostlenyomatokat figyeltünk meg. H.: 5,4 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,3–0,6 cm. 3. Az egyik töredékhez hozzározsdásodva egy ezüst *érme (13. kép 4)* is előkerült. Előlapján jobbra néző női profil, körülötte FAUSTINA DIVA felirat, hátlapján gyöngyözött keretben középen nőalak, körülötte CERES felirat olvasható. Átm.: 1,7–1,9 cm.

25. sír: T.: DDK–ÉÉNy (164–344°). H.: 192 cm, sz.: 80–90 cm, m.: 144 cm. A déli szelvényfal alá futó, kissé szabálytalan téglalap alakú folt betöltése sárga vályogos altalajdarabokkal erősen kevert, fekete, humuszos föld, melyben középen, nagyjából a szelvényünkbe eső objektumrész közepéig, fekete folt jelentkezett *(14. kép 1)*. A metszetfalban jól megfigyelhető volt, hogy a függőleges falú, vízszintes aljú sírgödör a humusz szintjéből indul. Nem sokkal lejjebb, a betöltődés felső részén állkapocs egy darabja is látszott a falban. A metszet alsó részén egyértelműen kirajzolódott egy beásás sötét foltja, melynek oldalai a sír közepe felé, illetve kissé nyugatra tolódva szűkültek. Ez a gödör nem ért le egészen a sír aljáig, alsó szélének vonalában egy vékony, fekete csík futott, nagyjából vízszintesen keletről a sír széléig. A beásás betöltése alatt a sírfenéken, attól elkülönülve, a sír középső részén ismét sötét, feketés elszíneződés volt látható *(14. kép 2)*. A betöltésben kevés embercsontot találtunk, valamint az aljához közel, nagyjából azon a szinten, ahol a beásott gödör alja található, *in situ* megőriztünk egy hosszúcsontot a délnyugati részen *(14 kép 3, 17. kép 7)*. Mell.: 1. A sír északi részének közepén egy lemezes *vaseszköz töredéke (14. kép 4)* hevert. A tárgyon, a két keskeny lemez között farostlenyomatok láthatók. Elképzelhető, hogy két vastárgy korrodálódott össze. H.: 4,6 cm, sz.: 1,6 cm, v.: 0,7 cm.

37. sír (15. kép 1, 17. kép 6): Akna T.: DK–ÉNy (142–322°), váz T.: DK–ÉNy (142–322°). Akna sz.: 71 cm, m.: 85 cm, váz mérhető h.: 75 cm. Bolygatott. A mai felszíntől 60 cm mélyen jelentkező, lekerekített sarkú, barnásfekete humuszos, altalajszemcsével kevert betöltésű folt északnyugati része fölött egy Árpád-kori árok húzódott. A sírgödör lekerekített sarkú téglány, függőleges falú, teknős aljú. A sírban *férfi* nyugodott. A rossz megtartású váz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponya eredetileg kissé feltámasztott lehetett, kelet felé billent. A felkar és a kulcscsont egymáshoz közel feküdtek. A bordák és a gerincoszlop egy része rossz állapotú, felszívódásnak indult. Mell.: 1. A koponya mellé kelet felől, a váz jobb oldalára, közvetlenül a karcsont fölé fűzfalevél alakú *vaslándzsát (15. kép 5)* tettek. Köpűje kör átmetszetű, a végén bronz szegeccsel. Penge h.: 22,2 cm, sz.: 5 cm, a köpű belső átm.: 1,5 cm. 2. Az állcsont előtt, a jobb vállcsont és a gerincoszlop között, feltehetően viseleti helyén, egy ezüst *számszeríj-fibula (15. kép 2)* feküdt haránt irányban. Rugószerkezete bronzból készült. Kengyele háromszög átmetszetű, a láb és a kengyel találkozásánál, valamint a láb végén bordával díszített, vége gombbal lezárt. H.: 3,9 cm, sz.: 1,5 cm, ma.: 1,9 cm. 3. A bordákon, a mellkas felső részén, a váz jobb oldalán egy valószínűleg korongolt, finoman iszapolt edényből származó *kerámiaszilánk (15. kép 3)* volt. H.: 2,3 cm, sz.: 1,4 cm. 4. A sír felett futó 19. árok mélyebb pontján, a sír közelében, attól északra, egy szürke színű, kézzel formált, rosszul kiégetett *edényt (15. kép 4)* is találtunk. Kerámiaőrleményes anyagú, lekerekített, kihajló peremű, tojásdad testű, egyenes aljú kis fazék. Perem átm.: 7,5 cm, fenék átm.: 5,5 cm, ma.: 9,7 cm.

A temetkezési szokások áttekintése

A 16. és 25. melléklet nélküli sírokat tájolásuk, a temetőrész rendjébe való illeszkedésük miatt tarthatjuk egykorúnak a többivel.

Az előkerült sírok rablottak vagy egyéb módon bolygatottak voltak. Így az eltemetettek életkorára, nemére vonatkozóan az adatok bizonytalanok. Az öt sír a nyomvonalban nagyjából 56 m hosszúságú területen helyezkedett el. Mivel K–Ny irányban több temetkezést nem találtunk, a temető északi és déli irányba folytatódik tovább. A 15. és a 16. sír feltűnően közel feküdt egymáshoz, a távolság köztük 1,5 m. A 15., 16. és 37. sír egy csoportot alkotott, tőlük 26 m távolságra, keletre található a 23. és 25. sír. Azonban a két csoport között Árpád-kori objektumok voltak, melyek szétdúlhattak korábbi temetkezéseket.

A sírok tájolása minden esetben DK–ÉNy. A D–É-i tengelytől 16–38° az eltérés. Kulcsár Valéria összefoglaló munkája szerint a D–É-i tájolás tartható általánosnak a Kárpát-medencében a szarmata népesség körében (Kulcsár 1998, 15–16). Ebbe a szokásba illeszkednek a derekegyházi sírok is.

A 15. sír eredeti alakja kérdéses. A bizonytalanság a folt többszöri nyeséséből, az objektum hosszú és keskeny voltából, a benne lévő csontok rossz megtartásából és nem egyértelmű helyzetéből adódik. Elképzelhető, hogy egy valószínűleg üres területet körülkerítő, határozatlan ívelődése miatt inkább ovális vagy négyzetes kerítőárok lehetett, benne egy

gyerektemetkezéssel,[17] vagy esetleg egy kb. 3 m hosszúságú sírgödör, melynek északi végét a szelvényfal miatt nem tudtuk feltárni. Valószínűbbnek tűnik azonban, főként a foltfotó utólagos elemzése után, hogy egy olyan sírról van szó, melyet északi irányból közelítő rablógödörrel vagy rablóárokkal dúltak fel. A bizonytalanságok miatt a sírgödrök méreteire vonatkozó összefoglalásban a 15. sír esetében csak a mélységadatot vettük figyelembe.

Teljes egészében feltárt és a sírgödörre vonatkozóan viszonylag épen maradt sír csupán egy volt a területen.[18] Ezért a sírgödrök méreteire és formáira vonatkozóan az adataink nem teljes mértékben pontosak. Alakjuk többnyire téglalap vagy lekerekített sarkú téglalap. Kivételt a 16. sír jelent, melynek egyik hosszanti oldala ívelt, a két rövidebb pedig erősen lekerekített. Nagyságukat illetően annyi elmondható, hogy a legkisebb alapterülettel a 16. sír rendelkezik (0,7 m^2). A többi sír esetében csak az figyelhető meg, hogy alapterületük nagyobb, mint 1,1 m^2 (a 23. sír esetében), és mint 1,6 m^2 (a 25. sír esetében).

A sírok mélységadatai általában nem képezik elemzés tárgyát, mert azok nagyban függnek a feltárás körülményeitől és a jelenlegi talajviszonyoktól (Kulcsár 1998, 23), de a mai felszíntől mért mélységek, és az egymáshoz hasonlított értékek jó viszonyítási alapot adnak. A sírok mélysége 3–144 cm között mozog. Legsekélyebb a 16. sír, ennek csak a legalját sikerült megfognunk. Majd a lándzsával eltemetett fiatal férfi sírja (37. sír) következik a sorban. A legmélyebbek azok a temetkezések voltak, amelyeket ki is raboltak, a legmélyebb éppen az a 25. sír, melyben egy kis darab vastöredéken és néhány csonton kívül nem maradt semmi.

A 23. és 25. síroknál a bolygatást korábbi rablás okozta. Már a folt előkerülésekor érzékeltük az eltérő betöltéseket, a metszetre, illetve a teljes bontásnál pedig egyértelműen bebizonyosodott a kifosztás ténye. Nem volt nehéz azonosítani a jelenséget, hiszen több kutató is foglalkozott a szarmata kori sírok rablásával (Kőhegyi 1994, 277–283; Gallina 1999, 15–16; Mészáros–Sóskuti 2006, 117–132). A 23. sír esetében valószínűleg a nyugat felőli fekete betöltés jelzi a sírgödröt, melyre kelet felől ástak rá egy ovális, majdnem az egész temetkezést érintő aknát. A fosztogatók kelet felől nagyjából eltalálhatták a sír szélének helyét, a rablógödör nemigen terjed túl rajta, bár foltjában viszonylag széles az objektum. Munkájuk során a rablók valószínűleg a csontok nagy részét a sír délnyugati sarkába húzták. A rablógödör szinte az egész sírra kiterjedt, s azt teljes mértékben fel is dúlta. A betöltésből előkerült néhány paticsdarab a bolygatás során kerülhetett bele, és települési anyagként értékelhető (Vaday 1996, 36).

A 25. sírnál nagyjából a sírgödör szélességében, vagy azon kissé belül ástak egy nagyobb gödröt, mely nem érte el a sír teljes hosszát. A rablóakna betöltése ebben az esetben sötétebb elszíneződésként jelent meg. A metszet alapján egy darabig a sírfalak mentén haladtak lefelé a rablók, majd egy rövidebb szakaszon szűkül a gödrük. A rablógödör alja nem pontosan a sír közepe felé halad a metszetfalban. Nem az egész temetkezésre ástak rá, hanem a sírgödrön belül egy nagyobb részre, bár ez esetben is teljesen feldúlták azt.

A 15. sírt is nagy valószínűséggel fosztogatók dúlták fel. A halott pontos helyét nem ismerték a rablók, egy gödörrel vagy árokkal keresték azt meg, melyet a sírgödör rövidebb oldala felől ástak. Ez esetben is valószínűleg teljes feldúlásról beszélhetünk.

A 25. sírnál megfigyelhető egy olyan temetkezési szokás, mely a sírgödör előkészítéséhez tartozik. A metszetben a rablógödör aljánál, és pontosan az alatt, sötétebb elszíneződés látszik, valamint a sírban megmaradt egy csont és vastöredék is magasabban helyezkedett el a sír aljánál. A csont és a tárgy a bolygatás miatt is magasabbra kerülhetett, de a sötét elszíneződés miatt gondolhatunk arra, hogy a sír alját kibélelték valamilyen szerves anyaggal, vagy a halott alá tettek valamit. Korábbi temetőfeltárások alkalmával is figyeltek meg hasonló jelenséget, s feltételezhető, hogy halott alá fektetett deszkák, vagy vastag nemeztakaró nyomairól van szó (Kulcsár 1998, 27; Nagy 2005, 18). Esetünkben mintegy 15–20 cm vastagságú feltöltődést figyeltünk meg.

A leletanyag értékelése

Viseleti elemek közül egy fibulát *(15. kép 2)* találtunk a temetőrészben, a 37. sírban. Eredeti helyzetében bontottuk ki, az áll alatt, rugószerkezetével az áll irányába, kissé ferde állásban a gerincoszlop mellett. A felsőruházatot, köpenyt vagy inget foghatták össze vele. A tárgy az alföldi típusú számszeríj-fibulák csoportjába tartozik. A típus elterjedése a Kr. u. 2. század közepe–3. század 1. fele közötti időszakban igen gyakori az Alföld középső sávjában (Vaday 1989, 78).

Az egyetlen gyöngyszem *(12. kép 5)* a 16. sírból került elő. Valószínűleg ékszerként használták. A nyomott gömb alakú gyöngyök gyakran előfordulnak a Kr. u. 1–4. században a Kárpát-medencében (Dinnyés 1980, 201).

A fegyverek csoportját a 37. sírból származó lándzsa *(15. kép 5)* képviseli. A váll vonalában helyezkedett el,

[17] A sírok körüli árkok funkciójával, formájával összefoglalóan Kulcsár Valéria foglalkozott (Kulcsár 1998, 35–40).
[18] A 16., és rábontás után a 37. sír esett teljes egészében a feltárási területre, de a 37. sír északnyugati része megsemmisült a bontás előtt.

ez megfelel az általános szokásnak (Vörös 1989, 52). Pontosan a karcsont fölött találtuk meg, vele egy szinten és egy vonalban. A karcsont azon a helyen volt, ahol a lándzsa botjának kellett volna elhelyezkednie. Vagyis a kibontott sír alapján a lándzsának csak a vasból készült részét tették a halott mellé. A sírba helyezés módjának másik jellegzetessége, hogy élével felfelé került elő. A lándzsa köpűjének keresztmetszete szűk, méretre keskeny és több mint 2,5-szer kisebb, mint a penge. A penge elnyújtott, az alsó részén szélesedő, a köpűnél szélesebb, fűzfalevél alakú. A 22 cm-es hosszával viszonylag nagynak számít (Istvánovits–Kulcsár 1995, 20).

A lándzsák elterjedése a Kr. u. 2–3. századtól már érzékelhető a Kárpát-medencében, leginkább a szarmata határterületeken (Vaday 1989, 111–112; Istvánovits–Kulcsár 1995, 21). A 4. századtól viszont számuk megnő, ahogyan a többi fegyvertípusnál is ez megfigyelhető, és elterjedésük a belső területeken is gyakoribb (Vörös 1989, 51; Vaday 1989, 111).

A 23. sírból egy ezüst denár *(13. kép 4)* származik, viszonylag jó állapotban, a feliratok jól olvashatóak. A Faustina-érmeket a Római Birodalomban Kr. u. 141–161 között verték (Kőhegyi–Vörös 1996, 191).

Néhány apró vastöredék mellett egy késtöredéket *(13. kép 7)* is a leletek közé sorolhatunk, mely a 23. sírból került elő. Típusát csak részben tudjuk megállapítani. Középső nyélállású, egyélű darabról van szó. A 25. sír vastárgyának *(13. kép 5–6)* funkcióját nem tudtuk megállapítani. Leginkább csipeszre, vagy öv szíjszorító részére hasonlít a tárgy, de vasból készült, és lemezei között famaradvány látszik, valamint rajta talán egy szegecs rozsdásodott része vagy egy másik tárgy van.

Kerámiaedényből kettőt is találtunk, két, kézzel formált poharat vagy kisebb fazekat. Ezeken kívül a 37. sírban még egy kerámiaszilánk volt. A 37. sírhoz tartozó edény *(15. kép 4)* nem a váz mellől került elő. Abban az árokban találtuk meg a sírtól északkeletre, amelyben maga a temetkezés is benne volt. Mivel az árkot az Árpád-korhoz köthetjük a belőle előkerülő leletanyag alapján, az edény, anyaga, formája alapján nagy valószínűséggel a sírhoz tartozott. A 15. sír edényéről *(12. kép 6)* sem állapítható meg a halotthoz viszonyított helyzete, hiszen a megmaradt csontok között anatómiai sorrendet nem lehetett megállapítani. A két edény formailag, és kivitelében is hasonló. Párhuzamai a Kr. u. 2–5. századi temetőkben biztosan jelen vannak (Vaday 1985, Abb. 11. 21; Kőhegyi–Vörös 2011, 102. tábla 8). A kerámiaszilánk (15. kép 3) a 37. sírban nyugvó férfi mellkasán, annak jobb oldali részén volt. Kerámiatöredékek sírba helyezését más temetőkben is megfigyelték (Kovács 1914, 114–115; Párducz–Korek 1948, 294).

A temetőrész kora

A temetőrész használatának legkorábbi időpontja az érme és a fibula alapján a Kr. u. 2. század 2. felére tehető. A lándzsa és az edények alapján a kései időszakban is temetkezhetett ide a közösség. Azonban a lándzsa korai fibulatípussal egy sírban fordul elő, a kései keltezést ez alapján a fegyver nem támogatja. Az edények párhuzamai pedig széles időkeretek közt találhatók meg a szarmata leletanyagban.

A 451. sz. Csongrádot elkerülő út 2008. évi megelőző feltárásain részt vett Somogyi Krisztina régész; munkájáért és a közlési jog átadásáért a szerzők ezúton is köszönetüket fejezik ki.

Csongrád-Vendel-halom 55. sír bontását és a leletek rajzolását Szabó Dénes végezte, Derekegyház-Lászlótelek sírjainak rajzait Barabás Anikó és Orosz Ferenc készítették.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A közölt sírok embertani meghatározását Marcsik Antóniának köszönjük.

Köszönjük Vörös Gabriellának a cikk megírásához nyújtott hasznos tanácsait.

IRODALOM

BÓNA 1961: Bóna I.: Az újhartyáni germán lovassír. — Das germanische Reitergrab von Újhartyán. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 19 –209.

DINNYÉS 1975: Dinnyés I.: Az S-alakú koporsókapcsok használatáról. — Vom Gebrauch der S förmigen Sargklammern. *Studia Comitatensia* 3 (1975) 61–77.

DINNYÉS 1980: Dinnyés I.: 2–3. századi szarmata sírok Tápiószelén. — Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápiószele. *Studia Comitatensia* 9 (1980) 187–234.

GALLINA 1999: Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírrablások kérdéséhez. — Spätsarmatische Gräberfeld von Kiskunfélegyháza-Kővágóér. Angaben zur Fragen der Sarmatischen Grabkonstruktionen und Zeitgenossene Grabberaubung. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai* (Veszprém, 1997. november 28–30.) Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 7–27.

GÁRDONYI 1914: Gárdonyi G.: A magyarországi halmok kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 381–398.

GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatensia* 31 (2011) 125–253.

ISTVÁNOVITS 1991: Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. — Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebiets in dem 4–5. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2 (1991) 29–52.

ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1995: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Szálfegyverek és íjak a Dunától keletre fekvő Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. — Stichwaffen und Bögen östlich der Donau gelegenen sarmatisches Barbaricum des Karpatenbeckens. *Altum Castrurm* 4 (1995) 9–32.

KERTÉSZ 1989: Kertész Róbert: *Csongrád határának régészeti topográfiája*. Egyetemi szakdolgozat. JATE Régészeti Tanszék. Kézirat. Szeged 1989.

KOVÁCS 1914: Kovács I.: A jánosszállási jazyg temető. — Cimetière jazyque de Jánosszállás. (À la frontière de Szeged). *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 5 (1914) 109–120.

KŐHEGYI 1994: Kőhegyi M.: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. — Grabberaubung bei den Sarmaten in Ungarn. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. *— Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 277–285.

KŐHEGYI–VÖRÖS 1996: Kőhegyi M. – Vörös G.: A madarasi temető római pénzei. — Römische Münzen des Friedhofs in Madaras. In: *A numizmatika és a társtudományok II.* (Konferencia Debrecenben 1995. október 2–4.) Szerk.: Krankovics I. Debrecen 1996, 183–199.

KŐHEGYI–VÖRÖS 2011: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.

KULCSÁR 1992: Kulcsár V.: Megjegyzések a szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez. Gyöngyös viseletű kislány sírja Kiskunfélegyháza-Pákáról. *Kutatások Bács-Kiskun megyében 1990.* 1992, 6–12.

KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — Burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin. *Múzeumi Füzetek* 49. Aszód 1998.

MARCSIK 1974: Marcsik, A.: Data of the Copper Age anthropolgical find of Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshalom. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/-2 (1974) 19–27.

MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006: Mészáros P. – Sóskuti K.: Megjegyzések a szarmata kori sírrablásokhoz. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* 2005 (2006) 117–132.

NAGY 2005: Nagy D. S.: Az Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya szarmata temetője. — Sarmatisches Gräberfeld aus der MÁV-Sandgrube von Orosházi-tanyák. *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 11–48.

NAGY 1893: Nagy G.: A régi kun temetkezés. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 114.

NAGY 1893a: Nagy G.: A hun-avar és a magyar pogány kori sírleletek jellemzése. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 317.

ORMÁNDY 1992: Ormándy János: *Derekegyház régészeti topográfi ája és településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat. JATE Régészeti Tanszék. Kézirat. Szeged 1992.

PÁRDUCZ 1937: Párducz M.: Újabb jazig leletek Hódmezővásárhely határában. — Neuere Jazygenfunde bei Hódmezővásárhely. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 13 (1937) 78–88.

PÁRDUCZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.* Archaeologia Hungarica Archaeologia Hungarica 30. Budapest 1950.

PÁRDUCZ –KOREK 1948: Párducz M. – Korek J.: Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös szög késő szarmata emlékanyagában. — Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la region lilimtée par les fleuves Maros–Tisza et Körös. *Archaeologiai Értesítő* 7–9 (1946–1948) 1948, 291–312.

PÁRDUCZ–TARY 1939: Párducz M. – Tary L.: A Csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet. — Les trouvailles de Csongrád–Vendelhalom de l' epoque de la conquéte du pays hongrois. *Folia Archeologica* 1–2 (1939) 189–199.

VADAY 1985: Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-újtelep. *Acta Archaeologia Hungarica Archaeologia Hungarica* 37 (1985) 345–390.

VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. — Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Antaeus 17–18 (1988–1989) 1989.

VADAY 1996: Vaday A.: Szarmata temetőrészlet Kompolton. — Ein sarmatisches Gräberfeldsdetail in Kompolt. *Agria* 31–32 (1995–1996) 1996, 5–62.

VÖRÖS 1989: Vörös G.: Fegyveres sírok az Alföldön a 4. század második fele és az 5. század közepe között. — Begräbnisstätten mit Waffen auf der ungarischen Tiefebene von der Hälfte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988/-1 (1989) 41–58.

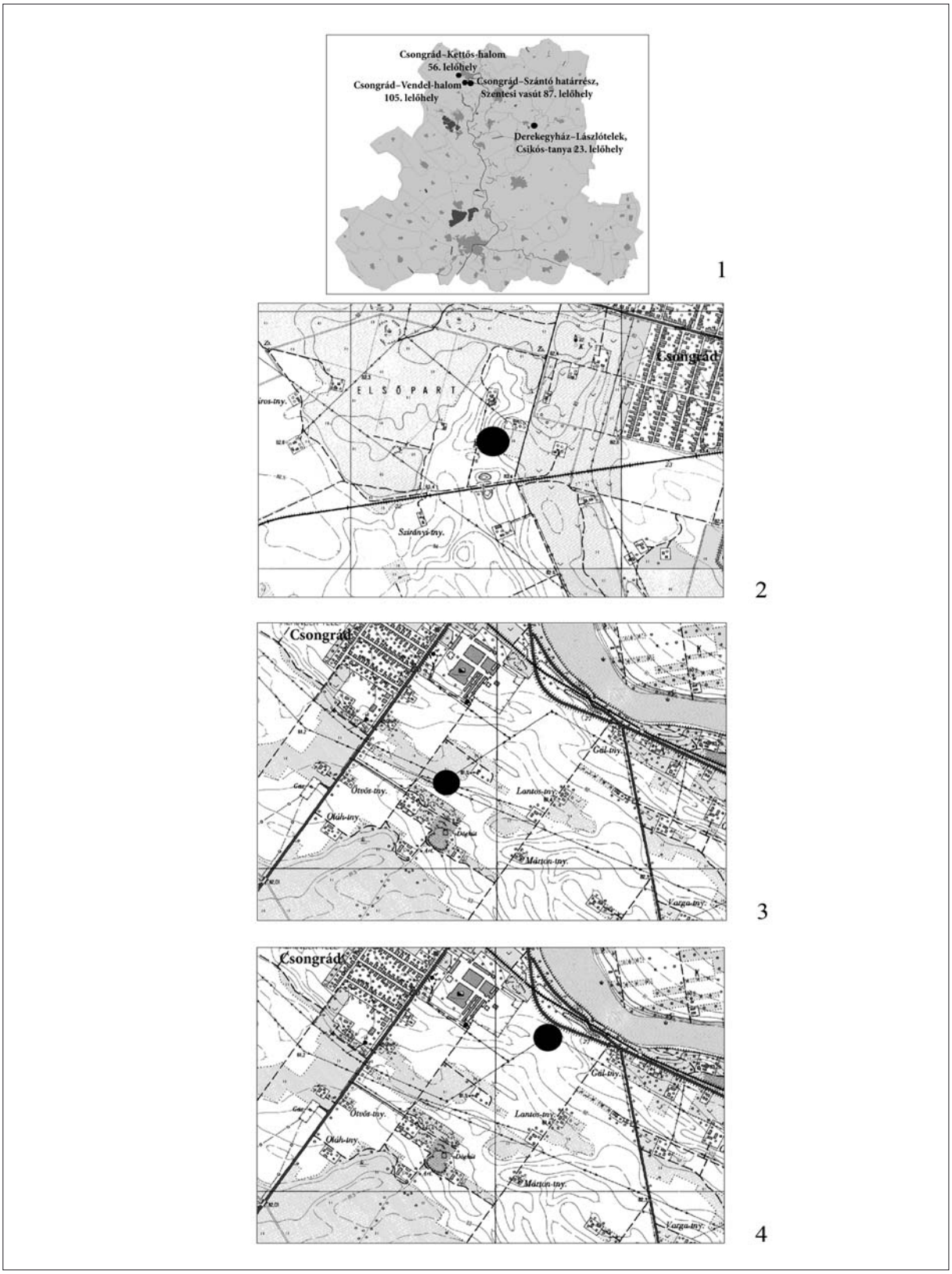
NEW SARMATIAN GRAVES IN NORTHERN COUNTY CSONGRÁD

Between 2007 and 2011, the Szentes Museum conducted excavations in nineteen locations. Presented here are the Sarmatian burials from the sites at Csongrád-Kettőshalom, Csongrád-Vendel-halom, Csongrád-Szántó határrész, Szentes railway and Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya *(Fig. 1)*.

Three undisturbed burials were uncovered at Csongárd-Kettős-halom *(Fig. 2)*, all three of which can be dated to the late Sarmatian-Hunnic period. The high number of coral beads recovered from Grave 55 *(Fig. 3)* is noteworthy because their position in the grave suggested that they had trimmed the hemline of the costume or had adorned the footwear. They are unparalleled in the archaeological material of the Sarmatians from Hungary. The silver lunula from Grave 178 *(Fig. 5. 3)*, a jewellery item whose popularity among the adornments worn by Sarmatian men grew from the mid-3rd century, is a similarly rare and remarkable find.

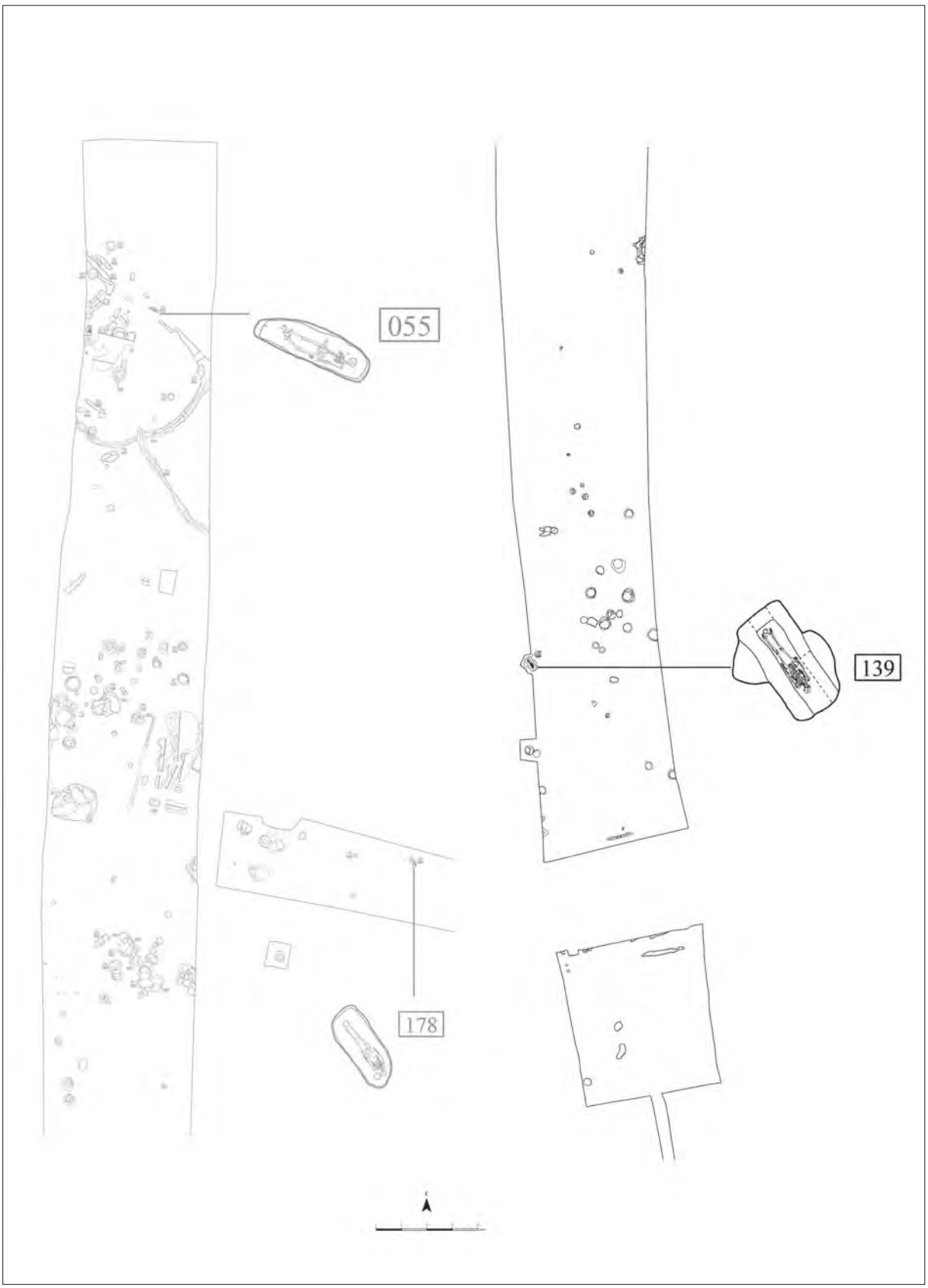
The cemetery section uncovered at Csongrád-Vendel-halom *(Figs 6–9)* enabled the exact location of the earlier excavations conducted on this site. The graves uncovered here can be assigned to the 3rd–4th centuries.

The five burials found at Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya *(Figs 11–15)* represent the graves of a larger cemetery. The grave goods deposited in the burials (a lance, a brooch, a coin of Faustina and various vessels) indicate that the graves can be assigned to the later 2nd century at the earliest and the end of the Sarmatian period at the latest.

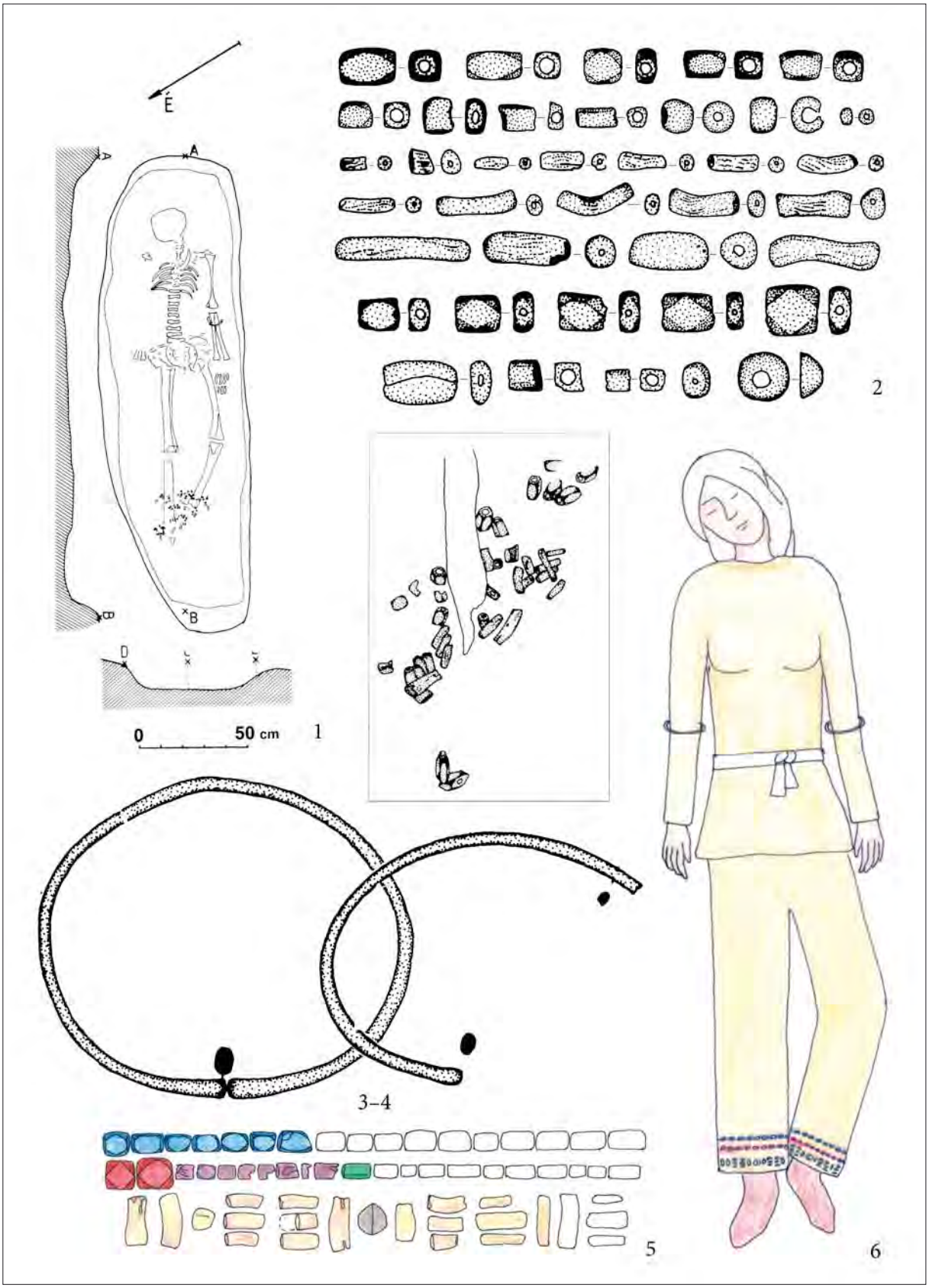

1. kép. 1. A lelőhelyek Csongrád megye területén; 2: Csongrád-Kettőshalom; 3: Csongrád-Vendel-halom; 4: Csongrád-Szántó határrész, szentesi vasút lelőhely

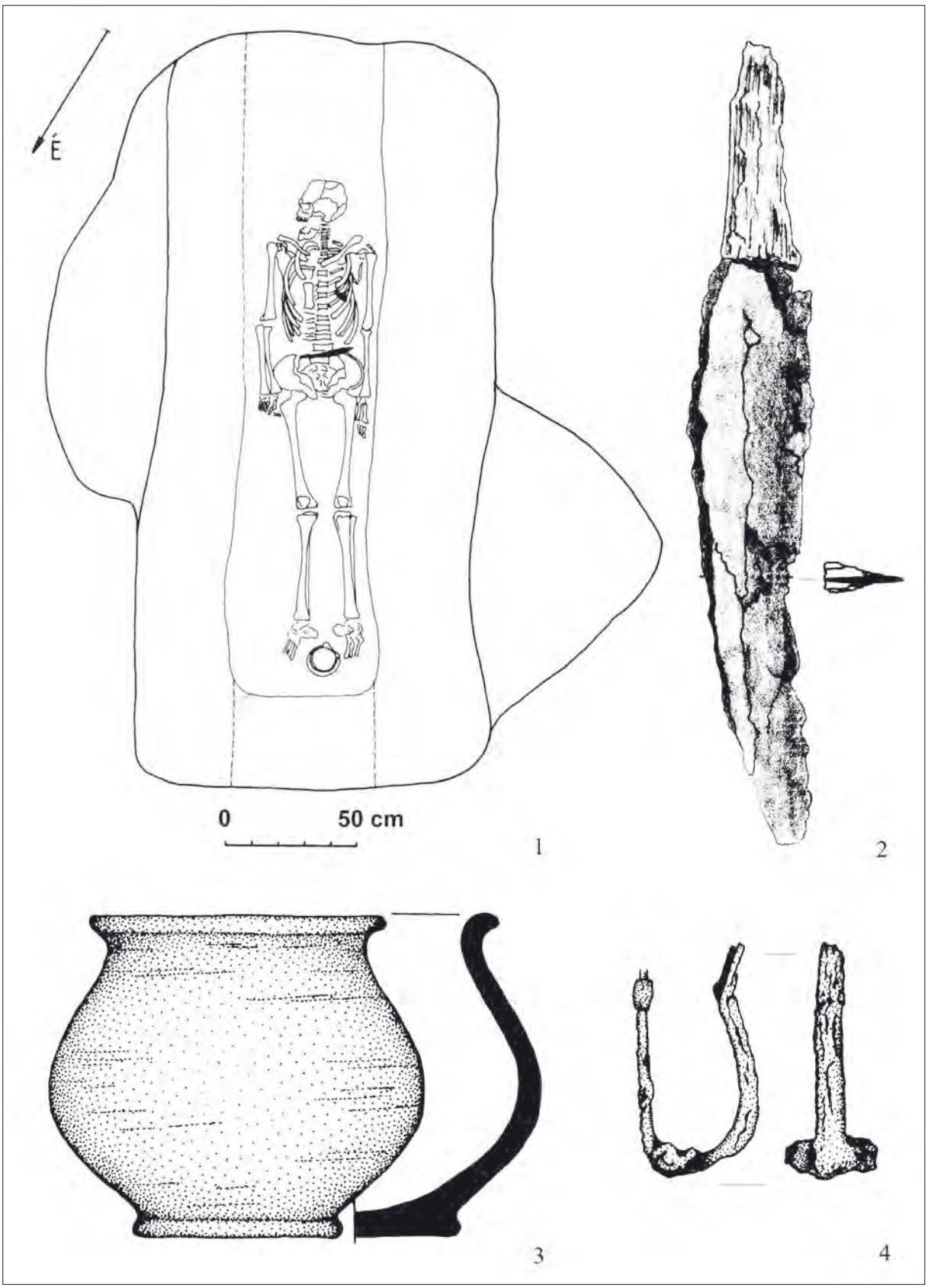
Fig. 1. 1: Location of the newly-investigated Sarmatian sites in County Csongrád; 2: Csongrád-Kettőshalom; 3: Csongrád-Vendel-halom; 4: Csongrád-Szántó határrész, Szentes railway

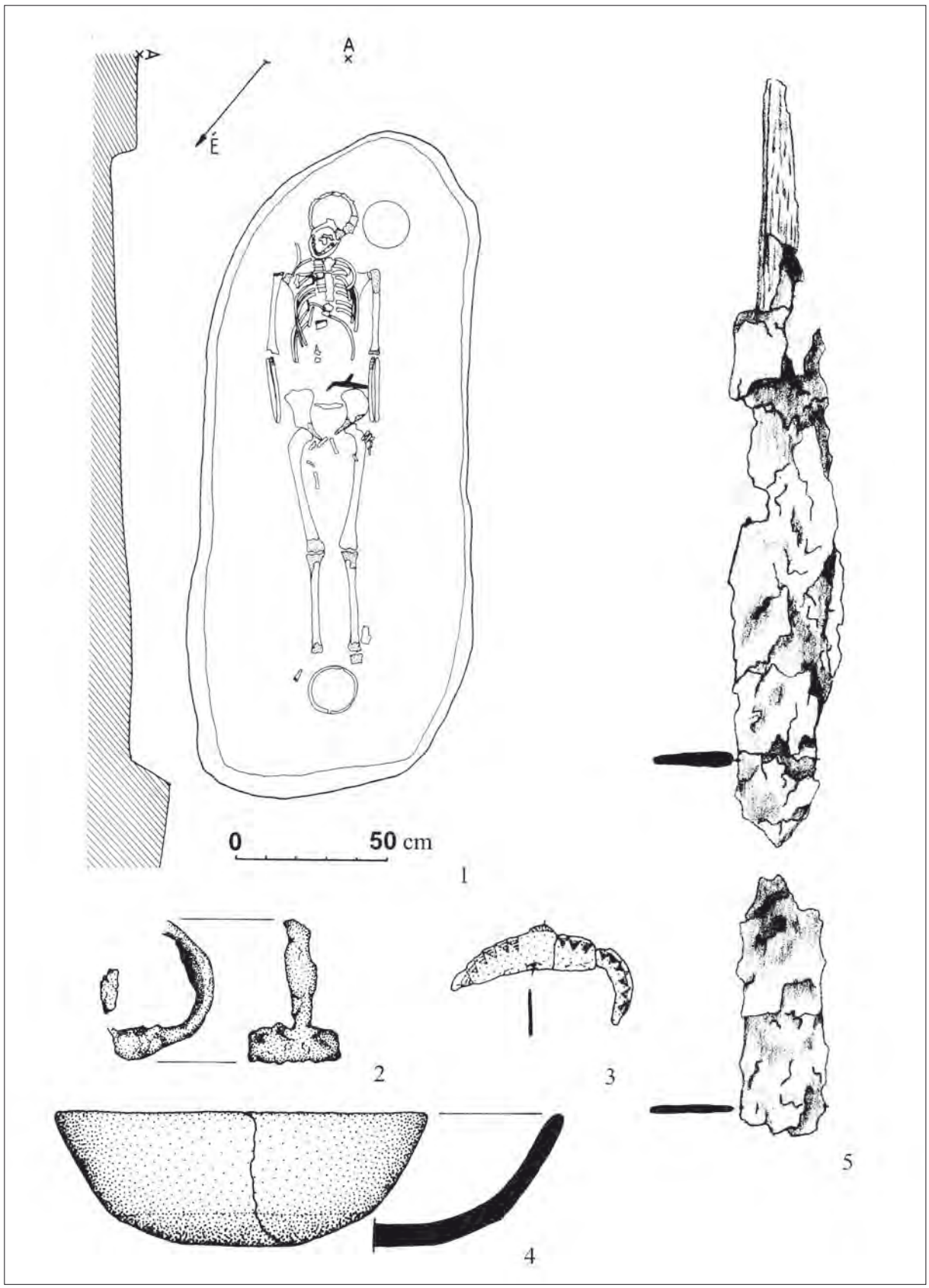
2. kép. Csongrád-Kettőshalom lelőhelyen végzett feltárás összesítő térképe. M:1:100
Fig. 2. Plan of the excavation at Csongrád-Kettőshalom

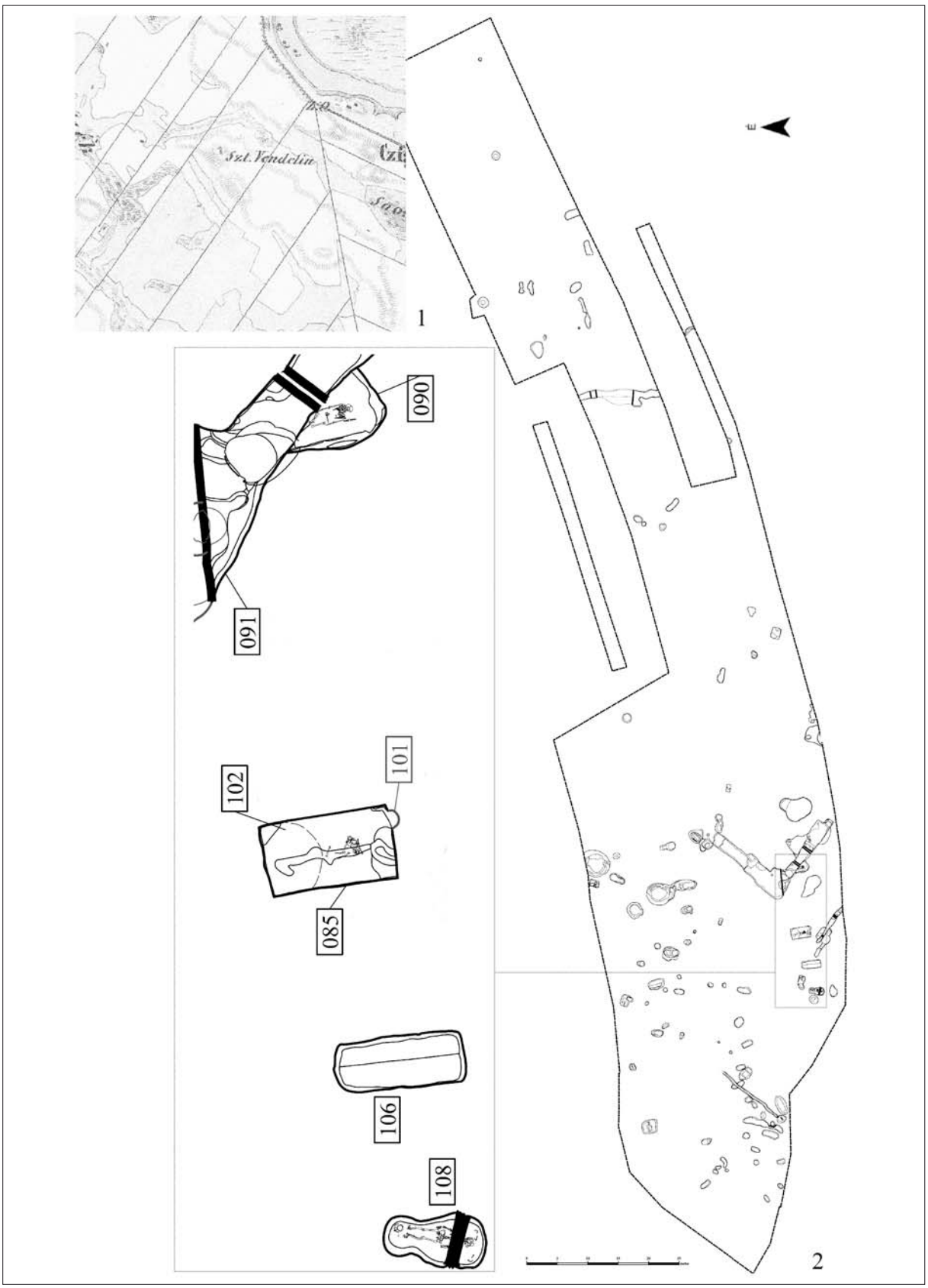
3. kép. Csongrád-Kettőshalom 55. sír. M: 1: 1:20; 2–4: 1:1; 5–6: méretarány nélkül
Fig. 3. Csongrád-Kettőshalom, Grave 55. Scale: 1: 1:20; 2–4: 1:1; 5–6: without scale

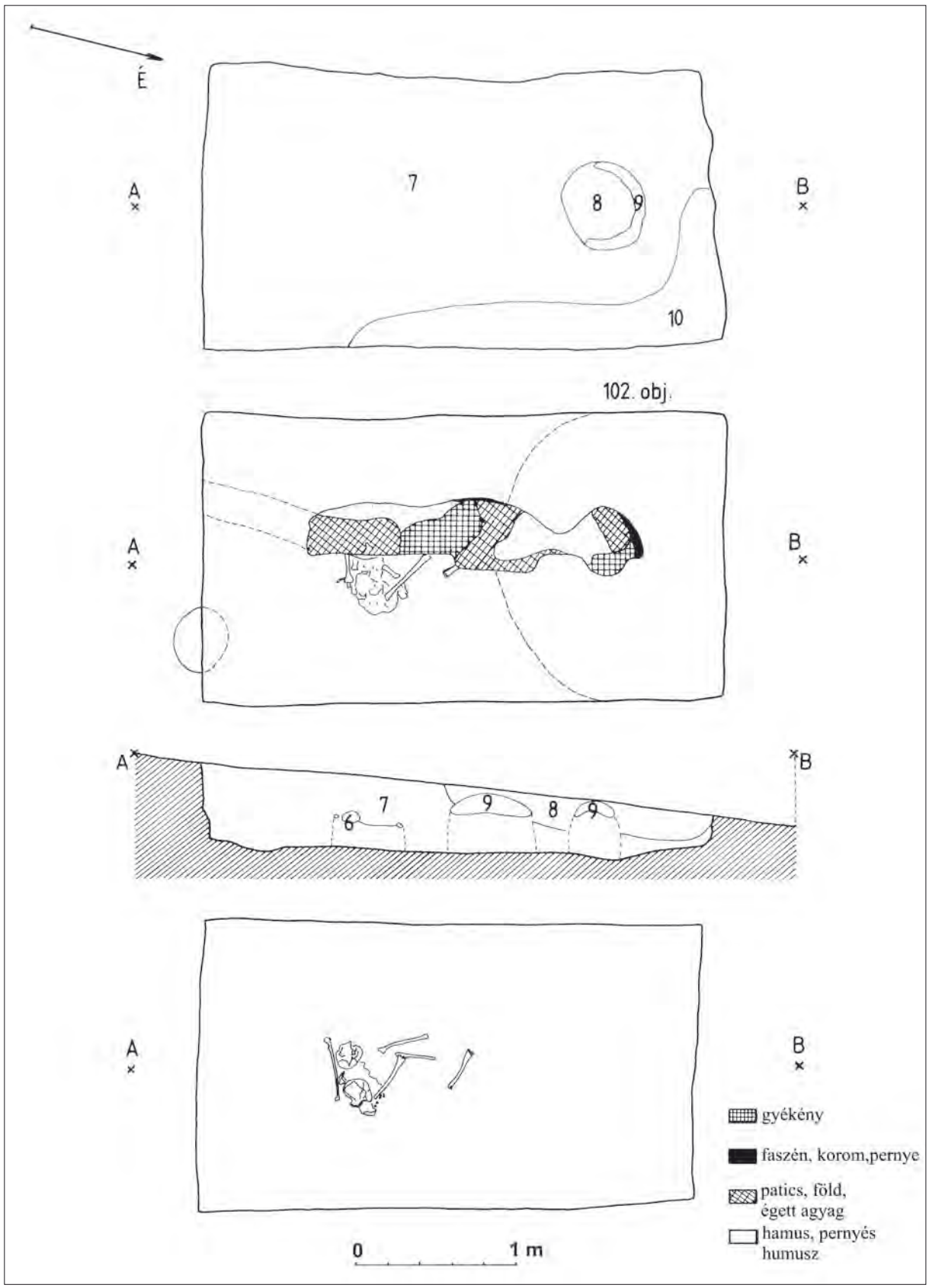
4. kép. Csongrád-Kettőshalom 139. sír. M: 1: 1:20; 2, 4: 1:1; 3: 1:2
Fig. 4. Csongrád-Kettőshalom, Grave 139. Scale: 1: 1:20; 2, 4: 1:1; 3: 1:2

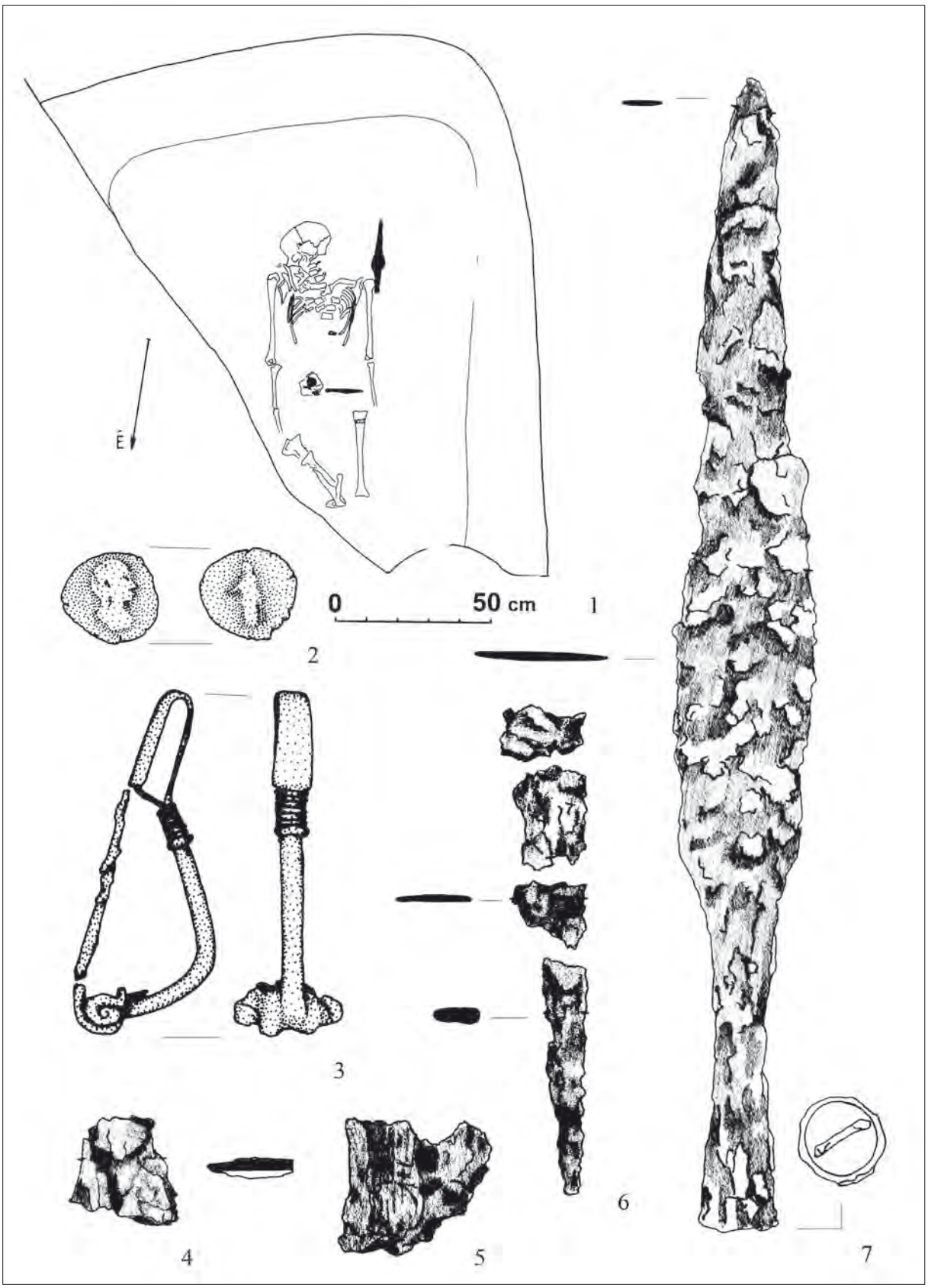
5. kép. Csongrád-Kettőshalom 178. sír. M: 1: 1:20; 2–5: 1:1
Fig. 5. Csongrád-Kettőshalom, Grave 178. Scale: 1: 1:20; 2–5: 1:1

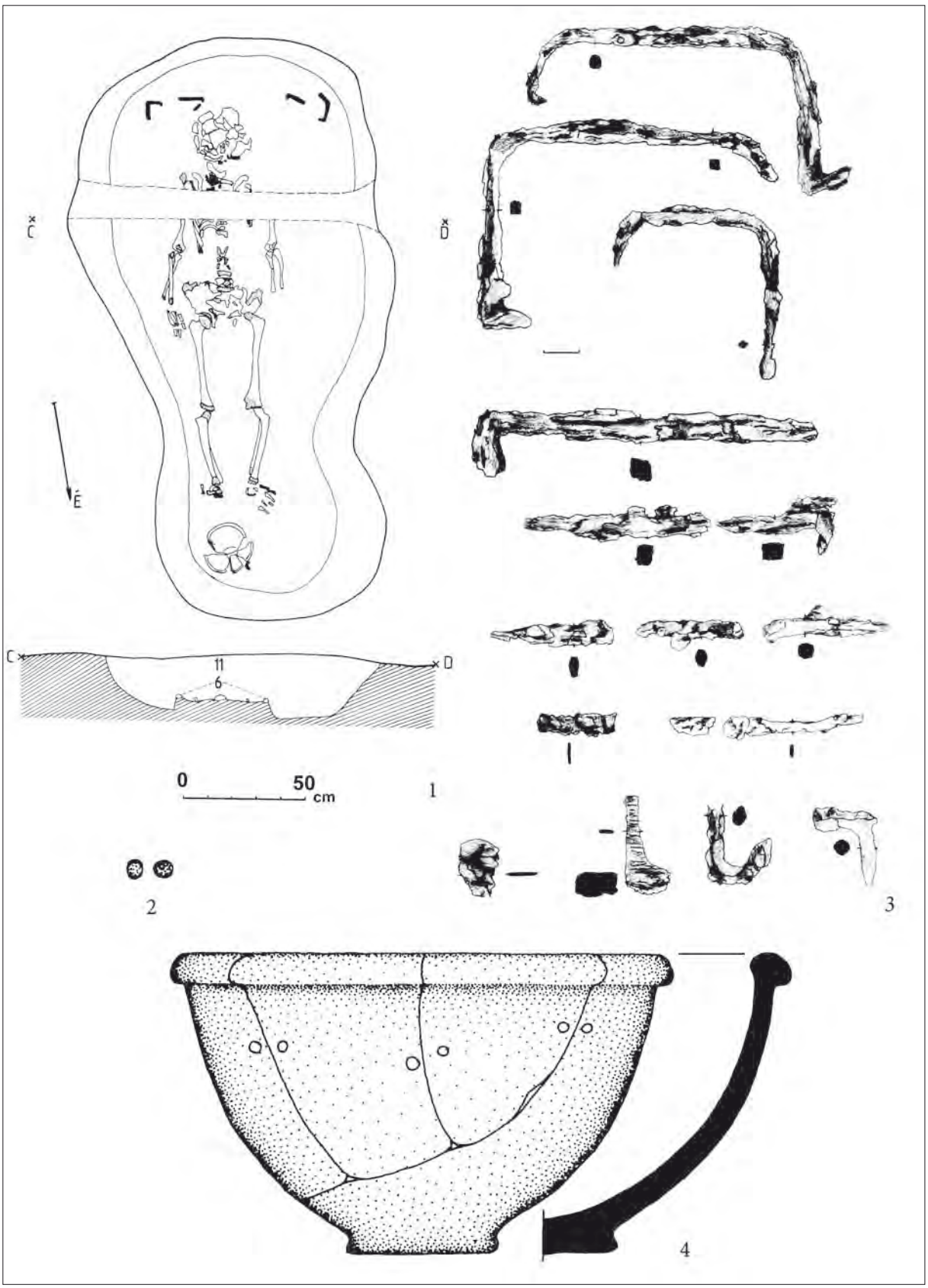
6. kép. 1: A Vendel-halom a II. katonai felmérésen; 2: A Csongrád-Vendel-halomnál feltárt terület összesítő térképe. M: 1:100
Fig. 6. 1: The Vendel-halom on the map of the Second Military Ordnance Survey; 2: Plan of the excavated area on the Vendel-halom site. Scale: 1:100

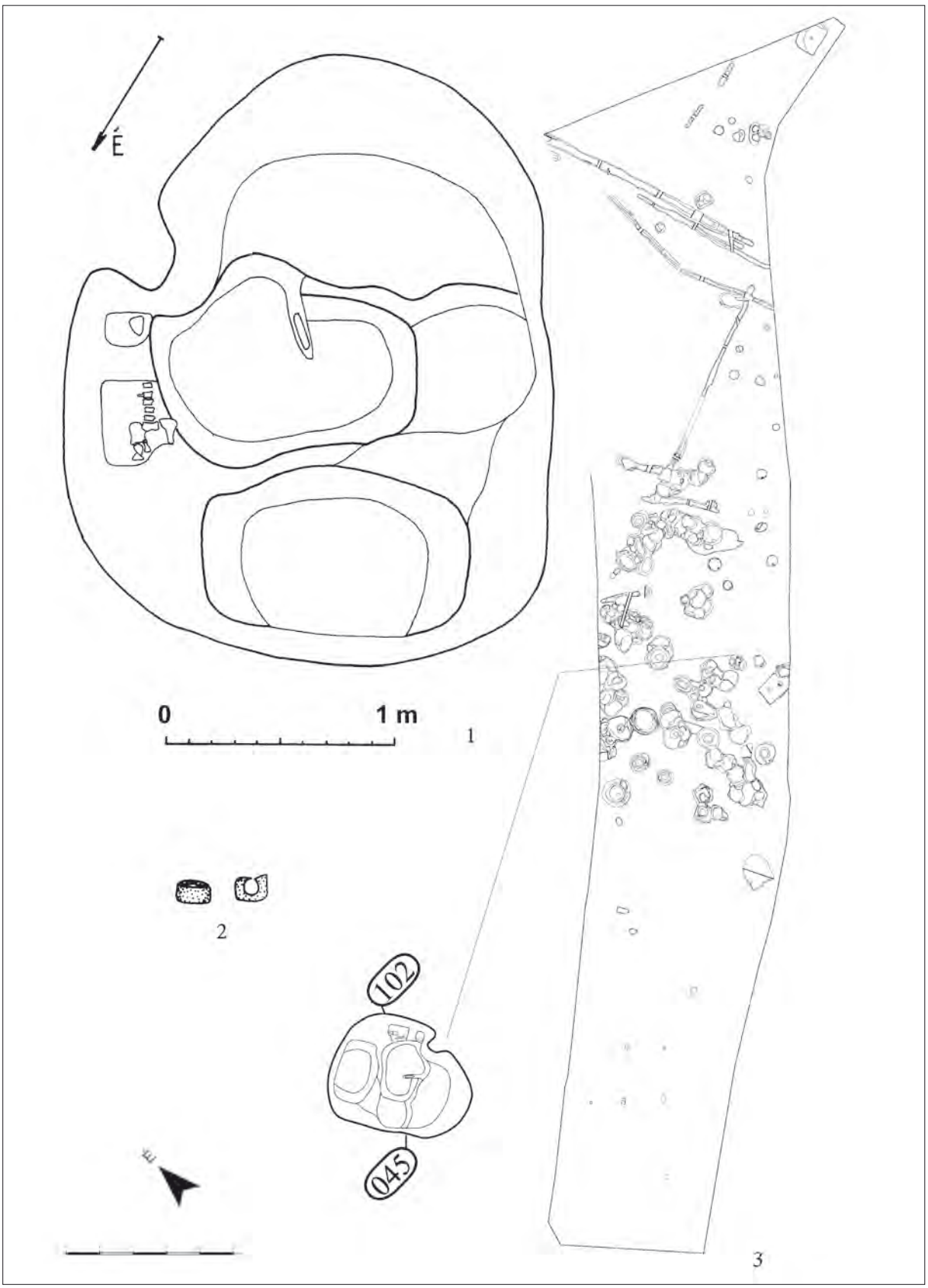
7. kép. Csongrád-Vendel-halom 85. sír. M: 1:50
Fig. 7. Csongrád-Vendel-halom, Grave 85. Scale: 1:50

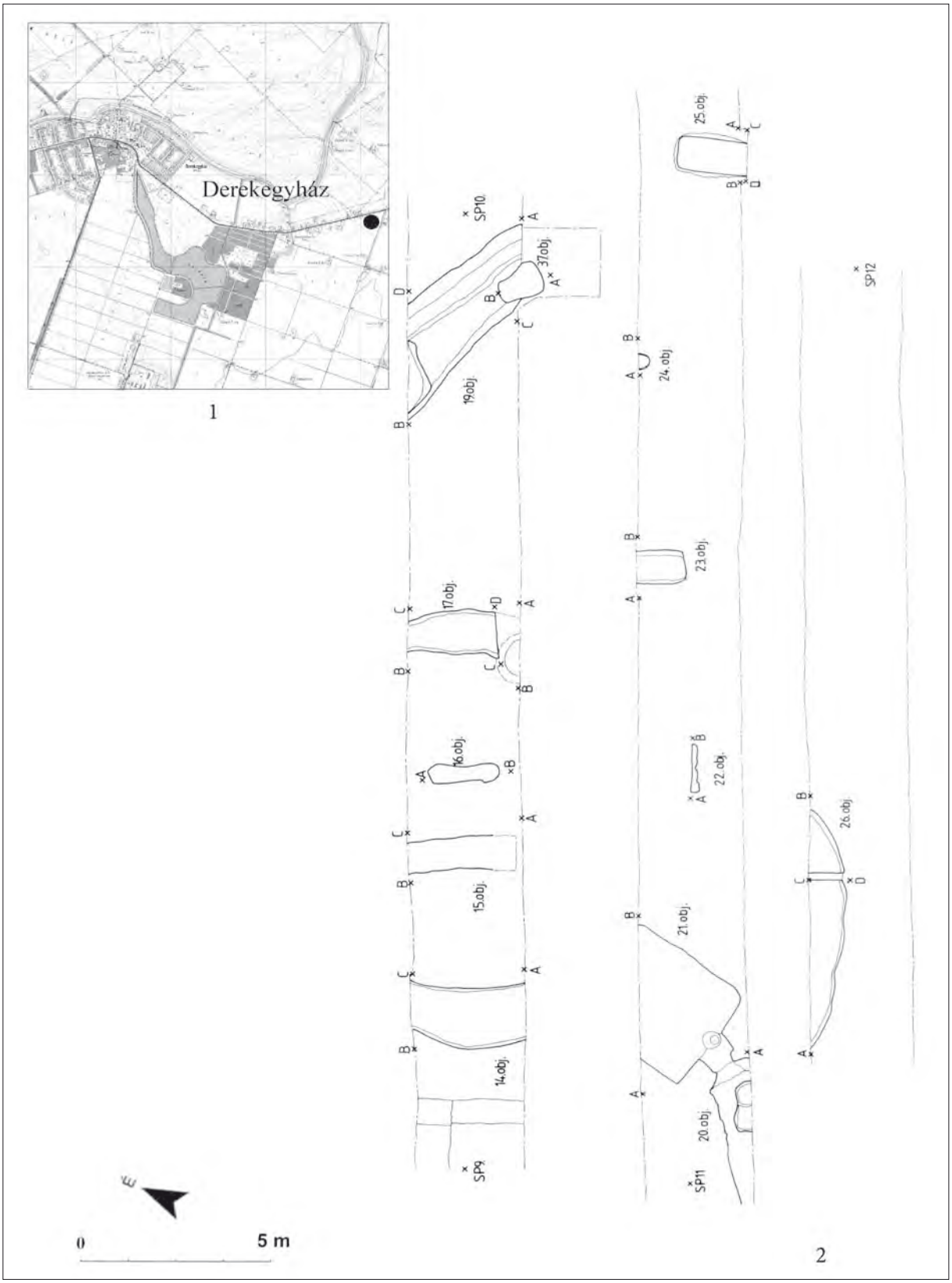
8. kép. Csongrád-Vendel-halom 90. sír. M: 1: 1:20; 2–6: 1:1; 7: 2:3
Fig. 8. Csongrád-Vendel-halom, Grave 90. Scale: 1: 1:20; 2–6: 1:1; 7: 2:3

9. kép. Csongrád-Vendel-halom 108. sír. M: 1: 1:20; 2: 1:1; 3–4: 1:2
Fig. 9. Csongrád-Vendel-halom, Grave 108. Scale: 1: 1:20; 2: 1:1; 3–4: 1:2

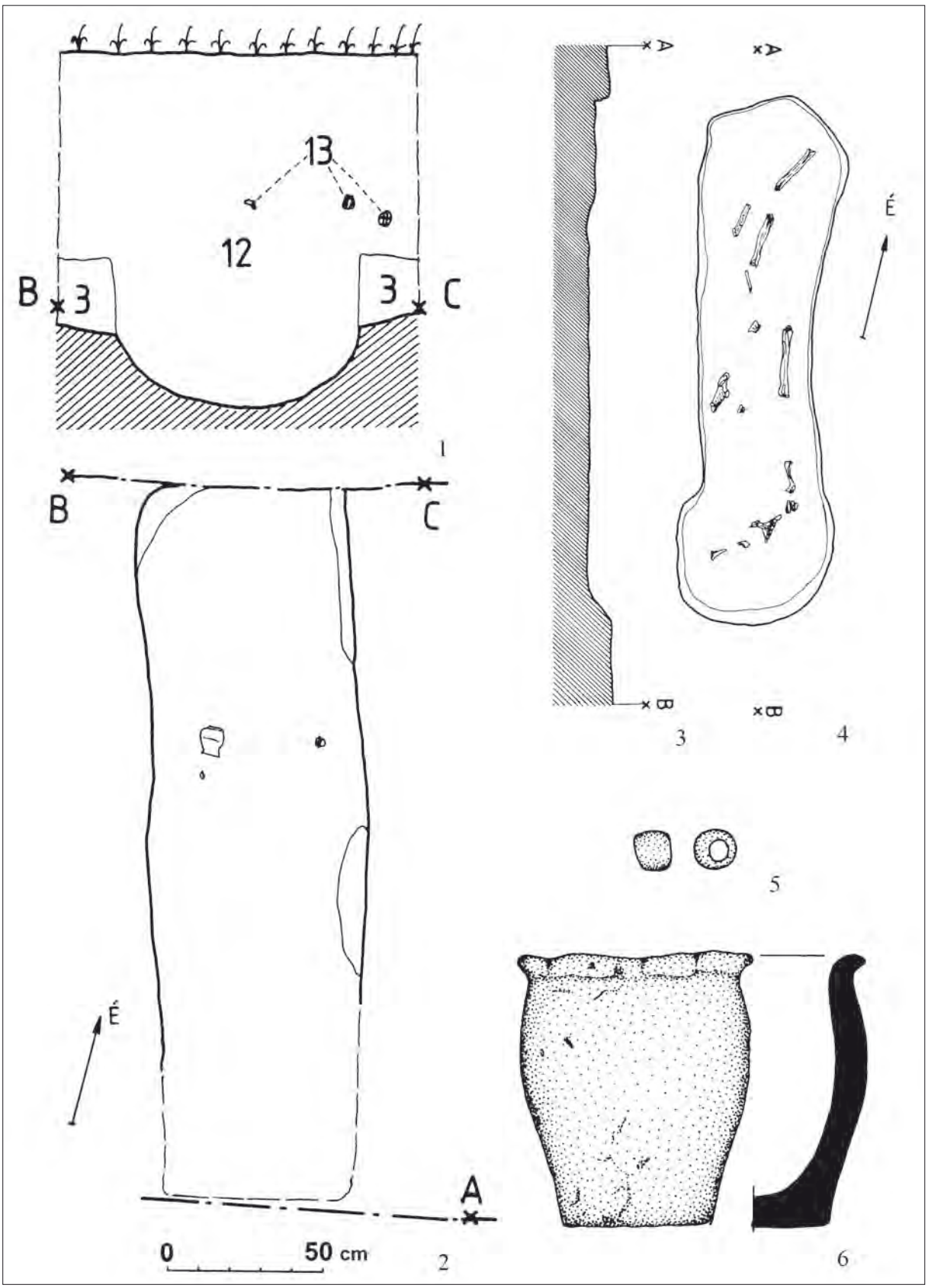

10. kép. 1–2: A Csongrád-Szántó határrész, szentesi vasút 102. sír; 3: A feltárt terület összesítő térképe. M: 1: 1:50, 3: 1:100
Fig. 10. 1–2: Csongrád-Szántó határrész, Szentes railway, Grave 102; 3: Plan of the excavated area. Scale: 1: 1:50, 3: 1:100

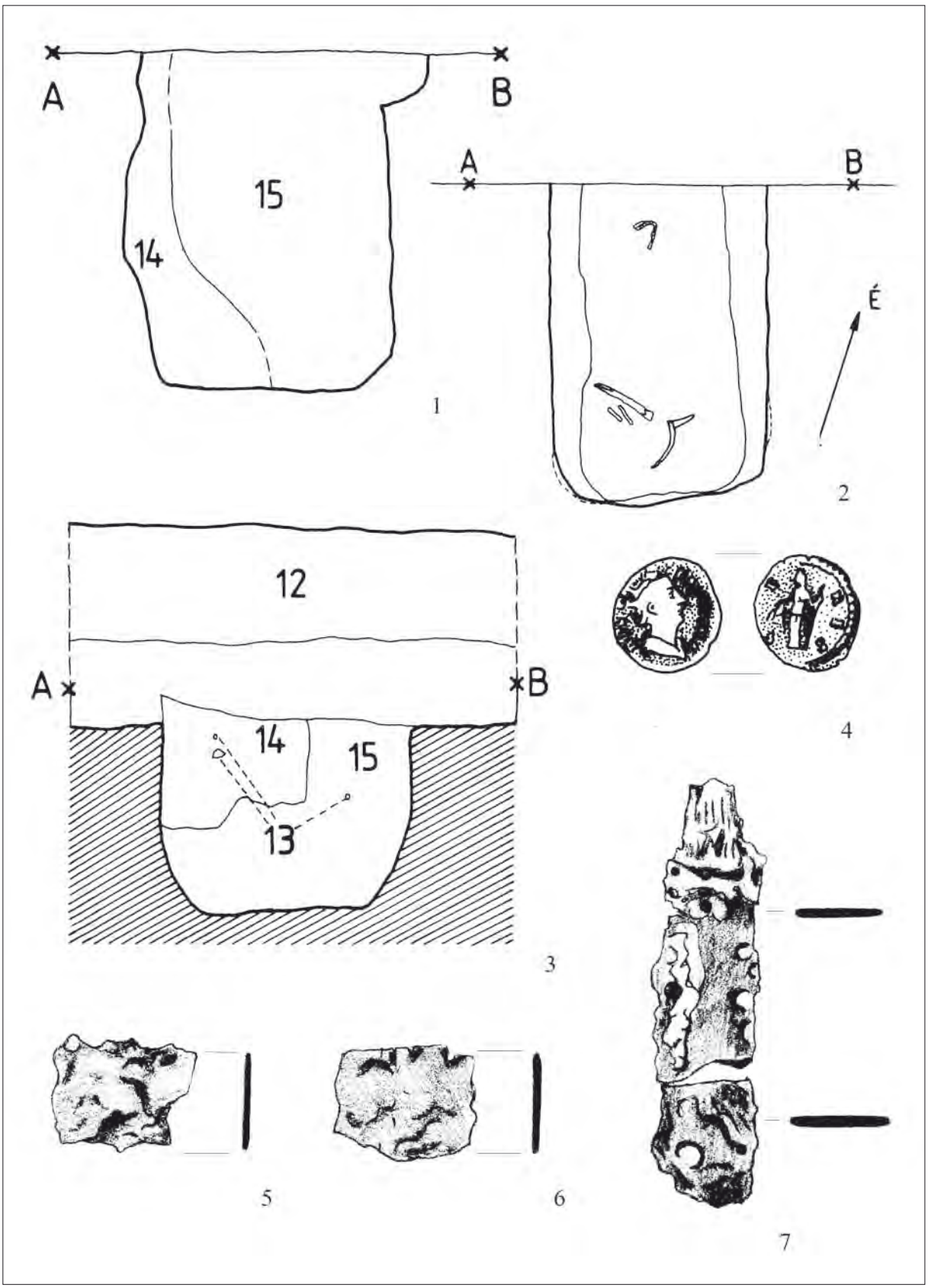

11. kép: 1. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya lelőhely elhelyezkedése; 2: A sírokat tartalmazó szelvények felszínrajza. M: 1:50

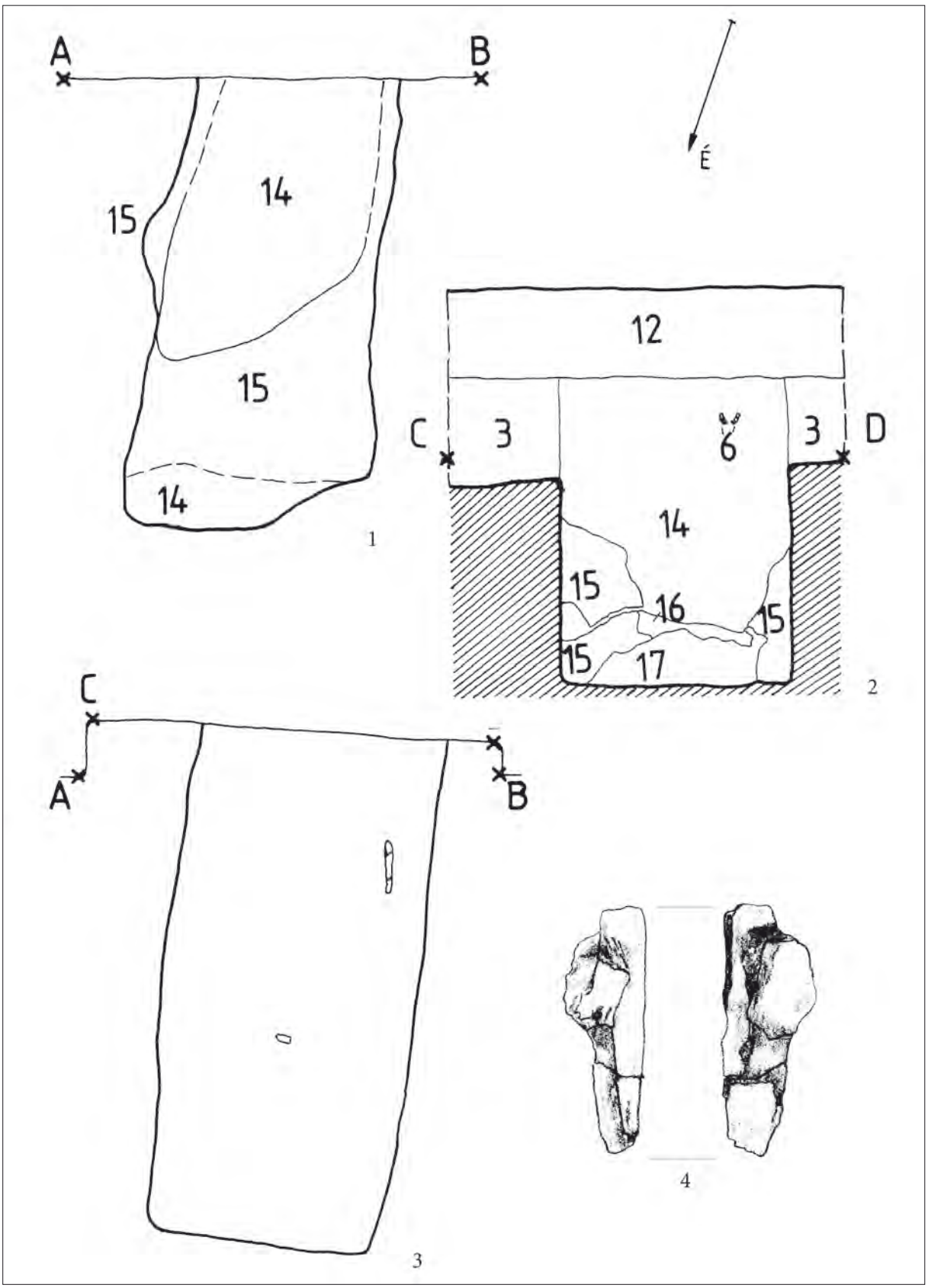
Fig. 11: Location of the Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya site; 2: Plan of the excavation trenches with the graves. Scale: 1:50

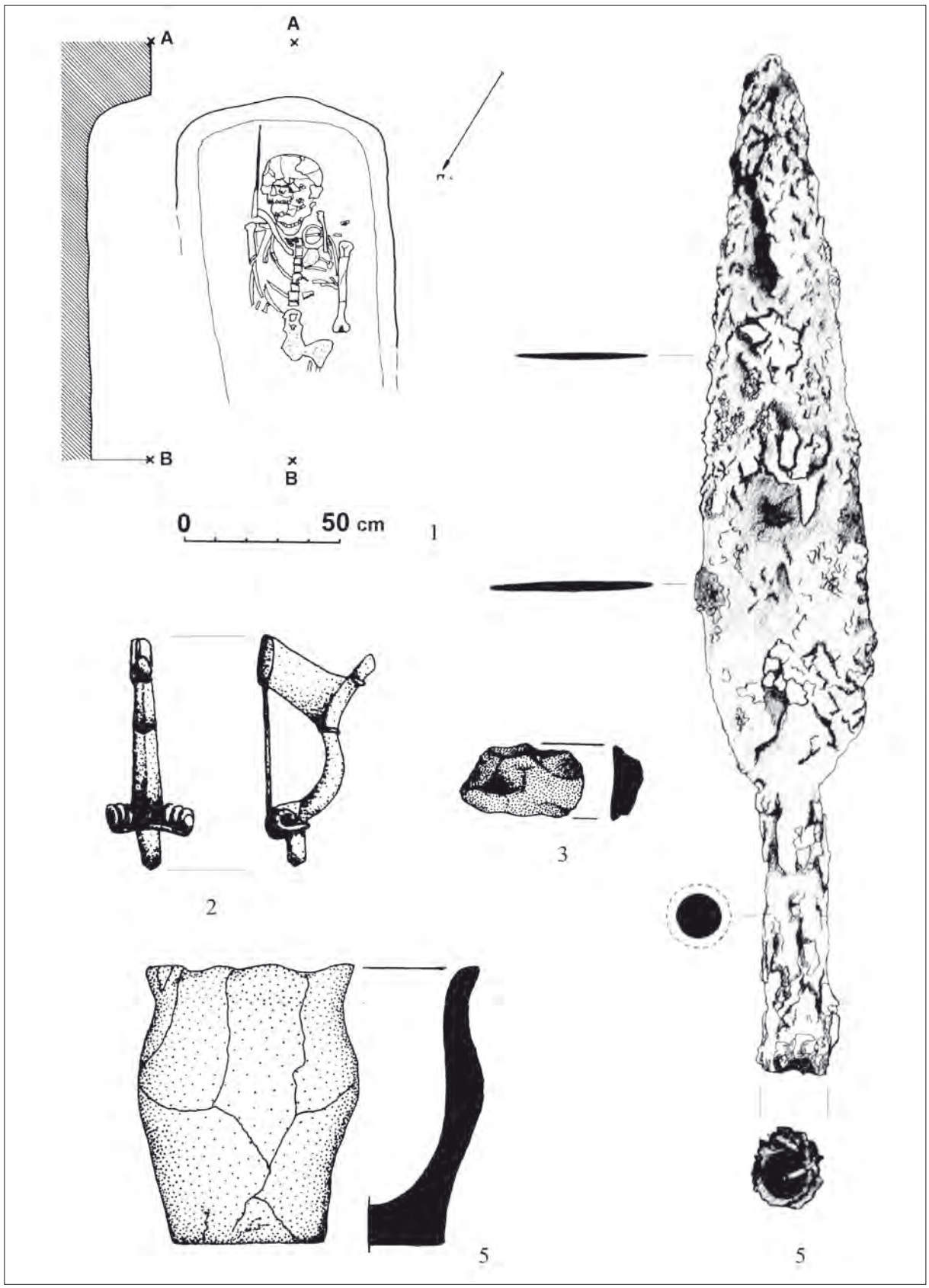
12. kép. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya. 1–2, 5–6: 15. sír; 3–4: 16. sír. M: 1–4: 1:20; 5: 1:1; 6: 1:2
Fig. 12. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya. 1–2, 5–6: Grave 15; 3–4: Grave 16. Scale: 1–4: 1:20; 5: 1:1; 6: 1:2

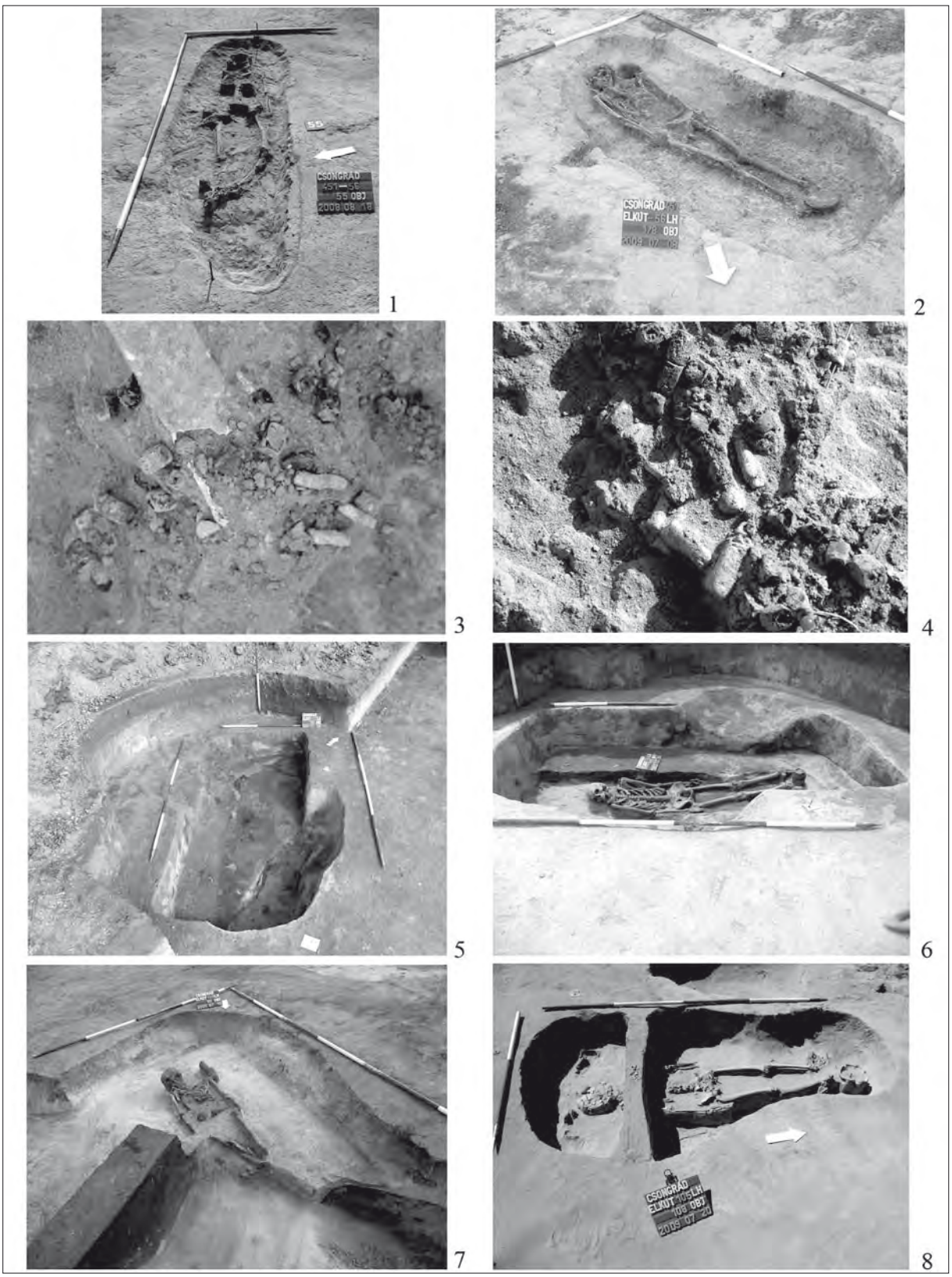
13. kép. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya 23. sír. M: 1–3: 1:20; 4–7: 1:1
Fig. 13. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya, Grave 23. Scale: 1–3: 1:20; 4–7: 1:1

14. kép. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya 25. sír. M: 1–3: 1:20; 4: 1:1
Fig. 14. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya, Grave 25. Scale: 1–3: 1:20; 4: 1:1

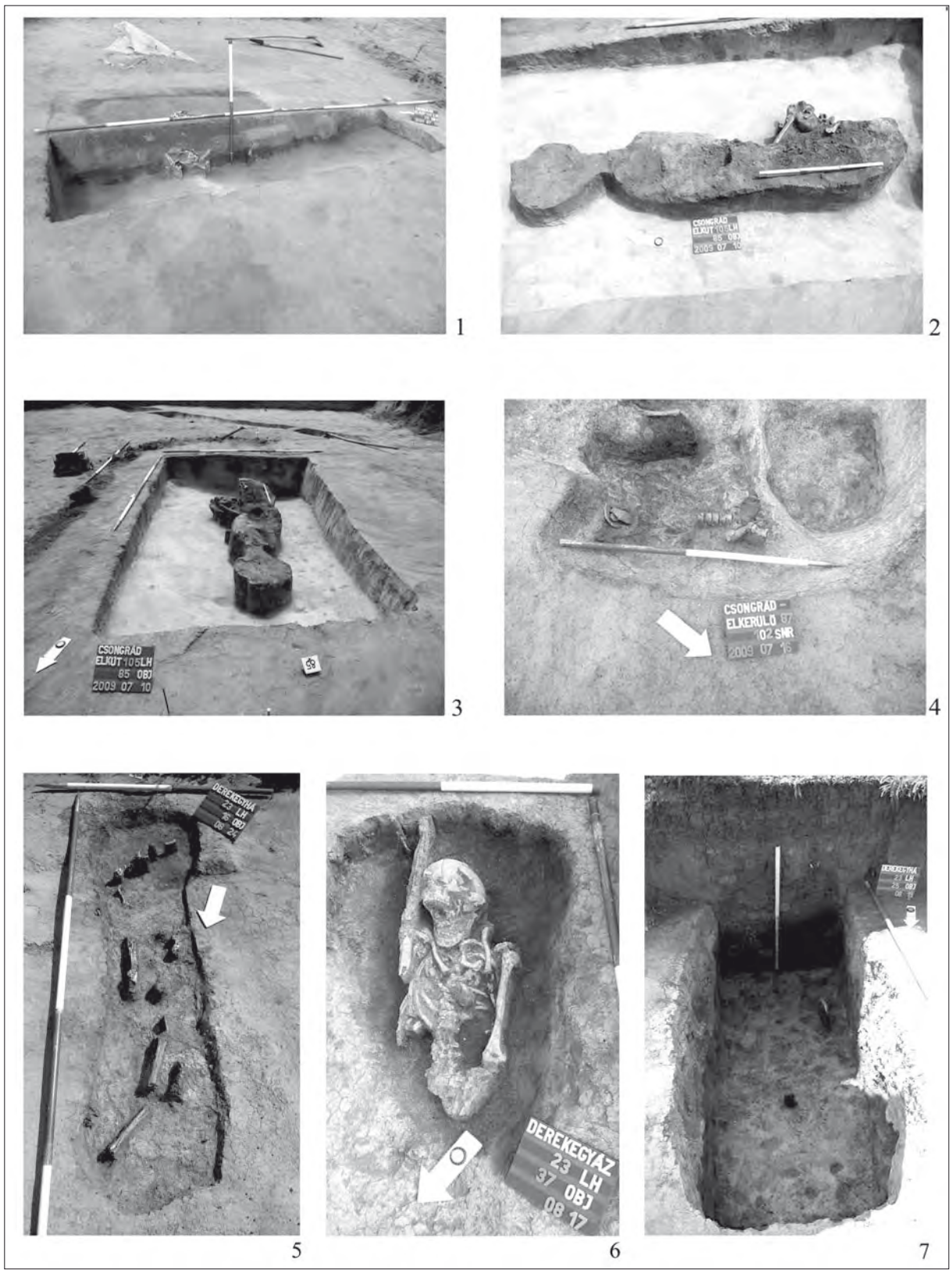

15. kép. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya 37. sír. M: 1: 1:20; 2–3: 1:1; 4: 1:2; 5: 2:3
Fig. 15. Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya, Grave 37. Scale: 1: 1:20; 2–3: 1:1; 4: 1:2; 5: 2:3

16. kép. 1–6: Csongrád-Kettőshalom. 1, 3–4: 55. sír; 2: 178. sír; 5–6: 139. sír. 7–8: Csongrád-Vendel-halom. 7: 90. sír; 8: 108. sír

Fig. 16. 1–6: Csongrád-Kettőshalom, Grave 55; 2: Grave 178; 5–6: Grave 139; 7–8: Csongrád-Vendel-halom. 7: Grave 90; 8: Grave 108

17. kép. 1–3: Csongrád-Vendel-halom *85. sír; 4: Csongrád-Szántó határrész, szentesi vasút 102. sír; 5–7: Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya. 5: 16. sír; 6: 37. sír; 7: 25. sír*

Fig. 17. 1–3: Csongrád-Vendel-halom, Grave 85; 4: Csongrád-Szántó határrész, Szentes railway, Grave 102; 5–7: Derekegyház-Lászlótelek, Csikós-tanya. Grave 16; 6: Grave 37; 7: Grave 25

MEGJEGYZÉSEK A BUDAPEST, XVII. RÁKOSCSABA-PÉCELI ÚT MELLETT ÉS A MADARAS-HALMOKON (BÁCS-KISKUN M.) FELTÁRT CSÁSZÁRKORI TEMETŐK TEMETKEZÉSI SZOKÁSAIHOZ

*NAGY Margit**

A Gödöllői dombság egyik, Rákos-patak menti homokdombját, amelyen a Rákoscsaba-Péceli úti, Kr. u. 2–4. századi, 270 síros temető található, északról a patak, dél felől a Péceli út határolja *(1. kép)*. A temető északi szélének szélső sírjai a ma szabályozott medrű Rákos-patak partjától mintegy 250 m-re, délre feküdtek. A térkép szintvonalai nyomán arra lehet következtetni, hogy a vízparttól való távolság egykor 100–150 m-nél alig lehetett több. A temető a patak ÉNy–DK-i irányú szakasza mellett, a déli part enyhén emelkedő, 153–156 m magasságú dombján volt.[1] A helykiválasztás érdekessége, hogy a temetőt nem a partot kísérő dombsor valamelyik magasabb fekvésű pontján, hanem a vízhez közeli, enyhén emelkedő dombtetőn nyitották meg.[2] A környék legkiemelkedőbb magaslata, a 218,8 m-es Bartus-hegy a temetőtől délnyugatra, a Péceli út túloldalán, a pataktól mintegy 1700 m távolságra fekszik. A feltárások idején végzett szondázó földmunkák szerint a temető a Péceli út déli oldalán nem folytatódott, a szélső sírok közvetlenül a mai út mellett találhatók. Valószínű, hogy a Péceli útnak ez a déli patakparttal párhuzamosan futó, Ny–K-i irányú szakasza, mely a dombhát viszonylag széles, Af. 156–157 m magasságú, természetes lépcsőjén halad, már ekkor is útként funkcionált.[3]

A halottakat D–É-i irányban, fejjel a dombok (és az út), lábbal a folyóvíz felé temették. A temető 19, többé-kevésbé szabályos, ÉK–DNy-i irányú sírsorból állt; a sírhelyek többségének kijelölésénél láthatóan törekedtek a sorok megtartására. Szintvonalas térképre vetítve kitűnik, hogy a sírsorok a terület domborzati formáihoz idomultak: a temető legmagasabb része a 155 m-es délkeleti sarok, ahol két, körívet alkotó sorban árokkeretes sírok helyezkedtek el.

A temető területén két egymás melletti, de egymástól többé-kevésbé elkülönülő sírcsoport különböztethető meg. A lapos nyugati részen a sírok távolabb fekszenek egymástól és így nagyobb teret foglalnak el, mint a 2 m-rel magasabb, meredekebb domboldalon fekvő, sűrűn települt keleti csoport. Árokkeretes sírok főként a nyugati és a keleti széleken találhatók; az árkolt sírok elhelyezkedése azonban esetleges, mivel a hosszú ideig megművelt talajban a sekélyebb mélységű árkok nyoma idővel teljesen eltűnhetett, több esetben a körárkokból csak a nagyobb mélységű részletek maradtak meg.[4] A temető összesen 18 082,7 m^2 területen feküdt; az egy temetkezésre számítható terület átlaga: 66,9 m^2 *(1. kép)*.

A Péceli úti temető földrajzi környezete igen hasonló a Bács-Kiskun megyei Madaras-Halmok temetőjének helyéhez. Mindkét temető számára az élővíz déli partját, lankás, alacsony homokdűnéket választottak. A Telecskai-dombok északi részén, az egykori Kígyós-ér kanyarulatának part menti dombjain Kőhegyi Mihály 1957-től 1975-ig 145 000 m^2-es területet tárt fel, melyen egy császár- és Árpád-kori temető, vízlevezető árkok és különféle célú gödrök kerültek elő. A 627 császárkori sírból álló madarasi temető használatát Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella — a leletek időrendi helyzete alapján — a 2. század 2. felétől az 5. század 1. feléig terjedő időszakra keltezték (Kőhegyi–Vörös 2011, 356–360).

* 1132 Budapest, Váci út 28. dr.nagymargit@gmail.com

1 Az 1971-től 1987-ig végzett feltárásról *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 25 (1972) 27–28; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 26 (1973) 36; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 27 (1974) 37–38; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 28 (1975) 74; *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 29 (1976) 53; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 30 (1977) 32; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 34 (1981), 52; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 36 (1983) 39; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 37 (1984) 60; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 39 (1986) 39; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 40 (1987) 56; *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41 (1988) 31. Rövid összefoglaló lásd Nagy 1996.

2 Hasonló a környezete a C2 korszak (Kr. u. 220–280) Wrocław-Zakrzów/Sackrau-i „fejedelmi” családi temetőjének, amit nem a legmagasabb dombon, hanem a folyóvíz közelében, alacsonyabb területen nyitottak (Quast 2009, 16).

3 A Budapest köré tervezett M0-ás autóút körgyűrűjének keleti szakaszán, éppen e császárkori temető helyén, a Péceli út fölé ívelő felüljárók épültek. A temető feltárása 1987-ben lezárult, azonban a temető és a patakmeder között településnyomokra lehetett számítani. A telep nyugati részének az építést megelőző feltárására 2005–2006-ban Korom Anita vezetésével került sor. Összesen 17 500 m^2-nyi területen 2416 objektum került elő, melyeknek 95%-a császárkori. A leletanyag előzetes kormeghatározása szerint a települést a temetővel megegyező időszakban, a 2–3. század fordulójától a 4–5. század fordulójáig használták. A telepet és a temetőt a patak felőli, északi részen kb. 50–60 m széles, üresen hagyott sáv választotta el egymástól. A telepről lásd Korom 2006, 181–195. A telep helyszínrajzát lásd Korom 2009, 1. kép.

4 Hasonló a helyzet a Cegléd környéki temetők körárkainál; az árkok egy része „elkopott”, pl. Abony, Tatárhányás-dűlő (Gulyás 2011, 139).

A madarasi temető három, térben elkülönülő részből állt. A legnagyobb kiterjedésű középső rész (3. csoport) a patak kanyarulatának belsejében, közvetlenül a patak déli partjára és egy Ny–K-i irányban húzódó, nagyobb dombra települt.[5] Az 537 sírból álló csoport legmagasabb pontját a domb délkeleti nyúlványának teraszos teteje (Af. 114 m, az 500. és 501. sírok környéke) jelentette. Az élővíz mellett, a csoport északi és keleti szélén, sakktáblaszerű rendszerben, négy sorban, hatalmas halomsírok húzódtak. A nagy területet középen egy É–D-i irányban halomsírokból álló, hosszanti sor nyugati és keleti félre osztotta. A nyugati rész többségét a földfelszínen már nem látható jelölésű sírok, a keleti részt főként az árkolt-halmos sírok alkották. A nyugati rész ritkább, a keleti rész kissé sűrűbb sírsorokból állt. A temető északnyugati sarkát kisebb halomsírokból álló csoportok foglalták el.

A hatalmas 3. sírcsoportban első pillantásra szabálytalan sírsorok rajzolódnak ki. Ha azonban a sírsorok alakulását a domborzati viszonyok ismeretében vizsgáljuk, meggyőződhetünk arról, hogy a magaspart és a domboldalak íveit követik, és alapvetően Ny–K-i irányú (dél felé 20°-al eltérő) sorokat alkottak. Az északi és északnyugati oldal felől élővízzel, délről mocsárral övezett, középső dombhoz déli irányban, mindkét oldalon kisebb dombok csatlakoztak, melyeken egy-egy különálló sírcsoport található. A délnyugati, az előzőnél alacsonyabb (113 m) dombon, 66 sírból álló csoport volt (2. csoport), melyben 17 sírt árokkal kerítettek körbe. A sírok, a domb formáját követve, tompaszögű háromszög formában helyezkedtek el.

A 24 síros délkeleti csoport (1. csoport) 114 m magas, teraszos emelkedésű dombon feküdt és egymástól távol fekvő sírokból állt; 12 sír körülárkolt-halmos temetkezés volt. A délkeleti sírcsoport központi helyzetű temetkezése a domb legmagasabb pontján fekvő 650. számú sír. Ettől a sírtól nyugatra négy, árokkal körülvett és egy árok nélküli temetkezés helyezkedett el, nagyjából É–D-i irányban egymás mögött (655., 664., 666., 642. és 641. sír). A domb keleti és nyugati oldalán három-három nyúlvánnyal rendelkezett, a magaslatokra egy-egy körülárkolt-halmos temetkezést építettek (662., 663., 657., 652., I. nagyhalom és VII. halom, 654.), melléjük néhány halom nélküli sírt ástak *(2. kép 1, 10. kép)*.[6]

Madaras-Halmok értékes publikációjának megjelenésével lehetőség adódott a feldolgozás alatt álló Péceli úti temetővel való összehasonlításra. Az alföldi Barbarikum eddig ismert legnagyobb sírszámú temetőiről van szó, s jóllehet a levonható következtetések főként erre a két temetőre érvényesek, nem lehetnek érdektelenek a korszak kutatása számára sem. E tanulmány célja a két temető temetkezési szokásainak két aspektusból való vizsgálata: 1. a férfi és a női sírok arányának és helyzetének, 2. a sírok méreteinek és a temetőn belüli elhelyezkedésének szempontjából.

A FÉRFI ÉS A NŐI SÍROK ARÁNYA, HELYZETE

Péceli út

A Péceli úti temető 270 sírjában 278 személyt temettek; az 57. sír teljesen üresnek bizonyult. Az antropológiai vizsgálattal[7] és a régészeti leletek alapján meghatározható férfi- és gyermeksírok száma és aránya megegyezik; a 76 férfi és 75 gyermek a népességnek 27,33%-át, ill. 26,97%-át jelenti. A korszakban megszokott a női sírok többsége. A Péceli úti temetőben is a 105 női sír a temető 37,76%-át teszi ki. A meghatározhatatlan nemű felnőtt temetkezések, az üres sírt is beszámítva, a temető 8,27%-át adják (22 sír). Az antropológiai vizsgálatok eredménye szerint a kérdéses neműek többségét a gyermekkorúak és az *adultus* korú felnőttek jelentik. A viselet és a mellékletek alapján azonban az antropológiailag nem meghatározható felnőttek egy részének neme eldönthető. Jellemző leletek hiányában a gyermekek egy részénél (75 gyermek közül 48 esetben, többségben a fiúknál) a nemet sajnos régészetileg sem lehet megállapítani *(1. táblázat)*.

A férfi- és a női sírok jeleit a térképre vetítve megállapíthatjuk, hogy a nemek csoportjai egymástól kissé elkülönülnek. A temető sűrű, keleti csoportjának középső részét férfisírok alkotják, körülöttük körben helyezkednek el a női és a gyermeksírok. Nem ennyire kifejezett a férfisírok egysége a temető közepén és a nagyobb térközökkel települt nyugati sírcsoportban. A férfisírok itt az ÉK–DNy-i irányú sírsorok bizonyos szakaszain, egymás mellett, kisebb tömböket alkotva helyezkednek el *(3. kép 1)*.

A női sírok temetőn belüli helyzetét nem a csoportos forma jellemzi, inkább egy ÉK–DNy-i tengely

[5] A madarasi temető egyes részeit Vörös Gabriella számozását követve jelölöm, vö. Kőhegyi–Vörös 2011, 7. térkép.

[6] A Vörös Gabriella által 2003-ban közölt első térképrészlet a madarasi temetőnek közvetlenül a Kígyós-ér mellett létesült szélső halomsír-csoportjait és a „jelöletlen" sírok sorait ábrázolja (Vörös 2003, 12). Vö. a teljes térképpel Kőhegyi–Vörös 2011, 18–19, 356–357, 1. térkép. Az Árpád-kori temetőt is beszámítva a 666 sír területi átlaga: 217,7 m^2/sír. A számítás azonban a Szerzők szerint sem alkalmas összehasonlításra, mivel a feltárt területet, főként a déli és a keleti oldalról „üres" vagy árokkal behálózott sávok övezik. A feltárt terület határait feltüntető temetőtérképet és a Kőhegyi Mihály által közölt szintvonalas térképet (Kőhegyi 1971, 211, 2. kép, Virág Dénes munkája, 1963) azonos léptékre nagyítva egymásra vetítettem. A két térképet a Madarasról dél felé vezető, a temető délkeleti sírcsoportját átszelő földút segítségével illesztettem össze *(2. kép)*.

[7] A részletes antropológiai feldolgozás a temető régészeti publikációjával együtt fog megjelenni.

mentén, láncszemekként kapcsolódnak egymáshoz. Egyetlen helyen, a temető legmagasabb részén, a délkeleti sarokban válik ki a körárkos sírok csoportja — mely csoport egy férfisír kivételével —, felnőtt nők temetkezéseiből állt. A keleti oldal középső, sűrű soraiban jól látható egy férfi- és gyermeksírokból álló rész, melyet körben női temetkezések vettek körül. Ennek a sírcsoportnak a délkeleti szélén volt a temető legnagyobb méretű, 181. számú női sírja. Egy főként női temetkezésekből álló másik körív-részlet a temető lazább sorokból álló, középső részének déli oldalán helyezkedett el. A temető hálós rendszerű nyugati részén a női sírok számbeli dominanciája volt megfigyelhető; a nők itt is csoportosan, egymás mellett feküdtek, de többségük a férfisírok csoportjainak peremén.

A sűrű keleti részen a gyermeksírokat a felnőtt sírok közelében ásták meg; ezen a részen a gyermekek szinte önálló „sort" alkottak. A temető középső tengelyétől nyugatra, a gyermekeket néhány esetben a sírsorok közé, minden valószínűség szerint felnőtt hozzátartozójuk mellé temették. Felnőtt sír körárkába két gyermeksírt ástak (41. és 44. sír). Az egyetlen körülárkolt gyermeksír (250. sír) a temető északi szélén feküdt.

Míg a nemek elkülönülését a temető egyes részein regisztrálni lehetett, a felnőtteket korcsoportjuk szerint nem temették a temető különböző részeire, legalábbis a 60 évnél fiatalabbak esetében ilyenfajta diszkrimináció nem vehető észre. Az *adultus* korú férfiak sírjai ugyan sűrűbben fordultak elő a temető északi oldalán; *adultus* nőket azonban csaknem valamennyi sírsorba temettek. Árkolt sírok a 20–40 év közti nőknél gyakoribbak (32 sírból 12 sír); *adultus* férfiakat ritkábban temettek árokkal kerített sírba (38 sírból 6 sír). *Senium* korú egyéneket (4 férfi, 15 nő, 5 meghatározhatatlan) a keleti csoport szélein és a délnyugati szélső sorokba temettek, közülük csak öt személyt árkolt sírba. A *senium* korúak (16 személy) a Péceli úti temetőben a népesség 5,75%-át jelentik. A madarasi temető hasonló kategóriájának (13 személy, 2,07%) ismeretében a Péceli úti 60 év fölöttiek száma és aránya a korszakban magasnak számít. A Péceli úti temetőben a *seniumok* (főként nők) sírjai a középső sávban, É–D-i irányban egymás alatt helyezkedtek el; szinte választóvonalat alkotva a temető sűrű és ritkább csoportjai között. Megjegyzésre érdemes, hogy a temető keleti és déli részében az idős személyeket a szélső sírhelyeken temették *(3. kép 1–3).*

Madaras-Halmok

A madarasi temetőben a férfisírok viszonylag alacsony számát *(2. táblázat)* magyarázza Vörös Gabriella felvetése: a sírrablás miatt meghatározhatatlan nemű felnőttek többsége feltehetően férfi volt (Kőhegyi–Vörös 2011, 279, 355–356). A nők 42%-os aránya Madarason így is magasabb, mint a 37,76%-os Péceli úti. A gyermekhalandóság Madarason alacsonyabb: a Péceli úti 27%-kal szemben csak 20,57%-os. Térképre vetítve a férfiak és a felnőtt sírok jeleit, térben is illusztrálhatjuk a publikálók megfigyelését, mely szerint a körárkos temetési mód kevésbé jellemző a férfiak sírjaira, mint a nőkére (Kőhegyi–Vörös 2011, 358, 19. táblázat). A soros szerkezetű temető 3. (középső) csoportjában a férfiakat magányosan, vagy kettesével-hármasával, egymás mellé temették. A férfisírok a szélek felé sűrűsödtek. 8–9 egymás melletti férfisírból álló, sűrű centrumok, „gócok" a 3. csoport déli részében és a délnyugati 1. csoportban figyelhetők meg. A 2. és a 3. csoportban öt, férfisírokból álló „góc" rajzolódik ki, ezek közül négyből egy-egy fegyveres harcos sírja is előkerült. A férfisírok helyzete szempontjából különösen érdekes a 3. csoport délnyugati széle, ahol a férfiakat (és a meghatározhatatlanokat) a sorokban végig következetesen a női síroktól számítva másodiknak temették *(4. kép 1).*

A 3. csoporttól nyugatra fekvő 2. csoportban a férfi és női sírok aránya viszonylag kiegyenlített (20 férfi, 29 nő, 12 gyermek, 5 meghatározhatatlan). A szarmata kor ma érvényes kronológiája szerint a temetőnek ez az egyik legkorábbi része (Kőhegyi–Vörös 2011, 358–360), ugyanakkor a késői periódusban is temetkeztek ide. A csoport északi szélén temették el az egyik torzított koponyájú idős férfit (583. sír).[8] A csoportba egyetlen fegyveres (?) férfit temettek (626. sír).

A temető délkeleti, 1. sírcsoportjában három felnőtt (665., 664., 666. sírok meghatározhatatlan neműek) árkolt, halmos sírja a csoport nyugati szélén található. Kelet felé a legszélső sírok egyike a 661. koporsós férfisír, melyet az ásató feltevése szerint valószínűleg a mellette fekvő 659. női sírral együtt, közös halom takart (Kőhegyi–Vörös 2011, 173).[9] A csoportból előkerült másik férfisír a 660. számú, mely a 657. női temetkezés árkából került elő és egy roncsolt alsó lábszárcsontú (valószínűleg szorosan összekötözött) férfi csontjait tartalmazta (Kőhegyi–Vörös 2011, 173, 252).[10] Az 1. csoport északi, szélső sírjától mintegy 25 méter-

[8] A madarasi torzított koponyás sírokról összefoglalóan lásd Marcsik 2011, 425–426.
[9] A leírásban tévesen 659. helyett 559. sír szerepel.
[10] A 660. sír nem zsugorított, de a kar- és az alsó lábszárcsontok rendellenes helyzetűek, lásd 234. kép.

re északnyugatra, az 1. és a 3. sírcsoport között két férfit és egy harmadik, meghatározhatatlan nemű személyt temettek (645., 648. és 644. sír); sírjaikat egy kisebb domb tetejére, vagy oldalába ásták *(4. kép 1–2)*.[11]

A női sírok a nagy létszámú 3. csoport közepén egymástól távolabb, a széleken egymáshoz közelebb, sűrűbben feküdtek. A 3. csoportot általában is jellemzi, hogy a sírok közép felé ritkultak. Ez a jelenség a két part menti domb közti mélyebb fekvésű, lejtős, ásásra kevésbé alkalmas tereppel magyarázható, ugyanakkor megfigyelhető, hogy a temető szélei felé a női sírok száma megnő. A sorok legszélső helyeire rendszerint nőket temettek; ugyanezt a jelenséget a Péceli úti temető egyes részein is tapasztaltuk. A madarasi temető 3. tömbjében a keleti oldal szélén nők nyugodtak; a sírok itt a mellettük húzódó vízlevezető árok irányát követve, ÉNy–DK-i irányban, szélesedő területet foglaltak el. A 3. csoport keleti részén egyébként a női sírok gyaníthatóan nem csak sorokban, hanem egyúttal centrális elrendezésben feküdtek. A nagyméretű halmokat az északkeleti sarokban és középen, egy-két központi helyzetű sír fölé emelték. Ilyen a 20. és a 69. férfisír, valamint a 89. sír. Az északkeleti sarok közepén, a 272. és a 470. sírok körül, nők temetkezéseiből álló csoport alakult. A 3. csoport nyugati és déli oldalán, a női sírok más módon rendeződtek: itt nagyobb létszámú, 10–12 sírból álló csoportok figyelhetők meg. A női sírok viselethez tartozó gyöngyeinek előfordulását térképre vetítve megállapíthatjuk, hogy a sokgyöngyös kivarrású ruhák nyomai a 3. csoport nyugat–északnyugati részében és a 2. csoportban, tehát éppen a legsűrűbb női „gócokban" maradtak meg leggyakrabban *(5. kép 1–2)*.

A temető délnyugati, 2. csoportjában két asszonyt sokgyöngyös viseletben helyeztek sírba (616. sír: 426 db, 597. sír: 713 db). A temető relatív kronológiája szempontjából fontos Vörös Gabriella gyöngytipológiai megállapítása, mely szerint a gyöngykészletek legkorábbi típusát az ún. „hólyagos" gyöngyök jelentik. Az 597. sír gyöngyei között ez a típus a legnagyobb darabszámban fordul elő (Vörös 2003, 146–147; Kőhegyi–Vörös 2011, 310, 2. színes tábla és 7. térkép).[12] A római importtárgyakkal együtt viselt „hólyagos" gyöngyök a madarasi temetőben kizárólag a 2. csoport északi oldalán, valamint a 3. csoport középső soraiban fekvő sírokból kerültek elő; ezek a sírok minden valószínűség szerint a temető legidősebb temetkezései közé sorolhatók. A „hólyagos" gyöngyök előfordulása azért érdemel külön figyelmet, mert a temető azonos korszakra keltezhető sírjai — a 2. csoport északi sorainak kivételével —, általában szétszórtan fekszenek; a korai és a késői temetkezések rendszere nehezen ismerhető fel *(5. kép 3)*.[13]

Az 1. számmal jelölt délkeleti sírcsoportból főként a nők temetkezései azonosíthatók (a 24 sírból 13 nő, mindössze 2 férfi, 7 meghatározhatatlan és 2 leánygyermek). Két római számmal jelölt halom ide tartozott (I. és a VII.); a VII-ről nincs közelebbi adatunk, az I. halom nagyméretű sírt takart.[14] Az 1. csoport férfisírjainál már szó esett arról, hogy a temetkezések helyét ebben a csoportban is a domborzati viszonyok determinálták. Annak ellenére, hogy ennek a csoportnak a többségét a női sírok jelentették, gyöngykivarrásos viseletű asszonyt valószínűleg ide nem temettek. A központi helyzetű 650. számú sír mindössze 106 db gyöngyöt tartalmazott (Kőhegyi–Vörös 2011, 169).[15]

Általánosságban megállapítható, hogy a madarasi temetőben a 20–40 és a 40–60 év közti korosztályba tartozó nőket, a férfiakhoz hasonlóan, sírhely szerint nem különböztették meg *(6. kép 1–2)*. Megjegyzésre érdemes azonban, hogy a *senium* korú nők a temető szélső soraiban kaptak temetési helyet *(6. kép 3)*. Mivel a temetőben a 60 éven túli nőket mindössze hat sír képviseli,[16] a viszonylag csekély esetszám miatt az idősek temetési helyére vonatkozó megállapítást kellő óvatossággal kell kezelni. A Péceli úti temető *senium* korú személyeinek sírhelyei szintén a temető szélén, illetve a temető két része közti választóvonal mentén találhatók; a helyzet hasonlósága legalábbis említésre érdemes.

[11] A 645. és 658. férfisírok az itt közölt térképeken a kis domb oldalára, a 644. — mérete alapján — gyermeksír a dombtetőre került. A nagy léptékű térképek felmérésénél, valamint a számítógépes szerkesztésnél is előfordulhat néhány méteres „elcsúszás".

[12] Formailag ezek a gyöngyök Vaday Andrea rendszerezése szerint a sokszögű V/B1 csoporthoz sorolhatók (H. Vaday 1989, 99, Abb. 20), a dudorok feltehetően nem applikálással készültek (a technika kérdését mikroszkópos vizsgálat dönthetné el). A „hólyagos" vagy dudoros gyöngyök Magdalena Tempelmann-Mączyńska közép- és észak-európai gyűjtésében nem szerepelnek; formájuk leginkább a 2. század 2. felétől keltezhető IV. csoport 73. típusához hasonlít (Tempelmann-Mączyńska 1985, 32, Taf. I. 73).

[13] Lásd a tárgytípusok elterjedési térképeit, Kőhegyi–Vörös 2011, 4–6. térkép.

[14] Az I. halom alatti sír (h.: 3,16 m, sz.: 2,63 m) méretadatai Kőhegyi–Vörös 2011, 17.

[15] A sírleírás szerint a bolygatott sírban a gyöngyök a rablással nem érintett nyugati oldalról, „elszórtan" kerültek elő. Lehetséges ugyan, hogy a sírrablók a gyöngyöket is kiválogatták és az értékesebb, nagyobb példányokat kiemelték, de az esetek többségében a ruha alját díszítő gyöngykivarrásból 106 darabnál jóval több marad meg. A típusok alapján Vörös Gabriella a sír gyöngyeit a gyöngyhímzések közé sorolta (Kőhegyi–Vörös 2011, 412, 65. táblázat).

[16] *Senium* korú nők: 202., 365., 515., 521., 612., 653. sír, lásd Marcsik 2011, 423. 1. táblázat.

A SÍROKGÖDRÖK MÉRETE

A sírgödrök aránya

Péceli út

A szarmata kori és kora népvándorlás kori temetőelemzéseknél először Istvánovits Eszter által alkalmazott (Istvánovits 1991, 35; Kulcsár 1998, 24–26), a sírgödör méretarányát jelző hosszúság/szélesség-index a Péceli úti temetőnél 256 sír esetében számolható ki. Az összesített eredmény szerint a sírgödrök téglalap formájúak, hosszúságuk két és félszerese a szélességnek; az átlagindex 2,57. A férfisírok átlagindexe 2,69, a női síroké 2,78, a gyermekeké 2,18. A 28 körárkos sír gödreinek aránya alig tér el a temető többi sírjától; átlaguk 2,48, azaz a körárkos sírok formája nem közelít a négyszögleteshez. A nyugati és keleti oldalon körárok-részlettel kerített, „zárójeles" hat sír 2,4-es átlagindexe csak egy tizeddel alacsonyabb a temető átlagindexénél.

A Péceli úti temető felnőtt sírjait a hosszú, keskeny forma jellemzi. 2–3 közötti indexek a sírok 63,49%-nál állapíthatók meg (167 sír). 60 sírnál, az adatokkal rendelkező sírok 22,98%-nál 3 fölötti a hossz/szélesség aránya, míg a sírok több mint egytizedénél (32 sír = 12,74%) 2 alatti indexszám mutatható ki. Mivel az utóbbiak nagy része (20) gyermeksír, melyek beásásai között sok a bizonytalan körvonalú, ezért a gyermeksíroknál a gödörforma négyzethez való közelítésének nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget.

A Péceli úti temetőben a 3-nál nagyobb indexszámú, azaz a keskeny, téglalap alakú sírokat a temető egész területén, szétszórva találjuk; a keleti részen és az északi sorokban némi sűrűsödéssel. A tájolás és a sírindex változásának összefüggése a Péceli úti temetőnél nem annyira nyilvánvaló, mint a tiszadobi temető D–É-i és Ny–K-i tájolású sírjainál (Istvánovits 1991, 35), mivel a fél évszázaddal korábban záruló Péceli úti temetőben a sírok tájolása egységesebb. Ha azonban a Péceli úti temető 2,5-nél magasabb indexű sírjainál a tájolási adatokat az indexadatokkal összekapcsoljuk, azt találjuk, hogy a DK–ÉNy-i és a KDK–NyÉNy-i tájolású sírok fokozatosan terjedtek el a temető északnyugati széle felé. A hosszú, keskeny sírgödrök és a K–Ny-i irányhoz közeli tájolás-változatok együtt kizárólag a temető északnyugati és délkeleti szélső csoportjaiban, tehát a kétségtelenül késői periódushoz tartozó részeken fordultak elő. A tájolás és a sírforma változása közt a Péceli úti temető esetében is kimutatható az összefüggés, de a folyamat a kezdeti stádium után már véget is ért *(7. kép 1–2)*.

Madaras-Halmok

A madarasi temető átlagos indexe 2,63 (Kőhegyi–Vörös 2011, 246). 1–2 közötti indexű, széles gödröket 104 sírnál dokumentáltak, ami a temető 16,99%-át teszi ki. Széles gödröket itt tehát gyakrabban ástak, mint a Péceli úti temetőben. A jelenség magyarázata a madarasi temetőben szokásos, gerendákkal borított falú, vagy kitapasztott, meszelt oldalú sírkamrák építése (Kőhegyi–Vörös 2011, 251–261), melyekhez hosszú és széles gödör szükséges. Az 5 m^2 feletti sírok (56 sír) indexének átlaga ennek megfelelően 1,85. A temető sírjainak több mint felét (57%-át, 351 sír) a 2–3 közötti indexű sírok jelentik. 3–4 közötti indexértéket 137 sírnál (22,75%) lehet kimutatni. Az extra keskeny, 4,73–4,02 közötti indexű sírok száma és aránya elhanyagolható (1,66%, 10 sír).

A két szélső értékű indexszel rendelkező felnőtt sírokat a temető térképére vetítve megállapíthatjuk, hogy a széles sírgödröket a temető északi és keleti felében *(8. kép 1)*, a hosszú, keskeny gödröket inkább a középső, 3. csoport közepén és a délnyugati 2. csoportban ásták. A magas indexű, DK–ÉNy-i tájolású síroknak a nyugati oldal felé terjedése még hangsúlyosabb *(8. kép 2)*. További, a leletanyag időrendi elemzésével kibővítendő kutatást igényel, hogy a sírgödör arányának változása járhat-e kronológiai konzekvenciákkal.

A sírok alapterülete

A sírrablás miatt az alföldi szarmata és germán temetők szociális tagozódásának részleteit a leletek alapján alig lehetséges rekonstruálni. A jütlandi, az észak- és a közép-németországi 3–4. századi germán temetők nemesi rétegének hierarchiája a mellékletek minősége, mennyisége és anyaga (érmek, arany és ezüst karperecek, egyéb fém ékszerek, római luxuscikkek, stb.) alapján egyértelműen felvázolható.[17] Bizonyos, hogy a Kárpát-medence keleti felében élt császárkori barbár népek különböző társadalmi rétegei is különféle módon temetkeztek; a ruházat, ékszerek és mellékletek adásában a sírok különböztek egymástól. A sírrablás miatt azonban ez a különbség nem, vagy alig érzékelhető, hiszen nyilván a leggazdagabb sírokat rabolták ki legalaposabban. A hiányzó mellékletek alapján a nemesi réteg kiválasztására, a társadalom belső struktúrájának felvázolására az alföldi császárkori temetőknél egyelőre alig van remény.

[17] A Hassleben-Leuna-i csontvázas temetők horizontjáról lásd Werner 1973; Werner 1988. A 3–4. századi északi germán temetők társadalmi rétegződéséről a Skovgårde-i temető kapcsán Ethelberg et al. 2000, 145–169. A régészet eredményei nyomán rekonstruálható szociális struktúrákról lásd Steuer 1982.

A halott számára kiásott sír mérete az egyedüli temetkezésre vonatkozó adat, melyet a sírrablás nem, vagy alig befolyásolhatott. Éppen ezért a sírok alapterületének, mint a korszakra jellemző kultúrtörténeti adatnak, különös jelentőséget kell tulajdonítanunk. Elfogadva azt a feltevést, hogy a sír nagysága egyenes arányban áll az eltemetett személy életben betöltött társadalmi rangjával és megbecsültségével, a teljesen feltárt temetők esetében a sírnagyságok csoportosítása alapot jelenthet a népesség szociális összetételének felvázolásához. A Madaras-Halmok és a Péceli úti temetők sírnagyság-értékei és az azokból levonható következtetések feltehetően jobban megközelítik az egykori realitást, mint a temetőrészletek szükségképpen véletlenszerű adatai.

Péceli út

A Péceli úti temetőben a sírok alapterületének átlaga 2,003 m^2; ezzel az átlaggal a temető az alföldi szarmata temetők középső tartományában foglal helyet (Kulcsár 1998, 25). A férfiak közel egynegyede (23,8%) számára jelentős belméretű, 3–6,5 m^2 alapterületű, barbaricumi területen szokatlanul nagy sírgödröt ástak. A hasonló kategóriájú női temetkezések aránya ennek éppen a fele, a 3–8,44 m^2 alapterületű sírok a női temetkezések 12%-át teszik ki. Amint az a halmos temetőknél általános, a 33 körárkos sír alapterülete meghaladja a temető sírjainak átlag alapterületét. A körárkos sírok számára átlagosan 3,05 m^2-t, az árok nélkülieknek 1,96 m^2-t ástak ki; utóbbi egyébként megfelel az alföldi szarmata sírnagyság-átlagnak.[18] Itt kell megemlíteni, hogy két, 3–4 m^2-es alapterületű sír (142. és 160. sír) csak bizonytalanul határozható meg gyermektemetkezésnek. Több esetben ugyanis a bolygatott felnőtt sírban gyermekcsont töredékeket is találtunk; ilyenkor nehezen dönthető el, hogy kettős temetkezésről van-e szó, vagy a gyermekcsontokat a rablók dobálták a sír betöltésébe. A felnőttek számára szokásos sírméret mindenesetre megkérdőjelezi a két sír „gyermek" kategóriába sorolását *(3/A–B táblázat).*

Ha a sírok alapterületének adatait az eltemetettek életkorával együtt vizsgáljuk, kitűnik, hogy a sírnagyság nem csupán a társadalmi tagozódást tükrözi vissza, hanem a csoportokon belül az eltemetettek életkorával is kapcsolatban lehet. A 6,5–4 m^2 közötti kategóriában hat sírban *adultus,* két sírban *maturus* korú férfi nyugodott. A temető legnagyobb férfisírjában, a 6,53 m^2-es 73. sírban *adultus* férfi koponyáját találtuk. A sír „keretes" sírfolttal[19] jelentkező, kövekkel kirakott aljú temetkezés volt. Kővel teljesen kitöltött gödrű férfitemetkezés csak a következő, 5–4 m^2 közötti kategóriában fordult elő, a férfisírok között három esetben (184., 229., 231. sír, *3/A táblázat; 9. kép 1a–1b*).[20]

Alapterület szempontjából a női sírok a férfiakénál változatosabb, életkor szempontjából azonban egységesebb képet mutatnak. A legnagyobb méretű sírok mindegyikét 20–40 év közti nők számára készítették. Említésre érdemes, hogy 8,44 m^2-es nagyságával a temető legnagyobb méretű 141. sírja egy fiatal nő temetkezése volt. Ez a sír csaknem 2 m^2-rel haladta meg a temető legnagyobb férfisírjának alapterületét. A 141. sír halottján kívül jelentős nagyságú, 5–7 m^2 közötti sírméret a temető népességéből csupán 4, 20–40 év közötti nő számára járt. Nagyság szempontjából a második (6 m^2-en felüli), árokkal körülvett 263. női sír a temető délnyugati szélén került elő. A sírrablás miatt magáról a sírról szinte semmit nem tudhatunk azon kívül, hogy ez is a „keretes" sírok közé sorolható, azaz a sírfolt szélén élénk sötét réteg rajzolódott ki.

4–5 m^2 nagyságú sírt hat férfi (3 *adultus*, 2 *maturus*, 1 meghatározhatatlan) és két *adultus* korú nő számára készítettek. E sírok többsége a temető középső sávjában található *(9. kép 1b).* A nagyméretű női sírok közül csak a 4,14 m^2-es 92. sír tartozott a részleges köves temetkezések egyik változatához. Ez a sír egyébként különös érdeklődésre tarthat számot; a gödör alját és oldalát a déli és északi végeken lapos, téglatest formájú, élre állított nagy kőlapokkal kövezték ki; a kövek között megmunkált élű darabok is előfordultak. A három jelentős nagyságú, köves aljú temetkezés (73., 92., 97. sír) egymás közelében, a temető központi részén feküdt *(9. kép, 1a, 3).*

A sírnagyság következő kategóriája, a 3–4 m^2 közötti sírméret, jellemzően a 40 évnél idősebb férfiaknak járt: az ehhez a csoporthoz sorolható 8 férfi mindegyike *maturus* korú, vagy a *maturus*/*senium* határon volt. Ugyanilyen méretű sírba 40 évnél fiatalabb nőket temettek, közülük kettőt egészen fiatalon, *juvenis* életkorban. A férfiak közül ebben a kategóriában csak a 120. sír gödrét töltötték ki kövekkel (a bolygatás miatt a kövezés módja nem tisztázható), a nőknél ezzel szemben a nyolcból öt esetben (esetleg a 160. gyermeksír is ide tartozhat) a sír gödrét megmunkálatlan kövekkel

[18] A szarmata sírok átlagos nagysága 1,5–2 m^2 között mozog (Kulcsár 1998, 26).

[19] „Keretes" sírgödör metszetek a Péceli úton 6 esetben fordultak elő. Ezeknél a síroknál a folt szélén bizonytalan kontúrvonalú, sötét sáv húzódott; ez a lenyomat minden valószínűség szerint a gödör oldalát fedő szerves anyagtól (pl. faágaktól, vesszőfonadéktól) keletkezett. Hasonló jelenséget Istvánovits Eszter figyelt meg Tiszavasvári-Városföldje-Jegyző tag 37. sírnál (Istvánovits 1990, 88).

[20] A köves temetkezéseknek a Péceli úti temetőben két alaptípusa van. Részleges kőpakolásnál a sírgödör egyes részein helyeztek el köveket (I–II. típus), teljes kőpakolásnál a gödröt az aljától bizonyos magasságig (általában 30–100 cm-ig) megmunkálatlan mészkövekkel töltötték meg (III. típus). A Péceli úti köves temetkezések részletes elemzése a temető kéziratos feldolgozásában található. Az alföldi szarmata kori kőpakolásos temetkezésekről lásd Kulcsár 1998, 46–47; Kulcsár 2002, 47–53.

töltötték ki *(3/B táblázat)*. A 3–4 m² közötti sírok többsége a temető sűrű, keleti csoportjában helyezkedett el. A kőpakolás nélküli, 3–4 m²-es férfi és női sírokat a nagy 141. női sír közelében ásták meg *(9. kép 2a, 3)*.

A 2–3 m² közötti kategóriához összesen 22 férfi, 39 nő, 4 gyermek és 7 meghatározhatatlan nemű felnőtt tartozott. A 72 ide sorolható sírból 10 kővel kitöltött gödrű, 7 köves aljú temetkezés volt *(3/C táblázat)*. A madarasi temetővel való összehasonlítás miatt a Péceli úti elemző térképen csak a 2,5–3 m²-es sírokat jelöltük *(9. kép 2b)*. Ennél a nagyságnál a sírok száma ugrásszerűen megnőtt, az előző kategória 4,2-szeresére.

A férfiak és a nők temetkezéseinek méretbeli eltérései nyomán levont következtetéseket érvényesnek véljük a nemek társadalmi megbecsültségére. Általánosságban megállapítható, hogy a legnagyobb méretű sírok 20–40 év közötti férfiak és nők számára készültek. A temetkezési rítusban valószínűleg ilyen módon jutott kifejezésre a helyi elit hadra fogható, illetve termékeny korú tagjainak kiemelt megbecsültsége. 4 m²-t meghaladó alapterületű sírokat kétszer annyi férfi, mint nő számára készítettek *(3/A táblázat)*; 4 m² alatt a nemek aránya kiegyenlítetté vált *(3/B táblázat)*. A 2–3 m² közötti sírnagyság a férfiak 75%-át illette meg, míg a nőknél ugyanez a sírméret a sírok 86%-át teszi ki *(3/C táblázat)*. Ha a nagy alapterületű, 3 m² feletti sírokat együtt vizsgáljuk, ilyen nagyságú sír a férfiak 25%-a számára, a nőknél csak 14%-nak járt. A férfiak rang szerinti megkülönböztetése kifejezettebb, a nők társadalmi megbecsültsége szélesebb és némiképp kiegyenlítettebb lehetett. A különösen nagyméretű sírba temetett nők (és gyermekek?) (141., 126., 142., 263. sír) származásuk, rangjuk és/vagy az életben betöltött szerepük miatt, valószínűleg egyéni tiszteletben részesültek. A sírméretek szerint a 141. sír mellett északra és keletre elhelyezkedő, nagyméretű sírokban a temető népének magas rangú tagjai/családjai temetkeztek.

Ha a legnagyobb méretű sírok jelzését a térképre vetítjük, kirajzolódnak a temető súlypontjai. A legnagyobb férfisírt (73. sír) a temető déli szélén ásták meg; a 6,5 m²-t meghaladó sír alját kövekkel rakták ki. Az 5–6 m²-es kategóriához két fegyveres férfi (181. és 40. sír) sorolható; őket egymástól távol, a temető keleti, illetve nyugati részébe, magaslati helyen temették el. 7 férfi számára készült 4–5 m² nagyságú sírhely, köztük három személyt kővel kitöltött gödörbe helyeztek el. 3–4 m²-t 7 férfi elhelyezésére ástak ki, akik közül csak egyet temettek kőpakolásos sírba.

A legmagasabb rangú nő a keleti csoport közepén, 8,44 m²-es sírban nyugodott (141. sír). Utána a 6,12 m²-es 263. sír asszonya következik, akit a temető délnyugati sarkában temettek el. A 3–4 m²-es nagyságú sírok esetében a nemek között nincs jelentős különbség. A 2–3 m²-es kategória viszont a nőknél csaknem kétszerese a férfisíroknak (39 női és 21 férfisír; *9. kép 3*).

Összegezve a sírok méretadatait: a Péceli úti temetőben alapterület szerint a sírok 8 kategóriára oszthatók: 1–2 m², 2–3 m², valamint 3–4, 4–5, 5–6, 6–7, 7–8 és 8–9 m². A sírnagyság a Péceli úti temetőben határozott kapcsolatot mutat az életkorral: a 20–40 év közti korosztálynak nagyobb méretű temetkezőhely járt, mint az időseknek, vagy a gyermekeknek. Nem lehet véletlen, hogy a temető népességének 8,66%-át jelentő *senium* korú személyek közül csupán egyetlen idős férfit temettek 3,30 m²-es sírba (230. sír).[21] A legnagyobb méretű sírokba kivétel nélkül *adultus*, vagy *juvenis* korosztályhoz tartozó személyeket temettek. Érthető magyarázat, hogy az aktív korúak elvesztése a közösség számára érzékenyebb veszteségnek számított, mint az idősebbeké. Megválaszolatlan marad azonban a kérdés, hogy a temetkezési szokásoknál az azonos rangúak között érvényesült-e az életkor szerinti diszkrimináció; vagyis gyakorlatnak tekinthető-e, hogy az azonos rangú fiatalabbakat nagyobb, az idősebbeket kisebb méretű sírokba temették.[22]

Az alapterület szerinti csoportosítás számsorát összehasonlítva feltűnik a 3–4 m²-es kategóriához képest a 2–3 m²-es kategória létszámának ugrásszerű, több mint négyszeres megnövekedése. A jelentős számbeli különbség a társadalmi rangsorban éles váltást jelenthet: az igazán nagyméretű, felsőbb társadalmi rangot jelző síroknak a 3 m² felettiek számíthattak. Sírméret szerint a Rákos-patak menti szállásterületen a magas rangú családok összesen 35 személyt temettek el *(3/A-B táblázat)*. Kővel kirakott sírhely a férfiak 4–5 m²-es méretű kategóriájában 3 személynek járt. Ugyanebben a kategóriában csupán egy nőt temettek köves sírba (92. sír). A következő, 3–4 m² közötti sírméretnél 6 fiatal (*juvenis–adultus*) nőt kövekkel kirakott temetkezés illetett meg. A 3 m² feletti sírok többsége a Péceli úti temető keleti sírcsoportjában található *(9. kép 2a, 3)*. A 2–3 m²-es sírok, melyeket a köznépi kategória felső rétegének tarthatunk, a temető nyugati sírcsoportjában sűrűsödtek *(9. kép 2b)*.

A temetőben a legtöbb sír az 1–2 m² közötti kategóriához tartozik; ez a kategória képviseli a köznépi alsó réteget (107 sír), melyben a nemek közti különbség nem

[21] A 24 *senium* korú személyből 3 férfi (103., 211., 230. sír), 15 nő (42., 51., 94., 95., 98., 116., 122., 139., 185., 193., 205., 212/1., 228., 258., 266. sír), 6 felnőtt (104., 105., 170., 198., 213., 216/1. sír). Átlag sírnagyságuk 2,15 m².

[22] A nők családon belüli hierarchiájának alakulásához 6. századi példára, a Mannheim-Vogelstang 189A–B kettős női sír esetére hivatkozom. A mellékletek értéke alapján Ursula Koch kimutatta, hogy a fiatalabb nő magasabb rangot viselt, mint az egy generációval idősebb (Koch 2005, 272).

jelentős (férfiak 35, nők 44 sír). A gyermekek 22%-át ilyen nagyságú sírba temették, míg 57%-uk számára 1 m² alatti sírgödröt készítettek (43 sír; *3/D–E táblázat*). Felnőttet 1 m² alatti sírba nem temettek. Határeset a 207. sír körárkába ásott 208. sírban nyugvó, 16 év körüli, melléklet nélküli leány.

Madaras-Halmok

A madarasi temetőben a sírok átlagos alapterülete 2,38 m², külön a halmos síroké 6,63 m² (Kőhegyi–Vörös 2011, 243). Mindkét érték jelentősen meghaladja a Péceli úti temető átlagait. Az összes temetkezés alapterület-adatainak összesítésével a madarasi sírok 11 kategóriához sorolhatók *(4/A–G táblázat)*. A legnagyobb alapterületű temetkezés a 11 m²-t valamivel meghaladó 89. sír, melyben egy *maturus* korú férfi nyugodott; a sírból *adultus* korú női koponya töredéke is előkerült. Az északi halomcsoport egyik legnagyobb, még látható felszíni halma alatti sírt a korabeli sírrablás feldúlta, beásását Roediger Lajos 1903-as ásatásának árka metszette. A leírás a sír építményéről nem tartalmaz érdemi információt, kettős temetkezésre nincs adat. A következő, 10–11 m²-es kategóriát egy női (116. sír) és egy meghatározhatatlan nemű felnőtt (20. sír) képviseli. 9–10 m²-es sírba négy személyt temettek, három közülük nő. A 8–9 m²-es nagysághoz tíz sír sorolható: 7 nő, 2 férfi, egy meghatározhatatlan. 7–8 m²-es sírba tíz személyt temettek: 7 nőt, egy-egy férfit és gyermeket, és egy antropológiai adat nélkülit *(4/A táblázat)*. A 6–7 m²-es kategóriájú sírba temetettek száma 18:10 nő, 3 férfi, továbbá 5 meghatározhatatlan nemű, vagy adat nélküli temetkezés *(4/B táblázat)*.

A következő két kategóriához az előzőeknél kisebb számú temetkezés sorolható. Az 5–6 m²-es kategóriába 11 személy (2 férfi, 6 nő, egy gyermek, 2 eldönthetetlen nemű, vagy adat nélküli), a 4–5 m²-esbe 15 személy (3 férfi, 10 nő, valamint 2 adat nélküli) tartozott. A nagyméretű sírok kirablása annyira alapos volt, hogy nemesfém lelet csak elvétve akadt.[23] Fegyverre utaló nyom csak egyetlen sírban maradt, a 6,22 m²-es 480. sírból egy kard U-alakú bronz koptatója került elő (Kőhegyi–Vörös 2011, 141, 105. t. 5; *4/B–C táblázat*).

A 3–4 m²-es kategóriában 5 fegyveres férfi szerepel; az ide sorolható 44 sír között 4 lándzsás és egy kardos harcost találunk. A kategóriához 18 férfi, 16 nő, 6 felnőtt, egy gyermek tartozott, 3 sír adat nélküli *(4/D táblázat)*.

A 2–3 m² sírnagyságot a Péceli úti temetőnél a köznépi felső réteg temetkezési méreteként határoztunk meg, ez a nagyság Madarason 195 személynek járt. A kategória felső felénél, 2,50–3 m² nagyságú sírba 8 fegyveres férfit temettek (kardos: 262., lándzsások: 197., 637., 396., 320., 626., 343. sír). 2–2,50 m² alatt csak két sírból került elő lándzsa (257. és 340. sír). A sokgyöngyös viseletű nőket jellemzően a két alsó sírkategóriába temették.[24] A köznép alsó rétegét, az 1–2 m²-es kategóriát 227 személy képviselte; fegyverrel temetett férfiakat itt csak elvétve találunk (4 lándzsást: 473., 194., 307., 315. sír). Mindkét nem viseleténél különösen sok a vasfibula, a nőknél pedig 25 esetben fordult elő a 100 db-on felüli gyöngy.[25] 75 sírnál a gödröt 1 m²-esre, vagy ennél szűkebb területre tervezték; a „szűk" gödröket többnyire gyermekek temetésére szánták *(4/E–F táblázat)*.

A sírnagyság-kategóriákat térképre vetítve kitűnik, hogy a különféle nagyságú sírok a temető középső, 3. csoportjában, keletről nyugat felé haladva, tömbszerűen, egymástól többé-kevésbé elkülönülten helyezkedtek el. A délkeleti 1. sírcsoportban nagyméretű, körülárkolt-halmos sírokat építettek. A délnyugati 2. csoportból viszont nem került elő igazán nagy belterületű temetkezés; itt két sír (624. és 629. sír) képviselte a 4–5 m² közötti kategóriát.

A legnagyobb méretű sírok megnevezés alatt 5 kategória értendő: 11, 10–11, 9–10, 8–9 és 7–8 m². A 7 m² feletti temetkezések kizárólag a temető keleti oldalán találhatók és három csoportot alkottak. A középső, 3. tömb északkeleti és délkeleti sarkában két, egymástól jól elkülöníthető helyen volt a 3/A és 3/B–C csoport; a harmadik egységet a délkeleti dombokra ásott 1. csoport sírjai jelentették *(10. kép)*. E három csoport nagy kurgánjainak némelyikét 1963-ban még a felszínen is lehetett látni. Virág Dénes ekkor készített szintvonalas felmérésén feltüntetett halom-csoportok (Kőhegyi 1971, 211, 2. kép; Kőhegyi–Vörös 2011, 18, 245, 5. kép) a temetőnek ezt a három súlyponti részét jelezték *(2. kép 2)*. Kőhegyi Mihály csaknem két évtizedes, áldozatos feltáró munkájának eredményeként rendelkezésünkre áll a temetőtérkép, melynek nyomán elkép-

[23] A 656. és a 650. női sírok aranylemezkéiről lásd alább. Különösen érdekes a 8,02 m²-es 658. sarlós férfisír gerendavázas sírkamrájával és barnásvörös festésű fakoporsójával. A széles katonai övhöz tartozó, késő római típusú bronz övgarnitúra (Kőhegyi–Vörös 2011, 172–173, 129. t. 2–3) alapján a sír a 4–5. század fordulójára keltezhető. Az övgarnitúra-típus — melyet a Duna-vidéken, provinciális területen 400-ig gyártottak — használata az 5. század első évtizedéig tartott (Lányi 1972, Abb. 52. 14; Sommer 1984, 25–27, 79, Taf. 6. 5–6). Lehetséges, hogy a madarasi 658. sírban eltemetett férfi, egy *cingulum militare* tulajdonosa, a késő római hadseregben (is) szolgált.

[24] A 2–3 m²-es kategóriához 23 sokgyöngyös női és leánygyermek sír sorolható, köztük a temető legtöbb, 847 db gyöngyöt tartalmazó 114. sírja is. A sírnagyságok szerinti növekvő sorrendben: 140., 214., 200., 180., 114., 93., 378., 616., 615., 597., 319., 146., 204., 352., 179., 329., 477., 464., 420., 266., 347., 88., 295. sír.

[25] Az 1–2 m²-es kategória 26 sírja, melyekben 100-nál több gyöngy volt, alapterület szerinti növekvő sorrendben: 301., 159., 287., 102., 229., 421., 73., 141., 291., 370., 410., 478., 54., 103., 202., 264., 213., 362., 584., 376., 231., 365., 351., 285., 90., 435. sír. Három gyöngyös-viseletű nő sírjának beásása 1 m² alatt volt (348., 483. zsugorított helyzetű, valamint az 595. sír).

zelhetjük az egykori látképet: a patak partjától délre, a látóhatár széléig húzódó, végtelen halom-sorokat, a temető északkeleti sarkánál a körívben elhelyezkedő, impozáns méretű kurgánokat, mögöttük távolabb, délkelet felé, a különálló dombokon emelkedő nagy halmokat, és nyugatra a szorosan egymás mellett fekvő kisebb dombok végtelen sorait.[26]

A nagyméretű sírok első csoportja (3/A) a temető középső tömbjének északkeleti szélén, közvetlenül a patakpart melletti, terjedelmes domb tetején található. A patakpart melletti harmadik sírsorban építették meg a temető legnagyobb alapterületű, 11 m²-es sírkamráját (89. sír). Ettől a sírtól északkeletre kizárólag nagyméretű, árokkeretes sírokat ástak, 11-től 7 m²-ig, összesen 9 temetkezést. A többitől kissé távolabb, közvetlenül a patakparton feküdt a 7,26 m²-es 1. sír, az északkeleti csoport tizedik nagy sírja *(10. kép 3/A)*.

A nagy sírok második csoportja a középső tömbnek a pataktól távolabb eső, délkeleti sarkában, egy nagyobb és egy kisebb dombon létesült *(10. kép 3/B)*. A nagyobb dombon nyolc személyt temettek; a legnagyobb sír 10,36 m² (116. sír), a legkisebb 6,20 m² (506. sír) volt. A mintegy 50 m-re kelet felé fekvő kisebb dombon két férfi számára készítettek nagyméretű sírkamrákat (3/C csoport, a 645. sír: 7,87 m² és a 658. sír: 8,02 m²), melyeknek felszíni jelölése nem maradt meg *(10. kép 3/C)*.

A harmadik súlyponti csoportot a temető délkeleti részének dombjain kiásott-épített sírok alkották (1. csoport). A szintvonalas térkép készítésének idején ez volt a part legmagasabb (113 m) része. Az itt található 9 legnagyobb kategóriájú sírból három 10–11 m²-es, egy 9–10 m²-es, 5 sír 8–9 m²-es *(4/A táblázat, 10. kép 1. csoport)*.

Megállapítható tehát, hogy a madarasi közösség legnagyobb méretű sírokba temetkező, legmagasabb rangú vezetői a népesség többi részétől elkülönülten, a temető keleti részében fekvő dombokon, 8–10 sírból álló csoportokban temetkeztek. A meghatározható esetekben a legnagyobb méretű sírok többsége nők, ezen belül jelentős arányban 20–40 év közötti halottak számára készült. A 7–11 m² közti legfelső kategóriához összesen 27 temetkezés tartozik; a sírkamrák 33,3%-ában *adultus* korú nő nyugodott. Az 5–7 m² nagyságú sírok 55,17%-át jelentik a nők, akiknek csaknem a fele (43%) 40 éves kora előtt hunyt el *(4/A–B táblázat)*.

Az alacsonyabb rangú vezetőket és családtagjaikat a 6–7 és az 5–6 m²-en temetkező személyek képviselik, akiket az előző sírcsoportok közelében, a temető keleti felében temettek el. A 6–7 m²-es kategóriás 18 sír fekvése tágabb köröket rajzol ki a 3/A és B csoport körül. Az 5–6 m²-es 11 sírt a temető északkeleti és középső részén, a 3/A csoport északi szélén és a 3/B csoporttól keletre, az előzők közvetlen közelében ásták meg *(11. kép)*.

A 4–5 m² alapterületű temetkezések (15 sír) az előzőektől távolabb, nyugat felé tolódtak, a 3. csoport nagy sírjainak nyugati oldalánál és a 2. csoport délnyugati szélén is megtalálhatók *(11. kép 1)*. A következő réteg, a 44 sírral képviselt 3–4 m²-es alapterületű kategória. Ilyen méretű temetkezések csak ritkán kerültek elő a nagy sírok közvetlen közelében; többségük a temető 3. csoportjának középtengelyétől nyugatra, a tömb teljes szélességében, a patakparttól a domb déli széléig, valamint a délnyugati 2. sírcsoportban terjedt el *(11. kép 2)*. A 195 temetkezésből álló 2–3 m² kategóriájú sírok a temetőnek csaknem minden részén — az 1. sírcsoport kivételével — megtalálhatók; körbefogják a nagy kurgánokat *(11. kép 3)*.[27] Ezekbe a sírokba feltehetően az arisztokrácia „kíséretét", a szabad harcosok tehetősebb részét temették. Az 1–2 m²-en eltemetett férfiak és nők alkották a szegény szabadok és/vagy a rabszolgák rétegét (utóbbiak jelenlétét valószínűsíthetjük), valamint a gyermekek egy részét *(4/F táblázat)*. 1 m² alatt felnőtt férfit — a rendkívüli testhelyzetűeket nem számítva — nem temettek, csak gyermekeket helyeztek a sírba *(4/G táblázat)*.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, a sírnagyság-kategóriák alapján a madarasi temető népességének társadalmi tagozódása bonyolult és sokrétű lehetett. 11 szint különböztethető meg. A 9 felső kategóriában a nemességen belüli, különféle jellegű és nagyságú vagyonnal rendelkező rétegek sejthetők. A különböző társadalmi helyzetű rétegek a temető más-más részeit használhatták. A legnagyobb sírokba temetkezők (11–5 m²) a temető keleti részében, centrális helyeket foglaltak el. A legkevesebb létszámú, mindössze 15 sírból álló 4–5 m²-es kategóriájú temetkezések gödrét a nagy sírkamrák elterjedésének északnyugat–délkeleti határán ásták meg. A 3–2 m² területű sírok tömegesen a temető nyugati felét foglalták el.

A temető fent vázolt, tudatos területi felosztásának feltétele, hogy a közösség vezetői előre kijelöljék a népesség számának megfelelő területet, felhasználására tervet készítsenek, a temetkezések rendszerét a település népével elfogadtassák, majd a különféle rangú csoportok számára használatba adják és a szabályok betartása felett őrködjenek. Mindez erős vezetést, ka-

[26] Természetesen a körárok nélküli sírokat is jelölték a felszínen; a temetkezés fölé minden bizonnyal legalább egy kisebb dombot emeltek. A madarasi publikáció „jelöletlen" meghatározása munkaterminológia, ami azonban még a más korszakokkal foglalkozó szakemberek számára is félreérthető lehet. A sztyeppei kurgántemetők elrendezéséről, a látkép esztétikai és földrajzi tájékozódó funkciójáról a hortobágy-porosháti halmos temetők kapcsán lásd Kulcsár 1998, 77–78.

[27] Az áttekinthetőség kedvéért a *12. kép 3. sz. térképen* csak a 2,5–3 m² közti sírokat jelöltük.

tonai szervezettségű, fegyelmezett társadalmat feltételez, melyben a társadalmi különbségeket és a hagyományokat szigorúan tiszteletben kellett tartani és évszázadokig meg kellett őrizni.

A temetkezések ilyen rendszere valószínűleg igen megnehezíti a temető belső időrendi csoportjainak elkülönítését, hiszen ha csak a tárgyak időrendjét vesszük figyelembe, az egyidejű sírok a halott társadalmi helyzetétől függően a temető legkülönbözőbb pontjain bukkanhatnak fel. Fentebb már utaltunk a madarasi temető jellegzetességére, azaz hogy az egyidejű tárgyakat tartalmazó temetkezések a temető különféle kategóriájú sírcsoportjaihoz tartoznak, ami azt jelenti, hogy az egymás mellett fekvő sírok időrendi helyzete között olykor 100–150 éves eltérés is előfordulhat.

A Péceli úti és a madarasi temető összehasonlítása alapján a következő megállapításokat tehetjük. Mindkét temetőt folyóvíz déli partján, teraszos dombokon nyitották; a sírok nagy része fölött halmok emelkedtek. A temetők soros rendszerűek; a sírok sűrűségét tekintve a keleti és nyugati oldal különbözik egymástól. A sorokon belül centrális és soros elrendezés egyaránt megfigyelhető; ilyen kombinált szerkezet — Kulcsár Valéria megállapítása szerint — több alföldi szarmata halmos temetőre is jellemző (Kulcsár 1998, 75–85).

Mindkét temetőben a délkeleti oldal dominál; a legnagyobb sírok csoportjai a temetők délkeleti részeiben helyezkedtek el. A női és férfi sírok bizonyos fokú elkülönülése mindkét temetőben megfigyelhető; a női sírok körülveszik a férfisírok csoportjait. A jelenség a korszakban nem szokatlan. Kulcsár Valéria a Lajosmizse-Kónya majori temetőben és a Tápé-Malajdok „A" temető egyes részeinél emelte ki a férfi és a női sírok elkülönülését (Kulcsár 1998, 79–81).

A madarasi és a Péceli úti temetőkben csak a szélső sírokba temetett idős személyek sírjainál volt megfigyelhető a hely szerinti megkülönböztetés. A madarasi temető fából ácsolt sírkamráinak, a kamrán belüli rönkfa-koporsóknak (Kőhegyi–Vörös 2011, 253–261) a Péceli úton nincs nyoma. A pesti síkság eddig legnagyobb császárkori temetőjében a kőpakolás lehet az a temetkezési szokás, melyet a két temető közti etnikai különbség egyik jeleként értékelhetünk.

Madarason általában nagyobb méretű sírokat ástak, mint a Péceli úton. Figyelemre méltó egyezés, hogy mindkét temető legnagyobb méretű sírjainak jelentős része *adultus* korú nők számára készült. Mindkét temetőben közös szabálynak tekinthető, hogy felnőtt férfit 1 m^2-nél kisebb területre nem temettek.

A sírnagyságok alapján Madaras-Halmok népességének társadalmi összetétele tagoltabb volt, mint a Péceli úti népé. Madarason a hatalmas, 11 m^2-es és 10 m^2-t meghaladó alapterületű sírkamrák (11,3, 10,37 és 10,17 m^2) és az 1–2 m^2 közötti „köznépi" sírok között 7 kategória foglal helyet. Feltűnő, hogy a Péceli úton hiányzik a madarasi legfelső három kategória (11-től 9 m^2-ig). A legfelső kategóriáknak megfelelő, kiemelkedő (katonai?) rangú arisztokrácia és családtagjaik a Péceli úti temető népével valószínűleg nem temetkeztek együtt, esetleg nem is éltek a Rákos-patak menti településen. A 9 m^2 alatti kategória mindkét temetőben megtalálható; az egyes kategóriák arányai nem állnak távol egymástól *(5. táblázat)*.

A Péceli úti temetőben a 3 m^2-nél nagyobb sírok, azaz a nemesek felső kategóriájú rétege a népesség 13%-át (35 sír) teszi ki. Madarason ugyanez a réteg magasabb arányban volt képviselve, 115 sírt, a temető 19%-át jelenti. A Szabadka-Veresegyháza/Subotica-Verusić mellett, 12 848 m^2-en, két részletben feltárt 63 síros temetőtöredékeknél a 3 m^2 feletti sírok aránya 14,28% (9 sír),[28] a Péceli útihoz áll közelebb, bár a szabadkai lelőhelyen az igazán nagyméretű sírkamrákat nem sikerült feltárni.

A 3 m^2 alatti (1–2, 2–3 m^2) sírok számának belső arányai mindkét temetőben közel azonosak: a Péceli úton 70%, Madarason 69%. A legnagyobb és a legkisebb alapterületű sírok arányai a két temető népességének eltérő szociális összetételét mutatják. Az alsó szociális kategóriákhoz tartozók száma a Péceli úti népességnél a nemesség felső rétegeinek ötszöröse, ugyanez az arány Madarason csak három és félszeres (Péceli út 179:35 = 5,11; Madaras 422:16 = 3,63). A hatalmas madarasi temető a Péceli útinál legalább kétszer nagyobb településhez tartozott; a leletanyag szerint a temetőt is legalább fél évszázaddal tovább, az 5. század 1. feléig használták. A madarasi a sírok nagyságának kategóriái és azok arányai alapján hierarchikus felépítésű; igen magas rangú uralkodó rétegre és viszonylag kisebb létszámú alsó néprétegre lehet következtetni. Az egyes sírnagyság-kategóriáknak a temetőn belüli, területi elkülönülését csak a madarasi temetőben lehet regisztrálni.

A teljesen feltárt madarasi és Péceli úti temetők egyik jelentősége, hogy a sírnagyságok csoportosításával először nyílt lehetőség 250–300 évig lakott barbarikumi települések népességének szociális szempontú vizsgálatára. A temetők nagysága, rendezettsége és az alapvetően soros szerkezeten belüli — a madarasi temető esetében világosabban kirajzolódó — rendszere fejlett szervezettségű társadalomra utal. A két nagy sírszámú alföldi temető földrajzi fekvése bizonyítja, hogy Pannoniától keletre, a *ripa* közelében nemcsak viszonylag rövid ideig használt, egymástól távol fekvő, tanyaszerű telephelyek léteztek, hanem évszázadokig

[28] A 3 m^2 feletti sírok: 13. (3,46 m^2), 15. (3,5 m^2), 34. (4,95 m^2), 73. (3,08 m^2), 74. (3,30 m^2), 77. (kettőssír: 5,64 m^2), 79. (4,72 m^2), 82. (3,82 m^2), 90. (3,18 m^2) (Szekeres–Szekeres 1994, 5–21).

lakott, faluszerű barbár települések is, melyeket több száz főnyi, szervezett közösség lakta.

A Madaras-halmoki temető most felvázolt rendszeréből következik, hogy a sírcsoportok időrendje nem lehet globális. Az egymás mellett fekvő sírok földbe kerülése nagy időkülönbséggel történhetett; nem zárható ki két, vagy több nemzedéknyi időkülönbség sem. Az időrendileg értékelhető leleteket tartalmazó sírok kronológiai helyzete nem vonatkozik a közelben lévő sírok teljes csoportjára. A jellegzetes fémtárgyak hiánya miatt az egyes sírkategória-csoportok közti korrelációs összefüggések nem, vagy csak nagyon szerencsés esetben mutathatók ki. Utóbbi megállapításomat a madarasi temető préselt aranylemezeinek különböző időrendi helyzetével illusztrálnám.

A publikáció az 1. csoport keleti szélén fekvő 7,17 m^2-es alapterületű 656. sír aranylemezeit, valamint a csoport közepén elhelyezkedő 6,20 m^2-es 650. sír aranylemezeit a Kárpát-medencei korai szarmata „aranyhorizonthoz" kapcsolta, hozzátéve, hogy a legkorábbi foglalók után következő új beköltözőkről lehet szó. Az aranylemezek alapján az 1. csoport középső részét Vörös Gabriella a 2–3. század fordulója körüli időszakra keltezte (Kőhegyi–Vörös 2011, 312, 7. térkép). A keleti szarmata és alán kurgántemetkezések megmaradt arany díszítményei nyomán azonban joggal gondolhatunk arra, hogy a halotti ruházatot nemcsak az 1–2. században díszítették aranylemezekkel.[29] A halotti fejdíszek és öltözékek préselt aranylemezekkel való díszítése, amint pl. a szentes-nagyhegyi 20. sír (Nagy 1997; Istvánovits–Kulcsár 1997, 155), vagy a szihalom-budaszögi kőpakolásos sír (Fodor 1997, 120–121) leletei mutatják, a késő császárkori alföldi Barbaricumban is szokásban maradt. Üvegberakásos díszű, vékony aranyozott ezüstlemezekkel díszített textíliát (ruhát vagy halotti leplet) Ecser 7. lelőhelyen, szintén kőpakolásos rítusú női temetkezéseknél figyeltek meg.[30]

ADATOK A LEVÉL ALAKÚ LEMEZCSÜNGŐKHÖZ

A madarasi 650. és 656. sírok aranylemezkéinek interpretációja nem egyszerű. Az átfúrásokból ítélve felvarrható ruhadíszekről van szó. A 650. sír kisméretű, bordázott díszű lemezkéinek *(12. kép 2–4)* pontos párhuzamára nem sikerült rátalálnom. A Tarnaméra-Urak dűlőjén 1961-ben előkerült sír domború, háromszög alakú, keresztben bordázott díszű, három lyukkal ellátott aranylemezkéi (Kőhegyi 1985, 322–324, XII. t. 8–18, 16–23) némi hasonlóságot mutatnak a madarasi 650. sír lemezeivel. A levél/csepp alakú forma és a keresztirányú bordázás együtt az amulett-csüngőknél található meg, leginkább az egyiptomi szőlőfürt alakú fajanszcsüngők körében. Ilyen amuletteket a Feketetenger északi partjának lelőhelyeiről Jekatyerina M. Alekszejeva gyűjtött össze. A barbár népek körében igen népszerű egyiptomi amulettek árusítását Egyiptom hellenisztikus és római időszakában görög kereskedők is folytatták, s a kereskedelmi forgalom egyik lerakata és elosztó központja a Pontus-vidéken lehetett. A római korban a figurális díszű, egyiptomi és görög istenfejeket, állatfigurákat, stb. ábrázoló amulettek kissé háttérbe szorultak a geometrikus mintázatú amulettek mögött. Kereskedelmi kapcsolatok révén a fajansz amulettek egészen távoli területekre is elkerülhettek, egyes típusaik a viselet részeként egészen a 4–5. századig megmaradtak. A szőlőfürt alakú csüngők a Fekete-tenger vidékén nagyrészt 1. századi leletegyüttesekben mutathatók ki (Alekszejeva 1975, 23–27, 46, Tab. 11, 31–35). Szarmata környezetből szőlőfürt alakú, egyiptomi fajanszcsüngő az adácsi (Heves m.) 22. sírból ismert *(12. kép 5)* (Fodor–Vaday 2005, 52, 8. kép 17). A madarasi 650. sír aranylemezeinek formája és mérete a szőlőfürt alakú csüngőknek megfelel (h.: 1,4–1,9 cm). Amíg jobb párhuzam nem adódik, addig elfogadható, hogy a madarasi 650. sír aranylemezeinek díszítése a szőlőfürt alakú amulettek mintázatának hatására készült.[31]

A madarasi 650. sírból egy rozettás díszű préselt, átfúrt szélű aranylemez is előkerült (Kőhegyi–Vörös 2011, 169, 312, 126. t. 21). Miután a lemez a közepe felé erősen domborított, felvetődhet, hogy eredetileg nem ruhadísznek készült. A kelet-lengyelországi Wielbark-kultúra Cecelén feltárt temetőjének 318. sírjából méretben teljesen azonos, a madarasihoz nagyon hasonló, pontsorokkal keretezett, rozettás díszítésű aranylemezt közöltek, mely egy ezüstlemezből készült, kerek

[29] Pl. Al-Duna vidék: Nagornoje 1. kurgán, 2–3. század (Gudkova–Fokejev 1984, 39–49). A „Zolotoje kladbiscse" összefoglaló név alatt ismert, 2–3. századra keltezhető Kaukázus-vidéki alán kurgánsírokban még kirablásuk után is több száz arany flitter maradt, köztük rozetta és levél alakúak is (Guscsina–Zaszetskaja 1994, 75–76, табл. 54. кат. 529).

[30] Tari 2006, 21–22.

[31] A 650. sír narancsvörös festésű római korsójának (Kőhegyi–Vörös 2011, 337, 126. t. 14) pl. Aquincum hamvasztásos sírjaiból a 2. század 2. felére keltezhető párhuzamait találjuk (Topál 1993, 24, Pl. 32. 36. 2, 25–26, Pl. 35. 41.1, 32, Pl. 43. 64.2). A magas tűtartós fibula és a római korsó időrendi helyzete a sír 2. század végi keltezését nem zárja ki. A 656. sír esetében a nyolcas/gomba alakú borostyáncsüngők (Kőhegyi–Vörös 2011, 127. t. 8) a 3–4. századra keltezhetők, sőt az 5. században is előfordulhatnak (Alekszejeva 1978, 24–25, Tab. 24. 1–10; Tempelmann-Mączyńska 1985, 81–86, 95, Tab. 8, Taf. 18. 471).

pixis fedőlapját borította. A csontvázas rítusú kettős gyermeksír, egyéb mellékletei alapján, biztonsággal a C1b–C2 periódusra, azaz a 220–260-as évekre keltezhető (Jaskanis 1996, 46–47, Taf XXXVIII. 4).

A madarasi 656. sír 3 db préselt díszű aranylemeze formailag a levél alakú amulettekhez tartozik *(12. kép 6–8)*. A borostyán- és szőlőlevél a görög-római világ elterjedt jelképe a római kori Barbaricumban sem volt ismeretlen. Csavart arany torquesen amulettként viselt példányai, hiányzó kőberakásokkal Szank-Móricgátról kerültek elő (Kőhegyi 1985, 326–329, XIV. t. 4–6). A római levélcsüngők formáját őrzi a jászberény-csegelaposi, fonott nyakláncon viselt ezüstcsüngő (H. Vaday 1989, 236, Taf. 21, 3). Áttört változata, csavart torques csüngőjeként, egy pannóniai késő római kori sírban is megtalálható (Sz. Burger 1966, 122, Fig. 111, 219. 2a) *(12. kép 16)*. A késő-antik szőlőlevél alakú csüngők legszebb kivitelű darabjai a szilágysomlyói I. lelet nagy arany láncát díszítették (Kiss–Bernhard-Walcher 1999, 46–48, Kat. 16; 12. kép 15).

Mint ismert, a hun korban az erezett levélminta az aranylemezes lószerszámveretek egyik fő díszítőmotívuma volt. Levél alakú amuletteket viseltek a hun kori arisztokrácia asszonyai és gyermekei; ezek a csüngők azonban már nem a római forma utánzatai, hanem a Fekete-tenger vidékének szkíta-görög eredetű előképei nyomán készültek. Szőlőlevél alakú, egyenes erezettel tagolt, préselt arany csüngő az untersiebenbrunni gyermeksírból került elő.[32] Finom rajzolatú, szirmos díszű, ovális arany levélcsüngőkből áll a rábapordányi női síregyüttes nyaklánca (Bóna 1993, 37, 27. kép). Utóbbin új díszítőelem jelenik meg: a nagy levél belső mezőjét, középen félkörívekkel, a széleken csepp vagy virágszirom formákkal díszítették *(12. kép 10)*.

Honnan származhattak az új motívumok? A dániai Fünen szigetén, Brangstrup lelőhelyről 1865-ben előkerült aranykincsben számos amulett maradt meg, többek között levél alakú, függesztő füllel ellátott aranylemezes csüngők is. Díszítésük a levélerezet különféle változatú feldolgozása. Megtalálható köztük a klasszikus római forma, a szilágysomlyói levélcsüngő párhuzama *(12. kép 14a–b)*. A brangstrupi lelet többi csüngőjének mintázata teljesen eltér a római sémától *(12. kép 11–13)*. A középső hosszanti, domború lécdísz átvétel a kincslelet félhold alakú aranycsüngőinek figurális motívumaiból, melyeket állatpár–emberalak vagy állatpár–ivóedény motívummal díszítettek (két oroszlán közötti kratér, illetve emberalak). A figurális jelenetről a középső emberalak átkerült a levél alakú csüngők préselőmintáira és a geometrikus mintákhoz illően felismerhetetlenné vált. A keretezett virágszirmos díszű brangstrupi arany amulett *(12. kép 12)* motívumait a rábapordányi levélcsüngőkön *(12. kép 10)* találjuk meg. A rábapordányi csüngők félköríveit a dániai amulettek díszítésén lehet felfedezni *(12. kép 10, 11, 13)*. A rábapordányi és a brangstrupi csüngők díszítésének rokonságát elsőként Birger Storgaard ismerte fel.[33]

A madarasi 656. sír csüngődíszeit három, keretezett szirompár díszíti, amit a legjobb minőségű példány felső részén egy negyedik, kisebb páros motívum egészít ki *(12. kép 6–8)*. Az üres helyeket felül körök, a csúcson rombusz tölti ki. A lefelé hajló, páros szirommotívum, mely a madarasi préselt vereteken kétféle változatban készült, nem véletlen formai játék, hanem egy bonyolultabb mintázat nyilvánvaló utánzata. Az előképek a Balti- és a Fekete-tenger közötti, hatalmas területen, „*inter ambo maria*" kereshetők.

A madarasi 656. sír aranylemezkéinek díszítése a Fünen szigeti brangstrupi kincslelet levélcsüngőinek mintázatával rokonítható. A legszélesebb füneni lemezen lefelé hajló keretezésben, a ferdén bordázott középvonal két oldalán szimmetrikusan elhelyezett, antitetikus állatfejekkel kitöltött hármas motívum van *(12. kép 13)*. A madarasi 656. sír aranylemezeinek mintázata követi a brangstrupi csüngő felületének beosztását és főbb vonalait. A dániai csüngő állatfejeinek másolatára azonban a madarasi présminta készítője nem vállalkozott, helyette egyszerűbb és érthetőbb díszítőelemet választott, mégpedig egy másik brangstrupi csüngő szirommotívumát *(12. kép 12)*.

A madarasi 656. sír aranyvereteinek másik előképe a krími Mangup fennsíktól (Bahcsiszaraji körzet) délre, az Almalyk-Dere völgyében feltárt, főként katakombás temetkezésekből álló, 4–7. századi temető 99/2000. sírjának leletei között található. A felvarrható aranylemezkék mintázata értelmet ad a madarasi és a brangstrupi aranylemezek már alig felismerhető díszítésének: felül domború szemű és orrú emberarc, egyenes nyak, ék alakú nyakékkel, kétoldalt és alul mandulaformájú levelekből álló keretminta *(12. kép 9)*. Az Almalyk-derei sírból hét ilyen mintázatú aranylemez került elő; az arcok közül négy görbe-, három egyenesszájú.[34] A publikálók a mediterrán jellegű díszítés analógiáit a Kercs 1904. jún. 24-én feldúlt katakombasírból és Brangstrupról említik. Az Almalyk-

[32] M. Nothnagel: *Die völkerwanderungszeitlichen Bestattungen von Untersiebenbrunn.* Niederösterreich. Diss. Mag. Phil. Univ. Wien 2008, Taf. 7. 5. 14. Nothnagel-untersiebenbrunn.pdf .

[33] B. Storgaard: *Connection between Southern Scandinavia and South-eastern Europe e. 250–475 AD — in the light of a hoard from Brangstrup, Fünen, and the continental relations of the Sösdala and Nydam styles.* Diss. Univ. Manuscript. Kopenhagen 1997, Fig. 52–54.

[34] A korszakból igen kevés emberábrázolás ismert, ezért a közös vonásoknak különös jelentősége lehet. Az egyenes vagy a lefelé görbített száj és a nyakékkel díszített nyak közös jellegzetesség az Almalyk-derei aranyveretek és az unikális jászkarajenői csontfaragványok ábrázolásainál (Dinnyés 2011, 289, 3–9. tábla, 9–30. tábla).

dere-i 99. sír rekeszes-gránátdíszes csatjai az 5. század 1. felében készültek (Mączyńska et al. 2011, 163-166, Fig. 15–16).

A brangstrupi kincslelet déli kapcsolatai jelenleg is foglalkoztatják a korai népvándorláskor skandináviai kutatását. A kincslelethez írott magyarázatában Alföldi András már 1934-ben felvetette a Duna-vidéki kapcsolat lehetőségét. Véleménye szerint a félhold alakú aranycsüngők orfikus-dionüzikus tartalmú szimbolikus ábrázolásai (Kybele két oroszlánnal, kratérből ivó oroszlánpár) késő római–orientális hatása délről, a Duna menti provinciák felől érhette el az északi germán világot. Alföldi a lelet arany és ezüst érmei (27 db *aureus*, 21 db *solidus*, 3 db barbár veret) alapján a constantinusi évekre (306–337) keltezte azt az időszakot, amikor a brangstrupi kincsleletet összegyűjtő személy a Duna-vidékkel kapcsolatban állhatott (Alföldi 1934, 132–139).

Joachim Werner a brangstrupi lelet figurális díszű félholdcsüngőinek pontos párhuzamait a Csernyahov-kultúra dél-oroszországi területén találta meg. Az Északi-tengertől a Fekete-tengerig elterjedt 4. századi tárgytípusok részletes elemzése alapján megállapította, hogy a keleti germán arisztokrácia a 4. század első felében közvetlen kapcsolatokat tartott fenn Fünentől a Fekete-tenger vidékéig (Werner 1988, 271–275). A brangstrupi kincslelet filigrános, kőberakásos díszű, ovális aranylemezének a késő szarmata dobozfibulák köréből összegyűjtött párhuzamait Vaday Andrea állította össze (Vaday 1994, 109–110, Tab. VII).[35] Birger Storgaard a 4. századi dél-skandináviai női viselet változásának tárgyalásánál kiemelte az „egzotikus" szarmata női viselet hatását, szarmata exogámiát, etnikai kapcsolatokat is lehetségesnek tartva (Storgaard 2003, 116–117). Hasonló eredményre jutott Andrzej Kokowski a Bug menti Masłomęcz-csoport keleti gót temetőinek elemzése során, a 3. század végétől keltezhető periódus női sírjainál (Kokowski 1995, 86–89).

A brangstrupi, a krími és a madarasi motívumok hasonlósága a fenti kapcsolatokat újabb adalékkal bővítette. Nem kétséges, hogy a mediterrán világ könnyen érthető szimbólumai különlegesen erősen hatottak barbaricumi környezetben. A Pontus-vidéki aranyművesség 4–5. századi magas színvonalának megfelel, hogy az Almalyk-derei aranyveretek ábrázolása ikonográfiailag a legeredetibb, legértelmesebb. Valószínű, hogy a füneni és a madarasi 656. sír aranylemezeit készítő ötvösök ismerték és másolták a krímihez hasonló arany levélcsüngők díszítését. A szilágysomlyói és brangstrupi levélamulettek esetében *(12. kép 14 a–b, 15)* a brangstrupi példány tartható másolatnak. Mivel a dániai kincslelet tárgyait a 4. század első felében gyűjthették össze, a 4. század közepe lehet az Almalyk-dere-i 99/2000. és a madarasi 656. sír lemezei készítésének a *terminus post quem*-je.

A madarasi temetőben a rablás után megmaradt „presztízsjavak"[36] töredékei jelzik, hogy a szarmaták felső rétege nem élt elszigetelten; a római áruk mellett a barbár világ luxuscikkeit is megszerezte. Az alföldi szarmata nemesség a korábbi, keleti szállásterületeivel való összeköttetésein túl nemcsak a szomszédos római provincia kulturális hatásait fogadta be (H. Vaday 1998, 119–143), hanem többirányú kapcsolatokkal rendelkezett az északi és a keleti germán arisztokrácia felé is (Istvánovits et al. 2006, 108; Istvánovits–Kulcsár 2011).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A Péceli úti temető humán csontanyagának vizsgálatát Kiszely István (†), Juhász Etelka (†) és Köhler Kitti (MTA BTK Régészeti Intézet) végezte el, munkájukat ezúton is köszönöm.

[35] A háromszög alakba rendezett filigrándíszű fibulák köréhez tartozik az Ároktő-Szivárgócsatorna 1. sír szögletes, borostyánberakásos aranyfibulája (Lovász 1992, 34–35, 3. kép), a szihalom-budaszögi női sír aranylemezzel bevont, csepp alakú ezüst fibulája (Fodor 1997, 121, 122. kép), a Kiskunfélegyháza-Kővágóér 156. sír szögletes, aranyozott ezüstfibulája (Gallina 1999, 9, 17. ábra 156. 1). Csepp alakú fibula a madarasi temetőben is volt, amint azt a 19. sírból előkerült ezüst hátlap jelzi (Kőhegyi–Vörös 2011, 28, 6. t. 10).

[36] Római készítésű/hatású tárgyak: fibulák, övgarnitúrák és az üvegpoharak töredékei, utóbbiak csaknem kizárólag a temető 3. csoportjában, köztük a 4. század első felére keltezhető Kowalk-típusú poharak (Kőhegyi–Vörös 2011, 339–340, 2. térkép). A Balti-tenger partvidékével való összeköttetés bizonyítéka a nagy mennyiségű borostyángyöngy a 3. csoport déli szélén fekvő 200., 204. és 435. sírban, és a különféle típusú borostyánamulettek stb.

IRODALOM

Alekszejeva 1975: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы Северного Причерноморья I.* Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Г1–12. Москва 1975.

Alekszejeva 1978: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы Северного Причерноморья II.* Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Г1–12. Москва 1978.

Alföldi 1934: Alföldi, A.: Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. Exkurs: Der Fund von Brangstrup (Insel Fünen). *Acta Archaeologica* (Køpenhagen) 5 (1934) 99–144, 132–139.

Bóna 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

Sz. Burger 1966: Sz. Burger, A.: The late Roman cemetery at Ságvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 18 (1966) 99–234.

Dinnyés 2011: Dinnyés I.: A jászkarajenői késő szarmata csontfaragványok. *Studia Comitatensia* 31 (2011) 285–409.

Ethelberg et al. 2000: Ethelberg, P. – Hansen, U. L. et al.: *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Nordiske Fortidsminder Ser. B. Vol. 19. Red.: Hansen, U. L. Storgaard, B. København 2000.

Fodor 1997: Fodor L.: Szihalom-Budaszög. Késő szarmata – kora népvándorlás kori temető a IV–V. századból. — Late Sarmatian and Early Migration Period cemetery from the A.D. 4th–5th century. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. — Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 motorway.* Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 120–123.

Fodor–Vaday 2005: Fodor L. – Vaday A.: Római kori leletek Adácson. — Roman Period Finds at Adács. *Egri Múzeum Évkönyve* 41 (2005) 45–88.

Gallina 1999: Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírrablások kérdéséhez. — Spätsarmatische Gräberfeld von Kiskunfélegyháza-Kővágóér. Angaben zur Fragen der sarmatischen Grabkonstruktionen und zeitgenossene Grabberaubung. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30).* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 7–27.

Gudkova–Fokejev 1984: *Гудкова, Л. В. – Фокеев*, М. М.: *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н. э. Киев* 1984.

Gulyás 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatensia* 31 (2011) 128–253.

Guscsina–Zaszeckaja 1994: Гущина, И. И. – Засецкая, И. П.: *„Золотое кладбище" Римской эпохи в Прикубанье. — "Golden cemetery" of the Roman age in the Kuban' basine*. Санкт-Петербург 1994.

Istvánovits 1990: Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei — 2–3. századi sírok Tiszavasváriból. — The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region — 2 nd-3nd century burials in Tiszavasvári. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 27–29 (1984–1986) 1990, 83–133.

Istvánovits 1991: Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. — Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebiets in dem 4–5. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2 (1991) 29–52, 53.

Istvánovits–Kulcsár 1997: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához. — Some data on the religion and tribal attribution of the Sarmatians of the Great Hungarian Plain. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 37–38 (1995–1996 (1997) 153–188.

Istvánovits et al. 2006: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. – von Carnap-Bornheim, C.: The barbarian warrior burial from Tiszalök-Rázompuszta in the 3rd century history of the Upper Tisza Region. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36 (2006) 91–110.

Istvánovits–Kulcsár 2011: Istvánovits, E.– Kulcsár, V.: From the Crimea to Scandinavia via the Great Hungarian Plain: traces of Germanic-Sarmatian contacts on the basis of finds of spherical pendants and of other phenomena. — Из Крыма в Скандинавию через Большую Венгерскую низменность: следы сармато-германских контактов на основании находок сферических подвесок-амулетов и других явлений. In: *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period.* Ed.: Khrapunov, I. –Stylegar, F.-A. Kristiansand–Simferopol 2011, 80–90.

Jaskanis 1996: Jaskanis, J.: *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Kraków 1996.

Kiss–Bernhard-Walcher 1999: Kiss, A. – Bernhard-Walcher, A.: *Szilágy-somlyó. A gepida királyok aranykincsei. — Exh. of a gold hoard from late antiquity found in Szilágysomlyó, Simleul Silvaniei*. Budapest 1999.

Koch 2005: Koch, U.: Frauen in verantwortungsvoller Position: drei Frauen – zwei Gräber von Mannheim-Vogelstang. Reliquiae Gentium. In: *Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag, Teil I.* Hrsg.: Dobiat, C. Rahden/Westf. 2005, 263–272.

Kokowski 1995: Kokowski, A.: Schätze der Ostgoten – Textteil. In: *Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der Maria Curie-Skłodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość. Austellung im Weserrenaissance Schloß Bevern vom 25. März bis 29. Oktober.* Stuttgart 1995, 23–113.

Korom 2006: Korom A.: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának 06. lelőhelyén (Budapest, XVII. kerület, Péceli út, Hrsz.: 138598/29-38, 138598/60-73, 138598/89-95). — Archaeological investigations at site no. 06 in the easter sector of the M0 ring highway (Budapest, XVII. Péceli Road, Lrn: 138598/29-38, 138598/60-73, 138598/89-95). In: *A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2005-ben. — Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2005.* Szerk./Ed.: Zsidi P. Budapest 2006, 181–195.

KOROM 2009: Korom A.: Császárkori barbár település. Budapest, XVII. ker. Rákoscsaba, Péceli út (M0 BP06 lelőhely). In: *Régészeti kutatások Budapest peremén. — Archaeological investigations on the outskirts of Budapest.* Szerk./Eds.: Endrődi A. – Szilas G. Budapest 2009, 9–10.

KŐHEGYI 1971: Kőhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok késő szarmata-hunkori temetőjének ásatásáról. — Vorläufige Mitteilung über die Freilegung des spät-sarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes von Madaras-Halmok. *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 210–215.

KŐHEGYI 1985: Kőhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. — Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1982 (1985) 267–351, 353–355.

KŐHEGYI–VÖRÖS 2011: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.

KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — The burial rite of the Sarmatians of the Carpatian basin.* Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.

KULCSÁR 2002: Kulcsár V.: Kőpakolásos temetkezések a Kárpát-medencei szarmata Barbaricum északi részén. *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia III.* Pest Megyei Múzeumi Füzetek 6. Szentendre 2002, 47–53.

LÁNYI 1972: Lányi, V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 24 (1972) 53–213.

LOVÁSZ 1992: Lovász E.: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez. — Neuere Angaben zur römerzeitlichen Geschichte Nordungrans. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989 [1992]) 33–46.

MĄCZYŃSKA ET AL. 2011: Mączyńska, M. – Urbaniak, A. – Jakubczyk, I.: The Early Mediaeval Cemetery of Almalyk-Dere near the Foot of Mangup. — Раннесредневековый могильник Алмалык-Дере у подножия Мангупа. *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Ed.: Khrapunov, I. – Stylegar, F.-A. H.. Kristiansand–Simferopol 2011, 154–175.

MARCSIK 2011: Marcsik, A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szeged 2011, 419–444.

NAGY 1996: Nagy M.: Rákosmente története a római és népvándorlás korban. In: *Évszázadok a Rákosmentén.* Szerk.: Kézdi Nagy G. Budapest 1996, 20–31.

NAGY 1997: Nagy M.: Szentes és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter. — Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 39–95.

QUAST 2009: Quast, D.: *Wanderer zwischen den Welten. Die germanischen Prunkgräber von Straže und Zakrzów.* Mosaiksteine. Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Mainz 2009.

RINGE ET. AL. 2003: Ringe, K. — Ringe, H. — Svendborg, A.: Brangstrup. In: *Sieg und Triumf — Der Norden im Schatten des Römischen Reiches.* Red.: Jørgensen, L. – Storgaard, B. – Gebauer, L. Kopenhagen 2003, 425.

SOMMER 1984: Sommer, M.: *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich.* Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22. Bonn 1984.

STEUER 1982: Steuer, H.: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa*. Göttingen 1982.

STORGAARD 2003: Storgaard, B.: Kosmopolitische Aristokraten. In: *Sieg und Triumf — Der Norden im Schatten des Römischen Reiches.* Red.: Jørgensen, L. – Storgaard, B. – Gebauer, L. Kopenhagen 2003, 106–124.

SZEKERES–SZEKERES 1994: Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verasicson*. Szabadka 1994.

TARI 2006: Tari E. (szerk.): *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szentendre 2006.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985: Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum.* Römisch-Germanische Forschungen 43. Mainz 1985.

TOPÁL 1993: Topál, J.: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I.* Budapest 1993.

H. VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Antaeus 17–18 (1988–1989 [1989]).

VADAY 1994: Vaday, A.: Late Sarmatian Graves and their connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská Archeológia* 42/1 (1994) 105–124.

VADAY 1998: Vaday A.: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 119–143.

VÖRÖS 2003: Vörös G.: A ruhák aljának gyöngyözése a Madaras-Halmok szarmata temető sírjaiban (statisztika-tipológia). — Der perlenverziete Saum von Bekleidungsstücken in der Gräbern des sarmatischen Gräberfeldes Madaras-Halmok (Statistik-Typologie). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 145–149–150.

WERNER 1973: Werner, J.: Bemerkungen zur mitteldeutscher Skelettgräberfunde Hassleben-Leuna. Zur Herkunft der ingentia auxilia Germanorum des gallischen Sonderreiches in den Jahren 259–274 n. Chr. In: *Festschrift für Walter Schlesinger.* Hrsg.: W. Beumann. Mainz 1973, 1–30.

WERNER 1988: Werner, J.: Dančeny und Bangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den 'Reichumszentren' auf Fünen. *Bonner Jahrbücher* 188 (1988) 241–286.

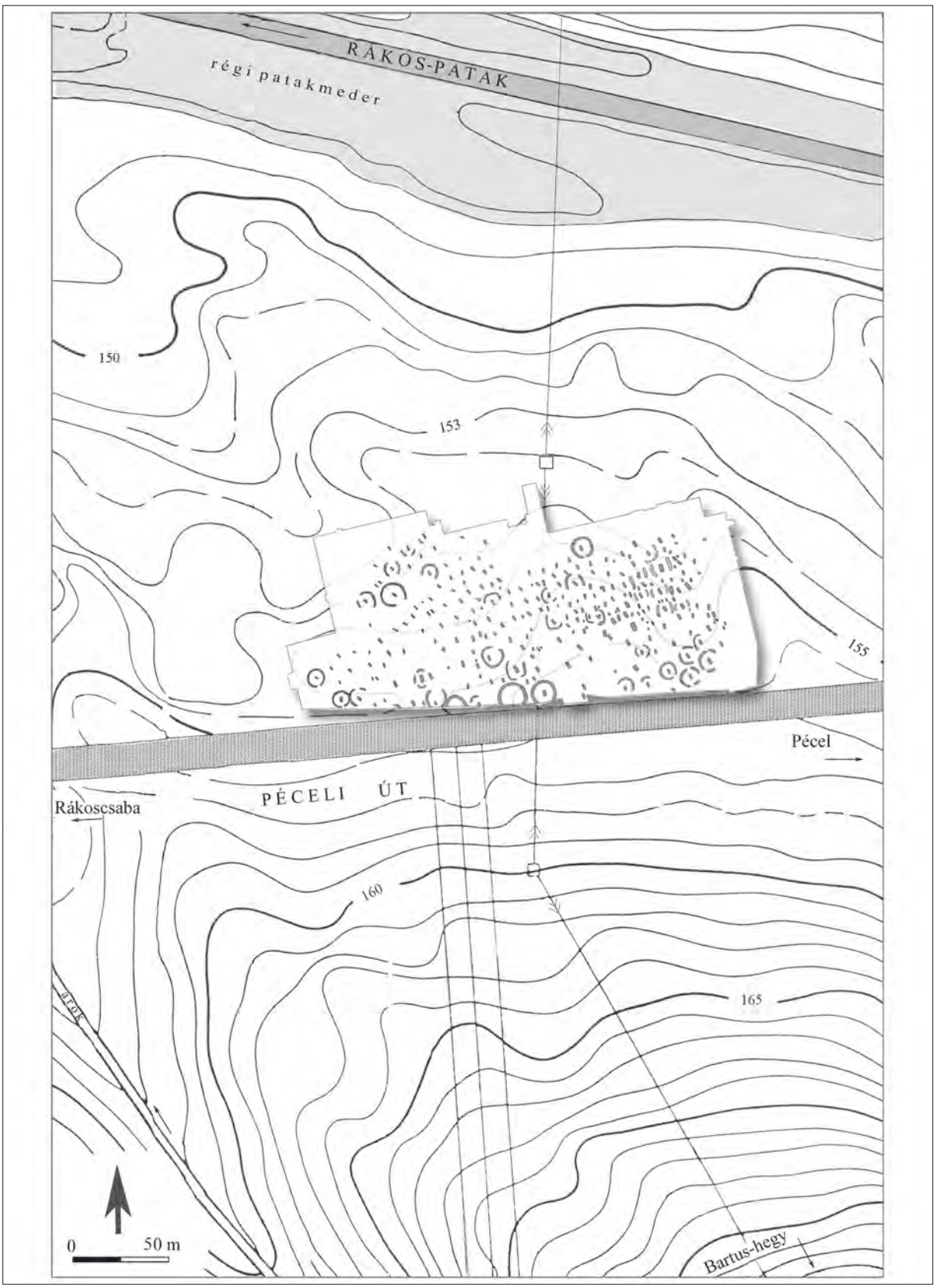
REMARKS ON THE BURIAL CUSTOM NOTED IN THE ROMAN PERIOD CEMETERIES UNCOVERED AT BUDAPEST, DISTRICT XVII, RÁKOSCSABA-PÉCELI ÚT AND MADARAS-HALMOK (COUNTY BÁCS-KISKUN)

Discussed here is the spatial organisation of the still unpublished 270 graves of the 2nd–4th-century burial ground uncovered at Budapest XVII, Rákoscsaba, Péceli út and the 627 graves of the 2nd–5th-century cemetery investigated at Madaras-Halmok, the two currently known largest cemeteries of the Barbaricum in the Hungarian Plain, based on a comparison of the funerary rites. The clusters of male and female burials are spatially slightly discrete in the Péceli út cemetery *(Fig. 3).* Densely spaced clusters of male burials enclosing the grave of a warrior buried with his weapons can be noted in Group 3 of the Madaras cemetery (the central group) *(Fig. 4),* while women falling into the senium age group were usually interred at the edge of the clusters *(Figs 5–6).*

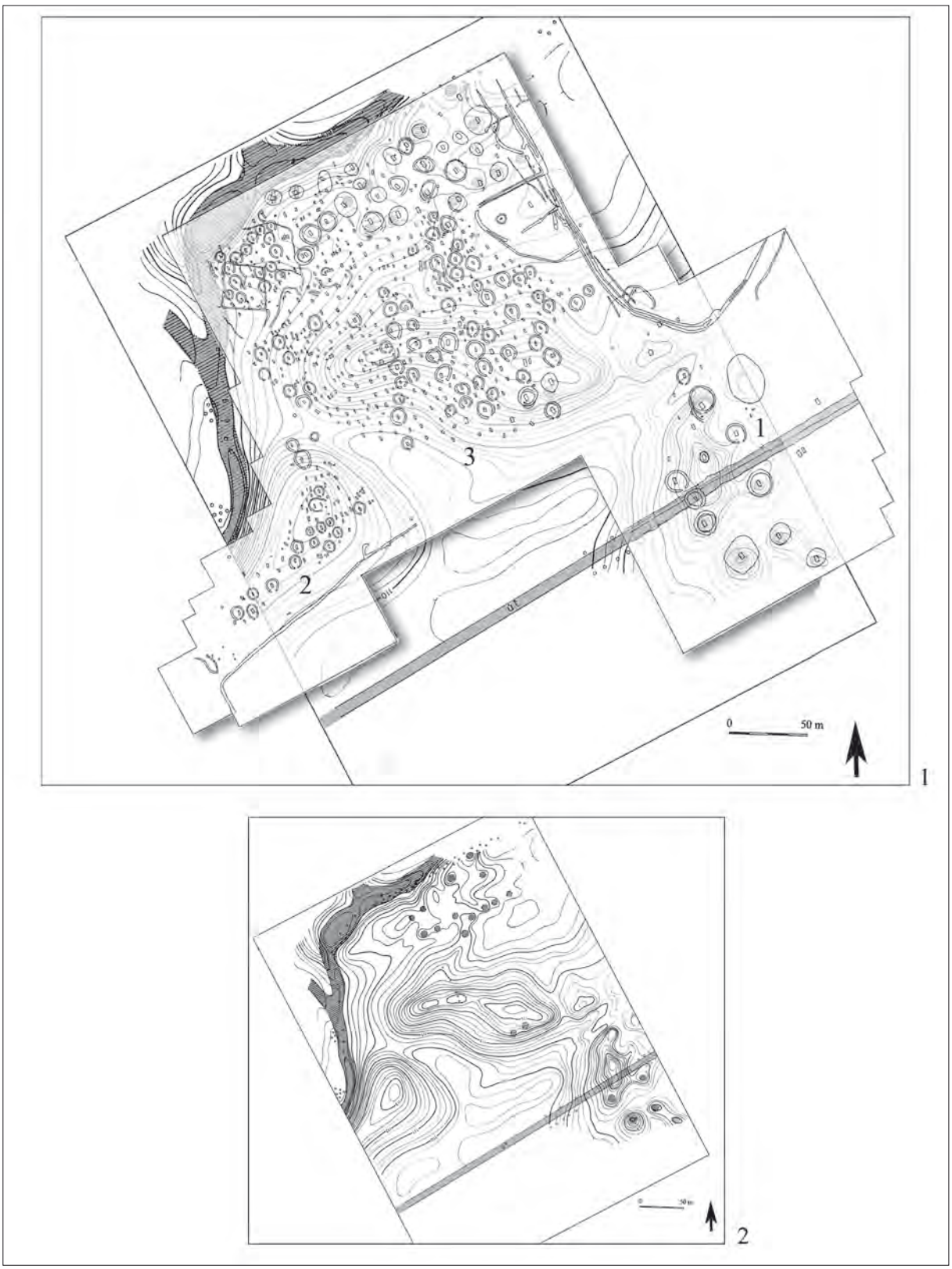
With the aid of an index expressing the grave pit proportions, we projected the location of the grave pit forms onto the cemetery map. In the Péceli út cemetery, the roughly east to west oriented graves with an index of over 2.5 lay towards the cemetery's north-western edge, while the burials of the later period lay in the cemetery's northern part *(Fig. 7).* At Madaras, over one-half of the graves had an index between 2 and 3 (Fig. 6). The south-east to north-west oriented graves with a high index showed a marked tendency of expanding towards the cemetery's western part *(Fig. 8).*

The grouping of the graves according to size can provide a basis for reconstructing the social make-up of the population *(Table 5).* The graves in the Péceli út cemetery can be ordered into eight categories *(Table 3, Fig. 9),* while the ones in the Madaras burial ground into eleven categories *(Table 14).* The clusters of graves of different sizes were more or less spatially discrete in Group 3 of the Madaras cemetery, with the largest graves located on the cemetery's eastern side and the smaller ones in the cemetery's western part *(Figs 11–12).* The community's high-ranking leaders were interred in separate clusters, in grave chambers whose size exceeded 7 m^2 *(Fig. 10).* The cemetery's pre-conceived spatial division suggests a well-organised society.

The spatial organisation of the burials in the Madaras cemetery poses serious difficulties in the separation of the burial ground's internal chronological groups because contemporaneous graves can be found in the most diverse areas within the cemetery. One case in point is Grave 656, lying in one of the "early" centres of the Madaras cemetery, which yielded leaf-shaped, pressed gold plates that could hardly have been made earlier than the mid-4th century *(Fig 12).*

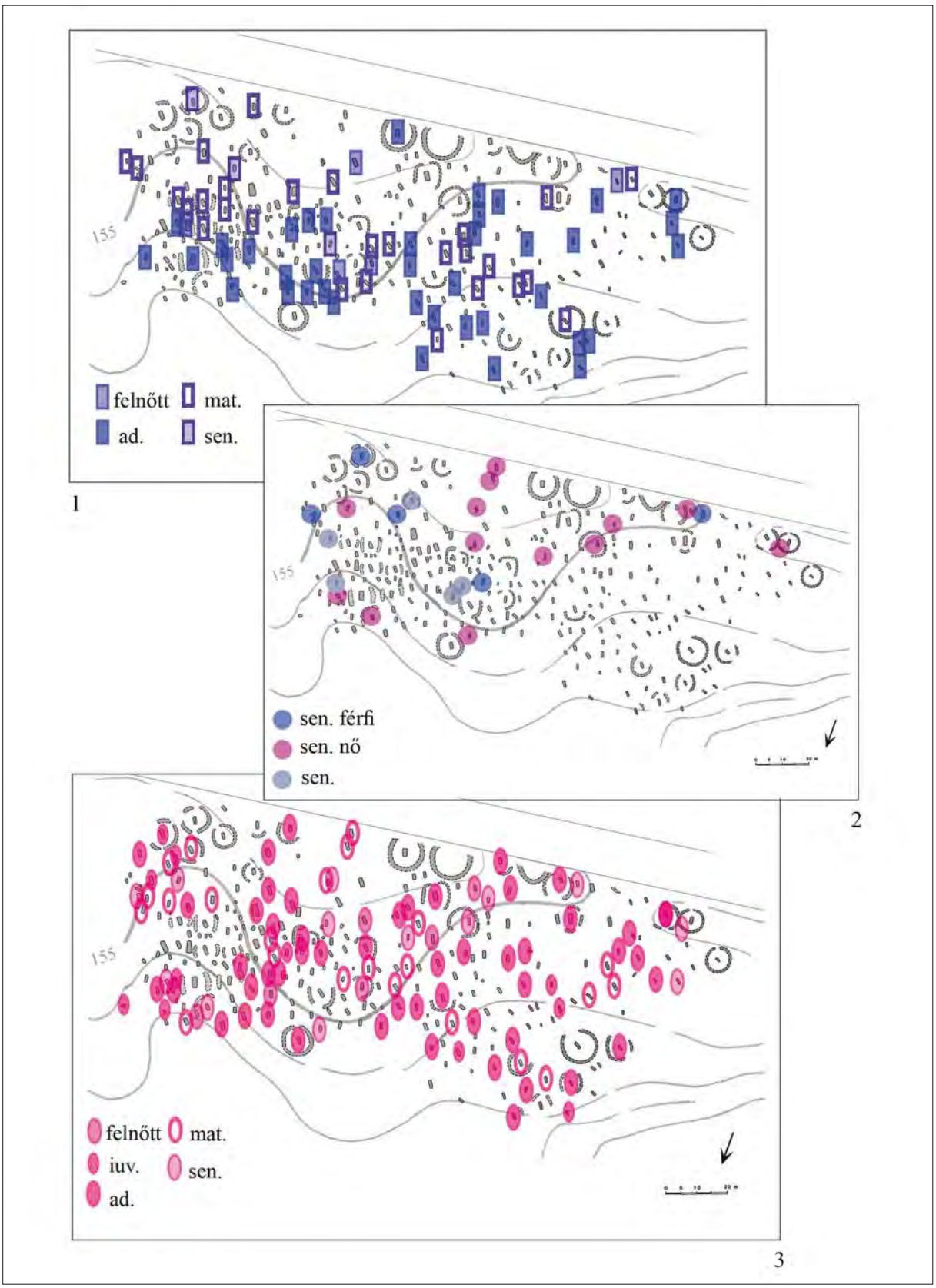

1. kép. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út melletti Kr. u. 2–4. századi temető helyszínrajza, a feltárt terület határaival
Fig. 1. Plan of the 2nd–4th-century cemetery uncovered at Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út, showing the boundaries of the excavated area

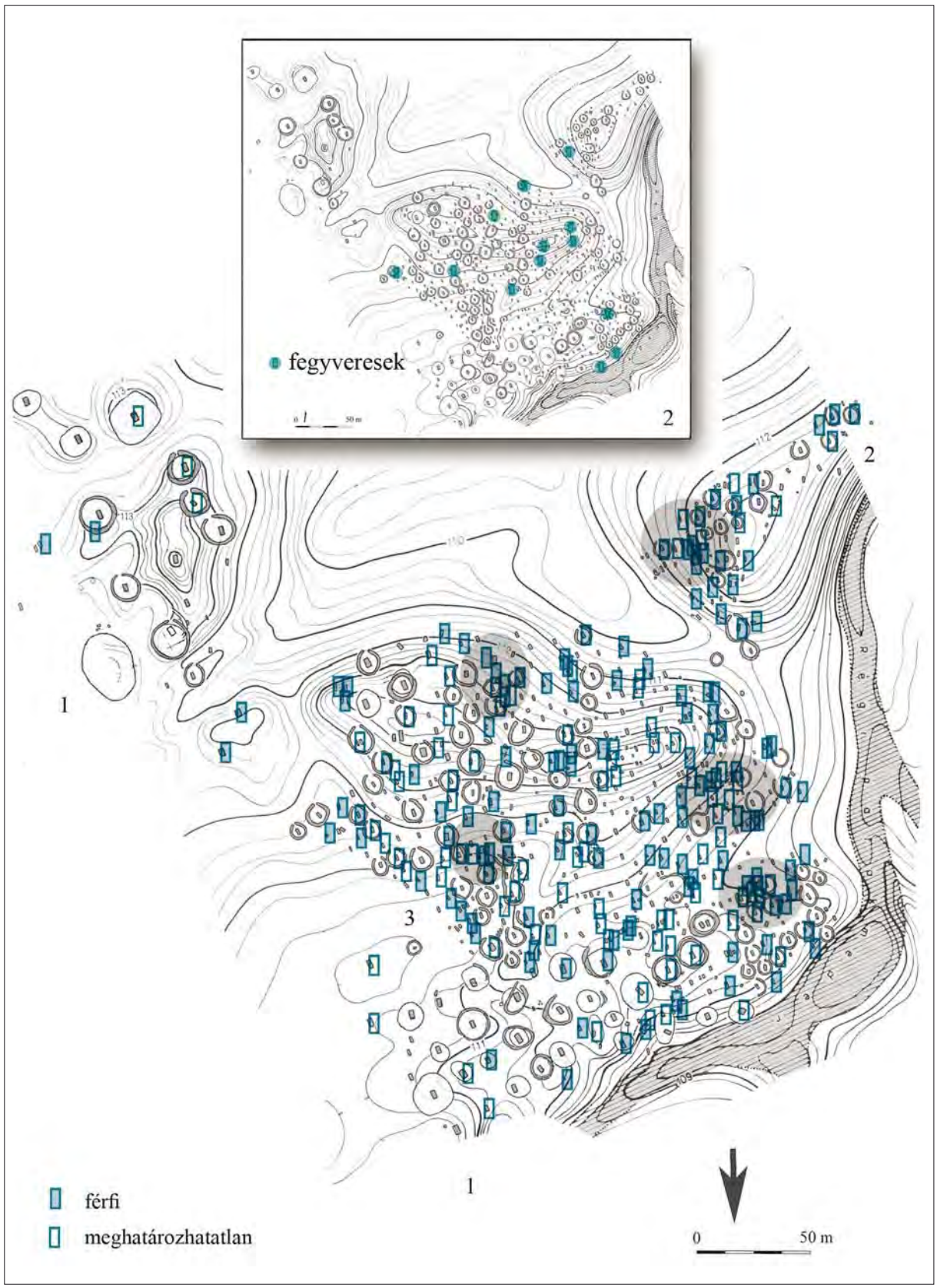

2. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye). 1: A temető térképe a feltárt terület határaival, a szintvonalas térképre vetítve (Kőhegyi–Vörös 2011, 1. térkép); 2: A terület szintvonalas térképe (Kőhegyi 1971, 2. kép)

Fig. 2. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). 1: Plan of the cemetery with the boundaries of the excavated area projected on a contour map (Kőhegyi–Vörös 2011, Map 1); 2: Contour map of the area (Kőhegyi 1971, Fig. 2)

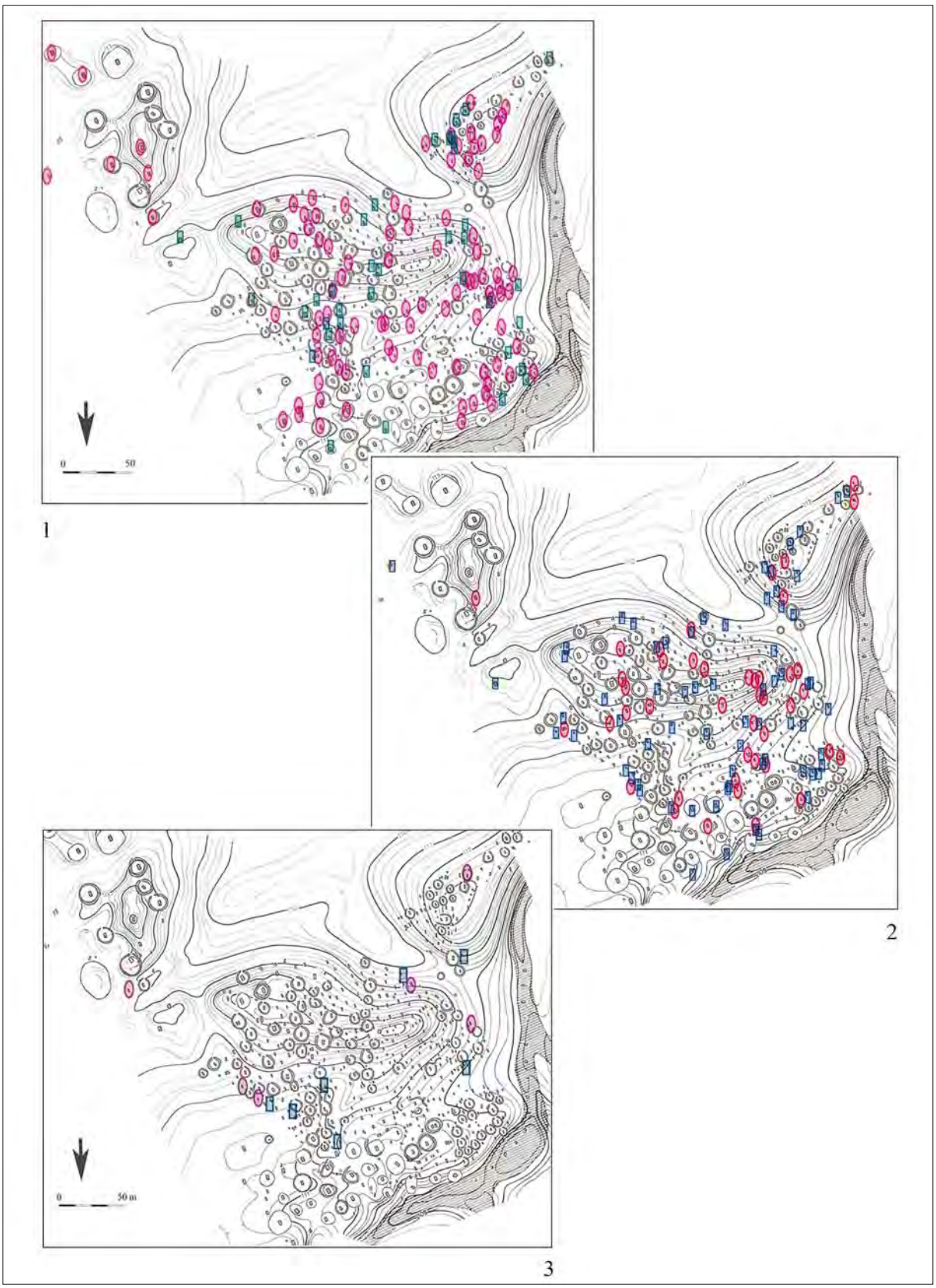
3. kép. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. 1: Férfisírok; 2: *Senium* korúak; 3: Női sírok
Fig. 3. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. 1: Male burials; 2: *Senium* age group; 3: Female burials

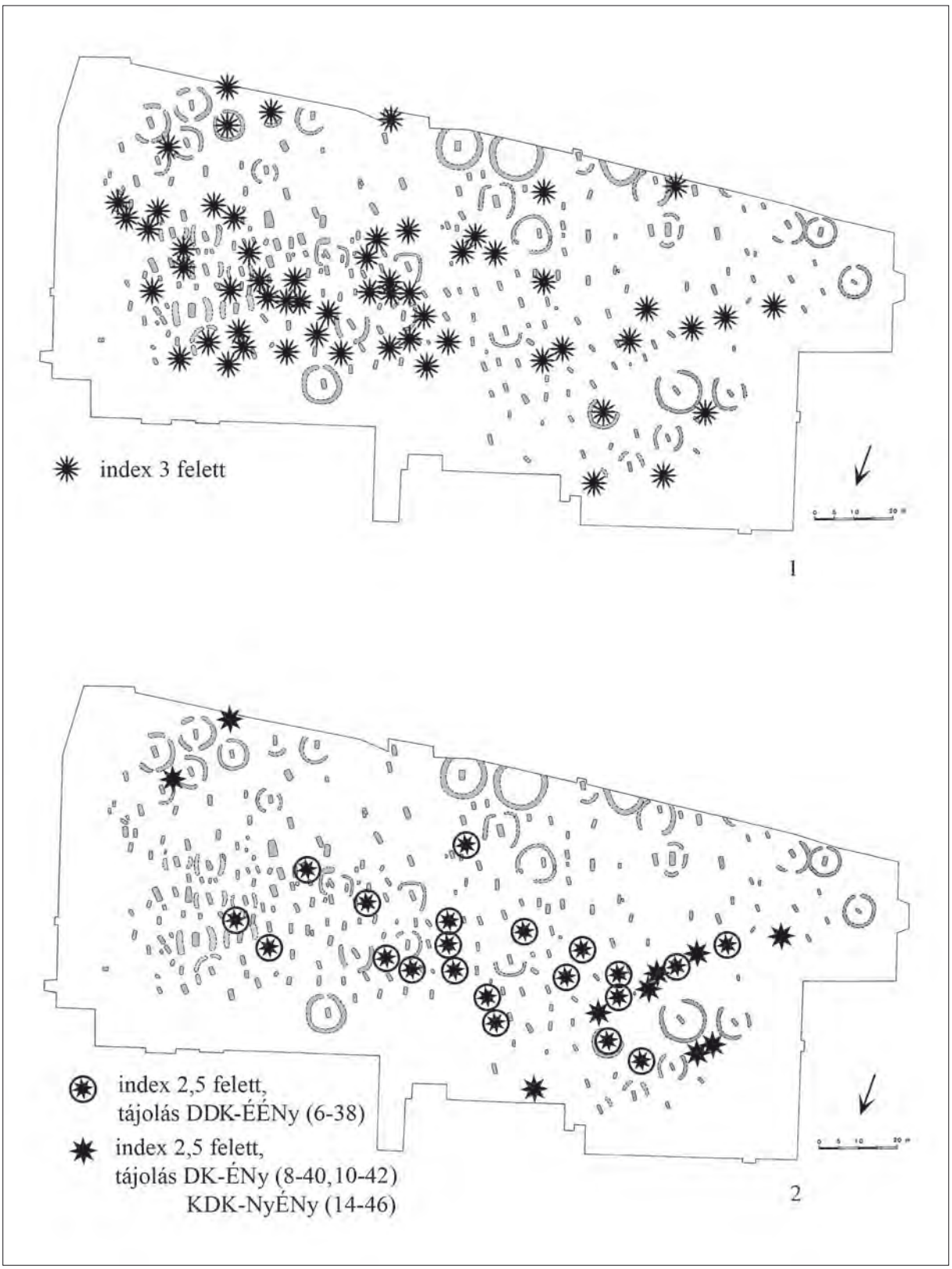
4. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye). 1: Férfi- és a meghatározhatatlan sírok; 2: Fegyveres sírok
Fig. 4. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). 1: Male burials and burials of indeterminate sex; 2. Graves with weapons

5. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye). 1: Női sírok; 2: Gyöngykivarrásos sírok; 3: Hólyagos gyöngyök előfordulása
Fig. 5. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). 1: Female burials; 2: Burials with bead-trimmed costume; 3. Distribution of knobbed beads

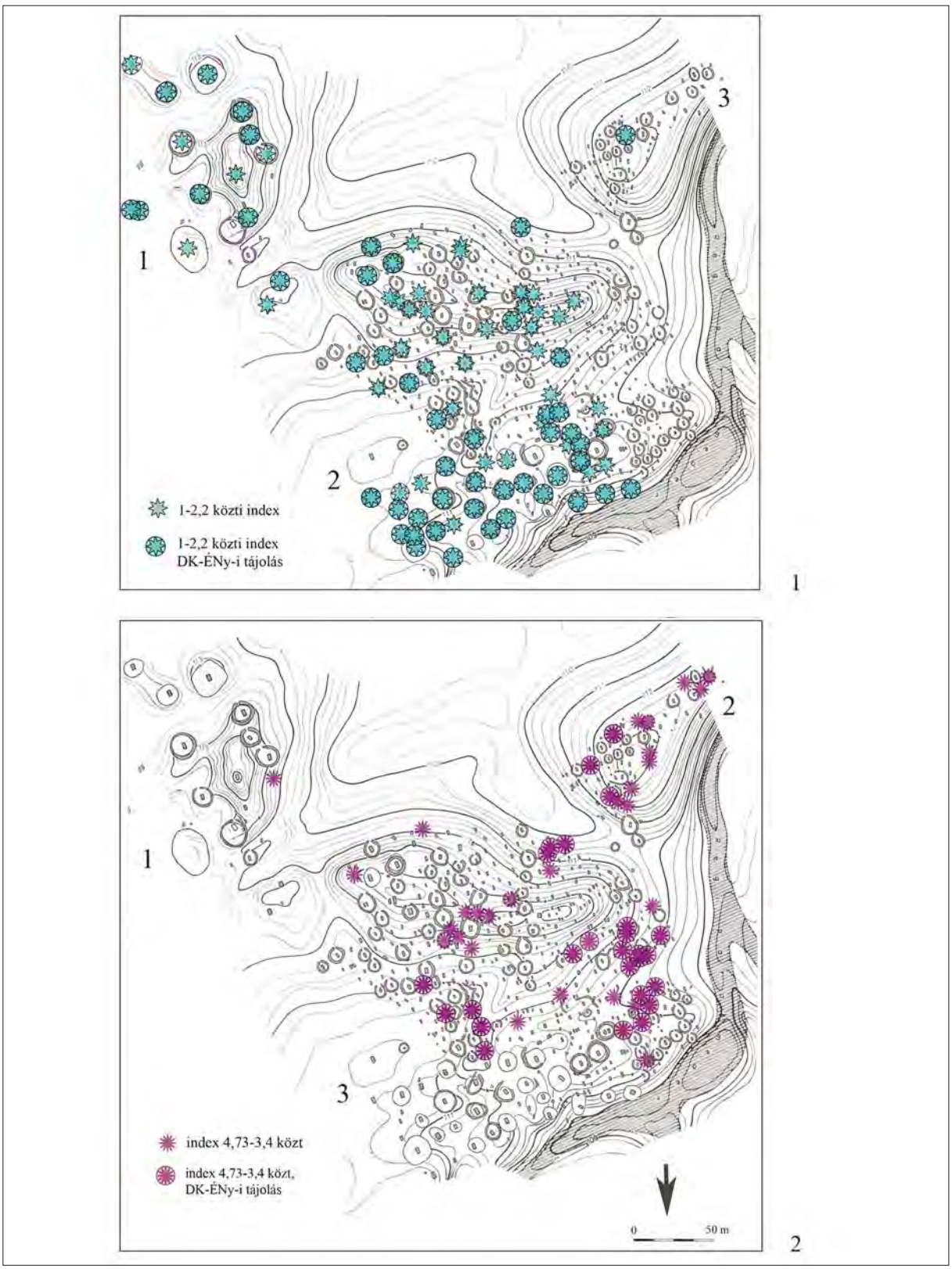

6. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye). 1: *Adultus* korúak; 2: *Senium* korúak; 3: *Maturus* korúak
Fig. 6. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). 1: *Adultus* age group; 2: *Senium* age group; 3: *Maturus* age group

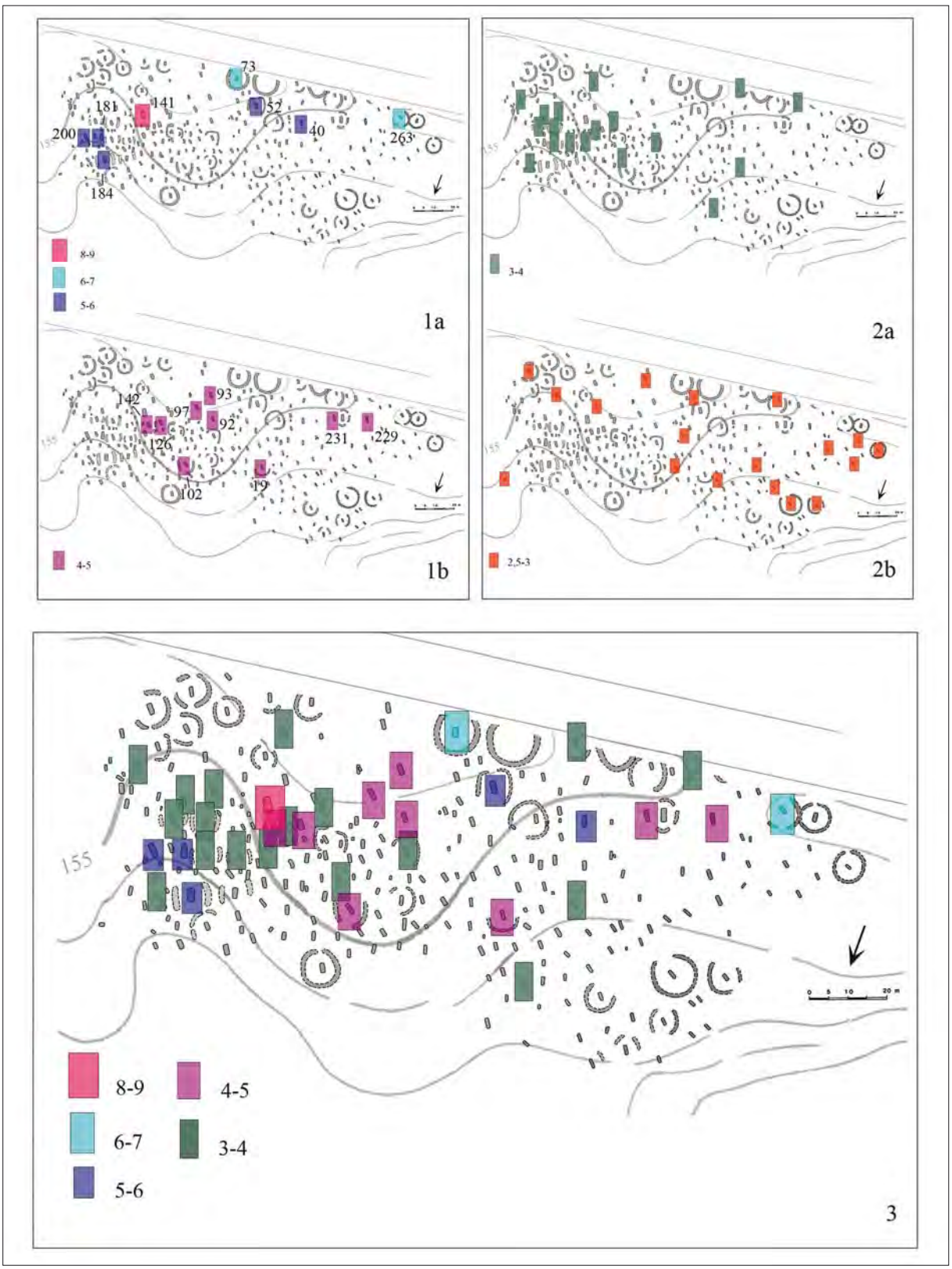
7. kép. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. 1: 3 feletti indexű sírok; 2: 2,5 feletti indexű, DDK–ÉÉNy (6–38°) tájolású sírok és a DK–ÉNy, KDK–NyÉNy-i tájolású sírok elterjedése

Fig. 7. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. 1: Graves with an index of over 3; 2: Distribution of SSE–NNW (6–38°) and SE–NW, ESE–WNW oriented graves with an index of over 2.5

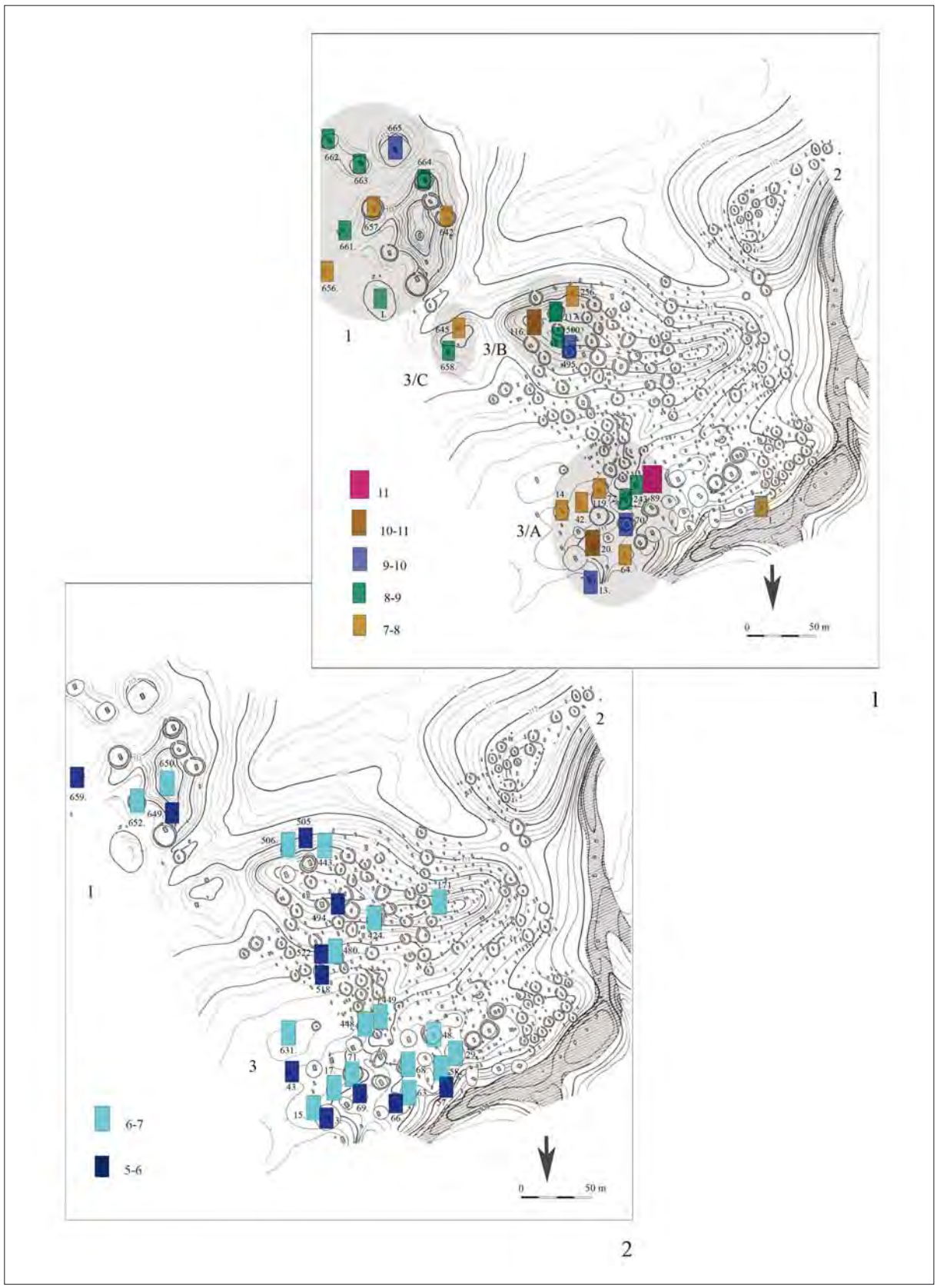
8. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye). 1: 1–2,2 közti indexű és a DK–ÉNy-i tájolású sírok elterjedése; 2: A 3,4–4,73 közti indexű, DK–ÉNy-i tájolású sírok elterjedése

Fig. 8. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). 1: Distribution of SE–NW oriented graves with an index between 1 and 2.2; 2: Distribution of SE–NW oriented graves with an index between 3.4 and 4.73

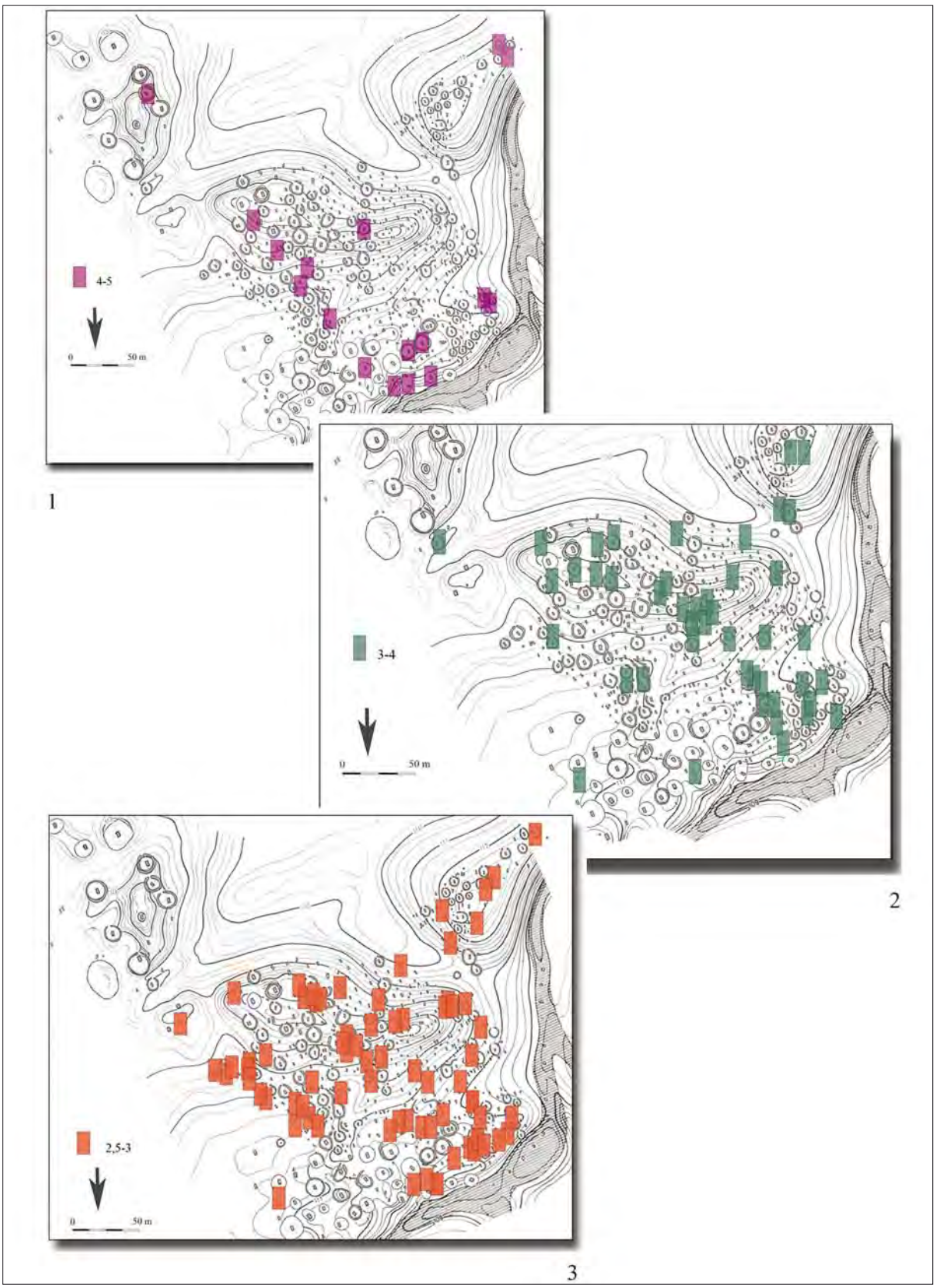

9. kép. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út sírméretek. 1a: 5–9 m²; 1b: 4–5 m² ; 2a: 3–4 m²; 2b: 2,5–3 m²; 3: Sírnagyság szerinti összesítés

Fig. 9. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út, grave sizes. 1a: 5–9 m²; 1b: 4–5 m² ; 2a: 3–4 m²; 2b: 2.5–3 m²; 3: All grave sizes

10. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye) sírméretek. 1: 7–11 m^2; 2: 5–7 m^2 alapterületű sírok csoportjai
Fig. 10. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun), grave sizes. Grave clusters with graves measuring 1: 7–11 m^2; 2: 5–7 m^2

11. kép. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye) sírméretek. 1: 4–5 m^2; 2: 3–4 m^2; 3: 2,5–3 m^2 alapterületű sírok
Fig. 11. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun), grave sizes. Grave clusters with graves measuring 1: 4–5 m^2; 2: 3–4 m^2; 3: 2.5–3 m^2

12. kép. 1–5: Szőlőfürt alakú amulettek. 1: Pantikapaion 1905, fajansz (Alekszejeva 1975, Tab. 11. 32); 2–4: Madaras-Halmok 650. sír, arany (Kőhegyi–Vörös 2011, 126. t. 18–20); 5: Adács (Heves m.) 22. sír, fajansz (Fodor–Vaday 2005, 52, 8. kép 17); 6–16: Levél alakú csüngők. 6–8: Madaras-Halmok 656. sír, arany (Kőhegyi–Vörös 2011, 127. t. 5–7); 9a–b: Almalyk-Dere (Krím AR, Uk) 99/2000. sír, arany (Mączyńska–Urbaniak–Jakubczyk 2011, Fig. 15). 10. Rábapordány (Győr-Moson-Sopron m.), arany (Bóna 1993, 27. kép); 11–14. Brangstrup (Svendborg A., Fünen, D.), arany (Ringe et al. 2003); 15: Szilágysomlyó I. kincs, arany (Kiss-Walcher 1999, Kat. 16); 16: Ságvár (Somogy m.) 219. sír, ezüst (Sz. Burger 1966, Fig. 111).

Fig. 12. 1–5: Grape cluster amulets. 1: Pantikapaion 1905, faïence (Alekszejeva 1975, Tab. 11. 32); 2–4: Madaras-Halmok, Grave 650, gold (Kőhegyi–Vörös 2011, Pl. 126. 18–20); 5: Adács (County Heves), Grave 22, faïence (Fodor–Vaday 2005, 52, Fig. 8. 17). 6–16: Leaf-shaped pendants. 6–8: Madaras-Halmok, Grave 656, gold (Kőhegyi–Vörös 2011, Pl. 127. 5–7); 9a–b: Almalyk-Dere (Crimean AR, Ukr.), Grave 99/2000, gold (Mączyńska–Urbaniak–Jakubczyk 2011, Fig. 15); 10. Rábapordány (County Győr-Moson-Sopron), gold (Bóna 1993, Fig. 27); 11–14. Brangstrup gold (Ringe et al. 2003); 15: Szilágysomlyó, Treasure I, gold (Kiss-Walcher 1999, Cat. no. 16); 16: Ságvár (County Somogy), Grave 219, silver (Sz. Burger 1966, Fig. 111).

FÜGGELÉK

1. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út: A sírok megoszlása nemek és életkor szerint (n: 278).
Antropológia: Kiszely István, Juhász Etelka, Köhler Kitti.
Table 1. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út: Distribution of graves according to sex and age (n=278).
Physical anthropology analyses by István Kiszely, Etelka Juhász and Kitti Köhler

korcsoport	*sírszám*			*összes*	*%*
	férfi	*nő*	*meghatározhatatlan*		
neonatus (0–1 év)		41., 69., 168. **(3)**	7.,44., 117. **(3)**	6	2,15
infans I (1–4 év)		59., 129., 145., 164., 179., 219., 253. (**7)**	25.,28., 45., 55., 88., 106., 118/1., 175., 182., 183., 190.,192., 196., 203. **(14)**	**21**	7,63
infans I (4–7 év)		17., 22., 60., 111., 166., 171., 187., 256. **(8)**	26., 50., 56., 65/1.,107/2., 108., 118/2., 127., 149., 177., 195., 212/2., 218., 268. (**14)**	**22**	8
infans II (8–10 év)		6. **(1)**	142., 163. (**2)**	**3**	1,09
infans II (10–14év)		75., 90., 91., 107/1., 250., 270. **(6)**	65/2., 66., 153., 157., 160., 162., 178., 216/2., 226., 235/2. **(10)**	**16**	5,75
infans		96.,151. **(2)**	68.,80.,137.,188., 262. **(5)**	**7**	2,51
juvenis (15–20 év)		10., 64., 128., 194., 208., 210., 214/1., 220., 223., 236., 249. **(11)**	265. **(1)**	**12**	4,31
adultus (20–40 év)	2., 4., 8., 14., 15., 18., 24., 31., 35., 40., 43., 46., 47., 49., 73., 76., 99., 101., 102., 110., 115., 123., 132., 133., 152., 155., 156., 158., 184., 197., 222., 229., 234., 239., 241., 242., 243., 260., 264., 267. **(40)**	3., 9., 19., 21., 23., 32., 34., 37., 48., 52., 53., 58., 63., 65/3., 67., 77., 78., 89.,100., 109., 112., 114., 119., 124., 131., 134., 135/3., 138., 140., 141., 147., 148., 150., 154., 159., 191., 202., 221., 224., 227., 232., 244., 245., 248., 251., 252., 254., 255., 257., 261., 263. **(51)**		**91**	32,73
maturus (40–60 év)	11., 20., 27., 29., 30., 33., 61., 62., 72., 81., 83., 87., 97., 120., 130., 143., 165., 167., 174., 176., 180., 199., 201., 217., 225., 230., 231., 240. (**28)**	12., 38., 71., 79., 85., 86., 94., 95., 122., 136., 139., 172., 173., 186., 204., 206., 207., 212/1., 215., 233., 235/1., 238., 246., 247. (**24)**		**52**	18,70
senium 60–x év)	103., 169., 211. (**3)**	42.,51., 70., 98., 116., 121., 185., 193., 205., 216/1., 228., 258., 266. **(13)**		**16**	5,75
felnőtt, vagy nincs adat	74., 93., 146., 181., 269. (**5)**	39., 54., 84., 92., 144., 189. (**6)**	1., 5., 13., 16., 36., 57., 82., 104., 105., 113., 125., 126., 161., 170., 198., 200., 209., 213., 214/2., 237., 259. (**21)**	**32**	11,51
összes	**76** =27,33 %	**132** = 47,48 %	**70** = 25,17 %	**278**	100

2. táblázat. Madaras-Halmok. A sírok megoszlása nemek és életkor szerint (n: 627) (Marcsik 2011, 423, 1. táblázat és Kőhegyi–Vörös 2011, 23–175 adatai alapján)
Table 2. Madaras-Halmok: distribution of graves according to sex and age (n=627) (after Marcsik 2011, 423, Table 1, and Kőhegyi–Vörös 2011, 23–175)

	sírszám				
korcsop.	*férfi*	*nő*	*meghatározhatatlan*	*összes*	*%*
infans			54	54	20,57
infans I (1–7 év)			48	48	
infans II (8–14 év)			27	27	
juvenis (15–20 év)	227., 341., 359., 553. **(4)**	68., 124.,160., 195., 225., 229., 423., 432., 530., 610. (**10)**	43., 76., 79. **(3)**	**17**	2,71
adultus (20–40 év)	62., 69., 125., 139., 154., 190., 217., 230., 257., 263., 265., 340., 343., 357., 382., 383., 393., 396., 402., 405., 415., 417., 462., 470., 472., 480., 481., 528., 581., 606., 607., 626., 645. (**33)**	2., 8., 10., 14., 42., 44., 46., 54., 71., 72., 89., 90., 101., 112., 114., 119., 121., 134., 135., 136., 141., 152., 174., 180., 186., 200., 214., 220., 230a., 244., 246., 285., 287., 295., 308., 328., 333., 334., 339., 342., 348., 358., 361., 362., 363., 367., 369., 370., 371., 377., 378., 381., 390., 397., 401., 410., 418., 420., 424., 429., 431., 433., 436., 439., 440., 442., 446., 449., 454., 455., 464., 468., 471., 477., 478., 500., 501., 502., 506., 522., 536., 584., 589., 594., 595., 596., 597., 599., 609., 614., 619., 621., 650., 654., 656., 657., 662. (**97)**		**130**	20,73
maturus (40–60 év)	27., 28., 48., 58., 67., 82., 89., 91., 95., 96., 100., 137., 138., 151., 158., 193., 194., 197., 215., 234., 235., 238., 241., 244b., 249., 258., 260., 272., 296., 326., 327., 332., 350., 354., 366., 374., 375., 384., 385., 386., 392., 395., 400., 414., 427., 430., 444., 453., 456., 473., 484., 493., 525., 579., 592., 605., 611., 628., 629., 632., 636., 661. **(62)**	26., 56., 59., 81., 93., 98., 102., 103., 132., 140., 146., 150., 182., 192., 204., 221., 228., 231., 242., 251., 273., 291., 334., 349., 351., 372., 376., 379., 389., 394., 422., 435., 437., 438., 483., 487., 494., 496., 508., 598., 604., 625., 630., 633., 640., 649. **(46)**		**108**	17,22
senium (60–x év)	201., 360., 411., 445., 511., 514., 583. **(7)**	202., 375., 515., 521., 612., 653. **(6)**		13	2,07
felnőtt (23–x év)	össz: **38**	össz: **103**		**141**	22,48
	144	**262**	**132**	**538**	85,80
nincs adat	**–**		**89**	**89**	14,19
összes				**627**	100

3/A. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út. A sírok alapterülete (n=18) (4–8,44 m² közötti sírok)
Table 3/A. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. Grave sizes (n=18): graves measuring between 4–8.44 m²

férfi			*nő*			*gyermek*			*felnőtt*		
sírszám	*életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*Életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*életkor*	*sírméret (m²)*
73.*	*ad.*	6,53	141.	ad.	8,44	142.	inf.II.	4,81	200.	ad.	5,25
181.	*?*	5,95	263.	ad.	6,12				126.	?	4,50
184.*	*ad.*	5,05	52.	ad.	5,13						
40.	*ad.*	5,02	19.	ad.	4,16						
267.	*ad.*	4,87	92.*	ad.	4,14						
229.*	*ad.*	4,69									
97.*	*mat.*	4,58									
231.*	*mat.*	4,14									
93.	felnőtt	4,12									
102.	*ad.*	4,11									
összesen: 10			összesen: 5			összesen: 1			összesen: 2		

* köves sír

3/B. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út. A sírok alapterülete (n=17) 3–4 m² közötti sírok
Table 3/B. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. Grave sizes (n=17): graves measuring between 3–4 m²

férfi			*nő*			*gyermek*			*felnőtt*		
sírszám	*életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*életkor*	*sírméret (m²)*	*sírszám*	*életkor*	*sírméret (m²)*
120.*	*mat.*	3,99	58.*	ad.	3,91	160.*	inf.II.	3,57	105.	sen.	3,21
201.	*mat.*	3,47	135.	ad.	3,91						
143.	*mat.*	3,42	202.	ad.	3,64						
180.	*mat.*	3,34	232.*	ad./mat.	3,5						
230.	*mat./ sen.*	3,30	89.*	ad.	3,29						
27.	*mat.*	3,15	10.*	juv.	3,22						
176.	*mat.*	3	214/1.*	juv.	3,22						
			134.*	ad.	3,18						
összesen: 7			összesen: 8			összesen: 1			összesen: 1		

* köves sír

3/C. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út. A sírok alapterülete (n=72) 2–3 m² közötti sírok
Table 3/C. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. Grave sizes (n=72): graves measuring between 2–3 m²

férfi		*nő*		*gyermek*		*felnőtt*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor, év*	*összes sír*	*életkor*
22	*ad.* = 13 *mat.*= 8 *sen.* = 1	39	*juv.* = 3 *ad.* = 20 *mat.* = 9 *sen.* = 5 felnőtt = 2	4	6–7 = 1 10–11 = 1 11–12 = 1 12–14 = 1	7	*juv.* = 1 *ad.* = 2 *mat.* =1 *sen.* = 1 nincs adat = 2

3/D. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út. A sírok alapterülete (n=107) 1–2 m² közötti sírok
Table 3/D. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. Grave sizes (n=107): graves measuring between 1–2 m²

férfi		*nő*		*gyermek*		*felnőtt*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor*
35	*ad.* = 19 *mat.*= 12 *sen.* = 2 felnőtt = 2	44	*iuv.* = 3 *ad.* = 19 *mat.* = 12 *sen.* = 8 felnőtt = 2	17	*inf. I* = 9 *inf. II* = 8	11	nincs adat

3/E. táblázat. Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út. A sírok alapterülete (n=44) 0–1 m² közötti sírok
Table 3/E. Budapest, XVII. Rákoscsaba, Péceli út. Grave sizes (n=44): graves measuring between 0–1 m²

nő		*gyermek*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*
1	*juv.* = 1	43	0–1 év = 7 *inf. I* = 28 *inf. II* = 2 *infans* = 6

4/A. táblázat. Madaras-Halmok. A sírok alapterülete (n=27) 11, 9–10, 8–9, 7–8 m² közötti sírok
Table 4/A. Madaras-Halmok. Grave sizes (n=27): graves measuring between 11, 9–10, 8–9 and 7–8 m²

férfi			*nő*			*gyermek*			*felnőtt*	
sírszám, hely	*életkor*	*méret (m²)*	*sírszám hely*	*életkor*	*méret (m²)*	*sírszám, hely*	*életkor*	*méret (m²)*	*sírszám, hely*	*méret (m²)*
89. 3/A csop.	*mat.*	11,03	116. 3/B csop.	-	10,36	64. 3/A csop.	*inf. II*	7,27	20. 3/A csop.	10,17
661. 1. csop.	*mat.*	8,60	13. 3/A csop.	-	9,54				665. 1. csop.	9,63
658. 3/C csop.	*mat.*	8,20	70. 3/A csop.	-	9,46				I. halom 1. csop.	8,31
645. 3/C csop.	*ad.*	7,87	495. 3/B csop.	-	9,22				1. sír	7,26
			663. 1. csop.	-	8,97					
			664.(?) 1. csop.	-	8,66					
			72. 3/A csop.	ad.	8,65					
			500. 3/B csop.	ad.	8,60					
			117. 3/B csop.	ad.	8,34					
			662. 1. csop.	ad.	8,30					
			243. 3/A csop.	-	8,10					
			642. 1. csop.	-	7,91					
			42. 3/A csop.	ad.	7,89					
			256. 3/B csop.	-	7,83					
			657. 1. csop.	ad.	7,62					
			14. 3/A csop.	ad.	7,46					
			119. 3/A csop.	ad.	7,44					
			656. 1. csop.	ad.	7,17					
összesen: 4			összesen: 18			összesen: 1			összesen: 4	

4/B. táblázat. Madaras-Halmok. A sírok alapterülete (n=29) 6–7, 5–6 m² közötti sírok
Table 4/B. Madaras-Halmok. Grave sizes (n=29): graves measuring between 6–7 and 5–6 m²

Férfi			*Nő*			*Gyermek*			*Felnőtt/nincs adat*		
sírszám, hely	*életkor*	*méret m²*	*sírszám, hely*	*életkor*	*méret m²*	*sírszám, hely*	*élet-kor*	*méret m²*	*sírszám, hely*	*életkor*	*méret m²*
480. 3/B csop.	ad.	6,22	63. 3/A csop.		6,94	505. 3/B csop.		5,27	29. I. csop.		6,72
58. 3/A csop.	mat.	6,19	68. 3/A csop.	juv.	6,91				443. II/B csop.		6,65
48. 3/A csop.	mat.	6,06	449. 3/A csop.	ad.	6,70				448. II/A csop.		6,64
57. 3/A csop.	-	5,96	652. 1. csop.		6,47				631. II/A csop.		6,44
69. 3/A csop.	ad./mat.	5,35	71. 3/A csop.	(?) ad.	6,31				171. II/B csop.		6,41
			506. 3/B csop.	(?) ad.	6,20				43. II/A csop.	juv.	5,76
			650. 1. csop.	ad.	6,20				518. II/B csop.		5,04
			15. 3/A csop.	mat.	6,16						
			424. 3/B csop.	ad.	6,13						
			17. 3/A csop.		6,11						
			66. 3/A csop.		5,84						
			522. 3/B csop.	ad.	5,77						
			659. 1. csop.		5,66						
			494. 3/B csop.	mat.	5,43						
			649. 1. csop.	mat.	5,12						
			3. 3/A csop.		5,08						
összesen: 5			összesen: 16			összesen: 1			összesen: 7		

4/C. táblázat. Madaras-Halmok: a sírok alapterülete (n=15) 4–5 m² közötti sírok
Table 4/C. Madaras-Halmok. Grave sizes (n=15): graves measuring between 4–5 m²

férfi		*nő*		*felnőtt/nincs adat*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor*
3	mat. = 1 felnőtt = 2	10	ad. = 2 mat. = 2 felnőtt = 6	2	nincs adat = 2

4/D. táblázat. Madaras-Halmok. A sírok alapterülete (n=44) 3–4 m² közötti sírok
Table 4/D. Madaras-Halmok. Grave sizes (n=44): graves measuring between 3–4 m²

férfi		*nő*		*gyermek*		*felnőtt/nincs adat*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor, év*	*összes sír*	*életkor*
18	*juv.*= 1 *ad.* = 4 *mat.* = 9 felnőtt = 4	16	*juv.* = 1 *ad.* = 6 *mat.* = 1 felnőtt = 8	1	*inf. II* = 1	9	nincs adat = 9

4/E. táblázat Madaras-Halmok: a sírok alapterülete (n=195) 2–3 m² közötti sírok
Table 4/E Madaras-Halmok. Grave sizes (n=195): graves measuring between 2–3 m²

férfi		*nő*		*gyermek*		*felnőtt/nincs adat*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor, év*	*összes sír*	*életkor*
57	*juv.* = 2 *ad.* = 16 *mat.*= 24 *sen.* = 2 felnőtt=13	105	*juv.* = 2 *ad.* = 35 *mat.* = 19 *sen.* = 2 felnőtt= 47	7	*inf. I* = 3 *inf. II* = 4	26	*juv.* = 1 nincs adat = 25

4/F. táblázat: Madaras-Halmok. A sírok alapterülete (n=227) 1–2 m² közötti sírok
Table 4/F: Madaras-Halmok. Grave sizes (n=227): graves measuring between 1–2 m²

férfi		*nő*		*gyermek*		*felnőtt/nincs adat*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor*	*összes sír*	*életkor, év*	*összes sír*	*életkor*
53	*juv.* = 2 *ad.* = 14 *mat.* = 25 *sen.* = 6 felnőtt = 6	94	*juv.* = 8 *ad.* = 35 *mat.* = 24 *sen.* = 3 felnőtt = 24	40	*inf.* = 12 *inf. I* = 19 *inf. II* = 9	40	*juv.* = 5 nincs adat = 35

4/G. táblázat. Madaras-Halmok. A sírok alapterülete (n=74) 0–1 m² közötti sírok
Table 4/G. Madaras-Halmok. Grave sizes (n=74): graves measuring 0–1 m²

nő		*gyermek*		*felnőtt/nincs adat*	
összes sír	*életkor*	*összes sír*	*életkor, év*	*összes sír*	*életkor*
5	*ad.* = 4 *mat.* = 1	65	*neonatus* = 1 *inf. I* = 23 *inf. II* = 9 *inf.* = 30	4	nincs adat = 4

5. táblázat. A sírnagyságok összehasonlító táblázata (Péceli út: n=258; Madaras: n=612)
Table 5. Comparison of grave sizes (Péceli út: n=258; Madaras: n=612)

m²	*férfiak*		*nők*		*gyermekek*		*felnőttek*		*összesen*		*%*	
	Péceli út	*Madaras-Halmok*	*Péceli út*	*Madaras-Halmok*	*Péceli út*	*Madaras-Halmok*	*Péceli út*	*Madaras-Halmok*	*Péceli út*	*Madaras-Halmok*	*Péceli út*	*Madaras-Halmok*
11–12	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	35 sír = 13 %	115 sír = 19 %
10–11	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2		
9–10	-	-	-	3	-	-	-	1	-	4		
8–9	-	2	1	6	-	-	-	1	1	10		
7–8	-	1	-	7	-	-	-	1	-	10		
6–7	1	3	1	10	-	-	-	5	2	18		
5–6	3	2	1	6	-	1	1	4	5	11		
4–5	6	3	2	10	1	-	1	3	10	16		
3–4	7	18	8	16	1	1	1	9	17	44		
2–3	22	57	39	105	4	7	7	26	72	195	28	32
1–2	35	53	44	94	17	40	11	40	107	227	42	37
0–1	-	-	1	5	43	65	-	4	44	74	17	12
összesen	74	142	97	261	66	114	21	95	258	612	100	100

6. táblázat. Madaras-Halmok (Bács-Kiskun megye): A sírok nem és életkor adatai, mérete, alapterülete és indexe a sírszámozás sorrendjében (Kőhegyi–Vörös 2011 és Marcsik 2011 adataival*

Table 6. Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun). Sex and age data of the burials, grave sizes and their index according to the grave numbering (based on the data in Kőhegyi–Vörös 2011 and Marcsik 2011)*

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
I. nagyhalom/ 1. csop.	—	316 × 263	8,31	1,20
VII. /1. csop.	—	—	—	—
1.	—	285 × 255	7,26	1,11
2.	nő, *ad.* vége	290 × 170	4,90	1,70
3.	nő	292 × 174	5,08	1,67
4.	nő?	300 × 150	4,50	2,00
5.	férfi	326 × 136	4,43	2,39
6.	férfi?	330 × 120	3,96	2,75
7.	nő	224 × 91	2,03	2,46
8.	nő, *ad.*?	164 × 59	0,96	2,77
9.	inf. II	134 × 76	1,01	1,76
10.	nő, *ad.* vége	218 × 89	2,44	2,44
11.	*inf. I*	102 × 61	0,62	1,67
12.	nő	291 × 87	2,53	3,34
13.	nő?	424 × 225	9,54	2,88
14.	nő, *ad.* vége	381 × 196	7,46	1,94
15.	nő, *mat.*	282 × 128	3,60	2,20
16.	nő + *inf.*	237 × 108	2,55	2,19
17.	nő	338 × 181	6,11	1,86
18.	nő	268 × 91	2,43	2,94
19.	nő	268 × 114	3,82	1,59
20.	—	402 × 253	10,17	1,58
21.	—	278 × 168	4,67	1,65
22.	gyermek	129 × 62	0,79	2,08
23.	gyermek	162 × 71	1,15	2,28
24.	*inf. II*	288 × 90	2,59	3,2
25.	—	276 × 91	2,51	3,03
26.	nő, *mat.*	187 × 77	1,43	2,42
27.	férfi, *mat.* vége	205 × 92	2,97	2,22
28.	férfi, *mat.* vége	270 × 108	2,91	2,5
29.	felnőtt	382 × 176	6,72	2,17
30.	felnőtt	197 × 71	1,39	2,77
31.	—	331 × 127	4,20	2,60
32.	*inf. II*	201 × 90	1,80	2,23
33.	nő, *juv.* vége	156 × 76	1,18	2,05
34.	*inf. I*	143 × 53	0,75	2,69
35.	*inf. I*	121 × 39	0,47	3,10
36.	nő	324 × 131	4,24	2,47
37.	nő	193 × 79	2,72	2,44
38.	—	271 × 114	3,08	2,37
39.	férfi	258 × 101	2,60	2,55
40.	leánygyermek	138 × 80	1,10	1,72
41.	*inf.*	122 × 58	0,70	2,10
42.	nő, *ad.* vége	385 × 205	7,89	1,87
43.	*juv.* 15–18 év	310 × 186	5,76	1,66
44.	nő, *ad.* vége	202 × 78	1,57	2,58
45.	*inf.*	107 × 53	0,56	2,01
46.	nő, *ad.*	280 × 157	4,39	1,78
47.	felnőtt	205 × 108	2,21	1,89
48.	férfi, *mat.*	377 × 161	6,06	2,34
49.	—	sz.: 75	—	—

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
50.	nő	261 × 88	2,29	2,96
51.	nő?	309 × 107	3,30	2,88
52.	nő	188 × 68	1,27	2,76
53.	leánygyermek	208 × 80	1,66	2,6
54.	nő, *ad.*	181 × 88	1,59	2,05
55.	leány, *inf. I*	178 × 96	1,70	1,85
56.	nő, *mat.* eleje	285 × 91	2,59	3,13
57.	férfi	380 × 157	5,96	2,42
58.	férfi, *mat.* vége	335 × 185	6,19	1,81
59.	nő, *mat.* vége	239 × 194	4,63	1,23
60.	leány, *inf. I*	172 × 63	1,08	2,73
61.	—	294 × 93	3,87	3,16
62.	férfi, *ad.* vége	252 × 88	2,21	2,86
63.	nő	358 × 194	6,94	1,84
64.	*inf. II*	391 × 186	7,27	2,10
65.	leány?, *inf. I*	124 × 71	0,88	1,74
66.	nő	321 × 182	5,84	1,76
67.	férfi?, *mat.* vége	167 × 66	1,10	2,53
68.	leány, *juv.*	368 × 188	6,91	1,95
69.	férfi, *ad./mat.*	296 × 181	5,35	1,63
70.	nő	438 × 216	9,46	2,02
71.	nő?, *ad.*	336 × 188	6,31	1,78
72.	nő, *ad.* vége	414 × 209	8,65	1,98
73.	nő	173 × 76	1,31	2,27
74.	nő	256 × 84	2,15	3,04
75.	nő	215 × 76	2,91	2,82
76.	*juv.*?	208 × 64	1,33	3,25
77.	nő	242 × 82	1,98	2,95
78.	*inf. I*	175 × 60	1,05	2,91
79.	*juv.*?	201 × 76	1,52	2,64
80.	férfi?	225 × 75	1,68	3,00
81.	nő, *mat.* vége	167 × 85	1,41	1,96
82.	férfi, *mat.* eleje	205 × 102	2,09	2,00
83.	gyermek	—	—	—
84.	leány, *inf. II*	243 × 87	3,30	2,79
85.	leány	147 × 68	0,99	2,16
86.	leány	138 × 73	1,00	1,89
87.	nő	184 × 81	1,49	2,27
88.	nő	253 × 113	2,85	2,23
89.	férfi + női kop.tör.	431 × 256	11,03	1,68
90.	nő, *ad.*	242 × 81	1,96	2,98
91.	férfi, mat. vége	233 × 110	2,56	2,11
92.	nő?	242 × 93	2,25	2,60
93.	nő, *mat.* eleje	192 × 114	2,18	1,68
94.	*juv.*?	242 × 79	1,91	3,06
95.	férfi, *mat.*	210 × 90	1,89	2,33
96.	férfi, *mat.*	247 × 114	2,81	2,16
97.	leány, *inf. I*	125 × 63	0,78	1,98
98.	nő, *mat.*	251 × 85	2,13	2,95
99.	nő	242 × 82	1,98	2,95
100.	férfi, *mat.*	325 × 116	3,77	2,80
101.	nő, *ad.* vége	188 × 71	1,33	2,64
102.	nő, *mat.* eleje	183 × 62	1,13	2,95
103.	nő, *mat.*	190 × 84	1,59	2,26
104.	férfi	287 × 104	3,91	2,75
105.	leány, *inf. I*	215 × 84	1,80	2,55

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m^2*	*index*
106.	nő	246 × 96	2,36	2,56
107.	*inf. I*?	116 × 71	0,82	1,63
108.	*inf. II*?	151 × 96	1,44	1,57
109.	nő	240 × 96	2,30	2,5
110.	leány	124 × 42	0,52	2,95
111.	férfi?	251 × 104	2,62	2,41
112.	nő, *ad.*	171 × 70	1,19	2,44
113.	—	235 × 98	2,30	2,39
114.	—	254 × 85	2,15	2,98
115.	férfi?	241 × 95	2,28	2,53
116.	nő	445 × 233	10,36	1,90
117.	nő, *ad.* eleje	405 × 206	8,34	1,96
118.	inf. II?	91 × 45	0,24	2,02
119.	nő, *ad.*	343 × 217	7,44	1,58
120.	*inf. II*?	104 × 41	0,42	2,53
121.	nő, ad. vége	220 × 75	1,65	2,93
122.	gyermek?	96 × 65	0,62	1,47
123.	—	282 × 98	2,76	2,87
124.	nő, *juv./ad.*	218 × 84	1,83	2,59
125.	férfi, *ad.* eleje	267 × 92	2,45	2,90
126.	—	280 × 78	2,18	3,58
127.	nő?	237 × 94	2,22	2,52
128.	gyermek?	126 × 54	0,68	2,33
129.	férfi?	322 × 92	4,14	3,50
130.	—	215 × 78	1,67	2,75
131.	gyermek?	161 × 76	1,22	2,11
132.	nő, *mat.*	256 × 97	2,48	2,63
133.	—	215 × 78	1,67	2,75
134.	nő, *ad.* eleje	274 × 106	2,90	2,58
135.	nő, *ad.* vége	191 × 75	1,43	2,54
136.	nő, *ad.*	211 × 76	1,60	2,77
137.	férfi. *mat.*	254 × 97	2,46	2,61
138.	férfi, *mat.*	232 × 101	2,34	2,29
139.	férfi, *ad.* vége	246 × 91	2,23	2,70
140.	nő, *mat.* eleje	217 × 94	2,03	2,30
141.	nő, *ad.* vége	193 × 72	1,38	2,68
142.	leánygyermek	90 × 45	0,40	2,00
143.	nő	226 × 87	1,96	2,59
144.	nő	253 × 176	4,45	1,43
145.	férfi	263 × 122	3,20	2,15
146.	nő, *mat.* eleje	237 × 102	2,41	2,32
147.	gyermek?	114 × 52	0,59	2,19
148.	nő	301 × 90	2,70	3,34
149.	—	314 × 90	2,82	3,48
150.	nő, *mat.* vége	205 × 77	1,57	2,66
151.	férfi, *mat.* vége	210 × 56	1,17	3,75
152.	nő, *ad.* vége	276 × 113	3,11	2,44
153.	*inf. I*?, 4–6 év	168 × 74	1,24	2,27
154.	férfi	180 × 66	1,18	2,72
155.	—	132 × 62	0,81	2,12
156.	—	225 × 151	3,39	1,49
157.	leány, *inf. I*	126 × 66	0,83	1,90
158.	férfi, *mat.* eleje	262 × 70	1,83	3,74
159.	nő	171 × 64	1,09	2,67
160.	nő, *juv/ad.*	185 × 84	1,55	2,20
161.	gyermek?	138 × 68	0,93	2,02

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
162.	nő	215 × 88	1,89	2,44
163.	nő	200 × 95	1,90	2,10
164.	*inf. I*?	149 × 76	1,13	1,96
165.	nő	256 × 87	2,22	2,94
166.	nő	263 × 91	2,39	2,89
167.	gyermek?	104 × 63	0,65	1,65
168.	leány, *inf. I*	182 × 76	1,38	2,34
169.	nő	261 × 85	2,21	3,07
170.	nő	237 × 91	2,15	2,60
171.	—	319 × 201	6,41	1,58
172.	férfi	267 × 109	3,76	2,44
173.	—	125 × 62	0,77	2,01
174.	nő, *ad.*	311 × 160	4,97	1,94
175.	nő	274 × 103	2,82	2,66
176.	gyermek?	94 × 41	0,38	2,29
177.	gyermek?	136 × 53	0,72	2,56
178.	ffi, *mat./sen.*	162 × 76	1,23	2,13
179.	nő	266 × 95	2,52	2,8
180.	nő	288 × 73	2,10	3,94
181.	nő	271 × 82	2,22	3,30
182.	nő?, *mat.*	255 × 82	2,09	3,10
183.	gyermek?	110 × 65	0,71	1,69
184.	nő, *ad.*	240 × 80	1,92	3,00
185.	gyermek?	105 × 58	0,60	1,81
186.	nő, *ad.*	240 × 80	1,92	3,00
187.	férfi	265 × 100	2,65	2,65
188.	nő	290 × 100	2,90	2,90
189.	—	90 × 65	0,58	1,38
190.	férfi, *ad.* eleje	275 × 110	3,02	2,50
191.	nő	260 × 90	2,34	2,88
192.	nő, *mat.*	230 × 90	2,07	2,55
193.	férfi + gyermek	—	—	—
194.	férfi, *mat.*	173 × 110	1,90	1,57
195.	nő, *juv.*	216 × 74	1,59	2,91
196.	nő	235 × 104	2,44	2,25
197.	férfi, *mat.*	281 × 106	2,97	2,65
198.	gyermek?	145 × 60	0,87	2,41
199.	nő	289 × 80	2,31	3,61
200.	nő, *ad.* eleje	252 × 81	2,04	3,4
201.	férfi, *sen.*	204 × 91	1,85	2,24
202.	nő, *sen.*	218 × 73	1,59	3,46
203.	—	253 × 78	1,97	3,24
204.	nő, *mat.*	289 × 86	2,48	3,36
205.	*inf. I* vége?	154 × 64	0,98	2,40
206.	—	202 × 82	1,65	2,46
207.	gyermek?	134 × 43	0,57	3,11
208.	nő	251 × 78	2,04	3,21
209.	nő, *mat.*	174 × 95	1,65	1,83
210.	nő	274 × 103	2,82	2,66
211.	gyermek?	199 × 68	1,35	2,92
212.	felnőtt	318 × 118	3,75	2,69
213.	leánygyermek	174 × 95	1,65	1,83
214.	nő, *ad.*	254 × 78	2,04	3,25
215.	férfi, *mat.*	224 × 83	1,85	2,69
216.	férfi	272 × 97	2,63	2,80
217.	férfi, *ad.* vége	235 × 104	2,44	2,25

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m^2*	*index*
218.	férfi, *sen.*	206 × 77	1,58	2,67
219.	*inf. I* vége?	162 × 67	1,08	2,41
220.	nő, *ad.*	258 × 115	2,96	2,24
221.	nő, *mat.* eleje	214 × 102	2,18	2,09
222.	—	181 × 73	1,32	2,47
223.	nő	205 × 78	1,59	2,62
224.	—	223 × 72	1,60	3,09
225.	nő?, *juv.*	202 × 74	1,49	2,72
226.	*inf.*?	200 × 78	1,56	2,56
227.	férfi, *juv.*	197 × 73	1,43	2,69
228.	nő, *mat.* vége	214 × 70	1,49	3,05
229.	nő, *juv.*	186 × 65	1,20	2,86
230.	férfi, *ad.*+gyermek	212 × 65	1,37	3,26
231.	nő, *mat.* eleje	232 × 78	1,80	2,97
232.	nő	215 × 74	1,59	2,90
233.	nő	217 × 74	1,60	2,93
234.	férfi, *mat.*	215 × 82	1,76	2,62
235.	férfi, *mat.*	252 × 84	2,11	3
236.	leány	183 × 54	0,98	3,38
237.	felnőtt	278 × 84	2,33	3,30
238.	férfi, *mat.*	272 × 104	2,82	2,61
239.	nő	189 × 74	1,39	2,55
240.	nő	249 × 98	2,44	2,54
241.	férfi, *mat.* vége	192 × 71	1,36	2,70
242.	nő, *mat.* vége	231 × 93	2,14	2,48
243.	nő	384 × 211	8,10	1,81
244a –b.	férfi, *juv.* eleje + nő, *ad.* vége	264 × 91	2,40	2,90
245.	nő, *ad.* vége	253 × 90	2,27	2,81
246.	nő, *ad.* vége	258 × 95	2,45	2,71
247.	nő	227 × 85	1,92	2,67
248.	férfi, *ad.*	248 × 78	1,93	3,17
249.	férfi, *mat.*	242 × 83	2,00	2,91
250.	—	273 × 87	2,37	3,13
251.	nő?, *mat.* vége	218 × 76	1,65	2,86
252.	—	229 × 65	1,48	3,52
253.	*juv.*?	169 × 62	1,04	2,72
254.	—	276 × 117	3,22	2,35
255.	nő	283 × 132	3,73	2,14
256.	nő,	382 × 205	7,83	1,86
257.	férfi	252 × 86	2,16	2,93
258.	férfi, *mat.* eleje	271 × 76	2,05	3,56
259.	nő	324 × 88	2,85	3,68
260.	férfi, *mat.* vége	321 × 95	3,04	3,37
261.	gyermek?	160 × 106	1,69	1,50
262a.	*inf. II*?	254 × 112	2,84	2,26
262b.	férfi	254 × 115	2,92	2,20
263.	férfi, *ad.* vége	260 × 116	3,01	2,24
264.	nő	190 × 86	1,63	2,20
265.	férfi, *ad.* vége	176 × 90	1,58	1,95
266.	leány, *inf. I*	266 × 103	2,73	2,58
267.	*neonatus*?	106 × 59	0,62	1,79
268.	*inf.* I?	130 × 70	0,91	1,85
269.	nő	260 × 117	3,04	2,22
270.	nő	192 × 66	1,26	2,90
271.	—	198 × 73	1,44	2,71
272.	férfi, *mat.*	275 × 114	3,13	2,41

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
273.	nő, *mat.*	204 × 76	1,55	2,68
274.	—	204 × 92	1,87	2,21
275.	nő, 1–5:	170 × 85	1,44	2
276.	—	222 × 90	1,99	2,46
277.	—	256 × 96	2,45	2,66
278.	*inf.* I?	135 × 72	0,97	1,87
279.	*inf.* I?	148 × 65	0,96	2,27
280.	férfi	217 × 75	1,62	2,89
281.	?	200 × 55	1,10	3,63
282.	férfi	287 × 82	2,35	3,5
283.	férfi, ad. eleje	200 × 68	1,36	2,94
284.	gyermek?	140 × 52	0,72	2,69
285.	nő, *ad.*	227 × 84	1,90	2,70
286.	gyermek?	140 × 60	0,84	2,33
287.	nő, *ad.* eleje	200 × 55	1,10	3,63
288.	?	210 × 76	1,59	2,76
289.	nő	180 × 58	1,04	3,10
290.	?	193 × 67	1,29	2,88
291.	nő, *mat.*	219 × 66	1,44	3,31
292.	nő	254 × 101	3,55	2,51
293.	?	228 × 77	1,75	2,96
294.	nő	242 × 67	1,62	3,61
295.	nő, *ad.* eleje	210 × 85	1,78	2,47
296.	férfi, *mat.* vége	210 × 78	1,63	2,69
297.	?	230 × 80	1,84	2,87
298.	?	265 × 95	2,51	2,78
299.	nő	275 × 76	2,09	3,61
300.	férfi, *ad.*	190 × 73	1,38	2,60
301.	nő	154 × 67	1,03	2,29
302.	?	—	—	—
303.	*inf. II* eleje?	—	—	—
304.	?	316 × 87	2,74	3,63
305.	gyermek?	130 × 55	0,71	2,36
306.	leánygyermek	110 × 65	0,71	1,69
307.	férfi	220 × 77	1,69	2,85
308.	nő, *ad.* vége	175 × 65	1,13	2,69
309.	?	252 × 105	2,64	2,4
310.	férfi	290 × 91	2,63	3,18
311.	?	270 × 64	1,72	4,21
312.	? gyermek	122 × 65	0,79	1,54
313.	kutya	—	—	—
314.	?	188 × 62	1,16	3,03
315.	férfi	210 × 60	1,26	3,5
316.	?	230 × 80	1,84	2,87
317.	férfi, *mat.*	240 × 70	1,68	3,42
318.	—	290 × 115	3,35	2,52
319.	nő	285 × 84	2,39	3,39
320.	férfi	290 × 93	2,69	3,11
321.	*inf. I*?	118 × 66	0,77	1,78
322.	?	260 × 62	1,61	4,19
323.	?	250 × 72	1,80	3,47
324.	? gyermek	160 × 70	1,12	2,28
325.	?	270 × 78	2,10	3,46
326.	férfi, *mat.* eleje	280 × 112	3,13	2,5
327.	férfi, *mat.* vége	210 × 67	1,40	3,13
328.	nő, *ad.*	228 × 102	2,55	2,23

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m^2*	*index*
329.	nő	280 × 112	2,55	2,5
330.	gyermek?	145 × 72	1,04	2,01
331.	leány, *inf. I*	168 × 57	0,95	2,94
332.	férfi, *mat.*	268 × 118	3,16	2,27
333.	nő, *ad.*	303 × 90	2,72	3,36
334.	nő, *mat.*	260 × 102	2,65	2,54
335.	*inf. II*?	256 × 63	1,61	4,06
336.	juv (15–17év)?	230 × 87	2,00	2,64
337.	*inf. I* (5–7 év)?	175 × 75	1,31	2,33
338.	*inf. I* (5–7 év)?	158 × 65	1,02	2,43
339.	nő, *ad.*	230 × 100	2,30	2,3
340.	férfi, *ad.*	223 × 96	2,14	2,82
341.	férfi. *juv.*	228 × 90	3,18	2,53
342.	nő, *ad.*	192 × 67	1,28	2,86
343.	férfi, *ad.*	270 × 95	2,56	2,84
344.	nő, *ad.*	227 × 98	2,22	2,31
345.	nő	227 × 93	2,11	2,44
346.	*inf. I*?	177 × 72	1,27	2,45
347.	nő	308 × 92	2,83	3,34
348.	nő, *ad.*	156 × 54	0,84	2,85
349.	nő, *mat.* vége	260 × 95	2,47	2,73
350.	férfi, *mat.* vége	302 × 105	3,17	2,87
351.	nő, *mat.*	222 × 85	1,88	2,61
352.	nő	290 × 86	2,49	3,37
353.	gyermek?	112 × 48	0,53	2,33
354.	férfi, *mat.* eleje	230 × 92	2,11	2,5
355.	gyermek?	132 × 65	0,85	2,03
356.	nő?	192 × 64	1,22	3
357.	férfi, *ad.*	230 × 72	1,65	3,19
358.	nő, *ad.*	240 × 51	1,22	4,70
359.	férfi, *juv.* vége	240 × 63	1,51	3,80
360.	férfi, sen.	204 × 56	1,14	3,64
361.	nő, *ad.*	250 × 63	1,57	3,96
362.	nő, *ad.*	220 × 78	1,71	2,82
363.	nő, *ad.*	178 × 54	0,96	3,29
364.	férfi, *ad.*	202 × 54	1,09	3,74
365.	nő, sen.	226 × 82	1,85	2,75
366.	férfi, *mat.*	194 × 73	1,41	2,65
367.	nő, *ad.*	280 × 87	2,43	3,21
368.	*inf. II*?	165 × 53	0,87	3,11
369.	nő, *ad.*	210 × 64	1,34	3,28
370.	nő, *ad.*	204 × 74	1,50	2,75
371.	nő, *ad.*	210 × 77	1,61	2,72
372.	nő, *mat.* vége	203 × 71	1,44	2,85
373.	*inf. II*?	143 × 52	0,74	2,75
374.	férfi, *mat.*	274 × 106	2,90	2,58
375.	férfi, *mat.*	306 × 72	2,20	4,25
376.	nő, *mat.*	243 × 78	1,77	3,11
377.	nő, *ad.*	222 × 73	1,62	3,04
378.	nő, *ad.*	234 × 94	2,19	2,48
379.	nő, *mat.*	210 × 102	2,14	2,05
380.	férfi, *ad.*	266 × 114	3,03	2,33
381.	nő, *ad.*	263 × 97	2,55	2,71
382.	férfi, *ad.*	253 × 101	2,55	2,50
383.	férfi, *ad.*	320 × 121	3,87	2,64
384.	férfi, *mat.*	295 × 122	3,55	2,41

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
385.	férfi, *mat.* eleje	235 × 76	3,11	3,09
386.	férfi, *mat.*	250 × 102	2,55	2,45
387.	*inf. I*?	166 × 58	0,96	2,86
388.	leány, *inf. I*	128 × 92	1,17	1,39
389.	nő, *mat.* vége	190 × 72	1,36	2,63
390. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	255 × 97	2,47	2,62
391. /2. csop.	*inf. I*?	102 × 55	0,56	1,85
392. /2. csop.	férfi, *mat.*	257 × 67	1,72	3,83
393. /2. csop.	férfi. *ad.* eleje	217 × 72	1,56	3,01
394. /2. csop.	nő, *mat.*	175 × 68	1,19	2,57
395. /2. csop.	férfi, *mat.* vége	254 × 82	2,08	3,09
396. /2. csop.	férfi. *ad.* eleje	265 × 102	2,70	2,59
397. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	242 × 76	1,83	3,18
398. /2. csop.	leány, *inf. II*	216 × 73	1,57	2,95
399. /2. csop.	?	253 × 85	2,15	2,97
400. /2. csop.	férfi, *mat.*	291 × 80	2,32	3,63
401. /2. csop.	nő, *ad.*	222 × 87	1,93	2,55
402. /2. csop.	férfi, *ad.* vége	248 × 89	2,20	2,78
403. /2. csop.	*inf. I* vége?	160 × 81	1,29	1,97
404. /2. csop.	?	235 × 80	1,88	2,95
405. /2. csop.	férfi, *ad.* vége	212 × 90	1,90	2,31
406.	felnőtt?	200 × 65	1,30	3,07
407.	felnőtt?	180 × 76	1,17	2,36
408.	—	263 × 92	2,41	2,85
409.	*inf. II*?	210 × 90	1,89	2,33
410.	nő, *ad.*	200 × 76	1,52	2,63
411.	férfi, *sen.*	246 × 88	2,16	2,79
412.	—	200 × 80	1,6	2,50
413.	leány, *inf. I*	114 × 58	0,66	1,96
414.	férfi, *mat.* vége	250 × 90	2,25	2,77
415.	férfi, *ad.*	210 × 110	2,31	1,90
416.	leány, *inf. I*	140 × 50	0,70	2,80
417.	férfi, *ad.*	250 × 85	2,12	2,94
418.	nő, *ad.*	270 × 67	1,80	4,02
419.	nő	305 × 138	4,20	2,21
420.	nő, *ad.*	196 × 73	2,69	2,68
421.	leány, *inf. II*	175 × 70	1,22	2,5
422.	nő, *mat.* vége	190 × 53	1,00	3,58
423.	nő, *juv.*	255 × 70	1,78	3,64
424.	nő, *ad.* eleje	337 × 182	6,13	1,85
425.	leány, *inf. II*	142 × 65	0,92	2,18
426.	?	190 × 60	1,23	3,16
427.	férfi, *mat.* eleje	204 × 90	1,83	2,26
428.	felnőtt	285 × 92	2,62	3,09
429.	nő?, *ad.*	270 × 104	2,80	2,59
430.	férfi, *mat.* vége	240 × 80	1,92	3,00
431.	nő, *ad.*	190 × 66	1,25	2,87
432.	nő, *juv.*	284 × 108	3,06	2,62
433.	nő, *ad.*	270 × 102	2,75	2,64
434.	felnőtt?	240 × 80	1,92	3,00
435.	nő, *mat.* vége	248 × 90	1,98	2,75
436.	nő, *ad.*	260 × 114	2,96	2,28
437.	nő, *mat.* eleje	270 × 115	3,10	2,34
438.	nő, *mat.* vége	188 × 62	1,16	3,03
439.	nő, *ad.*	226 × 115	3,17	2,40
440.	nő, *ad.* eleje	145 × 95	1,37	1,52

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m^2*	*index*
441.	*juv.*?	275 × 95	2,61	2,89
442.	nő, *ad.*	260 × 90	2,34	2,88
443.	—	350 × 190	6,65	1,84
444.	férfi *mat.* vége	275 × 70	1,92	3,92
445.	férfi, sen.	202 × 54	1,09	3,74
446.	nő, *ad.*	221 × 86	1,90	2,56
447.	?	227 × 82	1,86	2,76
448.	?	302 × 222	6,64	
449.	nő, *ad.*	252 × 75	6,70	1,36
453.	férfi, *mat.*	258 × 115	2,96	2,24
454.	nő, *ad.*	253 × 91	2,30	2,78
455.	nő, *ad.*	—	—	—
456.	férfi, *mat.*	222 × 83	1,84	2,67
457.	?	282 × 93	2,62	3,03
458.	*inf. II*?	154 × 55	0,84	2,8
459.	*inf. I* vége?	166 × 84	1,39	1,97
460.	gyermek?	118 × 38	0,44	3,10
461.	?	388 × 82	3,18	4,73
462.	férfi, *ad.* eleje	221 × 82	1,81	2,69
463.	nő, *mat.* vége	182 × 105	1,91	1,73
464.	nő, *ad.*	204 × 61	2,65	3,34
465.	leánygyermek	159 × 42	0,66	3,78
466.	nő	271 × 132	3,57	2,05
467.	*inf. II*	119 × 64	0,76	1,85
468.	nő, *ad.*	243 × 98	2,38	2,47
469.	nő	231 × 92	2,12	2,51
470.	férfi, *ad.*	214 × 91	1,94	2,35
471.	nő, *ad.*	211 × 65	1,37	3,24
472.	férfi, *ad.*	201 × 80	1,60	2,51
473.	férfi, *mat.*	218 × 88	1,91	2,47
474.	csecsemő?	96 × 62	0,59	1,54
475.	?	261 × 84	2,19	3,10
476.	?	258 × 68	1,75	3,79
477.	nő, *ad.* eleje	282 × 93	2,62	3,03
478.	nő, *ad.* eleje	218 × 72	1,56	3,02
479.	*inf. II*	97 × 61	0,59	1,59
480.	férfi, *ad.*	342 × 182	6,22	1,87
481.	férfi?, *ad.*	232 × 92	2,13	2,52
482.	gyermek?	103 × 80	0,82	1,28
483.	nő, *mat.*	146 × 65	0,94	2,24
484.	férfi, *mat.*	248 × 82	2,03	3,02
485.	*inf. I*?	276 × 72	1,98	3,83
486.	*inf. I* vége?	141 × 52	0,73	2,71
487.	nő, *mat.*	223 × 72	1,60	3,09
488.	nő	308 × 146	4,49	2,10
489.	nő, *ad.*	252 × 78	1,96	3,23
490.	?	253 × 92	2,32	2,75
491.	nő	273 × 78	2,12	3,50
492.	gyermek?	183 × 52	0,95	3,51
493.	férfi, *mat.*	215 × 91	1,95	2,36
494.	nő, *mat.* eleje	302 × 180	5,43	1,67
495.	nő	378 × 244	9,22	1,54
496.	nő, *mat.* közepe	237 × 87	1,89	2,72
497.	gyermek	153 × 65	0,99	2,35
498.	*inf. I* eleje?	120 × 61	0,73	1,96
499.	nő	271 × 134	3,63	1,02

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
500.	nő, *ad.*	422 × 204	8,60	2,06
501.	nő, *ad.* vége	322 × 132	4,54	2,43
502.	nő, *ad.*	245 × 84	2,05	2,91
503.	?	292 × 106	3,09	2,75
505.	gyermek?	310 × 170	5,27	1,82
506.	nő?, *ad.*	390 × 230	6,20	1,69
507.	leány, *inf. II*	185 × 80	1,48	2,31
508.	nő, *mat.* közepe	260 × 84	2,18	3,09
509.	kutyacsontváz	110 × 62	0,68	—
510.	?	261 × 107	2,79	2,43
511.	férfi, *mat.* vége–*sen.*	196 × 62	1,21	3,16
512.	nő	258 × 84	2,16	3,07
513.	?	265 × 100	2,65	2,65
514.	férfi, *sen.*	260 × 85	2,21	3,05
515.	nő, *sen.*	305 × 95	2,89	3,21
516.	leány, *inf. II* eleje	162 × 71	1,15	2,28
517.	*inf. II*	187 × 124	2,31	1,50
518.	?	302 × 167	5,04	1,80
519.	nő	222 × 118	2,61	1,88
520.	felnőtt?	271 × 95	2,57	2,85
521.	nő, *sen.*	232 × 93	2,15	2,49
522.	nő, *ad.*	238 × 102	5,77	2,33
523.	?	241 × 74	1,78	3,25
524.	?	304 × 92	2,79	3,30
525.	férfi, *mat.*	181 × 88	1,59	2,05
526.	?	282 × 108	3,04	2,61
527.	?	178 × 109	1,94	1,63
528.	férfi, *ad.*	266 × 97	2,58	2,72
529.	leány, *inf. I*	212 × 86	1,82	2,46
530.	nő, *juv. + inf. I*	273 × 82	2,23	3,32
531.	?	165 × 70	1,15	2,35
532.	?	252 × 103	2,59	2,44
533.	nő	293 × 98	2,87	2,98
534.	nő	224 × 88	1,97	2,54
535.	férfi?, *ad.*	272 × 83	1,85	3,27
536.	nő?, *ad.*	224 × 87	3,11	2,57
537.	*inf. I*?	156 × 76	1,18	2,05
553.	férfi?, *juv.*	318 × 84	2,67	3,78
579.	férfi?, *mat.* eleje	288 × 124	3,57	2,32
581.	férfi, *ad.* vége	282 × 104	2,93	2,71
582. /2. csop.	nő *ad.*	258 × 84	2,76	3,07
583. /2. csop.	férfi, *sen.*	198 × 62	1,22	2,35
584. /2. csop.	nő, *ad.*	243 × 71	1,72	3,42
585. /2. csop.	leány, *inf. I*	103 × 51	0,52	2,01
586. /2. csop.	férfi?	285 × 80	2,28	3,56
587. /2. csop.	*inf. II*?	138 × 51	0,70	2,70
588. /2. csop.	férfi, *sen.*	302 × 65	1,96	4,64
589. /2. csop.	nő?, *ad.* vége	252 × 80	2,01	3,15
590. /2. csop.	leány, *inf. I*	141 × 75	1,05	1,88
591. /2. csop.	nő, *ad.* vége	234 × 75	2,01	3,12
592. /2. csop.	férfi, *mat.* vége	252 × 85	2,74	2,96
593. /2. csop.	férfi?	240 × 92	2,20	2,60
594. /2. csop.	nő, *ad.*	257 × 78	2,00	3,29
595. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	176 × 55	0,96	3,20
596. /2. csop.	nő?, *ad.*	255 × 83	2,11	3,07
597. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	282 × 81	2,28	3,48

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m^2*	*index*
598. /2. csop.	nő, *mat.*	251 × 98	2,45	2,56
599. /2. csop.	nő, *ad.*	246 × 75	1,84	3,28
600. /2. csop.	*inf. I*?	100 × 58	0,58	1,72
601. /2. csop.	nő	232 × 72	1,67	3,22
602. /2. csop.	férfi	242 × 79	1,91	3,06
603. /2. csop.	felnőtt?	244 × 86	2,09	2,83
604. /2. csop.	nő?, *mat.* eleje	238 × 89	2,11	2,67
605. /2. csop.	férfi, *mat.*	144 × 76	1,18	1,89
606. /2. csop.	férfi, *ad.*	252 × 82	2,11	2,67
607. /2. csop.	férfi, *ad.*	261 × 70	1,82	3,72
608. /2. csop.	?	268 × 93	2,49	2,88
609. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	272 × 90	2,44	3,02
610. /2. csop.	nő, *juv.* (15–16 év)	269 × 101	2,71	2,66
611. /2. csop.	férfi, *mat.*	306 × 76	2,32	4,02
612. /2. csop.	nő, *sen.*	260 × 76	1,97	3,42
613. /2. csop.	*inf. I*?	200 × 72	1,44	2,77
614. /2. csop.	nő, *ad.*	265 × 108	2,86	2,45
615. /2. csop.	nő	250 × 91	2,27	2,74
616. /2. csop.	nő	306 × 112	2,27	2,73
617. /2. csop.	gyermek?	112 × 61	0,68	1,83
618. /2. csop.	*inf. I*?	115 × 60	0,69	1,90
619. /2. csop.	nő, *ad.*	265 × 105	2,78	2,52
620. /2. csop.	*inf. I*?	72 × 35	0,25	0,25
621. /2. csop.	nő, *ad.* eleje	255 × 61	3,16	4,18
622. /2. csop.	nő	238 × 73	1,73	3,26
623. /2. csop.	nő	278 × 112	3,11	2,25
624. /2. csop.	nő	252 × 183	4,61	2,43
625. /2. csop.	nő, *mat.*	231 × 63	1,45	3,66
626. /2. csop.	férfi?, *ad.*	304 × 88	2,67	3,45
627. /2. csop.	?	212 × 73	1,54	2,90
628. /2. csop.	férfi, *mat.*	268 × 72	1,92	3,72
629. /2. csop.	férfi?, *mat.*	312 × 132	4,11	2,36
630. /2. csop.	nő, *mat.* vége	198 × 74	1,46	2,67
631.	?	386 × 167	6,44	2,31
632.	férfi?, *mat.*	222 × 84	1,86	2,64
633.	nő?, *mat.*	262 × 107	2,80	2,44
634.	*inf. I*?	162 × 60	1,73	2,7
635.	nő	296 × 98	2,90	3,02
636.	férfi?, *mat.*	258 × 95	2,45	2,71
637.	férfi	278 × 98	2,72	2,83
640.	nő, *mat.*	248 × 103	2,55	2,40
641. /1. csop.	nő	232 × 63	1,46	3,68
642. /1. csop.	nő	390 × 203	7,91	1,92
643. /2. csop.	leány, *inf. II*	246 × 85	2,09	2,89
644.	?	152 × 71	1,07	2,14
645.	férfi?, *ad.*	328 × 240	7,87	1,36
646. /1. csop.	nő	254 × 95	2,41	2,67
647. /1. csop.	?	173 × 82	1,41	2,10
648. /1. csop.	?	169 × 73	1,23	2,31
649. /1. csop.	nő, *mat.*	320 × 160	5,12	2,00
650. /1. csop.	nő, *ad.*	380 × 200	6,20	1,58
651. /1. csop.	*inf. II*?	154 × 63	0,97	2,44
652. /1. csop.	nő	350 × 185	6,47	1,89
653. /1. csop.	nő, sen.	230 × 100	2,30	2,3
654. /1. csop.	nő, *ad.*	290 × 105	3,04	2,76

sírszám/csop.	*nem, életkor*	*sír mérete*		
		cm	*m²*	*index*
655. /1. csop.	leány, *inf. II*	178 × 56	0,98	3,17
656. /1. csop.	nő, *ad.* eleje	388 × 185	7,17	2,09
657. /1. csop.	nő, *ad.* vége	391 × 195	7,62	2,00
657a./1. csop.	két állat állkapocs	97 × 62	0,60	
658.	férfi, *mat.* eleje	363 × 221	8,02	1,64
659. /1. csop.	nő	363 × 156	5,66	2,32
660. /1. csop.	férfi	—	—	—
661. /1. csop.	férfi, *mat.*	393 × 219	8,60	1,79
662. /1. csop.	nő, *ad.*	376 × 221	8,30	1,70
663. /1. csop.	nő	390 × 230	8,97	1,69
664. /1. csop.	?	401 × 216	8,66	1,85
665. /1. csop.	?	398 × 242	9,63	1,64
666. /1. csop.	?	290 × 146	4,23	1,98

* A csoportszámozás csak az 1–2. csoport sírjainál van feltüntetve; a többi sír a 3. csoporthoz tartozik / The group numbers are only indicated in the case of the graves assigned to Groups 1 and 2; the other graves were assigned to Group 3

SZARMATA TEMETŐRÉSZLET ÉS ISMERETLEN KORÚ SÍR MAKÓ-MIKÓCSA DŰLŐBEN (M43 31. LELŐHELY)

PÓPITY Dániel[*]

Az M43-as autópálya nyomvonalának 3+600 és 3+970 km pontjai között található 31. lelőhely területén, 2008. szeptember 9. és november 14. között végeztünk feltáró munkálatokat (KÖH azonosító: 55153). Maga a lelőhely Makó keleti, Mikócsa nevű határában található, a várostól mintegy 1–1,5 km-re *(1. kép 1)*. A feltárt útszakasz alaprajza egy ÉNy–DK-i irányú, 43–46 m széles és 440 m hosszú, D felé elkanyarodó sávot jelentett *(1. kép 2)*. A 20 314 m^2 alapterületű felületen szarmata és késő avar kori teleprészlet mellett egy szarmata temető két rabolatlan sírja, valamint egy ismeretlen korú temetkezés is napvilágra került *(1. kép 3–4)*. Ez a tanulmány az előkerült sírokat mutatja be.

A lelőhely a Körös–Maros közötti, pleisztocén időszakban keletkezett, legyező alakú hordalékkúp déli szegélyén, a mederrendszer napjainkra kiszáradt mellékága mellett kialakult magaslaton található. A dombszerű kiemelkedés a környék legmagasabb pontja, a déli oldalát a nyomvonal éppen csak érintette. A feltárásra kijelölt szelvény északi széle közelében, a terület legmagasabb pontján két temetkezés került elő (215. és 245. obj.). A temető ez alapján tovább folytatódik a feltárás területén túl északi, illetve északkeleti irányba. A két biztosan szarmata kori sírtól délnyugatra, mintegy 26 méterre egy gyereksír került elő (3. sír). Ennek kora, datáló leletek hiányában, ismeretlen. Közlése a temetkezés szokatlan kivitele miatt indokolt.

A SÍROK LEÍRÁSA[1]

215. sír (SNR 289)(2. kép, 4. kép 1–2): T.: DNy–ÉK (200–20°). H.: 334 cm; sz.: 113 cm, m.: 51–64 cm. Rönkkoporsó h.: 220–224 cm, sz.: 55–60 cm. A sír DNy–ÉK-i irányú beásása a szelvény északnyugati harmadában, hosszúkás, lekerekített sarkú téglalap alakú, fekete humuszos, nehezen rajzolódó foltként jelentkezett. A sírakna meredek oldalfalú, a rövidebbik oldalainál lépcsősen mélyedő. Alja egyenes, észak felé enyhén lejtős aljú. A sírban rönkkoporsó volt, amelynek foltja 50 cm mélyen rajzolódott. Vonalát átégett, kormos, fekete színű szintként lehetett követni. A sírban egy *idősebb korú nő* rossz megtartású, háton fekvő váza feküdt, nyújtott helyzetben. A váz sírban mért hossza 165 cm volt. A részleteiben megmaradt, rossz megtartású csontok és a leletek alapján a karok kinyújtva, a test mellett feküdtek *(2. kép 3–5, 4. kép 1–3)*. Mell.: 1. Feltehetőleg madár csöves csontjából készült *tűtartó* töredékei a koponya jobb oldalán. Díszítetlen. Belső oldalán, a benne talált vastűtől származó vaskorrózió nyoma látható. H.: 3,6 cm, sz.: 0,9 m *(8. kép 2)*. 2. *Vastű* maradványa a csont tűtartóban. H.: 2,6 cm, sz.: 0,1–0,3 cm *(8. kép 3)*. 3. Kerek átmetszetű, bronz huzalból készült, hurkos-kampós záródású *fülbevaló* a jobb kulcscsont helyén. Két részre törött, a kapcsoló tag hiányzik. Egyik vége elvékonyodik, másik végére egy különálló vékony huzalt 25 menetben visszatekercseltek. A tekercselt szakasz mindkét végét egy-egy körbetekert, háromszög átmetszetű huzaldarabbal (nodusszal) zárták le. Átm.: 3,1 × 2,9 cm, huzal v.: 0,2 cm *(8. kép 7)*. 4. A jobb felkar vonalában, a koponyától 20 cm-re, az előző fülbevalóval egy mélységben feküdt egy másik hurkos-kampós *fülbevaló*. Ez szintén egy bronzhuzalból kialakított karika volt. Végződésénél megmaradt a hurkos-kampós záródás. A fülbevaló testére, annak hurkos végénél, egy különálló vékony bronz szálat tekercseltek fel, 25 menetben. A spiráltekercs két végére, egy-egy, háromszögletű huzalból készített gombot (noduszt) húztak. Átm.: 2,9 cm, huzal v.: 0,2 cm *(8. kép 6)*. 5. A váz középtengelyében, a mellkas tájékán, egy kéttagú, felső (külső) támasztóíves rugósszerkezetű, bronz spirálkaros, gombos fejű *fibula (8. kép 10)* került elő. A fibula téglalap alakú, öntött bronz, utándolgozott. Ez az eredeti alak a rugótartó és a kengyel találkozásánál, valamint a kengyel és a láb találkozásánál figyelhető meg. A fibula kengyelének két vége téglalap, a kengyel ívelt része trapéz átmetszetű. A lábnál a testet íves keresztmetszetű, lapos lemezzé kalapálták és a baloldalra lehajlították. Ez a tűtartó rész. A láb felső végén egy kicsi lemezszakaszt lehajlítottak, ennek segítségével a tűtartó elölről is zárt szerkezetűvé vált. A rugót hét-hét menetben tekercselték fel. A rugót tartó tengely bronzpálcából készült. A pálca végére egy-egy hengeres, legömbölyített végű, alsó harmadában hornyolt gombot helyeztek. Hasonló gomb található a fibulatest végén, a rugótekercsre merőleges állásban. A fibula lábrésze a jobb kar felé nézett. H.: 6,6 cm, sz.: 4–4,1 cm. 6. A jobb csuklón egy nyitott, enyhén kiszélesedő végű, ovális keresztmetszetű, bronz *huzalkarperec (8. kép 8)* helyezkedett el. Átm.: 5,7 × 6,3 cm, v.: 0,2–0,3 cm. 7. A bal csuklón egy másik, szintén nyitott, enyhén kiszélesedő, díszítetlen végű, ovális keresztmetszetű, bronz *hu-*

[*] Móra Ferenc Múzeum, 6721 Szeged, Roosevelt tér 1–3. popitydani@gmail.com

[1] A leletanyag a szegedi Móra Ferenc Múzeumban található, ltsz.: 215. sír: 2010.15.3333–3334, 3801–3814; 245. sír: 2010.15.3539, 3820–3843.

zalkarperec volt. Átm.: 6,1 × 6,5 cm, huzal v.: 0,2–0,3 cm *(8. kép 9)*. 8. A lábfej környékéről, egy közel 25 cm széles és 20 cm hosszú területen 85 db *üveggyöngy* került elő *(9. kép 2)*. A gyöngyszemek az állatjárások miatt rendezetlenül feküdtek. Erősen korrodálódtak, egy részük csak töredékesen maradt meg. Szabályos vonalakat pontosan nem lehetett kivenni. Mindegyik lecsapott sarkú hasáb alakú, kékes-lilás színű üveggyöngy volt, csak 1 db feketés színű lecsapott sarkú karneol volt köztük (h.: 1 cm). 70–80 db gyöngy viszonylagos ép állapotban maradt meg, a többi erősen töredékes, szétporladt. H.: 0,6–0,8 cm. 9. A lábfejek végénél egy szürke színű, korongolt, enyhén kihajló, lekerekített peremű, nyakában enyhén beszűkülő, csonkakúpos, vállán függőlegesen simított felületű, éles hasvonalú, csonkakúpos aljú, kicsi talpkorongos *korsó* állt *(9. kép 3)*. Kerek keresztmetszetű, közel derékszögben meghajló, ferdén felragasztott füle a peremből indult és az éles hasvonalra támaszkodott. Peremsíkja kissé ferde. Perem átm.: 6,6 cm, fenék átm.: 4,3 cm, m.: 9,7 cm. 10. Korongolt, durvaszemcsés homokkal soványított, kívül szürke, belül szürkésbarna színű, másodlagosan kormozódott, szürke törésfelületű, vékony oldalfalú, kisméretű *edény* oldal- és aljtöredéke *(9. kép 4)* a lábnál, a koporsó végén. Fenék átm.: 3,5 cm, m.: 3 cm, fal v.: 0,4–0,5 cm. 11. Kézzel formált, homokkal soványított, barna-szürkésbarna színű, csonkakúp alakú, homorú aljú *orsógomb (8. kép 5)* a lábnál, a koporsó északi–északkeleti sarkában. Átm.: 4 cm, lyuk átm.: 1,4 cm, m.: 2 cm. 12. Középső nyélállású *vaskés* korrodált töredéke *(8. kép 4)* a sír déli feléből, a betöltésből. H.: 5,4 cm, penge sz.: 2,1 cm, nyéltüske sz.: 1,1 cm. 13. Különböző fajtájú és megtartású *gyöngyök* a sír betöltéséből *(8. kép 1, 9. kép 1)*. Ebből 28 db barnáskék színű, lecsapott sarkú, hasáb alakú üveggyöngy (h.: 0,5–1 cm), 1 db hordó alakú mészkőgyöngy (átm.: 1,1 cm, h.: 1,4 cm), 1 db korall (h.: 1 cm), 1 db pedig egy hasáb alakú, lecsapott sarkú, apró, májbarna színű karneol gyöngy volt (sz.: 0,6 cm; h.: 0,5 cm).

245. sír (SNR 290) (3. kép, 5–6 kép): T.: DNy–ÉK (200–20°). H.: 318 cm, sz.: 109 cm, m.: 39–42 cm. A gépi munka és a nyesés után, egy hosszúkás, nehezen elváló, íves végű, kissé trapézos alakú folt került elő. A lekerekített sarkú, téglalap alakú, függőleges falú, egyenes aljú aknasírban egy *fiatal nő* háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza került elő. A karcsontok a test mellett feküdtek, a jobb kar enyhén be volt hajlítva. A vázrészek közepesen jó megtartásúak, a föld súlyától erősen lelapultak. A csontvégek töredezettek, a bordák csaknem teljesen felszívódtak. Mell.: 1. Kerek átmetszetű ezüst huzalból hajlított, hurkos-kampós záródású *fülbevaló (6. kép 1, 10. kép 5)* a koponya jobb oldalán, szorosan a halántéknál. A karika egyik vége elvékonyodik, kampószerűen visszahajlik. A karika másik vége hurkos. Itt egy vékony, különálló huzalt, 48 menetben a fülbevaló testére tekercseltek. A tekercselt huzal rovátkolt kialakítású. A tekercselt részt egy-egy gombszerű nodusszal zárták le. Az egymástól 3 cm-re eső gombokat félkör alakú huzaldarabból alakították ki. A hurkos-kampós rész előre nézett. Átm.: 3,7×4 cm, huzal v.: 0,2 cm. 2. Az állkapocs előtt, részben az alatt, valamint a koponya mellett és alatt, gyöngyökből és egy félhold alakú bronz csüngőből álló nyaklánc került elő *(6. kép 1)*. A bronzlemezből készült *lunula (10. kép 10)* a nyaklánc központi eleme volt. A csüngő díszítetlen testéből alakították ki a széles függesztő fület, amelyet ívesen visszahajlítottak. A vékony bronztag, amivel a csüngőt a nyakláncra fűzték, később letörött, és a lemez is szétesett. H.: 4 cm, sz.: 1–1,3 cm *(10. kép 10)*. A csüngő mellett összesen 29 db *gyöngyöt* találtunk, ebből 20 db csak a koponya felszedésekor vált láthatóvá. A nyakláncchoz mindösszesen 14 db, hordós alakú, fekete színű üveggyöngy, 9 db zömök, hengeres, narancssárga színű borostyángyöngy, 4 db rovátkolt felületű, bikónikus testű, fekete színű üveggyöngy és 2 db hengeres mészkőgyöngy tartozott. A hordós üveggyöngyök h.: 0,9–1,6 cm, sz.: 0,4–0,5 cm. A morzsalékos borostyángyöngyök sírban mért h.: 1–2,3 cm, átm.: 0,7–1 cm. A bikónikus üveggyöngyök h.: 0,9–1,6 cm, sz.: 0,4–0,5 cm. A mészkőgyöngyök h.: 1,1 cm, átm.: 1 cm. 3. Kisméretű, félgömb alakú *bronzveret*, valamint a felerősítésre szolgáló, keskeny bronz lemezből hajlított fül töredékei az állkapocs bal oldalán. Átm.: 0,8 cm. 4. Töredékes, félgömb alakú *bronzveret* a koponya bal oldalán, a váll felett. Elveszett. 5. Kisméretű, ép, félgömb alakú *bronzveret* a bal váll mellett, kívül. Előlapjának lemezén apró lyuk. Hátoldalán, a veret középső részén a felerősítésre szolgáló keskeny bronzlemezből hajlított fül csonkja látható. Átm.: 0,7 cm. 6. Kisméretű, ép, félgömb alakú *bronzveret* a váll belső oldalán, a mellkas vonalában. Hátoldalán, a veret középső részén a felerősítésre szolgáló, keskeny bronzlemezből hajlított fül csonkja. Átm.: 0,8 cm. 7. Kisméretű, félgömb alakú *bronzveret* a bal felkar felső harmadának belső oldalán. A felerősítésre szolgáló fülek, az előző példányokéval szemben, felfelé álltak. Átm.: 0,8 cm. 8. Kisméretű, félgömb alakú *bronzveret* a mellkas bal oldalán, a bal felkarcsont középső harmadának belső oldalán. Szélei töredezettek. Átm.: 0,8 cm. 9. Vékony bronzlemezből kivágott, elnyújtott, csepp alakú, függesztő karikával ellátott *csüngő (6. kép 1, 10. kép 7)*, a bal felkarcsont váll felőli harmadának belső oldalán. Egyik hosszanti oldala kissé töredezett, hiányos, berepedezett. A csüngő függesztő fülét a csüngő testéből alakították ki. Ez egy trapéz alakú, elején 0,6 cm széles, félkör alakban visszahajtott lemezrész, amelyet egy kerek átmetszetű bronz huzalból készült karikára hajtottak rá. A karika nyitott, a huzal mindkét vége elvékonyodó. A csüngő előlappal felfelé, a hegyes véggel a láb felé állt, a karika pedig ráhajlott a csüngő testére. Karika átm.: 1,2 cm, csüngő h.: 3,6 cm, sz.: 1,4–1,5 cm, csüngő teljes h.: 4,6 cm. 10. Az előző csüngő párja *(6. kép 1. 10. kép 6)* szintén a bal felkar alsó harmadának belső oldalán került elő, az előzőtől 8 cm-re, a lábak irányában. Kialakítása teljesen megegyezik az előzőével, de épebb annál. A nyitott függesztő karikának itt csak az egyik vége hegyesedő, a másik tompa. Karika átm.: 1,2 cm, csüngő h.: 3,5 cm, sz.: 1,4–1,5cm, együttes h.: 4,6 cm. 11. Vékony, szögletesre vágott bronzlemezből hajtott *csövecske (6. kép 1, 10. kép 11)* a bal felkarcsont közepének jobb, belső oldalán. Ferdén, részben a magasabban előkerült csüngő felett feküdt. A lemez végei csak érintették egymást. Középen, ahol a két lemez széle találkozik, egy kicsi félkör alakú nyílás található. A lemez egyik vége sérült volt. H.: 3,5 cm, átm.: 0,6 cm. 12. Az előzővel megegyező kialakítású, hengeres alakú *bronz csövecske (6. kép 1, 10. kép 12)* a mellkas bal oldalán, az alsó csüngő mellett, azzal egy magasságban, attól 2,5 cm-re került elő. Ez épebb volt, mint az előző. H.: 3,6 cm, átm.: 0,6 cm. 13. A gerincoszlop mellett, kissé a mellkas jobb oldalán egy nagyobb, ezüst, kéttagú, felső (külső) támasztó

íves rugószerkezetű, gombos fejű *fibula (10. kép 1)* feküdt keresztben. A fibula kengyelét egy lapos, téglalap keresztmetszetű, öntött ezüsthuzalból alakították ki. Ez a négyszögletes alaplemez a kengyel és a rugószerkezet találkozásánál, valamint a kengyel egy részén maradt csak meg, eredeti alakban. A magasan ívelt, félkör alakú kengyel rugó felőli végét bekarcolt vonal és bevágott részek tagolták. A kengyelhez csatlakozó lábrésznél a fibulatest enyhén elkeskenyedik. Itt a láb teljes hosszában megtalálható a baloldalra lehajlított tűtartó rész. A láb felső végén egy kicsi lemezszakaszt lehajlítottak, ennek segítségével a tűtartó elölről is zárt szerkezetűvé vált. A tűszerkezetet egy kerek átmetszetű bronzhuzalból alakították ki, amely a kengyel jobb oldalára hurokszerűen érkezik. Az ezüst rugót hét-hét menetben tekercselték fel a rugót tartó bronz tengelyre. E tengely végére egy-egy hengeres alapon álló, legömbölyített végű, hordó alakú ezüstgombot húztak. Hasonló gomb található a fibulatest végén, a rugótekercsre merőleges állásban. A fibula kissé ferdén feküdt, lábrésze a bal váll felé nézett. H.: 6,1 cm, sz.: 4,1 cm. 14. Apró, egyik végén ívesen visszahajlított, korrodált, feltehetően fa orsószár végébe tűzött *vaskampó (10. kép 13)* a jobb alkar közepén, a külső oldalon. Egyenes végén famaradványt figyeltünk meg. H.: 2,8 cm, sz.: 0,4–0,7 cm. 15. Vékony, téglalap alakú, bronzlemezből kivágott és derékszögben meghajlított *ládikaveret (10. kép 9)* a bal alkar felkar felőli végének belső oldalán. A két, rövidebbik oldal végein, középen, egy-egy apró szeglyuk található, amelyben vasból készült szeg maradványa volt. A lemez, lapjával a gerincoszlop felé nézve került elő, ép állapotban, úgy, hogy a szegecsek lefelé, illetve a karcsontok felé állhattak *(3. kép 4)*. Később a veret a meghajlításnál eltörött. H.: 1,4–1,6 cm, kiterítve együtt: 3 cm; sz.: 1,3–1,4 cm, lyuk átm.: 0,2 cm. 16. Az előző verettel közel azonos kivitelű bronz *ládikaveret* a combcsont belső oldalán, a combnyakon került elő *(3. kép 4)*. Megtalálásakor a veret kissé ferdén feküdt, de helyzete azonos volt az előzőével, azaz a szegecsek maradványai itt is lefelé, illetve a combcsont irányába mutattak. A lemez két szára nem volt azonos hosszúságú. A lefelé álló lemez valamivel hosszabb. H.: 2,4–3,3 cm, együtt: 5,7 cm, sz.: 1,2 cm, lyuk átm.: 0,2 cm *(10. kép 8)*. 17. Kerekded, domború előlapú, hátlapján homorú, ónozott felületű ép *bronztükör (10. kép 2)* a bal karcsontokon, az ujjcsontok felett, a ládikaveretek között félúton *(3. kép 2, 4)*. A vaskos és nehéz tükrön repedések futnak, de ennek ellenére a tükör egyben van. A kissé ovális peremszél egy helyen karéjosan elvékonyodó, talán ide csatlakozhatott a tükör nyélrésze. Ez a rész észak felé nézett. A tükör ónozott bevonata, azaz az előlapja, a sír alja felé fordult. A bevonat csak öt kisebb foltban maradt meg. Átm.: 7–7,4 cm. 18. A bal csuklón egy nyitott, enyhén kiszélesedő, díszítetlen végű, ovális keresztmetszetű, ezüst *huzalkarperec (10. kép 3)* helyezkedett el. Átm.: 4,3×5,9 cm. 19. A jobb csuklón egy másik, szintén nyitott, enyhén kiszélesedő, díszítetlen végű, ovális keresztmetszetű ezüst *huzalkarperec (10. kép 4)* feküdt. Átm.: 5,3 × 5,4 cm. 20. Mindkét lábszár végén, valamint a sípcsontok között, a bokák felett, egy közel 30 cm széles és 15 cm hosszú területen *gyöngyöket* találtunk. Ezeket két rétegben szedtük fel *(6. kép 2–3)*. Mindösszesen 449 darabot számoltunk össze. Ezek egy kisebb része felszedéskor, majd restaurálás közben elporladt. A megmaradt gyöngyök döntő többsége barnáskék vagy lilás színű, lecsapott sarkú, hasáb alakú üveggyöngy volt *(9. kép 6, 11. kép)*. Összesen 389 db tartozik ebbe a csoportba (h.: 0,5–1,2 cm). Ezek mellett előkerült még 22 db vörös színű, hordó alakú üveggyöngy (h.: 1–1,3 cm, sz.: 0,5 cm), 20 db bikónikus, enciánkék színű üveggyöngy (átm.: 0,6 cm, sz.: 0,2–0,3 cm), 9 db hengeres (sz.: 0,5 cm, átm.: 0,6 cm) és 6 db lecsapott sarkú, hasáb alakú, világoskék színű üveggyöngy (h.: 0,5–0,7 cm), továbbá 3 db barnás-fehérre korrodált színű, hordó alakú üveggyöngy (h.: 1,2–1,3 cm; átm.: 0,5 cm). 21. A jobb láb végéhez egy világosszürke színű, korongolt, kopott felületű, lekerekített, enyhén kihajló peremű, középső harmadában lépcsősen tagolt, alsó harmadában csonkakúpos testű, talpkorongos *tálat (12. kép 2)* helyeztek. Perem átm.: 12 cm, fenék átm.: 4,5 cm, ma: 8,8 cm. 22. A sír betöltéséből, a lábak környékéről további *üveggyöngyök (12. kép 1)* kerültek elő. Ezek összetétele a következő: 73 db lilás-barnáskék színű, lecsapott sarkú, hasáb alakú *üveggyöngy*, 4 db vörös színű, hordó alakú *üveggyöngy*, 6 db világoskék színű, lecsapott sarkú *üveggyöngy* és 1 db hengeres világoskék színű *üveggyöngy (13 kép 1)*.

3. sír (SNR 7) (2. kép 1–2, 4. kép 4–5): T.: ÉNy–DK. Akna méretei: H.: 44 cm; sz.: 40 cm; m.: 60 cm. A sír szabálytalan, téglalap alakú foltja az ásatási felszín északkeleti végén jelentkezett, a mai felszín alatt 1 m mélyen. A folt tájolása ÉK–DNy-i volt. A sírra egy koponya hívta fel a figyelmet, amely a nehezen körvonalazódó folt közepén jelentkezett. A foltra rábontva egy gyermek rendellenes helyzetben fekvő csontváza került elő. A koponya előre billenve, a bal kar behajtva, felhúzva, a jobb karcsontok a has tájékban feküdtek. A bal kézcsontok visszahajolva álltak. A combcsontok egymáson keresztben nyugodtak, a lábszárak pedig térdből hiányoztak. A váz alapvetően a hátán feküdt. A vázrészek felszedése után kiderült, hogy az eltemetett egyén egy 60 cm mély, közel 35–40 cm átmérőjű cölöphely betöltésében volt. A váz ennek aljától 30 cm-rel magasabban került elő. Sem a csontváz mellett, sem a cölöphelyszerű beásásból nem került elő leletanyag.

A SÍROKBAN MEGFIGYELT TEMETKEZÉSI RÍTUS

A temetési rítus egyik legjellegzetesebb vonása a sírakna, illetve az elhunyt tájolása. A mi esetünkben, a két egymástól 10 méterre fekvő szarmata sír tájolása egységes, DNy–ÉK. Ez a szarmata korban megfigyelt, legáltalánosabb D–É-i tájolás egyik variánsának tekinthető. A főiránytól való eltérés okát eddig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni (KULCSÁR 1998, 15–16).

Az akna mindkét esetben szabályos, téglalap alakú, keskeny és hosszúkás verem, függőleges oldalfalakkal. Objektív kritérium a sírok alapterülete. Ez az érték itt a következő: a 215. sír 3,77 m^2, a 245. sír valamivel kisebb, 3,46 m^2 volt. Ez közel duplája az alföldi szarmata sírok átlagos alapterületének (1,5–2 m^2). Mindez, a leletekkel együtt, utalhat az elhunytak kiemelt társadalmi, családi helyzetére (KULCSÁR 1998, 24). A 215. sír rövidebbik oldalai mentén egy-egy padkát figyeltünk meg, amely ritka jelenség a szarmata síroknál. Mindkettő azonos magasságban, a sír aljától 10 cm magasan húzódott. A padka a fejnél 20 cm széles volt, és részben a sír hosszanti oldalain is folytatódott. A lábaknál a padka keskenyebb volt, csupán 10 cm szélesen húzódott. Szerepük ismeretlen maradt.

A halottat a földtől elválasztó koporsó nyomára csak a 215. sírban eltemetett idősebb korú nő esetében bukkantunk. Itt fekete színű, szenült, faszenes jellegű réteg jelezte a kivájt rönkkoporsó helyét. Az elszíneződés alapján a rönk 220–224 cm hosszú és 60 cm széles lehetett. Az égett réteg a rönk üregének kiégetésekor keletkezhetett. A fedél és az alsó teknő összefogására utaló vaskapcsok nyoma nem került elő. A sír leleteit kivétel nélkül a koporsóba helyezték. Az itt előkerült rönkkoporsó nem egyedülálló jelenség. Több helyen figyeltek meg vasalat nélküli rönkkoporsókat a markomann háborúkat közvetlenül követő korszakból, a 2. század végéről, a 3. század elejétől (KULCSÁR 1998, 28). Jelen esetben a koporsó jelenléte a sírakna szokottnál nagyobb méretét is megmagyarázza.

A 245. sír esetében csak sejthető valamiféle ácsolt láda jelenléte. A csontok alatt előkerült, szenült famaradvány, valamint az akna méretei nem zárják ki ennek lehetőségét. Mindkét elhunytat háton, nyújtott helyzetben helyezték a sírba. A karok nyújtva, a test mellett feküdtek. Lepelbe csavarásnak nem volt nyoma.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Ékszerek és a ruházat elemei

Fülbevaló

Két sírban összesen három darab, hurkos-kampós záródású fülbevaló került elő. A 215. sírban elmozdulva, másodlagos helyzetben két bronz *(8. kép 6–7)*, a 245. sírban pedig 1 ezüst példány feküdt, viseleti helyzetben *(10. kép 5)*. Szerkezetük azonos felépítést mutat. Átmérőjük 3,1 és 4 cm között ingadozik. Mindegyik hurkos végére egy vékony, különálló drótot tekercseltek. A tekercselt rész két végét egy-egy huzaldarabbal (nodusszal) zárták le. A 245. sírban, a koponya jobb oldalán, viseletei helyzetben előkerült pár nélküli ezüst fülbevaló nagyobb, mint a bronz társai *(6. kép 1)*. Ennél a darabnál jellegzetes, egyedi vonás, hogy a karika testére feltekercselt huzal utólagosan rovátkolt, amely így hatásában a granulációs díszeket idézi.

A hurkos-kampós fülbevalók a 2. század közepétől gyakori elemei a szarmata síroknak. Méretük fokozatosan növekszik, a 3. században átmérőjük eléri a 3–4 cm-t. A hurkos végre, különálló drótból tekercselt rész hossza ekkorra a karika negyedét foglalja el. A tekercselt szakaszokat lezáró nodusz alapján az itt előkerült fülbevalók a hurkos-kampós típus egyik sajátos variánsainak tekinthetők. Ez a típus mindig nagyobb. Fontos korhatározó, mivel divatja a 4. század 2. felére tehető (VADAY 1989, 46). Hasonló került elő többek között Szentes-Jaksor 2. sírjából (PÁRDUCZ 1950, LVIII. t. 1–2).

Nyaklánc

A 245. sírban eltemetett nő koponyája körül és részben az alatt, gyöngyökből és egy félhold alakú bronz csüngőből álló nyaklánc maradványait bontottuk ki. Mivel a terület nem volt bolygatva, lehetőség nyílt a nyaklánc szerkezetének elemzésére. A nyakra szorosan rásimuló nyaklánc központi eleme egy bronzlemezből készült lunula volt, amely mellett 29 szem gyöngyöt találtunk *(6. kép 1)*. A lunula mellett két oldalról egy-egy hordó alakú mészkő gyöngy helyezkedett el, ezek után 3–4 db hengeres borostyángyöngy; fekete színű, hordó alakú gyöngy (oldalanként 7-7 db), majd nagyobb bikónikus, rovátkolt felületű üveggyöngyök következtek (2-2 db oldalanként).

A lunula, mint hold alakú csüngő, női sírok amulett ékszere. Már a legkorábbi szarmata sírokban megtalálhatóak, aranyból készített, üveg vagy kőbera-kásos változataik is (VADAY 1998, 55–57). Az itt előkerült, egyszerű bronzlemezből kivágott példány ezek késői megfelelője.

A lunula mellett közvetlenül hengeres borostyángyöngyöket találtunk. Az északi eredetű borostyán-

gyöngyök a 2. században tűntek fel a szarmatáknál. Mint női ékszer, egészen a 4. századig használták őket (Kőhegyi 1979, 122). A nagyobb méretű, fekete színű, hornyolt felületű bikónikus üveggyöngyök (Vaday 1989, VI/2. típus), valamint a nyaklánc gyöngyeinek túlnyomó részét adó hordó alakú feketés színű gyöngyök a késő szarmata anyagra, illetve a késő római gyöngykészletre jellemző típusok (Vaday 1996, 35). A mészkőgyöngyök szintén a késői leletanyagra jellemzőek, nagyobb mennyiségben a bácskai és a bánáti késő szarmata-hunkori leletanyagban terjedtek el (Vaday 1996, 34).

Fibula

A 215. sírból egy bronz *(8. kép 10)*, a 245. sírból egy ezüst, kéttagú, spirálkaros, gombos végű vagy más néven oldalt hajlított lábú fibula került elő *(10. kép 1)*. Kivitelezésük csak pár elhanyagolható részletben tért el egymástól. A fibulákat mindkét sírban a mellkason találtuk, de a két sír közül egyedül a 245. sír esetében beszélhetünk biztos *in situ* pozícióról *(3. kép 2, 5–6, 6. kép 1)*. A ruhát rögzítő fibula általános viseleti elem volt mind a szarmata nők, mind a férfiak körében. Hasonló gombos bronzfibula került elő Kiszombor B 209. és 119. sírjaiból (Párducz 1950, XLVIII. t. 1, XLIX. t. 2a–b). Az itt előkerült típus a 3. század közepétől az 5. századig volt használatban (Vaday 1989, 88–89).

Csüngők

A 245. sírban két darab, bronzlemezből készült levél vagy csepp alakú csüngő került elő *(3. kép 2, 5–6, 6. kép 1, 10. kép 6–7)*. Feltehetően textilszalag végein lóghattak. Helyzetük alapján arra lehet következtetni, hogy nem viseleti helyzetben kerültek a sírba. Valószínűleg valamiféle fejdísz részei voltak, és a fej két oldalán csünghettek le. Szemmel láthatóan kapcsolatban lehettek a szintén párban előkerült bronz csövecskékkel, valamint a váz bal oldalán előkerült félgömbös fejű veretekkel, amelyekből hat darabot tártunk fel. Az itt megfigyelt levél alakú ruhadísz ritka a szarmata emlékanyagban. Formailag a korai sírokban előkerült szív alakú csüngődíszekre hasonlít. Ilyen korai, kőbetétes darabok kerültek elő Kiskunfélegyháza-Kecskeméti út lelőhelyen (Párducz 1941, 23. XXXI. t. 58–59). Mind korszakban, mind térben a legközelebbi párhuzamot Kiszombor B temető 72. sírjából ismerjük. Itt a csüngőpár ezüstből készült. Utóbbi sír, kísérőleleteik alapján, a 3. század végére, a 4. század elejére keltezhető (Párducz 1944, T. XXXIV. 1–2).

Veretek

A 245. sírban 6 db, félgömbös fejű bronzveret került elő a váz baloldalán. Ezek részben a koponya mellett, részben a váll és a felkar környékén szóródtak, rendszertelenül *(3. kép 2, 5–6, 6. kép 1, 10. kép 14)*. A vereteket ónpasztával töltötték ki, amelybe egy U alakú bronzlemezt merítettek. A lemez két szárát valamilyen anyagon, talán textilen átszúrták, majd lehajtották, így rögzítve a vereteket a helyén. A veretek, akárcsak a levél alakú csüngők és a bronz csövecskék, talán egy és ugyan azon viseleti elem részei lehettek, melyet talán a fejen viseltek, de a díszek a sírba — a nyomok alapján — már másodlagos pozícióba kerültek.

Bronz csövek

A 245. sírból két darab, négyzetes bronzlemezből hajlított csövecske került elő a bal felkar belső oldalán *(3. kép 2, 5 6, 6. kép 1, 10. kép 11–12)*. Helyzetük alapján a levél alakú csüngőkkel lehetnek kapcsolatban. Minden bizonnyal arra a textilszalagra húzhatták őket, amelyek végén a levél alakú csüngők lógtak. Nem viseleti helyzetben feküdtek, így eredeti helyüket nem lehet rekonstruálni. Talán ezek is a már említett fejdísz részei voltak. A kora szarmata temetkezésekben többször előfordul bordázott vagy rovátkolt aranylemezből csavart fémgyöngy. Ez a korai típus egyértelműen keleti eredetre vezethető vissza (Vaday–Szőke 1983, 109). A típus később csaknem teljesen eltűnik, a 2. századtól kezdve csak elvétve kerül elő egy-egy darab. Az 5. században azonban ismét felbukkannak hasonló típusú aranygyöngyök (Vaday 1989, 106). Az itt előkerült egyszerű bronz példányok feltűnése feltehetően ennek a tendenciának az eredménye.

Karperec

A két sírból két pár karperec került elő. Mind azonos, ovális, enyhén kiszélesedő típus. A 215. sírba bronzból *(8. kép 8–9)*, a 245. sírban ezüstből készült példányokat helyeztek *(10. kép 3–4)*. Azok viseleti helyzetben feküdtek, azaz csuklón, nyitott véggel hátrafelé. A típus a késő szarmata korra jellemző. Hasonló darabok kerültek elő többek között Sándorfalva-Eperjesen (Vörös 1983, 159. V. t. 7–8).

Láb környéki gyöngyök

Mind a 215., mind a 245. sírban kerültek elő láb környéki gyöngyök. Ezek a ruha szegélyét díszíthették egykoron. A 215. sírból egy 25 cm széles és 20 cm hosszú területen 85 db lecsapott sarkú hasáb alakú,

barnás-lila színű üveggyöngyöt szedtünk fel *(9. kép 2)*. Az állatjárások okozta bolygatások miatt a gyöngyök rendezetlenül feküdtek. A sírból további 28 db hasáb alakú üveggyöngy került még elő. Ezek zöme a láb környékén szóródott. Ezekkel együtt közel 100 gyöngy díszíthette az elhunyt szoknyáját vagy nadrágját. Kérdéses a sírföldben talált, hordó alakú mészkőgyöngy és az egy darab korall, valamint a hasáb alakú, lecsapott sarkú, máj-barna színű karneol gyöngy szerepe, viseleti helye *(8. kép 1, 9. kép 1)*.

A viselet rekonstrukciójának szempontjából jóval szerencsésebbnek bizonyult a 245. sír, ahol a lábszárak végén szintén nagy számban figyeltünk meg gyöngyöket. Itt, egy közel 30 cm széles és 15 cm hosszú területen 449 db gyöngyöt bontottunk ki *(9. kép 6; 11. kép)*. A gyöngyöket két rétegben szedtük fel, és minden szintről 1:1-es méretarányú rajzot készítettünk *(3. kép 3; 6. kép 2–3)*. A gyöngyök döntő többsége (389 db) barnáskék vagy lilás színű, lecsapott sarkú, hasáb alakú üveggyöngy volt. Ezek mellett előkerültek hordó alakú üveggyöngyök (22 db), bikónikus alakú, enciánkék üveggyöngyök (22 db), hengeres (9 db) és lecsapott sarkú hasáb alakú, világoskék üveggyöngyök (6 db), továbbá barnásfehérre korrodált, hordó alakú üveggyöngyök (3 db). A gyöngyök rendszere egyértelműen megmutatta, hogy itt mindkét alsó lábszárat körbefogó gyöngyözésről van szó, ami nadrágviselést mutat. A nadrág szárai igen szűkek lehetettek. Az alsó sorban, 6 vagy 7 egymást követő sorban egyfajta, lilás-barnáskék, lecsapott sarkú üveggyöngyöt varrtak fel. E fölött két sorban, vegyesen kerültek fel a gyöngyök. A bikónikus kék üveggyöngyök több esetben egymás mellett helyezkedtek el, amelyek mellé vörös színű, hordó alakú gyöngyök kerültek. E vegyes összetételű sor fölé, két egyforma sor került. Ezek szintén a már jól ismert lilás-barnáskék színű, lecsapott sarkú gyöngyök voltak. A sorok szorosan egymást követve lehettek felvarrva, üres sávokra utaló nyomot nem figyeltünk meg. Tekintettel a gyöngyök számára, nadrágszáranként közel 220–220 gyönggyel számolhatunk.

A lábak környékén talált gyöngyök az egyik legelterjedtebb és leggyakrabban előforduló lelettípusok az alföldi szarmatáknál. A Kárpát-medencében a 2. század elejétől számolhatunk gyöngyökkel kivarrt ruha viseletével. Fontos etnikumjelző szerepe van, hiszen csak a szarmata népességre jellemző a ruházat aljára erősített gyöngysoros díszítés. A 2. század végétől különösen gyakorivá vált és a 3–4. században, ha kisebb gyakorisággal is, de továbbra is általános a szoknya vagy a nadrág alsó szegélyének gyöngyökkel történő díszítése (Kulcsár 1992, 7–11).

A szabályos, lecsapott sarkú hasáb formájú üveggyöngyök hosszú életű típusok. A 2. századtól egészen az 5. század közepéig viselték őket. A hordó alakú üveggyöngyök hosszú ideig használatban voltak. Az 1–2. századtól kezdődően a késő szarmata–hunkorig bezárólag szerepelnek a leletanyagokban. A rövid hengeres típusok a 4. századtól találhatóak meg (Vaday 1989, 103; Dinnyés 1991, 158). A kék színű, kettős csonkakúpos üveggyöngyök a római területről kerülnek át a szarmatákhoz, használatuk a 3. század végétől a késői időszakig jellemző (Dinnyés 1991, 158). Az itt előkerült gyöngyök összességében tehát egy kései, 4–5. századi keltezést valószínűsítenek (Kulcsár 1992, 10–11; Vaday 1996, 34–35; Kulcsár 1998, 51).

Karneol- és korallgyöngy

A 215. sír betöltésében egy darab lecsapott sarkú hasáb alakú, máj-barna színű karneolgyöngy, valamint egy kicsi, hengeres, piszkosfehér színű korallgyöngy került elő *(8. kép 1)*. Pontos szerepük nem ismert. Bár egy-egy darab került elő belőlük, keltező szerepük igen jelentős. Ez különösen igaz a karneolra, amely az eddigi adataink alapján a 4. század közepe előtt nem fordul elő a Kárpát-medencei szarmata anyagban (Dinnyés 1980, 201; Vaday 1996, 34). A korall már a szarmaták korai (1–2. század fordulójától) temetkezéseiben megjelent, de divatja főleg a kései, hunkori időszakra jellemző (Dinnyés 1991, 158; Vaday 1996, 34).

Mellékletek

Tükör

A 245. sírban eltemetett nő bal kezénél egy előlappal lefelé fordított, közel 7 cm átmérőjű bronztükör került elő *(3. kép 2, 4; 10. kép 2)*. A kissé homorú, ovális alakú tárgy a sima tükrök csoportjába tartozó, masszív, súlyos darab. Felületét ónozták, amelynek nyoma foltokban megmaradt. A tükör kissé ovális, mivel egyik oldalán vékony, félhold alakú perem található. Itt lehetett a tükör szerves anyagból készült nyele. Ez a forma a Kárpát-medencei Barbaricum egyik leggyakoribb tükörtípusa. Ezek eredete bizonytalan. Mind a keleti, mind a provinciális római anyagban találunk hasonló formát. A tükrök női és ritkán gyermek sírokból kerülnek elő. A síron belül rögzített helyük nincs. Bár gyakran törve kerültek a sírba, ennek a típusnak közel negyede épen került a felszínre. Utóbbiak gyakran olyan sírokból kerültek elő, amelyekben római készítésűnek tartott ékszeres ládikát is elhelyeztek az elhunyt mellé. A tükör ezekben az esetekben egyértelműen a piperekészlet darabja volt.

A 245. sírban talált tükör két, L alakú bronz ládikaveretnek tartható tárgy között került elő, pontosan a két veret között félúton, egy magasságban azokkal. A leletösszefüggések alapján egyértelműnek tűnik,

hogy a tükör ebben az esetben is egy ládikában volt. A dobozt a bal kézhez helyezték. Ládába helyezett tükör került elő Klárafalva-Községháza 1. (Párducz 1951, XII B. t. 3), és Szeged-Öthalom 32. (17.) sírjából (Párducz 1960, 80–82). A most előkerült, feltehetően római eredetű tükör pontosabb keltező értékkel nem rendelkezik. Ez a típus a 2–5. század között egyaránt használatban volt (Istvánovits–Kulcsár 1993, 12–13).

Ládika

A 245. sírban, a bal alkar könyök felőli belső oldalán, valamint a bal combcsont medence felőli belső oldalán, két, derékszögben meghajlított bronzveret került elő *(10. kép 8–9).* A vasszegeccsel ellátott, függőleges helyzetben megfigyelt veretek egy fából készült ládika sarkát díszíthették. A veretek a láda fedelének elülső élére lehettek erősítve. A két veret egymástól 25 cm-re feküdt. Tekintettel a lelőkörülményekre, igen valószínű, hogy ennek megfelelően a láda is közel ilyen széles lehetett. Külön figyelmet érdemel a ládika síron belüli pozíciója. Ebben az esetben ugyanis egyértelmű, hogy a ládikát az elhunyt bal oldalára, részben a bal karra helyezték. Ez a helyzet szokatlan a szarmata emlékanyagban, mivel a ládikákat legtöbbször a lábhoz, ritkábban a fejhez tették. A római eredetű, fából készült veretes ládikák, akárcsak a római provinciákban, a szarmata területen is női sírok mellékletei (Dinnyés 1991, 167–169). Csoportosításuk a veretek típusai alapján lehetséges. Az itt előkerült ládikaveretek vizsgálata alapján elmondható, hogy azok a Gáspár Dorottya féle VI. csoportba tartoznak. Az ide sorolható ládák jellemzője — Radnóti Aladár rekonstrukciója alapján — az, hogy az éleket egymástól elválasztott, különálló vas vagy bronz lemezek díszítik. Ezek formája igen változatos lehetett. Az említetteknél megfigyelt, itt azonban hiányzó, zárfedő lemez négyzetes vagy kör alakú volt (Gáspár 1986, 55–56). A római Pannoniában előkerült bronz- vagy vasveretes, 28×28×30 cm átlagos méretű ládikákat *scrinium* néven nevezik. Az itt mért 25 cm körüli verettávolság alapján itt is egy *scrinium* kerülhetett a sírba. Míg a rómaiak ezeket levelek, iratok, kenőcsök tárolására használták (Gáspár 1971, 8), addig itt a ládika — a tükör helyzete alapján — piperetartóként funkcionált.

Az itt előkerült verettípusok nem egyedülállóak a szarmata emlékanyagban. A legjobb párhuzamot Nagykőrös-Gógányi-rét lelőhelyen találjuk, ahol a veretes ládikát a lábakhoz helyezték. A 3. századra keltezethető sírban 9 db verettöredék került elő (Párducz 1931, 132–133; Párducz 1944, 22). Kiskunfélegyháza-Pákapusztáról hat, vas szögecsekkel felerősített ládikaveret került elő egy 2–3. századra keltezhető sírból (Párducz 1944, 58, T. XXXIX. 4). Kissé eltérő szerkezetű, minden oldalán két-két szegeccsel felerősített bronz élvédővel, bronz füllel, nittekkel szerelt ládika látott napvilágot Jászberény-Alsómuszaj lelőhelyen. A láda sírban való helyzetét itt nem ismerjük. A sír, kísérőleletei alapján, a 4. század végére, az 5. század elejére keltezhető (Gáspár 1986, Kat. 786; Párducz 1935, 24; Párducz 1959, 332; Stanczik 1975, 148–150; Vaday 1989, Kat. 29; Vaday 2005, Kat. IX–67). Két, szintén bronzból készült, L alakú sarokpánt került elő Kiskunfélegyháza-Kővágóér 485. sírjából. A sír a 4–5. századra keltezhető (Gallina 1999, 10. 20. ábra 3–4).

A makói sírból előkerült veretek, a kutatás jelenlegi állása alapján önmagukban nem teszik lehetővé a sír korának pontos meghatározását. Sőt e tárgyak esetében is számolni kell azzal, hogy a sírba kerülési ideje nem feltétlenül esik egybe a láda készítési idejével. A párhuzamként említhető vas- és bronzveretekkel ellátott darabok a 2–5. században kerültek földbe az alföldi Barbaricumban.

Edények

A temetkezési rítus jellegzetes vonásaként értékelhető az edények lábak elé helyezése. Ez a szarmatákra jellemző, általános szokás. A két női sírból összesen három edény került elő. A 215. sírban két edényt helyeztek a lábhoz, a rönkkoporsóba. Az egyik egy gyorskorongolt, szürke színű, mélyen ülő, éles hasvonalú, nyakán függőlegesen simított egyfülű korsó *(9. kép 3).* Az alsó harmadukban hasasodó korsók a Dél-Alföldön a késő szarmata korra keltezhetők (Vaday 1989, 143). Párducz Mihály a forma megjelenését a 3–4. század fordulójára tette (Párducz 1943, 54). Tárgyunk felületének sávos simítása és világosszürke fényezése szintén a kései datálás mellett szól. Hasonló korsók kerültek elő Szeged-Tápé, 3–4. századra keltezhető 3. (Vörös 1996, 11, kép 1), és Szeged-Öthalom 24. sírjából (Párducz 1960, XVI. t. 7), valamint többek között Makó-Vöröskereszt települési anyagából is (Párducz 1939, 20. kép 13–14). A korsó analógiái a 3. század végén jelennek meg és legalább az 5. század elejéig megtalálhatóak a szarmata Barbaricum területén.

A korsó mellett közvetlenül, egy másik, lassúkorongolt, homokkal soványított, tálszerű edény állt *(9. kép 4).* Utóbbi egy nagyobb, késő szarmata típusú kézikorongolt fazék alja lehetett, a perem ugyanis nincs meg.

A 245. sírban, a jobb láb elé, annak vonalában, egy szürke színű, gyorskorongolt, kónikus testű tálat helyeztek *(3. kép 3, 12. kép 2).* Párhuzamát többek között Szeged-Tápé 3–4. századra keltezhető 16. sírjából ismerjük (Vörös 1996, 21. kép 5). Az edények egyikében sem találtunk ételmellékletre utaló nyomot, amely megfelel a szarmata gyakorlatnak. Ezek az edények így inkább a halottról való gondoskodás jelzésszerű szimbólumaiként értékelhetőek (Kőhegyi–Vörös 1992, 96).

Orsógomb

A fonásra utaló orsókarika, vagy orsógomb a szarmata női sírok másik gyakori lelete. A 215. sírból egy aszimmetrikus, kettőskúpos típus került elő *(8. kép 5)*. A korai időszakban a szarmaták szinte kizárólagosan ilyen típusú orsógombokat használtak. A típus azonban később is élt, így nem korhatározó típus. Hasonló került elő többek között Szeged-Algyő 81. (Kőhegyi–Vörös 1992, III. t. 1.), valamint Szeged-Tápé 21. sírjából (Vörös 1996, 123. 35. kép 6.).

Orsó szálvezető horog

A 245. sírban, a jobb alkar külső oldalán egy vashuzalból készült, hegyes végén falenyomatos, másik végén kampósan visszahajló eszköz került elő *(10. kép 13)*. Alakja a mai horgolótűket idézi. Igen hasonló, kampós végű eszközök maradványai kerültek elő Szeged-Felsőpusztaszer 24. és 33. sírjából (Párducz 1941, XX. t. 2, XVIII. t. 3.). A tárgy előkerülési helye alapján melléklet lehetett. Hasonló lelet bukkant elő ugyanis a Szerző által kutatott, M43 57. Csanádpalota-Sulyok tanya lelőhelyen 2011-ben. Itt egy bolygatatlan, 4–5. századi női sírban orsógomb közelében feküdt egy ugyanilyen falenyomatos, kampós végű vastárgy. Mivel az orsó furata és a vashuzal tengelye közös volt, valamint köztük alig 11 cm volt a távolság, könnyen elképzelhető, hogy a vashuzal a fa orsószár végébe tűzött, a szál vezetését, tartását szolgáló kampó lehetett. A farész az orsógomb felé mutatott. A makói 245. sírban agyag orsókarika vagy orsógomb nyoma nem került elő. A csanádpalotai megfigyelések tanulságaiból kiindulva, a makói kampós végű vastárgy egy különálló orsószár maradványa volt, amelyet a jobb alkar mellé helyeztek. A kampós vég a koponya felé állt, ami erősíti ezt a feltételezést. Ezek alapján az orsógomb, amely fából lehetett, a jobb kézfej környékén feküdhetett.[2]

Vaskés

A 215. sírban, a koponya mellett egy középső nyélállású vaskés került elő *(8. kép 4)*. Mint praktikus használati tárgy került a sírba, amely sűrűn előforduló melléklete a szarmata síroknak. Különböző helyeken kerülhet elő, leggyakrabban azonban a kezek mellé helyezik. Az itt megfigyelt pozíció ritka. Férfi sírokban gyakoribb (Vörös 1996, 123–124). Nem tartozik a korhatározó leletek közé.

Tű és tűtartó

A 215. sírban, a koponya jobb oldalán egy csont tűtartó került elő, benne vastűvel *(8. kép 2–3)*. A csonthenger eredeti hossza 5–6 cm lehetett. Az orsógomb és a kés mellett ez is a munkavégzésre utaló mellékletként értelmezhető lelet. Kifejezetten női sírok lelete. Nincs kötött helye: kéznél, lábak mellett, valamint a fejnél is előfordulhatott. Párhuzama, többek között Sándorfalva-Eperjes 6. sírjából ismert (Vörös 1982–83, 159. VI. t. 1).

A GYERMEKSÍR ÉS A SZARMATA SÍROK VISZONYA

A rendellenes pozícióban eltemetett gyermek a két szarmata sírtól 26 méterre délre került elő. A gyermek a hátán feküdt, erőteljesen összezsugorított helyzetben *(2. kép 1–2)*. A csontok helyzete alapján a jobb kar a hason feküdt, míg a bal kar magasan felhúzva, a fejhez lett visszahajtva. A térdek csaknem a mellkasig értek úgy, hogy a combok keresztezték egymást. A lábszárak térdből hiányoztak. Ezeket biztosan nem a gép bolygatta meg. A gyermeket eltemetők a testet egy nagyon szűk gödörbe helyezték, amely leginkább egy cölöphelyre emlékeztetett. A test nem a gödör alján, hanem attól 30 cm-rel magasabban feküdt. A váz természetellenes pozíciója felveti, hogy a lábakat esetleg összekötözték, hogy így akadályozzák meg a halott „visszatérését". A karok azonban szemmel láthatóan szabadok voltak, így ez ellentmond a megkötözés elméletének.

A rendellenes helyzetben eltemetett gyermek sírja és a két szarmata női sír között egy ismeretlen korú, ÉK–DNy-i irányú sort alkotó, azonos kialakítású és szerkezetű gödrökből álló gödörsor/paliszád húzódott. A gyereksír, a rejtélyes eredetű és célú gödörsor déli oldala mellett került elő, attól 5 méterre. A jelentős távolság, a kísérőleletek teljes hiánya miatt teljesen bizonytalan a gyermeksír és a szarmata temetkezések közötti kapcsolat.

[2] A szóban forgó kampós végű, korábban fatokba tűzött ruhatűként értelmezett bronz- vagy vashuzalok felgyűjtéséről, újraértelmezéséről a Szerző egy előadásban számolt be a „Hadak Útján" XXIII. konferencián Veszprémben, 2013 októberében (Pópity D.: Horogra akadva, azaz egy új típusú szarmata kézi orsó bemutatása).

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány célja egy szarmata kori temetőrészlet két sírjának, valamint egy ismeretlen korú temetkezésnek a bemutatása volt. A részletesebb elemzésre lehetőséget adó két szarmata sírban felnőtt nő nyugodott, ünnepi viseletben. Mindkettő leletekben igen gazdag volt *(7. kép)*. A leletek összetételét, valamint a sírok egymáshoz való viszonyát tekintve mindegyik a szarmata népesség egy csoportjához tartozott. Bár a természettudományos vizsgálatok hiányoznak, nem kizárt a két elhunyt rokoni kapcsolata sem. A két sír, szemben a Kárpát-medencei szarmata sírok zömével, nem volt rabolt. Recens bolygatásról csak a 215. sír esetében beszélhetünk. E szerencsés körülmény lehetővé tette, hogy a mellékleteiket és a viselet elemeit többé-kevésbé ott vizsgáljuk, ahol azok eredetileg feküdtek.

Ebből a szempontból különösen a 245. sír számít fontosnak, hiszen ezt a sírt az állatjárások is megkímélték. Míg a 215. sírban nyugvó nő ékszerei bronzból öntöttek, addig a 245. sírban eltemetett fiatalabb nő hasonló összetételű ékszerei zömében ezüstből készültek. Utóbbi sírban egy ládikába helyezett tükör is előkerült. A ládikát a bal karra helyezték. A feltehetően római eredetű tükör és ládika is, valamint a borostyángyöngyök eleven római kapcsolatokat feltételeznek. Mivel a sírok lelőhelyének közvetlen közelében, azaz a Maros folyó északi oldala mentén a római korban fontos kereskedelmi út haladt (Lakatos 1972; Vaday 1998, 124–125), így nem meglepő a római eredetű leletek sírban való jelenléte. A sírok korát a korhatározó értékkel bíró leletek összessége alapján a késő szarmata időszakra, azaz 4. század végére, az 5. század elejére tehetjük.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tárgyrajzokat Koncz Margit, Magyar Milán, Szabó Zsanett, a tárgyfotókat Takács Gábor készítette. A térképek és sírrajzok összeállításában Weisz Attila és Zoltán Sándor Péter volt a segítségemre. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Hálás köszönettel tartozom a tárgyak restaurálásáért Dobó Bernadettnek, Borbíró Mártának, Vidovics Teréznek, Fekete Lajosné Ilikének. Köszönöm továbbá Bene Zsuzsannának, Dinnyés Lajosnak, Gulyás Gyöngyinek és Vörös Gabriellának, hogy hasznos észrevételeikkel ösztönözték és segítették e cikk megírását.

IRODALOM

Dinnyés 1980: Dinnyés I.: I–III. századi sírok Tápiószelén. *Studia Comitatensia* 9 (1980) 187–234.

Dinnyés 1991: Dinnyés I.: A hévizgyörki szarmata sírok. — Sarmatian Graves from Hévizgyörk. *Studia Comitatensia* 2 (1991) 145–202.

Gallina 1999: Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírrablások kérdéséhez. — Spätsarmatische Gräberfeld von Kiskunfélegyháza-Kővágóér. Angaben zur Fragen der Sarmatischen Grabkonstruktionen und Zeitgenossene Grabberaubung. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30).* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 7–27.

Gáspár 1986: Gáspár, D.: *Römische Kästchen aus Pannonien.* Antaeus 15. Budapest 1986.

Istvánovits–Kulcsár 1993: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. — Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/-2 (1993) 9–54.

Kőhegyi 1979: Kőhegyi M.: Borostyángyöngyök szarmata sírokban. — Bernsteinperlen aus Sarmatengräbern. *Savaria* 7–8 (1973–1974/-1 [1979]) 121–132.

Kőhegyi–Vörös 1992: Kőhegyi M. – Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn. — Friedhof aus dem 3. und 4. Jh. und Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Szeged-Algyő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989/90–1 (1992) 63–116.

Kulcsár 1992: Kulcsár V.: Megjegyzések a szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez. Gyöngyös viseletű kislány sírja Kiskunfélegyháza-Pákáról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1990 (1992) 6–12.

Kulcsár 1998: Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — Burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin.* Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.

Lakatos 1972: Lakatos P.: A Délalföldön keresztülhaladó római út kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 19 (1972) 214–219.

Párducz 1931: Párducz M.: A nagy magyar Alföld római-kori leletei. — Römerzeitliche Funde des grossen ungarischen Alföld. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 7 (1931) 74–186.

Párducz 1935: Párducz M.: *Az első Pontus–germán emlékcsoport legkorábbi emlékei Magyarországon. — Die*

frühesten Funde der ersten pontisch–germanischen Denkmälergruppe in Ungarn. A Berlini Collegium Hungaricum Kiadványai 2. Szeged 1935.

PÁRDUCZ 1939: Párducz M.: Római kori telep Makó mellett. — Eine Siedlung der Römerzeit bei der Stadt Makó. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 15 (1939) 133–145.

PÁRDUCZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars I.* Archaeologia Hungarica 25. Budapest 1941.

PÁRDUCZ 1943: Párducz M.: Szarmatakori kerámia a Jászmúzeumban. *Jász Múzeum Évkönyve* 1938–1943 (1943) 51–57.

PÁRDUCZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars II.* Archaeologia Hungarica 28. Budapest 1944.

PÁRDUCZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars III.* Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1950.

PÁRDUCZ 1951: Párducz M.: Szarmata kori leletek Klárafalváról. — Sarmatian Finds from Klárafalva. *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951) 24–25.

PÁRDUCZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 11 (1959) 309–398.

PÁRDUCZ 1960: Párducz M.: Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958–1959 (1960) 71–99.

STANCZIK 1975: Stanczik I.: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. — Archäologische Angaben für das Komitat Szolnok aus den Notizen von Hild Viktor. *Szolnok Megyei Múzeumi Adattár* 25–26 (1975) 148–150.

VÖRÖS 1983: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. — Eine Sarmatische Begrabnisstätte aus der Hunnezeit in Sándorfalva-Eperjes. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982−1983/-1 (1983) 129–172.

VÖRÖS 1996: Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Algyő). — Bestattungssitten und Trachten eines Sarmatischen Gräberfeldes in der Südlichen Tiefebene (Szeged-Tápé). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 111–176.

VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.

VADAY 1996: Vaday A.: Szarmata temetőrészlet Kompolton. — Ein sarmatischen Gräberfeldsdetail in Kompolt. *Agria* 31–32 (1996) 5–62.

VADAY 1998: Vaday A.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 1. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 117–143.

VADAY 2005: Vaday, A: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Ungarn I. Komitat Szolnok*. Budapest 2005.

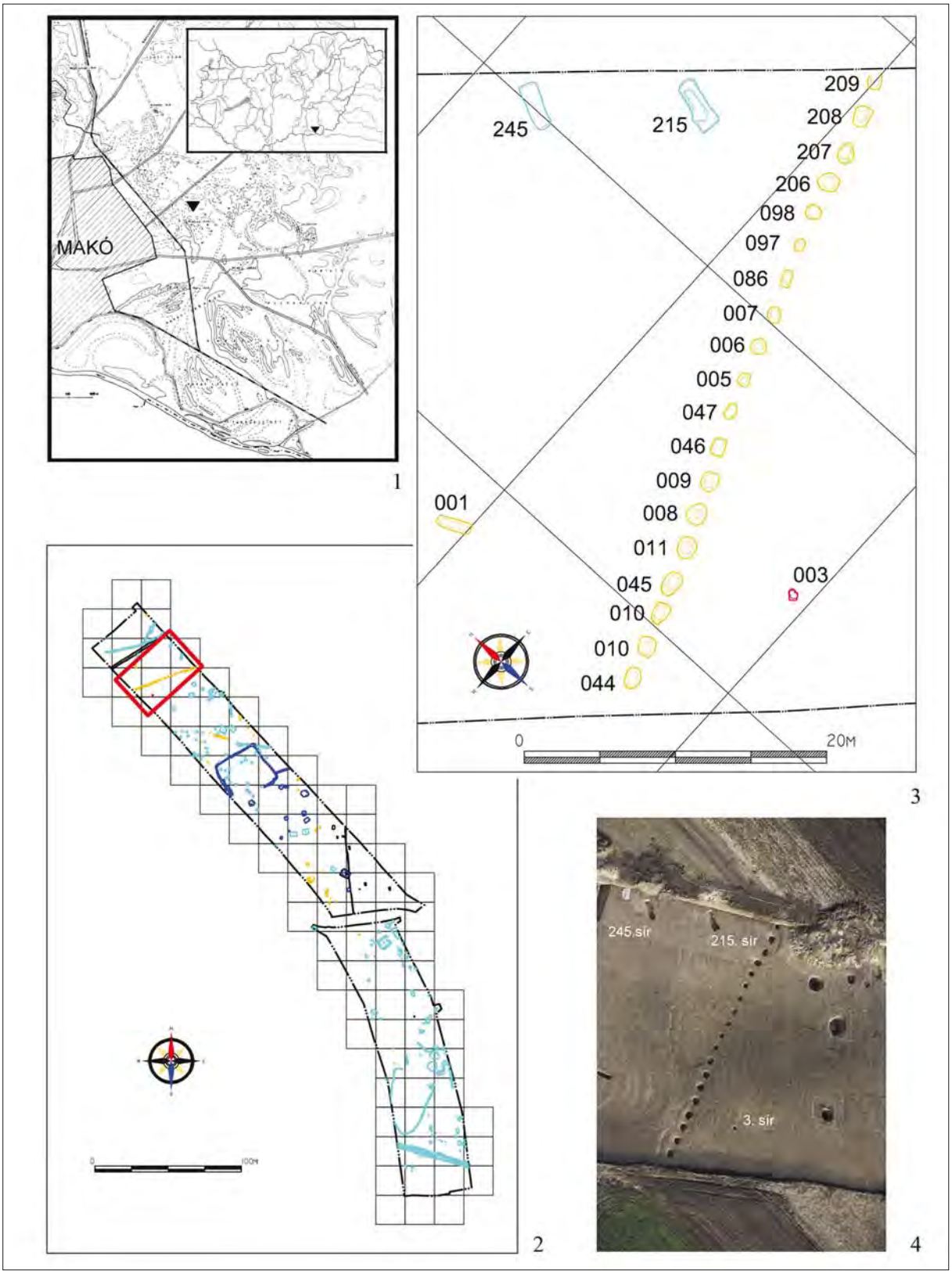
VADAY–SZŐKE 1983: H. Vaday A. – Szőke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten. — Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd-Szujókereszt. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–132.

A SARMATIAN CEMETERY AND A GRAVE OF UNKNOWN DATE AT MAKÓ, MIKÓCSA DŰLŐ (SITE M43 31)

The site registered as No. M43 31 was investigated in autumn 2008 as part of the salvage excavations preceding the construction of the Makó bypass *(Fig. 1. 1–2).* Two Sarmatian graves and a burial of undeterminable age were uncovered during the excavation *(Fig. 1. 3–4).* The two undisturbed Sarmatian burials (Graves 215 and 245) can be dated to the close of 4th century/early 5th century. The third grave contained the burial of a child interred in an irregular position (Grave 3; *Fig. 2. 1–2*, *Fig. 4. 4–5*) without any finds suitable for dating the burial.

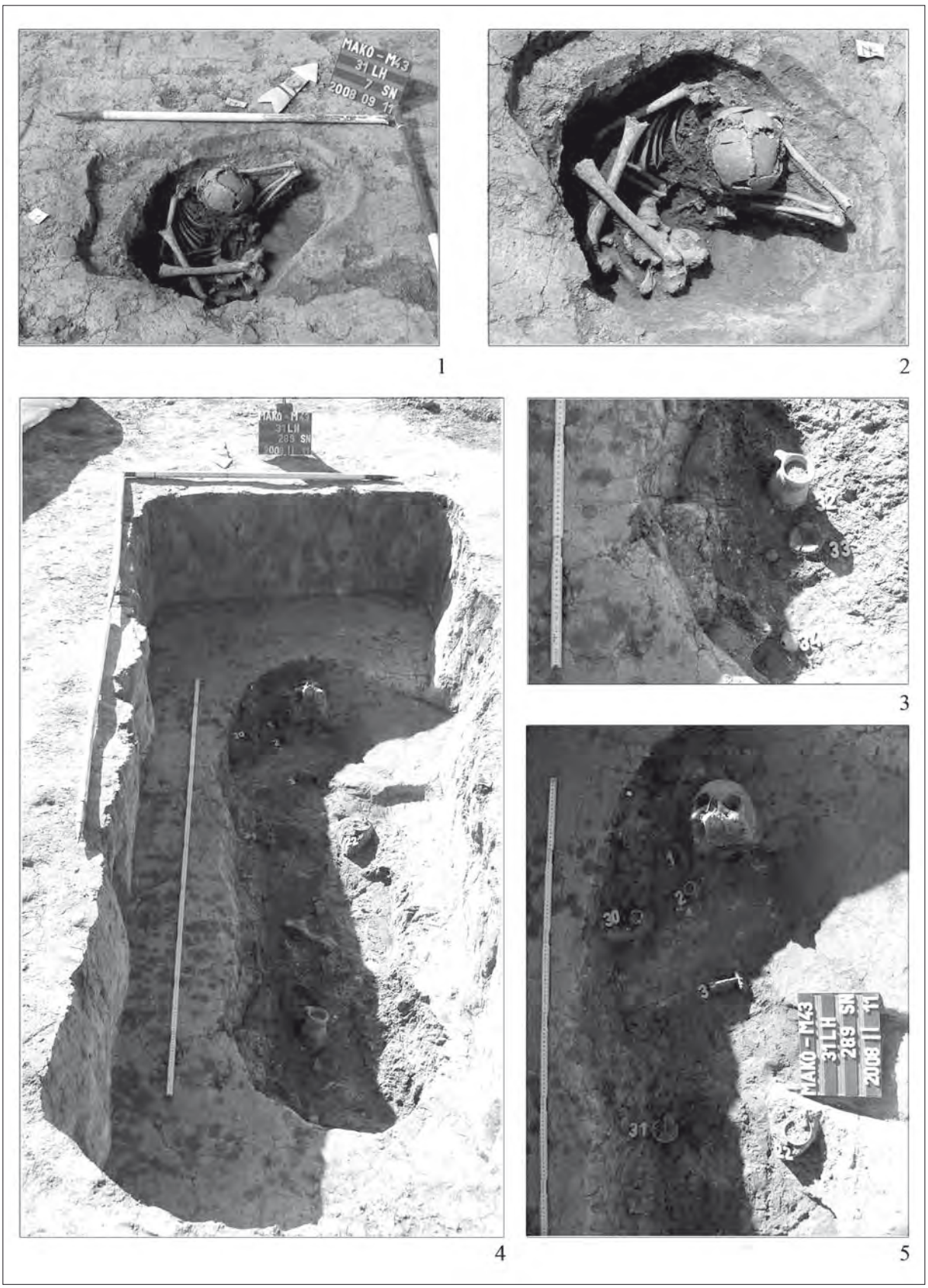
Grave 215 contained the burial of an elderly woman laid in a tree-trunk coffin *(Fig. 2. 3–5, Fig. 4. 1–3).* Deposited beside her were an iron knife, a bone needle-case, an iron needle, two bronze earrings with hook-and-loop terminals, a bronze brooch, bronze bracelets and 85 beads scattered over a roughly 25 cm by 20 cm large area, a wheel-turned grey jug, the base of a hand-thrown pot, a spindle whorls and other beads *(Fig. 2. 5, Fig. 7. 1, 10, 9. kép 1–4, Fig. 8. 1).*

Grave 245 was the burial of an adult woman. Her grave goods were an earring with hook-and-loop terminals, a crescentic pendant a necklace strung of 29 amber, limestone and glass beads, six round bronze mounts, two bronze tubes, two leaf-shaped bronze pendants, a brooch, a spindle hook for guiding the yarn, bracelets, the bronze mounts of a wooden casket, a tinned bronze mirror, 449 glass beads that had probably trimmed the trousers and a wheel-turned grey bowl *(Figs 3–5, Figs 9–12).*

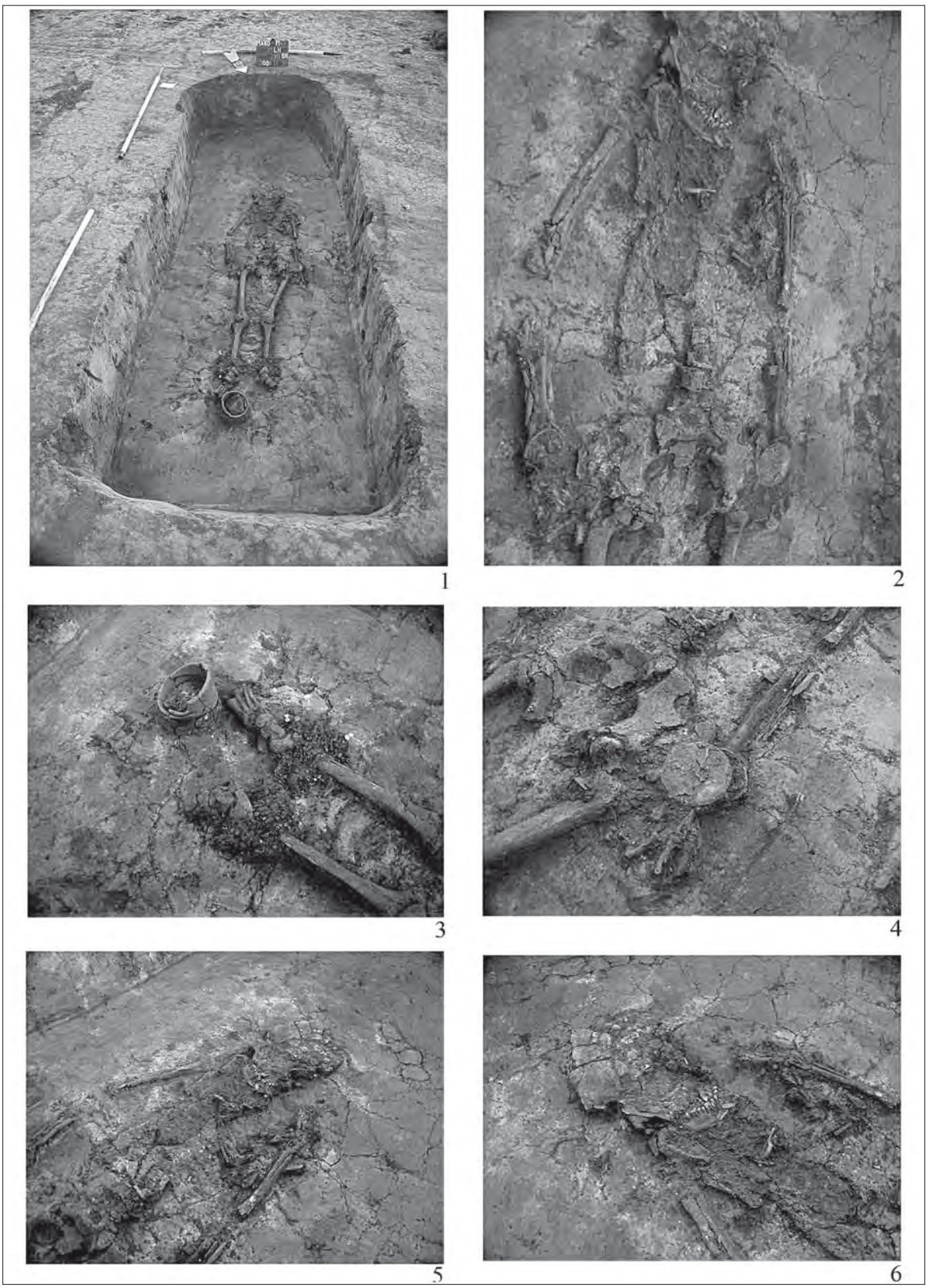

1. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: A feltárt lelőhelyrész a Makót elkerülő út nyomvonalán; 3–4: A feltárt temetkezések egymáshoz viszonyított helyzete

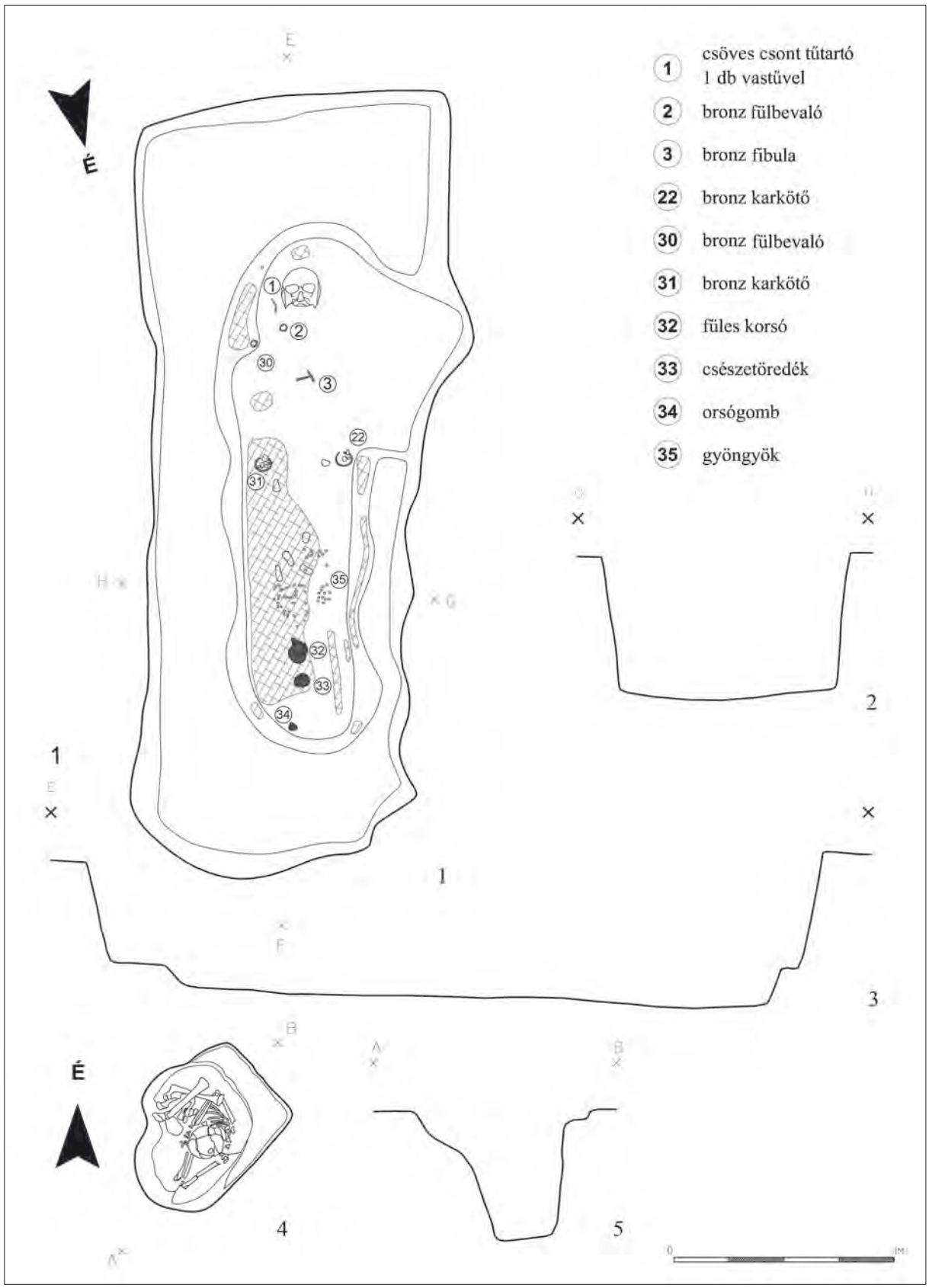
Fig. 1: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: Location of the site; 2: Location of the site relative to the line of the planned bypass; 3–4: Location of the burials relative to each other

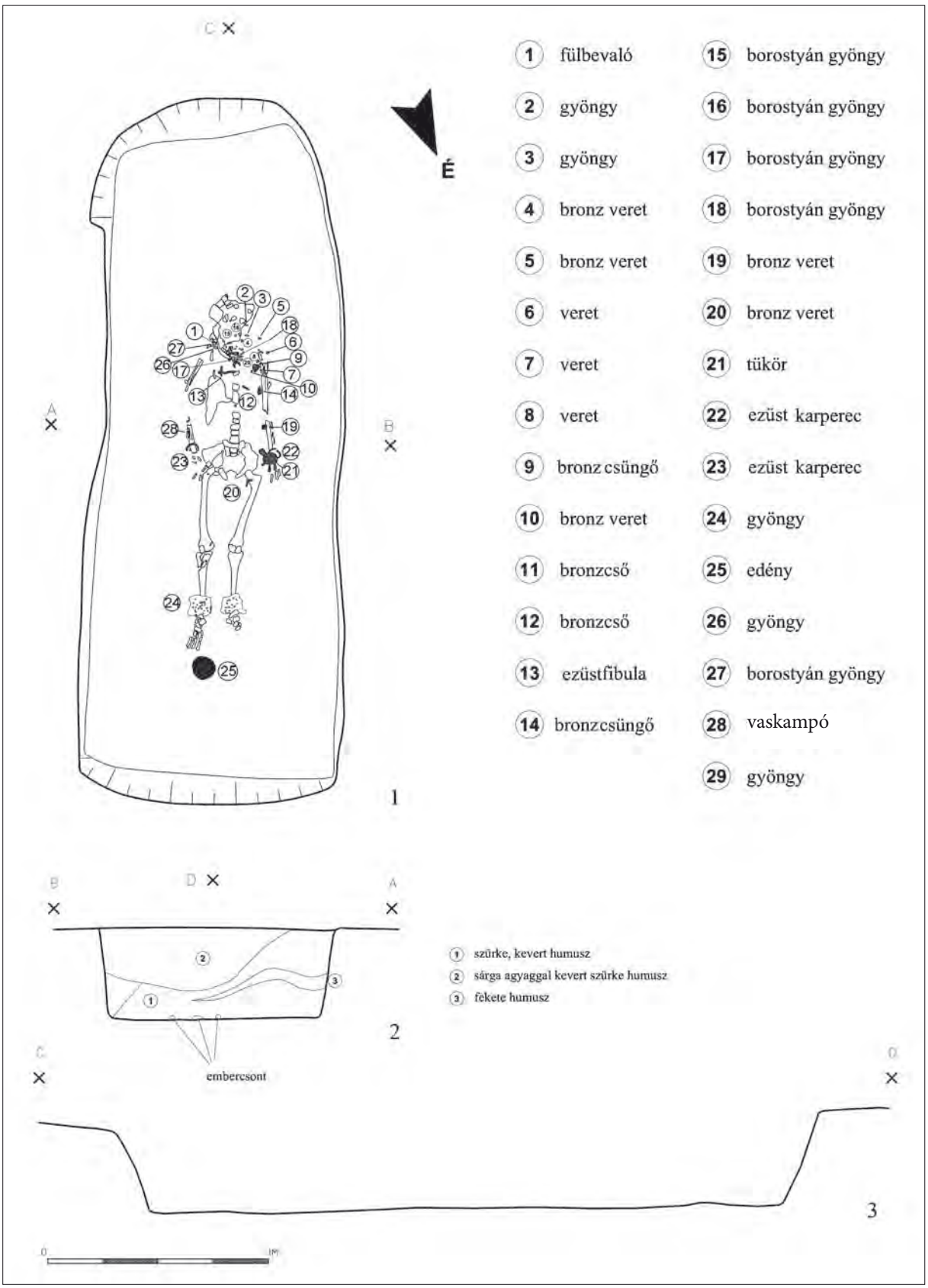
2. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–2: 3. sír; 3–5: 215. sír (részlet)
Fig. 2: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–2: Grave 3; 3–5: Grave 215 (detail)

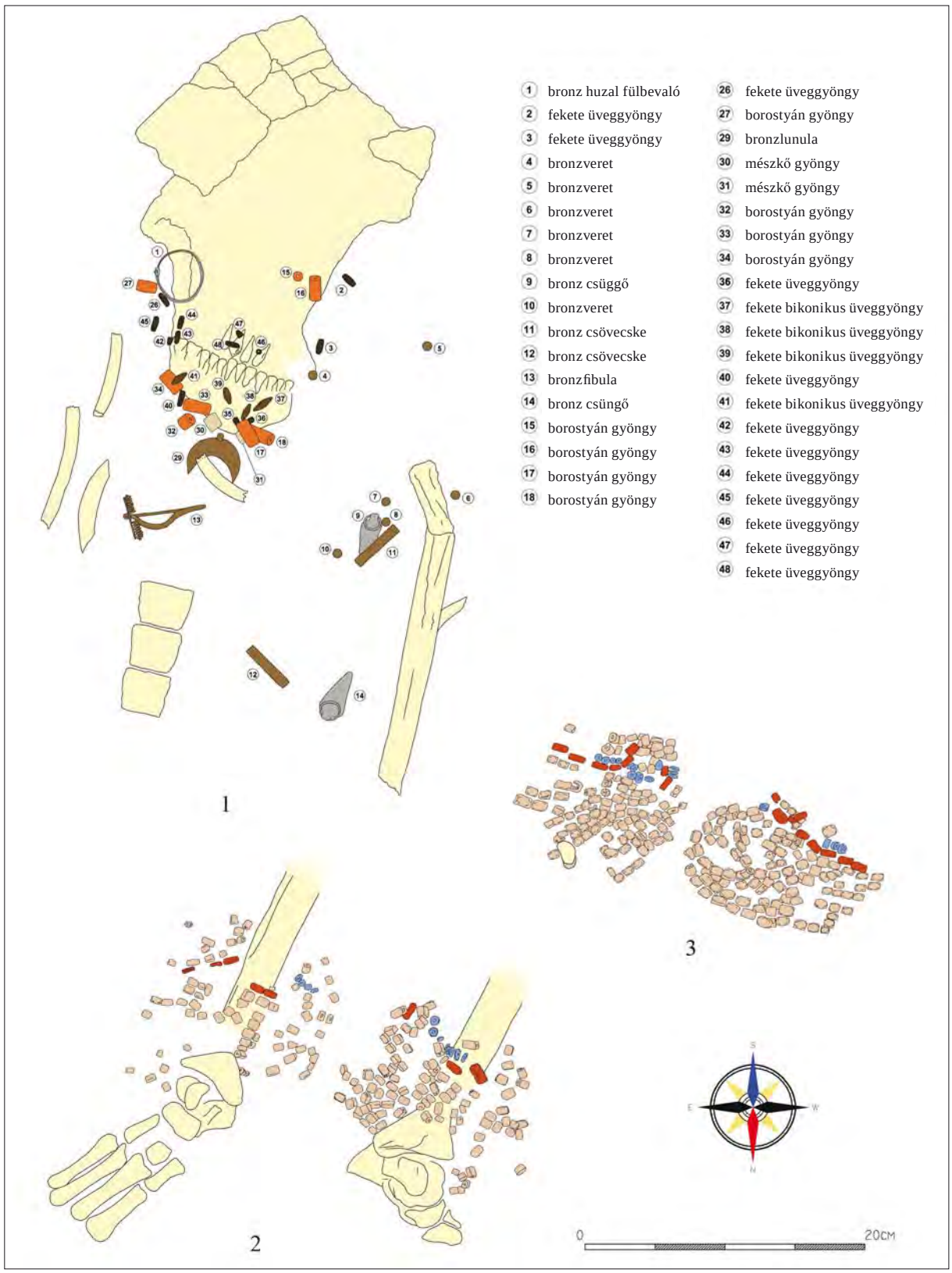
3. kép: A Makó, Mikócsa-dűlői 245. sír (részlet)
Fig. 3: Makó, Mikócsa-dűlő, Grave 245 (detail)

4. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–3: 215. sír szerkezete; 4–5: 3. sír szerkezete
Fig. 4: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–3: Plan of Grave 215: 4–5: Plan of Grave 3

5. kép: Makó, Mikócsa-dűlői 245. sír szerkezete
Fig. 5: Makó, Mikócsa-dűlő. Plan of Grave 245

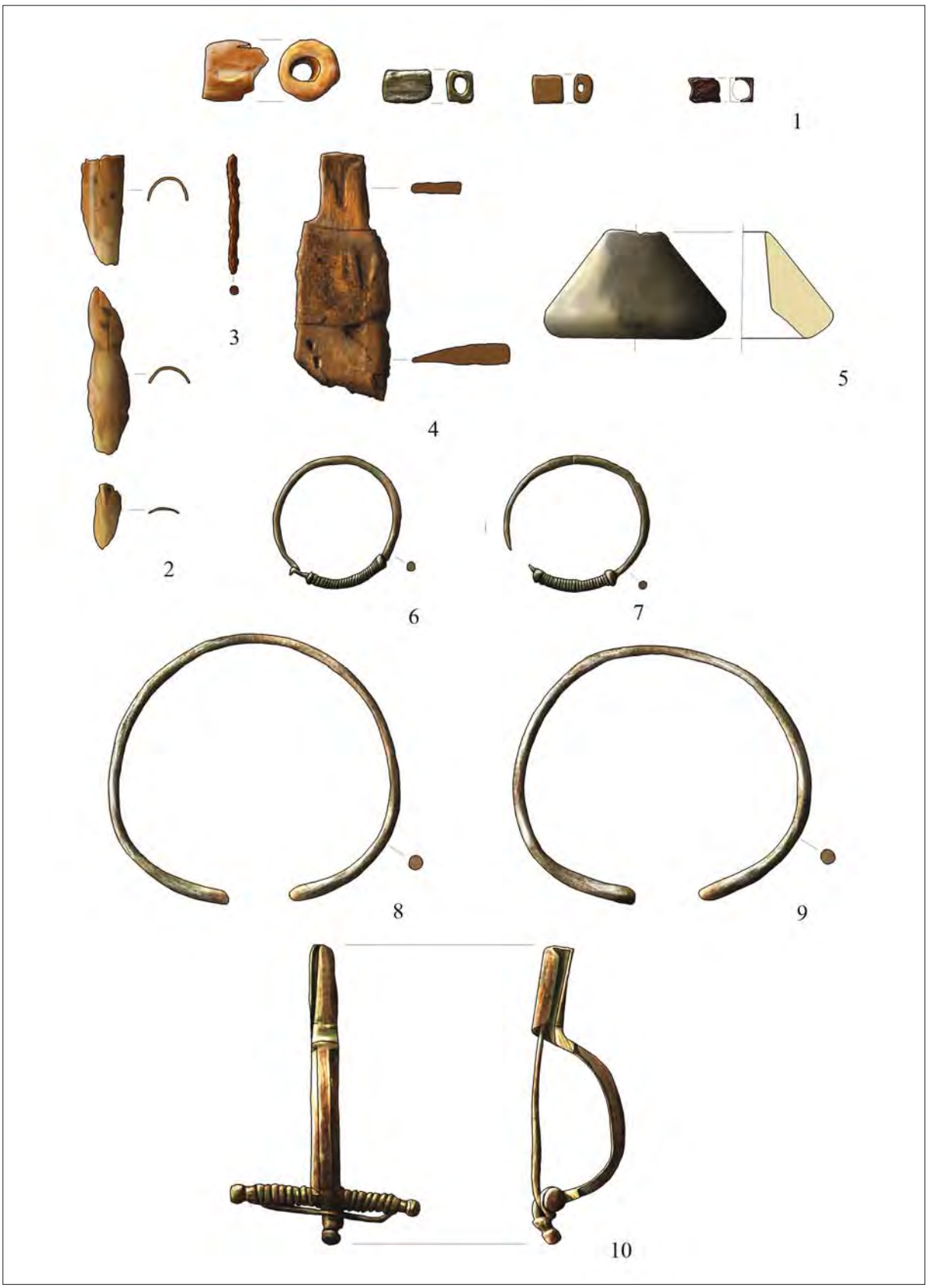

6. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: A 245. sír fej környéki leleteinek részletrajza; 2. A 245. sír láb környéki gyöngyeinek alsó rétege; 3. A 245. sír láb környéki gyöngyeinek felső rétege

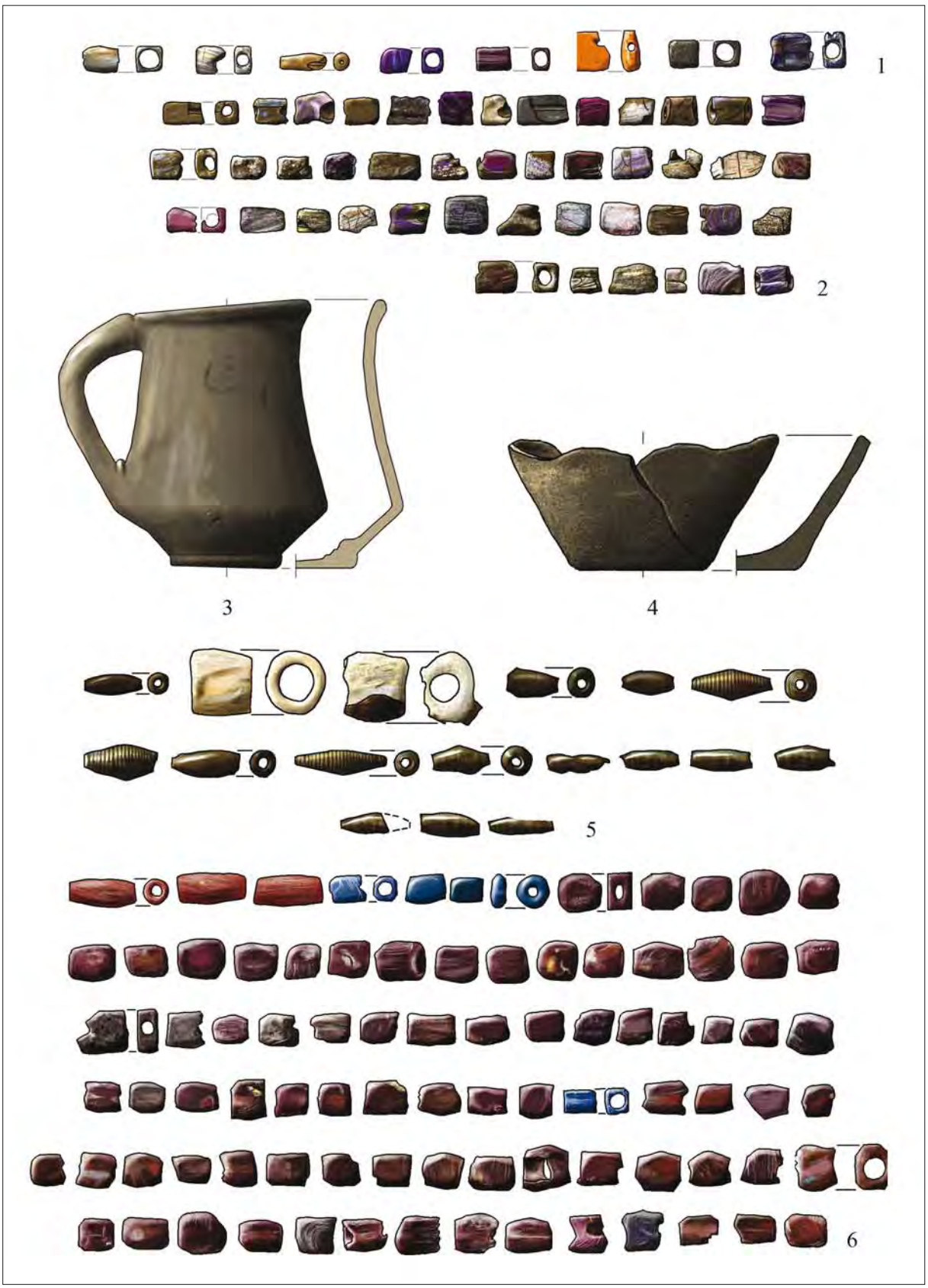
Fig. 6: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: Finds in the head area of Grave 245; 2: Lower layer of beads in the foot area of Grave 245; 3: Upper layer of beads in the foot area of Grave 245

7. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: Válogatás a 215. sír leleteiből; 2: Válogatás a 245. sír leleteiből
Fig. 7: Makó, Mikócsa-dűlő. 1: Selection of finds from Grave 215; 2: Selection of finds from Grave 245

8. kép: Makó, Mikócsa-dűlő 215. sír
Fig. 8: Makó, Mikócsa-dűlő, Grave 215

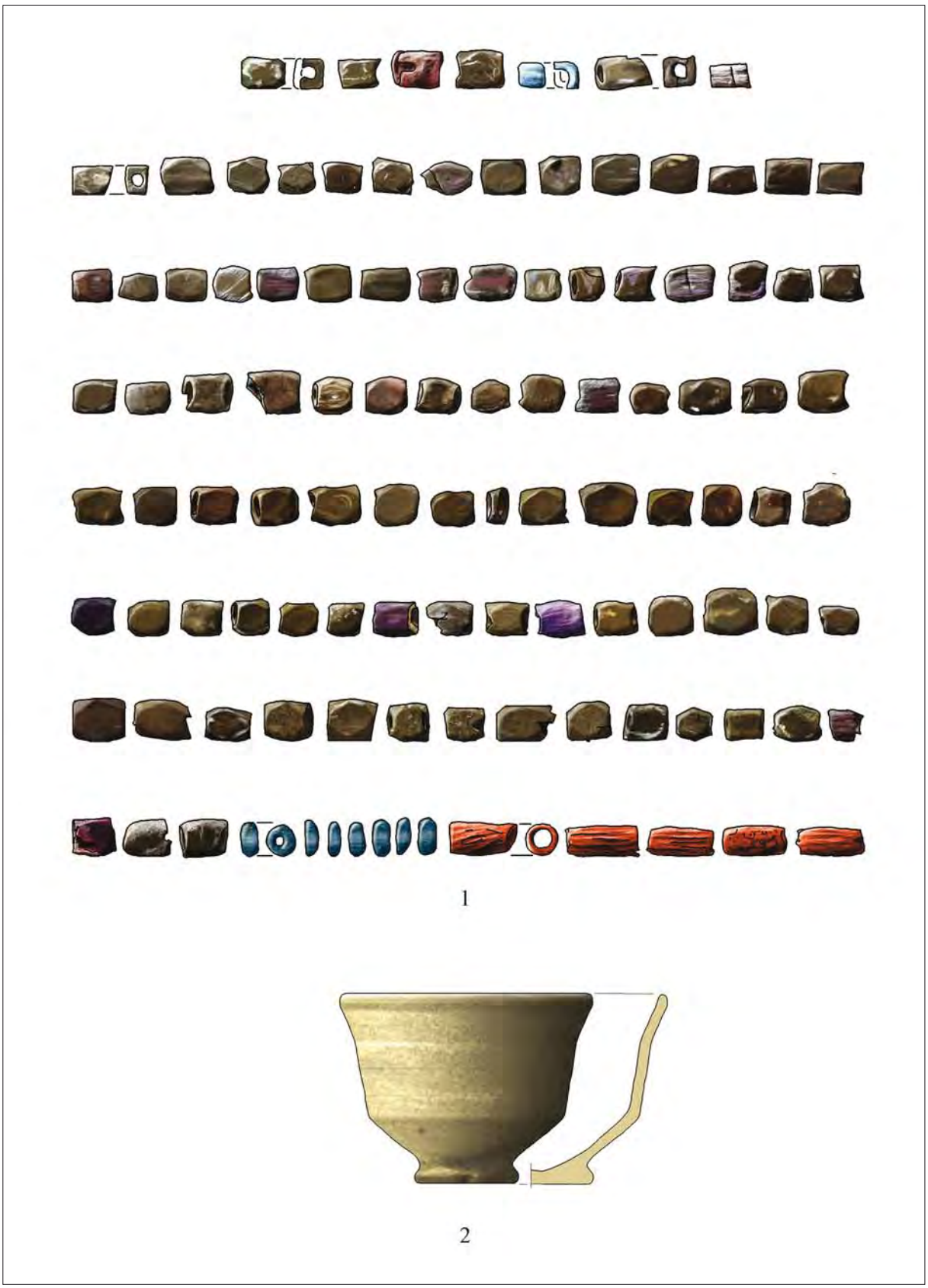
9. kép: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–4: 215. sír; 5–6: 245. sír
Fig. 9: Makó, Mikócsa-dűlő. 1–4: Grave 215; 5–6: Grave 245

10. kép: Makó, Mikócsa-dűlő 245. sír
Fig. 10: Makó, Mikócsa-dűlő, Grave 245

11. kép: Makó, Mikócsa-dűlő 245. sír
Fig. 11: Makó, Mikócsa-dűlő, Grave 245

12. kép: Makó, Mikócsa-dűlő 245. sír
Fig. 12: Makó, Mikócsa-dűlő, Grave 245

ADATOK A BARBARICUMI BEPECSÉTELT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA ELTERJEDÉSI KÖRÉHEZ. GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT 1. LELŐHELY PECSÉTELT TÖREDÉKEI

*SOÓS Eszter**

BEVEZETÉS

A római császárkori Barbaricum fazekasságán belül a gyorskorongolt, bepecsételt díszítéssel ellátott edények önálló kört képviselnek. Előállításuk és használatuk földrajzilag a Felső-Tisza-vidékhez kapcsolódik. A mai Románia, Ukrajna, Szlovákia és Magyarország területére eső medence kutatottságának foka országonként eltéréseket mutat; a hazai kutatás idáig csak érintőlegesen foglalkozott a jelenséggel. A Magyarországon előkerült barbaricumi eredetű, bepecsételt díszítésű edények teljes felgyűjtése a publikált leletanyag csekély száma miatt még nem lehetséges: a Hernád és a Bodrog völgyéből mindezidáig nem jelent meg teljes anyagközlés.[1]

Jelen tanulmány egy Garadna melletti, késő császárkori településen előkerült kisszámú, de változatos bepecsételt anyag közreadásával szolgáltat újabb adatokat a régió kapcsolatrendszeréhez.

A BARBARICUMI BEPECSÉTELT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA

A gyorskorongolt kerámiaanyagon megjelenő, sajátos díszítőstílusra először az 1960-as években Kelet-Szlovákiában (Pastor 1960) és a magyar–ukrán (akkor még: magyar–szovjet) határon (Csallány 1966) előkerült kerámiaműves központok irányították rá a kutatás figyelmét. Újabban a Csengersima mellett feltárt edényégető kemencék elemzése kapcsán történt meg az edényműves kör kutatástörténetének összefoglalása (Gindele–Istvánovits 2011, 142–144). Jelenleg számos műhelyt ismerünk: Szlovákiában Balogd/Blažice-Garbócbogdány/ Bohdanovce-Dorina (Pastor 1960; Jurečko 1981), Csicser/Čičarovce-Vel'ká Mol'va (Kaminská 2005), Kisráska/Malé Raškovce és Osztrópatak/Ostrovany-Nad Imonou (Lamiová-Schmiedlová–Tomášová 1995) lelőhelyekről, Ukrajnában Tiszacsoma/Csama (Gindele–Istvánovits 2011) és Beregszász/Beregovo IV és Luzsanka-Szad Druzsbi települések mellett (Kotigorosko 1995, 294. Fig. 75). Erdély és a Partium területén is előkerültek hasonló ipari jelenségek: Szatmárnémeti/Satu Mare 2–4. Farm (Gindele–Istvánovits 2011, 144), Zilah/ Zalău-Valea Mâţii-PECO (Matei–Stanciu 2000, 153), Zilah/Zalău – Bd. Mihai Viteazul 104–106 (Gindele–Istvánovits 2011) lelőhelyeken.

A településenként különálló kemencékben és nagyobb műhelyközpontokban is készített pecsételt, gyorskorongolt áru elterjedt a teljes Felső-Tisza-vidéken. Legutóbb Gindele Róbert gyűjtötte össze a régió bepecsételt töredékeit, ez alapján 149 lelőhelyről ismerünk ilyen díszítéssel ellátott kerámiát a késő császárkorból (Gindele–Istvánovits 2011, 148).

A díszítőműves kör keltezése sokat változott a kutatásban. A balogdi/Blažice-i együttest az ásató a Kr. u. 4–6. századra helyezte (Pastor 1961, 101), hasonlóan a beregsurányi leletanyaghoz (Csallány 1966, 87). Felmerült a Kr. u. 2. századi datálás lehetősége is (Istvánovits 1993, 131), de később az időpont a Dacia feladása utáni időszakra helyeződött (Istvánovits 1997, 731). Az újabb kutatások alapján a Kr. u. 3. század elejétől a 4. század végéig tartó C1b–C2–C3 időszak a bepecsételt kerámia gyártásának és használatának virágkora. A *limes*hez igen közel fekvő Zilah környékén ennél valamivel hamarabb elkezdődött gyártásuk, és nem zárható ki, hogy egyes régiókban még a Kr. u. 4–5. század fordulóján is állítottak elő ilyen díszítésű edényeket (Gindele–Istvánovits 2011, 149).

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. soos.eszter@pte.hu

[1] Újabban: Soós E.: Római császárkori telep részlete a Zemplén lábánál. In: *Hadak Útján. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXII. konferenciakötete*. Kézirat.

A LELŐHELY BEMUTATÁSA[2]

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Garadna település a Hernád mentén fekszik, az Aggteleki karszt szomszédságában (*1. kép 1*). A Hernád völgye erózióval és szerkezeti mozgásokkal kialakított árok, a folyómeder hegyvidéki szakasza a történeti korokban horizontálisan nem sokat változott. A Hernád szabályozása az északi szakaszokon csak árvízvédelmi töltéseket és átmetszéses szabályozást jelentett, ami nem változtatott alapvetően a folyó természetes struktúráján (Mike 1991, 631–634). A Hernád mentén létrejött folyóteraszok, mivel nagyobb környezeti változások nem történtek, megtelepedésre igen alkalmas természetes élőhelyet nyújtottak a történeti korokban. Egy ilyen lankás folyóteraszon, közvetlenül a Bársonyos patak mentén került elő a garadnai teleprészlet.

A lelőhelyet 1999 őszén azonosították a miskolci Herman Ottó Múzeum régészei, a 3. sz. főút Felsőzsolca–Tornyosnémeti közötti szakaszának szélesítését és nyomvonal-módosítását megelőző terepbejárások során.[3] A teleprészlet a községtől és a korábban már ismert Garadna-Kastély-zug lelőhelytől (Salamon–Török 1960) 500–1000 méterre, északkeletre helyezkedik el. A feltárás két lépcsőben, 2002 őszén és 2003 tavaszán folyt, az összesen több mint 6100 m² feltárt felületen 346 régészeti jelenséget lehetett azonosítani. Valamennyi objektum egy intenzív császárkori barbár településhez tartozott (*1. kép 2*).

Az objektumok között 26 földbe mélyített ház, illetve házrészlet került elő (Csengeri–Pusztai 2008, 97). Az épületek négy csoportban helyezkedtek el az ÉÉK–DDNy-i irányban húzódó, keskeny felszínen. Az északi házcsoportot öt-hat K–Ny-i tájolású épület alkotta, melyeket egymástól 1–20 m távolságra ástak le. Részben az épületeket, részben a mellettük elhelyezkedő gödröket elpusztította az északnyugati dombokról érkező sár- és iszapfolyás, pontos határuk vagy rétegtani helyzetük ezért nem mindig volt értelmezhető. A második házcsoport a lelőhely középső részén került elő, az előzőtől nagyjából 40 m-re. Feltehetőleg kilenc-tíz épület alkotta, melyek közül nyolc két párhuzamos, DNy–ÉK irányú sorban helyezkedett el. A harmadik házcsoport további 30 méterre dél–délnyugatra volt, csupán három épület alkotta, egymástól 18–20 méterre. Egyik azonosíthatatlan szerkezetű volt, a másik a lelőhely egyetlen belső kemencével ellátott épülete. A harmadik ház szokatlanul kis méretével tűnik ki. Az utolsó házcsoport a felszín déli sarkában került napvilágra. Hét szorosan elhelyezkedő épület alkotta, egy esetben egymásra ásás is megfigyelhető volt.

Különböző gödrökből csaknem 200 db került elő a lelőhelyen, nagy részük a lelőhely középső, legintenzívebb részén található. Ezek közt kisméretű, sekély, amorf gödrök, tárolóvermek és agyagnyerő helyek is előfordultak. A tárolóvermek közül 17 kutyák csontvázát tartalmazta, melyeket nem csupán bedobtak a gödrökbe, hanem egy háton fekvő kivételtől eltekintve, szabályosan, jobb oldalukra fektetve eltemették őket. Tájolásuk nagyon változó volt, ahogy a relatív mélységük is (Csengeri–Pusztai 2008, 97).

Említésre méltó a lelőhelyen a négyszögletes alaprajzú, szabályos, földbe mélyített tüzelőhelyek sora, melyek a pár kövön és szenült fadarabon kívül alig tartalmaztak leletanyagot. Az objektumok kb. hat csoportban, tízesével-húszasával helyezkedtek el, számuk eredetileg jóval több lehetett. Elhelyezkedésükben szabályos rendszer nem volt megfigyelhető, nem kapcsolhatóak egyértelműen egyik házcsoporthoz sem. Több esetben másodlagosan veremnek használták őket: aljukra nagyméretű tárolóedényeket, hombárokat állítottak. Értelmezésük problémás: füstölőként, szénégető boksaként, ércfeldolgozás műhelyeként való hasznosításuk egyaránt felmerült (Soós 2011).

Az objektumok nagy száma és az épületek egymáshoz való közelsége alapján a település biztosan több periódust ért meg.

A LELETANYAG JELLEMZŐI

A garadnai teleprészleten előkerült tárgyi leletanyag túlnyomó többsége kerámia volt. A korszakra jellemző hulladékkezelési szokásnak megfelelően a töredékes anyag igen nagy mennyiségben látott napvilágot.[4] A Kárpát-medence északkeleti területére kézzel formált és gyorskorongolt asztali és változatos formavilágú és összetételű használati kerámia a jellemző. A gyorskorongolt anyag, bár magán viseli a késő császárkori edényművesség általános jellemzőit, formai és technológiai jegyei alapján az északkeleti régió leletanyagához kapcsolódik; jóval kevesebb egyezés mutatható ki a szarmata fazekassággal. A lelőhely — és a régió — sajátosságai a Przeworsk-jellegű, kézzel formált, feketére égetett, fényezett dísz- vagy asztali

[2] A lelőhely leletanyagát a szerző dolgozza fel PhD disszertációja keretében.
[3] Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 2723-00 sz. dokumentum.
[4] A lelőhelyről összesen 12776 db kerámiatöredék adatai kerültek felvételre.

edények: a tálak, a fazekak magas száma a jellemző. A használati edények túlnyomó többsége kézzel formált. Elsősorban fazekak, de emellett a kézzel formált díszkerámiát utánzó tálak, kisebb csuprok, miniatűr edények és füles tálkák voltak használatban.[5] A korongon megformált használati kerámia kis része szemcsés, erősen soványított áru, a lassú- vagy utókorongolt edények a kézzel formált kerámia formavilágát követik.

A garadnai telepen a provinciális eredetű tárgyak nagy számban kerültek elő. A szakirodalomban korábban összegyűjtött barbaricumi *terra sigillata* leletek töredékrészét tették ki a jelenleg ismert, ám nagyrészt publikálatlan daraboknak (Gabler 1968, 211–242). A garadnai telep *terra sigillatái* három nagy gyártó központ, a Rheinzabern, Westerndorf és a Pannónia provinciába legtovább szállító Pfaffenhofen műhely termékei (Gyalai 2009). Összesen 69 töredék került elő, köztük a Barbaricumban általánosan előforduló formák voltak megtalálhatóak; elsősorban a Drag. 37-es tál. A Pannonia provinciában gyártott mázas edények szintén nagy számban kerültek napvilágra, ezek szintén Drag. 37-es formájú tálakhoz tartoztak, gyakori díszítésük az oldalon körbefutó rádli-minta volt. Római áru az öt különböző típusú üvegedény töredéke is, valamint egy ezüst denar, melyet Antonius Pius veretett felesége, I. Faustina emlékére (Csengeri–Pusztai 2008, 99).

A fémtárgyak nagy része vaseszköz: a késeken és árakon kívül egy véső és egy nagyméretű horog is előkerült. A töredékes bronzfibulák közül a legkorábbi kapcsolatokat egy germán típusú térdfibula mutatta. A típus az Alföld perifériáján a Kr. u. 2. század 2. felétől terjedt el, de példányai egészen a Kr. u. 4. századig megtalálhatóak (Mączyńska 2001, 79. Abb 1. 4). Az egytagú, aláhajtott lábú fibulák a Kr. u. 3. században jelentek meg, de a 4. században végig használatban maradtak. Az aláhajtott lábú fibulák másik típusa, melyeknél a lábat oldalt hajlították meg; a tűtartó kialakításának ez a megoldása a Kr. u. 3. században a Kárpát-medencének elsősorban az északi területein terjedt el.

A telepen előkerült hét csiszolt csontfésű közül az egyik kétoldalas kialakítású. A típus a Kárpátok északi területeire jellemző, általában a Kr. u. 4. századra keltezhető (Pintye 2009, 169, 4. kép, 5. kép 3). A többi példány a Sigrid Thomas által meghatározott I. formai típusba tartozó, púpos hátú fésű volt (Thomas 1960). A típus megtalálható a Kr. u. 3. századtól, de a Kárpátok északkeleti részéről publikált példányokat a Kr. u . 4–5. század fordulójára keltezték.

Összességében tehát a legtöbb tárgytípus keltezése a Kr. u. 3. századra és a 4. század 1. felére tehető. Hiányoznak a telepről az anyagi kultúra kora hunkorra jellemző átalakulásának domináns jegyei. Az előzetes kronológia alapján a telep a Kr. u. 3. század 1. felétől a 4. század közepéig állhatott fent.

A BEPECSÉTELT KERÁMIALELETEK KONTEXTUSA ÉS LEÍRÁSA

A garadnai településrészlet bepecsételt díszítésű edényei gödrökből, nagyobb agyagnyerő helyek betöltéséből, egy esetben pedig házból kerül elő.

42. str.: Anyagnyerő gödör. Több, egymásba ásott, amorf gödör. Betöltése szürke.

50. str.: Gödrök. Két, egymásba ásott, kerek gödör. A nagyobbik kör alakú, lépcsős oldalú, betöltése szürke. Nyugati felébe egy másik kerek gödröt ástak, ennek betöltése szürke, laza. G1 átm.: 300 cm, m.: 120 cm, G2 átm.: 150 cm, m.: 200 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, kiiszapolt agyagból gyorskorongolt, vékony agyagbevonattal ellátott, szürkére égetett *tál töredéke (2. kép 1a–b).* Pereme rövid, enyhén kihajló, alatta korongolt árok fut körbe, a váll enyhén ívelt, hasvonala éles. A vállon félhold alakú, fogazott bepecsételések közt kettős ívben szintén bepecsételt pontkörök láthatóak. Perem átm.: 20 cm, oldal v.: 0,7 cm. 2. Soványítatlan, kiiszapolt agyagból kézzel formált, kívül-belül fényezett, redukáltan feketére égetett, másodlagosan helyenként oxidálódott, gömbölyű hasú *edény töredéke (2. kép 2a–b).* A has közepén körbefutó, bekarcolt vonallal díszített, alatta szabálytalan, kör és ovális alakú, sugaras bepecsételésekkel díszített. V.: 0,6 cm.

103. str.: Mélyítés. Nagyméretű, amorf sötétszürke sárfolyás a felszín északi végénél. Jelentkezett benne cölöplyuk (átm.: 33 cm, m.: 55 cm) és egy gödör, melyek nem kaptak külön számot. Betöltése sötétszürke, enyhén paticsos. 245 × 238 cm, m.: 108 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, kiiszapolt agyagból gyorskorongolt, világosszürkére égetett edény, valószínűleg *tál oldaltöredéke (2. kép 3).* Hasa enyhén megtörik, a vállon korongolt, keskeny árkokkal, felette fogakból álló, kettős bepecsételt körrel díszített. Fényezett. V.: 0,9 cm.

153. str.: Gödör. Kör alakú, hengeres falú, ívelt aljú gödör a 150. str. mélyítés keleti felében, a 152. str. omladék alatt került elő. Betöltése kevert, szürke-sárga. Átm.: 128 cm, m.: 48 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, kiiszapolt agyagból gyorskorongolt, vörös törésű, feketére égetett, gömbölyű hasú, kónikus vállú, széles nyakú *korsó válltöredéke (2. kép 4a–b).* Vállán sugaras, bepecsételt kör körül virágszirom alakban szintén sugaras, kisebb bepecsételések és nagyobb, szabálytalan sugaras körök váltják egymást. Átm.: 16 cm, v.: 0,5 cm. 2. Soványítatlan, iszapolt agyagból gyorskorongolt, világosszürkére égetett *tál aljtöredéke (2. kép 5a–b).* Anyaga rosszul eldolgozott, levegős, felületén vékonyabb-vastagabb agyagbevonat figyelhető meg. Erősen ívelt, gömbölyű hasú tál, széles, esztergált talpgyűrűvel. A has közepén keskeny árok fut körbe, alat-

[5] A kerámiaanyag funkcionális összetétele sok hasonlóságot mutat a csengersimai telep anyagával (Gindele–Istvánovits 2009).

ta rendezetlenül ovális, fogazott bepecsételt ovális minták láthatóak. Alj átm.: 7,5 cm, v.: 0,9–1,3 cm.

275. str.: Gödör. Kerek, hengeres falú, lapos aljú gödör. Betöltése kevert, szürke, paticsos. Nyugat felől vágja a 274. str. gödör. Átm.: 146 cm, m.: 78 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, jól iszapolt agyagból gyorskorongolt, szürkére égetett *tál töredékei (3. t. 1a-b).* Pereme enyhén kihajló, teste mély, bikónikus, alja talpgyűrűben végződik, a hason árkolás fut körbe. A vállon egymás feletti kettős, sugaras bepecsételt körök, és azokat összekötő, ívelt, kettős rádlivonalak láthatóak. Perem átm.: 20 cm, alj átm.: 7 cm, v.: 0,6 cm.

276. str.: Ház. ÉNy–DK tájolású, erősen lekerekített sarkú, négyzetes, földbe mélyített ház. Oldala függőleges, alja egyenes, keményre tapasztott. Cölöplyuk nyoma nem került elő. Betöltésébe volt ásva a 284. str. és a 305. str. négyzetes tüzelőhely, utóbbi a padlószintet nem érte el. A ház padlójába volt ásva a 323. str. és a 324. str. gödör. 510 × 384 cm, m.: 78 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, jól iszapolt agyagból kézzel formált, vörösesbarnára égetett, széles, bikónikus tál oldaltöredéke *(3.kép 2a–b).* Felülete fényezett, Vállán és oldalán rendezetlen, fogazott kör és ovális alakú és azokat összekötő, szintén fogazott vonalas bepecsételések láthatóak. Fényezett. V.: 0,7 cm. 2. Soványítatlan, jól iszapolt agyagból gyorskorongolt, sötétszürkére égetett, bikónikus *tál oldaltöredéke (3. kép 3a–b).* Vállán és hasán körbefutó árkolással, köztük sugárirányban elhelyezkedő, kettős fogazott vonalakkal díszített. Egyenletesen fényezett. V.: 0,5 cm. 3. Soványítatlan, jól iszapolt agyagból gyorskorongolt, vöröses törésű, feketére égetett *edény oldaltöredéke (3. kép 4a–b).* Enyhén bikónikus, hasán éles borda fut körbe, vállán szorosan egymás felett elhelyezkedő, szabályos, sugaras bepecsételt körökkel, mellettük nagyobb, szintén sugaras bepecsételt körrel díszített. Fényezett. V.: 0,5 cm.

296. str.: Tüzelőhely. ÉK–DNy tájolású, négyzet alakú, vörösre égett falú, földbe mélyített tüzelőhely. Oldalán szürke, égett tapasztás. Csak az objektum északi és keleti fala maradt meg. Betöltése kevert, égett. A 288. str. ház betöltésébe ásva. 121 × 127 cm, m.: 38 cm. Leletanyag: 1. Soványítatlan, jól iszapolt agyagból gyorskorongolt, feketére égetett *tál oldaltöredéke (3 kép 5a–b).* Felületén vastag, erősen felfényezett agyagbevonat figyelhető meg. Oldalán hármas, koncentrikus bepecsételt rombuszmintával és azokat összekötő, fogazott íves vonalakkal díszített. Átm.: 22 cm, v.: 0,5 cm.

323. str.: Tárológödör. Szabályos kör alakú, szűkülő oldalú, ívelt aljú gödör. Eredetileg tárolóverem lehetett. Betöltése nagyon erősen omladékos, paticsos. A 276. str. ház betöltésébe ásva. 170 × 160 cm, m.: 60 cm. Leletanyag: 1. Jól iszapolt, soványítatlan agyagból gyorskorongolt, világos vörösre égetett *tál oldaltöredéke (3. kép 6a–b).* Pereme enyhén kihajló, megvastagodó, teste bikónikus, válla enyhén ívelt. A perem közepén mélyebb, a vállon és a hason keskenyebb körbefutó árokkal, köztük szabálytalan, sugaras kör alakú bepecsételésekkel díszített. Perem átm.: 18 cm, v.: 0,6 cm.

A 42. és 53. számú kerek gödör a lelőhely középső részén helyezkedett el, egymástól mintegy 15–20 méterre, mindkettő egy korábbi jelenségbe lett beleásva. A lelőhely északi végén előkerült 103. str. számú jelenség eredetileg egy nagyméretű, amorf gödör, agyagnyerő hely lehetett, melyet egy sárfolyás részben elpusztított, egyik lemélyüléséből került elő a bepecsételt töredék. A két darabot is tartalmazó, 153. gödör szintén egy nagyobb gödörkomplexumra történt későbbi ráásás eredménye, melyet égett omladékréteg borított. A 275. közepes méretű, amorf gödör volt a 276. ház mellett. Egy, a házba ásott gödörből szintén előkerült egy bepecsételt töredék, a jelenségek viszonya alapján nem kizárt, hogy egy időben kerültek a földbe. Az utolsó töredék az előzőektől nem messze, egy későbbi bolygatásokkal elpusztított épületbe mélyedő, szemétgödörnek használt tüzelőhely betöltésében feküdt. A szuperpozíciók alapján a pecsételt töredékek a település életének középső fázisában lehettek használatban.

A BEPECSÉTELT DÍSZÍTÉSŰ LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

Technológia

A Garadnán előkerült, bepecsételt díszítésű töredékek kivétel nélkül soványítatlan, jól iszapolt agyagból készültek, így egyértelműen a finomabb, dísz- vagy asztali kerámia funkcióját töltötték be.

Két töredéktől eltekintve megformálásuk gyorskorongon történt. A 42. és 50. gödrökből előkerült kisméretű, gömbölyű tál kialakítása, belső felének felfényezése, redukált égetése alapján a Przeworsk-jellegű finomkerámiákhoz sorolható *(2. kép 2a).*

A gyorskorongolt töredékek minősége változó, a vékonyfalú, gondosan eldolgozott felületű, egyenletesen keményre égetett darabok mellett sokkal rosszabb minőséget mutat a 153. gödörből előkerült tál *(2. kép 5a).* Az egyenetlen falvastagság, a levegős zárványok és az eldolgozatlan, vastagabb agyagbevonat eltérő eredetről tanúskodik. Ennél a töredéknél és részben a 323. gödörből előkerült tálnál *(3. kép 6a)* megfigyelhető, hogy a felület egy részének megformálása, a vékony árkok és a talpgyűrű kialakítása az edény száradásának egy korábbi fázisában történt meg, mint a többi edénynél; felszínük így szabálytalan, kenődő lett. Az edények ehhez hasonló száradásfokon való utólagos formálása később a gepida kerámiára jellemző.

Általános a bepecsételt díszítésű edények felületének fényezése; a 42., 50. és a 275. gödörből előkerült töredékeknél agyagbevonat is megfigyelhető. Eltérő műhelyt jelez a 296. tüzelőhelyből származó, a mintájával is különálló töredék: a fényes, keményre égett felület erősebb provinciális hagyományt feltételez *(3. kép 5a).*

Forma

Formai szempontból csupán öt töredék volt vizsgálható, ezek közül egy valószínűleg korsó vagy bikónikus edény vállrésze, a többi táltöredék.

A bikónikus tálak *(2. kép 1a; 3. kép 1a, 3a, 6a)* a szarmata Alföldön valamivel később jelentek meg, mint a félgömbös formák, de egyes kisebb darabok már a Kr. u. 2–3. század fordulójától ismertek (Vaday 1989, 149). A Barbaricum északkeleti részén általánosan elterjedt a bikónikus profil, a garadnai telep gyorskorongolt táljai közt is ez a forma volt túlsúlyban. A bepecsételt darabokra a vállrész enyhén domború kialakítása jellemző. Ez a forma ritkább a település díszítetlen táljainál — hasonlóan a csengersimai telep anyagához (vö. Gindele–Istvánovits 2009, Abb. 41–44.) —, gyakori viszont a bepecsételt edények közt (Filip 2008/F13 formai típus).

A 153. gödör gondatlanul megformált, mély, gömbölyű tálja formailag szintén nem illeszthető be a telep félgömbös táljai közé, a széles, alacsony talpgyűrű sem jellemző a garadnai gyorskorongolt anyagra *(2. kép 5a)*. Hasonló, de talpkorongos forma Szatmárnémeti-2–4. Farm lelőhelyről ismert (Gindele 2010, Abb 13. 6). A gödör másik bepecsételt töredéke kónikus vállú korsóhoz, esetleg fazékhoz tartozhatott. A 296. tüzelőhely töredékéről nem lehet eldönteni, hogy a meredek falú tál, vagy a fent említett bikónikus, F13-as típushoz tartozott-e *(3. kép 5a)*.

Díszítés

A garadnai bepecsételt edények mintakincse edényenként eltérő, egy esetben sem lehetett ugyanazt a pecsétlőt azonosítani.

A 42. és 50. gödrökből előkerült tál szabálytalan, kettős sorból álló pont-kör dísze és az azokat összekötő, fogazott, félkör alakú mintája igen gyakori a bepecsételt díszű edényeken *(2. kép 1b)*. A két mintának számos, egyedi kombinációja ismert, de jóval gyakoribb a félkörív vízszintes összekötő motívumként való alkalmazása (Csengersima-Petea 1300B műhely; Gindele–Istvánovits 2011, Abb. 86. 8, Abb. 87. 5). A szlovákiai Abaújszina/Seňa településről, illetve Zilahról/Zalău (Matei 1997, Taf. III. 17) származó töredékeken az ív függőleges helyzetben található (Lamiová-Schmiedlová 1969, Abb. 42. 35).

A tál mellől előkerült gömbölyű, kézzel formált edényen egyszerű, gondatlanul kivitelezett kör és ovális minta látható *(2. kép 2b)*. A sugaras kör aszimmetrikus, leginkább a csengersimai III.4.a vagy a III.6 típusú minta elferdítése (Gindele–Istvánovits 2011, Abb. 98). A 153. objektum korsójának vállán az enyhén benyomott, szabályos, sugaras körök virágszirom alakban jelennek meg *(2. kép 4b)*. A körök keresztet formáló közepe szintén a csengersimai III.4.b mintát követi (Gindele–Istvánovits 2011, Abb. 87. 16–19). A koncentrikus elrendezés Bologd/Blažicéről ismert (Lamiová-Schmiedlová 1969, Abb. 42. 41).

A gömbölyű tál rendszertelen, gondatlanul benyomkodott, fogazott ovális mintájának *(2. kép 5b)* nincs párhuzama a feltárt műhelyekben. A kör alakú bepecsételések a késő császárkorban eltérőek. Hasonló becsételt kerámia ismert a megyéből (K. Végh 1975, IV. tábla 5), de fogazott bepecsételések a gepida anyagban is találhatóak (Hódmezővásárhely-Kishomok, 1. sír; Csallány 1961, CCXX t. 6). A 275. str. jelenség F13 formájú tálján a kettős rovátkolt félkör szorosan egymás fölé pecsételt sugaras köröket köt össze *(3. kép 1b)*. Az elrendezés megtalálható Csengersimán (Gindele–Istvánovits 2011, Abb. 99. 10) és Zilahon/Zalău (Matei 1997, Taf. XXXVI. 221). A kör egyesével való használata az egyik legáltalánosabb motívumnak mondható. A 276. ház anyagában szabályos, egymás felé illesztett sugaras körök és hármas, sugárirányban elhelyezkedő kettős vonalak láthatóak *(3. kép 3b, 4b)*. Az egyszerű motívumok számos variációban fordulnak elő, az ornamentika a töredékesség miatt nem azonosítható.

Érdekesebb a durván korongolt töredék: a fényezett felületen rendszertelenül elszórt fogazott kettős kör, vonal és ovális motívum egyértelműen helyi utánzatnak tartható *(3. kép 2b)*.

A 296. tüzelőhelyből előkerült töredék felületének és rombusz alakú mintájának *(3. kép 5b)* viszont számos párhuzama a csengersimai 1300B műhely anyagában (Gindele–Istvánovits 2011, Abb. 95. 7) fordul elő. A házba ásott gödörből előkerült, durván dolgozott felületű bikónikus tál nagy, sugaras kör alakú bepecsételt mintái is illeszkednek a kialakításhoz: a körök mérete, a vonalak vékonysága *(3. kép 6b)* nem általános sem a csengersimai, sem a Blažice-i műhely termékei közt.

ÖSSZEFOGLALÁS

A garadnai bepecsételt díszítésű kerámia előzetes vizsgálata során csak általános tendenciák állapíthatóak meg. A legtöbb töredék előfordulásuk alacsony száma, kialakításuk, formavilágúk alapján egyértelműen importnak tekinthető. Rétegtani helyzetük arra utal, hogy a település életének középső szakaszában lehettek használatban; a lelőhely előzetes kronológiája alapján ez megfelel a kutatásban meghatározott gyártási időszaknak (Gindele–Istvánovits 2011, 149). A technológiai és formai jegyek alapján a töredékek nagy része jól illeszkedik a publikált műhelyek leletanyagába. Két táltöredék alacsonyabb minőséget, eltérő mintakincset mutat. Érdekes jelenség a kézzel formált, fényezett edényke bepecsételt díszítése, felveti a díszítési mód helyi alkalmazásának kérdését.

A fenti tanulmány célja elsősorban az anyag közreadása volt. A bepecsételt kerámiaműves kör kutatásának jelen állása szerint az egyes töredékek műhely szerinti azonosítása még nem lehetséges. A garadnai településen előkerült import töredékek felhívják a figyelmet a lelőhely tágabb kapcsolatrendszerére, melynek megrajzolása még további kutatásokat igényel.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretném megköszönni Csengeri Piroskának és Pusztai Tamásnak, hogy garadnai feltárásuk leletanyagát feldolgozásra átadták nekem.

A *terra sigillata* anyag meghatározásáért Gabler Dénesnek tartozom köszönettel, valamint köszönöm Gyalai Anna Zsófiának, hogy szakdolgozatának eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

IRODALOM

Csallány 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.).* Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.

Csallány 1966: Csallány, D: Die Bereg-Kultur. *Acta Antiqua et Archaeologica* 10 (1966) 87–88.

Csengeri–Pusztai 2008: Csengeri P. – Pusztai T.: Császárkori germán település a Hernád völgyében. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 47 (2008) 89–106.

Filip 2008: Filip, C. C.: *Ceramica ştampilată de la Porolissum. — Die gestempelte Keramik von Porolissum*. Cluj Napoca 2008.

Gabler 1968: Gabler, D.: Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. — A Barbaricum importjának néhány kérdése. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 211–242.

Gindele 2010: Gindele, R.: *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens.* Satu Mare 2010.

Gindele–Istvánovits 2009: Gindele, R. – Istvánovits, E.: *Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima-Petea*. Satu Mare 2009.

Gindele–Istvánovits 2011: Gindele, R. – Istvánovits, E.: *Die römerzeitlichen Töpferöfen von Csengersima-Petea*. Satu Mare 2011.

Gyalai 2009: Gyalai A. Zs.: *Garadna-Elkerülő út, 1. lelőhely terra sigillata leletanyagának elemzése*. Egyetemi szakdolgozat, SZTE BTK Régészeti Tanszék. Szeged 2009. Kézirat.

Istvánovits 1993: Istvánovits, E.: Some Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age. — Príspevky k dejinám Szatmársko-Beregskej nižiny v dobe rímskej. *Východoslovensky Pravek* 4 (1993) 127–142.

Istvánovits 1997: Istvánovits, E.: Some data on the ethnical and chronological determination of the Roman age population of the Upper Tisa region. — Noi săpături archeologice in hotarul localităţii Beregsurány (Comitatul Szabolcs-Szatmár-Bereg). *Acta Musei Porolissensis* 21 (1997) 717–742.

Jurečko 1981: Jurečko, P.: Výskum v Trstenom pri Hornáde. — Grabung in Trstené pri Hornáde. *AVANS* 1981 (1982) 138–140.

Kaminská 2005: Kaminská, L.: Dve fázy osídlenia z doby rímskej v Čičarovciach. — Zwei Besiedlungphasen aus der römischen Kaiserzeit in Čičarovce. *Východoslovensky Pravek* 7 (2005) 57–82.

Kotigorosko 1995: Kotigorsko, V. G: *Ţinuturile Tisei Superioare in veacurile III. i.e.n. – IV. i.e.n. (Perioadele La Tène şi romană).* Biblioteca Thracologica 11. Bucureşti 1995.

Kotigorosko 1997: Kotigorosko, V. G: Stamped ceramics of the Upper Tisza Region. *Acta Musei Porolissensis* 21 (1997) 800–808.

Lamiová-Schmiedlová 1969: Lamiová-Schmiedlová, M: Römerzeitliche Siedlungske-ramik in der Südostslowakei. *Slovenská Archeológia* 17/-2 (1969) 403–502.

Lamiová-Schmiedlová–Tomášová 1995: Lamiová-Schmiedlová, M. – Tomášova, B: Töpferöfen von der Wende des 4/5 Jh. in Ostrovany, Bezirk Presov. In: *Kelten, Germanen, Römer in Mitteldonaugebiet von Ausklang der Latène-Zivilization bis zum 2. Jh.* Hrsg.: Tejral, J. – Pieta, K. – Rajtár, J. Brno–Nitra 1995, 121–127.

Mączyńska 2001: Mączyńska, M.: Einige Fibeln südlicher Herkunft im Hortfund von Łubiana in Pommern. In.: *International Connections of the Barbarians of*

the Carpathian Basin in the 1–5th centuries A.D. — A Kárpát-medencei barbárok nemzetközi kapcsolatai az I–V. században. Eds: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 77–93.

Matei 1997: Matei, Al.: Die Töpferöfen für graue stempelverzierte Keramik aus Zalău. Cuptoarele pentru ars ceramică cenuşie ştampilată descoperite la Zalău. *Acta Musei Porolissensis* 21 (1997) 367–455.

Matei–Stanciu 2000: Matei, A. V. – Stanciu, I.: *Vestigii epoca Romană (sec. II–IV. P.Chr.) în spaţiul Nord-Vestic al României. — Funde der römischen Kaiserzeit (2–4. Jh. n. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens.* Zalău–Cluj-Napoca 2007.

Mike 1991: Mike, K.: *Magyarország ősvízrajza és felszíni vizeinek története*. Budapest 1991.

Pastor 1960: Pastor, J.: Sídlisko v Blažiciach. *Archeologické Rozhledy* 12 (1960) 800–810.

Pastor 1961: Pastor, J: Sídliskový výskum v Blažiciach. — Die Forschungsgrabung auf der Siedlung in Blazice. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 6 (1961) 83–122.

Pintye 2009: Pintye G.: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. — Die Beinkämme der Sarmatensiedlungen im Karpatenbecken. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 165–196.

Salamon–Török 1960: Salamon, Á. – Török, Gy.: Funde von Nordost-Ungarn aus der Römerzeit. *Folia Archaeologica* 12 (1960) 145–172.

Soós 2011: Soós E.: Császárkori ipari (?) tevékenység nyomai a Hernád völgyében. — The signs of Roman age industry in the Hernád-valley. *Archeometriai Műhely* 2011/-4 (2011) 329–336.

Thomas 1960: Thomas, S.: *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. 8. Leipzig 1960.

Vaday 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wisenschaften 17–18 (1988–1989). Budapest 1989.

K. Végh 1975: K. Végh K: Régészeti adatok Észak-Magyarország I–IV. századi történetéhez. — Archaologische Beitrage zur Geschichte Nordostungarn im I–IV. Jh. u. Z. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 13–14 (1975) 65–130.

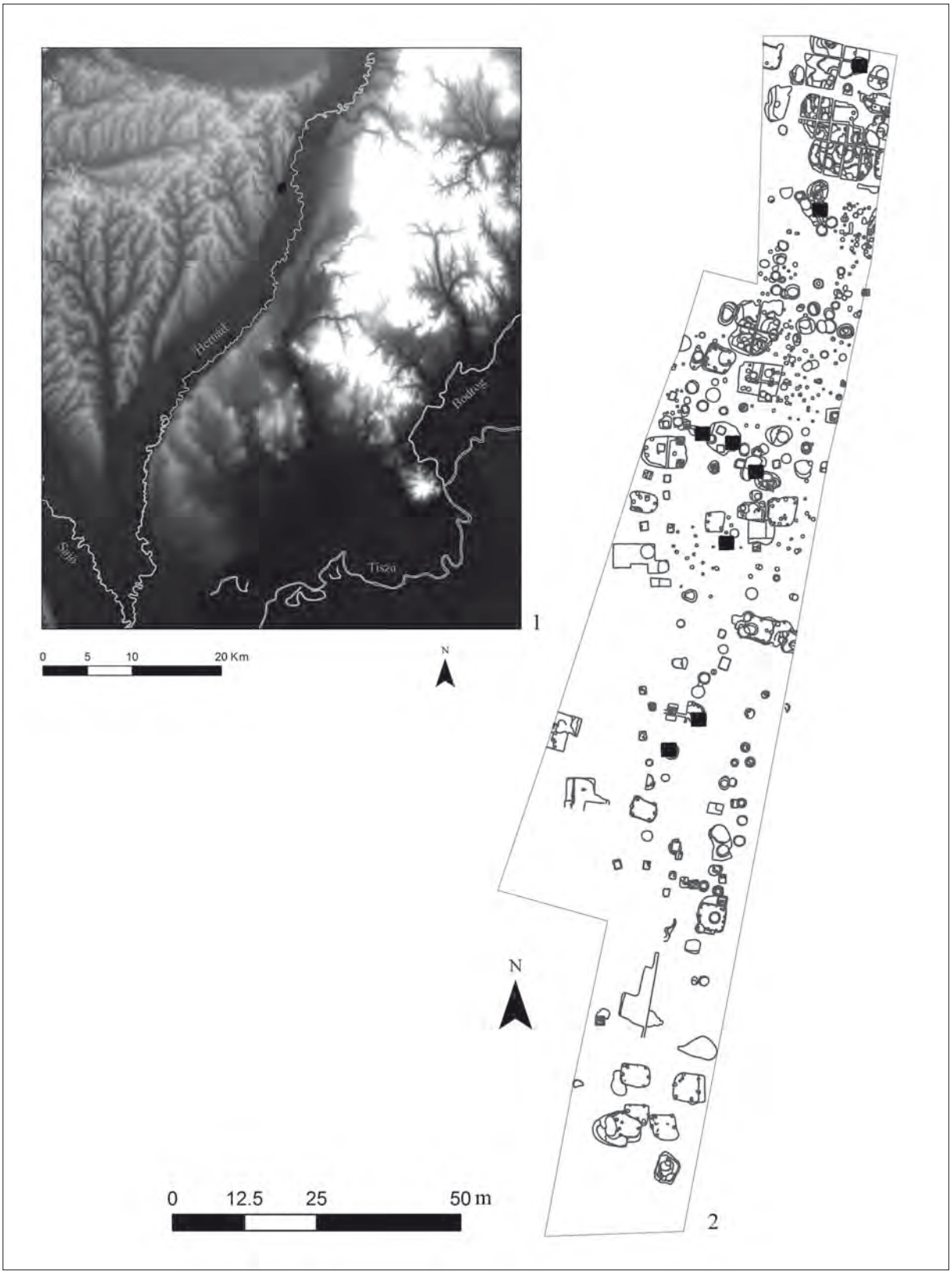
THE DISTRIBUTION OF STAMPED POTTERY IN THE BARBARICUM THE STAMPED POTTERY FRAGMENTS FROM GARADNA-BYPASS, SITE 1

Stamped wares turned on a fast wheel represent a distinct group in the pottery of the Barbaricum during the Roman Age *(Figs 2–3)*. Their production and use can be located to the Upper Tisza region. The preliminary assessment of the stamped vessels from Garadna only allows a few general conclusions. The low number of the vessel fragments, their different build from the other wares turned on a fast wheel and their form clearly indicated that they were imports.

Their stratigraphic contexts suggest that they had been used during the middle phase of the settlement's occupation, which according to the settlement's rough chronology corresponds to the period when these wares were made.

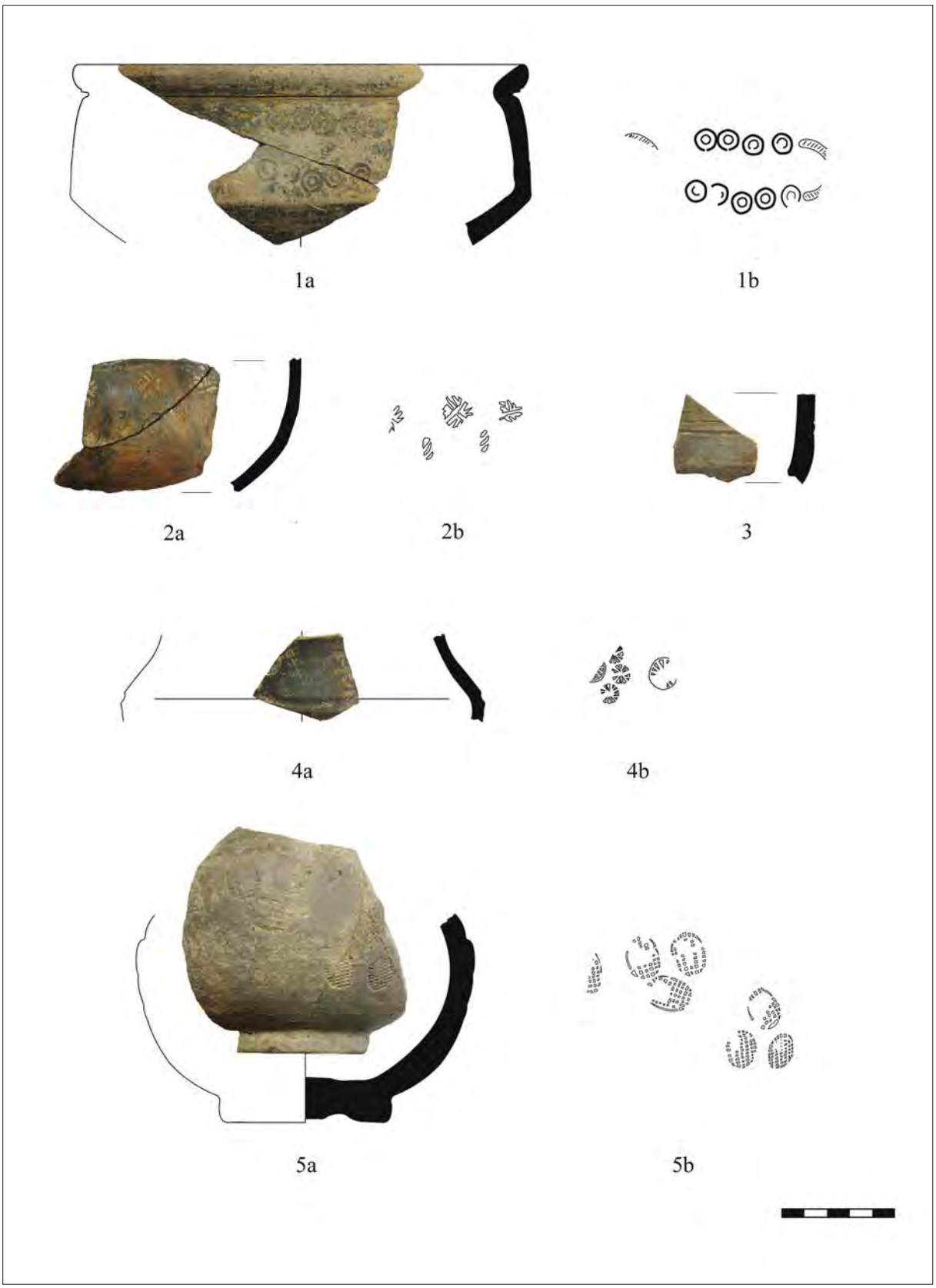
The technological and formal traits of most fragments are consistent with the products of the region's known workshops. Two bowl fragments represent vessels of a poorer quality with a decorative pattern differing from the others. One unusual fragment comes from a hand-thrown, polished pot with stamped decoration, raising the possibility that this ornamental technique may have been adopted locally.

The current state of research on stamped pottery does not enable linking individual vessel fragments to a particular workshop. The import vessels found at Garadna reflect the settlement's wide-ranging contacts.

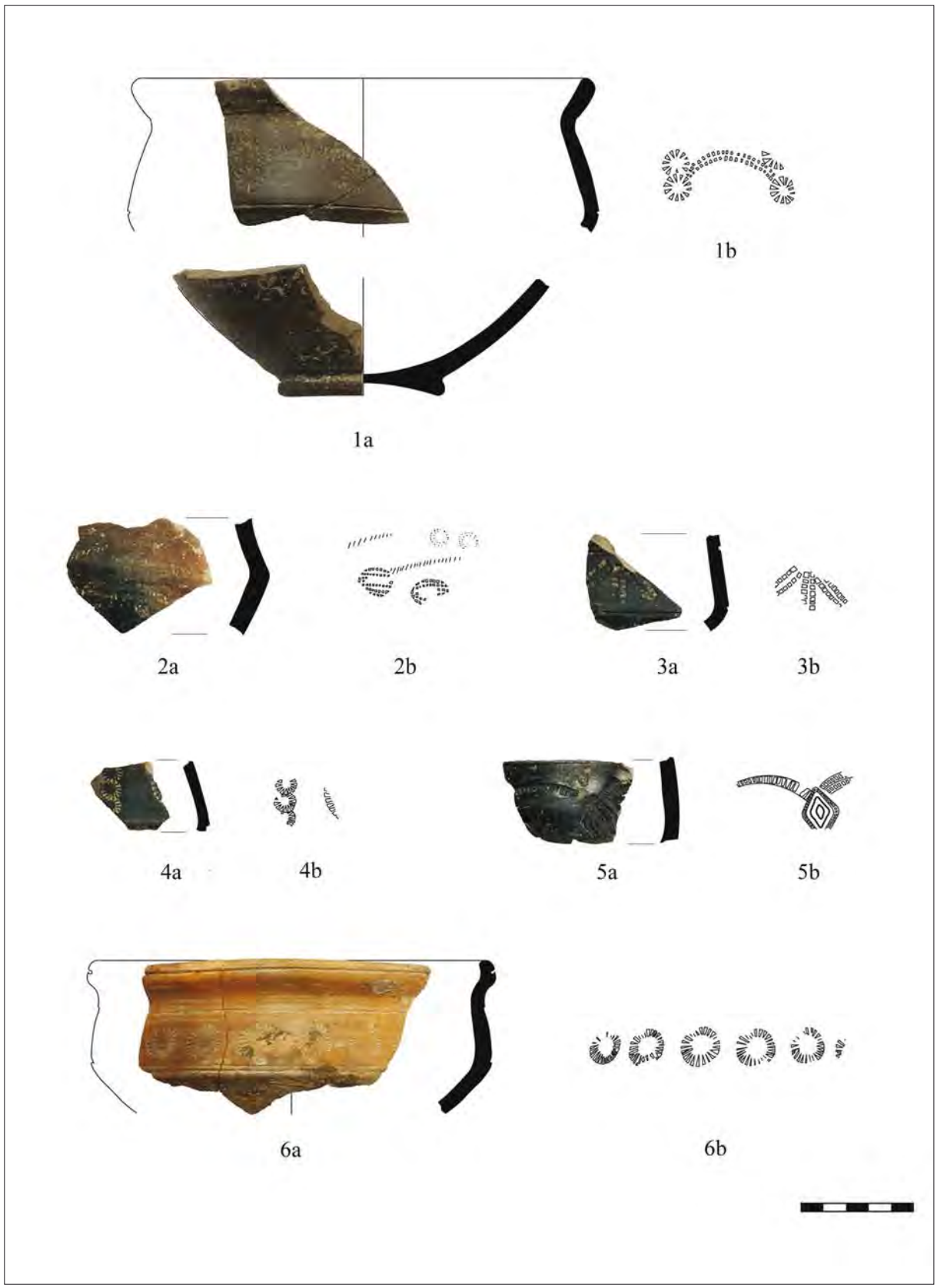

1. kép. Garadna-Elkerülő út, 1. lelőhely. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: A lelőhely összesítő felszínrajza (■ – bepecsételt díszítésű kerámiát tartalmazó jelenségek)

Fig. 1. Garadna-Bypass, Site 1. 1: Location of the site; 2: Plan of the excavated area (■ – features yielding stamped pottery)

2. kép. Garadna-Elkerülő út, 1. lelőhely pecsételt díszítésű töredékei. 1–2: 42. és 50. str.; 3: 103. str.; 4–5: 153. str.
Fig. 2. Stamped vessels from Garadna-Bypass, Site 1. 1–2: Contexts 42 and 50; 3: Context 103; 4–5: Context 153

3. kép. Garadna-Elkerülő út, 1. lelőhely pecsételt díszítésű töredékei. 1: 275. str.; 2–4: 276. str.; 5: 296. str.; 6: 323. str.
Fig. 3. Stamped vessels from Garadna-Bypass, Site 1. 1: Context 275; 2–4: Context 276; 5: Context 296; 6: Context 323

A KÉSŐ RÓMAI ÉS KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI GYORSKORONGOLT HÁZIKERÁMIA TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁSAI AZ ALFÖLD KÖZPONTI TERÜLETEIN

*MASEK Zsófia**

Az alföldi késő szarmata és gepida kori, korongolt házikerámia elkülönítésének lehetőségeit röviden többen, számos esetben összefoglalták (Vaday 1989, 161–162; MRT 8, 28; B. Tóth 1991, 100–101; Vörös 1992, 26; Vörös 1994, 50–53; B. Tóth 2006, 107–108). Az értékelések nemcsak a két korszak anyagának elkülönítésére, hanem tágabb összefüggésekre is koncentrálnak, de ennek háttere, a kerámiatípusok részletező, összehasonlító technológiai leírása hiányzik. Jelen tanulmány célja e hiány pótlása: a késő szarmata, valamint a gepida kori gyorskorongolt házikerámia közti alapvető technológiai különbségek elkülönítése, technológiai jellemzőik tisztázása, és az elkülönítés bizonytalanságainak jelzése.

Az elemzés Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A lelőhelyegyüttes anyagán alapul, ahol a szarmata lelőhelyet egy nagy kiterjedésű gepida kori település rétegzi felül (Masek 2012). A kerámiaanyag rendszerezése ebben az esetben a kontinuitási problémák miatt kiemelkedően fontos. Ez csak olyan részletes technológiai jellemzők figyelembe vétele alapján végezhető el, amelyhez egyik korszak esetében sem állt rendelkezésre követendő példa. Ezért fokozottan érvényes, hogy az anyagfelvétel rendszere és az értékelés szempontjai szorosan összefüggnek, és egymást a munka végeztéig folyamatosan formálják. Eredménye, hogy a részletes technológiai tipológia segítségével a töredékes anyag túlnyomó részét formailag is meghatározható kerámiatípusokhoz, ezáltal kulturális egységekhez is köthetjük.[1]

SZARMATA KERÁMIA

A késő szarmata kori gyorskorongolt, erősen soványított, „szemcsés” kerámia túlnyomó része Rákóczifalván egy jól körülírható technológiai típusba tartozik, amely az üllői fazekasműhelyen gyártott szemcsés kerámia jellegzetességeivel egyezik meg (Tari 2006, 12, 46; Istvánovits et al. 2011, 348–349, Fig. 9–10). A gyorskorongolt, erősen soványított kerámiának más típusai is megjelennek az anyagban, de ezek száma messze alulmarad az üllői-típusú kerámiához képest.

Az üllői fazekasműhely anyagának elemzése során felmerült, hogy ezt a típusú kerámiát hurkatechnikával, majd utánkorongolással készítették (Istvánovits et al. 2011, 348–349). Az edények azonban a gyorskorongolt kerámiával azonos korongozási nyomokat mutatnak. A különböző, bonyolult kiképzésű, gyakran fedőhornyos peremek kialakítása csak gyorsan forgó korongon volt lehetséges *(1. kép 1–2)*. Az edényfal egyenletes vastagságú, általában a nyaktól lefelé teljes felületén, kívül-belül enyhén bordázott. Az edények egyik legfontosabb technikai sajátossága, hogy rajtuk gyakran látható a korongról történt levágás nyoma, amely koncentrikus íveket vagy hurkokat alkot az edények talpán *(1. kép 6)*. Az anyag egy részén a levágásnyomokat gondosan elsimították. A talp szélét általában keskeny gyűrűszerűen körbeveszi a fölösleges anyag, amit csak felületesen dolgoztak el, esetenként kissé rásimították az edényfalra. A rajzok alapján ugyanez jól kivehető pl. a váci anyagon is (Istvánovits–Kulcsár 2005, Fig. 3).[2] Amikor ez a „bocskor” hiányzik, az oldalfal ott is éles sarkot képezve, függőlegesen vagy enyhén kihajlóan csatlakozik a talphoz.

A fazekak felülete a durva soványító anyagtól érdes. Az edényeket a korongozás végén valamilyen puha anyaggal áttörölhették, az agyagszemcsék rendeződésének köszönhetően a felület homokosabb, csillámosabb. Ugyanakkor a soványító anyag csak kis mértékben látszik a felszínen, és annak elhúzása, a felület kipattogzása sem jellemző *(1. kép 3–4)*. Utólagos simításnyom nem fordul elő az edényeken. Az egyenletesen hullámzó felület nem értékelhető díszítésként.

* Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 1113 Budapest, Daróczi utca 1–3. masekzso@gmail.com

[1] A lelőhelyek anyagfelvétele még nem zárult le. Ezért a következőkben statisztikai adatok nem szerepelnek, és csak az egyértelmű tendenciákat hangsúlyozom.

[2] Ez az ún. bocskor vagy papucs a középkori-újkori kerámiaművesség alapján szintén a gyorskorongolt kerámia sajátossága (a megfigyelést Véninger Péternek köszönöm).

A rákóczifalvi szarmata szemcsés kerámia teljes mértékben díszítetlen. Összességében megállapíthatjuk, hogy a makroszkopikusan megfigyelhető jellegzetességek arra utalnak, hogy az edények formázása a talp esetleges simításán kívül kizárólag gyorsan forgó korongon történt. Az ebből adódó technológiai sajátosságok adják a legfontosabb megkülönböztető jegyeket a gepida szemcsés kerámiához képest.

Az edények készítéséhez használt alapanyag a finomkerámiához hasonlóan kövér vagy jól iszapolt agyag lehetett, amelyet erősen soványítottak. A soványító anyagot kisméretű, általában fehér színű, legömbölyített kavicsszemcsék képezik, ritkán kis mennyiségű zúzott kőből vagy a két anyag keverékéből is állhat. A soványító szemcsék nagysága és eloszlása egyenletes, ami az adalékanyag szitálására, valamint az anyag gondos eldolgozására utal (Vaday 1989, 161). A kerámia egy része a kavicsszemcséken túl — általában kevés, kis szemcseméretű — meszet is tartalmaz. A meszes anyagú töredékek a soványító anyagon kívül semmiben sem különböztek a mész nélküli szemcsés kerámiától.

A szarmata szemcsés kerámia közel harmada jó minőségű, homogén színű felületet és törésfelületet eredményező redukált égetéssel készült. E mellett nagy számban — a rákóczifalvi finomkerámiánál mérttel azonos arányban — vannak jelen a kerámia szöveténél redukáltabb felületű töredékek. Ezeknél a falmag a felületnél világosabb, de redukált égetésre utaló színnel bír. A leggyakrabban sötétszürke felületű edények fehér kaviccsal sűrűn kevert, világosszürke törésfelülete nagyon jellegzetes képet mutat.

Az oxidált törésfelületű, redukált felületű töredékek (kétlépcsős redukciós eljárás, vö. Masek 2011) a szemcsés kerámia tizedét alkotják, azaz viszonylag nagy arányban vannak jelen a leletanyagban. A kerámiatípus színárnyalatait tekintve, a homogén égetésű töredékek közül messze kimagaslik a sötétszürke edények száma, amelyek a minta harmadát alkotják. Ezt a többi, világosabb szürke árnyalat, illetve a fekete követi.

Az égetéstípusok vizsgálata alapján megállapítható, hogy az elégtelen redukció égetésminőségei jóval nagyobb arányban jellemzők az anyagra, mint a finomkerámia esetében, azaz a finomkerámia égetése egyenletesebb, jobb minőségű. Az oxidált vagy elégtelen oxidáción átesett töredékek nagyon korlátozott számban vannak jelen. Esetükben égetési hibát, esetleg teljes másodlagos reoxidációt is feltételezhetünk. Az üllői anyag esetében ugyanezt tapasztalták,[3] azaz egyelőre bizonytalan, hogy az üllői típusú késő szarmata szemcsés kerámia esetében számolhatunk-e az oxidációs égetés tudatos használatával.

A kavicsos soványítású gyorskorongolt kerámia barbaricumi jelenlétére Vaday Andrea hívta fel a figyelmet (Vaday 1984, 31, 1. j.; Vaday 1989, 161–162; Vaday–Rózsa 2006, 95–96). Megállapította, hogy a kerámia formailag és technológiailag a római kerámiából ered, de valószínűleg barbaricumi műhelyek működésével is számolnunk kell. Ez a feltételezés az üllői fazekastelep feltárásával vált bizonyítottá (Tari 2006, 12; Istvánovits et al. 2011). A közelmúlt Pest megyei feltárásainak előzetes jelentései alapján a késő szarmata települések többségén jelen van ez az áru (Tari 2006, 15, 21, 37, 59, 63, 105–106). A Vác-Csörögi-rétről publikált, ebbe a körbe tartozó szemcsés fazekak a rákóczifalvi anyag legjobb párhuzamai (Istvánovits–Kulcsár 2005, Fig. 2–3). Jász-Nagykun-Szolnok megye területéről Cseh János az általa „pszeudo-gepida" árunak nevezett kerámiát a térségben nagyon gyakorinak tartja (Cseh 1998, 94, 14. 1–4). Megtalálható a kerámia Tiszaföldvár-Téglagyár pusztulási horizontjában is (Vaday 1994 117, T. III. 11–13).

Csongrád megyében a nagy felületű feltárások előtt csak néhány lelőhelyről volt ismert, amelyek a Tisza jobb partján sorakoznak, és a tiszántúli területről hiányoztak (Vörös 1994, 51–52). Az újabb közlések azt támasztják alá, hogy ezen a területen a gyorskorongolt szemcsés kerámia alárendelt szerepet játszott a helyi — elsősorban lassúkorongolt — késő szarmata házikerámia-típusokhoz képest (Vaday 1984; Ács 1992; Füle 1995; Rózsa 2000, 87; Pintye et al. 2003, 219–220; Sóskuti 2005, 246; Vaday–Rózsa 2006, 91; Sóskuti 2010, 176; Vaday 2011, 210–211, 494–495). A Vörös Gabriella által megfigyelt tendencia (Vörös 1994, 50–53) ma is helyesnek tűnik: ez az áru nagyobb mennyiségben csak a Tisza vonaláig jelentkezik, ettől keletre — a jobb kutatottság és több anyagközlés ellenére is — csak szórványosan tűnik fel, s mennyisége minimális.

Az üllői-típusú gyorskorongolt szemcsés kerámia és a lassúkorongolt kerámiatípusok (Vaday 1984) elterjedése az Alföld más-más területein koncentrálódik *(1. kép 7)*. A Rákóczifalva-Bagi-földek és a tiszaföldvár-téglagyári települések egyelőre kivételesnek számítanak abból a szempontból, hogy a gyors- és lassúkorongolt házikerámia közel azonos arányban fordul elő anyagukban. Ez a jelenség valószínűleg úgy értelmezhető, hogy a térséget az északi és déli főzőedényeket gyártó fazekasműhelyek is elérték áruikkal, és a lakosság mindkettőre igényt tartott. Ebben a szárazföldi utakon kívül, a Tiszának is szerepe lehetett. Az alföldi korongolt házikerámia technológiai regionalitása a gepida korra eltűnik.

[3] Mérai Dóra szíves szóbeli közlése.

GEPIDA KERÁMIA

A gepida kerámia korongolás-technológiai elemzése a szakirodalomból szinte teljesen hiányzik (kivéve B. Tóth 2006, 81–82, 102–103), amely elsősorban az anyag homogenitásával magyarázható. A gepida kerámia leggyakoribb technológiai típusát gyorskorongolt, erősen soványított, utándolgozott felületű kerámiaként határozhatjuk meg. Ez a csoport Rákóczifalván a gepida kerámiaanyag közel kétharmadát alkotja.

Vaday Andrea a késő szarmata kori szemcsés kerámia első összefoglalásában megjegyezte, hogy az edények a gepida kori anyagtól abban különböznek, hogy rajtuk a késsel való levagdosás nyomai nem figyelhetőek meg (Vaday 1989, 161). A technológiai típus elkülönítését ez az állítás alapozta meg, azaz kijelenthető, hogy a szarmata és gepida kori leletanyag elkülönítésére legjobban a felületkezelés vizsgálata alkalmas (a módszer határait lásd alább). A felületkezelés ebben az esetben azonban a végső forma előállításának utolsó munkafázisát is jelenti, ezért a gyártástechnológiától nem választható el.

A gepida kerámia gyártástechnológiájával kapcsolatban az első eldöntendő kérdés szintén az, hogy lassú- vagy gyorskorongolt anyaggal van-e dolgunk. A korongolási nyomok az edények falán nagyon egyenetlenek lehetnek, a felhúzás nyomainak finom vonalkötegei nem feltétlenül alkotnak vízszintes és egymással párhuzamos sávokat. Az edényperemek viszont általánosságban jó minőségű, gyorsan forgó korong használatát mutatják. Az edények alján, a korongon való felhúzás bizonyítékaként erős spirális, illetve koncentrikus nyomok vehetők ki *(2. kép 1–2)*. Ezek olyan edényeken is jelentkeznek, amelyeken az oldalfal a lassúkorongoláshoz hasonló technológiai nyomokkal ellátott.

Kevés kivételtől eltekintve a rákóczifalvi anyag egy korongolás-technológia különböző minőségű változatait mutatja. Amennyiben a gyorskorongolás definíciójának tekintjük, hogy az edényen a korongon való felhúzás nyomai egyértelműen azonosíthatók, úgy a gepida korongolt kerámia a fogalomnak megfelel.[4] A lassú- vagy gyorskorongolás kérdésköréhez csak a gepida anyag belső technológiai nyomai vehetők figyelembe. A külső felületkezelés minősége, durvasága, a korongolás minőségével egyáltalán nem mutat törvényszerűen párhuzamot.

Az edények korongról való leválasztása többnyire úgy történt, hogy egy éles, nagy felületű szerszámmal, valószínűleg késsel levagdosták őket. A szarmata kori edények fala a talp felé egyenletesen vastagszik. Ezzel szemben a gepida edények esetében korongolás és levágás után — valószínűleg ugyanazzal az eszközzel, amivel az edényt levágták a korongról — gyakran az edény hasát is végigdolgozták *(2. kép 3–5)*. Ezt ferde, erőteljes mozdulatokkal végezték el. A levágásnyomok többnyire egy irányba tekintenek, és — többé-kevésbé szabályosan — egymásra rétegződnek. Az erősen kihajló hasi részek eldolgozásához korongon nem lehetett volna hozzáférni. Az edényt ezért eldolgozás közben vagy a másik kézben tarthatták, esetleg a korongra szájjal visszahelyezhették, de mindenképpen az edény lassú forgatására volt szükség. Kérdéses, hogy ezt egyből a korongozás után vagy rövid száradás után végezték el. A gyakran megfigyelhető éles kontúrok, a durvább faragásnyomok, valamint a kissé fényes hatást keltő levágásnyomok arra utalnak, hogy az edények egy részén, egy száradási fázis után végezték el a műveletet akkor, amikor az edény aljrésze még alakítható volt, de már nem rogyott össze az erőhatástól.

Az edények falvastagsága és felülete egyenetlen, a korongozás ellenére gyakran nem alkotnak forgástestet. Az utándolgozás eredménye lehet egyenletesen (a belső felülettel párhuzamosan) megvastagodó aljrész, azaz gömbölyű profilú, viszonylag finomabb eldolgozás, de — talán tudatosan létrehozott — szabályos, kónikus hasrész is. Más, erősen elvékonyodó, túlságosan is „lefaragott” falú edényeken pedig a durva nyomok homorúan ívelő felületet hoztak létre. Ezek a jelenségek a belső felületen nem tükröződnek; a szarmata fazékaljakhoz hasonló, kissé konkávan felhúzott aljrészek nem fordulnak elő.

A gepida edénytalpak között az eldolgozottság gondossága alapján alkothatunk típusokat. A korongolás-technológiából adódóan talpgyűrűk és talpperemek nem jelennek meg az anyagban. Egyes edények talpa a késnyomok miatt éles szöget zár be a talppal, másokat többé-kevésbé tompára eldolgoztak. A harmadik típusnál a talpél külsejére kissé rádolgozták a fölösleges agyagot. Feltehetően ez is a korongolás-technológia jellemzője, amelyet a „bocskoros” talpkiképzés fordítottjának tekinthetünk: abban az esetben a falrészre, míg itt a talpra dolgozzák rá a maradékot.

A késnyomok durvaságától függően az edények talpa finoman vagy durván szögletesedhet *(2. kép 4)*. Durvább utándolgozási nyomokat a köríves talpú edények is mutathatnak. Az edénytalpakon megfigyelhető nyomok közül hiányzik a szarmata gyorskorongolt szemcsés kerámiára oly jellemző koncentrikus, esetleg hurokban végződő, erős, mély levágás. Helyette a nyomok egymással párhuzamosak, egy vagy két, egymásra merőleges irányban, esetleg rendszer nél-

[4] A szarmata szemcsés kerámiához hasonlóan nem zárhatjuk ki, hogy a gepida kori anyag hurkatechnikával felépített és gyorsan forgó korongon utánkorongolt. Ezt petrográfiai vizsgálatok nélkül, makroszkopikus úton bizonyítani nem lehet. Ettől a kérdéstől függetlenül a két technológia két, egymástól szabad szemmel jól elkülöníthető, önálló hagyományba tartozik.

kül, több irányban fedik a talpat. Durvább nyomok is megfigyelhetők, amikor az edénytalpat — a hashoz hasonlóan — szinte lefaragták. A durva levágás olyan erősen kidomborodó talpat is eredményezhet, amikor az edény stabilitása sem biztosított. Mindezeket a nyomokat alkalomadtán el is simíthatták. Vízszintes talp és gondos elsimítás esetén a talp élének, peremének kidolgozása segíti a gepida meghatározást.

A szarmata edények oldalfalán nem ugrik ki a soványító anyag. A gepida kerámia nagy részén a soványító anyag ferde, hosszúkás, ék alakú nyomokat hagy maga után, és vagy a felületben marad az elkorongolás-nyomok végén vagy kipattogzik. Ugyan maga a technológiai nyom azonos, de a belső korongolásnyomok figyelembe vételével könnyen meghatározható, hogy ez korongolás közbeni vagy korongolás utáni simítóeszköz nyoma-e *(2. kép 6–7)*. A levágás- és simításnyomok az agyag minőségétől, csillámtartalmától, esetleg az eszköztől függően finom, selymes fényűek is lehetnek, de a jelenség tudatos fényezésként nem értékelhető.

A gepida fazekakon a nyaktól lefelé megjelenő fésűzött, árkolt díszítés, vagy lépcsősen bordázott test[5] többnyire szintén könnyen elkülöníthető a szarmata fazékvállak egyenletesen bordázott, korongolt, díszítetlen felületétől. A szarmata edények hullámos belső felületétől eltérően, a gepida edények belsejében a korongolásnyomok jóval élesebben törnek, és a külső felszíntől — annak eldolgozása miatt — függetlenül jelentkeznek.

A korongolás-technológiai kérdésekre az anyag részben önmaga ad választ. A levágásnyomok alapján az edényeket a korongra szorosan rátapasztották. Ez gyorsan forgó korongra és a fazekas mindkét kezének használatára utal, azaz a felhúzást valószínűsíti. Durván soványított talpú edények, amelyek a korong „felszórására" utalnának, e technológiai típusban nem fordulnak elő. A finomabb-durvább levagdosás-nyomok tömeges jellege azonban ellentétes folyamatot mutat, arra utal, hogy az edény felhúzásán túl, a végleges forma kialakítása a fazekasoknak nem sikerült. Az edény alsó része jóval vastagabb maradt a kívánatosnál, amely az edényt formátlanná és nehézzé tette, ezért alakulhatott ki a lefaragás gyakorlata.

A rákóczifalvi utándolgozott felületű kerámiában uralkodó a durva homokos soványítás. Az edények felülete érdes és „száraz" (a szarmata szemcsés kerámia „zsírosabb"). Az agyag nagyon tömör, jól összedolgozott, a kerámia többnyire jó minőségűen, vékony falúra korongolt, keményre égetett, nem porózus. Az anyag homogén minősége arra vall, hogy a homokot tudatos soványító anyagként használhatták, és nem az agyag eredeti összetevője lehetett.

A tört kavicsos soványítás szintén nagy mennyiségben jellemző az anyagra. Szintén gyakoriak a finom homokkal és kevés tört kaviccsal együtt soványított töredékek. Ritkák és jellemzően a vastag falú hombárok esetében figyelhetők meg a nagyon durva, akár 1 cm-es kavicsokat is tartalmazó edények. A szitált kavicsos soványítás a szarmata korhoz képest erősen visszaesik, de bizonyosan jelen van. Szemcsézettsége a gepida korban sűrűbb lesz, azaz gyakoribb a nagy mennyiségű, nagyon kisméretű, legömbölyített kavicsok használata. A meszes soványítás-típusok kis mennyiségben jellemzőek. A tört kerámia használata önmagában szinte teljesen hiányzik a technológiai típusból, így a teljes gepida kerámiaanyagból is, de kaviccsal együtt néha előfordulhat.

A késő szarmata kori edények égetéséhez képest az anyag számottevő változásokat mutat. A homogén redukciós égetés szerepe közel azonos marad, de a tovább redukált felületű, valamint a kétlépcsős redukciós égetésű kerámia szerepe nagymértékben visszaszorul. Helyettük a tökéletlen redukció égetésminőségeinek jelentősége növekszik, és jóval több az oxidált vagy gyengén oxidált töredék. Legnagyobb arányban — mintegy az anyag ötödére jellemző — az oxidált héjú reduktív égetés növekszik meg, amely a szarmata anyagban alig figyelhető meg. Ez az égetésminőség azt jelenti, hogy egy redukált felületű és törésű edény törésfelületének széle (héja, köpenye) oxidáltabb, világosabb színt vesz fel, jellemzően pl. világosszürke színt a sötétszürke edények esetében. A jelenség gyors, szabályozott atmoszféraváltozásra utal az égetőtérben az égetési folyamat végén, amelyet azonban még egy redukció követett.

Az égetés fő tendenciái hasonlóak maradnak, de az adatok összességükben az égetésminőség romlását, esetlegességét mutatják a szarmata kori anyaghoz képest. Az elégtelen redukciós égetésű edények száma a gepida korban már bőven meghaladja a jól redukáltakét, és szintén számottevő mennyiségű az elégtelen oxidáción átesett töredék.

A leletanyagot szín szerint a fekete kerámia uralja (mintegy 40%). Az edények színárnyalatai között a világosszürke töredékek száma szinte jelentéktelenné zsugorodik, a középszürkék mennyisége csökken, a sötétszürkék aránya drasztikusan visszaesik a szarmata kori anyaghoz képest.

Más településanyagokban más soványítás- és égetéstípusok uralkodhatnak (vö. B. Tóth 2006, 102),[6]

[5] Részletes technológiai leírását lásd B. Tóth 2006, 103!

[6] A hódmezővásárhely-kishomoki gepida telep anyagában a durva homokos soványítás nagyon kis mennyiségben van jelen a tört kavicsoshoz képest, a színárnyalatokat a szürke világosabb árnyalatai uralják. A korongolás-technológia azonos hagyományt követ. A kishomoki település gepida kori leletanyagának feldolgozását Soós Eszterrel közösen kezdtük el.

ezért a kapott képnek egyelőre csak lokális jelentősége van. Kérdés, hogy a különbségek kronológiai okokra is visszavezethetőek-e, vagy pusztán a műhelykörzetek közti különbségeket jelzik.

A korongolás-technológia azonban a gepida kultúra elterjedési területére és a teljes korszakra jellemző kerámiahagyományt jelezhet. Erre az is utal, hogy a finomkerámia és az erősen soványított edények korongolás-technológiája — a szarmata kortól eltérően — lényegében azonos. A korongolás minőségi különbségeinek jelenléte a gepida finomkerámiára is igaz, a maga határain belül. Szögletesedő talpak a gepida díszkerámián is előfordulnak. Mivel a díszkerámián a has és a talp fényezése az esetleges utándolgozást elrejti, így a sokszögű talp a házikerámia készítésével azonos technika bizonyítékának tekinthető. A finomkerámia felületkezelési technikája a késő szarmata–hun korhoz képest szintén változik: az utándolgozással párhuzamos folyamatként a felületkezelésben és a díszítésben a gyorskorong használata visszaszorul, és a szabadkézi fényezés válik kizárólagossá (Masek 2013, 239–241).

Kérdés, hogy a technológia hanyatlása mögött a fazekaskorong, vagy a fazekas-gyakorlat minőségromlását, esetleg az igények csökkenését is feltételezhetjük-e. Annyi azonban biztos, hogy az egyedileg kézzel véglegesre alakított edények elkészítése viszonylag sok időt igényelhetett. Ez a műhelyek és műhelykörzetek nagyságára is negatív hatással lehetett. Az erősen soványított, korongolt kerámia a gepida korban homogénebb képet mutat a késő szarmata kori Alföldhöz képest, ahol egymástól élesen elkülöníthető kerámiatípusokkal számolhatunk.

A szarmata és gepida szemcsés gyorskorongolt kerámia elkülönítését megnehezíti, hogy a gepida kontextusból származó szemcsés kerámia egy részén az utándolgozás nem figyelhető meg. Az edények túlnyomó többsége az utándolgozott felületű kerámia körébe tartozik. Az edények egy kisebb részén azonban a felületet a korongozás, esetleges korongon való áttörlés és a korongról való levétel után nem kezelték tovább, a hasi részt kézzel nem dolgozták el. Ezeket az edényeket sem az agyag puha állapotában, sem bőrkeményen nem díszítették. Ezt a minőséget a rákóczifalvi anyag felvétele során önálló technológiai típusba soroltam.

Az edények korongolás utáni alakítása erősen változó minőségű és kiterjedésű lehet. A rákóczifalvi anyagra többnyire a has maximális átmérő alatti, nagy felületen elvégzett átdolgozása jellemző. E fölött az edények — díszítés hiányában — kezeletlen felületűek. Rákóczifalván nagyon gyakori a fazékvállak sűrű befésülése (vö. B. Tóth 2006, 103–104). A díszített edényeken, a korongon való felhúzás finom nyomait mutató, teljesen kezeletlen felület a peremrészre, valamint a hasrész keskeny sávjára (a váll díszítése és az utándolgozás közé) korlátozódik. Az utándolgozott edények kialakítása miatt kisebb töredékek esetében előfordulhat, hogy az utándolgozatlan felületű típusba sorolhatók, holott maga az edény a másik típusba tartozik. Ez biztosan csak nagyobb töredékek és kiegészített edények esetében dönthető el. A problémát legjobban az szemlélteti, hogy aljtöredékek alig kerültek ebbe a technológiai típusba; a töredékek nagyrészt a perem és a nyak–váll régiójából származnak. Így a két technológiai típus elkülönítése részben mesterségesnek tekinthető. A különbség a leletanyag valós jellemzőit tükrözi, de az egykori egész edények tulajdonságait torzítva jeleníti meg.

Az utándolgozatlan felületű gepida töredékek a szarmata anyagtól más technológiai jellemzők figyelembevételével többnyire egyértelműen megkülönböztethetők. A durva homokos vagy tört kavicsos soványítás az esetek nagy többségében gepida töredékeket jelez. A korongolás bizonyos másodlagos technológiai jegyei szarmata kontextusból teljesen hiányoztak. Ilyenek lehetnek a nagyon egyenetlen, „csúszkáló” korongolásnyomok, a hasrész feletti, éles belső korongolási bordák,[7] a soványító anyagtól durva, érdes és száraz felület. A gepida töredékek falvastagsága a szarmatánál általánosan finomabb, a leletanyag apróbbra töredezett. A soványító anyag szemcséi az e típusba sorolt anyagban is kimozdulhatnak, ezek a nyomok azonban még a korongozás során keletkeztek, így mindig vízszintesek. Az edények kezeletlenek és díszítetlenek.

A soványítás-típusok és égetésminőségek tekintetében hasonló tendenciák rajzolódnak ki, mint az utándolgozott felületű kerámia esetében. Ezek a két típus bizonytalan elválasztásából is adódhatnak. Az anyagban a tört kavicsos és a durva homokos soványítás dominál. A szitált kavicsos soványítás a két technológiai típusban közel azonos mértékben van jelen. A színárnyalatokban legerősebben a fekete szín arányának növekedése figyelhető meg, a homogén sötétszürke szín rovására. A fekete színű töredékek azonban nem érik el az utándolgozott felületű kerámiában tapasztalt arányt.

A technológia más gepida településekről egyelőre nem ismert. Rákóczifalván a technológiai típushoz biztosan köthető formák egy olyan fazéktípushoz tartoznak, amelyek a gepida fazekakra jellemzőnek tartott tartománytól (lásd B. Tóth 2006, 98) eltérő, nagyobb peremátmérővel bírnak. Az edények jellegzetesen széles szájúak, erősen kihajló, fedőhornyos pereműek, többnyire hengeres vagy kissé kónikus nyakúak, erősen tagolt, majd hirtelen öblösödő válluk és nyúlánk hasuk van *(2. kép 8)*. Az antik hatást keltő, öblös vállú,

[7] A hasrészen ez a szarmata fazekakra is jellemző, vö. Istvánovits et al. 2011, 348!

nagy fazekak edénytípusa Rákóczifalván a rosszabb minőségű, utándolgozott fazekak közt is megjelenik.

Ezeket az edényeket egy olyan formai átmenetnek tarthatjuk, amely kapcsolatot teremt a késő antik házikerámia és a széles körben elterjedt gepida fazékformák közt. Az edénytípus eredetének tisztázása sokat segíthet a gepida kerámiát ért hatások tisztázásában. Formai jegyeik és mérettartományaik a szarmata szemcsés fazekakkal párhuzamba állíthatók, így azok közvetlen előképként is értékelhetők (vö. B. Tóth 2006, 107–108). A gepida kori formavilág kialakulásában azonban más barbár területek és a provinciális római területek anyaga is szerepet játszhatott (B. Tóth 2006, 105–109, 125), így egyelőre más hatásokkal is számolhatunk.

A jövőben mindkét gepida kori gyártástechnológia, és a ritkább edényformák eredete is további kutatást igényel. Ezt nehezíti, hogy a szomszédos területek késő római és kora népvándorlás kori korongolás-technológiájáról ugyancsak nagyon keveset tudunk. Az utándolgozás technikájának eredete így szükségszerűen bizonytalan. Jelenleg semmi sem zárja ki, hogy tömeges használatát helyi eredetűnek tartsuk, de általánosabb korjelenséggel is számolhatunk. A változások, az erős technológiai hanyatlás azonban mindenképpen jelzi a késő császárkori műhelykörzetek megszűnését, amelynek részletes vizsgálata a térségben zajlott egyéb strukturális folyamatok megértéséhez is hozzásegíthet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az üllői lelőhely Cegléden őrzött anyagának megtekintési lehetőségét és a lelőhely feldolgozásába való betekintést Kulcsár Valériának és Mérai Dórának köszönöm.

A kishomoki település gepida kori leletanyagának feldolgozási lehetőségéért Balogh Csillának és Lőrinczy Gábornak mondunk köszönetet.

IRODALOM

Ács 1992: Ács Cs.: Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez. — Anmerkungen zur Frage der spätsarmatischen Keramik. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 97–112.

Cseh 1998: Cseh J.: Római kori településtörténeti kutatások Kengyel határában. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* Szerk.: Havassy P. Gyulai katalógusok 6. Gyula 1998, 83–103.

Istvánovits–Kulcsár 2005: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Gritty pots. A characteristic type of Roman provincial import and barbarian pottery on the barbarian settlements of the Great Hungarian Plain. In: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003.* Ed.: Visy, Zs. Pécs 2005, 987–997.

Istvánovits et al. 2011: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. – Mérai, D.: Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum: Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten Internat. Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009.* Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Hrsg.: Bemmann, J. – Hegewisch, M. – Meyer, M. – Schmauder, M. Bonn 2011, 333–355.

Füle 1995: Füle P.: Adatok a későszarmata-hunkori kerámia kérdéséhez. — Beiträge zur Frage der spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramik. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 55–68.

Masek 2011: Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata–hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. — Angaben zu den Beziehungen der Sîntana de Mureš-Černjahov-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2011, 249–292.

Masek 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhelyek területén. — Settlements Surveys from the Early Phase of the Migration Period at Rákóczifalva-Bagi-földek (Sites 5–8–8A). In: *Hadak Útján XX. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–59.

Masek 2013: Masek, Zs.: Die kulturellen Beziehungen der hunnenzeitlichen Eliten im östlichen Mitteldonaugebiet am Beispiel der einglättverzierten Drehscheibenkeramik. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengelic, 16-19.11.2011.* Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 229–251.

MRT 8: *Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás.* Magyarország Régészeti topográfiája 8. Szerk.: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M. Budapest 1989.

Pintye et al. 2003: Pintye G. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: A kiskundorozsma-nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003.* 2004, 215–234.

RÓZSA 2000: Rózsa Z.: Késő szarmata teleprészlet Orosháza északi határában. — Ein spätsarmatisches Siedlungsdetail in der nördlichen Gemarkung von Orosháza. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája. Domaszék, 1999. szeptember 27–30.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 79–124.

SÓSKUTI 2005: Sóskuti K.: Szarmata településrészlet Kiskunfélegyháza, Pap-dűlő (451/3.) lelőhelyen. — Sarmatische Siedlung in Kiskunfélegyháza, Pap-dűlő (451/3). *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 235–273.

SÓSKUTI 2010: Sóskuti K.: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról Pusztaszertől Algyőig. — Sarmatische Siedlungsfunde auf der Trasse einer Gasfernleitung durch das Komitat Csongrád von Pusztaszer bis Algyő. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 2010, 171–193.

TARI 2006: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006.* Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szerk.: Tari E. Szentendre 2006.

B. TÓTH 1991: B. Tóth Á.: Gepida településnyomok a Körös–Tisza–Maros közén. — Gepidische Siedlungsspuren aus dem Körös–Theiss–Maros Gebiet. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/-2 (1991) 97–104.

B. TÓTH 2006: B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Budapest 2006.

VADAY 1984: H. Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. — Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980/81-1 (1984) 31–42.

VADAY 1994: Vaday, A.: Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská Archeológia* 42/-1 (1994) 105–124.

VADAY ET AL. 2011: H. Vaday, A. – Jankovich B. D. – Kovács, L.: *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992.* (with contributions of Bartosiewitcz, L. – Choyke, A. M. – Gyulai, F.) Varia Archaeologica Hungarica 25. Budapest 2011.

VADAY–RÓZSA 2006: Vaday A. – Rózsa Z.: Szarmata telepek a Körös–Maros közén 1. (Kondoros 124. Lh. – Brusznyicki-tanya). — Sarmatian settlements between the rivers Körös and Maros 1. (Kondoros, site no. 124 – Brusznyicki farm). *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 8 (2006) 89–130.

VÖRÖS 1992: Vörös G.: Késő szarmata falu emlékei Tápé-Széntéglaégető lelőhelyről. — Funden eines Dorfes aus der spätsarmatenzeit (Fundort Tápé-Ziegelbrennerei). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92-1 (1992) 11–30.

Vörös 1994: Vörös G.: Spätsarmatisch-hunnenzeitlicher Siedlungsteil in Bordány. *Specimina Nova* 1993 (1994) 37–57.

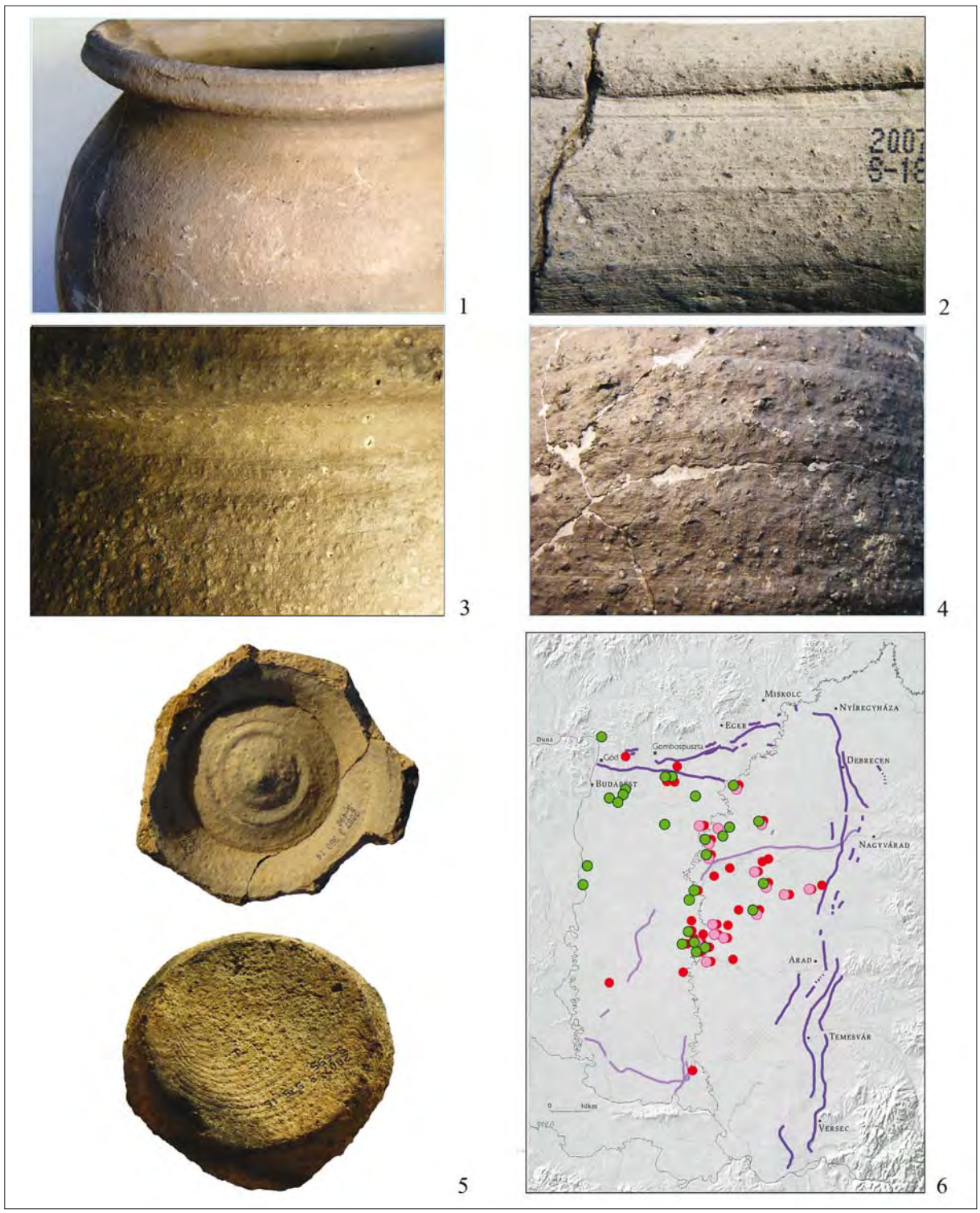
TECHNOLOGICAL CHANGES IN THE PRODUCTION OF WHEEL-THROWN COARSE POTTERY IN THE CENTRAL REGION OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN IN THE LATE ROMAN AND EARLY MIGRATION PERIOD

The study of the wheel-thrown coarse pottery of the late Sarmatian and the Gepidic period is hampered by the lack of a precise categorisation of types and of comparative technological descriptions. The main goal of this paper is to identify the principal technological differences between the wheel-thrown coarse wares of these two periods and to highlight any uncertainties in the technological traits on which a differentiation of this type is based.

The main traits of the overwhelming majority of the late Sarmatian wheel-thrown, heavily tempered, gritty pottery of the Middle Tisza region are similar to the main technological and typological features of the ceramic wares representing the Barbarian pottery produced in the workshop excavated at Üllő, south-east of Budapest. The vessels were cut from the wheel head using a tool, most probably a wire, which left round concentric traces. After this, their bases were smoothed, but the vessel was not treated additionally. All the macroscopic characteristics suggest that these vessels were built exclusively on the rotating wheel.

These technological features represent the main differences compared to Gepidic gritty pottery. The ceramic products of the Gepidic period were cut from the wheel head using a sharp, wide tool, most probably a knife. After the vessel was built, the belly of the pots was roughly pared, while other parts were additionally worked in different ways.

A distinction can be drawn between the two pottery types through a detailed analysis of the surface treatments, which in this case cannot be separated from the technology of how the vessels were built, e.g. thrown on a wheel. This change clearly reflects a process of decline – a better understanding of the process itself can offer new insights into the broader context of the transition between the two periods.

1. kép. 1, 3–4: Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A lelőhelyek késő szarmata kori gyorskorongolt szemcsés kerámiájának felületkezelése; 2, 5: Korongolásnyomok a perem és a talp belsején; 6: Elsimítatlan koncentrikus levágásnyom; 7: A gyors- és a lassúkorongolt késő szarmata kori házikerámia elterjedési területe a közölt leletanyag alapján: zöld–gyorskorongolt kerámia; piros – lassúkorongolt kerámia; rózsaszín – lassúkorongolt bográcsok

Fig. 1. 1, 3–4: Surface treatment of the late Sarmatian pottery turned on a fast wheel from Rákóczifalva-Bagi-földek, Sites 5–8–8A; 2, 5: Turning marks on the rim and on the base interior; 6: Unsmoothed concentric cutting off marks; 7: Distribution of late Sarmatian household pottery based on the published find assemblages: green – pottery turned on a fast wheel; red – pottery turned on a slow wheel; pink – cauldrons turned on a slow wheel

2. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A lelőhelyek gepida kori gyorskorongolt szemcsés kerámiája. 1–2: Belső korongolásnyomok; 3–5: A talp levágása és a hasrész utándolgozása; 6: Befésült díszítés utólag eldolgozott felülete; 7: A soványítóanyag gyenge, ferde elsimítása; 8: Utándolgozás nélküli kiegészített fazék részlete

Fig. 2. Gritty Gepidic period pottery turned on a fast wheel from Rákóczifalva-Bagi-földek, Sites 5–8–8A. 1–2: Interior turning marks; 3–5: The cutting off of the base and the post-treatment of the belly; 6: Smoothed surface after the application of combed decoration; 7: The light, oblique smoothing of the tempering material; 8: Detail of a refitted pot without subsequent treatment

5. SZÁZADI SÍROK HAJDÚNÁNÁS-FÜRJ-HALOM-JÁRÁS (M3 41/A) LELŐHELYRŐL

*RÁCZ Zsófia**

A LELŐHELY

2005 szeptemberében Hajdúnánás határában, az M3-as autópálya nyomvonalán, a 41/A számú lelőhelyen három, az 5. század 2. felére keltezhető temetkezés, ezen kívül szarmata telepjelenségek, szarmata kőrárkos temető részlete[1] és egy 19 sírból álló avar temető (Rácz–Szenthe 2010) került napvilágra. A lelőhely egy alacsony homokdombon feküdt. Az 5. századi sírok az ásatási felszín délnyugati szélén helyezkedtek el, egy csoportban, a szarmata temetkezések között *(1. kép 2)*. A sírfoltok a homokos altalajban igen nehezen voltak kivehetők, ezért az ásatók a felszínt kutatóárkokkal is átvizsgálták *(1. kép 1)*. Lehetséges, hogy mindössze ez a három sír alkotta a kis temetkezőhelyet, ám az is elképzelhető, hogy a szelvényen túl még továbbiak csatlakoznak a feltártakhoz.

A megelőző feltárást az ELTE BTK Régészettudományi Intézete végezte, az ásatás vezetője Anders Alexandra, Nagy Emese Gyöngyvér és Raczky Pál volt. A helyszíni sírleírásokat és rajzokat Sebők Katalin készítette.

SÍRLEÍRÁSOK

183/213. sír (2. kép 1):[2] T.: DNyNy–ÉKK (242–62º). H.: 220 cm, sz.: 73 cm, m.: 65 cm. A téglalap alakú sírgödörben felnőtt nő hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű váza feküdt: *45–55 éves nő* (ép koponya, állkapocs és váz), kisebb anyagcsere/hormonális eredetű megbetegedéssel *(hyperostosis frontalis interna)*, ami nemét és korát tekintve nem meglepő (MTM 2008.10.20.). Állatjáratok által kissé bolygatott. Mell.: 1. Háromszög alakú, háromgombos rugólemezű és rombusz alakú, madárfejes tűlemezű, rézötvözetből öntött *kengyelfibula (2. kép 4)* vas tűszerkezettel a jobb váll felett. Eredeti helyzetéből kimozdulva, hátoldalával felfelé feküdt. A helyszínen mért h.: 5 cm. 2. Az előző *fibula párja (2. kép 5)* a ball vállon, eredeti helyzetben *(2. kép 7)*. A fibulapár elveszett.[3] 3. 2 db apró, sötét színű, lapított gömb alakú *üveggyöngy (2. kép 3)* a nyaknál. Átm.: 0,27 és 0,55 cm. 4. Kettős, beütögetett hullámvonallal és vésett X mintával díszített, három lemezes, kétsoros *csontfésű (2. kép 2)* 5 vasszegeccsel a bal felkaron, keresztben.[4] H.: 10,2 cm, sz.: 5,1 cm, v.: kb. 0,9 cm. A lemezek v.: kb. 0,25 cm, 2,5 cm. 5. *Állatcsont* (lapocka) a sír betöltésében, a test fölött kb. 20 cm-rel.

184/214. sír (23. kép 1): T.: DNyNy–ÉKK (247–67º). H.: 220 cm, sz.: 69 cm, m.: 100 cm. A téglalap alakú sírgödörben hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, igen rossz megtartású, *35–45 éves férfi (?)* váza feküdt. A neme bizonytalan, mert csak a koponya őrződött meg, amely nem túl férfias és nem is túl nőies. A biztosabb nem-meghatározáshoz ebben az esetben szükség lett volna a medence vizsgálatára (MTM 2008.10.210). Sírban mért vázh.: 160–165 cm. Állatjáratok által bolygatott. Mell.: 1–3. és 7. tarsoly és tartalma: 1. Rézötvözet *csipesz (3. kép 7)* a jobb alkar mellett, a medencelapát szélén. Elveszett. 2. *Vasszerszám* (csiholó?) (3. kép 6) mellette. H.: 9,13 cm, sz.: 2,25 cm. 3. 3 db *kovakő (3. kép 2–4)* a vastárgy alatt. 4. Kerekded, D alakú *vascsat (3. kép 5)* a medencén. H.: 3,56 cm, sz.: 3,55 cm. 5–6. *Fa-, bőr- és háncsmaradványok* (?) a medence környékén, az ásató szerint halotti ágy részei lehettek. 7. *Vascsat (?)* az 1–3. sz. mellékletek alatt. Tönkrement.

209/250. sír (3. kép 11): T.: DNy–ÉK (230–50º). H.: 170 cm, sz.: 63 cm, m.: 100 cm. A téglalap alakú sírgödörben *8–9 éves gyermek* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, igen rossz megtartású váza nyugodott. Hiányos koponyája és állkapcsa, valamint töredékes-hiányos váza került elő. Sírban mért vázh.: 127 cm. Állatjáratok által kissé bolygatott. Mell.: 1. Kis, ovális *vascsat (3. kép 8)* lapított vashuzalból a koponya bal oldala alatt. H.: 2,74 cm, sz.: 1,8 cm. 2. *Agancsfésű töredékei (3. kép 9)* 3 vasszegeccsel a bal felkar helyén.[5] 3–4. Tarsoly tartalma a jobb combcsont külső oldalán: 3. Enyhén ívelt hátú, középső nyélállású, kisméretű *vaskés (3. kép 10)*, nyélnyúlványa törött. H.: 9,6 cm, sz.: 1,5 cm. 4. *Kovapenge*, elveszett.

* ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B. zsofia_racz@yahoo.de

1 Tutkovics E.: *Szarmata temetkezések Hajdúnánás határában*. BA szakdolgozat, ELTE BTK. Budapest 2010.

2 A feltáráson előkerült objektumok, függetlenül jellegüktől és koruktól, folyamatos számozással kerültek dokumentálásra. Az első szám az objektumot, a második a stratigráfiai egységet jelöli. Az itt közölt képeken a számozás megfelel az eredeti és a sírleírásban is megtartott melléklet-számozásnak.

3 A rajz Sebők Katalin ásatási vázlata alapján készült.

4 Tóth Zsuzsanna (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) meghatározása szerint a fésű nagypatás hosszúcsontjából készült, megmunkálása fűrészeléssel, kevés csiszolással történt. A tárgy eredetileg is görbe volt, nem a földben vetemedett meg. A felszínén használat nyoma figyelhető meg.

A tájolási adatok a DNy–ÉK-i és a DNyNy–ÉKK-i irány közé esnek. A Ny–K-i tájolás — a 400 körüli évektől fokozatosan lejátszódó rítusváltás után — a gepida időszak általános temetkezési szokása mind a kisebb sírcsoportokban, mind a nagyobb temetkezőhelyeken, melytől kisebb eltérések is megfigyelhetők (Nagy 1993, 60; B. Tóth 1994, 287; Prohászka 2003, 77).[6]

Az aknasírok formája és mérete is teljesen általános az 5. században, bár a jól dokumentált esetekben többször tapasztalható, hogy a felnőttek sírjait mélyebbre, akár 2 méteresre is ásták.[7] A hosszúság-szélesség értékek alapján a hajdúnánási felnőtt sírok a hosszú-keskeny sírformák közé tartoznak.

Az elhunytak mindhárom esetben nyújtott helyzetben, hanyatt feküdtek. Koporsóra utaló vaskapcsok nem kerültek elő, de a 184., feltételesen férfiként meghatározott sírban fa-, bőr- és háncsmaradványokat figyeltek meg a medence környékén, amelyek az ásató, Sebők Katalin szerint halotti ágy részei lehettek.

Bizonytalan, hogy a három temetkezéshez csatlakoztak-e még továbbiak. Hasonló korú objektumoknál több lelőhelyen megfigyelték ugyanis, hogy egyes sírok akár 30–40 méterre is feküdtek a többitől (B. Tóth 1994, 285; Cseh 2005, 18–19; Simonyi 2005, 205). Azt azonban megállapíthatjuk, hogy Hajdúnánás-Fürjhalom-járáson nem egy nagyméretű, soros temető szélső sírjairól van szó.

A kis sírcsoportban történő temetkezés az 5. század jellegzetessége (Harhoiu 1997, 30–31; Tejral 1999, 255–274). Ezeket a kutatás többnyire családi temetkezőhelyként, esetleg „udvarházak melletti kisebb sírszámú temetőkként" (Nagy 1993, 60; Prohászka 2003, 78), vagy a hun kori, hun kor utáni (fegyveres) elit csoportok szeparált sírjaiként (Tejral 1999, 255–274; Tejral 2012, 118) interpretálja.[8] A szóban forgó idősebb nő/középkorú férfi (?)/gyermek együttes megfelel a családi temetkezőhely elképzelésnek, ám ezt DNS vizsgálatok hiányában nem állíthatjuk biztosan. A nagyobb, soros rendszerű temetőket *(Reihengräberfeld)* az 5. század 2. felében kezdték használni, de ezekkel párhuzamosan is megfigyelhetjük még a korábbi időszak jellegzetességeit.[9] Kis sírszámú temetőhöz tartozó, néhány házból álló települést tárt fel Cseh János Szolnok határában (Szolnok-Zagyva-part, Alcsi: Cseh 1999).[10]

A társadalom különböző rétegei használták a kisebb, 2–8 sírt tartalmazó temetkezőhelyeket, ezt mutatják az eltérő felszereltségű sírok: az — egyedi készítésű, polikróm díszű nemesfém tárgyak és státuszszimbólumok alapján — magas rangú bakodpusztai és apahidai temetkezésektől a nagyméretű ezüstlemezes és relieffibulás női és fegyveres férfi sírokon át, a most vizsgált, egyszerű mellékletű hajdúnánási vagy a délebbi lelőhelyről előkerült tápé-szentéglaégetői sírokig.[11] Ez egyben azt is jelenti, hogy ezt a fajta szeparált temetkezési módot az 5. századi Kárpát-medencében nem csupán az elit kiváltságaként értelmezhetjük;[12] a jelenségre részben más magyarázatot kell keresnünk.[13] A kis sírcsoportos temetkezési forma összefügghet az 5. században tapasztalható — főként a 4. századi intenzív szarmata megtelepedéshez képest látványos — népességcsökkenéssel, a népesség nagyfokú mobilitásával, amelyet

[5] Tóth Zsuzsanna meghatározása

[6] A korábbi, az 5. század első felére–közepére keltezhető sírcsoportoknál megfigyelhető a szarmata korra visszavezethető, É–D-i irányhoz közelítő tájolás is, pl. Mezőkövesd-Mocsolyás (Lovász 2005). A hajdúnánásihoz hasonló, kisebb sírcsoport — a Ny–K-i tájolástól éppúgy DNy–ÉK felé való eltéréssel — került elő Mezőkeresztes-Cethalmon (Simonyi 1999; Simonyi 2005).

[7] Pl. Ártánd-Lencsésdomd (Mesterházy 2005); Mezőkeresztes-Cethalom (Simonyi 2005); Mezőkövesd-Mocsolyás (Lovász 2005). Vö. Prohászka 2003, 77.

[8] A sírszám, illetve annak a kérdésnek a megítélését, hogy nagy temető részletéről vagy valóban kis sírcsoportról van-e szó, gyakran megnehezíti a bizonytalan kutatási helyzet. Vö. pl. Békésszentandrás I/9. sz. lelőhely, Siratói vályogvető (MRT 8, 65–66). A nagy lemezesfibulás női temetkezések magányos, illetve kis sírcsoportos elhelyezkedéséről lásd Prohászka 2003, 77.

[9] Pl. Szolnok-Zagyva-part, Alcsi (Cseh 2005). A 8 síros kis temetőt Cseh János az 5. század végére, az 5–6. század fordulójára keltezte.

[10] Vö. még Kisköre-Pap tanya (Szabó 1975; Bóna 2002, 191–196).

[11] Néhány példa kis sírcsoportokra, magányos sírokra a D2b–D3 periódusból és az 5–6. század fordulójáról a Dunától keletre: Csővár (Kovrig 1959), Domoszló-Víztároló (Bóna 2002a), Érmihályfalva/Valea lui Mihai, Ro (B. Tóth 1993a), Gencs/Ghenci, Ro (Harhoiu 1997, 176), Herkóca/Hrtrkovci-Vranja, Srb (Dautova-Ruševljan 1981), Jászberény-Szőlődűlő (Párducz 1959, 318), Körösladány (Bóna 1991, 252, 290), Mezőkeresztes-Cethalom (Simonyi 2005), Mezőkövesd-Mocsolyás (Lovász 2005), Nagybakta/Velika Bakta, Ua. (Tejral 1999, 270), Nagyvárad/Oradea-Salca Gheţărie, Ro. (Harhoiu et al. 2009), Szelindek/Slimnic, Ro. (Glodariu 1974); Szolnok-Zagyva-part (Cseh 2005), Szurdokpüspöki (Bácsmegi–Guba 2007), Tápé-Lebő 2. sír (Párducz 1959, 328–329), Tápé-Széntéglaégető (B. Tóth 1994), Tarnaméra-Urak-dűlője (Bóna–Szabó 2002). Az itt nem idézett, Tisza-vidéki, nagy lemezfibulás női sírokról összefoglalóan ld. Kovrig 1951; Bierbrauer 1995; Prohászka 2003; Nagy 2005.

[12] A kis külön-temetőkről *(Sonderfriedhof)*, mint az elit női sírok, illetve a fegyveres réteg jellegzetes temetkezőhelyeiről – amelyek az 5. század középső harmadában és 2. felében az újonnan létrejövő, „Duna-vidéki-keleti germán" hatalmi struktúrákat és expanziós magokat jeleznék a Közép-Duna-medencében – lásd Tejral 1999, 255–274.

[13] A nagy lemezes fibulás női sírok elhelyezkedését vizsgálva Prohászka Péter is úgy véli, hogy ez a temetkezési szokás egyrészt „az elhunyt társadalmi helyzetéből fakadt, illetve a háttérben talán a korabeli települési rendszer vagy az életmód állhat" (Prohászka 2003, 77).

az erre az időszakra keltezhető települések csekély száma, kis mérete, illetve elszórt szerkezete is mutat (B. Tóth 2006, 52).[14] A korábbi, szarmata időszaktól eltérő hatalmi struktúra, gazdasági háttér és településszerkezet eredményezte az új temetkezési szokás megjelenését.

A LELETANYAG

A madárfejes fibulapár

Az elveszett, rézötvözetből öntött kengyelfibulát, amelynek díszítését sajnos a róla fennmaradt ásatási fotó *(2. kép 7)*, illetve a még restaurálatlan állapotban készült vázlat *(2. kép 4–5)* alapján nem tudjuk rekonstruálni, a következő jellegzetességek alapján vizsgálhatjuk: kis méret (5 cm), háromszög alakú rugólemez és rombusz alakú tűlemez, madárfejes végződés.

Az öntött, ékveséses díszű kengyelfibulák gyártása az 5. század középső harmadában indult meg (Nagy 1993a, 72; Martin 1994, 545–546). A hajdúnánási példányok legjobb párhuzama az erdélyi Szelindekről (Slimnic, Stolzenburg, jud. Sibiu), Nagyszeben közeléből került elő, egy magányosan elhantolt női temetkezésből. A publikáló a sírt az 5. század második felére keltezte (Glodariu 1974).

A madárfejes végződésű hajdúnánási és szelindeki fibulák kronológiai besorolását a bökénymindszenti (Magyartés-Zalotai-oldal) szórvány (Csallány 1961, 42), szintén madárfejben végződő, hasonló méretű példányon keresztül a jakovoi 5. sír éremmel együtt előkerült fibulapárjának segítségével kísérelhetjük meg.[15] Ebből a temetkezésből ugyanis a — meglehetősen elnagyolt formájú és díszítésű, a rokon daraboknál nagyobb méretű — fibulával egy érme is előkerült (a nyaklánc borostyán gyöngyei közé fűzve), amely Somogyi Péter új meghatározása szerint Theoderich I. Anastasius nevében vert milánói solidusának (491–500) hamisítványa, aranyozott színesfémből.[16] A jakovói leletnél korábbi lehet mind a bökénymindszenti, mind pedig a szelindeki és a hajdúnánási fibula. Ezeken kívül más kisméretű, félkörös vagy háromszög fejű és rombusz lábú, háromgombos kengyelfibulákat is az 5. század középső harmadára és a század 2. felére keltez a kutatás.[17]

Az öltözet rekonstruálása szempontjából a hajdúnánási fibulapár jelentősége abban áll, hogy *in situ* a két vállon, azaz a *peplos*-divatnak megfelelően feküdt. A *peplos* a hun korszak és a rákövetkező néhány évtized kedvelt öltözete, amelynek viseletével a gepida területeken 500 körül hagytak fel (Martin 1994, 546). Ugyanakkor csak igen kevés olyan sírlelet áll rendelkezésünkre a Tisza-vidékről, amely hitelesen bizonyítja a két vállon összefogott ruhát. Így hordták a D2 és D2/D3 periódus nagy lemezfibuláit, ezek közül rendszeres ásatáson került elő a mezőkövesd-mocsolyási pár (Lovász 2005, Abb. 3). A kisméretű, öntött kengyelfibulák közül valószínűleg a két vállon feküdtek a mezőkeresztes-cethalmi 3. sír aranyozott ezüst kisfibulái, bár ezt a sírt megbolygatták (Simonyi 2005, Abb. 3), és

[14] Arról a problémáról, hogy az egymáshoz közel fekvő kisebb lelőhelyek ugyanahhoz a nagyobb, egy időben használt településhez tartoztak-e, vagy kronológiailag egymás után következő, súlyponteltolódást mutató települési egységekről van-e szó, lásd B. Tóth 2006, 51–52. A terepbejárások és kisméretű ásatások eredményeit erősítették meg a nagyfelületű feltárások tapasztalatai is: Rákóczifalván a késő szarmata (4–5. század) és a késő avar (8–9. század) kori településhálózat a gepida korinál jóval sűrűbb volt. A gepida házak ritkásan helyezkedtek el, és a település az 5–8–8A lelőhelyek szinte teljes feltárt hosszában fedte a magaspartot. A szórt jellegű gepida települések közül jelenleg ez a legnagyobb feltárt lelőhely az Alföld területén. A 400 után tapasztalható népességcsökkenésről a Kárpát-medencei barbarikum egykori szvéb területein lásd Tejral 1999, 205–271, 238–241, 261–262.

[15] A bökénymindszenti fibulát a madárfejes „lábvégződés" köti a szelindeki és a hajdúnánási darabhoz. A bökénymindszenti és Jakovo-Kormadin-i fibulák viszont egyaránt a Nagy Margit által „Fibeln mit strahlenverzierter Kopfplatte", azaz sugárdíszes fejlemezű fibulák csoportjába tartoznak (Bóna–Nagy 2002, 121–122, Abb. 59).

[16] A Jakovo-Kormadin-i „solidusról" az 1960-as szerb-német (5. sírként; Dimitrijević 1960, 49) és az 1964-es francia (4. sírként; Dimitrijević 1964, Y60) publikációban az szerepel, hogy feltehetően Itáliában, Nagy Theoderich uralkodása idején vert Anastasius éremről van szó (493–518). Mihailo Milinković szíves segítségének, közbenjárásának köszönhető, hogy az érem jó minőségű fotója alapján Somogyi Péter új meghatározást készíthetett: *„Goldplattierte Falschmünze mit Buntmetallkern nach einem Solidus des Theoderich im Namen des Anastasius I. Mediolanum, MIB 16 (11.4.491 – um 500). Avers: DNANASTA | SIVSPPAVC – Gewappnete Büste im Dreiviertelprofil mit Speer über die rechte Schulter. Helm mit Diadembändern und Trifolium am Diadem. Revers: VICTORI | AAVCCC [Ligatur aus M und D] I – Victoria links stehend, mit zweilinig gezeichnetem Langkreuz. Stern rechts im Feld. In der Exergue COMOB. Gelocht. An manchen Stellen, so auch an der Stelle der Ligatur, ist die Plattierung nicht mehr vorhanden, sonst in gutem Zustand."* Somogyi Péter történeti értékelése szerint az érem itteni jelenléte összefügghet azzal, hogy Pannonia Sirmiensist a keleti gótok 504-ben visszafoglalták a gepidáktól.

[17] Pl. Bakodpuszata 3. sír (Csallány 1961, Taf. CCIII. 4–5), Hács-Béndekpuszta 18. sír (Kiss 1995, 297, 306–308, Abb. 12. 3–4), Herkóca/Hrtkovci-Vranja, Srb (Dautova-Ruševljan 1981, 147–148), Nagyvárad-Szálka tersz/Oradea-Salca Gheţărie, Ro 5. sír (Harhoiu et al. 2009, 221, 225, Abb. 5. 6–7), Szentes-Kökényzug 50. sír (Csallány 1961, 31, Taf. VIII. 4–5). Valószínűleg az egyik legkorábbi ebben a csoportban a bakodpusztai 3. sír fibulája, amelyet elsősorban a nagy lemezfibula alapján Volker Bierbrauer a D2b (420/430–440/450) fázisba keltez. A hajdúnánási fibula korai keltezését erősíti a háromszög alakú rúgólemez is. Vö. Tápé-Lebő 2. sír (Csallány 1961, 328, 374–375, Taf. XVIII. 1a; Tejral 2002, 321; Dobos 2009, 232–237).

a hajdúnánási legjobb párhuzama, a szelindeki fibulapár is (Glodariu 1974).[18]

A *peplos* viseletének ideje egybeesik a kis sírcsoportban történő temetkezés gyakorlásával, ugyanakkor az 5. század második felében induló soros temetők korai sírjaiban is feltűnik még, amit az ártánd-lencsésdombi 1. sír szép relieffibulái (Mesterházy 2005, 54, Taf. 1. 1–2) és a Szentes-kökényzugi 50. és 66. sírokban a fibula helyzete bizonyít (Csallány 1961, 31, Taf. VIII. 4–5, 35, Taf. XIII. 2–3).

Kétsoros csontfésű

A 183. női sír beütögetett (tűzdelt) hullámvonalakkal és vésett X mintával díszített, kétsoros csontfésűt, a 205. gyermektemetkezés rossz állapotú, nem rekonstruálható agancsfésűt rejtett. A hasonló típusú fésűk az 5. században általánosan elterjedő sírmellékletek.[19] Különösen kedveltek az 5. század 2. felében és a 6. században az alföldi gepida területen, férfi, női és gyermek sírokban egyaránt (Csallány 1961, 251–254; B. Tóth 1994, 289–291; Bóna–Nagy 2002, 95–98). A 183. sír tűzdelt díszű csontfésűjének méretben és díszítésben egyaránt jó párhuzama ismert késő szarmata kori, a 4. század végére–5. század elejére keltezhető települési objektumból (Pintye 2009, 187, 7. kép 2), és a hasonló díszítésmód az 5. század közepétől a 6. század 1. feléig a gepida településterületen is megjelent (B. Tóth 1994, 291). A fésűk leggyakrabban megfigyelt sírbeli helyzete a fej környéke, de nem számít kivételesnek a Hajdúnánáson megfigyelt felkar közeli elhelyezkedés sem (B. Tóth 1994, 290; Nagy 2005a, Abb. 12).

Ovális és D alakú övcsat

Az övcsatok közül a 183. és 209. sír vascsatja hosszúkás, a 184. síré inkább kerekded formát képvisel. Az utóbbi ritkább, ám megtalálható az 5. századi temetkezésekben (B. Tóth 1994, 293). Az ovális és D alakú csatforma a gepida kori sírok általános kísérője (B. Tóth 1994, 293; Bóna–Nagy 2002, 122–124, Abb. 61).

Csipesz

A bronzból és vasból készült csipeszek ugyan nem tartoznak a leggyakoribb mellékletek közé, de rendszeresen felbukkannak gepida kori női és férfi sírokban. Helyzetük alapján arra gondolhatunk, hogy a tarsolyban tárolták őket (Csallány 1961, 283; Bóna–Nagy 2002, 111). Sajnos a hajdúnánási rézötvözet példány elveszett. Annyit megállapíthatunk, hogy az erőteljesen kiszélesedő végű példányok közé tartozott, de esetleges díszítése az ásatási fotón nem kivehető.

Vaskés, tűzcsiholó

A tarsoly tartalma volt mind a 209. gyermektemetkezés kisméretű vaskése, mind pedig a 184. férfi(?) sír hosszúkás, kétoldalt enyhén kiszélesedő vastárgya is. Ez utóbbi szerszámnak az átmetszete azt mutatja, hogy éllel rendelkezett, azonban, mivel egyik vége sem törött, biztosan nem nyeles késről van szó. Talán tűzcsiholó, esetleg egyszerű daraboló szerszám lehetett.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hajdúnánási Fürj-halom-járásban feltárt kis sírcsoport temetkezési rítusa és leletanyaga jól beleillik azoknak a síregyütteseknek a sorába, amelyeket az 5. század 2. feléből a Kárpát-medencéből ismerünk. A 183. női sír fibulái alapján meghatározható *peplos*, azaz a két vállon megtűzött ruha a korszak széles körben elterjedt öltözete.[20] A sírok etnikai besorolása ebben az időszakban különösen nehéz, az általunk vizsgált területen településtörténeti érvek alapján leginkább a gepida és a gepida uralom alatt élő iráni népesség jöhet szóba. A lelőhely közel fekszik ahhoz a Felső-Tisza-vidéki gócponthoz, ahol a D2b periódusban és az 5. század közepén a nagy lemezfibulás női síroknak a koncentrációja figyelhető meg. Ezeket Kovrig Ilona alapvető tanulmánya óta a gepida arisztokráciával azonosítja a kutatás (Kovrig 1951; B. Tóth 1993, 59).[21] Másrészt Hajdúnánás környéke az

[18] További, *peplos*-tűként viselt, öntött kengyelfibulák Martin 2002, 211–212, Abb. 13.

[19] A fésű sírba kerülésének okát kétféle úton közelíti meg a kutatás: az egyik elképzelés szerint e tárgyak a halotti rítus fontos kellékei, és az elhunyt megfésülése után teszik őket a sírba (Csallány 1961, 251; Bóna–Nagy 2002, 95). A másik magyarázat szerint bizonyos esetekben — közvetlenül a koponya alatt/mellett fekvő fésű esetében — arra következtethetünk, hogy a fésűt a hajba tűzték, tehát a viselet elemeként került sírba (Bóna–Nagy 2002, 97).

[20] A *peplos* elterjedését keleti germánokhoz kötik, a Csernyahov–Marosszentanna-kultúrából kiinduló keleti germán/gót viseleti modellként interpretálják (Martin 1994, 545). A két vállon megfigyelt fibula a legkülönbözőbb földrajzi területek temetkezései esetén vált a keleti germánok, elsősorban a gótok jelzőjévé, lásd Bierbrauer 1989, 143, 155, 157; Bierbrauer 1995, 546, 588.

[21] E területről, a nagyfelületű feltárásoknak köszönhetően, a magányos elit sírok mellet már kis sírszámú temetőt is ismerünk az 5. század középső harmadából: 23 sír került elő Nagykálló-Hangod lelőhelyen (Beck Attila előadása a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2012. május 16-i rendezvényén).

5. század 2. felétől a Gepida Királyságként meghatározott földrajzi régió (vö. Bóna 1984, 24. térkép; Cseh 1999, 41, 1. kép) északi határán helyezkedik el.[22] A három elemzett sír közvetlen közelében került elő, a szomszédos Hajdúnánás-Fürj-halom-dűlő lelőhelyen, egy 73 síros, soros rendszerű temető,[23] amelyet az 5. század 2.–6 század 1. felére keltezhetünk, és az 5. század átmeneti jellege, gyorsan változó társadalma után a terület konszolidációját, a nagyobb/hosszabb ideig lakott települési egységek megjelenését bizonyítja.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton is köszönöm a feltárás vezetőinek, hogy a leletanyagot feldolgozás céljából a rendelkezésemre bocsátották. A Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában lévő antropológiai anyag vizsgálatát Pap Ildikó és Hajdu Tamás végezte el, amiért hálás köszönettel tartozom nekik. A leírások során őket idézem. Az ELTE BTK Régészettudományi Intézete feltárásából származó rákóczifalvi szarmata és gepida településanyag Masek Zsófia doktori disszertációjának a témája, az adatokat neki köszönöm. A Jakovo-Kormadin-i éremmel kapcsolatos új adataiért Somogyi Péternek tartozom köszönettel. A leletanyag feldolgozása az OTKA PD 104728. sz. pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00468/13) segítségével valósulhatott meg.

IRODALOM

Bácsmegi–Guba 2007: Bácsmegi G. – Guba Sz.: *Letűnt korok emlékezete. Szurdokpüspöki régmúltja a legújabb régészeti kutatások tükrében*. Szurdokpüspöki 2007.

Bierbrauer 1989: Bierbrauer, V.: Ostgermanische Oberschichtsgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters. *Archaeologia Baltica (Peregrinatio Gothica)* 8 (1989) 39–106.

Bierbrauer 1995: Bierbrauer, V.: Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. *Jarbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 38 (1991/2 [1995]), 541–592.

Bóna 1984: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története* I/1. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 265–374.

Bóna 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991.

Bóna 2002: Bóna, I.: Barabás-Bagolyvár. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Die Gräberfelder der Gepiden am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 17–21.

Bóna 2002a: Bóna, I.: Domoszló-Víztároló. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Die Gräberfelder der Gepiden am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 27–28.

Bóna–Szabó 2002: Bóna, I. – Szabó, J. Gy.: Tarnaméra-Urak dűlője. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Die Gräberfelder der Gepiden am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 240–242.

Csallány 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.).* Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.

Cseh 1999: Cseh J.: Régészeti adalékok egy Zagyva-parti gepida településről. Falusi parasztgazdaságok a Tiszamentén az V–VI. század fordulóján. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 7. Gyula 1999.

Cseh 2005: Cseh, J.: Szolnok-Zagyva-part, Alcsi. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 18–33.

Dautova-Ruševljan 1981: Dautova-Ruševljan, V.: Ein germanisches Grab auf dem Fundort Vranja bei Hrtkovci in Syrmien. *Archaeologia Iugoslavica* 20–21 (1980–1981) 1981, 146–153.

Dimitrijević 1960: Dimitrijević, D.: Gepidska nekropola „Kormadin" kod Jakova. — Die gepidische Nekropole „Kormadin" bei Jakovo. *Rad Vojvodinskih Muzeja* 9 (1960) 5–50.

Dimitrijević 1964: Dimitrijević, D.: Le cimitière gépide à „Kormadin" près de Jakovo en Srem, Serbie. *Inventaria Archaeologica* 7 (1964) Y57–Y66.

Dobos 2009: Dobos, A.: Gepidic finds from Căpuşu Mare (Cluj county). *Ephemeris Napocensis* 19 (2009) 219–242.

Glodariu 1974: Glodariu, I.: Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert in Slimnic (Rumänien). *Germania* 52/2 (1974) 483–489.

Harhoiu 1997: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica 1. Bukarest 1998.

[22] Akárcsak a mezőkeresztes-cethalmi sírcsoport (Simonyi 2005, 206).

[23] M3 40. lelőhely, az ELTE BTK Régészettudományi Intézet feltárása 2004-ben, ásatásvezető Szabó Gábor és Rácz Zsófia: Márkus 2005 (tévesen M3 41. lelőhelyként szerepel a jelentésben).

HARHOIU–GÁLL–LAKATOS 2009: Harhoiu, R. – Gáll, E. – Lakatos, A.: Gräberfeldsteile von Oradea-Salca Gheţărie aus dem 5. und 10.–11. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 217–258.

KISS 1995: Kiss, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1995) 275–342.

KOVRIG 1951: Kovrig I.: A tiszalöki és a mádi lelet. — Находки в сс. Тиссалёк и Мад. *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951) 113–120.

KOVRIG 1959: Kovrig, I.: Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1957–1959) 209–225.

LOVÁSZ 2005: Lovász, E.: Mezőkövesd-Mocsolyás. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 50–53.

MÁRKUS 2005: Márkus G.: Hajdúnánás, Fürj-halomdűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 — Archaeological Investigations in Hungary 2004.* Budapest 2005, 228–229

MARTIN 1994: Martin, M.: Fibel und Fibeltracht. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. *Reallaexikon der Germanischen Altertumskunde* Band 8, Lieferung 5/6 (1994) 541–582.

MARTIN 2002: Martin, M.: „Mixti Alamannis Suevi"? Der Beitrag der alamannischen Gräberfelder am Basler Rheinknie. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 195–224.

MESTERHÁZY 2005: Mesterházy, K.: Ártánd-Lencsésdomb. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 54–56.

MRT 8: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M.: *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2*. Magyarország régészeti topográfiája 8. Budapest 1989.

NAGY 1993: Nagy M.: Gepida temetkezés és vallási élet. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. –Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 60–61.

NAGY 1993a: Nagy M.: Gepida fibulák. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 70–73.

NAGY 2005: Nagy, M.: Gyulavári. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 64–79.

NAGY 2005a: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 120–202.

PÁRDUCZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.

PINTYE 2009: Pintye G.: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. — Die Beinkämme der Sarmatensiedlungen im Karpatenbecken. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 165–195.

PROHÁSZKA 2003: Prohászka P.: A perjámosi sír (1885) és helye az 5. századi lemezfibulás női temetkezések között. — Das Grab von Perjámos (1885) und seine Stellung innerhalb der Frauenbestattungen mit Blechfibeln aus dem 5. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 71–93.

RÁCZ–SZENTHE 2010: Rácz Zs. – Szenthe G.: Avar temető Hajdúnánás határában. — Awarisches Gräberfeld in der Gemarkung von Hajdúnánás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009 (2010) 309–335.

SIMONYI 1999: Simonyi E.: Gepida temető Mezőkeresztes-Cethalmon. — Gepidisches Gräberfeld in Mezőkeresztes-Cethalom. In: *A népvándorlás kor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 72–87.

SIMONYI 2005: Simonyi, E.: Mezőkeresztes-Cethalom. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 205–208.

SZABÓ 1975: Szabó J. Gy.: Kisköre-Pap tanya. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 28 (1975) 78–79.

TEJRAL 1999: Tejral, J.: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Hrsg.: Fischer, Th. – Precht, G. – Tejral, J. Köln–Brno 1999.

TEJRAL 2002: Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.

TEJRAL 2012: Tejral, J.: Cultural or ethnic changes? Continuity and discontinuity on the Middle Danube ca. A.D. 500. In: *The Pontic-Danubian realm in the period of the Great Migration*. Ed.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 115–188.

B. TÓTH 1993: Tóth Á.: Gepida régészeti hagyaték. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. –Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 58–60.

B. TÓTH 1993a: Tóth Á.: Érmihályfalva. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 84–85.

B. TÓTH 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorláskori sírok Tápé-Széntéglaégetőn. — Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntéglaégető. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zumm Mittelater.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–309.

B. TÓTH 2006: B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Budapest 2006.

GRÄBER AUS DEM 5. JAHRHUNDERT VON NORDOST-UNGARN (FUNDORT HAJDÚNÁNÁS-FÜRJ-HALOM-JÁRÁS)

Im September 2005 wurden drei Gräber aus dem 5. Jahrhundert während Autobahngrabungen in Nordost-Ungarn, am Fundort Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3-41A, Kom. Hajdú-Bihar) entdeckt *(Abb. 1).* Am selben Fundort sind außerdem sarmatenzeitliche Siedlungsfunde und Bestattungen, bzw. ein Kleingräberfeld aus der Awarenzeit bekannt (Anm. 1 und 2).

Das anthropologische Material der hiermit analysierten drei Bestattungen lässt den Schluss zu, dass es sich um eine 45–55 Jahre alte Frau, einen 35–45 Jahre alter Mann (?) und ein 8–9 Jahre altes Kind handelt.

Das Bestattungsritus und das Fundmaterial entsprechen den Charakteristika des archäologischen Materials des 5. Jahrhunderts hinein.

Die Hauptmerkmale des Ritus sind die Orientierung in Richtung W–O (SWW–NOO) und die Verwendung von kleiner Gräbergruppe (statt größeren Gräberfelder). Beide sind grundlegende Erscheinungen dieser Zeit, unabhängig von sozialen Status der Bestatteten (vgl. Anm. 13). Die ähnlichen kleinen Bestattungsorte wurden in der ungarischen Forschung meistens als Familiengräberfelder oder Bestattungsplätze neben Einzelhöfe interpretiert. Ohne DNS-Analyse kann eine Verwandtschaft der Bestatteten nicht bewiesen werden. Diese Gräberfeldform steht wahrscheinlich auch mit einer Bevölkerungsabnahme im 5. Jahrhundert in Zusammenhang (was im Vergleich mit der intensiv Sarmatischen Besiedlung des 4. Jahrhunderts sehr auffällig scheint). Die Vermutung kann auch durch die äußerst sporadischen Siedlungsfunde dieser Zeit bekräftigt werden. Neue Machtstrukturen, wirtschaftliche Gründe und Siedlungsstrukturen zogen die neuen Bestattungsrituale zur nach sich.

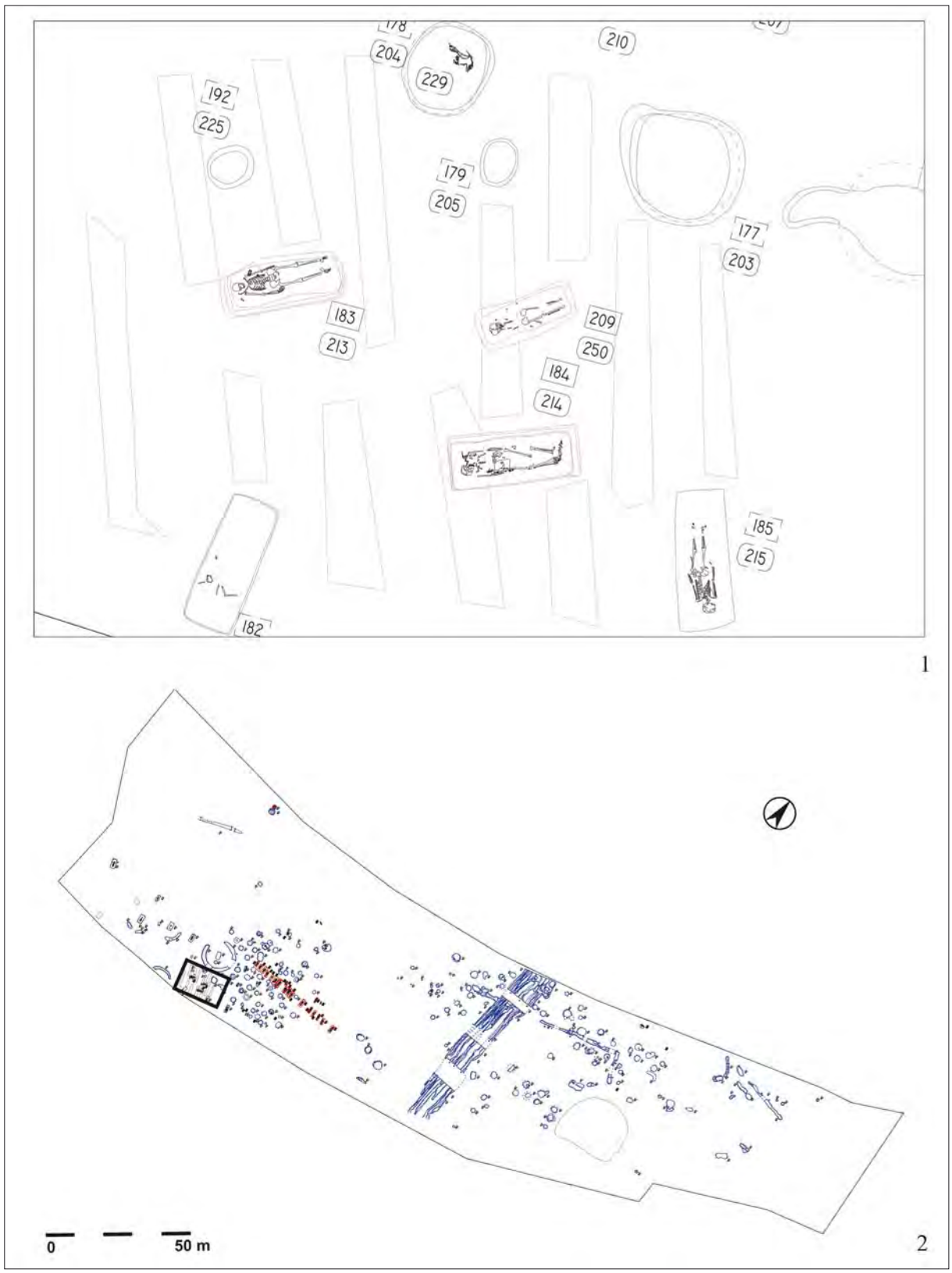
Die Analyse der Beigleitfunde wird leider dadurch erschwert, dass einige wichtige Metallobjekte im Museum von Debrecen nicht vorhanden sind. Im Grab 183/213 lag ein Fibelpaar (nicht vorhanden), Perlen, Knochenkamm und Gürtelschnalle, bzw. Tierknochen in der Verfüllung. Im Grab 184/214 war vermutlich eine Tasche mit einer Eisenschnalle, Bronzepinzette (nicht vorhanden), mit Eisenwerkzeug (Feuerstahl?) und Feuerstein, außerdem eine Gürtelschnalle, bzw. im Beckenbereich Holz- und Lederreste, die von der Ausgräberin Katalin Sebők als die Reste eines Totenbettes identifiziert wurden. In der Kinderbestattung 209/250 wurden Gürtelschnalle, Kammreste und Eisenmesser gefunden *(Abb. 2–6).*

Das im Frauengrab entdeckte kleine (5 cm), gegossene Bügelfibelpaar mit dreieckiger Kopflatte, rautenförmiger Fußplatte und Vogelkopfende ist leider auch nicht vorhanden, seine Eigenschaften kann man nur aufgrund der Grabungsfotos und -Skizzen studieren. Die besten Analogien der Fibel wurden in Slimnic bei Hermannstadt (rum. Sibiu, ung. Nagyszeben) in Transsylvanien und in „Bökénymindszent“ in Südostungarn gefunden. Die zeitliche Einordnung dieser Fibelfunde in die zweite Hälfte des 5. Jahrhundert wurde von einem – etwas späteren — Münzdatierten Frauengrab aus Jakovo-„Kormadin“ (Serbien) ermöglicht (Neubestimmung der Münze von Péter Somogyi in Anm. 18).

Die Fibeln lagen der *Peplos*-Mode entsprechend bei den Schultern. Die Peplos-Kleidung ist eine beliebte Modeerscheinung der Hunnenzeit und der darauf folgenden Jahrzehnten in dem Karpatenbecken — in Ost-Ungarn etwa bis zum 500 —, trotzdem kennt man aus diesem Gebiet nur sehr wenige Beispiele aus authentischen Ausgrabungen, bzw. ungestörten Gräbern.

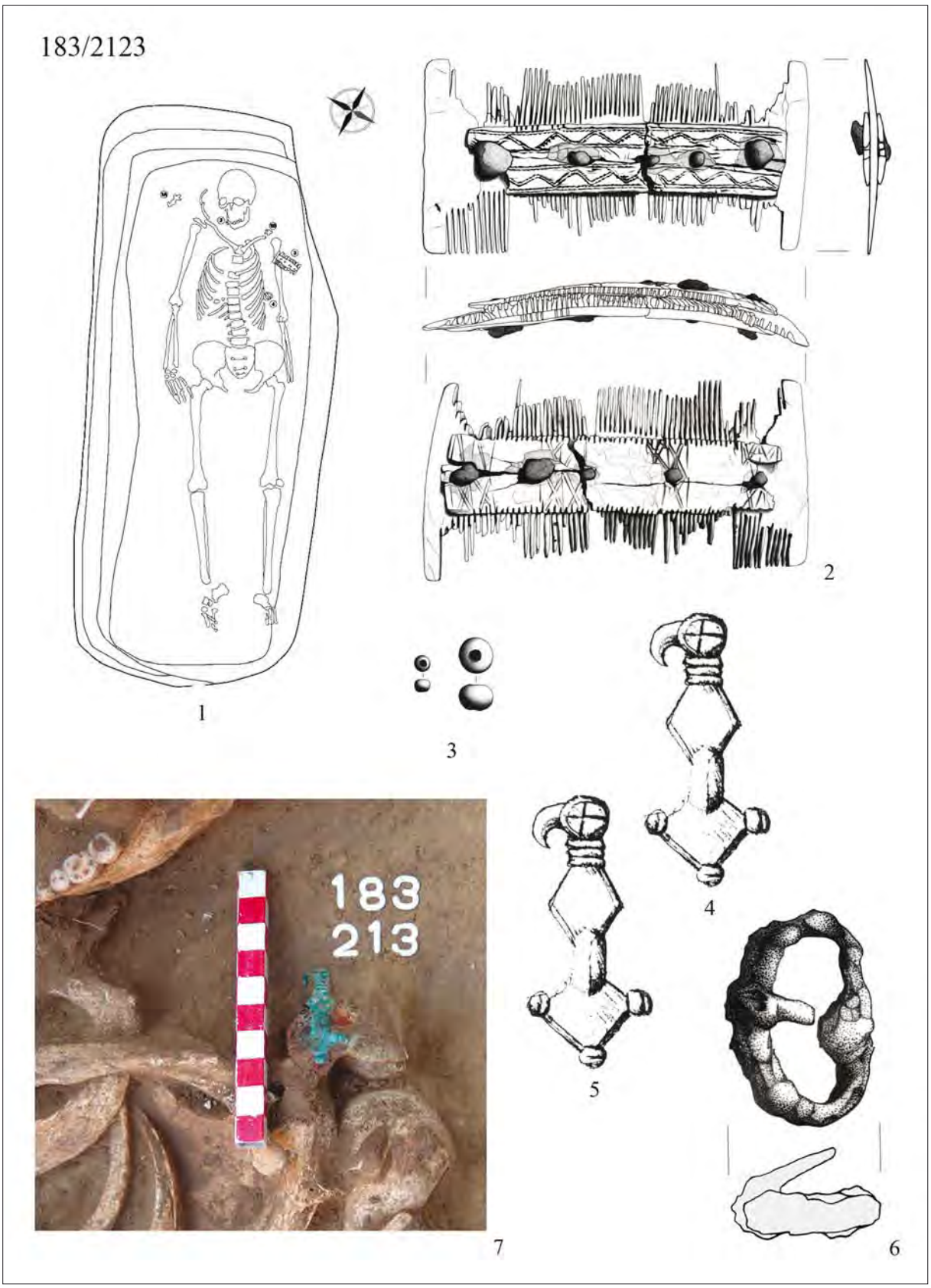
Das Kleingräberfeld von Hajdúnánás-Fürj-halom-járás lag nicht weit von dem Obertheißgebiet, wo eine Konzentration von gut ausgestatteten Frauengräbern mit großen Blechfibeln aus der Phase D2b, bzw. Mitte 5. Jahrhundert zu beobachten ist. Diese wurden in der ungarischen Forschung meist als gepidische Elitenbestattungen interpretiert. Zugleich lag der Fundort in einem Gebiet, in welchem ab der 2. Hälfte des 5. Jahrhunderts die nördliche Grenze des Gepidischen Königreichs vermutet wird. Trotzdem ist eine ethnische Interpretation der Bestatteten nicht möglich, weil die ethnischen Veränderungen des 5. Jahrhunderts, hauptsächlich der „Schicksal“ der früher hier ansässigen iranischen Bevölkerung eine wenig erforschte Frage der Archäologie des Karpatenbeckens ist.

An dem benachbarten Fundort von Hajdúnánás-Fürj-halom-dűlő (M3-40) wurde ein Reihengräberfeld mit 73 Bestattungen (2. Hälfte 5. Jhs.–1. Hälfte 6. Jhs.) ausgegraben. Dieser größere Bestattungsort zeigt schon eine Konsolidation nach dem Übergangszustand der Hunnenzeit bzw. des 5. Jahrhunderts und beweist das Erscheinen von größeren und längere Zeit bewohnten Siedlungseinheiten.

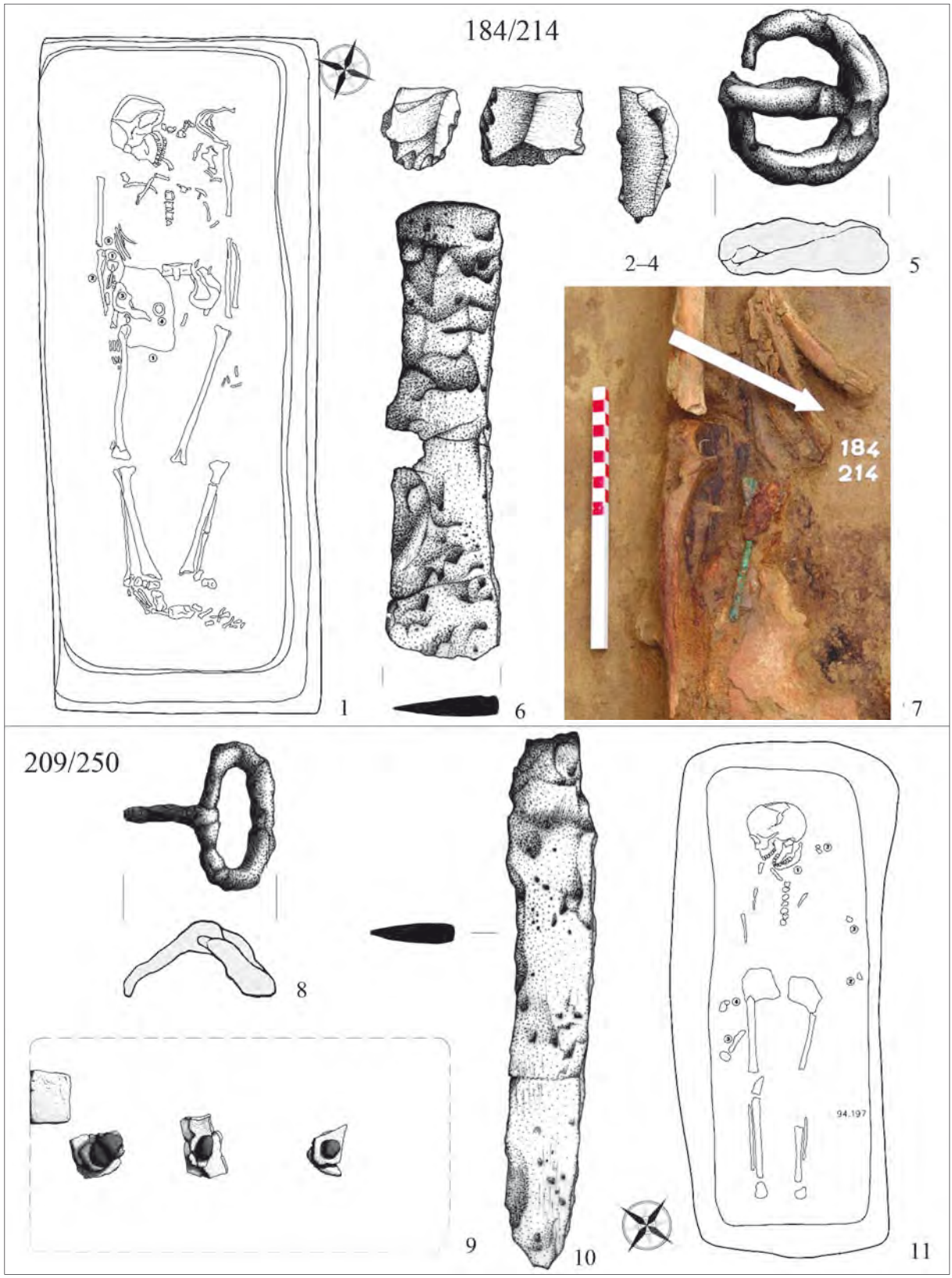

1. kép: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A lelőhely). 1: Az 5. századi sírok elhelyezkedése; 2: A feltárt terület összesítő térképe

Abb. 1: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (Fundort M3 41/A). 1: Gräber aus dem 5. Jahrhundert; 2: Gesamtplan des freigelegten Areals

2. kép: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A lelőhely). 183/213. sír. M: 1: 1:20; 2: 1:2; 3–6: 1:1; 7: méretarány nélkül
Abb. 2: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (Fundort M3 41/A). Grab 183/213. M: 1: 1:20; 2: 1:2; 3–6: 1:1; 7: ohne Maßangaben

3. kép: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A lelőhely). 1–7: 184/214. sír; 8–11: 209/250. sír. M: 1, 11: 1:20; 2–6, 8, 10: 1:1; 9: 1:2; 7: méretarány nélkül

Abb. 3: Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (Fundort M3 41/A). 1–7: Grab 184/214; 8–11: Grab 209/250. M: 1, 11: 1:20; 2–6, 8, 10: 1:1; 9: 1:2; 7: ohne Maßangaben

FONYÓD-VASÚTI-DŰLŐ 2 (MÉRNÖKI-TELEP) KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI SÍRJAI

GALLINA Zsolt– STRAUB Péter***

Az elmúlt évtizedben a Balaton déli partján, az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán, Fonyód és Zamárdi közt több olyan kora népvándorlás kori temető, illetve temetőrészlet került elő, melyek közelében a Kr. u. 4–5/6. századra keltezett telepjelenségek is napvilágot láttak, erős késő római gyökerekkel rendelkező, de ugyanakkor germán jegyeket is magukon viselő kerámiaanyaggal.[1] A telepek és a temetők közül a legnagyobb méretű Fonyód déli határában, a Vasúti-dűlő területére tervezett autópálya üzemmérnökség építése során látott napvilágot.

A lelőhely a Balaton déli partjától három kilométerre fekszik *(1. kép 1).* A Fehérbézsenytől nyugatra lévő, alacsony kiemelkedést egykor a Balatont övező mocsarak vették körbe. Előzetes régészeti feltárására 2004-ben és 2006-ban került sor. A több mint 27 000 m^2-re kiterjedő ásatás során a középső rézkortól az Árpád-korig, hét különböző régészeti korszak 730 objektumát tárták fel.[2] Köztük számos, előzetesen a késő római–kora népvándorlás kori időszakra datált telepjelenség volt *(1. kép 2, 3a),* melyek közt, illetve azoktól nyugati irányban kora népvándorlás kori sírok is napvilágot láttak.[3]

A SÍROK LEÍRÁSA

278. obj.: T.: Ny–K, h.: 190 cm, sz.: 60 cm, m: 25 cm.[4] Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, világosbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödörben *15–17 év közti fiatal egyén* nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Koponyája betörött, bal karcsontjai a csípő mellett nyújtva, jobb kézcsontjai a medence és a combcsont találkozásánál helyezkedtek el. Mell.: 1. A koponya alatt nyitott, vékony ovális *hajkarika (2. kép 2)* bronzhuzalból. Átm.: 2 × 1,7 cm.

304. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 175 cm, sz.: 75–90 cm, m.: 125 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna, kevert betöltésű sírgödör. A gödörben *10 év körüli gyermek* háton fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza volt. Koponyája jobbra billent, karjai a test mellett nyújtott helyzetben, a combcsont és a medence találkozásánál feküdtek. Mell.: 1. A koponya jobb oldalán kisméretű, kétsoros *csontfésű* töredéke *(2. kép 4).* Mindkét merevítőlécet pontkörös és geometrikus minták díszítik, a négy szegecslyuk közül kettőben maradt meg vasszegecs. Mérete: 7,3 × 3,3 cm.

305. obj.: T.: Ny–K, h.: 200 cm, sz.: 90–110 cm, m.: 60 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, erősen rézsűs falú, vízszintes aljú, barna szerves homokos betöltésű sírgödör, déli oldalának keleti részén padkával. A gödörben *10–13 év körüli gyermek* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája jobbra billent, jobb válla felhúzva. Mindkét kar a test mellett, nyújtott helyzetben feküdt, láb- és kézfejcsontjai hiányoztak. Mell.: 1. A jobb alkaron kerek átmetszetű, végein megvastagodó, kisméretű ovális bronz *huzalkarperec (2. kép 6).* Átm.: 4,6 × 3,2 cm.

316. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 215 cm, sz.: 64–74 cm, m.: 25 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú sírgödör. A gödörben *50–60 év közötti férfi* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája jobbra billent, a bal kar a test mellett nyújtott helyzetben, a jobb kar könyökben enyhén behajlítva feküdt. Mell.: 1. A jobb alkar alatt kisméretű, egyélű *vaskés (2. kép 8).* H.: 9 cm.

336. obj.: T.: Ny–K, h.: 220 cm, sz.: 85–105 cm, m.: 125 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna, kevert löszös homokos betöltésű sírgödör. A gödörben *30 év körüli férfi* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája enyhén balra billent, az állkapcsa leesett. Mindkét kar szorosan a test mellett, a kézfejek a combcsonton feküdtek. A karok helyzete alapján az elhunytat valószínűleg lepelbe csavarták. A bontás során, a csontok szintjén kb. 2 cm széles és 40–50 cm hosszú fasze-

* Ásatárs Kft., 6000 Kecskemét, Futár utca 12. gallina71@freemail. hu
** Göcseji Múzem, 8900 Zalaegerszeg, Batthyány utca 2. straub@zmmi.hu

[1] Az egyes lelőhelyekről az alábbi részletesebb előzetes beszámolók jelentek meg: Kulcsár 2002; Somogyi 2002; Kiss 2004; Gallina–Somogyi 2007; Gallina et al. 2007; Kiss 2007; Kulcsár 2007. Az Ordacsehi-Kis-töltésen és a Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőben feltárt telepeket és kerámiaanyagukat, továbbá a sírokat Bocsi Zsófia dolgozta fel: *Az ordacsehi és zamárdi 5–6. századi telepek, különös tekintettel a kerámia leletanyagra.* Szakdolgozat, ELTE BTK. Budapest 2007. A munkát a Szerző szívességéből ismerjük. Továbbá lásd Bocsi 2008.

[2] A lelőhely a Fonyód-Vasúti-dűlő 2/Mérnöki-telep nevet és az M7/S-34 kódszámot kapta, az ásatást Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina vezették.

[3] A sírleleteket a kaposvári Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum őrzi (ltsz.: 58.2/278.1–58.2/666.1.3), az embertani anyag a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába került elhelyezésre, nem- és életkor meghatározásukat Bernert Zsolt végezte el (ltsz.: 2010.23.1–2010.24.15).

[4] A mélységadatok minden esetben a sírfolt jelentkezési szintjétől értendők.

nes sáv, koporsómaradvány jelentkezett. A koporsó elszíneződésként megfigyelhető volt több helyen is. A koporsófolt a testtől 10 cm-rel, a fejnél 15 cm-rel túlnyúlt. A gerincen és a medencén fekete elszíneződés, koporsó, vagy ruha/lepel maradványa volt megfigyelhető. Mell.: 1. A gerinc fölött, a keresztcsonttól számított ötödik csigolyánál vese alakú *vascsat (3. kép 2).* A csatkarikára hurkolt csattüske pecke a karikára hajlik. Átm.: 4 × 3 cm.

444. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 205 cm, sz.: 65–70 cm, m.: 110 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, egyenes, a váz körüli részen téglalap alakban lemélyedő aljú, sötétbarna szerves homokos betöltésű sírgödör. A gödör falánál 30–40 cm mélységben, 10–15 cm széles padka húzódott. A gödörben *30 év körüli nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Az eredeti helyzetükben megmaradt felkar- és alkarcsontok alapján a vázat lepelbe is becsavarhatták. A sír középső részére ásott rablóakna a mellkast és a medencét érintette. A rablógödör betöltése kevert, sárgásbarna színű volt. Mell.: 1–2. A koponya két oldalán kisméretű, poliédercsüngős, tömör ezüst *fülbevaló pár (3. kép 4–5).* Átm: 1,9 és 2,2 cm. 3. A medence vonalában, a koporsó szélénél és a bordacsontok alatt, sugaras hátú, hiányos fülű *bronz tükör* több darabja *(3. kép 6).* Átm.: 5,7 cm. 4. Másfél tucat gömb alakú, apró sárga *opakgyöngy* az állkapocstól jobbra (a mosáskor tönkrementek). 5. Kétsoros *csontfésű (3. kép 7)* a jobb felkarcsont külső oldalán, azzal párhuzamosan. Mindkét merevítőlécen függőlegesesen és átlósan karcolt minták, a fésűt öt bronzszegecs fogja össze. Mérete: 8,3 × 3,3 cm.

468. obj.: T.: Ny–K, h.: 210 cm, sz.: 95 cm m.: 55 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, barna homokos betöltésű sírgödör. A gödör fala az aljától 30 cm-re kissé összeszűkült. A gödörben *40 év körüli nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája jobbra fordult. Mindkét kar szorosan a test mellett volt. A kézfejeket a medencére, bokákat egymás mellé fektették. A bontáskor a váz körül sötétebb elszíneződésként mutatkozott a halotti lepel maradványa. Melléklet nélküli.

469. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 220 cm, sz.: 105 cm, m.: 35 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges, az aljánál összeszűkülő falú, vízszintes aljú, barna homokos betöltésű sírgödör. A gödör déli és nyugati részén 30 cm széles padka volt. A gödörben *30 év körüli nő* háton fekvő, nyújtott csontváza feküdt, koponyája jobbra fordult. Mindkét kar szorosan a test mellett volt. A lábak térdnél és a bokánál szorosan egymás mellett feküdtek, esetleg össze voltak kötözve. Az elhunyt testhelyzete alapján lepelbe lehetett csavarva. Melléklet nélküli.

489. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 256 cm, sz.: 76 cm, m.: 140cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú, a felszíntől 30 cm-re összeszűkülő falú, vízszintes aljú, barna homokos betöltésű sírgödör. A gödörben *20 év körüli,* erősen torzított koponyájú *nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt, koponyája enyhén balra fordult. Mindkét kar szorosan a test mellett feküdt. Bontásakor a koponya szintjén, a lábak felé összeszűkülő, ún. múmia alakú koporsó nyoma volt megfigyelhető. Mell.: 1–2. A mellkas két oldalán, a bordákon, aláhajlított lábú *vas fibulapár (5. kép 2–3),* az egyiknek csupán lába maradt meg a korrodálódott tűtartóval. H.: 5,5 és 2,5 cm. 3. A keresztcsont felett töredékes, ovális *vascsat (5. kép 4).* Átm.: 4 × 3 cm. 4. A jobb medencelapát felett korong alakú, lapos *borostyángyöngy (5. kép 5).* Átm.: 3 cm, v.: 0,6–1,2 cm. 5. A gerincoszlopon sugaras hátú, kerek *bronztükör (5. kép 6)* apró füllel. Átm.: 5,4 cm.

490. obj.: T.: Ny–K, h.: 220 cm, sz.: 60 cm, m.: 110 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, barna löszös homokos betöltésű sírgödör. A gödörben *25–30 év közötti nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája balra billent, karjai szorosan a test mellett, a kézfejek a medencén feküdtek. A test mellett lévő karok helyzete alapján lepelbe lehetett csavarva. Mell.: 1. A bal felkar belső oldalánál 2,5 cm átmérőjű *bronzkarika* két átfúrt *állatfoggal (4. kép 5–7).* H.: 2,2 és 4 cm.

491. obj.: T.: Ny–K, h.: 240 cm, sz.: 75 cm, m.: 125 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges, az alja felé összeszűkülő falú, vízszintes aljú, kevert, sárga homokos betöltésű sírgödör. A gödörben *30 év körüli,* torzított koponyájú *nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája balra, a váll felé elfordult. Mindkét kar szorosan a test mellett, a jobb kézfej a jobb combcsonton feküdt. Mell.: 1–2. A mellkas magasságában, a gerincoszlop két oldalán, a bordákon, hegyével a gerincoszlop irányába *ezüst tűpár (5. kép 8–9).* A hosszabbik kerek átmetszetű, míg a rövidebb vége szögletesre kalapált. H.: 5 és 6 cm.

493. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 150 cm, sz.: 70 cm, m.: 50 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú sírgödör. A gödörben *csecsemő* rossz megtartású, háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája betört, a váz erősen hiányos. Mell.: A mellkas felett egy kupacban a következő leletek feküdtek: 1. Zöld *opakgyöngy (6. kép 2),* oldalán körben folyatott piros mintával. Átm.: 1,8 cm. 2. Apró ovális *vascsat (6. kép 3).* M.: 2,3 × 1,4 cm. 3. Átfúrt *állatfog (6. kép 4).* H.: 4 cm.

532. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 210 cm, sz.: 75–85 cm, m.: 160 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödörben lelet nem volt.

536. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 125 cm, sz.: 90 cm, m.:15 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sötétbarna agyagos betöltésű sírgödör. A gödörben 2 *év körüli gyermek* rossz megtartású, háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyáját a gép megsértette. Melléklet nélküli.

577. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 120 cm, sz.: 45 cm, m.: 150 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödör nyugati oldalán 50 cm mélységben 30 cm széles padka húzódott. A gödörben lelet nem volt.

589. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 215 cm, sz.: 80 cm, m.: 80 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödörben lelet nem volt.

599. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 190 cm, sz.: 85 cm, m.: 150 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödörben lelet nem volt.

600. obj.: T.: DNy–ÉK, h.: 130 cm, sz.: 45–60 cm, m.: 50 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna homokos betöltésű sírgödör. A gödör keleti része sekélyebb volt és betöltése is eltért, ami talán rablógödör lehetett. A gödörben lelet nem volt.

666. obj.: T.: Ny–K, h.: 185 cm, sz.: 100 cm, m.: 55 cm. Lekerekített sarkú téglalap alapú, függőleges falú, vízszintes aljú, sárgásbarna szerves homokos betöltésű, padmalyos sírgödör. A gödör déli oldalába ásott 45 cm széles padmalyban *20 év körüli*, erősen torzított koponyájú *nő* háton fekvő, nyújtott csontváza volt. Koponyája teljesen elfordult jobbra, mindkét kar a test mellett, nyújtott helyzetben feküdt. Mell.: 1. A jobb alkarcsontok és combcsont közt vese alakú *vascsat (6. kép 8).* A csattüske tövise a karika vékonyabb felére hurkolva, a pecek a csatkarika megvastagodó felére hajlik. Átm.: 4,3 × 2,2 cm. 2–3. Nyitott kerek *bronzkarika pár* a koponya két oldalán *(6. kép 9–10).* Átm.: 1,4 és 1,5 cm.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A 19 sír hat kisebb, egymástól közel azonos távolságra lévő csoportban feküdt. A szomszédos sírcsoportok 50–60 méterre találhatók egymástól, a két legmesszebb fekvő I. és VI. sírcsoport távolsága 225 méter *(1. kép 3b).* A feltárás délnyugati szélétől húzott két kisebb, téglalap alakú és egy nagyobb, amorf kutatószelvény több mint 1000 m^2-t kitevő felületén további sírok már nem, csak telepobjektumok kerültek elő. Mivel a II. és a III. sírcsoport kivételével a többi mind a feltárás szélén helyezkedik el, nem lehetünk biztosak abban, hogy nincsenek további sírok, vagy sírcsoportok a feltárt területen kívül.

Az egyetlen kirabolt sír esetében (444. obj.) — a hasonló korú temetőkben tapasztaltakkal összhangban — az volt megfigyelhető, hogy a sírrablók az ékszerek megszerzése érdekében, célirányosan csupán a felsőtestre ástak rablógödröt. A III. és a IV. számú sírcsoportban összesen 5 sírgödör teljesen üresnek bizonyult, ami azt jelenti, hogy a feltárt temetkezések több mint negyedében sem lelet, sem pedig csontváz nem került elő. Mivel azok vonatkozásában csupán egyetlen esetben, a 600. objektumnál merült fel későbbi bolygatás gyanúja, így biztosan nem lehetnek teljesen kifosztott sírok, de utólag rituális célból felnyitott síroknak sem tarthatjuk azokat.[5]

A temetési szertartás céljából ásott üres sírgödrökre László Gyula már hetven éve megpróbált magyarázatot adni, aki szerint azok a távolban elhunytak lelkének befogadására szolgáltak.[6] Az üres sírgödrök kérdésével — főként a nagyszámú Tolna megyei avar kori példák kapcsán — legutóbb Novotnik Ádám foglalkozott részletesen. Miután az ilyen, csontváz nélküli, kétségtelenül sírgödör alakú objektumokban olykor koporsó vagy sírkerámiaként ismert edény is előfordul, ezek értelmezésére jelenleg nincs jobb magyarázat, mint hogy valóban temetési szertartás keretében készültek (Novotnik 2011, 104), azaz szimbolikus sírok. A fonyódiak közül mérete alapján kettő biztosan gyermeket jelképez, három pedig felnőttet, utóbbiak mélysége még a leggazdagabb női temetkezések sírmélységét is meghaladja. A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető esetében a kisméretű kenotáfiumokat az ásató a környező mocsárba veszett gyermekeknek ásott emlékként értelmezi (Rosner 1999, 103), esetünkben a Balaton közelsége miatt hasonló magyarázat szintén elképzelhető. A felnőtt méretű jelképes sírok esetében a kutatás általában olyan férfiakkal számol, akik távoli harcokban vesztették életüket (Fodor 1999, 77), vagy egyéb módon tűntek el. Fonyódon a hét női sírral szemben mindössze kettő férfitemetkezés került elő. Így amennyiben elfogadjuk a fenti értelmezést, úgy a nemek közti feltűnő aránytalanságra elfogadható magyarázatot kaphatunk.

A 666. objektum padmalyos sírformája — a jelképes sírokhoz hasonlóan — a Kárpát-medencében legnagyobb számban szintén az avar korban fordul elő (Lőrinczy–Straub 2006, 282). A sírtípus a Dunántúlon nem ismeretlen az azt megelőző, illetve az azt követő évszázadokban sem, sőt még a 16–17. századból is számos példáról tudunk.[7] A szokás tömegesen először a Kr. u. 4. században tűnik fel, melynek párhuzamait ebben az időben a Fekete-tenger partvidékén a szarmatáknál találni meg (Bierbrauer 1984, 802; Magomedov 2004, 287, 309**)**. Éppen ezért a pannoniai késő római kori padmalyos sírokat a kutatás leginkább barbár betelepülőkkel azonosítja (Visy 2008, 217). Az egyelőre viszonylag kisszámú, 5. századi példa[8] úgyszintén idegenekhez, főként hun, alán, illetve különböző germán népcsoportokhoz köthető.

A sok esetben kifejezetten szűkre ásott, nyugati, illetve délnyugati tájolású sírgödrökben számos esetben sikerült megfigyelni, illetve a karok helyzete alapján

[5] Bár a szokás ismert a kora népvándorlás kori népek körében (Kokowski 1992, 115–132; Aspöck 2003, 226–235).

[6] László 1944, 75. A legtöbb jelképes sírt az avar korból ismerjük, ahol egyes temetőkben akár tucatnyi üres sírgödröt is találni, vö. Madaras 1994, 98; Rosner 1999, 103; Fóthi et al. 2000, 191; Gallina–Varga 2011, 378.

[7] A római koriakhoz összefoglalóan Sági 1981, 104; Visy 2005, 214–216; Prohászka 2006a, 98. A honfoglaló- és a kora Árpád-koriakat áttekinti Varga 2013. Számos padmalyos temetkezés ismert a most közzétett sírok közvetlen szomszédságában, az M7 AP S-33 lelőhelyen, az ún. fonyódi csomópontban, ahol egy 16. századi balkáni, jórészt feltehetően muszlim népesség 350 síros temetője került feltárásra (Gallina 2004, 38).

[8] A lelőhelyeket összegyűjtötte Lőrinczy–Straub 2006, 286; Straub 2011, Anm. 34. Továbbá a csontvázak helyzete alapján két budakalászi hunkori gyereksírról is elképzelhető, hogy azok eredetileg padmalyos kialakításúak lehettek, vö. Ottományi 2008, 234–235. Legújabban feltehetően egy padmalyos sír fotóját katakombás sírként teszi közzé Gábor 2013, 3. ábra.

is egyértelmű, hogy a vázat halotti lepelbe csavarták. Három felnőtt sírban koporsó nyomait is dokumentálni lehetett, melyek közül a 489. objektum esetében megfigyelt temetkezési mód különlegességnek számít. A test körvonalát követő, múmia alakú koporsóba vagy sírgödörbe való temetkezésre a legtöbb példát az Árpád-korból, főként 11–12. századi női sírokból ismerjük (Bárdos 1978, 189; Melis 1997, 54; Pap 2001, 40; Molnár 2005, 111; Pap 2010, 109; Gáll 2012, 299–300). Mivel a népvándorlás kori példák kifejezetten ritkák,[9] a temetkezési szokáshoz fontos adalékot szolgáltat a most közzétett, szintén női sír.

A 489. objektum temetkezése a koponyatorzítás miatt is különösen érdekes, ebből a sírból került elő ugyanis a három fonyódi darab közül a legnagyobb mértékben deformált koponya. Az 1867-ben ismertté vált első magyarországi példány óta az 5. századi, mesterségesen torzított koponyák száma ma már meghaladja a kétszázat szűkebb hazánkban, Kárpát-medencei viszonylatban pedig ennek mintegy másfélszeresével számolhatunk. A koponyatorzításról az utóbbi években két nagy átfogó gyűjtés és részletes áttekintés is készült (Bereczki–Marcsik 2006, 103–106; Tobias et al. 2012, 323–326). A kutatás mai álláspontja szerint az akár rendkívül súlyos élettani hatásokkal is járó gyerekkori beavatkozás olyan jelenségnek tekinthető, melynek nagyon tág idő- és térbeli határai vannak (Anke 2008, 39–40; Hotz–Meyer 2011, 88–89). Bár a szokás Kárpát-medencei feltűnésére már a késő szarmata kortól vannak adatok (Marcsik 2011, 426), legnagyobb számban kétségtelenül az 5. század középső harmadára jellemző (Bierbrauer 2011a, 136). A lelőhelyek száma folyamatosan bővül, csupán Fonyód 50 kilométeres körzetéből több mint fél tucat 5. századi temetőt ismerünk torzított koponyás temetkezéssel *(7. kép)*. A koponyadeformálás a későbbiekben kimutatható az avar korban is, leginkább a Tiszántúlról ismerünk példákat (Miháczi-Pálfi 2013),[10] sőt elvétve még a Karoling-kori Dunántúlon is találni egy-egy torzított koponyát (Éry 1992, 350; Tóth–T. Rendes 2007, 91), ami dunai bolgár kapcsolatokkal magyarázható (Szőke 2012, 126).

A hunkori Kárpát-medencében a mesterségesen deformált gyermekkoponyák nagy számára és az 5. század 2. felében azok feltűnő hiányára korábban már többen felhívták a figyelmet (Bóna 1971, 230; Schröter 1988, 263; Lovász 1997, 126). Keszthely-Fenékpuszta és Mözs hunkori temetőiben az összesen több mint 70 torzított koponyájú egyén közt rendkívül sok a gyermek. Mözsön közel fele *Infans* I és II korú,[11] Fenékpusztán pedig még ezt is meghaladja arányuk (Pap 1983, Tab. 1). Ezzel szemben a dunántúli prelangobard kori anyagban az erősen megfogyatkozó számú torzított koponyák közt alig akad gyereké. Ezzel egy időben hasonlót tapasztalni a Tiszántúlon a gepidáknál is, ahol a régebbi ásatások anyagáról ma már azt is tudjuk, hogy azok a korábban véltnél kevesebb torzított koponyát tartalmaznak (Varga et al. 2003; Nagy 2005a, Anm. 244–246; Bereczki–Marcsik 2006, 103). A nagyobb szériájú torzított koponyák életkor adatai tehát azt tükrözik, hogy Attila halálát követően a Közép-Duna vidék népei egyre ritkábban gyakorolták a koponyatorzítás szokását, és az így, rövid időn belül elveszítette jelentőségét. Az 5–6. század fordulójáról vagy a 6. századból ismert példák kevésbé a szokás folyamatos továbbéléséhez, sokkal inkább egyes idős kort megélt személyhez kapcsolhatóak (Stadler et al. 2008, 163; Straub 2011, 327; Tobias et al. 2012, 300–301).[12] Remekül támasztja ezt alá a Više Grobalja vagy Viminacium II néven ismert két germán temető legújabb embertani feldolgozása is. Az 5. század 2. felére keltezhető sírok esetében a 36 feltárt temetkezés 72%-ban figyelhető meg koponyatorzítás, melyek csaknem fele 20 év alatti személyhez köthető (Mikič 2007, Tab. 1). Ezzel szemben a 6. század 2. felére datálható síroknak csupán 9%-ban mutatható ki koponyatorzítás, és köztük egyetlen hasonló életkorút sem találni (Mikič 2007, Tab. 2).[13]

A Fonyódon talált torzított koponyájú temetkezéseknek sajátos jelleget kölcsönöz, hogy valamennyi fiatal vagy középkorú nőt jelöl, akiket egymás közelében temettek el, mindhárom sír a VI. sírcsoporthoz tartozik.[14] Más temetőkhöz hasonlóan a torzítás szokása Fonyódon sem mutat összefüggést a régészeti leletekkel; nemesfém melléklettel eltemetettek és szegényes leletanyagú temetkezések esetében ugyanis éppúgy előfordul.

[9] A legjobb 5. századi analógiát egy gepida temetkezésben találni, vö. Bóna–Nagy 2002, Abb. 27; Abb. 39.

[10] A legtöbb esetről a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből tudunk (Fóthi et al. 2000, 192–193).

[11] Vö. Szécsényi-Nagy A.: *A koponyatorzítás szokása a Kárpát-medencében az V–VI. században, régészeti és antropológiai adatok alapján.* Szakdolgozat, ELTE BTK. Budapest 2008, 2. táblázat. A munkát a Szerző szívességéből ismerjük.

[12] Nem lehet véletlen, hogy a jól keltezhető Dravlje-i temetőben a számos biztosan vagy feltételesen torzított koponya közt sincs egyetlen fiatal (Pogacnik–Tomazo-Ravnik 1975), de Globasnitzból is csupán felnőtteket említenek (Glaser 2008, 626). A különböző germán népek temetőiben feltárt, további 5. század végi torzított koponyájú sírokat áttekintve szinte mindenhol azt tapasztalni, hogy azok a temetők legkorábbi fázisára jellemzőek és felnőtt — sok esetben idős — személyeket jelölnek.

[13] Egy 30 év körüli férfitől eltekintve valamennyi 45–60 év közti.

[14] Hasonlót tapasztalni a győri Széchenyi téri ásatáson 2008 és 2009 közt előkerült, újabb torzított koponyák esetében is. Az eltemetettek közt szintén nem találni 40 évnél idősebbet, sírjaik a temető egy jól lehatárolható részén kerültek elő. A megjelenés alatt lévő temető régészeti- és embertani anyagát Tomka Péter szíves tájékoztatásából ismerjük.

A LELETANYAG

A fonyódi sírleletek egy része az 5. századon belül csupán tágabb időhatárok közt keltezhető (borostyán gyöngy, vese alakú vascsat, huzalkarperec). Az, hogy egyetlen sírban sem került elő kerámia, illeszkedik ahhoz a tendenciához, miszerint az edények sírba helyezésének szokása a Dunántúlon a különböző 5. századi népek körében megritkul (B. Tóth 1994, 288; Tejral 2008, 262).

A poliéderes függők tömör csüngőjű változatainak eredetét illetően ugyan máig megoszlanak a vélemények,[15] a fonyódihoz hasonló *(3. kép 4–5)* egyszerűbb példányok a Krímtől egészen Hispániáig az 5. században végig megtalálhatóak (Eger 2005).

Átfúrt állatfogak, melyek két sírban is voltak a fonyódi lelőhelyen *(4. kép 1–2; 6. kép 4)*, bajelhárító amulettként szintén hatalmas területen elterjedve, számos népvándorlás kori gyermek- és női sírban előfordulnak (Nagy 2005, 101; Walter 2009, 138).[16]

Hasonlóképp nem rendelkeznek különösebb keltező értékkel a 489. objektumban, a mellkason előkerült egyszerű kivitelű, aláhajlított lábú vasfibulák *(5. kép 2–3)* sem. Különböző típusaikról tudjuk, hogy azok használata a Közép-Duna vidékén belenyúlik az 5. század 2. felébe (Kovács 2004, 131; Tejral 2005, 119).[17] Számos más lelőhely (Bierbrauer 2011a, 129) darabjaihoz hasonlóan sajnos a fonyódi példányok is erősen korrodálódtak, sőt az egyik nagyrészt tönkre is ment.

Fonyódon két sírban került elő fésű *(2. kép 4, 3. kép 7)*. A kétsoros csontfésűk meglétének, illetve hiányának Kiss Attila nagy jelentőséget tulajdonított, véleménye szerint sírba helyezésük szokása csak a keleti-gótok elvándorlását követően, az 5. század utolsó harmadában terjedt el Pannoniában (Kiss 1995, 313). Megállapítását azonban többen kétségbe vonták (B. Tóth 2005, 20; Ottományi, 2008a, 153), véleményét a nemrégiben közölt, nagyszámú újabb darabok sem támasztják alá (Ódor 2011, Fig. 4; Straub 2011, Taf. 1–6).[18]

A fonyódi sírok pontosabb datálásához két tárgytípus révén juthatunk közelebb. A 444. és a 489. objektumban talált nomád tükrök a Közép-Duna vidékének női sírjaiban a hunkor egyik tipikus leletének számítanak, melyek száma már jócskán meghaladja a félszázat. Feltűnésüket a Dunántúlon régóta a Szabadbattyán típusú temetőkkel köti össze a kutatás (Salamon–Barkóczi 1980, 79–80), amit az elmúlt évtizedekben közzétett darabok is alátámasztanak. Bár elvétve még langobard[19] és avar kori sírokban is találni példányokat, tömeges használatuk a hunkor évtizedeit követően megszűnik a Kárpát-medencében és a koponyatorzítással együtt az 5. század utolsó harmadára divatjukat vesztik (Bierbrauer 2007, 102–103; Bierbrauer 2011a, 135–136). Darabjaink a leggyakoribb, ún. Čmi-Brigetio típusba tartoznak, melyek — miként a fonyódi sírokban is — leginkább poliéderes fülbevalókkal és különböző fibulákkal együtt kerülnek elő (Istvánovits–Kulcsár 1993, 14–15, 19; Anke 1998, 18–24). Mindkét példány anyaga ún. fehérfém, melynek összetevőjét ón és réz alkotja. Az ezüsthöz hasonló, ám annál törékenyebb anyagból készült fonyódi darabok közül a 489. sírban lelt teljesen épen került elő a mellkason *(5. kép 6)*. A 444. objektumból származó példányt ellenben több darabból sikerült összeragasztani és a füle is hiányos *(3. kép 6)*. Ma már nem dönthető el, hogy eredetileg is széttörve helyezték-e sírba ezt a tükröt, vagy csak a sírrablás következtében tört darabokra.

A 491. objektumban a középkorú, torzított koponyájú nő mellkasán előkerült ezüst tűpár *(5. kép 8–9)* különösen fontos lelet. A rövidebb, lapított végű darab legjobb formai- és méretbeli párhuzamát Bácsmonostorról ismerjük (Gubitza 1899, 266), míg földrajzilag a legközelebbi analógia Ordacsehiből származik, ahol egy, a fonyódi temetővel számos vonásában hasonló temetőrészletet sikerült feltárni szintén az M7-es autópálya építkezései kapcsán.[20] Az ilyen tűk néha a haj, esetleg a halotti lepel összefogására is szolgálhattak, de leggyakrabban a mellkas két oldalán tűzték össze velük a felsőruhát; tehát a fibulák helyett ruhatűként hordták azokat. Az utóbbi években egy-egy lelet kapcsán az 5. századi tűkkel több kutató is behatóan foglalkozott (Szőke 1996, 41–45; Ottományi 2001, 58–60; Ódor 2001, 41; Prohászka

[15] Legújabban összefoglalja Bierbrauer 2011a, 125–127.

[16] Az 5. századi darabokat összegyűjti Nagy 2005, 101. A lista a következő lelőhelyekkel egészíthető ki: Bački Monoštor/Bácsmonostor (Gubitza 1899, 264; Gubitza 1902, 339), Dunapentele/Dunaújváros-Öreghegy (Kovrig 1954, Taf. XXII. 1), Tolna-Mözs 20. sír (Salamon–Lengyel 1980, Pl. 2. 6), Balatonszemes-Szemesi-Berek 268. sír (Bondár et al. 2007, 131). Az amulettek jelentőségét a gót kultúrkörben részletesen tárgyalja Schulze-Dörrlamm 1986; Kokowski 2001.

[17] A tíz évvel ezelőtt ismert dunántúli lelőhelyeket áttekinti Kovács 2004, 129. Hasonló darabokat legújabban a mözsi és a fenékpusztai temetőből közöltek (Ódor 2011, Fig. 6. 5–10; Straub 2011, Taf. 4. 2).

[18] Tipológiailag teljesen megegyező példányok sora ismert a Dunától északra feltárt, hozzávetőleg az 5. század közepétől keltezhető keleti-germán temetőkből is, vö. Čižmář–Tejral 2002, 105; Ruttkay 2007, 332–333.

[19] B. Tobias: *Awarenzeitliche Tascheninhalte und Gürtelgehänge im Karpatenbecken.* Magisterarbeit. Universität Wien. Wien 2003, 51–56. A kéziratot a Szerző szívességéből ismerjük.

[20] A temetőt, illetve a tűpár színes fotóját közli Gallina 2007, 199, 2–3. kép.

2006, 395–396; Straub 2006, 442), a kifejezetten fibulaként használt darabokat pedig Dieter Quast rendszerezte. Összefoglalása alapján megállapítható, hogy azok viselete leginkább Pannoniában volt elterjedt, mégpedig az 5. század 2. harmadában élt keleti-germán népek körében (Quast 2005, 268–269).[21]

A TEMETŐ IDŐRENDJE ÉS NÉPESSÉGE

A fonyódi sírleletek az 5. század emlékanyagát reprezentálják, mely korszakon belül az egyes, nagyon rövid, lényegében csupán pár évtizedet kitevő periódusok (ún. foederati/hunkor/keleti-gót/prelangobard időszak) régészetileg sokszor csak rendkívül nehezen értékelhetőek és különíthetőek el. Ez az oka számos tárgytípus és leletegyüttes ellentmondásos datálásának, melyek keltezésével és az azokra alapozott elméletekkel kapcsolatban az elmúlt években számos kritika fogalmazódott meg, és fontos újraértékelések láttak napvilágot.

A fonyódiakhoz hasonló korú sírok száma a Dunántúlon a 456 utáni keleti-gót anyag revízióját követően (Kiss 1996, Liste 4) ugyan némileg megszaporodott, ám a továbblépéshez elengedhetetlenül szükség volt a sokáig közöletlen leletek publikálására, illetve az ún. kettős vagy vegyes érvelésből (Bierbrauer 2007, 98) eredő keltezési tévedések fokozatos tisztázására.[22] Mindezek mellett fontos fordulatot jelentett a pátyi sírcsoport közzététele (Ottományi 2001), majd az epöli (Bemmann 2006, 217–246) és a kővágószőlősi (Kleemann 2008, 63–77) sírok alapos kritikai értékelése. Ezáltal lényegesen kibővült a Dunántúl 5. század 1. felének nagyrészt germán színezetű anyaga. Az elmúlt másfél évtizedben annak a felismerése, hogy egyrészt a ténylegesen hunkori pannoniai sírok egy részét az Alatheus és Saphrac-féle *foederati* népesség szerepének túlértékelése miatt előszeretettel korábbra datálták,[23] másrészt a 456–473 közti pannoniai keleti gót anyag körülhatárolása korántsem problémamentes (Bierbrauer 2011), új lehetőségeket nyitott a köztes időszak értelmezésében.

A fenékpusztai késő római erődtől 200 méterre délre, 1976 és 1980 közt feltárt temetőrészlet átértékelése (Straub 2011),[24] valamint az újabb mözsi sírokról szóló előzetes beszámolók (Ódor 2001a; Ódor 2011) nagyobb mennyiségű leletanyaga alapján egyértelmű, hogy a fonyódi sírok sem a többek által a *foederati* népességgel azonosított emlékanyaghoz, sem pedig a keleti-gót időszakhoz nem köthetőek; azok leletei az 5. század középső harmadának tipikus emlékei.[25] Ez a kör sok szempontból megfeleltethető a Volker Bierbrauer által legújabban „Szabadbattyán-Mözs kistemető" típusként említett csoportnak (Bierbrauer 2011a, 125, 130).[26] Az, hogy ezt lokális csoportként vagy inkább lelethorizontként kell-e értelmeznünk,[27] a lelőhelyek kis száma és azok részleges feltártsága miatt egyelőre még kérdéses.

A fonyódi sírok anyaga az említetteken kívül nagyfokú hasonlóságot mutat számos közeli, kisebb sírszámú temetővel is (Nagy 1994; Gábor 1999; Ódor 2001; Gallina 2005).[28] Ha a szóban forgó kör egyes lelőhelyeinek temetkezési szokásaiban találni is némi

[21] Újabb dunántúli aranydarabokról számol be Kovaliczky Gergely (Kovaliczky 2009).

[22] A legnagyobb sírszámú temetők évtizedekig csupán előzetes közleményekből voltak ismertek, vö. Salamon–Lengyel 1980, 93–104; Sági 1982, 50–64. Számos pannoniai lelőhely és leletegyüttes datálásának tévedése (Tejral 2007, 110; Bierbrauer 2011, 373–375) kiküszöbölhető lenne, ha az 1980-as és 1990-es években a magányos temetkezések és a kis sírszámú temetők leletanyaga alapján felállított merev kronológiai fázisok helyett, a tartomány történeti korszakaihoz igazított periodizáció használata nyerne nemzetközi elfogadást, vö. Tomka 2010, Anm. 39. Mindenesetre az újabb összefoglalások egyike sem vitatja már, hogy a hunkorban hatalmas területen feltűnő arany- és ezüst divatcikkek vagy bronz utánzataik — miként a fegyverek a Duna-vidéken — nem tekinthetőek etnospecifikusnak, és egyes típusok akár több generáción keresztül is használatban maradtak (Tejral 2007, 64, 102; Bierbrauer 2008, 127). Utóbbi miatt leginkább az egyes fibulatípusokra kidolgozott merev kronológiai rendszerek esetében célszerű több szempontot is figyelembe venni, akár viseleti (Straub 2008, 190–191), akár tipológia megközelítésből (Tomka 2010, 479–485).

[23] A problémát elsőként körvonalazza Ottományi 2001, 26. j.; Tomka 2001, 171–172; Tomka 2004, 393; amit történeti- és régészeti oldalról egyaránt részletesen elemez Kovács 2004; Bierbrauer 2011a.

[24] A már az előzetes közleményekben is gótként szereplő temetőrészletet több mint harminc éve Sági Károly helyezte történeti keretbe (Sági 1983, 117–120; Sági 1983a, 95–103), aminek nyomán hosszú évtizedekig ez a meghatározás vált elfogadottá a környék régió- és településtörténeti munkáiban is. Sági a fenékpusztai temetőt összefüggésbe hozta a Horreumnál az 1970-es évek elején előkerült tömegsírokkal is. Azok történeti és régészeti hátterének (át)értékeléséhez fontos új szempontokat szolgáltat Heinrich-Tamáska–Prohászka 2008, 149–151; Fóthi et al. 2009, 317–318; Müller 2010, 241. A keleti-gótok pannoniai régészeti emlékanyagának elkülönítésére egyébként éppen a fenékpusztai ásatásokkal egy időben történt először kísérlet (Kiss 1979). Kiss Attila azonban akkor és később sem számolt a temető gót lehetőségével. Érveit egy alkalommal fejtette ki (Kiss 1981, 170), utolsó összefoglalásában a temetőt tévesen a szvéb lelőhelyek között szerepeltette (Kiss 1999, 121, Nr. 25).

[25] Vö. újabban Vida 2011, 626–629, Abb. 2.

[26] A Jaroslav Tejral által nemrégiben idesorolt hács-béndekpusztai temető azonban nem része e csoportnak (Tejral 2012, 120).

[27] A hunkori Kárpát-medencében mindeddig inkább csak feltételezett helyi csoportokhoz lásd Tejral 2007, 110; Bierbrauer 2011, 367–368.

[28] A kővágószőlősi temetkezéseknek lényegében az 1. sír kisméretű lemezes fibuláján alapuló korai keltezésével (Kleemann 2008, 72; Bierbrauer 2011a, 136) szemben legalább annyi érvet lehet találni azok hun korra való datálására.

eltérést,[29] az anyagi kultúra rendkívül homogén és teljesen eltér a korszak lovasnomád életmódjának tárgyi hagyatékától.[30] Ló- vagy lovas sírt egyáltalán nem találni, a sírok túlnyomó többsége Ny–K tájolású. A leggazdagabb női sírokban aranyozott ékszerek kis számban ugyan előfordulnak, de aranyból készült, illetve kőbetétes ékszereket nem találunk, helyettük viszonylag egyszerűbb, köznépibb jellegű ezüst- és bronz ékszerek találhatók. Temetkezéseikben rendkívül egységes a tűk és az egyszerű vas-, illetve a kizárólag korai ékveséses díszítésű ezüstfibulák vállon vagy mellkason való viselete. A kifejezetten szegényes leletanyagú férfisírokban fegyverként legfeljebb *scramasax* fordul elő. A női és férfi sírokban egyaránt feltűnő a kerámiamellékletek kis száma, illetve teljes hiánya; ellenben különösen gyakoriak a kétsoros csontfésűk és a koponyatorzítás.[31] Ebben a hunkori leletkörben a barbár tárgytípusok és azon belül is legfőképp a keleti-germán viseleti elemek dominálnak.

A fonyódiakat is beleértve ezek a sírok olyan hunkori csoportokat jelölnek, melyek etnikai jellegéről a sajátos fibula- és tűviselet, valamint a fésűk sírba helyezésének szokása egyaránt árulkodik. Mivel a hazai kutatás hosszú évtizedeken át leginkább a hunkori vezetőréteggel, a hunés az alán elemek szétválasztásának lehetőségével, valamint a lemezfibulás viseletű germán elittel foglalkozott, a fonyódi sírok újabb fontos adalékot szolgáltatnak ahhoz a *donauländisch-ostgermanischer Kulturkomplex*-ként körülírt emlékanyaghoz, melynek germán komponensét etnikailag pontosabban egyelőre nehéz meghatározni (Bierbrauer 2007, 98–101; Tejral 257–258).

Kérdéses, hogy ez a leletkör, az összefoglalóan római maradványnépességként[32] körülírható helyi lakosságot milyen mértékben foglalja magába. Az elmúlt évtizedben a római kontinuitás kérdése — leginkább a Keszthely-kultúra kapcsán (Bierbrauer 2004; Vida 2009; Vida 2011, 629) — ismét kiemelt szerephez jutott.

Régóta közismert tény, hogy az 5. század elejétől a Dunántúl népességének tárgyi emlékanyaga importtárgyak hiányában, valamint a pénzforgalom megszűnése és a kereszténység terjedésével a melléklet nélküli sírok mind nagyobb száma miatt egyre nehezebben datálható. Új tárgytípusok helyett inkább a korábbi évtizedek ékszerei kerülnek erősen kopottan, illetve sokszor már használhatatlan állapotban sírokba, melyek így pontosabb keltezésre alkalmatlanok.[33] Az ásatóik szerint a még az 5. század 2. felében is használt, és így a tipokronológia szempontjából esetleg megoldást kínáló csákvári és táci temetők sajnos évtizedek óta közöletlenek.[34] Így a kutatás jelenleg leginkább a belső erődök esetében tud római továbbéléssel számolni (Vida 2011, 641), melyek közül a fenékpusztai a legjobban vizsgálható, hiszen feltárása már több mint másfél évszázada megkezdődött.[35] Itt az erődtől délre, különböző távolságokban, több késő római temetőt is ismerünk, melyek egy része az 5. század elejéig, sőt közepéig is használatban maradt. Továbbá az északi fal közelében, horizontál-stratigráfiailag szintén talán az 5. század közepére keltezhető pár szegényes leletanyagú sír (Müller 1979, 147–149).[36] A késő antik keresztény közösségek körében az 5. század 2. felében egész Európában általánossá váló melléklet nélküli vagy redukált számú mellékletekkel ellátott temetkezések[37] megfelelőit Fenékpusztán leginkább a déli erődfal tövében, a tornyok előterében kereshetjük (Müller 2000, 243–244).

Annak megállapítására, hogy az 5. század középső harmadában az akkulturáció eredményeképp a pannoniai római maradványlakosság a keletről beköltözők temetkezési szokásait és viseleti tárgyait milyen mértékben vehette át, jelenleg még nem áll rendelkezésünkre elegendő mennyiségű összehasonlító anyag. A 4. század utolsó negyedében többek által feltételezett barbarizálódáshoz (Kovács 2004, 138; Ottományi 2006, 138–139; Tóth 2009, 107) hasonló folyamattal számolnak újabban a szabadbattyáni és a mözsi temetők esetében is, melyeket a tégla- és kősírok, valamint egyes ékszerek alapján (korai kosaras függő, tű) római- és barbár keveréknépesség emlékeinek tartanak (Bierbrauer 2011a, Anm. 158, Anm. 162; Vida 2011, 619, 624).

Fonyódon azonban sem tégla- vagy kőlapokkal kirakott sírok, sem pedig késő antik jellegű sírleletek nem kerültek elő.[38] A temetkezések helyzetét illetően azonban talán érdekes lehet, hogy Fonyódon a három keletebbi sírcsoport telepobjektumok közt

[29] Különös tekintettel az É–D tájolású sírok arányára, valamint a padmalyos- és a téglasírok számára.

[30] Annak legújabban 6 pontban összefoglalt jellemzőinek egyikét sem találjuk meg e temetőkben, vö. Bierbrauer 2011a, 121–122.

[31] Ez egyedül a szabadbattyáni temetőben hiányzik, annak egészét azonban nem ismerjük, mivel útépítés során részben megsemmisült, vö. Fancsalszky 2006, 80.

[32] A romani/késő antik/provinciális meghatározás használatára lásd Tóth 2009, 919. j.

[33] A legkésőbbi horizontot datáló egyes fibulatípusokhoz, valamint a besimított kerámiához Tóth 2009, 106–119, 162.

[34] Utóbbi esetében egyébként valószínűleg túlzóak is az elvárások (Schilling 2011, Anm. 25).

[35] A legújabb kutatástörténeti összefoglaló Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012, 19–26.

[36] Ságváron az erődtől északra szintén létesítettek egy temetőt az 5. században (Tóth 2009, 36–37).

[37] A kontinens különböző régióit áttekinti Bierbrauer 2009; Riemer 2010; Bierbrauer 2012.

[38] Mint ahogyan hozzávetőleg az egy évszázaddal későbbre datálható, közeli szóládi langobard kori temetőben (Peters et al. 2014), úgy Fonyódon is, pusztán régészeti módszerekkel a sírleletekből nagyon nehéz lenne objektívan megállapítani az egyének eredetét vagy a helyi lakosság jelenlétét.

került elő, melyek között kizárólag melléklet nélküli vagy jellegtelen mellékletű sírokat találtunk. Természettudományos (pl. genetikai vagy stroncium izotópos) vizsgálatok hiányában azonban nem állapítható meg, hogy ennek lehet-e esetleg etnikai magyarázata. A hasonlóan nagy területen, egymástól távol kis sírcsoportokban, elszórtan — olykor a települések közelében — megkezdett temetkezések az 5. század első két harmadában a Dél-Dunántúlon is leginkább a különböző barbár népek körében voltak népszerűek (Bóna 1993, 253; Nagy 1994, 3. ábra; Gallina 2005, 130, 1. kép; Kulcsár 2007, 192, 183. kép).[39] A helyi lakosság esetleges továbbéléséről talán majd a fonyódi, és különösen a mözsi telepanyag feldolgozásától várható közelebbi eredmény.[40]

IRODALOM

Anke 1998: Anke, B.: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8. Weissbach 1998.

Anke 2008: Anke, B.: Die Hunnen. In: Anke, B. – Vida, T. – Révész, L.: *Hunnen – Awaren – Ungarn. Reitervölker im Frühmittelalter.* Stuttgart 2008, 13–45.

Aspöck 2003: Aspöck, E.: Graböffnungen im frühmittelalterlicher und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 87 (2003) 226–235.

Bárdos 1978: Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról. — A mediaeval Church and a Cemetery on the confines of Kaposvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 187–234.

Bemmann 2006: Bemmann, J.: Eine völkerwanderungszeitliche Bestattung aus Epöl, Kom. Esztergom, mit Schwertriemendurchzügen skandinavischer Form. In: *Miscellanea Romano-Barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniţă oblata.* Eds.: Mihailescu-Bîrliba, V. – Hriban, C. – Munteanu, L. Bucureşti 2006, 217–246.

Bereczki–Marcsik 2006: Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Artificial cranial deformation in Hungary. In: *Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии.* Ред.: Медникова, М. Б. Москва 2006, 96–114.

Bierbrauer 1984: Bierbrauer, V.: Rez. von K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó (Budapest 1981). *Bonner Jahrbücher* 184 (1984) 798–806.

Bierbrauer 2004: Bierbrauer, V.: A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5–8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. — Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.–8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 67–82.

Bierbrauer 2007: Bierbrauer, V.: Ostgermanen im mittleren und unteren Donauraum. Die hunnische Herrschaft. In: *Attila und die Hunnen*. Hrsg.: Anke, B. – Externbrink, H. Stuttgart 2007, 97–103.

Bierbrauer 2008: Bierbrauer, V.: *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: vom Kaukasus bis Niederösterreich.* Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse 131. München 2008.

Bierbrauer 2009: Bierbrauer, V.: Romanen im mittleren und östlichen Alpenraum im 5. bis 7. Jahrhundert. Anmerkungen zur Beigabensitten. In: *Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag.* Hrsg.: Brather, S. – Geuenich, D. – Huth, Ch. Berlin–New York 2009, 225–246.

Bierbrauer 2011: Bierbrauer, V.: Zum pannonischen Ostgotenreich (456/457–473) aus archäologischer Sicht. — The Ostrogothic realm Pannonia (456/457–473); from an archaeological perspective. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2011, 361–380.

Bierbrauer 2011a: Bierbrauer, V.: Zur archäologischen Nachweisbarkeit der 'Alatheus-Safrax-Gruppe' in Pannonien. In: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Hrsg.: Konrad, M. – Witschel, Ch. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse 138. München 2011, 113–140.

Bierbrauer 2012: Bierbrauer, V.: Christliche Jenseitsvorstellungen und romanische Beigabensitten vom 5. bis zum 6./7. Jahrhundert. — Christian beliefs int the afterlife and sub-Roman burial rites from the 5th to 6th/7th century. In: *Grosso Modo. Quellen und Funde aus Spätantike und Mittelalter. Festschrift für Gerhard Fingerlin zum 75. Geburtstag.* Hrsg.: Krohn, N. – Koch, U. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter I. Mannheimer Geschichtsblätter Sonderveröffentlichung 6. Weinstadt 2012, 39–50.

Bondár et al. 2007: Bondár M. – Honti Sz. – Márkus G. – Németh P. G.: Balatonszemes–Szemesi-berek. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi.* Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–138.

Bóna 1971: Bóna I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. — Die Zeit der Völkerwanderung von Komitat Fejér.

[39] A mözsi temetőben szintén egymástól jól elkülönülő, de nagyobb kiterjedésű sírcsoportokat találni (Ódor 2011, Fig. 3).

[40] A két lelőhely települése a kerámiaanyag mellett a közeli temetővel való kapcsolat és a nagyszámú, félig földbe mélyítetett, cölöpszerkezetes épület miatt egyaránt kiemelt jelentőséggel bír.

In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig.* Főszerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971, 221–314.

Bocsi 2008: Bocsi, Zs.: Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi–Kis-töltés und Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn 2008, 415–430.

Bóna 1993: Bóna I: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

Bóna–Nagy 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád). In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.* Red.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 34–189.

Čižmář–Tejral 2002: Čižmář, Z. – Tejral, J.: Kriegergräber aus dem 5. Jh. n. Chr. in Prostějov-Držovice. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Tejral, J. *Spisy* archeologického ústavu AV ČR 19. Brno 2002, 99–124.

Eger 2005: Eger, Ch: Zur Verbreitung und Herkunft der Polyederohrringe im südwestlichen Mittelmeerraum. *Madrider Mitteilungen* 46 (2005) 437–471.

Éry 1992: Éry, K.: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalaszabar-Dezsősziget). *Antaeus* 21 (1992) 337–481.

Fancsalszky 2006: Fancsalszky G.: Régészeti adatok Székesfehérvár környékének népvándorláskori topográfiájához. — Archäologische Angaben zur völkerwanderungszeitliche Topographie der Umgebung von Székesfehérvár. *Alba Regia* 35 (2006) 73–92.

Fodor 1999: Fodor, I.: Héritage archéologique des Hongrois conquérants (Xe siècle). In: *Les Hongrois et l' Europe: conquête et intégration*. Eds.: Csernus, S. – Korompay, K. Paris–Szeged 1999, 61–102.

Fóthi et al. 2000: Fóthi E. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori kárpát-medencei népesség között (előzetes közlemény). — Archeological and Anthropological Relationship between the Eurasian Steppe and an Early Avar Population of the Carpathian Basin. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 191–198.

Fóthi et al. 2009: Fóthi, E. – Heinrich-Tamáska, O. – Müller, R. – S. Perém, Á.: Möglichkeiten und Grenze der Radiokarbonanalyse zur Datierung der Keszthely-Kultur. In: *Dunkle Jahrhunderte in Mitteleuropa?* Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Kroth, N. – Ristow, S. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 1. Hamburg 2009, 307–334.

Gallina 2004: Gallina Zs.: Fonyód–Bézseny-puszta (M7/S-33 lelőhely). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 34–40.

Gallina 2005: Gallina Zs.: 5. századi sírok Ordacsehi-Csereföldön. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 129–135.

Gallina 2007: Gallina Zs.: Ordacsehi-Csereföld: kora népvándorlás kori temetőrészlet. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 209–211.

Gallina et al. 2007: Gallina Zs. – Molnár I. – Somogyi K.: Ordacsehi-Csereföld. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 197–206.

Gallina–Somogyi 2007: Gallina Zs. – Somogyi K.: Fonyód–Vasúti-dűlő – Mérnöki-telep (M7/S-34 lelőhely). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17/A (2007) 23–26.

Gallina–Varga 2011: Gallina Zs. – Varga S.: Avar kori településrészlet és temető Versend-Rasztina-dűlőn. Előzetes beszámoló az M60-as autópályán feltárt 94. lelőhelyről. — Awarisches Siedlungsfragment und Gräberfeld in Versend-Rasztina-dűlő. Freilegung im Zuge der Transsenuntersuchung der Autobahn M60. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 375–392.

Gábor 1999: Gábor O.: 5. századi sírok Kővágószőlős határában. — Fifth century Cemetery from Kővágószőlős (County Baranya, South Hungary). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43 (1999) 131–140.

Gábor 2013: Gábor O.: Pécs története a rómaiak távozásától az avarok bejöveteléig. — History of Pécs from the End of the Roman Period until the Arrival of the Avars. In: *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig.* Főszerk.: Vonyó J. Pécs 2013, 223–232.

Gáll 2012: Gáll E.: Krisztianizáció és régészet. Az erdélyi-medencei 11–13. századi templomkörüli temetők kutatásának stádiuma. — Christianization and archaeology. The research of eleventh to thirteenth century churchyard cemeteries in the Transylvanian Basis. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 287–312.

Glaser 2008: Glaser, F.: Castra und Höhensiedlungen in Kärnten und Nordtirol. In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. Hrsg.: Steuer, H. – Bierbrauer, V. Reallexikon der Germanische Altertumskunde Ergänzungsbände 58. Berlin–New York 2008, 595–641.

Gubitza 1899: Gubitza K.: A bodrogh-monostorszegi sírleletekről. *Archaeologiai Értesítő* 19 (1899) 266.

Gubitza 1902: Gubitza K.: A bodrogh-monostorszegi sírleletekről. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 338–342.

Heinrich-Tamáska–Prohászka 2008: Heinrich-Tamáska, O. – Prohászka, P.: Pannonien zwischen Spätantike und Attilazeit am Beispiel von Tokod und Keszthely-Fenékpuszta. Pannonia between Late Antiquity and the time of Attila with reference to Tokod and Keszthely-Fenékpuszta. In: *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Hrsg.: Historisches Museum der Pfalz Speyer. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach 2008, 143–156.

Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012: Heinrich-Tamáska O. – Müller R. – Straub P.: *A fenékpusztai római erőd évszázadai*. Zalaegerszeg 2012.

Hotz–Meyer 2011: Hotz, G. – Meyer, L.: Künstliche Schädeldeformierungen – ein uraltes und weltweites Phänomen. — Artificial cranial deformation – an old and worldwide phenomenon. *Bulletin der Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie* 17/1–2 (2011) 87–96.

Istvánovits–Kulcsár 1993: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. — Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/-2 (1993) 9–54.

Kiss 1979: Kiss, A.: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 329–339.

Kiss 1981: Kiss, A.: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568). *Alba Regia* 19 (1981) 167–185.

Kiss 1995: Kiss, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1995) 275–342.

Kiss 1996: Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6 (1996) 53–86.

Kiss 1999: Kiss, A.: Pannonien zur Zeit der Völkerwanderung — Ergebnisse und Probleme. In: *L'Occident romain et l'Europe centrale au début l'époque des Grandes Migrations*. Dir.: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M. *Spisy* archeologického ústavu AV ČR 13. Brno 1999, 109–126.

Kiss 2004: Kiss V.: Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő (M7/S-1 lelőhely). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 47–51.

Kiss 2007: Kiss V.: Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 63–71.

Kleemann 2008: Kleemann, J. U.: Lebten Barbaren in römischen Villen? – Ein Fallbeispiel aus Südwestungarn. In: *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period II*. Eds.: Niezabitowska-Wiśniewska, B. – Juściński, M. – Łuczkiewicz, P. – Sadowski, S. Monumenta Studia Gothica V. Lublin 2008, 63–77.

Kokowski 1992: Kokowski, A.: Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Masłomęcz-Gruppe (aus den Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung). *Peregrinatio Gothica* 3 (1992) 115–132.

Kokowski 2001: Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A. D.* Ed.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.

Kovács 2004: Kovács P.: Hun kori sír Százhalombattán. — A grave from the Hun Period at Százhalombatta. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004, 123–150.

Kovaliczky 2009: Kovaliczky G.: Szederkény. Kukoricadűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 — Archaeological Investigations in Hungary 2008*. (2009) 277.

Kovrig 1954: Kovrig I.: Germán lelet Gyuláról. — Германские находки из окрестностей Дьюла. *Folia Archaeologica* 6 (1954) 86–91.

Kulcsár 2002: Kulcsár G.: Ordacsehi-Kis-töltés. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15 (2002) 23–28.

Kulcsár 2007: Kulcsár G.: Ordacsehi-Kis-töltés. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 185–192.

László 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.

Lovász 1997: Lovász E.: Mezőkövesd-Mocsolyás. Kora népvándorlás kori sírok az V. századból. — Mezőkövesd-Mocsolyás. Early migration period graves from the A.D. 5th century. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. — Paths into the past. Rescue excavations on the M3 Motorway.* Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 124–127.

Lőrinczy–Straub 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/-1 (2006) 277–314.

Madaras 1994: Madaras, L.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti*. Das awarische Corpus — Avar corpus füzetek II. Debrecen–Budapest 1994.

Magomedov 2004: Magomedov, B.: Körpergräber in der Černjachov-Sîntana de Mureş-Kultur. *Eurasia Antiqua* 10 (2004) 281–331.

Marcsik 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szeged 2011, 419–444.

Melis 1997: Í. Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban (11–13. század). — Cimetières de l' époque Arpadienne (11–13e siécles) sur la périphére de Pest. *Budapest Régiségei* 31 (1997) 41–78.

Miháczi-Pálfi 2013: Miháczi-Pálfi A.: Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon. — Avar Age graves with artificially deformed skulls in the Tiszántúl region. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* 1 (2013) 32–52.

Mikič 2007: Mikić, Ž.: Nekropole iz perioda seobe naroda u Viminacijumu – antropoloska revizija. — Die völker-

wanderungszeitlichen Friedhöfe von Viminacium – Eine anthropologische Revizion. *Archaica* 1 (2007) 209–217.

Molnár 2005: Molnár E.: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője. — The Esztergom-Zsidód churchyard. In: *„…a halál árnyékának völgyében járok”*. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. *Opuscula Hungarica* VI. Budapest 2005, 109–114.

Müller 1979: Müller R.: A Keszthely-fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés). — Die archäologische Erschließung des Nordtores der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta im Jahre 1971 (Ausgrabungsbericht). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14 (1979) 123–149.

Müller 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2010.

Nagy 1994: Nagy E.: V. századi népvándorláskori sírok Pécs-Málom lelőhelyen. — Graves from the 5th century in Pécs-Málom. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38 (1993) 1994, 95–102.

Nagy 2005: Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye). — 5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád County). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.

Nagy 2005a: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár (Kom. Csongrád). In: *Gepidische Gräberfeld am Theissgebiet II.* Red.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 120–202.

Novotnik 2011: Novotnik, Á.: Ein besonderer Bestattungsbrauch: „Leere” Gräber in der Awarenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2011) 99–113.

Ottományi 2001: Ottományi K.: ’Hunkori’ sírok a pátyi temetőben. — ’Hunnenzeitliche’ Gräber im Gräberfeld von Páty. *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.

Ottományi 2006: Ottományi K.: A szentendrei tábor besimított díszítésű kerámiája. *Specimina Nova* 20 (2006) 121–146.

Ottományi 2008: Ottományi, K.: Hunnenzeitliche Gräber in Budakalász und Páty. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, 231–263.

Ottományi 2008a: Ottományi K.: Késő római – kora népvándorlás kori településrészlet Biatorbágyról. — Ein Siedlungsteil von Biatorbágy aus der späten Römer- und frühen Völkerwanderungszeit. *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008) 133–197.

Ódor 2001: Ódor J. G.: 5. századi temető Sióagárdon. — Das Gräberfeld von Sióagárd aus dem 5. Jahrhundert. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 23 (2001) 39–50.

Ódor 2001a: Ódor J. G.: V. századi temető és település Mözs határában. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében*. Szerk.: Gaál A. Szekszárd 2001, 33–34.

Ódor 2011: Ódor, J. G.: The 5th-century cemetery and settlement at Mözs (Tolna County, Hungary) – some issues concerning the ”East-Germanic” period in Transdanubia. — Gräberfeld und Siedlung des 5. Jahrhunderts in Mözs (Komitat Tolna, Ungarn) – Bemerkungen zur „ostgermanischen” Periode in Transdanubien. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2011, 347–359.

Pap 1983: Pap, I.: Data to the problem of artificial cranial deformation, Part 1. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 75 (1983) 339–350.

Pap 2001: Pap I. K.: X–XI. századi temető- és Árpád-kori településrészlet Vámosgyörk-MHAT telep lelőhelyen. — Friedhofsdetail aus dem X–XI. Jh. und Siedlungsdetail aus der Arpaden-Zeit am Fundort Vámosgyörk-MHAT. In: *Mátrai tanulmányok 2001.* Szerk.: Horváth L. Gyöngyös 2001, 31–61.

Pap 2010: Pap I. K.: Koporsós temetkezések Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora Árpád-kori temetőjében. — Burial in coffins in the cemetery from the early Árpádian-Age (997–1301) in the Kisfaludy Street in the town of Szombathely. *Savaria* 33 (2010) 93–117.

Peters et al. 2014: Peters, D. – Knipper, C. – Freeden, U. – Müller, W. – Maurer, A. F. –Alt, K. W. – Vida, T.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer” Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely Fenékpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. — A Balaton crucible? On the relationship between „Lombard” immigrant groups an the Romanised population of the region of Lake Balaton at Szólád and Keszthely-Fenékpuszta in (pre)Longobard times, between archaeology and isotopes. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. — People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2014, 337–360.

Pogacnik–Tomazo-Ravnik 1975: Pogacnik, T. – Tomazo-Ravnik, T.: Antropoloska obdelava osteoloskega gradiva. In: Slabe, M.: *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja Ljudstev.* Situla 16. Ljubjana 1975, 143–153.

Prohászka 2006: Prohászka P.: A Wien-atzgersdorfi hunkori női sír – észrevételek a poliéder végű tűk viseléséhez. — Das hunnenzeitliche Frauengrab von Wien-Atzgersdorf – Bemerkungen zur Tracht der Nadeln mit Poliederknopf. *Arrabona* 44/-1 (2006) 391–410.

Prohászka 2006a: Prohászka P.: Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom-Szőny Gerhát temetőjéből. — Ein reiches römisches Frauengrab mit Nische aus dem Gerhát-Gräberfeld von Brigetio/Komárom-Szőny. *Folia Archaeologica* 52 (2005–2006) 2006, 79–107.

Quast 2005: Quast, D.: Völkerwanderungszeitliche Frauengräber aus Hippo Regius (Annaba/Bône) in Algerien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 52 (2005) 237–315.

Riemer 2010: Riemer, E.: Vergleichende Studien zu den Romanen im westlichen Mittelmeer und an der östlichen Adria. *Kölner Jahrbuch Vor- und Frühgeschichte* 43 (2010) 623–642.

Rosner 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.

Ruttkay 2007: Ruttkay, M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Tesárske Mlyňany, Bez. Zlaté Moravce. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit.* Hrsg.: Tejral, J. Spisy archeologického ústavu AV ČR 26. Brno 2007, 321–338.

Salamon–Barkóczi 1980: Salamon, Á. – Barkóczi, L.: Archäeologische Angaben zur spätrömischen Periodisation Pannoniens (376–476). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–1979) 1980, 75–84.

Salamon–Lengyel 1980: Salamon, Á. – Lengyel, I.: Kinship interrelations in a fifth-century 'Pannonian' cemetery: an archeological and paleobiological sketch of the population fragment buried in the Mözs cemetery, Hungary. *World Archaeology* 12 (1980) 93–104.

Sági 1981: Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó.* Budapest 1981.

Sági 1982: Sági, K.: Остроготы (остготы) в окрестностях оз. Балатон. Ostrogoten/Ostgoten in der Umgebung des Plattensees. In: *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков: советско-венгерский сборник.* Ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Москва 1982, 50–64.

Sági 1983: Sági K.: Pannónia lassan elenyészik. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk.: Szombathy V. Budapest 1983, 101–123.

Sági 1983a: Sági K.: *Szántódpuszta története a magyar államalapításig. — Die Geschichte von Szántódpuszta bis zur ungarischen Staatsgründung.* Szántódi Füzetek 4. Budapest 1983.

Schilling 2011: Schilling, L.: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von Tác/Gorsium (4.–8. Jh.). — Cemeteries and graves within and in the vicinity of the Late Roman fortification at Tác/Gorsium from the Late Antiquity to the Early Middle Ages (4th–8th centuries). In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/ Westf. 2011, 381–396.

Schröter 1988: Schröter, P.: Zur beabsichtigen künstlichen Kopfumformung im völkerwanderungszeitlichen Mitteleuropa. In: *Die Bajuwaren (von Severin bis Tassilo 488–788).* Hrsg.: Dannheimer, H. – Dopsch, H. München–Salzburg 1988, 258–265.

Schulze-Dörrlamm 1986: Schulze-Dörrlamm, M.: Gotische Amulette des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16 (1986) 347–355.

Somogyi 2002: Somogyi K.: Ordacsehi-Csereföld. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15 (2002) 20–23.

Stadler et al. 2008: Stadler, P. – Friesinger, H. – Kutschera, W. – Lauermann, E. – Rácz, Zs. – Tejral, J. – Wild, E. M. – Zeman, T.: Kann man die Zuordnung zu den verschiedenen (ethnischen) Gruppen der Völkerwanderungszeit mittels naturwissenschaftlicher Datierungsmethoden verbessern? — Can one improve the differentiation of ethnic groups active during the Migration Period by means of Age Determination? In: *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen.* Hrsg.: Hist. Museum der Pfalz Speyer. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50. Langenweissbach 2008, 159–185.

Straub 2006: Straub, P.: Bemerkungen zur germanischen Grab von Répcelak. — Notes on the german grave of Répcelak. *Arrabona* 44/-1 (2006) 441–454.

Straub 2008: Straub P.: Adalékok a Balaton környéki 5. századi temetők Felső-Duna vidéki kapcsolatához. — Angaben zu den Beziehungen zwischen den Nekropolen des 5. Jahrhunderts in der Balaton-Region und im oberen Donaugebiet. *Zalai Múzeum* 17 (2008) 189–207.

Straub 2011: Straub, P.: Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südtransdanubien – Ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenékpuszta. — Contributions to the East-Germanic find horizont of the Hun Age in South Transdanubia. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/ Westf. 2011, 325–345.

Szőke 1996: Szőke, B. M.: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major. *Antaeus* 23 (1996) 29–59.

Szőke 2012: Szőke, B. M.: Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum. In: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*. Eds.: Woloszyn, M. – Musin, A. – Salamon, M. Archeological and Historical Evidence 2. Warsaw–Kraków 2012, 125–142.

Tejral 2005: Tejral, J.: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität.* Hrsg.: Pohl, W. – Erhart, P. Österreichische Akademie der Wissenschaften 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Wien 2005, 103–200.

Tejral 2007: Tejral, J.: Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen 'gentes' im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit.* Hrsg.: Tejral, J. *Spisy* archeologického ústavu AV ČR 26. Brno 2007, 55–119.

Tejral 2008: Tejral, J.: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen.* Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn 2008, 249–283.

Tejral 2012: Tejral, J.: Cultural or ethic changes? Continuity and discontinuity on the Middle Danube ca A.D. 500. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Coll. de France – CNRS Centre de Rech. d' Histoire et civilisation de Byzance 36. Paris–Beograd 2012, 115–188.

Tobias et al. 2012: Tobias, B. – Wiltschke-Schrotta, K. – Binder, M.: Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Wien-Mariahilfer Gürtel. Mit einem Beitrag zur künstlichen Schädeldeformation im westlichen Karpatenbecken. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 57 (2010) 2012, 279–337.

Tomka 2001: Tomka P.: Az árpási 5. századi sír. — Grab in Árpás aus dem 5. Jh. *Arrabona* 39 (2001) 160–188.

Tomka 2004: Tomka, P.: Kulturwechsel der spätantiken Bevölkerung eines Auxiliarkastells: Fallbeispiel Arrabona. In: *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänome in der Frühgeschichte.* Hrsg.: Friesinger, H. – Stuppner, A. *Mitteilungen der Prähistirischen Kommission.* 57. Wien 2004, 389–409.

Tomka 2010: Tomka, P.: Über ein Haus und eine Fibel. In: *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin.* Red.: Urbaniak, A. – Prochowicz, R. – Jakubczyk, I. – Levada, M. – Schuster, J. Monumenta Archaeologica Barbarica, Ser. Gemina II. Łódź–Warszawa 2010, 475–488.

Tóth 2009: Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár 2009.

Tóth–T. Rendes 2007: Tóth G. – T. Rendes K.: Nagykanizsa-Palin (Anyagnyerőhely) embertani anyaga. — Anthropological material of Nagykanizsa-Palin (Sandpit). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 — Archaeological Investigations in Hungary 2006.* Budapest 2007, 88–98.

B. Tóth 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntéglaégetőn. — Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntéglaégető. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–309.

B. Tóth 2005: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *Wosisnsky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 11–41.

Varga 2013: Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. — Nischengräber des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L. – Wolf M. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 297–320.

Varga et al. 2003: Varga P. – Bernert Zs. – Fóthi E.: Antropológiai adatok a Szolnok-Szanda germán-kori teme-tőhöz. In: *III. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. — Proceedings of the 3th Biological Symposium of the Carpathian Basin.* Szerk.: Penksza K. – Korsós Z. – Pap I. Budapest 2003, 313–316.

Vida 2009: Vida, T.: Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility.* Hrsg.: Quast, D. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Mainz 2009, 233–259.

Vida 2011: Vida, T.: Die Zeit zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert im mittleren Donauraum aus archäologischer Sicht. In: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Hrsg.: Konrad, M. – Witschel, Ch. Bayerische Akademie der Wissenschaften 138. München 2011, 615–648.

Visy 2005: Visy, Zs.: The Roman Frontiers and the Barbarians. In: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003.* Ed.: Visy, Zs. Pécs 2005, 213–220.

Visy 2008: Visy Zs.: A pannoniai Seuso-kincs. *Alba Regia* 37 (2008) 213–219.

Walter 2009: Walter, S.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen, Kreis Breisgau-Hochschwarzwald.* Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 82. Stuttgart 2009.

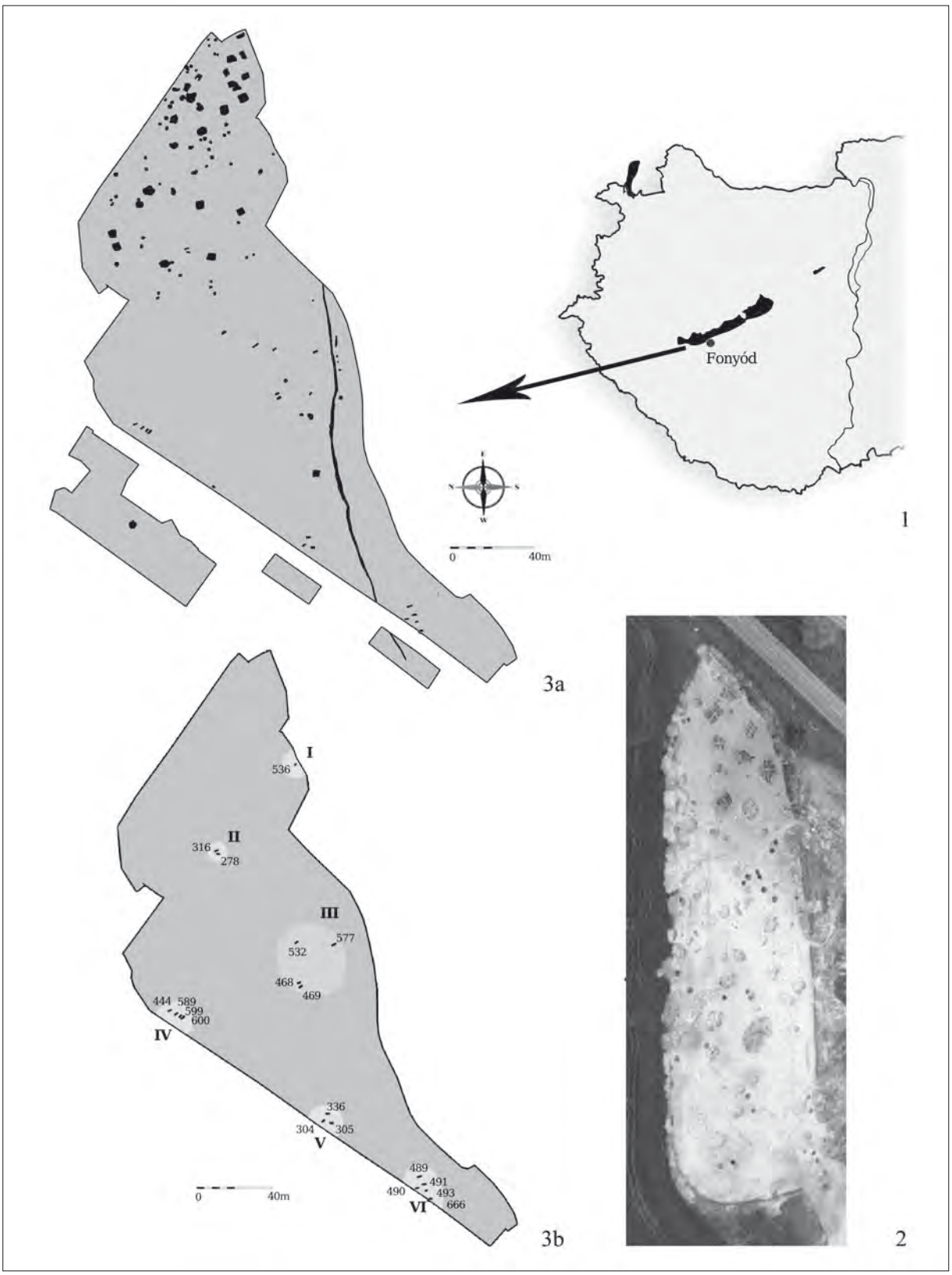
THE EARLY MIGRATION PERIOD GRAVES FROM FONYÓD-VASÚTI-DŰLŐ 2 (MÉRNÖKI-TELEP)

During the construction of the M7 Motorway, the creation of a motorway control centre was planned on the territory of the archaeological site on the southern outskirts of Fonyód, in an area known as Vasúti-dűlő (Site M7 AP S-34). During the excavations conducted in 2004 and 2006, the remains of seven archaeological periods were uncovered on the 27,000 m^2 large investigated area *(Fig. 1. 1–2).* The burials of an early Migration period cemetery were found among the features of a settlement tentatively dated to the 4th–5th centuries AD, as well as to the settlement's west *(Fig. 1. 3a).*

The nineteen burials formed six smaller clusters lying at roughly equal distances from one another. Five grave pits were empty *(Fig. 1. 3b)* and can be regarded as cenotaphs on the strength of their analogies. Two unusual burial customs could be noted: a mummy shaped coffin burial in Feature 489 and a niche grave in Feature 666.

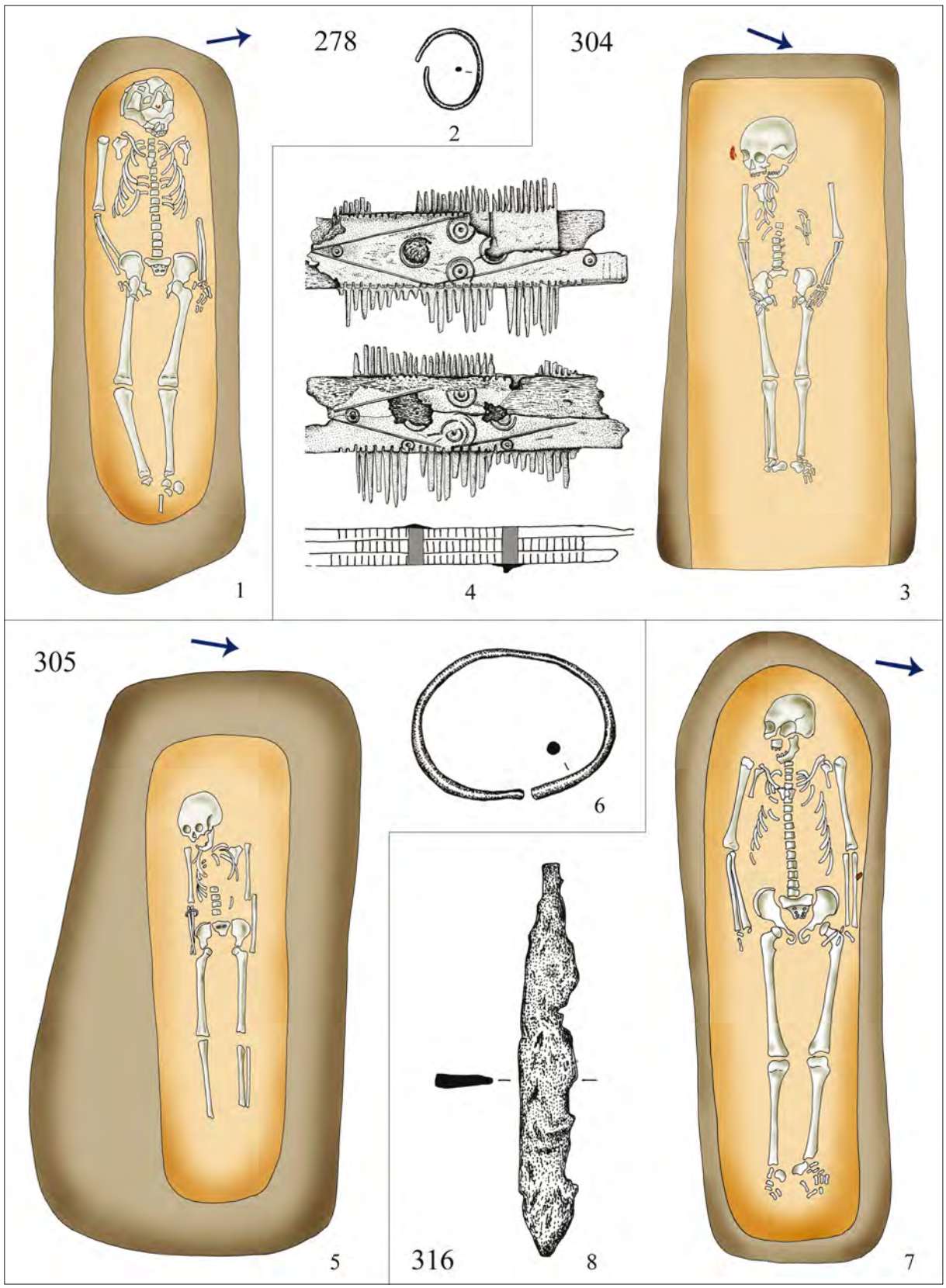
One part of the finds *(Figs 2–6)* can only be dated to a broader time-span within the 5th century. The nomadic mirrors found in Features 444 and 489 *(Fig. 3. 6, Fig. 5. 6)* and the pair of silver pins from Feature 491 *(Fig. 5. 8–9)* enable a finer dating, indicating that the cemetery was used in the middle third of the 5th century. Artificial skull deformation, the period's typical practice, could be noted in the case of three 20–30-year-old females.

The burials uncovered at Fonyód can be fitted into the group of Hun period assemblages identified through the re-assessment of the nearby Keszthely-Fenékpuszta cemetery and the preliminary reports on the more recently uncovered graves at Mözs, which have recently been labelled the Szabadbattyán-Mözs cemetery type. This group is characterised by a material culture differing substantially from the heritage of the period's mounted nomads – the Barbarian artefact types are dominated by eastern Germanic costume elements. The low number or absence of pottery vessels among the grave goods of the mostly west to east oriented burials is quite striking. In contrast, double-sided bone combs were frequently deposited and the custom of artificial skull deformation was fairly widespread *(Fig. 7).* The pins, the simple iron brooches and the early chip-carved silver brooches recovered from the female and child burials indicate that these were worn on the shoulder or the chest.

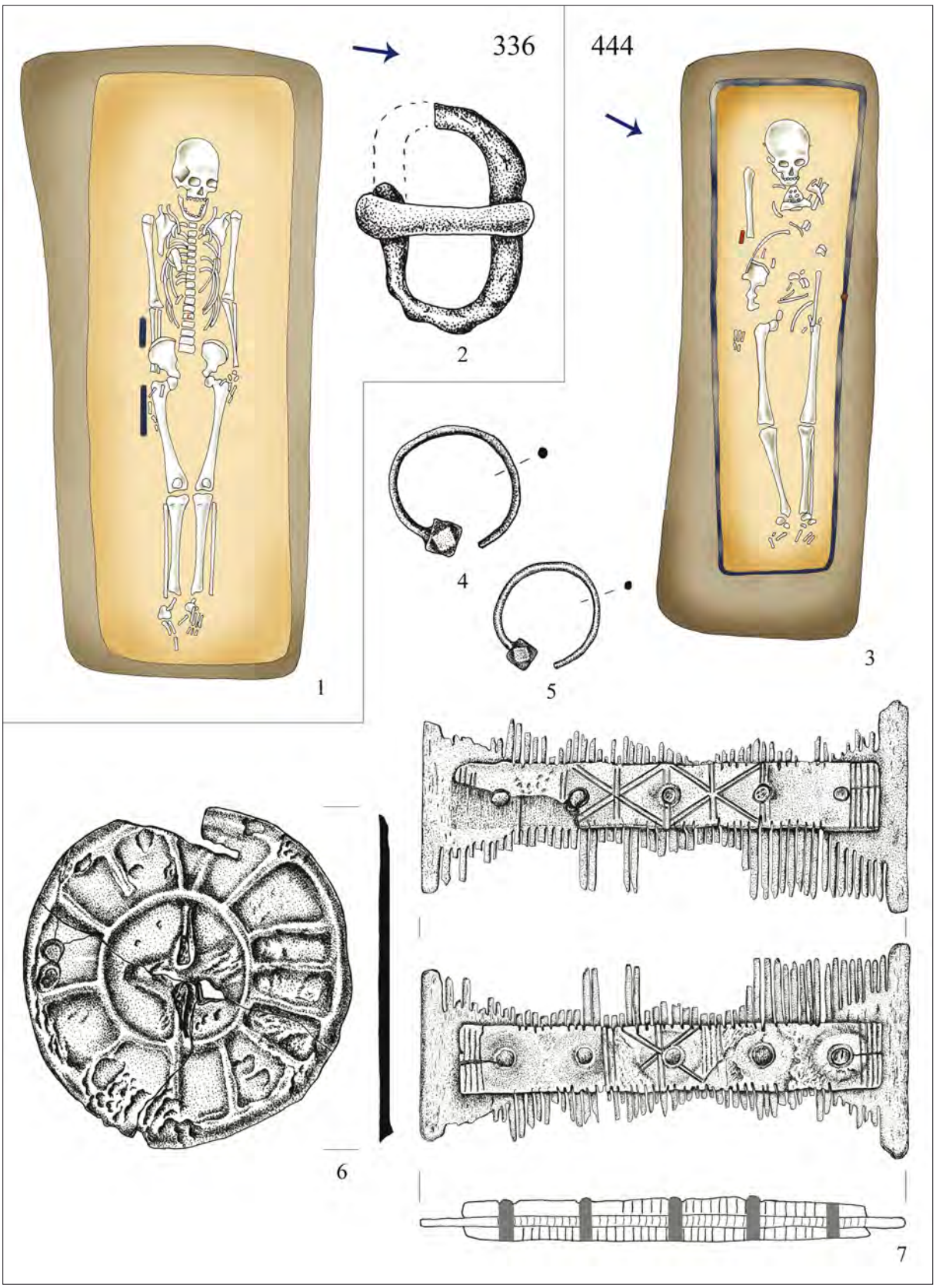

1. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: Légifotó a lelőhely északkeleti feléről; 3a: A feltárás késő római- és népvándorlás kori objektumai; 3b: Az 5. századi sírcsoportok elhelyezkedése

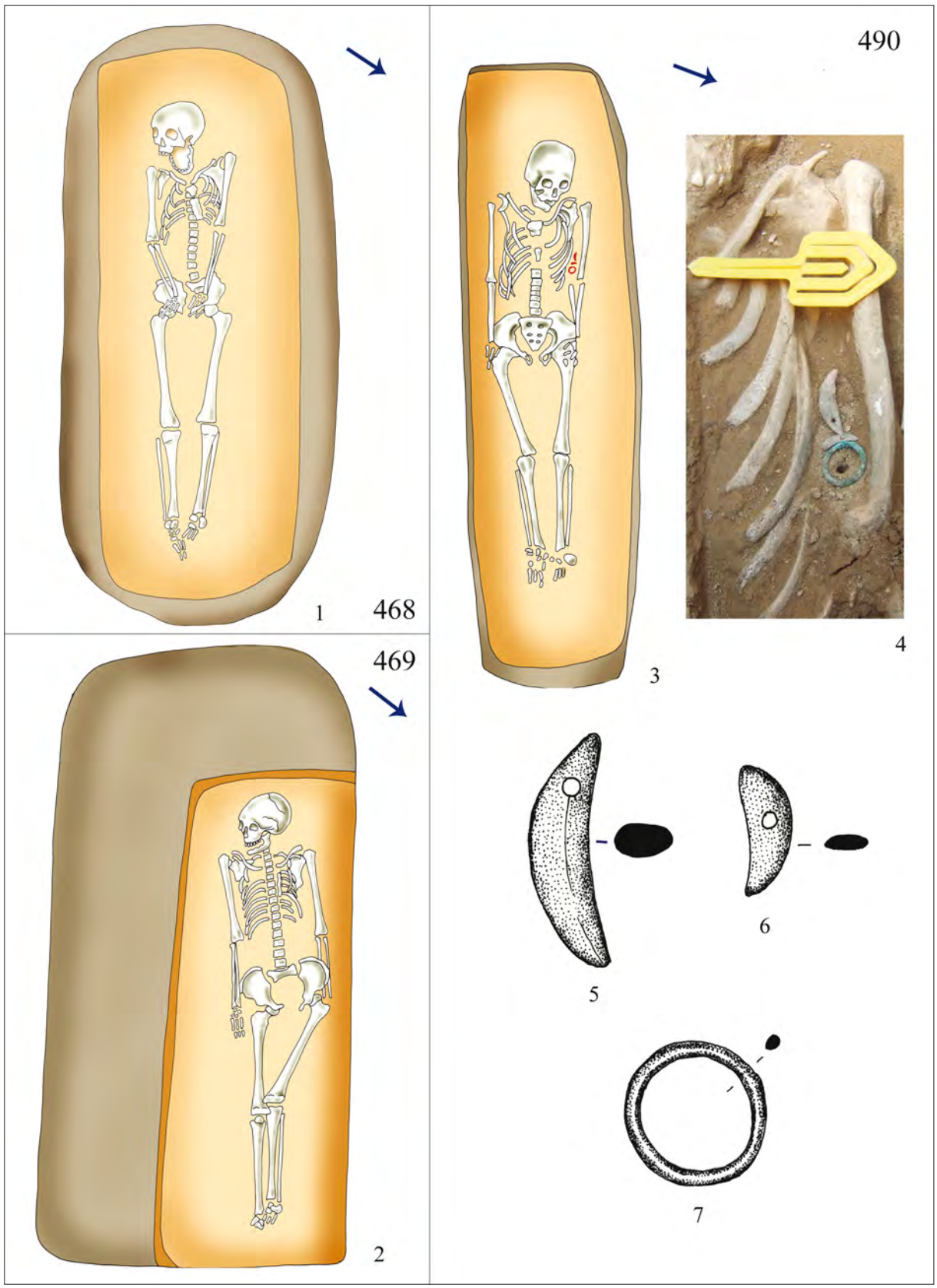
Fig. 1. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1: Location of the site; 2: Aerial photo of the site's north-eastern part; 3a: The Late Roman and Migration period features; 3b: Location of the 5th century grave clusters

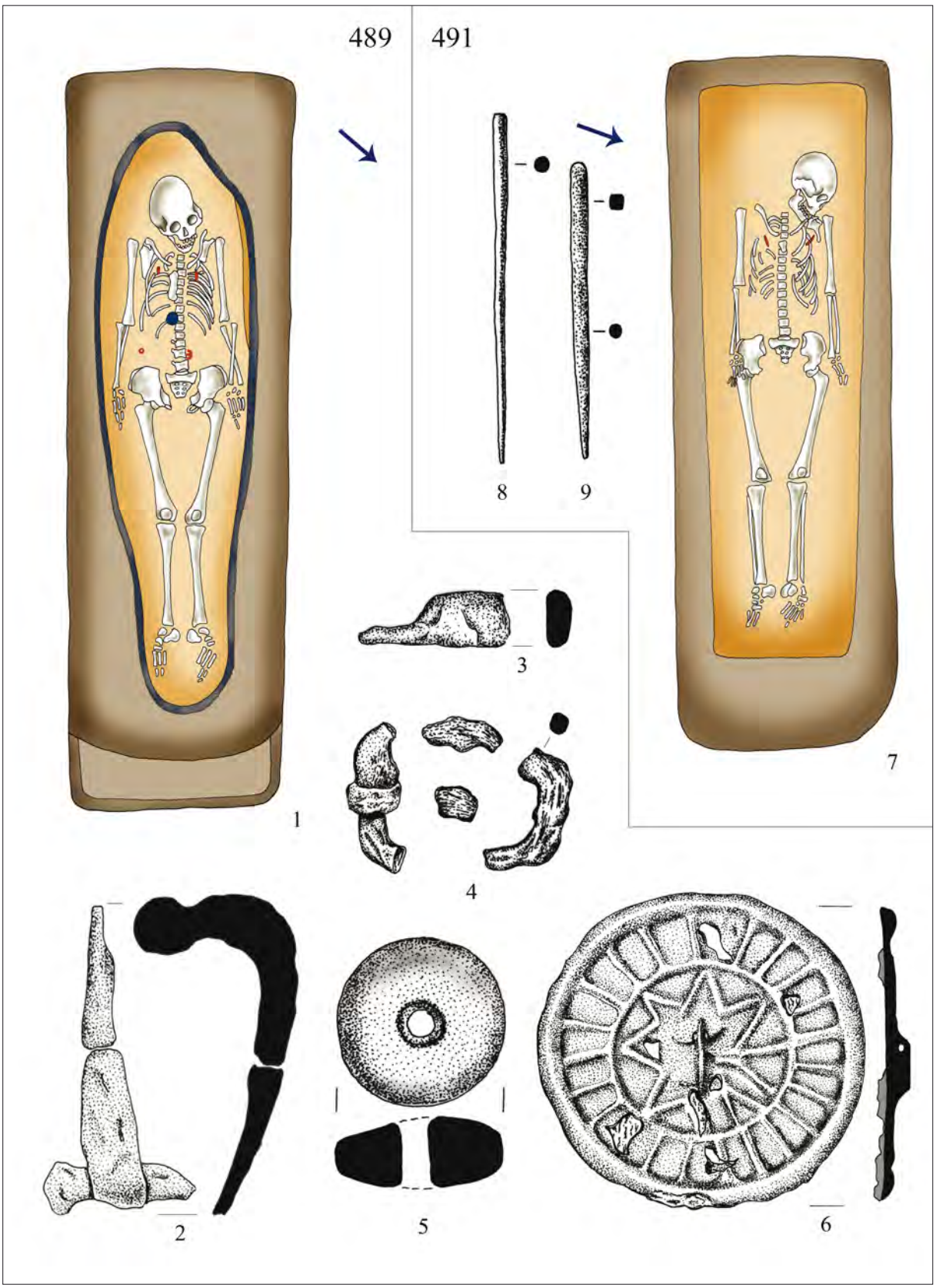
2. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–2: 278. obj.; 3–4: 304. obj.; 5–6: 305. obj.; 7–8: 316. obj. M: 1, 3, 5, 7: 1:20; 2, 4, 6, 8: 3:4.
Fig. 2. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–2: Feature 278; 3–4: Feature 304; 5–6: Feature 305; 7–8: Feature 316. Scale: 1, 3, 5, 7: 1:20; 2, 4, 6, 8: 3:4

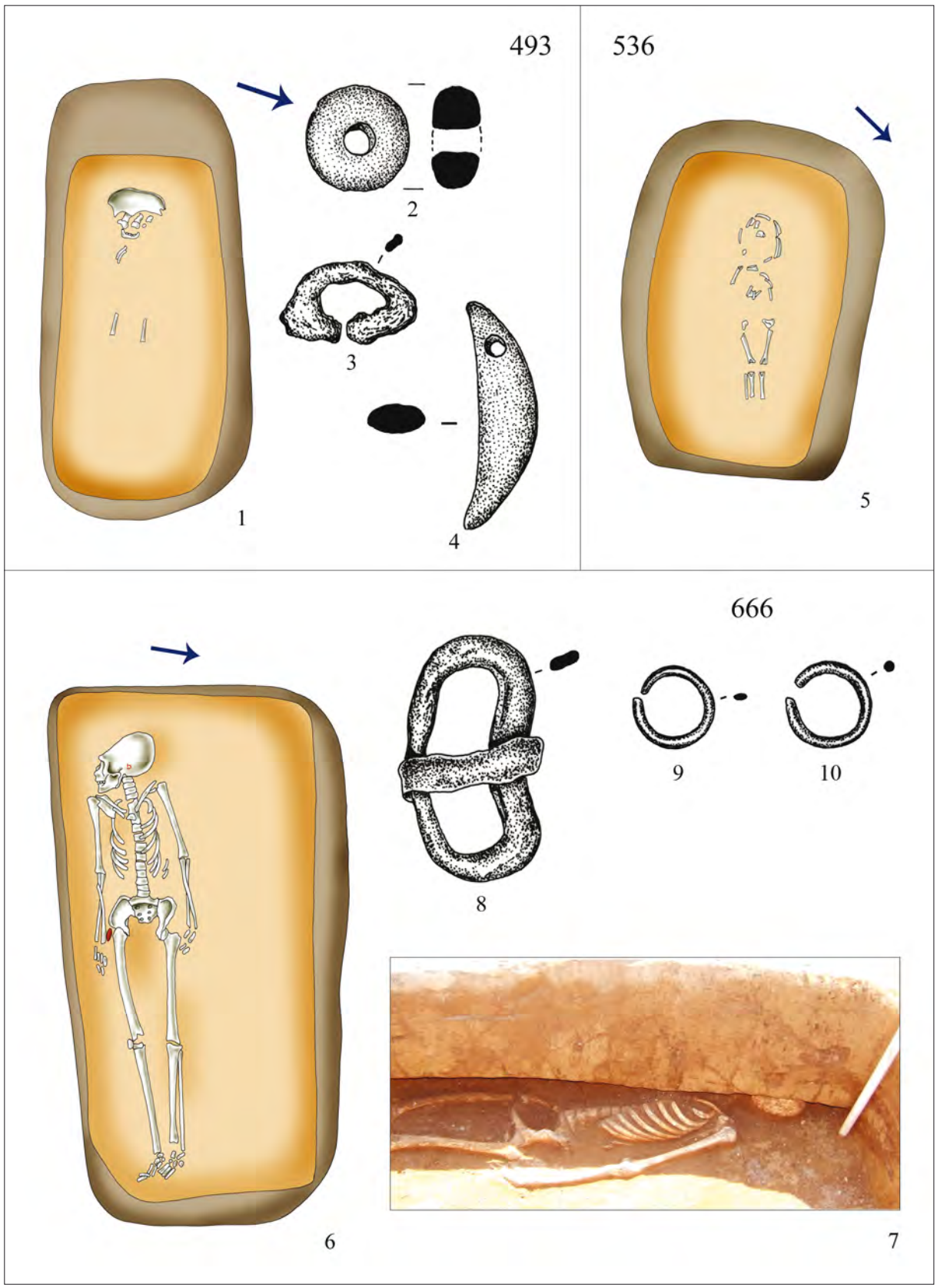
3. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–2: 336. obj.; 3–7: 444. obj. M: 1, 3: 1:20; 2, 4–7: 1:1.
Fig. 3. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–2: Feature 336; 3–7: Feature 444. Scale: 1, 3: 1:20; 2, 4–7: 1:1

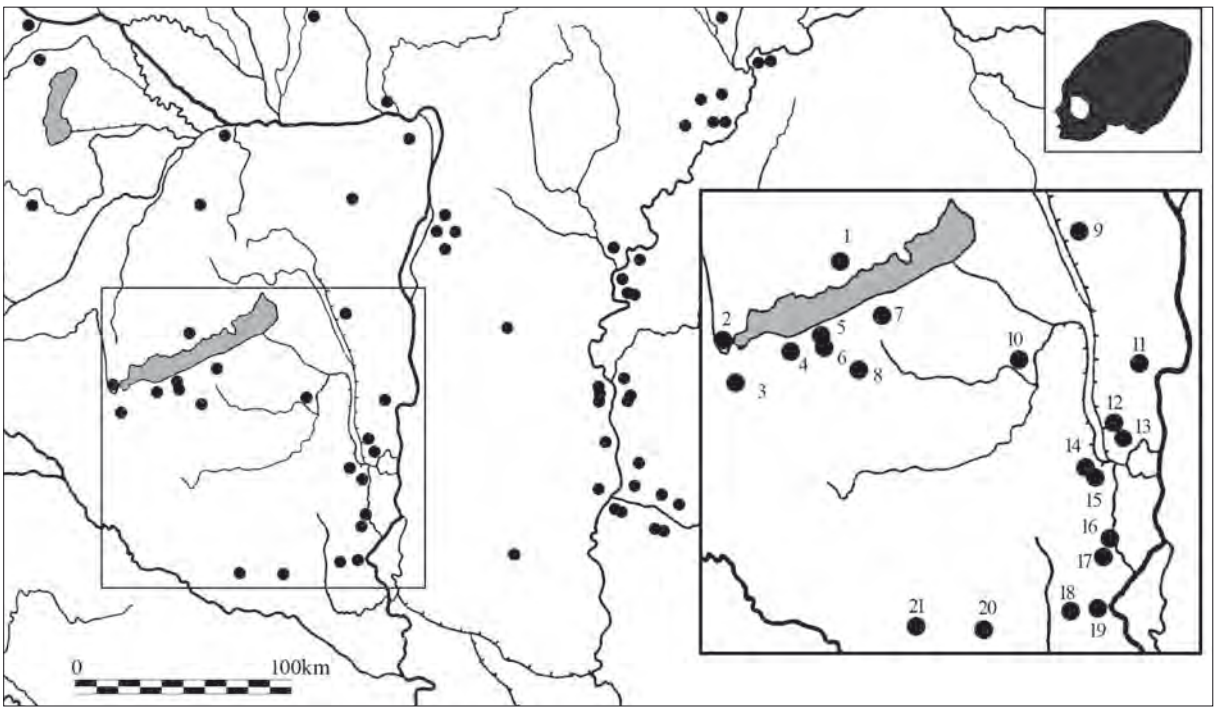
4. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1: 468. obj.; 2: 469. obj.; 3–7: 490. obj. M: 1–3: 1:20; 5–7: 1:1.
Fig. 4. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1: Feature 468; 2: Feature 469; 3–7: Feature 490. Scale: 1–3: 1:20; 5–7: 1:1

5. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–6: 489. obj.; 7–9: 491. obj. M: 1, 7: 1:20; 2–6, 8–9: 1:1.
Fig. 5. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–6: Feature 489; 7–9: Feature 491. Scale: 1, 7: 1:20; 2–6, 8–9: 1:1

6. kép. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–4: 493 obj.; 5: 536 obj.; 6–10: 666. obj. M: 1, 5–6: 1:20; 2–4, 8–10: 1:1.
Fig. 6. Fonyód-Vasúti-dűlő. 1–4: Feature 493; 5: Feature 536; 6–10: Feature 666. Scale: 1, 5–6: 1:20; 2–4, 8–10: 1:1

7. kép. Torzított koponyák lelőhelyei a Dél-Dunántúlon. 1: Kapolcs; 2: Keszthely-Fenékpuszta; 3: Balatonmagyaród; 4: Fonyód; 5–6: Ordacsehi; 7: Balatonszemes; 8: Hács; 9: Soponya; 10: Tamási; 11: Paks; 12: Tolna; 13: Mözs; 14–15: Szekszárd; 16: Alsónyék; 17: Bátaszék; 18: Lánycsók; 19: Mohács; 20: Pécs; 21: Zsibót (16. és 18. publikálatlan, Nagy Erzsébet és Ódor János Gábor szíves szóbeli közlése alapján)

Fig. 7. Sites with artificially deformed skulls in southern Transdanubia. 1: Kapolcs; 2: Keszthely-Fenékpuszta; 3: Balatonmagyaród; 4: Fonyód; 5–6: Ordacsehi; 7: Balatonszemes; 8: Hács; 9: Soponya; 10: Tamási; 11: Paks; 12: Tolna; 13: Mözs; 14–15: Szekszárd-; 16: Alsónyék; 17: Bátaszék; 18: Lánycsók; 19: Mohács; 20: Pécs; 21: Zsibót (Sites 16 and 18 are unpublished, based on the kind pers. comm. of Erzsébet Nagy and János Gábor Ódor)

DER GEGOSSENE SILBERBESCHLAG MIT DURCHBROCHENER VERZIERUNG IM MÜNZGRAB VON FREUNDORF (TULLN, NÖ, ÖSTERREICH)

PÉTER SOMOGYI[*]

Das Münzgrab (Objektnummer 422) von Freundorf wurde im Jahre 2003 vom Österreichischen Bundesdenkmalamt freigelegt und ist in Form von mehreren Vorberichten der Forschung zugänglich. Aus denen geht hervor, daß es einem kleinen, insgesamt nur 10 Gräber umfassenden Bestattungsplatz angehört, der im Hofbereich einer römischen *Villa Rustica* angelegt wurde. Etwa 50 Meter südöstlich der kleinen Gräbergruppe, innerhalb eines Gebäudegrundrisses des Landgutes konnte das Grab eines mit Schild, Spatha, Lanze und Ango bewaffneten Kriegers mit der zugehörigen Pferde- und Hundebestattung (Objektnummer 60 und 59) freigelegt werden. Nur diese und das Münzgrab entgingen der Aufmerksamkeit der frühmittelalterlichen Grabräuber, die sonst alle Gräber auf dem keinen Friedhof entdeckt und geplündert haben. Aufgrund des Inventars der ungestört gebliebenen Bestattungen und der in den beraubten Gräbern liegengelassenen Beigaben wurden sie im 6. Jahrhundert angelegt, wobei die Belegung der Grabstätte nicht allzu lang gedauert haben dürfte. Da die Freundorfer Bestattungen in den Bestattungssitten und in der Frauentracht im Vergleich zu den im nahegelegenen Pottenbrunn freigelegten Langobardengräbern (Neugebauer 2005; Blesl 2008a, 319–323) auffällige Unterschiede aufweisen, vermutet Christoph Blesl, daß sie von Germanen anderer Herkunft angelegt wurden, die unter langobardischer Herrschaft südlich dem einstigen norischen Limeskastell Comagena (heute Tulln) siedelten (Blesl 2005; Blesl 2008; Blesl 2008a, 324–329).

Obwohl mittlerweile erwiesen ist, daß auf einigen norddanubischen Gräberfeldern auch nach der Auswanderung der Langobarden nach Italien eine Weile noch bestattet wurde, war dies auf dem nach kurzer Belegung aufgegebenen Bestattungsplatz von Freundorf bestimmt nicht der Fall. Deshalb kann das historische Datum der Auswanderung, das Jahr 568, als sicheren *terminus ante quem* für die Belegung des kleinen Gräberfeldes und auch für die Anlage des Frauengrabes 422 angenommen werden. Andererseits liefert die Prägezeit des mit ins Grab gelegten Iustinianus-Solidus (MIB 5, 1.8.527–1.9.537) das Jahr 527 als *terminus post quem* für die Grablegung *(Abb. 1. 2).* Unter der Annahme, daß die Goldmünze erst mit den ersten Subsidien zu den Langobarden kam, die sie von der byzantinischen Administration für das in den Jahren 534/535 geschlossene Bündnis bis zum Tode des Iustinianus I. regelmäßig erhielten (Bóna 1974, 23–24; Bóna 1993, 107–108, 140; Pohl 2008, 27–28), ließe sich der frühmöglichste Zeitpunkt der Grablegung in die Mitte der 530er Jahre vorverlegen. Zum anderen kann aus dem beinahe prägefrischen Zustand der Münze gefolgert werden, daß sie trotz ihrer Umbildung zum Anhänger nicht allzu lang getragen wurde.

Demnach dürfte ihre letzte und vermutlich auch erste Besitzerin, eine 20–30jährige Frau, spätestens in den 550er Jahren gestorben sein. Erwägt man auch diese Umstände, dann ließe sich die Grablegung auf die Jahre 535–555 einschränken, wobei diese präzise, sich nur auf 20 Jahre erstreckende Datierung nur mit einer bestimmten Wahrscheinlichkeit zutrifft. Ganz verfehlt dürfte sie jedoch auch nicht sein, weil die für das Grab ermittelten ^{14}C-Daten ebenfalls auf die Mitte des 6. Jahrhunderts hinweisen.[1]

Der Befund und das Inventar des Münzgrabes von Freundorf sind in den Vorberichten nur in Fotografien vorgelegt, die zwar ein gutes Bild von der Zusammensetzung der Grabbeigaben vermitteln, aber leider keine typochronologische Zuordnung der datierungsrelevenaten Fundobjekte — der zwei bronzenen S-Fibeln, der zwei vergoldeten Bügelfibeln und der zwei gegossenen, womöglich ebenfalls vergoldeten Riemenzungen von Wadenbinden — erlauben. Folglich kann die spannende Frage, wie sich die archäologische Datierung des Grabes zur mit historischen Daten kombinierten Münz- und ^{14}C-Datierung verhält, derzeit noch nicht beantwortet werden. Ohne der künftigen Veröffentlichung und Bearbeitung des Münzgrabes vorgreifen zu wollen, möchte ich hier dennoch auf ein besonderes Fundobjekt aufmerksam machen, da des-

[*] *A*-6822 Satteins, Franstanzerstrasse 30. Peter.Somogyi@vkw.at

[1] Mündliche Mitteilung von Peter Stadler (Naturhistorisches Museum Wien), der das ^{14}C-Alter der Freundorfer Gräber bestimmen ließ.

sen Bedeutung weit über die Langobardenforschung hinausreicht.

Die Rede ist von einem kleinen, nur 29 mm langen und 11 mm breiten, gegossenen Silberbeschlag, der auf dem Foto des Grabinventars mit den zwei Riemenzungen abgebildet, jedoch im Abbildungstext mit keinem Wort erwähnt ist (Blesl 2005, 141; Blesl 2008, 265–266; Blesl 2008a, 327). Der dünne, nur 1 mm starke Beschlag mit umgebogenem Rand setzt sich aus einem fischschwanzförmigen oberen und einem lappenförmigen unteren Teil zusammen, wobei die zwei Teile in einem Stück gegossen sind. In der Mitte des fischschwanzförmigen Gliedes findet sich ein sanduhrförmiger Ausschnitt, der an seinem oberen und unteren Ende von je zwei kreisförmigen kleinen Durchbrüchen umrandet ist. Die Anschlußstelle zum lappenförmigen Glied ist durch zwei parallel eingeritzte Linien hervorgehoben. Außerdem weist auch der lappenförmige Teil zwei kleine durchbrochene Kreise auf, die durch einen eingekerbten Strich mit dem Rand verbunden sind. Die Durchbrüche und die eingeritzten Linien wurden erst nach dem Guß ausgeführt. Im letzten Arbeitsschritt wurden zwei U-förmig gebogene Silberdrähte an die Rückseite gelötet, mit denen der Beschlag am Riemen befestigt werden konnte *(Abb. 1. 1)*.

Aufgrund der obigen Merkmale ist es nun keine Frage, daß das Stück von Freundorf innerhalb der großen Familie der Maskenbeschläge der Gruppe der gegossenen zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge angehört. Während das Gestaltungskonzept dieser Beschläge zweifelsohne demselben Archetypus folgt, zeigen sie die unterschiedlichsten Durchbruchmuster. Der untere Teil kann entweder schild-, lappen- oder bügelförmig sein (Somogyi 1987, 126, Abb. 1. 17–18, Typ A 4; Lőrinczy 1991, 140, Taf. 7; Bálint 1992, 385–386, Taf. 51–52; Bálint 1995, 146–148, Taf. 51–52; Balogh 2004, 252, Typ A 3.2).

Wegen des sanduhrförmigen Durchbruchs gehört der Beschlag von Freundorf zu einer speziellen Untergruppe der gegossenen zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge, worauf die ungarische Awarenforschung bereits in den frühen 1990er Jahren aufmerksam geworden ist. Im Zusammenhang mit den zwei gepreßten zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschlägen im Grab 1 von Szegvár-Oromdűlő, deren oberer Teil eine in die Oberfläche eingedrückte Sanduhrform zeigt, ging Gábor Lőrinczy der Verbreitung dieses Beschlagtypus nach und im Gegansatz zu meiner punktuellen Materialaufnahme[2] konnte er etwa 30 Stücke bekannter Provenienz vorlegen. Aus seiner Bestandsaufnahme, in der die Beschläge ihrem Durchbruchmuster nach gruppiert aufgezählt sind, geht hervor, daß die meisten Fundpunkte mit gegossenen zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschlägen in der Pontusgegend und im Kaukasus überliefert sind (Lőrinczy 1991, 140). Deshalb überrascht es, daß ein solcher Beschlag im weit entfernten Karpatenbecken auch zutage kam. Zudem ist das im frühawarenzeitlichen Reitergrab von Manđelos geborgene Stück, das damals die einzige geografisch naheliegende Parallele zu den gepreßten Beschlägen von Szegvár-Oromdűlő darstellte, gußgleich zu den Beschlägen aus dem Grab 31 von Pantikapej-Kerč (Somogyi 1987, 136). Die durch Manđelos und Szegvár-Oromdűlő zweifelsfrei belegte Verbreitung der zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge mit sanduhrförmigem Durchbruch brachte Lőrinczy mit dem Zug der Awaren in Zusammenhang. Demnach gehören sie den Sachgütern pontisch-kaukasischer Herkunft an, welche die pontischen Steppenvölker, die von den auf der pontischen Steppe durchziehenden Awaren unterworfen und mitgerissen wurden, in ihre neue Heimat mitgebracht hatten (Lőrinczy 1991, 141–142). Somit nahm er den auch von mir vertretenen und kurz davor ausführlich diskutierten Standpunkt ein, daß die gegossenen Maskenbeschläge im pontisch-kaukasischen Raum bereits vor der Ankunft der Awaren verbreitet waren. Denn ihr schütteres Vorkommen im erst nach 568 datierbaren frühawarenzeitlichen Fundmaterial spricht sowohl gegen ihre lokale Herstellung als auch gegen ihren regelmäßigen Import aus den pontisch-byzantinischen Werkstätten, welche die Völker der osteuropäischen Gras- und Waldsteppe mit gegossenen Maskenbeschlägen beliefert haben dürften, wie aufgrund der Verdichtung der entsprechenden Fundpunkte anzunehmen ist.[3]

Kurz nach dem Aufsatz des Gábor Lőrinczy erschien eine monografisch angelegte Studie des Csanád Bálint, worin auch dem Thema Maskenbeschläge, im Wortgebrauch des Autors Beschläge vom Typ Martynovka, mehrere weit ausgeholte Kapitel gewidmet sind (Bálint 1992, 345–346, 355–357, 374–378, 381–386, 389–411; Bálint 1995, 76–78, 92–93, 95–96, 126–128, 130–132, 138–143, 146–148, 153–194). Seine Schlußfolgerung lautet: *„Alle Beobachtungen lassen vermuten, daß für die Herstellung der Beschläge vom Typ Martynovka neben den Produktionszentren auf der Krim und an der östlichen Meeresküste auch Werkstätten im Kaukasus-Gebiet tätig waren.“* (Bálint 1992, 386; Bálint 1995, 148).

[2] Čufut-Kale, Manđelos, Pantikapej-Kerč und Suuk-Su (Somogyi 1987, 126, 132, 136).

[3] *„Wegen der chronologischen Stellung und großen Anzahl der Maskenbeschläge auf der Krim im Gegensatz zu anderen Gebieten des byzantinischen Reiches war dort ohne Zweifel ihr Hauptverwendungsgebiet und meiner Meinung nach auch eines ihrer Produktionszentren. Von dort gelangten sie auch zu den Nomaden nördlich der Halbinsel.“* (Somogyi 1987, 137). Außerdem s. noch Somogyi 1987, 138, 146–147, 149!

Von den Gürtelbeschlägen von Verchnaja Ešera ausgegangen bespricht Bálint die zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge mit sanduhrförmigem, im seinen Wortgebrauch mit X-förmigem Durchbruch in einem eigenen Kapitel. Seine breit angelegte Bestandsaufnahme hat nämlich gezeigt, daß sich die Verbreitung der mit Sanduhrmuster verzierten Stücke im osteuropäischen Raum, im Gegensatz zu den anders verzierten zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschlägen, nur auf die unter byzantinischer Herrschaft oder Einfluß gestandenen nord- und ostpontischen Gebiete und auf einige westkaukasische Regionen beschränkt (Bálint 1992, 385, 428–429, Taf. 30; Bálint 1995, 146, Taf. 30 B).[4]

In einem anderen Kapitel ging Csanád Bálint auch der Frage nach, wie sich die durch einige auf die Frühphase der Frühawarenzeit datierte Grabinventare[5] belegte Verbreitung der gegossenen Maskenbeschläge erklären läßt, da vergleichbare Stücke in den dem Awarenland benachbarten mehr oder weniger byzantinisch beeinflußten Regionen gänzlich fehlen (Bálint 1992, 406–411; Bálint 1995, 182–194). Nach eingehender Diskussion der sich daraus ergebenden methodischen Schwierigkeiten kam er zum Schluß, daß die mittel- oder osteuropäischen Reitervölker nur in den nördlichen und östlichen Küstengebieten des Schwarzen Meeres in den Besitz von gegossenen Maskenbeschlägen gekommen sein konnten.[6] Csanád Bálints Ansichten über die Verbreitung der gegossenen Maskenbeschläge im Awarenland sind also den meinigen durchaus ähnlich.[7] Der einzige Unterschied liegt darin, daß ich mich dabei auf die Kutriguren festgelegt habe, was von Bálint mit gutem Recht als ein methodischer Fehlgriff eingestuft und abgelehnt wurde (Somogyi 1987, 147, 149; Bálint 1992, 408; Bálint 1995, 188–189).

Wie die zwei Blechriemenzungen mit Maskendarstellung (Grab 8 von Keszthely-Fenéki út, Magyarcsanád-Bökény) und ein gegossener durchbrochener Beschlag (Grab 29 von Szentes-Nagyhegy) zeigen,[8] waren die Maskenbeschläge auch der langobardisch-gepidischen Tracht nicht ganz fremd. Allerdings gehören sie der byzantinisch-mediterranen Variante der Maskenbeschläge (Typ Callatis und Piatra-Frecăţei) an, die an der Unteren Donau schon vor 568 belegt sind und von dort aus auch zu den Gepiden und Langobarden gelangt sein konnten (Somogyi 1987, 135–136, 138; Bálint 1992, 172–173; Bálint 1995, 400, wobei er die Herkunftsfrage offen ließ; Balogh 2004, 250–251, 260–261).

Dem für die mitteldonauländische Verbreitung der pontisch-byzantinischen Maskenbeschläge erarbeiteten und sowohl archäologisch als auch historisch schlüssig wirkenden Erklärungsmodell zufolge[9] dürfte es also den fischschwanzförmigen Beschlag von Freundorf, zu dem das örtlich nächstgelegene, obendrein ein womöglich gußgleiche, jedoch sorgfältiger nachbearbeitete Stück auf der Krim im Grab 67 von Suuk-Su bekannt ist (Bálint 1992, 428 Nr. 37, Abb. 52. 17 und 53. 19 mit Hinweis auf die Primärliteratur; Bálint 1995, Abb. 52. 17 und 53. 19), gar nicht geben. Außer man nimmt an, daß der kleine Bestattungsplatz in den Jahrzehnten nach 568 immer noch belegt wurde. Da diese Annahme aufgrund der kurzen Belegungszeit und topografischer Lage des Gräberfeldes sowie wegen der frühen Prägezeit des im Grab 422 freigelegten Iustinianus-Solidus eher unwahrscheinlich ist, fragt sich nun, wie dieses Stück seinen Weg aus dem nördlichen Pontusgebiet zur langobardischen Gemeinschaft fand, die im zweiten Drittel des 6. Jahrhunderts auf dem norischen Tullnerfeld siedelten?

[4] Zweiteilige fischschwanzförmige Beschläge mit sanduhrförmigem Durchbruch sind mittlerweile auch in Gräbern der sich auf der pontischen Steppe verbreiteten Sivašovka-Gruppe belegt (Komar–Orlov 2006, 391–392).

[5] Hajdúszoboszló, Leobersdorf, Manđelos, Szabadka, Szekszárd-Bogyiszlói út, Szentes-Lapistó und Tolnanémedi (Somogyi 1987, 131–133). Csanád Bálint mit ausführlicher Besprechung und Bewertung der Grabinventare von Klárafalva B, Szentes-Derekegyháza und Szentes-Lapistó (Bálint 1992, 407–408; Bálint 1995, 186–188, Abb. 56. 1–11, 15–17, 21–24). Weitere gegossene Maskenbeschläge wurden von Szentes-Borbásföld (Lőrinczy 1996, 182–183, Abb. 3) und Kecel (Balogh 2004, 242–246, Abb. 1–2) vorgelegt.

[6] *„Ich könnte mir vorstellen, daß die Krieger von Mandjelos und Szentes-Lapistó ihre Gürtelgarnituren noch in den osteuropäischen Steppen erworben haben und daß sie folglich der ersten Generation der Awaren angehört haben."* (Bálint 1995, 408–409). *„Nur im nördlichen Schwarzmeergebiet konnte damals ein Nomade Kunstschmiedeprodukte aus Werkstätten erwerben, die Byzanz selbst und auch das Kaukasusgebiet versorgt haben."* (Bálint 1995, 409). Vgl. auch Bálint 1992, 190, 193!

[7] *„Die genauen – man kann manchmal sogar sagen gußgleichen – Entsprechungen zu den awarischen Maskenbeschlägen finden wir im nördlichen Vorraum des Kaukasus in den alanischen Katakomben und in den erwähnten Gräberfeldern der Halbinsel Krim (...) Die Antwort auf die Frage, wann, wie und wo die Awaren die Tracht der Maskenbeschläge kennenlernten, muß man also östlich vom Karpatenbecken, in der südrussischen Steppe suchen, wo die Awaren nach 558 in westlicher Richtung durchzogen."* (Somogyi 1987, 138).

[8] Kesztehely-Fenéki út (Balogh 2004, 266, Kat.-Nr. 14, Abb. 4. 9), Magyarcsanád-Bökény (Balogh 2004, 267 mit Anm. 21, Kat.-Nr. 20, Abb. 4. 2), Szentes-Nagyhegy (Balogh 2004, 269, Kat.-Nr. 33, Abb. 5. 14).

[9] In Zusammenhang mit den im Viski Károly Museum (Kalocsa) verwahrten gegossenen Maskenbeschlägen, die als Funde von Kecel inventarisiert worden sind, hat sich zuletzt Csilla Balogh mit der Quellengruppe ausführlich auseinandergesetzt. Dabei nahm sie die gegossenen, gepreßten und aus Blech ausgeschnittenen Beschläge nur mit Maskendarstellung oder mit Mustern, die von ihr als solche eingestuft wurden, in ihren Katalog auf. Die von ihr erarbeitete Typologie lehnt sich an das System von Somogyi 1987, 124–130 an. Die mit dem erweiterten Datenbestand durchgeführten typochronologischen Untersuchungen der Autorin bestätigen im Großen und Ganzen die früheren Vorstellungen über die Herkunft und Chronologie der Maskenbeschläge im Karpatenbecken (Balogh 2004).

In diesem Zusammenhang sind zwei literarhistorische Stellen von besonderem Interesse. Als im Jahre 552 5.000 Langobarden mit dem Heer des Narses gegen die Goten nach Italien zogen, befanden sich auch zahlreiche Hunnen unter den vom Byzanz angeheuerten Hilfstruppen (Prokopios IV. 26). Als Hunnen wurden vom zeitgenössischen Geschichtsschreiber Prokopios, dem wir diese Angabe verdanken, die auf den pontischen Steppen angesiedelten osteuropäischen Reiterkrieger bezeichnet. Da in den Gräbern dieser Reitervölker die gegossenen Maskenbeschläge byzantinisch-pontischer Provenienz die Leitfunde schlechthin darstellen (Somogyi 1987, 139–147; Bálint 1992; Bálint 1995; Komar 2006, 16–17, рис. 1; Komar 2006a; Komar–Orlov 2006; Komar et al. 2006), dürften auch die nach Italien gezogenen „Hunnen" mit solchen Beschlägen verzierte Gürtel getragen haben, von denen dann einige ihre langobardischen Kampfgefährten erworben haben könnten. Wie diese „hunnischen" Gürtel ausgeschaut haben könnten, zeigt das vor kurzem vorgelegte Grab 1 im Kurgan 11 von Černomorskoe, das u.a. vier zweiteilige fischschwanzförmige Beschläge barg, deren oberer Teil gleiches Durchbruchmuster wie die Beschläge von Freundorf und Manđelos zeigt (Komar–Orlov 2006, 392, 394–395, рис. 3–4. 2 und 5).[10] Eine weitere Möglichkeit, um in den Besitz von solchen Beschlägen zu kommen, ergab sich, als langobardische Truppen — wie es der Zeitgenosse Agathias berichtet — im Jahre 555/556 auf byzantinischer Seite in Lazika gegen die Perser kämpften,[11] in einer der Regionen, wo die Maskenbeschläge byzantinisch-pontischer Machart in dieser Zeit bereits verbreitet waren.[12]

Aus der Awarengeschichte ist hinlänglich bekannt, daß das Awarenheer bereits 562 und 566 von der Unteren Donau aus nördlich der Karpaten gegen den entlegenen Nordosten des Frankenreiches zog. Während der erste Frankenzug „*in Thuringien iuxta Albim fluvium*" mit der Niederlage der Awaren endete, besiegten vier Jahre später die Angreifer die fränkische Streitmacht. Dabei geriet König Sigibert selbst auch in awarische Gefangenschaft, aus der er sich durch reiche Geschenke nicht nur rasch befreite, sondern auch mit dem Khagan ein Bündnis schloß. Darin wurde vereinbart, daß das Awarenheer gegen „*Mehl, Hülsenfrüchte, Schafe und Rinder*" binnen drei Tagen abzieht (Pohl 1988, 45–46). Obwohl gegossene Silberbeschläge mit durchbrochener Verzierung byzantinisch-pontischer Provenienz weder in Thüringen noch in anderen östlichen Regionen des Merowingerreiches belegt sind (Eger–Biermann 2009), erlauben die im Karpatenbecken aus frühawarenzeitlichen Bestattungen dokumentierten Exemplare den Schluß, daß sie während der zwei awarischen Frankenzüge bis zur Elbe kamen, wo sie dann als Beutegut oder Tauschobjekt in fränkisch-thüringisch-bajuwarische Hand gekommen sein könnten. Angesichts der archäologisch wohlbelegten Kontakte zwischen den donauländischen Langobarden und den germanischen Gentes des östlichen Merowingerreiches dürfte es nun solche Beschläge zugleich auch ins Tullnerfeld verschlagen haben.

Wie und wann der im langobardischen Fundgut fremdartige fischschwanzförmige Beschlag nach Freundorf kam, läßt sich selbstverständlich nicht mehr ergründen. Im Lichte der zufällig überlieferten historischen Großereignisse ist jedoch das Vorkommen eines Maskenbeschlages byzantinisch-pontischer Provenienz im Karpatenbecken auch in einem vermutlich vor 568 angelegten langobardischen Grab gut vorstellbar. Will man an den Ereignissen aus der Langobardengeschichte unbedingt festhalten, dann ergeben sich die Jahre 552 oder 555/556 als *terminus post quem* für die Anlage des Münzgrabes von Freundorf, wodurch sich die eingangs erarbeitete Datierung in die Jahre 535–555 als zu früh herausstellen würde. Wenn der Beschlag in der Tat ein Mitbringsel aus Lazika oder aus der Krim wäre, wo das Schiff mit den Langobarden an Bord bestimmt anlegte, worauf sowohl die Verbreitung der zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge mit sanduhrförmigem Durchbruch als auch die nur auf byzantinischem Gebiet verwendeten Befestigungsösen hindeuten, könnte die Frau von Freundorf erst in den Jahren 556–568 gestorben sein, obwohl sie einen in den Jahren 527–537 geprägten und zum Anhänger umgebildeten Solidus um den Hals trug.

[10] Von der von den Autoren für die Grablegung vorgeschlagenen Datierung in die Jahre 654–681 sollte man sich nicht täuschen lassen. Das von der russisch-ukrainischen Forschung für die frühmittelalterlichen Steppenfunde erarbeitete Chronologiesystem ist nämlich mit der von der mitteleuropäischen Awarenforschung angewandten Chronologie genauso wenig kompatibel wie die Spurweite der osteuropäischen Eisenbahnen mit der der mitteleuropäischen. Daß die mit den Beschlägen von Černomorskoe beinahe identischen zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschläge von Freundorf und Manđelos, aber auch die gepreßten Fußbekleidungsbeschläge im Grab 1 von Szegvár-Oromdűlő, unmöglich erst in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts mit in die Gräber kommen konnten, bedarf hier keiner weiteren Erklärung. Somit bleibt die Datierung des Grabes von Manđelos in das späte 6. Jahrundert auch dann aufrecht (zuletzt dazu Balogh 2004, 262–263), wenn Komar–Orlov 2006, 392 den dort belegten gegossenen Beschlag irrigerweise als gepreßt ansprechen.

[11] Agathias III. 20; „*Néhány évvel később (556) a perzsa frontra, Lazikába küld Audoin a császárnak segédcsapatot ...*" Bóna 1974, 24; Bóna 1993, 110); „*In 555 Lombards supported the Romans against the Persians (near Phasis present day Poti in Georgia).*" (Harrisson 1991, 26).

[12] Bálint 1992, 384–386 und Bálint 1995, 144–148 u.a. mit einem Überblick der politischen Lage in Abasgia und Lazika im 2. Drittel des 6. Jahrhunderts.

DANKSAGUNG

Für das Foto und metrische Angaben des Beschlages von Freundorf möchte ich Christoph Blesl (Abteilung für Bodendenkmale Bundesdenkmalamt Wien) auch an dieser Stelle recht herzlich danken.

Den Hinweis auf die zwei Frankenzüge, durch die sich der Weg des gegossenen durchbrochenen Beschlages von Freundorf ebenfalls gut erklären ließe, habe ich von Tivadar Vida (Eötvös Loránd Universität, Instituts für Archäologische Wissenschaften, Budapest) erhalten, wofür ich ihm auch an dieser Stelle danke.

LITERATUR

Quellen

Agathias: Historiarum libri V. In: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 2*. Hrsg.: Keydell, R. Berlin 1967.

Prokopios: De bello gothico libri IV. In: *De bellis libri V–VIII*. Hrsg.: Haury, J. – Wirth, G. Leipzig 1963.

Balogh 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. — Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.

Bálint 1992: Bálint, Cs.: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe: Das Grab von Üč Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In: *Awarenforschungen* 1. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 309–496.

Bálint 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

Blesl 2005: Blesl, Ch.: Gräber des 6. Jahrhunderts in Freundorf. In: *„Zeitschienen" Vom Tullnerfeld ins Traisental. Archäologische Funde aus 20000 Jahren.* Fundberichte aus Österreich: Materialhefte A, Sonderheft 2. Hrsg.: Blesl, Ch. Bundesdenkmalamt Österreich. Wien 2005, 136–143.

Blesl 2008: Blesl, Ch.: Freundorf. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn 22.8.2008–11.1.2009.* Hrsg.: Hegewisch, M. – Schmauder, M. – Theisen, U. Bonn–Darmstadt 2008, 264–266.

Blesl 2008a: Blesl, Ch.: Gräber des 6. Jahrhunderts zwischen der Traisen und dem Wienerwald in Niederösterreich. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 319–329.

Bóna 1974: Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.

Bóna 1993: Bóna I.: *A langobardok története és régészeti emlékei*. In: Hunok – Gepidák – Langobardok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 102–162.

Eger–Biermann 2009: Eger, Ch. – Biermann, F.: Awarische Funde in Mittel- und Ostdeutschland. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 137–170.

Harrisson 1991: Harrisson, D.: *Dark Age Migrations and Subjective Ethnicity: The Example of the Lombards.* Scandia 57. Lund 1991, 19–36.

Komar 2006: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач.VIII в. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 7–244.

Komar 2006a: Комар, А. В.: Погребение номада сер. VII в. у села Дмитровка в Южном Побужье. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 375–386.

Komar–Orlov 2006: Комар, А. В. – Орлов, Р. С.: Погребение кочевника 2-й пол.VII в. у села Черноморское. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 387–398.

Komar et al. 2006: Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовья. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 5. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 245–374.

Lőrinczy 1991: Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői kora avarkori temető 1. sírja. — Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár–Oromdűlő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2 (1991) 127–154.

Lőrinczy 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. — Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásföld. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–189.

MIB: Hahn, W.: *Moneta Imperii Byzantini 1–3*. Wien 1974, 1975, 1981.

Neugebauer 2005: Neugebauer, J.-W.: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogburg). In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8. Hrsg.: Pohl, W. – Erhart, P. Wien 2005, 321–331.

Pohl 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.

Pohl 2008: Pohl, W.: Die Langobarden — zwischen Elbe und Italien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn 22.8.2008–11.1.2009.* Hrsg.: Hegewisch, M. – Schmauder, M. – Theisen, U. Bonn–Darmstadt 2008, 23–33.

Somogyi 1987: Somogyi, P.: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987) 121–154.

ÁTTÖRT DÍSZÍTÉSŰ, ÖNTÖTT EZÜST ÖVVERET A FREUNDORFI (TULLN, ALSÓ-AUSZTRIA) ÉREMMELLÉKLETES SÍRBÓL

Ez a tanulmány a morvaországi, alsó-ausztriai és nyugat-magyarországi, éremmel keltezett langobard kori sírok tanulmányozása során keletkezett. A mai napig is csak kiállítási katalógusokból és előzetes jelentésekből ismert freundorfi érmes sír leleteit ábrázoló fényképen figyelmes lettem egy áttört díszítésű, öntött veretre, amely a maszkos veretek népes családján belül a kétrészes halfarkas veretek csoportjába tartozik *(1. kép 1)*. A pontuszi-bizánci eredetű maszkos veretek Közép-Duna-vidéki elterjedéséről kidolgozott, és mind régészetileg, mind történetileg megalapozottnak tűnő elmélet szerint a freundorfi halfarkas veret egy, ezen a vidéken 568 előtt megásott sírban — mint amilyen a freundorfi is —, elvileg egyáltalában nem fordulhat elő. Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a kétségtelenül pontuszi eredetű veret mégis milyen úton-módon kerülhetett a 6. század 2. harmadában a noricumi Tullnerfelden megtelepült langobard közösség egyik hölgytagjához.

Abb.1: *1:* Schau- und Rückseite des gegossenen zweiteiligen fischschwanzförmigen Beschlages im Grab 422 von Freundorf (Aufnahme von Christoph Blesl, Abteilung für Bodendenkmale Bundesdenkmalamt Wien); 2: Avers und Revers des Solidus des Iustinianus I. (MIB 5, 1.8.527–1.9.537) im Grab 422 von Freundorf (nach Blesl 2008a, 327, Abb. 17)

1. kép: 1: A freundorfi 422. sír öntött kétrészes halfarkas veretének elő- és hátlapja (Christoph Blesl, Abteilung für Bodenkmale Bundesdenkmalamt Wien felvétele); 2: A freundorfi 422. sír I. Iustinianus solidusának (MIB 5, 527.8.1–537.9.1) elő- és hátlapja (Blesl 2008a, 327, 17. ábra nyomán)

KORA AVAR SÍROK FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐBEN

BALOGH Csilla[*]

Felgyő község Kettőshalmi dűlő határrészében regionális hulladéklerakót építettek, s az építkezést megelőzően 2006-ban régészeti feltárásra került sor *(3. kép 1).* A lelőhelyen — amely a község külterületén, a gátéri összekötő úttól északnyugatra helyezkedik el — Mészáros Patrícia, Paluch Tibor, Sóskúti Kornél és Sz. Wilhelm Gábor vezetésével kb. 113 000 m^2-en folyt feltárás. A 4665 objektum között bronzkori gödrök, nagy kiterjedésű szarmata és avar település, egy 26 síros Árpád-kori temető, valamint két, a kutatási területen egykor állt tanyához tartozó újkori objektumok mellett hat avar sír került elő.[1]

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (91. obj.) (4. kép 1, 12. kép): Padmalyos sír. Bolygatatlan. T.: ÉNy–DK. Akna h.: 216 cm, sz.: 80 cm, m.: 106 cm, padmaly h.: 219 cm, sz.: 78 cm, m.: 104 cm. A lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap alakú, függőleges oldalú, egyenes aljú akna üres volt. A nyugati oldalába, az aljával egy szintben, egy lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap alakú padmalyt alakítottak ki. Ebben kissé É–D irányban elcsúszva jelentkezett a koporsó foltja. A sírban *adultus korú mongolid férfi* jó megtartású csontváza nyugodott hanyatt, nyújtott helyzetben. Koponyája jobbra billent, vállai erőteljesen fel voltak húzva. Karjai nyújtva feküdtek, a jobb karja a bordák alá szorult, a bal szorosan a test mellett nyugodott. Bal kézfeje a medencén pihent. Lábai összezártak, szorosan egymás mellett feküdtek. Mell.: 1. A jobb medencecsont felső szélénél szíjszorítós *vascsat (4. kép 2)* feküdt. A kerek átmetszetű, ovális alakú csatkarika középen, a nyelvtartó résznél megvastagodik. A csattüske kissé ráhajlik a karikára. A csattest vékony vaslemezből készült, téglalap alakú, a csatkarikán áthajtották. A két lemez között vastag textilmaradvány látható. Csatkarika h.: 3,2 cm, sz.: 2,1 cm, csattest h.: 3,8 cm, sz.: 2,1 cm. 2. A jobb kéztőnél, a medencecsont szélénél kerek átmetszetű *vaskarika (4. kép 3)* került elő töredékes állapotban. Átm.: 2,7 cm. 3. A bal combcsont külső oldalánál középső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *hosszúkés (4. kép 4)* feküdt fatokban, hegyével a lábak felé fordulva. H.: 20,9 cm, sz.: 2,1 cm. 4. A jobb kéztőcsontok és a combtő belső oldala között *csont tarsolyzáró (5. kép 1, 6. kép 1–2)* helyezkedett el. A juh bordából készített, keskeny téglalap alakú tárgy külső oldala simára csiszolt, lekerekített végeinél egy-egy kis kerek lyuk látható. Alsó, hosszanti oldalánál két, 4-4 cm hosszú, kis ívű karéj van becsiszolva. H.: 13,3 cm, sz.: 1,4 cm. 5. A tarsolyzáróval párhuzamosan, a kézfej mellett marha bordából készült *csont csipesz (5. kép 3, 7. kép 2)* került elő. Felső harmada tömör, vége szögletesen záródik, szárainak vége lekerekített. H.: 6,7 cm, sz.: 1,1 cm. 6. Közvetlenül mellette *csonttű (5. kép 2, 7. kép 1)* volt, melyet marha vagy ló lábcsontjából hasítottak. H.: 7,9 cm. 7. A koporsó bal oldalánál, a combcsont vonalában, közvetlenül a hosszúkés mellett, egy marha bordából készített *csonteszköz (5. kép 4, 7. kép 3–4)* feküdt. Az ívelt csonttárgy mindkét vége lekerekített, egyik vége elvékonyított, ezen a végén kerek, a másikon nagyobb ovális alakú furat van. A két végrész tengelye egymással 90°-os szöget zár be. H.: 23,7 cm, sz.: 1,3 cm. 8. A jobb halánték alatt *juh lábközépcsont* volt.

2. sír (754. obj.) (8. kép 1, 13. kép 1): Bolygatatlan. T.: ÉNy–DK. H.: 153 cm, sz.: 92 cm, m.: 36–42 cm. A gödör — amelyben diagonálisan, enyhén zsugorított helyzetben *adultus korú férfi* csontváza feküdt — szabálytalan ovális alakú volt. A csontváz koponyája az állkapoccsal együtt, jobbra kifordult. Felső teste enyhén jobbra fordult. Vállai erőteljesen fel voltak húzva, jobb karja könyökben behajlítva, a testtől távolabb helyezkedett el, bal karja a hasára volt hajlítva. Lábai térdben kissé be voltak hajlítva. Mell.: 1. A jobb kéztő mellett alsó nyélállású, egyenes hátú, egyélű *vaskés (8. kép 5)* feküdt, hegyével a lábak felé fordulva. A nyélnyújtványa keskeny téglalap átmetszetű, hosszú. Hegye letörött. H.: 14, 5 cm, sz.: 1,7 cm. 2. Mellette ismeretlen rendeltetésű *vaseszköz (8. kép 4)* feküdt, mely egy vasszárból kovácsolt: egyik fele egyenes, félkör átmetszetű, vége felé elkeskenyedik, másik fele kerek átmetszetű, ívesre hajlított. H.: 9,7 cm. 3. Közelükben lant alakú *csiholó (8. kép 2)* töredéke került elő. 4. Ugyanott egy töredékes állapotú, kerek átmetszetű *vasár (8. kép 6)* is volt. 5–7. A sírgödör nyugati oldala mellett, ismeretlen rendeltetésű *vastöredékek (8. kép 3, 7–8)* feküdtek.

3. sír (1718. obj.) (13. kép 2): T.: NyÉNy–KDK. H.: 168 cm, sz.: 66 cm, m.: 46–33 cm. A sír nagyobb részét az 1175. objektum (gödör) ásásakor megsemmisítették. Viszonylag szabályos téglalap alakú aknasír, melynek alja a láb felé enyhén lejtett. A sírban valószínűleg hanyatt, nyújtott helyzetben *felnőtt egyén* feküdt, a vázból csak a bal lábcsontok és a jobb lábszárcsont maradt meg. A sírból melléklet nem került elő.

[*] Szegedi Tudományegyetem TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2. / Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü, 34700 Üsküdar/Istanbul, Ünalan Mah. Ünalan Sok. D-100 Karayolu yan yol. csillabal@gmail.com

[1] A lelőhelyen végzett feltárás eredményeiről rövid összefoglaló jelent meg: Mészáros et al. 2007; Mészáros et al. 2007a; Mészáros et al. 2007b.

4. sír (1876. obj.) (9. kép 1, 14. kép 3): T.: ÉÉK–DDNy (34–214°). H.: 230 cm, sz.: 77 cm, m.: 88 cm. A sír foltja nagyméretű, szabálytalan, ovális alakú volt. A jelentkezési szinttől 70 cm-rel mélyebben, a gödör nyugati felében, téglalap alakú koporsó foltja rajzolódott ki. Ebből a szintből egy téglalap átmetszetű *koporsókapocs (9. kép 2)* került elő töredékes állapotban. H.: 4,3 cm, sz.: 1,1 cm. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú férfi* csontváza feküdt. Koponyája jobbra, a mellkasra előre billent. Jobb válla erőteljesen fel volt húzva. Bal karja szorosan a test mellett, a jobb a testtől kissé távolabb helyezkedett el. A jobb lába nyújtva feküdt. A bal combcsont a jobb térd felé elmozdult. A bal lábszárcsontok a patellával, a boka és a lábujjcsontokkal a jobb könyök és a bal medencecsont között, ferdén helyezkedtek el. Mell.: 1. A jobb combcsonton keresztben, hegyével az ujjcsontok felé fordulva egy *vaskés (9. kép 3)* feküdt. H.: 12 cm, sz.: 1,3 cm.

5. sír (1877. obj.) (8. kép 9, 14. kép 1–2): T.: ÉNy–DK (300–120°). H.: 176 cm, sz.: 58 cm, m.: 65–53 cm. A sír a nyesés után nagyméretű, szabálytalan folttal jelentkezett. Bontása közben a nyesett felszíntől 20–25 cm mélységben, középen keskeny, szabályos téglalap alakú sírfolt rajzolódott ki. Az aknasír alja a koponya felé erőteljesen lejtett. A sírgödör nyugati oldala mellett szűk koporsó vonala látszódott. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *juvenis korú férfi* csontváza nyugodott. Koponyája balra, előre billent. Vállai erőteljesen fel voltak húzva. Karjai szorosan a test mellett nyugodtak, bak kézfeje a combtőn pihent. Lábai párhuzamosan helyezkedtek el. Mell.: 1. A koponya alatt *juh lapockacsont* került elő.

6. sír (3672. obj.) (10. kép 1, 14. kép 4): Aknasír. Bolygatatlan, a sírt egy szarmata kori, félig földbe mélyített ház (3553. obj.) délkeleti sarkára ásták rá. T.: ÉNy–DK (331–151º). H.: 208 cm, sz.: 92–60 cm, m.: 112 cm. A lekerekített sarkú, a láb felé erőteljesen összeszűkülő oldalú sírgödör oldalai rézsűsen haladtak lefelé. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú mongolid nő* rossz megtartású csontváza nyugodott. A koponyája balra, kissé hátra billent. Mindkét válla erőteljesen felhúzott helyzetben volt. Karjai könyökben kissé be voltak hajlítva, jobb karja a testtől távolabb feküdt, a bal kézfeje a bal medencecsont szélénél nyugodott. Lábfejcsontjai elmállottak. Mell.: 1–2. A bal csecsnyúlványnál és az álkapocs jobb oldalánál egy-egy Mezőszilas-típusú *ezüstcsüngő (10. kép 2–3, 11. kép 1)* került elő. A két félből összeforrasztott, üreges, félhold alakú díszítmény vékony lemezből préselt, szélénél keskeny perem húzódik. A belső, patkó alakú, enyhén domború mezejében egy annak vonalát követő, préselt borda domborodik ki. A csüngők belsejében, egy-egy felforrasztott fül csonkja látható, melyek vékony bronz lemezből vannak kinyírva. Átm.: 2,4 cm. 3. A jobb medencecsont alsó szélénél, a combtő vonalában egy *vascsat* hevert, amely felszedéskor megsemmisült. 4. A jobb kézfejcsontok belső oldalánál egy kissé ívelt, téglalap alakú, ismeretlen rendeltetésű *vaslemez (10. kép 4)* feküdt, amelyhez textilmaradvány rozsdásodott. H.: 9,1 cm, sz.: 3,2–2,7 cm.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Az 1. és a 6. sírok régészeti leletanyaga alapján egyértelműen avar kori temetkezések. Az avar sírok közé sorolhatók továbbá a 754., 1718., 1876. és 1877. objektumok (2–5. sír) is, ÉNy–DK tájolásuk és statigráfiai helyzetük — szarmata objektumot vágott a 4. sír és egy késő avar kori gödör ásásakor pusztították el a 3. sír nagy részét — alapján. Ezekből nem került elő olyan leletanyag, mely korszakba sorolásukat egyértelművé tette volna.[2]

A lelőhely jellege, a sírok elhelyezkedése

Az avar sírok a feltárt közel 12 hektáros terület déli harmadában kerültek elő, egy Ny–K irányú egyenes mentén *(3. kép 2–3).* A sor nyugati szélén az 1. sír, a keletin a 6. sír helyezkedett el, melyek egymástól mintegy 260 m-re voltak. E kettő között, szinte középen volt a 2. sír, s ettől kissé délkeletre, kb. 50–55 m-re, egymástól 3–4 m-re került elő a 4. és az 5. sír. A 6. sírtól kb. 90 m-re, délkeletre helyezkedett el a 3. sír.

A lelőhely jellegét a sírok közötti nagy távolság határozza meg; egy speciális temetőformáról, egy nagyobb területen szóródó temetkezésekből álló temetési körzetről van szó. A felgyői sírok tágabb környezetéből, a Duna–Tisza közéről, hasonló temetőtípusról van szó a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya területén feltárt avar temető I. sírcsoportja (H. Tóth 1984, 11–12) és a Mélykút-Sánc dűlői temető korai sírjai (Kőhegyi–Marcsik 1974, 119) esetében, de tulajdonképpen a kunbábonyi sírokkal (H. Tóth–Horváth 1992) is hasonló lehet a helyzet. Ezeken kívül nem zárható ki, hogy a nagyobb sírszámú temetőkben előforduló néhány kora avar kori temetkezésből álló sírcsoport egy része is ebbe a körbe tartozik, de a temetőtérképek hiánya miatt ez ma már biztonsággal nem dönthető el.

Az ilyen jellegű temetkezőhely nem ismeretlen a korszakból a Kárpát-medence más részén sem. A temetőtípusra („temetési terület") elsőként Tomka Péter mutatott rá a börcsi sírok kapcsán (Tomka 2005), de a mintegy 3,5 ha területen elszórtan jelentkező öt avar temetkezést magányos sírként értelmezte (Tomka

[2] A feltáráson az Árpád-kori temetőn és az avar kori sírokon kívül még további 20 objektumból került elő humán csontanyag, köztük 12 szarmata sír vagy annak maradványa volt. A 3566. objektumban legalább 15–20 egyénhez tartozó csont került elő, melyek — a gödör elhelyezkedése alapján — valószínűleg az újkorban elpusztított Árpád-kori sírokból származtak.

2005, 160). Eszerint a Kisalföld, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl magányos sírjait tekintette analógiaként (Tomka 2005, 160–161) és Lőrinczy Gábor nyomán (Lőrinczy 1996, 184) az így eltemetettek esetében pásztorkodó életmódra gondolt.

A Duna–Tisza köze vonatkozásában bizonyosan nem lehet és nem is szabad a magányos sírt és a nagy területen szóródó sírok alkotta temetési területet „összemosni". Két külön temetkezési-hely típusról van szó, melyek markánsan elkülöníthetők.

Ezen a területen a magányos sír a kora avar kor jellegzetes sírformája. Nemcsak a gazdag, vezéri sírok között találunk magányos temetkezéseket,[3] de az átlagos gazdagságú temetkezések körében is számos példa ismert.[4] Míg az előbbieknél valószínűleg a közvetlen környezetüktől távol, rejtve, titokban történt temetésről lehet szó, addig az utóbbiak esetében valóban kézenfekvő az életmóddal összefüggésbe hozni a magányosan megásott sírokat. Feltehetően az sem véletlen, hogy a magányos sírok a Kárpát-medencének a pásztorkodó életmódra leginkább alkalmas területein (Duna–Tisza köze, Kisalföld, Tiszántúl) jellemzőek (Tomka 2005, 161).

A Duna–Tisza közén még a közép avar korszakban is megtaláljuk a magányos sírokat, bár egyelőre csak elszórt példákat ismerünk. A kora avar koriakhoz képest két lényeges különbséggel: csak gazdag temetkezéseket találunk köztük, és a fegyveres férfi sírokon[5] kívül gazdag női sírok[6] is ismertek.

A magányos síroktól eltérően a nagyobb területen elszórtan elhelyezkedő temetkezéseket olyan temetőként értelmezhetjük, ahol a sírok nem szoros rendben helyezkednek el. Egy-egy lelőhely esetében a tájolás és a temetési rítus egységessége alapján teljes joggal gondolhatunk az eltemetettek egy közösséghez való tartozására.

Ilyen jellegű temetkezési hely a Duna–Tisza közéről, a felsorolt kora avar koriakon kívül, a közép avar korból ezidáig egy ismert: Apostag II. Célkitermelőhelyen egymástól 40–60 m távolságban három, szegényes mellékletű (vascsat, vaskés, bogozó) férfisír került elő egy nagyfelületű feltáráson (Balogh 2013, Kat. 5). Az elmúlt két évtized beruházásai kapcsán folyt nagyfelületű ásatások ellenére sincs több adat a korszakból hasonló temetési körzetről, ezért vélhetően nem tévedünk, ha e temetőtípust a korszakban és a vizsgált területen már nem tartjuk jellemzőnek.

A temetési körzetek jellegüket tekintve a belső-ázsiai kora középkori kurgán sírmezőkhöz (Altynasar, Kokel, Kudyrge, Shut-Chol, stb.) hasonlóak, ahol feltehetően a halmos temetkezés következtében alakult ki a sírok szórt jellege. Ezek analógiájára a Kárpát-medencei temetkezőhelyek esetében sem zárhatjuk ki, hogy a sírok fölött egykor halmok lehettek, bár ezeknek nyomára egyelőre nem bukkantunk (vö. Tomka 2005, 160).

A tájolás

A felgyői sírok meridionális tájolásúak, irányításuk ÉNy–DK és attól északra, illetve nyugatra valamelyest eltérő. Ez a tájolás az avar kor első feléből csak kevés esetben fordul elő a Duna–Tisza közén,[7] mert ebben az időszakban ezen a területen az ÉÉNy–DDK tájolás volt a meghatározó (Balogh 2002, 295). Viszont ez a tájolás jellemző az avar kor második felében a sírok döntő többségére már az egész avar szállásterületen.

A 3. sír NyÉNy–KDK tájolású. Ez és a hozzá közel álló Ny–K tájolás eddig a Duna–Tisza közén csak a Duna menti 20–30 km-es sáv néhány lelőhelyén fordult elő.[8] A 4. sír ÉÉK–DDNy tájolása pedig a Tiszántúl kora avar temetkezéseihez hasonló (Csallány 1939, 132; Lőrinczy 1992, 164–165; Lőrinczy 1998, 352).

A sírok formája

A hat sírból három (3–5. sírok) egyszerű téglalap alakú aknasír. A 6. sír is aknasír, a láb felé szűkülő oldalú trapézforma, s a betöltésében elszíneződésként jelentkező koporsó is hasonló alakú volt. Ez a sírforma a Kárpát-medence legtöbb avar temetőjében felbukkan, általában csak igen kis számban. A lelőhelyünktől légvonalban mindössze néhány km-re lévő Felgyő, Ürmös-tanyai avar temető kiemelkedik a hasonló sírformák nagyobb (15%) előfordulási arányával (Balogh 2010, 224).

A 2. sír gödre szabálytalan ovális alakú, nem is sírgödörnek, inkább gödörnek tartható. Nyilvánvalóan

[3] Bócsa (László 1976), Csengele-Jójárt (Csallány 1939), Dány-Dánysár (Tettamanti 1980), Kecel (László 1976a), Kecskemét-Sallai utca (H. Tóth 1981), Maglód (Garam 2005), Petőfiszállás (Balogh–Wicker 2012).

[4] Pl. Homokmégy-Székes 139. sír (Gallina 2000, 21, 24, 13. kép), Kiskőrös-Csukástó (Balogh 2002, 306, 13. kép), Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačković (Srb) (Bibó-Bige 1901; Bibó-Bige 1902; Bibó-Bige 1903), Szeghegy/Lovćenac (Srb) (Roediger 1901), stb.

[5] Ballószög (Szabó 1939), Szeged-Átokháza (Csallány 1948).

[6] Ecser 7. lelőhely (Kővári et al. 2006, 22–23), de ide sorolható a Tiszántúlról a cibakházi sírlelet is (László 1955, 239–252).

[7] Dány-Dánsár, Kisszállás-Petőfi u. 15–17. (Balogh 2002, 307–308, 16. kép), Petőfiszállás és a Bácsandrásszállás-Moravicai úti/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) (Adam 2002, 30), illetve a Szeged-Fehértó A. (Madaras 1995) temetők korai sírjai.

[8] Pl. Budapest XXI. Csepel-Háros (Cs. Sós 1961; Nagy 1998), Bugyi-Ürbőpuszta (Bóna 1957), Kiskőrös-Rákóczi u. 49. (László 1940), Öregcsertő (Balogh 2002, 308–309) és Tass 38-as km-kő (Balogh 2002, 310–311, 18. kép 4–5, 19. kép).

kicsi volt a gödör a bele temetett felnőtt férfi méretéhez képest, ezzel magyarázható, hogy a halottat diagonálisan helyezték a gödörbe, kissé zsugorított helyzetben.

Az 1. sír padmalyos kialakítású volt. A sírforma a Duna–Tisza közén csak bizonyos területeken és rövid ideig, a 7. század 3. harmadában, legfeljebb a 8. század elejéig fordult elő (Balogh 2000, 114).[9] Eddig egyelőre az egyetlen, késő avar kori előfordulása a bácsandrásszállási temető öntött veretet tartalmazó 36. sírja (Ricz 1995, 474).

Ezzel az új felgyői adattal együtt a Duna–Tisza közéről 19 lelőhely 48 padmalyos sírjáról van információnk *(1. térkép, 1–2. táblázat)*.[10]

Az 1. sír esetében az akna jobb oldalában alakították ki a padmalyt. A sír aknája üres volt. Az üres akna a Duna–Tisza közén lévő padmalyos sírok markáns jellemzője, szemben a Tiszántúl kora avar kori sírjaival, ahol az akna az áldozati állatok helye, melyet fával, vagy bőrrel választottak el a padmalytól (Lőrinczy 1994, 319). Egyébként a sír ÉNy–DK tájolása is jól beleillik a Duna–Tisza köze hasonló tájolású, padmalyos sírjainak sorába.

A sír a mellékletek alapján (tarsolyzáró, csonttű és csipesz, csonteszköz) nem illeszkedik a Duna–Tisza közéről eddig ismertté vált padmalyos sírok többségének horizontjába, leletanyaga a terület középső harmadában szórtan elhelyezkedő, faragott csonttárgyakkal jellemezhető sírok közé[11] tartozik, amelyek a 7. század 2. negyedére, legfeljebb közepére keltezhetők.

A felgyői 1. síron kívül további három, kora avar kori padmalyos sír vált eddig ismertté a Duna–Tisza közéről. Felgyő, Ürmös-tanya mellett egy nagy kiterjedésű avar kori temető 222 sírja került feltárásra, melyek között egyetlen padmalyos sír volt, a 83. sír. A sírban az akna jobb oldalán kialakított padmalyban nyugvó férfi melléklete ezüst kislemezgömbös fülbevalópár, 2 db szemesgyöngy, préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú veretekkel, ovális verettel, 10 db fogazott szalagfonatos bronz kisszíjvéggel és sima nagyszíjvéggel díszített öv, vaskés, vasár, csont tarsolyzáró, bogozó és a bal válltól a combtőig nyúló vaskard volt (Balogh 2010, 198, 28–29. kép). A leletegyüttes részben a fogazott szalagfonatos leletek köréhez tartozik,[12] másrészt pedig a préselt gömbsorkeretes veretekkel a bócsai körhöz is kapcsolódik. Ezek alapján a 7. század 2. negyedére, legfeljebb közepére keltezhető.

A másik padmalyos sír a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbányában feltárt 31 avar kori sír közül a 2. sír, amelyet H. Tóth Elvira elhelyezkedése alapján sorolt a temető korai sírjai közé (H. Tóth 1984, 14). A sírba egy 1,5–2 éves gyermeket temettek el, amelyből egy vascsaton, késtöredéken és okkerrögökön kívül egyéb lelet nem került elő.

Végül kora avar kori a Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) temető 116. padmalyos gyermeksírja is, melyben korai szemesgyöngyök voltak (Bugarski 2009, Сл. 71).

Az előbbiek alapján tehát finomíthatjuk a Duna–Tisza közén a padmalyos sírforma előfordulásáról eddigi megállapításunkat: ez a sírforma ezen a területen is felbukkan már az avar kor első felében is, igaz ma még csak szórványosan adatolható, de a fent felsorolt négy példa azt mutatja, hogy várható további korai padmalyos sírok előkerülése. A sírforma nagyobb arányú előfordulása a 7. század 3. harmadában, a 8. század legelején jellemző (Balogh 2000, 114).

A halottak sírba helyezésének módja, koporsóhasználat

Mind a hat sír esetében a halottakat hanyatt, nyújtott helyzetben temették el. A 2. sírban nyugvó férfi ettől kissé eltérő helyzete, behajlított lábai feltehetően azzal hozhatók összefüggésbe, hogy a gödör, melybe eltemették, rövidebbre sikerült, mint kellett volna.

Különös jelenség a 4. sírban, hogy a csontváz bal lábszára (a térdkaláccsal, a boka és lábujjcsontokkal együtt) a jobb könyök és a bal medencecsont között, ferdén helyezkedett el. Mivel a sír bolygatatlan volt, ezért rablással, dúlással semmiképpen nem magyarázható a csontok rendellenes helyzete. A csontokon vágásnyomok, sérülések nincsenek, ezért egyértelmű, hogy a bal lábszárat nem levágták, hanem lefejtették. A csontok helyzete alapján erre akkor került sor, mikor az inak még összetartották azokat. A csontváz bolygatatlan helyzete alapján a temetést követően nem sokkal, szándékos, feltehetően hitvilági okokkal összefüggő, posztmortális

[9] Szemben a Tiszántúllal, ahol a kora avar temetőkben gyakori ez az összetett sírforma, de az avar kor második felében teljesen eltűnt a területről (Lőrinczy 1992, 165; Lőrinczy 1996, 181).

[10] Továbbra is bizonytalanok a gátéri adatok, vö. Lőrinczy–Straub 2006, 36. j. Ezeken kívül közvetett adatunk van padmalyos sírok előfordulására Újvidékről/Novi Sad (Srb) (Dimitrijević et al. 1962, 53–54, Abb. 1–4) és a fotók alapján valószínűsíthető, hogy ide tartoznak Dunacséb/Čelarevo (Srb) 270., 273., 273. és 279. sírjai (Bunardžić 1985, Fig. 8. 24–26) is.

[11] Felgyő, Ürmös tanya 108. sír (Balogh 2010, 39–40. kép), Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačkovič (Srb), Szeged-Fehértó A 26. és 373. sír (Madaras 1995, 17, Pl. 4, 51, Pl. 37).

[12] Fogazott szalagfonatos díszítés a Duna–Tisza köze kora avar leletanyagában a Felgyő, Ürmös-tanya 83. síron kívül 8 lelőhely 10 síregyüttesében fordul elő: Budapest XXI., Csepel (Nagy 1998, Taf. 130. B), Budapest XXI., Csepel-Háros 8. sír (Nagy 1998, Taf. 101), Budapest XXI., Csepel-Vízmű (Endrődi–Horváth 2002, 5. kép), Bugyi-Ürbőpuszta 14. sír (Bóna 1957, 33. kép 1–6), Csanytelek (Kürti 1990, 1. kép 3), Maglód 1. lelőhely 111. és 141. sír (Rácz Tibor szíves szóbeli közlése), Petőfiszállás (Balogh–Wicker 2012, 6. kép 3), Szeged-Fehértó A 3. sír (Madaras 1995, Pl. 1) és Szolnok-Vegyiművek, Tripolitfoszfát üzem 2. sír (Madaras 2009).

bolygatás történt, mely pl. Kelet-Európa számos régiójának kora középkori temetőinél is megfigyelt jelenség.

Ma a hazai kutatók többsége szkeptikus azzal kapcsolatosan, hogy a Kárpát-medence avar kori temetkezéseiből adatolt jelenségek, melyek elsősorban bolygatatlan sírokban a koponya hiányát, vagy másodlagos helyzetben való előfordulását jelentik, mennyiben interpretálhatók a halott megcsonkításaként. Ez részben érthető, mivel az adatok nagy része régi, elégtelenül vagy egyáltalában nem dokumentált temetkezésekből származik, melyek ma már nem ellenőrizhetők, s az antropológiai anyag vizsgálatára sincs lehetőség. Ugyanakkor a kétkedés részben abból is adódik, hogy ezeknek a jelenségeknek nincs racionális magyarázata, így elsősorban babonás szokásokkal hozható összefüggésbe, mely szintén „ingoványos" terület. Ennek ellenére nemzetközi szinten a posztmortális sírbolygatások kérdése meglehetősen jól kutatott.

Elsőként Horváth Tibor vizsgálta az avar temetkezések kirablását az üllői és a Kiskőrös-Város alatti temetőben, ezek között sorolta fel azokat az eseteket is, amikor a koponya hiányzott, de a váz egyébként bolygatatlan volt (Horváth 1935, 56–57). László Gyula ezeket a koponya elrablásával hozta összefüggésbe, s szerinte a koponya megszerzése vagy a tetem szétdúlása volt az elsődleges célja azoknak a bolygatásoknak is, ahol az övet díszítő, jó minőségű veretek egy részét vagy egészét a sírban hagyták (László 1955, 96). Felfigyelt arra, hogy néhány kiskőrösi sírban (pl. 1., 58., 178., 180. sír, stb.) a csontváz épségben feküdt és a levágott koponya a medencére volt helyezve. Ezt a temetéskor vagy közvetlenül utána elvégzett csonkítást a koponyavarázslatokkal kapcsolta össze (László 1955, 97). A koponyarablással és a levágott koponya más helyre tételével Cs. Sós Ágnes (Cs. Sós 1955, 217–220) és Kovrig Ilona (Kovrig 1963, 71–73) is foglalkozott. Valamennyi felsorakoztatott adat hitelessége és interpretálása a fentebb már említett problémák miatt megkérdőjelezhető.

Más a helyzet a Dunavarsányban előkerült egyik avar kori temetkezéssel. A 3. sírban fekvő férficsontvázról az ásatók megállapították, hogy a fejet erőszakosan leválasztották a nyakról és derékszögben kifordítva tették vissza. A lábfejeit is levágták tőből, s az egyiket a jobb combcsont közepén fektették át, a másikat a jobb lábszár mellé helyezték (Török 1972, 183).

A dunavarsányi és a felgyői sír is szakember által feltárt és dokumentált, így ezek hiteles adatnak tekinthetők; mindkét esetben egyértelmű, hogy a halottak megcsonkításáról van szó. A halottak csonkítására Európából az őskortól kezdve számos példa hozható,[13] különösen gyakori jelenség az angolszász és a germán temetőkben,[14] de a Kárpát-medence honfoglalás kori sírleletei közül is hozhatunk analógiát.[15] Bálint Csanád mutatott rá, hogy a honfoglalás kori temetkezésekben ez a rítus a Felső-Tisza-vidéken és a Dél-Alföldön a leggyakoribb. Az előbbi térségben a kézfej, az utóbbiban a lábfej levágása mutat tendenciaszerű gyakoriságot (Bálint 1974, 75).[16]

A csonkításokat Jósa András bűncselekmény megtorlásával magyarázta (Jósa 1914, 339), László Gyula szerint pedig e cselekmények mögött az a képzet állt, hogy a túlvilágon a törött, sérült dolgok ismét épek lesznek (László 1943, 59). Török Gyula a halott visszajárása elleni védelemmel hozta kapcsolatba (Török 1973, 191). Mivel mai ismereteink szerint igen-igen ritkán adatolt jelenségről van szó, ezért a legvalószínűbbnek tényleg azt tarthatjuk, hogy mintegy így büntette a közösség a devianciát, s akadályozták meg a halott visszajárását.[17]

A felgyői 1., 4., 5. és a 6. sírban a halottakat koporsóban helyezték el, melyeknél a koporsó foltja és betöltése alapján deszkakoporsót alkalmaztak. A 4. sírból a koporsó jelentkezési szintjéből egy koporsókapocs töredék is előkerült.

Az elmúlt évtizedek hazai kutatásának eredményeként az egész avar korban általános gyakorlatnak tekinthetjük a koporsóba való temetést (Tomka 1979, 77, 81–82; Bóna 1979, 15–15; Wicker 1990, 49). A Duna–Tisza köze kora avar sírleletei közül kevésről áll rendelkezésünkre dokumentáció, rajz vagy fotó. A régebbi sírleírások sem sok információt hordoznak a temetkezési szokásokra vonatkozóan. A koporsó alkalmazására a gazdagabb temetkezések között (Kunbábony; Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya; Petőfiszállás) és az átlagos gazdagságú sírok sorában (pl. Tiszaalpár-Várdomb) is akad példa szép számmal. Az alpári 1. és 2. sírban — a felgyői 6. sírhoz hasonló — a fej felé kissé szélesedő deszkakoporsót (Balogh 2002, 311–312), Kunpeszéren egy esetben kapcsos, a többi esetben kapocs nélküli ácsolt koporsót írtak le (H. Tóth 1984, 12), míg Petőfiszálláson csak a sárga homoktalaj barnás elszíneződéséből lehetett következtetni az egykori koporsó jelenlétére (Wicker 2000, 4). Bár az előkerülés körülményei miatt Kunbábonyban nem volt lehetőség a koporsóra vonatkozóan megfigyeléseket tenni, mindkét sír betöltéséből kerültek elő koporsókapcsok és pántdíszek, s párhuza-

[13] A kelet-európai népvándorlás és középkori posztmortális bolygatások kérdését széles adatbázis alapján Valerij Sz. Fljorov foglalta össze monografikusan (Fljorov 2008).

[14] A téma módszertanilag is új szemlélettel bíró összefoglalásai Morris 1992; Ravn 2003; Reynolds 2009.

[15] Pl. Kenézlő 14. sír (Jósa 1914, 319), Hencida 5. sír (László 1943, 50, 40. kép), újabban pedig Kiskundorozsma-Hosszúháthalom 100. sír (Bende et al. 2002, 360).

[16] A honfoglalás kori példákat a posztmortális bolygatás szempontjából tárgyalta Türk 2009.

[17] A kérdésről részletesen lásd Tettamanti 1975, 102–103!

maik alapján háztető alakú, vasalt koporsót rekonstruáltak (H. Tóth–Horváth 1992, 69–72, Abb. 33).

Bár a deszkakoporsó a közép- és belső-ázsiai pásztornépeknél is általános gyakorlat volt, de a vaskapcsok alkalmazása — ami a Kárpát-medence korai avar sírjaiban ritkábban, a későbbiekben gyakrabban jelenik meg — helyi eredetű lehet (Bóna 1979, 15).

Állatcsont a sírban

Az 1. és az 5. sírban került elő állatcsont, mindkét esetben a koponya mellől. Az előbbiben juh lábközépcsont, az utóbbiban lapockacsont volt.

A Duna–Tisza köze kora avar kori temetkezéseiből csak kevés adat van húsadományra vonatkozóan. A leggazdagabb temetkezések szinte mindegyikéből — pl. Kunbábony 1. sír (H. Tóth–Horváth 1992, 68–69), a kunpeszéri temető kora avar kori sírcsoportja (H. Tóth–Horváth 1984, 12) — került elő néhány állatcsont, általában juhcsont (*tibia* és csigolyák), de mindig csak egyféle. A kevésbé gazdag temetkezések esetében is gyakori melléklet a húsadomány, valószínű, hogy rangtól független, általános gyakorlatról lehet szó. A csontok sírban való helyzetében nem figyelhető meg következetes hagyomány, bár gyakrabban helyezték a koponya mellé.

EMBERTANI ADATOK

Mind a hat sírban felnőtt egyén nyugodott, a 6. sírban nő, a többiben férfi. Az 1. és a 6. sírban nyugvók mongolid típusúak voltak.

Közismert a Kárpát-medence avar kori népességében jelenlévő mongolid és mongoloid komponens. Nemeskéri János — elsősorban a Bartucz Lajos által említett mongolid és europo-mongolid temetőket (Bartucz 1934) újabbakkal (Kiskőrös-Vágóhíd és Budapest-Csepel) kiegészítve — megállapította, hogy a mongolid taxonómiai típussal jellemezhető temetőknek négy centruma van (Északnyugat-Dunántúl, Budapest és környéke, Kiskőrös és Bócsa, valamint Debrecen környéke), míg a mongoloid típus az Északkelet-Dunántúl és a Duna–Tisza köze temetőire jellemző (Nemeskéri 1955, 209–210, Fig. 59). Bár ebben az időben még leginkább csak az avar kor második felébe keltezhető temetőkből voltak használható adatok. Később Kiss Attila a kunbábonyi sír vizsgálata kapcsán tekintette át és gyűjtötte össze — elsősorban Lipták Pál munkája alapján (Lipták 1983) — azokat a lelőhelyeket, ahol kora és közép avar kori kísérőleletekkel mongolid vagy mongoloid típusú antropológiai anyag fordult elő (Kiss 1995, 139). Az akkor rendelkezésre álló adatok alapján helyes volt a megállapítása, miszerint az avar kor első felében a mongolidok és mongoloidok csak a Duna–Tisza közén fordultak elő. Természetesen e vizsgálatoknál az ismert avar temetők/temetkezések töredékének embertani feldolgozása állt rendelkezésre, s várható volt, hogy az újabb feldolgozások és újabb anyagok feltárása finomítja és pontosítja majd megállapításukat. Ma már nem csak a Duna–Tisza közéről tudunk kor avar kori mongolid és mongoloid típusú csontanyag előfordulásáról — bár kétségtelen, hogy a legtöbb lelőhely erre a területre esik[18] —, de a Tiszántúlról is van adat a szegvár-oromdűlői kora avar temetőből (Fóthi et al. 2000, 192).[19]

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A sírokból származó régészeti leletanyagban a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngője és az 1. sír csonteszközei, s közülük is leginkább a csont tarsolyzáró alkalmas további vizsgálatra. A sírok többi lelete (vascsat, vaskés, hosszúkés, vascsiholó) általánosan elterjedt tárgytípusok, a 2. sír vastöredékei ismeretlen rendeltetésűek, kronológiai támpontot a temetkezések keltezéséhez nem adnak.

Az 1. és a 6. sírban volt vascsat, mindkettő jobbra nyíló helyzetben a jobb medencecsontnál került elő. Az utóbbi megsemmisült. Az 1. sír ovális karikájú, hosszú szíjszorítós lemezű vascsatja textilövet kapcsolt össze.

A 2., 4. és 6. sírokból került elő vaskés, melyek a jobb kéztő közelében feküdtek. Az 1. sír 20,9 cm hosszú és 2,1 cm széles vaskése már inkább fegyver-

[18] Kiss Attila gyűjtését az alábbiakkal egészíthetjük ki: Fajsz-Garadomb (Balogh–Kőhegyi 2001), Felgyő, Ürmös-tanya, Petőfiszállás, Szabadka-Szand pálya/Subotica-igralište Sond (Srb) (Adam 2002, 331).

[19] Egyéb tiszántúli lelőhelyekről is származik mongolid és europo-mongolid típusú antropológiai anyag, azonban ezek egy része régi ásatások anyagában található, s ma már sírszám szerint nem azonosítható. A lelőhely mögött zárójelben a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén lévő humán csontanyag nyilvántartási száma szerepel. Mongolid: Kiszombor B (7/1152.), Kiszombor M (11/2466.), Kiszombor O (431.5.), Klárafalva-Barna (3/414.). Az újabb ásatások közül a Kiszombor-Tanyahalom dűlő 16., 20., 25. és 30. sírjában fordult elő mongolid vagy mongoloid jellegű csontanyag.

nek, hosszúkésnek tartható, mely a bal combtő mellett volt.

Mezőszilas-típusú csüngő

A 6. sírból előkerült ezüst csüngőpár a Kárpát-medence avar kori leletanyagában igen ritka tárgytípus, a most bemutatott darabokon kívül mindössze négy példány ismert.[20]

1. A legismertebb a mezőszilasi darab *(11. kép 5)*, melyet 1905 novemberében vásárolt meg a Veszprémi Múzeum 6 krajcárért.[21] Kísérő leletei nincsenek. Legelső ismertetése Rhé Gyulától származik, aki avar korinak határozta meg (Rhé 1924, 72, 76–77, 4. tábla 9). Németh Péter csak felsorolta Veszprém megye kora avar leletei között és előkerülésével kapcsolatosan a Veszprém vármegyei Múzeum által az 1900-as évektől 1936-ig vezetett lelőhelykataszterre hivatkozott, de annak adatait nem ismertette. A katasztert Laczkó Dezső és Rhé Gyula készítette és ebben Rhé bejegyzéseként a csüngő előkerüléséről pontosabb adatok vannak: Somogyi Józsefné háza területén, a Fő utca 145. sz. ház udvarán, a Cincára néző partoldalban, vályogvetés közben csontokat és elrozsdásodott vastárgyakat találtak, valamint egy arany csüngő kétfelé vált függőrészét. A múzeum 1931–1932. évi tevékenységéről szóló jelentéséből derült ki, hogy Rhé Gyula megállapította az aranyfüggő találási helyét és hitelesítését tervezte, amelyre azonban nem került sor. Valószínűleg ekkor értesülhetett arról, hogy egyéb leletek is voltak a csüngő mellett. Mindenképpen óvatosságra int, hogy a csüngő múzeumba kerülése és Rhé helyszínelése között legalább 26 év telt el.

2. A rábapordányi csüngőt *(11. kép 6)* először Erdélyi István említette az avar kori, aranylemezből préselt, gyöngysorkeretes, kerek fülbevalók csoportjánál (Erdélyi 1982, 167), majd később Bálint Csanád is utalt erre Rábapordány-Guczi halom néven (Bálint 1995, 248). A csüngő lelőhelyét és a múzeumba kerülés körülményeit végül Tomka Péter tisztázta és közölte a tárgy fotóját (Tomka 2008, 241, Abb. 12. 3; Tomka 2008a, 104–105).

A csüngő párt 1926-ban találták a Ghiczy- (később Patyi-) dombon, és 1927-ben vette meg a Soproni Múzeum Patyi Györgytől. Valószínűleg a 19. század végétől az 1970-es évekig használt homokbányából kerülhetett elő, ahonnan egyéb avar kori leletek is származtak, amelyek alapján itt egy nagyobb sírszámú temető pusztulhatott el.

3. Kunpeszér község északkeleti határában egy homokdomb elhordását követően a bánya alján egy arany gúlacsüngős fülbevaló került elő. A bányában H. Tóth Elvira végzett ásatást, amely során 31 avar sírt és egy nagyobb sírszámú szarmata temetőt tárt fel. A lelőhely valószínűleg azonos azzal a Peszéradáccsal, ahonnan a szakirodalomban gyakran hivatkozott gazdagabb női sír is előkerült 1894-ben. A Ny–K irányba elterülő, legyezőszerűen nyíló, laza elrendezésű temető délkeleti széle közelében fekvő 7. női sírban egy 40–45 éves nő nyugodott. Sírjából néhány szemesgyöngy, vasár, vaskés és orsókarika került elő, valamint a koponya két oldalánál egy-egy aranyozott bronz csüngődísz *(11. kép 4)* feküdt bőrnyomok között.

4. Mélykút községtől Keletre, a Termő Kalász Tsz központi tanyaépületétől, a Mikó-majortól kb. 60–80 méterre, a Sánc-dűlő 184. sz. tanyától délre, 1959-ben silógödör ásása közben embercsontok kerültek elő, s ekkor Kőhegyi Mihály 7 sírt tárt fel. 1968-ban az akkor már Béke Tsz dózerolásba fogott ugyanitt, s e munka során további 47 sír feltárására került sor. Évekkel később, villanyvezeték oszlopainak ásásakor még két sír került elő, amelyekről azonban nincs adatunk. A teljesen feltárt temető 54 sírjából 49 temetkezés avar kori, 5 késő szarmata–hun kori. A temető közepén került elő a 14. sír, amelyben egy Mezőszilas-típusú arany csüngő *(11. kép 3)* volt. A sírból vascsat, vaskés orsógomb és vastöredékek kerültek elő, valamint állatcsontok és tojás.

A Kárpát-medencei öt csüngő közül három lelőhelye esik a Duna–Tisza közére, kettő pedig a Dunántúl északi felére. Az utóbbiak szórványok, de minden valószínűség szerint azok is női sírból származhatnak, mint Duna–Tisza közi társaik. A rábapordányi, kunpeszéri és a felgyői darabok párosak, a mélykúti sírt dózerolás során bolygatták, s valószínűleg ezzel magyarázható, hogy csak az egyik csüngőtag került elő. Az öt csüngő méretben három csoportra válik szét: a rábapordányiak a legnagyobbak (6,3–6,4 × 4,55–4,7 cm), a mezőszilasi és a kunpeszéri darabok közel egyformák (4,3 × 3,5–3,2 cm), a felgyői és a mélykúti csüngők viszont sokkal kisebbek (2,3–2,4 cm). A csüngők mindegyike egyedi, de mégis hasonlítanak egymásra. Leginkább a felgyői darab lóg ki a sorból: részben anyaga miatt, mivel rossz minőségű ezüstlemezből készült, részben pedig amiatt, hogy peremén hiányzik a préselt gömbsorkeret.

A Mezőszilas-típusú csüngők több csüngőtípussal is kapcsolatba hozhatók. A Kárpát-medencei darabok

[20] A csüngőtípus átfogó elemzését lásd Balogh 2012. A tanulmány tartalmazza a Kárpát-medencében eddig ismert példányokat részletesen, ezért itt ennek ismétlésétől eltekintek.
Erdélyi István Öskürről is említ egy példányt ugyancsak hivatkozás nélkül, s így ellenőrizhetetlen. Az öskü temetőben ilyen tárgy nincs, vö. Rhé–Fettich 1931.

[21] Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém), Szerzeményi napló 1218. sz. tétel.

legjobb analóg példánya Kudyrge 4. sírjából származik, amelyre már Joachim Werner felhívta a figyelmet (Gavrilova 1965, Tab. 9. 3–4; Werner 1966, 314, Taf. 3, Abb. 18). A felgyői példánnyal pedig méretben és formában egyaránt rokonítható a felső Ob mentén fekvő odincovkai egyik sírból származó, 4–5. századi csüngőpár, amely bronz lemezből készült és díszítetlen (Grjaznov 1956, 109, рис. 18).

A csüngők formája antik hagyományokat mutat, hiszen a Mediterráneumból jól ismertek azok a félhold alakú fülbevalók, melyek szélén szintén gömbsorkeret fut. Tipológiai előzményükként azonban inkább a kora középkori sztyeppe különböző, félhold alakú csüngői jöhetnek szóba: rokoníthatók a Krím környéki, hun kori, almandin betétes és granulációs fülbevalókkal és csüngőkkel (Zaseckaja 1994, рис. 11), és azzal a granulációdíszes, kerek csüngőtípussal is, amelynek mindössze két példánya ismert eddig, a Morskoj Čulek folyó mellől (Tolstoj–Kondakov 1890, 140–142, рис. 166–171; Artamonov 1962, 77; Zaleskaja et al. 1989, 19–21, рис. 20–21) és Verhnye-Kurmoyarskayából (Zaseckaja et al. 2007, рис. 57. 3). Ezeken kívül a Kárpát-medencei csüngők a granuláció és a rekeszutánzatok révén kapcsolatba hozhatók a Fekete-tenger környékéről származó, késő antik hagyományú, kerek, granulációdíszes és rekeszes koltokkal is.

Először Bálint Csanád bővítette a mezőszilasi csüngő párhuzamainak körét egy Kercs környékéről a British Múzeumba került példánnyal, melyen a granulációk mellett, a csüngő közepén félhold alakú, hullámos falú, több részre osztott rekesz van (Bálint 1978, 203, Fig. 15. 4). Ehhez egészen hasonló darabok szerepelnek a Šukin-gyűjteményben, bár lelőhelyük, előkerülésük körülménye nem ismert (Merowingerzeit 2007, 332–333).

További granulációdíszes, rekeszes csüngők sorolhatók még az analógiák közé. 1892-ben a Felső- Kubány vidékén, Mihaelsfeldnél[22] egy aranylánc és rajta három arany medallion került elő. A láncot I. Iustinus és I. Iustinianus 527-ben vert közös verete zárta (Zaseckaja 1996, 82).[23] A lánc negyedik csüngője 1895-ben került elő. K. E. Dumberg végzett hitelesítő ásatást 1893-ban, amely során csont markolatú vaskés, bronztükör, különböző arany díszítmények mellett egy pár arany csüngő is előkerült. A helyi lakosok elbeszélése szerint egy ezüstfibula és egy csat is tartozott a síregyütteshez. Nagy valószínűséggel valamennyi lelet egy női temetkezésből származik (Zaleskaja et al. 1989, 21–22, рис. 33–34; Merowingerzeit 2007, 312–313).

Nyugatabbra, a Volga és az Azovi-tenger között, Novopokrovkából származó, hasonló csüngő szerepel Oleksij V. Komarnál (Komar 2006, рис. 24). A granulációkkal és almandin lapokkal díszített csüngőkön két-két, a tengelyre merőleges állású hurokfül van, amelybe rekeszekkel díszített, korongfejű szegek voltak fűzve. Ugyancsak Novopokrovka lelőhely alatt a Platar-kollekció darabjai között is szerepel egy pár, az előbbiekhez nagyon hasonló, azonban kisebb csüngő (5 × 3,9 cm), melyek 1995-ben kerültek elő (Arhinova et al. 2004, 224).[24]

A felsorolt, granulációdíszes és rekeszes csüngők közös jellemzője, hogy a csüngő-párok minden esetben eltérő mintázatúak, oldalaik egyenes síkokkal határoltak, és amelyiken megvan a függesztőfül, azokon mindig kettő van, melyek a csüngő tengelyére merőlegesek. Egyes példányoknál ezeket is granulációk vagy utánzatok díszítik. Ezeket a páros hurkokat általában a csüngők jellemzőiként tartják számon (Garam 2001, 33).

Valószínűleg ezekkel a koltokkal egy tipológiai előzményre vezethetők vissza, de más irányú fejlődés eredményének tarthatók az Ufából származó kerek csüngők (Ahmerov 1951, рис. 36. 1–3). 1936-ban a Baskír Orvostudományi Egyetem egyik épületének alapozásakor három sír (férfi, nő és gyermek sír) került elő, de sajnos a sírokról sem rajzok, sem részletes leírás nem maradt. A 2. sír, amely ÉK–DNy tájolású volt, egy 25–30 éves nő temetkezését tartalmazta. A leletanyagban medalionok, csepp alakú csüngők, áttört korongok, arany fülbevaló, ezüstözött bronz karperec, 2 db arany szíjvég, öntött ezüst, korong alakú veretek, tükör, piperekanál, 2 db ezüstözött bronz cipőcsat és háromkaréjos lábbeli veretek, a halotti leplet díszítő ezüst flitterek voltak, valamint a két, egészen nagyméretű (9,5 × 8,8 cm) arany kolt (Ahmerov 1951, 126–131, рис. 36. 4, рис. 37–40). Ezek filigránokkal, granulációkkal és színes kőberakásokkal díszítettek, de nem egyformák. Függesztő tagjuk hiányzik.

A bemutatott párhuzamok azt sejtetik, hogy a félhold, illetve kerek alakú koltok, amelyek granulációkkal és rekeszekkel is díszítettek, főként a Pontus-vidékén terjedtek el és valószínűleg a 6. század 2. felében működő, bizánci befolyás alatt álló, erős késő antik hagyományú, helyi műhely termékei voltak.

[22] Anatolij K. Ambroznál a csüngők lelőhelyeként Dzsiginskoje szerepel (Ambroz 1971, рис. 8. 9).

[23] Az első közlésben Vladiszlav V. Kropotkin I. Iustinianusnak tulajdonította a solidust (Kropotkin 1962, 21, Nr. 9, Abb. 14), s ezt vették át Vera N. Zaleskajáék is (Zaleskaja et al. 1989, 21). Somogyi Péter szerint Irina P. Zaseckájának van igaza az érmet illetően, melynek pontos meghatározását (MIB 2c, Offizin 10) *Ein Solidusfunde des 7. Jahrhunderts in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* c. kéziratának 6. jegyzetében hozza. Somogyi Péternek köszönettel tartozom a kéziratos munkájára való hivatkozás lehetőségéért.

[24] A gyűjtemény több darabját az ukrán szakemberek hamisítványnak tartják. Oleksij V. Komar szóbeli közlése alapján az aranytárgyak döntő többsége nem eredeti darab, a gyűjtők számára készített, nagyon jó minőségű utánzat. Mivel a csüngők esetében legalább lelőhely szerepel, ezért vállalva annak a kockázatát, hogy itt is hamisítványról van szó, használtam föl az adatot.

A Kárpát-medence Mezőszilas-típusú csüngőinek viseleti módjáról megoszlanak a vélemények. Rhé Gyula fülbevalóként határozta meg (Rhé 1924, 76–77), s következetesen így említi Joachim Werner (Werner 1966, 314) és Bálint Csanád (Bálint 1978, 203, 205) is. Antonina A. Gavrilova és az ő nyomán Roman Kenk is, a kudyrgei darabokat koltként, azaz csüngőként írta le (Gavrilova 1965, 22; Kenk 1982, 56). Bóna István is az arc két oldalán fityegő csüngődíszként értelmezte a mezőszilasi példányt (Bóna 1971, 240).

A csüngők fülbevalóként való értelmezése ellen szól, hogy egyik esetben sem tartozott hozzájuk fülbevaló karika, illetve az a tény, hogy a hitelesen feltárt, bolygatatlan kudyrgei 4. sírból származó hasonló daraboknál hiányzik a felfüggesztésre szolgáló füleknek még a nyoma is. Ugyanakkor ebből a sírból előkerültek az „igazi" fülbevalók is: a koponya mindkét oldalánál egy-egy kislemezgömbös fülbevaló volt.

A rábapordányi darab pereme hiányos, de a kunpeszéri, mélykúti és mezőszilasi daraboknál szerencsés véletlen folytán, a töredékesség ellenére is maradt meg olyan részlet, amely alapján viselésük módjára következtethetünk. A kunpeszéri és mezőszilasi csüngőknél a felső, félhold alakú bevágás két oldalán, a lemezek elkalapálásával — a mezőszilasi csüngőn félkör, a kunpeszérin háromszög alakú — fület alakítottak ki. Ezekben bronz szegecstöredékek maradtak meg. Ez világosan mutatja, hogy ezeket a csüngőket valószínűleg vastagabb anyagra, talán bőrre szegecselték fel. Erre utal, hogy a kunpeszéri sírban a csüngőknél szerves anyagtól származó elszíneződést figyeltek meg, illetve ezt valószínűsíti, hogy a mezőszilasi csüngő egyik szegecsének végére bronz lemezből kinyírt, négyzet alakú ellentett-lemezt húztak.

Más a helyzet a mélykúti darabnál. A csüngő pereme sérült, de mindkét oldalon jól látszódik az öt-öt apró lyuk, amivel felerősítették, valószínűleg felvarrták valamilyen vékonyabb anyagra, talán textilre.

E díszeken megfigyelhető szerkezeti megoldások egyértelműen igazolják, hogy a Kárpát-medencei csüngők esetében elvethető a fülbevalóként való értelmezés. Valószínűleg Bóna Istvánnak van igaza, aki az arc két oldalán lévő csüngődíszekre gondolt.

A felgyői csüngők esetében nehezebb a dolgunk a díszek töredékessége miatt. Az egyik darab belső oldalára két bronz pánttöredék van felforrasztva *(11. kép 1)*, amelyek valószínűleg fülek voltak. Talán a kunpeszéri és a mezőszilasi darabokhoz hasonlóan e fülek segítségével voltak a csüngők felfüggesztve, de arra nézve, hogy varrva, szegecselve vagy csak fűzve voltak-e, nincs adatunk *(11. kép 2)*.[25]

A mezőszilasi csüngőt már Rhé Gyula is az avarokhoz kötötte (Rhé 1924, 76). Csallány Dezső a 7. századra keltezte (Csallány 1956, 162). Németh Péter a darabot a kora avar leletek között sorolta fel (Németh 1969, 154). Részben a kudyrgei és az odincovkai példákra hivatkozva Bóna István a legkorábbi avar hagyaték belső-ázsiai rétegéhez tartozónak vélte (Bóna 1971, 240), s ezt követve elfogadottá vélte a 6. század 3. harmadára való datálás. Kezdetben Bónával egyetértett Bálint Csanád is (Bálint 1978, 203), majd később rámutatott a belső-ázsiai eredeztetés valószerűtlenségére, s ezzel a korai keltezés bizonytalanságára is felhívta a figyelmet. Felvetette, hogy a pannoniai darabok bizánci előképek alapján helyben készültek (Bálint 1993, 204–205; Bálint 1995, 248–250), bár meg kell jegyeznünk, hogy Bizáncból mindmáig sem a konkrét előképek, sem a viselet, amelyhez tartozhattak, nem ismert. Erdélyi István egyes közép-ázsiai és Volga-menti kifli alakú, kőbetétes példányokra hívta fel a figyelmet (Erdélyi 1982, 167–168), amelyek azonban a vizsgált csüngőknek csak távoli rokonai lehetnek. Míg a granulációs és rekeszes koltok gyártása a bizánci kézen fekvő városok vonzáskörzetére lokalizálható, a hazai csüngők esetében a Kárpát-medencén kívüli, technikai és formai párhuzamok — Kudyrge kivételével — hiányában, valamint a díszítések stíluskritika vizsgálata alapján tényleg valószínűbbnek látszik a helyi készítés. A csüngők a peremükön lévő gömbsorkeret, a préseléssel utánzott granulációk és rekeszek alapján összekapcsolhatók egyes bizánci, vagy bizánci ihletésű, kora avar tárgytípusokkal; a préselt kerek boglárok legkorábbi csoportjával: a gömb vagy gyöngysorkeretes, antik mintakincsű, rekeszutánzatos darabokkal (Balogh 2000, 224: kerek I/a csoport), a Szentendre-típusú piramiscsüngős fülbevalókkal, a préselt gömbsorkeretes övveretekkel és ezeken keresztül az álcsatos körrel is. Joggal vetődött fel e tárgytípusok Kárpát-medencei gyártása, részben a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, ovális alakú, gömbsorkeretes préselőmintája (Garam 2001, Taf. 36. 2, Taf. 139. 7), részben a préselt boglárok és a keszthelyi korongfibulák hasonlósága alapján. Ez utóbbiak esetében valószínű, hogy egyes darabok antik hagyományokat őrző pannoniai műhelyben, vagy műhelyekben készülhettek (Balogh 2000, 226). Ezekkel egy műhelyben készülhettek a Mezőszilas-típusú csüngők is. A helyi készítést sejteti a rábapordányi darabokkal együtt a múzeumba került néhány, a csüngő préselt gömbsorához hasonló, azoknál nagyobb mintázatú töredék is, ami talán a használat során megsérült lemezek javítására szolgált.

A csüngők keltezése nehézségekbe ütközik. Az alkalmazott technika és a motívumok alapján nem kétséges kora avar kori datálásuk, de nem tartoznak a legkorábbi lelethorizonthoz. A dunántúli darabok

[25] A keleti párhuzamok rekonstrukciós lehetőségeiről és viseletük módjáról részletesen lásd 20. j.

(Mezőszilas és Rábapordány) szórványként kerültek elő. A Duna–Tisza közéről származó példányok ugyan régész által feltárt sírból származnak, azonban kísérő leleteik nem nyújtanak támpontot a datáláshoz. Mindhárom sírt legfeljebb a tágabb környezetük alapján keltezhetjük. Kunpeszéren egy laza szerkezetű kora avar temetőt részben fedett egy soros elrendezésű, késő avar temető. A 7. sír, amelyből a csüngő előkerült, a kora avar kori sírok csoportjába tatozott. Ezt a sírcsoportot a gúla- és nagylemezgömbös fülbevalók, az apró kerek pitykékkel és gömbsorkeretes rozetákkal díszített övek, az arany- és ezüst szerelékes, P-füles kardok jellemzik. S ezek alapján, valamint a kunbábonyi sírral való egyértelmű hasonlósága alapján H. Tóth Elvira a temető nyitását a 7. század 2. harmadától feltételezte (H. Tóth 1984, 18). Ez összhangban van a kunbábonyi sír elfogadott, 7. század középső harmadára való keltezésével (Bóna 1984, 324; Kiss 1995, 134).[26] A Mélykút-Sánc dűlői temető nyitását a préselt, apró pitykékkel díszített, sok-mellékszíjjas övek, nagylemezgömbös fülbevalók alapján ugyancsak a 7. század 2. negyedére, közepe tájára tehetjük. Felgyőn a 6. női sírban a csüngőkön kívül csak egy ismeretlen vastöredék volt. Az 1. sír csont tarsolyzárója ugyancsak a temetkezések kora avar korra való keltezését valószínűsíti. A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát a Kárpát-medence Mezőszilas-típusú csüngőit a kora avar kor második felére, a 7. század középső harmadára keltezhetjük a technika és a mintakincs, valamint a tágabb leletösszefüggések alapján. A Kárpát-medencei csüngők kísérőleletei és előkerülésük körülményei miatt ma még nem áll rendelkezésünkre elegendő adat annak megállapítására, hogy a csüngők között méret és a díszítés tekintetében is megmutatkozó különbségek mögött húzódik-e meg kronológiai különbség.

Csont tarsolyzáró

Az 1. sírban a jobb medencecsont alsó szélénél, vízszintes helyzetben került elő a juh bordából csiszolt, két végén lekerekített, kerek lyukkal átütött, egyik hosszoldalánál ívelten becsiszolt oldalú csontlap *(6. kép 2).* A lyukaknál függőleges kopásnyomok keletkeztek a használat közben.

Ez a tárgytípus a csontból készített példányok mellett, öntött bronz formában is megtalálható többségében kora avar kori férfisírokban, ritkábban női temetkezésekben.[27] A tárgytípus korai keltezése mellett szól a Kecskemét-Sallai utcai sírlelet karikás markolatú kardja és nagylemezgömbös arany fülbevalója, vagy a várpalotai 192. sír pipereeszközei, melynek analóg darabjai a 609–610-ben vert Focas éremmel keltezett szentendrei 3. sírból ismertek (Bóna 1983, 7. kép 5–6). Előfordul későbbi leletegyüttesekben is, mint pl. a II. Constans és IV. Constantinos 654–659 között vert solidusával keltezett Szeged-Makkoserdő 24. sírban (Salamon 1995, Pl. 2), vagy a regölyi 188. sírban, melyben griffes veretek voltak (Hampel 1905, Taf. 200. 16).

László Gyula a Homokmégy-halomi 141. sír díszített, egyik végén lekerekített és átlyukasztott, a másik végén kétágú — szerinte tudatosan ilyenre faragott — csonteszközét szíjhasítónak rekonstruálta a néprajzi párhuzamok alapján (László 1940a, 95–98). Erdélyi István a jánoshidai 26. sírban, a halott jobb medencéjén előkerült bronz példányt íjtegez zárótagjának tartotta, annak ellenére, hogy a sírban nem volt íj (Erdélyi 1958, 67). A Kecskemét-Sallai utcai férfi sírban szintén a jobb medencelapát szélén előkerült, korongos végű bronzpánt tarsolyzáró funkcióját H. Tóth Elvira határozta meg (H. Tóth 1981, 144–147). Közelében csiholó, kova, pasztagyöngy és 4 db összehajtott ezüst szíjvég volt. A tárgytípus tarsolyzáróként való alkalmazásáról több rekonstrukció is készült (Vida 1996, 7. ábra; Uenze 1992, Abb. 16).

A felgyői sírból származó csontlemez elhelyezkedése és a közelében fekvő egyéb csonteszközök alapján ugyancsak a tarsollyal hozható összefüggésbe. *In situ* helyzetben volt, vagyis a csontlap vízszintesen feküdt, a becsiszolt hosszoldala a lábak felé esett. Azonban a két lyuknál jól látható kopásnyomok alapján — melyek csak nagyobb és folyamatos erőnyomás hatására keletkezhettek — esetleg ebben az esetben más funkciója is lehetett, mint a tarsoly zárása: a csontlemez merevítőként szolgált a tarsolyt tartó szíjjak számára *(6. kép 3).* A kopásnyomok mindössze 3–4 mm szélességűek. Elképzelhetőnek tartom, hogy a tarsoly, vagy táska egy keskeny bőrszíj segítségével volt az övre függesztve, s a csontból készített vékony — sérülékeny és nem nagy teherbírású — csontlemez feladata az volt, hogy biztosította a szíjak egymástól való kellő távolságát.

A felgyői sírhoz hasonlóan érdemes elgondolkozni azon, hogy a Kölked-Feketekapu B. 457. sírban a két végén átlyukasztott, enyhén ívelt, bronz lemezből készített tárgy (Kiss 2001, Taf. 84. 6) biztosan tarsolyzáró volt-e, mert a sírban Pápa-típusú bizánci tarsolycsat (Kiss 2001, Taf. 84. 7) is volt.

A Kárpát-medence avar kori leletanyagában előforduló csont tarsolyzárók teljes körű anyaggyűjtését és tipológizálását Bendeguz Tobias végezte el (Tobias 2011). A felgyői 1. sír példánya az egyik hosszoldal jellegzetes

[26] Legutóbb, a maglódi sír kapcsán az álcsatos kör keltezésének problematikáját Garam Éva foglalta össze (Garam 2005), megállapításai megerősítik korábbi állásfoglalását (Garam 2000, 219).

[27] Pl. Kölked-Feketekapu A 325. sír (Kiss 1996, Taf. 69), Környe 138. sír (Salamon–Erdélyi 1971, Taf. XIII. 8), Várpalota-Gimnázium 192. sír (Erdélyi–Németh 1969, XI. tábla 4).

tagolása alapján az 1. típus (két végén lekerekített és átlyukasztott darabok) „g” altípusába sorolható, melyben a mi példányunkon kívül mindössze négy darab[28] tartozik, melyek szintén férfi sírokból származnak.

Csonteszközök

Az 1. sírba eltemetett férfi mellékletei között három csonteszköz volt, a tű és a csipesz a jobb combtőnél került elő, a mellettük fekvő „tarsolyzáró” alapján egyértelműen a tarsolyban voltak elhelyezve *(6. kép 2).* A harmadik eszköz, egy hosszú, megmunkált állatbordából készített tárgy a bal combtő külső oldalánál, a tokban tartott vaskés mellett hevert *(7. kép 4)*, s azzal együtt valószínűleg az övre volt felakasztva.

Csonttű. A ló vagy marha lábcsontjából hasított tű *(7. kép 1)* gondosan megmunkált darab, felső, kiszélesedő vége csúcsosan végződik, szabályos kerek lyukkal átfúrt. Az avar emlékanyagra a rövidebb, vasból készített, általában tűtartóban, ritkábban tarsolyban hordott tű a jellemző. Gyakrabban fordul elő női sírokban, de gyermek- és férfisírokban sem ritka. Ezzel szemben a bronzból[29] és a csontból készült varrótűk a korszak ritka leleteinek számítanak. Ezek általában hosszabbak (7–10,7 cm), mint a vas példányok.

A Kettőshalmi dűlői 1. sír gondosan kivitelezett, csúcsos fejű tűjéhez hasonló a Gyoma 264. lelőhely kora avar kori 3. női sírjából — másik két, töredékes csonttű társaságában — (Somogyi 1997, Abb. 5. 11–13) és a Vác-Kavicsbánya temető 343. gyermeksírjából (Tettamanti 2000, Taf. 18. 343: 2) került elő. Ezeken kívül még egy lelőhelyről ismert csontból készített tű; a Felgyő-Ürmös tanyai temető területéről származó szórvány darab, melynek fejrésze letört (Balogh 2010, 98. kép 7).

A Kárpát-medence területéről germán környezetben is csak egyetlen előfordulását ismerjük; Tamási-Csikólegelő langobard temető 18. női sírjában, a bal kéztő mellett egy 10 cm hosszú, madárcsontból készített tű került elő (Bóna–B. Horváth 2009, Taf. 63. 18: 16).

A publikált avar kori települések anyagában egyelőre nem bukkant fel ez a tárgytípus. Ugyanakkor a Felgyő-Kettőshalmi dűlőben feltárt 11,3 ha kiterjedésű, hosszú életű, intenzív avar kori település leletanyagában 10 db is van *(1. kép)*,[30] a többségében töredékes példányok között csúcsos és egyenesre vágott végű, ép darabok is találhatók. A telepanyagban 142 db csonteszköz

1. kép. Csonttűk a Felgyő-Kettőshalmi dűlő avar kori telep anyagából. 1: 1323. obj.; 2: 1564+3590. obj.; 3: 575. obj. M: 1:1.

Fig. 1. Bone needles from the Avar period settlement at Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Feature 1323; 2: Feature 1564+3590; 3: Feature 575. Scale 1:1

fordul elő, köztük a tűk (7%) mellett 58 db ár (40%), 14 db dörzscsont és simító (9,8%), tűtartó, szíjvég, orsókarika, vésők, kalapács, csontnyelek, üllők, félkész anyagok vannak. Jelentős továbbá a használati nyomokat mutató csonthulladék mennyisége is. A tűk közül 6 házból, 2 gödörből és 1-1 kútból és árok betöltéséből került elő. Valamennyi sertés fibulájából készült, a csontok *diaphysis* részét faragták hegyesre, és a *proximalis* részen fúrták át őket (Körösi 2010, 113). A csonteszközöket tartalmazó objektumok nagyobb része a település 7. század közepe táján induló, korábbi fázisához tartozik.

Csont csipesz. Közvetlenül a csonttű mellett került elő a marha bordából készített csipesz. Az avar kori leletanyagban ezen kívül mindössze még egyetlen csont példány található, az Óbecse-Pionir utca/Bečej-ul

[28] Dormánd-Hanyipuszta, szórvány (Szabó 1966, 44. VIII. tábla 3), Homokmégy-Halom 141. sír (Garam 1975, Fig. 12), Jászapáti-Nagyállási út 1. sír (Madaras 1994, Taf. I. 1: 1) és Környe 17. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 15. Taf. 2).

[29] A teljesség igénye nélkül pl. Alattyán 560. (Kovrig 1963, Taf. XXXVI. 560: 45) és Pókaszepetk 73. sír (Cs. Sós–Salamon 1995, Pl. VIII. 73: 1). Gepida környezetből lásd Baráthely/Bratei (Ro) 3 244. (Bârzu 2010, Taf. 40. 244: 6) és Knin (Hr) 39. sír (Vinski 1991, Tab. VIII. 12).

[30] Az avar kori települést monografikus formában a Szerző dolgozta fel, Balogh Cs.: *Egy falu a sötét időkből. Avar kori település Felgyő-Kettőshalmi dűlőben*. Szentes, in press. A szarmata és az avar kori csonteszközök meghatározását és feldolgozását Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) végezte el, előzetes eredményeit lásd Körösi 2010. Az alábbi objektumokból származik csonttű: 220., 566., 575., 632., 911., 1323., 1564+3590., 2343., 2852. és 3668. A leletek a Koszta József Múzeumban (Szentes) 2007. 8. 35147., 35150., 35153., 35175., 35195., 35256. leltári számokon találhatók.

2. kép. Csont csipeszek. 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír; 2: Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 24. sír. M: 1:1.

Fig. 2. Bone tweezers. 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1; 2: Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb), Grave 24, scale 1:1

Pionirska (Srb) 24. sírból előkerült, a felgyőinél jóval gyengébb megtartású darab *(2. kép 2).*

Az óbecsei feldúlt kora avar kori férfisír érdekessége a csont csipeszen kívül, hogy a temetés rítusát és leletanyagát tekintve is eléggé kilóg a feltárt temetőrészlet többi sírja, sőt az egész Duna–Tisza közi terület kora avar kori temetkezései közül. A sírba, valószínűleg a halott felett kialakított deszkafedélre felszerszámozva részleges lovat fektettek (Antonih 2012, 15). Ez a temetkezési szokás ezen a területen teljesen ismeretlen, a tiszántúli kora avar kori népesség temetkezési szokásai felé mutat. Ugyancsak idegen a Duna–Tisza közi emlékanyagtól a sír koponya felőli végében talált, világosszürke, gepida jellegű edény (Antonih 2012, сл. 59), melyet a forma, a technológia és a díszítés alapján Vida Tivadar a pannoniai bepecsételt edényekhez kötött (Vida 1999, 37).[31] Nem a jól ismert rojtos végű a sírból származó, vékony ezüst lemezből préselt háromkaréjos lószerszámveret sem, hiszen a negyedik oldalán is egy, a többinél nagyobb, ívelt karéj van (Antonih 2012, T. IX. 11). A veret párhuzamait a zamárdi 1233. sírban (Bárdos–Garam 2009, Taf. 140. 1233: 17) és Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont lelőhely kora-közép avar kori temetőjében (Tomka 2008b, 126) találjuk meg.

Csonteszköz. (Íjas tűzgyújtó?). Az övről a baloldalon lelógó, marha bordából készített eszköz *(5. kép 3)* analógiáját sem a Kárpát-medencéből, sem azon kívüli területről nem ismerem. Gondosan megmunkált tárgy, mindkét vége lekerekített, a felső, keskenyebb vége el is vékonyított. A két végrész tengelye egymásra merőleges. Mindkét véget egy-egy ovális alakú lyukkal átfúrták. A lyukaknál megfigyelhető kopásnyomok gyakori, erőt kifejtő használatra utalnak.

E csonteszköz legjobb párhuzamát a néprajzi anyagban az íjas tűzgyújtók (tűzfúró, tűzeke, tűzfűrész) között találjuk meg (MNL 5). Ezek analógiájára a felgyői csonteszköz használatát a következőképpen képzelhetjük el: A két végébe beakasztottak egy bélből vagy idegből készített húrt. Az így kialakított íjat egy kihegyezett fa orsóra hurkolták, arra merőlegesen állt. Az orsót egy vízszintesen elhelyezett puhafa vájatába vagy repedésébe állították és gyors, fűrészelő mozdulattal dörzsölték. A fafelületek összecsiszolódása során keletkezett az a parázs, amit gyújtósként használhattak *(5. kép 5).*

A SÍROK KELTEZÉSE

A Felgyő határában feltárt 6 sír datálásához viszonylag kevés fogódzót találtunk: az 1. sír csont tarsolyzárója és a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngőpárja alapján a temetkezések biztosan a kora avar korba keltezhetők. Közelebbről a felgyői csüngőpár és Kárpát-medencei analógiái a 7. század középső harmadára való datálást tesznek lehetővé.

A Duna–Tisza köze kora avar kori lelőhelyeinek egyik regionális csoportja Felgyő környékén rajzolódik ki. Ide sorolhatók a fent bemutatott temetkezéseken kívül a gátéri és a Felgyő, Ürmös-tanyai temető korai sírjai, valamint a csanyteleki és az alpár-várdombi sírok. A lelőhelyek sűrűsödése ezen a területen feltehetően a Böldi révnél lévő tiszai átkelőhellyel hozható összefüggésbe.

A Duna–Tisza köze kora avar kori régészeti emlékanyagában körvonalazódik egy olyan kör, melyet a Kárpát-medencében korábbi előzmény nélküli tárgytípusok felbukkanása jellemez. Ilyenek az oldalukon

[31] Ezen síron kívül a temető 25. női sírjából is egy gepida jellegű kis füles bögre került elő (Antonih 2012, сл. 60). A Dunától keletre, e két óbecsei síron kívül csak a szegvár-oromdűlői 165. sírból került elő gepida jellegű edény (Lőrinczy 1998, 350–351, 15. kép 7).

bütykös vagy tüskés edények,[32] a kézzel formált, aszimmetrikus agyagkulacsok,[33] a varkocsfésűk,[34] a tükrök,[35] a csont tömlővégek,[36] a csontlemezes skatulyák,[37] a keskeny csontlécekkel díszített, gallér nélküli, zárt tegezek[38] és a feltehetően az íjtegezhez tartozó faragott csontlapocskák legkorábbi csoportja is.[39] Ide sorolható a keceli öntött, karéjos veretekből és maszkos T-alakú akasztóveretből álló övgarnitúra is (Balogh 2004), mely csak távoli rokona a Kárpát-medence avar kori anyagából ismert maszkos és Martinovka-típusú vereteinek, és későbbinek is tűnik azoknál, (Balogh 2004, 245).

Az e leletkörhöz kapcsolódó temetkezési szokások az ÉÉNy–DDK/É–D tájolás, az áldozati állatok hiánya, a padmalyos sírforma alkalmazása úgy, hogy az akna üres marad, az aknasírok hosszoldalába beásott hosszabb, gödörszerű üregek, akár egyszerre több is,[40] és a nagy területen szóródó sírokból álló temetési körzet. Ide tartoznak a külön gödörbe elásott halotti

[32] Mélykút-Sánc dűlő 13. sír (Balogh 2013, 424. kép 10), Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 48. sír (Antonih 2012, T. XV. 48:1), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 60. és 77. sír (Bugarski 2009, Tab. XI.; Tab. XIII).

[33] Abony (Vida 1999, Taf. 167. 1–2) és Felgyő-Ürmös tanya 41. sír (Balogh 2010, 99. kép 5).

[34] Alattyán 50., 190. és 564. sír (Kovrig 1963, Taf. 3. 53, Taf. 16. 15, Taf. 36. 46) és Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačković (Srb) (Bibó-Bige 1902, 409).

[35] Bácsandrásszállás-Moravicai út/Bački Sokolac, Moravcki put (Srb) 20. és 55. (Balogh 2013, 92. kép 6, 114. kép 9), Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. (Török 1975, Fig. 2), Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 5. és 29. (közöletlen, Katona József Múzeum) és Szeged-Kundomb 260. (Balogh 2013, 539. kép 9) sírok.

[36] Alattyán 22. és 77. (Kovrig 1963, Taf. I. 22: 59, Taf. VI. 77: 29–30), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) I., 73., 81. és 122. (Bugarski 2009, T. I. I: 6, T. XII. 73: 3, T. XIV. 81: 2, T. XIX. 122: 6), Felgyő-Ürmös tanya 108., 119. sír (Balogh 2010, 47. kép 2–4, 49. kép 12–13) és egy szórvány (Balogh 2010, 98. kép 6), Jászapáti-Nagyállási út 91., 103. és 211. (Madaras 1994, Taf. XIV. 91: 3, Taf. XV. 103: 1, Taf. XXXII. 211: 6) és Szeged-Fehértó A. 26., 220., 247., 358. (Madaras 1995, Pl. 4. 5, Pl. 24. 220: 1, Pl. 26. 4, Pl. 35. 358: 1) sírok.

[37] Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 1., 2., 17. és 77. (Bugarski 2009, Tab. I. 1: 3, 2: 1–2, Tab. IV. 17: 6, Tab. XIII. 77: 11–13), Jászapáti-Nagyállási út 211. és 309. (Madaras 1994, Taf. XXXII. 211: 2, Taf. XLII. 309: 1), Kerepes-Kavicsbánya „D" (Török 1973, 6. ábra 8), Mélykút-Sánc dűlő 45. (Balogh 2013, 440. kép 1) és Szeged-Fehértó A. 17., 50., 136., 215., 270. (Madaras 1995, Pl. 3. 17: 1, Pl. 9. 50: 1a–b, Pl. 18. 136: 1a–b, Pl.23. 215: 3, Pl. 29. 270: 1a–b) sírok.

[38] Csengele-Jójárt (Csallány 1939, 131), Madaras-Téglavető 29. (Rácz 1999, 13. kép 3), Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 24. (Antonih 2012, T. IX. 9), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 37. (Bugarski 2009, T. IX. 34: 3), Szeged-Fehértó B 12. („B" tegez) és 15. (Madaras 1995, Pl. 3. 12: 5–7, 15: 1) sírok. Hasonlók szórványosan a Dunántúlon is feltűnnek: Zamárdi-Rétiföldek 186. (Bárdos–Garam 2009, Taf. 22. 15–17), Kölked-Feketekapu A 107. (Kiss 1996, Taf. 34. 20) és Szekszárd-Bogyiszló út 297. (Rosner 1999, Taf. 20. 297: 23) sírok keskeny, ívelt, végén átlyukasztott tegezcsontjai tartoznak ide.

[39] Felgyő-Ürmös tanya 197. (Balogh 2010, 81. kép 6), Jászapáti-Nagyállási út 19. (Madaras 1994, Taf. III. 10–11) és Szeged-Fehértó A 26. (Madaras 1995, Pl. 4. 6a–b sírok).
Ezeknek a szíjvég, horog vagy állatfej formájú faragott apró csonttárgyaknak (íj- vagy tegezkiegészítők) a feltűnését általában a közép avar korra teszik (Straub 1997, 63–64. j., a lelőhelyek felsorolásával), a korszak egyik vezérleletében, a dunapentelei 7. sírban való előfordulása miatt (Bóna 1983, 15. kép 11). Ez az ismert példák többsége alapján igaz is, ugyanakkor a láncfonatos, szíjvég forma darabok Kölked-Feketekapu B 21. (Kiss 1996, Taf. 21. 12) és a Jutas 130. (Rhé–Fettich 1931, Taf. V. 4) kora avar sírok leletei között, 1/b motívumos tegez peremlemezekkel való előfordulása, melyek a tegezcsontok legkorábbi horizontjába tartoznak (Straub 1997, 122), óvatosságra intő jelek. Vagyis úgy tűnik, hogy a láncfonatos, szíjvég alakú és a nyújtott S motívumos, téglalap alakú darabok — e motívumok a tegezcsontok legkorábbi csoportjára jellemzőek — többsége mégsem a Tótipuszta–Dunapentele–Igar-kör kronológiai horizontjába tartozik, hanem annál korábbi. Ezt a kronológiai helyzetet támogatja a halimbai 85. sírban lévő téglalap alakú, átfúrt, faragott csontlapocska (Török 1998, Taf. 10. 85: 8), mely madár-motívumos torkolatlemezes és sematizált madár alakjával díszített peremveretes tegezhez tartozott, melynek kora avar korra való datálása kellően adatokkal alátámasztott (vö. Straub 2006).
A faragott csontlapocskák funkciója máig nem tisztázott, szíjvégként való értelmezésük már a környei 60. sír kapcsán felmerült (Salamon–Erdélyi 1971, 42). Garam Éva (Garam 1995, 134), majd Kiss Attila is (Kiss 1997, 79) a tegezszáj zárásához használt tartozékként írta le. Nagyon ritkán sikerült *in situ* helyzetben megfigyelni, ami nehezíti funkciójuk meghatározását. A Felgyő-Ürmös tanyai 197. sírban a jobb combtő belső oldalánál, közvetlenül a tegez szája mellett feküdt (Balogh 2010, 79. kép 1). Ez valóban arra enged következtetni, hogy valami módon a tegez szájrészével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor a szintén bolygatatlan Fehértó A 26. sírban a jobb alkar és a medencecsont között, közvetlenül az íj markolatcsontok mellett hevert, miközben a nyílhegyek egy kupacban a bal lábszár mellett voltak (Madaras 1995, 17). Itt inkább az íjtegezhez való tartozása látszik valószínűbbnek.

[40] Felgyő, Ürmös-tanya 215. sír (Balogh 2010, 88. kép 1) és vélhetően hasonlóak lehettek a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3., 5., 6., 8. síroknál megfigyelt sajátos, orsó formájú sírgödrök is (H. Tóth 1984, 12). Annak eldöntéséhez, hogy ez a jelenség és a Danica Staššiková-Štukovská által a padmalyos sírforma egyik altípusaként leírt, ún. Šarovce-típusú sír (Staššiková-Štukovská 1996) egy körbe tartozik-e, további hiteles megfigyelések szükségesek. Az általa leírt esetben a sírgödör hosszanti oldalába, a sírgödör aljánál magasabban, a koponya vonalában helyezkedik el az edénymelléklet számára kialakított kis üreg (Staššiková-Štukovská 1996, Abb. 1). A Duna–Tisza közi példáknál a gödörszerű beásások minden esetben a sír aljával egy szintben nyúltak be a sírfal alá, a kunpeszéri esetekben feltehetően nem is csak egy, hanem kettő vagy több üregről lehet szó. Ezekből leletanyag előkerülésére egyelőre nincs adatunk.
A Šarovce-típusú sírok Kárpát-medencei előfordulásáról, avar kori lelőhelylistával lásd Lőrinczy–Straub 2006, 284–285! Az eurázsiai sztyeppén a 6–8. században számos kultúrában megtalálható ez a sírforma, vö. Gening 1977, рис. 10; Pletnyova 1981, рис. 12. 3, 5, рис. 13. 6; Botalov 2003, рис. 6. 3–4, 20–21.

áldozatok is.[41] Az e körbe tartozó temetkezésekben jelentős a mongolid és a mongoloid rassz jelenléte. A temetkezések döntő többsége a 7. század 2. negyedére–2. harmadára keltezhető. Ezen új szokások és az új tárgytípusok Duna–Tisza közi koncentrált, a Kárpát-medencében előzmény nélküli előfordulása legfeljebb egy újabb néptöredék Kárpát-medencébe történő érkezésével magyarázható.

A felsorolt temetkezési szokások és tárgytípusok külön-külön felbukkannak Közép-Ázsia nomád lelőhelyein, azonban legnagyobb számban, szinte minden jelenség együtt, koncentráltan az Larissza M. Levina által Dzhetyasar-kultúraként (Levina 1994; Levina 1996) leírt műveltség legjelentősebb temetőjében, Altynasar 4 kurgán-temetőben találhatók meg.

A Dzhetyasar-kultúra a mai Kazahsztán területére, a Szir-darja mentére és a Kuan-darja torkolatvidékére, Bajkonurtól északra 45–90 km-re lokalizálható és máig kb. 20, nagyméretű, több rétegű erődített települése[42] és a hozzájuk tartozó temetkezési helyek váltak ismertté. Ez utóbbiak közül legjelentősebb az Altynasar 4 temető, mely 18 csoportba (4a–r) rendeződő, mintegy 490 kurgánból áll. A kultúra leletanyaga több régészeti korszakot ível át, a vaskortól egészen a 8. század végéig (Levina 1994, 4).[43] Az emlékanyag etnikai vonatkozásai még tisztázatlanok, L. M. Levina a tohárokhoz és/vagy a heftalitákhoz való tartozása mellett a türköket sem tartotta kizárhatónak (Levina 1994, 84–85).

Természetesen korai és nem is kellően megalapozott a jelenlegi tudásunk szerint, hogy a Duna–Tisza közi kora avar kori emlékanyag egy részét e térben oly távoli kultúrával hozzuk összefüggésbe, de az esetleges kapcsolatokat mindenképpen érdemes tüzetesebben górcső alá venni.[44]

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton köszönöm az ásatóknak, hogy a lelőhely avar kori anyagát feldolgozásra átengedték. A cikk lektorálását Tomka Péter végezte, észrevételeiért, baráti tanácsaiért fogadja köszönetemet. A sírok antropológiai anyagának meghatározását Marcsik Antónia, a csonttárgyakét Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) végezte el. A tárgyrajzok és rekonstrukciók Koncz Margit (Móra Ferenc Múzeum) grafikus munkái, a tárgyfotókat Pápai Zoltán (†) fotós készítette. Munkájukat, segítségüket ezúton köszönöm.

[41] Budapest IV. Káposztásmegyer-Váci országút (Nagy 1998, Taf. 18. B), Csengele-Jójárt (Csallány 1939, 7. t. 1–5), Csengőd-Szántóföld I. dűlő (Balogh 2002, 5–6. kép), Imrehegy (Balogh 2002, 11. kép), Mikebuda-Felsőpuszta (Darnay 1899), Bácsszentiván/Priglevica (Srb) (Roediger 1903; Roediger 1904), Bácsújfalu/Selenća (Srb) (Csallány 1953), Sztapár-Napos út/Stapar-Crpna stanica (Srb) (Radojević 1990).

A Duna–Tisza közéről ismert további lószerszám-fegyver (lándzsa) együttesek előkerülésének körülményei bizonytalanok, származhatnak lovas-, lószerszámos temetkezésből, lósírból, de természetesen egyértelműen nem zárhatjuk ki, hogy tajnyikhoz tartoztak.

A korábban máglyaleletnek meghatározott, fegyver–lószerszám együttesből álló, külön gödörbe elásott áldozati leletegyütteseket sokáig a honfoglaló nemzedék hagyatékának vélték (Kovrig 1955, 36; Bóna 1986, 165), a szokást belső-ázsiai eredetűnek határozták meg (Kovrig 1963, 181; Bóna 1965, 122; Erdélyi 1982, 44). Annak ellenére volt ez így, hogy a csengelei sírt és a hozzá tartozó tajnyikot már Csallány Dezső — elsősorban a karikás markolatú, hármasívű füllel ellátott, kétélű kard párhuzamai alapján — helyesen 620–640 közé (Csallány 1939, 147) keltezte és a bácsújfalusi leletet pedig 640-ig datálta (Csallány 1939, 140).

A Duna–Tisza közéről származó, külön gödörbe ásott áldozati leletegyüttesek nem tartoznak a legkorábbi lelethorizontba, a 7. század 2. negyedénél korábbra biztosan nem keltezhetők. A területről ismert tajnyikok részletes tipológiai elemzését lásd Balogh 2013, 59–70.

[42] A legjelentősebb a közel 17 ha kiterjedésű Altynasar, ezen kívül a jelentősebben Karaasar, Bazarasar, Tompakasar, Zapakasar és Kurayliasar.

[43] A feltárásokat 1946–1951 között Szergej P. Tolsztov, 1973–1993 között Larissza M. Levina végezte.

[44] A jelen tanulmányban említett avar kori és a Dzhetyasar-kultúrában is fellelhető párhuzamos tárgytípusok és jelenségek, valamint az avar kori lelőhelyeik felsorolása nem teljes körű. A téma részletes kifejtésére, az összehasonlító vizsgálatokra egy külön tanulmányban kerül sor.

IRODALOM

Adam 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002.

Ahmerov 1951: Ахмеров, Р. Б.: Уфимские погребения VI–VIII. веков н.э. *Краткие сообщчения Института Истории Материальной Культуры*. Москва–Ленинград 40 (1951) 125–137.

Ambroz 1971: Амброз, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская Археология* 1971/-2 (1971) 96–123.

Antonih 2012: Антонић, Б. М.: *Некропола из периода аварске доминације. Локалитет Пионирска улица у Бечеју*. Бечеј 2012.

Arhipova et al. 2004: Архипова, Е. І. – Відейко, М. Ю. – Клочко, В. І. – Левада, М. Е. – Симоненко, О. В. – Стоянов, Р. В.: *Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ 2004.

Artamonov 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.

Balogh 2000: Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárok. — Die awarenzeitlichen gepreβten blechernen Agraffen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 219–235.

Balogh 2002: Balogh Cs.: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseihez. — Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten der Besiedlung des Donau–Theiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 291–339.

Balogh 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. — Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.

Balogh 2010: Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. — In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010, 185–381.

Balogh 2012: Balogh Cs.: A Mezőszilas type pendant from Grave 14 of the Mélykút-Sánc-dűlő cemetery. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. — Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 269–286.

Balogh 2013: Balogh Cs.: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. PhD disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2013.

Balogh–Kőhegyi 2001: Balogh Cs. – Kőhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon. — Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz-Garadomb. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 333–363.

Balogh–Pintér 1998: Balogh Cs. – Pintér L.: Avar sírok Városföldről. — Awarengräber in Városföld. *Cumania* 15 (1998) 93–131.

Balogh–Wicker 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: Avar nemzetségfő sírja Petőfiszállás határából. — Das awarenzeitliche Sippenhäuptingsgrab von Petőfiszállás. In: *Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. — Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. — Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 551–580.

Bartucz 1934: Bartucz L.: A magyarországi avarok faji összetétele és etnikai jelentősége. — Composition et importance ethnique de la race avare en Hongrie. *Ethnographia* 45 (1934) 101–110.

Bálint 1974: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések. — Le tombes á ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siécles. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/-2 (1974) 85–108.

Bálint 1978: Bálint, Cs.: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 30 (1978) 173–212.

Bálint 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In.: *Ausgewälte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Vorträge und Forschungen 41. Sigmaringen 1993, 195–273.

Bálint 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

Bárdos–Garam 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.

Bârzu 2010: Bârzu, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*. Archaeologia Romanica 4. Cluj-Napoca–Bistriţa 2010.

Bende et al. 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. — Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskndorozsma-Hosszúhát-Hügel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

Bibó-Bige 1901: Bibó-Bige Gy.: Egy érdekes szabadkai sírlelet. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 431–432.

Bibó-Bige 1902: Bibó-Bige Gy.: Népvándorláskori takácseszközökről. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 408–410.

Bibó–Bige 1903: Bibó-Bige Gy.: Szabadkai leletről. *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 276–277.

Bóna 1957: Bóna I.: Az ürbőpusztai avar temető. — Le cimetière avar de Ürbőpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 155–173.

Bóna 1971: Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig I/5. Székesfehérvár 1971.

Bóna 1979: Bóna I.: A Szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. — Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen

Bestattungssitten. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 3–32.

Bóna 1983: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei. — Die Grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–1983 (1983) 81–160.

Bóna 1984: Bóna I.: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I.* Szerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 265–374.

Bóna 1986: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: *Erdély története három kötetben*. Szerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 107–234.

Bóna–B. Horváth 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardiche Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Budapest 2009.

Botalov 2003: Боталов, С. Г.: Хунни и гунни. *Археология, этнография и антропология Евразии* 13/-1 (2003) 106–127.

Bugarski 2009: Bugarski, I.: *Nekropole iz goda antike i ranoj sredn'ej veka na lokaliteti Čik. — Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik*. Belgrad 2009.

Bunardžić 1985: Bunardžić, R.: *Čelarevo. Risulatai delle richerche nelle necropoli dell' alto medievo*. Roma 1985.

Csallány 1939: Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek. — Grabfunde der Frühawarenzeit. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 121–180.

Csallány 1948: Csallány D.: Szegedi avarkori sírleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. — Rapports archèologiques entre les trouvailles tombales de l'époque avare de Szeged et des cors à boire Hunno-Bulgares. *Archaeologiai Értesítő* 59–61 (1946–48 [1948]) 350–361.

Csallány 1953: Csallány D.: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához. — Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avare à Bácsújfalu. Contributions a 1'étude des rites funéraires et au legs archéologique des Koutourgours-Bulgares (Huns). *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953) 133–141.

Csallány 1956: Csallány, D: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.

Darnay 1899: Darnay K.: A Zala-Szántói halmok és két magyar lovassír. *Archaeologiai Értesítő* 19 (1899) 277–280.

Dimitrijević et al. 1962: Dimitrijević, D. – Kovačevič, J. – Vinski, Z.: *Seoba Naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.

Endrődi–Horváth 2002: Endrődi A. – Horváth M. A.: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten. Csepel-Vízmű (Budapest, XXI., II. Rákóczi F. út 345.) — Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island. Csepel-Vízmű (Budapest, XXI., 345. II. Rákóczi F. road). *Régészeti Kutatások Magyarországon* 1999 (2002) 27–45.

Erdélyi 1958: Erdélyi I.: *A jánoshidai avarkori temető. — Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jánoshida*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 1. Budapest 1958.

Erdélyi 1982: Erdélyi I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.

Erdélyi–Németh 1969: Erdélyi I. – Németh P.: A Várpalota–gimnáziumi avar temető. A Bakonyi Múzeum avarkori leletanyagának ismertetése I. — Awaren-Friedhof Várpalota-Gymnasium. Besprechung der im Besitz des Bakony-Museums zu Veszpém befindlichen Fundstücke aus der Awarenzeit, I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 167–198.

Fljorov 2007: Флёров, В. С.: *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э.*Москва 2007.

Fóthi et al. 2000: Fóthi E. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. — Archeological and Anthropological Relationship between the Eurasian Steppe and an Early Avar Population of the Carpathian Basin. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 191–198.

Gallina 2000: Gallina Zs.: *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen*. Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 6. Kalocsa 2000.

Garam 1975: Garam, É.: The Homokmégy-Halom Cemetery. In.: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Periods (567–829) in Hungary I.* Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 13–48.

Garam 2000: Garam, É.: Über die Beziehungen des byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.-7. Jh.* Hrsg.: Bálint, Cs. Varia Archaeologica Hungarica 9. Budapest 2000, 217–227.

Garam 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.

Garam 2005: Garam É.: Avar kori nemzetségfő sírja Maglódon. — Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Maglód. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 407–436.

Gavrilova 1965: Гаврилова, А. А.: *Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племён*. Москва–Ленинград 1965.

Gening 1977: Генинг, В. Ф.: Памятники и с. Кушнаренково на р. Белой (VI–VII вв. н.э.). In: *Исследования Южново Урала*. Ред.: Кузейев, Р. Г. – Мажитов, Н. А. – Пщеничнук, А. Х. Уфа 1977, 90–136.

Grjaznov 1956: Грязнов, М. П.: *История древных племён Верхней Обы по раскопкам близ с. Большая Речка*. Материалы и исследования по археологии СССР 48. Москва 1956.

Hampel 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.

Horváth 1994: Horváth M. A.: Beszámoló az M5 autópálya ballószögi szakaszán végzett régészeti feltárásokról (1994. május 16–július 31.). *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1994*. Kecskemét 1994, 175–184.

Horváth 1935: Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető. — Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös*. Archaeologia Hungarica 19. Budapest 1935.

Jósa 1914: Jósa A.: Honfoglalás kori leletek Szabolcsban. — Monumentes de l'époque de la conquête du pays au Comitat de Szabolcs. *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 169–184, 303–340.

Kenk 1982: Kenk, R.: *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrge im Altai*. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 3. München 1982.

Kiss 1995: Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról. — Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 131–149.

Kiss 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2, Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.

Kiss 1997: Kiss A.: Az avar kori tegezek csontlemezeinek kronológiájához. — Zur Chronologie der Beinbeschläge der awarenzeitlichen Köcher. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 1997, 75–83.

Kiss 2001: Kiss, A.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I–II.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

Komar 2006: Комар, А. В.: Перешчепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII–нач. VIII. в. In: *Степы Европы в средневековья*. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 7–244.

Kovrig 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 30–44.

Kovrig 1963: Kovrig, I.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.

Kőhegyi–Marcsik 1974: Kőhegyi, M. – Marcsik, A.: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/-2 (1974) 119–128.

Kőrösi 2010: Kőrösi A.: Szarmata és avarkori csonteszközök Felgyő-Kettőshalmon. — Worked Bone Implements from Felgyő-Kettőshalmi dűlő. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. — Bone and Leather. History, archaeology and ethnography of crafts utilizing raw materials from animals.* Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 99–116.

Kővári et al. 2006: Kővári K. – Kulcsár V. – Mérai D. – Nagy A. – Pesty K. – Voicsek V.: Ecser 7. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest Megyében 2001–2006.* Szerk.: Tari E. Szentendre 2006, 21–25.

Kropotkin 1962: Кропоткин, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР.* Советскаяа Археология 1. Москва 1962.

Kürti 1990: Kürti B.: Avar sírleletek Csanytelekről és Gerláról. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 79–86.

László 1940: László Gy.: Újabb keresztény nyomok az avarkorból. — Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn. *Dolgozatok* 16 (1940) 145–158.

László 1940a: László Gy.: Avarkori pásztorkészségeink. — Zu den Beigaben der Gräber von awarischen Hirten. *Archaeologiai Értesítő* 1 (1940) 91–98.

László 1943: László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. — Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel*. Archaeologia Hungarica 27. Budapest 1943.

László 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur'histoire de la société des Avars.* Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.

László 1976: László Gy.: Avar fejedelem sírja Bócsán. *Cumania* 4 (1976) 89–108.

László 1976a: László Gy.: A keceli aranykardos sír. *Cumania* 4 (1976) 109–114.

Levina 1994: Левина, М.: *Джетыасарская культура. Низовья Сырдарьи* в древности 4. Москва 1994.

Levina 1996: Levina, M.: *Ethno-cultural history of Eastern Aral Sea region. 1st millenium BCE–1st millenium CE*. Moscow 1996.

Lipták 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians.* Budapest 1983.

Lőrinczy 1992: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. — Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 161–172.

Lőrinczy 1994: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A fülkesíros temetkezés. — Bemerkungen zu den Frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Stollengräber. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.

Lőrinczy 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. — Ein frühawarenzeitlichen Grab in Szentes-Borbásföld. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–189.

Lőrinczy 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.

Lőrinczy–Straub 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezéseinek értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/-1 (2006) 277–314.

Madaras 1994: Madaras, L.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti*. Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek II. Ed.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1994.

Madaras 1995: Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A" and „B" Cemeteries.* Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek III. Ed.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995.

MADARAS 2009: Madaras L.: Kora avar kori sírok Szolnok határában. — Grave of the Early Avarian Age in the vicinity of Szolnok. In: „*In terra quondam Avarorum…*" *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét 2009, 165–173.

MEROWINGERZEIT 2007: *Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 6. Jahrhundert*. Hrsg.: Menghin, W. Berlin 2007.

MÉSZÁROS ET AL. 2007: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2006 — *Archeologica lInvestigations in Hungary 2006* (2007), 199–200.

MÉSZÁROS ET AL. 2007a: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* 2006 (2007) 121–134.

MÉSZÁROS ET AL. 2007b: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. — Archaeological Excavations near Felgyő. *Magyar múzeumok* 2007/-1 (2007) 41–43.

MNL: *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1977–1982.

MORRIS 1992: Morris, I.: *Death-ritual and social structure in classical antiquity*. Cambridge 1992.

NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebeit von Budapest I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Budapest 1998.

NEMESKÉRI 1955: Nemeskéri, J.: Études anthropologique des squelettes du clan princiere avar découverts au cimetière de Kiskőrös–Vágóhíd. *Archaeologia Hungarica* 34. Budapest 1955, 189–210.

NÉMETH 1969: Németh P.: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. — Neue Funde aus der Avarenzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 153–166.

PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: *Степы Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981.

RAVN 2003: Ravn, M.: *Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD: 200–600)*. British Archaeological Reports-International Series 1164. Oxford 2003.

RÁCZ 1999: Rácz Zs.: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). — Das awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető (Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 347–395.

REYNOLDS 2009: Reynolds, A.: *Anglo-saxon deviant burial customs*. Medieval history and archaeology. Oxford 2009.

RHÉ 1924: Rhé Gy.: *Veszprémvármegyei avar emlékek*. Közlemények Veszprémvármegye múltjából II. Veszprém 1924.

RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prag 1931.

RICZ 1995: Ricz P.: Padmalyos temetkezési szokás a szokolaci (Bački Sokolac) avar temetőben. — Nischengräbern in dem awarischen Gräberfeld von Sokolac (Bački Sokolac). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 471–485.

ROEDIGER 1901: Roediger L.: Lovas sír Szeghegyen. — Ein Reitergrab in Szeghegy. *Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve* 17 (1901) 87–89.

ROEDIGER 1903: Roediger A.: Koraközépkori lovas sírleletről Szeghegyen (Bács-Bodrog megye). *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 272–276.

ROEDIGER 1904: Roediger A.: Bácsmegyei régiség leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 262–263.

ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologiae 3. Budapest 1999.

SALAMON 1995: Salamon, Á.: The Szeged-Makkoserdő Cemetery. In: *Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek IV*. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995, 8–109.

SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995: Salamon, Á. – Cs. Sebestyén, K.: The Szeged-Kundomb Cemetery. *Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek IV*. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995.

SALAMON–ERDÉLYI 1971: Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1971.

SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264 von Gyoma. — Három kora avar kori sír a Gyoma 264. sz. lelőhelyről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 97–116.

CS. SÓS 1955: Cs. Sós, Á.: Le deuxiéme cimetière avare d'Üllő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 6. Budapest 1955, 193–230.

CS. SÓS 1961: Cs. Sós Á.: Újabb avarkori leletek Csepel szigetről. — Neuere awarenzeitliche Funde aus der Csepel-Insel. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 32–51.

CS. SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*. Budapest 1995.

STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996: Staššiková-Štukovská, D.: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Darina, B. – Zábojnik, J. Bratislava 1996, 287–304.

STRAUB 1997: Straub P.: Avar kori tegezdíszítő csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. — Awarenzeitliche Beinplatten als verzierungen von Köchern. Typologie der Motive und Chronologie. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 117–151.

STRAUB 2006: Straub P.: Kiegészítés a kora avar kori tegezcsontok időrendjéhez — Ergänzung der Chronologie frühawarenzeitlicher beinerner Köcherplatten. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 163–176.

SZABÓ 1966: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga II. Sírleletek Dormánd–Hanyipusztáról. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger II. Gräberfunde aus Dormánd–Hanyipuszta. *Egri Múzeum Évkönyve* 4 (1966) 29–69.

Szabó 1939: Szabó K.: A kecskemét-ballószögi avar sír. — An Avar grave from Kecskemét-Ballószög. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 185–188:

Tettamanti 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. — Bestattungbräuche im Karpatenbecken in den X–XI. Jahrhunderten. *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.

Tettamanti 1980: Tettamanti, S.: Der awarische Grabfund von Dány. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae* 32 (1980) 153–160.

Tettamanti 2000: Tettamanti, S.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*. Monumenta Avarorum Archaeologica 4. Budapest 2000.

Tobias 2011: Tobias, B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. — Awarenzeitliche Taschenverschlüsse im Karpatenbecken. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 27–313.

Tolstoj–Kondakov 1890: Толстой, И. И. – Кондаков, Н. П.: *Русские древности.* Санкт-Петербург 1890.

Tomka 1979: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. — Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp. *Arrabona* 19–20 (1977–1978) 17–108.

Tomka 2005: Tomka P.: Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye). — Frühawarenzeitliche Gräber in Börcs-Nagydomb (Kom. Győr-Moson-Sopron). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005) 137–179.

Tomka 2008: Tomka, P.: Die Lehre der Bestattungsbräuche. *Antaeus* 29–30 (2008) 233–263.

Tomka 2008a: Tomka P.: Korai avarok a Kisalföldön. — Frühe Awaren in der Kleinen Tiefebene. In: *Jöttek-mentek. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője* 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 97–110.

Tomka 2008b: Tomka P.: Kora- és közép avar temető Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén. — Gräberfeld der frühen und mittleren Awarenzeit von Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont. In: *Jöttek-mentek. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője* 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 124–133.

H. Tóth 1981: H. Tóth E.: A Kecskemét-Sallai úti avar sírlelet. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981 (1983) 11–33.

H. Tóth 1984: H. Tóth E.: Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbábonyi kagán szállásterületén. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* 1984, 10–20.

H. Tóth–Horváth 1992: H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans.* Kecskemét 1992.

Török 1972: Török Gy.: Halottcsonkítás egy dunavarsányi avar sírban. — Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány. *Folia Archaeolgica* 23 (1972) 183–194.

Török 1973: Török Gy.: VII. századi sírok Kerepesről. — Gräber aus dem 7. Jahrhundert in Kerepes. *Folia Archaeolgica* 24 (1973) 113–134.

Török 1975: Török, Gy.: The Kiskőrös Pohibúj-Mackó-dűlő Cemetery. In.: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary.* Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 283–304.

Türk 2009: Türk A.: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th-11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Abstracts. Miskolc 2009, 40.

Uenze 1992: Uenze, S.: *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien).* Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43. München 1992.

Vida 1996: Vida, T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In.: *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Red.: Bialeková, D. – Vaňkova, L'. – Zábojník, J. Bratislava 1996, 107–124.

Vida 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I.* Varia Archaeologica Hungarica 8. Budapest 1999.

Vinski 1989: Vinski, Z.: Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu greblje. *Starohrvatska prosvjeta* 19 (1991) 5–73.

Werner 1966: Werner, J.: *Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren.* In: Beiträge zur Südosteuropa-Forschung anläßlich des I. Internationalen Balkanologenkrongresses in Sofia 1966. München 1966.

Wicker 1990: Wicker E.: Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben. — Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos. *Cumania* 12 (1990) 9–69.

Wicker 2000: Wicker E.: *Avar vezér sírja Petőfiszállás határában.* Rejtett kincsek 1. Kecskemét 2000.

Zaleskaja et al. 1989: Залеская, В. Н. – Засецкая, И. П. – Каспарова, К. В. – Лвова, З. А. – Маршак, Б. И. – Соколова, И. В. – Щукин, М. Б.: Съкровище на Хан Кубрат: Култура на българи, хазари, славяни.София 1989.

Zaseckaja 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V. вв.) — Nomadic culture of the South russian steppenlands: The end of the fourth and the fifth centuries A.D.* Sankt-Peterburg 1994.

Zaseckaja 1996: Zaseckaya, I. P.: Die Steppen des nördlichen Schwarzmeergebietes während der Hunnenzeit. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrgs.: Daim, F. – Fröhlich, M. – Misar, M. – Schlag, G. – Tomka, P. Eisenstadt 1996, 70–72.

Zaseckaja et al. 2007: Zaseckaâ, I. – Kazansky, M. – Ahmedov, I. – Minasian, R.: *Morskoy Chulek. Burials of the Nobility from the Sea of Azov Region and Their Place in the History of Tribes from the North Black Sea Coast int he Post-Hun Epoch*. St Peterburg 2007.

EARLY AVAR GRAVES AT FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐ

Six Avar graves were uncovered during the archaeological investigation of a roughly 113,000 m^2 large area on the outskirts of Felgyő in 2006 *(Fig. 3)*. The large distances between the graves suggest that these were solitary burials that had been part of a burial zone. Grave 1 was a niche grave *(Fig. 4. 1, Fig. 12)*.

A post mortem mutilation was observed in Grave 4: the left leg of the deceased was severed and placed obliquely between the right elbow and the left ilium *(Fig. 9. 1, Fig. 14. 3)*.

The Mezőszilas type pendants from Grave 6 *(Fig. 10. 2–3, Fig. 11. 1)* had a loop of sheet bronze soldered on their reverse, probably for suspension *(Fig. 11. 2)*. Grave 1 contained several rare bone artefacts: a purse fastener or, more likely, a bone stiffener for the purse in view of the wear marks *(Fig. 6. 3)*, a bone needle, bone tweezers and a bow-shaped fire-kindler *(Fig. 5, Fig. 7)*. The graves can be dated to the second quarter of the 7th century. The concentration of early Avar period sites in the Felgyő area (Csanytelek, Gátér, Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Felgyő-Ürmös-tanya, Tiszaalpár-Várdomb) can probably be associated with the crossing-place across the Tisza at Böldi rév.

A distinctive group – characterised by knobbed and spiky ceramic wares, hand-thrown, asymmetric clay flasks, braid combs, mirrors, caskets with bone plaques, closed uncollared quivers adorned with narrow bone plaques and the earliest bone plaques for bow quivers – can be outlined in the early Avar material of the Danube-Tisza interfluve. These artefact types have no local antecedents in the Carpathian Basin. The burial rites associated with this group (the north-northwest to south-southeast and north to south orientation of the deceased, the lack of sacrificial animals, the longish, pit-like cavities recessed into the long side of the shaft graves, the deposition of the remnants of funerary sacrifices into separate pits and the creation of a burial zone with graves scattered over a larger area) reflect the arrival of a new population group to the Carpathian Basin.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Padmalyos sírokat tartalmazó avar kori lelőhelyek a Duna–Tisza közén
Table 1. Avar sites with niche graves in the Danube-Tisza interfluve

	lelőhely	*padmalyos sírok*					*ismert sírok száma*	*%-os előfordulás*
		férfi	*nő*	*gyermek*	*bizonytalan*	*összes*		
1	Ballószög M5 91. lelőhely (Horváth 1994)	–	–	1	–	1	20	5
2	Bácsandrásszállás-Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) (Adam 2002, 30)	5	4	2	–	11	74	15
3	Bácskossuthfalva-Koplaló, Rekreációs Központ/Stara Moravica-Koplalo (Srb) (Adam 2002, 328–329)	–	–	–	1	1	204	0,4
4	Dunavecse-Kovacsos dűlő B	1	–	–	–	1	94	1
5	Felgyő-Kettőshalmi dűlő	1	–	–	–	1	6	16,6
6	Felgyő, Ürmös-tanya (Balogh 2010)	1	–	–	–	1	223	0,44
7	Hajós-Cifrahegy (Adam 2002, 157)	1	1	–	–	2	169	1,2
8	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budžak (Srb) (Adam 2002, 166–167)	–	1	3	–	4	48	8,3
9	Magyarkanizsa-Kultúrotthon/Kanîja-Centar, Dom Kulture (Srb) (Adam 2002, 180–181)	–	–	1	–	1	66	1,5
10	Kerepes-Kavicsbánya (Török 1973)	–	1	1	–	2	11	18
11	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya (H. Tóth 1984)	–	–	1	–	1	31	3,2
12	Madaras-Téglavető (Rácz 1999)	1	–	–	–	1	89	1,1
13	Kishegyes-Kálvária/Mali Iđoš-Kalvarija (Srb) (Adam 2002, 232)	–	–	1	–	1	28	3,5
14	Mélykút-Sánc-dűlő (Adam 2002, 237)	–	2	–	–	2	51	3,9
15	Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) (Bugarski 2009)	–	–	1	–	1	–	–
16	Szabadszállás-Batthyányi u. (Adam 2002, 335)	4	1	3	–	8	68	11
17	Szeged-Kundomb (Salamon–Cs. Sebestyén 1995)	–	3	–	–	3	319	0,9
18	Topolya-Bánkert, Vágóhíd/Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb) (Adam 2002, 29)	1	–	–	–	1	184	0,5
19	Városföld 38-as műtárgy (Balogh–Pintér 1998)	–	4	1	–	5	32	18
Összes		15	17	15	1	48	1717	2,8

2. táblázat. A Duna–Tisza közi avar kori padmalyos sírok áttekintő táblázata
Table 2. The niche graves of the Avar period in the Danube-Tisza interfluve

	lelőhely	*padmaly helye*	*tájolás*	*koporsó/ lepel*	*váz neme*	*életkor*	*áldozati állat*	*ételmelléklet*	*edény*	*egyéb melléklet*	*hivatkozás*
1	Ballószög M5 91. lelőhely 70. sír	jobb	ÉNy–DK	—	gyermek	Juv.	—	—	—	—	Horváth 1994, 177.
2	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 3. sír	bal	Ny–K	—	nő	—	—	—	durva fazék a koponya jobb oldalánál	dinnyemag gyöngyök; 2 db apró bronz kapocs, vaskés, orsógomb	Ricz 1995, 473, 2. kép 1.
3	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 4. sír	bal	Ny–K	—	férfi	—	—	—	durva fazék a bal kéztőnél	vascsat; vaskés	Ricz 1995, 473, 3. kép 1.
4	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 10. sír	bal	ÉNy–DK	—	nő	Juv.	—	szárnyas csontok a jobb bokánál	durva fazék a bal lábfejnél	hasáb alakú gyöngycsüngős fülbevalópár; dinnyemag és köles gyöngyök; vascsat; orsógomb	Ricz 1995, 473, 4. kép 1.
5	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 11. sír	bal	ÉNy–DK	—	férfi	Juv.	—	—	tojás a jobb felkarcsontnál	—	Ricz 1995, 473, 5. kép 1.
6	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 12. sír	bal	ÉNy–DK	lepel	férfi	—	—	—	durva fazék a jobb cobtőn	—	Ricz 1995, 473, 6. kép 1–2.
7	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 15. sír	bal	ÉNy–DK	—	férfi	—	—	—	—	vascsat; vaskés	Ricz 1995, 473–474, 5. kép 2.
8	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 23. sír	bal	ÉNy–DK	—	férfi	Ad.	—	—	—	vascsat; indás kisszíjvég; öntött bronz mellék-szíjveret; vaskarika; csiholó; vaslemez; csonttégely	Ricz 1995, 474, 7. kép 1.
9	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 29. sír	bal	Ny–K	—	nő	—	—	—	—	—	Ricz 1995, 474, 4. kép 4.
10	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 35. sír	jobb	ÉNy–DK	lepel	gyermek	Inf. II. (12–16 év)	—	juh csigolya a koponya jobb oldalánál	—	vascsat; bronz félgömb alakú pityke; 3 db préselt bronz pajzs alakú övveret; bikónikus, henger és köles tarsolygyöngyök; vaskés; bogozó	Ricz 1995, 474, 8. kép 1.
11	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 43. sír	jobb	ÉNy–DK	—	?	Juv.	—	—	—	vaskés	Ricz 1995, 474, 4. kép 3.
12	Bácsandrásszállás, Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) 56. sír	bal	ÉNy–DK	lepel	gyermek	Inf. II.	—	—	—	—	Ricz 1995, 477, 6. kép 4.
13	Bácskossuthfalva-Koplaló, Rekreációs Köz-pont/Stara Moravica-Koplalo (Srb) 146. sír	jobb	É–D	—	felnőtt	—	—	—	jobb lábfejnél durva fazék	vaskés	—
14	Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír	jobb	ÉNy–DK	koporsó	férfi	Ad.	—	juh lábközépcsont a jobb halántéknál	—	szíjszorítós vascsat; vaskarika; hosszúkés; csont tarsolyzáró; csontcsipesz; csonttű; csonteszköz	2. kép 1.
15	Felgyő, Ürmös-tanya 83. sír	jobb	ÉÉNy–DDK	—	férfi	Ad.	—	állatcsontok a térdek között és a bal lábszárcsonton	—	ezüst kislemezgömbös fülbevaló; szemesgyöngyök; 2 db vascsat; ezüstözött bronz, préselt gömbsorkeretes övvertek; bronz fogazott szalagfonatos kisszíjvégek; sima bronz nagyszíjvég; vaskés; vasár; vaskard; tarsolyzáró; bogozó	Balogh 2010, 28–29. kép.
16	Hajós-Cifrahegy 78. sír	bal	ÉNy–DK	lepel	férfi	—	—	—	—	vascsat; vaskarika; hosszúkés	Balogh 2000, 112, 1. kép.
17	Hajós-Cifrahegy 79. sír	jobb	ÉNy–DK	lepel	nő	Mat. (50–60 év)	—	—	—	—	Balogh 2000, 112, 2. kép.
18	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budzak (Srb) 15. sír	bal	ÉNy–DK	—	nő	—	—	—	—	bronz gyöngycsüngős fülbevalópár; vascsat; vaskés	—

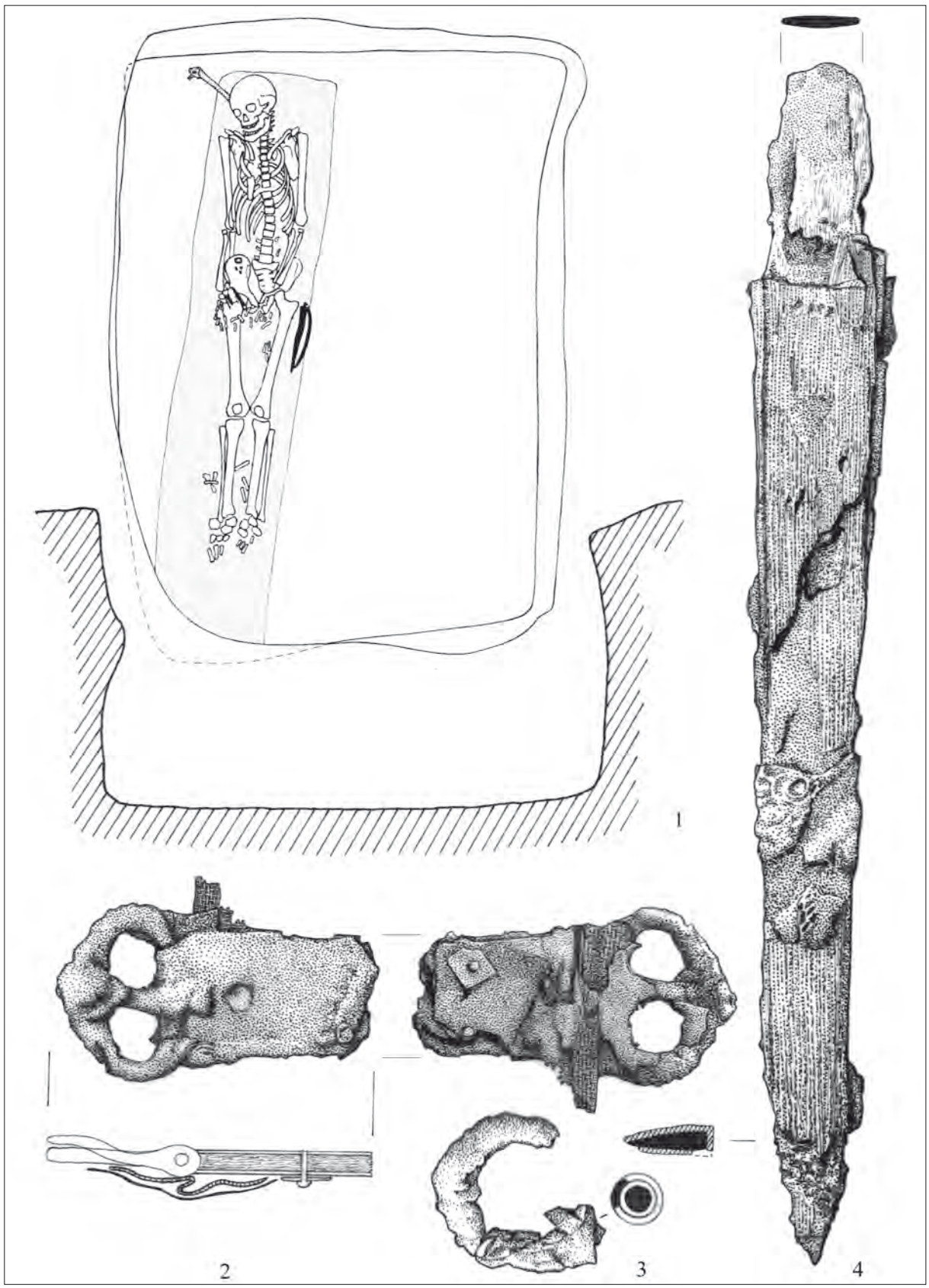
	lelőhely	*padmaly helye*	*tájolás*	*koporsó/ lepel*	*váz neme*	*életkor*	*áldozati állat*	*ételmelléklet*	*edény*	*egyéb melléklet*	*hivatkozás*
19	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budzak (Srb) 28. sír	bal	ÉNy–DK	szerves anyag	gyermek	Inf. II. (10–12 év)	—	—	—	köles gyöngyök; üvegcsüngő	Balogh 2013, 341. kép 7.
20	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budzak (Srb) 36. sír	bal	ÉNy–DK	szerves anyag	gyermek	Inf. I. (4–5 év)	—	szárnyascsontok a jobb kéztőnél	—	—	Balogh 2013, 344. kép 2.
21	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budzak (Srb) 44. sír	jobb	ÉNy–DK	—	gyermek	Inf. I. (4–5 év)	—	—	—	—	Balogh 2013, 345. kép 9.
22	Magyarkanizsa-Kulturotthon / Kanjža-Centar, Dom Kulture/(Srb) 51. sír	jobb	É–D	szerves anyag	gyermek	—	—	marhacsigolya a jobb térd mellett	2 db durva fazék a jobb lábfejnél	ezüst fülkarikapár	Balogh 2013.
23	Kerepes-Kavicsbánya F. sír	bal	ÉNy–DK	—	gyermek	—	—	tyúk csontjai a koponya és a jobb váll között	—	—	Török 1973, 117.
24	Kerepes-Kavicsbánya J. sír	bal	ÉNy–DK	—	—	Juv.	—	—	—	bronz kislemezgömbös fülbevaló; 2 db vascsat; vaskés	Török 1973, 117, 6. ábra.
25	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 2. sír	jobb	ÉÉNy–DDK	—	gyermek	Inf. I. (2,5–3 év)	—	3 db juhborda a bal felkarcsonton	—	hordó alakú, folyatott gyöngy; vascsat; vaskés; okkerrög	Balogh 2000, 112.
26	Madaras-Téglavető 52. sír	jobb	ÉÉNy–DDK	—	férfi	—	—	—	—	vaskés	Rácz 1999, 352.
27	Kishegyes-Kálvária / Mali Iđoš-Kalvarija (Srb) 15. sír	bal	—	—	gyermek	Inf. II.	—	szárnyascsontok	—	dinnyemag gyöngyök; bronz szegecstöredékek; vascsat; vaskés	Gubitza 1906, 25
28	Mélykút-Sánc dűlő 34. sír	jobb	ÉNy–DK	—	nő	—	—	marha lábcsont a jobb medence-csont alatt	—	vascsat; orsókarika; orsógomb; faragott csont tűtartó	—
29	Mélykút-Sánc dűlő 54. sír	jobb	ÉNy–DK	—	nő	—	lófog a koponya jobb oldalánál	fiatal marha hát- és ágyékcsigolyája, bordák és combcsont a combcsontokon keresztben; 2 tyúk és lúd csontjai a lábszárcsontok között; tojás a bokák között	—	bronz hengerpalástos lengőcsüngős fülbevalópár; köles gyöngy; bronzcsat; vascsat; vaskarika; vaskés	Balogh 2013, 443. kép 5–12.
30	Péterréve-Csík/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) 116. sír	jobb	ÉNy–DK	—	gyermek	—	—	—	—	—	Bugarski 2009, Cl. 71.
31	Szabadszállás-Batthyányi utca 20. sír	jobb	ÉNy–DK	—	gyermek	—	—	állatcsont	durva fazék a jobb térdnél	vastöredék	—
32	Szabadszállás-Batthyányi utca 28. sír	jobb	?	—	gyermek	—	—	állatcsont a bal térdnél	durva fazék	vascsat; vaskarika, vaskés	—
33	Szabadszállás-Batthyányi utca 30. sír	jobb	ÉNy–DK	—	férfi	—	—	szárnyascsontok a bal vállnál	—	vascsat; kova; vaskés; vastöredék	—
34	Szabadszállás-Batthyányi utca 31. sír	jobb	ÉNy–DK	—	gyermek	—	—	szárnyascsontok a jobb lábfejnél; juh lábcsont a jobb térd mellett; 1-1 tojás mindkét boka mellett	durva fazék a jobb lábfejnél	vascsat; vaskarika	—
35	Szabadszállás-Batthyányi utca 33. sír	jobb	ÉNy–DK	—	férfi	—	—	juh keresztcsont a bal combcsonton	—	vascsat; vaskés	—

	lelőhely	*padmaly helye*	*tájolás*	*koporsó/ lepel*	*váz neme*	*életkor*	*Áldozati állat*	*ételmelléklet*	*edény*	*egyéb melléklet*	*hivatkozás*
36	Szabadszállás-Batthyányi utca 35. sír	jobb	ÉNy–DK	—	nő	—	részleges juh a padmaly koponya felőli végén	szárnyascsontok a bal combcsont belső oldalánál	—	aprógömböcsös fülbevalópár; vascsat; vaskés; vastű	—
37	Szabadszállás-Batthyányi utca 54. sír	jobb	ÉNy–DK	—	férfi	—	—	juh keresztcsont a lábfejeknél	—	ezüst fülkarika; vaskés	—
38	Szabadszállás-Batthyányi utca 68. sír	jobb	ÉNy–DK	—	férfi	—	—	állatcsont?, szárnyascsontok	durva fazék a sírgödör falában	vascsat	—
39	Szeged-Kundomb 7. sír	—	ÉNy–DK	—	—	—	—	szárnyascsontok a koponyánál	—	—	Salamon–Cs. Sebestyén 1995, 11.
40	Szeged-Kundomb 284. sír	—	ÉNy–DK	—	nő	Mat.	—	—	—	ezüst nagylemezgömbös fülbevalópár; szemesgyöngyök; 2 db vas karperec; vascsat; vaskés; csontár	Salamon–Cs. Sebestyén 1995, 36, Pl. 34.
41	Szeged-Kundomb 286. sír	—	ÉNy–DK	—	nő	—	—	szárnyascsontok a koponyánál; tojás a mellkason	—	bronz fülkarika; 3 db vascsat; vaskarika; vaskés; esztergályozott csont tűtartó	Salamon–Cs. Sebestyén 1995, 37, Pl. 34.
42	Topolya-Bánkert, Vágóhíd/Bačka Topola-Bankert, Klanica/ (Srb) 100. sír	jobb	Ny–K	—	férfi	Mat. (50–60 év)	—	—	—	2 db vascsat; bronz lemeztöredékek; vaskarika; vaskés; kova; csiholó	
43	Városföld 38-as műtárgy 6. sír	jobb	ÉNy–DK	lepel	gyermek	Inf. II. (8–10 év)	—	szárnyascsontok a térdek közt; tojás a szeméremcsontnál	—	bronz lemeztöredék; bronz lemezgömb; köles és rúdgyöngy; vascsat; vaslánc; 2 db vaskés	Balogh–Pintér 1998, 95–96, 1. tábla; Balogh 2000, 3. kép.
44	Városföld 38-as műtárgy 15. sír	bal	ÉNy–DK	koporsó	nő	Ad. (25–30 év)	—	—	—	vascsat; orsókarika	Balogh–Pintér 1998, 97, 2. tábla; Balogh 2000, 4. kép.
45	Városföld 38-as műtárgy 33. sír	bal	NyÉNy–KDK	—	nő	Mat. (40–45 év)	—	szárnyascsontok a szemérem-csontoknál	—	bronz fülkarika; vascsat; vaskarika; vasár; csont tarsolyzáró	Balogh–Pintér 1998, 99, 4. tábla; Balogh 2000, 5. kép.
46	Városföld 38-as műtárgy 36. sír	bal	NyÉNy–KDK	—	nő	Ad. (30–35 év)	—	—	—	bronz fülbevaló; vaskarika; orsógomb	Balogh–Pintér 1998, 100, 4. tábla; Balogh 2000, 6. kép.
47	Városföld 38-as műtárgy 41. sír	bal	ÉNy–DK	—	üres	—	—	—	—	—	Balogh–Pintér 1998, 102; Balogh 2000, 7. kép.
48	Városföld 38-as műtárgy 42. sír	bal	ÉNy–DK	koporsó?	nő	Ad. (25–30 év)	—	—	—	ezüst, rátétdíszes nagylemezgömbös fülbevalópár; vascsat; vastű	Balogh–Pintér 1998, 100, 6. tábla; Balogh 2000, 8. kép.

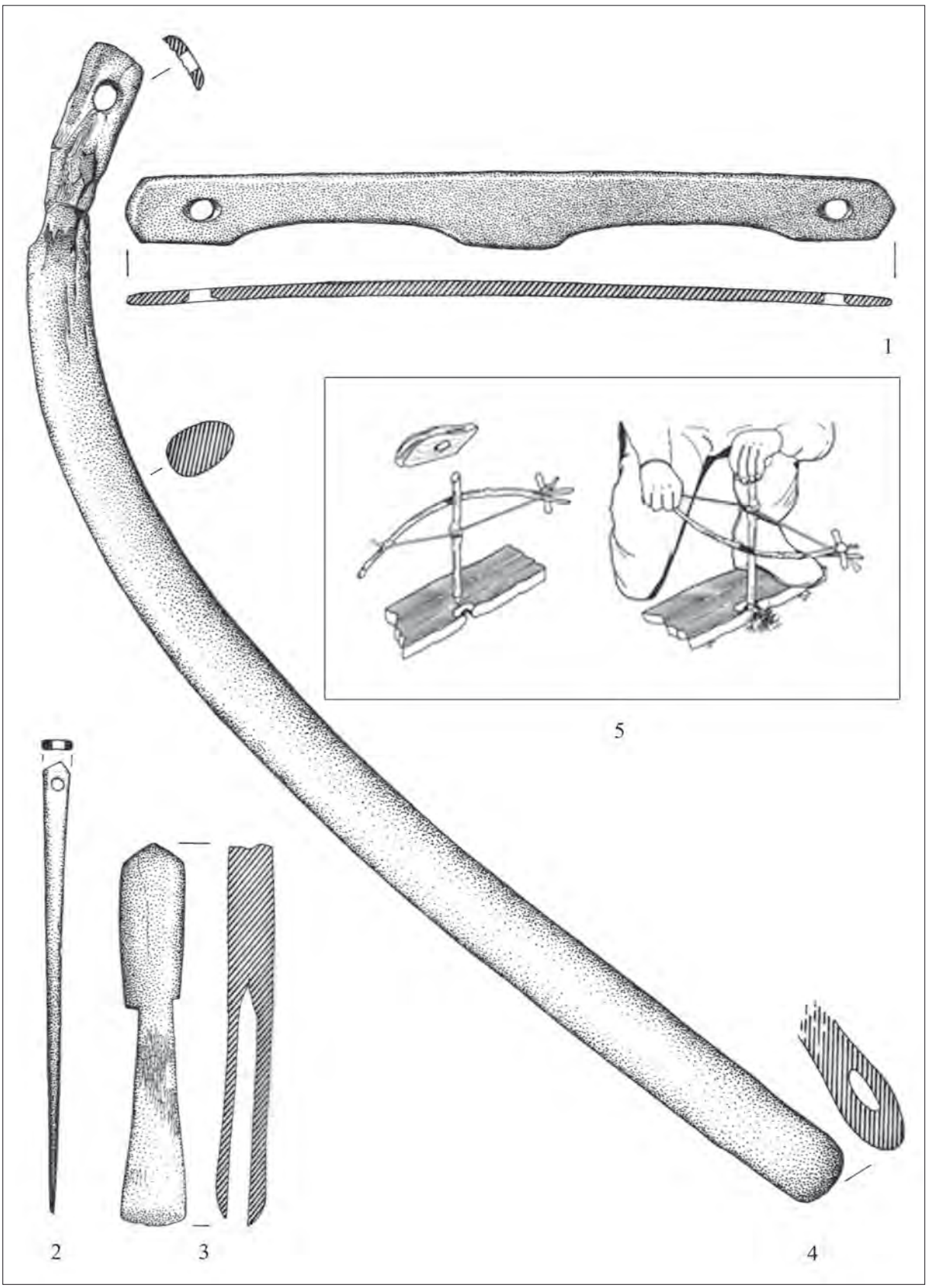

3. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2. Az avar kori sírok egymáshoz való viszonya; 3: A feltárt területen az avar kori sírok elhelyezkedése az avar kori településobjektumokhoz viszonyítva

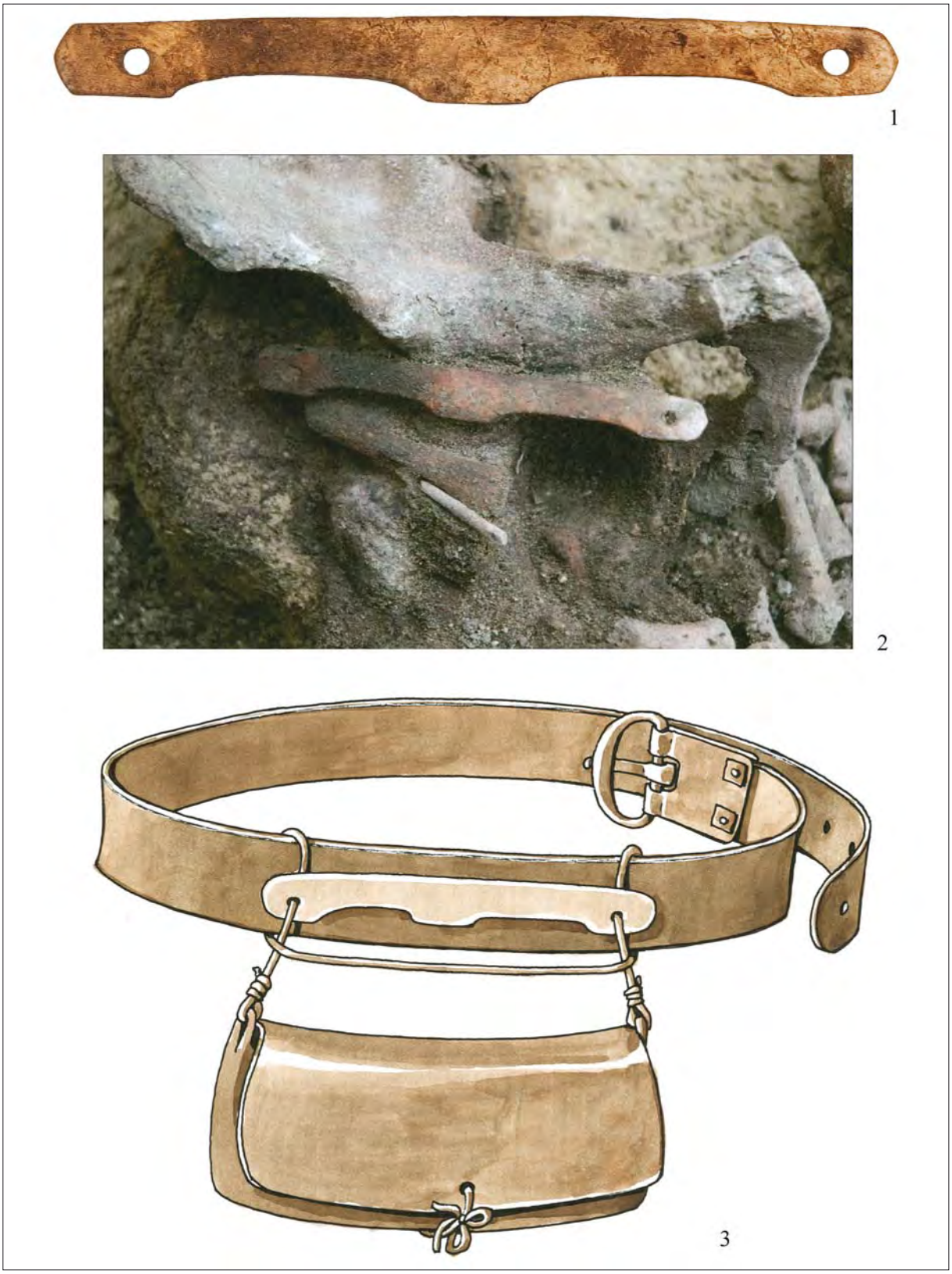
Fig. 3. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Location of the site; 2: Position of the Avar period graves relative to each other; 3: Location of the Avar period graves relative to the Avar period settlement features

4. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1: 1:20, 2–4: 1:1
Fig. 4. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale 1: 1: 20; 2–4: 1:1

5. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1–4: 1:1, 5: méretarány nélkül
Fig. 5. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale: 1–4: 1:1; 5: Without scale

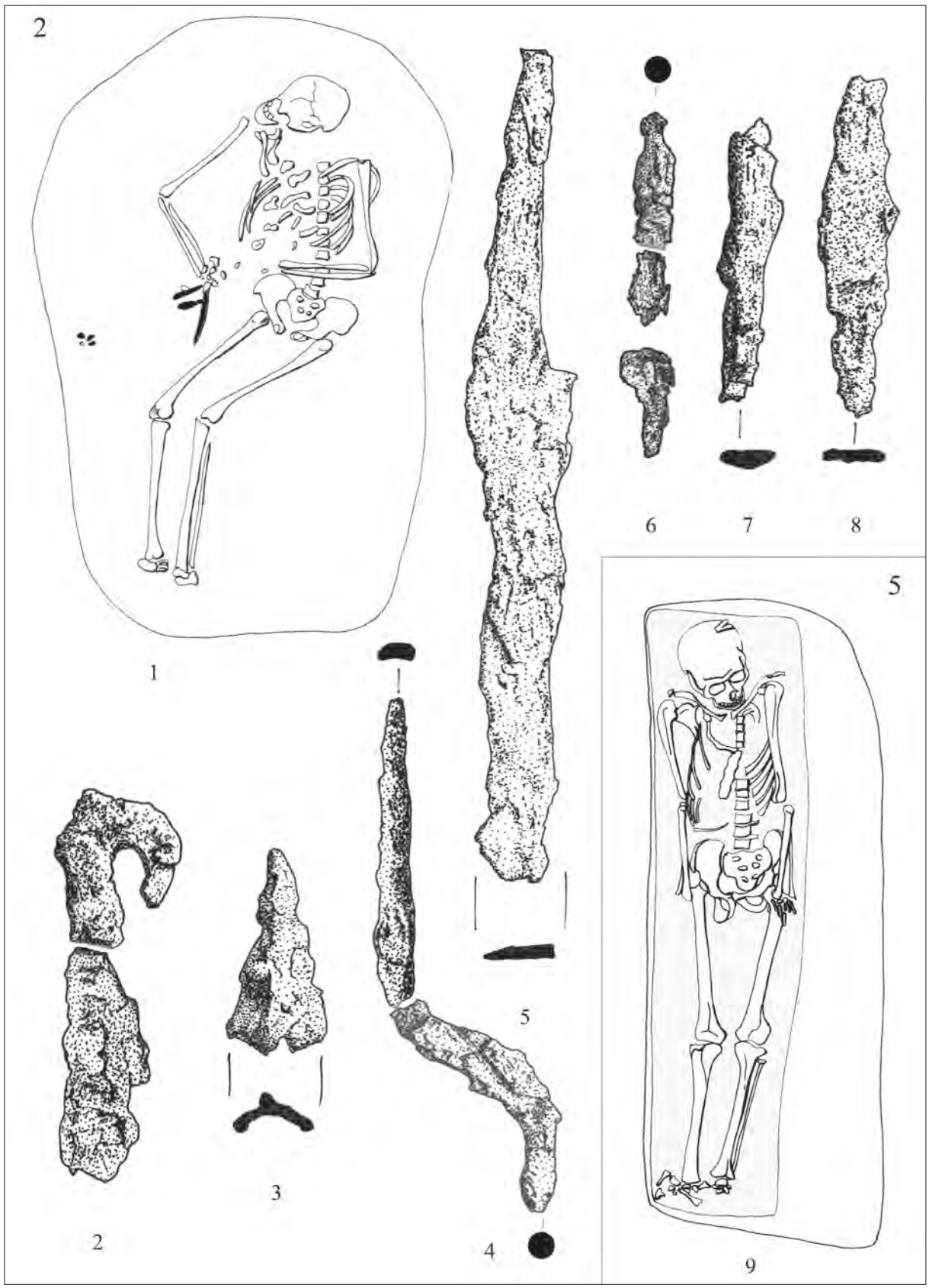

6. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Az 1. sír csont tarsolymerevítője; 2: A tarsolymerevítő *in situ* helyzete; 3: A tarsolymerevítő egyik lehetséges rekonstrukciója. M: 1: 1:1, 2–3: méretarány nélkül

Fig. 6. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Bone stiffening plaque of a purse from Grave 1; 2: *In situ* position of the stiffening plaque; Possible reconstruction of the stiffening plaque. Scale: 1: 1:1; 2–3: Without scale

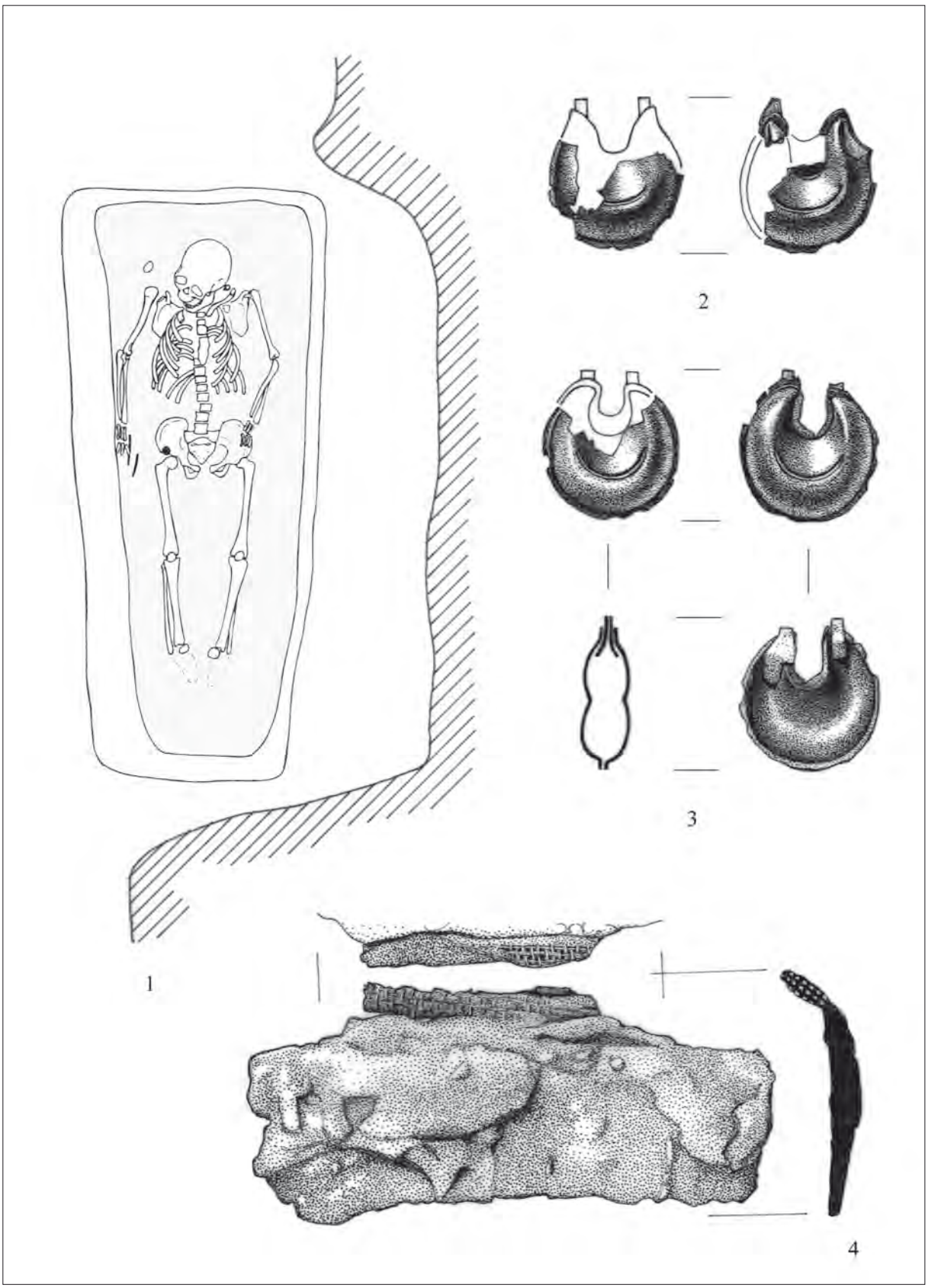
7. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1–3: 1:1, 4: méretarány nélkül
Fig. 7. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale: 1–3: 1:1, 4: Without scale

8. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: 2. sír; 9: 5. sír. M: 1, 9: 1:20, 2–8: 1:1
Fig. 8. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: Grave 2; 9: Grave 5. Scale: 1, 9: 1:20; 2–8: 1:1

9. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 4. sír. M: 1: 1:20, 2–3: 1:1
Fig. 9. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 4. Scale: : 1:20; 2–3: 1:1

10. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 6. sír. M: 1: 1:20, 2–4: 1:1
Fig. 10. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 6. Scale: 1: 1:20; 2–4: 1:1

11. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngőpárja; 2: A csüngő viseleti rekonstrukciója. 3–6. A csüngő Kárpát-medencei párhuzamai. 3: Mélykút-Sánc-dűlő 14. sír; 4: Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 7. sír; 5. Rábapordány–Patyi-domb; 6: Mezőszilas-Szilasbalhás. M: 1, 3–6: 1: 1; 2: méretarány nélkül

Fig. 11. The Mezőszilas type pendant pair from Grave Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 2: Reconstruction of the pendants were worn; 3–6: The pendant's parallels from the Carpathian Basin: 3: Mélykút-Sánc-dűlő, Grave 14; 4: Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Grave 7; 5. Rábapordány–Patyi-domb; 6: Mezőszilas-Szilasbalhás. Scale: 1, 3–6: 1: 1; 2: Without scale

1

2

12. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír
Fig. 12. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1

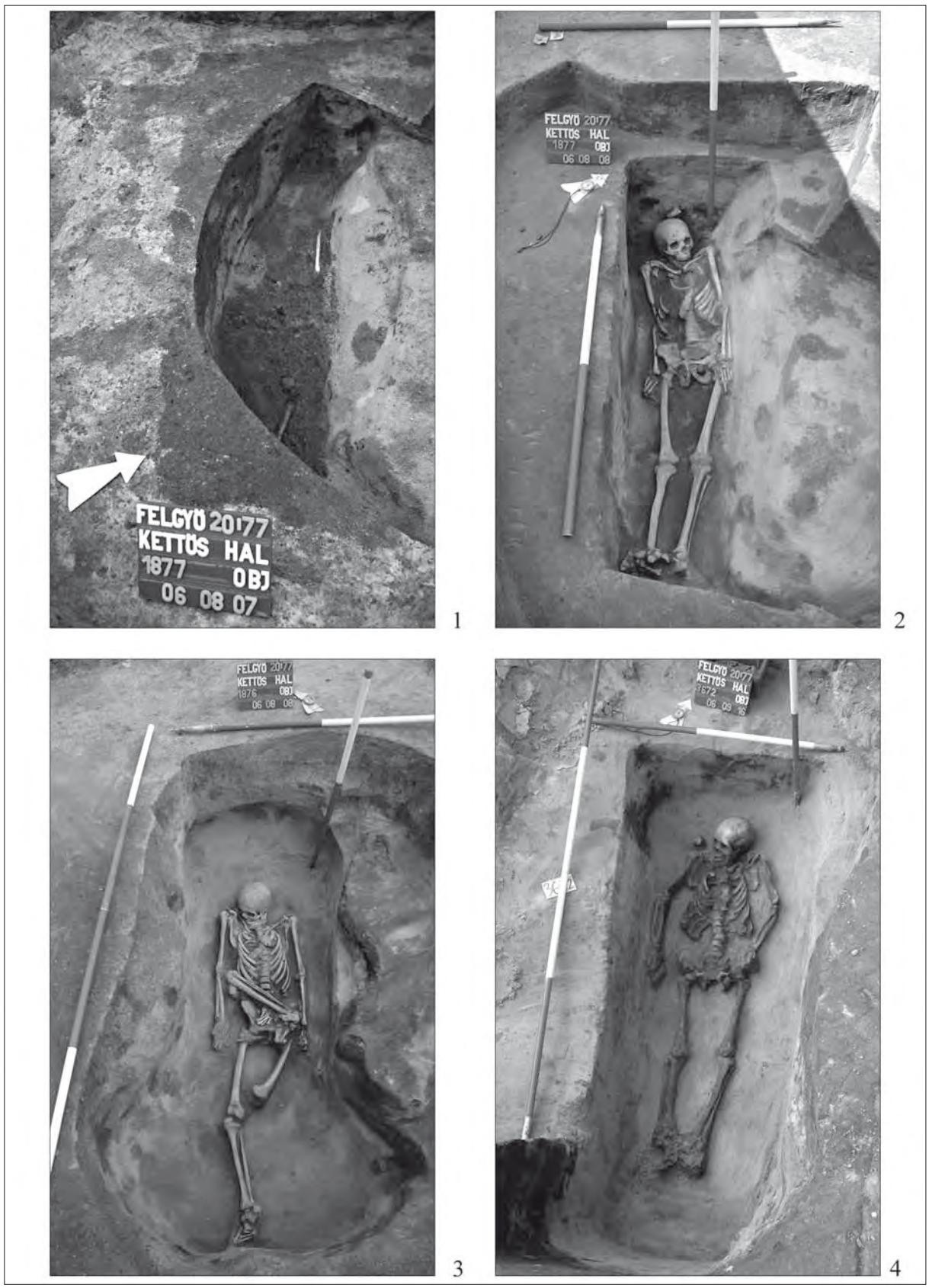

1

2

13. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2. sír; 2: 3. sír
Fig. 13. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2; 2: Grave 3

14. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: 5. sír; 3: 4. sír; 4: 6. sír
Fig. 14. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: Grave 5; 3: Grave 4; 4: Grave 6

EGY AVAR KORI FALU GAZDÁLKODÁSÁRÓL, KÉZMŰVESSÉGÉRŐL, ÉLETMÓDJÁRÓL A FALU TEMETŐJE SÍRJAIBAN TALÁLT TÁRGYAK TÜKRÉBEN

*GARAM Éva**

A dolgozat képein vasból, bronzból, csontból, bőrből, lenből és agyagból készült tárgyak láthatók. Nagyrészük eszköz/szerszám, de van köztük eszközökkel készített használati tárgy és díszítmény is. A képaláírások röviden utalnak a dolgozat címében megfogalmazott célra: a tárgyak segítségével megeleveníteni egy avar kori közösség életét, mindennapjait. Az elérni kívánt célt korlátok közé szorítják a lehetőségek. A tárgyak temetőből, a Balaton déli partján fekvő Zamárdi község Rétiföldek határrészén feltárt, a 6. század végétől a 9. század elejéig használt avar kori temető sírjaiból származnak (Bárdos 2000; Bárdos–Garam 2009). Mivel a közösség telepének, falujának helyét nem ismerjük, a falu egykori életét bemutatni kívánt témában csak azokra a tárgyakra és összefüggésekre támaszkodhatunk, amelyek a sírokban találhatók és megfigyelhetők. Nehezíti a feladatot, hogy a feltárt sírok túlnyomó részét még az avar korban megbolygatták, nem sokkal a temetés után kirabolták. Hasonló korú temetők és sírok összehasonlításával többé-kevésbé következtetni lehet arra, hogy mi hiányozhat egy-egy sírból; így az eltemetettek ruházata, ékszerei megismerhetők, illetve a viselet rekonstruálható. A gazdaságra, kézművességre, életmódra utaló eszközök, szerszámok halott mellé helyezése ritkább és esetlegesebb volt, így e területen a hitelesnek tűnő rekonstruálást csak feltételezések helyettesíthetnék. A zamárdi temető Bárdos Edith által feltárt 2368 sírból (ez a sírszám fele lehet az összes sírszámnak) azonban ahhoz elegendő számú és változatosságú eszköz került elő, hogy a falu gazdálkodását, életmódját és kézműiparát vázlatosan megismerhessük.

A GAZDÁLKODÁS ALAPJAI

Gyűjtögetés

Az eszköz nélküli élelemszerzési mód az avar korban sem lehetett ismeretlen. A termesztett növények mellett biztosan ismerték és gyűjtötték az ehető zöld növényeket, a vadon termő gyümölcsöket, terméseket, gumókat, és nem utolsó sorban a gyógyításra alkalmas füveket, hajtásokat, magvakat. A gyűjtögetésnél használhattak háncsból, sásból, vagy vesszőből készített kosarakat, amelyek — ha sírba kerültek is — nyomtalanul elenyésztek. A sírokban talált nagyszámú, változatos formájú agyagedényben és a rekonstruálható faedényekben, fémpántos favedrekben (Garam 2009, 79–100) is tárolhattak gyűjtött magvakat, terméseket.

Vadászat

A Balaton déli partján, a zamárdi temetőbe eltemetettek olyan területen éltek, amely a táplálkozásban fontos növényi eredetű eledel mellett az állati fehérje megszerzéséhez is kiváló terep volt. Mivel a sírokban nem volt húsmellékletre utaló állatcsont, a faluhelyet, annak állatcsontokkal teli hulladékgödreivel pedig nem ismerjük, nem tudjuk, milyen arányban fogyasztották a vadászott, illetve háziasított állatok húsát. Vadhúst és halat biztosan ettek, ugyanis vadászatukra, halászatukra a sírokban talált eszközök/fegyverek utalnak.

A vadászat eszközei Zamárdin lovas sírokból ismertek. A lovon nyargaló vagy ügető vadász a vadászatnál használta hosszúnyelű vas kopját, csont lemezekkel merevített reflex íját a több fajta madár és vad elejtésére szolgáló változatos formájú nyílvesszővel (1345. sír: *1. kép 3–5*). Ezek az eszközök egy esetleges hadakozásban fegyverként is szolgáltak. A keskeny vas kopjával a nagyobb vadakra, az íjjal a kisebbekre és a madarakra vadásztak. A lovasnak csontbunkóval erősített hosszú botja is volt (1345. sír: *1. kép 12*), azzal akár lóhátról vagy gyalogosan elüthette a nyulat és a bokrok közé menekült madarakat. A lovas sírokban talált fokos, különösen a mindkét végén tompa fokú, zúzásra volt alkalmas (2294. sír: *1. kép 10*). Még 100 évvel ezelőtt is így használta a magyar parasztember, a nyeregsallangba akasztva hordta magával a fokost és lóhátról verte agyon az úton álló farkast. A farkas és a medve ellen a balta és a fejsze is hathatós fegyver volt (MTN I. 32–33).

* Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. garam.eva@hnm.hu

Az avar kori férfi és lovas sírokban talált fegyverek összetétele és eloszlása sok mindenről árulkodik. Zamárdin négy fajta támadófegyvert tettek a sírokba: kardot, íjat, lándzsát és fokost. Kevés olyan férfi van, akivel mind a négy féle fegyvert/eszközt eltemették, a kardot a férfi mellé, a többi fegyvert pedig a külön sírba fektetett lova mellé helyezve. A kardok száma (beszámítva azokat az eseteket is, amikor a temetés után megbolygatott sírokból láthatóan csak a kardot emelték ki — erre a rozsdanyomok utalnak) a lándzsákéhoz, íjakéhoz viszonyítva feltűnően kevés. Ez arra mutat, hogy csak a hadászatban használható kard lehetett egyedül az a fegyver, amelynek esetleg rangjelző szerepe is volt (pl. a nagycsaládok férfi vezetői viseltek kardot). Az általános „fegyver"-összetétel Zamárdin az íj és a lándzsa/kopja kombináció, időnként fokossal bővítve. Ezek a fegyverek csaknem kivétel nélkül a veretes övű, köznépi férfiakhoz tartozó, külön sírba elhantolt lovak mellől kerülnek elő. Ez esetekben fegyverrel vadászó férfiak, illetve lovas pásztorok és lovaik sírjairól van szó; meggondolandó, hogy ezeket a lovas sírokat csak mint fegyveres sírokat elemezzük, és a fegyverek tulajdonosait is csak az avar társadalom fegyveres rétegeként elemezzük.

A több ezer síros zamárdi temetőben a kopja-íj-fokos vadászfegyver melléklet nagyobb részben csak a temető korai (7. századi) részében jellemző. A kései (8. századi) avar férfiak bolygatatlan vagy alig bolygatott sírjaiból hiányzik a kard, és lényegesen kevesebb a többi „fegyver", illetve a vadászfegyver is. Az eltérő kép életmódbeli változásra utal. A vadászat háttérbe szorulása együtt kellett járjon a tudatos állattenyésztés és a földművelés fejlődésével. A háztartások hússzükségletét, a ruházat és használati eszközök bőralapját már nemcsak a vadászat adta, hanem a ház körül tartott, többféle szárnyas és jól tejelő négylábú állat is.

Halászat

A kisebb-nagyobb horgok (1392. sír: *1. kép* 7, 1163. sír: *1. kép 8*) és a nagyméretű, 30–40 cm hosszú vasszigonyok (977. sír: *1. kép 1*, 2013. sír: *1. kép 2*) a Balaton déli partjára telepedett avar kori népesség halászatára utalnak. A nagy vasszigonyok csak férfisírokból ismertek, a horgok női és férfi sírokból is előkerülnek. A szigonyokat a koporsóba eltemetett férfiak (halászok) mellé fektették, hegyük elérte a koporsó láb felőli végét. A kétméteres koporsókban a szigonyok hosszú fanyele is elfért. A szigonyos halászok öltözéke, fémveretes övű felső ruházata, a közösség többi tagjához volt hasonló.

A villa alakú, két- és háromágú, az ágak végén horgosra/szakásra kalapált vas szigonyok vagy ritkán kerültek a sírokba, vagy a szigonyos halászat nem volt általános. Zamárdin kívül csak a dél-baranyai Kölked avar kori temetőiből (Kiss 1996, 260) és egy ménfőcsanaki sírból ismertek (Tomka 2009, 253–270). A zamárdi példányok egy vasból kovácsoltak, a kölkediek egyszerűbbek, több ágból összefontak. A szigonyok széles köpűjébe erősítették a fanyelet, vaskapoccsal meggátolva, hogy egy nagy, erős hal elejtésénél a nyél kicsússzon a köpűből. A szúrószigonnyal és segítőjével, az erős vágóhoroggal (Kölked-Feketekapu A 21. sír) a nagy halakra, pl. harcsára történő halászat a meroving kori germán népességnél, a Kárpát-medencében pedig az avar kori, germán gyökerekkel is bíró közösségeknél a 7. század folyamán volt ismert és kedvelt. A szigonyozást az avar kori halászok — a magyar halászokhoz hasonlóan — a partról, csónakból, vízben gázolva vagy télen, a jég hátán űzték (MTN II. 99).

Pásztorkodás, állattartás

A háziasított állatok gondozására, a ház körül vagy külső legelőn történt tartására kevés sírmellékletből következtethetünk. Temetésekkor csak ló került sírba. Zamárdin a 7–8. században a lónak, mint a legnagyobb háziasított állatnak, több mint 100 példányát temették el; külön sírba, a gazda közelébe, felkantározva, zablával, nyereggel, veretekkel díszített hámmal és a vadászat fegyvereivel. Egyik ló mellé a lovas pásztorkutyáját is a sírgödörbe helyezték.

Mivel a zamárdi sírokból más állatok csontja nem került elő, biztos, ha az eltemetett kapott húsmellékletet, az csak színtiszta hús vagy belsőség lehetett. Híg vagy kásaszerű ételadomány számára az agyagedények és favödrök szolgáltak.

A pásztorkodásra a ló jelenlétén kívül csak néhány kistárgy utal. A vas- és bronzkolompok (1872. sír: *2. kép 3*, 960. sír: *2. kép 4*) a szarvasmarhák és a kiskérődzők (juh/kecske) legeltetését, hasznosítását jelzik. A férfiak sírjában gyakori pásztorkészség pásztorkodó, hosszú időt a szabadban töltő életformára mutat. Még a legszegényebb mellékletű sírban is megtaláljuk a tűzgyújtáshoz nélkülözhetetlen vascsiholót és kovaköveket, a szerves anyagú tapló elenyészett (345. sír: *2. kép 1–2*). A tűzszerszámokat más használható, vagy csak talizmánként őrzött régi tárggyal együtt vászon vagy bőrtarsolyban tartották. A tarsolyt egy csontból faragott pánt lyukain átfűzött zsinór zárta, amelyet a felső öltözetet összeszorító övön lógó vaskarikára hurkoltak. A karikáról fatokban függött a vaskés és a fenőkő (926. sír: *2. kép 6*, 2061. sír: *2. kép 7*, 2072. sír: *2. kép 9*). A legeltető pásztor felszereléséhez — a lovas vadász tárgyai között már említett — csontvégű bot is tartozhatott.

Az állattartás eszközei között mutatunk be egy hurkos végű vakarótöredéket és egy vasreszelőt (250/a

sír: *2. kép 8*). A vasreszelő ötvös szerszám is lehetne, Tobias Bendeguz kolléga szóbeli közlése szerint azonban valószínűbb, hogy a két szerszám egy íjas, lovas pásztor lópata-ápoló szerszáma volt. A kampós eszközzel vágták, igazították a patát, majd a reszelővel az éleket lesimították. Meroving kori temetőkben előforduló szerszám-együttes. A 250. sírban a férfi mellett germán típusú csattal záródó és germán mintakincsű veretekkel díszített, hosszan lelógó öves öltözékben eltemetett nő feküdt (Bárdos–Garam 2009, 43–44, Taf. 31).

A vadászat, halászat és pásztorkodás vas- vagy bronztárgyai (továbbá a fegyverek, vasalások és a díszítőművészet elemei) kézműves termékek ugyanúgy, mint a pásztor vaskésével faragott csonttárgyak. Egy-egy tárgyban egyszerre fedezhetjük fel az egyik mesterség eszközét és a másik termékét. Sokszor ugyanaz a személy készíti az eszközt, pl. kovácsol egy kést, vagy törött pengét késsé kalapál, aki később azzal dolgozik, pl. csontot farag.

A pásztorkodó, legeltető életmód beszédes velejárói a csontfaragványok (455/b. sír: *2. kép 10–12*, 559. sír: *2. kép 13*). Szívesen díszítették a nyergek fakápáinak felületét és peremét marhalapockából faragott csontlemezekkel, amelyekre geometrikus mintát vagy ritkábban figurális ábrázolást vésték. A Zamárdi temető 455/b lósírjában a mellső nyeregkápa csontlemezére száguldó lovakat vésték. Az állatok testét poncolták, korommal bedörzsölték, így a faragvány messzebbről is látszott. Kedvelt díszítési felületek voltak a nyíltartó tegezek száját körülvevő keskenyebb-szélesebb csontlemezek, amelyekre legtöbbször futó indát vésték. A mélyebb részeket — a mintát kiemelendő — sűrűn beirdalták.

Földművelés

A korabeli földművelés eszközei: ásó, kapa, sarló, kevés számban, de ismertek avar kori sírokból vagy telepekről. A zamárdi temetőből eddig nem került elő hasonló darab; a föld megművelésére, a termesztett növények ismeretére azonban következtethetünk. A vastárgyakhoz rozsdásodott len- és kenderszövetek maradványai a haszonnövények termesztésére utalnak, a fazekak pedig feltételezni engedik, hogy azokban termesztett gabonából (árpa, köles, hajdina) készített kása is lehetett *(4. kép 13–19)*.

Összegezve: a zamárdi avar kori temető eddig feltárt sírjaiban, kevés, de a gazdaság alapjainak felvázolásához elegendő eszköz van. Ezekből megállapítható, hogy a közösség földműveléssel, állattartással és pásztorkodással foglalkozott, emellett vadászott és halászott.

KÉZMŰVESSÉG

Famegmunkálás

A természettel közeli kapcsolatban élő ember évezredek óta ismerte és használta a környezetében megtalálható fát. Feldolgozásához célszerű szerszámokat alakított ki, amelyeket a vizsgált időszakban vasból készítettek. A zamárdi sírokban feltárt, többféle „szekerce, fokos" között jellegzetes a T alakú, ún. ácsbárd (1324. sír: *3. kép 4*), amelyet építmények (házak, csűrök, pajták) faszerkezetének készítésekor használtak (MTN I. 314). A pintérbárd (738. sír: *3. kép 1*) faedények dongáinak kialakításánál vagy bútorok, koporsók deszkáinak elkészítésénél volt használatos. A fa megmunkálásának nélkülözhetetlen eszköze a fűrész, a véső (ezeknek töredékei kerültek elő a bolygatott sírokból: 908. sír: *3. kép 3*, 133. sír: *3. kép 2*), és nem utolsó sorban a jó minőségű kisebb-nagyobb vaskés (587. sír: *3. kép 5*). A vaskés, mint a mindennapi élethez hozzátartozó eszköz, a kisgyermekkorúak sírjain kívül szinte minden férfi és női sírban megtalálható. A famegmunkáláshoz használt eszközök (bárd, szekerce, véső, fűrész) azonban csak férfisírból ismertek, de ritkán helyezték a halottak mellé. Nem feledhető azonban a zamárdi sírok nagyarányú bolygatása, rablása; a cél nemcsak az ékszer és a nemesfém megszerzése volt, kiemelték a fegyvereket (a kard hiányát jelzik a kardvasak és tokjaik széles, hosszú rozsdanyomai és famaradványai) és a lovak zabláit, kengyeleit is a nyereggel együtt.

Agyagművesség

A jól kidolgozott, előkészített agyagból edények, hombárok készítésére irányuló ősi mesterséget a népvándorlás kor népei, köztük az avarok is, jól ismerték. Tároló és főző edényeket, többféle módon készítettek; agyaghurkákból építették fel a kézzel formált edénykéket, lassan forgó korongon alakították ki az igényesebb formákat, vagy gyorsan forgó korongon készítették a szabályos, változatos formájú portékát. A korongon készített edények vékonyabb falúak, jól kiégetettek, általában a vállon és az edény hasán díszítettek. Készítettek kisebb-nagyobb bögréket, csuprokat, fazekakat, szűk nyakú palackokat, kiöntőcsöves korsókat, ritkán tálakat is *(4. kép 13–19)*.

Az avar kori edények űrtartalmának vizsgálatát László Gyula kezdte el. Mint írja *„ez első lépés lehet rendeltetésük megállapításához. Formájuk ugyanis nem esztétikai, ízlésbeli indíttatásra született meg,*

hanem a használat követelménye öntött bennük testet. Formájukra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy remekül alkalmazkodnak céljukhoz: a belőlük való töltéskor vagy iváskor a folyadék szinte egyenletesen, zökkenőmentesen ömlik ki" (LÁSZLÓ 1974, 187).

A fazekasság eszközei (korong, víztartó cseber, simítófa, mintázó fésű vagy pálcika, pecsétlő, stb.) fából készültek, ha ezek közül egyet-egyet sírba helyeztek is, nyomtalanul elenyészett. Az elhunytak melletti ételt tartalmazó, változatos formájú és technikájú agyagedények azonban a zamárdi avar kori falu fazekasainak célirányos munkásságát és hozzáértését bizonyítják.

Bőrmunka

A bőrmunka, ez a vadász-nomád életben gyökerező mesterség, szintén több mint ezeréves múltra tekint vissza. Régi mesterség, akár a fafaragás (MTN I. 329).

A zamárdi temetőben a birka, marha, esetleg lóbőr feldolgozásának nemcsak a kész termékek a bizonyítékai — övek, tarsolyok, szíjak fémtárgyakhoz rozsdásodott, korhadt darabkák formájában —, hanem a bőr megmunkálását segítő néhány eszköz is.

A nyersbőr kikészítéséhez használt cserléhez szükséges cserfakéreg lehántásánál használhatták a kis lapos, kanálszerűen hajlított, fanyelű vaseszközt (789. sír: *4. kép 11*), amely a magyar népi bőrfeldolgozó szerszámok között „cserhajhántó" néven ismert (MTN I. 333). Ez a típus eddig ismeretlen volt az avar kori kézműves szerszámok között, Zamárdiban több női sírban található.

A zamárdi női sírok nagy részében, a korai (7. századi) és a későbbi (8. századi) temetkezésekben is a koporsó végében, a nők lábához széles pengéjű, 20–25 cm hosszú, a két végén a pengére merőlegesen álló fa fogantyúval ellátott vaseszközt helyeztek (476. sír: *4. kép 20*, 2055. sír: *4. kép 21*). Az eszköznek éle nem volt, néhány darabnál a fogantyúk közötti rész fogazott. Az általános típusú eszközfajta jól ismert a hasonló korú germán temetők, a Kárpát-medencei gepidák és az avar kori szállásterület dunántúli, kultúrájában és eredetében germán gyökerekkel is bíró temetőinek női sírjaiból (KISS 1996, 266). Elfogadott meghatározás szerint a kétkezes késeket zöldségfélék aprítására használták. Hasonló eszközök azonban a bőrmunka szerszámai között is találhatók, mint szűcskések (MTN I. 333). Feltehető, hogy az avar kori nők ezeket a nem éles kétkezi szerszámokat bőrvakarásra is használták.

A bemutatott két eszköz, a „cserhajhántó" és a „szűcskés" a bőrt előkészítő tímárok eszközei közé tartozhatott, a hegyes vasár és a nagy, hajlított bronztű (2176. sír: *4. kép 12*) pedig a bőrt felhasználó, abból felsőruházatot, lábbelit, tarsolyt, tokot, szíjakat készítő szűcsök kézi szerszámai voltak. A zamárdi 1855. sírban (*4. kép 2*) viszonylag épen maradt meg egy bronztű *(stylus)* hengeres fémtokját védő külső bőrtok, amely apró szemű bronzláncon függött viselője övéről. A tokhoz kiszabott bőrt a hosszanti oldalon összehajtották, a széleket sűrűn végiglyuggatták és tűbe fűzött keskeny szironnyal (bőrcsíkkal) végigvarrták. A varrás két, egymással szemben haladó tűvel végezhették.

A fennmaradt bőrmegmunkáló eszközök azt példázzák, hogy az avar kori tímár és szűcsmesterség fejlett volt. Termékeik a mai népművészeti termékekkel vetekedhetnének. A bőrből készült ruházatot, a melleseket, ködmönöket, lábbeliket színezhették, mintákkal kivarrhatták; a botokat, ostorokat, a lószerszámot, a tűzszerszámot tartalmazó tarsolyokat vagy a bőrrel bevont faedényeket pedig vékony bőr sallangokkal, pillangókkal díszíthették.

Gyapjúfeldolgozás

Mint minden pásztornép, az avarok is a többféle hasznosíthatósága miatt tartották a birkát. A juhok teje és húsa alapvető volt a táplálkozásban, gyapja és bőre pedig a ruházkodásban és használati tárgyak készítésében.

A sírok mellékletei közül az agyag orsógombok — a női sírok általános mellékeltei — utalnak a gyapjú fonására. Az orsógombot az orsó pálcájának végére húzták, megakadályozandó a megfont gyapjú (illetve kender, len) fonal lecsúszását az orsóról (701a sír: *4. kép 3*, 998. sír: *4. kép 6*, 853. sír: *4. kép 7*). A megfont gyapjú a posztó alapanyaga volt.

A gyapjú alapanyaga volt a nemezkészítésnek is. Ennek a kézzel, lábbal, ütlegeléssel, mosással, szárítással történő munkának azonban nem találjuk nyomát az eltemetettek sírjaiban.

Növényi anyagok feldolgozása

A Zamárdi temetőben eltemetettek bizonyára felhasználták a vadon növő szálas növényeket is, pl. tároló-edényeket, kasokat, zsomborokat készítettek egyes füvek vagy a gyékény megfont, sodrott szálaiból. A ruházat alapanyagául szolgáló kendert és lent azonban termesztették. Az előkészített kócot megfonták (ennek nyomai az agyag orsógombok), szőtték, majd alsó és felső öltözetté varrták. A sírokban gyakran vastárgyakhoz rozsdásodva találunk textildarabkákat (94. sír: *4. kép 8*, 551. sír: *4. kép 10*, 910. sír: *4. kép 9*). Ezek többféle szövésmódról árulkodnak, a legáltalánosabb az ún. vászon-szövésmód, a szálak egymást négyzethálóban keresztezik. A varráshoz a mai nagyobb méretű tűk hosszával megegyező nagyságú vastűket használtak. A tűket, hogy mindig kéznél legyenek, állan-

dóan maguknál hordták, praktikus csont vagy fémtokban. *„Az övről lecsüngő szalagba szúrták a tűt, majd ráhúztak egy csont hengert, amely alul a megbogozott szalagban fennakadt és takarta az értékes tűt. Ha ki akarták venni a tűt, a csonthengert csak fel kellett húzni, majd elengedni és az a saját súlyánál fogva visszacsúszott a helyére”* (László 1974, 85).

Az általánosan használt tűtartó a madár (általában gém) lábszárcsontból kivágott csonthenger volt (1586. sír: *4. kép 4*). Vagy díszítetlenül használták, vagy íjesztergával esztergálták. A korai avar korban, különösen a rangosabb, gazdagabb nők számára bronzlemezből is készítettek tűtartót. Az alul és fölül nyitott, lapátka-alakú bronz tok fedőlapját préselt minta díszítette (441. sír: *4. kép 5*). Az avarkor legvégén megjelentek az egyszerű csont tűtartók fémből készült változatai, díszítetlen bronz vagy vashenger formájában.

Csont- és szaru-megmunkálás

Ennek a mesterségnek ugyan nem találjuk speciális eszközeit a sírokban, bár a leggyakrabban előforduló és többféle munkánál hasznos vaskést biztosan használták csontfaragáshoz is, de a csontmegmunkálás termékei annál nagyobb és változatos formában fordulnak elő a férfi, a női és a lósírokban egyaránt.

Csont, általában marhacsont volt az anyaga az íjak merevítő lemezeinek, az íjideg felajzónak (700. sír: *1. kép 11*), a nyíltartó tegezek száját keretező, díszített lemezeknek, az ostorok, botok fejét erősítő bunkóknak, a művészien faragott nyeregdíszeknek, esetenként a nyerget felerősítő hevederszíj csatjának, de a sűrűfogú fésűknek és a fentebb említett tűtartóknak is.

A felsorolásból egyértelmű, a legtöbb csontfaragvány a pásztorkodó, vadászó életmódhoz tartozik, minden bizonnyal készítőik is a pásztorok és vadászok voltak. A csont- és fafaragás általános, szinte minden férfi által ismert és gyakorolt mesterség lehetett.

Fémművesség

Kovácsmunka

A vas megmunkálásához szükséges kovácseszközök (kalapácsok, fogók, reszelők, üllő) nem kerültek elő a zamárdi sírokból. A hasonló összetételű temetők kora avar kori sírjai között ismerünk kovácssírokat, pl. Kölked-Feketekapu B. 80 sír (Kiss 2001, 25–26, Taf. 25; összefoglalóan Rácz 2004). A zamárdi vastárgyak (védő- és támadófegyverek, lószerszámok, eszközök, viseleti tárgyak) ismeretében biztosan a kölkedihez hasonló eszközökkel ellátott kovácsok működtek Zamárdiban is, csak vagy nem tették sírjaikba szerszámaikat, vagy azokat — értékük, hasznosságuk miatt — a sírok bolygatásakor a rablók kiemelték.

A zamárdi temető fennmaradt vastárgyai: kengyelek, zablák, páncélrészletek, lándzsák, fokosok, kardok, csatok, kések, csiholók, aprítókések, többféle kis és nagy szerszám, a ruházat és lószerszám vas kellékei, illetve a koporsók vasalásai a közösség kovácsainak a kor színvonalán álló tudásáról tanúskodnak, és hiányuk ugyanerről ad híradást. Nem emeltek volna ki a sírokból több tucat vaskardot, ha azok földbe kerülésük után is nem lettek volna használhatók!

A dolgozat 1–4. képén bemutatott többféle mesterség eszközei között kivétel nélkül találunk vasszerszámokat, amelyek egyrészt, mint az adott mesterség szerszámai, másrészt, mint a kovácsmesterség termékei étékelendők.

Ötvösség

A mesteremberek hierarchiájának csúcsán áll az ötvös. Az avar kori ötvösségről, az ötvös- és kovácssírokról, szerszámokról, technikákról (poncolás, domborítás, préselés, ezüst-, kő- vagy üvegberakás, tausírozás, nielló készítés, bronzöntés) áttekintő és értékelő módon írt és rajzolt László Gyula (László 1974, 71–78). Az avar kori kovács- és ötvös sírok teljes körű elemzését Rácz Zsófia végezte el (Rácz 2004). E munkákból, és a több tízezer feltárt avar sír ötvöstárgyaiból — amelyekhez a zamárdi temető kiváló minőségű, technikájú és mintakincsű tárgyai is hozzátartoznak (lásd Bárdos–Garam 2009, Taf. 168–236) — egyértelműen látszik, hogy az avar kori ötvösök a korabeli Európa kézműveseihez hasonló, magas színvonalon dolgoztak.

A dolgozatban a zamárdi temető tárgyainak előállításánál használatos ötvösszerszámokat/eszközöket mutatjuk be. 5 darab préselőtő került elő a sírokból (569. sír: *5. kép 1*, 1999. sír: *5. kép 2*, 1623. sír: *5. kép 3–5*), ezek a 7. században használatos kisszíjvég, címer alakú övveret, hármas veretcsoport félhold alakú verete és pártaveret készítésénél voltak használatosak. Mindhárom férfisír volt és bolygatott. Kettőben a préselőtövek más apró, régi tárgyakkal, csiholóval és kovával a tarsolyban voltak, a harmadik sírban pedig csak a préselőtő volt a bolygatott sír egyetlen lelete. Feltehetően egyik sír sem ötvös sírja volt, de a tárgyak biztosan préseléssel készített övveretek előállítására szolgáltak. Ötvös eszközök lehettek az 5. képen bemutatott kis szerszámok is, amelyek közül a 825. sírban talált tárgy egy kis ötvöskalapács feje volt *(5. kép 6)*, a 661. sírból előkerült reszelő lehetett *(5. kép 9)*, az 116. és 155. sírok kis tömör vastárgyainak rendeltetése azonban még ismeretlen *(5. kép 7–8)*.

ÉLETMÓD

A gazdaság alapjainak elemzésekor már körvonalazódott a Zamárdi határában fekvő egykori faluban élők életmódja. A férfiak elsősorban halásztak, vadásztak, a háziasított állatokat legeltették, feldolgozták azok tejét és bőrét; házakat, csűröket építettek, szerszámokat, fegyvereket készítettek. A nők gyűjtögettek, a ház körül földet műveltek, növényeket termesztettek, fontak, szőttek, varrtak, és elvégeztek minden, a gyermeknevelléssel és a család mindennapjaival együtt járó, ház körüli munkát.

A sírmellékletek tanúsága szerint a férfiak és nők kézművessége magas szintű volt. Többféle kézi munkát, mint a fa, agyag, csont, szaru, bőr és növényi nyersanyag feldolgozása, alapszinten minden felnőtt ismerhetett, bizonyos famunkáknak, vagy leginkább a fémmegmunkálásnak (kovács és ötvösmesterség) azonban önálló, nagyobbrészt csak az adott munkát végző mesteremberei is lehettek.

A zamárdi temető, a sírok hasonló mellékletei alapján, olyan telephez/faluhoz tartozhatott, mint a Kölked-Feketekapun feltárt. Ott ismertek a házak, vermek és csűrök nyomai, a gödrök, árkok és kutak. A zamárdiak házai a kölkediekhez hasonló módon épülhettek, készültek gerendavázas nagyobb lakóépületek is, az általános háztípus azonban a kisméretű, egyszerűbb, félig földbe mélyített, nyeregtetős volt. A felszíni házak Kölkeden a meroving és itáliai kapcsolatokkal rendelkező, gazdag mellékletekkel eltemetettek családjának lakóhelyei lehettek (Hajnal 2009, 112), ez a megállapítás vonatkozhat a zamárdi közösségre is.

A halottak többségét Kölkeden és Zamárdin is deszkakoporsóba temették. A széles deszkákat kovácsolt, keskeny ácskapcsokkal; a hosszú és a rövid oldalakat, illetve a koporsófedelet pedig derékszögben hajlított, különböző szélességű vaspántokkal fogták össze. A koporsók és formájuk ismeretében több mint valószínű, hogy a falvak lakói házaikba is készítettek bútorokat: asztalt, padot, edény- és ételtartó polcokat, egyszerű ágyat és a koporsóhoz hasonló, ruhatartó ládát. A fából készített használati tárgyak (edények, bútorok) hasonlók lehettek a szerves anyag megőrzése számára alkalmasabb talajösszetételű temetőkben és telepeken (pl. Dél-Németország meroving kori településterületén) előkerült példányokhoz (Wolf 1997). A feltételezést a zamárdi és kölkedi sírok vasszékei bizonyítják; ha a bonyolult, összecsukható, sárga és vörösrézlemezek berakásával díszített vasszékeket el tudták készíteni, vagy távolabbi területről, esetleg kereskedők útján beszerezni, és azokat a mindennapokban is használták, bizonyos, hogy fabútoraik is voltak. A vasszékek, akár import darabok, akár helyi termékek, tulajdonosaik életmódjáról árulkodnak, a felmenő falú, gerendavázas nagy házak bútorzatához tartozhattak.

Az eltemetettek csontjain nincs nyoma, hogy hadviselésben, harcban részt vettek volna. A rangos férfiak kardja — mint említettük — inkább rangjelző lehetett, mint hadászati fegyver. Zamárdi-Rétiföldeken az élet, több mint két évszázadon át békés és nyugodt volt. A megtelepedés utáni évszázad (7. század) állandósult sírrablásai nem vezettek torzsalkodáshoz. A bolygatásoknak, tárgykiemeléseknek — a sírmellékletek elemzése után úgy tűnik — inkább az ősi, keleti és germán eredetű pogány és a 6. századtól a Kárpát-medencében is terjedő keresztény vallás (ennek lenyomatai lehetnek a koporsókra szegezett lemezkeresztek) tanai és hívei közötti, a túlvilági életről vallott különböző és ellentmondásos vélemény lehetett az alapja.

A Zamárdin feltárt 2368 sírban a bolygatások után megmaradt helyi készítésű és import tárgyak egyaránt egy, a korabeli Európa gazdasági és társadalmi szintjén álló faluközösség életének tanúi, azokból egy önellátó, fejlett gazdasággal, kézművességgel és kereskedelmi kapcsolatokkal bíró népesség élete rekonstruálható.

IRODALOM

Bárdos 2000: Bárdos, E.: La necropoli avara di Zamárdi. In: *L'oro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa*. Red.: Arslan, E. A. – Buora, M. Milano–Udine 2000, 76–141.

Bárdos–Garam 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.

Garam 2009: Garam É.: Avar kori faedények. — Awarenzeitliche Holzgefässe. In: *"In terra quondam Avarorum…" Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Achaeologica Cumanica 2. Kecskemét 2009, 79–100.

Hajnal 2009: Hajnal Zs.: Házak a Kölked-feketekapui avar telepen. — Häuser in der awarenzeitlichen Siedlung Kölked-Feketekapu. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 91–117.

Kiss 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.

Kiss 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

László 1974: László Gy.: *A népvándorláskor művészete Magyarországon*. Budapest 1974.

MTN I.: Bátky Zs. – Györffy I. – Viski K.: *A magyarság tárgyi néprajza I*. Budapest 1933.

MTN II.: Györffy I. – Viski K.: *A magyarság tárgyi néprajza II.* Budapest 1934.

Rácz 2014: Rácz, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Avarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 116. Mainz 2014.

Tomka 2009: Tomka P.: Ménfőcsanak 552. sír – a „lovashalász", avagy az interpretáció határai. In: *„In terra quondam Avarorum…" Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologica Cumanica 2. Kecskemét 2009, 253–270.

Wolf 1997: Wolf, R.: Schreiner, Drechsler, Bötcher, Instrumentenbauer. Holzhandwerk im frühen Mittelalter. In: *Die Alamannen.* Ausstellungskatalog. Hrsg.: Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. Stuttgart 1997, 379–388.

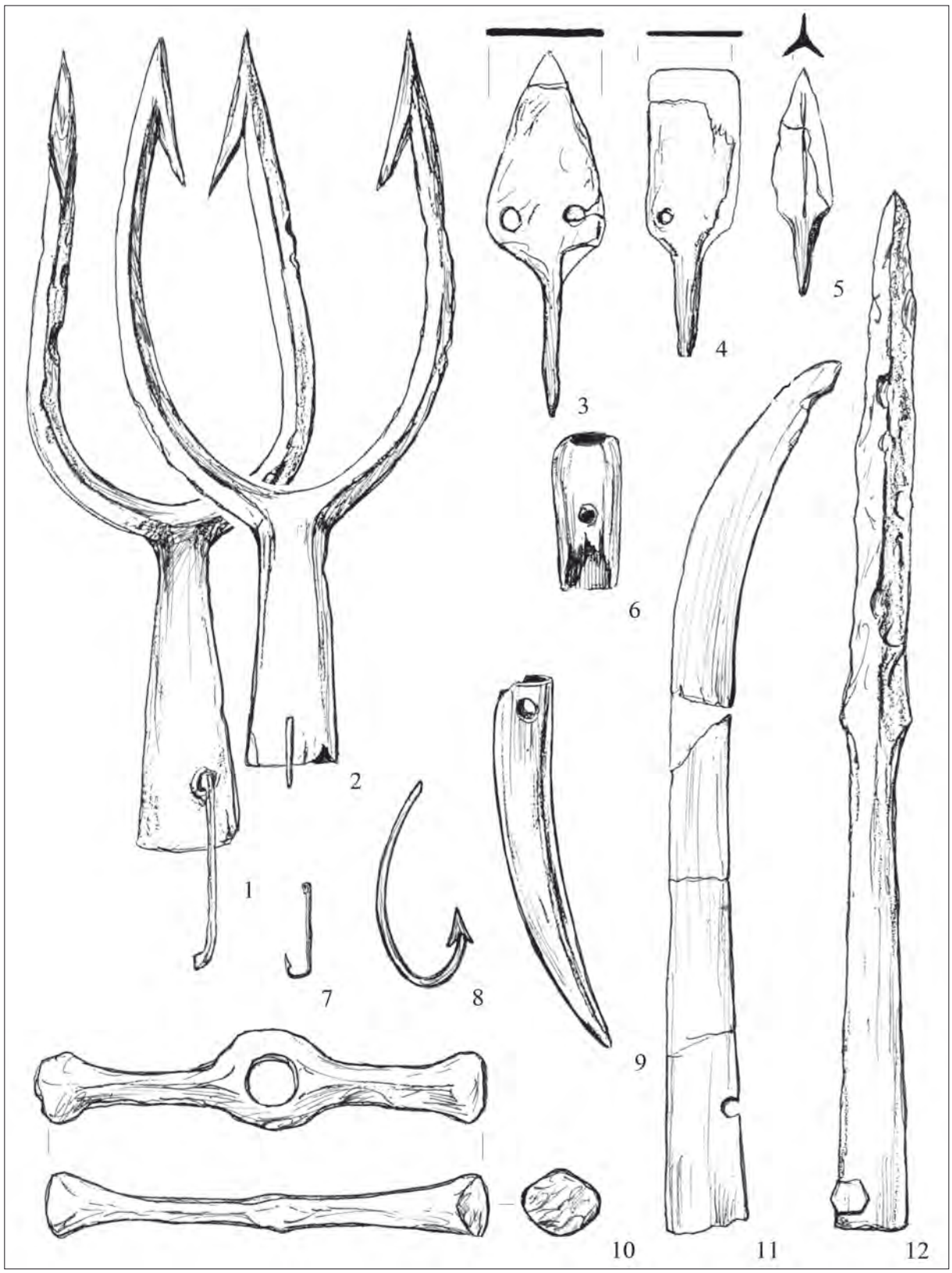
THE ECONOMY, THE CRAFT INDUSTRY AND THE LIFE-STYLE OF AN AVAR PERIOD VILLAGE IN THE LIGHT OF THE GRAVE GOODS FROM THE VILLAGE CEMETERY

The discussion of the economy, craft industry and life-style of the community inhabiting the one-time village is based on the tools and implements found in the 2368 graves of the Avar period cemetery excavated to date at Zamárdi.

The community's economy was based on gathering, fishing and hunting, as well as pastoralism, stockbreeding and cereal cultivation. Evidence for these activities is provided by the hooks and harpoons, the spears, the bows and blunt-butted axes, the tinder sets and the bells used in herding, all indispensable accessories of pastoralism and stockbreeding *(Figs 1–2).*

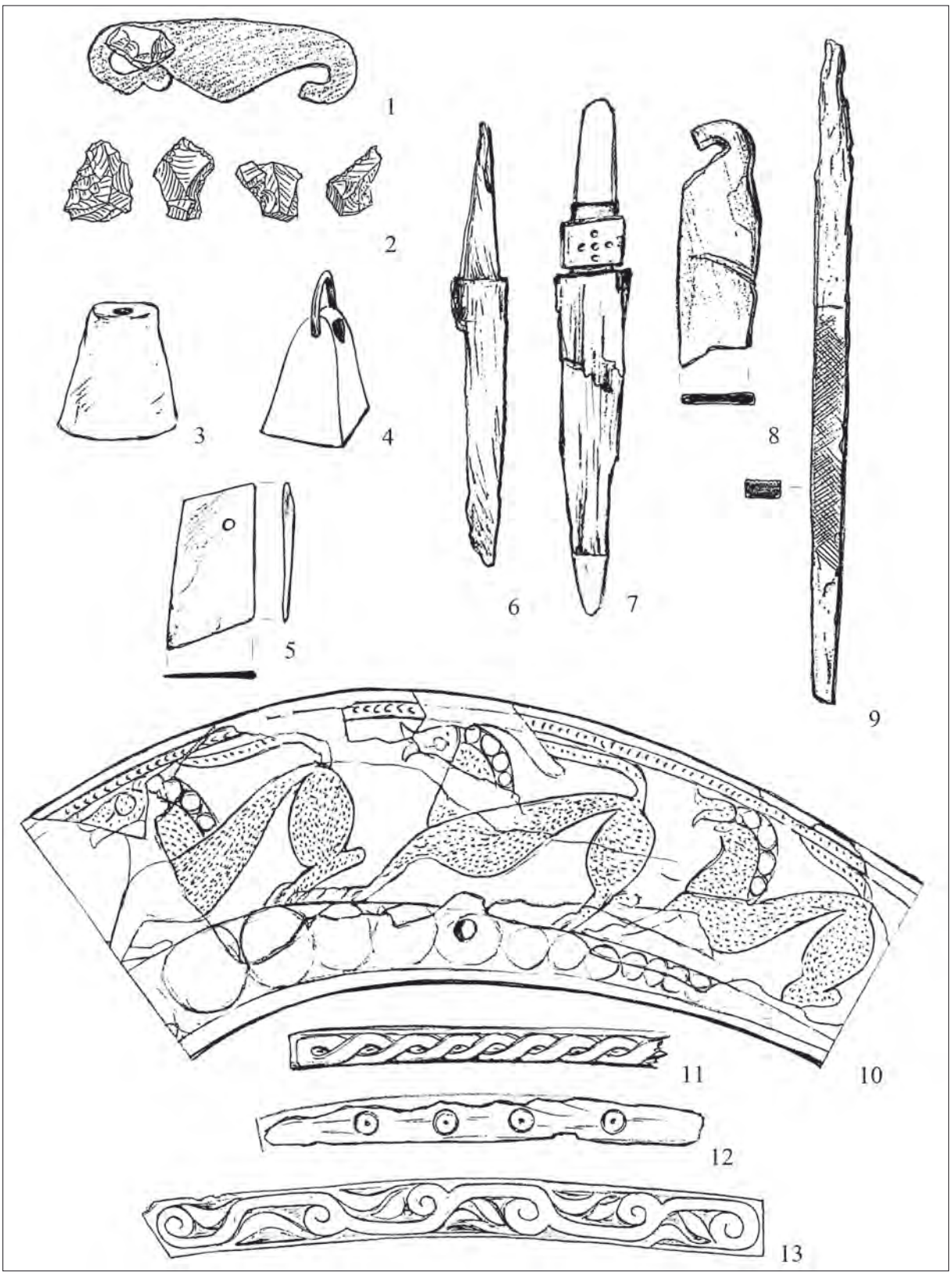
The tools used for various activities reflect a familiarity with several important handicrafts: adzes, saws, chisels and knives used in woodworking *(Fig. 3)*, a diversity of potter's wheels testifying to the skills of potters, leather sewing needles and awls attesting to the processing of hides, clay jugs and needles to the processing of wool, linen and hemp as well as to spinning and weaving *(Fig. 4)*, bone carvings reflecting bone working *(Fig. 3)*, while the handful of dies *(Fig. 5)* and the many metal articles are testimony to the high craftsmanship of metalworking and smithying.

The tools and implements, the variety of articles produced with them and the range of non-local commodities acquired through trade and other connections indicate that the deceased buried in the Zamárdi cemetery in the 6th–8th centuries had been members of a self-sustaining community with a flourishing economy and craft industry, on par with the general economic and social level characterising the continent during the period in question.

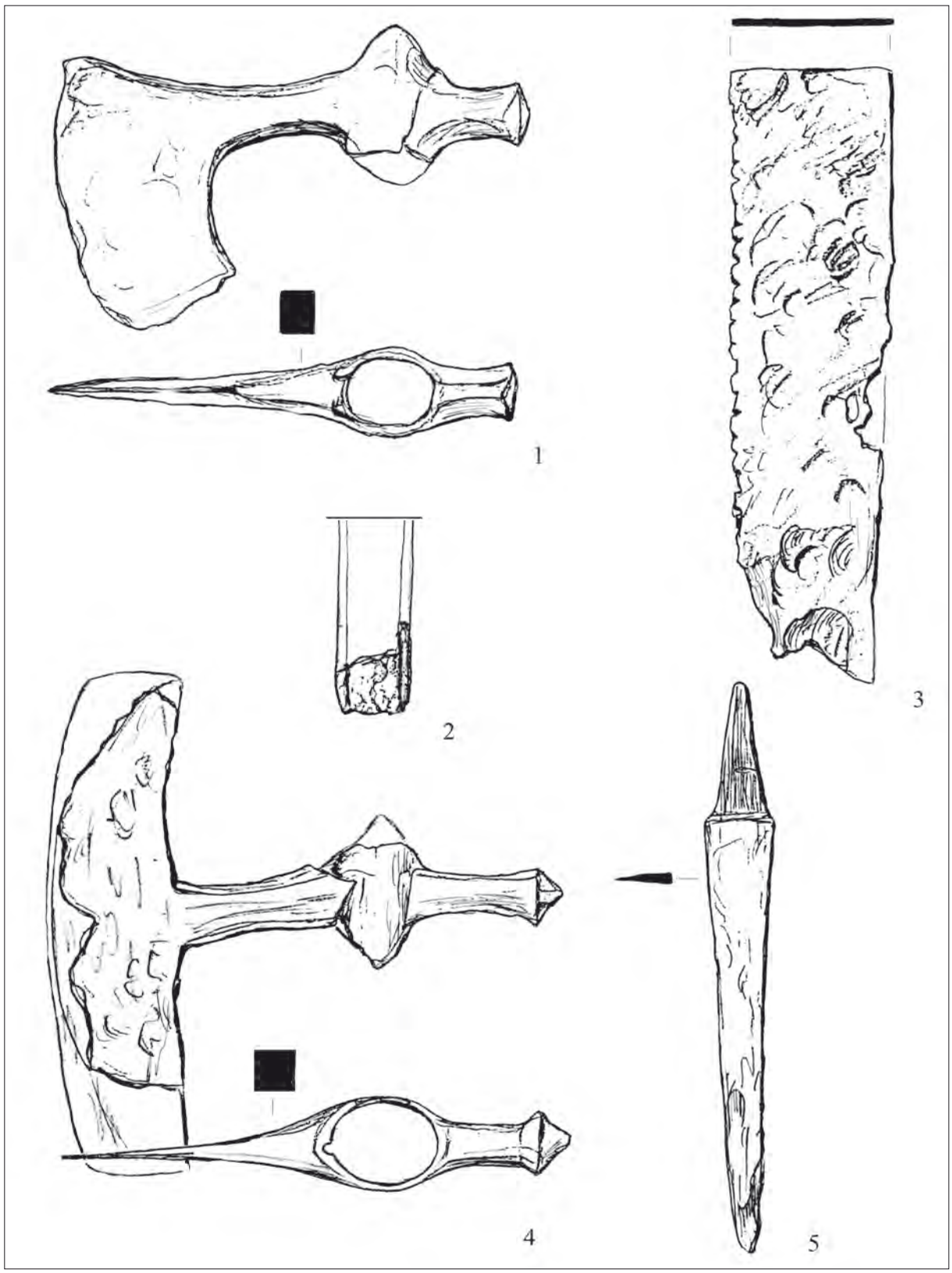
1. kép. A halászat és vadászat eszközei: szigonyok, horgok, fokos, íj nyilakkal, íjfelajzó, csont botvég és kopja. Kovács és csontfaragó munkák a zamárdi avar kori sírokból. M: 1:2

Fig. 1. Tools and implements of fishing and hunting: harpoon, hook, axe, bow and arrows, disentangling hook, bone staff-end and pike. Iron and bone artefacts from the Avar period graves at Zamárdi. Scale: 1:2

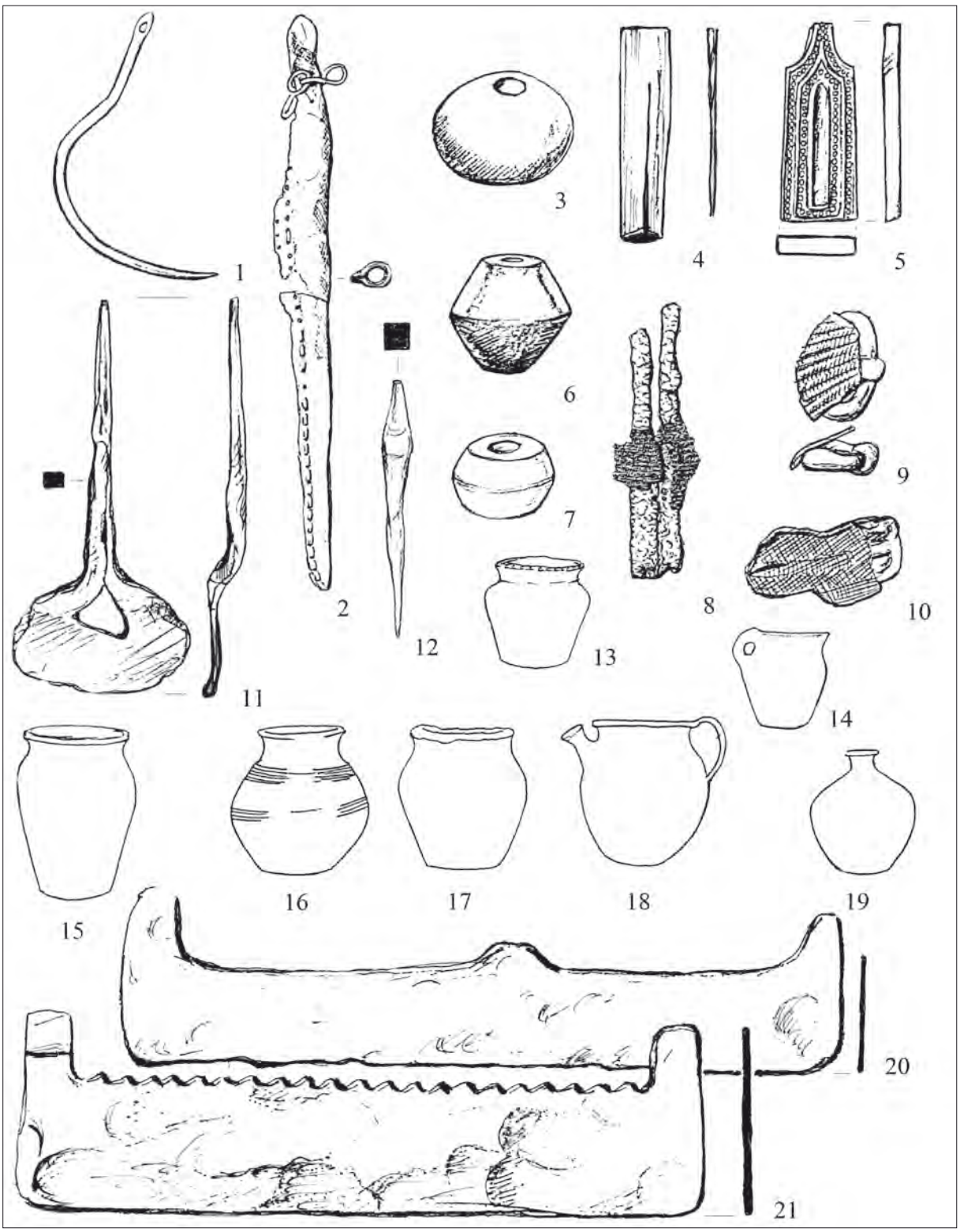
2. kép. Az állattartás, pásztorkodás eszközei: pásztorkészség (csiholó, kovakövek, fenőkő, kések), kolompok, lópata-vakaró és reszelő, nyereg és tegez csont díszei. Kovács- és csontfaragó munkák a zamárdi avar kori sírokból. M: 1:2

Fig. 2. Tools and implements of stockbreeding and pastoralism: tinder set (strike-a-light, flints, whetstone, knives), bells, hoof pick and scraper, bone adornments of saddles and quivers. Iron and bone artefacts from the Avar period graves at Zamárdi. Scale: 1:2

3. kép. Kézművesség I. A famegmunkálás eszközei: pintérbárd, ácsbárd, fűrész és vésőtöredék, vaskés. Kovácsmunkák a zamárdi avar kori sírokból. M: 1:2

Fig. 3. Crafts I. The tools and implements of woodworking: axes, saw, chisel and iron knife. Iron artefacts from the Avar period graves at Zamárdi. Scale: 1:2

4. kép. Kézművesség II. Szűcs, fazekas, textilkészítő és háztartási eszközök: bőrvarrótű, kéreghántó, bőrtok, ár, orsógombok, tűk tűtartóval, textilmaradványok; agyagedények, zöldségaprító kések. Kovács, fazekas és szűcs munkák a zamárdi avar kori temetőből. M: 1–12, 20–21: 1:2, 13–19: méretarány nélkül, erősen kicsinyítve

Fig. 4. Crafts II. The tools and implements of furriers, potters, textile production and the household: leather sewing needle, debarker, leather case, awl, spindle whorls, needle-case with needles, textile remains; clay vessels, paring knives. Iron artefacts, pottery and implements used in household crafts from the Avar period graves at Zamárdi. Scale: 1–12, 20–20: 1:2, 13–19: without scale, strongly reduced

5. kép. Kézművesség III. Fémművesség: préselőtövek, reszelő, kis kalapács és fémmunkához használt eszközök. Ötvösmunkák a zamárdi avar kori temetőből. M: 1:1

Fig. 5. Crafts III. Metalwork: dies, file, small hammer and other tools used in metalworking. Metalworking implements from the Avar period graves at Zamárdi. Scale: 1:1

GYÖNGYLELETEK A SZEGVÁR-OROMDŰLŐI AVAR KORI TEMETŐ SZŰRŐKANALAS SÍRJAIBAN

*PÁSZTOR Adrien**

Az alábbiakban a szegvár-oromdűlői avar kori temetőben a szűrőkanalakkal, illetve piperekészlettel eltemetettek gyöngysorait elemzem. Munkám szorosan kapcsolódik Lőrinczy Gábor és Straub Péter szűrőkanalakkal foglalkozó tanulmányaihoz.[1] Célom a szegvári avar temető szűrőkanalas sírjaiban talált gyöngyök rendszerezése, a gyöngylelet-csoportok anyag-, forma- és típusbesorolása, a típusok, típusvariációk jellemzése, illetve a gyöngyök, gyöngysorok kronológiai helyzetének pontosítása.

Ez idáig a szegvári avar kori temető 10 sírjának piperekészlethez tartozó tárgyait ismerhettük meg (Lőrinczy–Straub 2005, 2. táblázat), amelyek közül 9 temetkezésnél a halottakat gyöngysorokkal is felékszerezték. Az elemzett 176 db gyöngyből néhány szemes rövid és összetettebb, hosszabb nyakláncot is fűztek.

E leletegyüttesek kivétel nélkül gyermek és fiatal női viselethez tartoztak: a 4–5 éves és a 13–14 éves gyermekeknél (126., 915., 704., 692., 870. sír) ugyanúgy megtalálhatóak, mint a 15–30 év közötti fiatal nőknél (881., 554., 134., 870. sír) *(2. táblázat).*

A SZEGVÁRI SZŰRŐKANALAS SÍROK GYÖNGYEINEK TIPOLÓGIAI RENDSZERE[2]

A 9 sír 176 db gyöngyét anyaguk szerint 3 csoportba sorolhatjuk: többségük üveg, ritkább a drágakő (borostyán, karneol) és a fémgyöngy. A gyöngyöket formájuk szerint 8 főtípusba (I, III, V, VII–XI), típusokba (9) és típusváltozatokba (53) csoportosítottuk *(2. táblázat).*

A vizsgált anyagban jelentős a gömbfélék túlsúlya (112 db = 69,3%), ugyanakkor az iker, lapított gömbösök száma kevés (4 db = 2,3%). Viszonylag gyakoriak a hengeres változatok (21 db = 11,9%). Jellemző a dinnyemag alakú üveggyöngyök (XI.) teljes hiánya és sajátosan csekély a kúpfélék (2 db = 1,1%), hasábosok (VII–VIII, X: 10 db = 5,7%) jelenléte. A 870. sír borostyángyöngyei különböző hasáb- és magformára csiszoltak (VII–IX, XI), az ezüst lemezgyöngyöket (4 db) pedig lapított gömbös formára alakították *(1. táblázat).*

Fényáteresztés szempontjából az elemzett üveggyöngyök döntően opakok, és csak elenyésző hányaduk fényáteresztő vagy áttetsző (18 db).

Monokróm, díszítetlen felületű üveggyöngyök

A szűrőkanalas sírok gyöngysoraiban számottevő a gömbfélék (122 db) mennyisége, ezen belül meghatározó a díszítetlen gömbfélék (56 db) száma.

Gömbfélék

Lapított, gömbös, díszítetlen egytagúak. Az egytagú, díszítetlen, lapított gömbösök mennyisége átlagos (58 db). Leggyakoribbak a sárga árnyalatú gyöngyök (25 db), ritkábbak a színtelen, türkizkék, világoszöld, vörösesbarna és barna színűek. Ez utóbbiak már a legkorábbi avar kori nyakláncok kedvelt kísérőgyöngyei (Pásztor 1995, 72, 78, 1. tábla 1.2–5, 8, 14–15). A monokróm, lapított gömb alakú darabok — a rövid henger alakú üveggyöngyökhöz hasonlóan — késő római gyöngykészítő műhelyhagyományok hordozói (Tempelmann–Mączyńska 1985, Taf. 1. 1–12, 17–41). A langobard,[3] gepida, bajor, alemann, frank és észak-itáliai langobard[4] emlékanyagban is gyakori, fényes, fekete, illetve okkersárga és világossárga színű példányok az avar gyöngyfüzérek legkorábban felbukkanó típusaihoz sorolhatók. Nagyobb méretű példányaik az avar emlékek között a rátétdíszes, színes gyöngyökkel együtt tűntek fel. A 7. század végéig viseletük általános, előfordulási gyakoriságuk a 7. század 2. harmadának végétől egyre inkább háttérbe szorult. A füzéreken ekkor már a kisebb világossárga, lapított gömb, korong alakú és a fekete, illetve kék változatuk élt tovább még a 8. század

* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 1014 Budapest, Országház utca 30. adrien0318@gmail.com

[1] Az elemzett gyöngysorok leírása Lőrinczy–Straub 2003; Lőrinczy–Straub 2004; Lőrinczy–Straub 2005 munkáiban olvasható. A gyöngyökre és a sírmellékletekre vonatkozó hivatkozásokat lásd a *3. táblázatban*.

[2] A gyöngyök egy korábban kidolgozott módszer szerint típusokba, típusvariációkba rendszerezetten kerültek a gyöngy-adatbázisba (Pásztor 1995; Pásztor 1996; Pásztor 1997a).

[3] Fertőszentmiklós 9. sír (I Longobardi 1990, 60, I.53c).

[4] Pl. a rátétes, színes gyöngyök között opak világoskék, sárga, lapított gömb és gyűrű alakú kísérőgyöngyök (I Longobardi 1990, 203, IV.86).

1. harmadában is. Már a kora avar kori leletek között is felbukkanó kék színű, lapított gömb alakú gyöngyök különböző árnyalatai, köztük a világoskék, türkizkék színű opak és fényáteresztő példányok (PÁSZTOR 1995, 1. tábla 1.6–7, 1.9, 1.11)[5] a 7. század 2. harmadában/2. felében már gyakrabban jelentek meg a nyakláncokon, viseletük általánosabbá vált.

A jelenleg vizsgált szegvári anyagban lapított, gömbös, sötétvörös színű gyöngy csak 1 db található (692. sír). Ez figyelhető meg az egytagú, díszítetlen, rövid hengeresek esetében is (134. sír). E példányok változatai jóval nagyobb arányban a gepida és langobard nyakláncokon és a kora avar kori füzéreken is előfordulnak, mint ahogy azt például a bizánci érmet tartalmazó temetkezéseknél láthattuk (PÁSZTOR 1995, 72).[6]

Lapított, gömbös, összetett díszítetlenek. A kétszeresen összetett típusoknál — hasonlóan a köles méretűeknél is — zömmel a sárga színűek és árnyalataik dominálnak.

A jellegzetes, sárga színű, 2–3–4-szeresen összetett, többtagú üveggyöngyök elsősorban a bajor és alemann, vegyes összetételű nyakláncokon mutathatók ki. Elszórtan leginkább a Rajna-vidéken, Dél- és Délnyugat-Németországban terjedtek el (KATZAMEYER 1997, 151–152, 159, Abb. 5). A gyöngytípus a 7. század 2. felétől — a helyi üveggyártó központok termékeiként — a narancssárga, kettős-kónikus opak, illetve a gyöngyház, gömb, henger, bikónikus fém- és csövecskés, áttetsző, színtelen vagy fehér, mandulaforma gyöngyökkel együtt jelent meg (KATZAMEYER 1997, 154, 157, 160, Abb. 3, Abb. 6).

Az avar kori nyakláncokon a korai összetett üveggyöngyök átlátszatlan világossárga, sötétzöld,[7] vagy fényáteresztő türkizkék, világos- és sötétkék színű változatai, a csövecskés gömbös és a korai dinnyemag üveggyöngyökkel egy időben, a 7. század 2. negyedében/2. harmadában kezdtek gyakrabban feltűnni. Ez a köznépi avar temetőkben megjelenő gyöngytípus többnyire fényáteresztő anyagú. Általában a kék és annak árnyalatai, ritkábban a zöldes színű változatai az elterjedtek (PÁSZTOR 1996, 49, 1. t. 3.34; PÁSZTOR 1997, 191, I. t. 3.15–18, 4.6–7).

Ezek az összetett gyöngyök leginkább olyan egy- és kéttagú, gyűrű, lapított gömb és rövid hengeres változatokkal együtt fordulnak elő, mint amelyeket pl. a szegvár-oromdűlői 692. sírból (3. kép), a sükösd-ságodi 301. (LŐRINCZY–STRAUB 2004, 306, 321, 2. kép 7–13) és a zillingtali 41. sír (DAIM 1996, 421. Grab D 41: 7) nyakláncairól ismerünk.

Hengeres, díszítetlen felületű, monokróm üveggyöngyök. A gyöngysorok között háromféle hengeres típus van jelen: hosszú hengeres (2 db: 126. és 134. sír), rövid hengeres (3 db: 126. és 915. sír) és korong alakú, díszítetlen egytagú (7 db: 692. (3), 881. sír [4]). Olyan füzéreken láthatóak (126., 134. és 915. sír), amelyeket zömében késő római, illetve késő antik hagyományú gyöngytípusokból[8] állítottak össze *(1. kép 1–3)*. Ezek a kora avar kori gyöngysorokban általában kísérőgyöngyként vannak jelen, ritkábban fűztek belőlük teljes gyöngysort.[9] E gyöngytípusok római hagyományokra visszamutató formák (TEMPELMANN–MĄCZYŃSKA 1985, Taf. 1, 1,4–5, 9–12, Taf. 3,140–141, 145–147), amelyek mind a késő antik, mind a gepida és langobard,[10] mind pedig a meroving kori germán és az avar kori (PÁSZTOR 2003, 368, 4. kép 15.1–2) emlékek között is továbbélő ékszerfajták. A germán — főleg frank, alemann, bajor — gyöngyviseletben az egyik meghatározó gyöngytípust képviselik, ahol jelentősen dominálnak a fehér, zöld, sárga darabok mellett a vörös, narancssárga színű, díszítetlen hengeresek (KOCH 1982, 61, 150, Taf. 4. Grab 5, 157. Taf. 11. Grab 44).

A szűrőkanalas szegvári sírokban önálló gyöngysort nem fűztek belőlük. Az avar kori nyakláncoknál többnyire a fehér, sárga, narancssárga, vörös, zöld és kék színű példányaik tarkítják a legkorábbi és a késői gyöngyviseletet is. Kedveltségük az azonos színű, lapított gömbös példányokhoz hasonlóan újra és újra éledt.

Kúpfélék

A díszítetlen kúpos formájú gyöngyök közé tartoznak a hosszú és rövid, bikónikus (4 db), fehér, világoszöld és sötétvörös színű opak gyöngyök is (134. és 692. sír; *3. táblázat 10–11*).

A kúpféléknél — az eddig vizsgált avar kori leletanyagban — ritkán figyelhető meg a szűrőkanalas leletcsoporthoz hasonló alacsony számarány.[11] Általában a kúpformák fehér, sárga, szürke, kék, vörös és bar-

[5] Pl. Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal 12., 13., 40, 49., 54., 56. sír.

[6] A szentendrei, a jutasi 116. sír, a tác-gorsiumi 7. sír anyagában látható türkizkék és türkizzöld, lapított gömbös példányok leginkább a késői germán emlékanyaghoz köthetők.

[7] Pl. Szegvár-Sápoldal 2. sír (PÁSZTOR 1996a, 216, 2. kép).

[8] Észak-itáliai langobard párhuzam pl. Cividaleból: színes gyöngysoron sötétkék, hosszú hengeresek és vörös, narancssárga, opak monokróm, rövid hengeresek a kísérőgyöngyök (I LONGOBARDI 1990, 401–402, X.65).

[9] Keszthely-Fenékpuszta, Horreum 8. sír (MÜLLER 1996, 269, 5.116), Szekszárd-Bogyiszlói út 314. sír (PÁSZTOR 2001, 144, 6. kép).

[10] 6. század vége: Cividale (I LONGOBARDI 1990, 390, X.48e, 401, X.64, 403, X.66), Isonzo 97. sír (I LONGOBARDI 1990, 435, X. 95c) — fehér, vörös, vörösesbarna, rövid- és hosszú hengeres, monokróm opak üveggyöngyök; Isonzo 79. sír (I LONGOBARDI 1990, 433–435, X.96b) — többségében vörös, rövid és hosszú hengeres, hasábos, vegyes gyöngysoron.

[11] Hasonlóan csekély a kúposok aránya a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temető gyöngyleleteinél, ahol a 777 db vizsgált gyöngy között csak 7 db díszítetlen kúp alakú gyöngy van — itt rátétdíszesekkel együtt is csak 22 db kúpos példány található. A keszthelyi avar kori gyöngyleleteket Müller Róbert és Straub Péter szívességéből ismerhetjük, melyért fogadják köszönetemet.

na színű variánsai az avar kori nyakláncok jellegzetes alkotóelemei, amelyek főleg vörös alapon fehér és sárga, vonal-, hurok- és hullámvonal-folyatott, rátétdíszes, kettőskúpos példányokkal együtt az avar viseletben már a legkorábbi emlékanyaggal együtt feltűntek (Pásztor 2008, 203–204, 5. kép). Karakteres változataik a 6. század 2. felére/a 7. századra keltezhetők. A nyugati germán, frank, alemann, bajor és ritkán az észak-itáliai langobard füzéreken található zömök testű, hordószerű monokróm és folyatott rátétdíszes, bikónikus alakú üveggyöngyökkel mutatnak formai rokonságot. Az avarokhoz észak-itáliai, illetve nyugati-germán területekről juthattak el (Kovrig 1960, 163; Kovrig 1963, 112). Azonban ezek a típusok egyáltalán nincsenek a vizsgált gyöngyfüzéreken. A kevés számú, különböző formájú, kékes és zöldes árnyalatú, egyszínű kúposok és bikónikusok előzményeit a késő római és késő antik (Preda 1980, M319, M331, M350), illetve az 5. századi germán üveggyöngysorok között találhatjuk meg. Néhány példányuk az észak-itáliai langobard (pl. I Longobardi 1990, 454. X.138) és az avar kori gyöngysorok között is felbukkan, pl. Szekszárd-Bogyiszlói út 314. sírjában (Pásztor 2001, 153, 5. kép) és Székkutas 120., 523. és 163. sírjaiban (Pásztor 2003, 368, 4. kép 25.1–2).

Hatszög átmetszetű, díszítetlen hasábosok

A gyöngysorokon ritkábbak az áttetsző, fényáteresztő anyagú, a zöld színű, egyenlő oldalú hatszög átmetszetű, rövid és hosszú hasáb alakú üveggyöngyök 126. (1) és 915.(3) sír (VII–VIII; 1. kép 1–2, 10, 12). Önálló láncot nem fűztek belőlük, a gyöngysorok kísérőgyöngyei. A főleg zöld színű, hatszög átmetszetű, hasáb alakú üveggyöngyök olyan jellegzetes római kori típusok, amelyek leginkább a Kr. u. 3–4. században váltak közkedveltté (Tempelmann–Mączyńska 1985, 35, Gruppe XII. Taf. 2. 116–117).[12] A késő római kori temetők ékszerei között az 5. századig gyakoriak maradtak, Bizánc peremterületein ezeket a gyöngyöket egészen a 6. század 3. harmadáig viselték (Nagy 2012; Ivanišević et al. 2006, 83–84). Divatjuk — a négyszögű hasábosokhoz hasonlóan — többször felvirágzott. Egy-egy példányuk a korszak végéig általánosan megjelenik az avar kori nyakláncokon, általában a közép és késő avar kori gyöngysorokat és fülbevalókat díszítették velük (Čilinská 1975, 87; Kiss 1984, 144–146).

Lecsiszolt sarkú hasábok és hasábos üveggyöngyök

Az elemzett gyöngysorokban a különböző monokróm, hasábos formák közül a lilásfekete és kék színű, téglalap átmetszetű, hosszú hasáb (915. és 134. sír; 1. kép 2–3, 9, 30), a négyzet átmetszetű rövid hasáb (VII) és a kék színű, négyzetes, illetve a sötétlilás barna színű, téglalap átmetszetű, lecsapott sarkú, hosszú hasáb alakú (X) (881. sír) kísérőgyöngyök ritkábbak.

A lecsiszolt sarkú, hasáb formájú gyöngyök keleti területekről származó készítmények, először a szarmaták és a jazigok hozták magukkal Európába (Čilinská 1976, 159; Kovrig 1963, 123). A késő római időszakban a hasábosok különböző típusai voltak jelen karneolból és üvegből (Alföldi 1957, 442–443, Abb. 94. 22–33; Preda 1980, M331, M335, M350, M356, M360). A szarmata leletanyagban a négyszög átmetszetű, lecsapott sarkúak kisebb példányait a Kr. u. 2. századtól az 5. századig viselték, a nagyobb méretű, fehér, vörös, zöld, lila és fekete színű, téglalap átmetszetű hasábosok a 3–4. században jellemezték a gyöngysorokat (Vaday 1989, 103).

A lecsiszolt forma igen hosszú életű: divatja az 5. századtól a 10. századig többször felvirágzott (Čilinská 1975, 87; Čilinská 1976, 158–159). A Kárpát-medencében a hun kori ékszerek között is elterjedt,[13] divatja az 5. században élte virágkorát gyöngysorokon és fülbevalók díszeként. A gepida[14] és langobard[15] leletekben, illetve meroving kori temetőkben is megtalálható,[16] még ha nem is olyan nagy számban, mint azt a szarmata–jazig időszak emlékei között látni lehetett. Viseletük a 7. század 1. harmadában is kimutatható, a kék vagy zöld példányaik a kora avar sírokban is jelen vannak.[17] A 7. század 3. harmadában divatjuk újból feléledt. Ebben az időszakban a gyöngysorok összetétele megváltozott, jellemzővé vált a kölesgyöngyök hangsúlyos szerepe mellett a korongos, hengeres, hasábos gyöngyök jelenléte is (pl. Szabó 1975, 270, Fig. 7. 4) és ekkorra a szemes gyöngyöknek már csak néhány példánya látható (pl. Kovrig 1963, 143). A késő avar korban a hasábos alakú gyöngyök tömegesebb megléte nem mutatható ki (vö. Pásztor 2003, 368, 4. kép 29–31).

[12] A zöld hat- és nyolcszögű hasábos gyöngyök langobard sírokban való elterjedéséről, a párhuzamok összegyűjtésével lásd Nagy Margit munkáját (Nagy 2012, 167, 75. j.)

[13] Pl. a lévai sírban karneolból készült darab látható a nyakfüzéren (Bóna 1991, 86, Taf. 33. 3).

[14] Pl. Szentes-Nagyhegy 13. sír (Csallány 1961, Taf. XXV. 9), Kiszombor 118., 279., 350. sírok (Csallány 1961, Taf. CXXVII. 19, Taf. CXXXVI. 10–11, Taf. CXXIV. 13).

[15] Pl. Vörs 8. sír (Sági 1964, XXV. t. 7).

[16] Čilinská 1975, 87; Koch 1990, 118, Abb. 94. Gr. 18. 4, Gr. 19. 14, Gr. 20. 38, Gr. 21, 35.

[17] Egy-egy példány látható pl. a Pécs-köztemetői 59. sírban (Kiss 1977, Pl. XLI. 59. 4), vagy az alattyáni 57. sírban granulált csillagdíszes fülbevalóval (Kovrig 1963, Taf. V. 34).

Karneolok

Karneolból csiszolt, téglalap átmetszetű, lecsiszolt sarkú, hosszú hasábos formájú gyöngy a 134. (2) és a 692. (1) sírból említhető (*1. kép 25, 3. kép 48*).

A császárkori és a késő antik világban a karneolokból széles körben készítettek népszerű ékszereket. A karneolt elsősorban vérzéscsillapítás és a harag enyhítése céljából viselték (Schumann 2004, 126). Ugyanolyan értékes kereskedelmi árunak számított, mint a borostyánból csiszolt gyöngyök.

A hasáb alakú vörösesbarna karneolgyöngy a késő római gyöngyök közé sorolható típus. Divatjuk a 4. századi hun kori viseletben, majd az 5. század 2. felében is kimutatható (további irodalommal Nagy 2007, 108, 143, 7. kép), és még a 6. század 2. harmadából származó, római hagyományú divatgyöngyökből fűzött langobard nyakláncokon is felbukkan (Nagy 2007, 108). A különböző karneol gyöngyszemek — főleg a lecsiszolt sarkú hasábosok és gömbös alakúak — az egész avar kori gyöngyviselet díszeiként megfigyelhetők. Kedveltségük többször felvirágzott. Egyes kutatók véleménye szerint a lecsiszolt sarkú, hasábos gyöngyök megjelenése az avar leletekben a 7. század 2. felének beköszöntét jelzi (Kovrig 1963, 143). Ez a forma drágakőből (karneol) főleg a 7. század közepétől fordul elő, amelyet a 7. század 3. harmadában többnyire sötétkék, kék színű példányok követnek (Garam 1991, 152).[18] A legkorábbi avar kori emlékanyaghoz köthető karneolok pl. a Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal 1963/18. (Müller 1999, 156, 172, 3. kép 18. 3; Pásztor 2011, 357, Taf. 1. b), vagy a Keszthely-Fenékpuszta, horreumi 6., 9. és 30. sírban lévő példányok (Barkóczi 1968, 279–281, 286, Pl. LVII. 8, Pl. LX, Pl. LXVII 11), legkésőbbiek pedig az avar kor végére keltezhető, Székkutas 310. sírban látható darabok (B. Nagy 2007, 45, 178, 105. kép 310: 3; Pásztor 2011, 342).

Az időrend pontosítása érdekében három, bizánci érmeket is tartalmazó leletegyüttes — Budakalász-Dunapart 759. sír (Pásztor–Vida 1991, 241–253), Jutas 116. sír (Rhé–Fettich 1931, Taf. III. 4) és Srpski Krstur/Szerbkeresztúr (Srb) (Milleker 1893, 305) — éremtől független lelethorizontjait is megvizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy a budakalászi és a jutasi gyöngyfüzéreken olyan gyöngytípusok voltak, amelyek többsége a 7. század közepénél is tovább élt. A szerbkeresztúri sír kora avar kori nyakláncát lecsiszolt hasáb alakú karneol gyöngyök is díszítik, amelyek felbukkanása a 7. század közepének/2. harmadának divatját jelzi. A három éremleletes sír mellékletei a leletegyütteseket a 7. század 1. harmada/2. negyede közötti időszaknál nem keltezik korábbra (Pásztor 1995, 70–71, 78–79).[19] Ezért a szegvári 134., 692. és 881. sírt a nyakláncaik alapján is (Lőrinczy–Straub 2004, 315–317, 3. kép 1–55; *1. kép 3, 2. kép 1*) a 7. század 2–3. negyedére tehetjük.

Borostyánok

A 870. sír gyöngysorát négyféle formacsoportba sorolt borostyángyöngyök alkotják (10 db): mag alakú (IX = 1 db) és különböző, általában szabálytalan hasábos formák (VII–X főtípus): négyoldalú, szabályos hasáb (2 db), szabályos, nem négyszög átmetszetű hasáb (1 db), illetve nem egyenlő oldalú, háromszög átmetszetű hasábforma (2 db). Színük világosbarna, barna, felületük elérett, kopott, néha törött *(1. táblázat).*

A borostyánnak — a karneolhoz hasonlóan — az őskortól napjainkig gyógyhatást tulajdonítanak. A borostyánokat az ókorban nemcsak díszként, hanem amulettként is a nyakban viselték (ld. Plinius XXXVII. könyv 44, 317, 50–51).

A baltikumi borostyánkövet a neolitikumtól vízi utakon, majd a bronzkortól — a távolsági kereskedelem egyik legfontosabb árucikkeként — a Borostyánkő utakon szállították (Buora–Gömöri én. 3; Pásztor 2011, 239, 21. j). Id. Plinius szerint a rómaiaknak a borostyánt is a barbároktól kellett megvenniük (ld. Plinius, 43).

A különböző formára alakított borostyángyöngyök már a legkorábbi avar kori nyakláncokon megtalálhatók, egy-egy példányuk még a 7. század 3. harmadának viseletében is fel-felbukkan.[20] A borostyánok elterjedtsége a Dunántúlon, a Duna–Tisza közének területén

[18] Példák említhetők a 7. század 2. harmadából, karneolból a környei 86. sírból (Salamon–Erdélyi 1971, Taf. 86. 8), a szegvár-oromdülői 48. sírból, vagy a Srpski Krstur/Szerbkeresztúr (Srb) 2. sírból (Milleker 1893, 48. kép). Sötétkék üvegből pl. a nagyharsányi 60. sírban gyöngydrót-díszes, felhúzott lemezgömbös fülbevalóval (Papp 1962, XI. t. 3; Kiss 1983, 107), a csákberényi 356. sírban préselt, címer díszes, bizánci hatású, csuklós szerkezetű nagyszíjvéggel (László Gy. feldolgozás alatt álló feltárása), vagy színes gyöngyök között a Kiskőrös-Város alatti 126. sírból (László 1955, 134, Fig. 36).

[19] Pásztor A.: *A Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal előtti korai Keszthely-kultúrás temetkezések gyöngyleletei.* Kézirat.

[20] Megjegyzendő, hogy a gyöngyadatbázis ez idáig felgyűjtött, zömmel kora és közép avar kori gyöngyének mintegy 10%-a borostyán (kézirat lezárása: 2012. május 24.).

feltételezett fejedelmi központ, illetve a langobardok és a gepidák által lakott területeken volt leginkább jellemző (H. Tóth–Horváth 1992, 205–206).[21]

Ezüst lemezgömbök

A 692. *(3. kép 55)*, 881. és 915. sír gyöngysorába lapított gömb alakú, sima felületű lemezgömböt, a 692. sír vegyes összetételű nyakláncába pedig még két oldalán apró bordázott hengerekkel díszített, „galléros" lemezgömböt *(3. kép 8)* is fűztek.

Az ezüst lemezgyöngy az avar kori köznépi temetők korai fázisában megjelenő ékszerfajta (Cs. Sós 1995, 48–50). A szegvár-oromdűlői avar kori temető 13 sírjának gyöngysorát díszítették hasonló példányok.[22]

Rátétdíszes üveggyöngyök

A szegvár-oromdűlői szűrőkanalakat is tartalmazó sírok gyöngyeinek (176 db) 52,3%-a (92 db) rátétdíszes. A legtöbb díszítésvariációt a lapított gömb (73 db) formákon láthatjuk, ugyanakkor a különböző hengeres formák (9 db) mellett a kúpfélék (6 db) és iker lapított gömbös formák (4 db) néhány példánya is rátétes díszű.

A *3. táblázat*ban forma (típus) és díszítéseik (típusvariációk) szerint is csoportosítottuk a különböző formájú, rátétes gyöngyöket. Díszítéseik egy- és kétrétegű dudor, illetve vonal-, hurok- és hullámvonal-folyatott rátétdíszekkel kapcsolódva alkotnak típusváltozatokat.

Az egytagú lapított gömbös gyöngyökön találhatók a legváltozatosabb díszítésvariációk. A domináns díszítések között a legkedveltebbek az egyrétegű dudoros rátétek.

Háromdudoros rátétdíszű csak egy-egy egytagú, lapított gömbös példány az 554. (*2. kép 32*) és a 881. sírokból (Lőrinczy–Straub 2004, 316. 12. sz. gyöngy), míg 4 dudoros rátétdísz az 554.(1) és a 692.(2) sírban (*2. kép 34*, *3. kép 13*, *20*) szürkésfekete, fekete, sötétbarna alapon barna és fehér színekben fordult elő.

A 4 egyrétegű dudoros és hurokfolyatott rátétesek sötét vörösesbarna, barna, sötétbarna, fekete alapon fehér, szürkésfehér, okkersárga, barnás és okkersárga színnel a szűrőkanalas gyöngysorok legkedveltebb díszítésvariációi (A.[2], 554. [6], 704. [2], 881. [8] sír). E típus kiemelendő változata a 704. sír fekete alapon barnássárga és fehér színű, 4 egyrétegű dudoros és 2 hullámvonal-folyatott rátétes példánya *(2. kép 11)*.

Jellegzetes, hogy a szintén kedvelt 5 dudoros rátéteseknél már csak a sötét vörösesbarna, barna, sötétbarna, sötétszürke, fekete alapon fehér, szürkésfehér, sárgásfehér, világossárga, okkersárga, sárga és fehér, barnásfehér, szürkésfehér, okkersárga, fehér színekben variálódik az egyrétegű dudor és a hurokfolyatott rátétdísz (A. [2], 554. [10], 692. [1], 704. [1], 881. [1] sír).

A 6 dudoros, lapított gömbösöknél a variációk száma lecsökkent: sötétvörös, sötét vörösesbarna alapon okkersárga, világossárga és fehér színűek az egyrétegű dudor és hurokfolyatott rátétdíszek (554., 704. sír).

A 3 kétrétegű dudoros rátétes gyöngyök száma kevés, szürkésfekete, sötétbarna alapon kékesfehér+türkizkék, fehér+világoskék színű változatban fordulnak elő (692., 704. sír). Sötétbarna alapon 3 fehér+világoskék színű, kétrétegű dudoros és fehér hurokfolyatott rátétes csak a 692. sírból említhető *(3. kép 29)*.

A 4 kétrétegű dudoros (szemes) változatot jobban kedvelték. A vizsgált anyagban 10 példány sötét vörösesbarna, sötétbarna, világoskék, türkizkék, szürkésfekete, fekete alapon fehér+áttetsző türkizkék, fehér+-világoskék, fehér+kék, fehér+vörösesbarna, fehér+sötétbarna, fehér+fekete, szürkésfehér+türkizzöld színű rátétekkel variálódik (A(1), 554.(4), 692. (2), 704.(1), 881.(2) sír).

Ezek hurokfolyatott rátétes változatának 4 példánya az 554. és 881. sírból említhető: sötétvörös, sötét vörösesbarna alapon a 4 fehér+áttetsző kék, fehér+világoskék, fehér+sötétkék színű, kétrétegű dudor (szemes) fehér és okkersárga színű, négyszeres hurokfolyatásúak.

5 kétrétegű dudoros (szemes) és hurokfolyatott rátétesnek csak egy példánya látható sötétvörös alapon fehér+világoskék színekben.

A lapított gömbös, vonal- és hurokfolyatott rátétdíszeseket ritkán fűzték fel: sötét vörösesbarna alapon az egy vonalfolyatás és négyszeres hurokfolyatás fehér és sárga színben, az okkersárga alapon 4 vonalfolyatás sötétzöld színben, illetve a sötétvörös alapon négy-

[21] A gyöngyadatbázisból említhető párhuzamok: Téglalap átmetszetű, hosszú hasáb alakú: Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal 1967/97. (3), 1999/12., 1966/45. sír (Müller 1999, 164, 177, 8. kép 97. 2, 159–160, 174. 5. kép 45. 5; Müller 2010, Taf. 82. 12, 17; KBM Ltsz. 71.67.1., 2001.9.1., 71.32.5.); Keszthely-Fenékpuszta, Horreum 6., 9., 13. (2), 29. és 30. (4) sír; Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő 123. sír (KBM Ltsz. 2001.129.3.); Mélykút-Sáncdűlő 29. sír (7); Szegvár-Oromdűlő 1. (2), 130., 196., 293., 628., 717., 761. sír (Pásztor 1995, B. 3.2), 870. (2), 887., 968. sír; Budakalász-Dunapart 349., 759. sír (Pásztor–Vida 1991, 242; Pásztor 1995, 91, II. t. B5); Deszk G 53. sír; Szekszárd-Bogyiszlói út 546., 655., 713. sír (Pásztor 2001, 138); Tiszavasvári-Koldusdomb 18. sír (Pásztor 1997, 190, 196, 193, I. t. 20.1–2). Négyzetes átmetszetű, rövid hasáb alakú: Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal 1967/97. sír (Müller 2010, Taf. 41, 11); Szekszárd-Bogyiszlói út 654. sír (Pásztor 2001, 143). Mag alakú: Keszthely-Fenékpuszta, Déli erődfal 1999/40. sír (Müller 2010, Taf. 85. 40, 17, 19); Keszthely-Fenékpuszta, Horreum 14. sír (3) (Ltsz. 2001.28.5.); Keszthely-Sörkert 39. sír (Kovrig 1960, 143, 7. kép; 154, 17. kép 12); Szegvár-Oromdűlő 870., 968. sír; Békéscsaba-Repülőtér női sír (Garam 1992, 139).

[22] A szegvár-oromdűlői avar kori temetőből ez idáig a 89. (1), 349. (8), 555. (5), 692. (2), 714. (8), 730. (23), 866. (1), 870. (1), 881. (1), 888. (1), 890. (26), 898. (1), 915. (1) és 923. (1) sírból említhetők a gyöngysorok közé fűzött ezüst lemezgömbök. Közülük a 349. (2), 692. (1), 866. (1) sírban volt „galléros" példány is.

szeres hurokfolyatás fehér színben az 554. sír gyöngysoráról említhető egy-egy példányban.

Az iker lapított gömbösöknél jóval kevesebb a típusváltozat. A 4 és 5 dudoros és hurokfolyatott rátétesek fekete, illetve sötét vörösesbarna alapon fehér, fehér+okkersárga, fehér+fehér színű változatban mutatkoznak egy-egy példányban (881., 554. sír).

Az avar szemesgyöngyök számtalannak tűnő variációja, a formák és a méretek változásával 6 féle alapmintát követ: dudoros, kétrétegű dudoros (szemes), három rétegű dudoros (pávaszemes), vonalfolyatott, hurokfolyatott (egymást keresztező hullámvonalak), hullámvonalban folyatott és hullámvonalkötegben folyatott díszek variálódásával és a színek legkülönfélébb változataival együttesen jött létre az a szín-, minta- és formagazdagság, amely meghatározóan jellemezte több mint egy évszázadon keresztül az avarok által érintett területek gyöngydivatját. A „szemes gyöngyök" olyan hosszan élő ékszertípusok, amelyeknek kronológiai besorolása jelentősen függ a velük együtt előkerült tárgyak lelethorizontjától (Pásztor 1995, 73–74; Pásztor 1996, 48).

Ezt a díszítés- és színbeli változatosságot figyelhettük meg a szegvár-oromdűlői szűrőkanalakat is tartalmazó kora avar kori sírok gyöngysorainál is. Korhatározó értékük önmagukban nehezen pontosítható.

A szűrőkanalas leletegyüttesek gyöngysorain az egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes gyöngyök méretei sajátos képet mutatnak, hiszen a dudoros és a kétrétegű dudoros rátétesek esetében is az 1 cm-nél nagyobb átmérőjű példányok vannak többségben *(3. táblázat)*. Az eddigi elemzések eredményei azt mutatják, hogy a rátétdíszes üveggyöngyök 1 cm-nél kisebb átlagos átmérői a 7. század közepe után keltezhető gyöngysoroknál csökkenő méreteket mutatnak (Pásztor 1996, 48, 3. j, 81, 3. táblázat; Pásztor 2001, 140–141). Ezzel szemben a szegvári szűrőkanalakat is tartalmazó leletegyüttesek rátétdíszes gyöngyeinél ez a csökkenő tendencia nem mutatható ki, itt magas a nagyobb méretű gyöngyök számaránya. Ez arra utal, hogy az elemzett rátétdíszes gyöngyleletek főleg a kora avar kori emlékekhez köthetők.

A hosszú hengeres formáknál háromszoros, öt- és hatszoros hurokfolyatott rátétek láthatóak (134.[1], 126. [1] sír). Kivétel az 554. sír sötét szürkésbarna alapon 5 fehér színű, egyrétegű dudor és 2 fehér színű vonalfolyatott rátétdíszes példánya.

A rövid hengereseknél az egyrétegű dudoros, vonal- és hurokfolyatott rátétes változatok mellett a kétrétegű dudoros rátétek is megtalálhatók a 881. sírban.

A csonkakúp formájú rátétesek selejtes lapított gömbös változatok: szürkésfekete alapon 4 sötétvörös+fehér színű, kétrétegű dudoros (szemes) (554. sír) és feketésbarna alapon 4 fehér+áttetsző világoskék színű, kétrétegű dudoros (szemes) és négyszeres szürkéssárga hurokfolyatott rátétes (881. sír) példányok.

A teljes gyöngyadatbázisban is ritkák a 134. sír hosszú és rövid, bikónikus, rátétdíszes gyöngyei, amelyek sötét vörösesbarna alapon négyszeres hullámvonal-folyatott és vonalfolyatott, illetve 2 négyszeres hullámvonal-folyatott rátétdíszűek *(1. kép 3, 20, 24, 26)*.

Az avar kori gyöngyfüzéreken nem gyakori a hurokfolyatott, hullámvonal-folyatott rátétes gyöngytípus. Meroving kori közeli párhuzamát a schtrezheimi temetőből (Koch 1977, 207, Gr. 420, Gr. 445, Farbtaf. 3, 35.2), lapított gömbös változatát pl. a csákberényi 104. sírból említhetjük (Pásztor 1996, 5. színes tábla 37.1). Többségük sötétvörös, vörösesbarna, ritkábban barna testű felületen vonal-, hurok- vagy/és hullámvonal-folyatott rátétdíszes. Ez a gyöngy-csoport leginkább a 6. század végétől a 7. század 1. fele/2. harmada időszakának színes láncain bukkan fel (Pásztor 1995, 75; Pásztor 1996, 46–47, 5. színes tábla 31–37). A kora avar kori emlékek között feltehetően nyugat-európai, frank, alemann műhelyekből származó kereskedelmi áruként jelentek meg.[23] A legjobb korai analógiáit a meroving-kultúrkörből, a 6. század 2. fele/7. század eleje időszakából említhetjük (Koch 1977, Farbtaf. 3. 34.5, 34.11–12; Koch 1997, Taf. 9. 32.24).

Az eddig vizsgált avar kori temetők emlékanyagát összehasonlítva (Pásztor 2001, 141–142) megállapítható, hogy a rátétes gyöngyökön ezek a díszítőelemek többnyire másodlagos díszítésként jelennek meg. Ezért is figyelemre méltó, hogy a szűrőkanalas leletegyüttesekben — pl. a Deszk D 170. (Lőrinczy–Straub 2003, 2. kép 2), Szegvár 126., 134. sírban *(2. kép 1–2)* — a hurokfolyatott díszűek hangsúlyos szerepet a díszítetlen hengeresek társaságában kaptak. E gyöngysorok összetétele sajátos, eltér a Kárpát-medencei kora avar kori általános, többnyire az ún. szemesgyöngyökből álló nyakláncok divatjától.[24] Csekély számú előfordulásuk azt a feltételezést erősíti, hogy e könnyen szállítható, apró ékszerek kereskedelmi áruként juthattak el az avarok által érintett távolabbi területekre is.[25]

[23] Pl. Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő 100a sír (Müller 2002, Taf. 6. 2).

[24] Szűrőkanalakat és kora avar kori gyöngyöket is tartalmazó sírok pl. Deszk T (Ördögh) 3. sír, Gyula-Dobos I. u., Körösladány-Dózsa Tsz, Fazekas-tanya (Lőrinczy–Straub 2003, 3. kép 1–4; Lőrinczy 1998, 11. kép 2; Juhász 1973, 11, 7. kép).

[25] A folyatott, hurok-, hullám- és sűrű hullámvonal folyatott rátétdíszes üveggyöngyökről bővebben, a Szekszárd-Bogyiszlói úti gyöngyleletek kapcsán lásd Pásztor 2001, 141–142.

A SZEGVÁRI SZŰRŐKANALAS SÍROK GYÖNGYSORAINAK CSOPORTOSÍTÁSA ÉS KRONOLÓGIAI HELYZETE

Formailag és összetételük alapján a gyöngysorok között két csoportot különböztető meg:

1. Rövid színes gyöngysorok
   - *1a* Rátétdíszes gyöngyök nélküli, rövid sorok
   - *1b* Rövid gyöngysorok egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes üveggyöngyökkel
2. Hosszabb, többségében egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes üveggyöngysorok.

Rátétdíszes gyöngyök nélküli rövid nyakláncok

A 126. sír rövid füzérét a késő római, késő antik tradicionális formák — a zöld színű, fényáteresztő lapított gömb, rövid és hosszú hengeres, monokróm típusok és a hatszög átmetszetű, hasábos példány mellett egy barna alapon hatszoros fehér színű hurokfolyatott rátétes opak és egy fehér alapon világoskék, ötszörös hurokfolyatott rátétdíszes opak üveggyöngy — alkotják *(1. kép 1–6)*. Ez utóbbiak a gyöngysor kronológiai besorolását is meghatározzák. A barna-fehér rátétes példány egyik legjobb Kárpát-medencei párhuzamát a csákberényi 349. és 300. sírból (Pásztor 1996, 5. színes tábla 35.5–6) említhetjük, amelynek alapján a 129. sír lánca a 7. század 1. fele/2. harmada/közepére keltezhető (Koch 1977, Perlen Gruppe 34, Farbtaf. 34, 5–6, 207).[26]

A 915. gyermeksír rövid gyöngysorát az előzőhöz hasonlóan késő antik, késő római kori tradicionális formákból állították össze. A monokróm hengeres és hasábos formák azonban kevés kronológiai fogódzót nyújtanak *(1. kép 7–12)*. A gyöngysorhoz tartozhatott egy (elporladt) ezüst lemezgömb is. Együttesen a gyöngysor csak tágabb értelemben keltezhető a 6. század 3. harmada–7. század 1. fele közötti időszakra.

A 126. és a 915. sír 4–5 éves kisgyerek halottjainak nyakdíszéhez tartozhattak a rövid gyöngysorokba fűzött piperekészletek. Nem valószínű, hogy mindennap viselték volna a púder szitálására, ecsetelésére szolgáló (Lőrinczy–Straub 2005, 129) tárgyakat. Feltehetően az ünnepi öltözékükhöz tartozhatott, amelyeket az eltemetésükkor az egymáshoz nagyon hasonló összetételű nyakláncaikra fűzve tettek a kis halottak nyakába.

Kronológiailag szintén nehezen behatárolható a 870. sír fiatal női halottjának nyaklánca *(1. kép 38–43)*, amely csak tágabb időhatárok között keltezhető a kora avarkorra. Olyan hasábos és magformára csiszolt borostyánokból áll, amelyeket a késő antik jellegű nyakláncokon, vagy a Kárpát-medencei gepida és langobard kori, köznépi öltözékeknél is megtalálunk (Pásztor 2011, 5, 21–22. j).[27] Az általam vizsgált hazai párhuzamok közül a legtöbb kora avar kori borostyángyöngyöt a Keszthely-Fenékpuszta, horreumi (6., 9., 12–14. és 17. sír; Vida 2011, 421, 426–427, 429, 432, Taf 3. 6–8, Taf. 8. 5, Taf 9. 8, Taf. 11. 3, Taf. 14. 8.; Pásztor 2011, 242, 1–2. táblázat), a Szekszárd-Bogyiszlói úti (Pásztor 2001, 138) és a szegvár-oromdűlői[28] temetőkből említhetjük. Mind a három lelőhely kora avar kori gyöngysorai a korabeli késő római–késő antik–kora-bizánci és a meroving kori germán nyakláncok között kimutatható kereskedelmi kapcsolatok viseleti divatban megjelenő emlékei.

A 134. sír gyöngysorát szintén a rövid nyakdíszekhez csoportosítottuk. A különböző, zömmel sárga és kék színű, gömbös, sötétvörös színű, hengeres és fehér, világoszöld és fekete színű, bikónikus, monokróm formák a lecsiszolt sarkú karneol és a hurok-, hullámvonal-folyatott rátétdíszes hengeres és bikónikus típusok a gyöngysor keltező értékű darabjai *(1. kép 3, 13–27)*. A fiatal nőt bizánci divat szerint rekeszdíszes ruhakapcsokkal összetűzött ruházatban, nagygyöngycsüngős ezüst fülbevalópárral, kevert összetételű gyöngyfüzérrel ékszerezték fel, övére bronz, lemezes piperekanalát fűzték.

A késő római hagyományokat hordozó monokróm gyöngytípusokból a nyugati germán műhelyhagyományú, rátétdíszes gyöngyfajtákkal kialakított, kevert összetételű gyöngysor a 7. század 2–3. negyede időszakára keltezi a sírt. Ezt az időrendiséget erősítik a nagygyöngycsüngős fülbevaló- és a mellboglár-párjának kronológiai besorolása is (Szabó 1965, 48. 70. j.; Balogh 2000, 226).

Rövid gyöngysorok egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes üveggyöngyökkel

A 704. és az A. sír rövid nyakláncait soroltuk ide. Nagyon hasonló az összetételük, azonban pontos kronológiai támpontot nem adnak. A kora avar kori, ún. szemes gyöngyök általánosan és széles körben elterjedt példányait fűzték fel ezekbe a sorokba *(2. kép 2–6, 7–13)*. Az A. sír női halottját olyan aranyozott ezüst lemezes, háromkaréjos pártaveretek ékesítették, amelyek alapján a sír leletegyüttese a 7. század 2. negyede–2. harmada időszakára keltezhető (Lőrinczy–Straub 2005, 127–128, 1. kép 16–17).

[26] Már az 525–526 utáni időszakban megjelenik ez a típus (Stufe 1–2) és tovább él a 7. század elején is (Stufe 3–4) (Siegmund 1998, Taf 1. 32.6–32.7, 68, 63. Komb. Gruppen E–F; Sasse–Theunne 1996, Weingarten, Beilage 2, 40).

[27] Pl. Tác-Gorsium 33/1984. sír hasábos borostyán gyöngyei.

[28] Pl. Szegvár-Oromdűlő 333., 717., 730, 870., 887. és 968. sír hasábos gyöngyei.

Hosszabb, többségében egy- és kétrétegű dudoros rátétdíszes üveggyöngysorok

A 881. (Lőrinczy–Straub 2044, 315–317) és az 554. sír *(2. kép 14–48)* ékszerezettsége és ruhaviselete is hasonlít egymásra. Mindkét sírban az ezüst nagylemezgömbös fülbevalópárral felékszerezett fiatal női halott mellkasára helyezhették a piperekészletet. Gyöngysoraikat hosszú életű (Pásztor 2008, 322, Tab. 2), kora avar kori, változatos díszítésű — egy- és kétrétegű dudoros és hurokfolyatott, folyatott rátétes — opak üveggyöngyökből állították össze. A láncot még egy-egy világoszöld színű, négyzetes átmetszetű, hosszú hasáb, négyzetes átmetszetű lecsapott sarkú, hosszú hasáb, téglalap átmetszetű hosszú hasáb és lapított gömb alakú, ezüst lemezes gyöngy is tarkítja. Ez utóbbiak meghatározó kronológiai érték nélküli példányok, amelyek a 6. század 3. harmada–7. század 1. fele időszakában a gyöngysorok jellegzetes kísérőgyöngyei.

A 692. sír vegyes összetételű hosszabb gyöngysorának *(3. kép 1–55)* jelentős hányadát a késő római kori műhelyhagyományú, kisebb-nagyobb méretű, sárga, türkizkék, barna és vörösesbarna színű egytagú, monochrom gyöngyök alkotják. Ezek olyan gyöngyfajták, amelyek a nyugati germán, illetve a langobard és gepida gyöngysorokon ugyanúgy megjelennek, mint a kora avar koriakon *(3. kép 1–2, 4–6, 10–12, 14–17, 21–26, 28, 30, 32–34, 36–47, 49–52, 54).*

Hasonlóan késő római hagyományú és nyugati germán előzményekből táplálkozik a vörösesbarna színű, bikónikus alakú kísérőgyöngy is *(3. kép 7).* Ez a gyöngytípus kísérőgyöngyként és önálló láncot is alkotva a 6. század 2. felétől, a 7. század folyamán rendszeresen felbukkan az avar kori nyakláncokon.

Keltező értékű a világos türkizkék színű, kétszeresen összetett lapított gömb alakú példány. 2–3–4–5-szörös változatai a 7. század 2. negyede–2. harmadában a csövecskés gömbös és a korai dinnyemag alakú üveggyöngyökkel azonos időben tűntek fel a nyakláncokon *(3. kép 47).*

A 692. sír gyöngysorába egy téglalap átmetszetű, lecsiszolt sarkú, hosszú hasáb alakú karneolt is fűztek *(3. kép 48).* Ez a gyöngyfajta szintén késő római előzményekre tekint vissza, amelynek kedveltsége évszázadokon keresztül többször megújult. Az avar kori nyakláncokon egy új korszak divatjának beköszöntét jelezve a 7. század közepétől már gyakrabban jelentek meg.

A gyöngysort a hosszabb életű ezüst lemezgömbös példányok *(3. kép 8, 55)* mellett különböző rátétdíszes, lapított gömbös opak üveggyöngyök is tarkítják *(3. kép 13, 18, 20, 27, 29, 35).* Közülük a 3 db kétrétegű dudoros és háromszoros hurokfolyatott rátétdíszes opak üveggyöngy az avar kori gyöngyök azon nagy családjába tartozik, amelyek már a legkorábbra keltezhető avar leletek között is megjelentek, és amelyek még a 7. század közepén–2. harmadában is továbbéltek (Pásztor 2011, 236, 7–8. j).[29]

Mindezek ismeretében a kétszeresen összetett, lapított gömbös és a hasábos karneol gyöngyök keltező értékének figyelembe vételével a 692. sírt a vegyes összetételű nyaklánca alapján — a 134. és 881. síréhoz hasonlóan (*1. kép 3, 2. kép 1;* Lőrinczy–Straub 2004, 315–317. 3. kép 1–55) — a 7. század 2–3. negyede közötti időszakra datálhatjuk.

Összefoglalás

A szűrőkanalak tipológiai és tipokronológiai besorolásával kialakított kronológiai rendje (Lőrinczy–Straub 2005, 1. táblázat) az elemzett gyöngysorok alapján is pontosíthatóvá vált. Megállapítható, hogy a szegvári szűrőkanalas és gyöngyös sírok semmiképpen sem köthetők a honfoglaló avarság emlékanyagához. A Kárpát-medencei szűrőkanalak négyféle típusvariációjához (A–D) hasonlóan (Lőrinczy–Straub 2005, 130–131) az elemzett gyöngysorok több esetben is kronológiailag fedték egymást. Amíg az 554., 704., 870., 915. és A. sír füzéreit a 6. század 3. harmada–7. század 1. fele/2. harmada közé keltezhető, hosszú életű gyöngytípusokból fűzték fel, addig a 126., a 134., a 692. és a 881. sír láncait már a 7. század 2–3. negyede közötti időszak divatjának megfelelően állították össze.

[29] Pl. Keszthely-Fenékpuszta, Horreum 5. sír (Pásztor 2011, 244, 1. kép 2).

IRODALOM

Forrás

Id. Plinius: *Természetrajz az ásványokról és a művészetekről*. C. PLINII SECUNDI NATURALIS HISTORIA XXXIV–XXXVII. Ford.: Darab Á. – Gesztelyi T. Budapest 2001.

ALFÖLDI 1957: R. Alföldi, M.: Schmucksachen. In: R. Alföldi, M. – Barkóczi, L. – Fitz, J. – Sz. Póczy, K. – Radnóti, A. – Salamon, Á. – Sági, K. – Szilágyi, J. – B. Vágó, E.: *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Archaeologia Hungarica 36. Budapest 1957, 399–476.

BALOGH 2000: Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárok. — Die awarenzeitlichen gepreβten blechernen Agrafen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 219–235.

BARKÓCZI 1968: Barkóczi, L.: A 6th century Cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1968) 275–311.

BÓNA 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest 1991.

BUORA–GÖMÖRI 1994: Buora, M. – Gömöri J.: *Római Borostyánkövek Aquileiából és Scarbantiából a Civici Musei, Udine és a Soproni Múzeum gyűjteményéből. — Römische Bernsteinfunde aus Aquileia und Scarbantia von der Sammlungen der Museen in Udine und Sopron*. Kiállításvezető. Sopron [é.n.].

CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*. Budapest 1961.

SÁGI 1964: Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964) 359–408.

ČILINSKÁ 1975: Čilinská, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 23 (1975) 63–96.

ČILINSKÁ 1976: Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld Nové Zámky*. Archaeologica Slovaca Fontes 7. Bratislava 1976.

DAIM 1996: Daim, F.: Das awarische Gräberfeld von Zillingtal, Burgenland. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 417–424.

GARAM 1992: Garam, É.: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: *Awarenforshungen* I. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 135–250.

GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Eds.: Garam, É. – Vida, T. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.

GARAM 2005: Garam É.: Avar kori női fejdíszek. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 169–181.

IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006: Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migration*. Collège de France – CNRS, Monographies 22. Paris 2006.

JUHÁSZ 1973: T. Juhász I.: Néhány Békés megyei avarkori leletről. — Some Avar-age Finds in the County of Békés. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1973) 99–115.

KATZAMEYER 1997: Katzameyer, T.: Verbreitungsbilder ausgewählter Perlentypen des Fühmittelalters in Süd- und Westdeutschland. In: *Perlen. Atchäologie, Techniken, Analysen*. Hrsg.: von Freeden, U. – Wieczorek, A. Bonn 1997, 149–160.

KISS 1983: Kiss G.: Egy avarkori fülbevalótípusról. **—** Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1983) 100–112.

KISS 1977: Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Budapest 1977.

KOCH 1977: Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim I–II*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/13. Berlin 1977.

KOCH 1982: Koch, U.: *Die fränkischen Gräberfelder von Bargen u. Berghausen in Nordbaden*. Stuttgart 1982.

KOCH 1990: Koch, U.: *Das frankische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis*. Stuttgart 1990.

KOCH 1997: Koch, U.: Polychrome Perlen in Württemberg/ Nordbaden. In: *Perlen. Atchäologie, Techniken, Analysen*. Hrsg.: von Freeden, U. – Wieczorek, A. Bonn 1997, 143–148.

KOVRIG 1960: Kovrig I.: Újabb kutatások a keszthelyi avar kori temetőben. **—** Neue Forschungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 136–160.

KOVRIG 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.

I LONGOBARDI 1990: *I Longobardi*. Cura di: Menis, G. C. Milano 1990.

LÁSZLÓ 1955 László, Gy.: *Études archéologiques sur l' histoire de la societé des avares*. Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.

LŐRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpátmedencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiβ. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.

LŐRINCZY–STRAUB 2003: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel I. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 171–187.

LŐRINCZY–STRAUB 2004: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez II. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 305–337.

LŐRINCZY–STRAUB 2005: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11 (2005) 123–141.

MILLEKER 1893: Milleker B.: Szerb-keresztúri őstelep (Torontál m.) *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 300–305.

MÜLLER 1996: Müller, R.: Die Keszthely-kultur. In: *Reitervölker aus Osten. Hunnen + Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 265–274.

MÜLLER 1999: Müller R.: Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt (1963–1967). *Zalai Múzeum* 9 (1999) 153–179.

MÜLLER 2002: Müller, R.: Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit. **—** Fenékpuszta népessége a korai avarkorban. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 93–101.

MÜLLER 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2010.

B. NAGY 2003: B. Nagy K.: *A Székkutas-Kápolnadűlői avar temető.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003.

NAGY 2007: Nagy M.: Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről. **—** Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest. *Budapest Régiségei* 40 (2006 [2007]) 95–155.

NAGY 2012: Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból. — Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda/Aquincum. In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. — Thesaurus avarorum. Archaeological studies in honour of Éva Garam*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.

PAPP 1962: Papp L.: A bolyi avarkori temető I. **—** Der awarenzeitliche Friedhof von Boly. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962, 163–193.

PÁSZTOR 1993: Pásztor A. – Vida T.: Bizánci éremleletes sír Budakalászról. — Grave from Budakalász with a Byzantine Coin Find. *Studia Comitatensia* 22 (1991 [1993]) 241–253.

PÁSZTOR 1995: Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. — Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 69–92.

PÁSZTOR 1996: Pásztor A.: A Csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. — The Typochronological Examination of the Bead Finds of the Csákberény-Orondpuszta Cemetery from the Avar Period. *Savaria Pars Archaeologica* 22/3 (1992–1995 [1996]) 37–83.

PÁSZTOR 1996a: Pásztor A.: A magyarországi kora és közép avar kori gyöngyök tipológiai vizsgálata. — Untersuchung der früh- und mittelawarenzeitlichen Perlen aus Ungarn. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 195–220.

PÁSZTOR 1997: Pásztor A.: A tiszavasvári-koldusdombi avar kori temető gyöngyleleteiről. **—** Über die Perlenfunde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Tiszavasvári-Koldusdomb. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 37–38 (1995–1996 [1997]) 189–203.

PÁSZTOR 1997a: Pásztor, A.: Typologische Untersuchung der früh- und mittel-awarenzeitlichen Perlen aus Ungarn. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November. 1994*. Hrsg.: von Freeden, U. – Wieczorek, A. Kolloquien zur Ur- und Frühgeschichte 1. Bonn 1997. 213–230.

PÁSZTOR 2001: Pásztor A.: A Szekszárd-Bogyiszló úti avar kori temető gyöngyleletei. — Die Perlenfunde des Gräberfeldes an der Strasse Szekszárd Bogyiszló. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 23 (2001) 115–160.

PÁSZTOR 2003: Pásztor A.: A székkutas-kápolnadűlői avar kori temető gyöngyleletei. — Die Perlen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő. In: B. Nagy K.: *A Székkutas-Kápolnadűlői avar temető.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1, Szeged 2003, 331–370.

PÁSZTOR 2008: Pásztor, A.: Ergebnisse der typochronologischen Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunde in Ungarn. Perlentracht in der Früh- und Mittelawarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008) 307–324.

PÁSZTOR 2010: Pásztor, A.: Die Perlenfunde aus den Gräbern der Keszthely-Kultur in der Nekropole vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2010, 349–362.

PÁSZTOR 2011: Pásztor, A.: Auswertung der Perlen aus dem Gräberfeld Keszthely-Fenékpuszta, Horreum. Beitrag in: Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der innerfestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2011, 438–442.

PÁSZTOR 2011a: Pásztor A.: A Keszthely-Fenékpuszta, Horreum melletti temető gyöngyleleteiről. — Perlenfunde aus dem Horreum-Gräberfeld Keszthely-Fenékpuszta. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 235–244.

PREDA 1980: Preda, C.: *Callatis Necropola romano-bizantina*. Bucuresti 1980.

RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prag 1931.

SALAMON–ERDÉLYI 1971: Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfelder von Környe*. Studia Archaeologica 5. Budapest 1971.

SASSE–THEUNE 1996: von Sasse, B. – Theune, C.: Perlen als Leittypen der Merowingerzeit. Mit einem Exkurs von Werner Vach. *Germania* 74 (1996) 187–231.

SCHUMANN 2004: Schumann, W.: *Drágakő Biblia. A világ összes drágaköve és ékköve egy kötetben 1500 kő színes fényképével*. Budapest 2004.

SIEGMUND 1998: Siegmund, F.: *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und Kreis Heinsberg mit einem Beitrag v. U. Jux*. Köln–Bonn 1998.

SZABÓ 1965: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avakori emlékanyaga I. Koraavarkori sírleletek Tarnamérárol. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I.

Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra. *Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1965) 29–71.

Szabó 1975: Szabó, J. Gy.: The Pilismarót Cemetery. In: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (576–829) in Hungary* 1. Budapest 1975, 241–282.

Tempelmann-Mączyńska 1985: Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum.* Mainz 1985.

B. Tóth 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntéglaégetőn. — Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntéglaégető. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60, Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–308.

Vaday 1989: Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18 (1989) 99–106.

Vida 2011: Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätschforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/ Westf. 2011, 397–456.

BEADS FROM THE BURIALS WITH STRAINER-SPOONS OF THE AVAR PERIOD CEMETERY AT SZEGVÁR-OROMDŰLŐ

The assessment and classification of the beads recovered from burials containing strainer-spoons and toiletry sets in the Early Avar cemetery of Szegvár-Oromdűlő has been completed, alongside the identification of the fabric, form and type of the beads as well as the determination of the main types and their variants, and a more precise determination of their chronological position. These finds were all accessories of the costume worn by children (Graves 126, 915, 704, 692 and 870) and young females (Graves 881, 554, 134 and 870) *(Table 2).* The 176 analysed beads were strung into both shorter necklaces made up of a few pieces and longer necklaces.

The chronological sequence based on the typological and typochronological ordering of the strainer-spoons *(Fig. 3)* and the results of the bead analysis indicate that the Szegvár burials containing strainer-spoons and beads cannot be associated with the earliest Avar groups. Similarly to the type variants of the strainer-spoons of the Carpathian Basin (A–D), the analysed bead necklaces often overlapped chronologically. The bead necklaces from Graves 554, 704, 870, 915 and A could be assigned to the period between the last third of the 6th century and first half or second third of the 7th century, and were strung of beads that remained popular and were worn for a long time, while the necklaces from Graves 126, 134, 692 and 881 were assembled from beads reflecting the fashion of the second and final third of the 7th century.

1. táblázat. A síregyüttesekben lévő gyöngytípusok anyag és forma szerint
Table 1. The bead-types from the grave finds according to material and form

anyag	*I–II.: gömbfélék*	*III. hengeresek*	*V. kúpfélék*	*VII. négyoldalú szabályos hasáb-formák*	*VIII. szabályos, nem négy-szög átmet-szetű hasáb formák*	*IX. nem egyen-lő oldalú három-szög átmetszetű rövid hasáb*	*X. négyolda-lú, lecsa-pott sarkú hasáb formák*	*XI. mag alakúak*	*összes (db)*	*%*
Üveg	●	–	–	–	–	–	–	–	122	69,3
	–	●	–	–	–	–	–	–	21	11,9
	–	–	●	–	–	–	–	–	10	5,7
	–	–	–	●	–	–	–	–	4	2,3
	–	–	–	–	●	–	–	–	4	2,3
	–	–	–	–	–	–	●	–	2	1,1
Ezüst	n	–	–	–	–	–	–	–	4	2,3
Borostyán	–	–	–	●	●	●	–	●	6	3,4
Karneol	–	–	–	–	–	–	●	–	3	1,7
Összes									176	100

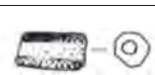
	sír-szám	*halott neme*	*sír jellege*	*gyöngy (db)*	*melléklet*	*állat melléklet*	*a gyöngy előkerülési helye*	*a szűrőka-nál előkerü-lési helye*	*irodalom*
1.	A	?	szórvány	5	2 db aranyozott ezüst háromkaréjos pártaveret; bronz szűrőkanál	–	–	–	Lőrinczy–Straub 2005, 123–124, 139. 1. kép 3–9.
2.	126.	4–5 éves	padmaly	6	7–8 db vas lánc-szem, ezüstözött bronzhenger és szűrőkanál; kézzel formált edény	szarvasmarha koponya és -láb; juh koponya és - farokcsont; állatbőr	állkapocs körül	bal felkar belső olda-lánál	Lőrinczy–Straub 2004, 306–307, 324. 5. kép 2–8.
3.	134.	nő 25–30 éves	fülke és koporsó	25	nagygyöngycsüngős ezüst fülbevalópár; aranyozott bronz préselt mellboglár-pár; trapéz alakú vascsat; téglalap alakú vascsat; bronz lemezes szűrőkanál; vaskés; hosszúkés	3 szarvasmarha koponya és lábcsontok; juh keresztcsont	jobb kulcs-csont és a koponya között	jobb comb-csont mel-lett	Lőrinczy–Straub 2004, 307–309, 326. 7. kép 3–27.
4.	554.	nő 18–22 éves	fülke	35	ezüst nagylemez-gömbös fülbevaló-pár; trapéz alakú vascsat; ezüstözött bronz szűrőkanál; vascsipesz; textil; bronzlemez; orsó-karika	szarvasmarha koponya és lábvégek, 3 db juhkoponya és lábbvégek és állatbőr	*in situ* állkapocs jobb oldala alatt és a fül-bevaló mellől	bal alkar helyén	Lőrinczy–Straub 2004, 309–311, 329. 10. kép 1–35.

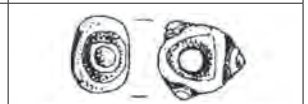
2. táblázat. A szűrőkanalas sírleletek összefoglaló táblázata
Table 2. Summary table of the graves with strainer-spoons

	sír-szám	*halott neme*	*sír jellege*	*gyöngy (db)*	*melléklet*	*állat melléklet*	*a gyöngy előkerülési helye*	*a szűrőkanál előkerülési helye*	*irodalom*
5.	692.	13–14 éves	fülke és koporsó	56	granulált ezüst nagylemezgömbös fülbevalópár; négyszög alakú vascsat töredéke; ezüstözött bronz szűrőkanál; orsógomb; kézzel formált tölcséres peremű edény	szarvasmarha koponya és -lábcsontok; 3 db juh koponya és -lábvégek; 1 db fiatal juh csontváz	koponya jobb oldala, ill. jobb karcsont és gerinc-oszlop között	lábfejek helye előtt	Lőrinczy–Straub 2004, 311–314, 330. 11. kép 3–57.
6.	704.	Inf. I.	akna	7	ónozott bronz szűrőkanál	részleges juh	fogak elől	bal medence-lapát helyén	Lőrinczy–Straub 2005, 123, 139. 1. kép 11–15.
7.	870.	25–30 éves	fülke és koporsó	6	ezüst nagylemez-gömbös fülbeva-lópár; fülkarika; 2 db ezüst lemezes háromszög ala-kú, átfúrt csüngő; bronz szűrőkanál; négyzetes vascsat; poncolt tarsoly-zár; orsógomb; vaskés; korongolt, szűkülő nya-kú edény fekete agyagmázzal; vas huzaltöredék	részleges állatok: 4 ló, 1 szarvasmar-ha, 3 juh: koponya és lábvégek; össze-göngyölt állatbőr	állkapocs körül	lókoponyák közül	Lőrinczy–Straub 2004, 314–315, 334. 15. kép 3–8.
8.	881.	15–22 éves	akna	29	bronz karikapár; ezüst nagylemez-gömbös fülbevaló; bronztubus és szervesanyag; bronz szűrőka-nál; bronzhenger; téglalap és trapéz alakú vascsat	2 részleges juh	állkapocs körül	állkapocs és felkarcson-tok között	Lőrinczy–Straub 2004, 315–317, 335. 16. kép 6.
9.	915.	4–5 éves (kis-lány)	pad-maly	7	bronztubus; bronz szűrőka-nál; bronzkanál; bronzhenger	–	fej körül	bal alkar belső oldalánál	Lőrinczy–Straub 2004, 317, 336. 17. kép 2–7.

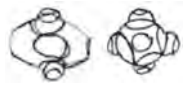
3. táblázat. A gyöngytípusok összefoglaló táblázata
Table 3. Summary table of the bead types

	forma/anyag		*kód: típus / típus-variáció*	*forma*	*alapszín*	*díszítés, rátétdíszek*	*rátétdíszek színei*	*méret (cm)*	*sírszám*	*gyöngy db*
1.		díszítetlen egy- és kéttagú gömbösök	I.04.1/00	lapított gömb	áttetsző: színtelen, világoszöld, barnássárga	–	–	h1: 0,8; átm1: 1,1; furat átm1: 0,35; h2: 0,5; átm2: 1,22; furat átm2: 0,2; h3: 0,32; átm3: 0,65; furat átm3: 0,32	126.,134., 692.	3
2.			I.04.1/00	lapított gömb	opak: okkersárga, vörösesbarna, barna, kék, türkizkék, világos türkizkék	–	–	h.: 0,2–0,82; átm.: 0,5–1,3; furat átm.: 0,15–0,4	134., 692.	49
3.			I.04.2/00	kétszeresen összetett, lapított gömb	opak világos türkizkék	–	–	h1: 0,3; átm1: 0,6; furat átm1: 0,28; h2: 0,4; átm2: 0,65; furat átm2: 0,3	692.	2
4.			I.07.1/00	köles méretű, lapított gömb	opak okkersárga	–	–	h.: 0,2; átm.: 0,4; furat átm.: 0,1–0,15	134.	1
5.			I.07.2/00	kétszeresen összetett, köles méretű, lapított gömb	opak okkersárga	–	–	h.: 0,5; átm.: 0,4; furat átm.: 0,2	134.	1
6.			I.10.1/00	gyűrű alakú	opak világos türkizkék, világos sárga	–	–	h.: 0,25–0,4; átm.: 0,5–0,8; furat átm.: 0,22–0,4	692.	3
7.		díszítetlen hengeresek	III.01.1/00	hosszú henger	áttetsző világos-zöld, opak sötét-vörös	–	–	h1: 1,1; átm1: 0,8; furat átm1: 0,28–0,40; h2: 1,35; átm2: 0,6; furat átm2: 0,35	126., 134.	2
8.			III.02.1/00	rövid henger	áttetsző világos-zöld, zöld	–	–	h1: 0,5; átm1: 0,8; furat átm1: 0,3; h2: 0,6; átm2: 0,8; furat átm2: 0,4	126., 915.	2
9.			III.03.1/00	korong	opak sárga, okkersárga, sötétbarna	–	–	h.: 0,3–0,5; átm.: 0,6–0,95; furat átm.: 0,2–0,35	881. (4), 692. (3)	7
10.		díszítetlen kúpfélék	V.03.1/00	hosszú bikónikus	opak fehér, világoszöld, fényátereszető fekete	–	–	h.: 0,8–0,83; átm.: 0,6–0,8; furat átm.: 0,12–0,25	134.	3
11.			V.04.1/00	rövid bikónikus	áttetsző sötétvörös	–-	–	h.: 0,4; átm.: 0,85; furat átm.: 0,1–0,2	692.	1

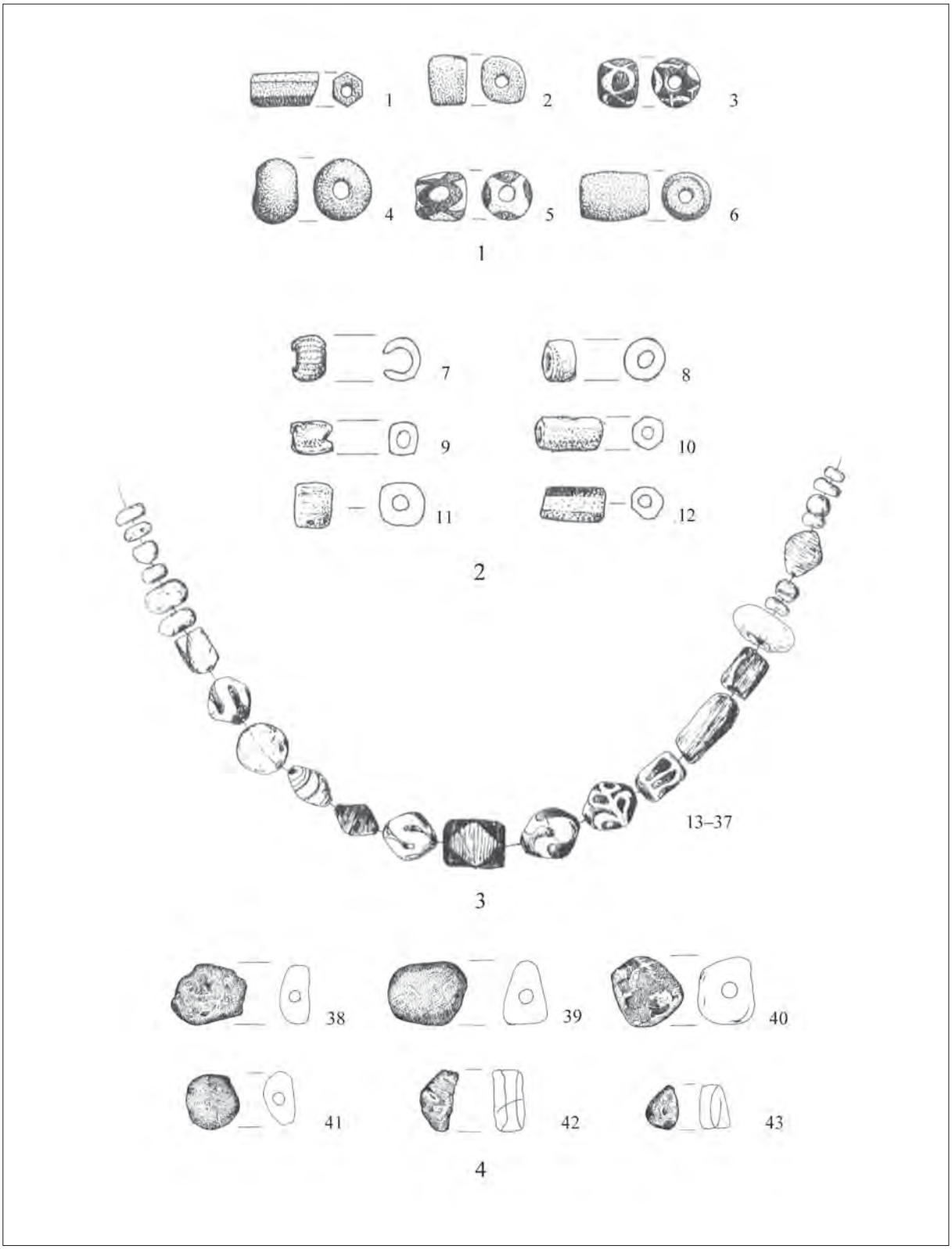
	forma/anyag		*kód: típus / típus-variáció*	*forma*	*alapszín*	*díszítés, rátétdíszek*	*rátétdíszek színei*	*méret (cm)*	*sírszám*	*gyöngy db*
12.		díszítetlen hasábosok	VII.04.1/00	téglalap átmetszetű, hosszú hasáb	opak lilásfekete, áttetsző kék	–	–	h1: 0,8; sz1: 0,6; v1: 0,55; furat átm1: 0,3; h2: 0,75; sz2: 0,61	134., 915.	2
13.			VII.05.1/00	négyszög átmetszetű, rövid hasáb	fényáteresztő világoszöld	–	–	h.: 0,4–048; sz.: 0,72; v.: 0,72; furat átm.: 0,3–0,38	881.	1
14.			VII.06.1/00	téglalap átmetszetű, rövid hasáb	fényáteresztő világoszöld	–	–	h.: 0,4–0,6; sz.: 0,9; v.: 0,8; furat átm.: 0,36–0,38	915.	1
15.			VIII.04.1/00	egyenlő oldalú hatszög átmetszetű, hosszú hasáb	fényáteresztő világoszöld, zöld	–	–	h.: 1–1,15; sz.: 0,55–0,6; v.: 0,55; furat átm.: 0,05–0,1	126., 915. (1)	3
16.			VIII.06.1/00	hatszög átmetszetű, rövid hasáb	fényáteresztő zöld	–	–	h.: 0,45; sz.: 0,8; v.: 0,7; furat átm.: 0,35–0,4	915.	1
17.			X.02.1/00	négyszög átmetszetű, lecsapott sarkú, hosszú hasáb	fényáteresztő kék	–	–	h.: 0,9; sz.: 0,7; v.: 0,65; furat átm.: 0,25–0,3	881.	1
18.			X.04.1/00	téglalap átmetszetű, lecsapott sarkú, hosszú hasáb	sötétlila	–	–	h.: 1,2; sz.: 0,85; v.: 0,65; furat átm.: 0,3	881.	1
19.		díszített egytagú gömbösök	I.04.1/01.03	lapított gömb	szürkésfekete	3 db egyrétegű dudor	sárga	h1: 0,8; átm1: 0,85; furat átm.: 0,1; h2: 0,9; átm2: 0,85; furat átm2: 0,2	554., 881.	2
20.			I.04.1/01.04		szürkésfekete, fekete, sötétbarna	4 db egyrétegű dudor	barna, fehér	h.: 0,4–0,8; átm.: 0,78–1,05; furat átm.: 0,3–0,35	554.(1), 692.(2)	3
21.			I.04.1/01.04/04.04		sötét vörösesbarna, barna, sötétbarna, fekete	4 db egyrétegű dudor és négyszeres hurokfolyatás	fehér, szürkésfehér, okkersárga, barnás és okkersárga	h.: 0,5–1,8; átm.: 0,4–1,6; furat átm.: 0,22–0,55	A (2), 554. (6), 704. (2), 881. (8)	18

	forma/Anyag		kód: típus / típus-variáció	forma	alapszín	díszítés, rátétdíszek	rátétdíszek színei	méret (cm)	sírszám	gyöngy db
22.		díszített egytagú gömbösök	I.04.1/01.04/05.02	lapított gömb	fekete	4 db egyrétegű dudoros és 2 db hullámvonalfolyatott	barnás sárga és fehér	h.: 0,84–0,87; átm.: 0,94– 0,98; furat átm.: 0,33–0,36	704.	1
23.			I.04.1/01.05/04.05		sötét vörösesbarna, barna, sötétbarna, sötétszürke, feket	5 db egyrétegű dudor és ötszörös hurokfolyatás	fehér, szürkésfehér, sárgásfehér, világossárga, okkersárga, sárga és fehér, barnásfehér, szürkésfehér, okkersárga, fehér	h.: 0,58–1,46; átm.: 0,72– 1,6; furat átm.: 0,22–0,45	A (2), 554. (10), 692. (1), 704. (1), 881. (1)	15
24.			I.04.1/01.06/04.06		sötétvörös, sötét vörösesbarna	6 db egyrétegű dudor és hatszoros hurokfolyatás	okkersárga, világossárga és fehér	h1: 0,65; átm1: 1; furat átm1: 0,36; h2: 0,9; átm2: 1,05; furat átm2: 0,4	554., 704.	2
25.			I.04.1/02.03		szürkésfekete, sötétbarna	3 db kétrétegű dudoros	kékesfehér+türkizkék, fehér+világoskék	h1: 0,62–0,65; átm1: 1,03–1,07; furat átm1: 0,31–0,33; h2: 0,5–0,6; átm2: 0,8–1; furat átm2: 0,3	692., 704.	2
26.			I.04.1/02.03/04.03		sötétbarna	3 db kétrétegű dudor és háromszoros hurokfolyatás	fehér+világoskék és fehér	h.: 0,55–0,75; átm.: 1,1– 1,15; furat átm.: 0,4	692.	1
27.			I.04.1/02.04		sötét vörösesbarna, sötétbarna, világoskék, türkizkék, szürkésfekete, fekete	4 db kétrétegű dudor (szemes)	fehér+ áttetsző türkizkék, fehér+világoskék, fehér+kék, fehér+vörösesbarna, fehér+sötétbarna, fehér+fekete, szürkésfehér+türkizzöld	h.: 0,55–1,4; átm.: 0,73–1,4; furat átm.: 0,25–0,41	A (1), 554. (4), 692. (2), 704. (1), 881. (2)	10
28.			I.04.1/02.04/04.04		sötétvörös, sötét vörösesbarna	4 db kétrétegű dudor (szemes) és négyszeres hurokfolyatás	fehér+áttetsző kék, fehér+világoskék, fehér+sötétkék és fehér-okkersárga	h.: 0,6–0,8; átm.: 0,95–1,55; furat átm.: 0,3–0,45	554., 881.	4
29.			I.04.1/02.05		sötétvörös	5 db kétrétegű dudor (szemes)	fehér+világoskék	h.: 0,7–0,8; átm.: 1,2; furat átm.: 0,4	554.	1

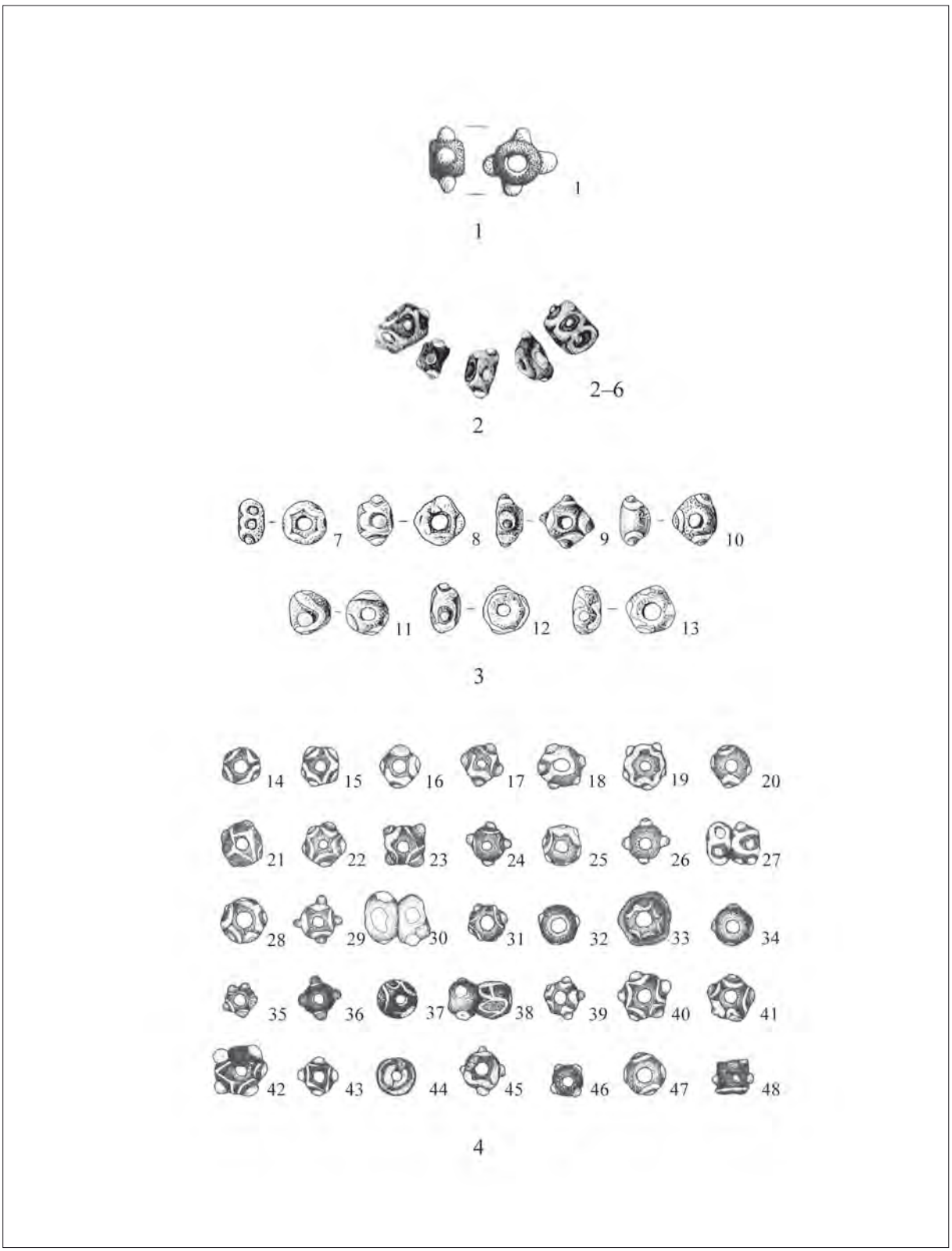
	forma/Anyag	kód: típus / típus-variáció	forma	alapszín	díszítés, rátétdíszek	rátétdíszek színei	méret (cm)	sírszám	gyöngy db
30.		I.04.1/03.01/04.06	lapított gömb	sötét vörösesbarna	1 db vonal-folyatás és négyszeres hurokfolyatás	fehér és sárga	h.: 0,9–1; átm.: 1,4; furat átm.: 0,42–0,45	554.	1
31.		I.04.1/03.04		okkersárga	4 db vonalfo-lyatás	sötétzöld	h.: 0,75, átm.: 1,1; furat átm.: 0,3	554.	1
32.		I.04.1/04.04		sötétvörös	négyszeres hurokfolyatás	fehér	h.: 1; átm.: 1; furat átm.: 0,25	554.	1
33.	díszített iker gömbösök	II.04.2/01.04	iker lapított gömb	fekete	4 db egyréte-gű dudor	fehér	h.: 1,25–1,4; átm.: 1,15–1,5; furat átm.: 0,3–0,41	881.	1
34.		II.04.2/01.04/04.04		sötét vörösesbarna	4 db egyréte-gű dudor és négyszeres hurokfolyatás	fehér és okkersárga	h1: 1,5–1,65; átm1: 1,3– 1,45; furat átm1: 0,4; h2: 0,65–0,8; átm2: 1,05–1,3	554.	2
35.		II.04.2/01.05/04.05		sötét vörösesbarna	5 db egyréte-gű dudor és ötszörös hu-rokfolyatás	fehér és fehér	h.: 1,15–1,4; átm.: 1,1–1,3; furat átm.: 0,3–0,4	554.	1
36.	díszített hengeresek	III.01.1/01.05/03.02	hosszú henger	sötét szürkésbarna	5 db egyréte-gű dudor és 2 db vonalfo-lyatás	fehér és fehér	h.: 0,56–0,92, átm.: 0,33; furat átm.: 0,91–1,16	554.	1
37.		III.01.1/04.03		sötét vörösesbarna	háromszoros hurokfolyatás	sárga	h.: 0,8; átm.: 0,6; furat átm.: 0,19–0,22	134.	1
38.		III.01.1/04.05		fehér	ötszörös hu-rokfolyatás	áttetsző világoskék	h.: 0,75; átm.: 0,72; furat átm.: 0: 0,28–0,32	126.	1
39.		III.01.1/04.06		barna	hatszoros hu-rokfolyatás	fehér	h.: 0,6–0,7; átm.: 0,8; furat átm.: 0,3–0,32	126.	1
40.		III.02.1/01.03/05.03	rövid henger	fekete	3 db egyréte-gű dudor és 3 db hullámvo-nal-folyatás	okkersárga	h.: 0,6–0,7; átm.: 0,9; furat átm.: 0,4	881.	1

	forma/Anyag		*kód: típus / típus-variáció*	*forma*	*alapszín*	*díszítés, rátétdíszek*	*rátétdíszek színei*	*méret (cm)*	*sírszám*	*gyöngy db*
41.		díszített hengeresek	III.02.1/01.04	rövid henger	sötétbarna	4 db egyrétegű dudor	fehér	h.: 0,6; átm.: 0,8–1,2; furat átm.: 0,4	881.	1
42.			III.02.1/01.05/04.05		sötétvörös	5 db egyrétegű dudor (szemes) és ötszörös hurokfolyatott	fehér és fehér	h.: 0,82–0,92; átm.: 1,1; furat átm.: 0,35–0,45	881.	1
43.			III.02.1/02.04		fekete	4 db kétrétegű dudor (szemes)	fehér+áttetsző világoskék, fehér+világoszöld	h.: 0,55–0,9; átm.: 0,9–1,4; furat átm.: 0,3–0,5	881.	3
44.		díszített kúpfélék	V.02.1/02.04	csonkakúp	szürkésfekete	4 db kétrétegű dudor (szemes)	sötétvörös+fehér	h.: 0,7; átm.: 0,85–1,05; furat átm.: 0,3	554.	1
45.			V.03.1/02.04/04.04		feketésbarna	4 db kétrétegű dudor (szemes) és négyszeres hurokfolyatás	fehér+áttetsző világoskék, szürkéssárga	h.: 0,5–0,7; átm.: 1–1,3; furat átm.: 0,36–0,41	881.	1
46.			V.03.1/03.01/05.04	hosszú bikónikus	sötét vörösesbarna	1 db vonalfolyatott és négyszeres hullámvonalfolyatás	sárga és fehér	h.: 0,9; átm.: 0,9; furat átm.: 0,22–0,3	134.	1
47.			V.03.1/05.04		sötét vörösesbarna	négyszeres hullámvonalfolyatás	sárga	h.: 1; átm.: 0,9; furat átm.: 0,2–0,25	134.	1
48.			V.04.1/05.04	rövid bikónikus	sötét vörösesbarna	négyszeres hullámvonalfolyatás	sárga	h.: 0,8; átm.: 0,9; furat átm.: 0,12–0,25 és 0,18–0,22	134.	2
49.		ezüst	Ag:I.04.1/00	ezüst, lapított gömb	szürke		–	h.: 1,2–1,3; átm.: 1,4–1,45; furat átm.: 0,2–0,6	692., 881., 915.	3
50.			Ag:I.04.1/16.02	ezüst, lapított gömb két félgömbből	szürke	két oldalán hengeres gallér	–	h.: 1,2–1,6; átm.: 1,3; furat átm.: 0,2	692.	1

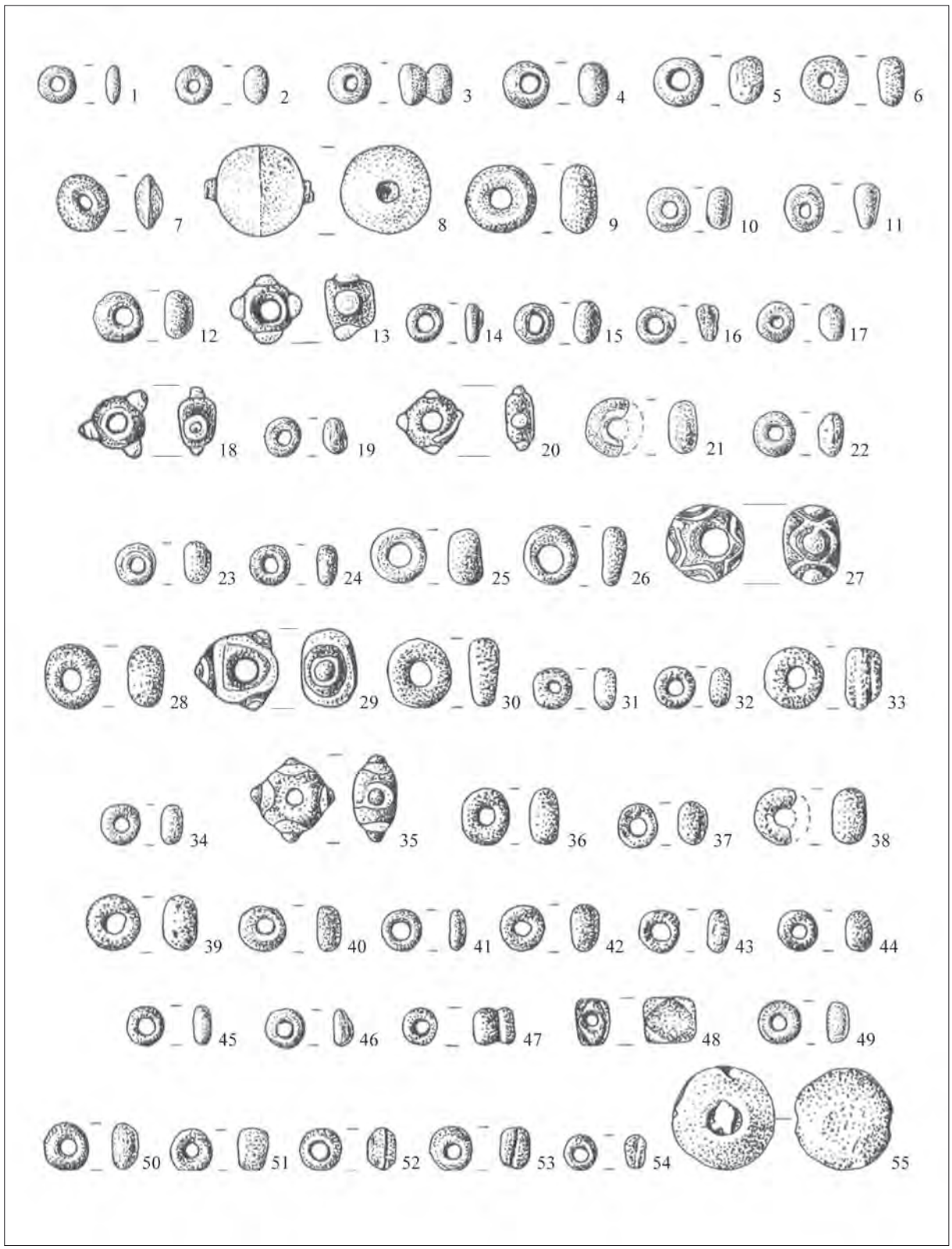
	forma/Anyag		*kód: típus / típus-variáció*	*forma*	*alapszín*	*díszítés, rátétdíszek*	*rátétdíszek színei*	*méret (cm)*	*sírszám*	*gyöngy db*
51.		borostyán	B:IX.01.1/00	nem egyenlő oldalú háromszög átmetszetű, rövid hasáb	barna	–	–	h.: 1,20; sz.: 1,42; v.: 0,9; furat átm.: 0,22–0,25	870.	1
52.			B:VII.04.1/00	téglalap átmetszetű, hosszú hasáb	barna	–	–	h1: 1,80; sz1: 1,6; v.: 0,8– 1,3; furat átm1: 0,25–0,28; h2: 1,85; sz2: 1,45; v2: 0,85; furat átm2: 0,3	870.	2
53.			B:VIII.03.1/00	négyszög átmetszetű, rövid hasáb	barna	–	–	h.: 1,5; sz.: 1,7; v.: 1,7; furat átm.: 0,3	870.	1
54			B:XI.02.1/00	mag alakú	barna	–	–	h1: 0,8; sz1: 1,6; furat átm1: 0,2 és 0,25; h2: 0,72; sz2: 1,62; furat átm2: 0,25	870.	2
55		karneol	K:X.04.1/00	téglalap átmetszetű, lecsiszolt sarkú, hosszú hasáb	sötétbarna	–	–	h1: 1,15; sz1: 0,8; v1: 0,6; furat átm1: 0,12 –0,21; h2: 0,7; sz2: 0,5; v2: 0,4; furat átm2: 0,1 –0,2; h3: 0,8; sz3: 0,8; v3: 0,7; furat átm3: 0,5–0,3	134. (2), 692. (1)	3

1. kép. Szegvár-Oromdűlő. 1–6: 126. sír; 7–12: 915. sír; 13–37: 134. sír; 38–43: 870. sír gyöngysora
Fig. 1. Szegvár-Oromdűlő. Necklaces from the burials. 1–6: Grave 126; 7–12: Grave 915; 13–37: Grave 134; 38–43: Grave 870

2. kép. Szegvár-Oromdűlő. 1: 881. sír; 2–6: A. sír; 7–13: 704. sír; 14–48: 554. sír gyöngysora
Fig. 2. Szegvár-Oromdűlő. Necklaces from the burials. 1: Grave 881; 2–6: Grave A; 7–13: Grave 704; 14–48: Grave 554

3. kép. Szegvár-Oromdűlő. 1–55: 692. sír gyöngysora
Fig. 3. Szegvár-Oromdűlő. 1–55: Necklace from Grave 692

A KOMÁROM-BERCSÉNYI (MA GOMBAI) UTCAI 7. SZÁZADI AVAR LELETEK

PROHÁSZKA Péter – TRUGLY Sándor***

BEVEZETÉS[1]

Komárom (ma Komárno, Nitriansky kraj, okres Komárno, Sl) különleges szereppel bír az avar kor kutatásában, amely elsősorban a Hajógyár területén 1979 és 1989 között feltárt 8. századi avar temetőnek köszönhető (Trugly 2008). E temető sírjainak nagyfokú bolygatottsága ellenére is olyan mellékletekkel bír, melyek az ide temetkező közösség szoros kapcsolatát mutatják a korszak avar vezető rétegével, illetve a díszítés tekintetében az ún. Nagyszentmiklós-körrel.

Komárom területéről eddig közel tucatnyi lelőhelyről ismertek avar leletek *(1. kép)*, méghozzá túlnyomó többségükben temetők (Trugly 1985, 40–41; Adam 2002, 206–208; Zábojník 2004, 93–94; Trugly 2008, 9–13). A terület jelentőségét mutatja, hogy 8 lelőhelyről közel 250 sírról van tudomásunk, amelyek között több mint száz lovastemetkezés volt (Trugly 2008, 13).

A komáromi sírleletek sorát 1909-ben a Bercsényi utcánál (később Puškinova, ma Gombai/Gombaiho ulica) megbolygatott temetkezés nyitja meg (Csallány 1956, 145; Adam 2002, 206–208; Zábojník 2004, 93). Az előkerülésének körülményeiről a Komáromi Lapok „Népvándorláskori sírlelet" című cikke tudósított, amely szerint a Zámory és Bercsényi utca sarkán, a városi szegényház mellett, csatornázási munkálatok közben lovas sírt találtak. A sírt ugyan a munkások feldúlták, ám ennek ellenére arany övdíszeket sikerült a komáromi múzeum számára megmenteni (Trugly 2008, 9). Ezek a gyűjtemény gyarapodásáról kiadott éves jelentés alapján a következők voltak: 6 avar kori aranydísz, egy nagyobb arany lemezdísz és egy bronzcsat (Alapy 1910, 21). Majd negyed évszázaddal később Alapy Gyula foglalkozott ismét a Bercsényi utcai leletekkel, bemutatva az előkerülési körülményeket, leírva a leleteket (Alapy 1933, 38–39): *„Az első nagyszabású sírlelet magában Komáromban 1909. évben került napfényre, ahol csatornázási munkákat végeztek. A mai Bercsényi utca bejáratánál, a városi szegényház oldalán, attól egy méternyire, a saroktól pedig három méternyire, mintegy 180–200 cm mélységben a munkások emberi csontokra akadtak. Mivel a városi mérnöki hivatal részéről senki se oktatta ki őket, hogy ilyen alkalommal mit is kell csinálni, illetve mit nem szabad csinálni, természetes, hogy a csontváznak nekiestek ásóval, lapáttal és azt szétdúlták.*

A csontváz dereka körül aranylemezekre akadtak, amelyet a munkásnép persze aranyművesnél, szatócsnál és ékszerésznél adott el potom áron és a múzeumba semmi sem került volna, ha az a város rendőrségét nem mozgósítja és össze nem szed hat darab aranylemezt, mely az övnek díszéül szolgált. A hosszúkás téglalap alakú világossárga aranyból készült lemezek hossza 3 cm, szélessége 2.2 cm, a téglalap átlói kidomborodnak és hosszabb oldalai íveltek. A múzeumba került egy másik, vöröses aranylemez is, mely 8 cm hosszú, 2 cm széles és végei szögben végződnek. A lemez három mezőre van osztva két függőleges vonallal és az aranylemez felületét kis trébelt gombok borítják. A lelethez tartozott még egy bronzcsat, mely 2 cm magas és 3 cm széles, a díszes csatnak alsó része 4 cm hosszú tömör bronz, mely oldalt két volutával és vonal ornamenssel van díszítve, alján szépen áttörve ovális nyílással és alatta befejező háromszögű véggel.

Úgy tudjuk, hogy néhai Milch Hermann magángyűjteményébe is jutott ezekből az aranylemezekből néhány, egyrésze meg eltünt. De a sírleletnek nagyobb érdekességet mégis az adott, hogy azzal kapcsolatban 2 kengyelvas is került elő, mivel a feldúlt sír lovassír volt, de a lónak és embernek csontvázait a lelőhelyen ismét betemették. A két darab kengyelvas változatai a bodrogvécsi leletben közölt I. táblán látható 8–9 ábrának felelnek meg vagy legalább is ahhoz hasonlók (Hivatkozik *Archaelogiai Értesítő* 20 (1900) 40, l. tábla).

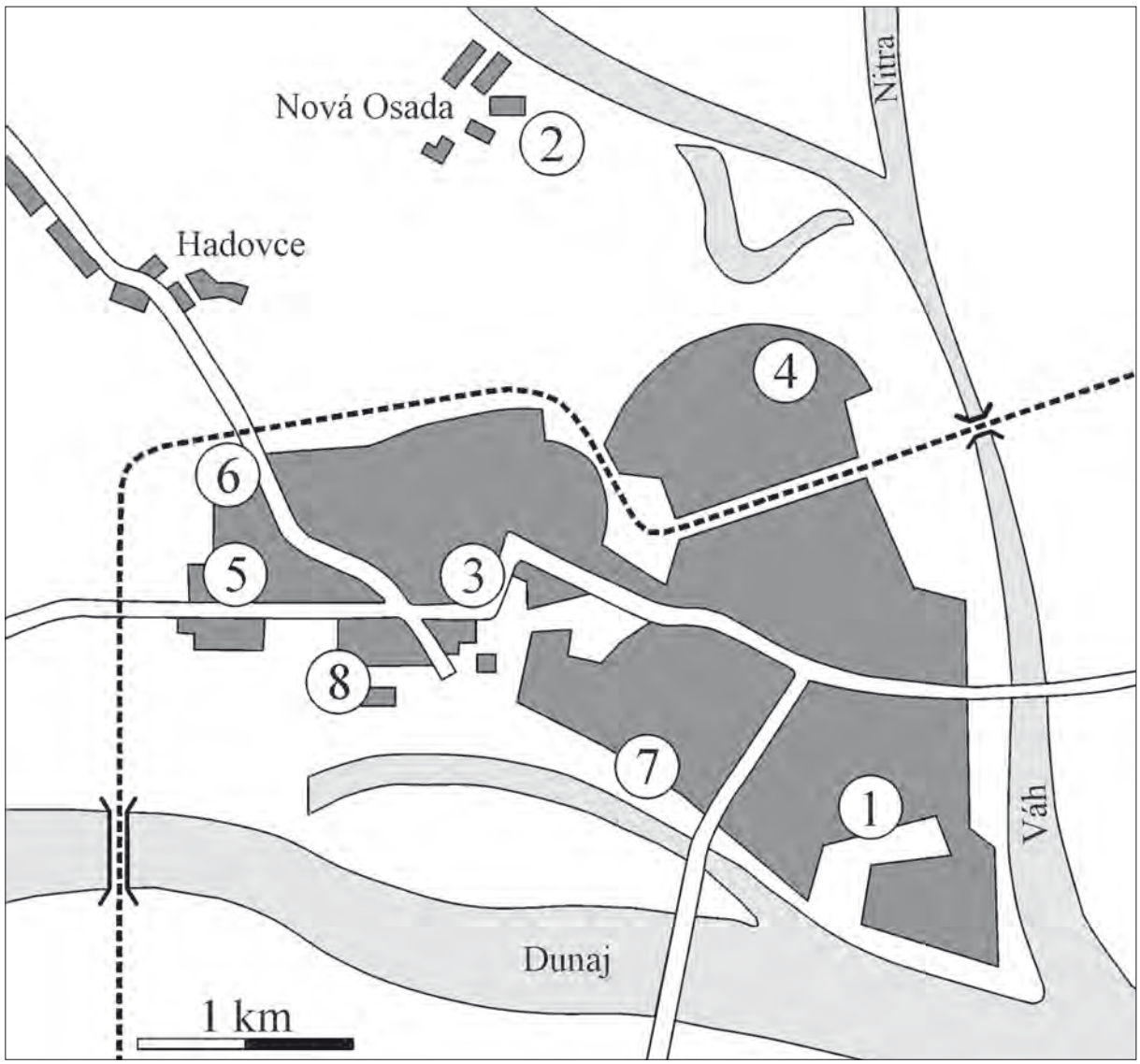
Kétségtelen, hogy a lelet az avar-korba sorozható és nagy kár, hogy annak egy része menthetetlenül elveszett.

Nem bizonyos, de igen valószínű, hogy ehhez a lelethez tartozott az a gyönyörű bronzcsat, mely ezüst pontok berakásával van díszítve és vétel útján került a komáromi múzeum birtokába. A pompás darab 7 cm hosszú, 3 cm széles, nyelve 4 cm hosszú."

Alapy Gyula sorai azért is fontosak, mivel a leletek, az utolsónak említett csatkarika kivételével nem

* 2500 Esztergom, József Attila tér 2. prohaszkapeter1975@gmail.com
** Magyar Nemzeti Múzeum Vármúzeuma, 2500 Esztergom, Szent István tér 1. truglysandor@freemail.hu

[1] A tanulmány az OTKA K 84159 támogatásával készült.

1. kép/1. Abb. 1. Avar lelőhelyek Komárom/Komárno (Sl) területén: 1. Zámory utca-Katonatemplom; 2. Kabátfalu környéke; 3. Váradi utca (ma Sarok utca); 4. Singellő-Szinnyei J. utca; 5. Munkásnegyed-Akasztódomb; 6. Gadóci utca-Doprastav telep; 7. Duna rakpart; 8. Hajógyár/Awarische Fundstellen in Komárom/Komárno (Sl)

találhatóak a komáromi Duna Menti Múzeum gyűjteményében! Az ezüstberakásos bronzcsat azonban bizonyosan nem a Bercsényi utcai sírból származott, mivel egy, a hun korban széles körben elterjedt típust képvisel. Valójában a Duna déli oldalán fekvő Brigetio (Komárom-Szőny) területéről jutott a múzeum gyűjteményébe (BÓNA 1993, 156, 66. kép 8).

Sajnos a két kengyelvas azonosításánál sem segít a bodrogvécsi leletek között közölt kengyelekre való hivatkozás (ALAPY 1933, 39), mivel azok a klasszikus honfoglalás kori körte alakú, széles, ívelt szárú, trapéz fülű típusba tartoznak (DÓKUS 1900, 40, I. ábra 8–9), mely nehezen hozható kapcsolatba a 7. századi avar kengyelekkel. A révkomáromi múzeum gyűjteményében található, lelőhely nélküli kora avar kengyelpár esetében nem áll rendelkezésünkre olyan adat, mely alapján a Bercsényi utcai sírhoz tudnánk kötni őket (TRUGLY 1987).

Hogy mi lett a Bercsényi utcai avar leletek sorsa, arról nem állnak rendelkezésünkre adatok. Nagy valószínűséggel áldozatul estek a második világháború pusztításának. Mivel a komáromi Duna Menti Múzeum gyűjteményeiben és adattárában a második világháború súlyos károkat okozott, így az aranytárgyakról és a bronzcsatról ott nem maradt meg semmiféle leírás, fénykép vagy rajz. Alapy Gyula nem éppen szakszerű leírása pedig nem tette lehetővé a Bercsényi utcai leletek rekonstruálását. Szerencsénkre a törté-

nelmi Komárom és Esztergom megye honfoglalás- és államalapítás kori leletkorpuszához végzett kutatások során olyan rajzok kerültek elő Fettich Nándornak a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött hagyatékából, melyeken a múzeum népvándorlás kori gyűjteményének munkatársa számos más lelet mellett, a Bercsényi utcai sír megmentett mellékleteit is lerajzolta *(2. kép)*.[2] E rajzok — a rajtuk található dátum szerint — 1927. szeptember 8-án készültek. Sőt nem csupán lerajzolták, hanem le is fényképezték a Bercsényi utcai és a keszegfalvai avar leleteket, valamint az egyik komáromi honfoglalás kori kengyelt *(3. kép, 4. kép 10)*.[3]

A rajzok és a fényképek segítségével lehetőség van a Bercsényi utcai sír múzeumba került mellékleteinek az elemzésére, amit a tanulmány első részében végzünk el. Az Appendixben a Fettich Nándor által lerajzolt és lefényképeztetett többi lelettel foglalkozunk.

A BERCSÉNYI UTCAI LELETEK ÉS PÁRHUZAMAIK

Fettich Nándor rajzai között az egyik lapon láthatóak a Bercsényi utcai leletek *(2. kép 1)*, melyekkel kapcsolatban a következőket jegyezte fel. A bronzcsat alatt *„br”* [bronz] *„hátul 3 pecekkel”*, a rácsmintás aranylemeznél *„aranylemez”* *„kéne a negatív”* és a hatból lerajzolt egyik íves veretnél *„aranylemezből préselve”* *„hátul a széle köré visszahajlítva 6 db”*, alattuk *„Komáromi lelet 1908”* és *„a Komáromi múzeumban”* olvasható.

A hosszúkás, hosszanti oldalain ívelt, téglalap alakú, préselt arany veretekből 6 darab jutott a komáromi múzeumba *(3. kép)*. A veretek belső felületét, csúcsaikkal szembe állított háromszög alakú bemélyedések díszítik, ezekben, illetve a körcikkely formájúakban kővagy pasztaberakás lehetett, mint az a kiskörei temető 131. sírjából származó arany veret esetében megfigyelhető *(3. kép 5)*, melynek foglalatában zöld paszta található (Garam 1979, 27, Taf. 20. 33). Alapy Gyula szerint hosszuk 3 cm, szélességük 2,2 cm volt. Beszámolója szerint az aranylemezek a csontváz dereka körül kerültek elő, melyekből ugyan hatot a rendőrség lefoglalt, azonban néhány Milch Ármin komáromi gyűjteményébe jutott (Alapy 1933, 39–40). Formájukat és díszítésüket tekintve a veretek számos párhuzammal bírnak, a különbséget egyrészt anyaguk, másrészt funkciójuk jelenti a többi darabhoz képest. Ugyanis aranyból a Bercsényi utcai darabok mellett mindössze a kiskörei 131. sír verete (Garam 1979, 27, Taf. 20. 33), valamint a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Basch Lóránd műgyűjtő-ügyvéd gyűjteményéből származó darab készült *(4. kép 6)*, amely valahol Magyarországon került elő (Garam 1993, 77, Taf. 42. 5). Az összes többi e típushoz tartozó, íves oldalú veret ezüstből, főként bronzból készült. A második világháború előtti műgyűjtési szokásokat tekintve nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a Nemzeti Múzeumban található darab a Bercsényi utcai leletből kerülhetett Basch gyűjteményébe helyi ékszerészektől, vagy Milch Ármin gyűjteményéből.

Ezek a komáromi veretek funkciójukat tekintve is különböznek a típusba tartozó többi darabtól. Mint arra Garam Éva rámutatott, az ívelt oldalú veretek egyrészt pártadíszek voltak, másrészt a lószerszámot díszítették (Garam 2005, 170–171). A pártadíszként való szerepüket a kiskőrös-vágóhídi IV. sírban, valamint az üllői I. temető 229. női sírjában való helyzetük alapján határozták meg (Garam 2005, 174, 178, 2. kép), mely utóbbi esetében a koponya bal oldalán kerültek elő a bronzból préselt veretek (Horváth 1935, 32, Taf. XV. 12–14, 15–17; Taf. XV. 23–24). A kiskörei 131. sír példányán megfigyelhető, hogy az oldalakon találhatóak a felvarrására szolgáló lyukak (Garam 1979, 69), melyeknél fogva álló helyzetben voltak a pártára rögzítve (Garam 2005, 170).

A párták mellett lószerszámdíszként kerülnek elő ívelt oldalú veretek (Garam 2005, 171), mint például a dévényújfalusi/Devinska Nová Ves-i (Sl) temető 393. sírjában talált aranyozott préselt bronzok (Eisner 1952, 90, Obr. 45. 16–17, 20–21), vagy ezüstből préselve és aranyozva a Szekszárd-Bogyiszlói úti 780. (Rosner 1999, 98, Taf. 52. 1–5), valamint a 783. sírban (Rosner 1999, 99, Taf. 52. 5–6). A lószerszámon való elhelyezésüket jól meg lehetett figyelni a Kölked-Feketekapu B temető 541. kettős temetkezésénél, amelyben a típus egyik változatához tartozó keskenyebb, propeller formájú aranyozott bronz, préselt veretekkel díszítették a ló fej- és farhámját (Kiss 2001, 165–166, Taf. 89, 23–64; Taf. 91, 2–15).

Az ívelt oldalú vereteknek többféle változata ismert, így ugyan a formája hasonló, azonban osztottabb belső felület jellemzi a czikói 542. sírból származó példányt (Hampel 1905, Taf. 236, 3). Ugyan — a Bercsényi utcai vereteket leszámítva — eddig még nem kerültek elő a típushoz tartozó veretek övveretként, de az ívelt oldalú verettípus egyik változata a zsélyi/Želovce 34. férfi sír övét díszítette (Čilinská 1973, Taf. VII. 3–5; Garam 2005, 171).

[2] MNM Adattár, Fettich hagyaték D33.
[3] A fényképek negatívjai a MNM Adattárában N 160–161. számon találhatók.

A legkorábbi veretek az aranylemezből préselt darabok, mint a kiskőrös-vágóhídi IV. sír pártaveretei, melyeken csupán a két, csúcsával szembeállított háromszög van meg, valamint a kiskörei temető 131. sírjából származó aranyveret (Garam 2005, 170). Ezekhez csatlakoznak még a Bercsényi utcai darabok. A különféle anyagú pártaveretek használatát a 7. század 2. felére, utolsó harmadára, míg a lószerszámdíszeket a 7. század 2. felére datálják a sírok további mellékletei (Garam 2005, 170–171).

A veretekkel ellentétben a múzeumba került vöröses aranylemez *(4. kép 7)* eddig párhuzam nélküli. A lemez Alapy Gyula szerint 8 cm hosszú és 2 cm széles volt, mindkét vége ötszögben végződött. Nem dönthető el azonban, hogy préselt, vagy öntött lemezről van-e szó. A fényképfelvétel ugyanakkor a préselést valószínűsíti. A felületet két függőleges vonal három mezőre osztotta. A középső téglalaphoz két, rövidebb oldalán ötszög alakú mező csatlakozik. Az aranylemez felületét rácsdíszítés borítja, melynek kockái kidomborodnak. A rácsdíszítés ugyan megfigyelhető az avar kori bronz vagy fehérfém ötvöstárgyak díszítésénél, azonban ezek legtöbbször részlegesen, vagy teljesen áttörtek, mint pl. a zsélyi/Želovce (Sl) 255. sír bronz (Čilinská 1973, Taf. XLII. 21), vagy a 335. sír fehérfém, öntött övdíszénél (Čilinská 1973, Taf. LVII. 2–11).

A lemez funkcióját tekintve, hátoldalának ismerete nélkül csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Sajnos Alapy Gyula nem számolt be sírbéli helyzetéről, azonban nagy valószínűséggel szintén a sírban nyugvó személy övéhez tartozhatott. Ezt támaszthatják alá a közép avar kori öveknél megfigyelt egy- vagy többtagú hátveretek (Szenthe 2006). Az egytagú hátveretek között formailag azonos darab nem található. Sajátosságuk, hogy ezüstből készültek és szalag- vagy láncfonat ornamentika díszíti őket, néha közepükön kőberakás található. Formai kialakításuk sem olyan szabályos, mint a három- vagy öttagú hátveretek esetében. Ezen utóbbiaknál előfordulnak olyan példányok, melyeknél a központi téglalap alakú verethez két háromszög vagy ötszög alakú veret társul (Szenthe 2006, 180–185), mint pl. az alattyáni 284. *(4. kép 8),* vagy a tiszafüredi 218. sírban *(4. kép 9).* Igen fontos azonban, hogy ezek a többrészes darabok bronzból és ritkábban ezüstből készültek. Egyedül a tiszakécskei 1. sírban volt aranylemezzel bevont, három tagból álló veret (Szenthe 2006, 181, 1. kép 13).

A többtagú hátveretek egyrészt díszítetlenek, másrészt felületükön geometrikus, illetve növényi ornamentika fordul elő (Szenthe 2006, 185). Az elkészítésük során a vereteket többször két lemezrétegből préselték, vagy egy vastagabb lemezre nemesfém fóliát hajtogattak. Amennyiben a Bercsényi utcai lemezt préselték, tartozhatott még hozzá egy bronz alap is.

A hátveretes övek bizánci hatásra, helyi jellegű fejlődés eredményeként, a 7. század közepén jelentek meg a Kárpát-medencei leletanyagban és a század 2. felében széles körben viselték őket (Szenthe 2006, 192–198).

A hasonló övek alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a Bercsényi utcai sírban nyugvó személy övét (Szenthe 2006, 197). A bronzcsattal záródó övet az íves oldalú arany veretek díszítették. Az öv azonban a hátoldalon kiszélesedhetett, ide erősíthették fel a hátveretet. Sajnos az öv nagyszíjvége elveszett, pedig a kialakítás szempontjából érdekes lett volna formája és díszítése.

Az övhöz tartozó bronzcsat szintén egyedinek számít az avarkor leletanyagában *(4. kép 1).* Alapy Gyula leírása szerint 2 cm magas és 3 cm széles volt és a díszes csat alsó része 4 cm hosszú tömör bronz, melyet oldalt két volutával, majd bordával díszítettek, majd ovális áttörés, valamint a végén rügy formájú díszítés látható.

Az öntés és a felerősítés módja alapján az azonos, és széles körben előforduló bronzcsatokat bizáncinak szokták tartani (Garam 2001, 88). Ugyan a Bercsényi utcai darab hátoldalát nem fényképezték és rajzolták le, mégis Fettich Nándor megjegyzése, hogy három tüske szolgált a felerősítésre, ehhez a körhöz sorolja. Vele azonos, vagy hozzá hasonlóan volutás díszítésű, oválisan áttört bronzcsat nem található a nagy anyagközlésekben (Csallány 1954; Werner 1955; Csallány 1957; Kovalevskaja 1979; Garam 2001; Schulze-Dörrlamm 2009). Így kérdéses, hogy bizánci, bizánci provinciális, vagy az ún. pannoniai csatok sorába tartozik-e (Garam 2001, 88; Ibler 1992, 135; Varsik 1992, 85–86). Ezen utóbbiak elterjedési területe elsősorban a korábbi Pannonia provincia területére esik (Ibler 1992, 135, 145; Varsik 1992, 88).

A volutás díszítést leszámítva a forma az ún. Pécs-típussal mutat hasonlóságot, melyre a pajzsformájú test, a csattest bordázása, az ovális áttörés és a végén található rügyszerű díszítés jellemző (Ibler 1992, 135–138; Varsik 1992, 85–86). Ez különösen a Keszthely-dobogói csattal *(4. kép 3)* összehasonlítva szembetűnő (Garam 2001, Taf. 67. 8). De ebbe a típusba tartozó darab volt a komárom-munkásnegyedi temető 32. sírjában talált példány is (*4. kép 2;* Trugly 1982, 37, Tab. X. 1), amit Vladimir Varsik véleménye szerint viselője Bizánc területén szerezhetett meg (Varsik 1992, 86). Ibler a Pécs-típus előfordulását a 7. század 1. felére tette és a formát a Sučidava-típusból vezette le (Ibler 1992, 137–138), azonban használatuk a 7. század folyamán végig megfigyelhető (Varsik 1992, 86; Garam 2001, 102–107; Zábojník 2007, 20–23). Így nem kizárt, hogy a Bercsényi utcai sírból származó csat a Bizánci Birodalom területén készült és onnan került viselő-

jéhez. Ráadásul bizánci jellegű bronzcsat a komárom-munkásnegyedi temető több sírjából (12., 19., és a 32. sír) is ismert (Trugly 1982, 37, Tab. X; Zábojník 2004, 94). Azonban a 32. sír Pécs-típusú darabját leszámítva, azok más típushoz tartoznak. E temető használatát a rablottság ellenére, az egyéb mellékletek alapján a 7. század 1. felére, középső harmadára tették (Trugly 1982, 26; Zábojník 2004, 94).

A BERCSÉNYI UTCAI SÍR DATÁLÁSA ÉS KAPCSOLATA A TÖBBI KOMÁROMI AVAR KORI LELŐHELLYEL

Fettich Nándor rajza és az általa készíttetett fényképfelvétel lehetővé tette a Bercsényi utcai sírból a komáromi múzeumba jutott leletek elemzését. Az ívelt oldalú veretek párta- és lószerszámveretként a 7. század 2. felében, utolsó harmadában voltak használatban. A Bercsényi utcai darabok azonban aranyból készültek és övveretek voltak, amely miatt sokkal inkább tehetjük viselésüket a 7. század középső harmadára, mint a 2. felére. Ugyancsak erre az időszakra tehető a hátveretek megjelenése az avar temetkezésekben. Talán a Bercsényi utcai arany példány a legkorábbi darabok közé tartozhatott, amit a Pécs-típusú csatokkal hasonlóságot mutató bizánci csat 7. század 1. felére való datálása is alátámasztani látszik. Így a komáromi szegényház mellett megbolygatott lovastemetkezést a 7. század 2. harmadára datálhatjuk és a benne nyugvó személy az avar középréteghez tartozhatott.

Azt, hogy magányos temetkezést, kisebb sírcsoport vagy egy nagyobb temető sírját bolygatták-e meg 1909-ben, a további kutatások hiányában nem dönthető el. Ugyan a volt szegényházzal szemben, a Gombai utca másik oldalán található üres telken történt régészeti kutatás, ez azonban semmiféle régészeti lelettel nem szolgált (Trugly 2008, 9).

A lelőhelytől mintegy 100 méter távolságra, a Ferences barátok utcájában, a Katonatemplom előtt 1958-ban útépítés során bukkantak sírokra (Dušek 1961, 69, 72, Abb. 7; Trugly 1985, 40; Adam 2002, 207; Zábojník 2004, 94). A két bolygatott sír közül az egyik lovastemetkezés volt, mellékleteik — bronz öv- és lószerszámveretek, agyagedények, stb. — alapján a 8. századra, a késő avarkorra datálhatók (Dušek 1961, 69, 72, Abb. 7; Zábojník 2004, 93; Trugly 2008, 11). Az, hogy a Bercsényi utcai sír és a Katonatemplom előtti temetkezések egy temetőhöz tartoznak, vagy sem, a rendelkezésünkre álló adatok tekintetében nem dönthető el.

A nyolc komáromi temető közül csupán a munkásnegyed-akasztódombi tehető a 7. század 1. felére (Trugly 1982; Adam 2002, 207–208; Zábojník 2004, 94). Az itt feltárt 33 sír — köztük öt lovastemetkezés — mellékletei a nagyfokú rablottság ellenére, az avar kori középréteg anyagi kultúráját tükrözik (Trugly 1982, 25–27). A Bercsényi utcai temetkezés ugyanakkor jelzi, hogy tőlük több kilométer távolságra, a Duna és a Vág által bezárt háromszögben, a 7. század 1. felében, középső harmadában megtelepedett egy, a korszak középrétegéhez tartozó másik avar család, közösség is.

APPENDIX

Fettich Nándor érdeklődését a komáromi múzeumban más leletek is felkeltették, melyekről szintén rajzokat készített. Ezeken honfoglalás kori kengyel, kora népvándorlás kori lemezes fibula, valamint egyéb avar leletek láthatók. Fényképet Fettich Nándor a Bercsényi utcai mellékletek mellett csupán a honfoglalás kori kengyelről, valamint néhány keszegfalvai leletről készíttetett *(4. kép 10).*

A kora népvándorlás kori lemezes fibula Fettich Nándor feljegyzése alapján bronzból készült, duplahúros szerkezete hiányzott *(2. kép 4).* A félköríves fej és a rövid, egyenlő szárú háromszögben végződő láb alapján a kaukázusi fibulák körébe tartozik, melyeket az alánok megjelenésével hoztak kapcsolatba, azonban a hun korban *„etnikumok fölöttivé”* vált viselésük (Bóna 1993, 86–87, 226–227). Sajnos lelőhelyét Fettich Nándor nem jegyezte fel, de mivel ilyen darabok Brigetio/Komárom-Szőnyből, valamint Pilismarótról és Aquincumból is ismertek (Bóna 1993, 87, 226), így nagy valószínűséggel Komárom környékén kerülhetett elő.

Mind az egyik rajzon, mind pedig az egyik fényképen szerepel egy honfoglalás kori körte alakú kengyel *(2. kép 2, 3. kép),* mellyel kapcsolatban Fettich Nándor a következőket jegyezte fel: *„Komáromi lelet 2 db. 1908 a Komáromi múzeumban.”*

A komáromi múzeum gyűjteményében számos lelőhely nélküli honfoglalás kori lelet található, közte több körte alakú kengyel is (Fehér et al. 1962, 49),

melyek a történelmi Komárom és Esztergom megyék 10. és 11. századi leletkorpuszának munkálatai során ismét felvételre kerültek (Nevizánszky–Prohászka).[4] Ezek között nem található a rajzon ábrázolt, illetve a fényképen látható kengyel. Így a kengyelpár egy újabb, korábban ismeretlen honfoglaló sírból származhatott, amelyre 1908-ban Komáromban bukkantak (Nevizánszky 2011).

Keszegfalván (ma Kameničná-Intravillan, Nitriansky kraj, okres Komárno (Sl) kerültek elő azok az avar leletek, melyek az egyik lapon és a második fényképen láthatók *(2. kép 3, 4. kép 10).* Itt is, akárcsak a Bercsényi utcai sír esetében fontos forrás Alapy Gyula tanulmánya (Alapy 1933, 40): „*Keszegfalva községben, mely Komáromtól északnyugati irányba 9 kilométerre fekszik, 1913-ban házépítés alkalmával tizenöt sírt dúltak fel az építő munkások. Az akkori községi jegyző jelentése szerint a sírokban fegyverek, kardok, lándzsák, kengyelvasak, vaszablák, edények és gyöngyök kerültek elő. Ebből igen sokat összetörtek a munkások, akik ásóval és csákánnyal dolgoznak. A holttestek csontjait széjjelverték*."

A múzeumba került leletek felsorolásánál azonban Alapy Gyula csupán három köpűs lándzsát, egy kést, kengyelvasat és edényeket említ (Alapy 1933, 40–41). Fettich Nándor rajzán a következő megjegyzés olvasható: „*Keszegfalva 1913. Kiss József építkezése 15 sír közte lovas sírok, dárdák fegyverek kengyel zabla edények gyöngyök*".

A keszegfalvai lelőhely ismert a szakirodalomban, ugyanis 1913 mellett, 1974-ben és 1986-ban szórvány leletek és mintegy 35 temetkezés került elő, melyeket a 7–8. századra datáltak (Csallány 1956, 136; Bátora 1975, 20; Trugly 1987, 105; Adam 2002, 180; Zábojník 2004, 92).

Fettich Nándor rajzán egy tükörfémből készült kerek, füles szíjelosztó, egy bronz, négyszögletes csatkeret és egy oldalpálcás zabla részlete látható. A szíjelosztót, a hasonló darabok alapján a késő avar korra datálhatjuk. Az egyszerűbb, négyzetes fülű példányok mellett (pl. Kisköre 139. sír: Garam 1979, 29, Taf. 22. 34, vagy egy Keszthely-fenéki darab: Hampel 1905, Taf. 175. 8), megtalálhatóak díszített függesztőfüles példányok (pl. két oldalon madarakkal díszített, Csúny 63. sír: Hampel 1905, Taf. 127. 5 és egy keszthelyi szórvány: Hampel 1905, Taf. 164, 15). Ugyancsak a késő avar korra tehető a négyszögletes bronz csatkeret, amelyhez hasonló volt a dévényújfalusi/Devinska Nová Ves-i temető 454. sírjában (Eisner 1952, Obr. 49. 8).

A rajzon egy oldalpálcás zabla egyik fele látható, és nagy valószínűséggel ugyanez a zabla szerepel a fényképen is. Az oldalpálcás zablák a 7. század 2. felében jelentek meg a Kárpát-medencében és az avar kor második felének vezető típusává váltak (Kiss 2001, 363–364; Zábojník 2004, 51). Kétségtelenül az egyik lovas sírból származhatott, mint ahogy a töredékes, kerek kantárrózsa, a falera is. Azt azonban nem tudjuk, hogy ugyanazon lovas temetkezés mellékletei voltak-e.

A kerek lemezes falerák a fejhám díszítőiként, a 8. századi avar lószerszámot díszítették (Kiss 2001, 242), melyek több lovastemetkezésből ismertek, mint pl. a Kölked-Feketekapu B temető 565. (Kiss 2001, 172–173, Taf. 94. 1–2, 5–6), 581. (Kiss 2001, 177, Taf. 97. 2–14), a dévényújfalusi/Devinska Nová Ves-i temető 497. (Eisner 1952, Obr. 48. 7), vagy a Komárom-Hajógyár/Komárno 111. (Trugly 2008, 49. tábla 1–2) és 132. sírjában (Trugly 2008, 233. tábla 5–6) lévők.

A fényképen látható geometrikus díszítésű, négyszögletes, öntött veret ugyancsak a késő avar korra datálható; hasonló veret volt a dévényújfalusi/Devinska Nová Ves-i temető 760. lovas sírjában, melyből bőrre erősítve került elő (Eisner 1952, 159, Obr. 82. 6). A publikáló véleménye szerint bőrkabátot díszített, melybe az elhunytat tekerték (Eisner 1952, 391).

A két szögfejes bronzlemez a párhuzamok alapján lemezes lyukvédő volt, amelyhez hasonló került elő pl. a dévényújfalusi/Devinska Nová Ves-i temető 62. lovas sírjában (Eisner 1952, Obr. 10. 10–11), vagy a Komárom-Hajógyár/Komárno 63. (Trugly 2008, 13. tábla 1–4) és 85. sírjában (Trugly 2008, 26. tábla 20–23). A szögfejes lemezes lyukvédők a 8. századi övek tartozékai voltak.

A rendelkezésünkre álló adatok, valamint Fettich Nándor rajzai és fényképe alapján 1913-ban egy olyan 8. századi temetőt bolygattak meg Keszegfalván, amely ugyan szegényebb mellékletű, mint a komáromiak, azonban leletanyagában szorosan kapcsolódik a délnyugat-szlovákiai késő avar leletanyaghoz.

[4] Nevizánszky G. – Prohászka P.: *Komárom-Esztergom megye 10–11. századi sír- és kincsleletei.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. Szeged, in press.

IRODALOM

Adam 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13. Budapest 2002.

Alapy 1910: Alapy Gy.: A gyűjtemények gyarapodása. *A Komáromvármegyei és városi muzeum-egyesület 1909. évi értesítője* 23 (1910) 17–21.

Alapy 1933: *Alapy Gy.:* Lovasnomád sírok a Vágduna alsócsallóközi jobbpartján. *Nemzeti kultúra* 1 (1933) 36–43.

Bátora 1975: Bátora, J.: Záchranný výskum slovansko-avarského pohrebiska v Kameničnej. *Archeologické Výskomy a Nálezy na Slovensku* 1974 (1975) 20.

Bóna 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

Csallány 1954: Csallány D.: A bizánci fémművesség emlékei I. *Antik Tanulmányok* 1 (1954) 101–128.

Csallány 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.

Csallány 1957: Csallány D.: A bizánci fémművesség emlékei II. *Antik Tanulmányok* 4 (1957) 250–274.

Čilinská 1973: Čilinská, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Archaeologica Slovaca Catalogi 5. Bratislava 1973.

Dókus 1900: Dókus Gy.: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 39–61.

Dušek 1961: Dušek, M.: K otázkam pravekého vývoja juhozápadného Slovenska. *Študijné Zvesti* 6 (1961) 59–82.

Eisner 1952: Eisner, J.: *Devínska Nová Ves.* Bratislava 1952.

Fehér et al. 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.

Garam 1979: Garam É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979.

Garam 1993: Garam, É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici Seria Archaeologica 1. Budapest 1993.

Garam 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.* Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.

Garam 2005: Garam É.: Avar kori női fejdíszek. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 169–181.

Hampel 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III.* Braunschweig 1905.

Horváth 1935: Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető. — Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös*. Archaeologia Hungarica 19. Budapest 1935.

Ibler 1992: Ibler, U.: Pannonische Gürtelschnallen des späten 6. und 7. Jahrhunderts. *Arheološki Vestnik* 43 (1992) 135–168.

Kiss 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

Kovalevskaja 1979: Ковалевская, В. Б.: *Поясные наборы Евразии IV–IX. вв. Пряжки.* Археология СССР Е 1–2. Москва 1979.

Nevizánszky 2011: Nevizánszky, G.: Nepublikované hrobové nálezy z 10. a 11. storočia z južného a západného Slovenska. *Študijné Zvesti* 49 (2011) 143–172.

Rosner 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.

Schulze-Dörrlamm 2009: M. Schulze-Dörrlamm: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum II.* Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30/2. Mainz 2009.

Szenthe 2006: Szenthe G.: Közép avar kori összetett hátveretek. Egy középavar övtípusról. — Mittelawarenzeitliche zusammengesetzte Rückenbeschläge. Über einen mittelawarischen Gürteltyp. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 179–212.

Trugly 1982: Trugly, S.: Pohrebisko z doby Avarskej riše v Komárne-Robotníckej švrti. — A Komárom-munkásnegyedi avar kori temető. Spravodaj Oblastného podunajského múzea v Komárne. *Duna Menti Múzeum Értesítője* 2 (1982) 5–48.

Trugly 1985: Trugly S.: A komáromi avar kori temetők kutatástörténete. *Új Mindenes Gyűjtemény* 4 (1985) 38–61.

Trugly 1987: Trugly S.: Koraavar kori kengyelpár a múzeum gyűjteményében. — Železné strmene zo staršej doby avarskej v zbierkach múzea. *Spravodaj* (Komarno) 6 (1987) 57–59.

Trugly 1987: Trugly, S.: Prieskum v okrese Komárno. *Archeologické Výskomy a Nálezy na Slovensku* 1986 (1987) 105–106.

Trugly 2008: Trugly S.: *A Komárom-hajógyári avar temető és telep.* Optitz Archeologica 2. Budapest 2008.

Varsik 1992: Varsik, V.: Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. *Slovenská Archeológia* 40 (1992) 77–108.

Werner 1955: Werner, J.: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts. *Kölner Jahrbücher* 1 (1955) 36–48.

Zábojnik 2004: Zábojník, J.: *Slovensko a avarský kaganát*. Bratislava 2004.

Zábojnik 2007: Zábojník, J.: K problematike predmetov „byzantského pôvodu" z nálezísk obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: *Byzanstká kultúra a Slovensko*. Red.: Turčan, V. Zborník Slovenského Národného Múzea, Archeológia, Supplementum 2. Bratislava 2007, 13–32.

DIE AWARISCHEN FUNDE VON KOMÁRNO BERCSÉNYI (HEUTE GOMBAI) STRASSE AUS DEM 7. JAHRHUNDERT

Komárno (Nitriansky kraj, okres Komárno, Slowakei) hat eine besondere Rolle in der Forschung der Awarenzeit, was dem auf dem Gebiet des Schiffswerfts zwischen 1979 und 1989 freigelegten spätawarischen Gräberfeld zu verdanken ist. Trotz der grossen Beraubung hatten die Gräber solche Beigaben, welche auf die engen Kontakte der hier bestatteten Gemeinde mit der spätawarischen Oberschicht, sowie die kulturellen Beziehungen der Verzierungen zu dem sogenannten Nagyszentmiklóser Kreis hinweisen. Aus dem Gebiet von Komárno sind bisher beinahe ein Dutzend awarische Fundstellen bekannt *(Abb. 1)*. Die Reihe der Grabfunde von Komárno eröffnete die 1909 bei der Bercsényi (später Puškinova, heute Gombai/Gombaiho) Strasse gefundene Bestattung, worüber die Tageszeitung Komáromi Lapok berichtete. Nach der Mitteilung wurde an der Ecke der Zámory und Bercsényi Strasse, neben dem stadtlichen Armenhaus bei Kanalisationsarbeiten ein Pferdegrab gefunden. Obwohl das Grab durch die Arbeiter durchgewühlt wurde, gelangten einige Beigaben ins Museum von Komárom/Komárno. Nach dem Jahresbericht des Museums waren sie sechs goldene Beschläge mit geschweiften Seiten, eine grössere Goldplatte und eine Bronzeschnalle. Fast ein Vierteljahrhundert später beschäftigte sich Gyula Alapy in einem Beitrag mit den Funden und dabei schielderte er die Fundumstände und die Beigaben des Grabes. Seine Zeilen waren daher so wichtig, weil die Funde in der Sammlung des Museums heute nicht mehr auffindbar sind. Leider ermöglichte die unsachliche Beschreibung von Alapy eine Rekonstruktion der Gegenstände auch nicht. Bei der Forschungen im Nachlaß von Nándor Fettich im Ungarischen Nationalmuseum kamen einige Zeichnungen über die im Museum von Komárno verwahrten Funde zum Vorschein, die von Fettich 1927 gezeichnet wurden *(Abb. 2)*. Er liess sogar Fotos über die Gegenstände aus dem Grab von Bercsényi Strasse *(Abb. 3)* und von Keszegfalva/Kameničná *(Abb. 7)* machen, welche die Fundanalyse ermöglichten.

Aus den länglichen rechteckigen gepressten Beschlägen mit geschweiften Seiten gelangten sechs ins Museum. Nach Alapy kamen sie um die Taille des Gerippe zum Vorschein. Die Beschläge haben nach ihrer Form und Verzierung zahlreiche Paralellen im awarischen Fundmaterial, aber sie unterscheiden sich in Material und Verwendung von den anderen. Aus Gold sind neben diesen Stücken bloss ein Beschlag aus dem Grab 131 von Kisköre, sowie ein mit unbekanntem Fundort im Ungarischen Nationalmuseum *(Abb. 4)*. Die anderen Beschläge mit geschweiften Seiten sind aus Silber, hauptsächtlich aber aus Bronze gemacht. Die Komárnoer Stücke unterscheiden sich in ihrer Funktion von den anderen ähnlichen Beschlägen, weil die einerseits Jungfernkränze, anderseits Pferdegeschirre verzierten. Eine Abart des Typs zierte den Gürtel des im Grab 34 von Želovce bestatteten Mannes. Die Beschläge mit geschweiften Seiten waren im zweiten Drittel bzw. zweiter Hälfte des 7. Jahrhunderts verbreitet.

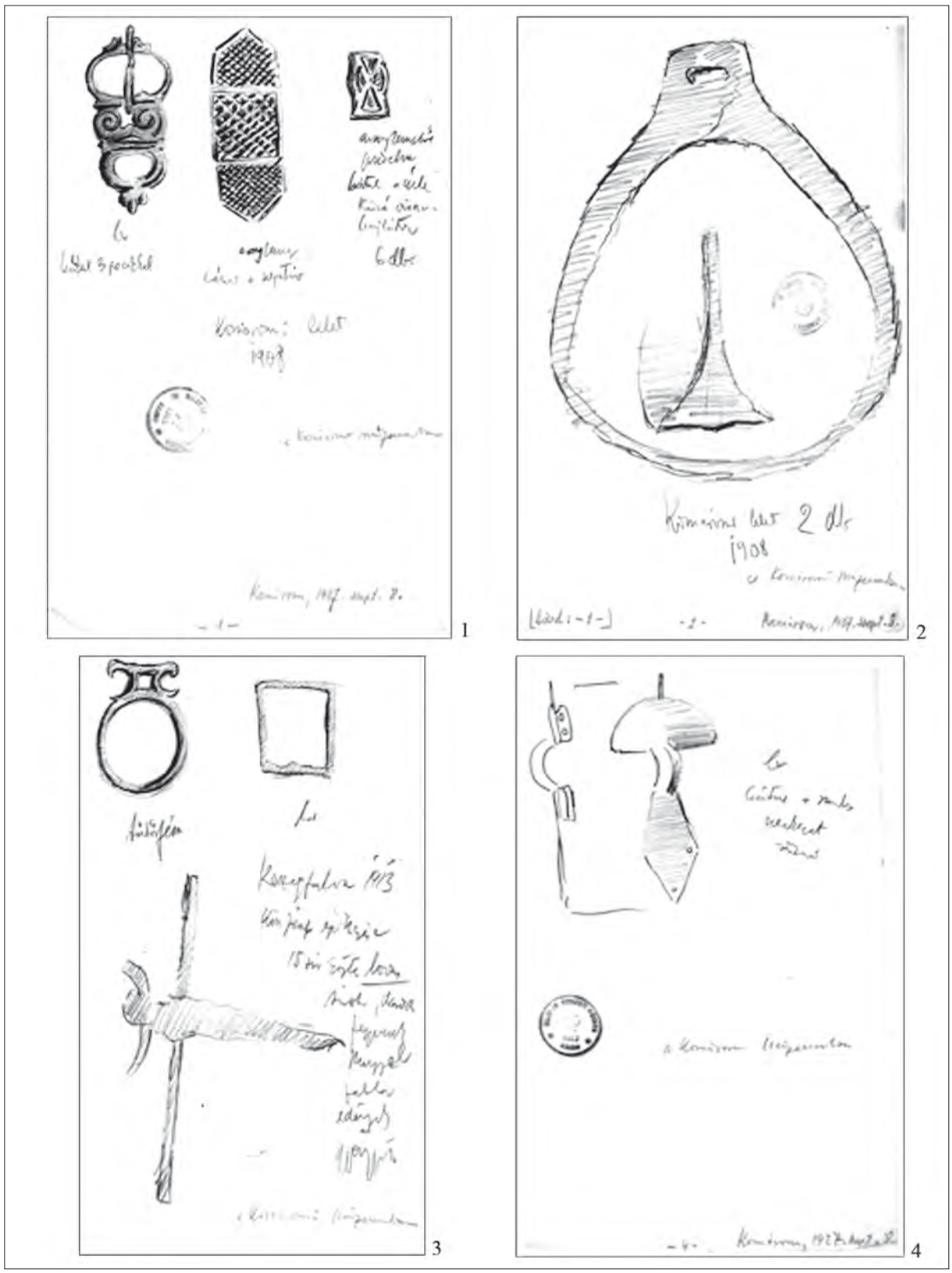
Den Beschlägen gegenüber hat die wahrscheinlich gepresste Goldplatte bisher keine Paralellen im awarenzeitlichen Fundmaterial. Nach Alapy war sie 8 cm lang und 2 cm breit und ihre Enden endeten in Fünfecken. Sie zierte wahrscheinlich ebenfalls den Gürtel. Nach Form konnte sie zu den eingliedrigen Rückenbeschläge gehören. In der Mittelawarenzeit erscheinen die ein- oder mehrgliedrigen Rückenbeschläge, welche meistens aus Silber hergestellt wurden. Sie waren mit Flecht- und Kettenbandornamentik, sowie manchmal mit Steineinlage verziert *(Abb. 5)*. Die Gürtel mit Rückenbeschlag erscheinen im Karpatenbecken in Mitte des 7. Jahrhunderts und sie wurden in zweiter Hälfte des Jahrhunderts getragen.

Ähnlich zur Goldplatte ist die Bronzeschnalle ein Einzelstück im Fundmaterial des 7. Jahrhunderts. Sie konnte aus dem Gebiet des Byzantinischen Reiches stammen oder in die Reihe der sogenannten pannonischen Schnallen gehören. Abseits von der Volutenverzierung zeigt ihre Form mit den Schnallen Typ Pécs eine gewisse Ähnlichkeit. Bei den sind der schildförmige Körper, die rippenartige Verzierung, der ovale Durchbruch und die knospenartige Verzierung am Ende des Beschlags charakteristisch. Diese ist besonders im Vergleich mit der Schnalle von Keszthely-Dobogó unübersehbar *(Abb. 6)*. Anhand den Beigaben kann man das Grab von Bercsényi Strasse in mittleren Drittel des 7. Jahrhunderts datieren und die hier bestattete Person gehörte zur awarischen Mittelschicht. Ob hier 1909 ein Gräberfeld gestört wurde, muss man mangels weiterer Angaben offen halten. Von der Fundstelle ungefähr 100 m entfernt, vor der Militärkirche kamen 1958 bei Strassenbau Gräber aus dem 8. Jahrhundert zum Vorschein. Zwischen den acht Gräberfelder wurde nur das Arbeiterviertel-Galgenhügel in der ersten Hälfte bzw. im mittleren Drittel des 7. Jahrhunderts benutzt. Die Beigaben der hier freigelegten 33 Gräber spiegeln die materielle Kultur der awarischen Mittelschicht. Das Grab von Bercsényi Strasse zeigt, dass von Arbeiterviertel mehrere Kilometer entfernt eine andere zur

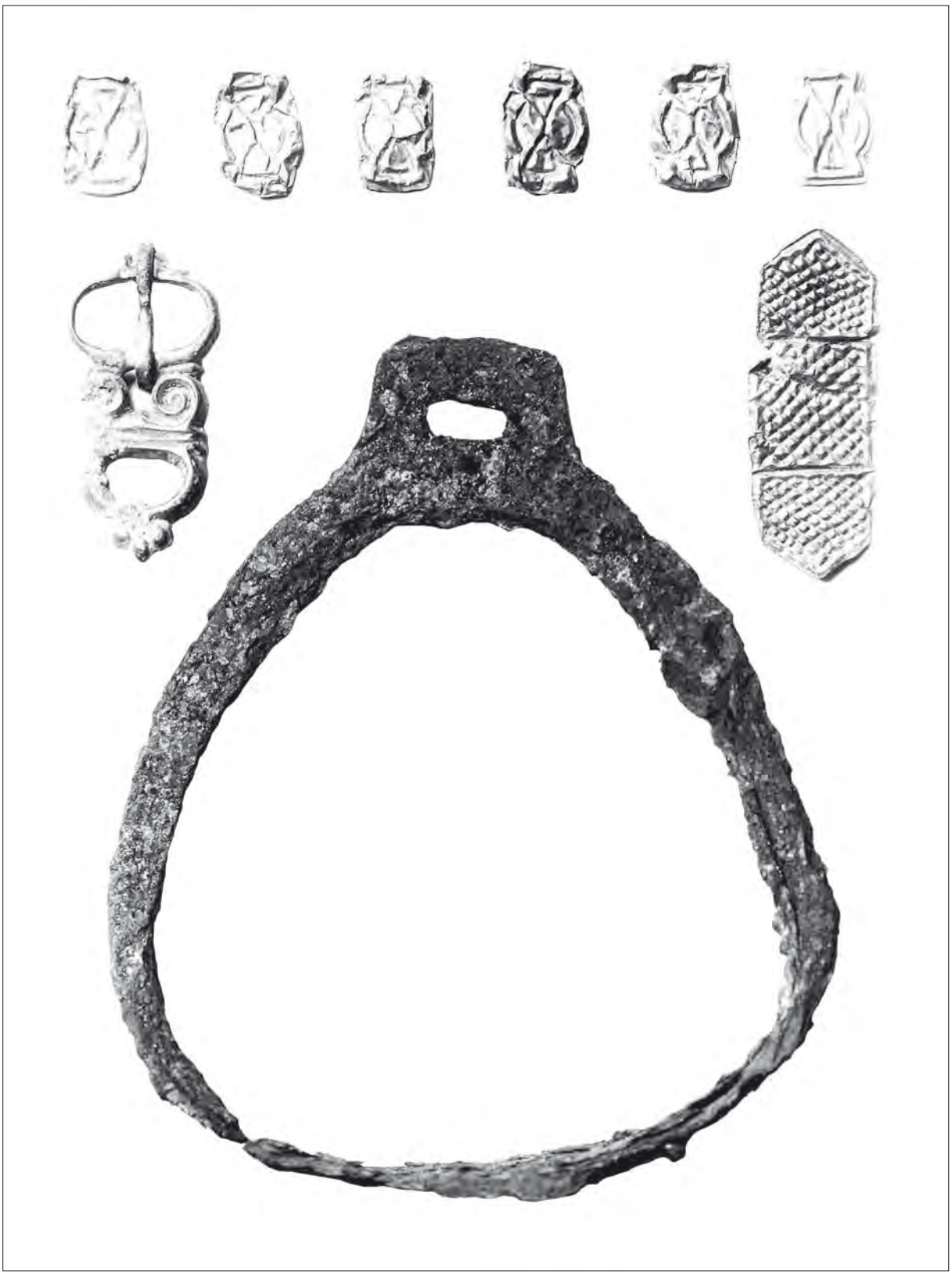
awarischen Mittelschicht gehörene Familie, Gemeinde in erster Hälfte des 7. Jahrhunderts niederlassen konnte.

Im zweiten Teil des Beitrags wurden jene Gegenstände analysiert, welche sich neben den Funden von Bercsényi Strasse auf den Zeichnungen, sowie Fotos vorkommen. Die frühvölkerwanderungszeitliche Plattenfibel gehört in den Kreis der kaukasischen Fibeln. Ihre Fundstelle hat Fettich nicht aufgezeichnet, weil solche Stücke aus Brigetio/Komárom-Szőny, Pilismarót und Aquincum auch bekannt sind, konnte sie wahrscheinlich in der Umgebung von Komárom zum Vorschein kommen. Der landnahmezeitliche Steigbügel befindet sich nicht zwischen den Funden im Museum von Komárno. So musste es aus einem bisher nicht bekannten landnahmezeitlichen Grab stammen, welches 1908 in Komárno zum Vorschein gekommen ist.

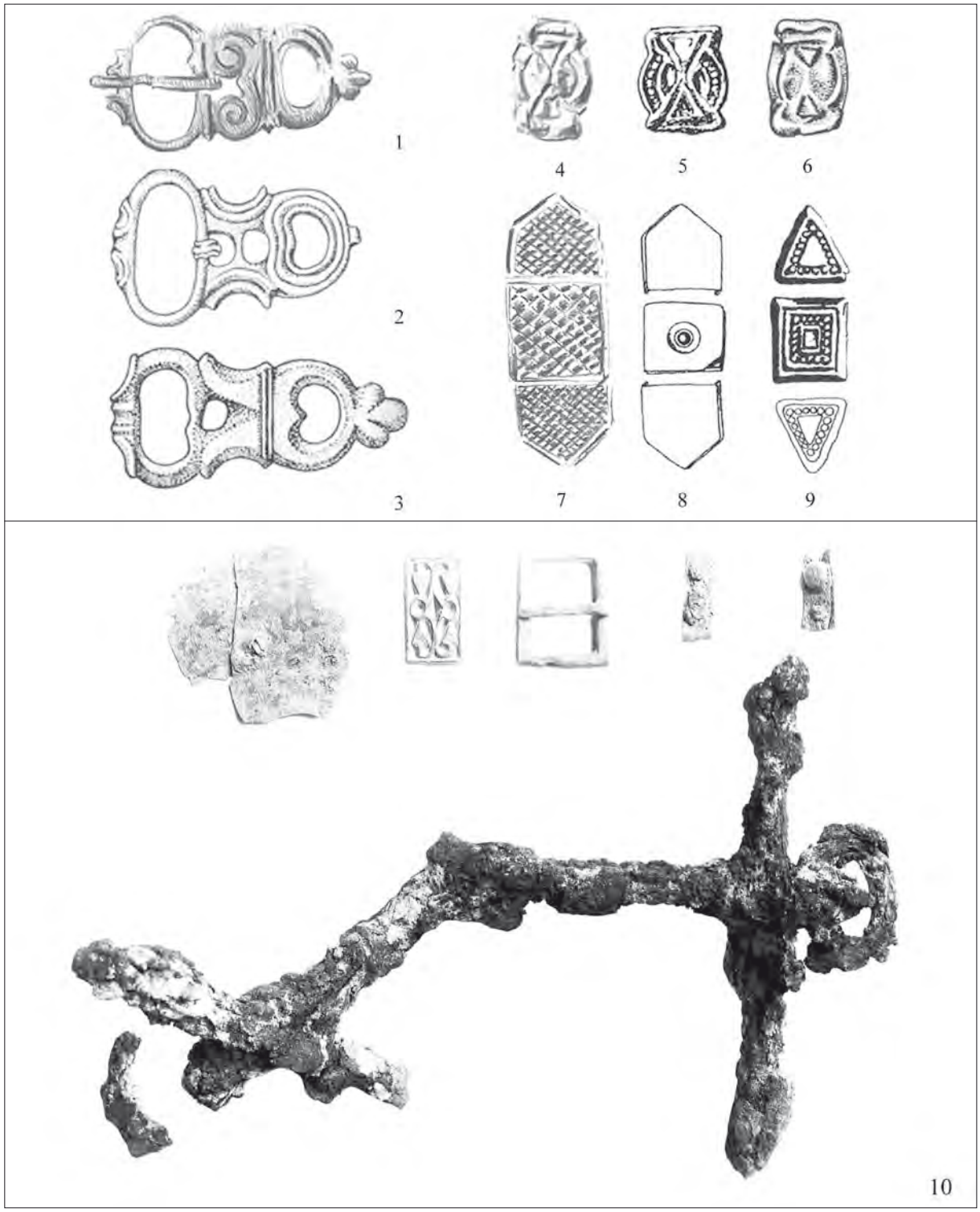
Die anderen awarenzeitlichen Funde, welche auf einer Zeichnung und auf dem zweiten Foto *(Abb. 7)* dargestellt sind, stammen aus den Gräber von Keszegfalva (heute Kameničná – Intravillan, Nitriansky kraj, okres Komárno). Alapy berichtet auch über die aus Keszegfalva/Kameničná ins Museum gelangten Gegenstände und erwähnte drei Lanzen, ein Messer, einen Steigbügel und Tongefässe. Nach Fettich wurden 1913 in Keszegfalva beim Bau 15 Gräber, dazwischen Pferdegräber, sowie Waffen, Steigbügel, Gefässe und Perlen gefunden. Zwischen den gezeichneten und fotografierten Gegenständen befinden sich Gürtelzierden, eine Phalera und eine Eisentrense mit Seitenstäbe. Die Fundstelle ist aus der Literatur bekannt. 1913, 1974 und 1986 kamen hier Streufunde und 35 Bestattungen aus dem 7.–8. Jahrhundert zum Vorschein.

2. kép. Fettich Nándor rajzai a komáromi múzeumban őrzött tárgyakról (MNM Adattár)
Abb. 2. Funde aus dem Museum von Komárom nach einer Zeichnung Nándor Fettichs (UNM Datenarchiv)

3. kép. A Komárom-Bercsényi utcai avar leletek és egy honfoglalás kori kengyel (MNM Adattár)
Abb. 3. Die awarischen Funde von Komárom Bercsényi Strasse mit einem landnahmezeitlichen Steigbügel (UNM Datenarchiv)

4. kép. 1–3: A bizánci csat és párhuzamai. 1: Komárom-Bercsényi (Gombai) utca; 2: Komárom-Munkásnegyed 32. sír; 3: Keszthely-Dobogó; 4–6: Ívelt oldalú téglalap alakú veretek. Komárom-Bercsényi (Gombai) utca; 5: Kisköre 131. sír; 6: Magyarország. 7–9: hátveretek. 7: Komárom-Bercsényi (Gombai) utca; 8: Alattyán 284. sír; 9: Tiszafüred 218. sír. 10: Fénykép néhány keszegfalvai avar leletről (MNM Adattár)

Abb. 4. 1–3: Die byzantinische Schnalle und ihre Paralellen. 1: Komárom-Bercsényi (Gombai) Strasse; 2: Komárom-Arbeiterviertel Grab 32; 3: Keszthely-Dobogó; 4–6: Rechteckige Beschläge mit geschweiften Seiten; 4: Komárom Bercsényi (Gombai) Strasse; 5: Kisköre Grab 131; 6: Ungarn. 7–9: Awarische Rückenbeschläge. 7: Komárom-Bercsényi (Gombai) Strasse; 8: Alattyán Grab 284; 9: Tiszafüred Grab 218;10: Photo über einigen awarischen Funde von Keszegfalva (UNM Datenarchiv)

KÖZÉPAVAR NYÚLLÁB FÜGGŐK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

BARTOSIEWICZ László – BILLER Anna Zsófia** – Alice M. CHOYKE****

BEVEZETÉS

A Római Birodalom bukása és a keresztény írásbeliség megjelenése közötti időszakban a hazánk területén élt számos népcsoport hitbéli elképzeléseiről kevés közvetlen ismeretünk van. Írott vallási tételek és egységes ikonográfiai megfogalmazás híján régészeti leletekből, az anyagi kultúra maradványaiból, a legidőtállóbb nyersanyagcsoportokat képviselő tárgyakból kiindulva próbálunk a korabeli szellemi élet e fontos vetületére is következtetni. Ezek közé tartoznak azok az állatok csontjaiból, fogaiból és agancsából készített tárgyak, amelyek jellemző módon sírmellékletként bukkannak elő.

Egy-egy temetkezés szinte pillanatfelvételként, a régészetileg elképzelhető legrövidebb időhatárokon belül ad képet az adott személyről, s rajta keresztül a vizsgált kultúráról. A sírmellékletként talált állatmaradványok egyetlen eseményhez, a halotti rítushoz biztosan köthetők. Szerencsés esetben a hitvilággal összefüggésbe hozható ilyen leletek ismert életkorú és nemű személyhez tartoznak, s az eltemetés módjából valamelyest az illető gazdasági és társadalmi helyzetére is következtethetünk.

Ez a feladat különösen érdekessé válik akkor, amikor a múltba veszett hitvilágnak olyan tárgyi bizonyítékait véljük felismerni, amelyeknek mindmáig többé-kevésbé határozott jelentésük van. Noha az átfúrt, felfűzött, olykor kopásnyomaik alapján vélhetően függőként viselt állatcsontok kulturális tartalmával nem lehetünk mindig tisztában; annyi bizonyos, hogy a népvándorlás kor sírmellékletei között is gyakoriak, de őskori előzményeik és máig ismert megnyilvánulásaik egyaránt vannak. Természetesen ez nem a hasonló állati nyersanyagokból készített tárgyak évezredeket átívelő folytonosságának bizonyítéka, ám e leletek lehető legpontosabb állattani és anatómiai meghatározása híján reményünk sem lehet arra, hogy szellemtörténetileg értelmezzük őket. Ez a munka ugyanúgy tartalmi fontosságú, mint az ékszerleletek esetében a nemesfémek, ékkövek pontos ismerete: tartalmilag járul a belőlük készített tárgy régészeti-szellemtörténeti értelmezéshez, „életrajzának" megértéséhez.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Dolgozatunkban két alföldi, közép avar kori lelet részletes elemzésére vállalkoztunk: egyikük Kiskőrös-Vágóhíd LXXIV. sírjából, egy kislány mellől került napvilágra,[1] míg a másikat Alattyán-Tulát 161. számú, szintén női sírja tartalmazta *(1. kép)*.[2] Mindkét lelet a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárában található.

A Kiskőrös-Vágóhíd lelőhelyen előkerült nyolc felfűzött mezei nyúl lábközépcsontot az emberi váz jobb csípőcsontjának tájékán találták, feltehetőleg egy derékon hordott tarsolyban, amelynek anyaga elenyészett. A nyúlcsontok fajmeghatározását Bökönyi Sándor ugyan már a temető közzétételének idejére elvégezte (László 1955), részletes elemzésükre azonban nem kerített sort. Az Alattyán-Tuláton talált, igen hasonló lábközépcsont-füzér részletes állattani meghatározását eddig nem tették közzé, noha fényképeik, illetve rajzaik a szakirodalomban nem ismeretlenek (Kovrig 1963; Bálint 1975; Vida 2002). A kutatástörténet része, hogy egy téves toposz alapján széles körben „madárcsont ongonokként" elhíresült leleteket archeo-ornitológus szakértő nem vizsgálhatta meg, így pontos állattani hovatartozásuk a korszak megmunkált madárleleteinek nemzetközi áttekintése (Gál 2005) után sem tisztázódott.

Dolgozatunkban minden egyes csont képi dokumentációjára, lehetőség szerint pontos állattani azonosítására és mérésére törekedtünk. A tárgyak rajzolása alapos és szakszerű archeozoológiai megfigyelést igé-

* ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Múzeum körút 4. bartwicz@yahoo.com
** BTM Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Szentendrei út 135. stegonid@gmail.com
*** Central European University, Medieval Studies Department, 1051 Budapest, Nádor u. 9. choyke@gmail.com

[1] MNM ltsz.: 17/1938.9.
[2] MNM ltsz.: 12/1934.233.

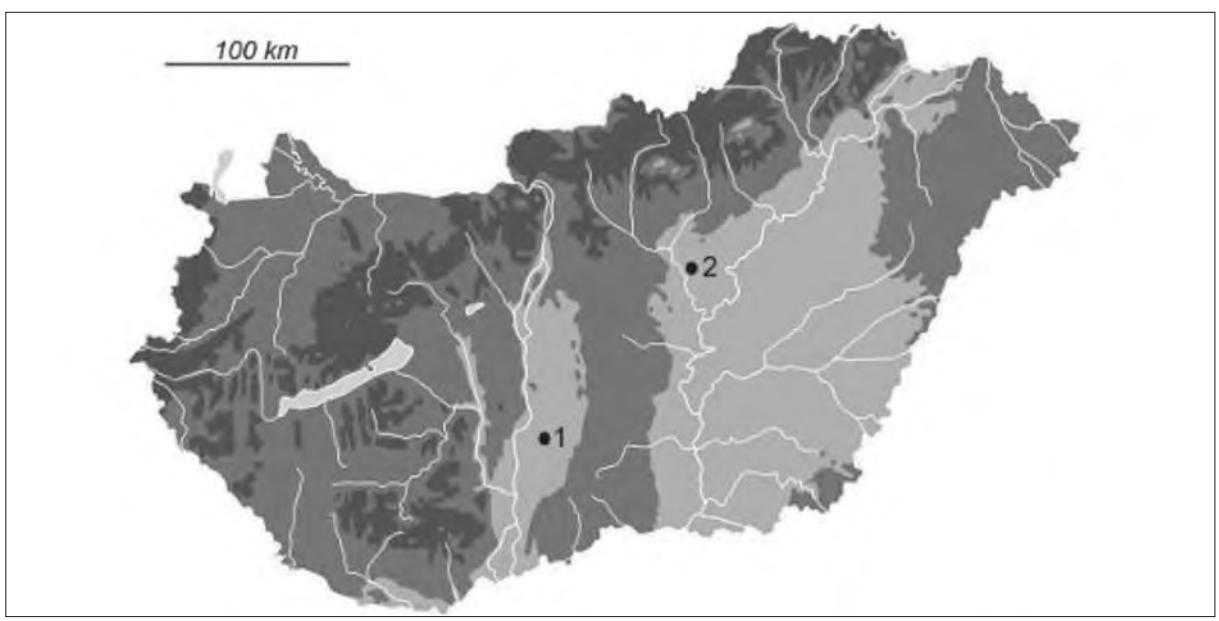
nyelt, egyúttal alkalmat adott az egyes csontok minden eddiginél precízebb meghatározására. A rajzokon nem a régészeti ábrázolás konvencióit, hanem a csontok anatómiai elhelyezkedését vettük figyelembe. A testtől távolabbi, az ujjak irányába eső disztális végükön kifúrt lábközépcsontok emiatt függőként „fordítva" jelennek meg az értelmező ábrákon, ám irányuk megfelel a lábfej természetes helyzetének.

EREDMÉNYEK

A két sírban talált apró és kecses csontok zöme ránézésre is megállapíthatóan mezei nyúlból származik. Noha a magyar hétköznapi szóhasználat nem tesz különbséget a mezei és az üregi nyúl között, e két faj viszonylag távoli rokon. A mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pallas, 1778) Magyarországon is őshonos, nyílt, füves területeket kedvelő faj. Az üregi nyúl (*Oryctolagus cuniculus* Linnaeus, 1758) a Földközi-tenger térségében őshonos, a házinyúl őse,[3] ez a faj azonban az itt tárgyalt régészeti leletek szempontjából nem jön számításba. Ráadásul a földalatti járatokban élő, kistestű üregi nyulak csontjai zömökebbek, koponyájukon a szemüreg és garatnyílás szűkebb, mint a nyílt terepen futáshoz alkalmazkodott, nagyobb testű mezei nyúlé, ezért a két faj csontjai viszonylag jól megkülönböztethetők.

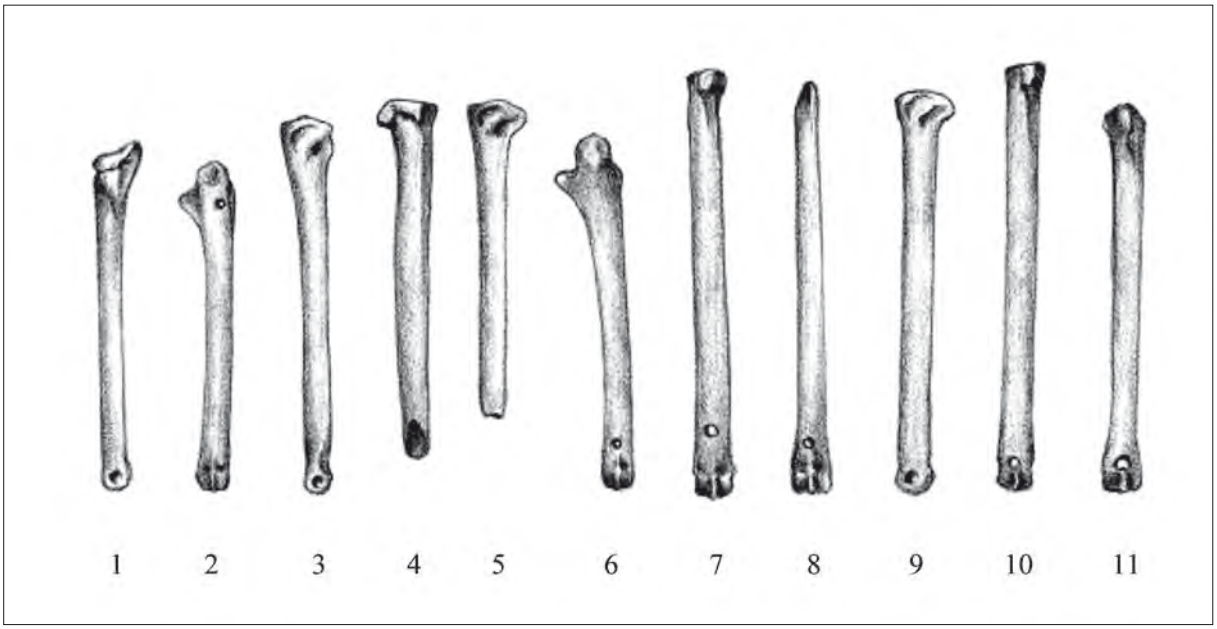
Komolyabb gondot okoz viszont, hogy az Alattyán-Tulátról származó leletek nemcsak nyúl, hanem egy kistestű kutyaféle lábközépcsontjait is tartalmazzák, amelyek esetében csak a kutyafélék családja *(Canidae)* határozható meg, a pontos faj nem. E csontok mérete és alakja megegyezik a határozásban használt mai hím és nőstény rókáéval (*Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758). Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a csontok kistestű házikutyákból (*Canis familiaris* Linnaeus, 1758), sőt akár a hazánkban időnként megjelenő aranysakálokból (*Canis aureus* Linnaeus, 1758) származnak, amelyek lábfeje a rókáéhoz hasonló méretű lehetett. Noha az utóbbi lehetőség a legkevésbé valószínű, könnyű csontozatú kutyaféleként morfológiai alapon ez a faj sem zárható ki.

A kéz és lábközépcsontok nagyon fiatal korban elcsontosodnak, hossznövekedésük megáll. Kutyákban a később záruló disztális vég is 6–7 hónapos korra kifejlődik (Chaix–Méniel 2001). Mezei nyúl lábközépcsontokra vonatkozó ilyen adatot a szakirodalomban nem sikerült találnunk, de a könyökcsont jóval később záruló disztális epifízis porcának úgynevezett Stroh-vonala 7 hónapos korra ugyancsak felszívódik (Habermehl 1985, 108, Abb. 79). Mindez azt jelenti, hogy a felhasznált állatok akár viszonylag fiatalok is lehettek, mindössze ezek a *terminus post quem* becsült életkorok állnak a rendelkezésünkre.

1. kép. A tárgyalt leletek földrajzi eredete 1: Kiskörös; 2: Alattyán
Fig. 1. The geographical origins of the discussed finds 1: Kiskörös; 2: Alattyán

[3] Az üregi nyúl német nevének tükörfordításaként Keszei János ezt a fajt Bornemisza Anna szakácskönyvében (1681) még „tengeri nyúlként" (a német *Meerhase* tükörfordítása) különbözteti meg, ami feltehetőleg az állat egzotikus voltára utal (Bartosiewicz et al. 2010).

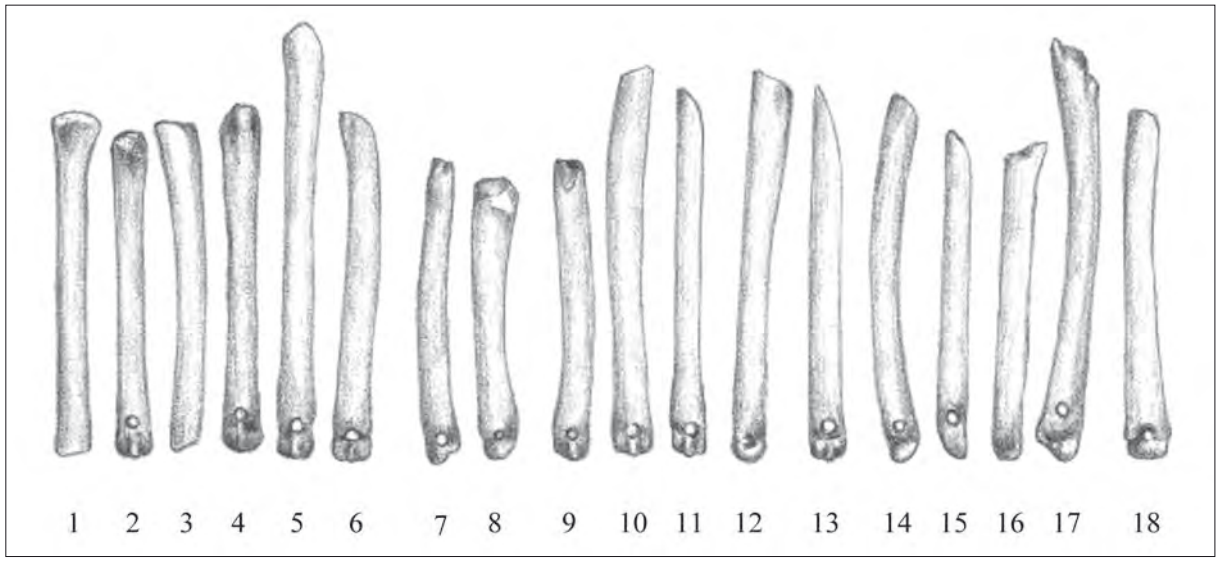

2. kép. Mezei nyúl lábközépcsontok Kiskőrös-Vágóhíd LXXIV. sírjából, *in vivo* anatómiai beállításban (Biller Anna Zsófia rajza)

Fig. 2. Hare metatarsals from Grave LXXIV at Kiskőrös-Vágóhíd. *In vivo* anatomical orientation (Drawing by Anna Zsófia Biller)

1. táblázat. Kiskőrös-Vágóhíd LXXIV. sír. Meghatározások a 2. kép sorrendjében (1. oszlop)
Table 1. Kiskőrös-Vágóhíd, Grave LXXIV. The identification of bones in the sequence of Fig. 2 (Column 1)

No.	*Taxon*	*Vázelem*			*Hossz (mm)*	*Állapot*
1	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	V	sin.	53,1	–
2	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	V	sin.	49,2	–
3	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	dex.	57,2	–
4	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	dex.	–	fragm.
5	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	dex.	–	fragm.
6	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	V	sin.	51,2	–
7	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	dex.	63,1	–
8	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	IV	sin.	61,2	erodált
9	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	IV	dext.	61,2	–
10	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	IV	sin.	63,1	–
11	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	sin.	57,9	–

3. kép. Mezei nyúl és kutyaféle ragadozók lábközépcsontjai Alattyán-Tulát 161. sírjából, *in vivo* anatómiai beállításban (Biller Anna Zsófia rajza)

Fig. 3. Hare and Canid metapodia from Grave 161 at Alattyán-Tulát. *In vivo* anatomical orientation (Drawing by Anna Zsófia Biller)

2. táblázat. Alattyán-Tulát 161. sír. Meghatározások a 3. kép sorrendjében (1. oszlop). A becsült méreteket csillagok jelzik
Table 2. Alattyán-Tulát, Grave 161. The identification of bones in the sequence of Fig. 3. (Column 1). Estimated lengths are marked by asterisks

No.	*Taxon*	*Vázelem*			*Hossz, mm*	*Állapot*
1	Meghatározhatatlan	–	–	–	–	erodált
2	*Lepus europaeus*	*metacarpus*	II	dext.	45,1	erodált
3	Meghatározhatatlan	–	–	–	–	erodált
4	Canidae	*metacarpus*	II	sin.	52,4	–
5	Canidae	*metatarsus*	III	dex.	65,1	erodált
6	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	II	dex.	52,4*	fragm.
7	Canidae	*metacarpus*	II	dex.	46,3	erodált
8	Canidae	*metacarpus*	V	sin.	43,2	erodált
9	Canidae	*metacarpus*	II	dex.	46,1	erodált
10	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	II	dex.	63,2*	fragm.
11	Lepus europaeus	*metatarsus*	IV	dex.	54,2	erodált
12	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	II	dex.	58,2*	fragm.
13	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	III	dex.	55,9*	fragm.
14	Canidae	*metatarsus*	II	dex.	54,1*	fragm.
15	Meghatározhatatlan	–	–	–	–	fragm.
16	Meghatározhatatlan	–	–	–	–	fragm.
17	Canidae	*metatarsus*	II	sin.	63,2	erodált
18	*Lepus europaeus*	*metatarsus*	II	dext.	53,2	erodált
(19)	Meghatározhatatlan	–	?	–	28,3*	fragm.

A két sírban talált csontfüzér darabjait a *2. és 3. kép* mutatja, részletes rendszertani és anatómiai jellemzőiket az *1. és 2. táblázat*ban foglaltuk össze. E két táblázat a szakirodalomban megjelent képek és a múzeumi tárgyak összevetésével készült. A publikációk néhány kisebb, töredékes darabot nem mutatnak, míg a szakirodalomban megjelent darabok közül a gyűjteményben egyiket-másikat már nem sikerült azonosítani.

A kiskőrös-vágóhídi sírból tehát kizárólag mezei nyulak hátsó lábából származó lábközépcsontok *(metatarsus)* kerültek elő. Az alattyáni leletre ugyanakkor az is jellemző, hogy a hosszabb és kecsesebb nyúl és kutyaféle lábközépcsontok *(metatarsus)* mellett kutyaféléből származó kisebb és aszimmetrikusabb kézközépcsontokat *(metacarpus)* is tartalmaz, azaz a mellső lábat is képviseli.

TAFONÓMIAI SZEMPONTOK

A tafonómia az állati testet a halál beállta után ért változások vizsgálatának tudománya, egyben a régészeti állattani adatok forráskritikai elemzése. Már a bevezetőben utaltunk Vida Tivadar azon fontos megállapítására, hogy az avar kor régészeti lelőhelyein jelentős mennyiségű, kevésbé ellenálló nyersanyagú, a szellemi kultúrára utaló tárgy semmisült meg (Vida 2002). Az állatcsontok ebből a szempontból tartós médiumnak tekinthetők, noha ezek a leletek is számos olyan folyamaton mentek keresztül, amelyek közül nem kevés a töredezésük, eróziójuk és elveszelődésük irányába hat.

Eltemetés előtti változások, megmunkálás

Az itt bemutatott leleteink „életrajzának" felvázolásakor elsőként a nyersanyag gondos megválogatása tűnik szembe, amely az első esetben teljesen következetes (nyúl hátsó lába), de a vegyesebb összetételű alattyáni „nyakék" esetében is mutat szabályszerűséget (kis testű emlősállatok mancsa). Ezek az étkezési célra csekély értékű húsrészek az állatok nyúzásakor is félretehetők lettek volna, noha az erre utaló finom, harántirányú vágások nyomát egyik csonton sem sikerült azonosítani. Számolnunk kell két szélsőséges lehetőséggel is: egyrészt — ha a csontok által képviselt állatoknak különleges jelentőséget tulajdonítunk — feltételezhetjük, hogy e célból ölték meg, „áldozták fel" őket; másrészt — noha nehezen elképzelhető — nem kizárható az sem, hogy más céllal elpusztított állatok lábközépcsontjait gyűjtötték össze.

Az állattartás régészeti rekonstrukciójában annyira kétes értékű, legkisebb egyedszám-számítás ebben az esetben nemcsak állattani szempontból indokolt, hanem jól értelmezhető régészeti tudnivalókkal is szolgál:

Kiskőrös-Vágóhíd lelőhelyen a füzérben legnagyobb számban előforduló, azonos típusú csontból (*1. táblázat:* 4 jobb *metatarsus* III) kiderül, hogy a 11 tagú füzérben legalább négy nyúl hátsó lábának darabjai vannak. Alattyán-Tuláton a kép összetettebb. A legalább négy megcsonkított nyúl (*2. táblázat:* 4 jobb *metatarsus* II) mellett a kutyafélék csontjai min. két egyedből származnak (*2. táblázat:* 2 jobb *metacarpus* II).

A két szerény küllemű tárgycsoporthoz tehát viszonylag sok állat lábvégeiből kellett egyedenként egy-két csontot összegyűjteni. Nyitott kérdés ugyanakkor, hogy a nyersanyag beszerzése egyetlen epizódban, azaz az állatok egyidejű megölésével történt-e? Ha nem, az egyes függőket valamivel hosszabb, tudatos gyűjtögetés, mintegy tezaurálás eredményének tekinthetjük.

A lerakódás előtti, úgynevezett biosztratinómia folyamat emberi tényezői közül kiemelkedik még a megmunkálás, amely lényegében az apró furatok készítésére korlátozódott. Ezek zömmel a csontok apró, mintegy borsszemnyi disztális ízületi hengerei fölötti lapított részen helyezkednek el, ahol a fúró szerszám hegyét könnyű volt megvetni. A Kiskőrös-Vágóhídon talált darabok némelyikén azonban a furat a csont ízületi végétől valamivel távolabb helyezkedik el *(2. kép 4–5)*. Talán ezzel magyarázható, hogy a gyengébb részen átfúrt darabok közül három is eltörött *(2. kép 7–9)*, de nyilván már a temetés után, mert eredetileg még a füzérben szerepelt. A csont proximális végének átfúrása ezen a lelőhelyen egyetlen esetben volt megfigyelhető *(2. kép 10)*.

Fontos megfigyelés, hogy a Kiskőrös-Vágóhídról származó csontokon az apró furatok pereme éles, ami arra utal, hogy e darabokat felfüggesztve legfeljebb rövid ideig viselték: a mindenképpen vékony zsinór nem koptatta ki a függők apró lyukainak felső peremét. Síron belüli helyzetükből az is gyanítható, hogy nem [állandóan] nyakban, hanem kicsiny tarsolyban tartották őket. Másrészt a darabok „új" volta egybevág tulajdonosának ifjú korával is. Az alattyán-tuláti 161. sírban lelt csontok viszont valóban függők lehettek, úgy tűnik, nyaklánckénti viselték őket. Erre a síron belüli nyilvánvaló helyzetükön kívül, az erősebben megkopott, tág furatok is utalnak. Hosszabb ideje a felnőtt nő viseletének részét képezhették *(4. kép)*.

Az egyes csontdarabokon az esetleges finom kopás, korabeli kifényesedés nyomait a restaurálás során felkent, felszínt védő lakkréteg elfedi. Ez azért sajnálatos, mert e finom kopások mértéke jól kimutathatóan utalna a használat intenzitására/időtartamára, ami például a gyermeksírban lelt kiskőrösi példányok esetében kimondottan érdekes szempont lenne. Csontból faragott gyöngyökkel végzett, hosszú távú kísérleteink szerint (szerzőtársak Paul Duffy és Alice M. Choyke) ötévi nyakban hordás után még inkább a csontfelszín kifényesedése, semmint a furatok kikopása a jellemző.

4. kép. Jellegzetes furatok a Kiskőrös-Vágóhídról (1) és Alattyán-Tulátról (2) származó csontokon (Alice M. Choyke felvétele)
Fig. 4. Typical holes drilled into the bones from Kiskőrös-Vágóhíd (1) and Alattyán-Tulát (2) (Photo by Alice M. Choyke)

Az eltemetett anyagban bekövetkezett változások

A temetkezésekben lelt állatmaradványok, hacsak a sírt más külső erők meg nem bolygatták, vagy el nem pusztították, általában könnyebben értelmezhetők a településeken lelt ételhulladékoknál. Egyszeri, konkrét eseményhez köthető felhalmozás, a halotti rítus eredményei. Az ilyen csontok ép temetkezésben elsődleges helyzetben kerülnek elő még akkor is, ha megtartásuk esetleg a talajviszonyok miatt kimondottan rossz.

A kiskőrös-vágóhídi LXXIV. sírban talált mezei nyúl lábközépcsontok jó állapotban vannak, felszínüket mindössze gyökérnyomok tették itt-ott tönkre. A jó megtartás összefüggésben állhat azzal, hogy ezek a darabok az eltemetett jobb csípője fölött kerültek elő, eredetileg talán valamiféle tarsolyban lehettek.

Az alattyán-tuláti 161. sírból származó leletek felszíne több helyen erodált, olykor az ízületi végek ismertető jegyei is megkoptak. Szinte valamennyi tárgyon feltehetőleg bomló szerves anyag okozta térképes, egyenetlen sötét elszíneződés látható.

Az ásatás során és az azt követően beállt változások

Nem utolsó sorban a temetkezésekre jellemző behatárolt, áttekinthetőbb ásatási felszínek és az általában rendkívüli gondosságú feltárás eredményeként a sírokban — a települési rétegekhez képest lényegesen — kisebb csontok is jó eséllyel megtalálhatók. Az itt tárgyalt sírleletekhez megtévesztésig hasonló nyúl- és kutya lábközépcsont-függőket telepásatáson Százhalombatta-Földvár, részben iszapolással feltárt középső bronzkori rétegeiben találtak (Choyke et al. 2004).

Az anyag rajzon, fényképen és táblázatosan dokumentált összetételének különbségeiből érzékelhetők még a több éves múzeumi tárolás során beállt kisebb károsodások, információvesztés (töredékek, a kopásfelszínek elfedése védelmező lakkréteggel).

Néhány régészeti párhuzam

E rövid, leíró cikk keretében ugyan valamennyi régészeti vonatkozásra nem térhetünk ki részletesen, fontos megjegyeznünk, hogy a felfűzött kisállat lábközépcsont-függők előfordulása mögött négy, egymást nem kizáró jelenséget feltételezhetünk. Ezek a következők: (1) időben közeli párhuzamok — hipotézis: térbeli folytonosság; (2) térben közeli párhuzamok — hipotézis: időrendi folytonosság; (3) a függők csonttani és tafonómiai tulajdonságai — hipotézis: technikai folytonosság; (4) az állatok metaforikus jelentése — hipotézis: kognitív folytonosság.

Időben közeli párhuzamok

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a Kiszombor-E jelű avar temető — a szűrőkanala és a háromkarélyos pártaveretei alapján legfeljebb a 7. század közepéig keltezhető — 17. női sírjából ugyancsak is-

mert egy 16, feltehetően nyúl kézközépcsontból összeállított avar kori füzér, amelynek közvetlen vizsgálatára e kötet összeállításáig még nem tudtunk sort keríteni. Az egyik megjelent fényképen (Bálint 1975, 1. kép) ez a lelet több részletben eltér az itt vizsgáltaktól. Noha látszólag csak nyúlcsontokat tartalmaz, keverten fordulnak elő benne metacarpus-ok (3) és metatarsus-ok (13). Még feltűnőbb, hogy talán egyetlen kivétellel, a furatok a csontok proximális végén találhatók, a disztális végek apró ízületi hengerei mintegy gyöngyszemekként díszítették a természetes állásban viselt függőket.

Sokkal kevésbé látványos, de mégiscsak mezei nyúl hátsó lábából származó hazai lelet az a kicsiny avar kori átfúrt sarokcsont, amelyet Nagy Margit közölt Budapest-Wekerle-telep 35. sírjából (Nagy 1998, Taf. 52. 15).

Az ukrajnai Harkiv' közeléből, a Szeverszkij Donyec folyótól keletre elhelyezkedő dmitrievkai temetőből a kiskőrösihez igen hasonló, feltehetőleg 8–9. századi nyúl lábközépcsont-füzért ismertet Szvetlana A. Pletnyova. Ez 9 metatarsusból áll, amelyeket — az itt tárgyalt két lelethez hasonlóan — a disztális ízületi hengerek fölött fúrtak át. A lelet leírásakor megemlíti, hogy a nyúl ujjpercekből (sic!) készült függők igen ritkák és általában női sírokban fordulnak elő (Pletnyova 1967, 172).

Bálint Csanád Akhmat K. Kibirov munkájából idéz egy földrajzilag távoli, korábbi párhuzamot: a kirgisztáni Tara Su 18. sz. kurgánjának 4–5. századra keltezett leletanyagát (Bálint 1975, 54, 4. kép). A leírás szerint a kettős temetkezésben lelt férfi és női csontváz közül az utóbbi medencéjének tájékáról kerültek napvilágra állatmaradványok, többek között egy 17 kisemlős lábközépcsontból álló füzér (Kibirov 1959). Az egyébként gyenge minőségű, sziluett-szerű fénykép reproduckióján két nagytestű ragadozó madár karma és egy juh vagy kecske asztragalosz csontja mellett a lábközépcsontok egyértelműen felismerhetők. Előfordul közöttük a nyúl legjellegzetesebb, „virág alakú" lábközépcsontja (*metatarsus* V). A többi darab is jó eséllyel nyúlból származik, de az alattyáni sírlelet rendszertanilag vegyes összetétele óvatosságra int! Autopsziára, közvetlen csonthatározásra lenne szükség az igen hasonló kutya- vagy menyétfélék hasonló csontjainak kizárására. A fényképen a Tara Sun feltárt lábközépcsontok anatómiailag „fejre állított" ábrázolásából óvatosan arra is következtethetünk, hogy ezeket a vékony csontocskákat ugyancsak disztális végükön, az ízületi henger fölött kifúrva fűzték fel, noha a felvételen maguk a lyukak nehezen kivehetők.

Hazai viszonylatban e lelettel közel egykorú az a hunkori, 5. századi lelet, amelyet Mártély-Szépfű lelőhelyen egy 1,5 év körüli gyermek sírjában találtak: ez egy proximális végén átfúrt, egymagában álló kutya lábközépcsont-függő (Nagy 2005; Choyke 2010, 206, Fig. 18. 11).

Noha az eddig említett példányok mindegyikét a szakirodalom a sztyeppi kultúrák jellegzetességeiként fogadja el, és a népvándorlás kora valóban addig soha nem látott ázsiai hatásokat közvetített a Kárpát-medencébe, megjegyzendő, hogy Tara Su Közép-Ázsiában, az Ïsïk Köl-tó nyugati partjától délre, légvonalban is 5000 km-nél távolabb fekszik keletre hazánktól. E lelet külön érdekessége, hogy a csontfüzér csípőtáji elhelyezkedése a női tetemen a kiskőrös-vágóhídi LXXIV. sírban talált darabokéra emlékeztet. A Kárpát-medencében megtelepült avarok anyagi kultúrája több nemzedéken keresztül megőrzött a keleti hagyományból származó elemeket, egyes belső-ázsiai edénytípusok itteni előállítására még a 7. század 2. felében is van példa (Vida 1999, 130–131).

A hasonlóságok mellett azonban figyelemre méltó, hogy noha a magyarországi példák mindegyike az Alföld korai és késő avar korából származik, a számos küllemi egybeesés ellenére ez a szűk hazai csoport a rendszertani és anatómiai összetétel, illetve a megmunkálás és viseleti mód több változatát mutatja.

Térben közeli párhuzamok

Noha a dolgozatunkban tárgyalt két ritka, alföldi lelet a 7–8. századra keltezhető, alaki előzményeik Magyarországon nem ismeretlenek. A legkorábbi mezei nyúl lábközépcsont-függőket Százhalombatta-Földvár kora bronzkori, a Nagyrévi-kultúrához sorolt rétegeinek megmunkált csontanyagában sikerült azonosítani (2). Ugyanezen a lelőhelyen, a középső bronzkori Vatya-kultúra leletei között is előfordultak (9), valamint Pákozd-Várhegy (2) ugyancsak a Vatya-kultúra idejére keltezett állattani anyagában (Choyke et al. 2004, 183, Figs. 8, 18). Nem utolsó sorban a rendszeres iszapolásnak köszönhetően a Százhalombatta-Földváron így feltárt leletanyagban a nyulak mellett kutyák hasonlóan átfúrt lábközépcsontjai is megjelentek (Vretemark–Sten 2010, 211, Figs. 19. 2–3).

Ezek a leletek az állattanilag/alakilag teljesen hasonló avar kori függőkkel semmiféle kulturális kapcsolatba nem hozhatók, viszont néhány, a további összehasonlítást megnehezítő körülményre figyelmeztetnek. A bronzkori településeken a lábközépcsont-függők nem sírmellékletként, hanem a település területén, a hétköznapi szférában fordulnak elő. Az összehasonlítást nehezíti, hogy a Vatya-kultúra uralkodó temetési rítusa a hamvasztás volt. Az iszapolással nyert tárgyak pontos térbeli helyzetéről általában nincs információnk, a bronzkori darabok egyedi, szétszórt leletek, noha egy esetben két darab egymás

közeléből került elő. Hasonló módon feltárt avar telepanyag nem áll rendelkezésünkre, az ilyen leletek avar kori hiánya nem bizonyító erejű. A nyúl és kutya lábközépcsontok felfűzése nem kizárólag sztyeppi hagyomány, hiszen ilyen kapcsolatok markáns nyomai sem a Nagyrévi-, sem a Vatya-kultúrában nem ismertek.

Technikai és kognitív „folytonosság”

A kiragadott idő- és térbeli párhuzamok összevetése arra figyelmeztet, hogy a könnyen beszerezhető nyúl- és kutyalábak diffúzió, közvetlen kulturális kölcsönhatás nélkül is megjelenhetnek különböző népcsoportok anyagi hagyatékában; a vélt vagy valós kapcsolatok pontos azonosítása nehéz feladat. Ezek a tetszetős, kecses, gyakran madarakénak vélt csontok csekély tápértékű testrészt képviselnek: különösebb veszteség nélkül, viszonylag kevés munkával alakíthatók mutatós ékszerekké.

Ugyanakkor nagy valószínűséggel elvonatkoztat-hatunk pusztán díszítő szerepüktől, összeköti őket az állattani tartalom. Az ilyen céllal birtokolt és viselt csonttárgyak megértéséhez nélkülözhetetlen a pontos fajmeghatározás, hiszen az effajta tárgyak a *pars pro toto* elv alapján az egész állatot képviselhették, illetve a csontban megtestesülő természetfölötti erők médiuma éppen az adott állatfaj lehetett.

Az egyértelműen meghatározható mezei nyúl esete valamivel egyszerűbbnek tűnik. E faj képviselete a női sírokban egybe cseng úgy a keleti, mint az antik hagyományban megjelenő termékenységi gondolattársításokkal, amelynek viszonylag könnyen elképzelhető bronzkori gyökerei a Földközi-tenger térségében formálódtak először ismert hitbéli képzetekké. Termékenységi jelkép volta mellett a nyúl gyakran közvetítő az emberiség és a túlvilág között. Kalmük népmesékben például nemcsak a földi és égi szféra összekapcsolásában, hanem az emberek közötti kommunikációban is szerepet játszik. A nyúl emellett ismert díszítő elem az avar kori nagy szíjvégeken, az ornamentika fő mezejében azonban csak ritkán fordul elő (Fancsalszky 2007, 84).

A róka vagy kutya csontjai bizonytalanabb jelentésűek. A nyúl lábközépcsontok közé keverésüket az alattyáni együttesben is tekinthetjük a ragadozó és zsákmánya jelképes együttesének (Choyke et al. 2010). Mezei nyúl asztragalosz-amulettek Észtországból is ismertek. Ráadásul ezek egyikéhez kutya szemfogat láncoltak (Tamla – Maldre 2001, 374, Fig. 20), ami hasonló gondolattársítás jele lehet, noha ez a leletcsoport már 11–13. századi (Luik 2010, 48).

Ezeken kívül a pontosabban nem meghatározható csontok mögött kutyát feltételezve az alattyáni csontfüzér tekinthető a vad- és a házi szféra dichotómiáját megtestesítő összeállításnak is. Ugyanakkor a róka az északi mitológiában szexuális jelkép, az ármányosan sokarcú Loki isten attribútuma (Biedermann 1996, 326), a nyúlhoz esetleg ilyen alapon is társítható. A legtöbb állatban a pozitív és negatív képzetek egysége testesül meg. Ez különösen igaz a lépten-nyomon előforduló, a különböző hiedelmekben máig jelentős szerepet játszó kutyákra (Nickel 2009), amelyek egyaránt lehetnek tisztelet és megvetés tárgyai (Bartosiewicz 1998, 73), noha az itt tárgyalt avar kori csontfüzérek az utóbbi, negatív jelentést vélhetőleg kisebb valószínűséggel hordozták a temetkezések szakrális terében.

Értelmezési lehetőségek

A cikkünkben részletesen tárgyalt két csontfüzér „pogány” amulettenként, különösen a középső avar korra már a Kárpát-medencében is egyre elterjedtebb keresztény jelképrendszerhez viszonyítva határozható meg (Vida 2002, 181–183). Mindkét esetben archaikus elemként jelenik meg olyan női temetkezésben, amelyek mellékletei a változatos népességű Avar Birodalom bonyolult időszakának összetett jelképrendszerére utalnak. Emiatt meg kell kísérelnünk legalább három fogalom tisztázását.

Az amulett[4] általában kicsi, gyakran jelentéktelen küllemű tárgy, olykor ékszerré formálva, amelynek önmagából fakadó általános mágikus, de legalábbis apotropaikus ereje az adott kultúrában elfogadott, közismert.

A talizmán[5] az esetek többségében ugyancsak kicsi, gyakran megjelölt/feliratos tárgy, amelynek célja (telos) a bajelhárítás. Az amuletthez képest személyes vonatkozása is van, valakitől kapott vagy öröklött lehet, emberek közötti kapcsolatot is jelez.

Az ongon a mongol szóhasználatból a hazai régészeti szaknyelvbe is átvett kifejezés. Az eredeti fogalom szerteágazó, féltucatnyi jelentése közül a védőszellem, illetve az azt megjelenítő tárgy esik legközelebb e cikk

[4] A kifejezés 17. századi latin eredetű, de pontosabb eredete ismeretlen.

[5] Ez a szó ugyancsak a 17. század táján, arab közvetítéssel *(tilsam)* a rítus középkori görög nevéből *(telesma)* vált közhasznúvá több európai nyelvben.

témájához. Néprajzi párhuzamok alapján ezeknek az ongonoknak is általában apotropaikus szerepet tulajdonítunk.

Ezek az elméletileg fontos, finom különbségek a néprajztudomány évszázados osztályozási erőfeszítései ellenére is nehezen megfoghatók. Az egyes kultúrák tér- és időbeli viszonyainak megfelelően, sajátos kognitív rendszerekkel magyarázzák környezetük metafizikai jelenségeit, ami gyakran összehasonlíthatatlanul nyilvánul meg társadalmi viselkedésformákban és az azt tükröző anyagi kultúrában. A korabeli jelentéstartalom széles kereteit hivatottak érzékeltetni az említett régészeti párhuzamok is.

Egyes állati testrészeket az egész állat megszemélyesítéseként viselhettek, de a zoológiai tartalomtól többé-kevésbé független mágikus erővel is felruházhattak, szerepet juttatva nekik a társadalmi kommunikációban. Az így viselt állatcsont nem magányos jelképként vagy egyszerű bajelhárítóként szerepelt, hanem összesűríthette a viselő személyére vonatkozó társadalmi jegyeket, ezáltal testesítve meg a személyt a közösség többi tagjához fűző rituális szabályokat és hiedelmeket. E tartalmak azonban régészetileg megfoghatatlanok. A tárgy küllemében nem nyilvánulnak meg, sőt azokra viseletük módjából sem következtethetünk, hiszen általában csak sírmellékletként, illetve a halotti öltözet részeként, rendkívüli helyzetben találjuk meg őket. Többféle identitáshoz (nem, életkor, származás) kötődhetnek, a közösség hitbéli elképzeléseit tükrözik. Életben viselve az ilyen csontok önreprezentáció részének is tekinthetők.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányunkban bemutatott tárgyak rövid áttekintésből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- A pontos állattani meghatározás nélkülözhetetlen a csonttárgyak kultúrtörténeti értelmezésében.
- A mezei nyúl egész Eurázsiában, az őskor óta kedvelt jelkép, csontjainak puszta jelenléte számos leletegyüttest állattanilag „összeköt”, ez a formai hasonlóság azonban nem feltétlenül az idő- és/vagy térbeli kulturális kontinuitás bizonyítéka.
- Az ismertetett két lelet jelképként személyes töltésűnek hat, hasonló lábcsont leletek másutt is „védtelen” gyermekek és nők tetemével együtt fordulnak elő. Az őskultuszhoz vagy valamiféle kanonizált valláshoz fűződő viszonyuk azonban nem bizonyítható.

Elsősorban a nyúlmotívum általános elterjedtsége, illetve számos részlet halmozott különbségei azt sugallják, hogy a két, nagyjából egykorú, az Avar Birodalom keleti felében lelt csontfüzér nem egy szűken értelmezhető, egységes hagyományt tükröz. Külön érdekes ebből a szempontból, hogy a két temetkezés egyéb sírmellékletei is egy heterogén társadalom folytonosan átalakuló képére utalnak, amelyben azonban a hagyomány vélhetően fontos szerepet játszott.

A Kiskőrös-Vágóhíd lelőhelyről származó darab szigorúbb szabályszerűséget mutat a nyúl hátsó lábak kiválasztásában. A sírba temetett leányka tarsolyában a nyúlcsontok mellett, antik/germán hagyományra utaló, amulettként értelmezett apró szerszámutánzatok és fémlemezek voltak (Vida 2009, 115). Az alattyán-tuláti 161. sírban lelt nyakláncon a többféle állat, valamint a mellső és hátsó láb csontjainak keverése a nyaklánc más jellegű összeállítására utal, noha ennek tartalmi értelmezése lehetetlen. Figyelemre méltó azonban, hogy az eltemetett nő mellékletei között már egy kereszttel megjelölt bizánci bulla másolata is volt (Vida 2009, 115), ami ugyancsak más irányú kapcsolatokra utal.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A szerzők ezúton köszönik Szenthe Gergely (Magyar Nemzeti Múzeum) szíves segítségét, aki az ünnepi kötet céljára a két leletet a „Kelet és Nyugat határán — A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000–Kr. u. 804-ig” című kiállításából kiemelve, vizsgálatra átadta. Ugyancsak köszönettel tartozunk Birtalan Ágnesnek és Vida Tivadarnak (ELTE BTK), valamint Régi Tamásnak (University of Sheffield) a dolgozat tárgyában adott személyes közléseikért. Vörös István (Magyar Nemzeti Múzeum) pedig a leletek kutatástörténetével kapcsolatban nyújtott felvilágosítást.

IRODALOM

Bartosiewicz 1998: Bartosiewicz, L.: Attitudes to pets in the ethnolinguistic record. In: *Man and the Animal World. Studies in memoriam Sándor Bökönyi*. Eds.: Anreiter, P. – Bartosiewicz, L. – Jerem, E. – Meid, W. Budapest 1998, 65–78.

Bartosiewicz et al. 2010: Bartosiewicz, L. – Gyetvai, A. – Küchelmann, H.-Ch.: Beast in the feast. In: *Bestial mirrors. Using animals in reconstructing identities in medieval Europe*. Ed.: G.-K. Kunst. ViaVIAS 3. Wien 2010, 85–99.

Bálint 1975: Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. — On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 52–63.

Biedermann 1996: Biedermann, H.: *Szimbólum-lexikon*. Budapest 1996.

Chaix–Méniel 2001: L. Chaix, – P. Méniel: A*rchéozoologie. Les animaux et l'archéologie*. Paris 2001.

Choyke 2010: Choyke, A. M.: The Bone is the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic. In: *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformations.* Eds: Campana, D. – Crabtree, P. – deFrance, S. D. – Lev Tov, J.– Choyke, A. M. Oxford 2010, 197–209.

Choyke et al. 2004: Choyke, A. M. –Vretemark, M. – Sten, S.: Levels of social identity expressed in the refuse and worked bone from Middle Bronze Age Százhalombatta-Földvár, Vatya culture, Hungary. In: *Behaviour behind bones: The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity.* Eds: O'Day, S. J. – Ervynck, A. – van Neer, S. W. Oxford 2004, 177–189.

Fancsalszky 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori övvereteken. — Tier- und Menschendasrtellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlägen*. Opitz Archaeologica 1. Budapest 2007.

Gál 2005: Gál, E.: New data on bird bone artefacts from Hungary and Romania. In: *From hooves to horns, from mollusc to mammoth*. Eds: Luik, H. – Choyke, A. M. – Batey, C. E. – Lougas, L. Muinasaja Teadus 15. Tallinn 2005, 325–338.

Habermehl 1985: Habermehl, K.-H.: *Altersbestimmung bei Wild- und Pelztieren*. Hamburg–Berlin 1985.

Kibirov 1959: Кибиров, А. К.: Археологические работы в Центральном Тянь-Шане. Труды Киргизской комплексной археолого-этнографической экспедиции 2. Москва 1959, 114–116.

Kovrig 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.

László 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.

Luik 2010: Luik, H.: Beaver in the economy and social communication of the inhabitants of south Estonia in the Viking Age (800–1050 AD). In: *Bestial mirrors. Using animals in reconstructing identities in medieval Europe*. Eds: Kunst, G.-K. ViaVIAS 3. Wien 2010. 46–54.

Nagy 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest*. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Budapest 1998.

Nagy 2005: Nagy M.: Kora Népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyról, Csongrád megye. — Early Migration period child's grave with amulets from Mártély in Csongrád county. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.

Nickel 2009: Nickel, R.: A bűbájos „asszonyállat". Állattá változások a Magyarországon lefolytatott kora újkori boszorkányperekben. In: *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009*. Szerk.: Bartosiewicz L. – Gál E. – Kováts I. Budapest 2009, 173–186.

Pletnyova 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Москва 1967.

Tamla–Maldre 2001: Tamla, Ü. – Maldre, L.: Artefacts of bone, antler and canine teeth among the archaeological finds from the hillfort of Varbola. In: *Crafting Bone – Skeletal Technologies through Time and Space*. Eds: Choyke, A. M. – Bartosiewicz, L. British Archaeological Reports – International Series 937. Oxford 2001, 371–82.

Vida 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 175–210.

Vretemark–Sten 2010: Veretemark, M. M. –Sten, S.: Skeletal manipulations of dogs at the Bronze Age site of Százhalombatta-Földvár in Hungary. In: *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformations.* Eds: Campana, D. – Crabtree, P. – deFrance, S. D. – Lev Tov, J. – Choyke, A. M. Oxford 2010, 210–212.

MIDDLE AVAR PERIOD HARE FOOT PENDANTS IN THE COLLECTIONS OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

This paper is a brief study of two strung sets of animal bones found in two female inhumation burials of the AD 7th century middle Avar Period in Hungary *(Fig. 1)*. These finds are composed of hare metatarsals from Grave LXXIV at Kiskőrös-Vágóhíd *(Fig. 2, Table 1)* and an admixture of hare as well as Canid metapodia from Grave 161 at Alattyán-Tulát *(Fig. 3, Table 2)*. The first set of strung bones was found in the grave of a young girl around her pelvic area, the second was worn around the neck. This is also reflected by differences in the surface preservation of bones as well as differences in the shapes of holes drilled into them for the purpose of stringing *(Fig. 4)*.

Precise zoological and anatomical identification is especially important as these objects were most likely culturally invested with magical properties, specially constructed to carry social power. The animals involved probably represent characteristics defining people in terms of their age, gender and status affiliations determining who could receive, carry and manipulate such objects.

Unfortunately the Canid species could not be exactly identified. Those metapodia may either originate from fox or small, gracile dogs, whose cognitive significances may have been radically different. The hare, an animal of outstanding importance in Eurasian belief systems since prehistoric times, is commonly associated with fertility, but also is ascribed a role as the messenger between people and the transcendental world as well as as a mediator in interpersonal communication. The production and use of such magical objects thus lie within the broader context of the language of belief and analogy in a particular social setting. Archaeologically, such abstract human-animal connections are best expressed in burials, although a perfect understanding of the artefacts under discussion cannot be expected. Archaeological parallels outline a very broad chronological frame over a vast geographical area. Evidently local meanings of such objects developed in different cultures, some completely unrelated to each other, such as the Middle Bronze Age parallels to the AD 7th century specimens presented in the paper.

BALATONUDVARI-FÖVENYES 195. SZÁMÚ AVAR KORI SÍRJA

*S. PERÉMI Ágota**

A TEMETŐ KUTATÁSÁNAK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

Balatonudvari község nyugati végében, a Fövenyes nevű részen, a 71-es fő közlekedési út északi oldalán, egy mélyebb völgyben került elő 2002 tavaszán az a temető, amely korábban ismeretlen volt a szakirodalomban *(1. kép 1).* Az első sírokra szennyvízvezeték fektetése közben bukkantak, amely addig az úttal párhuzamosan haladt, csupán e völgynél vált szükségessé az ároknak az útra merőleges folytatása északi irányba, 30 méter hosszan. Ezt követően derékszögben megtörve, keleti irányba keresztülvágták a völgyet, és a nyomvonalat a dombokon keresztül vezették tovább *(1. kép 2).*

A 20–24 méter széles kis völgy észak–déli irányú, a Balaton irányába lejt. Feltehetőleg évszázadokkal korábban a Balaton-felvidékre jellemző, a tóba vezető patak (Séd) medre lehetett, amely idővel feltöltődött. Ezt a völgyet vágja ketté a 71-es út. A feltárásokat az úttól északra eső részen folytattuk *(1. kép 3).* Ettől délre, a kis völgyet is magában foglaló terület magántulajdonban van, itt egyelőre ásatást nem tudunk tervezni.

A feltárás első évében a szennyvízvezeték nyomvonalának árka, illetve ennek kisebb kiszélesített része megkutatására volt mód. Ekkor 114 sírt (118 temetkezést) mentettünk meg.[1] Öt év szünet után 2009-ben, illetve 2010-ben nyílt újra lehetőség a munka folytatására. 2009-ben sikerült feltárni a 2002-ben lefektetett vezeték nyomvonalától délre eső terület nagy részét *(1. kép 4).* 2010-ben befejeztük a területet kettéválasztó nyomvonaltól délre eső teljes terület kutatását, illetve ettől északra, a völgy keleti felében folytattuk a feltárásokat. Eddig 393 sír látott napvilágot. Ezen belül, a kiásott részen végig lehetett követni a temető keleti szélét, amely a terület északi végében nyugati irányba összeszűkült, ami valószínűleg már a temető északi határát jelzi. Nyugati irányba, az erdővel borított dombon, csak ennek széléig lehetett feltárni sírokat, de ezek elhelyezkedése alapján úgy tűnik, hogy a temető ebbe az irányba még folytatódik *(2. kép).*

A korábbi megfigyeléseknek, tapasztalatoknak megfelelően a temető eddig feltárt részén a felső rétegben Ny–K tájolású, 10–11. századi sírok, alattuk ÉNy–DK tájolású, a 7. század 3. harmadára keltezhető, valamint késő avar kori temetkezések voltak. Az eddig megismert sírok kétharmada avar kori, egyharmada 10–11. századi. Utóbbi sírok zöme a kutatott terület nyugati, az első avar közösség sírjai a terület déli részén és középső sávjában, míg a későbbi avar sírok a temető teljes területén megfigyelhetők. A 10–11. századi és avar kori sírok nem vágták egymást, mi több, a később ide temetkező népesség nagyon következetesen törekedett arra, hogy a korábbi sírokat ne zavarja meg.[2] Bolygatást csupán a területen levő fák vagy bokrok gyökerei, esetleg állattúrások okoztak. Ugyanakkor több rabolt sír is napvilágot látott, amit elsősorban a korábbi avar kori sírok esetében lehetett megfigyelni. Ezek a rablások egyértelműen a késő avar kori népességhez köthetők, akik nem csak az értékeket vitték el, hanem több alkalommal a már kiásott sírt újra felhasználták: a korábban itt nyugvó csontjait a sír végébe halmozták fel vagy kidobták, és csupán az előkerülő „idegen" vázrészek utalnak arra, hogy a sírgödörbe korábban is temetkeztek.[3]

Több késő avar kori sír esetében két-két csontváz került elő egy közös sírgödörben (felnőttek, ellenkező tájolásban; felnőtt férfi vagy nő gyermekkel), illetve szintén több esetben, ellenkező tájolásban helyezték az elhunytat a sírba. Koporsó nyomait ritkán lehetett megfigyelni.

Az avar kori férfi sírok esetében a feltárások során eddig 24 övgarnitúrát tartalmazó sír látott napvilágot.

* Laczkó Dezső Múzeum, 8200 Veszprém, Török Ignác utca 7. peremi@vmmuzeum.hu

[1] Az első év feltárása, az akkor tett megfigyelések összefoglalása megjelent S. Perémi 2003, 279–283. Az első év leletanyagát kiállításon mutattuk be, leírása a kiállítási katalógusban, lásd S. Perémi 2005, 44–49.

[2] Gyakran saját elhunytjaikat szinte összepréselték, hogy a sír beférjen a korábbi sírok közé. Minden bizonnyal a felszínen még jól látszottak az avar kori sírok hantjai és ebben a vonatkozásban utalni kell Költő László és Szentpéteri József e témában írt cikkére, amelyben kifejtik: *„Egyelőre elégségesnek látszik némely esetben közülük elfogadtatni, hogy a terület folyamatosan temetkezésre szolgált a 9/10. század fordulóján, azaz nem volt időbeli hiátus (törés) a különböző régészeti műveltséggel rendelkező népességek életében."* (Költő–Szentpéteri 2001, 120–121). Természetesen ez nem jelenti a két nép egymásba olvadását is, amelynek régészeti bizonyítékai egyelőre még nem állnak rendelkezésünkre.

[3] Ennek oka talán az lehetett, hogy temetkezésre alkalmas terület e kis völgyön kívül nem nagyon volt. A völgyet övező dombokon néhány cm termőréteg alatt köves, sziklás réteg van. A temetőtérképen látható „fehér foltok" is arra utalnak, hogy a területen levő sziklás részeket kénytelenek voltak kihagyni, a sírok szinte körbe veszik ezeket *(2. kép).*

A 7. század 2. felére/végére keltezhető sírokban bronz vagy ezüst lemezből préselt, ritkán aranyozott, a későbbi sírokban öntött, griffes-indás vagy hármas csoportosítású veretekből álló övgarnitúrák fordultak elő, mellettük nyílcsúcsok, íjcsontok, varkocsszorítók, fülbevalók kerültek elő. Ezek közül érdemes külön is kiemelni a 337., gazdagabb leletanyagot tartalmazó sírt, amelyben aranyozott fülbevalók, ezüst lemezből préselt varkocsszorítók, ónozott, bronzlemezből préselt övgarnitúra, nyílcsúcsok, íjcsontok, lándzsa, vaskés, vaskarikák és birkakoponya volt. A többi sírban vaskések, vaskarikák, csatok, tűzszerszámok kerültek elő leggyakrabban. A női sírok szokásos mellékletei mellett (fülbevalók, gyöngynyakláncok, gyűrűk, karperecek, tarsolykorongok, munkaeszközök) a Veszprém megyei avar kori leletanyagban ritkaságnak számító, bronzlemezből préselt, kőberakásos (248. sír) és aranyozott, kőberakásos ruhakapcsoló párt (196. sír) említhetjük. Természetesen az állatcsont- és tojásmellékletek sem hiányoztak a sírokból. Agyagedények csak kis számban kerültek elő, viszont említésre érdemes a 30. gyermeksírból előkerült, vaslemezből készült kis pohár.

A 10–11. századra keltezhető temetkezések leletanyaga szegényesebb volt, ugyanakkor a temetkezési szokások tekintetében nagy változatosságot mutattak (kartartások több változata, kőpakolások). Jellegzetes leletek az egyszerű vagy S végű karikaékszerek, különböző bronz vagy ezüst gyűrűk, gyöngyök, vascsat, egy esetben kétélű nyílcsúcs, csörgőgomb, nyakperecek. E kor sírjai közül eddig egyedüli a 242. gyermeksírból került elő öntött bronz corpust ábrázoló mellkereszt, amely kis függesztő fül segítségével volt a nyakláncba fűzve.

Természetesen a fenti összefoglalás csupán vázlatos áttekintést nyújthat. A temető feltárása a még kutatható részeken sem zárult le, de terveink szerint folytatódik.

Az eddig napvilágot látott sírok közül ez alkalommal a 195. avar férfisír emlékanyagát mutatjuk be.

A 195. SÍR TEMETŐN BELÜLI ELHELYEZKEDÉSE

A 195. sír a feltárt terület utolsó, déli sírsorában került elő. Ettől délebbre a 71. út, valamint a már évtizedekkel korábban kiásott vízeleveztő árok miatt már nem tudtunk kutatni. A sír közelében több, a 7. század 2. felére keltezhető temetkezés volt, ami jelen tudásunk szerint arra utal, hogy ezen a részen kereshetjük az itt élő avar közösség temetőjének első sírjait *(2. kép)*.

A SÍR LEÍRÁSA

195. sír (3. kép 5, 8. kép 1): T.: É–D (329–149°). M.: 155 cm. A sírgödör téglalap felülnézetű, lekerekített sarkú aknasír volt. A *férfiváz* csontjai — kivéve az erősen töredékes koponyát, a medencecsont kis részletét és a hosszúcsontokat — felszívódtak. A comb- és lábszárcsontok keleti irányba kissé behajlítva kerültek elő. Mell.: 1–2. *Arany fülbevalópár (3. kép 1–2, 8. kép 2, 9. kép 1–2),* az egyik a koponyától kissé dél–délnyugatra, a másik a koponyacsontok mellett, délre feküdt. A fülbevalók karikája kerek átmetszetű huzalból készült, egyik végük kampószerűen, másik kapocsszerűen van hajlítva. A karikára három apró arany gömböcske van forrasztva, amelyekhez alulról egy picit nagyobb, ezüstgömböt erősítettek. Karika átm.: 1,7 cm, h.: 2,1–2,2 cm. 3–4. Ezüstlemezből préselt, hasáb alakú (hatszögletű) *varkocsszorítópár (5. kép 3–4, 8. kép 2, 9. kép 3–4)* az első arany fülbevalótól délre, egymás mellett. A hasáb két vége és közepe bordázott, ezüst lemezből készült gyűrűkkel díszített. A hajdíszt kerek átmetszetű, ezüstözött bronzhuzalból, M-alakúra hajlított szorítópánttal erősítették fel. Az egyik darabnál a szétnyílt lemez belsejében megmaradt a merevítésre szolgáló fabetét is. H.: 5,9 cm. 5–7. 3 db vas *nyílhegy (5. kép 5–7, 8. kép 4).* Az egyik háromtollú, csapott végű, szárnyain átlyukasztott nyílcsúcs a sírgödör keleti oldalán, 50 cm-nél került elő, melyen a nyílvessző beerősítésére szolgáló, feltekercselt madzag és fanyomok maradtak meg. A másik két nyílcsúcs 70 cm-nél, egymás mellett, a bal oldalon, a szablya felső végénél volt. Közülük az egyik az előbbihez hasonló darab, a másik háromtollú, hegyesedő végű, levél alakú. A négyszögletes átmetszetű tüske vége L-alakban meghajlított. H.: 13,3–13,8–18 cm. 8. *Szablya (4. kép, 11. kép)* a csontváz bal oldalán. Találáskor teljes felületén a tok fanyomait lehetett megfigyelni. Keskeny, egyélű, alsó harmadában kétélűre köszörült, ívelt pengéjű. Keresztvasa csillag alakú, markolatának végén megmaradt egy vas-, valamint ettől lejjebb egy nagyfejű, öntött, bronzszegecs. A markolattól északra ezüstözött bronzlemezből készült, ovális alakú, a szablya markolatának végére erősített lemez *(4. kép 3)* feküdt. A lap szélére, oldalára keskeny pánt van forrasztva. A szablyatok alsó végénél ezüstözött bronzlemezből készült, ovális alakú lemez *(4. kép 4)* volt rögzítve, amelynek szélére, oldalára vékony pánt van forrasztva. A lemez felerősítésre két szeg szolgált, amelyek közül egy maradt meg. Belső oldalán fa- és textil nyomai vannak. A markolat közelében és a szablya közepe táján 2 D alakú szablyafüggesztő *(5. kép 1–6, 10. kép)* feküdt. Szerkezetük azonos: a fából készült függesztő fül külső, íves peremére 0,6 cm széles, keskeny ezüstözött bronzlemezt erősítettek fel, melyet a két végén nagyfejű szeggel rögzítettek. Belső oldalán, a szélét követve egy enyhén íves átmetszetű, 0,4 cm széles, keskeny pántot erősítettek fel. Má-

sik, külső oldalán szélesebb, 1 cm széles, félhold alakú lemez van rögzítve. Ugyanezen oldalon vasból készült, kengyel alakú fül *(5. kép 7–8)* van felerősítve egy-egy szeg segítségével. A függesztő füleket a tokhoz 4,6 cm átmérőjű, U alakúra hajlított bronzpánt *(5. kép 9–10)* és a függesztő fülekbe erősített, nagyfejű nittszeg rögzítette. Az egyik bronzpánt törött. Szablya h.: 90,6 cm, penge sz.: 3 cm, markolat véglemez h.: 3,9 cm, sz.: 1,9 cm, tokvég-lemez h.: 4 cm, sz.: 2,1 cm, függesztő fülek rekonstruált h.: 7,8 cm, sz.: 2,5–4,3 cm. 9–13. 5 db vastagabb bronzlemezre préselt, ezüstlemezből készült, korong alakú *veret (6. kép 1–5, 9. kép 14–15, 17, 21, 23)*, középen szegecs szolgált a felerősítésre (0,7 cm hosszú), díszítetlen. Egyikről hiányzik a felső ezüst lap. Közülük három a jobb alkarcsontok mellett, két darab a szablya közelében, a csontváz ba oldalán volt. Átm.: 3,2 cm. 14. *Bronzlemez* íves *töredéke (7. kép 6)* a szablya mellett. Átm.: 3 cm. 15–16. 2 db ezüstözött bronzlemezből préselt, lóhere alakú *veret (7. kép 7–8, 9. kép 16, 22, 30)* előlappal lefelé, a medencecsontoktól északra. A veret hosszúkás és két kisebb, kerek részén bordázott préselt díszítés van. Felerősítésre három nittszeg szolgált. H.: 2,5 cm, sz.: 2,3 cm. 17–18. 2 db téglalap alakú, ezüstözött bronzlemezből préselt *veret (6. kép 9–10, 9. kép 29)*, az egyik az előbbi két veret között, előlappal lefelé feküdt, a másik a farokcsont mellett került elő. Szélére dudoros díszű pánt van forrasztva. Felerősítésükre a veretek négy sarkában és a közepükön levő, nagyfejű nittszegek szolgáltak. H.: 3,5 cm, sz.: 2,6 cm. 19–21. 3 db vékony ezüstözött bronz lemezből kivágott, lépcsős alakú *lyukvédő (6. kép 12–14, 9. kép 18–20)*, egymás mellett, a sír közepe táján, a jobb medencecsontok mellett. Felerősítésükre három nittszeg szolgált, egyiken a kis négyszögletes alátét lemezke is megmaradt. H.: 1,5 cm, sz.: 2,2 cm. 22. Ezüst lemezből préselt, ívelt oldalú téglalap alakú *veret (6. kép 15, 9. kép 28., 31)* a bal alkarcsontok alatt, előlappal lefelé. Szélét és a veret közepét X alakban dudorminta díszíti. Felerősítésére két nittszeg szolgált. H.: 2,7 cm, sz.: 1,5 cm. 23. Ezüst lemezből préselt, tokos *nagyszíjvég (6. kép 11, 9. kép 27)* a szablyára merőlegesen, részben a bal alkarcsontok alatt. A díszítetlen előlap szélei a bronz hátlapra vannak hajlítva. A veret alsó vége ívesen záródik. Felső, tokos végére dudoros mintájú pánt van forrasztva, felerősítésére két nittszeg szolgált. H.: 7,4 cm, sz.: 2,5 cm. 24–26. 3 db ezüstözött bronzlemezből préselt díszítetlen, tokos *kisszíjvég (6. kép 16–18, 9. kép 24–26)*. Az előlap szélei rá vannak hajlítva a bronz hátlapra. Aljuk ívelt. Felerősítésükre egy-egy nittszeg szolgált. Egy darab esetében a felső szélére dudoros mintájú, egy esetben díszítetlen pánt van forrasztva. A harmadik díszítetlen. Egyik a jobb alkarcsontok mellett, kettő a bal alkarcsontok és a szablya mellett volt. H.: 2,6 cm, sz.: 1,5 cm. 27–36. 9 db kerek, ezüstözött bronzlemezből domborított, félgömb alakú *veret (7. kép 1–9, 9. kép 5–13)*, szélükön sima borda fut körbe. Felerősítésük a hátoldalukon levő, kis ácskapocs szerű bronz huzallal történt. A veretek közül 2 db a sír közepén volt, a jobb felkarcsont végénél, egy vonalban; 2 db e csoporttól kissé keletebbre, a nagyszíjvég közelében; 1 db a szablya mellett, a felső függesztőfüllel szemben levő oldalon; 1 db a jobb combcsont felső, belső oldalán feküdt, 1 db a behajlított bal lábszárcsontok felső végénél, oldalt és 2 db a bal lábszárcsontok külső oldalánál, középen. Eredetileg 4, restaurálás után azonban 2 db bronz kapocs *(7. kép 10–11)* maradt meg. Átm.: 1,5–1,8 cm között, fül h.: 0,7 cm. 37. Egyenes hátú, egyélű, hegyesedő *vaskés (7. kép 14)* a jobb oldalon, 90–110 cm között. Pengéjén fanyomok vannak. H.: 18,5 cm. 38. Téglalap alakú *vastárgy (7. kép 15)*, amelyből csupán 3 db kerek átmetszetű vasrúd töredéke és apró vastöredék maradt meg, a késtől északra, részben alatta. H.: 3–5,5–4,2 cm, sz.: 1 és 0,4 cm. 39. Négyszögletes átmetszetű huzalból készült, négyszögletes alakú *vascsat (7. kép 12)*, tüskével a bal combcsonttól északra. H.: 3,4 cm, sz.: 3,7 cm. 40. Téglalap átmetszetű vashuzalból készült *karika töredéke (7. kép 13)* a szablya mellett, annak felső harmadánál. H.: 2,5 és 2,3 cm. 41. Teljesen szétporladt *vaskarika* a bal combcsont felső, belső végénél. 42–45. 4 db *vastöredék (7. kép 16)* a szablya és a karcsontok alatt. H.: 5,2 cm, sz.: 0,9 cm; h.: 4 cm, sz.: 0,8 cm; h.: 2,9 cm, sz.: 0,6 cm.

A LELETANYAG ELEMZÉSE

Szőlőszemcsüngős fülbevalók

A 195. sírban az erősen töredékes koponyacsontok mellett kerültek elő a fülbevalók *(3. kép 1–2, 9. kép 1–2)*. A három kisebb arany- és hozzájuk egy valamivel nagyobb, ezüstgranulátumból szerkesztett, csüngővel díszített fülbevalótípus a Kárpát-medencében a 7. század 2. felében jelent meg, mégpedig az adott időszak vezérleleteivel: Igar III. lelet (Fettich 1929, 70, X. t. 18–19; Bóna 1971, 248–249; Fülöp 1988, 168; Fülöp é. n. 18, 20, 7. ábra 19–20), Dunapentele I. (7.) (Marosi–Fettich 1936, 11–15, II. t. 6; Bóna 1983, 120–125) és III. (11.) sír (Marosi–Fettich 1936, 17–18, VI. t. 3–4) és Iváncsa (Bóna 1970, 243, 5. kép 1, 8. kép 1). Ettől kezdve a gazdagabb és a szegényebb férfitemetkezésekben egyaránt gyakran felbukkantak, egyesével vagy párosával, aranyból, ezüstből vagy bronzból készültek. A típus eredete a bizánci, Pontus-vidéki műhelyekben kereshető (Bóna 1970, 251; Bóna 1979, 27, 30; Bóna 1980, 39–42; Bálint 1989, Abb. 36) és az egész 8. század folyamán, különböző változatokban készítették őket.[4] Esetünkben talán az elhunyt rangjára utalhat, hogy a negyedik kis gömb ezüstből készült.

[4] A számos lelőhely közül csak néhányat említünk meg a publikált Veszprém megyei anyagból: Jutas-Seredomb 21. és 91/b sírok (Rhé–Fettich 1931, 14, 22; Fettich 1964, 27. kép 1, 3 és 98), Várpalota-Gimnázium 194. sír (Erdélyi–Német 1969, XII. t. 10, 185). A halimbai temető férfisírjai közül a 151., 175. és a 219. sírban varkocsszorítóval együtt volt (Török 1998, Taf. 15, Taf. 20, Taf. 24), ezeken kívül a 227., 233., 252., 268., 331., 354. és 357. sírokból (Török 1998, Taf. 25, Taf. 28–29, Taf. 36–38) is előkerült.

A fülbevaló karikája kis hurkos-kampós szerkezettel záródik. Hasonló zárszerkezete lehetett a székkutas-kápolnadűlői 439. sír felnőtt csontváza mellől előkerült darabnak, bár a temető közlője S végződésnek határozott meg (B. NAGY 2003, 59, 151. kép 5–6) Ezek a kis kapcsoló szerkezetek a gyakori használat miatt sérülékenyek lehettek, csak ritkán maradnak meg.[5]

VARKOCSSZORÍTÓK

A két varkocsszorító *(3. kép 3–4, 9. kép 3–4)* a 195. sírban viseleti helyen, azaz az oldalára billent koponyától jobbra került elő, egymás mellett. A hatszög átmetszetű rúd alakú díszeket ezüstlemezből készítették, középen és két végén bordázott gyűrűkkel díszítették. Merevítésükre fabetéteket használtak.

A varkocsszorítókkal legutóbb Andrási Júlia foglalkozott részletesen, a balatonudvari példány az általa elkülönített III.A típusba sorolható (ANDRÁSI 1997, 112).[6] Az ékszer elterjedését vizsgálva megállapította, hogy ezek elsősorban a Tótipuszta–Igar–Dunapentelekör főbb szállásterületén, illetve az e körhöz kapcsolódó temetőkben fordulnak elő.[7] Temetőkben való előfordulásukat a 7. század utolsó harmadától a 8. század végéig lehet megfigyelni (ANDRÁSI 1997, 118). Viseletükkel kapcsolatban — többek közt ezek sírban való elhelyezkedése alapján — arra következtetett, hogy díszítő szerepük volt. Elsősorban a vagyonos, fegyveres rétegbe tartozó, a fejedelem katonai kíséretét képező férfiak hordták, illetve *„a varkocsszorítók viseletét joggal köthetjük össze a társadalmi változásokkal, egy újfajta elitréteg fokozatos kialakulásával, ill. a velük kapcsolatban levő fegyveres réteg, kíséret — talán vezető — elemeivel.”* (ANDRÁSI 1997, 121). Mint megállapítja, temetőkön belül ezek a varkocsszorítót is tartalmazó sírok nem különülnek el, hanem éppen egyenletes vagy esetleges eloszlásukról beszélhetünk. Nem tartja valószínűnek, hogy egy családhoz, nagycsaládhoz, vagy szorosabb közösséghez lennének köthetők: egy-egy csoport egy-két tagja viselhette őket (ANDRÁSI 1997, 122).[8]

Minden bizonnyal a balatonudvari 195. sírban nyugvó férfi a balatonudvari közösség vezetői közé tartozott. Ilyen értelemben a szőlőszemcsüngős fülbevalók és varkocsszorítók rangjelzők is lehettek e sírban, bár a sírba eltemetett férfi a legrangosabb, a fejedelem szorosabb köréhez tartozó fegyveres rétegtől már távolabb álló, alacsonyabb rangú vezető lehetett.

ÖVVERETEK

Korong alakú veretek, díszítetlen nagy- és kisszíjvégek

A 195. sírban, a javarészt felszívódott medencecsontok környékén 5 db korong alakú veret került elő *(6. kép 1–5).* Közülük 4 db vastagabb bronzlemezre applikált ezüstlemezből készült, csupán 1 db esetében hiányzott a felső ezüstlap. A vereteket középen szegeccsel erősítették a bőrövhöz. Három a medencecsontok jobb oldalán, kettő a baloldalon helyezkedett el. Az övhöz tartozott egy díszítetlen, kissé kiszélesedő aljú, enyhén csúcsosodó, tokos nagyszíjvég és három díszítetlen, tokos kisszíjvég.

Az ehhez hasonló összetételű garnitúrák — azaz korong alakú veretek díszítetlen szíjvégekkel — nem ritkák az avar emlékanyagban. Ezeket a kerek vereteket felerősítés módját tekintve két nagyobb csoportra oszthatjuk. Kovrig Ilona az alattyáni temető feldolgozásakor külön csoportba sorolta az udvari veretekhez hasonló, szegeccsel átütött darabokat (219. és 456. sírok), megkülönböztetve azoktól a préselt veretektől, amelyek közepén kis dudoros dísz van, illetve felerősítésük kitöltőanyaggal rögzített kis fülekkel történt (KOVRIG 1963, 26, 43, 124–125, Taf. XVIII. 6–13, Taf. XXX. 32–36). Hasonló veretek kerültek elő a závodi temető 32. sírjából (KISS–SOMOGYI 1984, 165, 170, 88. t. 32. 1–14) és a cikói temető 351. sírjából (WOSINSZKY 1894, 72–73; HAMPEL 1905, III. 219. t. 351. sir 1–9; KISS–SOMOGYI 1984, 78, 84–85).

Övvereteink szinte pontos mása került elő Nagyréde-Ragyogópart 9. sírból, ahol szintén 5, középen szegecsnyílásos, ezüst lemezből préselt, kör alakú veret, bronz alátétlemezre erősített, ezüst előlapú, lehajló peremű, csúcsos kisszíjvég, hasonló, peremén bronz szalagdíszes nagyszíjvég látott napvilágot (SZABÓ 1969, 39–42, IX. t.).

[5] Hasonló fülbevalók kerültek elő Želovce/Zsély 176. és 369. sírjából (ČILINSKA 1973, 18, Taf. XXXII. 1–2, Taf. LXII. 14), illetve Szentgál-Kövestelek 1. sírból (S. PERÉMI 2004, 81, 5. ábra 1). A későbbi, hasonló fülbevalók 9. századi megjelenésével kapcsolatban lásd SZŐKE 1992, 847; SZŐKE 1994, 270–272.

[6] Az általa összegyűjtötteken kívül további darabok: Komarno/Komárom-Hajógyár 114. sír (TRUGLY 2008, 110–111), Kölked-Feketekapu B temető 360. és 541. sír (KISS 2001, Taf. 89. 2, 4).

[7] Veszprém megyében a halimbai 10 varkocsszorítón (108., 111., 153., 192., 213., 219., 240., 261., 285. és 327. sír; TÖRÖK 1998, 81, Taf. 12–13, Taf. 16, Taf. 22, Taf. 24, Taf. 27, Taf. 30, Taf. 32, Taf. 36) kívül csupán két további lelőhelyről ismerünk varkocsszorítót: Városlőd-Feldacker dűlő 1972. évi szórvány anyagából két darab szorítópántot (S. PERÉMI 1991, 156, 11. ábra 8–9), valamint egy öntött, bronz, rúd alakú, bordázott díszű példányt a Veszprém-Kádártai utcai temető 17. sírjából (közöletlen).

[8] Temetőnkben ugyanezen sírsor 168. sírjából is előkerült egy varkocsszorítópár, vascsattal összefogott, préselt veretes díszövvel és veretekkel díszített fegyverövvel, nyílcsúcsokkal. A két sír között levő temetkezések teljes egészében ki voltak rabolva, így nehéz megmondani, hogy itt elkülönült, családi sírcsoportról lehetett-e szó. Ugyanakkor az átlagnál valamivel gazdagabb mellékletű női és férfi sírok az eddig feltárt temetőrész különböző pontjain, de általában egymás mellett vagy egymás közelében láttak napvilágot. Ezekben az esetekben családi temetkezésekre is gondolhatunk.

Hasonló összetételű övgarnitúra került elő Veszprém megyében, Halimba-Cseres 109. bolygatott sírjából, ahol 2 ezüst, középen bronz nittszeggel átütött, korong alakú veret, ezüst nagyszíjvég, bronzlemezből kivágott, patkó alakú lyukvédő, vascsat, háromélű nyílcsúcs, zárt vaskarika, vaskés, állatcsont mellékletek kerültek elő (Török 1998, 27, Taf. 12. 109. 2–4).

A párhuzamok sorában említhetjük a bólyi temető 61. lovassírját, amelyben öntött, bordázott varkocsszorítóval, öntött, négyszögletes, áttört indadíszes veretteel, sima nagyszíjvéggel együtt 4, bronzlemezből készült, középen bronzszegeccsel átütött korong alakú veret került elő (Papp 1962, 181–182, XVI. t. 4–8).

A korong alakú veretek keltezése kapcsán a vélemények kisebb mértékben eltérnek egymástól. Kovrig Ilona az alattyáni temető feldolgozása során 650 körülre tette megjelenésüket (Kovrig 1963, 231), Csallány Dezső a 670 évekre (Csallány 1960, 77), míg László Gyula 660 előttre (László 1976, 106). Készítésük felső határát ennek megfelelően a 8. század fordulójára vagy a 720-as évekre helyezték.

Szabó János Győző a nagyréde-ragyogóparti sírlelet vizsgálata alapján megállapította, hogy a kerek övdíszek a kora avar időkben mindig díszítettek, a díszítetlenek csak a középső avar korban jelennek meg. Ezek alapján a 9. sír garnitúrájának elkészítését 650–720 közé tette, illetve kifejtette, hogy a korong alakú veretek viselete területenként a 8. század közepéig is kimutatható (Szabó 1968, 42).

A kerek, illetve a négyzet alakú, préselt veretek megjelenését az avar kori emlékanyagban Garam Éva is a 7. század utolsó harmadára helyezte, illetve kapcsolatba hozta a Kuber és népével beköltöző népesség megjelenésével (Garam 1976, 140). Ennek nyomán hasonló véleményt fogalmazott meg Madaras László is, aki megállapította, hogy *„A kerek veretek és a pántra forrasztott, négyzet alakú övdíszek analógiáit viszonylag jól keltezhető körben találjuk meg. Az ilyen övek a második avar hullámmal kerülnek be a Kárpát-medencébe.”* (Madaras 1991, 46–47). Ugyancsak hasonló eredményre jutott a bólyi 61. sír keltezése kapcsán Pásztor Adrien is, akinek véleménye szerint az övgarnitúra olyan kettős lemezes nagyszíjvégből és kerek lemezű veretekből áll, amelyek a közép avar kori viseletet jellemzik. A sírleletben a 4 bronzlemez mellett egy négyzet alakú, öntött, áttört indás levéldíszű bronz övveret is volt, amely korai típusú lehetett, mivel a tulajdonosa még viselte a bronzlemezből kivágott övdíszeket is (Pásztor 1989, 135). E sír keltezése szempontjából nem elhanyagolhatók az emberváz mellett előkerült lócsontváz mellékletei sem: az egyenes talpalójú kengyel, oldalpálcás vaszabla, amelyek szintén a 7. század utolsó harmadában beköltöző népességgel jelentek meg a Kárpát-medencében (Garam 1975, 104).

Egyébként a nagyobb vagy kisebb, középen átlyukasztott, szegeccsel felerősített veretekkel gyakran díszítették a lószerszámokat is.

Téglalap és lóhere alakú veretek csoportja

A 195. sírban, a részben felszívódott medencecsontok alatt, előlappal lefelé került elő egy téglalap alakú, két rövidebb oldalánál pedig egy-egy lóhere alakú veret *(6. kép 7–9)*. Ez a hármas veretcsoportból álló dísz az öv hátoldalára volt felerősítve.

Hasonló, három jellegzetes veretből álló csoporttal díszített övek más, többek közt korong alakú veretekkel ellátott öveken is megfigyelhetők. A 195. sír korongos vereteihez hasonló veretes övek esetében téglalap vagy négyszögletes veret, két oldalán szélesebb kisszíjvég szerű veretekből álló csoport figyelhető meg. A fent már említett závodi 32. sírban egy hasonló csoportot alkothatott a sírból előkerült két szélesebb kisszíjvég, míg a középső négyszögletes tag hiányzott (Kiss–Somogyi 1984, 165, 170, 88. t. 1–14). Hasonló, egy négyszögletes és két oldalán szélesebb szíjvég szerű veret díszítette az öv hátoldalát a fent már szintén említett cikói 351. sír övgarnitúráján (Kiss–Somogyi 1984, 23. t. 351. 2–3, 10). Ugyancsak a már említett alattyáni 219. sír esetében is hasonlók voltak (Kovrig 1963, 124–125). A bonyhádvarasdi temető 9. sírjában szintén volt két szélesebb kisszíjvég, amelyek talán az öv hátközépre eső részén elhelyezett veretcsoporthoz tartozhattak (Kiss–Somogyi 1984, 32–33, 2. t. 9. 1–2). Ez a díszítményforma szintén a közép avar kori lemezes övek jellemzője. A Sommerein 253. sírban a veretek töredékessége ellenére hasonló összeállítású, hármas veretcsoportot lehetett rekonstruálni: két, minden bizonnyal egyik végén ívelt, beütögetett pontokkal díszített lemez között téglalap alakú veret volt (Daim–Lippert 1984, 44, 254–255, Taf. 126. 4–5, 10). A sírban előkerült többi lelet alapján a temetkezést a 7. század 2. felére lehet keltezni.

A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni a préselt, középen kis dudoros díszű, rögzítő anyagba erősített füllel felerősített korongos veretekkel díszített öveket, különösen a koncentrikus préselt bordákkal díszítetteket, amelyek esetében az öv hátoldalát korong alakú, két oldalán pedig félhold alakú veretek díszítették, azonban a fentiekkel ellentétben ezek függőlegesen helyezkedtek el (Kovrig 1963, 125–127).[9] Esetünkben a hármas csoport veretei egy sorban, vízszintesen kerültek elő.

[9] A kétféle övgarnitúra ötvözete lehetett a Nagyréde-Ragyogópart 9. sír hármas vereteinek az összetétele: díszítetlen korong alakú veretekkel holdsarló alakú veretek alkották a hármas csoportot (Szabó 1969, 42–43). A Sommerein (Au) 195. sírban más eltérést tapasztaltak: 2 db, elég rossz állapotban megmaradt, préselt, nagyjából félköríves, díszített veretekből és sakktábla mintás szögletes veretből állt a csoport (Daim–Lippert 1984, 73, 245, Taf. 96. 2). A cikói 345. sírban, az 5 korongos veret mellett a hármas csoportosítású veretek is viszonylag épen megmaradtak (Kiss–Somogyi 1994, 23. t. 345. 1–8).

A 195. sírban a hármas veretcsoport két oldalsó tagja eltér a szokásos, szélesebb kisszíjvég alakú veretektől. Helyettük lóhere alakú veretek alkották a csoportot.

A lóhere alakú veretek száma az avar kori emlékanyagban viszonylag kevés. Fettich Nándor közölt egy darabot Keszthely vidéki lelőhelyről (Fettich 1951, 65, XXXIX. tábla 7).[10] Fettich Nándor a Martinovka-kultúrából eredezteti, de közelebbi adatokat nem tudunk meg a veretről és előkerülési körülményeiről.

Kiss Gábor kutatásainak köszönhető, hogy új információkat sikerült kapni többek közt a veretünkkel kapcsolatban is. A lóhere alakú veret a keszthely-dobogói temető „C" sírjából származik, amelyben kéttagú bizánci övcsat, ezüst lemezből préselt, gyöngyözéssel és geometrikus motívumokkal díszített övgarnitúra volt (Kiss 1997, 135, 3. t. 24–29): a nagyszíjvég, 6 széles és 4 keskeny kisszíjvég, 6 négyszögletes övveret és 4 lyukvédőként meghatározott, lóhere alakú veret.

Hasonló, 4 db préselt veret került elő Leithaprodersdorf (Au) 102. bolygatott férfisírjából, 4 db arany lemezből préselt, lehajló szélű, sakktábla mintás verettel (Mitscha-Märheim 1957, 28, Taf. X. 1–4).

Hasonló 6 db veret került elő Kehida-Tsz major 1. sírból (Szőke 2009, 125–126, Taf. XV. 1; Heinrich-Tamáska–Kiss 2009, 90), valamint préselt övgarnitúrával 10 db Kehida-Tsz major 67/A. sírból (Szőke 1994a, 160, 2. tábla 157).[11] A feltáró a 7. század 2. harmadára keltezte a sírokat.

Itt kell megemlíteni a 195. sírban, az öv elején, a vascsat mellett előkerült további egy darab, hasonló téglalap alakú veretet *(6. kép 10).* A vereten egy félgömb alakú veret volt. Ebben az esetben a veret a szablyafüggesztő szíj felerősítésére szolgálhatott.

Ívelt oldalú veret

A 195. sír övének díszei között egy ezüst lemezből préselt, íves oldalú veret is napvilágot látott *(6. kép 15, 9. kép 28, 31).*[12] A hasonló formájú veretekkel, az avar kori női fejdíszek feldolgozása során Garam Éva foglalkozott legutóbb. Mint megállapította, a veretek első darabjai, még aranylemezből préselve (Kiskőrős-Vágóhíd IV. sír, Kisköre 131. sír) kerültek elő, amelyeket a kísérő leletek alapján a 7. század 2. felére/utolsó harmadára lehet keltezni, de még a 8. században is előfordulnak (Garam 2005, 170–171). Megjelenésüket a Tótipuszta–Igar-körrel kapcsolja össze (Garam 2005, 170).[13]

Az ívelt oldalú veretek nem csak pártadíszként, hanem férfi övek díszeiként is előfordulnak. 3 db hasonló préselt veret volt a zsélyi 34. sírban (Čilinska 1973, Taf. VII. 3–5). A cikói 542. sírban 2 db bronzlemezből préselt példány került elő. A sírban más lelet nem volt (Wosinszky 1894, 96; Kiss–Somogyi 1984, 64, 36. t.).

Lényegesen több ívelt oldalú veretet ismerünk lószerszámveretként,[14] amelyeket a 7. század 2. felére/végére lehet keltezni (Kiss 2001, 363).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az ívelt oldalú vereteket tartalmazó női, férfi vagy lovassírokat a 7. század 2. felére/utolsó harmadára keltezhetjük.

A 195. sírban a veret a nagyszíjvég végénél, előlappal lefelé került elő. Minden bizonnyal a szablya felerősítésére szolgáló szíj rögzítésére szolgált.

Lyukvédők

Külön szeretnénk szólni a 195. sír bronz lemezből kivágott, 3 db lépcsős alakú lyukvédőiről *(6. kép 12–14).* Viszonylag ritkán találkozunk velük egy-egy garnitúra darabjai között.

Hasonló, de kissé keskenyebb darabok kerültek elő Szeged-Fehértó A temető 292. sírjából. A 3 db, bronzlemezből kivágott példányt ugyancsak három nittszeggel erősítették fel. Ugyanakkor mellettük karikás csüngőjű veretek, állatfejes övforgó, öntött szíjvégek, öntött, rúd alakú varkocsszorítók voltak (Madaras 1995, 44, Pl. 30. 292: 6), amelyek a lyukvédők használatának egy későbbi időszakát jelzik. A sírt a griffes-indás időszak elejére keletezte Madaras László (Madaras 1995, 62).

A lyukvédő öntött változata is igen ritka lelet. Veszprém megye területéről egy szórvány lelet ismert Kékkút-Szőlőhegyről (S. Perémi 2003, 278). Két hasonló darab került elő Zsély 335. sírjából, sakktábla mintás övgarnitúrával, szablyával, varkocsszorítóval (Čilinska 1973, 96–97, Taf. VLII. 335: 15–16). További 3 db Szeged-Fehértó B 69. sírjából került elő, szintén sakktábla mintás övveretekkel (Madaras 1981, 60, 16. táb-

[10] Ugyanezt közli korábban Hampel József: *„Lóhere idomú pityke, felületén gyöngyszegély, 4 db, ezüst. Keszthelyi sírmezőről."* (Hampel 1894, CI. tábla 3. 107; Hampel 1905, Taf. 150. 3).

[11] Lásd még www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100falu/Kehida/pages/002_multunk.htm

[12] Veszprém megyében ez idáig csupán az Ajka, volt Edelmann-téglagyár területén előkerült 3, bronz lemezből préselt szórvány darab volt ismert (S. Perémi 2001, 177–178, 16. kép).

[13] Korábban Bóna István az ívelt oldalú fejdíszek vizsgálata során hasonló eredményre jutott. Megjelenésüket a női viseletben a közép avar korra tette (Bóna 1957, 165; Bóna 1980, 36–39).

[14] Devinska Nova Ves/Dévényújfalu (Sl) 393. sír (Eisner 1952, Pl. 45. 16–17, 20–21), Čoka/Csóka (Srb) 44. sír (Kovrig–Korek 1960, 260, CVI. t. 1–2), Cikó 228. sír (Wosinszky 1894, 60–61; Kiss–Somogyi 1974, 50, 17. tábla 1), Dunapenteléről 12 db a Römisch-Germanisches Zentralmuseum gyűjteményében (Garam 1991, 4–5, Taf. 2), Kölked-Feketekapu B 541. sír (Kiss 2001, 363, Taf. 89. 23–64, Taf. 91. 2–15), Szekszárd-Bogyiszlói út 780. és 783. sír (Rosner 1977, 94, XI. t. 1–7; Rosner 1999, 98–99, Taf. 52. 780: 1–5, 783: 1–6), Szentes-Kaján 407. sír (Madaras 1991, 76, 44. t. 12).

la; Madaras 1995, 144, Pl. 13. 13–24, Pl. XXXI. 6–9).[15] További egy veret került elő a Šebastovce/Kassazsebes (Sl) 131. lovassírból, griffes-indás veretekkel (Budinsky-Krička–Točik 1991, 33, Taf. XVIII. 8).

A veretes övet téglalap alakú vascsattal *(7. kép 12)* fogták össze, valamint erre lehetett erősítve a fából készült késtartó tok is.[16]

Szablyaszíjak veretei

A 195. sírban 9 db kerek, ezüstözött bronzlemezből domborított, félgömb alakú veret került elő, szélükön sima borda fut körbe *(7. kép 1–11)*. Felerősítésükre a hátoldalon levő, kis ácskapocs szerű bronzhuzal szolgált, amelyek közül négyet a veretek mellett találtunk meg.

Hasonló veretek kerültek elő bronzból Szebény I. 174. gyereksírjából, 4 db lemezes kisszíjvéggel együtt (Garam 1975, 74, 102, Fig. 13. 5–7). Halimba-Cseres 153. sírban 4 db töredékes veret volt, sima nagy- és két kisszíjvéggel, vascsattal, mellettük sima fülbevalók, fonatmintás, lemezes varkocsszorító, nyílcsúcsok, kés, karika voltak a sírban (Török 1998, 31, Taf. 16. 153: 2). Szeged-Fehértó B 88. sírjából egy került elő, lemezes vertekkel, szíjvégekkel, íjcsontokkal (Madaras 1995, Pl. 17. 24).[17] Ugyancsak egy hasonló veret volt a cikói 228. lovassírban. A veret a férfi csontváz medencéjén került elő (Wosinszky 1895, 61; Kiss–Somogyi 1984, 17. t. 2).[18]

Lényegesebb több félgömbös veret került elő lószerszámdíszként. Szebény I. 318. lovas sírjában 7 db ezüst veret volt (Garam 1975, 90, 104, Fig. 22. 4–10),[19] Dunapenteléről szórványként szintén 7 db veret ismert (Marosi–Fettich 1936, 17–18, VIII. t. 15–21), illetve Mezőfalva-Vasútállomásról (Előszállás-Bajcsihegy) szintén szórványként került a székesfehérvári múzeumba 3 hasonló veret (Marosi–Fettich 1936, 34–35, 11. kép 10). Veszprém megye területéről, a Várpalota-Gimnáziumi 141. lovassírban volt 16 db hasonló, ezüst lemezből domborított veret (Erdélyi–Német 1969, 181, VII. tábla 5). A rákóczifalvi 40. lovassírban 12 db félgömb alakú díszítetlen lószerszámveret volt, mellettük rozettás veretek, vascsatok, kengyelek, zabla, vaskés, edény, illetve az emberi váz mellett többek közt varkocsdíszek (Selmeczi–Madaras 1980, 144, 5. t. 6). E sír kapcsán megállapították, hogy többek közt a félgömbös sima és rozettás vereteket az egész avar korban használták lószerszámdíszként, ugyanakkor az adott sírt a többi lelete alapján a 670/680-as évekre keltezték (Selmeczi–Madaras 1980, 150).

A félgömbös, peremén bordadíszes veretek, akárcsak az ívelt oldalú veretek, megtalálhatók mind a férfi sírok övdíszei, mind a lószerszámdíszek között.

A 195. sír övvereteinek összetétele, valamint az öv szerkezete alapján az övgarnitúrát a 7. század utolsó harmadára keltezhetjük.

Nyílcsúcsok

A 195. sírban egy csapott végű, szárnyain lyukakkal átütött nyílcsúcs a bal felkarcsontok közelében került elő. Egy hasonló nyílcsúcs, valamint egy levél alakú darab a szablya mellett *(3. kép 5–7)*, ennek felső végénél volt. Tegezre utaló leletek nem kerültek elő.

Kalmár János szerint a csapott végű, átlyukasztott szárnyú nyílhegyek elsősorban gyújtónyilak voltak, illetve tompa végű kialakításuknak köszönhetően, különösen vadászatok alkalmával használták (Kalmár 1945, 283, I. kép 2). A levél alakú nyílcsúcs már alkalmasabb volt a sebzésre. A Kalmár-féle típusok közül a 2. kép 10. darabjához áll közel, bár esetünkben a nyílcsúcs alja íveltebb (Kalmár 1945, 288).

A csapot nyílcsúcsok tüskéin jó állapotban maradt meg a nyílvessző fa anyaga, illetve a felerősítést biztosító, kötöző anyag. A levél alakú nyílcsúcs rögzítését a tüske végén kialakított, L-alakú végződés segítette.

Kérdés a nyílcsúcsok szerepe a sírban. Addig, amíg a kora avar korban 7–10 db vagy ennél több nyílcsúcsot helyeztek az elhunytak mellé, addig a Tótipuszta–Igar-körhöz tartozó, kisebb-nagyobb rangú vezetők sírjába általában 3–4 nyíl került. Elképzelhető, hogy valamilyen rangjelző szerepük volt, miközben az íjász felszerelés egyéb darabjai hiányoztak.[20] Szempontunkból fontos lehet, hogy milyen leletegyüttesben kerülnek elő a nyilak.[21] Az arany fülbevalós, varkocsdíszes, szablyás, veretes öves férfi minden bizonnyal, mint

[15] Utóbbiakkal kapcsolatban, bár ezek száma sem túl gyakori, a kutatás feltételezi, hogy már a kései préselt övekkel egy időben használatban voltak (Madaras 1981, 38–39), az öntött övgarnitúrák egyik korai változata (Rácz 1999, 363).

[16] A díszövek vascsattal történő összekapcsolásáról lásd még Szabó 1969, 43.

[17] A kis veret még hiányzik a korábbi közlésnél, lásd Madaras 1981, 18. tábla.

[18] Ezt a sírt már korábban, az ívelt oldalú veretek esetében is említettük, amely veret a lószerszám dísze volt, lásd 17. j.

[19] Szebény II. 7. lovas sírjából 10 db hasonló formájú veret került elő, de ezek pereme bordázott volt (Garam 1975, Fig. 24. 8–17).

[20] Ennek kapcsán Balogh Csilla idézte fel László Gyulának azt a véleményét, mely szerint nem minden íj volt csontokkal merevítve, azok idővel elpusztultak és így csak a nyilak utalhatnak az íjászfelszerelésre (Balogh–Kőhegyi 2001, 343–344).

[21] Erre hívta fel a figyelmet Simon László is (Simon 1983, 57–58).

arról már feljebb szó volt, az adott közösség vezetője volt, ilyen értelemben a nyílcsúcsok is e rang kifejezői lehettek.[22]

Szablya

A 195. sír legszebb lelete az elhunyt bal oldalán, a karcsontok mellett előkerült szablya. Veszprém megyei vonatkozásban ritkaságnak számít, mivel ez idáig csupán egyet ismertünk, az öskü i temető 2. sírjából (Rhé–Fettich 1931, 42–43).[23]

A szablyák kialakulásával, Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatban több vélemény ismert. Kialakulásának pontos helyszíne csak tág határokkal állapítható meg: az Altaj-hegység vidékétől a Fekete-tenger mellékéig húzódó sztyeppei sávban kereshető.[24] Az avar kori kardok vizsgálata alapján Simon László arra következtetett, hogy a szablyák kialakulásának helyszínéül a kora avar szállásterületet is figyelembe kell venni. Az általa V. típusba sorolt kardok már mutatják a szablyák jellegzetességeit, de utal arra, hogy az ívelt pengéjű, fokéles szablyák a kora avar kori fejlődést lezáró, 670/680-as újabb sztyeppei eredetű bevándorlókkal jelentek meg először a Kárpát-medencében. Nem tartotta kizártnak, hogy a Kelet-Európában és/vagy Közép-Ázsiában létrehozott szablya az avarokéhoz hasonló kardfejlődés eredményeképpen született meg. Hasonló véleményt fogalmazott meg Garam Éva is. E szerint a szablya kialakulása nem köthető egy etnikumhoz. Előzmény nélkül jelentek meg a Kárpát-medencében, mégpedig a 7. század utolsó harmadában beköltöző tulajdonosokkal együtt (Garam 1991a, 158).

A balatonudvari szablya ívelt, 90,6 cm hosszú és 3 cm széles pengéjű, keresztvasa vasból készült, rombusz alakúra van kikalapálva. Felületén megmaradtak a fahüvely nyomai. A markolat hossza 13,4 cm, rajta két széles fejű szeg található, amelyek közül az egyik az elő-, a másik a hátoldal irányából lett beütve a famarkolatba. Előbbi bronzból, utóbbi vasból készült. Előkerült a markolat végét lezáró, ovális alakú ezüstlemez zárólap, valamint a hüvely végét lezáró hasonló ovális, peremmel ellátott lemez, amelyet két szeggel erősítettek a hüvelyhez. A veret belsejében fa- és textilmaradványok voltak. A szablyatok nem volt díszítve.

A szablyaleletek feldolgozásával, tipologizálásával a már fent idézett tanulmányban Garam Éva foglalkozott részletesen. A 195. sír szablyája az általa leírt III. csoportba, a csillagos keresztvasú szablyákhoz sorolható, amely jellegzetesség a Kárpát-medencei avar kori szablyák sajátos formájának tekinthető. Véleménye szerint a bizánci típusú keresztvasformából fejlődött ki és vált általánossá (Garam 1991a, 148–153, 159–160).

Csiky Gergely a keresztvas kialakításának vizsgálata során Garam Éva csoportosítását elfogadta, illetve pontosította. Ennek megfelelően a 195. sír szablyáját a vasból kovácsolt, csillag keresztvassal ellátott szablyák közé sorolhatjuk (KV 5c csoport). Mint megállapítja, az ilyen típusú keresztvasak arra szolgáltak, hogy megakadályozzák a penge túl mély becsúszását a hüvelybe (Csiky 2009, 166). A szerző az avar kori szablyákat más szempontok szerint csoportosította: kiindulásul a penge görbületét, azaz a penge hátának az egyenestől mért távolságát, a fokél változását, valamint a penge átmetszetét vette alapul. Az általa elkülönített csoportok közül a balatonudvari szablya az V.III.C csoportba, azaz az erősen ívelt pengéjű szablyák közé sorolható. Ezek jellegzetessége, hogy a görbület 21 mm felett van. Ide sorolta Öskü-Agyaggödör 2. sírjának szablyáját is. Mint megállapította: „*Az erősen ívelt pengéjű szablyák elsősorban a közép avar korra jellemzőek, de ritkán a késő avar korban is előfordulnak.*” (Csiky 2009, 133). Összefoglalásában arra utalt, hogy a leginkább ívelt szablyapengék a közép avar kor 2. felében voltak jellemzőek (Csiky 2009, 135).

Csiky Gergely vizsgálatai kiterjedtek a kardok/szablyák egyéb részleteire is. A markolat esetében, amelynek állása és kiképzése a vágófegyverek használatában rendkívül fontos szerepet játszott, megállapította, hogy az avar korban a szablyák markolatának az él felé dőlése nem volt jellemző. A markolat végét ovális markolatkupakkal díszítették, amely ezüst változata a közép és késő avar korban egyaránt megtalálható (Csiky 2009, 152, 159). Hasonló koptatók voltak a hüvely végén is. Ezek a jellemzők a balatonudvari 195. sír szablyájának esetében is megfigyelhetők.

[22] Csiky Gergely a fegyverek sírba helyezését, a mellékletadási szokásokat vizsgálva megállapította, hogy „*A fegyverek sírba helyezését alapvetően több tényező befolyásolhatja a fegyverek méretétől (egyes fegyverek pl. lándzsák egyszerűen nem férnek be a koporsóba) kezdve a hitvilágig, illetve mágiáig. (…) a fegyver nem feltétlenül eredeti funkciójában kerülhet sírba.*” (Csiky 2009, 226).

[23] Ezzel szemben öt db kardleletet tartunk számon. Az öskü i 2. sír egyéb mellékletek tekintetében szegényes volt. Rhé Gyula közlése szerint a szablya markolata mellett nagyobb vascsat töredékei, a keresztvasa alatt vékony pléhhüvely peremének elmálló rozsdarészei, a jobb kézfej mellett agyaggyöngy, a combcsont mellett vaskés, a lábfejnél állatcsont mellékletek voltak. A Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Gyűjteményében a szablyán kívül (ltsz. 55.361.89.; *12. kép 1*) zárt vaskarika, vaskés, valamint 15 db vastöredék van beleltározva (ltsz. 55.361.5–7.; *12. kép 3–13*). Utóbbiak, mint ahogy azt számos más leletünk esetében is tapasztalhatjuk, minden jel szerint az 1950-es évek nagy leltározási kampányának következtében keveredtek a leletek közé. Az évek során eltűnt a szablya keresztvasa is, amely csak a Rhé-féle publikáció alapján rekonstruálható *(15. kép 1)*. A szablyáról legutóbb Garam Éva írt (Garam 1991b, 145), aki az I., azaz a „bizánci” keresztvassal ellátott csoportba, Csiky Gergely a rövid, keskeny, lekerekített végű keresztvassal ellátott csoportba sorolta (Csiky 2009, 164–165).

[24] Kutatástörténeti áttekintést lásd Bálint 1990, 89–90; Bóna 1983, 112; Simon 1993, 171–172, valamint legutóbb a külföldi kutatási eredmények összefoglalása is Csiky 2009, 125–137.

Ugyancsak a közép és késő avar kori szablyák jellegzetessége a markolat széles szögfejekkel való díszítése (Csiky 2009, 160). Esetünkben az öntött bronz és vasból készült, ellaposodó, kör alakú fejű szegek azon túl, hogy a fa markolatot rögzítették, egyúttal a markolat díszei is voltak.

A 195. sírban különösen épen maradtak meg a D alakú felkötőfülek *(5. kép 1–10, 10. kép 1–3).* A fából készült függesztőfül peremére 0,6 cm széles, keskeny, ezüstözött bronzlemezt erősítettek fel, melyet a két végén nagyfejű szeggel rögzítettek. Belső oldalán a szélét követve, enyhén íves, 0,4 cm széles, keskeny pántot erősítettek fel. Másik, külső oldalán, szélesebb, 1 cm széles, félhold alakú lemez van rögzítve. Ugyanezen az oldalán vasból készült, kengyel alakú fül van felerősítve egy-egy szeg segítségével. A függesztőfüleket a tokhoz 4,6 cm átmérőjű, U-alakúra hajlított bronzpánt és a függesztő fülekbe erősített nagyfejű nittszeg segítségével rögzítették. Hasonló pántok kerültek elő a gyenesdiási 64. lovassírban (Müller 1989, Abb. 4. 5–6).[25]

A szablya övre való függesztése a fabéléshez erősített, kengyelszerű pántba fűzött szíjakkal történt, ugyanakkor ez a megoldás elsősorban a nemesfém-veretes kardok esetében gyakori (Simon 1991, 278). Szablyák esetében hasonló megoldásra nem találtam példát.

A balatonudvari szablya az egyszerűbb, a csoport vezéri sírjaihoz képest szegényebb leletanyaggal jellemzett alcsoportba sorolható. Erre utal a szablya hossza, a penge szélessége, a szablya markolatának és hüvelyének díszítetlensége, de leginkább e csoport kísérőleleteinek jellemzői: a hengeres varkocsszorítók, a korong alakú és préselt leletek, e csoport leggyakoribb fegyvere, az íjra utaló nyílcsúcsok. Ezek a sírok, így a balatonudvari is, az Ozora–Tótipuszta–Igar-körhöz kapcsolódnak, keltezésük a vezérsírok éremleletei alapján a 7. század utolsó harmadára tehető (Garam 1991a, 152–153).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a 195. sír erősen ívelt pengéjű, vasból készült, csillag alakú ellenzővel ellátott szablyája a 7. század 2. felére/utolsó harmadára jellemző típus, kivéve a kora avar kori kardok esetében gyakori D alakú, kengyeles akasztójú függesztő füleket.

Végezetül kísérletet tettünk arra, hogy rekonstruáljuk a veretekkel díszített öv és a hozzá kapcsolt szablya viszonyát. A veretek sírban megfigyelt helyzete alapján a 3,5–4 cm széles veretes övet minden bizonnyal egyszerűen csak ráhelyezték az elhunytra, de legalábbis szétkapcsolt állapotban volt. Csak így kerülhetett a csontváz bal oldali medencéje mellett levő két, korongos veret közül az egyik a nagyszíjvég felső, a másik az alsó végéhez. Az övnek ezen a végén volt a vascsat.

Sokkal nehezebb a szablya felfüggesztéséhez tartozó szíjaknak a díszövhöz való kapcsolási módját rekonstruálni. A szablyafüggesztő hátoldalára rögzített kis kengyel alakú fül szolgált a szablyának az övhöz való felerősítésre, amelybe 1,5 cm széles szíjat fűztek. Kérdéses, hogy ez milyen módon történt, mivel a rögzítésre szolgáló, szokásos kis csatok nem kerültek elő. A díszöv részeként említett két kis szíjvég *(6. kép 17–18)* esetleg lehetett a szablyaszíj végén is, de ezt teljes bizonyossággal nem állíthatjuk. A szablyát lecsatolták, kissé ferdén, az elhunyt bal alkarcsontjai mellé helyezték.[26] Az 5-5 félgömbös veretekkel díszített szablyafüggesztő szíjakat minden bizonnyal a téglalap alakú *(6. kép 10)* és az ívelt oldalú *(6. kép 15)* verettel rögzíthették a díszövhöz. A szablya lecsatolása után a szíjakat elrendezve, ráhelyezhették az elhunytra.

A sírban több olyan, szinte teljesen elpusztult vastárgyat is találtunk, amelyek szerepe kérdéses. Ezek közé tartozik a szablya mellett előkerült, erősen töredékes *(7. kép 13)* és a bal combcsont mellett előkerült, teljesen elpusztult vaskarika. Hasonló mondható el a szablya közelében, részben alatta talált vastöredékekről *(7. kép 15)*, illetve a jobb medencecsont alatt talált, szintén elpusztult vastárgyról *(7. kép 16).* A vastárgyak egy részének, valamint a csontváz nagymértékű pusztulásának oka talán az lehetett, hogy az elhunytat eredetileg nem koporsóban helyezték a sírba, és a talaj közvetlen közelében levő vastárgyakat, emberi csontokat a talajvíz tönkre tette. A vasleletek közül a vaskés, vascsat a ruhával is védett csontváz tetején volt, a veretek alatt bőr volt, bár a vékony, lemezveretek közül így is több sérülten került elő.

[25] Az igari III. leletben hasonló, két D alakú függesztőfül volt, amelyek félkör átmetszetű ezüst drótból készültek, végüket aranygomb díszítette. Ezekhez tartozott még egy-egy keskeny ezüstpánt (Fülöp é. n. 19, 8. ábra 10–11). Fülöp Gyula a D alakú felkötőfüleket a késői változatokhoz sorolja (Fülöp é. n. 164).

[26] Csiky Gergely vizsgálatai szerint a baloldalra helyezett, lecsatolt kard vagy szablya a leggyakoribb (Csiky 2009, 231).

ÖSSZEFOGLALÁS

A Balatonudvari-Fövenyes temető 195. sírjának leletanyaga alapján arra következtethetünk, hogy a sírban a Tótipuszta–Dunapentele–Igar-körhöz tartozó férfi nyugodott. Ugyanakkor az előkerült emlékanyag összetétele, jellege arra is utal, hogy esetünkbe e kör alacsonyabb rangú vezetőjét temették a sírba. Minden bizonnyal a 7. század utolsó harmadában a Kárpát-medence területén letelepedett egyik közösség helyi vezetője, az első generáció képviselője volt. A balatonudvari temető megnyitása is ekkor történhetett, amelyet folyamatosan, a késő avar korban, illetve később, a 10–11. században is tovább használtak.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányban szereplő rajzokat Trexler Judit (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém), a tárgyfotókat Oszkó Zsuzsa (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém) készítette, munkájukat ezúton köszönöm.[27]

IRODALOM

ANDRÁSI 1997: Andrási J.: Avar kori varkocsszorítók. — Awarenzeitliche Zopfspangen. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997 [1997]) 85–123.

BALOGH–KŐHEGYI 2001: Balogh Cs. – Kőhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon. — Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz-Garadomb II. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 333–367.

BÁLINT 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989.

BÁLINT 1990: Bálint Cs.: Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 87–121.

BÓNA 1957: Bóna I.: Az ürbőpusztai avar temető. — Le cimetière avar de Ürbőpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 155–174.

BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról. — Grave of an avar horseman at Iváncsa. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.

BÓNA 1971: Bóna I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* I/5. Székesfehérvár 1971.

BÓNA 1979: Bóna I.: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. — Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 3–32.

BÓNA 1980: Bóna, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 31–95.

BÓNA 1983: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei. — Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–1983 (1983) 81–160.

BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČIK 1991: Budinský-Krička, V. – Točik, A.: *Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches*. Nitra 1991.

CSALLÁNY 1960: Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. — Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 1 (1958 [1960]) 31–87.

CSIKY 2009: Csiky G.: *Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia*. PhD disszertáció. ELTE BTK, kézirat. Budapest 2009. http://doktori.btk.elte.hu/hist/csikygergely/diss.pdf

ČILINSKA 1973: Čilinska, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Archaeologica Slovaca Catalogi 5. Bratislava 1973.

DAIM–LIPPERT 1984: Daim, F. – Lippert, A.: *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*. Studien zur Archäologie der Awaren I. Hrsg.: Pittioni, R. – Vetters, H. Wien 1984.

EISNER 1952: Eisner, J.: *Devinska Nova Ves*. Bratislava 1952.

ERDÉLYI–NÉMETH 1969: Erdélyi I. – Németh P.: A Várpalota-gimnáziumi avar temető. — Awaren Friedhof Várpalota-Gymnasium. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 167–198.

FETTICH 1929: Fettich N.: Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 43 (1929) 68–124.

FETTICH 1951: Fettich N.: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. — Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*. Archaeologica Hungarica 31. Budapest 1951.

FETTICH 1964: Fettich N.: A jutasi avar temető revíziója. — Revision des Gräberfeldes von Jutas. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 79–118.

FÜLÖP 1988: Fülöp, Gy.: Awarenzeitliche Fürstenfunde von Igar. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988) 151–190.

FÜLÖP é. n.: Fülöp Gy.: *Az igari avar kori vezérlelet*. Módszertani füzetek. Művelődéstörténeti sorozat 1. Székesfehérvár.

GARAM 1975: Garam, É.: The Szebény I–III Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum*.

[27] Az ásatási felvételeket S. Perémi Ágota készítette.

Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary Vol. 1. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 49–120.

Garam 1976: Garam É.: Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. — Zu den archäologischen und historischen Fragen der Mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstengräber. *Folia Archaeologica* 27 (1976) 129–147.

Garam 1991: Garam, É.: *Die Awarenzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Alterthümer 25. Bonn 1991.

Garam 1991a: Garam É.: A Tiszakécske-óbögi avarkori sírok. Adatok az avarkori szablyákhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz. — Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Óbög. Angaben zu den Säbeln und zu den geraden, einschneidigen Schwertern der Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991, 129–166.

Garam 2005: Garam É.: Avar kori női fejdíszek. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 169–181.

Hampel 1894: Hampel J.: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban I–II*. Budapest 1894.

Hampel 1905: Hampel, J.: *Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.

Heinrich-Tamaska–Kiss 2009: Heinrich-Tamáska, O. – Kiss, G.: „Awaren" und „Awarisches" in der Umgebung von Keszthely. — Avarok és avar leletek Keszthely környékén. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Spiegel der Jahrtausende. — Keszthely-Fenékpuszta az évezredek tükrében. Austellungskatalog.* Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Leipzig–Zalaegerszeg 2009, 89–92.

Kalmár 1945: Kalmár J.: Az avar nyílhegy. — Die Typen der awarischen Pfeilspitzen. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1944–1945) 1945, 283–294.

Kiss 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Monumenta* Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

Kiss 1997: Kiss G.: A Keszthely-dobogói avar temető. *Zalai Múzeum* 8 (1997) 115–160.

Kiss–Somogyi 1984: Kiss G. – Somogyi P.: *Tolna megyei avar temetők*. Dissertationes Pannonicae Ser. III. Vol. 2. Budapest 1984.

Kovrig–Korek 1960: Kovrig, I. – Korek, J.: Le cimetière de l'époque avare de Csóka. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 257–297.

Kovrig 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologica Hungarica 40. Budapest 1963.

Költő–Szentpéteri 2001: Költő L. – Szentpéteri J.: Gondolatok az avar-magyar asszimilációról temetőelemzések alapján. — Gedanken über die awarisch-ungarische Assimilation aufgrund von Gräberfelderanalysen. In: *„Együtt a Kárpát-medencében" A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele (Pécs, 1996. szeptember 27–29.).* Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 119–134.

László 1976: László Gy.: A bócsai fejedelmi sír és a kecelei kard. *Cumania* 4 (1976) 89–114.

Madaras 1981: Madaras L.: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. — Vergleichende Untersuchung der Gräberfelder Szeged-Fehértó-A. und B. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 35–64.

Madaras 1991: Madaras L.: *A Szentes-Kajáni temető és néprajzi vonatkozásai*. Folklór és Etnográfia 57. Debrecen 1991.

Madaras 1995: Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó "A" and "B" Cemeteries.* Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 3. Hrsg.: Kovrig, I. – Madaras, L. Budapest–Debrecen 1995.

Marosi–Fettich 1936: Marosi A. – Fettich N.: *Dunapentelei avar sírleletek. — Trouvallies avares de Dunapentele*. Archaeologica Hungarica 18. Budapest 1936.

Mitscha-Märheim 1957: Mitscha-Märheim, H.: *Der Awarenfriedhof von Leitha-Prodersdorf.* Wissenschaftliche Arbeit dem Burgenland 17. Eisenstadt 1957.

Müller 1989: Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 129–164.

B. Nagy 2003: B. Nagy K.: *A Székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003.

Papp 1962: Papp L.: A bólyi avarkori temető. — Der awarenzeitliche Friedhof von Bóly. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962, 163–193.

Pásztor 1989: Pásztor A.: A bólyi avar kori temető értékelése. — Die Auswertung des Bólyer awarenzeitlichen Gräberfeldes. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 35 (1989) 127–146.

S. Perémi 1991: S. Perémi Á.: Néhány avar kori sír Városlőd határában. (Leletmentés 1972., 1984., 1985. évben). — Einige Gräber aus der Awarenzeit in Hotter von Városlőd (Funderettung in den Jahren 1972., 1984., 1985.). *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 155–186.

S. Perémi 2001: S. Perémi Á.: Ajka-Volt téglagyár késő avar kori sírjai. — Spätawareische Gräber auf dem Gelände der ehemaligen Ziegelfabrik in Ajka. *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 23 (2001) 161–220.

S. Perémi 2003: S. Perémi Á.: Avar kori leletek Kékkútról és a Balatonudvari-Fövenyes temető 99. sírja. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 24–25 (2003) 271–294.

S. Perémi 2004: S. Perémi Á.: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában. — More recent Avar period finds in Veszprém County I. Late Avar period graves in Fűzfa street, Szentgál-Kövestelek. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23 (2004) 73–97.

S. Perémi 2005: S. Perémi Á.: *„avarok, honfoglalók…" Veszprém megye régészeti emlékei az avar kortól a 10–11. századig.* Kiállításvezető. Veszprém 2005.

Rácz 1999: Rácz Zs.: A Madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). — Das awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető (Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959-62). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 347–395.

Rhé–Fettich 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü*. Prag 1931.

Rosner 1977: Rosner Gy.: A Szekszárd-bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései. — Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói *Straße*. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6–7 (1977) 79–111.

Rosner 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.

Selmeczi–Madaras 1980: Selmeczi L. – Madaras L.: Avarkori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczifalván. — Avar and X–XIIth century Hungarian commoner graves at Rákóczifalva. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1979-80 (1980) 141–172.

Simon 1983: Simon L.: *Nagykörös és környéke avar kori topográfiája. A nagykőrösi avar fejedelmi kard. — Topography of Nagykőrös and its environs in the Avar period. The Avar princely sword from Nagykőrös.* Arany János Múzeum Kismonográfiái 4. Nagykőrös 1983.

Simon 1991: Simon L.: Korai avar kardok. — Frühawarische Schwerte. *Studia Comitatensia* 22 (1991) 263–346.

Simon 1993: Simon L.: Adatok a szablyák kialakulásáról. — Beiträge zur Herausbildung des Säbels. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/-2 (1993) 171–196.

Szabó 1969: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga III. Sírleletek a Nagyréde-Ragyogóparton. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger. Grabfunde aus Nagyréde-Ragyogópart. *Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1969) 29–67.

Szőke 1992: Szőke, B. M..: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen. Studien zur Archäologie der Awaren* Bd. 4. Hrsg. Daim, F. Wien 1992, 841–968.

Szőke 1994: Szőke B. M.: Karoling-kori szolgáltatónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalú I–II. — Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.

Szőke 1994a: Szőke B. M.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. II. Avarok és szlávok. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia* I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – Rózsáné dr. Lendvai A. Nagykanizsa 1994, 153–167.

Szőke 2009: Szőke, B. M.: Katalog 3. Gräber und Gräberfelder in und um Keszthely-Fenékpuszta (4–9. Jh.) Kehida Tsz major. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Spiegel der Jahrtausende. — Keszthely-Fenékpuszta az évezredek tükrében. Austellungskatalog.* Hrgs.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Leipzig–Zalaegerszeg 2009, 125–126.

Török 1998: Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba.* Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 5. Debrecen–Budapest 1998.

Trugly 2008: Trugly S.: *A Komárom-hajógyári avar temető és telep.* Opitz Archaeologica 2. Budapest 2008.

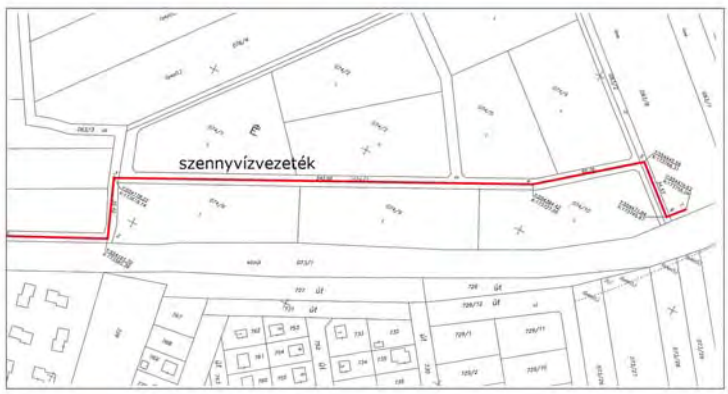
Wosinszky 1894: Wosinszky M.: A czikói népvándorláskori sírmező. — Das völkerwanderugszeitliche Gräberfeld in Czikó. *Archaeologiai Közlemények* 17 (1894) 35–101.

GRAVE 195 OF THE AVAR PERIOD CEMETERY AT BALATONUDVARI-FÖVENYES

Presented here are the finds from Grave 195, a male burial of the Avar period *(Figs 3–11)* uncovered in an area known as Fövenyes on the western outskirts of Balatonudvari *(Figs 1–2)*, where 393 Avar period and 10th–11th-century graves have been uncovered to date. The skeletal bones disintegrated for the greater part. The finds from the burial are as follows: a pair of gold earrings with pyramidal granulation, braid clips of pressed silver sheet metal, disc-shaped mounts of silver sheet metal, plain small and large strap-ends, hole-guards, a mount with curved side, a semispherical mount of silvered bronze sheet that had adorned the sabre strap, three arrowheads and a single-edged sabre with the metal plaques of the hilt and the scabbard and a D-shaped suspension loop. The parallels to the finds suggest that the man interred in the grave can be ranked among the other high-status leaders of the Tótipuszta–Dunapentele–Igar group, even if the composition of the find assemblage suggests that he was a slightly lower-ranking leader compared to the group's other males. He was undoubtedly the head of a local community settling in the Carpathian Basin in the last third of the 7th century, and a member of the first generation who had made its home in the region. The Balatonudvari cemetery was opened at this time and remained in continuous use through the late Avar period to the 10th–11th centuries.

1

2

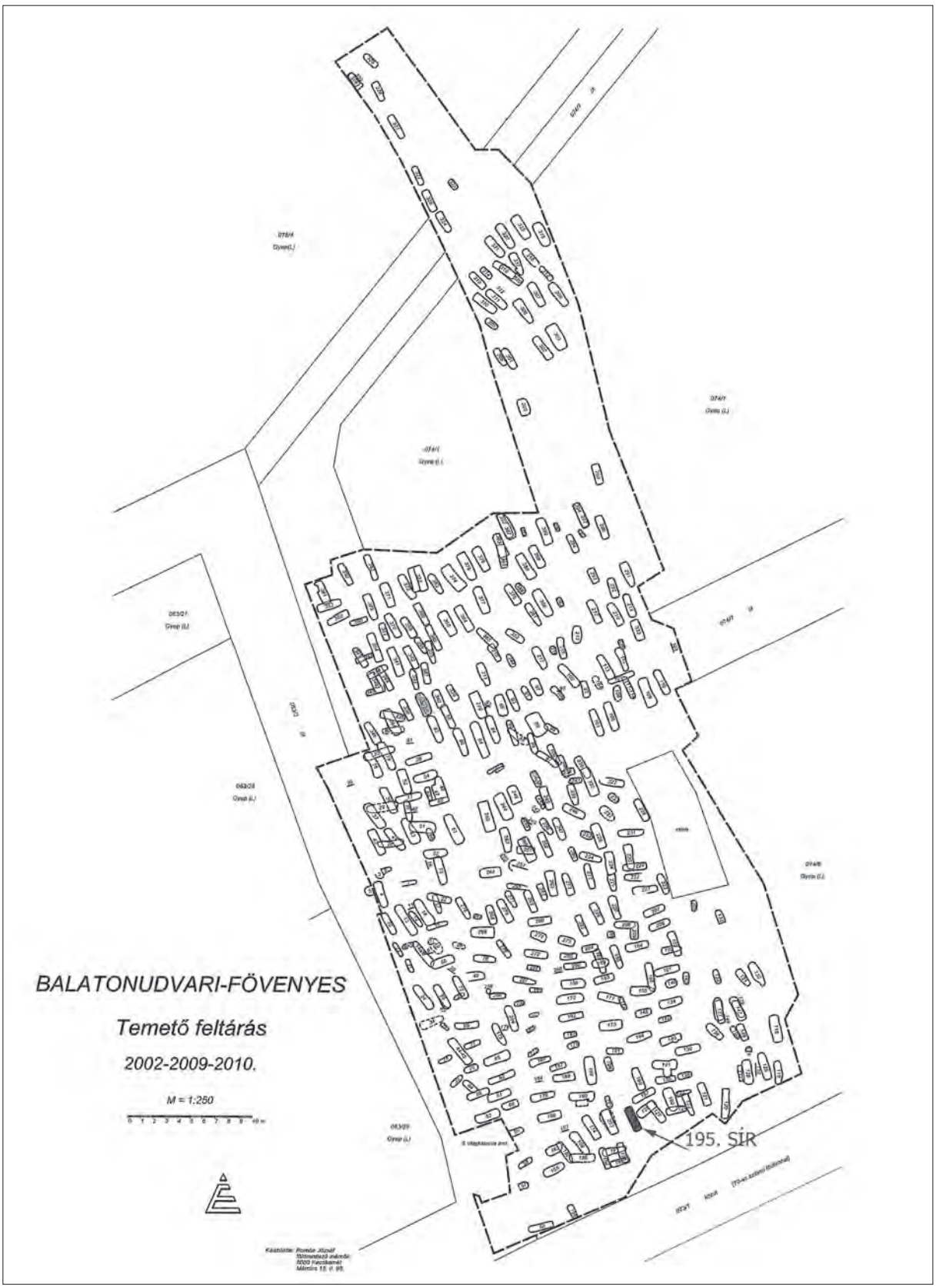
3

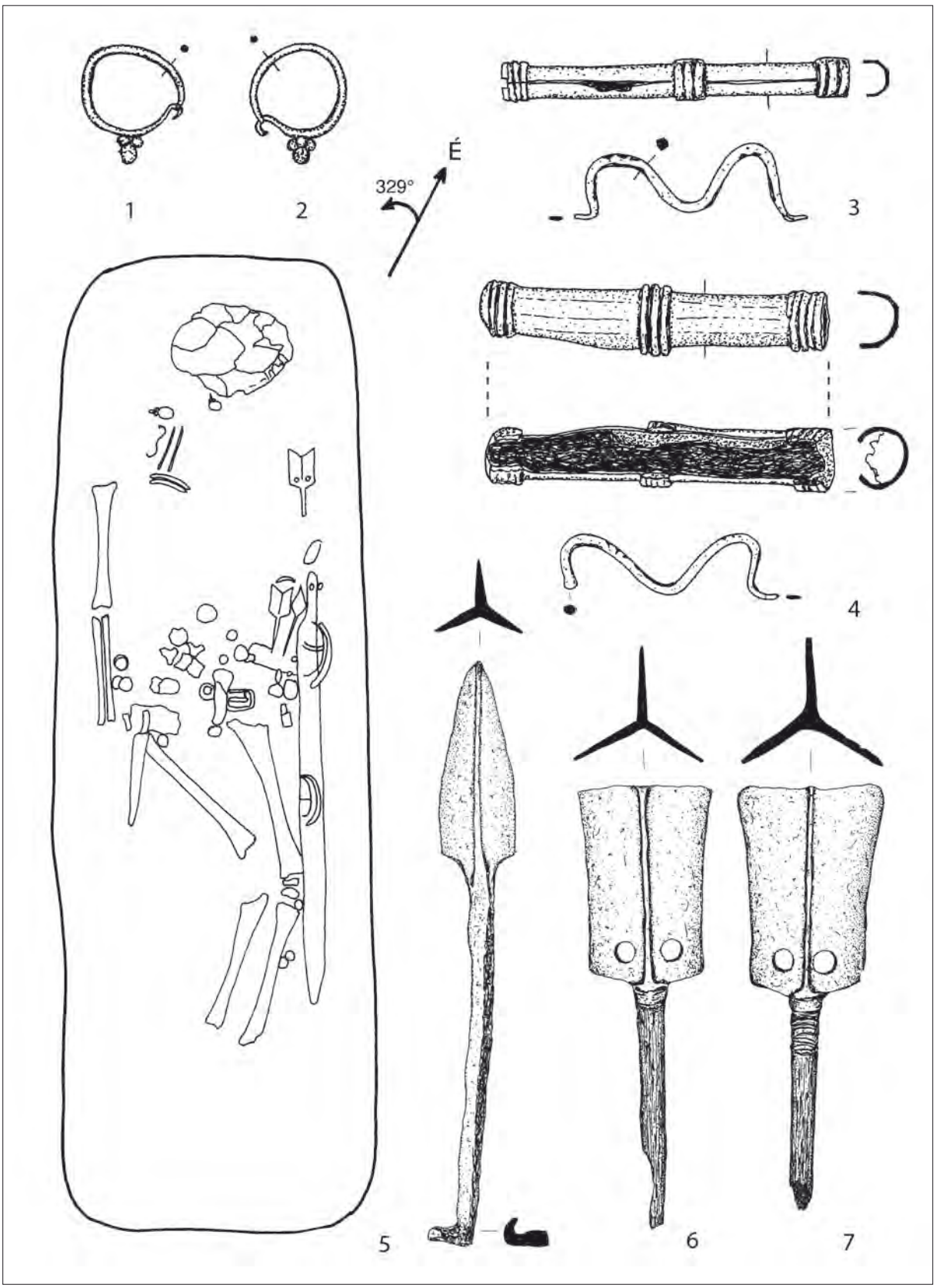
4

1. kép. Balatonudvari-Fövenyes. 1: A lelőhely és környéke (1:10000 térképen); 2: A szennyvízvezeték nyomvonala a lelőhelyen (2002); 3: A lelőhely délről; 4: Az ásatási terület déli része (2010. évi ásatási felvétel)

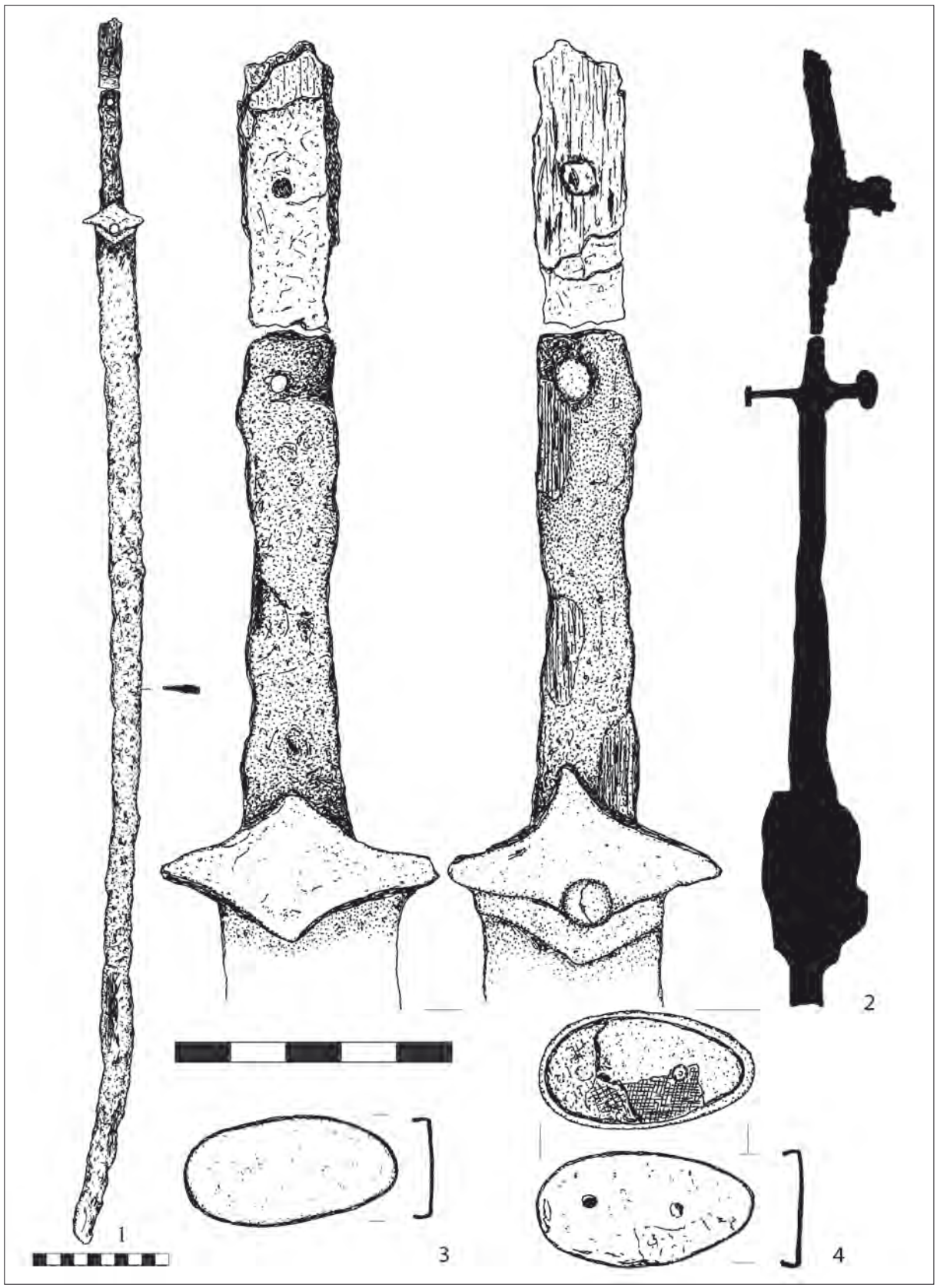
Fig. 1. Balatonudvari-Fövenyes. 1: The site and its broader area (on a 1:10,000 map); 2: The line of the sewage pipe across the site (2002); 3: View of the site from the south; 4: Southern part of the excavated area (2010 season)

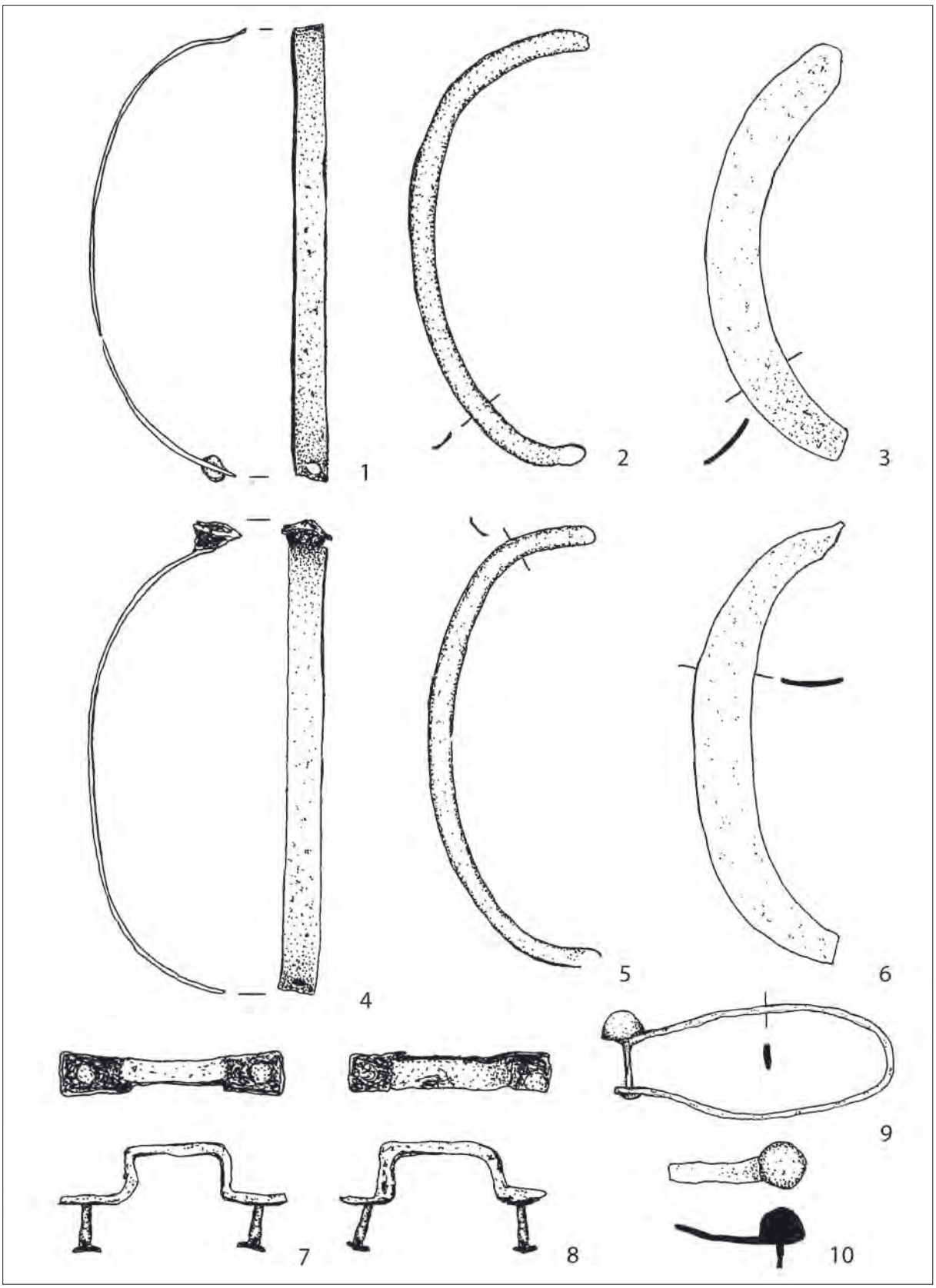
2. kép. Balatonudvari-Fövenyes. Összesített temetőtérkép
Fig. 2. Balatonudvari-Fövenyes. Plan of the cemetery

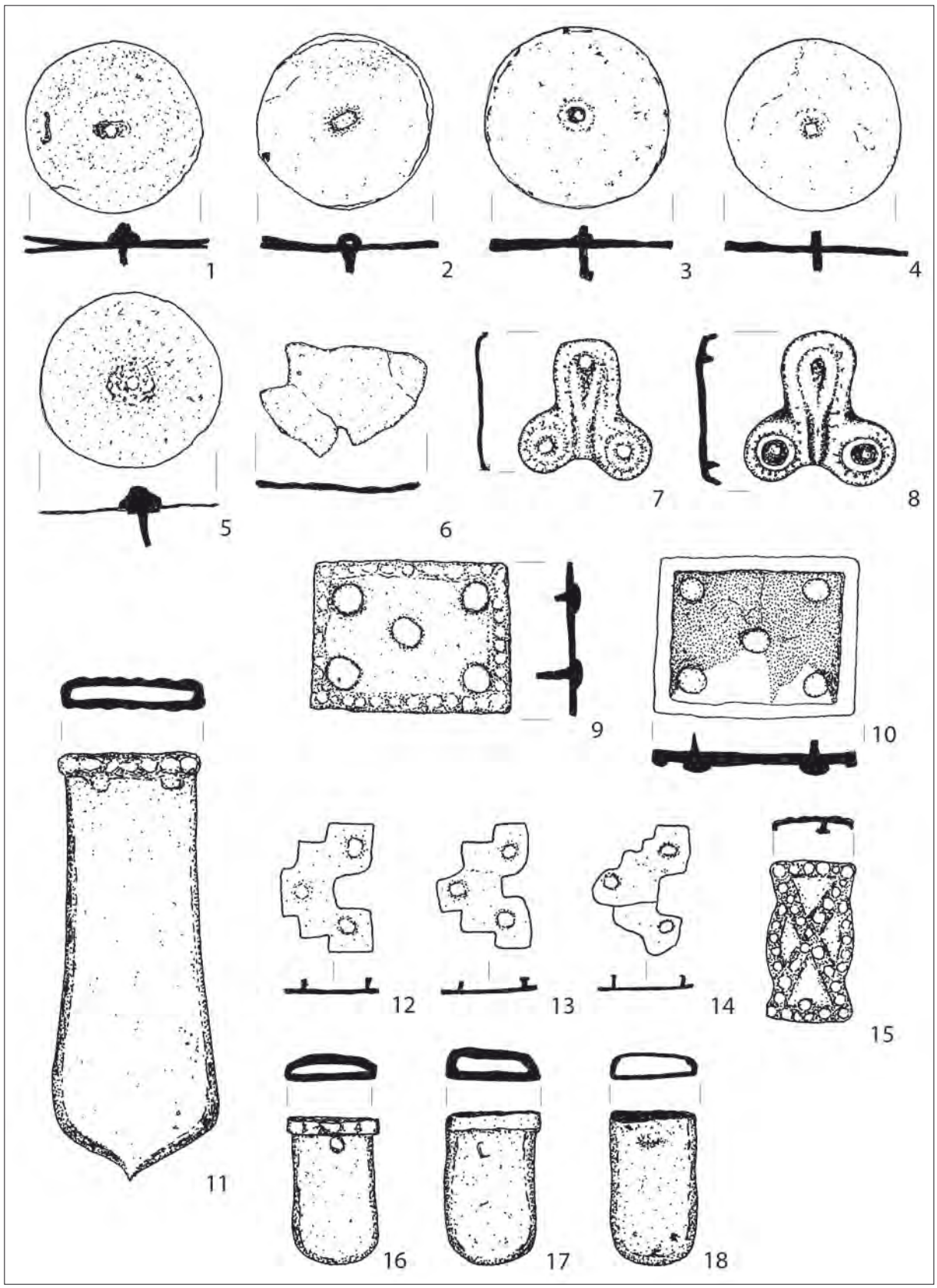
3. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír és leletei. M: 1–4, 6–7: 1:1, 5: 1:20
Fig. 3. Balatonudvari-Fövenyes. Grave 195 and its finds. Scale: 1–4, 6–7: 1:1, 5: 1:20

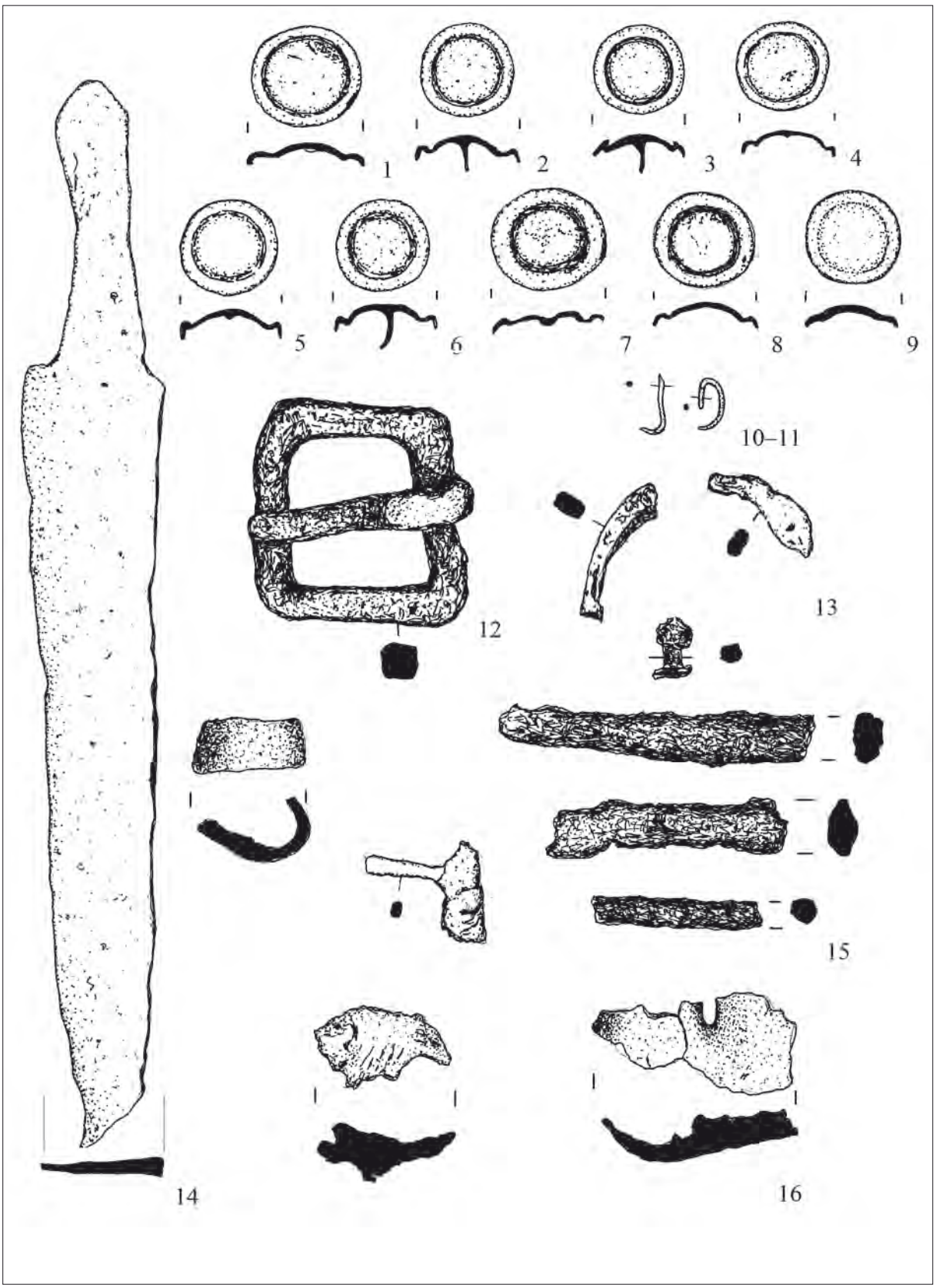
4. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír szablyája. M: 1: 1:5, 2–4: 1:1
Fig. 4. Balatonudvari-Fövenyes. Sabre from Grave 195. Scale: 1: 1:5, 2–4: 1:1

5. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír szablyájának szerelékei. M: 1:1
Fig. 5. Balatonudvari-Fövenyes. Accessories of the sabre from Grave 195. Scale: 1:1

6. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír leletei. M: 1:1
Fig. 6. Balatonudvari-Fövenyes. Finds from Grave 195. Scale: 1:1

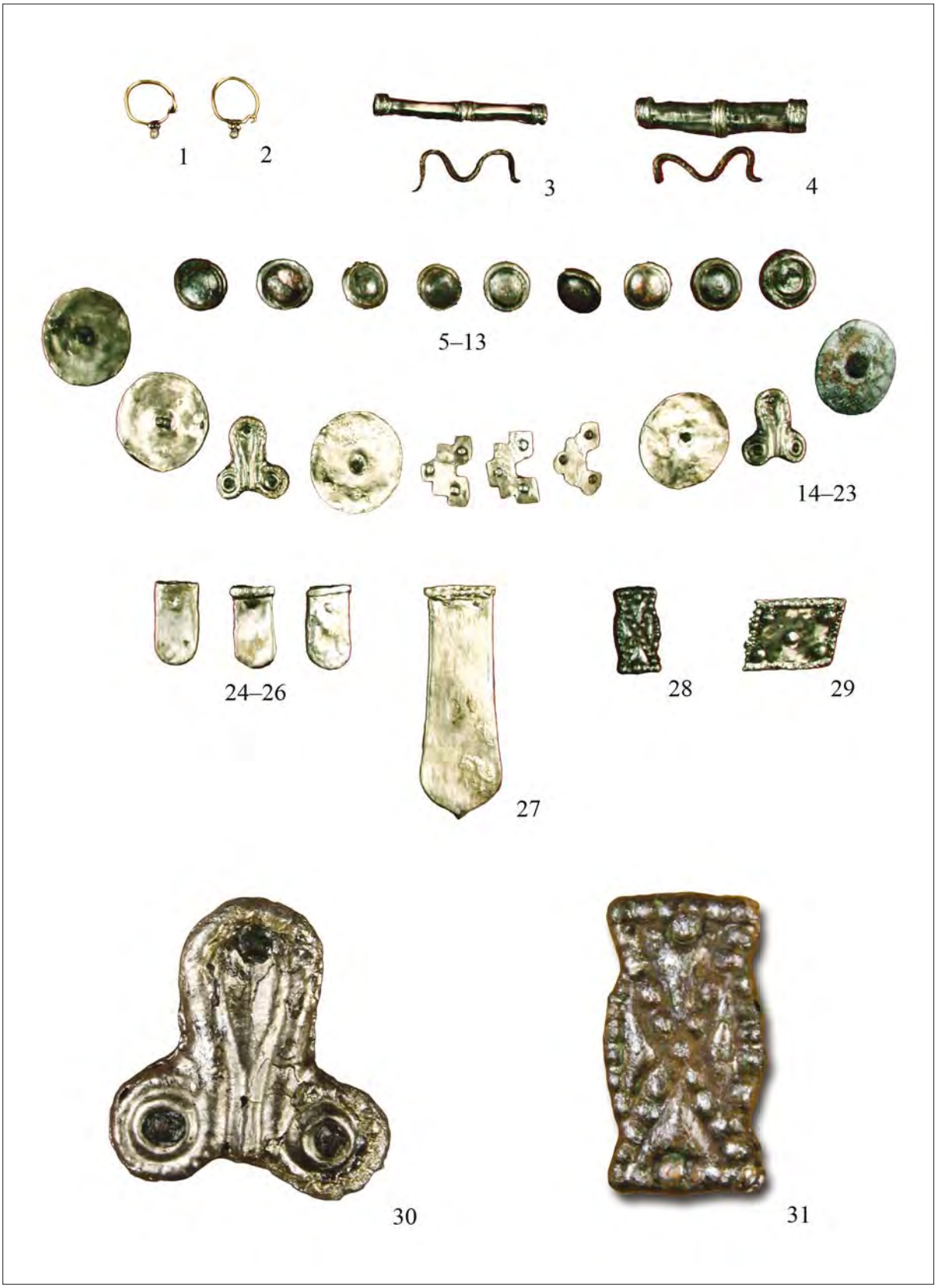

7. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír leletei. M: 1:1
Fig. 7. Balatonudvari-Fövenyes. Finds from Grave 195. Scale: 1:1

8. kép. Balatonudvari-Fövenyes. 1: A 195. sír a feltárás után; 2: A koponya környéke; 3: A sír medencétől lefelé eső része; 4: A szablya markolatrésze és a nyílcsúcsok

Fig. 8. Balatonudvari-Fövenyes. 1: Grave 195 after its excavation, 2: The area of the skull; 3: The area from the pelvis downward; 4: The sabre's hilt and the arrowheads

9. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír leletei. Méretarány nélkül.
Fig. 9. Balatonudvari-Fövenyes. Finds from Grave 195. Without scale

1

2

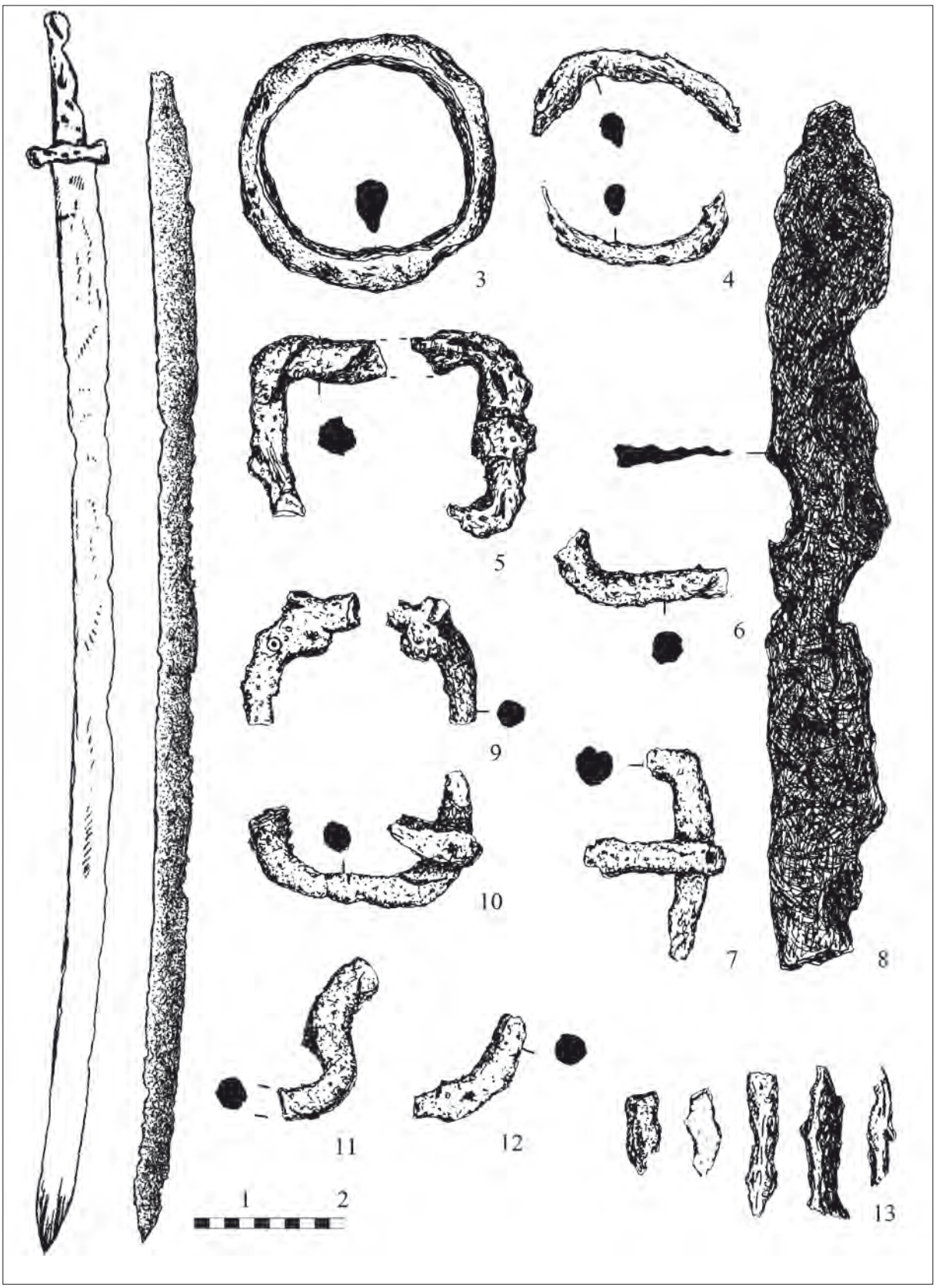

3

10. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír szablyájának függesztő fülei. Méretarány nélkül
Fig. 10. Balatonudvari-Fövenyes. Suspension loops of the sabre from Grave 195. Without scale

11. kép. Balatonudvari-Fövenyes. A 195. sír szablyája. Méretarány nélkül
Fig. 11 Balatonudvari-Fövenyes. Sabre from Grave 195. Without scale

12. kép. Öskü-Agyaggödör 2. sír leletei. 1: A szablya rekonstrukciója Rhé–Fettich 1931, 21. ábra nyomán. M: 2: 1:6, 3–13: 1:1
Fig. 12 Öskü-Agyaggödör, the finds from Grave 2. 1: Reconstruction of the sabre, after Rhé–Fettich 1931, Fig. 21. Scale: 2: 1:6, 3–13: 1:1

CSALÁDOK, LELETEK, GENERÁCIÓK. EGY INTERDISZCIPLINÁRIS KÍSÉRLET TANULSÁGAI: VÖRS-PAPKERT B[1]

KÖLTŐ László– SZENTPÉTERI József**– BERNERT Zsolt***– PAP Ildikó*****

BEVEZETÉS

Lengyel Imre (1934–1992) biokémiai vizsgálatai fokozatosan alkalmazást nyertek a hazai régészetben az 1960-as évek közepétől, eredményeire az őskortól a késő középkorig számos lelőhely feldolgozásánál támaszkodtak (Lengyel 1984).[2] A hasonló jellegű kutatásokhoz képest a vörsi lelőhelyet az teszi egyedivé, hogy — míg általában a korszak, a régészeti kultúra vagy az etnikum tekintetében homogén esetekről van szó — itt több, egymástól következetesen elkülönített (késő avar kori, Karoling kori, magyar honfoglalás- és Árpád-kori) leletanyagot tartalmazó temetkezés került elő, ezért alapvető kérdésként merült föl, hogy egyidejű és/vagy folytatólagos jelenségekről van-e szó.

A Kis-Balaton program keretében 1983 és 1996 között a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának munkatársai ásatásokat végeztek Vörs-Papkert B lelőhelyen, ahol többek között egy kora középkori temető feltárására került sor. A leletanyag feldolgozását célzó interdiszciplináris kutatások körében lényeges helyet kaptak a csontkémiai vizsgálatok is. Lengyel Imre szerológiai elemzése az 1991-ig ismert 578 sír többségére kiterjedt, 1992-ben történt tragikus halála azonban megakadályozta, hogy a későbbiek során teljesen feltárt temető minden egyes (716 sír) csontvázát megvizsgálhassa. A régészeti feltárásokkal párhuzamosan végzett munkával több, mint 400 sírt elemzett, ezek alapján 48 (alcsoportjaival együtt 53) genetikai egységet körvonalazott *(1. kép)*. A tárgyi hagyaték relatív időrendjének figyelembe vételével a leglényegesebb eredményt éppen azoknak a „családoknak" a körvonalazása jelentette, amelyek az eddigi módszerekkel különböző régészeti korszakokba sorolható lelet-együttesekkel jellemezhetőek.

A vörsi embertani hagyaték szerológiai vizsgálatánál a régészeti leletek időrendi besorolását Lengyel Imre előzetesen nem ismerhette. Miután a biokémiai elemzés során meghatározta az elhunyt személyek nemét, életkorát, vércsoportját és kollagén-csoportját, az ásató régészek kérésére elsőként azoknak a személyeknek a feltételezett rokonságait kezdte el — a síroknak a temetőtérképről leolvasható távolságai és statisztikai-matematikai módszerek alkalmazásával — meghatározni, akiknek tárgyi hagyatéka egyértelműen besorolható volt valamely régészeti korszakba. A feldolgozás első szakaszában 8 genetikai csoportot rajzolt meg, majd ezek számát eggyel növelve, az egyik csoport összetételét megváltoztatva (46a csoport), összesen 9 genetikai egység véglegesítése fűződik a nevéhez.

A hagyományos régészeti korszakok szerinti időrendi besorolással — néhány kora bronzkori (kisapostagi kultúra), csontvázas temetkezésen túl — 4 horizontot lehetett elsődlegesen elkülöníteni: késő avar kori (8–9. század, melynek kezdete ezen a lelőhelyen a 8/9. század fordulójára tehető), Karoling kori (9. század), magyar honfoglalás kori (10. század) és kora Árpád-kori (11. század). A késő avar kori lakosság asszimilációjának (egyrészt a 9. századi továbbélésének, majd a magyar honfoglalás időpontját követő időben való azonosíthatóságának) problematikája adja a vörs-papkerti népesség időrendi besorolásának legfontosabb kérdéseit (Költő et al. 1992; Költő et al. 1992a).

A temető embertani anyagának vizsgálatát Pap Ildikó kezdte meg, paleosztomatológiai elemzését Szikossy Ildikó végezte el (Szikossy 1999), az arcrekonstrukciókat Kustár Ágnes készítette (Kustár

* 7400 Kaposvár, Könyves Kálmán utca 20. laszlo.kolto@freemail.hu
** MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 1014 Budapest, Országház utca 30. szentpeteri.jozsef@btk.mta.hu
*** Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, 1083 Budapest, Ludovika tér 2–6. bernert@nhmus.hu
**** Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, 1083 Budapest, Ludovika tér 2–6. papi@nhmus.hu

[1] A tanulmány idegen nyelvű változata: Költő et al. 2014.

[2] Néhány példa a módszer széles körű használatára: neolitikum – Mórágy-Tűzkődomb (Lengyel 1986; Zalai-Gaál 1988, 15–31, 77; Zalai-Gaál 2002, 56); késő bronzkor (Patek 1990, 62, 64 skk.); Keszthely-kultúra – Keszthely-Horreum (Lengyel 1971; Straub 1999, 199–200); avar kor – Kisköre-Halastó (Lengyel 1973; Garam 1979), Kereki (Költő 2005, 216), Pókaszepetk (Bottyán 1975, 7–9); Karoling-kor – Garabonc I–II. (Szőke 1992; Éry 1992; Szőke 1994); magyar honfoglalás kor – Algyő (Kürti 1997; Kürti 1998, 22–23), Karos (Révész 1996, 197–198), Szakony (Révész 2006, 418; Éry 1978); Árpád-kor – Letkés-Téglaégető, Szob-Kiserdő (Bakay 1975; Bakay 1978), Szabolcs (Pap 1981; Kovács 1994); középkor – Balatonfüred (Valter et al. 1972, 182–184), Kisnána (Szabó 1972, 63), Tornaszentmárton (Valter 1980, 114); török kor – Dombóvár (Éry 1982, 226), Szentendre (Lovag 1985, 499).

2001). Az ásatás befejezését követően a teljes temető embertani anyagának antropológiai feldolgozását Bernert Zsolt végezte el. Az antropológiai vizsgálatok során a történeti embertanban szokásos módszereket alkalmazta (Bernert 2005; Bernert 2008; Bernert et al. 2007; Pap et al. 2009). A Lengyel Imre által szerológiai módszerekkel korábban megállapított nem és életkor adatoknak a morfológiai vizsgálatok eredményeivel való összevetése során néhány esetben olyan ellentmondások merültek föl, amelyek miatt át kellett gondolnunk az előzetesen publikált genetikai egységek valószínűségét: ennek a kutatási folyamatnak a főbb tanulságait ismertetjük az alábbiakban.

A vizsgálat első fázisában a szerológus által felállított 9 családrekonstrukcióban 60 személy kapott helyet. Ezek közül 8 esetben (13,3%) mond ellent a szerológiai és a morfológiai jegyek alapján meghatározott nemi-jelleg. Ez önmagában magas arányszám, bár ezeknek csupán egy része teszi lehetetlenné az adott családfa értelmezhetőségét, pl. azonos neműeknél nem lehet közös utódok feltételezése. Az esetek egy másik részénél az életkor meghatározások nincsenek összhangban, ezek szintén megkérdőjelezhetik a korábbi feltevések némelyikét, mint pl. utódok feltételezése azoknál, akik nem érték el a reproduktivitás korát. Vizsgálataink során arra törekedtünk, hogy kiszűrjük a fenti ellentmondásos adatokat tartalmazó családrekonstrukciókat és csakis azokkal a csoportokkal foglalkozzunk, amelyeknek mind az embertani (szerológiai és morfológiai) adatai kifogástalanok, mind régészeti szempontból alkalmasak az egymást követő generációk tárgyi hagyatékának nyomon követésére.

A SZEROLÓGIAI VIZSGÁLATOK SORÁN REKONSTRUÁLT GENETIKAI CSOPORTOK JELLEMZÉSE

Az alábbiakban felsoroljuk azt a 9 „genetikai egységet", amelynek Lengyel Imre (LI) a családfáját is megrajzolta. A táblázatok Bernert Zsolt (BZs) meghatározásait is tartalmazzák. Ellentmondásos adatok esetén — ha lehet — a mellékletek figyelembe vételével állást foglalunk a felmerült kérdésekben, majd a keltező leletek alapján megkíséreljük időrendbe sorolni az egyes generációk tagjait.[3]

5. csoport (2. kép 1)[4]

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
215	n	f	41–50	35–40
231	n	n	04–07	20–25
232	n	n	16–20	50–55

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
(2)	232	n	–	–
(3)	215	n/f	–	–
(4)	231	n	–	–

Lengyel Imre meghatározása szerint anya–lánya–leány unokája alkotják a töredékes „családot". A nagyanya (232.) fiatal korában hunyt el, férje nem található a csoporton belül. Lánya (215.), aki anyja elhunytakor még kisgyermek lehetett, évekkel később, *maturus* kora végén halt meg és az anyja közelébe temették. Az ő férje sem található a csoport temetkezési körletében. A harmadik generációhoz tartozó kislány (231.) apja kollagén-típusát örökölte.

Bernert Zsolt vizsgálatai alapján a 215. sírba temetett személy 35–40 éves férfi. Az ilyen módon korrigált családfa (nő–férfi csere) nem teszi lehetetlenné a leszármazási vonal értelmezését. A háromgenerációs csoport egyik tagja sem rendelkezik leletanyaggal, a temető északnyugati széli elhelyezkedése miatt a 9. századi keltezésük valószínű, de nem bizonyítható.

19. csoport (2. kép 2; 6. kép)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
26	f	f	26–35	35–40
155	f	f	36–45	20–25
156	n	?	6–11	0–1
157	n	n	61–70	40–60
158	f	n	31–40	30–50
164	n	n	51–60	50–70
167	f	f	46–55	55–60

[3] A táblázatokon szereplő rövidítések jelkulcsa: L = lovas, JL = jelképes lovas, É = érem, AV = késő avar kori (8–9. század), KA = Karoling kori (9. század), MA = magyar honfoglalás kori (10. század). A családfákon szereplő ábrák jelkulcsa: nem (életkor): f (férfi, fiú) [négyzetben], n (nő, lány) [körben], ? (kérdéses); vércsoportok: 0, A, B, AB; kollagén típusok: α, β, γ, δ.

[4] A családfán jelölt személyek adatai: felül Lengyel Imre, alul Bernert Zsolt életkor-meghatározása; legalul a szerológiai elemzés alapján a vércsoport és a kollagén típus látható. Elől az elhunyt nemét (férfi, nő) piktogrammal jelöltük.

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
2.	157	n	KA	fülbevaló; gyöngysor
3.	164	n	KA	fülbevaló; karikaékszer
4.	155	f	–	–
4.	158	f/n	KA	–
4.	167	f	MA	líra alakú csat; bújtató; kard; kés
5.	26	f	–	–
5.	156	n	–	–

A Lengyel Imre által meghatározott négygenerációs „családfa” törzse a még valószínűleg másutt született nagyanyával (157.) indul. Férje nem bukkant elő a temetkezési körletben, ugyancsak hiányzik a következő generációt egy személyben képviselő lányának (164.) a férje is. Az egyik leszármazottja (155.) a 164-es fia, akinek megtalálható a leánygyermeke (156.), de a felesége hiányzik. A másik férfi (158.) egy beházasodott egyén, aki elvette a 164-es nő leányát, azaz a 155-ös férfi húgát (vagy nővérét). A 158-as felesége hiányzik ugyan a temetkezési körletből, de hogy mégis fennáll a genetikai kapcsolat a család többi tagja és a 158-as férfi között, az a 26-os fiatalemberrel tehető nagyon valószínűvé, akiben felbukkan a nagyanyja AB fenotípusából a B gén, az apja kollagén típusával az oldalán. A 164. sírban fekvő nő harmadik gyermeke (167.), egy *maturus* korú férfi is megtalálható a temetkezési körletben. A rekonstruálható „családfa” alapján ez utóbbit temették el legkésőbb. Érdekes, hogy a 26. és a 167. sírban feltárt férfiak ugyan megérték a „családalapítás” korát, egyedül, feleségeik és gyermekeik nélkül nyugodtak a család temetkezési körletében, mintha a családi temetkezések sora (esetleg elvándorlás miatt) megszakadt volna.

Bernert Zsolt adatai szerint egyetlen helyen (a 158. sírból feltárt egyén esetében) merült föl nem-meghatározási korrekciót igénylő ellentmondás: az antropológiai korbecslés szerint a 158. sírban nyugvó személy 30–50 éves nő lehetett. Ez a csere (mivel házastársa nem volt) ellentmondás nélkül átvezethető volt a családfán.

A csoporthoz 7 fő tartozik (4 férfi, 3 nő), közülük háromnál találtunk korszakhoz köthető leletanyagot. A 157. sírban félhold alakú, csillagcsüngős, öntött bronz fülbevalópár, gyöngysor (világos, áttetsző zöld és kék, dinnyemag alakú gyöngyök, lapított gömb alakú sötétkék üveggyöngy, köles gyöngyök); a 164. sírban fémgömbös fülbevaló, sima és tekercselt karikájú drótékszerek, egyszerű szőlőfürtös függő; a 167. sírban kétélű Karoling-kard, líra alakú bronzcsat, felületén állatfejdíszes, a végén szembenéző állatfejes bronzbújtató és vaskés volt.

41. CSOPORT (2. KÉP 3; 7–8. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
307L	f	f	36–45	25–30
309	n	?	5–8	4–6
310JL	f	f	26–30	25–35
319	n	?	3–5	1–2
351L	n	f	26–30	40–50
352L	f	f	21–25	40–45
353	n	n	61–70	20–75
391L	n	n	11–15	30–40

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
3.	352L	f	AV	aranyozott bronz szalagfonatos övveretek; tausírozott lószerszámveretek; íjcsontok
3.	353	n	–	–
4.	307L	f	AV	aranyozott bronz pikkelymintás övveretek; tausírozott lószerszámveretek; íj-csontok
4.	351L	n	AV	állatalakos préselt lemezes boglár
5.	309	n	–	–
5.	391L	n	AV	orsógomb
5.	310JL	f	MA	nyílcsúcs; kengyelpár
6.	319	n	–	–

Lengyel Imre családmodellje négygenerációs. A „családfa” törzsét a dédapa (352.) és dédanya (353.) jelenti. Az ő leányuk (351.) képezi a következő generációt, akinek a férje is ebben a temetkezési körletben nyugszik (307.). Ennek a szülőpárnak három gyermeke található meg (309., 391., 310.), közülük csak egyik (310.) érte meg a családalapítás korát. A 307. sírból származó férfi felesége hiányzik a körletből, de a leánya (319.) itt nyugszik.

Az antropológiai elemzés szerint a csoportban ellentmondásos a 351. sírban feltárt egyén nemének meghatározása: ez a személy Bernert Zsolt szerint 40–50 éves férfi. A leletanyag szerint ugyanakkor nő: az erősen kirabolt sírból préselt állatalakos mellboglár került elő. A másik eltérést a 391. (bolygatott) lovas nő életkora jelenti: a szerológiai meghatározás szerint serdülő korban, a morfológiai szerint *maturus* korban hunyt el.

A csoporthoz 8 fő tartozik, közülük 4 lovas; a nagyfokú rablás ellenére ötnél találunk korszakhoz

köthető leletanyagot. A leszármazási ág szerint a miniatűr (aranyozott bronz szalagmotívumos, illetve pikkelydíszes) övveretes, valamint aranyozott bronz- és ezüstlapdíszes, tausírozott vas kantárrózsákkal díszített lószerszámot, csontlemezzel merevített íjat birtokló férfiak (352., 307.) generációjuk egy-egy kiemelkedő rangú vezetői voltak (a rekonstrukció szerint após–vej kapcsolatban álltak). A következő nemzedékbe tartozó fiú (310.) már a honfoglaló magyarságra jellemző rítus szerinti jelképes lovas temetkezésben részesült, míg leánytestvérét (391.) még az avar hagyományokat mutató orsógombbal temették el.

42. CSOPORT (3. KÉP 1; 9. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
306	f	?	0–1	1–2
308L	f	f	11–15	25–40/ 10–12
314L	f	f	31–40	30–40
318	f	?	11–18	9–11
333	f	?	31–40	25–35
335	n	n	26–35	20–30

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
3.	308L	f	AV	indás, poncolt hátterű bronz övveretek
3.	314L	f	AV	ónozott bronz pikkelymintás övveretek; aranyozott bronz négykaréjos lószerszámveretek; fokos-bárd; íj; 2 nyílhegy; sárga kerámia
3.	335	n	AV	esztergált csont tűtartó
4.	306	f	–	–
4.	318	f	–	–
4.	333	f	–	–

Lengyel Imre által meghatározott kétgenerációs családtöredék. Központi személynek tekinthető az apa (314.), akinek az öccse (308.) — aki még nem érte el a családalapítás korát — szintén a temetkezési körletben nyugszik. Megtalálható a központi személy felesége (335.), valamint három fiuk is (306., 318., 333.), akik közül csak az utóbbi érte meg az *adultus–maturus* kor átmenetét, ám családi kapcsolatai nem azonosíthatók. Jellemző a családtöredék nagyfokú homogenitása, ugyanis minden fellelhető családtag, még a beházasodott anya is homozigóta, nullás fenotípusára tekintettel. Feltételezhető, hogy a családban valamilyen (esetleg társadalmi, gazdasági) ok következtében nagyfokú lehetett az endogámia.

Az antropológiai-morfológia adatok és a szerológiai meghatározások között a legnagyobb eltérés a 308. (teljesen kirabolt lovas) sírban fekvő egyén esetében volt tapasztalható: a szerológiai adatok alapján 11–15 éves fiú, az antropológiai vizsgálatok szerint azonban 25–40 éves volt. Ugyanebből a sírból azonban egy 10–12 éves fiú csontja is előkerült. A korrekció nem befolyásolja a családfa-rekonstrukció értelmezését.

Egyetlen generáción belül találunk a csoport tagjainál jól keltezhető leletanyagot: a két lovas testvér kirabolt sírjából fegyverövre utaló, hármas csoportosítású, poncolt hátterű csüngős bronz veretek (308.), valamint ónozott bronz pikkelydíszes övveretek, íjjal, nyilakkal, fokossal, a csillagdíszes és négykaréjos lószerszámvereteken aranyozás nyomaival (314.). A szintén feldúlt női sírban (335.) esztergált csont tűtartó volt.

44. CSOPORT (3. KÉP 2; 10. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
392L	f	f	26–30	50–60
393L	f	f	4–7	40–50
394	n	?	1–2	2–3
395	n	n	21–25	40–50
407a	n	?	2–4	6–10
407b	n	–	3–5	–

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
5.	392L	f	AV	ónozott bronz övveretek, préselt bronz lószerszám-veretek, széles talpú kengyel
5.	393L	f	AV	aranyozott bronz öntött övveretek, íj
5.	407a	n	–	–
5.	407b	n	–	–
5.	395	n	MA	ezüst pántkarperecek
6.	394	n	–	–

Lengyel Imre nagyon töredékes, alapos kiegészítésre szoruló, éppen ezért rekonstruálhatóságában sok bizonytalanságot rejtő családtöredéket állapított meg. A „középső” generáció 5 tagja közül háromnak (395., 392., 393.) a másik kettő (407a, 407b) csak féltestvére. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a kiinduló generációhoz másfél szülőpár tartozott (pl. egy apa és annak két felesége). Ez az indító generáció azonban hiányzik. Megtalálható viszont a 395. nő kislánya (394.), akinek az apja nem bukkant elő. Ez a család is meglehetősen homogén genetikai szempontból, tekintettel a sok

A fenotípusra, és a csaknem kizárólagosan előforduló delta kollagén típusra.

Bernert Zsolt meghatározása szerint a 393. személy 40–50 éves lehetett (a feltárás során a teljesen feldúlt lovas sírban felnőtt személyt regisztráltunk). A korrekció nem érinti a családfa értelmezhetőségét.

Az egyazon generációba sorolt testvérek közül két lovas férfit (392., 393.) késő avar leletekkel (öv- és lószerszámveretek, íj), a nőtestvérüket (395.) magyar honfoglalás kori ezüst pántkarpereccel temették el.

45. CSOPORT (3. KÉP 3; 11. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
396	n	n	26–30	30–40
397a	f	f	26–35	40–50
397b	n	n	26–30	40–50
398	n	?	2–4	1–2
399	n	f	16–20	30–40
400L	f	n	51–60	40–55
401	n	?	0–2	1–2
404	f	f	26–35	40–45
405	n	n	41–50	15–17
406	n	n	21–25	30–35

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
4.	396	n	–	–
4.	397aL	f	AV	liliomdíszes, pikkelymotívumos övveretek
4.	397b	n	AV	–
4.	399	n	–	–
4.	400L	f	(AV)	(feldúlt lovas sír)
4.	405	n	–	–
5.	398	n	–	–
5.	401	n	–	–
5.	404	f	–	–
5.	406	n	MA	rombusz és ovális alakú, préselt aranyozott ezüst ruhaveretek; ezüst pánt-karperecek

Bonyolult, kétgenerációs család-szövevény. Az első generáció két központi személyre épül: az egyik a 400. sírból feltárt férfi, akinek egy *juvenis* korában elhunyt húga (399.) is felbukkant a temetkezési körletben. Neki nincs családja. A 400. számmal jelölt sírba temetett férfinak két felesége is valószínűsíthető. Az időben első a 397b sírban nyugvó nő, akitől két gyermeke (398., 401.) származott, mindketten még *juvenis* koruk elérése előtt elhunytak. A másik feleségétől (405.) egy *adultus* kort megélt leánya (406.) volt, akinek esetleges családi kapcsolatai hiányoznak a temetkezési körletből. A másik központi személy a 397a sírban fekvő férfi, aki a 397b sírban feltárt nő bátyja. Lánytestvérük (396.) is itt nyugodott. A 397a sírba temetett férfi felesége hiányzik, ugyanakkor családalapítási kort megélt fia (404.) megtalálható a körletben.

A csoport értékelését megnehezítik az antropológiai-morfológiai adatokkal való összehasonlítás során felmerült ellentmondások. A 399. sírban fekvő személy szerológiai adatok szerinti (16–20 éves nő) meghatározásának ellentmond a morfológiai vizsgálat meghatározása (30–40 éves férfi), de ez a tény még nem érintené a családfa értelmezhetőségét. Annál inkább a 400. sírból származó személy (férfi) nemének nőként való leírása, mivel éppen ez a személy játszott döntő szerepet a „család” rekonstrukciójában. Ugyanitt még egy viszonylag nagyfokú eltérést tapasztaltunk a 405. számú sírba temetett nő életkorának becslésénél (41–50 év, illetve 14–17 év). Ezen bizonytalanságok miatt ezt a csoportot számításon kívül kell hagyni a különböző korszakokhoz tartozó leletanyagokat birtokló „családok” jellemzésénél.

46A CSOPORT (4. KÉP 1; 12. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
376L	f	f	41–50	20–35
377a	f	n	1–2	35–40
377b	n	n	21–25	25–35
417L	f	f	31–40	20–25
449L	f	f	31–40	20–30
450É	n	?	6–10	5–6

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
3.	376L	f	AV	liliomdíszes övveretek
3.	377b	n	–	–
4.	417L	f	AV	pikkelydíszes övveretek; négykaréjos lószerszám-veretek
4.	449L	f	AV	gúla alakú l ószerszám-veretek; kulacs
4.	377a	f	n	–
5.	450É	n	MA	Berengar érem; bronz nyakperec; üveg gyöngysor

Lengyel Imre egy három generációra bontható családtöredéket körvonalazott. Két nagyszülőnek (376., 377b) három gyermeke volt ezen a temetkezési körleten belül eltemetve, mindhárom férfi, illetve fiú. Kettő közülük megérte a családalapítás korát (417., 449.), közülük bármelyik lehetett a 450. leánygyermek apja. Egyik felesége sem került elő.

Az antropológiai adatok szerint ellentmondás merült fel a 377a temetkezésnél mind a nem, mind az életkor tekintetében. A 377. sír a leírás szerint teljesen feldúlt temetkezés, azonban a szétszórt csontok között két emberi koponya volt. Ez ad magyarázatot arra, hogy Bernert Zsolt miért két felnőtt személyt határozott meg. A korrekció nem változtatja meg a családfa értelmezhetőségét.

A csoporthoz 6 fő tartozik (4 férfi, 2 nő), közülük négynél került elő korszakhoz köthető leletanyag. A liliomdíszes, ónozott bronz övkészletes férfi (376.) feltételezett leszármazottjai (417., 449.) lovas temetkezést kaptak, veretes öv- és lószerszámdíszek kerültek elő teljesen földúlt sírjaikban. Egyikük kislányának (450.) mellékletét Berengar rex 888–915 között vert érme, feketésbarna alapon sötétvörös dudoros és hurokfolyatott rátétdíszes opak üveggyöngyök, valamint sodrott bronz nyakperec alkotta.

47. CSOPORT (4. KÉP 2; 13. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*	
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*
408	n	?	0–1	2–6
409	f	f	16–20	30–50
416	n	n	41–50	25–30
417L	f	f	31–40	25–35
418L	n	f	36–45	20–50
424	n	n	21–25	40–50

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
4.	416	n	–	–
4.	417	f	AV	(46a csoportban)
4.	418	n	AV	–
5.	408	n	–	–
5.	409	f	–	–
5.	424	n	–	orsógomb

Egy szülőpár három gyermekével és egy, a fenotípusa alapján velük genetikai kapcsolatba nem hozható nővel együtt temetkezett ugyanabba a temetkezési körletbe. A viszonylag fiatalon elhunyt szülők (417. az apa és 418. az anya) gyermekei közül a 424. számú sírba temetett nő érte meg a családalapítás korát, de családi kapcsolat kialakítására utaló jel nem valószínűsíthető. A 416. sírban feltárt nő igen kis valószínűséggel lehet ugyan a három gyerek testvére (amennyiben a szülők genotípusa BO és AO volt), de ez kevéssé valószínű.

Bernert Zsolt adatai arra mutatnak, hogy a 418. sírban fekvő (szerológiailag nőként meghatározott) személy 20–50 éves férfi lehetett, így a férj–feleség kapcsolatot ki kell zárni a 417. sírból származó személlyel, aki egyébként — kivételesen a rekonstrukciós kísérlet összes eleme közül — a 46a csoportban is szerepelt, mint testvér, így akár kapocs is lehetett volna a különböző családok között.

A csoport minden tagjának feldúlták a sírját, így csupán hevedercsat, kerámiatöredékek, koporsóvasa-lások, orsógomb keltezi a temetkezéseket a késő avar korra. A 417. sírt — a fenti ellentmondások miatt — a 46a csoportnál vesszük figyelembe.

48. CSOPORT (4. KÉP 3; 14. KÉP)

sírszám	*nem*		*életkor (év)*		*megjegyzés*
	LI	*BZs*	*LI*	*BZs*	–
500JL	n	f	21–25	40–45	leletanyag alapján férfi
501	f	f	31–40	6–7	sírleírásban serdülő
503	n	?	11–15	6–8	–
509	f	?	0–1	3–5	–
510	f	f	41–50	18–20	–
511	n	?	31–35	6–8	sírleírásban serdülő
512	n	?	11–15	1–3	–
517	n	?	2–4	0–2	–
524	n	n	36–45	14–16	sírleírásban felnőtt

generáció	*sírszám*	*nem*	*korszak*	*keltező leletanyag*
4.	501	f	AV	–
4.	524	n	AV	–
5.	509	f	—	–
5.	511	n	AV	festett sárga füles bögre
5.	510	f	MA	íjlemezek; nyílhegy
5.	512	n	—	–
6.	500JL	f	MA	íjlemezek; nyílhegy; tegez; kengyelpár
6.	503	n	—	–
6.	517	n	—	–

Lengyel Imre szerint a csaknem teljes, háromgenerációs „családfa” törzsét a nagyszülők (501., 524.) alkotják, három gyermekük közül csak az 510. sírból származó férfi érte meg a családalapítás korát. Ennek felesége az 511. számú sírba temetett nő. Ebben a családban is három gyermek lehetett. Közülük csak az 500. sírból feltárt nő érte meg a *juvenis* kort, a másik két leány (503., 517.) korábban elhunyt.

Bernert Zsolt vizsgálatai szerint az 501. sírban egy 6–7 éves gyermek nyugodott (ekkor viszont nem lehetett ő a családban a nagyapa), az 524. sírban fekvő nő életkorát pedig 14–16 évesnek becsülte (a sírleírás szerint felnőtt nő). A szerológiai vizsgálatok szerint az 511. sírban felnőtt nő nyugodott, az egyén életkora azonban a koponya alapján 6–8 éves gyermeknek becsülhető (a sírleírásban serdülőként szerepel). Az 500. sírban egy 40–45 éves férfi feküdt (leletanyaga is egyértelműen férfira utal: íjcsontok, nyílcsúcs, tegezvasalások, kengyelpár). Mivel a családfa szerint a két magyar honfoglalás kori íjász korábbi tagjának (510.) felesége egy késő avar kori festett sárga kerámiával eltemetett nő (511.) lett volna, akinek anyja (524.) ovális ka-

rikájú, üveggyöngycsüngős fülbevalópárral rendelkezett, így a csoport fontos adalékul szolgált volna a leletegyüttesek relatív időrendjében. Mindezek alapján azonban ezt a családfát is csak nagyfokú óvatossággal lehet kezelni.

AZ ANTROPOLÓGIAI-MORFOLÓGIAI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

A Vörs-Papkert B temető szerológiai eszközökkel rekonstruált genetikai csoportjai közül négyet választottunk ki ellenőrzés céljára: a 4 „családból" származó, feltételezett genetikai rokonsággal bíró emberi maradványok klasszikus antropológiai vizsgálatához nagyon kevés bizonyító eszköz áll a rendelkezésünkre.

19. csoport: Feltételezett genetikai rokonság vizsgálata a 157., a 164. és a 167. sírokba temetettek között. 157. sír: Nő, 40–60 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 164. sír: Nő, 50–70 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 167. sír: Férfi, 55–60 éves. A koponya ép, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos.

A metrikus és a nem metrikus jellegek alapján való összehasonlítás nem lehetséges, mert csak a 167. sírból feltárt egyén koponyája vizsgálható. Egyik esetben sem mérhetők a vázcsontok.

41. csoport: Feltételezett genetikai rokonság vizsgálata a 307., a 310., a 351., a 352. és a 391. sírokba temetettek között. 307. sír: Férfi, 25–30 éves. A koponya ép, az állkapocs töredékes, hiányos, a váz ép. 310. sír: Férfi, 25–35 éves. A koponya és a váz töredékes, hiányos. 351. sír: Nő, 40–50 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 352. sír: Férfi, 40–45 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 391. sír: Nő, 30–40 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos.

A metrikus és a nem metrikus (nem mérhető) jellegek alapján való összehasonlítás nem lehetséges, mert csak a 307. sírból származó egyén koponyája vizsgálható. Az egyének hosszúcsontjaik alapján összehasonlíthatók. Számított testmagasságuk alapján közepes, magas termetűek. A férfiak adatai: a 307. egyén 169,1 cm (közepes), a 310. egyén 170,4 cm (közepes), a 352. egyén 171,4 cm (nagyközepes) magas lehetett. A 351. nő termete 169,3 cm (magas) volt.

44. csoport: Feltételezett genetikai rokonság vizsgálata a 392., a 393. és a 395. sírokba temetettek között. 392. sír: Férfi, 50–60 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 393. sír: Férfi, 40–50 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 395. sír: Nő, 40–50 éves. A koponya ép, az állkapocs töredékes, hiányos, a váz ép.

Metrikus összehasonlítás nem lehetséges, mert csak a 395. sírban feltárt egyén koponyája mérhető. A nem metrikus jellegek alapján való összehasonlítás lehetséges, mert több jelleg is megfigyelhető volt mindhárom egyénen. A vizsgálható jellegek között több egyezést találtunk: a *sutura supranasalis* jelenléte, a *tuberculum zygomaxillare* hiánya, a *tuberculum marginale* megléte, a *spina mentalis* hiánya. Ezen jellegek ún. van–nincs jellegek. Legritkább közülük a *spina mentalis* (az állkapocs belső oldalán levő tüske) hiánya (38%), azaz egy ilyen hiányú egyén mellé 14% esélye van két másik hasonló hiányú egyén véletlen kiválasztásának.

A 393. sírba temetett férfi számított termete 166,0 cm (kisközepes), a 395. nő termete 172,0 cm (magas) volt.

46a csoport: Feltételezett genetikai rokonság vizsgálata a 376., a 417. és a 449. sírokba temetettek között. 376. sír: Férfi, 20–35 éves. A koponya és a váz töredékes, hiányos. 417. sír: Férfi, 20–25 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos. 449. sír: Férfi, 20–30 éves. A koponya, az állkapocs és a váz töredékes, hiányos.

A metrikus és a nem metrikus jellegek alapján való összehasonlítás nem lehetséges, mert egyik koponya sem vizsgálható. A termet értéke csak a 417. sírból származó egyén esetében volt számítható.

TANULSÁGOK, FELTEVÉSEK, KILÁTÁSOK

Az antropológiai-morfológiai vizsgálatok alapján leszűrhető eredményeket összegezve megállapítható, hogy két „családnál" (19. és 46a csoport) az emberi maradványok megtartási állapota annyira rossz, hogy a klasszikus embertani vizsgálat nem jöhet számításba. A 41. számú „családnál" csak a termet összehasonlító vizsgálatára volt lehetőség. Ez alapján nagyon közeli értékeket kaptunk, ami inkább a genetikai hasonlóság mellett, mint az ellen szól (de ez semmiképpen nem bizonyító erejű). A 44. „család" esetében több nem metrikus jelleget figyelhettünk meg mindhárom egyénnél, és ezek a jellegek azonos megjelenésűek (típusúak) voltak. A jellegeknek az egész vörsi népességben megfigyelhető arányát figyelembe véve 85%-nál valamivel nagyobb esélye van annak, hogy ez nem a véletlen eredménye. Az embertanban elfogadott szignifikancia szint azonban 95%, tehát itt sem állíthatjuk, hogy klasszikus antropológiai módszerekkel igazolható lenne a genetikai rokonság.

Kísérletünk célja annak megállapítása volt, hogy az interdiszciplinaritás adta lehetőségek segítségével kaphatunk-e új fogódzókat olyan kérdések eldöntéséhez, melyek terén évtizedek óta nem vagyunk képesek előrébb jutni. Ilyen az avar népesség 9. századi továbbélésének mérlegelése. Munkánk során olyan makacs problémákkal szembesültünk, mint egy adott lelőhelyen (egy kistérségben, vagy akár a teljes Kárpát-medence területén) megjelenő új népesség első nemzedéke (nyitó generációja), ennek antropológiai, archeológiai értelmezése. A tárgyak időrendi elemzésének lehetőségei a tipokronológiai szemlélet mentén, a leletek etnikus interpretációja, népekhez, népcsoportokhoz való kötésének lehetőségei; s az elmúlt időszak egyik legidőszerűbb kérdése is fölmerült, a vegyes (vagy kevert) érvelés módszere (Langó 2007, 227), amely közvetlen kapcsolatban áll a tudományközi együttműködés hasznosságával, ugyanakkor nem ritkán tévútra vezető gyakorlatával.

Lengyel Imre a vörsi régészeti feltárással párhuzamosan végezte a rendelkezésére bocsájtott csontminták elemzését. Miután 1988. szeptember végére a csontok citráttartalma alapján megállapította az addig feltárt sírokból származó, vizsgált személyek nemét és életkorát (362 személy), a temetőtérkép alapján a sírok egymástól való távolságát, a Boyd- és Robert-Hyornis- kombinált módszer figyelembevételével, különböző valószínűségekkel, csoportokat (feltételezett „családokat") állapított meg: 47 csoportba 320 személyt sorolt, ekkor 47 személy szerobiológiai jellege miatt nem kapcsolódott hozzájuk. 1991 nyarán Lengyel Imre egy újabb (48.) csoport családfáját rajzolta meg, illetve az időközben feltárt temetkezések adatainak figyelembe vételével módosította a korábban 46. csoportként körvonalazott genetikai egység elemeit: így született a 46a csoport, valamint a korábban oda tartozónak gondolt, majd tőlük elkülönített személyeket 46b csoportként határozta meg.[5]

Az ilyen jellegű vizsgálatok ébresztették rá a régészeket, hogy a sírsorokat családi és időrendi egységként kezelő elemzések nem tükrözik a hajdani valóságot (Révész 2005, 186).

Lengyel Imre korai távozása miatt nem keríthetett sort az összes család további elemzésére: a 48 kisebb-nagyobb létszámú csoport közül 9 esetben vázolta föl a családfa rajzát, és ez alapvetően megnehezíti a vörsi rokonsági csoportok értékelhetőségét. Nem született meg az az összefoglaló táblázat sem, amely az egyes csoportokon belül megállapított generációk összehangolását adta volna meg saját módszertana, a szerogenetika szabályai szerint. A más lelőhelyeknél elkészült összegzéseinek kiaknázásából társadalomtörténeti vonatkozások is leszűrhetők voltak, mint ahogyan azt Garabonc I–II. temető (Szőke 1994, 281–287), vagy az algyői honfoglalás kori temető (Kürti 1997) ilyen vonatkozású elemzése mutatja.

Az általunk bemutatott „családfák", illetve csoportok *(2–4. kép)* kis száma óvatosságra int bennünket, ám arra alkalmasak, hogy többféle jelenség rögzíthető általuk. A késő avar kori és a Karoling peremkultúra tárgyait birtokló „családok" egyidejűleg, de egymástól bizonyos mértékig elhatárolódva élhettek, legalábbis erről tanúskodnak sírjaik a vörsi temetőben.

Azoknál a csoportoknál, ahol az utolsó generáció tagjai feltétlenül 10. századi, a honfoglaló magyarsághoz köthető leletekkel jellemezhetők — a 19. csoport kivételével —, a késő avar kori tárgyakat viselő személyek (feltételezett) leszármazottai voltak (46a, 41., 44. csoport). A bizonytalanul értékelhető 45. és 48. csoportot figyelmen kívül hagytuk, a táblázaton csillaggal jelöltük.

A genetikailag rokonnak tartott csoportok elemzésekor kiderült, hogy — függetlenül az antropológiai-morfológiai adatokkal való összehasonlításokból adódó nem és életkor meghatározási ellentmondásoktól[6] — régészeti szempontból egyetlen egyszer sem találkoztunk olyan esettel, amikor a „családok" leszármazási vonala által meghatározott relatív kronológia ellentmondott volna a hagyományos korszakok szerinti sorrendiségnek: pl. magyar honfoglalás kori leletegyüttest birtokló személy leszármazottja késő avar kori tárgyakkal, eszközökkel lett volna eltemetve. Ez azért fontos tény, mert — mint arra már korábban

[5] Hasonló okok miatt a Garabonc-Ófalu I–II. temetők elemzésénél is két variáns született: Szőke 1992, 167–168; Szőke 1994, 281.
[6] Erre vonatkozóan Lengyel Imre maga ad magyarázatot egy levelében, lásd Kovács 1994, 173.

utaltunk — Lengyel Imre nem ismerhette az egyes személyeknek a leletanyagok által meghatározott időbeli besorolását.

A „családokon" belüli generációknak az abszolút időrendhez való kapcsolását abból az előfeltevésből kiindulva kezdtük el, hogy ha és amennyiben az avar népesség megéri a magyarok honfoglalását, és abban a „családban" feltűnik a csakis a magyarok megjelenéséhez köthető lelettípus, az leghamarább a honfoglaló magyarok első generációjához köthető (Révész 1989, 525). Amint a Lengyel-féle módszerrel mindig a felmenők azonosítása volt a „családfa" felépítésének a módszere, úgy a régészeti leletegyüttesek időben való elhelyezésének módja is a generációk visszaszámlálásával történt. Bár a genetikai és történeti generáció nemcsak hogy nem azonos fogalmak (Kürti 1997, 23), de eltérő időtartamot is magukban foglalnak (Langó 2007, 61. j.), az itt évszázadonként általunk használt három generációs beosztás *(5. kép)* praktikus okokból megfeleltethető a régészeti keltezésben — s különösen a 9. és 10. századra vonatkozóan — bevett harmadolós terminológiának is.

A kiválasztott csoportok egyike (5. csoport) csupán a módszer bemutatására alkalmas, az időrend szerint értékelhető leletanyag egyik személynél sem volt. Kizárólag avar hagyomány vonul végig a 42. és 47. „családon". A Karoling-kori és magyar honfoglalás kori leletanyag egymásutánisága figyelhető meg a 19. csoport tagjainál. Avar és magyar leletanyag került elő a 46a, 41. és 44. csoportban. Ugyanez figyelhető meg, de bizonytalan az értelmezhetőség a 45. és 48. csoport esetén.

A vörsi település kezdete a késő avar kor legvégére keltezhető. A most vizsgált és bemutatott közösségekből az ekkor (8. század végén) eltemetett, alapító családokat egyik csoport sem képviseli, és a vörsi temető felhagyásának idejét (10. század utolsó harmada) sem reprezentálják. Bemutatásukra a lelőhely monografikus közlésekor kerül sor.

A honfoglaló magyarság régészeti kutatásáról szóló legutóbbi összefoglalás érintette a Lengyel Imre által végzett szerogenetikai vizsgálatokkal is kapcsolatos problémakört: a generációk és lelethorizontok, az egymást követő nemzedékek antropológiai módszerekkel való meghatározásával és a régészeti leletek tipokronológiáján alapuló,[7] relatív időrend figyelembe vételével lehet következtetéseket levonni. A két tudományág módszereinek együttes használata azonban — kevert érvelésként értelmezve — a kutatás egy részében elutasítást váltott ki (Langó 2007, 225–227).

Lengyel Imre módszerének változatlan folytatására már nincs mód,[8] a szerogenetikai vizsgálatok másféle irányba mozdultak el (Márk 2003).[9] Az egykori családi kapcsolatok pontosabb meghatározására legújabban a modern, DNS-alapú biológiai kutatások segítségével teremtődött új lehetőség (Langó 2007, 227). A morfológiai vizsgálatok mellett szükséges olyan DNS-elemzések elvégzése, melyekkel ellenőrizhetők és kibővíthetők az eddigi megállapítások a genetikai rokonsági fák szerkesztésére (Raskó 2008, 1199). Ez a módszer a vörs-papkerti népesség belső kapcsolatrendszerének vizsgálatára, a Lengyel Imre-féle eredmények ellenőrzésére is alkalmasnak tűnik, amellett, hogy a magyar honfoglalás kori népességek körében nemrégen végzett archeogenetikai vizsgálatok elsődleges tapasztalatai szkepcitizmusra, de legalábbis nagyfokú óvatosságra intenek bennünket (Mende 2008, 1197).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az ábrákat Lengyel Imre vázlatai és a szerzők útmutatása alapján Balla Krisztián készítette, melyért fogadja köszönetünket. A tanulmány tárgyrajzait Nyári Zsolt készítette. A gyöngysorok feldolgozását Pásztor Adrien végezte, adatai felhasználásának lehetőségét e helyen is köszönjük.

[7] Mint pl. a tausírozott lószerszámveretekről lásd Kiss 1991; Kiss 1996; Szentpéteri 1991; Bende 1998; Költő–Szentpéteri 2004; a liliomdíszes övveretekről lásd Szalontai 1995; az avar kor és Karoling-kor időrendjének összehangolásáról lásd Szőke 1994, 288–290.

[8] A kézirat lezárása után jelent meg Kovács László tanulmánya, melynek kutatástörténeti összefoglalása szerint Lengyel Imrének „… *a korai neolitikumtól a 19. századig terjedő időszak leleteiből nyert tudományos eredményei általánosságban és részleteiben is egyszer majd ellenőrzésre szorulnak…*" (Kovács 2011, 561). A szerző a régészeti szempontból levonható következtetések pontosítása érdekében hét, 11–12. századi temető morfológiai, valamint szerológiai módszerekkel kapott nem és életkor meghatározásainak egybevetését végezte el. Megállapításai a dolgozatunkban feltételesen megfogalmazott eredményeket nem befolyásolják, mivel mi egyrészt abban nem csupán a nem és életkor meghatározására hagyatkoztunk, másrészt a csoportok bemutatása során, a tárgyalt sírok esetében újra ellenőriztük a morfológiai adatok helyességét. Nagyfokú eltérés, illetve feloldhatatlan ellentmondás esetén pedig a régészeti-kronológiai következtetés levonásától eltekintettünk. Figyelemmel ugyanakkor Kovács Lászlónak a cikkben megfogalmazott felvetéseire, a közeljövőben magunk is közreadjuk a teljes vörs-papkerti, valamint a 8–9. századi vereki-homokbányai avar temető (Költő 2005; Bernert 2003) kémiai-szerológia és morfológiai módszerekkel nyert nem és életkor meghatározásinak adatait, illetve az összehasonlításukból nyert tapasztalatokat.

[9] Lásd Márk L.: *A csontkémiai vizsgálatok jelentősége és alkalmazása a történeti és igazságügyi antropológiában.* Doktori disszertáció tézisei. Pécs 2006.

IRODALOM

Bakay 1975: Bakay K.: A X–XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata. — Eine Variante der Bestattungsordnung des ungarischen gemeinen Volkes in den 10. und 11. Jahrhunderten. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 23–47.

Bakay 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén*. Studia Comitatensia 6. Szentendre 1978.

Bernert 2003: Bernert, Zs.: Anthropological analysis of the Avar Period cemetery of Kereki-Homokbánya (Kereki Sand-pit). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 95 (2003) 225–309.

Bernert 2005: Bernert Zs.: Paleoantropológiai programcsomag. *Folia Anthropologica* 3 (2005) 71–74.

Bernert 2008: Bernert, Zs.: Data for the calculation of body height on the basis of extremities of individuals living in different historical periods in the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 100 (2008) 385–397.

Bernert et al. 2007: Bernert, Zs. – Évinger, S. – Hajdu, T.: New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 99 (2007) 199–206.

Bende 1998: Bende L.: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja. Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez. — Das Grab 51 im spätawarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Beiträge zur Verzierung der spätawarenzeitlichen Pferdegeschirre. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 195–230.

Bottyán 1975: Bottyán O.: Pókaszepetk kora-avarkori temetőjének antropológiai értékelése. — Antropologische Auswertung des Pókaszepetker Friedhofes aus der Frühawaren Periode. *Anthropologia Hungarica* 14 (1975) 5–56.

Éry 1978: Éry K.: Honfoglaló magyar csontvázleletek Szakonyról. — Skelettenfunde von landnehmenden Ungarn aus Szakony. — Data about Skeletal Finds of Hungarian Conquerors from Szakony. *Arrabona* 19–20 (1977–1978 [1978]) 177–182.

Éry 1982: Éry K.: Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. — The osteological remains of a Turkish period Balkan Population in the vicinity of Dombóvár. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11 (1982) 225–298.

Éry 1992: Éry, K.: Anthropologische Untersuchungen an der Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalaszabar-Dezsősziget). *Antaeus* 21 (1992) 375–381.

Garam 1979: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979.

Kiss 1991: Kiss G.: A Szombathely-Kőszegi úti avar lovassír. A késő avarkori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek. — Das awarische Reitergrab von Szombathely-Kőszegi út. Die spätawarenzeitlichen vier- und fünfblättrigen Pferdegeschirrbeschläge. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2 (1991) 431–462.

Kiss 1996: Kiss G.: A lukácsházi avar temető 8. számú lovassírja. A késő avar tausírozott vas falerák. — Reitergrab 8 des awarenzeitlichen Gräberfeldes Lukácsháza-Hegyalja dűlő. Die spätawarenzeitlichen tauschierten Eisenphaleren. *Savaria* 22 (1996) 107–143.

Kovács 1994: Kovács L.: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. Varia Archaeologica Hungarica 6. Budapest 1994.

Kovács 2011: Kovács L.: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez. — Hätten wir es doch persönlich beschprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 559–608.

Költő 2005: Költő L.: Előzetes jelentés a Kereki homokbányában feltárt avar temetőről. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 215–231.

Költő–Szentpéteri 2004: Költő, L. – Szentpéteri, J.: Der Fundplatz von Vörs–Papkert B (Ungarn, Komitat Somogy). Ein Gräberfeld des 8.–10. Jahrhunderts. In: Heinrich-Tamaska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11. Innsbruck 2004, 157–161.

Költő et al. 1992: Költő L. – Lengyel I. – Pap I. – Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora-középkori Pannoniában. Egy Somogy-megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989 [1992]) 283–307.

Költő et al. 1992a: Költő, L. – Lengyel, I. – Pap, I. – Szentpéteri, J.: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy). Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. *Slovenská Archeológia* 40/-2 (1992) 223–241.

Költő et al. 2014: Költő, L. – Szentpéteri, J.– Bernert, Zs. – Pap, I.: Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs–Papkert B. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. — People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf. 2014, 361–390.

Kustár 2001: Kustár Á.: Arcrekonstrukciók a Vörs-Papkert „B" temetőből. — Face reconstruction from Vörs-Papkert „B" cemetery. In: *„Együtt a Kárpát-medencében". A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele. Pécs, 1996. szeptember 22–29.* Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 135–155.

Kürti 1997: Kürti B.: Társadalmi változások kutatási lehetőségei egy honfoglalás kori temetőben. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1996* (1997) 21–31.

Kürti 1998: Kürti B.: Az algyői temetőről röviden. Leletek és jelenségek előfordulási megoszlása a temető területén. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1997* (1998) 15–36.

Langó 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

Lengyel 1971: Lengyel, I.: Die Laboratoriumuntersuchung des Gräberfeldes von Keszthely-Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 18 (1971) 191–199.

Lengyel 1973: Lengyel, I.: Laboratoriumsuntersuchungen an den menschlichen Knochenresten des Grabes Nr. 47. aus dem Gräberfeld von Kisköre. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1973) 289–291.

Lengyel 1984: Lengyel, I.: ABO blood typing of human skeletal remains in Hungary. *American Journal of Physical Anthropology* 63 (1984) 283–290.

Lengyel 1986: Lengyel, I.: Sozialarchäologische Deutung der Ergebnisse von Laboruntersuchungen unter besonderer Berücksichtigung der spätneolithischen Gräbergruppe von Mórágy–Tűzkődomb. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 13 (1986) 155–169.

Lovag 1985: Lovag Zs.: Krisztus kínszenvedésének eszközeivel díszített gyűrű Szentendréről. — Ein Ring mit den Leidenswerkzeugen Christi aus Szentendre. *Studia Comitatensia* 17 (1985) 499–507.

Márk 2003: Márk L.: A szarmata népesség temetkezési rítusairól, vegyészszemmel. — A Burial Rite of Sarmatian Population, in Mirror of the Chemistry. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 151–163.

Mende 2008: Mende B. G.: Archeogenetika és a honfoglalás kor népességtörténete: új módszer – régi problémák. *Magyar Tudomány* 169/10 (2008) 1188–1197.

Pap 1981: Pap, I.: Anthropological investigation of the Arpadian age population of Szabolcs-Petőfi utca. *Anthropologia Hungarica* 17 (1980–81 [1981]) 65–107.

Pap et al. 2009: Pap I. – Fóthi E. – Józsa L. – Bernert Zs. – Hajdú T. – Molnár E. – Bereczki Zs. – Lovász G. – Pálfi Gy.: Történeti embertani protokoll a régészeti feltárások embertani anyagainak kezelésére, alapszintű feldolgozására és elsődleges tudományos vizsgálatára. *Anthropologiai Közlemények* 50 (2009) 105–123.

Patek 1990: Patek E.: A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta" síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. — Die von János Győző Szabó freigelegten „preskythischen" Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony–Mezőcsát im Komitat Heves. *Agria* 25–26 (1989–1990 [1990]) 61–118.

Raskó 2008: Raskó I.: A DNS mint régészeti lelet. *Magyar Tudomány* 169/10 (2008) 1199–1203.

Révész 1989: Révész L.: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében. — Lyraförmige Schnallen im Karpaten-Becken. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989) 513–541.

Révész 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

Révész 2005: Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. — Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 47 (2005) 161–213.

Révész 2006: Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományi keltezés. — Dating Options of the Graves from the Time of the Magyar Conquest. Archaeological Dating – Scientific Dating. — Möglichkeiten einer Datierung der Gräber aus der Zeit der Landnahme durch die Ungarn. Archäologische Datierung – Naturwissenschaftliche Datierung. *Arrabona* 44/-1 (2006) 411–440.

Straub 1999: Straub P.: A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. — Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 195–224.

Szabó 1972: Szabó J. Gy.: Gótikus pártaövek a kisnánai vár temetőjéből. — Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kisnána. *Egri Múzeum Évkönyve* 8–9 (1972) 57–90.

Szalontai 1995: Szalontai Cs.: A késő avar kori liliomos övveretek. — Die spätawarenzeitliche mit Lilien verzierte Gürtelbeschläge. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 127–143.

Szentpéteri 1991: Szentpéteri J.: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). — Die spätawarenzeitlichen Reitergräber von Vörs. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85-2 (1991) 265–276.

Szikossy 1999: Szikossy, I.: Studies on oral pathology in the cemetery of Vörs-Papkert B, Western Hungary. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 91 (1999) 219–230.

Szőke 1992: Szőke B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc–Ófalu. *Antaeus* 21 (1992) 41–203.

Szőke 1994: Szőke B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc–Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.

Valter 1980: Valter I.: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. — Research of the Roman Catholic Church in Tornaszentandrás. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 19 (1980) 99–130.

Valter et al. 1972: Valter I. – Koppány T. – Gedeon T. – Nemcsics A. – Lengyel I. – Zimmer K.: A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 149–194.

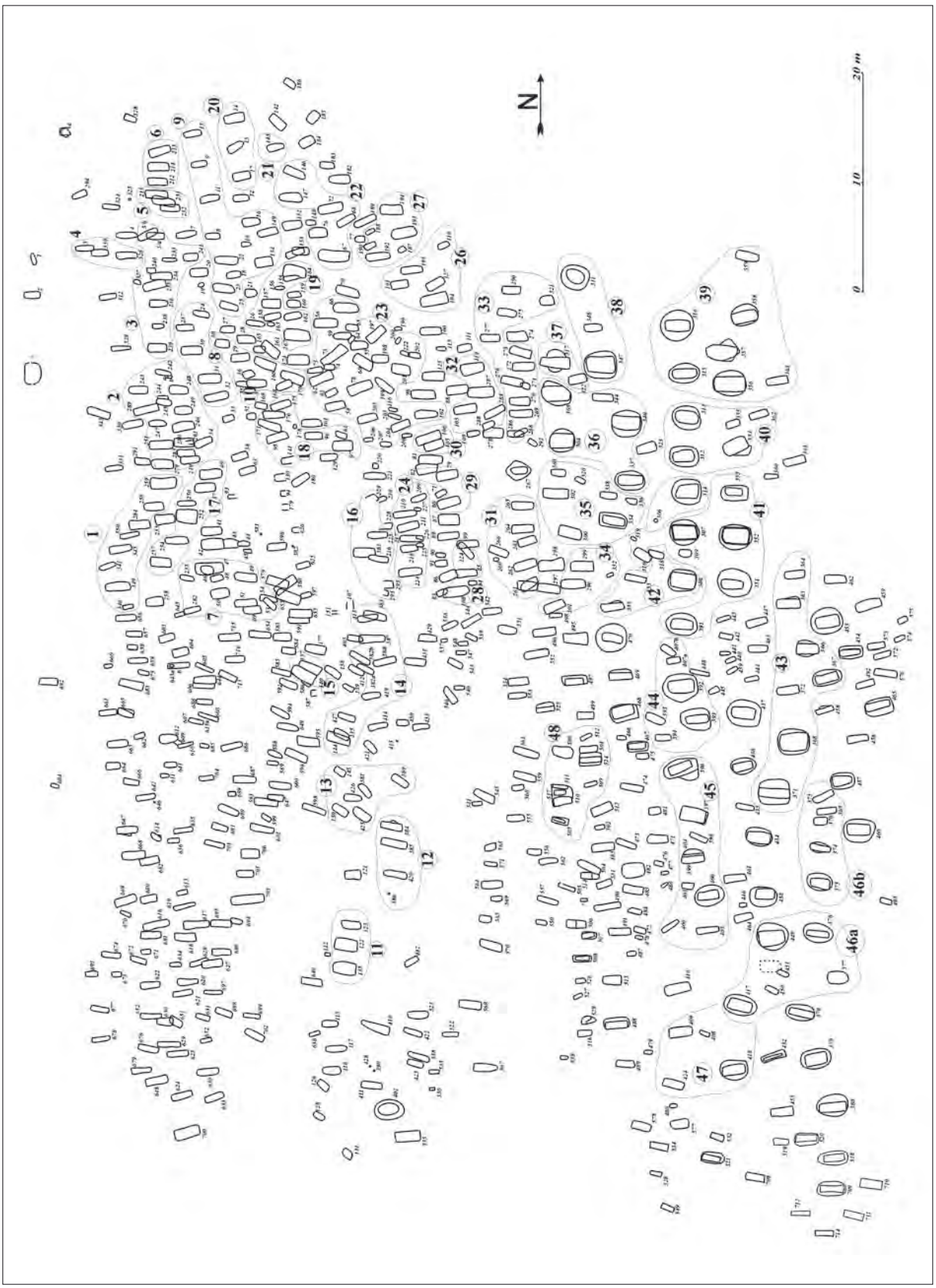
Zalai-Gaál 1988: Zalai-Gaál I.: Közép-európai neolitikus temetők szociálarcheológiai elemzése. — Sozialarchäologische Untersuchungen des mitteleuropäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14 (1988) 3–178.

Zalai-Gaál 2002: Zalai-Gaál I.: A státus és hierarchia kérdései a lengyeli kultúra közösségeiben. — Die Fragen des Status und der Hierarchie in den Gemeinschaften der Lengyel-Kultur. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 44–45 (1999–2000 [2002]) 43–69.

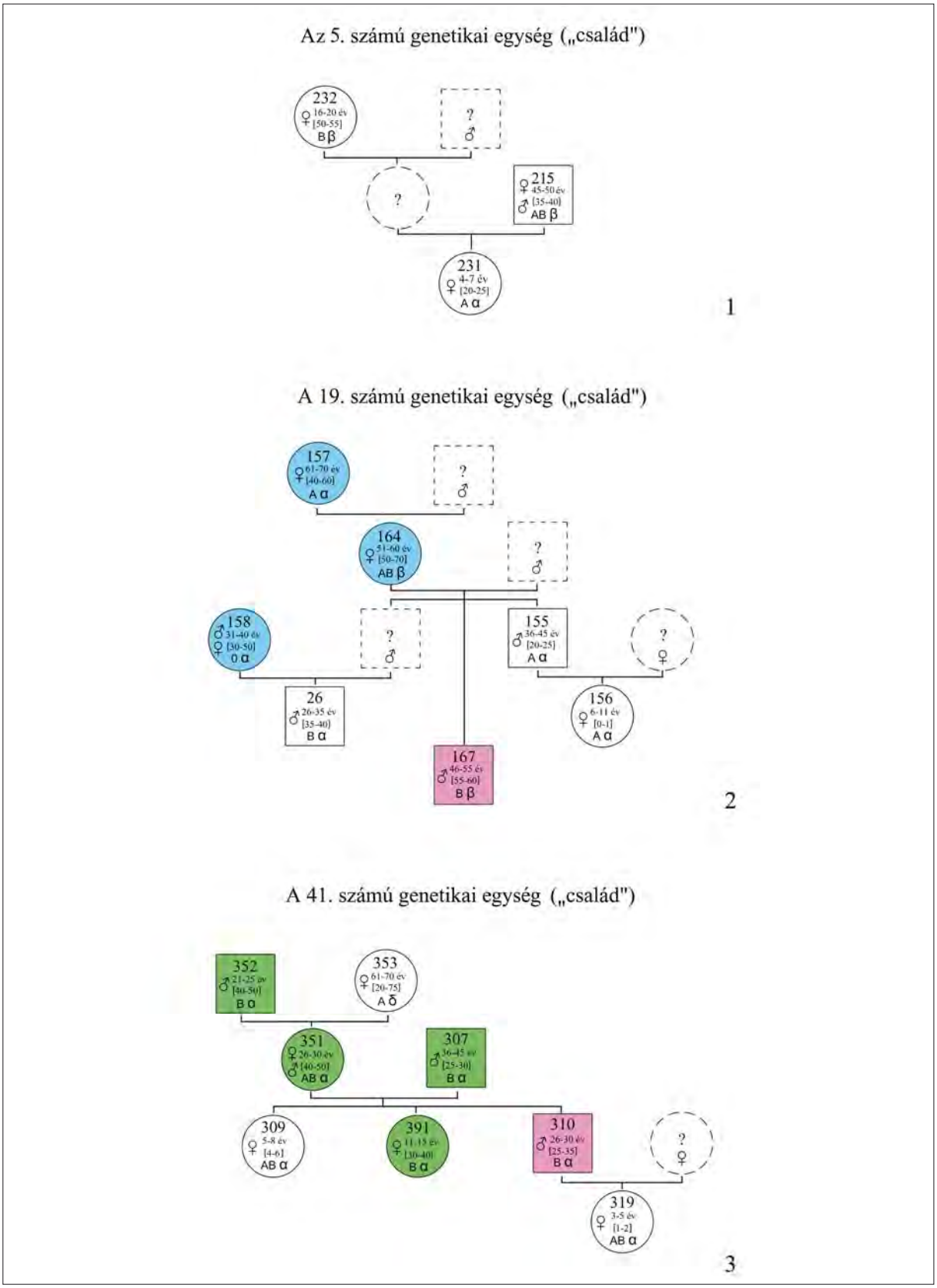
FAMILIES, FINDS AND GENERATIONS: AN INTERDISCIPLINARY EXPERIMENT AT VÖRS-PAPKERT B

The Vörs-Papkert B site was excavated by the specialist working in the Directorate of Somogy County Museums between 1983 and 1996 as part of the Little Balaton research project. The biochemical analysis introduced and applied by Imre Lengyel (1934–1992) gradually gained currency in Hungarian archaeology from the mid-1960s, and was used in the assessment of countless sites from prehistory to the late Middle Ages. The uniqueness of the Vörs site is that in contrast to other sites chosen for analyses of this type, which usually represented a single period, a single archaeological culture or a single ethnic group, the anthropological material from Vörs spans several periods and comprises various ethnic groups (Late Avar period, Carolingian period, Hungarian Conquest period and Árpádian Age).

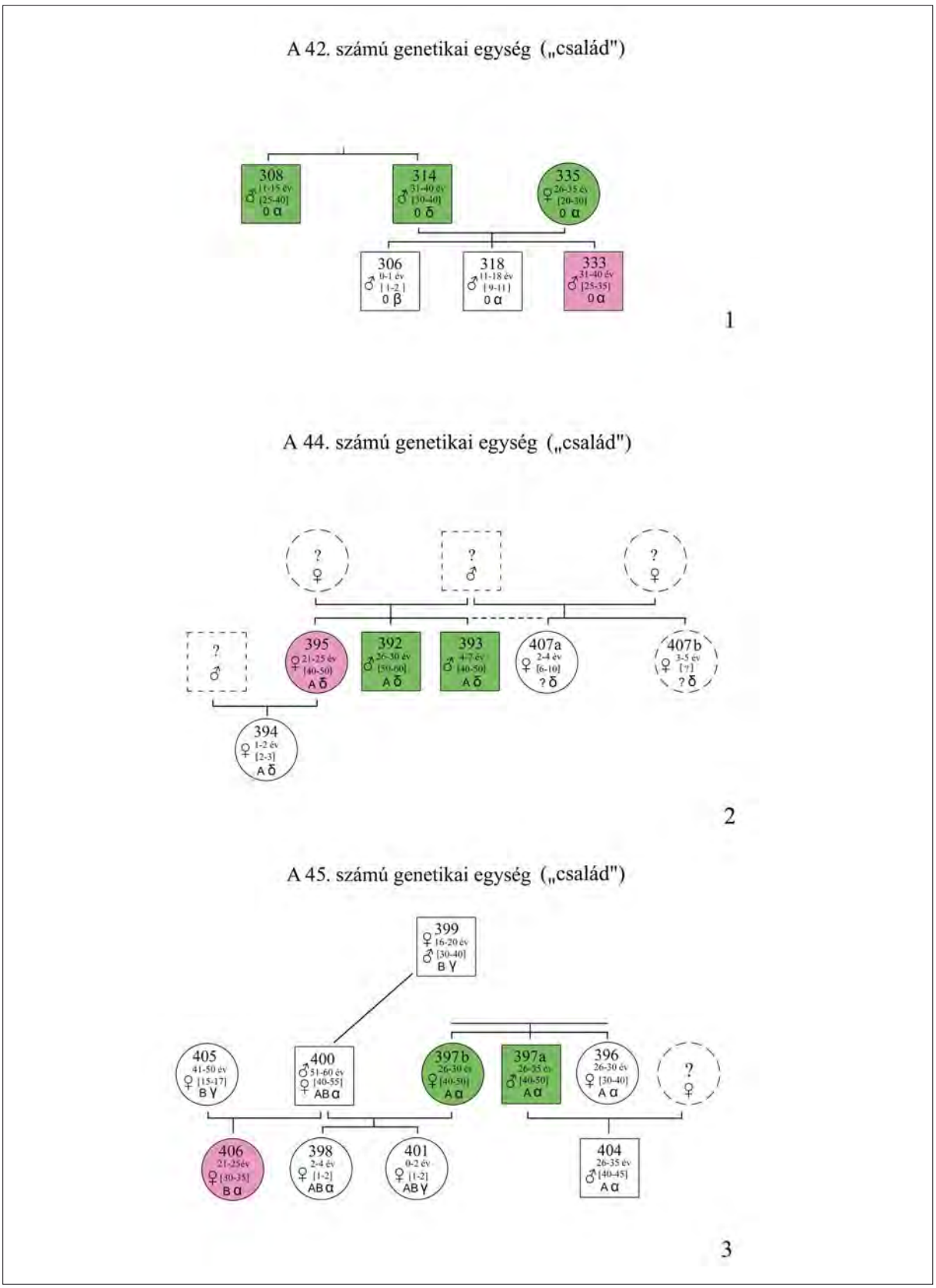
Parallel to the archaeological work on the site, Imre Lengyel analysed over 400 graves, on the basis of which he reconstructed 48 genetic units (53 with the sub-groups). Imre Lengyel's early death prevented him from completing his analysis of all the families: he reconstructed the family tree of 9 groups among the 48 groups he had identified, which causes difficulties in the interpretation of the Vörs kinship groups. We chose four groups for a control analysis from among the genetic groups of the Vörs-Papkert cemetery reconstructed on the basis of the serological analyses. Although the small number of "family trees" and groups presented here calls for caution, they are nonetheless suitable for identifying several interesting phenomena. The "*families*" buried with artefacts of the Late Avar period and of the Carolingian fringe culture living at the same time apparently kept their distance from each other, at least judging from the location of their graves in the Vörs cemetery. Imre Lengyel's method cannot be continued in an unchanged form; serogenetic studies have taken a different course.

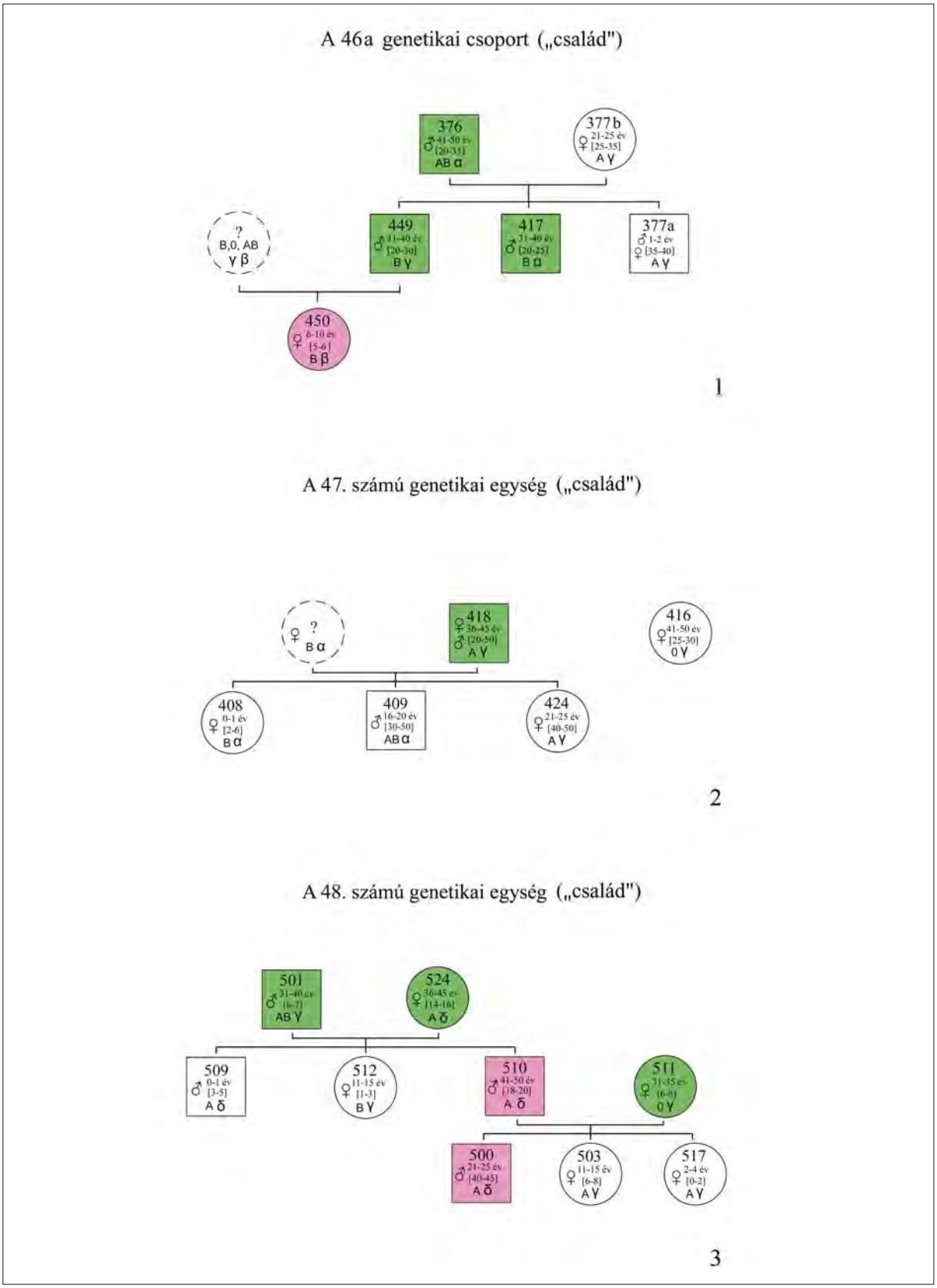
1. kép. A Vörs-Papkert B temető Lengyel Imre által meghatározott genetikai csoportjai
Fig. 1. The genetic groups of Vörs-Papkert, Cemetery B as defined by Imre Lengyel

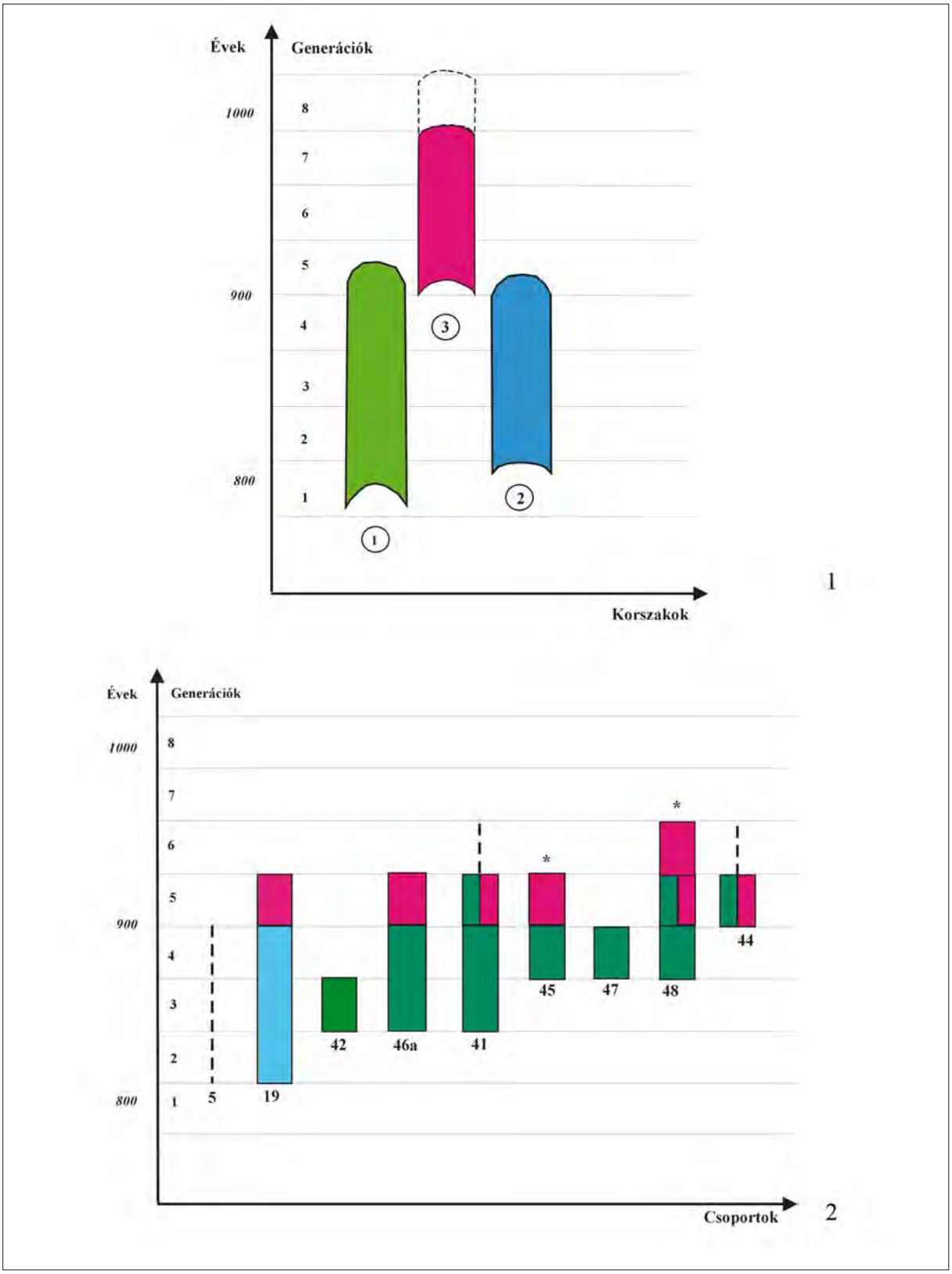
2. kép. Vörs-Papkert B temető. 1: 5. csoport; 2: 19. csoport; 3: 41. csoport
Fig. 2. Vörs-Papkert, Cemetery B. 1: Group 5; 2: Group 19; 3. Group 41

3. kép. Vörs-Papkert B temető. 1: 42. csoport; 2: 44. csoport; 3: 45. csoport
Fig. 3. Vörs-Papkert, Cemetery B. 1: Group 42; 2. Group 44; 3: Group 45

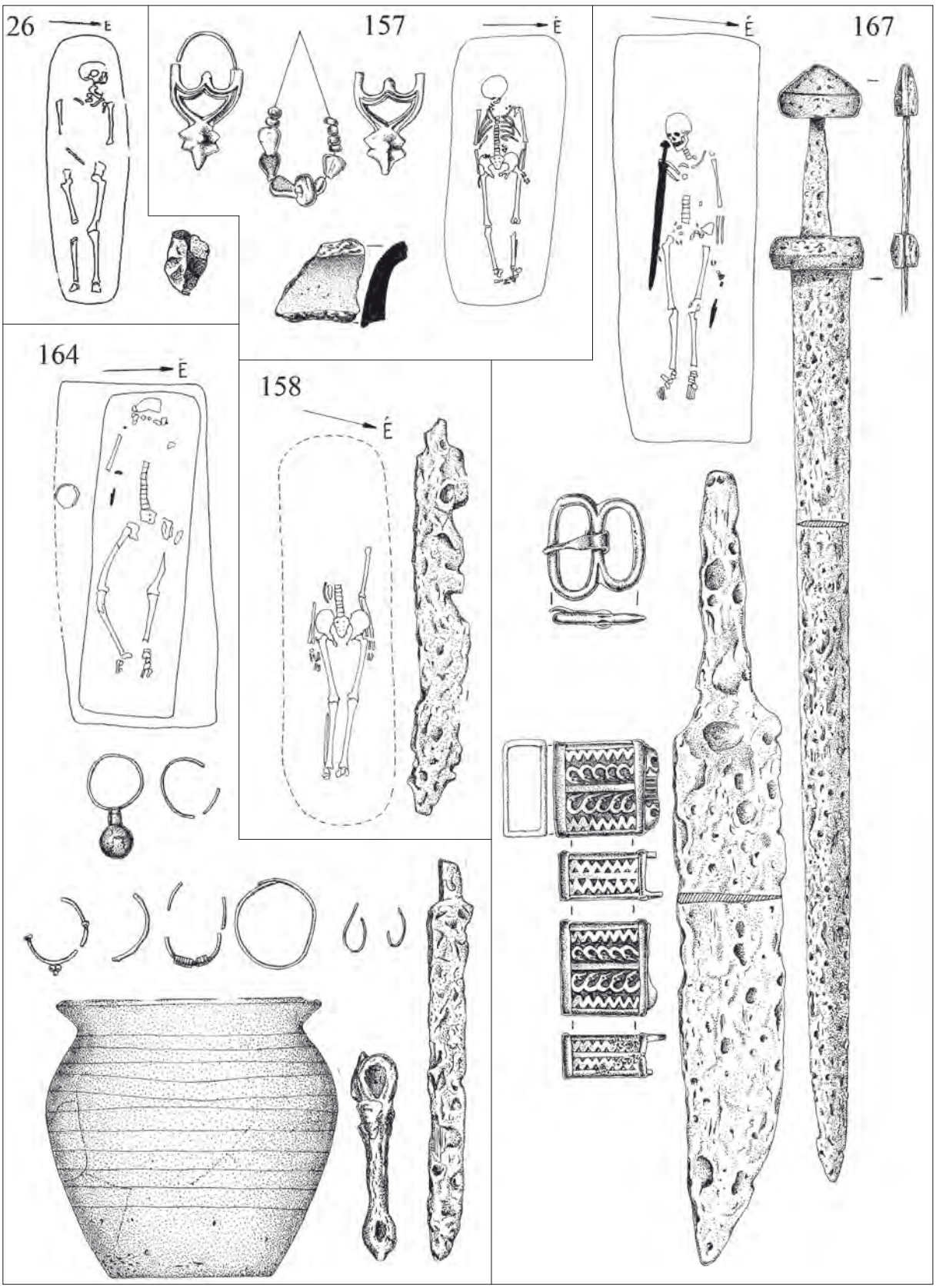

4. kép. Vörs-Papkert B temető. 1: 46a csoport; 2: 47. csoport; 3: 48. csoport
Fig. 4. Vörs-Papkert, Cemetery B. 1: Group 46a; 2. Group 47; 3: Group 48

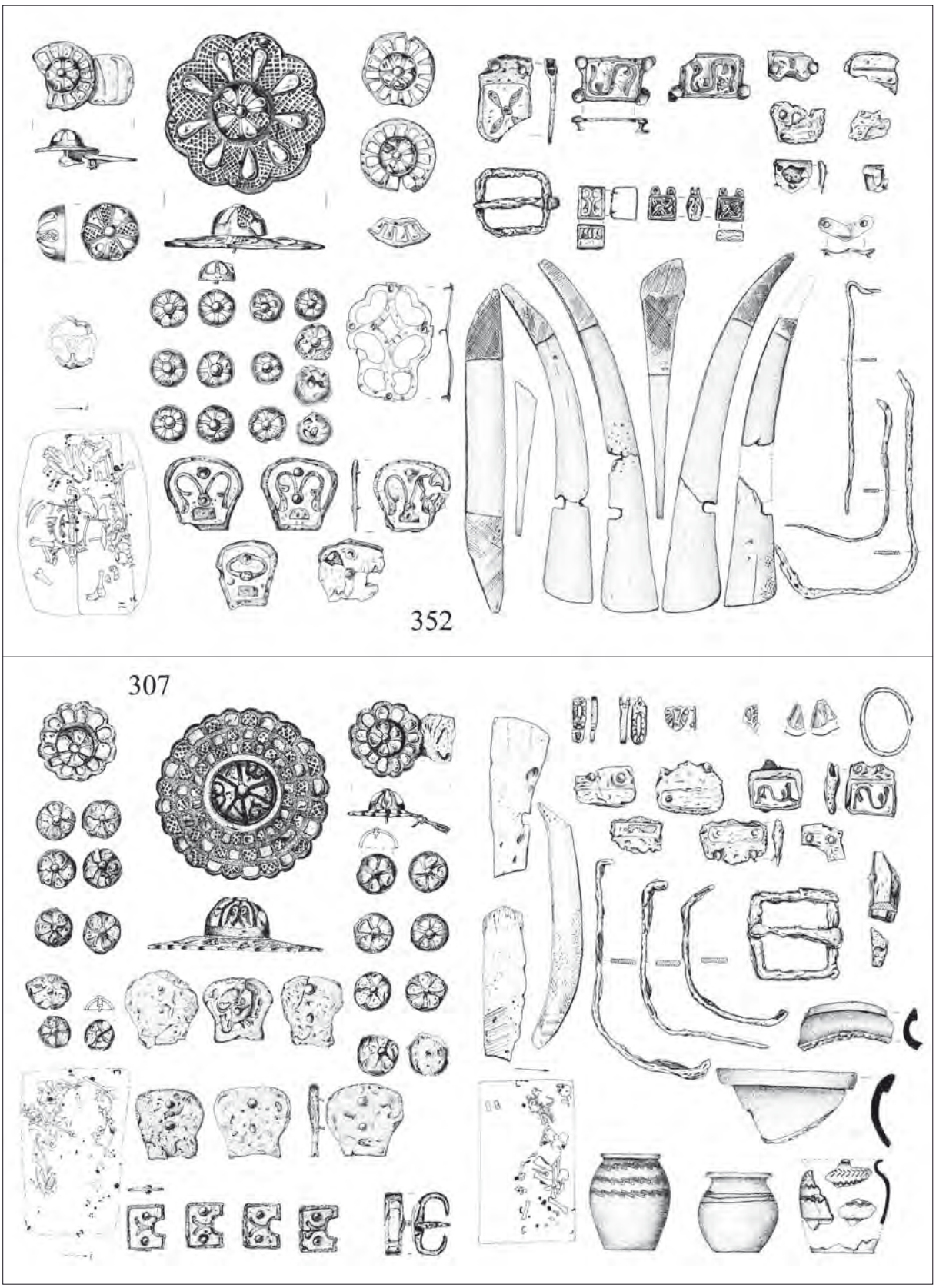

5. kép. 1: A Vörs-papkerti leletek korszak szerinti megoszlása (1: Késő avar kor; 2: Karoling-kor; 3: Magyar honfoglalás kor); 2: A vörs-papkerti temető elemzett csoportjainak időrendi besorolása

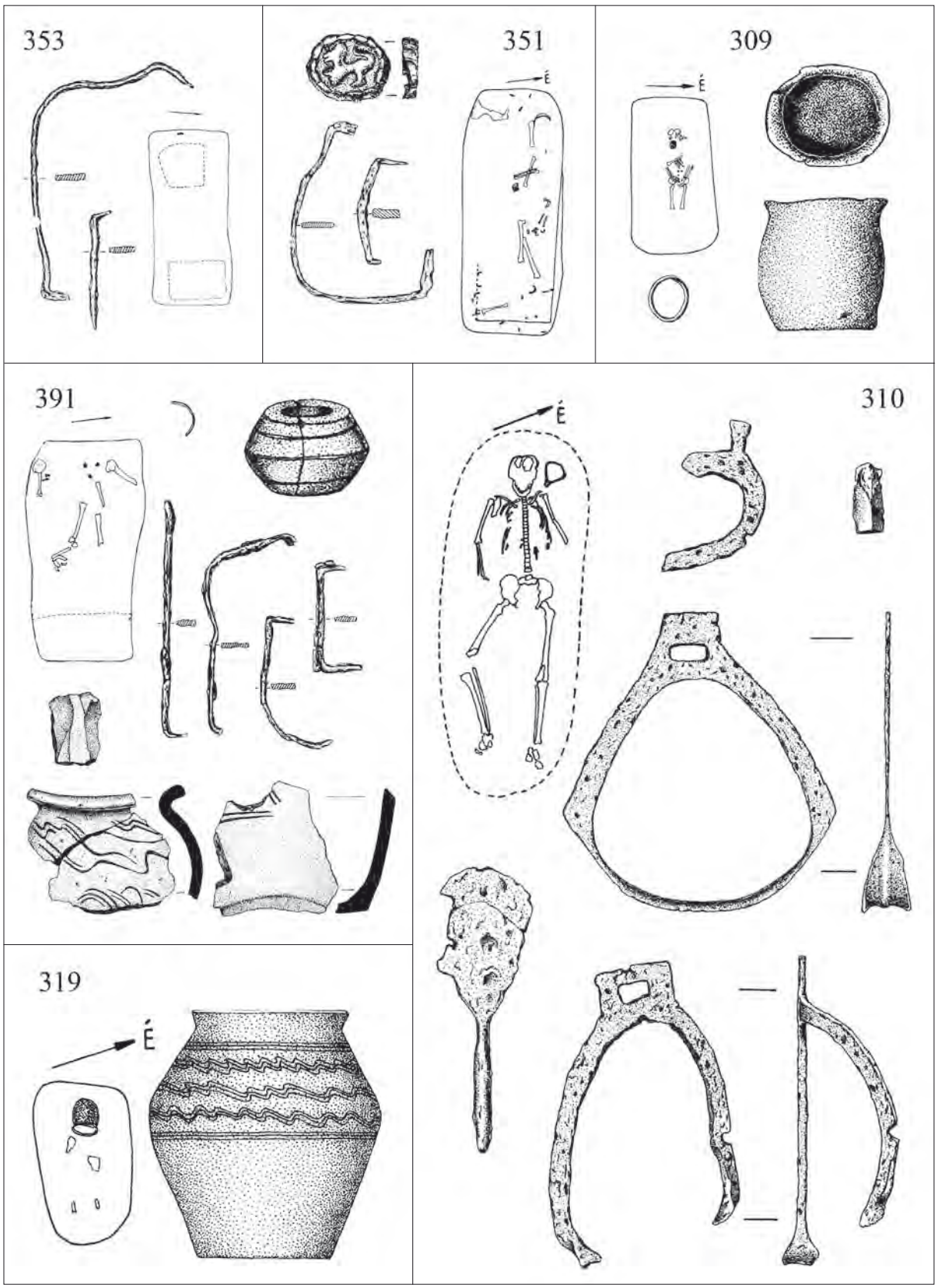
Fig. 5. 1: Distribution of grave goods according to period in the Vörs-Papkert cemetery (1: Late Avar period; 2: Carolingian period; 3: Hungarian Conquest period); 2: Chronological sequence of the analysed genetic groups of the Vörs-Papkert cemetery

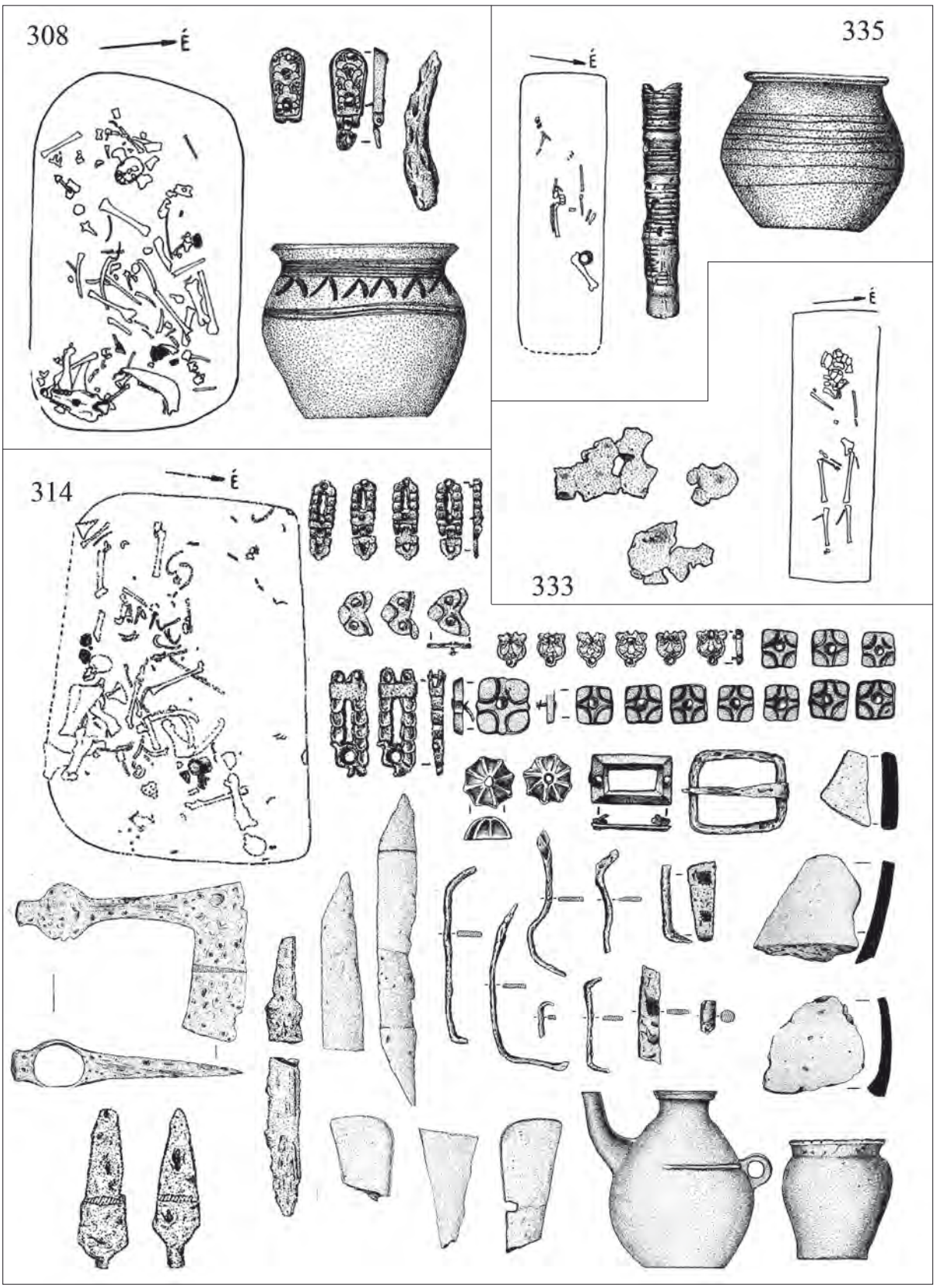
6. kép. Vörs-Papkert B temető. 19. csoport: 26., 157., 158., 164., 167. sír
Fig. 6. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 19: Graves 16, 157, 164 and 167

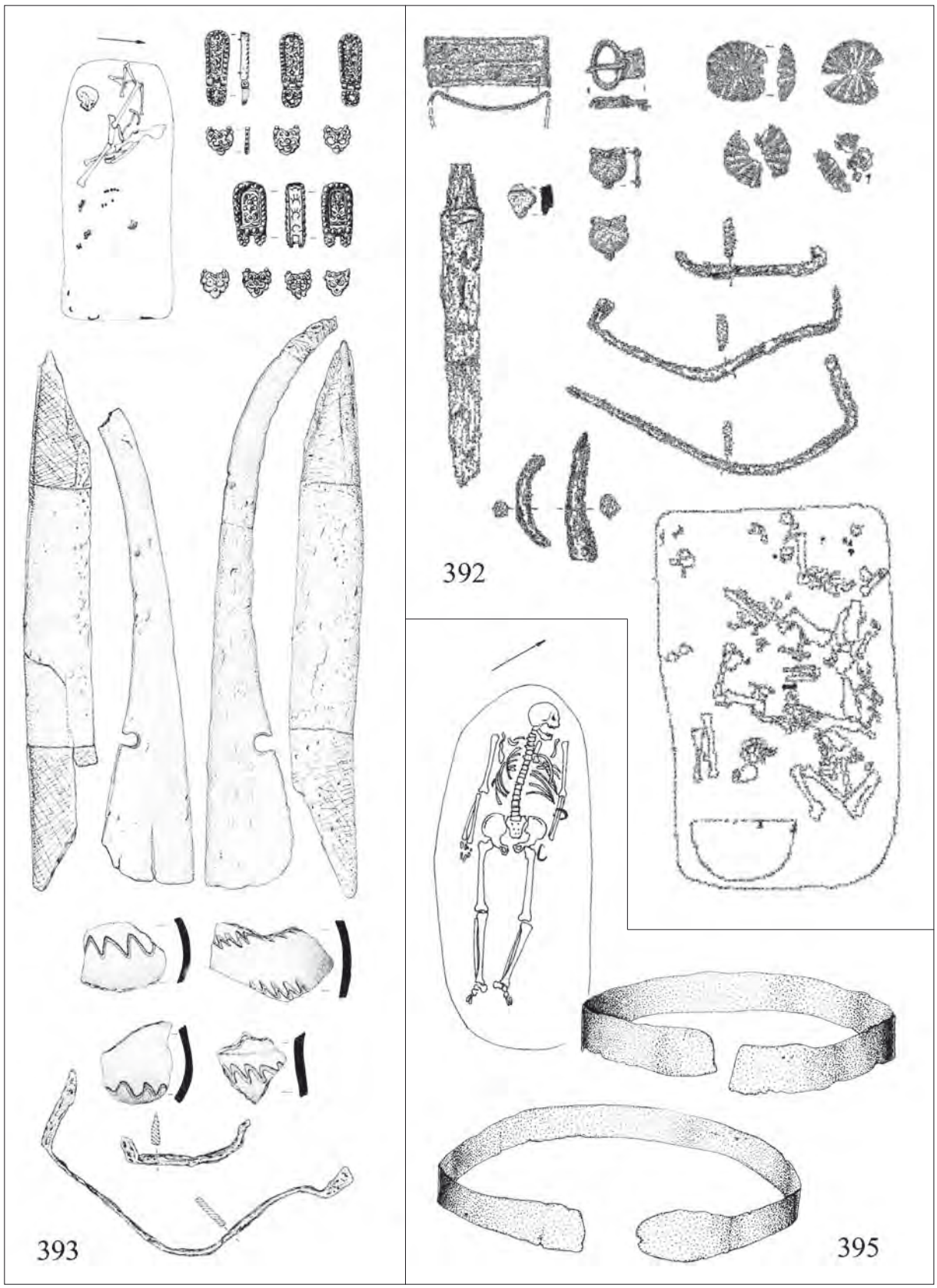
7. kép. Vörs-Papkert B temető. 41. csoport: 307., 352. sír
Fig. 7. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 41: Graves 307 and 352

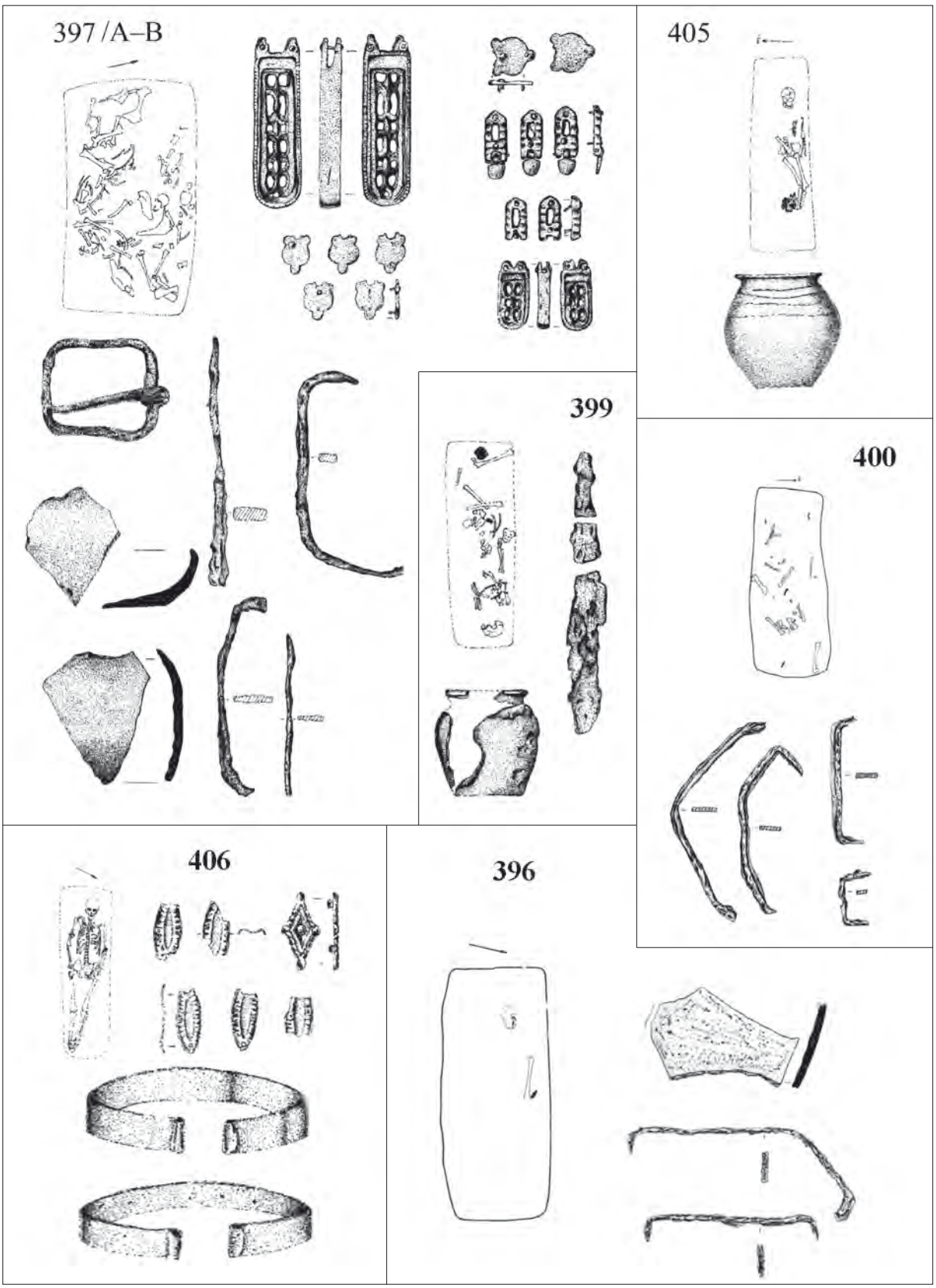
8. kép. Vörs-Papkert B temető. 41. csoport: 309., 310., 319., 351., 353., 391. sír
Fig. 8. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 41: Graves 309, 310, 319, 351, 353 and 391

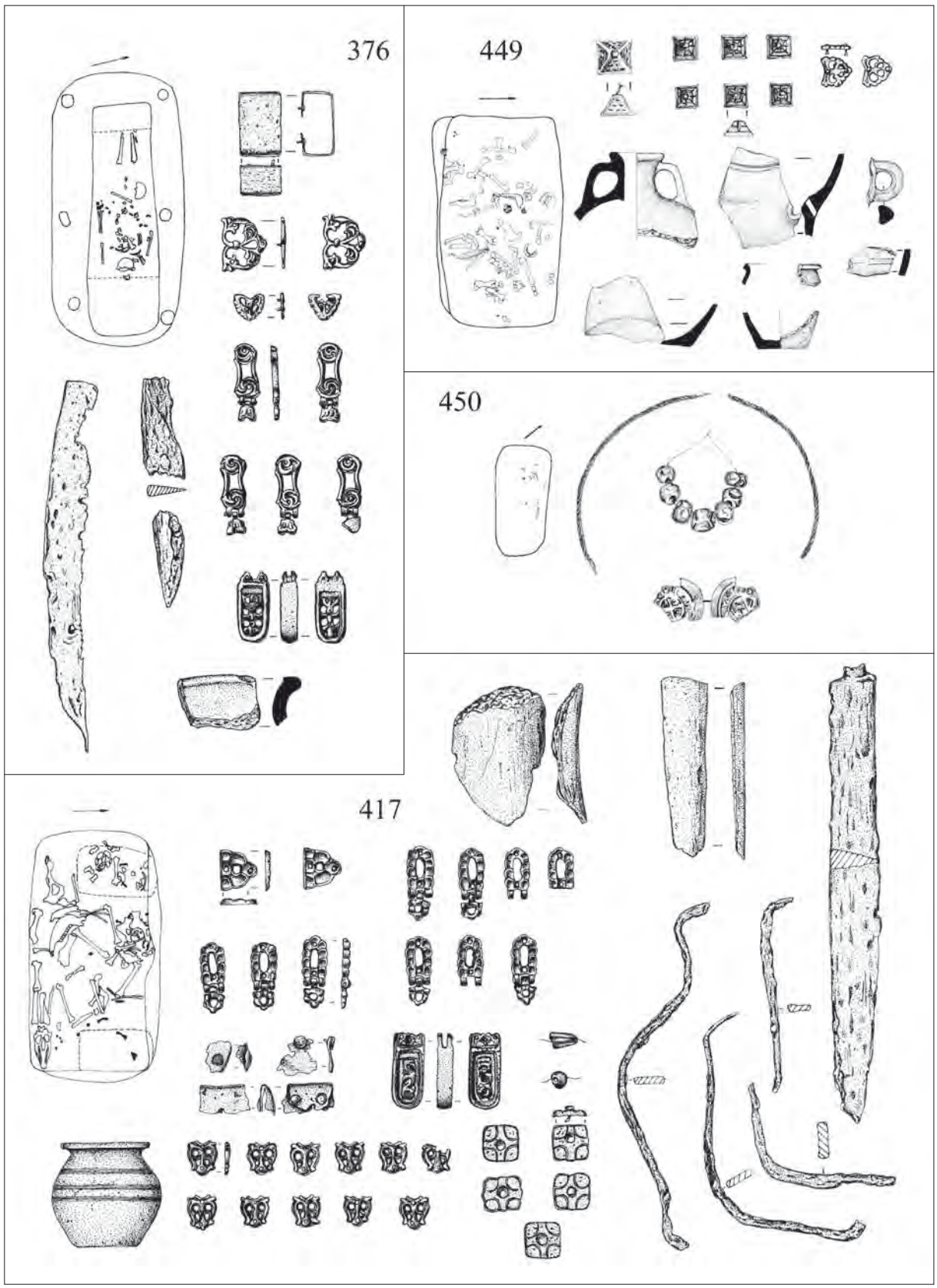
9. kép. Vörs-Papkert B temető. 42. csoport: 308., 314., 333., 335. sír
Fig. 9. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 42: Graves 308, 314, 333 and 335

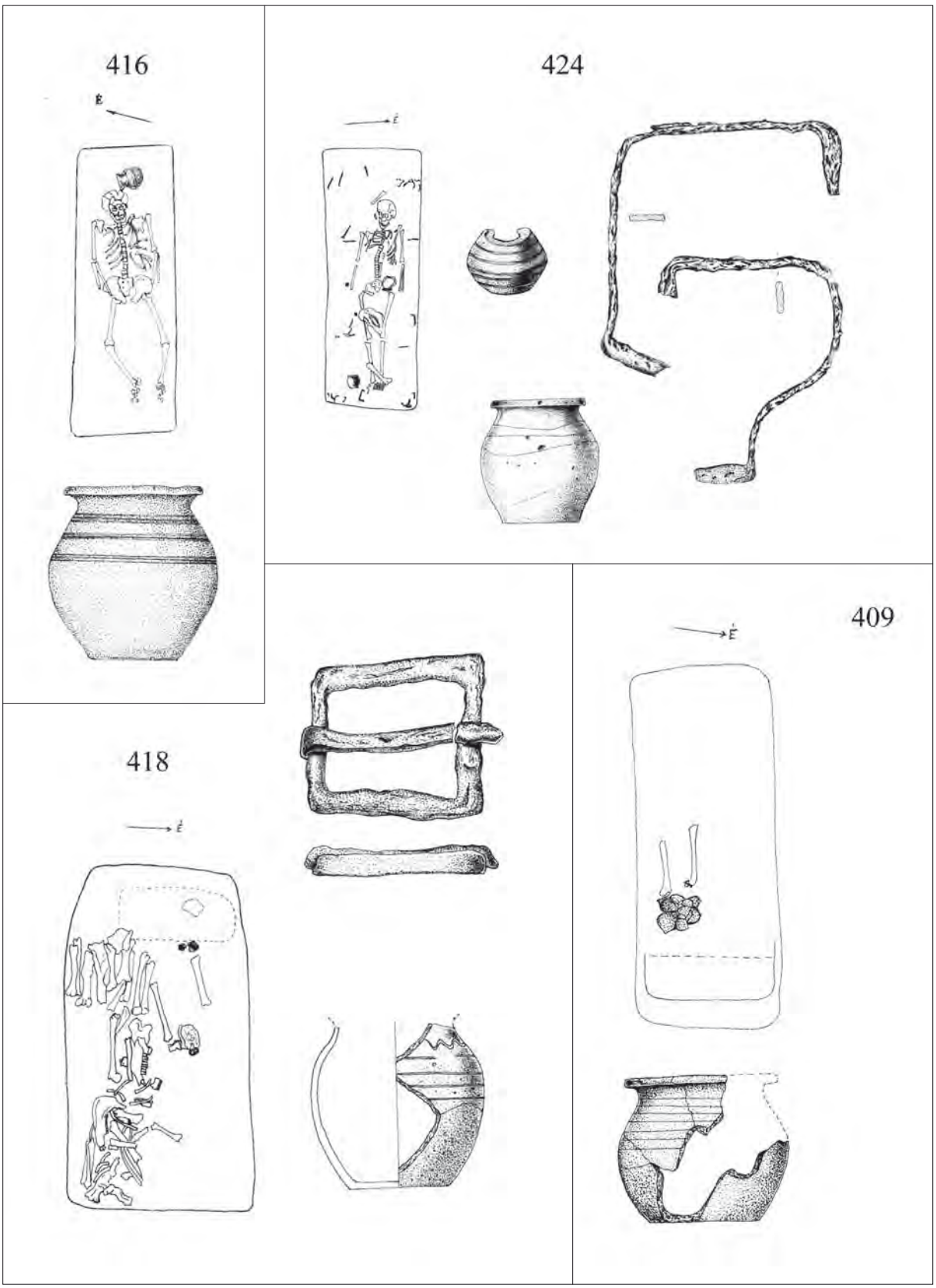
10. kép. Vörs-Papkert B temető. 44. csoport: 392., 393., 395. sír
Fig. 10. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 44: Graves 392, 393 and 395

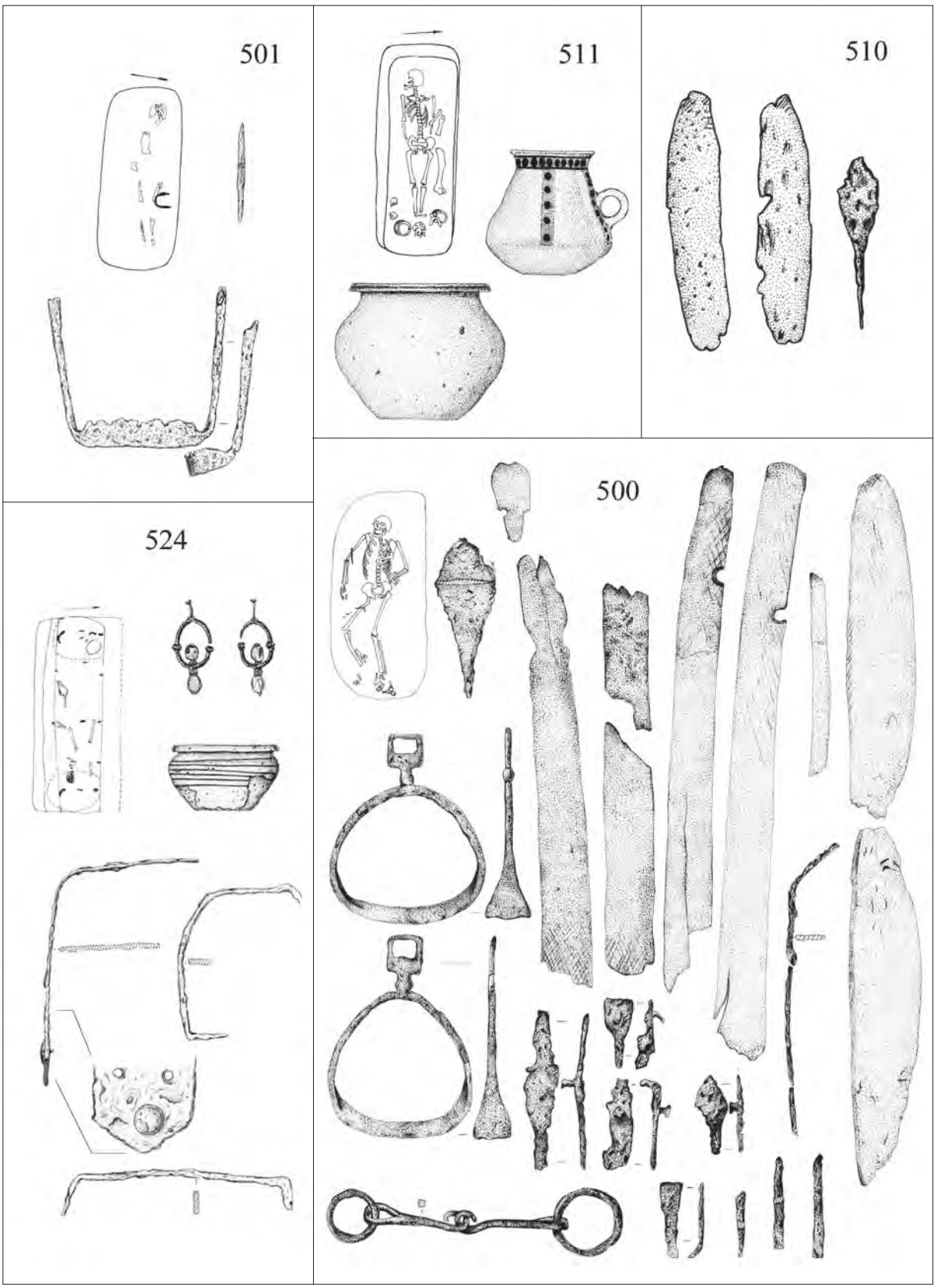
11. kép. Vörs-Papkert B temető.. csoport: 396., 397/A–B; 399., 400., 405., 406. sír
Fig. 11. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 45: Graves 396, 397/A–B, 399, 400, 405 and 406

12. kép. Vörs-Papkert B temető. 46a csoport: 376., 417., 449., 450. sír
Fig. 12. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 46a: Graves 376, 417, 449 and 450

13. kép. Vörs-Papkert B temető. 47. csoport: 409., 416., 418., 424. sír
Fig. 13. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 47: Graves 409, 416, 418 and 424

14. kép. Vörs-Papkert B temető. 48. csoport: 500., 501., 510., 511., 524. sír
Fig. 14. Vörs-Papkert, Cemetery B, Group 48: Graves 500, 501, 510, 511 and 524

SZATYMAZ-MAKRASZÉKI ISKOLA AVARKORI TEMETŐ HUMÁN CSONTANYAGA

MARCSIK Antónia – MOLNÁR Erika***

Az M5-ös autópálya építéséhez kapcsolódó régészeti feltárások egyike a Szatymaz-Makraszéki iskola területén történt. A munkálatokat Béres Mária és Farkas Csilla 1998-ban végezte, ennek eredménye egy késő avar kori (8–9. század) temető 38 sírja, amelyből 37 emberi csontváz-maradvány származik. Jelen tanulmány célja elsősorban a csontvázanyag részletes morfo-tipológiai jellegzetességeinek bemutatása, mivel az egyének száma, ezáltal a széria alacsony reprezentációs értéke nem tette lehetővé a statisztikai módszerek alkalmazását.

A CSONTVÁZANYAG FELDOLGOZÁSA

Anyag és módszerek

A csontvázanyag megtartási állapota jó, illetve közepes, ennek következtében a felnőttek közül 6 férfi, 13 női koponya, illetve 5 férfi és 6 nő esetében pedig a vázcsontok részletesebb vizsgálatára kerülhetett sor. A 37 egyén csontmaradványának feldolgozása a következő szerzők munkái alapján történt: Acsádi–Nemeskéri 1970,[1] Alekseev–Debec 1964 és Martin–Saller 1957,[2] Sjøvold 1990,[3] Finnegan–Marcsik 1979 és Sjøvold 1984,[4] Lipták 1959, Lipták 1965, Lipták 1983[5] és Ortner 2003.[6]

Elhalálozási életkor és a nemek megoszlása

A 37 humán csontvázból a felnőttek száma 20, a fiatalkorúaké 5, a gyermekeké 12. A 25 meghatározható nemű egyén közül 7 férfi, 18 nő. A gyermekek és a fiatalkorúak életkorcsoporti megoszlása szinte egyenletes, a férfiak egy kivételével az *adultus–maturus*, a nők viszont nagyobb arányban az *adultus* korcsoportba tartoznak. A nemek és az elhalálozási életkorcsoportok megoszlását az *1. táblázat* mutatja.[7] A 37 csontváz nem-meghatározása irreális képet ad, miszerint a nők száma jelentősen nagyobb. Ennek oka az lehet, hogy a széria egy nagyobb populációnak csak kis részét képezheti. Az életkor/életkorcsoportok megoszlása a vártnak megfelelő.

Metrikus jellemzés

A jellegek megoszlása szerint a férfiak agykoponya hosszúsága változó, két esetben közepesen hosszú, ugyanakkor széles (két esetben keskeny), a koponya-alap inkább közepes. A hosszúság–szélességi jelző szerint az agykoponya nagyon rövid *(hyperbrachykran)*–közepes *(mesokran)*, egy esetben hosszú *(dolichokran)*. A magasság közepes–igen alacsony, a jelző szerint közepes (*orthokran*), de magas és alacsony *(hypsikran–chamaekran)* is előfordul. A homlok régió közepes, illetve igen keskeny, jelzője alapján közepes *(metriometop)*, keskeny *(stenometop)*. Az arckoponya szélessége változó, 2-2 esetben széles–közepes, a *maxilla* mérete szerint változó, két esetben közepes; magassága nagy, igen nagy, míg a felső arc igen magas. A jelzők megoszlása alapján hosszú/igen hosszú *(leptoprosop/hyperleptoprosop)*, illetve közepes *(mesoprosop)*, a felső arc meglehetősen változó *(euryen, lepten, mesen*). A szemüreg, az orr régió, a szájpad abszolút méretei egyöntetű képet adnak, jelentősebb a jelzőjük értéke, miszerint nagy szemüregről *(hypsikonch)* (egy esetben közepes–*mesokonch*) beszélhetünk. Az orr régió közepes–keskeny *(mesorrhin–leptorrhin)*, a szájpad inkább rövid *(brachystaphylin)*. A *mandibula* abszolút értékei alapján rendkívül változatos. Termetük 161–176 cm közötti (5 eset).

* 6771 Szőreg, Mályva utca 23. antonia.marcsik@gmail.com

** Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Embertani Tanszék, 6726 Szeged, Közép fasor 52. balinte@bio.u-szeged.hu

[1] Az elhalálozási életkor, életkorcsoportok és a nemek meghatározása.
[2] A metrikus, morfológiai jellegek felvétele, feldolgozása.
[3] A term t becslése.
[4] Az anatómiai variációk előfordulása.
[5] A taxonómiai meghatározás.
[6] A patológiás jellegek felvétele.
[7] Az egyének szerinti életkorokat/korcsoportokat, nemeket, a főbb morfológiai jellemzőket a *4. táblázat* tartalmazza.

1. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola: életkorcsoportok és a nemek megoszlása
Table 1. Szatymaz-Makraszéki iskola: distribution of age groups and the sexes

nem	*életkorcsoport*							*összesen*
	inf. I.	*inf. II.*	*juvenis*	*adultus*	*maturus*	*senium*	*meghatározhatatlan*	
férfi	–	–	–	3	3	1	–	7
nő	–	–	5	8	3	1	1	18
meghatározhatatlan nem	7	5	–	–	–	–	–	12
összesen	7	5	5	11	6	2	1	37
összesen			17				20	37

A nők agykoponyája hosszú–közepes, illetve széles, a koponya-alap közepes–rövid. A jelző értéke általában közepes *(mesokran)*, de a rövid–igen rövid *(brachykran/hyperbrachykran)* 2-2 esetben, illetve a hosszú *(dolichokran)* is előfordul (egy esetben). Az agykoponya magasságát tekintve többnyire alacsony–közepes, illetve igen alacsony értékek is előfordulnak. A jelző nagyobb gyakoriságban közepes *(orthokran)*, de jelentős az alacsony *(chamaekran)* koponya is. A homlok régió közepes–keskeny, míg jelzőjük általában keskeny–közepes *(stenometop–metriometop)*. Az arckoponya szélessége szempontjából keskeny–közepes, a *maxilla* közepes–széles, az egész arckoponya magas (az alacsony, de az igen magas érték is előfordul), míg a felsőarc magas–közepes, jelző szerint igen keskeny–keskeny arcúságról *(hyperleptoprosop–lepten)* beszélhetünk. A szemüreg, az orr régió, a szájpad abszolút méretei a férfiakhoz hasonlóan változó értéket adnak. A szemüreg jelzője alapján nagy *(hypsikonch)*, az orr régió közepes *(mesorrhin)*, míg a szájpad rövid *(brachystaphylin)*. A *mandibula* abszolút méretei szintén változó értékeket adnak. Termetük 151–159 cm közötti (6 eset).[8]

Taxonómiai meghatározás

A metrikus elemzést követte a széria csontvázainak taxonómiai besorolása, ehhez azonban számos morfológiai jelleget kellett figyelembe venni, amelyek csak a mongolidoknál fordulnak elő, vagy europidoknál és mongolidoknál egyaránt, azonban a mongolidoknál nagyobb gyakoriságban. E morfológiai jellegeknek a rövid felsorolása a következő: kitöltött *fossa canina*, lapos arcprofil, széles orrgyök, homokóra alakú és kevésbé kiálló orrcsont, széles *canalis nasolacrymalis*, nagy *interorbitalis* távolság, széles *foramen infraorbitale*, *sulcus*, illetve *fossa prenasalis*, hirtelen beszűkülő *linea frontalis*, hosszasan megnyúlt *processus zygomaticus ossis frontalis*, széles *os zygomaticum*, esetenként megjelenő *os japonicum*, kifejezett *alveolaris prognathia* (*maxillán*, néha a *mandibulán* is), körte alakú *foramen magnum*, *torus mandibularis*, lapát alakú metszők, lapos *condylus occipitalis*, transversalis árkok a *basis ossis occipitalis* területén, függőlegesen húzódó járulékos varrat az *orbita* alsó széle és a *foramen infraorbitale* között, jelentős különbség (általában) a *corpus mandibulae*n az *incisivus*ok és a *molaris*ok alatti területen és gyakori a *linea mylohyoidea* alatti *corpus*on egy ferde irányú kiemelkedés, egyenes ívű, mély szájpad, tölcsér alakú *foramen incisivus*.[9]

Ezen morfológiai jellegek figyelembe vételével történt a mongolid nagyrasszhoz tartozók megállapítása, azonban az egyes típusok differenciál-diagnózisánál Lipták Pál munkáira támaszkodva (Lipták 1959; Lipták 1965; Lipták 1983) a különböző metrikus értékeket is alapul vettük. Lipták Pál a mongolid csoporton belül négy fő típus előfordulását írta le a magyarországi avar kori anyagban (Lipták 1959), melyek rövid jellemzése a következő.

A bajkáli (b) vagy paleoszibériai típus jellemzője, hogy a férfiak agykoponyája a közepesnél hosszabb, középszéles *(dolicho–mesokran)*, továbbá alacsony *(chamaekran, tapeinokran)*, a homlok régió keskeny–közepes *(stenometop-metriometop)*, hátrahajló, *mediansagittalis* körvonal laposan ívelt, gyakori a lambdatáji lapultság és a kúpos nyakszirt. Az arckoponya a közepesnél szélesebb, de ugyanakkor magas *(leptoprosop, lepten)*. A szemüreg *meso–hypsikonch*, szögletes. Az orr *lepto–mesorrhin*, néha kissé kiálló. Az arcprofil *ortho–mesognath*, a *mandibula* általában magas és gyakran robusztus. A termet alacsony vagy kisközepes. A nők hasonló jellegűek, inkább *mesokran*ok. A szemüreg *hypsikonch*, az orr szélesebb és *meso–chamaerrhin*.

A szinid (s) vagy távolkeleti–északkínai típusnál a férfiak koponyája közepesen hosszú, illetve széles, mérsékelten alacsony, *mesokran*, *orthokran* és *metriokran*, a homlok keskeny–középszéles, *metrio–*

[8] A férfiak és a nők metrikus értékeit az *5–8. táblázat* tartalmazza.
[9] A mongolid morfológiai jellegeket lásd Lipták 1959; Lipták 1980; Lipták 1983; Marcsik 2010.

eurymetop, az arc a közepesnél keskenyebb, ugyanakkor magas, *leproprosop, lepten*. Az arcprofilszög szerint *orthognath*ok. A szemüreg nagy, lekerekített, *meso–hypsikonch*, az orr *meso–chamaerrhin*, kevéssé vagy közepesen kiálló, az állkapocs középmagas. Termetük nagyközepes.

A szajáni (sa) vagy szélesarcú tungid esetében a férfiak agykoponyája középhosszú, közepesnél szélesebb, *brachykran*, alacsony vagy középmagas, *chamaekran–orthokran*, *tapeinokran*, a homlok keskeny, *stenometop.* Az arc nagyon széles, illetve széles (vagy közepes), alacsony, jelzője szerint *euryprosop, mesen*, a szemüreg *mesokonch*, kissé alacsony és kissé szögletes. Az orr *meso–chamaerrhin*. A *mandibula* közepesen magas vagy alacsony. A termet kisközepes. A nők határozottan *brachykranok*, az arckoponya szélesebb (*eury–mesoprosop*), a szemüreg *hypsikonch*, az orr kissé széles.

A belső-ázsiaira (ca) vagy észak-mongolidra jellemző (elsősorban a férfiakra) metrikusan a közép hosszú-, széles-, magas agykoponya, a rövidfejűség *(brachykrania)*, a nagy abszolút méretek, homlokuk keskeny, *stenometop*, az arckoponya (egész arc, felső arc) igen magas, keskeny *(leptoprosop, lepten).* Az arcprofilszög *orthognath*, az állkapocs általában magas. A szemüreg lekerekített, *mesokonch*, az orr kevéssé kiálló, *mesorrhin*. A termet közepes. A nők koponyája közepesen hosszú, széles, alacsony, *brachykran*, *chamaekran* és *tapeinokran*. Homlokuk közepesen széles, *stenometop.* Az arckoponya széles és magas, *leptoprosop*, a felsőarc magas, *lepten*. A szemüreg nagy, lekerekített, *hypsikonch*, az orr kevéssé kiálló és *chamaerrhin*. Az arcprofil *orthognath*. Termetük nagyközepes.

A fenti leírásokat figyelembe véve 3 férfi, 8 nő és 4 gyermek[10] csontváza bizonyult mongolidnak, továbbá 7 esetben az europid jellegek dominanciája mellett — másodlagosan — mongolid jellegeket is megfigyelhettünk (europo-mongolidok) (1 férfi, 5 nő, 1 gyermek). Egy férfi koponya (183. sír) határozottan europid, ezen belül a cromagnoid-A (-x) típus morfometrikus variációit mutatja: agykoponya jelzője alapján *dolichokran*, közepes magasságú *(orthokran–akrokran)*, homloka széles *(eurymetop*), az arckoponya közepes (*mesoprosop*) és széles (*euryen*), szemüreg, orr régió közepes (*mesokonch–mesorrhin)* a szájpad széles (*brachystaphylin*). Az arckoponya, a szemüreg kissé szögletes, a *gonion*-táj oldalra kiálló. A 238. sírból származó koponya meghatározhatatlan típusú europid.[11] A nagyraszszok, illetve az egyes taxonok megoszlását a *2. táblázat* mutatja.

2. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. A taxonómiai típusok megoszlása
Table 2. Szatymaz-Makraszéki iskola. Distribution of taxonomical types

mongolidok			
típusok	*férfiak*	*nők*	*gyermekek*
szajáni (sa-x)	408., 462 sír.	167., 470. sír	–
belső-ázsiai (ca-x)	170 sír.	314., 319., 441. sír	–
bajkáli (b-x)	–	436., 446. sír	–
meghatározhatatlan mongolid	–	166. sír	409., 410., 413., 471. sír
europo-mongolidok	317. sír	179., 319., 438., 449., 470. sír	412. sír
europidok			
cromagnoid-A-x	183. sír	–	–
meghatározhatatlan europid	238. sír	–	–

A fenti táblázat alapján a mongolidokon belül a szajáni (sa-x), a belső-ázsiai (ca-x) és a bajkáli (b-x) típus körvonalazható.[12] A meghatározhatatlan típusú mongolidokhoz — morfológiai jellegeik alapján — 4 gyermek és egy nő koponyája tartozik *(1. kép 3–4).* A szajáni (sa-x) rassz jellegzetességét két férfi (408., 462. sír) és két nő (167., 470. sír) koponyája mutatja, belső-ázsiai (ca-x) típusú a 170. férfi, a 314., 319. és 441. női csontváz *(1. kép 1–2)*, míg bajkáli (b-x) típusú a 436. és a 446. női koponya.

[10] A gyermekek meghatározása kizárólag morfológiai alapon történt.
[11] Az europid jellegek meghatározása lásd Lipták 1965; Lipták 1983.
[12] Anyagunkban az egyes típusok megállapítása nem minden jellegben egyezik pontosan Lipták Pál leírásaival, ezért a típus elnevezését (jelölését) módosítottuk (b-x, sa-x, ca-x).

Patológiás elváltozások, anatómiai variációk

A patológiás elváltozások közül meg kell említenünk a *poroticus hyperostosis* különböző típusait két gyermek és egy fiatalkorú esetében (182. sír, *inf.* I.: *cribra orbitalia cribroticus* típusa; 314. sír, *juvenis* nő: *poroticus cribra cranii-orbitae*; 180. sír, *inf.* I.: *poroticus cribra ortbitae*). Az *endocranialis* felszín sűrű és mély érhálózatának nyomát *(1. kép 5)* egy gyermeknél figyelhetjük meg *linearis zománchypoplasiá*val együtt (409. sír, *inf.* II.). Ez a jellegzetes *endocranialis* felszín fertőzéses megbetegedésre utal. A *zománchypoplasia* lineáris formája szintén jelentős egy gyermeknél (410. sír, *inf.* II). Ezen gyermek mandibuláján — feltehetőleg fog eredetű — *osteomyeliticus* lézió is megfigyelhető *(1. kép 6)*.

A *poroticus hyperostosis*, a *zománchypoplasia linearis* formája általában táplálkozási hiányossággal és/vagy fertőző megbetegedésekkel kapcsolatos.[13] Ez a jellegzetesség a szatymazi szériában kis gyakoriságban fordul elő.

A *minor* fejlődési rendellenességek közül *sacrum bifidum*, *spina bifida* (169. férfi, 179. nő, 240. nő, 319. nő, 408. férfi, 462. nő), *trochanter tertius* (240. nő, 317. férfi, 445. nő), *caput mandibulae hypoplasiája* (316. nő) a jelentősebbek, de nem valószínű, hogy ezek az egyének életében különösebb problémát okoztak.

A fogak fejlődési rendellenességei közül a *hyperodontia* csoportba tartozó *mesiodens* három koponya (314. *juvenis* nő, 409. *inf.* II. és a 471. *inf.* II.) fogazatában feltűnő (*2. kép 1–3)*,[14] míg a helyzeti rendellenességekhez tartozó maradó fog impaktáció (felső PM2) a 441. nő kemény szájpadján látható.

Az anatómiai variációk sokfélék és gyakoriak. Ezek között vannak olyanok, melyek a mongolid nagyrasszon belül általában megtalálhatók, így anyagunkban is (lapát-alakú metszők, *torus mandibularis*) *(2. kép 4)*, de vannak olyanok, melyek minden taxonómiai csoportban megjelennek (varratcsontok: *os apicis*, *os asterion*, *os lambdae*, *ossa Wormiana*, *torus palatinus*, *processus frontalis ossis temporalis*). A mongolidokon belüli ritka megjelenésű variáció is előfordul, ilyen az *os japonicum* — mindkét oldalon a 166. nő és a 462. férfi esetében — *(2. kép 5)*, és előfordul az *os incae* két esetben — a 172. *inf.* I. esetében kettéosztott, a 238. férfinél kezdemény —, amely europid, mongolid csoporton belül egyaránt megjelenhet, azonban előfordulása mindkét nagyrassz vonatkozásában meglehetősen ritka. A variációk egészen speciális formája a *squama temporalis* vízszintes irányú lefűződése, amely a 408. férfi (mongolid) *(2. kép 6)*, a 412. *inf.* I. (europo-mongolid), és 413. *inf.* II. (mongolid) gyermekek koponyáján figyelhető meg, valamint a 412. gyermeksír esetében a *processus temporalis ossis frontalis*.

Értékelés

A Szatymaz-Makraszéki iskola lelőhelyen feltárt avar kori csontvázanyag általános embertani feldolgozása az alábbi két fontos részterületet érinti.

Fogfejlődési rendellenesség és anatómiai variáció: A széria vizsgálatának egyik jelentősége, hogy szokatlan foganomália, a *hyperodontia* csoporthoz tartozó *mesiodens* és az anatómiai variációkhoz tartozó *squama temporalis* lefűződése, valamint a *processus temporalis ossis frontalis* figyelhető meg. A *mesiodens* kialakulása genetikai és környezeti faktorokkal magyarázható (Srivatsan–Babu 2007), így anyagunkban a 314., 409. és a 471. sírszámúak — feltehetőleg — egy csoportba (rokonsági körbe?) kapcsolhatók. Ugyancsak egy csoportba tartozhattak a 408., a 412. és a 413. számúak, mivel náluk a — fentiekben említett — két speciális anatómiai variáció észlelhető,[15] annak ellenére, hogy a két jellegzetesség öröklődésének menete nem ismeretes.[16]

Mongolidok dominanciája: A széria feldolgozásának másik jelentősége a taxonómiai meghatározás eredménye, vagyis a mongolid nagyrassz dominanciája.[17] E nagyrasszon belül a szajáni (-x), a belső-ázsiai (-x) és a bajkáli (-x) mutatható ki, mely típusok a Duna–Tisza köz középső és déli területeinek anyagában kisebb-nagyobb gyakoriságban találhatók meg *(3. táblázat)*.[18] Példaként Tatárszentgyörgy-Szabadrétpuszta, Csengele-Feketehalom (Lipták 1983), Madaras-Téglavető (Lipták–Marcsik 1976), Kunszállás-Fülöpjakab (Lipták–Varga 1974; Mende 1995), Kunpeszér-

[13] Vö. Ortner 2003, 373.

[14] 314. sír: a fog *poszt mortem* elveszett, az *alveolusa* azonban látható a két felső *medialis incisivus* között; 409. sír: *mesiodens* a két felső *medialis incisivus* között a *palatinalis* felszín felé; 471. sír: a *mesiodens* impaktálódott, a korona azonban látható.

[15] *Ossiculum suturae squamosae* az elnevezése a *squama temporalis* felső részén lévő kis csontnak (Stloukal ed. 1999), azonban jelen esetekben nagy, hosszanti lefűződésről van szó; erre vonatkozólag irodalmi adatot nem találtunk. A *processus temporalis ossis frontalis* rendkívül ritka (ellenkezője a *processus frontalis ossis temporalis* variációnak), a mélykúti kora avar kori széria leletei között fordul elő két esetben (Marcsik 1971).

[16] Feltehetőleg öröklődésmenetük ugyanaz, mint a nagyobb gyakoriságban megjelenő anatómiai variációké (Sjøvold 1984).

[17] A taxonómiai meghatározás nagy előnye, hogy a gyermekeknél is megfigyelhetők a karakterisztikus morfológiai mongolid jellegek.

[18] A taxonómiai típusok, így a mongolidok esetszáma nem teljes, mivel csak a felnőttekre vonatkozik. Ebben a táblázatban a nagyobb esetszámú mongolid temetők vannak feltüntetve a Duna–Tisza közének középső és déli területeiről.

Felsőpeszéri út, Homokbánya (Marcsik 2009), Felgyő, Ürmös-tanya (Marcsik 2010), Hetényegyháza-Mária út (Bódi 1996) és Nagykőrös-Száraz dűlő (Lernkey 2003) lelőhelyek szériája említhető meg.

A mongolidok dominanciájával kapcsolatos a lapát-alakú metszőfogak, a *torus mandibularis* nagyobb gyakorisága. A lapát-alakú metszőfogak Mayhall szerint a mongolid *dental* komplexumhoz tartoznak (Mayhall 1979), a *torus mandibularis* is gyakrabban fordul elő a mongolid nagy csoportban (Mayhall et al. 1970). Kialakulásáért elsősorban a genetikai tényezőknek tulajdonítanak nagyobb szerepet (Johnston et al. 1965).

3. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Felnőttek taxonómiai csoportjainak megoszlása néhány avar kori szériában (Duna–Tisza köze)

Table 3. Szatymaz-Makraszéki iskola. Distribution of the taxonomical groups of adults in Avar period series (Danube-Tisza interfluve)

csoportok/ típusok	*Madaras-Téglavető*	*Hetényegyháza-Mária út*	*Kunszállás-Fülöpjakab*	*Nagykőrös-Szárazér dűlő*	*Szatymaz- Makraszéki iskola*
					mongolidok
szinid	5	5	–	4	–
belső-ázsiai	5	4	–	1	4
bajkáli	2	1	4	2	2
szajáni	1	8	3	1	4
europo-mongolid meghatl. mong.	8	19	16	7	7
összesen	18 (58%)	37 (70%)	23 (79%)	16 (70%)	17
europidok	13 (42%)	16 (30%)	6 (21%)	7 (30%)	2
összesen	31	53	29	23	19

ÖSSZEFOGLALÁS

A Szatymaz-Makraszéki iskola területén feltárt 37 emberi csontvázlelet reprezentációs értékénél fogva nem alkalmas a metrikus értékek alapján történő összehasonlításra, de az adatok felhasználhatók egy nagyobb (esetleges regionális) vizsgálathoz. A nemek közötti aránytalanság tükrözi, hogy nem teljes a populáció. E tények ellenére az anyag mégis nagyon fontos, hisz a metrikus, de főleg a morfológiai alapokon nyugvó taxonómiai vizsgálata hozzájárul a Duna–Tisza köze avar korának általános embertani képéhez, kiegészítve az avar kori mongolid rasszkomponenseket. A *mesiodens*, mint foganomália és a speciális anatómiai variációk azért jelentősek, mert felhívják a figyelmet az egyének közötti esetleges genetikai kapcsolatokra. Hasonló jelentőséggel bír az anyagban viszonylag nagyobb gyakoriságban fellelhető *torus mandibularis* és a lapát-alakú metszőfogak is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás az OTKA NN 78696 projekt keretében került megvalósításra. A munkában részt vett hallgatók: Szensz Szilvia, Nyilas Ildikó, Csányi Bernadett, Balla Nikolett segítségét ezúton is köszönjük.

IRODALOM

Acsádi–Nemeskéri 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest 1970.

Alekseev–Debec 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва 1964.*

Bódi 1996: Bódi Gy.: *A hetényegyházi avar kori széria embertani feldolgozása*. JATE Embertani Tanszék, szakdolgozat. Kézirat. Szeged 1996.

Finnegan–Marcsik 1979: Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar period. *Acta Biologica Szegediensis* 25 (1979) 97–118.

Johnson et al. 1965: Johnson, C. C. – Gorlin, R. J. – Anderson, V. E.: Torus mandibularis: A Genetic Study.

The American Journal of Human Genetics 17/5 (1965) 133–438.

LENKEY 2003: Lenkey P.: *Nagykőrös-Száraz dűlő avar kori népességének összehasonlító vizsgálata a koponya arányai alapján*. Debreceni Egyetem Humánbiológiai Csoport – MTA Régészeti Intézet, diplomamunka. Kézirat. Budapest 2003.

LIPTÁK 1959: Lipták, P.: The ″Avar Period″ Mongolids in Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 251–279.

LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (historical anthropology). *Acta Biologica Szegediensis* 11 (1965) 169–183.

LIPTÁK 1980: Lipták P.: *Embertan és emberszármazástan*. Budapest 1980.

LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.

LIPTÁK–MARCSIK 1976: Lipták P. – Marcsik A.: A Madaras-Téglavető avar temető csontvázmaradványainak embertani jellemzése. — Anthropologische Charakteristik der Skelettreste aus dem awarischen Gräberfeld bei Madaras-Téglavető. *Cumania* 4 (1976) 115–140.

LIPTÁK–VARGA 1974: Lipták, P. – Varga, I.: Charakterisierung des anthropologischen Materials des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/-2 (1974) 71–83.

MARCSIK 1971: Marcsik A.: A mélykúti avar kori temető embertani leleteinek vizsgálata. — Anthropological investigation of a cemetery at Mélykút from the Avar period. *Anthropologiai Közlemények* 15 (1971) 85–97.

MARCSIK 2009: Marcsik A.: A kunpeszéri avar kori széria humán csontanyagának feldolgozása (Felsőpeszéri út-Homokbánya). — Human bone material of the Avarian Age series from Kunpeszér (Felsőpeszéri út-Homokánya). In: *„In terra quondam Avarorum…" Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét 2009, 175–190.

MARCSIK 2010: Marcsik A.: Felgyő, Ürmös-tanya avar kori temető humán csontvázmaradványai. — The human skeletal remains from the Avar cemetery at Felgyő. In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010 383–391.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie 1.* Stuttgart 1957.

MAYHALL 1979: Mayhall, J. T.: The dental morphology of the Inuit of the Canadian Central Artic. *Ossa* 6 (1979) 199–219.

MAYHALL ET AL. 1970: Mayhall, J. T. – Dahlberg, A. A. – Owen, D. G.: Torus mandibularis in an Alaskan Eskimo population. *American Journal of Physical Anthropology* 33 (1970) 57–60.

MENDE 1995: Mende B. G.: Metodikai tanulmány Kunszállás-Fülöpjakab avar kori temetőjének embertani anyagán. JATE Embertani Tanszék, szakdolgozat. Kézirat. Szeged 1995.

ORTNER 2003: Ortner, J. D.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.

SJØVOLD 1984: Sjøvold, T.: A report on the heritability of some cranial measurements and non-metric traits. In: *Multivariate Statistical Methods in Physiscal Anthropology*. Eds.: van Vark, G. N. – Howells, W. W. Dordrecht. The Netherland 1984, 223–246.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *The Journal of Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

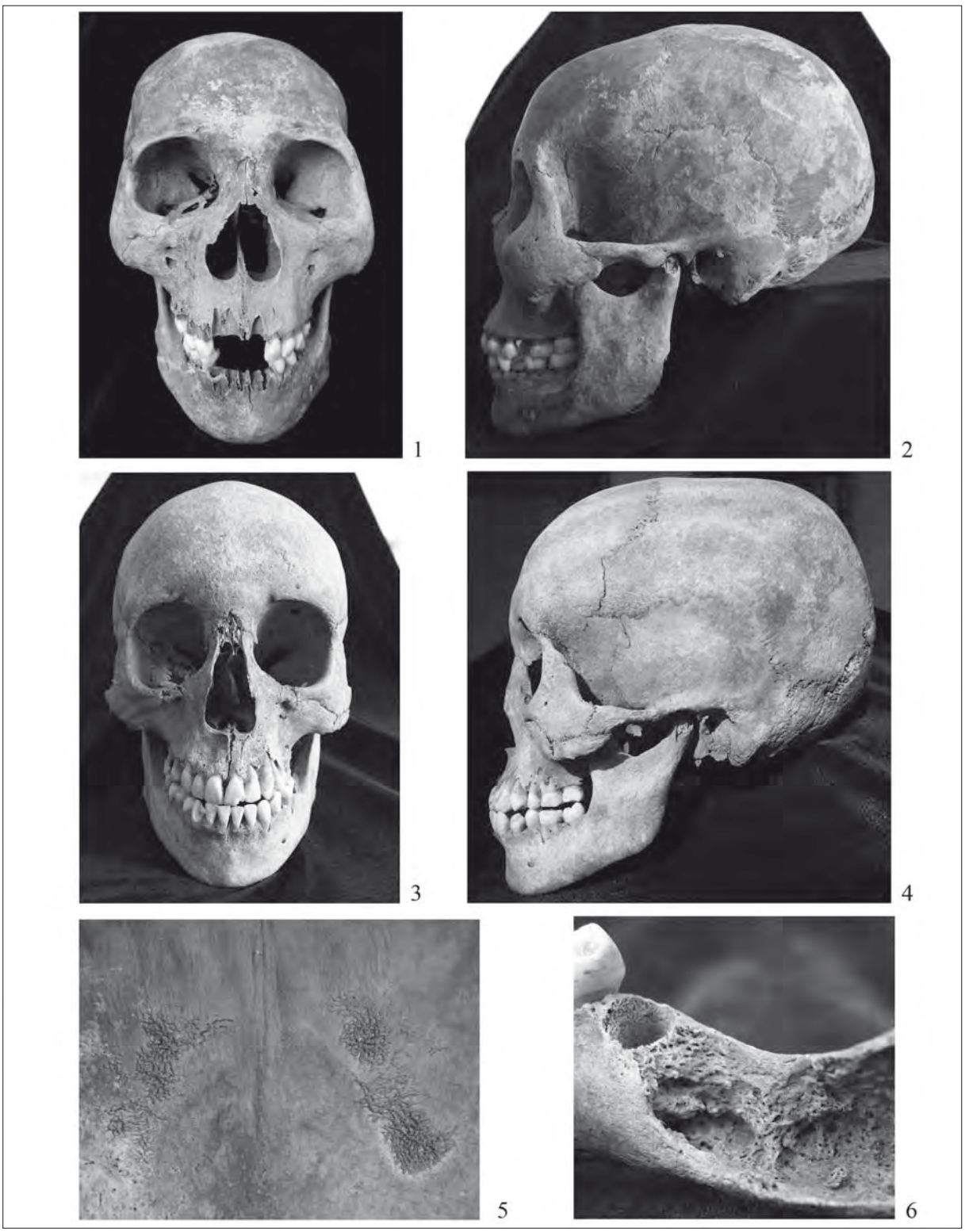
SRIVATSAN–BABU 2007: Srivatsan, P. – Babu, N. A.: Mesiodens with an unusual morphology and multiple impacted supernumerary teeth in a non-syndromic patient. *Indian Journal of Dental Research* 18 (3) (2007) 138–140.

STLOUKAL (ed.) 1999: Stloukal, M. (ed.): *Antropologie. Přiručka pro studium kostry*. Praha 1999.

THE HUMAN SKELETAL REMAINS OF THE AVAR PERIOD SERIES FROM SZATYMAZ-MAKRASZÉKI ISKOLA

One of the salvage excavations on the M5 Motorway in 1998 was conducted at the Szatymaz-Makraszéki School site under the direction of archaeologists Mária Béres and Csilla Farkas. The skeletal remains of 37 individuals were unearthed in the 38 excavated graves dated to the Late Avar period (8th–9th centuries).

The results of the morphometric skeletal analysis of the human remains are presented here. The disparate sex ratio (7 males and 18 females) suggests that these individuals represent only one part of the population that lived nearby. Based on the taxonomic analysis, the proportion of Mongolid types was very high. The occurrence of rare developmental anomalies of the dentition *mesiodens* and of a rare and very rare anatomical variation (*os inca* and *os japon*, respectively) must here be noted. On the basis of these characteristics, we can assume a family connection between the affected individuals.

1. kép. Szatymaz-Makraszéki iskola. 1–2: 441. sír, nő, *adultus* belső-ázsiai-x. 1: Elölnézet; 2: Oldalnézet. 3–4: 166. sír, nő, *adultus*, meghatározhatatlan mongolid; 3: Elölnézet; 4: Oldalnézet; 5: 409. sír, *infantia* II.: rendellenes érbenyomatok az *endocranialis* felszínen; 6: 410. sír, *infantia* II.: *mandibula osteomyelitise*

Fig. 1. Szatymaz-Makraszéki iskola. 1–2: Grave 441, female, *adultus* Inner Asian-x. 1: Frontal view; 2: Lateral view. 3–4: Grave 166, female, *adultus*, indeterminate Mongolid; 3: Frontal view; 4: Lateral view; 5: Grave 409, *infantia II*: abnormal arterial impressions on the surface of the endocranialis; 6: Grave 410, *infantia II: mandibula osteomyelitise*

2. kép. Szatymaz-Makraszéki iskola. 1: 314. sír, nő, *juvenis: mesiodens alveolusa* a két felső középső metsző között; 2: 409. sír, *infantia* II.: rendellenes állású *mesiodens*, palatinalis nézet; 3: 471. sír, infantia II.: impaktálódott *mesiodens*, palatinalis nézet; 4: 441. sír, nő, *adultus: torus mandibularis*; 5: 166. sír, nő, a*dultus: os japonicum*; 6: 408. sír, férfi, *maturus: squama temporalis* vízszintes irányú lefűződése

Fig. 2. Szatymaz-Makraszéki iskola. 1: Grave 314, female, *juvenis*: *alveolus* of *mesiodens* between the two upper middle incisors; 2: Grave 409, *infantia II*: abnormally positioned *mesiodens*, *palatinalis* view; 3: Grave 471, *infantia II*: impacted *mesiodens*, *palatinalis* view; 4: Grave 441, female, *adultus*: *torus mandibularis*; 5: Grave 166, female, *adultus*: *os japonicum*; 6: Grave 408, male, *maturus*: horizontal fusion of the *squama temporalis*

FÜGGELÉK

4. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Életkorok/életkorcsoportok, nemek, főbb morfológiai jellemzők
Table 4. Szatymaz-Makraszéki iskola. Main morphological traits of ages/age groups and sexes

objektum száma	*nem*	*elhalálozási életkor/ életkorcsoport*	*taxonok, főbb jellegzetességek*
166	nő	23–25 *adultus*	mongolid (meghatározhatatlan – szinid-szajáni-x?), lapát-alakú metszők, *alveolaris prognathia*, baloldalon *os japonicum*, degeneratív *spondylitis* (enyhe) L1-5
167	nő	18–20 *juvenis*	mongolid (belső-ázsiai-x), *fossa canina* sekély, *ossa Wormiana*, lapos orrgyök, orrhát, *alveolaris prognathia*, lapát-alakú metszők
168	nő	23–x *felnőtt*	–
169	férfi	40–45 *maturus*	*sacrum bifidum*, degeneratív *spondylitis* (Th)
170	férfi?	25–30 *adultus*	mongolid (belső-ázsiai-x), *torus mandibularis*, lapos orrcsont, kitöltött *fossa canina*, lapát-alakú metszők, *alveolaris prognathia*
172		2–3 *infantia I.*	*ossa Wormiana*, kettéosztott *os incae*
177		4–5 *infantia I.*	*ossa Wormiana*, *os asterion*
178	nő	35–39 *adultus*	*os asterion*, kitöltött *fossa canina*
179	nő	23–25 *adultus*	europo-mongolid, *sutura metopica*, *ossa Wormiana*, *torus palatinus*, *torus mandibularis*, lapát-alakú metszők, *alveolaris prognathia*, *os asterion*, *spina bifida*
180		3–5 *infantia I.*	*cribra orbitalia* (*poroticus*)
181		1–1.5 *infantia I.*	–
182		0.5–1 *infantia I.*	*cribra orbitalia* (*cribroticus*)
183	férfi	30–39 *adultus*	europid (crA-x), *alveolaris prognathia*
184		7–8 *infantia II.*	*sutura metopica* maradványa, *os asterion*, *ossa Wormiana*
238	férfi	50–59 *maturus*	europid, *sutura metopica*, *os incae* kezdeménye, *ossa Wormiana*
240	nő	18–20 *juvenis*	*spina bifida*, *ossa Wormiana*, lapát-alakú metszők, *trochanter tertius*
314	nő	16–18 *juvenis*	mongolid (belső-ázsiai-x), *processus frontalis ossis temporalis* (bal oldal), *mesiodens alveolusa*, *cribra cranii-*, *orbitae*, *ossa Wormiana*, lapát-alakú metszők
315	nő	40–50 *maturus*	*torus mandibularis*
316	nő	18–20 *juvenis*	caput mandibulae hypoplasia
317	férfi	25–30 *adultus*	europo-mongolid, lapát-alakú *incisivusok*, *ossa Wormiana*, *trochanter tertius*
319	nő	23–25 *adultus*	mongolid (belső-ázsiai-x), részleges *sacrum bifidum*, *ossa Wormiana*, lapát-alakú *incisivusok*, *processus frontalis ossis temporalis*
408	férfi	40–45 *maturus*	mongolid (szajáni-x), *torus mandibularis*, lapát-alakú metszők, *alevolaris prognathia*, *sacrum bifidum*, *squama temporalis* lefűződése a baloldalon, a jobb oldalon *processus temporalis ossis frontalis*
409		8–9 *infantia II.*	mongolid, lapát-alakú metszők, *hemangioma* nyomai az *endocranialis* felszínen, *mesiodens*
410		12–14 *infantia II.*	mongolid, *zománchypoplasia* az alsó *caninusokon*, *osteomyelitis* a *mandibula* jobb oldali molaris területén (fogeredetű?) *os lambdae*, *os asterion*, *ossa Wormiana*, lapát-alakú metszők
412		5–6 *infantia I.*	europo-mongolid, jobb *oldalon processus temporalis ossis frontalis*, baloldalon kezdődő *squama temporalis* lefűződés
413		7–8 *infantia II.*	mongolid, *squama temporalis* lefűződése, *ossa Wormiana*, lapát-alakú metszők
436	nő	25–30 *adultus*	mongolid (bajkáli-x), lapát-alakú metszők
438	nő	60-x *senium*	europo-mongolid, *torus mandibularis*
441	nő	25–30 *adultus*	mongolid (belső-ázsiai-x), *torus palatinus*, impaktálódott fog (felső PM2)
443		4–5 *infantia I.*	*cribra orbitalia* (*poroticus*)
445	nő	30–35 *adultus*	*osteoma*, *sacrum bifidum*, *trochanter tertius*
446	nő	25–30 *adultus*	mongolid (bajkáli-x), *os apicis*, *torus palatinus*, *torus mandibularis*, lapát-alakú metszők
449	nő	40–45 *maturus*	europo-mongolid, *torus mandibularis*

objektum száma	*nem*	*elhalálozási életkor/ életkorcsoport*	*taxonok, főbb jellegzetességek*
462	férfi	60–x *senium*	mongolid (szajáni-x), *torus mandibularis*, részleges *sacrum bifidum*, két oldalon *os japonicum* (részleges lefűződés)
470	nő	50–59 *maturus*	mongolid (szajáni-x), *torus mandibularis*
471		10–11 *infantia II.*	mongolid, *ossa Wormiana*, impaktálódott *mesiodens* a két *medialis incisivus* között, lapát-alakú metszők
474	férfi	18–20 *juvenis*	–

5. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Koponyaméretek (férfiak)
Table 5. Szatymaz-Makraszéki iskola. Skull dimensions (males)

sírszámok / *méretek*	170	183	238	317	408	462
1	175	183	169	182	–	189
5	89	115	95	100	–	100
8	149	134	149	134	–	145
9	96	103	99	92	95	95
17	123	134	134	130	–	119
40	95	98	–	103	–	99
45	140	133	129	134	–	141
46	108	98	84	98	103	104
47	126	118	–	130	133	122
48	73	66	–	78	83	76
51	41	40	37	40	43	38
52	32	32	30	36	40	35
54	26	25	26	23	25	22
55	53	52	51	54	56	56
62	–	48	–	45	51	49
63	45	41	–	42	41	–
65	128	113	–	–	127	122
66	106	101	–	94	110	110
69	37	31	–	–	36	33
70	60	68	67	62	60	60
71	35	34	32	36	38	37

6. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Vázcsontok méretei, termet (férfiak)
Table 6. Szatymaz-Makraszéki iskola. Measurements of long bones, stature (males)

sírszám	*humerus*		*radius*		*ulna*		*femur*		*tibia*		*fibula*		*termet*
169	–	–	–	227	–	–		435	–	–	–	341	161
170	330	–	–	–	269	–	–	472	–	371	–	–	171
238	–	–	262	–	286	–	–	–	–	–	–	–	(176)
317	–	–	–	–	–	257	422	424	344	344	–	–	162
408	–	–	260	–	–	275	463	465	373	373	373	–	172

7. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Koponyaméretek (nők)
Table 7. Szatymaz-Makraszéki iskola. Skull dimensions (females)

sírszámok / *méretek*	*166*	*167*	*178*	*179*	*240*	*314*	*315*	*319*	*436*	*441*	*446*	*449*	*470*
1	176	172	176	173	164	169	178	179	173	173	181	178	172
5	–	93	–	97	88	92	97	95	98	89	95	99	92
8	136	140	142	131	141	150	130	141	132	131	142	140	135
9	95	90	94	91	90	96	84	93	90	88	90	94	93
17	127	121	–	126	125	115	119	131	125	113	124	128	127
40	92	91	–	99	90	99	95	90	92	97	93	–	–
45	124	121	132	120	119	–	–	120	124	122	121	127	–
46	–	–	96	96	84	94	91	91	100	103	97	–	95
47	–	115	–	120	103	104	114	114	120	118	115	–	124
48	–	68	–	71	62	65	73	64	72	71	72	–	–
51	37	35	40	36	36	37	41	38	36	34	35	36	36
52	37	32	31	34	31	35	36	33	31	35	33	33	38
54	21	21	24	24	23	25	25	22	27	30	25	26	26
55	–	51	47	52	47	47	53	47	53	50	50	49	51
62	45	40	49	48	46	48	44	44	43	45	–	–	42
63	35	36	–	38	36	42	38	40	42	41	37	–	38
65	–	–	–	–	107	110	117	106	–	–	110	–	112
66	95	90	103	88	91	86	–	91	93	96	–	–	97
69	31	33	35	32	29	25	30	32	31	33	29	–	33
70	55	52	59	43	59	50	54	60	54	67	52	–	56
71	30	28	31	32	26	30	30	32	31	37	35	–	–

8. táblázat. Szatymaz-Makraszéki iskola. Vázcsontok méretei, termet (nők)
Table 8. Szatymaz-Makraszéki iskola. Measurements of long bones, stature (females)

sírszám	*humerus*		*radius*		*ulna*		*femur*		*tibia*		*fibula*		*termet*
179	290	290	215	215	–	–	404	405	322	325	–	–	155
240	300	–					407	405	330	336	–	–	157
315	–	284					388	387	314	315	–	–	151
319	–	–	–	226	240	–	418	416	343	343	–	–	159
445	284	–	207	–	–	–	385	–	310	310	–	–	151
470	287	287	210				390	390	312	310		320	151

CSONTESZKÖZÖK DARUSZENTMIKLÓS F-005 AVAR KORI TELEPÜLÉSRŐL

*BÁRÁNY Annamária**

Daruszentmiklós F-005 (Fejér megye) lelőhelyen 2008 júliusa és novembere között Szenthe Gergely végzett leletmentő ásatást, amelynek során egy 7–8. századi avar kori településrészletet tárt fel, mely az eredeti településnek kb. 10%-a. *„A település egy enyhén É felé ereszkedő domboldal középső harmadában, Ny–K irányban elnyúlva helyezkedik el, aljában patak fut. A lelőhely É-i felét hosszában nagy kiterjedésű árokrendszer vágta ketté, mely leletanyaga alapján a 8. század első felében használt teleprész kerítőárka lehetett"* (Szenthe 2009). Az objektumok között 50 ház, 38 árok, 27 kút, 21 gödör és 5 temetkezés volt.

A település 141 objektumából 4094 db meghatározható állatcsonttöredék került elő. Az állatcsontok 94,2%-a (3858 db) házi emlősöktől, és 1,1%-a (45 db) vadállatoktól származik. A házi emlősök és a településen talált összes állatcsont mennyisége közül a szarvasmarháé a legkiemelkedőbb (51% és 48,1%). Ezt követik a kiskérődzők (21%), a ló (10,1%), a kutya (7,4%) a sertés (6,9%) és végül elenyésző mennyiségben a szamár és a házimacska. Szintén csekély mennyiségben fordult elő vadállatcsont, melyek közül gímszarvas, róka és halcsontok kerültek elő. Jelentős azonban a madár- és a rágcsálócsontok aránya. A lelőhelyen előkerült állatcsontok fajeloszlását az *1. táblázat* mutatja.

Az avar kori településről 42 db csonteszköz származik. Avar kori csonteszközök eddig leggyakrabban sírmellékletként kerültek elő. A daruszentmiklósi telep csonteszközei közül 16 db házból (14 ház, a házak 28%-a), 12 db árokból (7 árok, az árkok 18,4%-a), 5 db kútból (4 kút, a kutak 14,8%-a), 2 db gödörből (2 gödör, a gödrök 9,5%-a) került elő, további egy eszköz ismeretlen objektumból származik, és 2 sírban (sírok 40%-a) is volt 4 db eszköz.

Daruszentmiklós mellett ismert még Felgyő-Kettőshalmi dűlői avar kori település csonteszközanyagának archeozoológiai feldolgozása (Kőrösi 2010). Ott szintén kerültek elő csontárak, csontkorcsolyák, csonttűk és csont tűtartók. A *2. táblázat* a két lelőhely csonteszközeinek mennyiségi összehasonlítását tartalmazza. Felgyő-Kettőshalmi dűlőben a felsoroltak mellett előkerültek simítók, kaparók, csontvésők, csontüllők, csontnyelek, kalapács, tarsolyzáró és csont díszítőelemek.

CSONTESZKÖZÖK

A csonteszközök — egy madárcsontból készült tűtartó és három agancseszköz kivételével — házi emlősállatok csontjából készültek. A lelőhelyen talált csonteszközök állatfajonkénti megoszlása a következő: 11 db juh, 10 db ló, 7 db szarvasmarha, 6 db kutya, 3 db gímszarvas, 2-2 db sertés és szamár, és végül 1 db madárcsontból készült eszköz került elő. A 38 db házi emlősállat csontjából készült csonteszköz közül 11 db hátulsó lábközépcsontból *(metatarsus)*, 9 db lábszárcsontból *(tibia)*, 6 db könyökcsontból *(ulna)*, 4 db alkarcsontból *(radius)*, 4 db elülső lábközépcsontból *(metacarpus)*, 2 db szárkapocscsontból *(fibula)*, 1 db fogból, 1 db combcsontból *(femur)* és 1 db csípőcsontból *(pelvis)* készült *(3. táblázat)*. A Kretzoi-féle testrégió-kategóriákat (Kretzoi 1968, 230) alkalmazva látható, hogy a 42 db csonteszköz közül 36 (a csípőcsont, a combcsont, a fog és az agancsok kivételével), az állatok ún. száraz végtag-régióiból származik. Ezek az általában vastagabb falú, nagyobb ellenállású csontok a csonteszközök készítéséhez megfelelőbb alapanyagnak bizonyulhattak.

A csonteszközök megmunkálásuk módját, illetve lehetséges felhasználási céljukat tekintve 5 főbb csoportba oszthatók: csontárak, csontkorcsolya szerűen megmunkált eszközök, csonttűk, csont tűtartók, illetve egyéb, az előzőekbe be nem sorolható, vegyes meghatározású eszközök csoportja. A csonteszközök adatait a *4. táblázat* mutatja.

Csontárak

A csontárak csoportjába sorolhatóak azok a csonteszközök, amelyek elvékonyodó, csiszolt, elhegyesedő véggel rendelkeznek. Az eszközök egyik fele a csontok természet adta alaki alkalmasságának kihasználásával készült *(ulna, pseudometapodium)*, míg másik részük-

* Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. baranya@hnm.hu

nél hasítással, csiszolással alakították ki a hegyes véget. Daruszentmiklósról 15 db ár került elő, ezek közül 9 db házból, 5 db árokból, 1 db kútból. 7 db ár készült juh-, 4 db kutya-, 2 db ló- és 1-1 db szarvasmarha- és sertéscsontból *(1. kép 1–3).*

Látható, hogy a csontárkészítés leggyakoribb alapanyaga a juhcsont volt. A szerszámok készítéséhez felhasználták a juhok *radius*át (2db – O128/S148; O152/S422), *ulná*ját (1db – O233/S301), *tibiá*ját (3db – O133/S160; O152/S420–422; O182/S239) és *metatarsus*át (1db – O128/S148). A csontárak hegyes végét (az *ulna* kivételével) a csontok hossztengelyére mért ferde hasítással alakították ki, majd csiszolással simították.

Mind a 4 db kutyacsontból lévő ár *ulná*ból készült (O131/S155; O146/S189; O152/S288; O253/S338), amelyek esetében már maga a csont félkész alapanyagként szolgált. A csontok *proximalis* részén a *processus coronoideus*t simára faragták, a *distalis* részt hegyezték és csiszolták, munkafény figyelhető meg a csontok *proximalis* részén, az *olecranon*.

Szintén kevés megmunkálást igényelt a Daruszentmiklóson talált, 2 db ló *pseudometapodium*ból készült csontár (O152/S212; O263/S354). A fentihez hasonlóan a *metapodium*ok *proximalis* részén faragás, *distalis* végükön csiszolás figyelhető meg.

Szarvasmarha *metatarsus* (O147/S197) falából hasítással, csiszolással, sertés *fibulá*ból (O222/S289) a *distalis* vég csiszolásával alakítottak ki csontárakat. A fenti csontárak a csontbogozók IV. típusába tartoznak.[1]

Bogozó

Az egyik sírban (O300/S428) gímszarvas agancsból készült bogozó került elő (*1. kép 4)*, mely a telep egyetlen díszített csonteszköze. Az eszközt agancs ágvégből alakították ki, domború felületét pontkörös mintákkal díszítették (ív h.: 128 mm). A bogozó a tompa végű ívelt csontbogozók I. kategóriájába tartozik.[2] Ilyen típusú agancsbogozók gyakran kerülnek elő sírmellékletként, pontkörösen, figurálisan díszített, gyakran egy vagy több helyen átfúrt változatai ismertek.

„Csontkorcsolyák”

A „csontkorcsolyák” vagy csontkorcsolya szerűen megmunkált eszközök közös jellemzője, hogy nagyméretű emlősállatok hosszúcsontjaiból készülnek, általában mindkét *epiphysis*ük megmunkált; a *proximalis epiphysis* oldalsó széleit eltávolítják, a *distalis epiphysis lateromedialisan* ék alakúra alakított. Mindkét oldalon, de különösen a *distalis* végen a csontok *epiphysise* a *dorsalis* síkhoz képest ferdén (kb. 45°) levágott, csiszolt. A *distalis epiphysis* ék alakúra formálása mindegyik „csontkorcsolyán” megfigyelhető, az *epiphysis dorsalis* felületének kidolgozottsága azonban eltérő minőségű. A csontok *dorsalis* felszíne a csont teljes hosszán, hossztengelyük síkjában 10–20 mm vastagságban simára csiszolt, rajta a hossztengely síkjára merőleges karcolásnyomok figyelhetők meg.

Daruszentmiklósról 10 db csontkorcsolya-szerűen megmunkált eszköz került elő *(2. kép)*, ezek közül 4 db árokból, 2 db kútból, 3 db gödörből származik, és 1 db szórvány. Érdemes megjegyezni, hogy egyetlen „csontkorcsolya” sem származik házból. 6 db csontkorcsolya-szerűen megmunkált eszköz készült ló-, 3 db szarvasmarha- és 1 db szamár csontjából. Vagyis a csontkorcsolya-szerűen megmunkált eszközök leggyakoribb alapanyaga a lócsont volt. 2 db *metacarpus*ból (O27/S42; O152/S212) és 4 db *metatarsus*ból (O171/S247; O184/S144; O195/S283; M=0305) készült.

A 3 db szarvasmarha csontból készült csontkorcsolya-szerűen megmunkált eszköz alapanyaga *metacarpus* (O152/S286–288), *radius* (O195/S283) és *metatarsus* (O261–262/S352–353), az 1 db szamárcsontból készült „csontkorcsolya” alapanyaga *metatarsus* (O152/S380) volt.

Csont tűtartók és csonttű

A daruszentmiklósi tűtartók nagyjából kör átmetszetű, rövid, 40–60 mm hosszúságú, minden oldalukon csiszolt csövescsontok középdarabjából készült eszközök, melyek mindkét vége nyitott. A telepen talált 4 tűtartó közül 2 db valódi tűtartó *(3. kép 1)* és 2 db valószínűleg tűtartó-nyersanyag *(3. kép 2).* A tűtartó-nyersanyagok azoknak a csontoknak a *distalis* részei, amelyekből a levágott középdarabok származnak, így azok egyik végén körkörös, apró vágásnyomok figyelhetők meg.

A tűtartók közül 3 db került elő házból és 1 db árokból. A 3 db juh *tibiá*ból készült tűtartó közül 2 db valódi tűtartó (O200/S149; O233/S301) és 1 db nyersanyag (O152/S377–380). 1 db tűtartó nyersanyaga madár *ulna* (O151/S210).

Az avar kori tűtartók díszített változatai gyakran előfordulnak női sírok mellékleteiként. A Daruszentmiklósról származó díszítetlen tűtartók Erdélyi István B1 típusába tartoznak (Erdélyi 1958, 66).

A tűtartók használatának első rekonstrukcióját László Gyula írta le: *„…a készségkarikáról lelógó bőrszíjba vagy hímzett vászon vagy szövetcsíkba alul beszúrják a tűket, s a tűtartó tokot ráhúzzák.”* (László 1941, 189).

[1] Vörös I.: *A csákberényi kora avar kori temető archaeozoológiai vizsgálata.* Kézirat. Budapest 1995.
[2] Vörös I.: *A csákberényi kora avar kori temető archaeozoológiai vizsgálata.* Kézirat. Budapest 1995.

A Daruszentmiklóson előkerült 1 db csonttű (O293/S412) kutya *fibulá*jából készült *(3. kép 3).* A minden oldalán csiszolt, 53,5 mm hosszúságú csontdarabka felső végén 2 mm átmérőjű lyuk látható.

Egyéb csonteszközök

1. O41/S25 ház: szarvasmarha levágott *femur* fejéből (*caput femoris*) készült, átfúrt (lyuk átm.: 11,5 mm) eszköz, *botvég (3. kép 4).* Hasonló, combcsonfejből készített, díszített botvég Jánoshidán (145. sír) került elő (Erdélyi 1958, 28). 2. O136/S168 ház: fiatal ló *radius*ának *distalis* végéből kialakított *eszköz, dorsalis* felületén foltszerű csiszolás. 3. O138/S173 kút: juh *tibiá*ból lévő *eszköz*, a *tibia distalis diaphysis* töredéke, a *distalis epiphysis* felett, a *dorsalis* oldalon, szabályos kör alakú lyuk (átm.: 4 mm). 4. O152/S286–288 árok: szarvasmarha jobboldali *pelvis ilium*-töredékéből készített *eszköz*, a mediális oldalon 2 foltszerű csiszolásnyom, *tuber coxae* csiszolt, *crista iliacá*n merőlegyes vágásnyomok. 5. O152/S420 árok: fiatal sertés *metapodium diahysis*éből készült *eszköz*, közepén lyukkal (átm.: 3,5 mm). 6. O165/S236 sír: törött koronájú kutya szemfog *amulett*, gyökere átlyukasztva (átm.: 2 mm), tarsolytartalom *(3. kép 5).* 7. O165/S236 sír: gímszarvas agancsból készült, 3 koncentrikus körben körkörösen domborúra faragott *gomb*, a középső körben 2 kis beütött ponttal, tarsolytartalom *(3. kép 6).* 8. O165/S236 sír: gímszarvas agancsból készült *csat töredéke (3. kép 7).* Hasonló, épebb megtartású csontcsat származik többek között a jánoshidai 179. sírból (Erdélyi 1958, 32). 9. O171/S247 kút: szarvasmarha *tibia* csiszolt faltöredéke. 10. O195/S283 gödör: ló *metacarpus*, az *epiphysis*ek vágva, faragva, egyéb megmunkálás nem látható. 11. O243/S326 ház: fiatal szamár *tibia* levágott *distalis* fele, *diaphysis* a *dorsalis* oldalon 20 mm-es sávban csiszolva, a csont szivacsos része kifúrva (átm.: 15 mm).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Vörös Istvánnak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott értékes segítségéért. A rajzokat Andics Bernadett készítette, azok felhasználásért Szenthe Gergelynek mondok köszönetet.

IRODALOM

Erdélyi 1958: Erdélyi I.: *A jánoshidai avarkori temető.* Régészeti Füzetek Ser. II. No. 1. Budapest 1958.

Kőrösi 2010: Kőrösi A.: Szarmata és avarkori csonteszközök Felgyő-Kettőshalmon. — Typology of the Worked Bone Implements from Felgyő-Kettőshalmi dűlő. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. — Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals.* Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 99–116.

Kretzoi 1968: Kretzoi, M.: La répartition anatomique du matériel ostéologique selon les espéces et les amas de déchets. In: Gáboriné-Csánk, V. – Kretzoi, M.: *Zoologie archéologique. — La Station du paléolithique moyen d' Érd Hongrie*. Monumenta Historica Budapestinensia 3. Budapest 1968, 230–244.

László 1941: László Gy.: Adatok az avarság néprajzához II. Az avar tűtartók használata. — Contributi all' etnografia degli Avari. II. L'uso dei portaspilli avari. *Archaeologiai Értesítő* 2 (1941) 175–204.

Szenthe 2009: Szenthe G.: Daruszentmiklós, F005 lelőhely. *Régészti Kutatások Magyarországon 2008 — Archeological Investigations in Hungary 2008*. 2009, 178–179.

Vörös 1999: Vörös I.: A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei. — Tierknochenfunde des Spätawarzeitlichen Gräberfeldes von Halimba. *Tisicum* 11 (1999) 43–58.

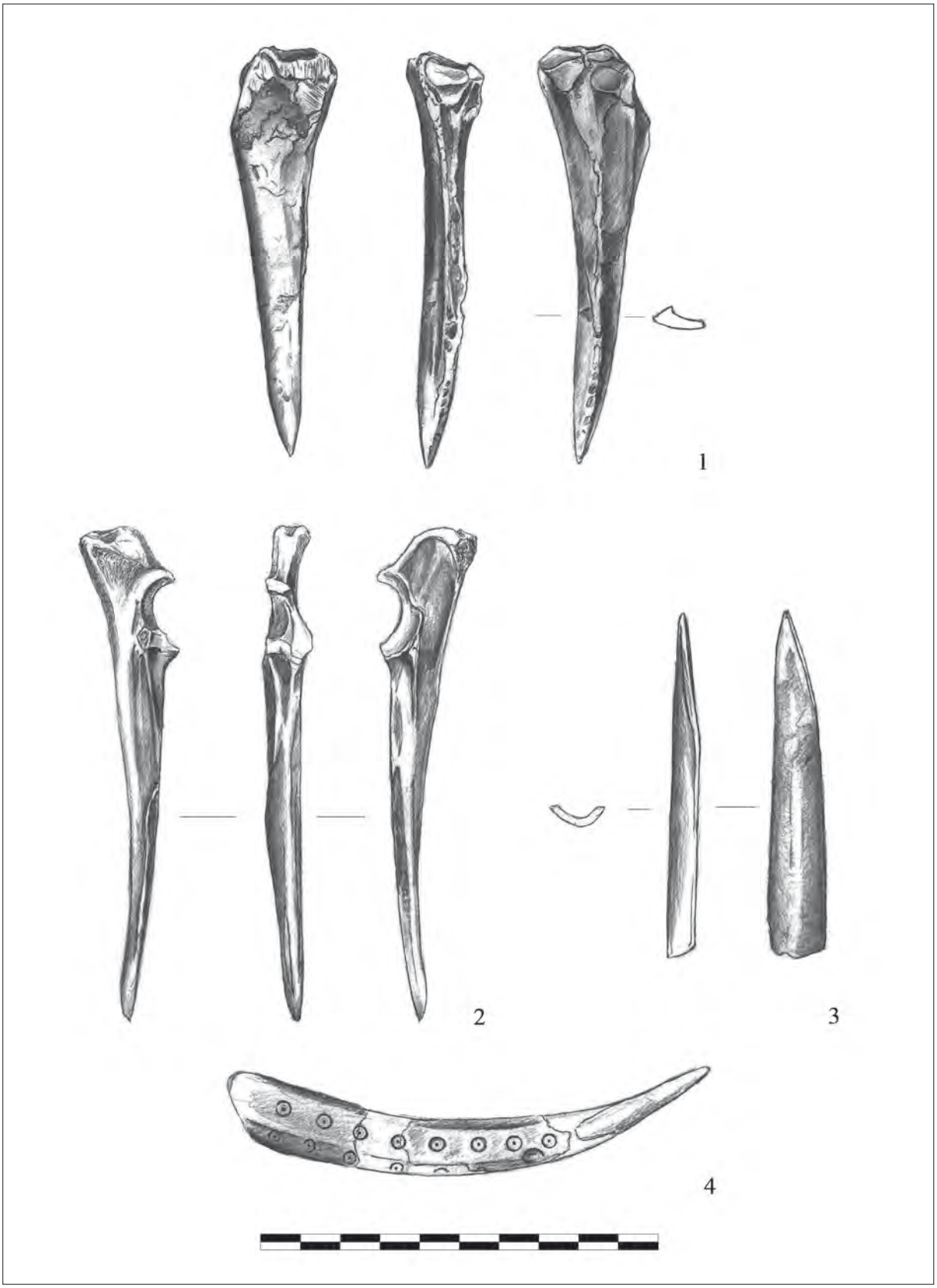
AVAR BONE TOOLS FROM DARUSZENTMIKLÓS F-005 SITE (FEJÉR COUNTY, HUNGARY)

Part of a 7th–8th century settlement was uncovered during the salvage excavation at Daruszentmiklós conducted between July and November 2008 under the direction of Gergely Szenthe. The 141 settlement features yielded a total of 4094 identifiable animal bones, 94.2% of which represented domestic species, while 1.1% came from hunted species *(Table 1).*

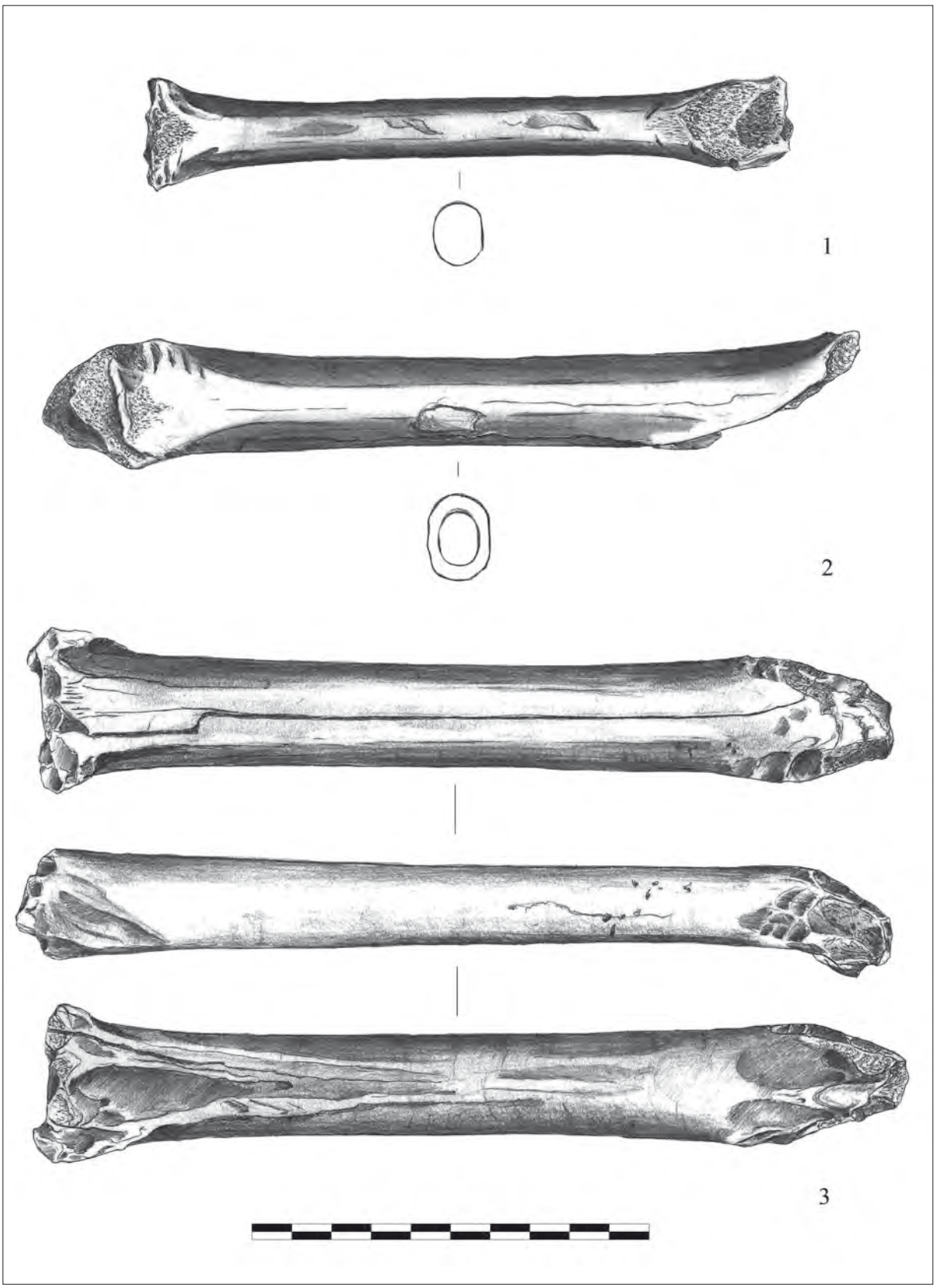
42 bone tools were found on the Avar period settlement. The raw material of the bone tools was as follows: 11 were made from sheep bones, 10 from horse bones, 7 from cattle bones, 6 from dog bones, 3 from red deer bones, 2 from pig bones, 2 from ass bones and 1 from a bird bone. 36 tools were made from bones coming from the so-called dry body region (limb region) of the animals.

The bone tools can be divided into five main groups based on their manufacturing technique and their possible utilisation: (1) awls (15 pieces, *Fig 1. 1–4*), (2) "bone skates" (10 pieces, *Fig 2. 1–3*), (3) needle cases (4 pieces, *Fig 3. 1–2*), (4) needles (1 piece, *Fig. 3. 3*), and (5) other types, which cannot be assigned to any of the previous categories, such as a staff-head, an amulet and a buckle (11 pieces, *Fig 3. 4–7*). The awls represent disentangling hooks of Type IV. The plain needle cases from the site can be assigned to Type B1 of István Erdélyi's typological classification scheme. A disentangling hook from one of the burials (O 300/S 428) made from red deer antler is the single ornamented bone implement from the settlement (Fig 1. 4). The hook can be assigned to the category of blunt, curved disentangling hooks of Type I.

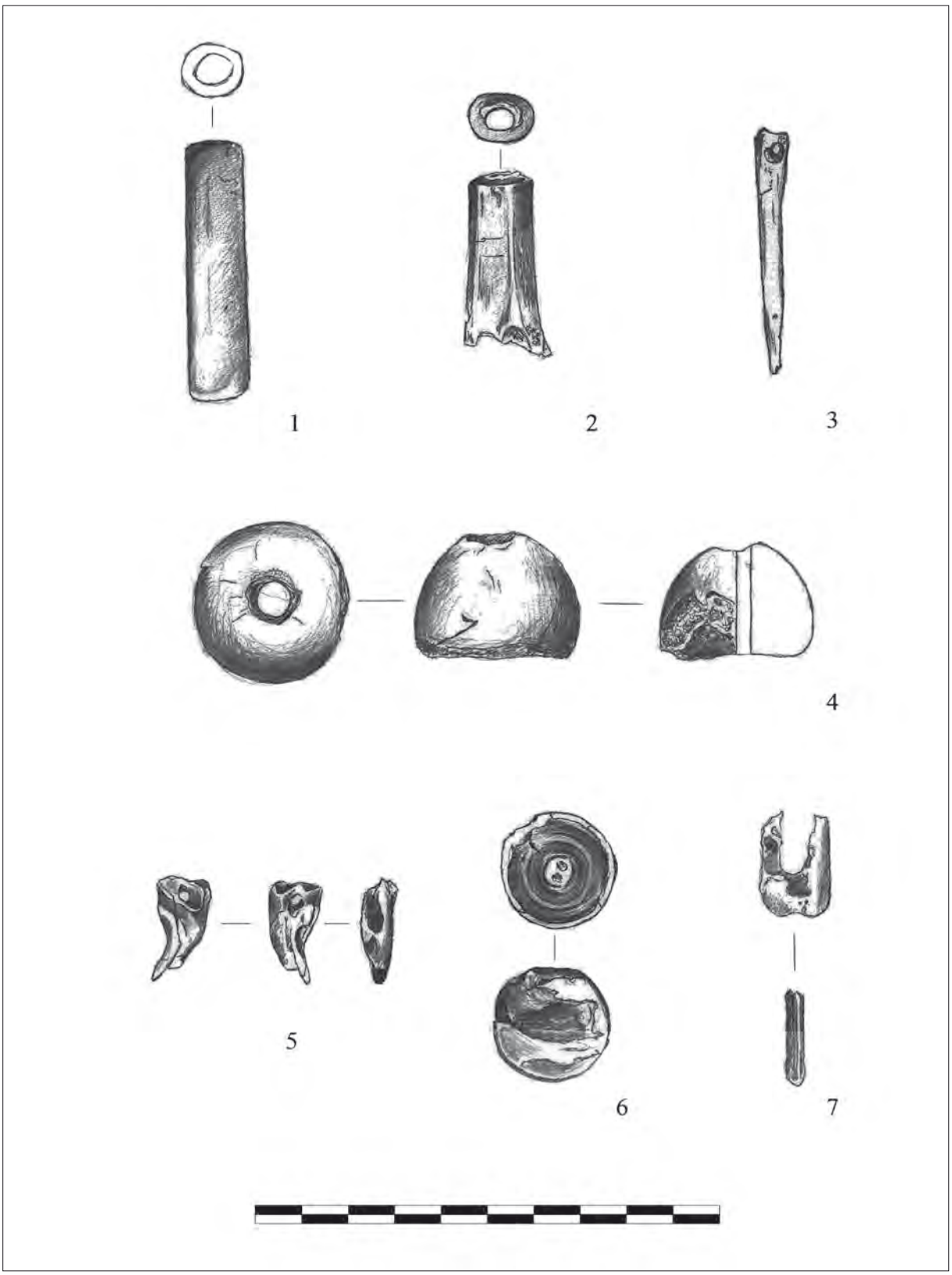
The dimensions of the bone tools are shown in *Table 4.* Awls, "bone skates", bone needles and needle cases were also found on the Avar settlement of Felgyő-Kettőshalmi dűlő.

1. kép. Daruszentmiklós F-005, Csontárak. 1: O152/S212; 2: O253/S338; 3: O133/S160; 4: O300/S428
Fig. 1. Daruszentmiklós F-005, bone awls. 1: O152/S212; 2: O253/S338; 3: O133/S160; 4: O300/S428

2. kép. Daruszentmiklós F-005, „csontkorcsolyák”. 1: O152/S380; 2: O171/S247; 3: M0325
Fig. 2. Daruszentmiklós F-005, “bone skates”. 1: O152/S380; 2: O171/S247; 3: M0325

3. kép. Daruszentmiklós F-005, Csonttárgyak. 1: O149/S200; 2: O152/S378; 3: O293/S412; 4: O41/S25; 5–7: O165/S236
Fig. 3. Daruszentmiklós F-005, bone artefachs. 1: O149/S200; 2: O152/S378; 3: O293/S412; 4: O41/S25; 5–7: O165/S236

FÜGGELÉK

1. táblázat. Daruszentmiklós F-005 lelőhely állatcsont anyagának eloszlása
Table 1. Distribution of the animal bone material from Daruszentmiklós Site F-005

faj	*db*	*%*	*%*
Szarvasmarha *(Bos taurus L.)*	1968	48,1	51,0
Juh/Kecske *(Ovis aries L./Capra hircus L.)*	862	21,1	22,3
Sertés *(Sus domestica Erxl.)*	284	6,9	7,4
Ló *(Equus caballus L.)*	413	10,1	10,7
Szamár *(Equus asinus L.)*	41	1,0	1,1
Kutya *(Canis familiaris L.)*	303	7,4	7,9
Házimacska *(Felis catus L.)*	11	0,3	0,3
Háziállatok összesen	*3858*	*94,2*	*100,0*
Gímszarvas *(Cervus elaphus L.)*	2	0,1	4,4
Róka *(Vulpes vulpes L.)*	13	0,3	28,9
Halak *(Pisces)*	30	0,7	66,7
Vadállatok összesen	*45*	*1,1*	*100,0*
Madarak *(Aves)*	72	1,8	–
Kétéltűek *(Amphibia)*	4	0,1	–
Rágcsálók (*Rodentia*)	91	2,2	–
Összes	*4094*	*100,0*	–

2. táblázat. Daruszentmiklós F-005 és Felgyő-Kettőshalom dűlő avar kori települések csonteszközeinek mennyiségi összehasonlítása
Table 2. Quantitative comparison of the bone tools from Daruszentmiklós Site F-005 and Felgyő-Kettőshalom dűlő

lelőhely/eszköztípus	*csontár*	*dörzscsont „csontkorcsolya”*	*csonttű*	*csont tűtartó*	*csont orsó-gomb /botvég*	*összes*
Daruszentmiklós	16	10	1	4	1	42
Felgyő-Kettőshalmi dűlő	58	4	9	7	2	140

3. táblázat. Daruszentmiklós F-005 lelőhely csonteszközeinek állatfajonkénti és anatómiai megoszlása
Table 3.Distribution of the bone tools from Site F-005 by species and body parts

faj/testrész	*agancs*	*fog*	*radius*	*ulna*	*mc*	*pelvis*	*femur*	*tibia*	*fibula*	*mt*	*összes*
Szarvasmarha	–	–	1	–	1	1	1	1	–	2	7
Juh	–	–	2	1	–	–	–	7	–	1	11
Sertés	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	2
Ló	–	–	1	–	3	–	–	–	–	6	10
Szamár	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	2
Kutya	–	1	–	4	–	–	–	–	1	–	6
Gímszarvas	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
Madár	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
Összes	3	1	4	6	4	1	1	9	2	11	42

4. táblázat. Daruszentmiklós F-005 lelőhely csonteszközeinek áttekintő táblázata
Table 4. Overview table of the bone tools from Daruszentmiklós site F-005

eszköztípus	*eszköz állapota*	*obj. száma*	*strat. szám*	*obj. típus*	*faj*	*csont*	*rész*	*megjegyzés*	*méretek (cm)*			*leltári szám (MNM)*
									hossz	*szélesség*	*mélység*	
csontár	teljes	128	148	ház	juh	*radius*	*diaph.*	–	89,5	–	–	7.2009.3145.
csontár	teljes	128	148	ház	juh	*metatarsus*	*diaph.*	–	66,5	–	–	7.2099.3148.
csontár	teljes	131	155	ház	kutya	*ulna sin.*		–	120	–	–	7.2009.3143.
csontár	teljes	133	160	ház	juh	*tibia*	*diaph.*	–	89	–	–	7.2009.3147.
csontár	teljes	146	189	ház	kutya	*ulna dext.*		–	136,5	13,5:20,5: –	–	7.2009.3151
csontár	teljes	147	197	ház	szarvasmarha	*metatarsus*	*diaph.*	–	95,5	–	–	7.2009.3152.
csontár	teljes	152	212	árok	ló	*metatarsus IV. dext.*	–	–	106	28	19,5	7.2009.3154
csontár	teljes	152	286–288	árok	kutya	*ulna sin.*	–	–	131	16: –:–	–	–
csontár	teljes	152	420–422	árok	juh	*tibia*	*diaph.*	–	74	–	–	7.2009.3182.
csontár	teljes	152	420–422	árok	juh	*radius*	*diaph.*	–	61	–	–	7.2009.3181.
csontár	teljes	182	239	árok	juh	*tibia*	*diaph.*	–	44,5	–	–	7.2009.3158.
csontár	teljes	222	289	ház	sertés	*fibula*	*dist.*	–	75	–	–	7.2009.3170.
csontár	töredék	233	301	ház	juh	*ulna sin.*	*prox.*	–	75,5	–	–	7.2099.3174.
csontár	teljes	253	338	kút	kutya	*ulna dext.*	–	–	127,5	13:21:17,5*	–	7.2009.3177.
csontár	teljes	263	354	ház	ló	*metatarsus IV. dext.*	–	–	96	–	–	2011.5.122.
csontár (bogozó)	teljes	300	428	sír	gímszarvas	*agancs*	*ágvég*	pontkörösen díszített	122* (128)	–	–	–
„csontkorcsolya”	töredék	27	42	gödör	ló	*metacarpus sin.*	*dist.*	–	93*	–:–:42	–	–
„csontkorcsolya”	teljes	152	212	árok	ló	*metacarpus sin.*	–	–	197*	41:33: –	–:18*:–	7.2009.3155.
„csontkorcsolya”	töredék	152	286–288	árok	szarvasmarha	*metacarpus*	*dist.*	égett	103*	–	–	7.2009.3173.
„csontkorcsolya”	teljes	152	380	árok	szamár	*metatarsus dext.*	–	–	198	37:20,7: –	–:16,5*:–	7.2009.3165.
„csontkorcsolya”	teljes	171	247	kút	ló	*metatarsus sin.*	–	–	248	–:27,5: –	–:23,5*:–	7.2009.3148.
„csontkorcsolya”	töredék	184	144	árok	ló	*metatarsus*	*dist.*	–	120*	–:32: –	–:25*:–	7.2009.3150.
„csontkorcsolya”	teljes	195	283	gödör	ló	*metatarsus sin.*	–	–	248*	45,5*:38:–	–	7.2009.3161.
„csontkorcsolya”	teljes	195	283	gödör	szarvasmarha	*radius dext.*	–	–	239	–:33,5:–	–	7.2009.3162.
„csontkorcsolya”	teljes	261/262	352/353	kút	szarvasmarha	*metatarsus sin.*	–	–	181	–:23: –	–:19*:–	7.2009.3178.
„csontkorcsolya”	teljes	M=0305	–	–	ló	*metatarsus dext.*	–	–	266,5*	50:33: –	30*:25*:–	2011.5.165.
csonttű	teljes	293	412	ház	kutya	*fibula*	*dist.*	fúrt, lyuk átm.: 2 mm	53,5	–	–	7.2009.3179.

eszköztípus	*eszköz álla-pota*	*obj. száma*	*strat. szám*	*obj. típus*	*faj*	*csont*	*rész*	*megjegyzés*	*méretek (cm)*			*leltári szám (MNM)*
									hossz	*szélesség*	*mélység*	
tűtartó	teljes	149	200	ház	juh	*tibia*	*diaph.*	–	57	13,5	14	7.2009.3153.
tűtartó	teljes	151	210	ház	madár	*ulna*	*dist.*	–	38	16	22,5	2011.5.137.
tűtartó	teljes	152	377–380	árok	juh	*tibia*	*dist.*	–	41	–:15: –	–:12,5: –	7.2009.3164.
tűtartó	teljes	233	301	ház	juh	*tibia*	*diaph.*	–	36	14,5	–	7.2009.3175.
botvég	teljes	41	25	ház	szarvasmarha	*femur*	*caput*	fúrt, lyuk átm.: 11,5 mm		35:33	–	2011.5.131.
egyéb	töredék	136	168	ház	ló	*radius sin.*	*dist.*		59*	–	–	7.2009.3144.
egyéb	töredék	138	173	kút	juh	*tibia*	*dist.*	fúrt, lyuk átm.: 4 mm	53	–:15: –	–:12: –	7.2009.3149.
egyéb	töredék	152	286–288	árok	szarvasmarha	*pelvis*	*ilium*	–			–	7.2009.3171.
egyéb	teljes	152	420	árok	sertés	*meta-podium*	–	fúrt, lyuk átm.: 3,5 mm	54,5	–:11: –	–:7:–	7.2009.3180.
amulett	törött	165	236	sír	kutya	*fog*	–	gyökere fúrt, lyuk átm.: 2 mm	–	–	–	2011.5.396.
egyéb	teljes	165	236	sír	gímszarvas	*agancs*	*szár*	–	–	25:25:00	–	2011.5.394.
csontcsat	törött	165	236	sír	gímszarvas	*agancs*	*szár*	–	–	16:22,5	–	2011.5.398.
egyéb	töredék	171	247	kút	szarvasmarha	*tibia*	*diaph.*	–	113	–	–	7.2009.3156.
egyéb	teljes	195	283	gödör	ló	*metacarpus sin.*	–	–	212	–:30,5: –	–:22:–	7.2009.3160.
egyéb	töredék	243	326	ház	szamár	*tibia dext.*	*dist.*	belseje fúrt, lyuk átm.: 15 mm	102	–	–	7.2009.3176.

HÁZITYÚK ÉTEL- ÉS ÁLLATÁLDOZAT MARADVÁNYOK VÁC-KAVICSBÁNYA AVAR KORI TEMETŐJÉBEN

*VÖRÖS István**

Vác déli határában emelkedő kavicsteraszon, a Kisréti dűlőn, a Gombás patak bal partján, a váci Betonelemgyártó Vállalat korábbi kavicsbányájában — 1958–1959 és 1969–1975 között 515 avar kori sírt tártak fel (Tettamanti 2000).[1] A 7–8. századra keltezhető temetőben az ásatási dokumentáció szerint 214 sírban (41,5%) volt állatcsont-maradvány és 117 sírban (22,7%) tojáslelet. A 214 sírból összesen 348 állat (egyed) maradványa került elő, ezek közül ma csak 185 sír leletanyaga tanulmányozható, 29 sír lelete megsemmisült, illetve elveszett.

A vác-kavicsbányai avar kori temetőben 4 házi emlősállat: szarvasmarha (*Bos taurus* L.), juh (*Ovis aries* L.), sertés *(Sus domestica* Erxl.*)* és a ló (*Equus caballus* L.)*;* két baromfi: házityúk (*Gallus domesticus* L.) és a házilúd (*Anser domesticus* L.), valamint mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pall.) és egy kígyó *(Ophidia indet)* maradványai kerültek elő *(1. táblázat).*

Jelen tanulmányban a házityúk maradványok archaeozoológiai vizsgálata található. A Magyarországon honos baromfifajták egyik faja a házityúk, amelynek több magyar fajtája ismert; ezek a magyar parlagi tyúk, a fehér, a sárga, a kendermagos és a fogolyszínű magyar tyúk. A 16–17. századi magyar nyelvű szakácskönyvekben a házityúkból készült ételek egyszerűen tyúk, kappan, tyúkfi/tikfi (fiatal tyúk) néven szerepelnek. Majd először csak az utóbbiakat, később már az idősebb állatokat is csirke néven említik. A magyar nyelv sajátossága szerint a házityúk faj általános neve a *tyúk*, de a nőnemű *tojót* is tyúk szóval jelöli (a latin *gallus* – kakas, a *gallina* – tyúk, a *pullus* – jelentése csirke).

AZ ELHUNYTAK ÁLLATFAJ-KÖTŐDÉSE

A váci avar kori temető 214 sírjában volt állatcsont maradvány, mely közül 153 sírban (71,5%) felnőtt, 56 sírban (26,2%) gyermek és 5 sírban (2,3%) ismeretlen életkorú és nemű csontváz nyugodott. A felnőtt sírok 34%-a férfi sír (52), 54,24%-a női sír (83) és 11,76%-a ismeretlen nemű (18).

Az állatfajok közül — mind a sírok számát, mind az egyedszámot figyelembe véve — leggyakoribb a házityúk (59,3%), ezt sorrendben a szarvasmarha (25,2%), a juh (7,7%) és a sertés (3,5%) gyakorisága követi. A ló, a házilúd, a mezei nyúl és a kígyó előfordulása 1,5% alatt található *(1. táblázat).*

A váci temető 214 állatmellékletes sírja közül 123 sírban (61,6%) csak egy-egy állatfaj, 82 sírban (38,34%) pedig több állatfaj maradványa együtt fordult elő. Az egy állatfajjal rendelkező sírok 75%-ban (99) házityúk, 9%-ban (12) szarvasmarha és 7,5%-ban (10) juh csontmaradványai voltak. A több állatfajt tartalmazó sírok közül 72 sírban 2 állatfaj, 9 sírban 3 állatfaj, és egy sírban (335. sír) 5 állatfaj maradványa került elő.

Az állatcsontot is tartalmazó 153 felnőtt sírban a házityúk gyakorisága 85,6% (131), a szarvasmarháé 39,8% (61), a juhé 10,4% (16) és a sertésé 5,8% (9). Hasonló fajgyakoriság figyelhető meg a gyermeksírokban is. A női sírokban mind az előfordulás (sírok száma), mind az egyed és az állatmaradványok abszolút számát tekintve leggyakoribb fajok a házityúk, a szarvasmarha és a sertés voltak. A juh esetszáma — az állatmaradványok számát tekintve nem, de a sírok száma és az egyedszám tekintetében — a két nemnél és a gyermekeknél közel azonos volt.

A temetési rítusban szereplő állatok kombinációja, más szóval az elhunytak állatfajokhoz „kötődése" (faj-affinitása; lásd Vörös 1991, 91) érdekesen alakul: a sertés kilencszer, a szarvasmarha közel hatszor, a juh másfélszer gyakrabban található egyéb állatfajjal, mint önállóan. A házityúk esetében kb. 10%-al magasabb az önálló előfordulás. Az állatfajok elhunytak neme szerinti megoszlását a *2. táblázat* tartalmazza.

* Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. voros.mnm@hnm.hu

[1] A temetőfeltárás történetének és leletanyagának monografikus feldolgozását Tettamanti Sarolta végezte el. Ehhez készült el *A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata* c. kézirat (2000), ami akkor nem jelenhetett meg és kimaradt a Monumenta Avarorum Archaeologica 4 (2000) kötetéből. Jelen tanulmány a kézirat egyes részeit tartalmazza.

HÁZITYÚK MARADVÁNYOK

A sírok 34,8%-ban (179) volt házityúk csontmaradványa, amelyből ma már csak 156 sírból származó, 193 egyed maradványa tanulmányozható *(1. táblázat).* A sírok döntő többségében, 124 sírban (79,4%) egy-egy (összesen 124), 28 sírban (18%) két-két (összesen 56), 3 sírban (2%) három-három (összesen 9) és 1 sírban (0,6 %) négy egyed maradványa volt.

Teljes csontvázak megléte esetében az anyagban 193 db páratlan és 386 páros csontnak kellene lennie. Az egyes csontok előfordulása (darab – %), illetve a belőlük számított különböző egyedszámok és százalékok is jól mutatják, hogy a házityúk testrészek jelentősen eltérő gyakorisággal (a darabszám szélső értékei 8,8–57,7%, az egyedszám szélső értékei 8,8–72,5%) kerültek a sírokba *(3. táblázat).* A legnagyobb darabszámmal előforduló *femur* (223 db) 140 egyednél (83 egyednél páros és 57 egyednél páratlan) volt meg, ami 57,7%-os csontgyakoriságnak felel meg.

A sírokban előforduló csontok megoszlása: 50–60% – *coracoideum, humerus, femur, tibiotarsus*; 40–50 % – *sternum, scapula, ulna*; 20–40% – *clavicula, radius, carpometacarpus (cmc.), lumbosacrale, pelvis, tarsometatarsus (tmt.).*

A házityúk maradványok között az eltérő hasznosítás következtében — eltérő volt a feldarabolás módja aszerint, hogy ételadományként, vagy áldozat céljából kerültek a sírba — a fej, a törzs és a végtagok csontjainak megközelítőleg teljes vagy hiányos sorozatai fordulnak elő. Teljes (hiánytalan csontú) csontvázak ritkán találhatók a sírokban.

A sírokban előforduló házityúk maradványokat konvencionálisan három nagy csoportba sorolhatjuk:

1. teljes csontváz: fej (koponya, állkapocs)+törzs *(vrtebra, costa, lumbosacrale, sternum)*+végtagok (mellső végtag – szárny *(coracoideum, scapula, clavicula, humerus, radius, ulna, cmc., phalangis)* és hátulsó végtag – láb *(pelvis, femur, tibiotarsus, fibula, tmt., phalangis),*
2. részleges csontváz: törzs+mellső (szárny) és/vagy hátulsó (láb) végtag,
3. sontváz-régió (csak végtagok): mellső (szárny) és/vagy hátulsó (láb) végtag.

A 2. típusból a fej, a 3. típusból a fej+törzs csontjai hiányoznak. A váci avar kori temető 156 házityúkos sírjában a három testrégió-típus megoszlása a következő: teljes csontváz 17 egyed (8,8%), részleges csontváz 100 egyed (51,8%) és csontváz-régió 76 egyed (39,4%).

A végtagok esetében előfordul, hogy vagy csak a mellső szárny vagy csak a hátulsó láb csontmaradványai kerülnek elő, illetve, hogy ezek párban (kétoldali – *sin.* és *dext.*) vagy páratlanul (egyoldali – *sin.* vagy *dext.*) találhatóak. A házityúkok közül 146 egyednek (75,6%) volt kétoldali (páros, vagy kevert ellentétes oldali) és 43 egyednek (22,2%) azonos egyoldali (vagy csak a bal, vagy csak a jobb) végtagcsont maradványa.

Feltűnően sok szárnyat és lábat csonkoltak. A szárnyvég *(cmc.)* 109 egyednél (56,5%), a lábvég *(tmt.)* 120 egyednél (62,2%) hiányzik *(4. táblázat).* A levágott szárnynak csak a vége *(cmc.)* 4 sírban (önállóan – 298. sír, + *coracoideum* 312., 355. sír, + *vert./costa* 320. sír), levágott lábvég *(tmt.)* 7 sírban volt (239., 347., 349., 357., 389., 473., 485. sír). Csak vállöv, illetve *pelvis* maradványa 3 sírból került elő (137., 184., 196. sír).

A HÁZITYÚKOK RÖVID ZOOLÓGIAI JELLEMZÉSE

A végtagcsont *epiphysis*ek elcsontosodási mértékéből, a csontok hosszúság méreteiből az egyedek relatív életkora határozható meg, a csontmaradványok metrikus adataiból és a *tmt*-ok nemi dimorfizmusából pedig a házityúk egyedek neme valószínűsíthető. Az ivarok közötti nemi dimorfizmus a csontméretekben is jól tükröződik *(5. táblázat).*

E két fontos paraméternek, a házityúk nemének és életkorának meghatározását megkönnyíti a nagy számban előforduló (17 „teljes" és 97 részleges) csontvázak végtagcsontjainak csontvázon belüli és a csontvázak közötti összehasonlítása. Megnehezíti viszont az a körülmény, hogy nem áll rendelkezésre „parlagi tyúk" csontváza, illetve különböző életkorú egyedek csontsorozata. Továbbá a házityúkok hát- és fejboltozat magasságai sem ismertek.

A napos csibe *(neonatus)* és a hetes csibe *(infantilis)* csontjai jól elkülöníthetők. A növendék *(juvenilis)* állatok csontméretei megközelítik, vagy elérik a kifejlettekét, de az *epiphysis*ek még porcosak. A *subadultus* korcsoportba azok az egyedek tartoznak, amelyeknél a *proximalis epiphysis* csontosodása még nem fejeződött be (2 egyed: 333. és 338. sír). Ha ugyanezen jelenség jelentős méretbeli eltéréssel is párosult (pl. rövid *tibiotarsus, tmt*), akkor külön egyednek tekintettem (4 egyed: 117., 153., 349., 389. sír). A házityúk lábcsontjainak elcsontosodása kb. 3,5–4 hónapos korban fejeződik be (Peters 1998, 226).

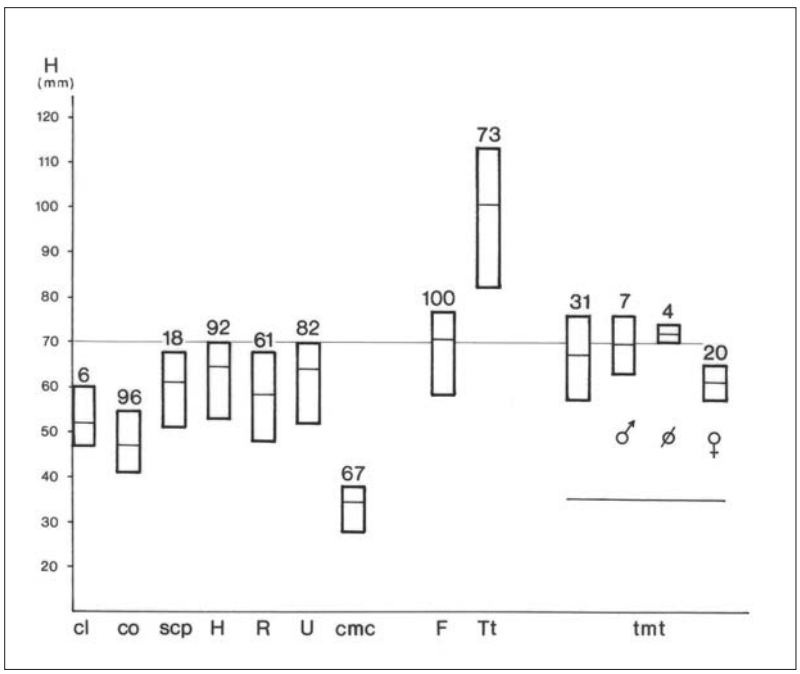
Két kakas csontján volt megfigyelhető patologikus változás. Egy *ulna diaphysis* közepén *periostitis* alakult ki (153.1 sír) és egy bal oldali *femur diaphysise* frakturált (316. sír). Ez utóbbi törésfelületei nem

csontosodtak össze, és egy álizület *(pseudoarthrosis)* alakult ki. A csontvelőüregek zártak, a *diaphysis* alsó részén mogyorónyi nagyságú csonthólyag (duzzanat) keletkezett. Az izommal jól borított *femur* törése ritkán fordul elő.

Az állatok nemek szerinti megoszlása: 99 tyúk/tojó, 33 kakas és 7 kappan. A nemek aránya: tojó – kakas 3:1. Az ismeretlen, nem meghatározható nemű egyedek száma 54, amelyek 83,3%-a (45 egyed) *neo-juvenilis* életkorú állat *(6. táblázat).*

A váci avar temetőből származó állatcsontleletek alapján a házityúk-állomány egységesnek mondható. A vállöv csontjai rövidek, a szárnycsontok hosszúság méretei 70 mm alatt vannak, a *femur* és a *tmt*. hossza nem éri el a 80 mm-t. A *tibiotarsus* 83–113 mm-es hosszúságával nagyobb szórást mutat, de a *femur* méretéhez képest nem túlságosan megnyúlt, vele harmonikusnak mondható *(1. kép).* A tenyésztés előre haladtával a *tibiotarsus* hossza jelentősen megnő.

A váci avar kori házityúk-állományban azonban mind a tojók, mind a kakasok között az átlagosnál kisebb és az átlagosnál nagyobb testű egyedek is előfordulnak. Kisebb testű házityúkok *(2. kép 1)*: tojók – 14 egyed (99., 121., 173., 177., 182., 214., 216.1, 240.1, 270., 349., 384., 501. sír), kakasok – 4 egyed (153.1, 238., 355., 509. sír). Nagyobb testű házityúkok *(2. kép 2)*: tojók – 8 egyed (84., 148., 240., 345., 396., 486., 507., 511. sír), kakasok – 3 egyed (312., 363., 482. sír).

1. kép. Vác-Kavicsbánya. Házityúk csontok hosszúságának mérettartományai (mm)

Fig. 1. Vác-Kavicsbánya. Size ranges of the bone lengths of domestic chicken *(cl – clavicula, co – coracoideum, scp – scapula, H – humerus, R – radius, U – ulna, cmc – carpometacarpus, F – femur, Tt – tibiotarsus, tmt – tarsometatarsus)*

A kisebb testű tojók közül 3 egyednél a *coracoideum* (h.: 44–46 mm), 1 egyednél pedig a *tmt*. (h.: 65 mm) hosszú. A kisebb testű kakasoknál feltűnő a sarkantyúk *(mt_1)* nagy mérete (h.: 12–16 mm).

A házityúkok — csontvázában kimutatható — fajta javulása, a testméret növekedése a csontok méretváltozásán jól nyomon követhető. A szárnyban a *radius/ulna*, a lábban a *tibiotarsus* azok a csontok, amelyek a többiekhez viszonyítva gyorsabban reagálnak a változásra és hamarabb megnyúlnak. A méretváltozás szórása, méret-limitje a váci avar kori házityúkok esetében a *radius*nál 20 mm, az *ulna*nál 18 mm, a *femur*nál és a *tmt*-nél 19-19 mm, a *tibiotarsus*nál pedig 30 mm *(5. táblázat).*

Az avar korból ismert házityúkok az ősi (nem nemesített), ún. primitív parlagi tyúk törpe fajtájához tartoztak. Általános jellemzésüket Bökönyi Sándor találóan adta meg: *„csőre rövid, feje kicsi, mellkasa keskeny, szárnyai jól fejlettek, hosszúak; lábai viszonylag rövidek. 1–1,5 kg (az eredeti kéziratban 1–1,2 kg) súlyú állatok voltak”* (Bökönyi 1955, 214). Az ősi törpe parlagi tyúk törzsállományból lokálisan eltérő testarányú tájfajták, illetve a tenyésztés fokától függően nagyobb testű (hosszabb csontozatú) állományok alakul-

tak ki. Nem zárva ki természetesen az import fajták állományjavító szerepét sem.

Az avar kori törpe parlagi tyúkok jellemzésére elmondható, hogy gyors fejlődésű, kis testalkatú, edzett, szélsőséges klimatikus hatásokat jól tűrő fajta lehetett. A feje kicsi, csőre rövid, törzse hosszú-alacsony és keskeny. A vékony csontozatú szárny és a láb rövid. A mai parlagi tyúkoktól kb. 1/3-dal kisebb, a népvándorlás kori fajta testsúlya 80–120 dkg lehetett.

Az avar kori ősi törpe parlagi tyúk testarányaiban a közelmúltbeli és a mai erdélyi kopasznyakú tyúkhoz hasonlíthatott, természetesen az egész testfelületet toll borította *(2. kép 3)*. Ezen tyúkok hasznosítása vegyes volt: tojás és hízlalás. A tyúk elsődleges hasznosítása a tojás. A kotlás az állomány fenntartását, az „önhízlalása" a baromfihús termelését biztosította. A húshasznosításban a tyúkok kímélését jelzi a — levágott — kakasok viszonylag nagy száma, illetve a jobban hízó kappanok megjelenése.

A váci avar kori temető belső időrendjének szórványos ismerete nem teszi lehetővé, hogy a házityúk állományban mutatkozó fajtaváltozást kronológiailag értelmezzük. Az mondható csak el, hogy a kisebb testű egyedek a közép és a késő, a nagyobb testű egyedek a késő avar korra datálható sírokból ismertek. Jól korrelál ez azzal a megfigyeléssel, amely szerint a temető házityúk állománya a szlovákiai 7–8. századi házityúk állományokkal mutat nagy hasonlóságot. Mindkét helyen előfordulnak a kisebb testű egyedek. Szlovákiában a vácinál rövidebb szárnyú és lábú egyedek is megtalálhatók, ezért az egyes csontok méretátlagai alacsonyabbak a váciakénál (Ambros 1970). A nagyobb testű házityúkok viszont a 9. századra keltezhető halimbai (Vörös 1999) és sopronkőhidai (Bökönyi 1973) temetők sírjaiban találhatók, ahol már a kisebb testű egyedek hiányoznak.

A tyúkok kis testméretéhez viszonyítva a tojások feltűnően nagyok. A váci avar kori temető házityúkjai kis testméretűek voltak. Hasonló méretű házityúkok ismertek Gyenesdiás (Matolcsi 1968, 119–121), Sopronkőhida (Bökönyi 1973, 123–129), Halimba (Vörös 1999, 54) és Szlovákia avar kori temetőiből (Ambros 1970, Tabl. 1.) is.

HÁZITYÚK ÉTELADOMÁNYOK

A váci avar kori temetőben az ételadomány fajtája mind a három gazdasági haszonállat (szarvasmarha, juh és sertés), valamint a mezei nyúl esetében egységes volt, ezek a gerinc/oldalas, illetve a lapocka és combrészek.

141 sírban 169 egyed maradványa tekinthető ételadománynak: 97 részleges csontváz, 69 csontváz-régió (szárny és/vagy láb) és 3 törzs csontlelete *(7. táblázat)*. 109 sírban egy házityúkból származó, 32 sírban több egyedből származó étel maradványa volt. Ez utóbbiak közül 28 sírban 2, 3 sírban 3, 2 sírban 4 — különböző egyedtől származó — ételadomány volt elhelyezve. A felhasznált házityúkok közül — a meghatározható nemek alapján — 88 egyed tyúk/tojó, 27 egyed kakas és 5 egyed kappan volt. 117 egyed kifejlett és 52 egyed fiatal életkorú.

A zooarchaeológia csak a „csontos" húsételeket tudja valószínűsíteni. A sírokban talált csontok alapján a csirkéből készült ételek (testrészek) pontosan rekonstruálhatók. A törzs, a szárny és láb csontjainak a meglétéből vagy a hiányából nemcsak az étel fajtájára lehet következtetni, hanem arra is, hogy azokból mi került a sírokba.

TESTRÉSZ-RÉGIÓK — „ÉTELTÍPUSOK"

„Egész csirke"

Valójában fej és nyak nélküli részleges csontváznak tekinthető: 91 sírban 97 egyed (64 sírban önállóan és 27 sírban 33 egyed fordult elő).

A csirke 48 esetben volt egyben. A csirke bontási módszerébe ad betekintést az a megfigyelés, amely szerint a törzset *(3. kép 4)* oldalt, a bordák átvágásával két részre, a hátra és a mellre választották ketté *(3. kép 4a)*. A sírokban 36 csirkének csak a melle (32 esetben a vállöv hollócsőrcsonttal *[coracoideuma]* együtt), 13 csirkének pedig csak a háta volt meg. A csirkehát csontjai közül a medence *(pelvis)* és az összecsontosodott hát/ágyékcsigolyák 59 esetben voltak megtalálhatók. Ez utóbbiak közül 5 hátcsigolya és 35 ágyékcsigolya külön-külön, 24 esetben együtt fordultak elő.

A sírokba helyezett „egész csirkék" közül 81 egyednek volt meg a húsos szárnya *(hum.)* és 45 egyednek a farhát+comb *(fem.)* testrésze. A vállövet alkotó csontok közül mind a három kulcscsont *(clavicula)*+hollócsőrcsont *(coracoideum)*+lapocka *(scapula)* 41 egyednél, a *clavicula+coracoideum* 5 egyednél, a *coracoideum+scapula* 28 egyednél volt együtt megtalálható. A 28 többnyire *infantilis–juvenilis* életkorú csirkénél úgy távolították el a kétoldali medencét *(pevis)*, hogy az ágyék-keresztcsont *(lumbosacrale)* és a comb *(fem.)* megmaradt. A csirkék bontásakor 68 hátrészben maradt hátcsigolya és/vagy bordatöredék.

Szárny és/vagy láb (= csontváz-régió)

48 sírban 69 egyedhez (43 sírban önállóan és 5 sírban 26 egyed) tartozó csontváz-régió került elő.

Szárny *(3. kép 2)* 16 db: 7 sírban önállóan, 6 sírban 9 db (+egyéb csirkeétel). A húsos szárnyrész *(hum.)* 5 esetben, a vállöv *(coracoideum, coracoideum+scapula)*, alsó szárny *(rad./ulna)*, illetve a szárnyvég *(cmc.)* 22 esetben került elő.

Szárny és/vagy láb *(3. kép 2–3)* 32 db: 22 sírban önállóan, 8 sírban 10 db (+egyéb csirkeétel). A szárnynak húsos része *(hum.)* 25 esetben volt meg. A vállöv csontjai 9 esetben hiányoztak. Csak *coracoideum* 9 esetben, *coracoideum+scapula* 7 szárnyban volt megtalálható. A vállöv, alsó szárny, illetve a szárnyvég 7 szárnyban volt meg.

A törzsről levágott lábak közül csak 6 db volt teljes (comb (femur)+szár (tibiotasus)+lábvég (tmt.); 7 esetben csak comb *(fem.)*, 14 esetben comb+szár *(fem+tibiot.)*, 4 esetben csak szár *(tibiot.)* és egynél pedig csak a lábvég *(tmt.)* került elő.

Láb *(3. kép 3)* 21 db: 14 sírban önállóan, 7 sírban 7 db. Csak 2 láb volt teljes, a többi hiányos: 7 esetben comb+szár *(fem.+tibiot.)*, 5 esetben comb *(fem.)*, 3 esetben szár *(tibiot.)*, és 4 esetben szár-lábvég *(tibiot.+tmt.)*.

Törzs-rész

Egy kulcscsont *(clavicula)* (137.2 sír) talán a szín mellhús, a két fél medence *(pelvis)* (184. és 196. sír) hosszában hasított hátrész maradványa lehet.

Az „egész csirke” előfordulása a nőknél több mint kétszer gyakoribb (48,45%), mint a férfiaknál (22,6%). A szárny és/vagy a láb a két nemnél közel azonos (28,9–26,3%) arányban fordul elő, a gyermekeknél számuk magasabb (36,8%).

A csirkeételek elkészítéséről keveset tudunk. A házityúk testének bontását, darabolását a csontos váza és a testfelépítése egyértelműen meghatározza. A felhasználás céljától függően, hogy tudni illik „fő étel” vagy „kiegészítő” ételalapanyag készül-e belőle, különböző módon bontják, darabolják a tyúkokat.

A Kr. u. 1–2. századból fennmaradt római Apicius szakácskönyve tanúsága szerint a baromfiakat az ókortól napjainkig azonos módon bontották szét. Apicius leírásában a csirke bontását a nyakánál *„pullum aperies a cervice”* (ApLib.VI, IX.14.), vagy a faránál *„pullum aperies a navi”* (ApLib.VI, IX.2., IX.5.) kell elkezdeni. A töltéshez való egész csirkét pedig a mellénél kell kicsontozni *„aperies illum a pectore”* (ApLib. V, IV.6., LIB.VI, IX.15.). A mai főzési gyakorlattól szokatlan módon, az ókorban a kiszedett csirkecsontokat, különösen a hízott kappanok csontjait önmagában vagy hússal együtt megfőzték.

Az avar kori sírokban nem, a római és az Árpád-kori leletanyagban „főzött csirkecsontok” előfordulnak.

Az egyes csontok hiánya (pl. a lovak, vagy a nyúzott báránybőrök esetében) egyértelműen a sírok bolygatásával, kirablásával függ össze. A csirkemaradványoknál sem zárható ki a sírrablás megsemmisítő hatása. Azonban a bolygatatlan sírokban talált, illetve a bolygatott, de a sír alsó felében *in situ* megmaradt, hiányos csirkemaradványok jól mutatják az ételadomány típusok általános előfordulását.

Abból a tényből, hogy mind az „egész” vagy az oldalt félbevágott csirkék, mind a szárnyak és a lábak túlnyomó többségénél a csontos váz hiányos — azaz egyes részei (csontjai) hiányoznak — arra lehet következtetni, hogy a csirke ételek nem elsődlegesen az elhunytnak szánt ételadományok. Ezek nagy valószínűséggel a halotti torhoz tartozó ételek voltak. Hasonló értelmezésre jutott Szabó János Győző is (Szabó 1981, 67). Érintetlen készételek — a szarvasmarha/juh/sertés/ló lapocka és combjai kivételével — ritkán kerültek a sírokba.

HÁZITYÚK ÁLDOZATI ADOMÁNYOK

A temetőben 17 sírban volt házityúk teljes csontváza (93., 139., 148., 153.1, 159., 161., 203.1, 215., 261., 312.1, 316., 327., 335., 345., 348., 482.2, 486.1 sír), 12 sírban önállóan, 5 sírban egyéb csirkerésszel. 9 tyúk/tojó, 5 kakas, 1 kappan és 2 egyed neme nem volt meghatározható. Az étkezési „egész csirkétől” megkülönbözteti a fej (koponya és/vagy állkapocs) megléte, valamint a mell és a kar, illetve a comb+szár együttes előfordulása *(2. kép 1)*. Úgy tűnik, hogy a szárny és a láb csonkolásán kívül a csontos hátat 11 esetben feltörték, és a csontokat részben vagy egészben eltávolították. Az „idézőjel” használata indokolt, mert a 312. sír kivételével az összes többi esetben valójában hiányosak a vázak: összecsontosodott hátcsigolya és lábvég 10-10 egyednél; a kulcscsont (vagy villacsont), medence és a szárnyvég 6-6 egyednél; csigolyák 2 egyednél, és az összecsontosodott ágyék-keresztcsont egy egyednél hiányzott *(3. kép 5)*. A „teljes csirke” 7 férfi és 5-5 női és gyermek sírban fordult elő. Nem tudható, hogy a „teljes” tyúkok tollasan, vagy „elkészítve” kerültek-e a sírokba. Az ép koponyák tanúsága szerint az állatokat nyak-átvágással vagy fojtással ölték meg. Az utóbbi esetben a vér a testben maradt.

A népvándorlás kori temetési szertartásban a „teljes (egész) házityúk” — a sokrétű funkciója közül — óvó-védő szerepet tölthetett be (Bökönyi 1973, 119; Szabó 1981,65).

ISMERETLEN RENDELTETÉSŰ HÁZITYÚK-MARADVÁNYOK

Hét házityúkmaradvány esetében a sírbeli rendeltetése nem határozható meg. A lábról eltávolított, húst nem tartalmazó lábvég *(tmt.)* 3 sírban önállóan, 4 sírban egyéb csirkeétellel együtt került elő. Két egyed kivételével *infantilis–juvenilis* életkorú állatok maradványairól van szó. 2 férfi (239.1, 473. sír), 2 női (349.2, 485. sír) és 3 gyermeksírból (347.2, 357., 389.2 sír) származik. A csontokon főzésre, sütésre utaló elváltozások nem észlelhetők.

A 347. gyermeksírba ősz végi–téli időszakban egy kifejlett kakas és egy *infantilis* életkorú csirke csontmaradványa került. Az avar korban a házityúkokat nemcsak a bő tojáshozam, hanem a jó kotlási hajlam is jellemezte. Ezt kihasználva a szaporulat növelése érdekében évente többször keltettek ki tojásokat. Akár az elhúzódó tavaszi, akár az év későbbi kotlási időszakát használták is ki, a kotlós etetése, de egyáltalán a baromfiak tartása gondoskodást, védelmet, a mi éghajlati körülményeink alatt építményi hátteret feltételez.

A solymári késő avar kori temetőben nyári és téli időszakból származó tojásokat találtak. A tojáshéjak vastagsága az említett két időszakban eltérő volt (Takács 1994, 155).

TYÚKTOJÁSOK – TOJÁSHÉJAK

116 sírban (22,5%) min. 204 db tyúktojás volt elhelyezve. A tyúktojás 49 sírban önállóan, 61 sírban házityúkkal (egy sírban még ezen kívül ló, 26 sírban pedig szarvasmarha/juh/sertés volt). 5 sírban szarvasmarha és egy sírban ló maradványaival együtt kerültek elő. Az egyetlen *in situ* lemért tojás magassága 50 mm (47. női sír).

A törpe parlagi tyúkok testméretéhez képest a tojások relatíve nagyok. A tojások magasság–szélesség (átmérő) ismert méretei: Vác 50x-mm (47. sír), Gyenesdiás 50×28 mm (3. sír), Tiszalök-Rázom 53×38 mm (29. ház, Árpád-kor). A gyenesdiási tojás súlya 38–40 gr-ra volt becsülhető (Matolcsi 1968, 121).

A tojások elhunytak neme szerinti megoszlása a következő: 45 (38,8%) gyermeksír, 39 (33,6%) női sír, 20 (17,3%) férfi sír és 12 sír (10,3%) esetében a halott neme nem volt meghatározható.

A gyermek és a női sírokba a tyúktojásokat határozott rend alapján helyezték el. A tojások, tojáshéjak óvó-védő, bajelhárító szerepével (Dörfler 1895, 205) lehet analóg az a népvándorlás kori–kora középkori temetési szokás, amikor az elhunytra vagy az elhunyt mellé tojást/tojásokat raktak, vagy tojáshéjakat szórtak (Vörös 1995).

A DUNAKANYAR KÉSŐ AVAR KORI TEMETŐINEK RÖVID ZOOARCHAEOLÓGIAI ÁTTEKINTÉSE

A Dunakanyar késő avar kori központja, a Duna fő átkelő helye — a földrajzi helyzetéből adódóan is — a mai Vác déli része volt.

Vác-Kavicsbányától északra, a Duna bal partján helyezkedik el a magas teraszon nyitott Vác-Alsó-Csipkés dűlő[2] avar kori temető, amelynek állatcsontanyaga még nem közölt.

A Verőce-Fehérhegy oldalán[3] előkerült 7 avar kori sír közül a 4. sírban két házityúk-egyed maradványa került elő.

Az Ipoly torkolatánál, Szob-Homok dűlő[4] (Kovrig 1975), a Duna-kanyar nyugati kapujánál Párkány/Štúrovo (Sl) (Točik 1968; Ambros 1984, 68–74) avar kori temetők állatcsont maradványai tanulmányozhatók.

A Duna jobb oldali, keskeny partszegélyén, Pilismarót két avar kori temetőjének, Basaharcnak (Fettich 1965)[5] és Öregek dűlőnek (Szabó 1975), valamint a lejjebb, a Visegrád-Dióson feltárt magányos férfisírnak az állatcsontleletei állnak rendelkezésünkre (Vörös 1999a).

A felsorolt avar kori temetőkben az állatcsont-leletes sírok száma — Pilismarót-Öregek dűlő 22,5%-a kivételével — közepesnek mondható: Vácon 41,5%, Pilismarót-Basaharcon 41,4%, Szobon 31,4%, és Párkányban 37,5%.

[2] MRT/9 31/43 Rövid jelentést lásd Simon 1997, 78.
[3] MRT/9 20/8.
[4] MRT/9 26/30.
[5] MNM Archaeozoológiai Gyűjtemény ltsz: 70.3.1–611.

A Duna-kanyar bal oldalán az állatcsontos sírokban abszolút domináns a házityúk: Vácon 83,6%, Szobon 76,7% és Párkányban 84,7%. Második helyen a szarvasmarha található: Vácon 37,8%, Szobon 30,2%; illetve a juh Párkányban 13,4%. A juh Vácon 11,2% és a szarvasmarha Párkányban 9,5%. A sertés a legkisebb arányban van jelen: Vácon 4,6% és Párkányban 3,8% *(10. táblázat).*

A Duna-kanyar jobb oldalán, Pilismaróton a házityúk – szarvasmarha gyakorisági aránya az előzőektől eltér. Az Öregek-dűlőn 42,1%–36,8%, Basaharcon ellenkezőleg, 52%– 62,0%. Ha kis mértékben is, de a szarvasmarha megelőzi a házityúkot. Majd ezt követi a juh 6,7%-os előfordulása. Sertés mindkét temetőben csak 3-3 sírban volt.

Visegrád-Dióson a fával bélelt kamrasír keleti harmadában egy borjú nyúzott bőre, egy szarvasmarha lapocka-része, két kutya és egy kakas csontmaradványa, illetve tojáshéjak voltak (Vörös 1999a).

Az előzőekben a gazdasági haszonállatok előfordulási gyakoriságát tekintettem át, ami természetesen *a priori* az adott közösség temetési szertartásában. Nem jelzi azonban, hogy az áldozati állatok melyik „funkciója" milyen formában került alkalmazásra a ceremónia során.

Lovassír Vácon 4, Szobon 3, Párkányban 10, Pilismarót-Basaharcon és Öregek dűlőben 1-1 volt. Basaharc 21. férfi sírjából lófog amulett került elő.

A vadászott állatok közül gímszarvas attributuma Pilismarót-Basaharc 78. férfi sírjából, őz(?) maradványa Pilismarót-Öregek dűlő 144. női sírjából került elő. Vaddisznó agyar a szobi 61. fiatal női sírban volt. Mezei nyúl ételadományként Vác 335. és Pilismarót-Basaharc 163. sírokból származik, csontváza a párkányi 131. lovassírból ismert.

Különös egyedi jelenség Párkány 138. lovassírja, ahol egy ölyvet is elhelyeztek (Ambros 1984, 71). Az ölyv nem vadászmadár.

A temetők belső kronológiájának ismerete nélkül nem tudható, hogy az állatcsont-attributumok megjelenésével az áldozati állatok rítusbeli formájának — „egész állat – nyúzott állatbőr – egyetlen (az állatot „képviselő") csont" fokozatos fejlődést mutató — végalakjával, vagy „csak egy új divat" elterjedésével kell-e számolnunk? Valószínűleg az előbbi történhetett.

A Duna kanyarban, a bal parti avar kori temetők állatfaj-megoszlása és gyakorisága a szlovákiai (Ambros 1984, 1993) és a nógrádi (Szabó 1981, 67), a jobb parti avar kori temetőké pedig a pannoniai avar kori temetőkkel (Bartosiewicz 1993, 126) mutat nagy hasonlóságot, illetve azonosságot.

Az avar kori temetők és a települések állatcsont maradványainak a fajösszetétele azonosnak mondható. Amiben jelentős eltérés tapasztalható, az a fajok gyakoriságában mutatkozik. A közösségekben változó, de általában kisebbségben levő személyek részére a temetés során — szigorú vallási hagyomány és szokás szerint — csak a neki járó állatfaj/állatfajok részei kerülhettek a sírba.

A temetők ételmellékleteinek, állatáldozatainak fajösszetételét az elhunytak differenciált „állatfajkötődése" határozza meg. A fajösszetétel annál homogénebb, minél több azonos faj-affinitású egyén van az adott közösségben. Az állatok mennyiségét (egyedszámát) nem az állomány tényleges fajdominanciája, hanem az eltemetett személyek számától függően leölt állatok száma határozza meg (Vörös 1991, 91).

Az áldozati állatok fajtája/típusa önmagában is kettős információt hordozott: jelezte egyrészt, hogy kinek áldozták, másrészt pedig az elhunyt — közösségen belüli — státuszát jelölte ki. Ennek feltárását — korát messze megelőzően meghaladva — Szabó János Győző kísérelte meg (Szabó 1981).

A 7. század elején Theophylactus Simocatta bizánci történetíró tudósít az altáji türkök vallási szokásairól. A türk kagán Maurikios császárhoz írt levelét idézi: *„a türkök egészen rendkívüli módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet; dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtette [Tengri].*" (Theophyl. Sim. VII.8, 14–15). Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak (Whitby 1986, 191). Nem lehet véletlen, hogy az avarok, akik megtartották altáj-vidéki lélekhiedelmen alapuló hitüket, a temetési szertartásaikon ugyancsak lovat, szarvasmarhát és juhot áldoztak. Sőt a magyar honfoglalók egyes sírjaiban is ugyanezek az állatok maradványai fordulnak elő (Vörös 1991a, 183).

Az avar korszakban az állatáldozatok állatfajai a ló, a szarvasmarha, a juh, a kecske, a sertés, a kutya, a házi és a vízi vadmadarak. A temetési ételadományok állatfajai pedig a szarvasmarha, a juh, a kecske, a sertés, a mezei nyúl és a házi madarak, nagyon ritkán a ló is. Bajelhárító szerepben megjelenő állatfajok a ló, a szarvasmarha, a sertés/vaddisznó és a kutya/farkas fog-amulettek, a mezei nyúl (ritkán kutya) *metapodium*-fűzérek, a szarvasmarha és a juh csonkolt koponyák, a gímszarvas agancsos koponyák, a vadmadár csontok, a házi és vadmadár keltetlen és kiköltött tojások, tojáshéjak.

Az avar birodalomnak a 8–9. századi klimatikus-természetföldrajzi okokkal magyarázott pusztulása az 1990-es években revelációként hatott (Györffy–Zólyomi 1996). A földgolyó három kontinenséről származó klíma-rekonstrukciós adatok tendenciája azonos. A magyarországi 19. századi példák is jól dokumentáltak, valós adatokat tartalmaznak. Ez utóbbiaknak a kora középkorra való aktualizálása azonban hitelteleníti a bizonyításokat. A tanulmány

az avar állatállomány pusztulásának, az „igazi avarok” éhenhalásának nemhogy a bizonyításával, de még a jelzés szintű említésével is adós maradt. Nem véletlenül. Természetesen a késő avar korszakban is lehettek aszályok, járványok, de ezek — a felhozott példák is ezt mutatják — lokálisan jelentkezhettek. A ma rendelkezésünkre álló késő avar kori temetők és településrészek állatcsont anyagai nem mutatnak állatállomány „hiányokat”. Sőt, ebben az időszakban jelentősen megnőtt a temetések során leölt állatok száma. A keleti frank fennhatóságú Zalavár/Mosaburg közel fél évszázados időszakában pedig olyan nagy mennyiségű házi és vadállatot vágtak le, ami egyedülálló nemcsak a Kárpát-medence, de Közép-Európa kora középkori történetében is.

Okunk van feltételezni, hogy a késő avar korszak állatállományának fajösszetétele gazdagabb, tartási technikája fejlettebb volt, mint a 19. századi Hortobágy és Nagykunság — korához képest archaikus — szilaj állattartása.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány illusztrációi Vári Ágnes grafikus (Magyar Nemzeti Múzeum) munkái, melyért fogadja őszinte köszönetemet.

IRODALOM

Források

Marcus Gavius Apicius Decem Libri De Re Coquinaria. — Marcus Gavius Apicuis Tíz könyve a Konyhaművészetről. Szakács Könyv a Római korból. Ford. Hegedűs Zs. – Orlovszky G. Szerk.: Orlovszky G. Budapest 1996.

Ambros 1970: Ambros, C.: K včasnej histórii chovu kury domácej na Slovensku. — Zur Frühgeschichte der Haushuhnhaltung in der Slowakei. *Agrikultúra Zborník Pol'nohospodárskeho Múzea v Nitre* 9 (1970) 7–38.

Ambros 1984: Ambros, C.: Katalog der Tierbeigaben aus den hallstattzeitlichen, latenezeitlichen und frühmittelalterlichen Gräbern in der Slowakei. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica* 3 (1984) 8–85.

Bartosiewicz 1993: Bartosiewicz, L.: Early Medieval Archaeozoology in Eastern Europe. In: *Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung.* Hrsg.: Friesinger, H. – Daim, F.– Kanelutti, E. – Cichocki, O. Archaeologica Austriaca Monographien 2. Wien 1993, 123–131.

Bökönyi 1955: Bökönyi, S.: Examen des os d´animaux découverts au cimetiére avar de Kiskőrös-Városalatt. In: László, Gy.: *Études archéologiques sur l´histoire de la société des Avar.* Archaeologica Hungarica 34. Budapest 1955, 211–216.

Bökönyi 1973: Bökönyi S.: A temető állatcsontanyagának vizsgálata. In: Török Gy.: *Sopronkőhida IX. századi temetője*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973, 117–130.

Dörfler 1895: Dörfler A. F.: Kakas, tyúk és a tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* 6 (1895) 205–213.

Fettich 1965: Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc.* Studia Archaeologica 3. Budapest 1965.

Györffy–Zólyomi 1996: Györffy Gy. – Zólyomi B.: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* 8. Budapest 1996, 899–918.

Kovrig 1975: Kovrig, I.: The Szob Cemetery. In: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar finds in the Hungarian National Museum.: Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary 1.* Budapest 1975, 156–208.

Matolcsi 1968: Matolcsi J.: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. — Überreste von Haustieren aus dem Zeitlater der Awaren in Gyenesdiás. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1967–1968 (1968) 85–124.

MRT/9: Dinnyés I. – Kővári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Pest megye Régészeti Topográfiája. A Szobi és a Váci Járás.* Magyarország Régészeti Topográfiája XIII/2. Budapest 1993.

Peters 1998: Peters, J.: *Römische Tierhaltung und Tierzucht. Eine Synthese aus archäozoologischerUntersuchung und schriftlich-bildlicher Überlieferung.* Passauer Universitatsschriften zur Archaologie 5. Rahden/Westf. 1998.

Simon 1997: Simon L.: Vác-Alsó-Csipkés dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 49 (1997) 78.

Szabó 1975: Szabó, J. Gy.: The Pilismarót Cemetery. In: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary 1.* Budapest 1975, 241–281.

Szabó 1981: Szabó J. Gy.: A Mátra-vidéki avarkori temetők állatcsont leleteinek néhány tanúsága. — Einige Lehren aus den Tierknochen Funde der awarenzeitlichen Gräberfeldern im Mátra-Gebiet. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 65–70.

Takács 1994: Takács, I.: Untersuchung der Tierknochenfunde aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld von Solymár. In: Török, Gy.: *Das awarenzeitlichen Gräberfeld von Solymár.* Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek I. Debrecen–Budapest 1994, 149–176.

Tettamanti 2000: Tettemanti, S.: *Das awarzeitlichen Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya.* Monumenta Avarorum Archaeologica 4. Budapest 2000.

Točik 1968: Točik, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo*. Archaeologica Slovaca Catalogi II. Bratislava 1968.

Vörös 1991: Vörös, I.: Die Tierknochenfunde der Siedlung. In: Bálint, Cs.: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád).* Varia Archaeologica Hungarica. Budapest 1991, 89–96.

Vörös 1991a: Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II. — Dog sacrificies and Burials in Medieval Hungary II. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 179–196.

Vörös 1995: Vörös I.: *A csákberényi kora avar kori temető archaeozoológiai vizsgálata*. Kézirat. Budapest 1995.

Vörös 1999: Vörös I.: A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei. — Tierknochenfunde des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes von Halimba. *Tisicum* 9 (1999) 43–58.

Vörös 1999a: Vörös I.: *A Visegrád-diósi késő avar kori sír állatcsontleletei*. Kézirat. Budapest 1999.

CHICKEN FOOD AND ANIMAL OFFERINGS IN THE AVAR CEMETERY AT VÁC-KAVICSBÁNYA

The remains of domestic chicken were recovered from 179 of the 515 Avar period graves dating from the 7th-8th centuries excavated at Vác-Kavicsbánya. The overwhelming majority of the burials (79.4 %) contained the remains of one individual, 28 burials the remains of two individuals, 3 burials the remains of three individuals and 1 burial the remains of four individuals. As a food offering, the remains of 169 domestic chickens were found in 141 burials: of these, 97 were partial skeletons, 69 came from the skeletal region (wings and/or feet) and 3 from the trunk region. Complete chickens were deposited in slightly more than twice as many female as male burials (48.45% and 22.6%, respectively). The deposition of wings and/or feet was more or less identical in female and male burials (28.9% and 26.3%, respectively), and slightly higher in child burials (36.8%). As sacrificial animals, chickens were placed in 17 burials.

At least 204 hen eggs had been deposited in 116 graves (22.5%). Hen eggs were found without chicken remains in 49 burials and together with chicken remains in 61 burials.

The species distribution and frequencies of the animal remains in the Avar cemeteries on the river's left bank in the Danube Bend resemble the proportions observed in the cemeteries of Slovakia and County Nógrád, while the cemeteries on the river's right bank have more in common with the Avar cemeteries of Pannonia.

The hypothesis that the decline of the Avar Khaganate can be explained by climatic and environmental factors caused a major stir in archaeological research in the 1990s. However, the currently known animal bone samples from late Avar cemeteries and settlements do not reflect a decline or the lack of any species compared to the animal stock of the preceding period. Moreover, the number of animals slaughtered as part of the burial rite rose perceptibly during this period.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A váci avar kori temetőben az állatfajok előfordulása, sírgyakorisága (% – 515 sírhoz viszonyítva)
Table 1. The frequencies of the animal species in the Avar period cemetery at Vác (percentage relative to the 515 burials)

fajok	*sírok száma*	*%*	*egyed*	*csont db*
házityúk	179*	34,8 %	216	2473+x*
	156		193**	2473
szarvasmarha	81	15,8 %	82	110
juh	24	4,7 %	25	66
sertés	10	2,0 %	11	15
ló	4	–	4	269
házilúd	1	–	1	1
mezei nyúl	1	–	1	7
kígyó	1	–	1	11
„állatcsont”	7	–	7	x
összesen	–	–	348	2952+x
	–	–	325	2952

* a házityúk előfordulása az ásatási napló szerint
**23 sír szárnyas csontanyaga megsemmisült, x: ismeretlen darabszám

2. táblázat. A váci avar kori temetőben az állatfajok gyakorisága az elhunytak neme szerint
Table 2. Frequencies of animal species according to the sex of the deceased

fajok	*sírok száma*	*elhunytak nemek szerinti eloszlása (sírok száma)*				
		52 férfi	83 női	18 felnőtt	56 gyerek	5?
Házityúk	179	48	70	13	45	3
Szarvasmarha	81	18	36	7	20	–
Juh	24	6	8	2	7	1
Sertés	10	4	5	–	1	–
Ló	4	4	–	–	–	–
Házilúd	1	–	1	–	–	–
Mezei nyúl	1	1	–	–	–	–
Kígyó	1	1	–	–	–	–
„Emlős állatcsont”	7	2	5	–	–	–

3. táblázat. A váci avar kori temető házityúk csontmaradványainak anatómiai megoszlása (db/egyed)
Table 3. Anatomical distribution of domestic chicken remains in the Avar period cemetery at Vác (no./individual)

csont		*db*	*%*	*egyed*	*%*
cranium/mandibula	1	17	8,8	17	8,8
vertabra/costa	–	507	–	83	43,0
*vert. thoracicae**	1	29	15,0	29	15,0
lumbosacrale	1	59	30,5	59	30,5
pelvis	2	89	23,0	61	31,6
sternum	1	84	43,5	84	43,5
clavicula	1	55	28,5	55	28,5
coracoideum	2	210	52,0	129	66,8
scapula	2	176	45,6	106	55,0
humerus	2	207	53,6	128	66,3
radius	2	146	37,8	100	51,8
ulna	2	191	49,5	127	65,8
carpometacarpus	2	116	30,0	84	43,5
femur	2	223	57,7	140	72,5
tibiotarsus	2	221	57,2	134	69,4
fibula	2	38	9,8	22	11,4
tarsometatarsus	2	105	27,2	73	37,8
phalangis	–	9	–	7	3,6
összes	–	2473	–	193	–

* – összenőtt hátcsigolyák, 1 – páratlan csont, 2 – páros csont

4. táblázat. A váci avar kori temetőben a házityúk lábcsonkolásainak gyakorisága
Table 4. Frequency of foot mutilation of domestic chickens in the Avar period cemetery at Vác

testrégió	*egyed*	*nem csonkolt tmt. van*	*csonkolt tmt. nincs*
teljes csontváz	17	7	10
részleges csontváz	97	41	56
törzs/vállöv	3	–	3
csontváz-régió	76	25	51
szárny	16	–	16
szárny+láb	32	12	20
láb	21	6	15
lábvég	7	7	–
összes	193	73	120

5. táblázat. A váci avar kori temetőben a kifejlett (ad) házityúkok csontméret átlagai (mm)
Table 5. Average bone sizes of adult domestic chickens in the Avar period cemetery at Vác (in mm)

csont	*nem*	*db/n*	*átlag/X*	*min.*	*max.*
coracoideum		96	47,94	41,0	54,5
	tojó	75	44,37	41,0	54,5
	kakas	18	49,78	44,0	54,0
	kappan	3	49,67	48,0	51,0
scapula		18	61,47	51,0	68,0
	tojó	11	57,72	51,0	68,0
	kakas	4	65,00	63,0	67,0
	kappan	3	61,70	53,0	68,0
humerus		92	64,38	53,0	70,0
	tojó	63	59,07	53,0	64,0
	kakas	24	66,54	62,5	70,0
	kappan	5	67,50	66,0	69,0
radius		61	58,00	48,0	68,0
	tojó	44	52,48	48,0	59.0
	kakas	15	60,03	56,0	68,0
	kappan	2	61,00	–	61,0
ulna		82	64,46	52,0	70,0
	tojó	59	58,06	52,0	63,5
	kakas	20	69,34	61,5	70,0
	kappan	3	66,00	64,0	67,0
carpometacarpus		67	34,38	28,0	38,0
	tojó	45	31,18	28,0	34,0
	kakas	17	35,58	33,0	38,0
	kappan	5	36,40	34,0	37,0
femur		100	70,58	58,0	77,0
	tojó	64	64,55	58,0	71,0
	kakas	28	73,20	67,5	77,0
	kappan	8	74,00	71,0	77,0
tibiotarsus		73	100,78	83,0	113,0
	tojó	51	90,90	83,0	102,0
	kakas	16	105,37	95,0	113,0
	kappan	6	106,08	105,0	107,0
tarsometatarsus	–	31	67,58	57,0	76,0
	tojó	20	61,35	57,0	65,5
	kakas	7	69,00	63,5	76,0
	kappan	4	72,40	70,0	74,0

6. táblázat. A váci avar kori temetőben a házityúkok nemek szerinti életkor megoszlása
Table 6. Age distribution of domestic chickens according to sex in the Avar period cemetery at Vác

életkor	*egyed*	*tyúk/tojó*	*kakas*	*kappan*	*ismeretlen*
neonatus	2	–	–	–	2
neonatus–infantilis	7	–	–	–	7
infantilis	29	9	–	–	20
infantilis–juvenilis	2	1	–	–	1
juvenilis	27	8	3	1	15
subadultus	2	1	1	–	–
adultus	121	80	29	6	6
?	3	–	–	–	3
összesen	193	99	33	7	54

7. táblázat. A váci avar kori temetőben előforduló, bontott házityúk testrésztípusok és a csirkeételek eloszlása
Table 7. Distribution of the body regions of domestic chickens and chicken dishes in the Avar period cemetery at Vác

testrész	*egyedszám*	*sírok száma*	*önállóan*	*egyéb*	
			sírszám = egyed	*sírok száma*	*egyed*
részleges csontváz	97	91	64	27	33
csontváz-régió	69	48	43	5 (+21)	26
törzs-rész	3	2 (+1)	2	(+1)	1
összes	169	141	109	32	60

+ – sírok száma, ahol részleges csontváz is előfordul

8. táblázat. A váci avar kori temetőben a házityúk testrészek megoszlása az elhunytak neme szerint
Table 8. Distribution of domestic chicken body parts according to the sex of the deceased in the Avar period cemetery at Vác

testrész	*egyed*	*férfi*	*nő*	*felnőtt*	*gyermek*	*?*
teljes csontváz	17	7	5	–	5	–
részleges csontváz	97	22	47	6	19	3
törzs	3	–	2	1	–	–
csontváz-régió	76	22	20	5	28	1
szárny	16	5	6		5	
szárny+láb	32	6	9	3	13	1
láb	21	9	3	2	7	
lábvég	7	2	2	–	3	–
egyed	193	51	74	12	52	4
sírok száma	156	40	58	12	43	3

9. táblázat. Házityúk tojások sírok szerinti megoszlása
Table 9. Distribution of domestic hen eggs according to burials

tojások db száma	*sírok száma*	*összes tojások száma*
1	59	59
2	16	32
3	14	42
4	2	8
5	4	20
9	2	18
összesen	97	179
töredék	19	25*
összesen	116	204

* – minimális darabszám

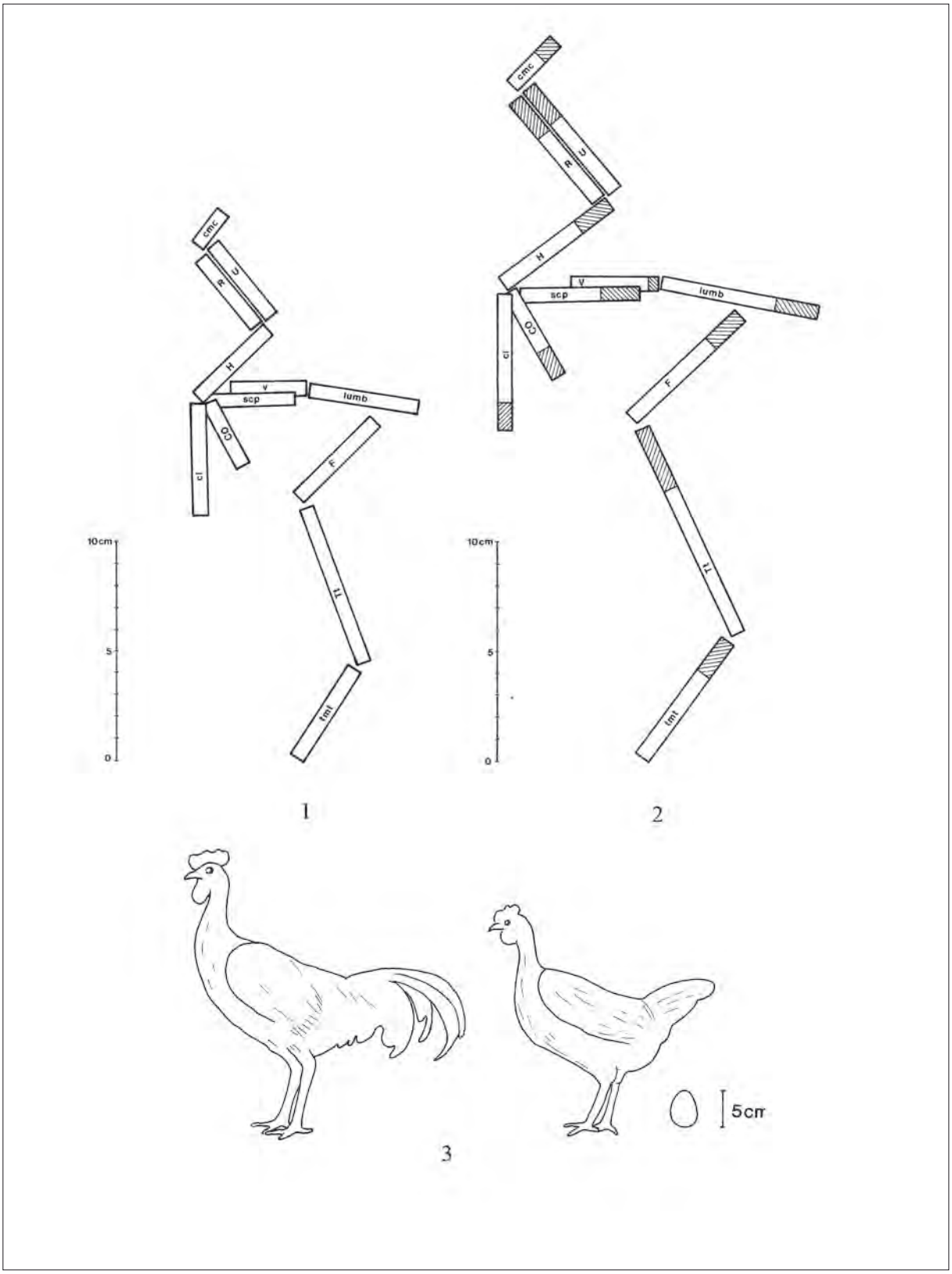
10. táblázat. Az állatfajok gyakorisága a Duna-kanyarnál lévő avar kori temetőkben
Table 10. Species frequencies in the Avar period cemeteries of the Danube Bend

lelőhely	*Vác-Kavicsbánya*	*Szob-Homok dűlő (Kovrig 1975)*	*Párkány/Šturovo (Ambros 1984)*	*Pilismarót-Öregek dűlő (Szabó 1975)*	*Pilismarót-Basaharc**
feltárt sírok száma	515	137	280	169	217 (?)
állatcsontos sírok száma	214	43	105	38	90
szarvasmarha	81	13	10	14	55
szarvasmarha/juh		1		–	–
juh	24	2	14	?	6
sertés	10	?	4	3	3
ló	4	3	10	1	2
kutya	–	–	–	1	–
házityúk	179	33	89	16	46
házilúd	1	–	7	1	–
madár	–	–	1	–	–
ölyv	–	–	1	–	–
gímszarvas	–	–	–	–	1
őz	–	–	–	?	–
vaddisznó	–	1	–	–	–
mezei nyúl	1	–	1	–	1
„állatcsont”	7	8	–	12	25
„kisállat/emlős”		–	–	3	3
kígyó	1	–	1	–	–

*MNM Archaeozoológiai Gyűjtemény

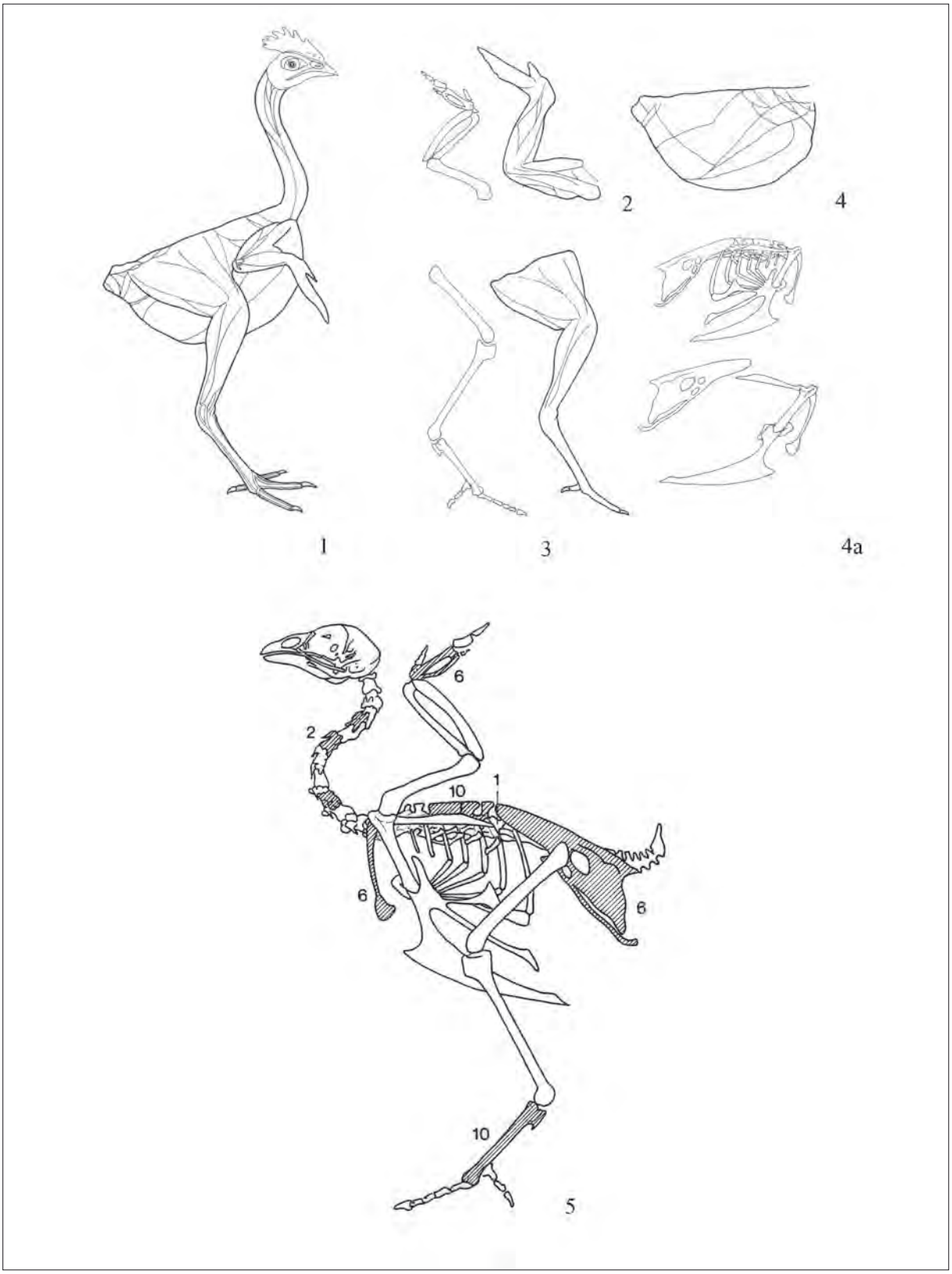
11. táblázat. Gazdasági haszonállatok temetési „funkciója”
Table 11. Burial “functions” of the utility species

temetők	*fajok*					
	szarvasmarha		*juh*		*sertés*	
	étel	*attributum*	*étel*	*attributum*	*étel*	*attributum*
Vác-Kavicsbánya	21	68	15	7	8	1
Szob-Homok dűlő	–	13	1	–	–	–
Párkány/Šturovó	10	–	14	1	2	2
Pilismarót-Öregek dűlő	14	1	–	–	1	–
Pilismarót-Basaharc	–	–	5	1	–	–

2. kép. 1–2: A váci állatcsont anyag alapján készített kisebb és nagyobb testű házityúk csontváz-rekonstrukciója; 3: Ősi, törpe parlagi házityúk – kakas, tyúk/tojó és tojás

Fig. 2. 1-2: The reconstruction of larger and smaller domestic chickens based on the skeletal remains from Vác-Kavicsbánya; 3: Ancient, dwarf parlagi domestic chicken – rooster, hen and egg

3. kép. A csirke bontása: testrégió – csontváz régió. 1: Egész állat; 2: Mellső végtag – szárny; 3: Hátulsó végtag – láb; 4: Törzs; 4a: Hát-rész és mell-rész szétválasztva; 5: A váci temető teljes (egész) házityúk csontvázainak hiányzó csontváz elemei

Fig. 3. The body parts of chicken: body region - skeletal region. 1: Complete animal; 2. forelegs – wings; 3. Hind legs – leg; 4: Trunk; 4a: The separation of the back region and the breast region; 5: The unattested skeletal elements of complete chicken skeletons in the Vác cemetery

EGYEDI FÜGGŐ KISZOMBOR B LELŐHELYRŐL

*LANGÓ Péter**

BEVEZETÉS

Kiszombor környéki 10. századi temetők hitelesítő ásatását végeztük el 2003-ban Türk Attilával közösen (Langó–Türk 2004; Langó–Türk 2004a; Langó–Türk 2004b; Langó–Türk 2004c). Munkánk közben nagyon sok segítséget kaptunk Balogh Csillától, Bende Líviától és Lőrinczy Gábortól a honfoglaló és az avar kori sírok feltárásában. Az egykori kiszombori ásatásokra is emlékezve, e tanulmány egy, a területről előkerült tárgyról szól; jóllehet ez a lelet nem az újabb ásatások során került elő, hanem azt még Móra Ferenc tárta fel a Kiszombor B lelőhelyen. A tárgy egyedi volt a magyar szállásterületen és párhuzamainak bemutatása újabb adalékokkal szolgálhat a 10–11. századi Dél-Magyarország balkáni–bizánci kapcsolataihoz.

Kiszombor B lelőhely és a 295. sír leletei

A Marosszögben fekvő Kiszomborban, a Nagyhalomdűlővel párhuzamosan futó csatorna partján 1928-ban Móra Ferenc egy több korszakhoz kapcsolódó temetőt tárt fel (Kókai 2008, 17–18; Vizi 2008, 92).[1] A lelőhelyen őskori leletek mellett szarmata, gepida és avar kori sírok voltak, valamint egy kora Árpád-kori temető is előkerült.[2] Jelen tudásunk szerint a 10–11. századra egy 78 (vagy 220) síros temetőrészlet keltezhető *(1. kép 1)*;[3] a kérdést majd a mindmáig közöletlen temető teljes publikációja fogja majd tisztázni. A temető kezdete a különböző leletek, így az érmemellékletek alapján is a 10. századra tehető, használata a 11. században is folytatódott (Kovács 1989, 41; Bálint 1991, 234–236; Fischl–Kürti 2008, 89–90).

A függőt tartalmazó 295. sírt mindegyik publikáció a 10. századra helyezte (Török 1936, 102; Csallány 1961, 170), ennek ellenére a töredékes függőt a honfoglalás kori temetőrészlettel foglalkozó áttekintések nem említették és a balkáni függőtípusokkal kapcsolatos vizsgálatok sem tértek ki a tárgyra (Grigorov 2007). Utóbbi oka részben az lehetett, hogy a tárgyat egy adattári feljegyzés gepidaként említi, és a 10. század előtti készítését sejteti az az üvegnegatív is *(1. kép 2)*, amely a tárgy korábbi, „restaurált állapotát" mutatja, a temető más kelta, szarmata és gepida leletei körében. A fényképen az is megfigyelhető, hogy az ékszer letört díszeit rosszul helyezték vissza, és így első látásra egy egyedi tárgy „alakult ki" a restaurátor műhelyben. A ragasztások azonban nem bizonyultak tartósnak, a töredékek ma újra különálló darabok.

A leletek közül csak az említett függő sírhoz tartozása biztos. A különböző bejegyzések alapján a függővel együtt őrzött, tagolt gyöngyszem *(2. kép 4)* sírhoz való kötése kérdéses.[4] Az sem tudjuk pontosan, hogy eredetileg egy vagy két ilyen ékszer volt-e a sírban. A leltárkönyvben csak egy függőről történik említés, azonban a leletes zacskón az szerepel, hogy az két ilyen tárgy töredékeit tartalmazza.[5] Valószínűbb azonban, hogy csak egy darab volt, amire a leltárkönyvön túl a fentebbi üvegnegatív is utal.

* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 1014 Budapest, Úri utca 49. lango.peter@btk.mta.hu

[1] A temetkezéseken túl a területről bronzkori, szarmata, avar és Árpád-kori telepjelenségek is ismertek (vö. Vizi 2008, 100).

[2] Párducz 1931, 82–84; Török 1936, 102; Párducz 1950, 103–107; Csallány 1961; Bálint 1991, 234–236; Nagy 1993; Fischl–Kürti 2008, 51, 64–68, 87–90.

[3] Az Árpád-kori temetőrészlet nagysága és az idetartozó sírok száma a szakirodalom alapján nem egyértelmű: Török Gyula 78 sírt sorolt ide (Török 1936, 102), amely szám átkerült a leletkataszterbe (Fehér et al. 48, No. 258.), és amit elfogadott Kovács László és Bálint Csanád is (Kovács 1989, 41; Bálint 1991, 234). Csallány Dezső ezzel szemben 220 sírt sorolt az Árpád-korhoz (Csallány 19961, 170). Az ellentmondásra felhívja a figyelmet Fischl–Kürti 2008, 87.

[4] A temető egyes sírjainak leletei összekeveredtek, amint arra a sírlapok bevonásával készített elemzés kapcsán már Kürti Béla is utalt (Fischl–Kürti 2008, 90).

[5] Elképzelhető, hogy az egyes különálló díszek tévesztették meg a leletes zacskó megcímkézőjét és ezek alapján gondolt két fülbevalóra.

A FÜGGŐ LEÍRÁSA

Több darabból összeforrasztott, áttört, négygömbös bronzfüggő *(2. kép 1–3)*.[6] A tárgy alsó ívét egy pántból alakították ki. A pánt két oldalára egy-egy drótot huzalt forrasztottak. Az alsó ív két oldalát egy-egy kerek, lapos koronggal zárták le, melyek másik oldalára kerek átmetszetű huzalokat forrasztottak. Az egyik felforrasztott drót a karika felső ívét képezte, a másik pedig a felhúzott, áttört gömbdísz tengelyét adta. Ez utóbbi huzalt egy újabb korong zárja le. E korong másik oldalához pedig egy kerek drótból hajlított hurkot forrasztottak. Az alsó ív vertikális tengelyébe a gömbdíszek tengelyeként egy-egy vékony drótot forrasztottak, ezekhez azután rögzítették az összeállított gömbdíszeket.

A függő két oldalára, valamint az alsó ív középtengelyébe, az ív külső és belső oldalára, áttört gömbdíszeket helyeztek el. A drótból kialakított díszek töredékesek, a két oldalsó darabnak egy része hiányzik, az alsó ív belső részéhez kapcsolódó ötszirmú díszítés felső tagja letört, míg a külső oldalán kialakított gömbnek csak a csonkja maradt meg.

A megmaradt négy dísztöredék közül kettő deformálódott, a két további töredéket pedig egy-egy öntött bronzgömb zárta le. Utóbbiak alkották az alsó ív vertikális tengelyének gömbdíszeit. A töredékek ötszirmú virágot formáztak. A virágalakokat egy-egy drót hullámos hajtogatásával alakították ki úgy, hogy a hajtogatott drót alsó íveit a bronzgömbhöz forrasztották.

A díszek tehát két, egymással szembe fordított, ötszirmosra hajtogatott huzal volt. A középtengelybe helyezett gömbdíszek bázisát — a fentebb már említett — korongok adták, míg a díszek felső részének elmozdulását egyik oldalon egy újabb korong, a másik oldalon pedig egy drótgyűrű jelentette. A középtengelybe helyezett gömbdíszeket alul és felül is egy-egy bronzgyöngy zárta le. A letört töredékek összeilleszthetők és felületükön megfigyelhetőek az egykori forrasztási nyomok is.[7]

A FÜGGŐ PÁRHUZAMAI

A négygömbös függők általános divatnak örvendtek a 9–11. században. Különböző típusainak használata Bizánc balkáni régiójától, Dalmácián és a Kárpát-medencén keresztül Moráviáig, a lengyel és az észak-német területekig terjedt (Giesler 1981, 94–103; Mesterházy 1991, 146–152). A kiszombori tárgynak pontos párhuzamát a Kárpát-medence 10–11. századi leletanyagában azonban nem sikerült fellelnem. Egyedül az ékszer azon jellegzetességét lehet kapcsolatba hozni más sírok leleteivel, hogy az alsó ívet drótokkal díszítették: Karosról (Mesterházy 1991, 148; Révész 1996, 18, 245, 23. t. 17) és Halimbáról (Török 1962, 142; Mesterházy 1991, 146) ismerünk ilyeneket.

A kiszomborihoz hasonló emlékek a Balkánfélsziget központi régiójában kerültek elő. E leletek közül az általam ismert — földrajzilag a magyarországi lelőhelyhez legközelebb eső — emlékek a horvátországi Sziszekről származnak *(3. kép 1)*. E tárgyak megtalálásának körülményeire és a leletkörnyezetére vonatkozóan a szakirodalomban nem találtam utalást.[8] A fényképek alapján az is kérdéses, hogy mindkét sziszeki tárgy ide sorolható-e: az egyik darabról közölt fényképen ugyanis csak a felhúzott gömbdísz alakja tűnik áttörtnek, míg a középtengelybe lévő dísz bikonikus lemezgömbnek látszik.[9]

A legtöbb ilyen típusú leletet Macedóniában sikerült fellelnem. E régió több lelőhelyén is voltak ilyen tárgyak, több esetben jól keltezhető leletegyüttes részeként. Jó állapotban maradtak meg a Krstevi-Korešni lelőhelyen lévő temető 34. sírjának függői *(3. kép 3)*. A sír leletei közt található félgömbös fejű, granulációdíszes gyűrű a 10. század 2. felében, a 11. század elején volt divatos (Damian–Vasile 2010, 354), ami megerősíti Elica Maneva keltezését (Maneva 1996, 197).[10] Hasonló keltezést javasolt az ékszer kapcsán Liljana Kepaska, aki a Trpčeva Crkva lelőhelyen talált darab *(4. kép 1)* kapcsán tekintette át a tárgytípus párhuzamait (Kepeska 1996, 315).

Egy újabb, a Bulgár Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyről származó ékszerpár *(4. kép 2)* szintén a tárgytípus szélesebb elterjedési területére utal. Az ezüstből és bronzból készített függőpár talán a legkvalitásosabb darabja a fellelt párhuzamoknak (Kapelkova 2006). A lelet alsó ívének külső oldalá-

[6] A négygömbös elnevezés használatát megtartottam attól függetlenül, hogy jelen tárgy díszei nem gömb alakúak, viszont Szőke Béla klaszszikus megnevezése így különítette el ezeket a tárgyakat (vö. Szőke 1962, 52).

[7] A tárgy méretadatai a táblázatban láthatók.

[8] Vinski 1949, 28; Vinski 1970, 47. A két lelet összetartozása nem bizonyítható. Zdenko Vinski az emlékeket együtt nem közölte, s mindkét tárgy töredékes.

[9] Lehetséges, hogy a tárgy átmeneti típus, ezt azonban a fénykép alapján nem sikerült megállapítani. De az is elképzelhető, hogy az oldalsó lemezgömb töredezett volta megtévesztő a fénykép alapján.

[10] A temető használatát a kutatónő a 10–12. század időszakra helyezte.

ra és az alsó gömbdíszre függesztő füleket forrasztottak (oldalanként 3-3 darabot), amelyekbe csavart, 8-as szemekből álló láncokat tettek, a végükön csörgőkkel. Az ékszerek ily módon való díszítése gyakori volt a 9–10. századi délkelet-európai ékszerkultúrában (Grigorov 2007, 30–39). A bulgáriai ékszernek e szempontból a legjobb párhuzama Albániában, Rehova lelőhely 141. sírjában lelhető fel (Aliu 1986, 226; *5. kép1*).

Az ékszer kevés párhuzama *(5. kép 1)* alapján — szemben más négygömbös függőkkel *(5. kép 2)* — első pillantásra úgy tűnhet, hogy viszonylag ritka ékszertípus. Az elterjedési kép azonban megtévesztő is lehet. Egyrészt a bolgár, horvát és magyar leletek arra utalnak, hogy Macedóniánál jóval szélesebb területen ismert volt a függőtípus. A sziszeki, a kiszombori és a Krn'evoban *(2–3. kép)* talált leletek sérülései azt is jelzik, hogy ezek a függők a hagyományos lemezgömbös és öntött négygömbös függőknél jóval törékenyebb darabok voltak. Utóbbiból adódóan felmerül a lehetősége annak, hogy számos, olyan függőtöredék is lehet az eddig közölt régiségek között, amelyek hasonló ötszirmos, áttört lemezgömbökkel voltak díszítve, csak mára az áttört díszek hiányoznak róluk. Számos további emlék lehet még Dél-Szerbiában és Montenegróban is, ahonnan a fellelt szakirodalomban egyáltalán nem sikerült négygömbös ékszerek közlésére akadnom, hiányukat a függők elterjedését bemutató térképen lévő üres terület is jelzi *(6. kép 2)*. Mindez nyilvánvaló kutatási hiányosság, ami pedig óvatosságra int, bármilyen általánosabb megállapítás levonását illetően.

A tárgytípusnak az általam ismertnél szélesebb körű elterjedését további érvek is támogathatják. Egyrészt egy, a macedóniai Krn'evo lelőhelyen talált, szintén a 10–11. századra keltezett másik ékszer *(5. kép 2)*, amelyik öntött gömbdíszei részben az ékszer egyszerűsödését és öntött formáját jelzi (Maneva 1992, 52),[11] hasonlóan egy másik sziszeki, áttört négygömbös függőhöz (Vinski 1970, 47, Tab. I. 2). A másik érv a tárgytípus szélesebb divatjára pedig az áttört ötszirmos, felhúzott lemezgömbök általános alkalmazása lehet. A felhúzott lemezgömbös függők esetében a Balkánon, ugyanis ilyen emlékek mindenütt jelen voltak: Horvátországban (Vinski et al. 1986, 90, 126; *5. kép 3*), az Al-Duna területén, pl. Păcuiul lui Soare lelőhelyen (Diaconu–Baraschi 1977, 123; *5. kép 4*) és Macedóniában is (*Mikulčik 1996, 219; 5. kép 5*).

ÖSSZEFOGLALÁS

Kiszombor B lelőhelyét a szakirodalomban olyan 10. században nyitott temetőként tartják számon, ahová a 11. században is temetkeztek. A temetőt használó közösségnek, földrajzi helyzetükből adódóan voltak déli kapcsolatai, amint arra a sírokban talált pentagrammás-, madaras díszű és lépcsős fejű gyűrűk (Fischl–Kürti 2008, 89) mellett a fentebb bemutatott függő is utal. Erre az időre keltezhető az előzőekben vizsgált ékszer is. A függő az alapanyaga alapján nem sorolható az egykori elit emlékanyagába, azonban kialakításának összetettsége és az elkészítéshez szükséges ismeretek tekintetében nem kapcsolható össze azokkal az egyszerű öntött karikaékszerekkel sem, amelyek a legáltalánosabb emlékei voltak a korszak temetőinek. Viselője nyilvánvalóan olyan módosabb család tagja lehetett, amelyik megengedhette magának, hogy az általános köznépi divattól eltérő függőt viseljen.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A dolgozat az NK 72636 OTKA program támogatásával készült. A tanulmány elkészítésében Balogh Csilla, Lajkó Orsolya, Révész László, Takács Miklós és Türk Attila nyújtott baráti segítséget. Munkájukat, tanácsaikat, kiegészítéseiket, megjegyzéseiket ezúton is köszönöm. A rajzokért Czabarka Zsuzsának (Móra Ferenc Múzeum) tartozom köszönettel.

[11] Az ékszer alsó ívének két oldalán megfigyelhető karikás díszítés párhuzamait a terület északnyugati emlékanyagában sikerült fellelni: így Stanče-Gorica 82A. sír két függőjénél (Cetinić 1998, 190), vagy a karintiai Steinbergerben előkerült sírlelet egyik ékszertöredéknél (Eichert 2010, 23, Taf. 30. 5).

IRODALOM

Bálint 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Cetinić 1998: Cetinić, Ž.: *Stranče-Gorica, starohrvatsko groblje*. Rijeka 1998.

Csallány 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.)*. Budapest 1961.

Damian–Vasile 2010: Damian, O. – Vasile, G.: Vestigii arheologice descoperite pe dealul Dervent (jud. Constanţa). In: *Între stepă şi imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*. Eds.: Măgureanu, A. – Gâll, E. Bucureşti 2010, 337–384.

Diaconu–Baraschi 1977: Diaconu, P. – Baraschi, S.: *Păcuiul lui Soare II*. Bucureşti 1977.

Eichert 2010: Eichert, S.: *Die frühmittelalterliche Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert*. Klagenfurt am Wörthersee 2010.

Fischl–Kürti 2008: Fischl K. – Kürti B.: A neolitikumtól az államalapításig. In: *Kiszombor története* I. Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 45–91.

Giesler 1981: Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56/-1 (1981).

Grigorov 2007: Григоров, В.: *Метални накити от средновекона България*. София 2007.

Kapelkova 2006: Kapelkova, K.: Three pairs of Earrings. In: Rousseva, R.: *National Museum of History*. Catalogue. Sofia 2006, 87.

Kepeska 1997: Кепеска, Л.: Трпчева црква – истражувања 1997. — Trpčeva Crkva – excavation in 1997. *Macedoniae Acta Archaeologica 15* (1996–1997 [1997]) 309–323.

Kókai 2008: Kókai S.: A település földrajzi környezete. In: *Kiszombor története* I. Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 17–44.

Kovács 1989: Kovács, L: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.

Langó–Türk 2004: Langó P. – Türk A.: Móra nyomában — Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* 2003 (2004) 203–214.

Langó–Türk 2004a: Langó P. – Türk A.: Kiszombor C. lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. 2004, 240.

Langó–Türk 2004b: Langó P. – Türk A.: Kiszombor E lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. 2004, 241.

Langó–Türk 2004c: Langó P. – Türk A.: Kiszombor, Tanyahalom-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 — Archaeological Investigations in Hungary 2003*. 2004, 241.

Maneva 1992: *Манева, Е.: Средновековен накит од Македонија*. Скопје 1992.

Maneva 1996: Манева, Е.: Средновековна некропола „Крстеви- ископувања 1992-1994 — Mediaeval Necropolis „Krstevi" in the Village of Korešnica. *Macedoniae Acta Archaeologica 14* (1993–1995 [1996]) 185–200.

Mesterházy 1991: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. — Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.

Mikulčik 1996: Микулчиќ, И.: *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје 1996.

Nagy 1993: Nagy M.: Kiszombor. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 88.

Párducz 1931: Párducz M.: A nagy magyar Alföld római korai leletei. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 7 (1931) 74–162.

Párducz 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*. Archaeologica Hungarica 30. Budapest 1950.

Révész 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Miskolc 1996.

Szőke 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

Török 1936: Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 12. Szeged 1936.

Török 1962: Török, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Archaeologica Hungarica 39. Budapest 1962.

Vinski 1949: Vinski, Z.: Starohrvatske nausnice u Arheoloskom Muzej u Zagrebu. *Starohrvatska prosvjeta* 1 (1949) 22–37.

Vinski 1970: Vinski, Z.: O postojanu radionica nakita starohorvatskog doba u Sisku. — Zur Frage des Besthens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *Vjesnik Arhološkog Muzeja u Zagrebu* 4 (1970) 45–92.

Vinski et al. 1986: Vinski, Z. – Tomislav, M. – Ivo, P.: *Rani srednji vijek*. Beograd–Prosveta–Zagreb–Mostar 1986.

Vizi 2008: G. Vizi M.: Régészeti lelőhelyek a község határában. In: *Kiszombor története I.* Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 92–106.

A UNIQUE EARRING FROM THE KISZOMBOR B SITE

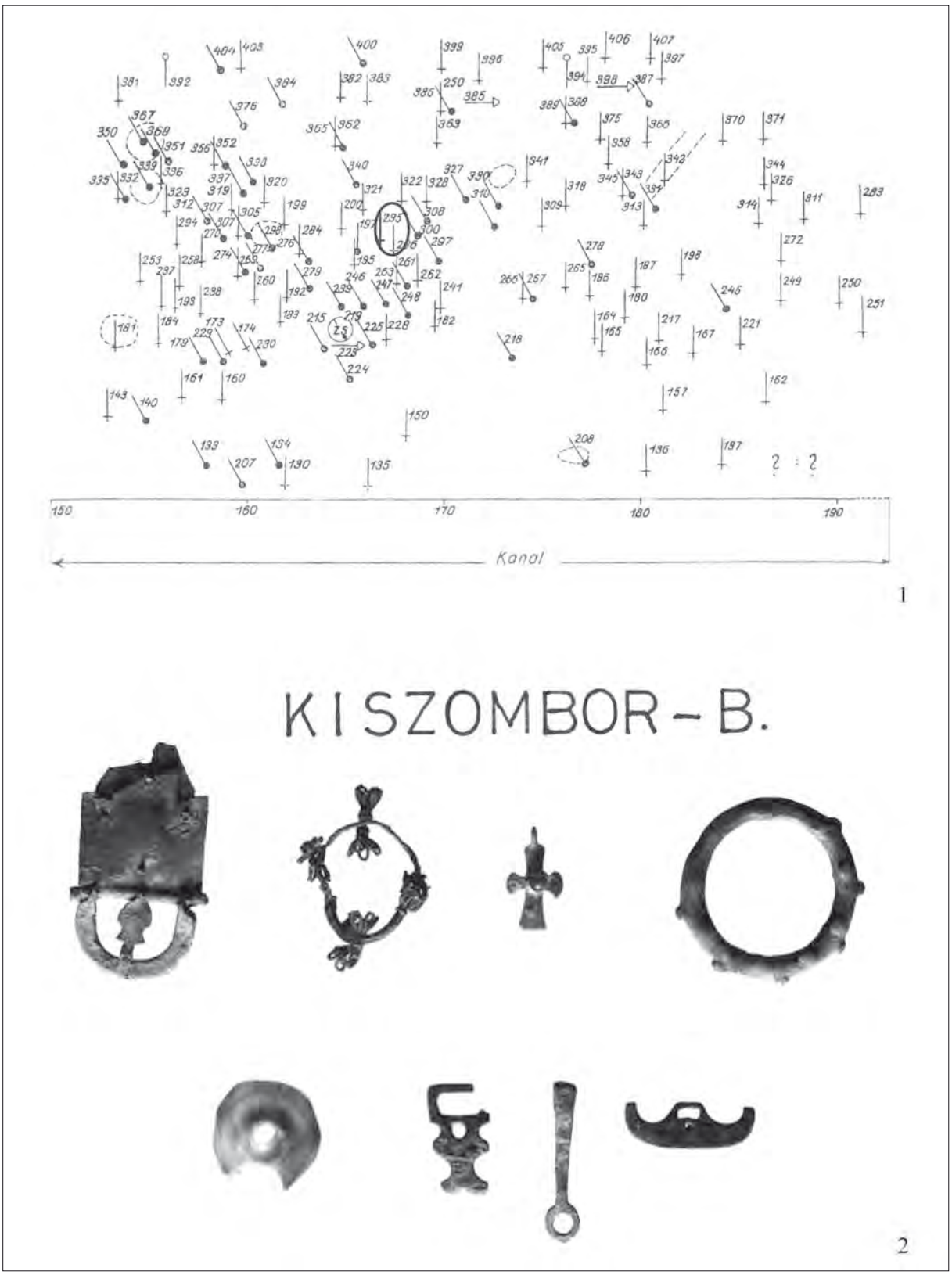
An unusual earring with four openwork, five-petalled spherical beads was found in Grave 295 of the Early Árpádian Age cemetery of the Kiszombor B site, excavated in 1928 by Ferenc Móra *(Figs 1–2)*. In view of its material, the earring can hardly be regarded as an ornament worn by the period's elite, but owing to its complex craftsmanship and the metalworking skills necessary for its creation, it also stands out from among the simple cast ring ornaments representing the most widespread jewellery types in the period's burial grounds. It owner was undoubtedly the member of a wealthier family which could afford to wear an earring diverging from the general fashion preferred by commoners.

The Kiszombor earring has no exact counterpart in the 10th–11th-century material of the Carpathian Basin, even though comparable earrings were highly popular during the 9th–11th centuries. The existence of several variants has been documented from the Byzantine provinces in the Balkans through Dalmatia and the Carpathian Basin to Moravia and the Polish and northern German lands.

The closest analogies *(Figs 3–5)* come from Sisek in Croatia, while the highest number of similar finds is known from Macedonia. The parallels from Bulgaria reflect the widespread distribution of this ornament type.

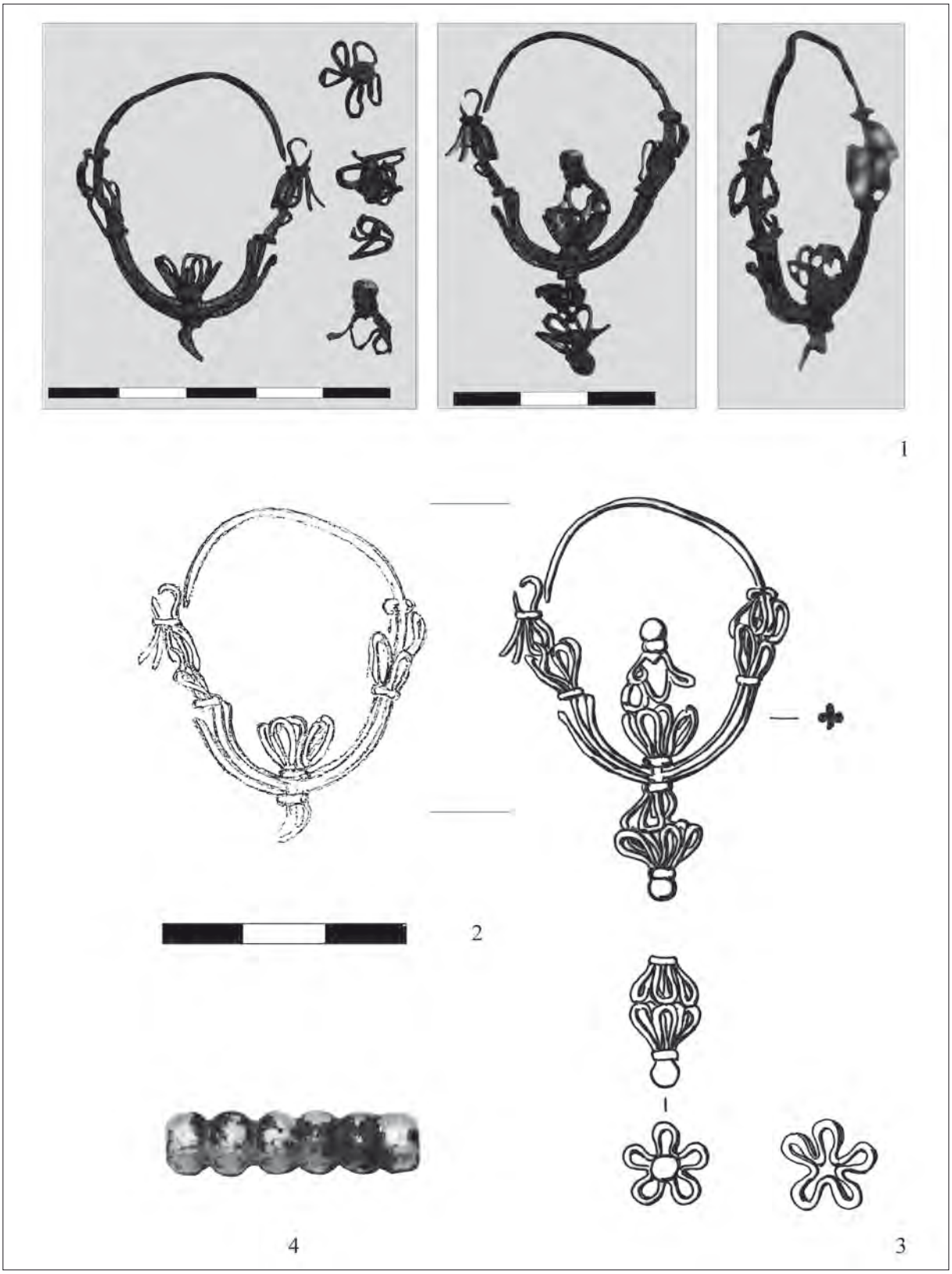
The distribution of the openwork variants from Croatia and Macedonia *(Fig. 6. 1)* and of the four-bead earrings in the Balkans *(Fig. 6. 2)* reflects a much wider use of this seemingly rare jewellery type. In view of the frailty of this ornament type, it seems quite likely that the antiquities from the Balkans published to date include several fragments of this earring type, which were not recognised for what they are.

	lelőhely	*objektum szám*	*őrzési hely*	*nyersanyag*	*db*	*méretek*	*irodalom*	*képek*
MAGYARORSZÁG								
1	Kiszombor B temető	295. sír	Móra Ferenc Múzeum Inv. No. 53.5.633.	bronz	1	ma.: 4,16 cm, sz.: 3,4 cm,alsó ív v.: 0,27 cm, felső ív v.: 0,12 cm, alsó és felső ívet elvá-lasztó felhúzott dísz h.: 1,2 –1,3 cm, alsó ív belső díszének ma.: 0,7 cm, alsó ív külső ré-szén lévő dísz töredékének h.: 0,7 cm, bújta-tókarika átm.: 0,4 cm, alsó ív rovátkolt drót-jának v.: 0,1 cm, középső pánt alakú ív v.: 0,08 cm, sz.: 0,28 cm, rátét drótdíszek v.: 0,06 cm, belső dísz valós ma.: 1,5 cm, öt-szirmos, gömbdíszszel lezárt felső tag ma.: 0,8 cm, gömbdísz átm.: 0,33 cm. S.: 2,7 g, a letört díszekkel együtt s.: 3,8 g	Közöletlen	*2. kép*
HORVÁTORSZÁG								
2	Sziszek/Sisak	1886-os ásatás	*Arheološki Muzej Zagreb Inv. No. 7794*	bronz	2	egyik darab ma.: 3,8 cm, sz.: 2,65 cm, drót v.: 0,1 cm	*VINSKI 1949, 28; VINSKI 1970, 47, Tab. I.3.*	3. kép 1.
Macedónia								
3	Dulica	–	–	–	–	–	*KEPESKA 1997, 311.*	–
4	Golem Grad	–	–	–	–	–	*KEPESKA 1997, 311.*	–
5	Krn'evo	–	–	–	1	–	*MANEVA 1992, 50; KEPESKA 1997, 311.*	*3. kép 2.*
6	Krstevi – Korešnica	34. sír	–	–	2	–	*MANEVA 1996, 189–190; KEPESKA 1997, 311.*	*3. kép 3.*
7	Trpčeva Crkva	sírból	Музеј Прилеп	ezüst	1	–	KEPESKA 1997, 310–311.	*4. kép 1.*
BULGÁRIA								
8	Ismeretlen lh.	szórvány	Национален археоло-гически музей Inv. No. 42831	ezüst, aranyo-zott bronz leme-zekkel	2	ma.: 9,3 cm, sz.: 3,7 cm.	KAPELKOVA 2006, 87.	*4. kép 2.*

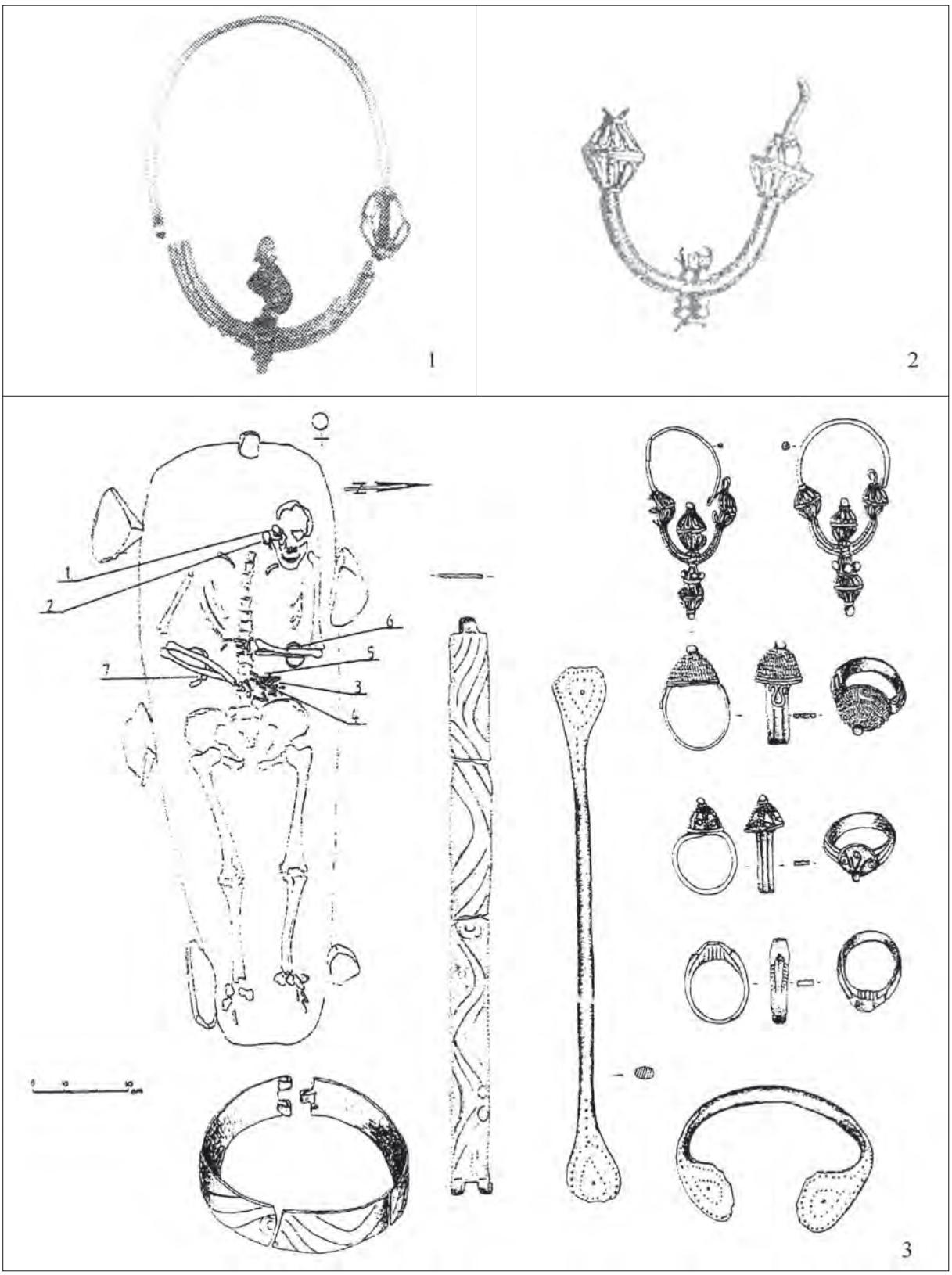
1. kép. 1: Temetőrészlet a Kiszombor B lelőhelyről és a 295. sír (Csallány 1961 nyomán); 2: Korabeli válogatás a kiszombori leletekről, köztük a függővel (MFM RégAd)

Fig. 1. 1: Detail of the cemetery uncovered at the Kiszombor B site and Grave 295 (after Csallány 1961); 2: A selection of the finds from Kiszombor, including the earring (MFM, Archaeological Archives)

2. kép. Kiszombor B 295. sír. 1–2: A függő jelenlegi állapota; 3: A függő rekonstrukciója; 4. A szirmos virágdísz rajza; 4: A sírlelethez rendelt gyöngy

Fig. 2. Kiszombor B, Grave 295. 1-2: Current state of the earring; 3. Reconstruction of the earring; 3. Drawing of the petalled flower; 4: The bead associated with the burial

3. kép. 1: Sziszek (VINSKI 1949 nyomán); 2: Krn'evo (MANEVA 1992 nyomán); 3: Krstevi-Korešnica 34. sír (MANEVA 1996 nyomán)

Fig. 3. 1: Sisek (after VINSKI 1949); 2: Krn'evo (after MANEVA 1992); 3: Krstevi-Korešnica, Grave 34 (after MANEVA 1996)

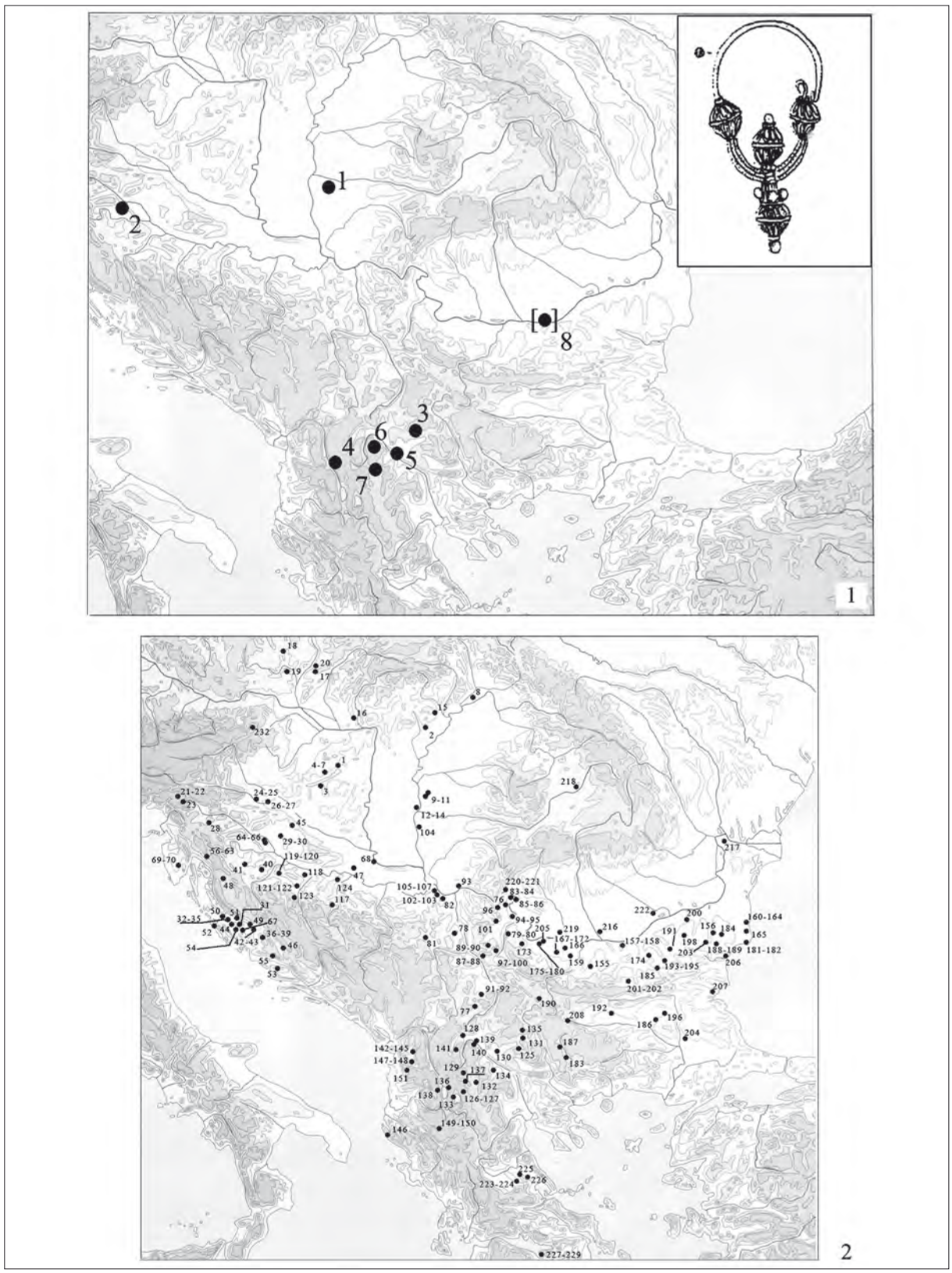

4. kép. 1: Trpčeva Crkva (Kepeska 1997 nyomán); 2: Bulgária, szórvány (Kapelkova 2006 nyomán)
Fig. 4. Trpčeva Crkva (after Kepeska 1997); 2: Bulgaria, stray find (after Kapelkova 2006)

5. kép. 1: Rehova 141. sír (Aliu 1986 nyomán); 2: Krn'evo (Maneva 1992 nyomán); 3: Vrlika Sv. Spac (Vinski et al. 1986 nyomán); 4: Păcuiul lui Soare (Diaconu–Baraschi 1977 nyomán); 5: Kumanovo (Mikulčik 1996 nyomán)

Fig. 5. 1: Rehova, Grave 141 (after Aliu 1986); 2: Krn'evo (after Maneva 1992); 3: Vrlika Sv. Spac (after Vinski et al. 1986); 4: Păcuiul lui Soare (after Diaconu–Baraschi 1977); 5: Kumanovo (after Mikulčik 1996)

6. kép. 1: Az áttört szirmos díszű, négygömbös függők lelőhelyei (a számok a táblázat leleteire utalnak); 2: A négygömbös függők elterjedése

Fig. 6. 1: Findspots of openwork, petal-ornamented, four-bead earrings (the numbers refer to the finds listed in the table); 2: Distribution of four-bead earrings

HONFOGLALÁS KORI ÁTTÖRT ÁLLATALAKOS HAJFONATKORONGOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

*RÉVÉSZ László**

A honfoglalás kori ékszerek közül az öntött, áttört, többnyire bronzból, ritkábban aranyozott ezüstből készült hajfonatkorongok a legismertebb leletek közé tartoznak. E tárgytípus különösen nagy érdeklődést keltő darabjai azok a példányok, amelyek életfa előtt álló mitikus állatalakot vagy lovas figurát ábrázolnak. Fodor István összegyűjtötte az e körbe sorolható darabokat (Fodor 1980, 195). Több, mint három évtizeddel ezelőtt végzett anyaggyűjtését azonban kiegészíthetjük részint néhány általa figyelmen kívül hagyott példánnyal (Gálospetri, Kunpeszér), részint pedig az azóta eltelt időben napvilágra került leletekkel. Az alapos értékeléshez elengedhetetlenné vált a rendelkezésre álló leletanyag katalógusának összeállítása, melyet az alábbiakban ismertetek.

KATALÓGUS

1. Békéscsaba-Erzsébethely, Báthory u. 82. (Békés m.) (Révész 1997, 169–195; *1. kép 1–2*). 1963-ban vályoggödör kitermelése során dúltak fel a munkások egy 20–25 éves korában eltemetett nő (magányos?) sírját. A leletek közül az alábbiakat mentették meg: egy- és kéttagú apró üveggyöngyök, 2 db tömör bronz fülesgomb, lekerekített végű bronz pántkarperec, egyedi típusú, félkör átmetszetű, levélidomban végződő bronz karperec, vaskés vagy -ár töredékei, lócsontok, rozettás és övveret alakú, bronz lószerszámveretek, körte alakú kengyelpár, hevedercsat. A bronzból öntött hajfonatkorong pár egyik darabja az ötkarikás változathoz sorolható. A most tárgyalt témánk szempontjából érdekes párja pálcásan kialakított, kör alakú keretbe komponált életfa elé állított állatalakot ábrázol. Átm.: 4,9 cm. MNM, Budapest ltsz. 89.3.1.A.b.

2. Dunamocs (*Moča, Sl*) ((Bálint 1970, 35. 1. kép; Točík 1987, Abb. 24. 1–2; *1. kép 3*). A lelőhely a falu északnyugati részén lévő, Laposok nevű dűlőben van, ahol a helyi szövetkezet 1960-ban homokbányát nyitott, s nagyszámú sírt megsemmisített. Az öntött, áttört bronz hajfonatkorongokat, valamint egy kerek átmetszetű, elhegyesedő végű nyitott bronz karperecet Kaczab Béla helyi plebános mentette meg. Mindkét korong jobbra néző mitikus állatalakot és az állat hátából kinövő palmettacsokrot ábrázol. A motívumok kidolgozottak, bordákkal tagoltak. Őrzési helyük jelenleg ismeretlen.

3. Eger-Szépasszonyvölgy (Heves m.) (Révész 2008, 109–123; *1. kép 4*). A hajdan kb. 100–120 síros temetőnek hozzávetőleg 70 sírját tárták fel, melyek a 10. század első két harmadára keltezhetők. A szőlőtelepítés során feldúlt sírok egyikéből előkerült öntött, áttört, ezüstözött bronz hajfonatkorong életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázol, felülete plasztikusan díszített, az állat testét és a palmetták leveleit bemélyített mezők tagolják. Az állatalak homloka és fara feletti részen látható kopásnyomok a felerősítés helyét jelzik. Átm.: 5 cm. Dobó István Vármúzeum, Eger ltsz.: 54.25.1.

4. Gálospetri-Malomoldal (Petreu, Ro) A sír (Chidioșan 1965, 238–239; *1. kép 5–6*). Építkezés során, 1942-ben feldúlt négysíros temetőtöredékből szerény leletanyag került elő. Az „A” sírban agyagedény, pödrött végű bronz pántkarperec és 4 db fülesgomb volt. Az öntött, áttört korongpár két tagja eltérő mintájú. Az egyik elvont, szinte teljesen elnövényesedett állatalakot ábrázol, míg a másik a jól ismert életfával kombinált állatalakot jeleníti meg, teljesen leegyszerűsített formában, a részletek kidolgozása nélkül. Átm.: 4,6 cm. Körösök Vidéke Múzeum, Nagyvárad ltsz. 1166.

5. Győr-Malomszéki dűlő (Győr-Moson-Sopron m.) (Révész 2010, 20–21; *2. kép 1*). A bronzból öntött, áttört ún. életfa előtt álló állatalakot ábrázoló hajfonatkorong részleteit nem dolgozták ki, a figura pálcikaszerű. A tárgy felszíni szórvány leletként került elő 2008-ban Győr déli határában. A lelőhely a 82-es és 83-as út által alkotott háromszög területén, a Nádorvárosi köztemetőtől délre, a CNC Rapid Kft. telephelyétől nyugatra húzódó, ÉNy–DK-i irányú dombvonulaton található. A szántóként hasznosított, még beépítetlen terület egyéb szórvány leletei (kisszíjvég, csüngős ruhadísz alsó tagja, övveret) egy gazdag, érintetlen, honfoglalás kori temetőre utalnak, melynek feltárása nagy nyeresége lehetne a térség kutatása számára. Erre anyagiak hiányában mindeddig nem kerülhetett sor. A leleteket Szőke Tamás győri lakos találta, és Istvánovits Eszter (Jósa András Múzeum) közvetítésével juttatta el a Magyar Nemzeti Múzeumba. Átm.: 4,5 cm. MNM ltsz. nélkül.

6. Gyulafehérvár-Mentőállomás (Alba Iulia, Ro) (Ciugudean–Dragotă 2002, 14, 71–72. kép; *2. kép 2–3*). A közöletlen temető 1981/15. sírjából került elő a sematikus, pálcikaszerű kiképzésű, öntött bronz, áttört hajfonatkorongpár, melyek egyike jobbra, a másika balra néző, mitikus állatalakot ábrázol. Átm.: 4,3 cm. Muzeul Naţional al Unirii din Alba Iulia.

7. Kalocsa környéke (Bács-Kiskun m.) (Horváth 1996, 315; *2. kép 4*). Kalocsa vagy Kecel környéki, pontosabban meg nem határozható lelőhelyről került elő a lapos, áttört, stilizált állatalakot ábrázoló bronz hajfonatkorong. A balra néző, lépő helyzetben ábrázolt állatalak vállából inda nő ki,

* Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2. / Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. revesz.laszlo@hnm.hu

amely a keret mentén szétterülő növényi motívumhoz csatlakozik. Az állat teste haránt irányú rovátkolással és a növényi motívumhoz hasonlóan kontúrvonalakkal díszített. Hátoldala teljesen sima. Átm.: 5,1 cm. Viski Károly Múzeum, Kalocsa ltsz. 64.6.35.1.

8. *Kistokaj-Gerenda dűlő 24. sír (Borsod-Abaúj-Zempén m.)* (K. Végh 1993, 55–56, 11. kép; *2. kép 6–7*). A temetőnek 1950–1972 között 7 sírját mentették meg, de a temetkezések legalább fele elpusztult. Ékszerek, ruhadíszek főként a női sírokból láttak napvilágot, a férfiakat kevés fegyver és lószerszám jellemzi. A leletanyag a 10. századra jellemző, de hiányoznak abból a század utolsó harmadában fellépő, új ékszertípusok. A hajfonatkorongpár egyik darabja a jobb felkarcsont és a bordák között, a másik a bal kulcscsont és a koponya között feküdt. Alattuk bőrmaradványokat figyeltek meg, körülöttük pedig gyöngyszemek feküdtek, melyek hajdan a korongok függesztő szíját díszíthették. A sírban ezen kívül még a ruházatot díszítő préselt, kerek rozetták, gömbsorcsüngős fülbevalók, gyöngyök, kaurik, füles gombok, sodrott, hurkos-kampós végű karperecpár került elő. A bronzból öntött, áttört korongpár felületén ónozás nyomai figyelhetők meg. A két korong egymással szembe forduló, ún. életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázol. A minta nem plasztikus, mindkét korong lapos öntvény. Az állatalakok testét és a növény leveleit hajdan ívelt vonalakkal tagolták, de az erősen kopott tárgyakon mindez már alig vehető ki. Átm.: 5,1 cm. Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz. 71.20.34.

9. unpeszér (Bács-Kiskun m.) (Horváth 1996a, 337; *2. kép 5*). A hajfonatkorong az 1950-es években került elő egy szőlőtelepítés során megbolygatott sírból, kísérő leletei nem ismertek. Az 1984-ben végzett hitelesítő ásatás nem vezetett eredményre. Az áttört, lapos, balra néző, stilizált állatalakot és ún. életfát ábrázoló korong megformálása és díszítése nagyon hasonló a Kalocsa környékéről előkerült darabhoz, a különbség abban áll, hogy a kunpeszéri példányon az állatalak testét díszítő, sraffozott mező keskenyebb. Átm.: 5,2 cm. Katona József Múzeum, Kecskemét ltsz. 74.15.1.

10. Mándok-Tetenke (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) (Jósa 1897, 361–363; Révész 1996, 158–159; *3. kép 1*). 1896-ban szőlőtelepítés során legalább két sír került elő, erre utal két különböző oldalpálcás zabla töredéke. Megmentettek ezeken kívül még 60 db bronz, rozettás lószerszámveretet, egy bronz övveret alakú veretet és egy öntött, áttört hajfonatkorongpárt. A korongpár hátoldala teljesen lapos, elülső oldala enyhén domborodik. A stilizált állatalak hátán, a végletekig leegyszerűsített figura látható, melyről még az sem dönthető el, hogy embert vagy növényt ábrázol. A korongokról az állatalak fejénél, hátsó lábánál és farkánál nem, vagy csak részben távolították el az öntésnél visszamaradt varratokat. A leletek egy része (így az egyik korong is) ma Kassán, a többi Nyíregyházán található. Átm.: 4,7 cm. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza ltsz. 63.594.1., Kelet-szlovákiai Múzeum, Kassa ltsz. 4930.

11. Nagyszentmiklós-Bukovapuszta 2. halom (Sânnicolau Mare, Ro) (Kisléghi 2010, 67–69; *3. kép 3–4*). A Nagyszentmiklós és Óbesenyő között, az Aranka partján, a nagyteremiai uradalom Bukova nevű pusztáján emelkedő halmok egyikén (2. sz. halom) végzett ásatást 1904-ben Kisléghy Nagy Gyula, s ennek során találta a sekély, 25 cm-es mélységben fekvő csontvázat (Kisléghy 1904, 417–421). A váz koponyáján kerek, középen áttört, bronz fejfedődíszek voltak, a sírban találtak még gömbsorcsüngős fülbevalót, rozettás lószerszámvereteket, gyöngyöket, fülesgombot, vasárat. Az öntött, áttört ún. életfa előtt álló, jobbra néző mitikus állatalakot ábrázoló korong egyszerű, pálcikás kivitelű, a részletek kidolgozása nélkül. Párja a feltárás során eltört, azóta elveszett. A két korong feltehetőleg azonos mintázatú volt, legalábbis a rendkívül gondos tárgyleírást készítő Kisléghi Nagy Gyula nem említi, hogy a két példány között eltérés lenne. Átm.: 4,7 cm.

12. Nyíracsád-Szentirmay föld (Hajdú-Bihar m.) (Mesterházy 1996, 244–245; *3. kép 5–6*). Szőlőtelepítés során felforgatott sírokból került elő 1936-ban a két hajfonatkorong; kengyelek, zabla, nyílcsúcsok tegezvasalások, líra alakú csat, csüngős veretek, pajzs alakú veretek társaságában. A korongok fehérfémből öntöttek, áttörtek, mindkettőn balra néző, mitikus állatalak látható az állat hátából kinövő életfával. Az állatalakok combjait csepp alakban bemélyített motívumokkal hangsúlyozta ki alkotójuk. Átm.: 4,8 cm. Déri Múzeum, Debrecen ltsz. 77.157.1–2.

13. Rakamaz-Fő utca (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) (Csallány 1959, 284; *3. kép 2*). A sírt a község belterületén találta egy helyi lakos, a leletek közül egy áttört bronz korong, egy ezüst lemezes korong töredéke, gyöngyök, spirális csüngők és egy ezüst pántkarperec került a múzeumba. A rendkívül leegyszerűsített korong tökéletes párhuzama a mándoki korongpárnak. Átm.: 4,7 cm. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza ltsz. 64.886.2.

14. Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemlén m.) (4. kép 1–2). Szabó József miskolci műgyűjtő révén került a Herman Ottó Múzeumba két öntött, áttört, bronz hajfonatkorong. Lelőkörülményeikről annyit tudunk, hogy Szentistván község területén, a mai temetőben, sírásás közben találták azokat az 1980-as években. A korongpár egyik tagja balra néző mitikus állatalakot és a hátából kinövő palmetta-csokrot ábrázol, sematikus, pálcikaszerű kidolgozásban. Átm.: 4,6 cm. A másik példány egy, a 10. századi Kárpát-medencében rendkívül ritka lovas csüngő: jobbra néző sematikus lovas figurát jelenít meg. A lovas alak feje felett, a korong szegélyéhez egy kerek függesztő fül csatlakozik, a koronggal egybe öntve. Átm.: 3,7 cm, a függesztővel együtt ma.: 4,65 cm. Herman Ottó Múzeum, Miskolc ltsz. nélkül.

15. Tiszaeszlár-Bashalom II. 12. sír (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) (Dienes 1968, 187–190; *5. kép*). Gazdag temető egyetlen sort alkotó 13 sírját tárta fel 1947-ben Rohács József, illetve 1958-ban Dienes István. A méltóságjelvényekkel és fegyverekkel jól felszerelt férfiak és gazdagon felékszerezett nők temetkezései a 10. század 1. felében kerülhettek a földbe. A 12. sírban nyugvó nőt lovával és lószerszámával temették el. Ruházatát 20 db aranyozott ezüst, rombusz alakú ingnyakveret ékesítette, jobb csuklóján bizánci aranyozott ezüst pánt karperecet viselt. Térdéhez összetört agyagedényt állítottak. Dienes e sírban figyelte meg először a hajfonatkorongok viseleti módját. A korongpár függesztő szíját gyöngyök, egy-egy kagylókorong és tehénfejet formázó, aranyozott ezüstveretek ékesítették. A korongpár egyik darabja a jobb vállon, a másik a mellkas bal oldalán feküdt. Mindkettőt ezüstből öntötték, balra néző mitikus állatalakot és hátából kinövő leveles ágat ábrázolnak. Finoman megformált felületüket kiemelkedő bordák keretezik, az általuk közrefogott felületeket aranyozták. A korongok hátlapját bronz lemezek alkotják. Átm.: 5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest ltsz. 60.17.5–6.A.

16. Vörs-Majori dűlő 208. sír (Somogy m.) (4. kép 3–4). A közöletlen, 1999-ben Költő László által feltárt 370 síros, 10–11. századi temetőről és a hajfonatkorongpárt tartalmazó sírról csak rövid ásatási jelentést tett közzé az ásató (Költő 2003, 238–239, színes kép a hátsó borítón). A stilizált, ún. mitikus állatalakot és életfát ábrázoló korongpár mindkét darabja balra néző lényt ábrázol. A korongpár egyik darabja kidolgozottabb, az állatalak testét sraffozott mező ékesíti, a másik sematikus, lapos öntvény. Mindkettő felületét ónozták. Átmérőjük ismeretlen. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár ltsz. nélkül.

17. Ismeretlen lelőhely (Mesterházy 1996a, 395; *4. kép 5*). Öntött, áttört bronz hajfonatkorong. Jobbra néző mitikus állatalakot ábrázol, melynek hátából háromlevelű palmetta-csokor nő ki, hasa alatt ugyanilyen palmetta-csokor látható. A mintázat felületét vésett vonalakkal díszítették. Átm.: 4,4 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest ltsz. 61.18.A.

18. Ismeretlen lelőhely (Mesterházy 1996a 396; *4. kép 6*). Öntött bronz hajfonatkorong, a jobbra néző mitikus állatalak hasa alatt és háta felett háromlevelű palmetta ábrázolásával. Az ábrázolás teljesen elvont, az állatalak feje és fara szinte azonosan van kialakítva. Átm.: 4,6 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest ltsz. 61.19.A.

19. smeretlen lelőhely (Fodor 1980, 191, 1. ábra; *4. kép 7*). Az áttört, öntött bronz hajfonatkorong sematikusan kidolgozott, jobbra néző mitikus állatalakot és növényi motívumokat ábrázol. Mivel tökéletes párhuzamai a Kárpát-medencéből ismertek, nagy valószínűséggel e tárgy is innen került elő, s jutott Naudmann műkereskedő révén a svájci múzeumba. Átm.: 4,5 cm. Musée Archéologie et d'histoire, Lausanne ltsz. 6553.

A KORONGOK TIPOLÓGIAI CSOPORTJAI

Mint a lelőhelyek felsorolásából kitűnik, az életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázoló öntött, áttört hajfonatkorongok szinte az egész Kárpát-medencében feltűnnek: legnagyobb számban Észak- és Kelet-Magyarországon, de ismerünk kettőt a Duna–Tisza közéről és egyet-egyet a Kisalföld északi és déli részéről is *(6. kép 1).* Korábban a Dunántúlon volt feltűnő a hiányuk, e helyzeten azonban a vörsi és a győri leletek előkerülése változtatott.

E tárgytípust a megformálás kidolgozottsága alapján három nagyobb csoportba oszthatjuk.

I. csoport

I.a) A legmívesebb, finoman megmunkált példá-nyoknak kétség kívül a tiszaeszlár-bashalmi leleteket tarthatjuk, amelyek két másik jellemzőjük tekintetében is eltérnek a többi korongtól: egyedül ezek készültek aranyozott ezüstből, s csak ezek rendelkeznek hátlappal. Az állatalakok testét erőteljes bordával keretezte alkotójuk, s a bordák által határolt felület középső mezeje erőteljesen kidomborodik. Ezzel a megoldással hangsúlyozta ki a nyak, valamint a combok felületét is. A bashalmi korongokon kívül a dunamocsi korongpáron tűnik még fel ez a megoldás.

I.b) Ugyanez a megformálás jellemzi a Kalocsa környéki, kunpeszéri, egri és az egyik vörsi hajfonat-korongot is. Az állatalak testét azonban ezeken vízszintes vonalkázással ékesítették.

I.c) A nyíracsádi, kistokaji és a másik vörsi korong e csoport legegyszerűbb kialakítású darabjai. Az előzőeket jellemző plasztikus megformálás ezek esetében már csaknem eltűnik. A nyak és a combok csepp alakú kiemelése ugyan még megvan, az állat teste azonban már teljesen lapos, hiányoznak a kontúrokat jelző bordák is.

A fenti csoport, illetve a három alcsoport leletei nem alkotnak területileg elkülöníthető egységeket, eloszlásuk a korabeli magyar szállásterületen egyenletes, talán a Kalocsa–Nyíracsád vonaltól délre eső területen tapasztalható hiányuk figyelemre méltó. A különböző stílusjegyekkel jellemezhető műhelyek termékei nem koncentrálódnak egy-egy földrajzilag jól körülhatárolható régióra. Az ide sorolható leletek mérete csekély mértékben tér el egymástól, átmérőjük 4,8–5,2 cm között váltakozik.

II. csoport

II.a) A Magyar Nemzeti Múzeum egyik ismeretlen lelőhelyű hajfonatkorongja átmenetet képez az előző csoport mívesen megformált darabjai és a leegyszerűsített változat között. Ezen még megfigyelhető az állatalak marja felett és a hasa alatt a kidolgozott háromlevelű palmetta, s az állat testét díszítő vízszintes vonalkázás. Hiányoznak viszont a testrészeket hangsúlyozó csepp alakú mezők.

II.b) A korongok többsége azonban teljesen sematikus, mind az állatalak, mind a növény részletei kidolgozatlanok, pálcikaszerűek, elnagyoltak. Ide sorolhatók a békéscsabai, bukovapusztai, gálospetri, győri, gyulafehérvári és szentistváni leletek, valamint két ismeretlen lelőhelyű példány is (Magyar Nemzeti Múzeum, Musée Archéologie et d'histoire, Lausanne). A jelek szerint az egyszerűbb kidolgozású, kevéssé míves változatok főként az Alföld keleti és déli sávjában lakó népesség körében voltak kedveltek, bár egy-egy példányuk felbukkan a Kisalföldön és a Bükkalján is. Éppen ez utóbbi leletek figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a jelenleg ismert csekély adatbázis alapján messzemenő következtetéseket aligha vonhatunk le. E korongok valamivel kisebbek

az előzőeknél, átmérőjük 4,4–4,9 cm között váltakozik.

III. csoport

Feltehetőleg e körbe tartoznak a Mándok-Tetenkén és Rakamaz-Fő utcán talált hajfonat-korongok is, mint e típus egyszerű, szinte már puritán kialakítású darabjai. Megformálásuk már oly mértékben leegyszerűsített, hogy csak az állatalak ismerhető fel, amelynek hátából már nem is háromágú, távolról palmetta-csokorra emlékeztető alakzat nő ki, hanem egy amorf, meghatározhatatlan nyúlvány. Hiányzik az állat hasa alól is a palmetta jelzése. Egyelőre csak e két Felső-Tisza-vidéki lelőhelyüket ismerjük.

A KORONGOK LELETÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

Sajnos a leleteknek csupán elenyésző része származik teljesen feltárt temetőből (Tiszaeszlár-Bashalom, Vörs-Majori-dűlő). Többségük szórványként (Eger, Kalocsa környéke, Dunamocs, Nyíracsád, Kunpeszér, Győr, Szentistván, Mándok, Rakamaz, valamint az ismeretlen lelőhelyű példányok), vagy kisebb-nagyobb temetőtöredékből, esetleg magányos sírból látott napvilágot (Békéscsaba, Kistokaj, Nagyszentmikós-Bukovapuszta, Gálospetri, Gyulafehérvár). Így is jól látható azonban, hogy viselőik zömmel a korabeli társadalom legszélesebb rétegét alkotó, de nyilván egymástól eltérő gazdagságú szabadok voltak (Eger, Kistokaj, Vörs, Gálospetri, Gyulafehérvár). Hármat közülük (Békéscsaba, Nagyszentmiklós-Bukovapuszta, Mándok) rozettás lószerszámveretek kíséretében hantoltak el, hajdani tulajdonosaik feltehetően a törzsi-nemzetségi arisztokrácia sorába tartozhattak. E réteg tagjai közé sorolhatjuk a tiszaeszlár-bashalmi temető 12. sírjába temetett asszonyt is. Itt szeretném megjegyezni, hogy a tárgyalt hajfonatkorong-típusnak (mely ezen ékszerfajta leggyakoribb változatának tekinthető), meglepő módon mindössze egyetlen sírból ismerjük préselt, aranyozott ezüstlemezből alkotott változatát, a zempléni vezéri sírból, mely a korabeli társadalom egyik magas rangú vezetőjét rejthette (Budinský-Krička–Fettich 1973, Abb. 45. 1–2).

A fent bemutatott hajfonatkorongokat tartalmazó síroknak csupán alig több mint egyharmadáról mondható el, hogy mellékleteik hiánytalanul, vagy legalábbis nagyrészt múzeumba kerültek (Békéscsaba, Kistokaj, Tiszaeszlár-Bashalom, Nagyszentmiklós-Bukovapuszta, Vörs, Gálospetri, Gyulafehérvár). Ezek egy része azonban közöletlen (Vörs, Gyulafehérvár). A fennmaradó 5 temetkezés leleteinek számbavétele után megállapíthatjuk, hogy csupán a Kistokajban feltárt sodrott, hurkos-kampós végű karperecek és a gálospetri pödrött végű pántkarperec sorolható azon tárgyak közé, amelyek nagyobb számban a 10. század 2. felében voltak használatosak, alkalmazásuk azonban kimutatható a század első harmadának a végétől. Mindezek alapján a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy az életfa előtt álló mitikus állatalakot ábrázoló hajfonatkorongok használatát a 10. század első két harmadára keltezhetjük, bár nem kizárt, hogy néhány darab feltűnhetett még a század utolsó éveiben is. Az egyes példányok megmunkálásában, kidolgozottságában mutatkozó különbségek semmiképpen sem jelentenek valamiféle kronológiai vagy fejlődési sort, hiszen a különböző változatok egy időben, egymás mellett voltak forgalomban. E jelenségek inkább az eltérő hagyományok — vagy megrendelői ízlés — alapján dolgozó műhelyekre hívják fel a figyelmet.

A rendelkezésünkre álló 19 lelet közül azonos típusú korongpár látott napvilágot Bukovapusztáról, Dunamocsról, Kistokajból, Tiszaeszlár-Bashalomról, Nyíracsádról, Vörsről és Gyulafehérvárról. A 7 leletegyüttes közül viszont csak kettő olyan akad (Kistokaj, Gyulafehérvár), ahol az állatalakok egymással szembe néztek, tehát közrefogták viselőjüket. A többiek esetében használóik nem ügyeltek erre a részletre, a korongpár mindkét tagjának figurái egy irányba tekintettek.

Több alkalommal is azt tapasztalhatjuk, hogy a palmettával kombinált mitikus állatalakot ábrázoló hajfonatkorong párjaként egy teljesen más típusú korong szerepel ugyanazon leletegyüttesen belül (Budinský-Krička–Fettich 1973, 171–174). Békéscsabán ötkarikás *(1. kép 2)*, Gálospetrin elvont mitikus állatalakot ábrázoló *(1. kép 6)*, Szentistvánban pedig — amennyiben a két tárgy azonos sírból származik — lovas figurás csüngő társult a tárgyalt korongtípushoz *(4. kép 1)*. E viszonylag ritka jelenség magyarázatát még nem ismerjük. Azt a feltevést, mely szerint a 10. századi magyar hajadonok egy, míg a férjes asszonyok két varkocsba fonták a hajukat, az újabb ékszert házasságkötésük alkalmával kapták, s ez lenne az oka az eltérő megformálású vagy típusú korongok ugyanazon sírban való felbukkanásának (Fodor 1976, 284–285, 34. j), régészeti adatokkal nem lehet hitelt érdemlően alátámasztani (Révész 1996a, 87–89).

A kisszámú (5 lelőhelyről ismert), ötkarikás hajfonatkorong egyenletesen oszlik el a Kárpát-medencében, viselőik között a 10. századi közrendűek és előkelők egyaránt megtalálhatók, használatuk a század első két harmadára keltezhető.

A gálospetri korongpár elvont, mitikus állatalakot ábrázoló példányának párhuzamai széles körben ismertek a korabeli magyar szállásterületről.[1] Lelőhelyeik zöme azonban az Alföld déli és keleti részén sűrűsödik, ugyanott, ahol az állatalakos-palmettás korongok egyszerű kidolgozású (II.b) változataié. Utóbbiakkal ellentétben viszont ezeknek nagyobb számban ismerjük préselt, aranyozott ezüstlemezből készített, elsőrangú ötvösmunkának tekinthető változatait.[2]

A Szentistvánban talált korongpár lovas figurát ábrázoló csüngőjének egyetlen párhuzama ismert a Kárpát-medencéből: a Sárrétudvari-Hízóföldön feltárt temető 83. sírjából, egy *Infans* I. gyermek állcsúcsa alatt *(7. kép 1).* Az ásató a temető használatát a 10. század első két harmadára helyezte. Ezen belül azonban a korongot tartalmazó sírt pontosabban nem tudjuk datálni (M. Nepper 2002, 310, 251. t. 12). A szentistváni és sárrétudvari lovas csüngők mérete és kidolgozása olyan tökéletes egyezést mutat, hogy akár azonos öntőmintából kikerült daraboknak is gyaníthatjuk azokat. E feltevést azonban csak anyagvizsgálattal lehetne igazolni.

A KORONGOK MINTAKINCSE

Széleskörű eurázsiai kitekintéssel Fodor István vizsgálta a mitikus állatalakot, a palmettát ábrázoló korongokon s ehhez kapcsolódóan a lovas alakos csüngőkön lévő ábrázolás eredetét, lehetséges gondolati hátterét (Fodor 1980, 189–219). Ehhez az apropót az adta, hogy 1978-ban délvidéki anyaggyűjtése során, a verseci múzeum gyűjteményében ráakadt egy korong alakú lapos, egyoldalas, áttört díszű bronzöntvényre, melynek szabálytalan négyszög alakú függesztő füle van *(6. kép 2).* A tárgy ábrázolásában a honfoglalás kori hajfonatkorongokon gyakori, elvont állatalakra (ló) ismert rá, melynek hátából palmettára emlékeztető növényi minta magasodik ki (Fodor 1980, 192–196). Noha a korong előkerülési körülményei ismeretlenek, feltételesen mégis ahhoz a lelőhelyhez kapcsolta, amelyről — ugyancsak ismeretlen időben és módon — aranyozott ezüstből készült csüngős veretek jutottak egy aradi tanár közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ily módon lassanként „megszületett" egy gazdag női sír(ok)at tartalmazó verseci honfoglalás kori temető, melynek palmettás-állatalakos korongja igen távoli vidékekre vezet bennünket. Megjegyzem: Fodor István felfigyelt ugyan arra, hogy a verseci öntvény mind kidolgozása (lapos öntvény), mind formája (függesztő füllel ellátott) szempontjából eltér az ismert honfoglalás kori leletektől, mindennek azonban nem tulajdonított komoly jelentőséget. Figyelmét ugyanis teljes mértékben lekötötte az ábrázolás hátterének felderítése. Elvetette Bálint Csanád azon feltevését, mely szerint a szaltovói korongokéhoz hasonló lovas alakját ismerhetjük fel e kompozíciókban (Bálint 1970, 36–37). Helyette arra az eredményre jutott, mely szerint a versecin és a hasonló korongokon a világfa előtt álló táltos ló figurája fedezhető fel (Fodor 1980, 197).

Az öntött bronz korongok előképeit a 8–9. századi Don–Donyec-vidéki szaltovói-kultúrában találta meg Fettich Nándor, majd az ő nyomdokain haladó Dienes István, Bálint Csanád és Fodor István is. Fodor István szerint *„e korongok az iráni nyelvű szarmaták és alánok révén terjedtek el a permi finnugoroknál, ősmordvinoknál, a baskíriai bahmutyinói műveltség területén, valamint a steppevidéken egészen a Tomszk melletti 6–8. századi rjolkai temetőig és a minuszinszki medencéig."* (Fodor 1980, 210)

Egy azóta is egyedinek számító lelet már Fodor István anyaggyűjtése idején is arra utalt, hogy voltak olyan korongok is a honfoglalás korában, amelyek kétségtelenül lovas figurát ábrázoltak. Egy ilyen korong Tiszasüly-Éhhalmon került elő 1968-ban, egy — azóta is közöletlen — lovas női sírban, a nő állkapcsa alatt. Ennek párhuzamát Fodor az észak-kaukázusi Pervomajszkoje alán temetőjének[3] egyik sírjában fedezte fel, de összefüggésbe hozta a perem nélküli lovas függőkkel is (Fodor 1980, 206–208). Mindebből arra következtetett, hogy a verseci és a tiszasülyi korongok a honfoglalók legkorábbi emlékei közé tartoznak, melyek előképei még a 8–9. századi levédiai szállásokon alakultak ki (Fodor 1980, 213–215).

Ezt a hipotézist azonban számos nehézség terheli. Elsőként mindjárt a fejtegetés alapját képező tárggyal van probléma. A verseci szórvány bronz öntvény ugyanis mind formájában, mind kidolgozásában, teljes mértékben idegen a honfoglalás kori anyagtól. Funkcióját tekintve semmiképpen nem hajfonatko-

[1] Aldebrő-Mocsáros 13. sír, Csekej/Čakajovce (Sk) 269. sír, Gyula-Téglagyár, Hencida-Szerdekhalom 1. sír, Madaras-Árvai halmok 4. sír, Sarkad-Peckesvár, Sárrétudvari-Hízóföld 267. sír, Soroksár, Tardoskedd/Tvrdošovce (Sk) (Révész 2008, 41).

[2] Aldebrő-Mocsáros 20. sír, Balatonújlak-Erdő-dűlő 15. sír, Jánosszállás-Katonapart 2. sír, Karos-Eperjesszög II/47. és III/5. sír (Révész 1996a, 86–87; Révész 2008, 41).

[3] Az észak-kaukázusi alán kultúra (3–14. század) szaltovói variánsként való értelmezését már maga Szvetlana A. Pletnyova is visszavonta 1981-es szaltovói áttekintésében (részletesen lásd Türk 2010, 269–270). Így a tárgyalt korongtípus szaltovói eredetéről beszélni a Pervomajszkoe-i alán temető kapcsán megalapozatlan.

rong, keltezése pedig nem lehet 10. századi. Valójában egy 13. századi zabla oldalát ékesítő díszkorongról van szó, melynek párhuzamai kitűnően tanulmányozhatók a zsámbéki zabla és más hasonló korú és szerepű korongok között (Tóth 1994, 208–210; Lovag 1999, 98–101, Abb. 268–272). A verseci leletnek ily módon természetesen semmi köze nincs a honfoglaló magyarokhoz; ez esetben egy tipikusan a nyugat-európai román kori kultúrkörhöz és művészethez kapcsolódó alkotásról beszélhetünk.

Ez az eset nem nélkülözi a módszertani tanulságokat sem. Fodor István impozáns módon felépített, fél Eurázsián átívelő gondolatsora egy olyan konkrét tárgy kapcsán jutott el a honfoglalás kori művészet forrásvidékének tekintett poszt-szasszanida iráni és szogdiai művészetig és a Kaukázus vidékéig (Fodor 1980, 213), amelynek mindezekhez kétségbevonhatatlan módon semmi köze nem volt. Ennek fényében bizony igen nehéz lenne figyelmen kívül hagyni azon kutatási irányzat érveit, melyek a 10. századi magyar emlékek vizsgálata kapcsán az egyoldalú keletpreferenciát ostorozzák (Bálint 2004, 317–327, 330–338).

Újragondolásra szorul a mitikus állatalakot és palmettát ábrázoló korongok származásának és keltezésének kérdése is. Leggyakoribbak az áttört öntött korongok a kaukázusi alánok 8–9. századi hagyatékában (Kovalevszkaja 1981, 83–90). A probléma az, hogy a Kubán-vidéken akkor élik virágkorukat, amikor a kialakuló szaltovói kultúrkör északi területeinek egyik alkotóelemeként feltételezett alán csoportok már régen, még a 730-as években bekövetkezett arab támadások miatt, északra húzódtak onnan. Többnyire nem is hajfonatkorongként használták azokat, hanem nyakba akasztott függőként, öv, tarsoly- vagy lószerszámdíszként, s éppen a 9. század közepére már eltűntek a szaltovói kultúrkör sírjaiból. Pontosan akkorra tehát, amikor a magyarok feltehetőleg levédiai hazájukban tartózkodtak, ahol Fodor István szerint legnagyobb valószínűséggel megismerkedhettek e tárgytípussal.[4] Időközben 2001-ben publikálta Zarina H. Albegova a szaltovói kamrasírokban feltárt amulettek — tételes adatgyűjtésen nyugvó — tipológiáját, mely alapján egyértelmű, hogy a tárgyalt típus ismeretlen a klasszikus szaltovói területen (Albegova 2001).

A ló és ember együttes ábrázolásának ősidőkig visszanyúló gyökerei vannak Eurázsia szerte. Egyáltalán nem szükségszerű tehát, hogy a magyarok kizárólag a szaltovói kultúrkör területén, s csakis az alánoktól vehették át e korongokat. Éppen Fodor István mutatott rá ugyanis, hogy őseink samanisztikus hitvilágában az ugor kortól kezdve szerepet kapott a világfa és a ló összefonódása, melyet csak erősített később a szkíta-szarmata törzsek, majd az onogur-bolgárok hitvilágának hasonló eleme (Fodor 1980, 210–212).

Alapvető módszertani követelmény, hogy ha valamely régészeti horizontba egy új, addig ismeretlen tárgytípust szeretnénk besorolni, akkor rendelkeznünk kell a tárgyalt leletnek legalább egy hiteles körülmények között előkerült és dokumentált példányával. A verseci értelemszerűen nem ilyen. Szinte a véletlennek köszönhető azonban, hogy az elmúlt évek során mégis kerültek elő olyan leletek, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy mind a keretbe szerkesztett, függesztő füllel ellátott, mind pedig a keret nélküli lovas csüngők előbukkanásával számolnunk kell a 10–11. századi leletanyagban. Előbbinek szép példánya ismert Sárrétudvari-Hízóföldről *(7. kép 1)*. Időközben — mint fentebb már utaltam rá — a miskolci múzeum is gyarapodott egy érdekes hajfonatkorongpárral, melynek egyik tagja a klasszikus, ún. életfa előtt álló állatfigura sematikus változata, a másik azonban a sárrétudvari függesztő füles, lovas ábrázolásos korong közeli párja *(4. kép 1)*. A leleteket állítólag a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szentistván területén találta egy műgyűjtő. A lelőkörülmények ily módon nem segítenek bennünket a tárgytípus alaposabb értékelésében. A sárrétudvari és a szentistváni leletek azonban egyértelműen jelzik, hogy e kaukázusi eredetű, de az avaroknál és a dunai bolgároknál is kimutatható tárgytípusnak nemcsak a felbukkanásával, de számbeli gyarapodásával is számolnunk kell a Kárpát-medence hagyatékában. Attól azonban óva intenék, hogy a függesztő füles lovas figurás korongokat — keleti párhuzamaik alapján — automatikusan besoroljuk az első generáció által a korábbi hazából magával hozott emlékek közé. A keltezéssel kapcsolatos óvatosság szükségességére mindennél világosabban felhívja figyelmünket egy újabb lelet.

Ha valamilyen tárgyat a keleti analógiák alapján szinte habozás nélkül a 10. század elejére kelteznénk, akkor az a hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 151. sírjában talált, keretelés nélküli, öntött bronz lovas alakos csüngő (M. Nepper 2002, 81, 72. tábla 5; *7 kép 2*). E tárgynak ugyanis tökéletes párhuzamai ismertek a Kaukázus északi oldaláról, a Kubán vidékéről (Fodor 1980, 206–209; Kovalevszkaja 1981, 83–90). Tovább árnyalja a képet az, hogy e lovas csüngőnek mindeddig egyetlen magyarországi párhuzama ismert. Az állítólag

[4] A szaltovói kultúrkör kutatástörténetének és újabb értelmezésének kitűnő összefoglalását lásd Türk 2010, 261–306. Különösen figyelemre méltó a Szerző azon megfigyelése, mely szerint sem a 10. századi Kárpát-medencei, sem az ún. Szubotcy-horizont leletanyaga nem mutat közelebbi kapcsolatokat a szaltovói kultúrkörrel, annál inkább a történeti Baskíria, valamint a Volga–Káma, illetve a Dnyeper közti erdővidék 9–11. századi ún. ősmordvin temetőivel (vö. Türk 2010, 283–286). Mindez alapvetően megkérdőjelezi mind a magyarok hosszabb idejűnek feltételezett tartózkodását a Kazár Kaganátus szomszédságában, mind pedig a szaltovói kultúrkör népeinek a magyarságra gyakorolt erőteljes hatását. Korábban e kérdésről néhány tárgytípus kapcsán Révész 1998, 523–532.

Szentes környékén előkerült, ma a British Museumban őrzött leletet *(8. kép 1)* szakirodalmunk a dunai bolgárok délalföldi 9. századi jelenlétét bizonyítani hivatott emblematikus tárgyként kezeli (Bóna 1984, 372; Szalontai 1996, 29; Paszternák 2000, 71–72).

A hajdúszoboszlói és a szentesi csüngők párhuzamai valóban szép számban kerültek elő Bulgária területéről *(8. kép 2–11)*, ezeket azonban a legújabb szakirodalom határozottan a 10–11. századra datálja (Rasev 2008, 169–170, Tabl. LXXXIX–XC). Mindezt kitűnően alátámasztják a hajdúszoboszlói csüngő kísérőleletei (nagyméretű S-végű karikaékszerek, elkalapált végű, fonott ezüst gyűrű), amelyek ismeretében egyértelmű, hogy e sír mindenképpen a 11. században került földbe, s feltehetőleg nem is annak a legelején. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a Szentes környéki lovas csüngőt egyértelműen kiiktathatjuk a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott. Az említett tárgy nagy valószínűséggel a környék valamelyik 10. vagy 11. századi köznépi temetőjéből kerülhetett elő.

ÖSSZEFOGLALÁS

Végezetül nem kerülhetjük meg a kérdést: megfejthető-e számunkra az, hogy mit ábrázoltak valójában a mitikus állatalakot és palmettát megjelenítő hajfonatkorongok? E kérdésre már született határozott válasz. Fodor István szerint a bashalmi korongpár esetében *„Nem kétséges, hogy az életfa és a táltos ló megjelenítése ez. A táltos e csodalény lovon fut fel a felső szellemek birodalmába az életfa levelei-ágai közt."* (Fodor 1996, 189)

E lelet kapcsán azonban Dienes István jóval körültekintőbben fogalmazott. Az ugyan számára sem volt kétséges, hogy a fém varkocskorongon életfa előtt ábrázolt mesés állatfigura látható (Dienes 1975, 94–95), utóbbi mibenlétét illetően azonban óvatosan foglalt állást: *„Sokkal inkább mesés-csodás lények ezek, mintsem fajtájukra nézve meghatározható állatok, semmiképpen sem olyan lovak (se nem táltos lovak vagy lovon ülő táltosok), mint amilyenek a szaltovói műveltség korongjain feltűnnek."* (Dienes 1978, 109).

Véleményem szerint Dienes István figyelmeztetését mindenképpen tanácsos megszívlelnünk. Főképpen azért, mert a magyarság honfoglalás előtti, valamint 10. századi epikus hagyományainak csak elenyésző töredékei maradtak ránk. Ahhoz mindenképpen kevés, hogy konkrét tárgyakon megjelenő, eleve nehezen értelmezhető ábrázolásokat valamely mitikus elemhez kapcsolhassunk.[5] Nem ismerjük az ábrázolt állatalak mibenlétét, nem tudjuk igazolni, hogy az állattal együtt megjelenő (mögötte álló?, hátából kinövő?) növényi motívum valóban az életfát ábrázolja-e. Ebből következik, hogy — mivel a szimbólum mindkét eleme ismeretlen — együttes jelentésüket, s főként azt, hogy készítőik, viselőik számára valójában mit jelentettek, nem tudjuk megnyugtatóan megfejteni. Nagy ívű hipotézisekkel kísérletezni lehet ugyan, ezek érvényessége és valóságtartalma azonban, legalábbis egyelőre, erősen megkérdőjelezhető.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A dunamocsi korongra vonatkozó adatokat Nevizánszky Gábor és Prohászka Péter szívességéből ismerem, melyért fogadják köszönetemet. A szentistváni leletekre Pusztai Tamás (Herman Ottó Múzeum) hívta fel a figyelmemet. Neki tartozom köszönettel ezért, valamint a publikálatlan tárgyak közlésének lehetőségéért.

[5] E hibát korábban magam is elkövettem, amikor a karosi II/47. sír állatalakját megkíséreltem a csodaszarvassal azonosítani, lásd Révész 1996a, 86–87.

IRODALOM

Albegova 2001: Албегова, З. Х.: Палеосоциолгия аланской религии VII–IX. вв. *Российская археология* 2001/-2 (2001) 83–96.

Bálint 1970: Bálint Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban. — Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1970/-1 (1970) 31–43.

Bálint 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs.* Varia Archaeologia Hungarica 16. Budapest 2004.

Bóna 1987: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története* I. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1987, 265–346.

Budinský-Krička–Fettich 1973: Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Archaeologica Slovaca* Monographiae 2. Bratislava 1973.

Chidioşan 1965: Chidioşan, N.: Morimîntul din perioada feudalismului de la Galoşpetreu (Raion Marghita). — Das Grab von Galoşpetreu (Raion Marghita) aus der frühfeudalen Zeit. *Studii şi Comunicări* 12 (1965) 237–243.

Ciugudean–Dragotă 2002: Ciugudean, H.– Dragotă, A.: *Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar în secolele IX–XI.* Catalogul expoziţiei. Alba Iulia 2002.

Csallány 1959: Csallány, D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 281–325.

Dienes 1968: Dienes I.: A magyar honfoglalás kora. In: *A magyar régészet regénye.* Szerk.: Szombathy V. Budapest 1968, 135–194.

Dienes 1975: Dienes I.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek.* Szerk.: Hajdú P. Budapest 1975, 77–108.

Dienes 1978: Dienes I.: Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 107–127.

Fodor 1976: Fodor I.: Megjegyzések a zempléni sírról. — Заметки о погребении в Земплене. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 282–286.

Fodor 1980: Fodor I.: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong. — Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly. *Folia Archaeologica* 31 (1980) 189–219.

Fodor 1996: Fodor I.: Tiszaeszlár-Bashalom. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 185–190.

Horváth 1996: Horváth M. A.: Ismeretlen lelőhelyű leletek Kalocsa környékéről. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 315–317.

Horváth 1996a: Horváth M. A.: Kunpeszér. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. – Wolf M. – Révész L. – M. Nepper I. Budapest 1996, 337.

Jósa 1897: Jósa A.: A mándoki honfoglaláskori leletről. *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 361–363.

K. Végh 1993: K. Végh K.: A kistokaji honfoglalás kori temető. — Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993) 53–103.

Kisléghy 1904: Kisléghy N. Gy.: Lovas halomsírokról Torontál megyében. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 417–421.

Kisléghi 2010: Kisléghi Nagy Gy.: *Archaeológiai napló.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged–Temesvár 2010.

Kovalevszkaja 1981: Ковалевская, В. Б.: Северокавказские древности. In: *Степы Евразии в эпоху средневековья.* Ред.: Плетнёва, С. А. Археология СССР. Москва 1981, 83–187.

Költő 2003: Költő L.: Vörs-Majori-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 — Archaeological Investigations in Hungary 2001.* Budapest 2003, 238–239.

Kühn 1938: Kühn, H., *Die Reiterscheiben der Völkerwanderungszeit.* Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst 12. Berlin 1938.

Lovag 1999: Lovag, Zs.: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums.* Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria archaeologica 3. Budapest 1999.

Mesterházy 1996: Mesterházy K.: Nyíracsád-Szentirmay föld. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 244–245.

Mesterházy 1996a: Mesterházy K.: Ismeretlen lelőhely. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 395–396.

M. Nepper 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2. — Die Grabfunden aus dem 10.–11. Jh. in Komitat Hajdú-Bihar 1–2.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest–Debrecen 2002.

Paszternák 2000: Paszternák I.: A honfoglalástól a török hódoltság koráig. In: *Szentes helyismereti kézikönyve* 1. Szerk.: Kis-Rácz A. – Labádi L. – Vörös G. Szentes 2000, 69–98.

Rasev 2008: Рашев, Р.: *Българската езическа култура VII-IX в.* София *2008.*

Révész 1996: Révész L.: Mándok-Tetenke. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. – Wolf M. – Révész L. – M. Nepper I. Budapest 1996, 158–159.

Révész 1996a: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Fodor I. – Veres L. – Viga Gy. Miskolc 1996.

Révész 1997: Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 169–195.

Révész 1998: Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. — Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.

Révész 2008: Révész L.: *Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Heves megyében. — Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10–11. Jahrhundert*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

Révész 2010: Révész L.: Lovas alakos áttört honfoglalás kori hajfonatkorong. In: *Örök megújulás. Az ezredforduló szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Szerk.: Pallos L. Budapest 2010, 20–21.

Szalontai 1996: Szalontai Cs.: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia-régészet-történelem*. Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 23–41.

Točík 1987: Točík, A.: Nachgroßmärische Gräberfelder des 10. und 11. Jh. in der Südwestslowakei. *Študijné Zvesti* 23 (1987) 177–241.

Tóth 1994: Tóth S.: Zablapár. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk.: Mikó Á. – Takács I. Budapest 1994, 208–210.

Türk 2010 Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szegedi Középkorász Műhely. Szerk. G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.

ALL CARVED BRAID ORNAMENT WITH A FIGURE MOUNTED ON HORSEBACK FROM THE CARPATHIAN BASIN FROM THE ERA OF THE CONQUEST PERIOD

One of the most well-known types among the jewellery finds from the Conquest period is represented by the cast, openwork, bronze or silver gilt braid ornaments portraying mythic creatures or a mounted figure standing in front of the Tree of Life. István Fodor reviewed the pieces representing this type from Eger-Szépasszony-völgy, Nyíracsád-Szentirmayföld, Kistokaj-Gerenda-dűlő, Békéscsaba-Erzsébethely, the Kecel area, Dunamocs, Tiszaeszlár-Bashalom, Cemetery II, and Nagyszentmiklós-Bukovapuszta as well as an unprovenanced braid ornament, probably of Hungarian origin, housed in the museum of Lausanne. The pieces listed by him can be complemented with the finds from Gálospetri, Kunpeszér, Győr, Szentistván and the tinned bronze pair of braid ornaments found in Grave 208 at Vörs-Majori-dűlő.

István Fodor also examined the origins and possible spiritual background of the representations on the braid ornaments. He rejected Csanád Bálint's hypothesis, according to which the mounted figure of the composition can be likened to the Saltovo braid ornaments. Instead, he suggested that the depictions on the braid ornaments portrayed a *táltos* (shaman) horse standing in front of the Tree of Life. Nándor Fettich and, after him, István Dienes, Csanád Bálint and István Fodor traced the prototypes to the Saltovo culture of the Don region of the 8th–9th centuries. According to Fodor, "the discs reached the Permian Finno-Ugrians, the ancient Mordvinians, the distribution of the Bahmuthino culture in Bashkiria and the steppe area as far as the 6th–8th century cemetery of Riolka near Tomsk and the Minusinsk Basin from the Iranian-speaking Sarmatians and Alans ."

However, a unique braid ornament, still unparalleled, indicated that some of the Conquest period braid ornaments undoubtedly depicted a mounted figure. One of these came to light from a still unpublished burial uncovered at Tiszasüly-Éhhalom in 1968: the braid ornament lay under the mandible of a female buried together with her horse. Fodor cited its parallel from one of the graves in the Alan cemetery at Pervomaiskoie in the northern Caucasus and noted its resemblance to the rimless pendants depicting mounted figures. He concluded that the braid ornaments from Versec and Tiszasüly represented the earliest legacy of the ancient Hungarians in the Carpathian Basin and that their prototypes had probably evolved in Levedia in the 8th–9th centuries.

The origins and the date of the pendants portraying mounted figures still need to be clarified. Cast, openwork braid ornaments are frequent in the 8th–9th century material of the Caucasian Alans. The problem is that they were most popular in the Kuban region at the time when the Alan groups, assumed to have played a major role in the northern distribution of the emerging Saltovo culture, had already migrated northward from the region due to the Arab attacks in the 730s. In most cases, they were not used as braid ornaments, but as pendants worn around the neck or as belt, pouch or harness ornaments, and they had disappeared from the Saltovo graves by the mid-9th century, at the very time when the Hungarians lived in Levedia.

The combined portrayal of horse and man can be traced to ancient times across Eurasia. Thus, the ancient Hungarians did not necessarily adopt these braid ornaments from the Alans in the Saltovo distribution. István Fodor also pointed out that the connection between the Tree of Life and the horse can be documented in the shamanistic beliefs of the ancient Hungarians since the Ugric period. Similar elements could be found among the Scythian-Sarmatian tribes and in Onogur-Bulgarian beliefs.

Recently discovered finds clearly prove that the occurrence of both framed variants with a suspension loop and unframed pendants depicting a mounted figure can be expected in the 10th–11th century

material. One excellent example of the former was found under the chin of an infant burial (Grave 83) in the Sárrétudvari-Hízóföld cemetery *(Fig. 7. 1)*, which the excavator dated to the initial two thirds of the 10th century. The grave with the braid ornament cannot be more precisely dated within this period.

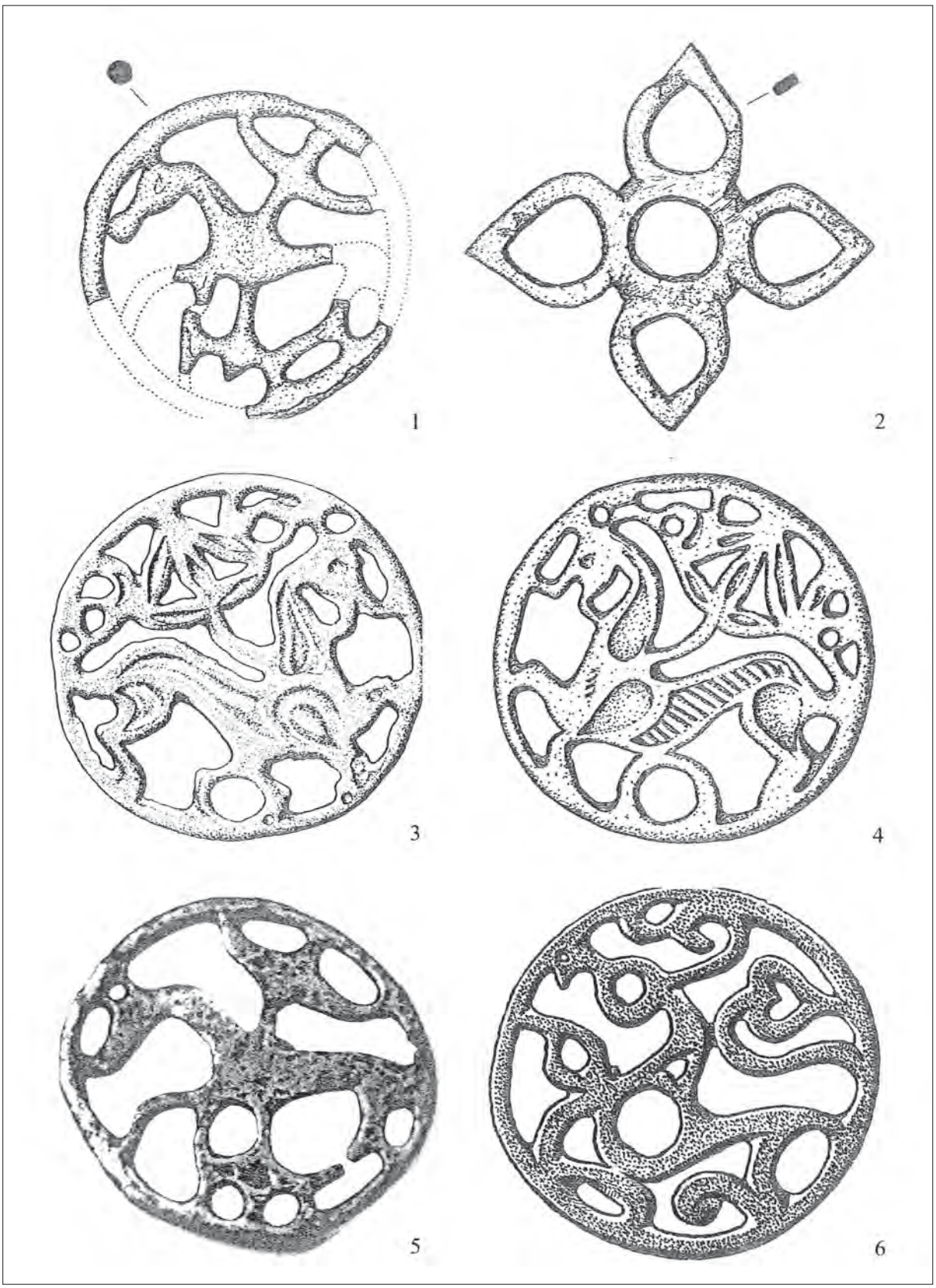
The Miskolc Museum has acquired an interesting pair of braid ornaments *(Fig. 4. 1–2)*. One of them is the schematic version of the classical portrayal of an animal figure standing in front of the Tree of Life. The other resembles the braid ornament with a suspension loop depicting a mounted figure from Sárrétudvari. The braid ornaments were allegedly found by an art collector in the Szentistván area in County Borsod-Abaúj-Zemplén. The find circumstances thus contribute little to the assessment of this artefact type. The finds from Sárrétudvari and Szentistván clearly indicate that we can expect not only the appearance of these ornaments of Caucasian origin, but also an increase in their number in the assemblages of the Carpathian Basin. At the same, I would strongly caution against automatically assigning the looped discs depicting a mounted figure to the heritage of the first generation of the ancient Hungarians who brought these ornaments from their former homeland in the east.

One object which can be unhesitatingly dated to the beginning of the 10th century is the cast bronze pendant portraying a mounted man found in Grave 151 of the Hajdúszoboszló-Árkoshalom cemetery *(Fig. 7. 2)*, which has perfect counterparts in the material from the northern Caucasus, from the Kuban region. The problem is that the objects found together with the Hajdúszoboszló pendant (large S-terminalled rings, a twisted silver finger-ring with hammered terminals) make it obvious that this grave can be dated to the 11th century, most probably to its beginning.

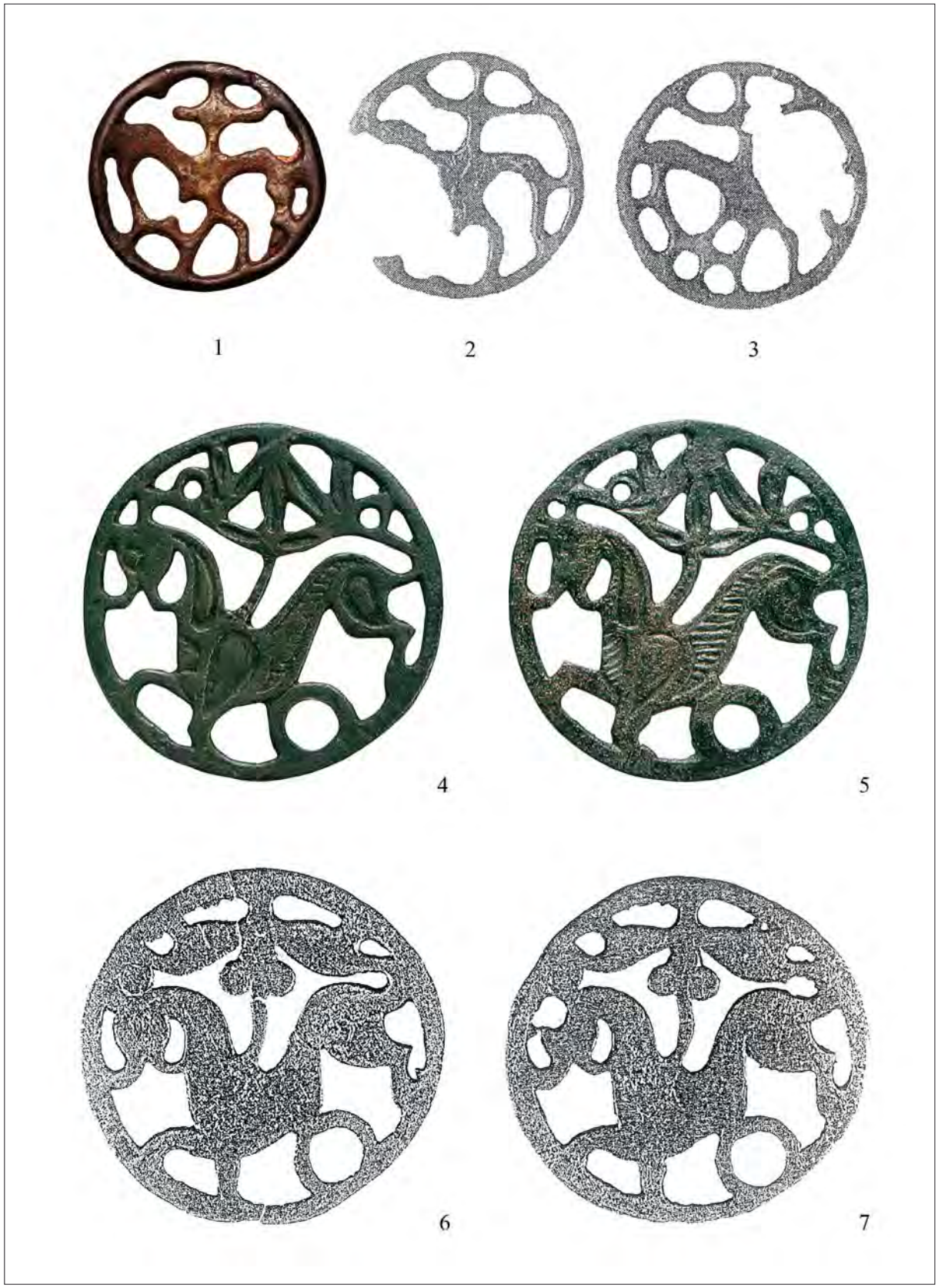
The list of sites indicates that cast, openwork braid ornaments depicting a mythical creature standing in front of the Tree of Life can be found throughout the Carpathian Basin. Most were found in northern and eastern Hungary, with two coming from the Danube-Tisza interfluve, one from the northern and one from the southern part of the Small Hungarian Plain. It would appear that less elaborate variants with a simpler composition were more popular among the communities living in the eastern and southern zone of the Great Hungarian Plain (Békéscsaba, Bukovapuszta, Gálospetri, Mándok and Rakamaz). It earlier appeared that they are lacking in Transdanubia, but the discovery of the Vörs and Győr pieces have changed this picture.

Unfortunately, only few of the finds come from a wholly excavated cemetery; the majority came to light as stray finds or from partially investigated cemetery sections with a few graves. Even so, it is quite evident that most had been worn by members of the tribal and clan aristocracy. Three discs were found together with rosette-shaped harness ornaments (Békéscsaba, Bukovapuszta, Mándok). The braid ornaments from Eger, Kistokaj and Vörs had belonged to less wealthy individuals.

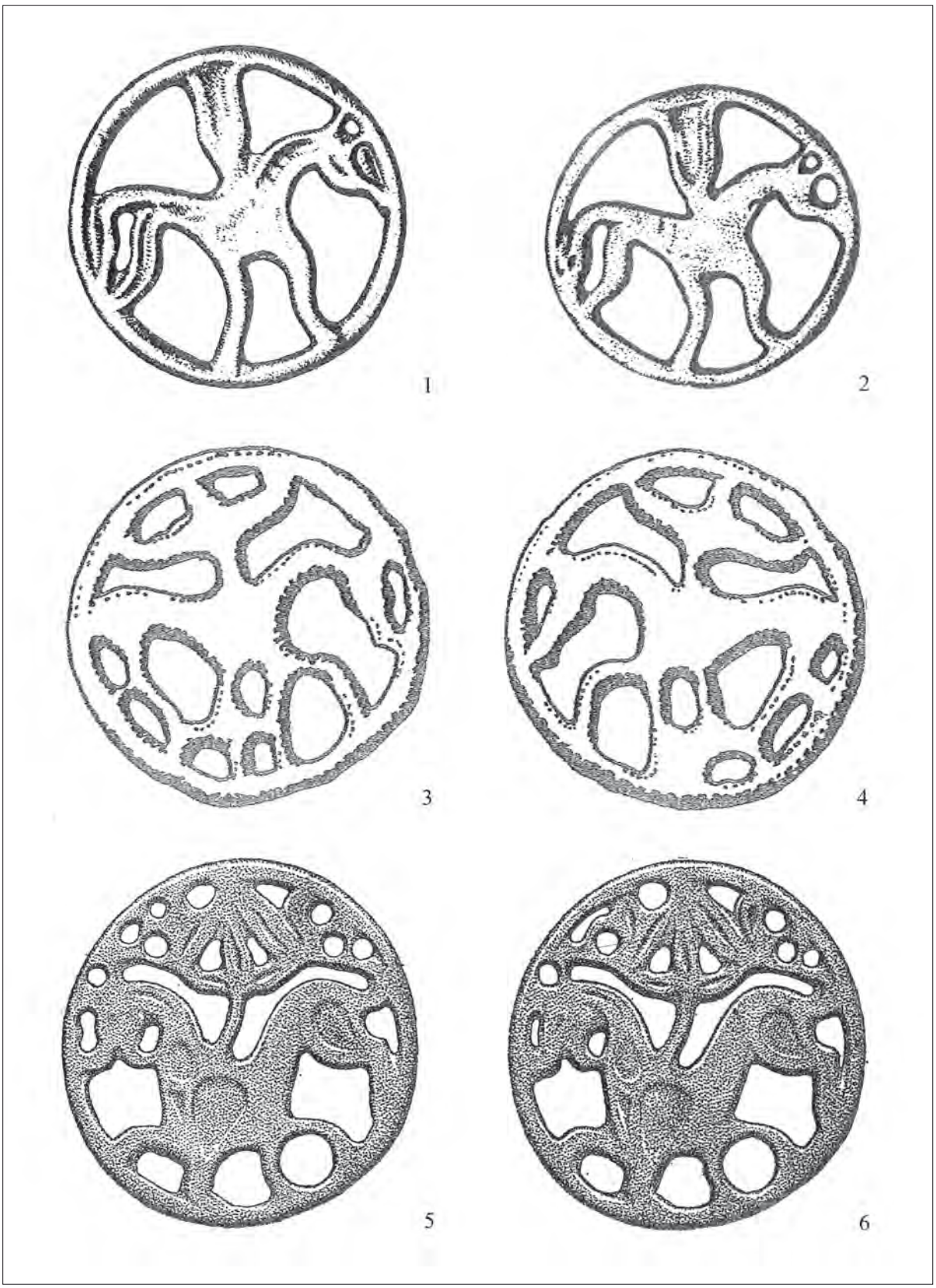
The grave goods of only a few graves containing the above-mentioned braid ornaments reached a museum without any losses. The twisted bracelet with hook-and-eye terminals from Kistokaj and the bracelet with coiled terminals from Gálospetri are types that were mainly used in the later 10th century, although they are documented from the end of the century's first third. The current evidence would suggest that the use of the cast, openwork braid ornaments depicting a mythical creature standing in front of the Tree of Life can be dated to the first and second third of the 10th century, even though some pieces may be as late as the close of the century. The differences between the craftsmanship of the discs do not reflect a chronological or developmental sequence because the different variants were used more or less simultaneously. The differences rather point to workshops following different traditions or catering to customers with different tastes.

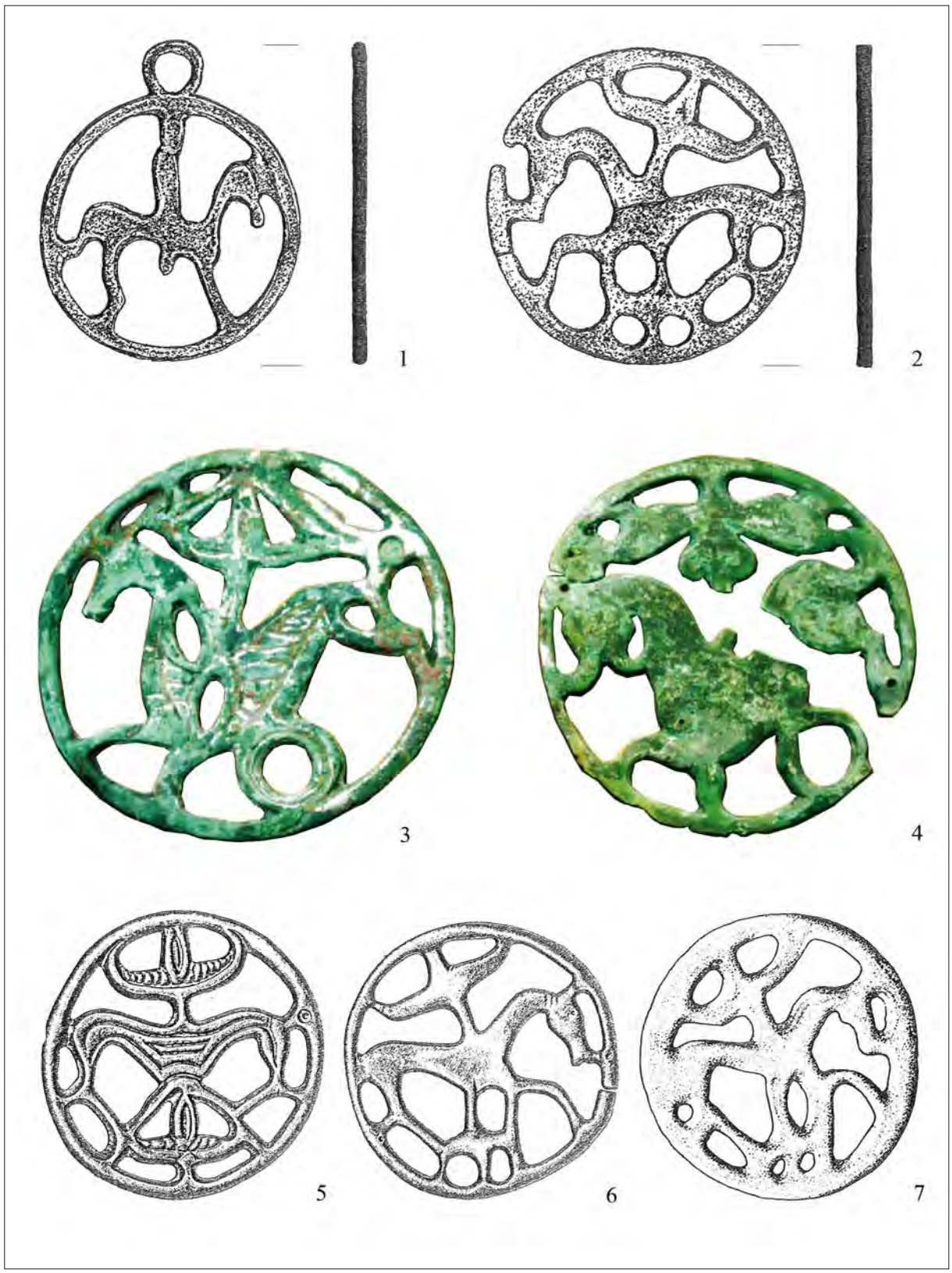
1. kép / Fig. 1. Áttört hajfonatkorongok / All carved braid ornaments. 1–2: Békéscsaba-Erzsébethely; 3: Dunamocs/Moča (Sl); 4: Eger-Szépasszonyvölgy; 5–6: Gálospetri-Malomoldal/Petreu (Ro)

2. kép / Fig. 2. Áttört hajfonatkorongok / All carved braid ornaments. 1: Győr-Malomszéki dűlő; 2–3: Gyulafehérvár-Mentőállomás/Alba Iulia (Ro); 4: Kalocsa vagy Kecel környéke; 5: Kunpeszér; 6–7: Kistokaj-Gerenda dűlő

3. kép / Fig. 3. Áttört hajfonatkorongok / All carved braid ornaments. 1: Mándok-Tetenke; 2: Rakamaz-Fő utca; 3–4: Nagyszentmiklós-Bukovapuszta/ Sânnicolau Mare (Ro); 5–6: Nyíracsád-Szentirmay-föld

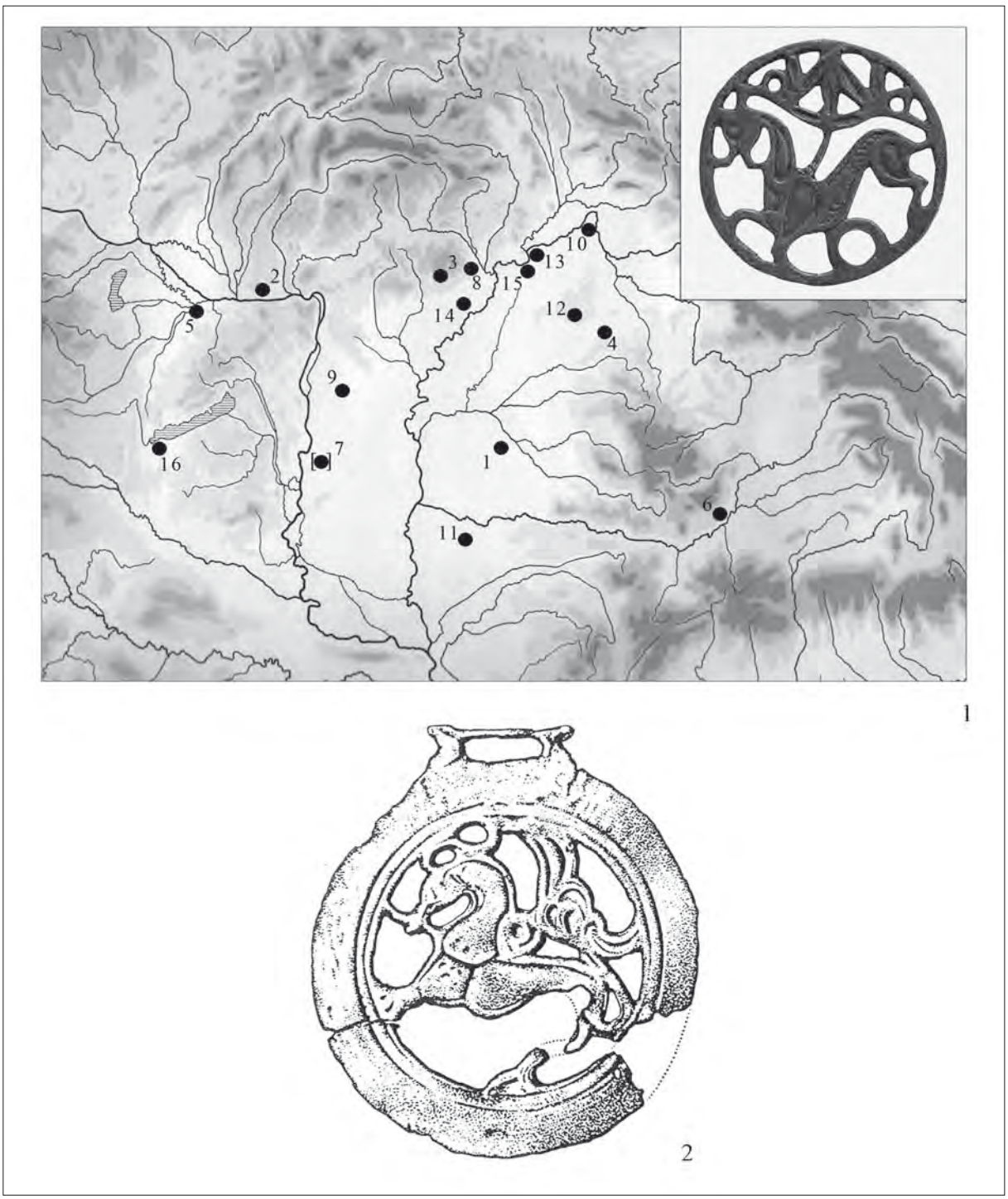
4. kép. Áttört hajfonatkorongok. 1–2: Szentistván; 3–4: Vörs-Majori dűlő; 5–6: Ismeretlen lelőhely, Magyar Nemzeti Múzeum; 7: Ismeretlen lelőhely, Lausanne, Musée Archéologie et d'histoire (H. KÜHN 1938 nyomán)

Fig. 6. All carved braid ornaments. 1–2: Szentistván; 3–4: Vörs-Majori dűlő; 5–6: Unknown provenance, Hungarian National Museum, Budapest; 7: Unknown provenance, Lausanne, Musée Archéologie et d'histoire (after H. KÜHN 1938)

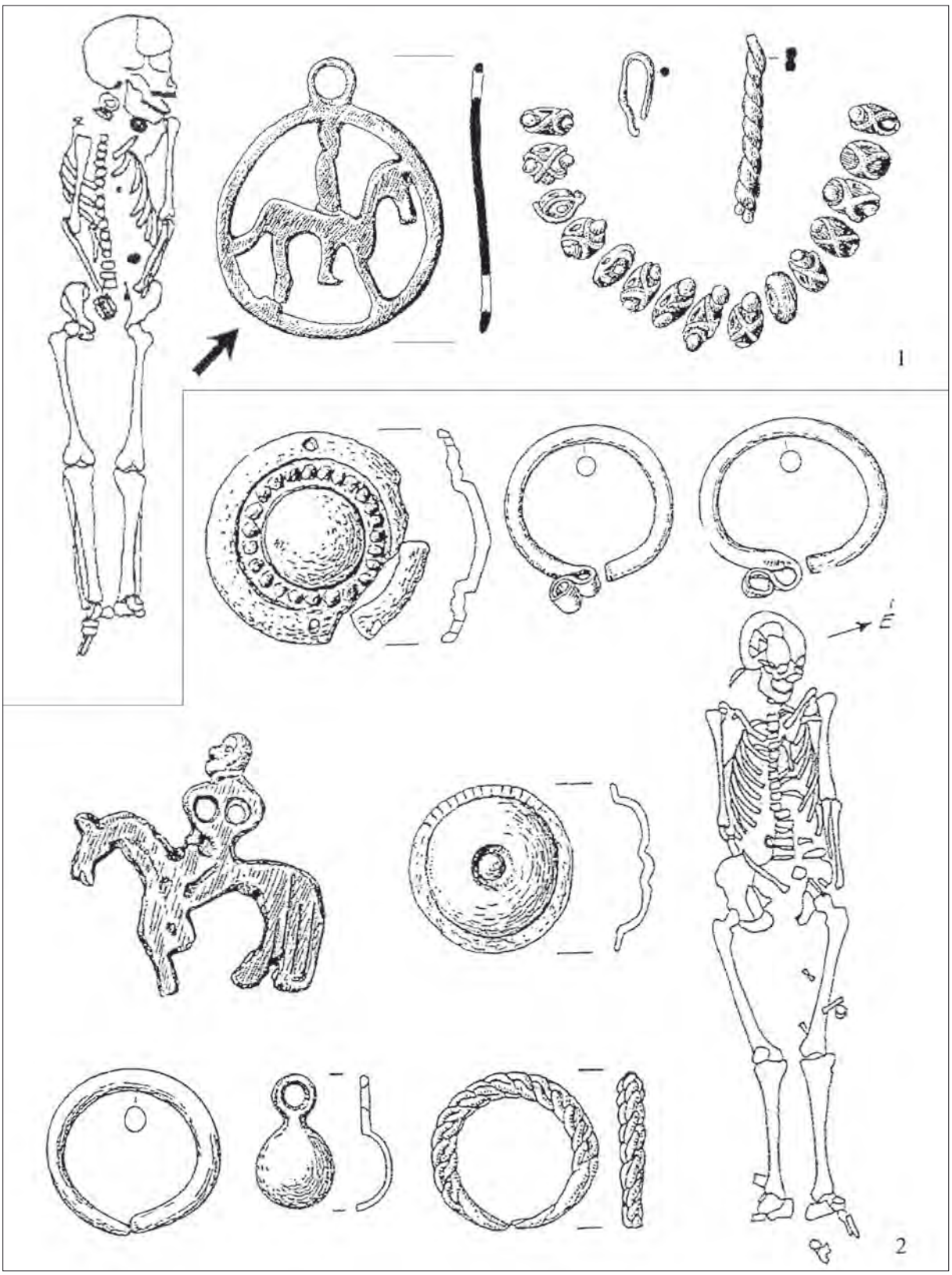
5. kép. A Tiszaeszlár-Bashalom II. temető 12. sír hajfonatkorongpárja és a függesztő szíjának díszítményei (Dienes 1975 nyomán)

Fig. 5. Braid ornaments and adorments of the suspended bands from Tiszaeszlár-Bashalom, Cemetery II, Grave 12 (after Dienes 1975)

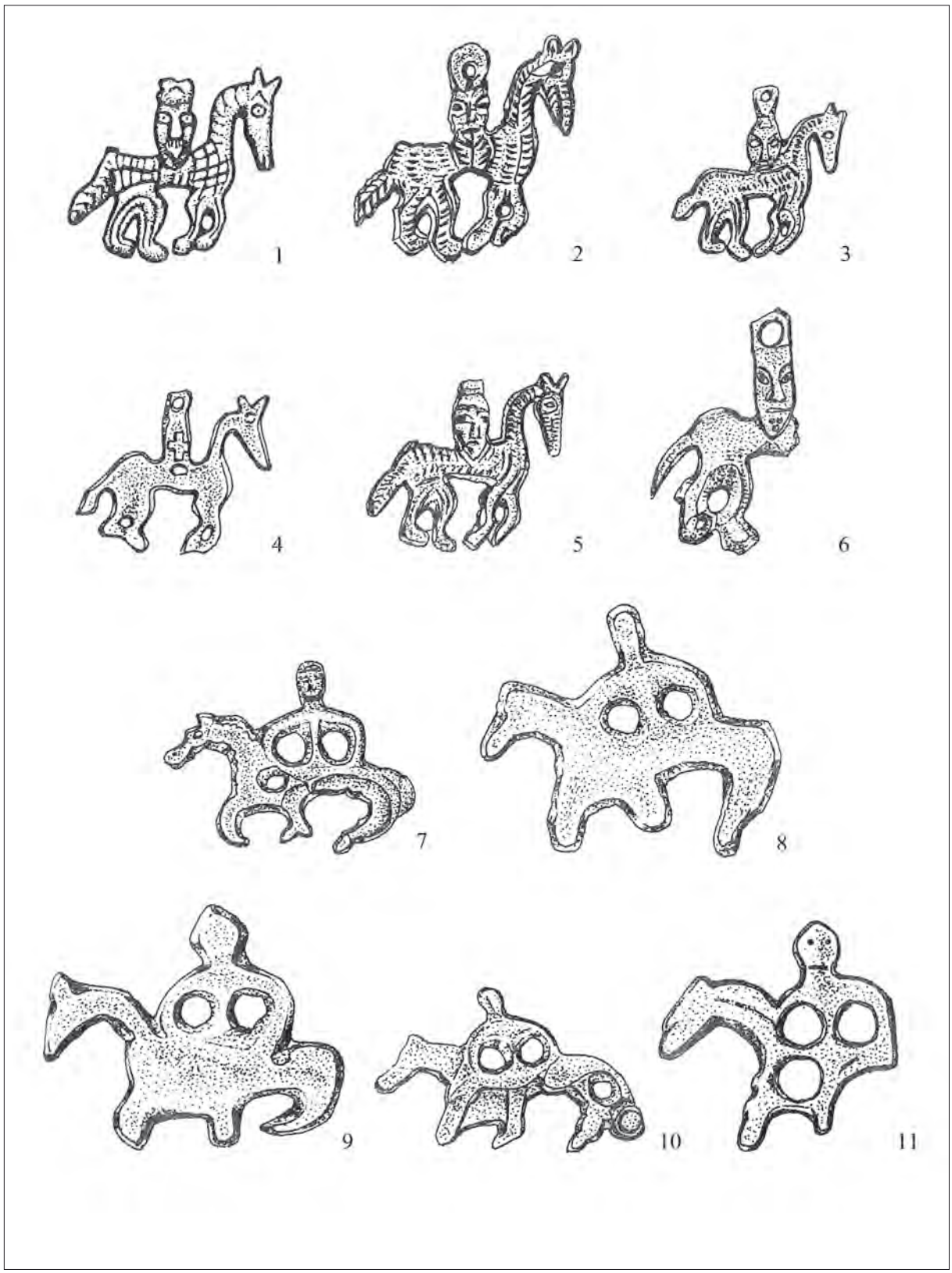
6. kép. 1: Palmettát és mitikus állatalakot ábrázoló, áttört hajfonatkorongok lelőhelyei: 1: Békéscsaba-Erzsébethely; 2: Dunamocs; 3: Eger-Szépasszonyvölgy; 4: Gálospetri-Malomoldal; 5: Győr-Malomszéki dűlő; 6: Gyulafehérvár-Mentőállomás; 7: Kalocsa vagy Kecel környéke; 8: Kistokaj-Gerenda dűlő; 9: Kunpeszér; 10: Mándok-Tetenke; 11: Nagyszentmiklós-Bukovapuszta; 12: Nyíracsád-Szentirmay-föld; 13: Rakamaz-Fő utca; 14: Szentistván; 15: Tiszaeszlár-Bashalom II. temető; 16: Vörs-Majori dűlő; 2: A verseci lelet (Fodor 1980 nyomán)

Fig. 6. 1: Sites with carved braid ornaments representing a mythic animal figure standing in front of the tree of life: 1: Békéscsaba-Erzsébethely; 2: Dunamocs; 3: Eger-Szépasszonyvölgy; 4: Gálospetri-Malomoldal; 5: Győr-Malomszéki dűlő; 6: Gyulafehérvár-Mentőállomás; 7: Kalocsa vagy Kecel környéke; 8: Kistokaj-Gerenda dűlő; 9: Kunpeszér; 10: Mándok-Tetenke; 11: Nagyszentmiklós-Bukovapuszta; 12: Nyíracsád-Szentirmay-föld; 13: Rakamaz-Fő utca; 14: Szentistván; 15: Tiszaeszlár-Bashalom II. temető; 16: Vörs-Majori dűlő; 2: The found of Versec (Fodor 1980 nyomán)

7. kép. 1: Sárrétudvari-Hízóföld 83. sír leletei (Nepper 2002 nyomán); 2: Hajdúszoboszló-Árkoshalom 151. sír leletei (Nepper 2002 nyomán)

Fig. 7. 1: Finds from Sárrétudvari-Hízóföld, Grave 83 (after Nepper 2002); 2: Finds from Hajdúszoboszló-Árkoshalom, Grave 151 (after Nepper 2002)

8. kép. Lovas alakos csüngők. 1: Szentes környéke; 2–11: Bulgária. 2–3: Szórvány (Sumeni Történeti Múzeum); 4: Bradartsi; 5: Chirikovets; 6–11: ÉK-Bulgária, szórvány (Nemzeti Régészeti Múzeum, Szófia)

Fig. 8. Pendants representing a horseman. 1: Outskirts of Szentes; 2–11: Bulgaria. 2–3: Stray finds (Sumen History Museum); 4: Bradartsi; 5: Chirikovets; 6–11: NE-Bulgaria, stray find (National Archaeological Museum, Sofia)

ÚJABB ADATOK A HONFOGLALÁS KORI TARSOLYOK ÉS TŰZKÉSZSÉGEK KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ VOLGA–KÁMA-VIDÉKI ANALÓGIÁIK FÉNYÉBEN

NATALJA B. KRYLASZOVA – Andrej M. BELAVIN** – TÜRK Attila****

BEVEZETÉS

A honfoglalás kori régészeti hagyaték genezisének összetett problematikája napjainkban sem tekinthető véglegesen lezárt és megoldott kérdésnek. A Kárpát-medence 10–11. századi anyagi műveltségében a keletről betelepülő magyar törzsek kultúrája meghatározó szerepet játszott. Bár az új környezetben keleti kapcsolataik, úgy tűnik, hamar elenyésztek, számos lelet és temetkezési szokás esetében egyértelműen kimutatható a keleti eredet és/vagy kapcsolatrendszer. A honfoglalás kori leletek keleti hátterének kutatása és folyamatos újraértékelése (Révész 1998) ezért az új kelet-európai ásatások leletei alapján elengedhetetlen (Türk 2010; Türk 2012; Türk 2013).

A kora középkori régészeti leletanyag az Uráltól a Kárpátokig terjedő régióban évről évre rohamosan gyarapodik. Ez az összehasonlító, elemző munka gyakran olyan eredményekkel is kecsegtet, mint egy-egy korábban ismeretlen funkciójú honfoglalás kori tárgytípus rendeltetésének megfejtése, melyből néhányat jelen dolgozatunkban mutatunk be. Ezúttal a tarsolyokkal és az azokban előforduló tárgyakkal kapcsolatban foglaljuk össze a legújabb információkat, valamint egyúttal a magyar szakirodalomban rámutatunk néhány hibás adatra a már korábban közölt tárgyak esetében.

Munkánkban főként a felső peremén vascsövecskével megerősített tarsolyok, illetve a tűzkészségek közül az ún. taplótartó meglétét és keleti eredetét mutatjuk ki a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagában. További apróbb részletekkel egészítjük ki a lemezes és a veretes tarsolyok tárgykörét, valamint néhány övveretmotívum, valamint felbukkanó mintakincs és a bimetál csiholók Urál-vidéki eredeztetésére teszünk javaslatot.

ADATOK A LEMEZES TARSOLYOK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának gyakran idézett leletei az egykor övön viselt tarsolyok maradványai, melyek előlapját néha díszes lemezekkel vagy veretekkel borították, bennük pedig főként a mindennapi élet során használt apró tárgyakat — elsősorban a tűzgyújtáshoz való eszközöket — tárolták. Ez a leletcsoport Kelet-Európa kora középkori régészeti hagyatékában is előfordul. Jóllehet a kutatás gyakran foglalkozott e tárgytípussal, összefüggéseik a honfoglaló magyar anyaggal még mindig nem teljesen tisztázottak. A díszített keleti tarsolyokat korábban a (magyar) kutatás korábbinak, vagyis a honfoglalás kori tarsolylemezek előképének tekintette, míg az utóbbi időben főként egyidejűségükre mutattak rá (Fodor 2010).

A honfoglalás kori lemezes tarsolyok a Kárpát-medence 10. századi hagyatékának impozáns részét alkotják, összesen 27 leletet tart számon a kutatás. A rétközberencsi töredékkel kapcsolatban (Istvánovits 2003, 177) ugyanakkor komoly kétség merül fel, hogy valóban tarsolylemez volt-e eredetileg. A tárgy anyaga és kialakítása eltérő, a hátlapját és főként a lemez oldalnézeti képét *(16. kép 1)* megvizsgálva valószínűbb az eredeti ásatási megfigyelés, mely szerint egy henger alakú fából készült tárgyra volt rögzítve, véleményünk szerint tehát más funkciója volt.[1]

A lemezes tarsoly részletesen feldolgozott tárgytípus (Fettich 1937; Révész 1994; Révész 1996, 144–153), klasszifikációs szempontból mintakincsük megformálása alapján néhány főbb csoportot *(1. kép)*, illetve egyedibb változatokat *(2. kép)* különíthetünk el.

A lemezekkel díszített tarsolyok keleti analógiái régóta ismertek a magyar kutatás számára, melyek száma 2010-ben Perm (Ru) környékéről egy további — sajnos szórvány — lelettel gazdagodott (Belavin–Krilaszova 2011; Fodor 2012). A tárgyat jellegzetes, a Káma-vidéki népek kora középkori hitvilági elkép-

* Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, 614990. г. Пермь, ул. Сибирская, 24. n.krylasova@mail.ru
** Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, 614990. г. Пермь, ул. Сибирская, 24. belavin@pspu.ru
*** PPKE BTK Régészeti Tanszék, 2087 Piliscsaba, Egyetem utca 1. turk.attila@btk.mta.hu

[1] Mintakincse is alapvetően eltér, bár a Kijevi Rusz anyagában a sesztovci temető egyik veretes tarsolyának (ún. szárnyas tarsolyveretek) peremveretein távoli rokonságot mutató ívelt, voluta-mintára emlékeztető dísz látható *(16. kép 2)*.

zelései alapján értelmezhető mintakinccsel díszítették *(3. kép 2, 4. kép)*, melyet végül halotti „félmaszkká" átalakítva temettek el, feltehetően a 9. század 2. felében, vagy a század végén.

A lemezekkel díszített tarsolyok keleti analógiáinak időrendjével kapcsolatban, mint említettük, jelentős változás figyelhető meg a magyar kutatásban. Legutóbb Fodor István a Mari El területén, a Veszelovék-tanyája mellett feltárt „őscseremisz" temető 19. sírjából származó tarsolylemezt immár nem a honfoglalás kori tárgytípus keleti előzményeként, hanem azzal párhuzamosan keltezte a környezetében feltárt sírok időrendje alapján (Fodor 2010; Fodor 2013).[2] Ennek értelmében pedig egy magyar mester által készített, keletre került ötvöstárgyként értékelte, a korábban a Kárpátoktól keletre előkerült rozettás lószerszámveretekhez hasonlóan (Fodor 2009). A kérdés eldöntésében véleményünk szerint sokat segíthetnének az anyagösszetételre és készítési technikára irányuló archeometriai vizsgálatok, azonban a tarsolylemez sajnos már nincs meg.[3] Pedig a tárgyat igen fontos lenne tanulmányozni, ugyanis az eredeti publikációban nagyon gyenge képminőségben jelent meg (Erdélyi 1961). Ha alaposan szemügyre vesszük az eredeti ásatási dokumentációban található fekete-fehér képet,[4] nyilvánvaló, hogy a legtöbbet közölt és idézett rajzok, valamint a rekonstrukció is tartalmaz hibát: elsősorban az oroszlánok állai alatt lévő poncok pontos elhelyezkedését rajzolták át korábban tévesen *(*vö. *5. kép)*.

A kelet-európai tarsolylemezeknél maradva szintén érdemes részletesen szemügyre vennünk a panovoi „ősmordvin" temető 2. sírjának tarsolylemezét is a közkézen forgó, elsősorban Fettich Nándor által készített, legelterjedtebb rekonstrukció pontatlanságai kapcsán *(7. kép 7)*. A rekonstrukció Erdélyi István 1969-es morsanszki felvétele és jegyzetei alapján készült, melyet 1977-ben publikált (Erdélyi 1977, 2. kép; *7. kép 6*). Az eredeti, már akkor is három töredékben lévő, domborított mintákkal díszített lemezeken *(7. kép 1–3)* egyből látható, hogy főleg a levelek belső mintáinak kialakításában Erdélyi István rajza a pontosabb. Azonban ha a lemeztöredékeket a rekonstruált kompozícióban (eredeti ásatási megfigyelés sajnos nem maradt ránk) ráhelyezzük a tökéletes állapotban megmaradt bőrtarsolyra *(6. kép)*, akkor látszik, hogy a rekonstruált kompozíciónak nincs elég hely *(7. kép 4)*. Tehát, ha csak a bőr nem zsugorodott össze 30–40%-ot a földben, akkor egy ilyen lemezt biztosan nem lehetett rá felszerelni.

Maga a griff motívum egyébként elterjedt lehetett az „őscseremisz" temetőkben. A panovoi lelet ebben a vonatkozásban nem egyedi, övveretként értékeltek egy formailag tökéletesen hasonló *(7. kép 5)*, de öntött veretet is (Nyikitin–Nyikitina 2004, 74). Mivel övveretnek szokatlan formájú, így nem kizárt, hogy a panovoi leleten kívül további griffes veretekkel díszített helyi tarsolyokkal is számolhatunk.

Ami a panovoi tarsolylemez keltezését illeti, a tárgyalt sír mellékletei *(8. kép)* alapján — a Veszelovék-tanyája 19. sírjához hasonlóan — ez a leletegyüttes sem keltezhető a 10. század 2. fele/vége elé, melyet főként az itt feltárt, megdöbbentően jó állapotban fennmaradt teljes öv *(8. kép 9–12)* veretei támasztanak alá.

Sajnos nem mondható el a jól megőrződött állapot a Krjukovo-Kuzsnoje 472. sírban feltárt, eredetileg jó megtartású lemezes tarsolyról. Erdélyi István 1967-ben Morsanszkban a még egészben lévő lemezt tudta lerajzolni *(9. kép 1)*, napjainkra azonban mindössze egy maréknyi apró ezüst lemeztöredék maradt meg belőle, jóllehet a tárgy tárolásához külön textilalátétet is készítettek *(9. kép 2)*. Annyi azonban még ma is jól kivehető a töredékek fotóin, hogy a tárgy eredetileg valóban ívelt, határozottan bekarcolt mintákkal volt díszítve, így elmondhatjuk, hogy a Dienes István által elkülönített (Dienes 1964), karcolt díszű honfoglalás kori tarsolylemezek *(10. kép 1–1a, 3–3a)* és csészék *(10. kép 2–2a)* keleti párhuzami a Középső-Volga és Káma-vidéken kimutathatóak.

Összefoglalva azt látjuk, hogy a kelet-európai lemezekkel díszített, kora középkori tarsolyok kormeghatározása és honfoglalás kori előzményként való értékelése jelenleg problematikus. Annyi azonban biztosnak látszik, hogy egy részük időben párhuzamos a Kárpát-medencei hagyatékkal. Így eredetük meghatározása további kutatásokat igényel. Kárpát-medencei közvetlen származtatásuk esetén ugyanis — a szemmel láthatóan némileg eltérő motívumkincs részletes elemzése nélkül is — magyarázatot kell adnunk arra,

[2] Ezzel a keltezéssel és indoklásával egyet értve jegyezzük meg, hogy sajnos a temető egészen biztosan csak részben feltárt, ráadásul a tárgy egy áldozati gödörből (ún. „zsertvenij kompleksz") került elő és nem hamvasztásos sírból. Fontos lenne az „ősmordvinnak" tartott temetők (Ivanov 1952; Voronyina 2007) általánosan elfogadott 9–11. századi keltezéséhez hasonlóan megállapított időrendű „őscseremisz" temető további kutatása. A Középső-Volga-vidék középkori leletanyagát kiválóan ismerő Tatjana B. Nyikitina és Olga V. Zelentsova azonban szintén hasonló keltezést valószínűsít a tárgyalt tarsolylemez esetében (szóbeli közlésük).

[3] A jelenleg Joskar-Olaban dolgozó kollégák elmondása szerint senki nem látta ezt a tárgyat közülük, ami alapján a lelet legalább 30 éve ismeretlen helyen van.

[4] Ezt az eredeti tárgyfotót alapul véve készítettünk egy rekonstrukciót *(5. kép)*, ahol szoftveresen igyekeztünk „kitisztítani"a korrózionyomok okozta sötétebb foltokat, illetve kontrasztosítottuk, hogy minél több újabb apró mintarészlet kivehetővé váljon. Ahhoz, hogy az eredeti tárgyat minél jobban el tudjuk képzelni, a hátteret „bearanyoztuk", melynek eredményeként egy részleteiben minden korábbinál pontosabb, az eredeti állapothoz közelebbi képet kaptunk.

hogy miért pont csak ebben a régióban (Volga–Káma–Dél-Urál) tűnnek fel, a Kárpátoktól több ezer kilométerre, keletre. Véleményünk szerint a keleti tárgyak ezüst alapanyagának archeometriai elemzése támpontot nyújthatna annak meghatározásához, hogy valóban Kárpát-medencei eredetűek-e. Komoly lehetőségként merül fel ugyanis, hogy a karancslapujtői övveretek mordvin földi analógiájának (Krjukovo Kuzsnoje 505. sír) anyagösszetétel-vizsgálati eredményeihez hasonlóan (Zelentsova et al. 2012), itt is inkább a volgai bolgár fémművességre utaló adatokkal számolhatunk.

A korai volgai bolgár fémművesség anyagösszetételi jellegzetességeit már jól feldolgozták az orosz kollégák (Valiulina–Hramcsenkovoj 2001), reményeink szerint a honfoglaló anyagé is hasonló ütemben fog bővülni Magyarországon (Csedreki et al. 2012).

A volgai bolgárokról egyrészt tudjuk, hogy a 10. század első felétől maguk készítettek ezüstcsészéket — valamint övvereteket is — a prémkereskedelemben részt vevő népek számára. Másrészről azt is tudjuk, hogy a 10–12. században kereskedőik rendszeresen megfordultak a Kárpát-medencében, melyről a volgai bolgár pénzleletek tanúskodnak. Történeti oldalról Róna-Tas András szerint a volgai bolgárok voltak, akik tudtak a magyarok egyrészt keleten maradt, másrészt nyugatra vándorolt részének rokonságáról. Így több szempont is logikusan indokolhatná, hogy a régészeti anyagban tükröződő, időben párhuzamos honfoglalás kori és keleti tárgyak az ő közvetítő szerepükhöz (is) kötődnek (Róna-Tas 1996, 226). A Kárpát-medencéből feltehetően teljes öveket, tarsolyokat és egyéb díszes tárgyakat hozhattak és vihettek magukkal, melyeket aztán maguk is utánozhattak fejlett fémművességüknek köszönhetően. A kronológia, a földrajzi elterjedés és a közvetítő csatorna, valamint a motiváció talán egy ilyen magyarázat esetén tűnik jelenleg a legteljesebbnek.

A Volga–Káma-vidéken már korábbra visszanyúló hagyománya volt az aranyozott ezüsttárgyak, elsősorban az így készített veretes övek divatjának. Nem zárható ki, hogy ez kapcsolatban állt az ún. keleti ezüstök esetében kimutatott hitvilági okokkal. A 10. századtól tehát a Volga–Káma–Bjelaja, esetleg a Transzurál régióban is talán épp a volgai bolgár ötvösség emlékeivel számolhatunk az ezüsttálakhoz hasonlóan az övveretek esetében is. A „keleti ezüstök" motívumai ugyanis rendszeresen szerepelnek az övvereteken is, szinte teljes spektrumukban (a jellegzetesebbeket összefoglalva lásd *14–15. kép*), illetve a motívumok egyezése mellett gyakran még a veretek formai kialakításának előképeit is a tálakról vehették. Két ilyen veretformát konkrétan azonosítani is tudunk *(12–13. kép)*. Ennek a folyamatnak a gyökerei ugyanakkor még korábbi időkre nyúlhatnak vissza, ugyanis a honfoglalás kori, illetve az etelközi hagyatékként meghatározható Szubotcy-lelethorizont tárgyai (9. század 2. fele) között is fellelhetők.

ADATOK A VERETES TARSOLYOK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A lemezekkel díszített tarsolyok mellett a veretes tarsolyok is jellegzetes tárgyai a 10. századi magyar kultúrának. Döntő többségük a középső záróveretes típusba tartozik, ahol elsősorban a zárószíjat díszítették veretekkel *(12. kép 1, 13. kép 1–2)*, mely széles körben elterjedt változat Kelet-Európában. Eddig mindössze a karosi II/41. sírból ismert egy eset, ahol a tarsoly peremét is veretekkel díszítették *(11. kép 2)*, melynek párhuzamai az Észak-Kaukázus 10–11. századi alán kultúrája mellett, a sok egyéb vonatkozásban párhuzamot jelentő ún. „ősmordvin" temetőkből is ismertek *(11. kép 1)*.

Sajátos, a kelet-európai kora középkori leletanyag vonatkozásában mindeddig párhuzam nélküli a budapest-farkasréti veretes tarsoly *(16. kép 3)*, amennyiben a veretek egyáltalán tarsolyhoz tartoztak (Dienes 1973), bár tény hogy az alsó, ívelt oldalú veretek formai kialakítása emlékezetet a sesztovci 10. századi temető egyik tarsolyára *(16. kép 2)*.

2002-ben ép Kijev város területéről került elő egy *in situ* állapotban megőrződött és felvett *(17. kép 3–4)* 10. századi veretes tarsoly (Movchan 2007), melynek rekonstrukcióját *(17. kép 1)* Fodor István pontosította *(17. kép 2)*, elsősorban a tárgy alakjára vonatkozóan (Fodor 2008). Az általunk áttekintett ásatási dokumentációban fellelt *in situ (17. kép 3–4)* fotó megerősíti Fodor István elképzelését. Ugyanakkor a veretek pontos elhelyezkedése az *in situ* kiemelés ellenére sem egyértelmű *(18. kép 1)*. Feltűnő, hogy nincs középső bújtatóveret, bár Fodor István a tarsoly záródását mégis a zárószíj átfűzésével feltételezte. Véleményünk szerint — mivel a leletben szokatlan módon előfordul egy kis csat is —, más záródási lehetőség is elképzelhető *(18. kép 2)*. Erre épp a panovoi 2. sír teljes egészében megmaradt bőrtarsolya szolgálhat analógiaként *(6. kép)*. Feltehető, hogy egy, a zárószíj hátlapjához erősített kiegészítő szíjat fűztek át a csaton *(6. kép 1c)*, mely az *in situ* megfigyelés alapján biztosan a lelet alsó része mentén helyezkedett el *(18. kép 1)* és nem felül, ahová rekonstruálták *(17. kép 1–2)*.

A Volga–Káma-vidéki kora középkori temetők tanulmányozása ugyanakkor más szempontból is hasznosnak bizonyult a 10. századi leletanyag genezisének kutatásában. A honfoglalás kori szakirodalomban már korábban is gyakran tarsolymerevítőként határozták meg azokat a többnyire vasból készült, egyik oldaluk mentén hosszában kivágott vascsövecskéket, melyhez hasonló a krjukovo-kuzsnojei temető 228. és 400. sírjában teljesen épen és a bőrtarsollyal együtt, viseleti helyzetben maradt meg *(21. kép)*. Itthon rekonstrukció azonban eddig még nem született ezzel a lelettípussal kapcsolatban, melynek oka elsősorban a szervesanyag maradványok hiányában keresendő.

A Volga–Káma–Dél-Urál-vidék kora középkori temetőinek tarsolyait áttekintve *(19. kép 1)* azt látjuk, hogy ez a tarsolyzáró/merevítő csövecske — többnyire bronzból — a Káma-vidéken is gyakori lelet (Belavin et al. 2009, 255. *19. kép 2–4, 20. kép*): jól megfigyelt és dokumentált darabjai kerültek elő nemrég Permtől északra, a jelenleg is kutatott bojanovoi temetőből *(19. kép 2–4)*.

A Kárpát-medencéből eddig hat olyan leletet ismerünk, amelyek funkciója hasonló lehetett *(25. kép 1–6)*, bár ezek tételes feldolgozásával, illetve rekonstrukciójukkal eddig senki nem foglalkozott. A gáva-vásártéri 17. sír esetében egyértelműen a tarsolyban hordott tűzkészségekkel együtt került elő *(22. kép 1–3)*, ahol Istvánovits Eszter a karosi példára hivatkozva határozta meg a tárgy funkcióját (Istvánovits 2003, 175). Az idézett gávai sírban az ívelt, lapos, réz alapú ötvözetből készült tárgy feltehetően tarsoly bujtatóveretének része lehetett *(22. kép 3)*, mely formailag igen közel áll a csernyigovi 15. kurgánból közölt tarsolyzáró verethez *(22. kép 4)*. A karosi II. temető 60. sírjában feltárt (Révész 1996, 30, 98. tábla 5) tarsolymerevítő vascső *(23. kép 1)* kívül textillenyomatos, és szintén tűzkészségekkel együtt került elő *(23. kép 2–3)*. E lelet kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy a belsejében a félkör alakban meghajlított bőrmaradvány a vascső teljes hosszában megmaradt *(23. kép 3)*. A Zsitvabesenyő/Bešeňov (Sk) mellett feltárt 68. sírban szintén hasonló kialakítású vascső került elő (Nevizansky 1979), bár nem „viseleti helyzetben" és szerény mellékletekkel *(22. kép 5–7)*. Sajnos ásatási dokumentáció hiányában nehéz képet alkotni a Kiszombor E. temető 13. sírjában feltárt töredékes vascsőről, mely azonban Kürti Béla szerint tarsolymerevítő volt *(25. kép 6–6a)*. Sajátos változatot jelent a kiskunfélegyházi lelet, mely az egyetlen eddig ismert bronzból készült példány (Horváth 1996), melyet az egyik végén átfúrt füllel láttak el *(24. kép)*. Jóllehet ez utóbbi adat formailag inkább a taplótartó csövecske meghatározást támasztaná alá (vö. lejjebb, lásd *26. kép*), de a belsejében igen jó állapotban fennmaradt bőrmaradványok *(24. kép 4)* a karosi lelethez közelítik.

Ezek a merevítő csövecskék a Kárpát-medencei honfoglaló anyagban egyértelműen a férfi sírokhoz köthetőek és a klasszikus 10. századi leletekkel fémjelzett sírok tartozékai, elterjedésükben ugyanakkor nem figyelhető meg különösebb specifikum *(25. kép 7)*. A szerencsés körülmények között fennmaradt keleti analógiáik alapján tehát a lemezes és veretes tarsolyok mellett egy további tarsolytípus is elkülöníthető a honfoglalás kori hagyatékban.

A kelet-európai kora középkori tarsolymerevítők

A 9. század végére – 11. század 1. felére keltezhető lapos, kisméretű (8–10 cm széles és 11–15 cm hosszú) bőrtarsolyok széles körben elterjedtek voltak a mai Permi körzet, Udmurtia, Mari El, Tatarsztán és Mordovija területén (Belavin et al. 2009, 255). Közöttük két alapvető típus figyelhető meg: az egyiknél a peremen apró szegélyveretek futnak körbe, míg a másiknál az előlap lemezzel, vagy apró veretekkel díszített. A tarsolyok bőr részének többnyire csak apró darabjai maradnak meg a veretek között és alatt. Amint azt a Permi kerületben feltárt bojanovoi (Krylaszova 2007, 225), illetve az Udmurtiában feltárt kacskasuri I. temető (Ivanov 1991 149, рис. 10. 13–14) tarsolyain megfigyelhető, azok gyakran mozgatható bronz csövecskékkel merevítettek, vagy azzal záródnak *(19. kép 2–4, 20. kép)*.

Érdekes, hogy hasonló zárócsövecskék a zapolenszki 8–9. századi temetőből is ismertek (Natalja B. Krylaszova 2006–2007. évi feltárása). Az ásatási megfigyelések alapján egyértelmű, hogy ezek a csövecskék a tarsolyokkal állnak kapcsolatban, vagyis feltételezhető, hogy a később nagy népszerűségnek örvendő bőrtarsolyok viselete ebben a régióban már a 8. századtól adatolható.

Oroszország területén ismertek olyan szemfedő lemezek és lemezekkel, valamint veretekkel díszített tarsolyok, melyek kiváló analógiái kerültek elő a Kárpát-medence 10. századi leletanyagában. Közöttük különösen érdekes az a tarsolylemezből készített szem- és szájfedő félmaszk, mely sajnos egy sírrablásból került elő nemrég a Permi kerületben (Belavin–Krilaszova 2011). Az Urál–Szibéria-vidéki kora középkori torevtika klasszikus mintakicsével díszítették, mely két fő, egy alsó és egy felső mezőre osztható *(3. kép)*. Az alsó rész kifejezetten a régió tarsolylemezeinek mintakincsével rokon, melyen két, hátsó lábain ágaskodó, egymással szemben elhelyezett ragadozó látható a világfa két oldalán *(4. kép 6)*. A felső mezőt az uráli és szibériai né-

pek mitológiájának tipikus jelenete tölti ki *(4. kép 2–5)*. A lemezt ugyanakkor másodlagosan is felhasználták, középen kettévágva szem- és szájfedőkké alakították át. A hasonló félmaszkok tipikus leletek a Permi területben és Tatarsztánban, azonban csak egy rövid ideig, a 9–10. század fordulójáig keltezhető használatuk. Ezt követően ugyanis már az arcot elfedő teljes maszkok kizárólagos használata figyelhető meg. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a permi tarsolylemez eredetileg a Volga–Káma-vidéki lemezek eddig ismert legkorábbi darabja és készítését igen nagy valószínűséggel keltezhetjük a 9. századra, annak is a 2. felére.

A Volga–Káma-vidék lemezekkel, illetve az előlapján veretekkel díszített tarsolyairól elmondhatjuk, hogy valamennyi esetben gazdag mellékletű férfi sírokból ismertek. Szinte minden esetben a közvetlen közelükben tárták fel a tűzkészségeket is, tehát funkciójuk egyértelműen megfigyelhető.

Még Jevgenyij P. Kazakovtól ered az a vélemény az orosz szakirodalomban, mely szerint a 9. század végén feltűnő tarsolyviseleti szokás a Volga és az Urál közötti területre jellemző. A magyarok elődei innen vitték magukkal Pannoniába, azonban a 10–11. században felvirágzó és a teljes Volga–Urál-vidékre kiterjedő volgai bolgár kereskedelem révén a volgai finnugor népeknél is elterjedt, jóllehet formailag más megfogalmazásban, sőt egészen Skandináviáig megfigyelhető az elterjedésük (Kazakov 1992, 144). A Volga–Káma-vidék erdős sztyeppéin megfigyelt új kora középkori leletek alátámasztják ezt a véleményt.

LELETEK A TARSOLYOKBAN — ADATOK A HONFOGLALÁS KORI TŰZKÉSZSÉGEK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A taplótartó vascsövecske

A kelet-európai ligetes sztyeppék kora középkori hagyatékában ismert tűzkészségek gyakori darabja az ún. taplótartó vascsövecske. Ennek karikás függesztésű — a finnugor nyelvű népek lakta uráli területek kora középkori hasonló leleteivel *(26. kép 2–3)* egyértelmű kapcsolatot mutató — példánya került elő nemrég Magyarországon Tarpa határában *(26. kép 1–1b)*.

A tűzgyújtás művelete a vizsgált időszakban alapvetően a csiholóra épült, a kovácsolt vasdarabra ütést mérve szikra pattant és ennek a felfogásával gyújtottak tüzet. Ehhez a mindennapi élethez szükséges tárgy elkészítéséhez többnyire jobb minőségű vasat, esetleg acélt használtak. Az alapvető követelmény volt vele szemben, hogy maximális keménységgel bírjon a munkafelülete és ezen kívül — a széntartalom csökkentésével — a kovácsnak egy szikrát adni képes felületet kellett kialakítania rajta (Zav'jalov 1988, 148).

Azt nehéz megmondani, hogy hol és mikor tűntek fel az első csiholók. Leonyilla A. Golubjeva szerint a tárgytípus tömeges elterjedése az óbalti és finnugor törzseknél az 5–7. századtól figyelhető meg (Golubjeva 1964, 258). Az altáj-szajáni népeknél a tűzgyújtáshoz használt speciális vascsiholók a 8–9. századtól keltezhetőek (Ovcsinnyikova 2000, 26). A Káma mentén az első, speciális alakú, kifejezetten fémcsiholó feltűnése a 7. század végére keltezhető. Azonban már a vaskortól gyakran feltűnnek vaspengék töredékei, amelyeket feltehetően már csiholóként használtak, vagyis ez a tűgyújtási szokás meglehetősen korai előzményekkel rendelkezik. Csak a helyi kovácsok képességeinek, lehetőségeinek fejlődésével alakult ki később a jellegzetes tárgytípus, melyek használata aztán ezt követően, egészen a 20. századig megfigyelhető.

Ezt megelőzően a szikra előállításához feltehetően különböző kövek összeütését használták, melyre leginkább kvarc és hegyi kristály a megfelelő. A legjobb eredményt ebben a vonatkozásban a vastartalmú ásványokra mért ütéssel lehetett elérni, melyek között a piritet, kalkopiritet, lazuritot, szfaleritet említhetjük. Ezeknél a szikra akár a 4–10 cm-es távolságot is eléri.

A tűzgyújtás alapvető feltétele a szikra felfogása valamilyen könnyen lángra kapó anyaggal, pl. az ún. parázstapló segítségével, melyet a fákon élősködő taplógombából (*Fomes fomentarius*) nyertek ki (Bedő 2002, *27. kép 4–5*). A későbbiekben a taplót salétromba áztatott kanóccal helyettesítették. Azonban mind a taplónak, mind pedig a kanócnak száraznak kellett lenni, ezért — gyakran a csiholóhoz kapcsolódva — ezek tárolására szolgáló csövecskéket, vagy speciális eszközöket alakítottak ki *(27. kép 1–3)*.

A taplótartó csövecskék egy időben tűntek fel a már kifejezettem tűzgyújtásra kifejlesztett csiholókkal. A legkorábbi ilyen lelet a lemezes csiholókkal a merják, muromák és mordvinok elődeinek temetőiben adatolható, az 5–7. század között (Golubjeva 1965, 258). Ezek többnyire hosszú (10–12 cm) és vékony átmérőjű (0,5–0,7 cm) csövecskék, függőlegesen végigfutó nyílással és a végén hurokkal, melyek visszahajtott spirállal voltak az övhöz rögzítve. A 7–9. században hasonló csövecskék a keletebbi finnugor népeknél is feltűntek, ismertek ilyenek pl. a pleszinszki temetőből, a permi körzetből, a varinoi, az omutnyickoi és négy esetben a midlan-saji temetőből, Udmurtiából napvilágot látott leletek. Később, a tarsolyok feltűntével már nem kellett az övhöz erősíteni a taplótartó csövecskét és jóval egyszerűbb, egyenes formájúvá is váltak, végükön már függesztőfül nélkül. Azonban a rozsgyesztvenszki temető egyik 10–11. századi sírjában (Krylaszova 2007,

181–182) még megfigyelhető egy olyan csövecske, amelynek végén átfúrás látható a függesztés számára *(26. kép 3).*

Az eltérő, nomád vagy letelepült népeknél a néprajzi megfigyelések alapján egyértelmű, hogy a tűzgyújtáshoz használt eszközöket az övre függesztve viselték, vagy speciálisan erre a célra készült tarsolyokban, illetve tokokban hordták, vagy csak textilbe csavarták. A Permi, Urál-menti 10–11. századi temetőkben igen gyakran fordulnak elő tarsolyok, melyekre a vastárgyakon megfigyelhető textillenyomatok utalnak, vagyis gyakran fémszerelékek nélküli, egyszerű textiltarsolyokat használtak.

A bimetál csiholók

A 9. század vége–11. század első fele között a finnugor népeknél széles körben elterjedtek a figurális ábrázolású, bronz markolatú, de vasból készült alsó részű bimetál csiholók *(28. kép 1–3).* A rajtuk megfigyelhető ábrázolások skálája széles, ezek közé tartozik a madár, a helyi fauna (medve, nyest, hód, hattyú), illetve a délebben élő állatok (hegyi kecske, oroszlán), továbbá a fantasztikus jelenetek (sárkánnyal ábrázolt kompozíció), de az antropomorf ábrázolás is (emberalak két ragadozó madár vagy lovak között, esetleg lovasként megformálva).

Oroszország területén egy 2007-es gyűjtés szerint 227 db ilyen csiholó ismert, míg Európa nyugatabbi felén 41 db (Krylaszova 2007). Napjainkra a régészeti feltárásoknak, illetve a sírrablásokból ismertté vált szórványleleteknek köszönhetően már 250 ilyen leletről tudunk Oroszországban. A lelőhelytérkép azt mutatja, hogy e tárgytípus elterjedésének központja, ahol gyakorlatilag az összes alapvető típus előfordul, a permi régió, Udmurtia, a Mari El és Nyugat-Szibériában az Ob folyó vidéke. Európa nyugatabbi felén ezek száma jóval kisebb, illetve többnyire csak az egymással szemben álló két lovas változat fordul elő erősen sematikus kivitelben. Ez a változat Oroszországban 18 esetben ismert: A permi régióból 5 db, Udmurtiából, Tatarsztánból és Mari El területéről két-két db és Északkelet-Oroszországból 5 db (Krylaszova 2007, 170–172, рис. 76). Ezek között a csiholók között egyaránt vannak pontosan és gondosan megformált és kivitelezetett változatok és egyszerű másolatok. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy véljük, hogy a bimetál csiholók legszélesebb elterjedési területe az Urál és Délnyugat-Szibéria finnugor nyelvű népei között figyelhető meg, ahonnan a volgai vízi úton terjed el a finn területekre, illetve Skandináviába. Itt a két lovas mintának egy sajátos megformálása is kialakult, mely később visszafelé is elterjedt Kelet-Európa északi részén.

A karosi I. temető hitelesítése során 2001-ben előkerült 7. sír bimetál csiholója *(28. kép 3)* véleményünk szerint a fentiek alapján nem biztos, hogy a honfoglalás kori leletanyag skandináv kapcsolatainak (Révész 2003, 267–268), hanem sokkal inkább az egyébként is jóval reprezentáltabb Urál-vidéki kapcsolatoknak az emléke. Vagyis a Kárpát-medencei 10. századi hagyaték Káma–Urál-vidéki kapcsolatrendszerének egy újabb bizonyítéka.

A Káma-vidék és a keleti ezüstök kapcsolata a honfoglalás kori leletanyaggal

A Káma-vidék és a honfoglalás kori leletanyag kapcsolatainak vizsgálatánál külön ki kell térnünk a keleti ezüstök kérdésére. A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, és napjainkra eléggé jól feltárt mind az elterjedésük, időrendjük, mind pedig összefüggésük Eurázsiában — a vaskortól jól nyomon követhető — észak–déli kereskedelmi utakkal (Smirnov 1909; Orbeli–Trever 1935; Marsak 1971; Darkevics 1976; Trever–Lukonyin 1987). A keleti ezüstök hatása nem csak a helyi fémművességgel, de olyan távoli térségekkel kapcsolatban is felmerült, mint a honfoglaló magyarok művészete (László 1970; Fodor 2008). Napjainkig hatóan ez alapvetően Borisz I. Marsak művészettörténeti megállapításaira épült, aki a 10. századi magyar fémtárgyak díszítőművészetét a szogd fémművességi kör B csoportjaként különítette el (Marschak 1986). A keleti ezüstök között található néhány gyengébb kidolgozású, de a (késő)szaszanida-szogd ötvösművészet keretébe tartozó tárgy. Ezek az utyemilszki és a muzsi tál, a kudeszevai csésze, a szalehardi tálak, melyeket az utóbbiak kivételével már László Gyula is magyar készítménynek vélt. A magyar kapcsolatot Borisz I. Marsak és Vlagyiszlav P. Darkevics is elfogadta, mely azonban mára többek szerint meghaladottá vált (Fjodorova 1990; Bálint 1999; Langó 2006). A szalehardi tálakat Natalja V. Fjodorova mutatta be az 1990-es debreceni Finnugor Kongresszuson és volgai bolgár eredetű készítményekként értékelte azokat (Fjodorova 1990). E tárgyakat a palmettákon látható három pont, illetve a lovas lószerszámjának ábrázolására használt motívum köti a szogd B iskolához és a honfoglalók fémművességéhez.

A kapcsolat alapvető bizonyítékaiként azokat a motívum-egyezéseket hozták fel (vagy ép azokat igyekeztek cáfolni [Langó 2006]), amelyek az egyes övveretek, illetve más művészeti tárgyak, valamint a keleti ezüstök mintakincsében megfigyelhetőek. Újabban több olyan nézet is megfogalmazódott, melyek óvato-

sabb állásfoglalásra intenek. Sőt már tagadták is ezek direkt összefüggését és a hasonlóságok mögött közös bizánci, illetve kelet-mediterráneumi eredetet feltételeztek. Mi több, előkerülésük szakrális összefüggései is megkérdőjeleződtek és kincsleletként való értelmezésükhöz tértek vissza egyes kutatók (Bálint 1999).

Néhány éve Fodor István alapvető összefoglalást készített a keleti ezüstök értelmezéséről, elsősorban hitvilági összefüggéseikről, történeti kontextusban (Fodor 2008a). Véleménye szerint nem vitatható, hogy a finnugorok prém exportjuk ellenértékeként kapták ezeket az edényeket. Sámánszertartásaik során azért használták őket, mert hiedelemrendszerük elemeit látták a (poszt)szasszanida ezüsttálakon és csészéken ábrázolt mitologikus témájú jelenetekben. Az ősiráni eredetű dualisztikus világszemlélet, a Nap és a Hold tisztelete talán már a bronzkorban beépült a finnugor mitológiába, amikor régészetileg bizonyíthatóan erős kapcsolatok alakultak ki az erdőövezetben élő finnugorok és a sztyeppövezetben élő finnugorok közé is betelepülő ősiráni csoportok között (Fodor 2008a).

Finnugor területekről a világon összesen kb. 50 ilyen tárgyat ismerünk, melyek közül 33 az Ermitázsban, illetve más oroszországi múzeumban található. Néhány baskíriai és szibériai darab mellett, döntő többségük ugyan permi területekről származik, túlnyomórészt onnan, ahol valamikor obi-ugorok is éltek. Tehát ők vihették át magukkal keletre a Kr.u. 4. század környékén megkezdődött áttelepülésük során ezen edények feltehetőleg kultikus célú használatát (Csernyecov 1947). Fodor István érvelése ezért véleményünk szerint megalapozott. Egyébként az ezüstedények iránti igény még a 18–19. században is kimutatható az obi-ugoroknál, de az Ob alsó folyása mentén még 2001-ben is sikerült áldozati szertartáson használt edényt fellelni.

Kérdés továbbra is maradt még, az elsők között pl. hogy miért nem találtak szasszanida edényeket a mordvinok és cseremiszek földjén? Pedig a (poszt) szasszanida-szogd fémművesség hatása náluk is kimutatható (tarsolylemezek, övveretek), és a történeti források szerint a prémkereskedelemben ők is részt vettek. Többek között e kérdés miatt is fontos áttekinteni egy tételes elemzés keretében a keleti ezüstökön, illetve a környezetükből ismert övvereteken előforduló hasonló mintakincset, azon ábrázolási rendszereket, melyek tömegesen tűnnek fel az Uráltól a Kárpátokig terjedő terület 9–10. századi régészeti hagyatékában. Úgy véljük, hogy a kultikus célokra használt ezüstedények preferenciája visszaköszön a profán tárgyak vonatkozásában is, többnyire az övveretek esetében.

Az Ural-vidék — feltehetően egykor többségében ugor népek által lakott térségének — temetőiben ugyanúgy ezüstből készült, gyakran aranyozott hátterű veretek fordulnak elő. Ezeken olyan motívumok figyelhetők meg, mint az oroszlán, ahol a minta eredetére az állat testével szemben sörényének hangsúlyos kidolgozása utal *(14. kép 1–4)*. Az állatalakok közül a csőrében ágat tartó kacsaszerű madáralakot *(14. kép 8–10)*, illetve az ún. heraldikus pózban ábrázolt sast említhetjük még *(14. kép 11–14)*. A szarvas ábrázolása ritka, ugyanakkor a mitikus állatalakok közül a griff, a pegazus és a szenmurv több formában is megfigyelhető *(14. kép 1, 5–7, 15. kép 1–3)*. Ez utóbbi hívja fel a figyelmet arra, hogy az Urál-vidéken szintén előforduló középkori medallionos selymek mintái sem zárhatók ki az övvereteken megfigyelt mintakincs eredeteként, melyet azonban erősítő hatásként kell értékelnünk. Mindenképpen a fémedények hatása mellett szólnak az olyan apró egyezések, mint a feltehetően lakomát ábrázoló tálakról átvett, magas nyakú, jellegzetes füles fémkorsók övvereteken való feltűnése *(15. kép 5–9)*. Az emberábrázolásoknál maradva, véleményünk szerint a törökülésben ábrázolt alakok szintén a (poszt)szasszanida edényekről kerülhettek át, melyekhez a homlokát övező, kétszárú, enyhén lebegő kendő/fejpánt ábrázolása kapcsolódik még, mint igen speciális mintaelem *(15. kép 10–13)*.

Összefoglalva úgy véljük, hogy a honfoglaló művészetben a keleti ezüstökkel mutatkozó kapcsolatok nem 10. századi eredetűek. Fodor István a korábbi szogdiai, közép-ázsiai területekről az iszlám terjedése miatt — ezáltal az ember és állatábrázolások fölöslegessé válásával — a Kárpát-medencébe átvándorolt mesterekkel számolt (Fodor 1992, 148). A korai iszlám művészetben egészen a 10. századig valójában nagy számban találunk ember- és állatábrázolásokat. Véleményünk szerint a honfoglaló anyagban ez egy korábbi, az Urál-vidékéig visszanyúló, a 8–9. századra visszavezethető hagyomány maradványaként értelmezhető jelenség. A keleti ezüstök döntő többsége ugyanis, mint előzmény, szintén ott kerül elő. A minták feltűnése a honfoglaló leleteken azonban nemcsak közvetlenül az edények, hanem a már széles körben, a Volga–Urál-vidéken meginduló övveret-imitációk folyamatát is őrizheti, akár pusztán a volgai bolgár fémművesség hatásaként is (Fjodorova 2003).

ÖSSZEFOGLALÁS

A fent bemutatott leletek esetében a keleti kapcsolatrendszer kimutatása mellett azt is megállapíthatjuk, hogy a keleti analógiák elterjedése nem a füves sztyeppe, hanem a Volga–Káma-vidék erdős, ligetes pusztáinak kora középkori hagyatékában figyelhető meg. Ez alapján úgy véljük, a jövőben a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszerének kutatásában immár nagyobb hangsúlyt kell fektetni a földrajzi relevancia vizsgálatára is. Nevezetesen annak határozott megkülönböztetésére, hogy a mai magyarok elődei mit hozhattak magukkal a Dél-Urál-vidékéről, illetve mit vehettek át vándorlásuk során pl. a Kazár Birodalom népeivel, vagy a szláv törzsekkel kapcsolatba kerülve. A tárgyi részletek kutatása ugyanis ezt az esetek többségében ma már megbízhatóan lehetővé teszi. A Volga–Dél-Urál-vidék 6–9. századi leletanyagának ugyanis olyan speciális elemeiről van szó, melyek idegen eredete Kelet-Európa más térségeiben — legyen szó a füves vagy ligetes sztyeppről — határozottan és jól elkülöníthető.

Másrészről mindez természetesen nagy haszonnal járhat a korai magyar történelem kérdéseinek régészeti kutatásában is, elsősorban az oly sokat vitatott kronológia és vándorlási útvonal, és/vagy kereskedelmi-kulturális kapcsolatok megítélésében. Természetesen mindezt a régészeti leletek túlzottan direkt etnikai interpretációjának gondos elkerülése mellett kell vizsgálnunk. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a Volga és a Kárpátok közötti régió kora középkori régészeti hagyatékának részletes anyagismerete ma már megbízhatóan lehetővé teszi a pontos kronológiai és stíluskritikai meghatározásokat, elkülönítéseket. Ennek legfrissebb tendenciái alapján ma elkülöníthetőnek vélünk egy olyan lelethorizontot, melynél a Volga–Káma–Dél-Urál-vidékről nyugati irányba történő elmozdulás mutatható ki a 9. század 1. felében. A Szubotcy-horizont elemzése ezt meggyőzően támasztja alá (Komar 2013).

Történeti szempontból elsősorban az új analógiák kronológiai jelentőségét fontos kiemelni. A kereskedelem hatása és hatósugara jóval komolyabb léptékű volt már a korai középkorban is, mint azt korábban gondoltuk. Ugyanakkor az itt kimutatott új egyezések véleményünk szerint hosszú és közvetlen kapcsolatokra utalnak. A magyarok elődei nagy valószínűséggel valóban nem telepedtek át a Volga nyugati oldalára a 9. század 1. harmadát megelőzően, amint azt az orosz és ukrán szakemberek többsége vélte és véli.[5] Egy korábbi elvándorlás esetében ugyanis a fenti elemek, elsősorban a „keleti ezüstökhöz” kapcsolódó motívumok többségét a magyarok elődei még nem vihették volna magukkal a Volga–Dél-Urál térségéből, melyek aztán messze nyugaton, a Kárpát-medence 10. századi emlékei közt is feltűntek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondunk Vlagyimir A. Ivanonak, aki a dolgozathoz szükséges 2010. évi oroszországi múzeumi gyűjtőmunka anyagi hátterét biztosította. A tarpai taplótartó közlésének lehetőségéért Jakab Attilának, míg a kijevi veretes tarsollyal kapcsolatos adatokért, valamint az ásatási fotókért Olekszij V. Komarnak vagyunk hálásak. A 6. kép Pápai Zoltán (†) munkája, a többi táblát Németh Dániel szerkesztette. A 25. kép 6a rajzot Czabarka Zsuzsa készítette. A veretekhez az interneten elérhető keleti párhuzamok gyűjtésében Wilhelm Ákos Sándor volt segítségünkre. A tarpai leletnél a taplógomba meghatározásáért Hajdú Mihálynak és Csehó Gábornak, a mikroszkópos fotókért Patonay Lajosnak és munkatársainak mondunk köszönetet.

A tanulmány a K 106369 sz. OTKA pályázat és az MTA BTK MŐT 28.317/2012 támogatrásával készült.

[5] Összefoglalóan legutóbb lásd Komar 2013.

IRODALOM

Bálint 1999: Bálint Cs.: A Káma-vidéki ezüstkincsekről. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom 1996. május 28–31.* Szerk.: Fülöp É. – K. Cseh J. Tudományos Füzetek 11. Tata 1999, 67–71.

Bedő 2002: Bedő K.: A taplógomba népi feldolgozása. *Természet Világa 133. évfolyam11. szám. 2002. november.* http://www.termeszetvilaga.hu/tv2002/tv0211/bedo.html

Belavin et al. 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.

Belavin–Krilaszova 2011: Belavin, A. M. – Krilaszova, N. B.: Tarsolylemez Perm környékéről. — A pouch plate from the Perm area. *Folia Archaeologica* 54 (2011) 243–256.

Csedreki et al. 2012: Csedreki L. – Kustár R. – Langó P.: Honfoglalás kori ezüst veretek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel — Micro-PIXE analysis of gilt silver mounts from the Hungarian Conquest Period. In: *Környezet – Ember – Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde.* Szerk.: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. Budapest 2012, 271–278.

Csernyecov 1947: Чернецов, В. Н.: К вопросу о проникновении восточного серебра в Приобье. *Труды института этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая.* Новая серия 1947/-1 (1947) 113–134.

Darkevics 1976: Даркевич, В. П.: *Художественный металл Востока.* Москва–Ленинград 1976.

Dienes 1964: Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. — Les aumonieres hongroises de l'époqoe de la conquéte. *Folia Archaeologica* 16 (1964) 79–112.

Dienes 1973: Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. — Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.

Erdélyi 1961: Erdélyi I.: Újabb adatok a tarsolylemezek elterjedéséhez Kelet-Európában. — Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblechstils in Osteuropa. *Archaeologiai Értesítő.* 88 (1961) 95–100.

Erdélyi 1977: Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok.* Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 65–77.

Erdélyi 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei.* Budapest 2008.

Fettich 1937: Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművessége — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn.* Archaeologica Hungarica 21. Budapest, 1937.

Fjodorova 1990: Фёдорова, Н. В.: Silverware of «Magna Hungaria». In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Eds.: Keresztes, L. – Maticsák, S. Debrecen 1990, 161–165.

Fjodorova 2003: Фёдорова, Н. В.: Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные изделия X–XIV вв. из зауральских коллекций. In: *Труды Камской археологической экспедиции* III. Ред.: Белавин, А. М. Пермь 2003, 138–153.

Fodor 1977: Fodor I.: *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. Archäologische Beiträge.* Mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-Kardoss. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica 20. Szeged, 1977.

Fodor 1979: Fodor, I.: Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. In: *Kunst und Mythologie der landnehmenden Ungarn.* Hrsg.: Fitz, J: István Király Múzeum Közleményei Ser. A. 23. Székesfehérvár 1979, 7–15.

Fodor 1992: Fodor I.: *A magyarság születése.* Budapest 1992.

Fodor 2008: Fodor I.: Olmin dvor. Megjegyzés az orosz őskrónika egyik helynevéhez. — Olmin dvor. Bemerkungen zur einem Ortsnamen der Russischen Urchronik. In: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére.* Uralisztikai Tanulmányok 18. Budapest 2008, 199–208.

Fodor 2008a: Fodor I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. — Pelzhandel, Kunst, Glaubenswelt. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön.* Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Nagykőrös 2008, 127–192.

Fodor 2009: Fodor, I.: Ein ungarischer Fund aus dem 10. Jahrhundert in Kasan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2009) 303–314.

Fodor 2010: Fodor I.: Az őscseremisz tarsolylemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére.* Uralisztikai Tanulmányok 19. Budapest 2010, 163–171.

Fodor 2012: Fodor I.: Őstörténeti viták és álviták. In: *Csodaszarvas IV.* Szerk.: Molnár Á. Budapest 2012, 125–146.

Fodor 2013: Fodor I.: A veszelovoi tarsolylemez. — Das Taschenblech von Veselovo. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 457–470.

Fodor et al. 1996: Fodor I. – Diószegi Gy. – Legeza L.: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája.* Budapest 1996.

Golubjeva 1964: Голубева, Л. А.: Огнива с бронзовыми рукоятями. *Советская археология* 1964/-3 (1964) 115–132.

Golubjeva 1965: Голубева, Л. А.: К истории пластинчатых огнив Восточной Европы. In: *Новое в советской археологии* 130. Ред.: Крупнов, Е. И. Москва (1965) 254–269.

Horváth 1996: Horváth M. A.: Kiskunfélegyháza-Radnóti utca. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 331–333.

Istvánovits 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. — Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.* Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

Ivanov 1952: Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужовский могильник.* Моршанск 1952.

Ivanov 1991: Иванов, А. Г.: Качкашурский могильник IX–XIII вв. в бассейне р. Чепцы. In: *Материалы по погребальному обряду удмуртов.* Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения Академии Наук СССР. Ижевск 1991, 136–180.

Kazakov 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва 1992.

Kazakov 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.

Krylaszova 2009: Крыласова, Н. Б.: Биметалические кресала. *Stratum plus* 2005–2009 (2009) 5, 381–409.

Komar 2013: Комар, А. В.: *Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.

Krylaszova 2007: Крыласова, Н. Б.: *Археология повседневности.* Пермь 2007.

Langó 2006: Langó P.: „Vadat űzni feljövének". A honfoglaló magyarok és a steppei ezüsttálak. — „Sie kamen herauf, um Wild zu hetzen". *Limes* 2006/-1 (2006) 85–106.

Langó 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

László 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.

László 1970: László Gy.: *A népvándorláskor művészete Magyarországon*. Budapest, 1970.

László 1988: László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988.

László 1996: László Gy.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.

László 1970: László Gy.: *A népvándorláskor művészete Magyarországon*. Budapest 1970.

Marsak 1971: Маршак, Б. И.: *Согдийское серебро.* Москва 1971.

Marschak 1986: Marschak, B.: *Silberschätze des Orients.* Leipzig 1986.

Mesterházy 1996: Budapest–Farkasrét. In: Fodor I. (főszerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Budapest 1996, 367–368.

Movchan 2007: Movchan, I.: A 10th-century Warrior's Grave from Kiev. In: *Kiev-Cherson-Constantinople*. Ed.: Aibabin, A. – Ivakin, H. Kiev–Simferopol–Paris 2007, 19–23.

Nevizansky 1979: Nevizansky, G.: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove. — Gräberfeld vom Ende des 9. und dem 10. Jh. in Bešeňov. Slovenská *Archeológia* 27 (1979) 375–404.

Nyikitina–Nyikitin 2004: Никитина, Т. Б. – Никитин В. В.: *К истокам марийского исскуства.* Йошкар-Ола 2004.

Orbeli–Trever 1935: Орбели, И. А. – Тревер, К. В.: *Сасанидский металл. Художественные изделия из золота, серебра и бронзы*. Москва–Ленинград 1935.

Ovcsinnyikova 2000: Овчинникова, Б. Б.: Культурные трансляции в центрально-азиатском регионе расселения древних тюрков в I тыс. н.э. In: *Аскизские древности в средневековой истории Евразии.* Ред.: Белорыбкин, Г. Н. – Руденко, К. А. Казань 2000, 7–29.

Révész 1994: Révész L.: Honfoglalás kori tarsolylemezek Karosról. — Landnahmezeitliche Taschendeckplatten von Karos. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelarbeit. Studien zum 60. Geburstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 349–368.

Révész 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert*. Miskolc 1996.

Révész 1996a: Révész L.: Kenézlő–Fazekaszug I–II. temető. In: Fodor I. (főszerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Budapest 1996, 150–157.

Révész 1998: Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. — Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.

Révész 2003: Révész L.: Újabb adatok a Karos-Eperjesszögi I. honfoglalás kori temető értékeléséhez. — Neue Angaben zur Bewertung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes I. von Karos-Eperjesszög. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 259–276.

Róna-Tas 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest 1996.

Smirnov 1909: Смирнов, Я. И.: *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. Издание Имп. археолог. комиссии.* Санкт-Петербург 1909.

Sytaja 2012: Сытая, Л. С.: 250. Накладки на сумочки. In: Журавлев, Д. В. – Мурашёва, М. М. (ред.) *Меч и златник. 1150-летию зарождения Древнерусского государства*. Москва (2012) 100.

Tóth 1974: H. Tóth E.: Honfoglalás kori sír Kiskunfélegyházán. — Ein landnahmenzeitliches Grab in Kiskunfélegyháza. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 112–126.

Trever–Lukonin 1987: Тревер, К. В. – Луконин, В. Г.: *Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III–VIII веков.* Москва 1987.

Türk 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In.: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.).* Szerk.: Tóth G. P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.

Türk 2012: Türk A.: The new archaeological research design for early Hungarian history. *Hungarian Archaeology.* E-Journal. 2012 Summer. wwww.hungarianarchaeology.hu http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2012/08/eng_turk_12Ny_0827.pdf

Türk 2013: Тюрк, А.: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.

Valiulina–Hramcsenkovoj 2001: Валиулина, С. И. – Храмченковой, Р. Х.: Химический состав изделий из цветного металла Больше-Тиганского могильника In: *Древние ремесленники Приуралья*. Отв. ред.: Завьялов, В. И. Ижевск, 2001, 264–280.

Voronyina 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.

Zav'jalov 1988: Завьялов, В. И.: Черная металлообработка у древних коми-пермяков. In: *Новые археологические памятники Камско-Вятского междуречья*. Ред.: Макаров, Л. Д. Ижевск 1988.

Zelentsova et al. 2012: Зеленцова, О. В. – Митоян, Р. А. – Сапрыкина, И. А.: Поясной набор с позолотой из погребения 505 древнемордовского могильника Крюковско-Кужновский. *Российская археология* 2012/-2 (2012) 42–51.

A képek forrásai

1–2. kép. László 1988; László 1996; 3–4. kép: Belavin–Krilaszova 2011 és Fodor 2012; 5. kép: Türk A. Joskar-Ola-ban készített felvétele alapján készítette Pápai Z.; Türk A. felvétele: 6. kép, 7. kép 1–4., 8. kép, 11. kép 1., 21. kép, 23. kép 3b; 7. kép 5. Nikitina–Nikitin 2004, 73; 7. kép 6: Erdélyi 1977, 2. kép; 7. kép 7: Erdélyi 2008, 77. kép; 8. kép 1: Erdélyi I. rajza 1967-ből (Erdélyi 2008, 72. kép); 8. kép 2: O. V. Zelencova felvétele, 2011; 10. kép 1–2: Révész 1996, 8. kép, illetve László 1988, 66. kép; 10. kép 3–4: Fodor 1996, 1–2. kép; 10. kép 5–6: Révész 1996, 2. kép; 12. kép: Révész 1996, 20. kép; 12. kép 1: Fodor et al. 1996, 76; 12. kép 2: Marschak 1986, Abb. 39; 12. kép 3: Fodor et al. 1996, 65; 12. kép 4: Kazakov 2007, рис. 50. 4, illetve рис. 13. 5; 13. kép 1–2: László 1944, 54. kép, illetve Fodor et al. 1996, 76; 13. kép 3–4: Trever–Lukonyin 1987, рис. 115; 14. kép: Türk 2013, puc. 1; 15. kép: Türk 2013, рис. 2. 16. kép 1: Istvánovits 2003, 161. tábla és Jakab A. felvétele; 16. kép 2: Sytaja 2012, No. 256; 16. kép 3: Mesterházy 1996, 360; 13. kép 3a: László 1988, 52. kép; 17. kép 1: Movchan 2007, Pl. 22; 17. kép 2: Fodor 2008, 2. kép; 17. kép 3–4: I. Movchan felvétele; 18. kép 1: I. Movchan felvétele; 18. kép 2: Türk A. terve alapján készítette Németh D.; 19. kép 1: Belavin et al. 2009, рис. 77; 19. kép 2–4: N. B. Krylaszova és A. M. Belavin felvétele; 20. kép 1–2: N. B. Krylaszova és A. M. Belavin felvétele; 22. kép 1–3: Istvánovits 2003, 43. tábla, illetve Istvánovits E. felvétele nyomán; 22. kép: 4. Fodor 1977, Taf. XII. 1; 22. kép 5–7: Nevizansky 1979, Tab. VI. 1 nyomán; 23. kép 1–3a: Révész 1996, 97−98. tábla; 24. kép 1–5: H. Tóth 1974, 1. kép, Horváth 1996, 332, valamint Bíró Á. felvétele nyomán; 25. kép: 7. Holl B. alaptérképével; 26. kép 1: Jakab A. felvétele; 26. kép 2: http://kvest-kite.narod.ru/k/no/lov.html; 26. kép 3: Krylaszova 2007, рис. 82. nyomán; 27. kép 1–3: Jakab A. felvétele; 27. kép 4–5: Dr. Patonay Lajos és munkatársainak felvétele; 28. kép 1–2: Krylaszova 2009, рис. 15, illetve N. B. Krylaszova és A. M. Belavin felvétele; 28. kép: 1,3: Krylaszova 2009, рис. 15. 28. kép: Révész L. felvétele; 2a. Révész 2003, 3. kép

THE CLASSIFICATION OF CONQUEST PERIOD PURSES AND TINDER SETS IN THE LIGHT OF ANALOGIES FROM THE VOLGA-KAMA REGION

The purses worn suspended from the belt, whose lid was often adorned with elaborately decorated metal plates *(Figs 1–2, 10)* or mounts *(Figs 11–12, 13–16)* occupy a prominent place in the archaeological legacy of the 10th century. The small articles used in daily life, especially the ones needed for lighting a fire *(Figs 26–28)* were kept in these purses. Assemblages of this type are well documented in the archaeological material across Eastern Europe *(Figs 3–7, Figs 18–19, Figs 19–21, Fig. 28)* and even though they have not been neglected in the period's studies, their possible ties with the Hungarian Conquest period material has not been fully clarified (Erdélyi 1961; Belavin–Krylaszova 2011). Hungarian scholarship tended to regard the ornate eastern purses as earlier pieces, i.e. as models of the Conquest period ones, and their possible contemporaneity has been proposed only recently (Fodor 2010).

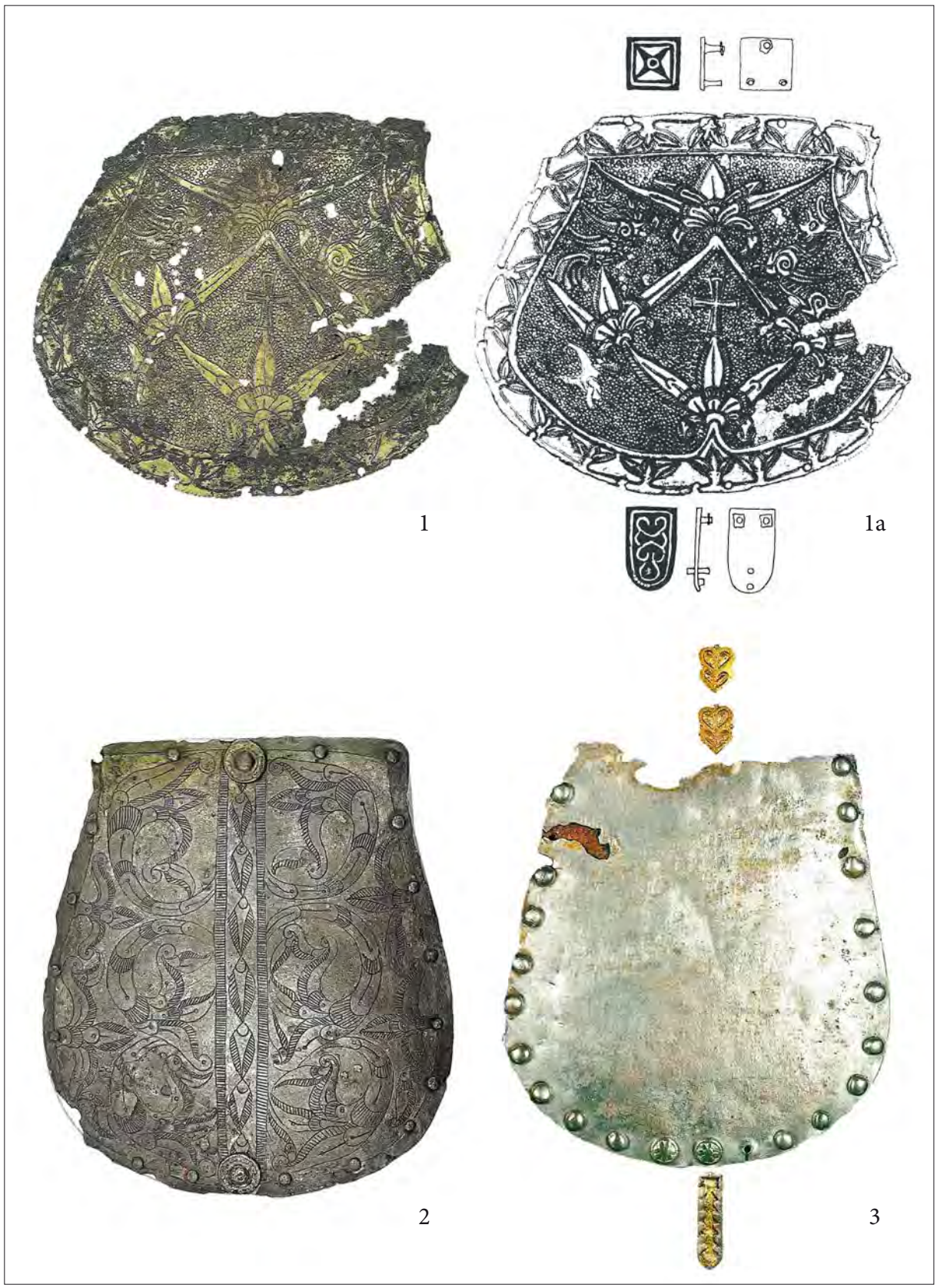
The archaeological material increases rapidly from year to year in the vast expanse between the Urals and the Carpathians, and thus we deemed it important to review the new data on plate and mount decorated purses in a separate study. In addition to an overview of the new finds, we also identified a new purse type of eastern origin *(Figs 19–21)* in the Conquest period material: a leather purse with iron tubes on the mouth, functioning either as part of the fastening mechanism or as stiffeners *(Figs 22–27)*. In the case of the tinder sets kept in the purse, we identified a new artefact type. The early medieval cemeteries of the Volga-Kama region yielded the closest analogies to a so-called tinder tube still containing the remnants of the beech-wood tinder found in a Conquest period grave on the outskirts of Tarpa *(Fig. 26. 2, Fig. 27)*. Instead of the Scandinavian parallels suggested by the excavator (Révész 2004), an origin in the Kama region also seems more plausible in

the case of the bimetallic strike-a-light from the Karos I cemetery *(Fig, 28).*

The new artefacts of eastern origin identified in the 10th-century archaeological material of the Carpathian Basin point towards the forest steppe of the Volga-Kama region rather than the grassy steppe. It seems to us that future studies on the eastern cultural ties of the Conquest period material will also have to address issues of geographic relevance in order to identify and separate the elements adopted in the Volga-southern Ural region and the ones adopted during the long trek from the Urals to the Carpathians, for example on the fringes of the grassy steppe through contact with the peoples of the Khazar Empire. The new data provide a sound basis for studies of this type.

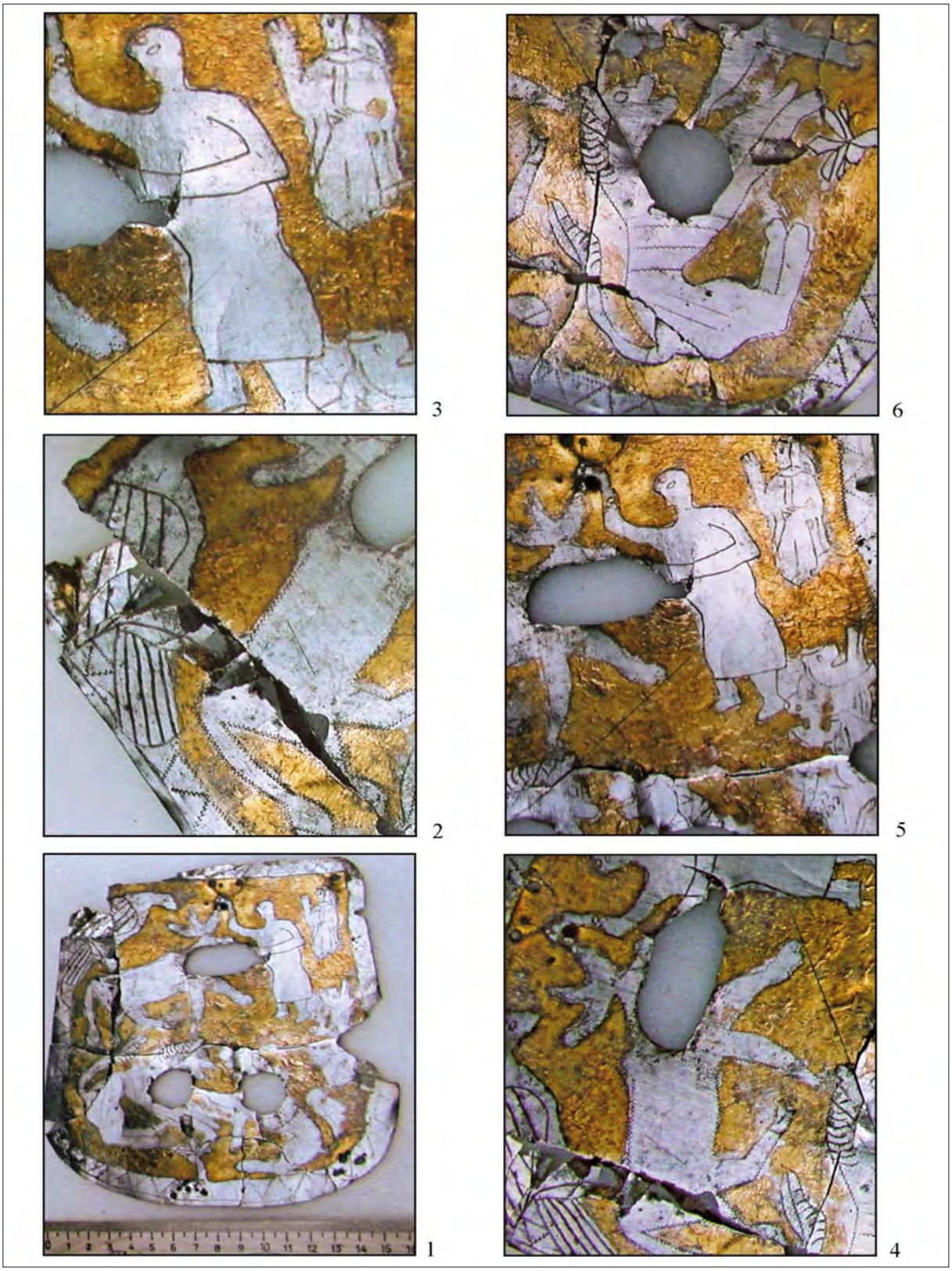
1. kép. A Kárpát-medence 10. századi tarsolylemezeinek főbb csoportjai díszítésük jellege alapján
Fig. 1. The main classes of the 10th-century metal purse plates of the Carpathian Basin based on their decoration

2. kép. A Kárpát-medence 10. századi tarsolylemezeinek főbb csoportjai díszítésük jellege alapján
Fig. 2. The main classes of the 10th-century metal purse plates of the Carpathian Basin based on the decoration

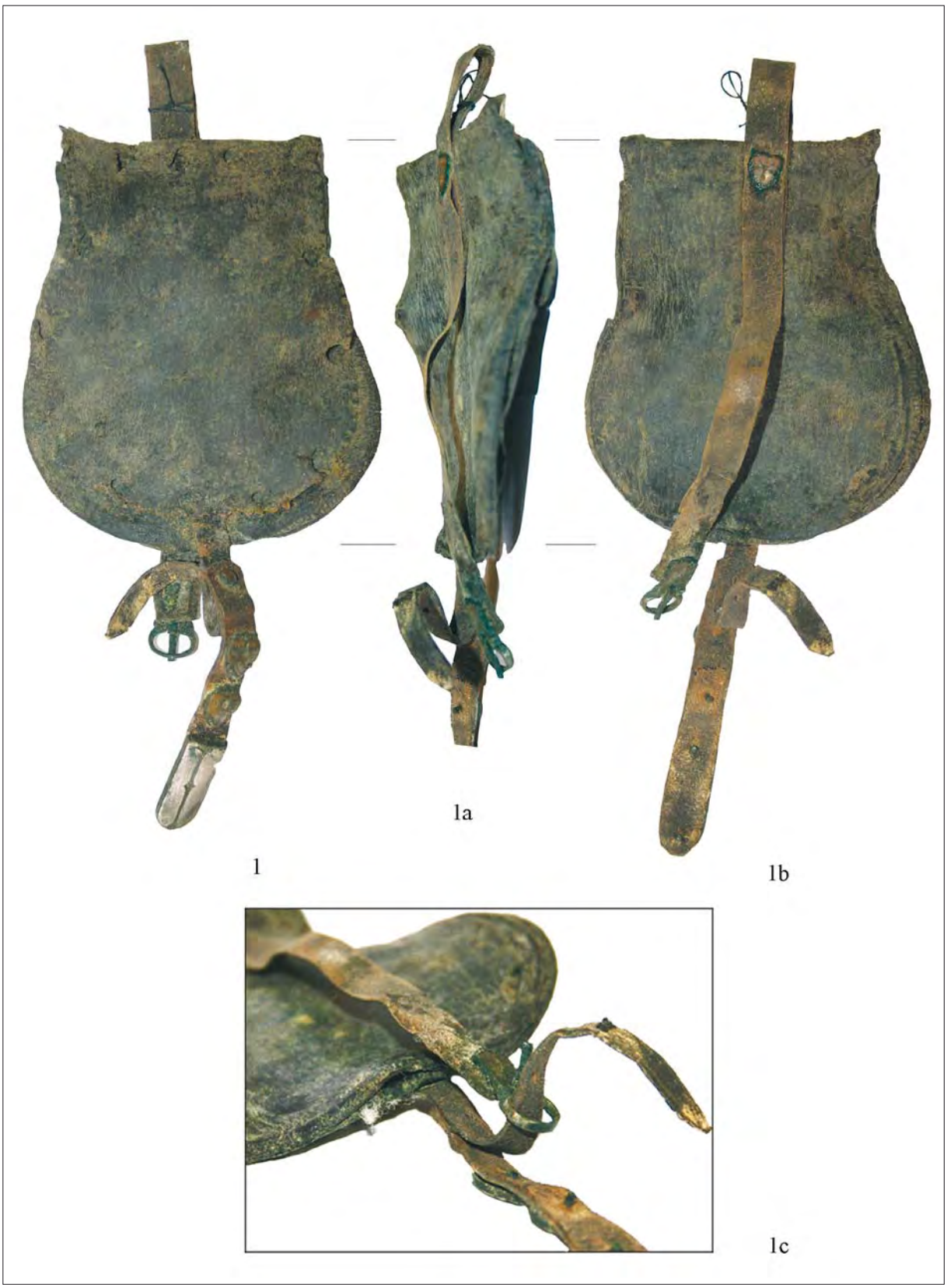
3. kép. Ismeretlen lelőhelyű tarsolylemez Perm környékéről
Fig. 3. Unprovenanced purse plate from the Perm area

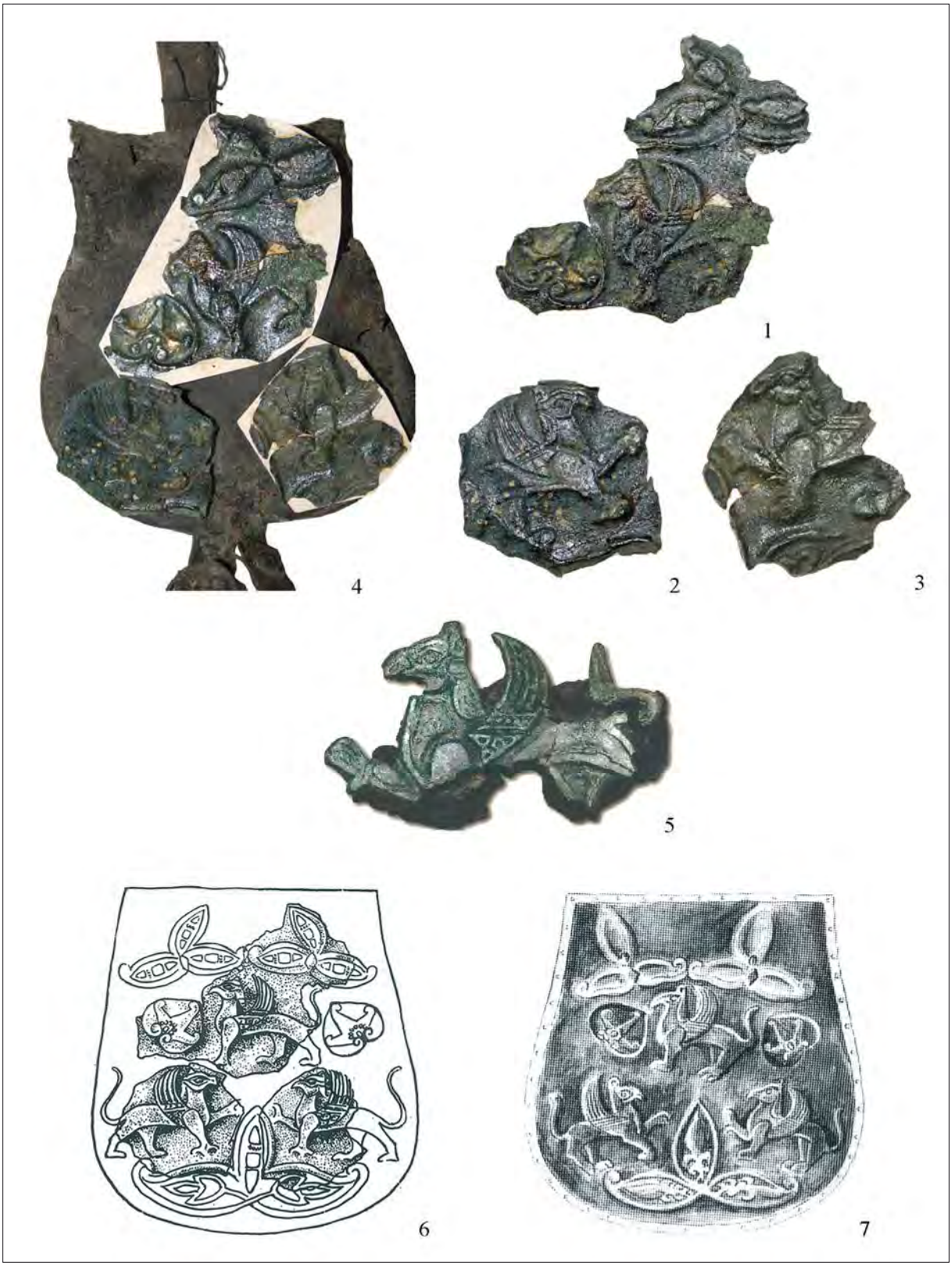
4. kép. Ismeretlen lelőhelyű tarsolylemez és ábrázolásának részletei Perm környékéről
Fig. 4. Unprovenanced purse plate and details of its decoration from the Perm area

5. kép. Tarsolylemez rekonstrukciója a Veszelov-tanya (Mari El, Ru) melletti temető 19. sírjából
Fig. 5. Reconstruction of a purse plate from Grave 19 of the cemetery near the Veselov farm (Mari El, Russ.)

6. kép. Bőrtarsoly a Panovoi 2. sírból
Fig. 6. Russian purse from Grave 2 of the Panovo cemetery

7. kép. 1−4: Tarsolylemez töredékei és tarsoly a panovoi 2. sírból; 5: Griffet ábrázoló (öv?)veret a nyizsnyjaja szterlkai (Mari El, Ru) temetőből; 6–7: A panovoi tarsolylemez rekonstrukciója Erdélyi I. és Fettich N. nyomán

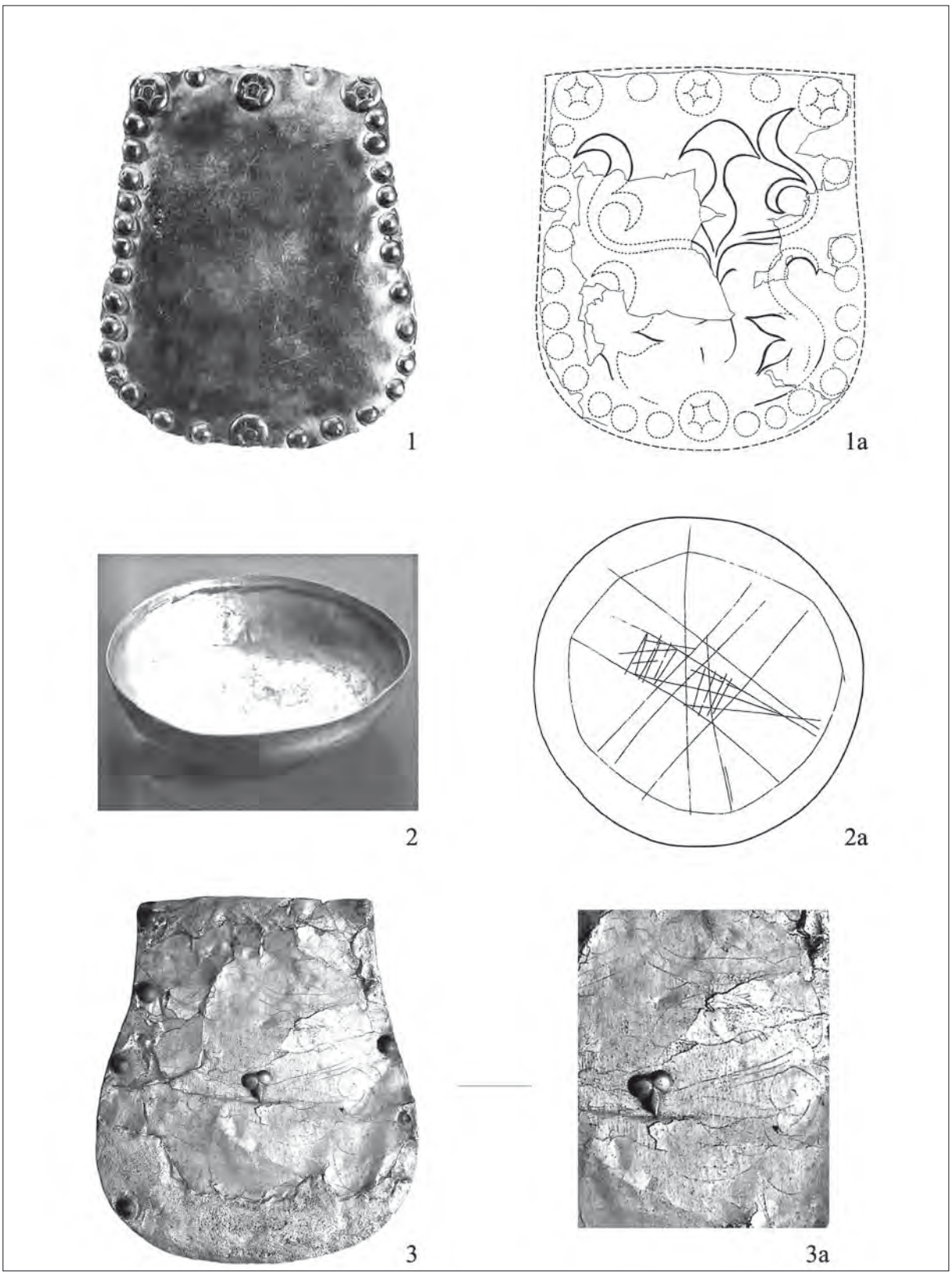
Fig. 7. 1−4: Purse plate and fragments of a purse plate from Grave 2 of the Panovo cemetery; 5: Belt mount (?) depicting a griffin from the Nizhnyaya Strelka cemetery (Mari El, Russ.); 6–7: Reconstruction of the Panovo purse plate after I. Erdélyi and N. Fettich

8. kép. A panovoi 2. sír leletei
Fig. 8. Finds from Grave 2 of the Panovo cemetery

9. kép: 1–2: Tarsolylemez a Krjukovo-Kuzsnoje 472. sírból
Fig. 9. 1–2: Purse plate from Grave 472 of the Kryukovo-Kuzhnoye cemetery

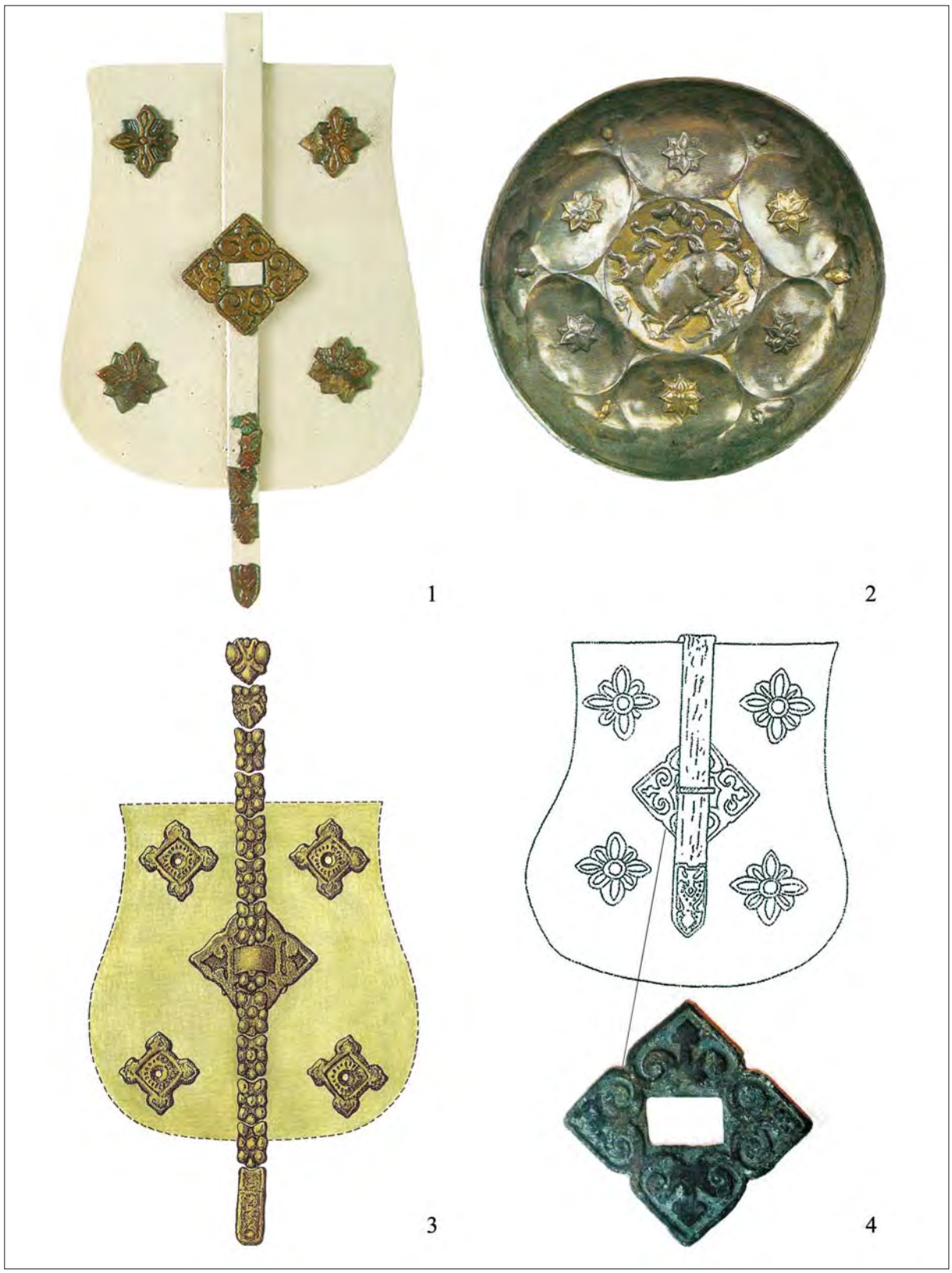

10. kép. Honfoglalás kori karcolt díszű tárgyak. 1–2: Tarsolylemez a kenézlői I. temető 14. sírjából; 3–4: Ezüstcsésze Gégény-Monokdombról; 5–6: Tarsolylemez a kenézlői I. temető 3. sírjából

Fig. 10. Artefacts with engraved decoration of the Conquest period. 1–2: Purse plate from Grave 14 of the Kenézlő I cemetery; 3–4: Silver cup from Gégény-Monokdomb; 5–6: Purse plate from Grave 3 of the Kenézlő I cemetery

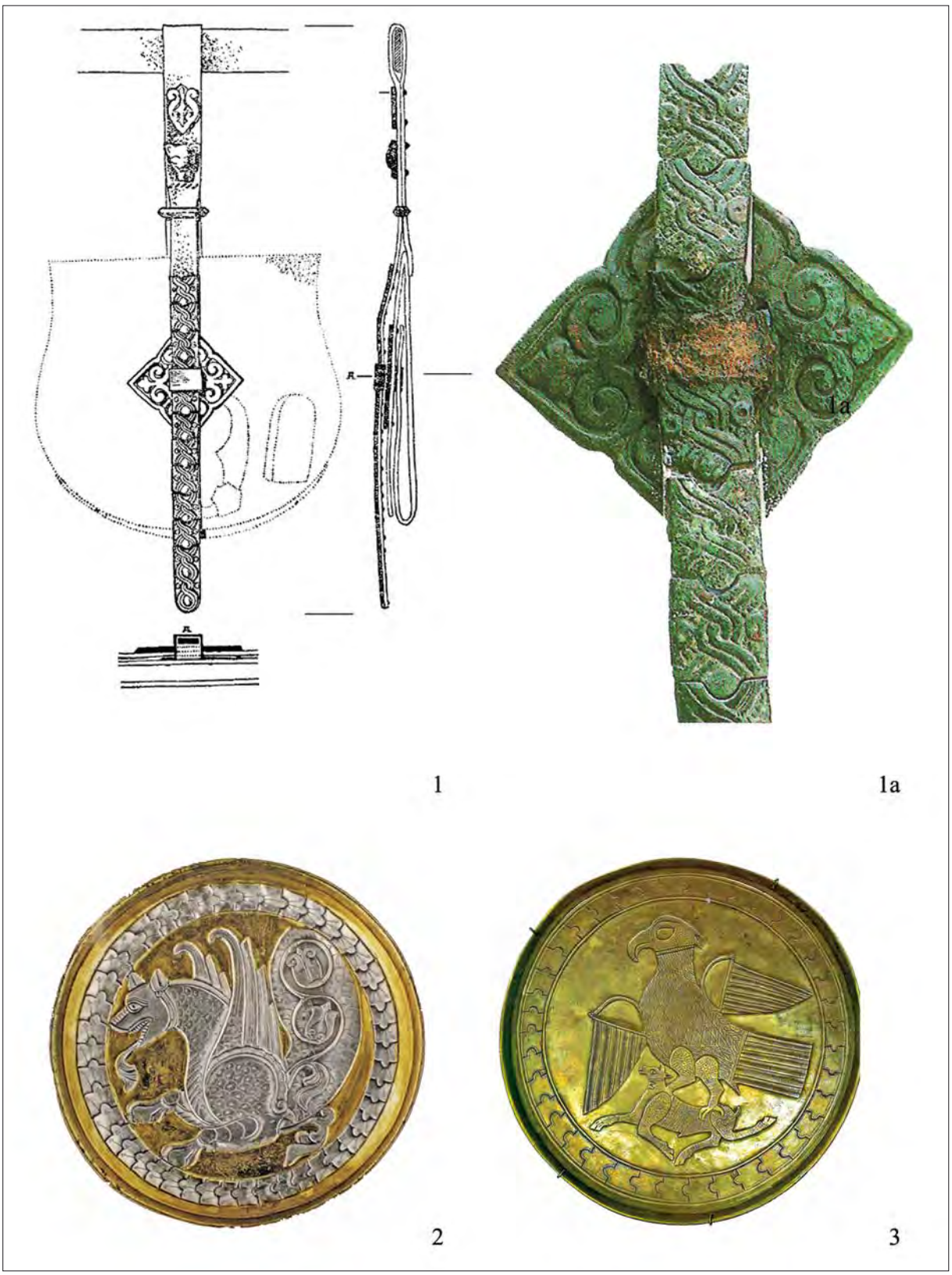

11. kép. Veretes tarsolyok. 1: Krjukovo-Kuzsnoje 256. sír; 2: Karos-Eperjesszög II. temető 41. sír
Fig. 11. Mount-decorated purses. 1: Kryukovo-Kuzhnoye, Grave 256; 2: Karos-Eperjesszög, Cemetery II, Grave 41

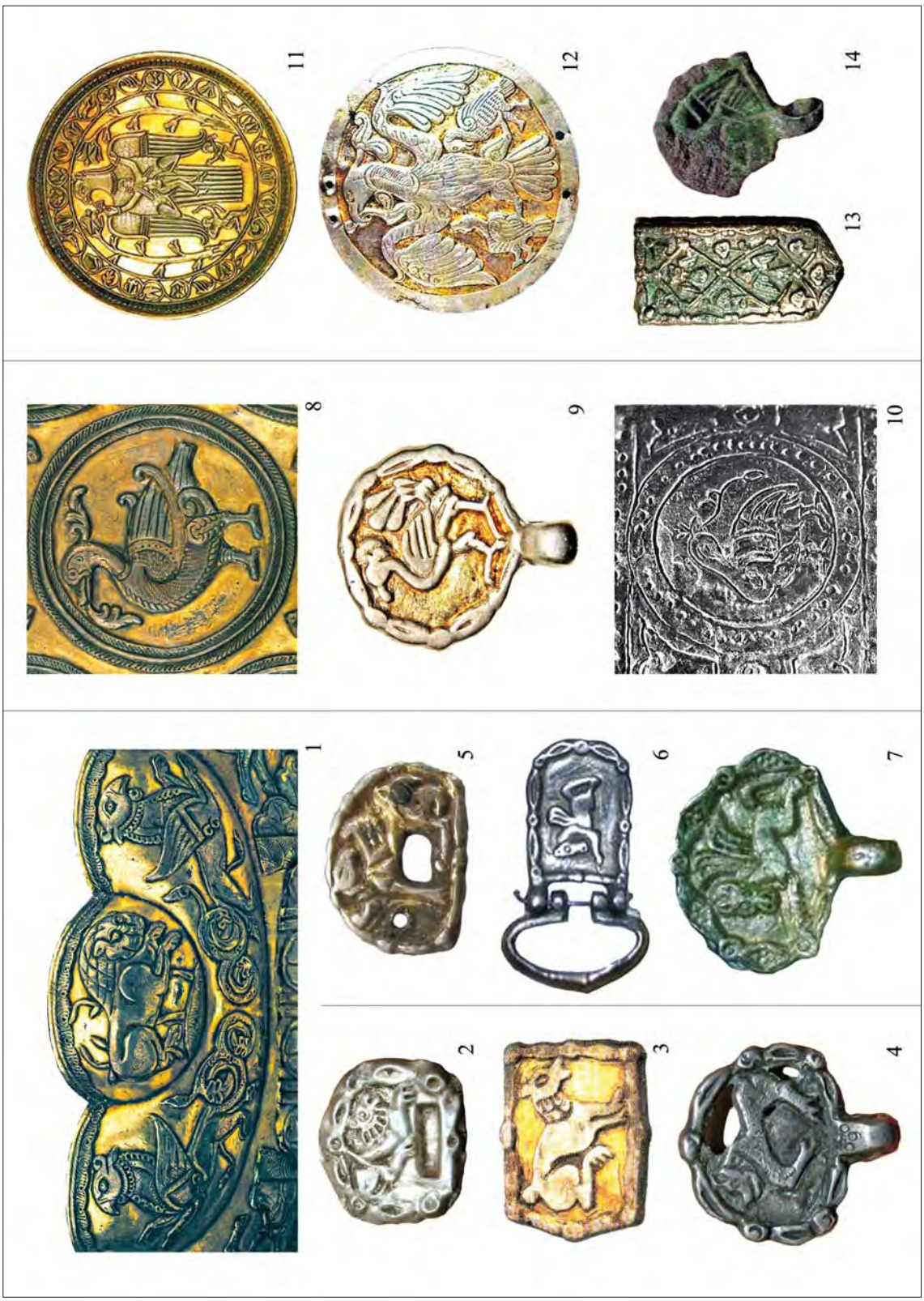
12. kép. 1: Újfehértó-Micskepuszta 1. sír; 2. Négyzetes veret mintája „keleti ezüst” tálon; 3: Veretes tarsoly a csernyigovi 15. sírból; 4: Veretes tarsoly az izmerszki volgai bolgár telepről

Fig. 12. 1: Újfehértó-Micskepuszta, Grave 1; 2: Pattern of a rectangular mount on an “eastern” silver bowl; 3: Mount-decorated purse from Grave 15 of the Chernigov cemetery; 4: Mount-decorated purse from the Volga Bulgarian settlement at Izmersk

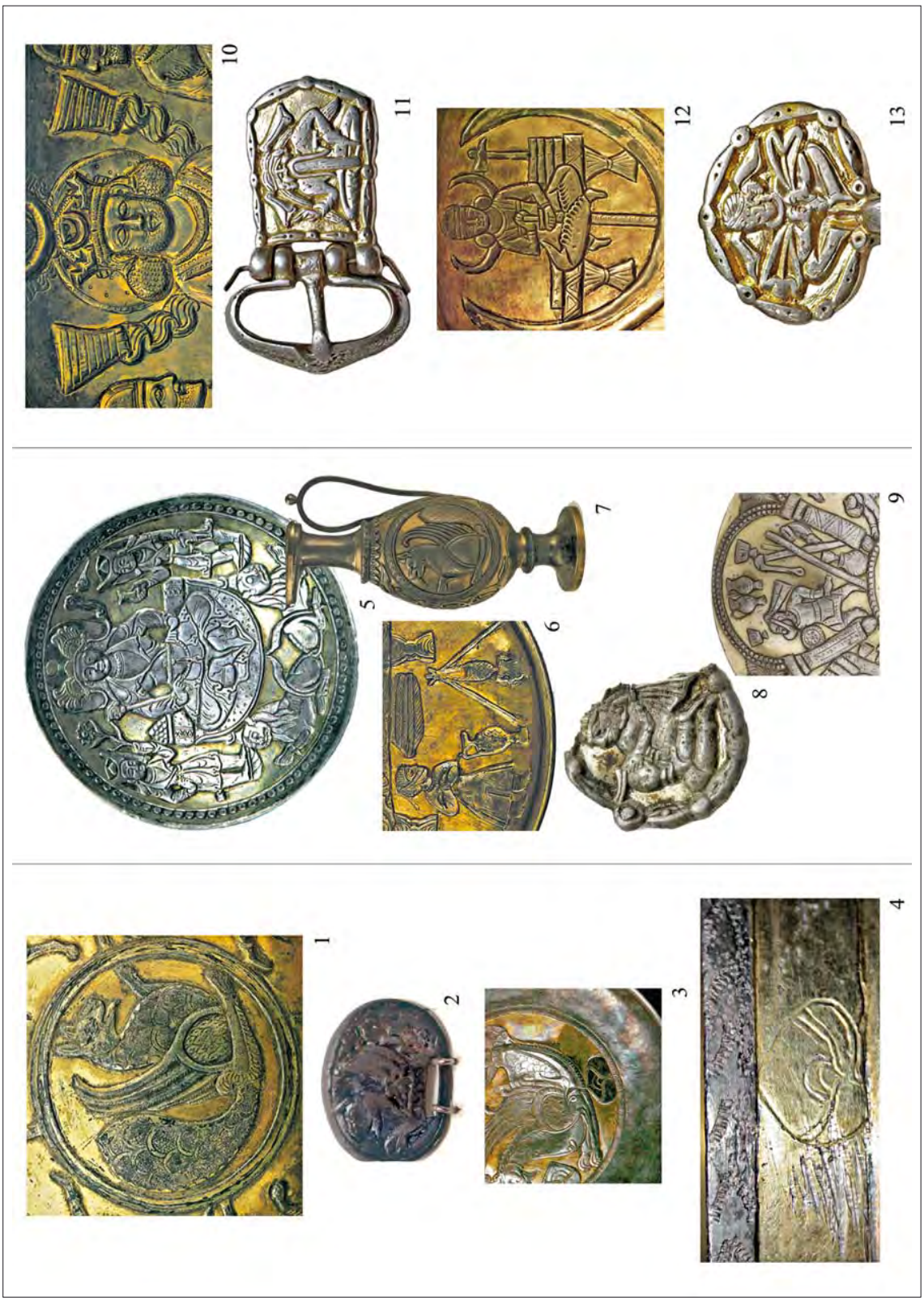

13. kép. 1–2: Bodrogszerdahely-Bálványdomb 3. sír; 3–4: „Keleti ezüst” és volgai bolgár eredetű ezüst tálak, peremükön a tarsolyzáró szíjak vereteivel azonos formájú mintasorral

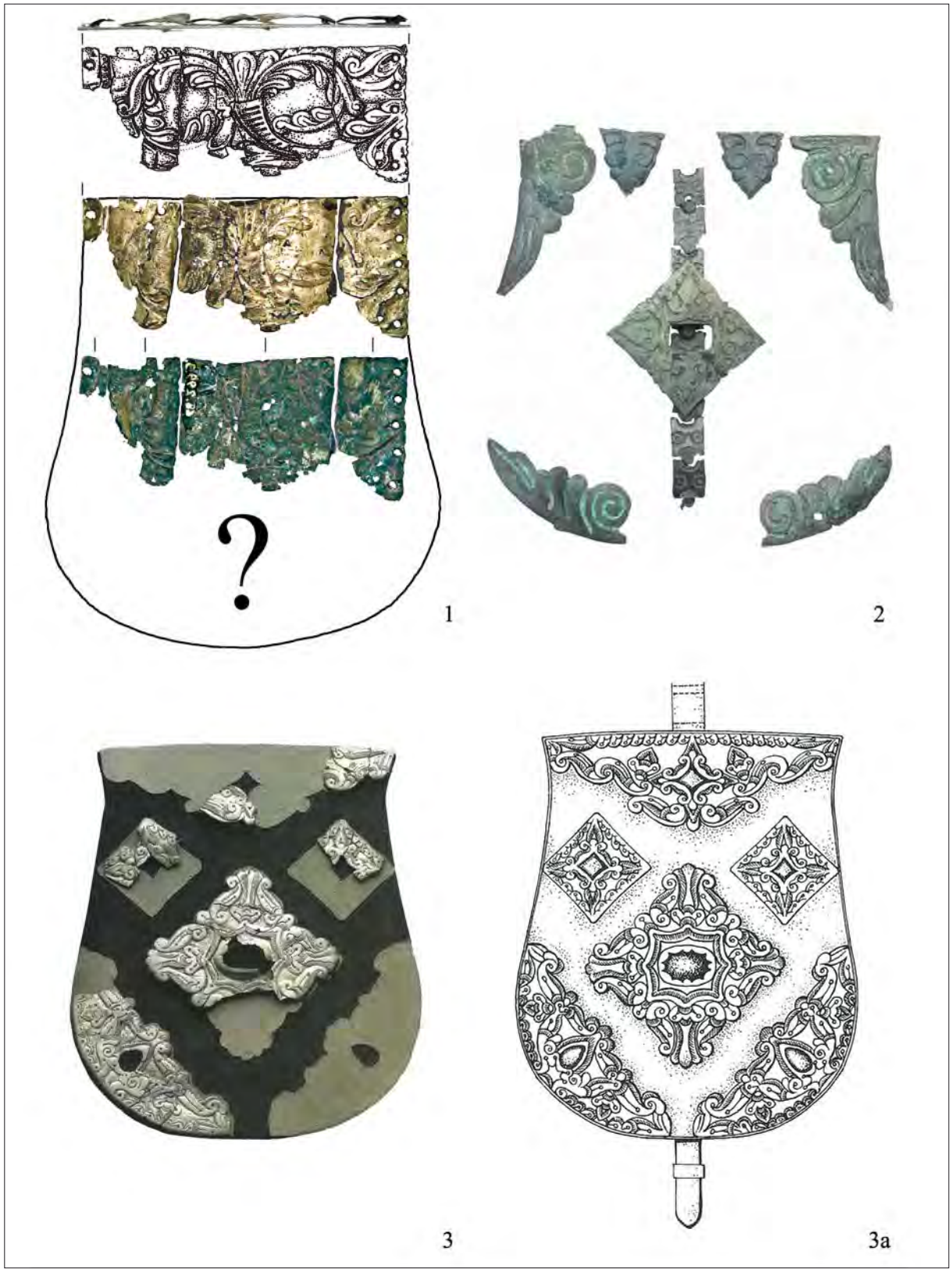
Fig. 13. 1–2: Bodrogszerdahely-Bálványdomb, Grave 3; 3–4: Silver bowls of “eastern” and Volga Bulgarian origin, decorated with a pattern echoing the design of the mounts adorning the purse closing strap around the rim

14. kép. Válogatás a keleti ezüstök és a kelet-európai kora középkori (öv)díszek hasonló mintakincséből
Fig. 14. Selection of the similar ornamental patterns of eastern silverware and the early medieval (belt) mounts of Eastern Europe

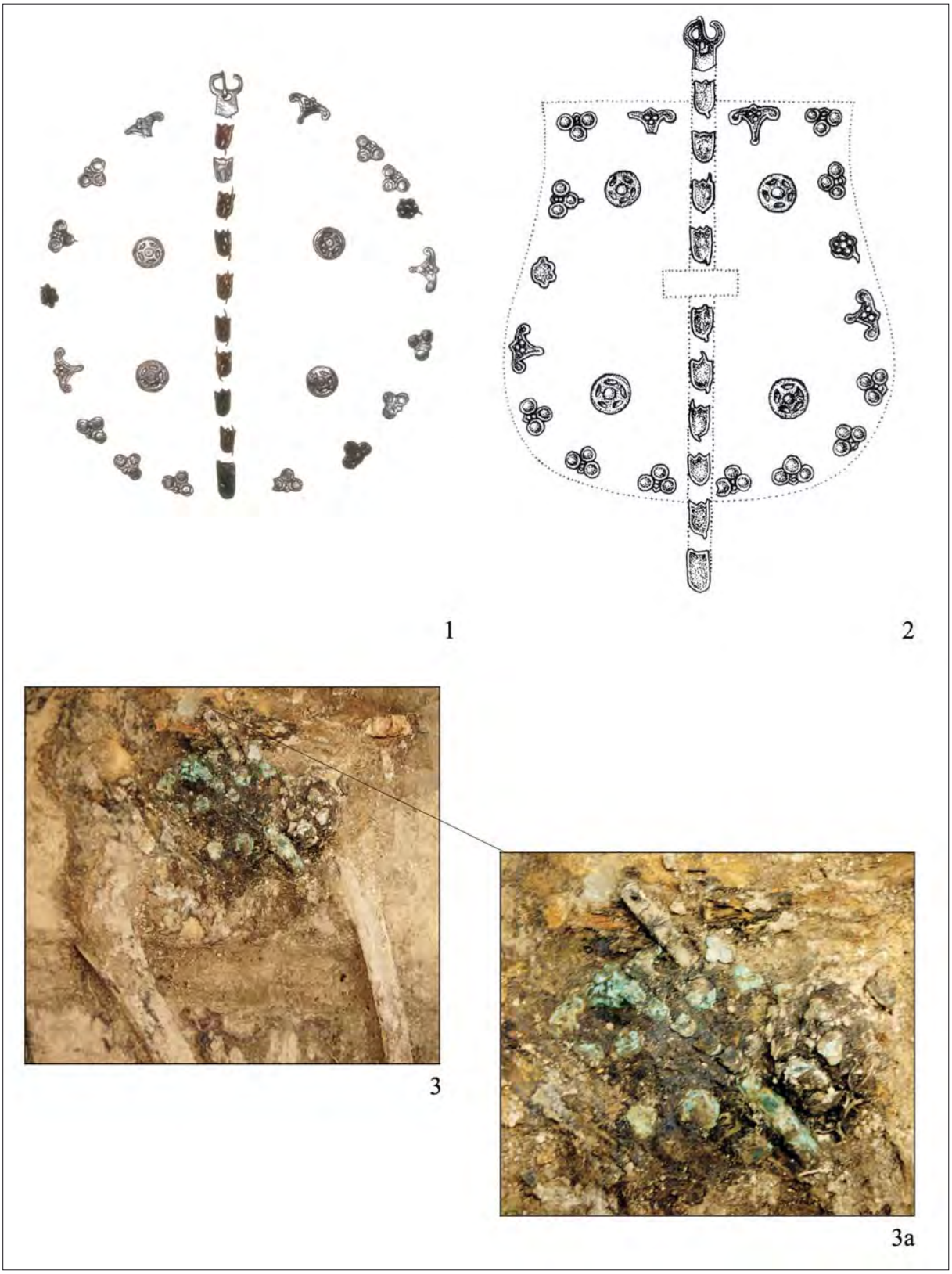

15. kép: Válogatás a keleti ezüstök és a kelet-európai kora középkori (öv)díszek hasonló mintakincséből
Fig. 15: Selection of the similar ornamental patterns of eastern silverware and the early medieval (belt) mounts of Eastern Europe

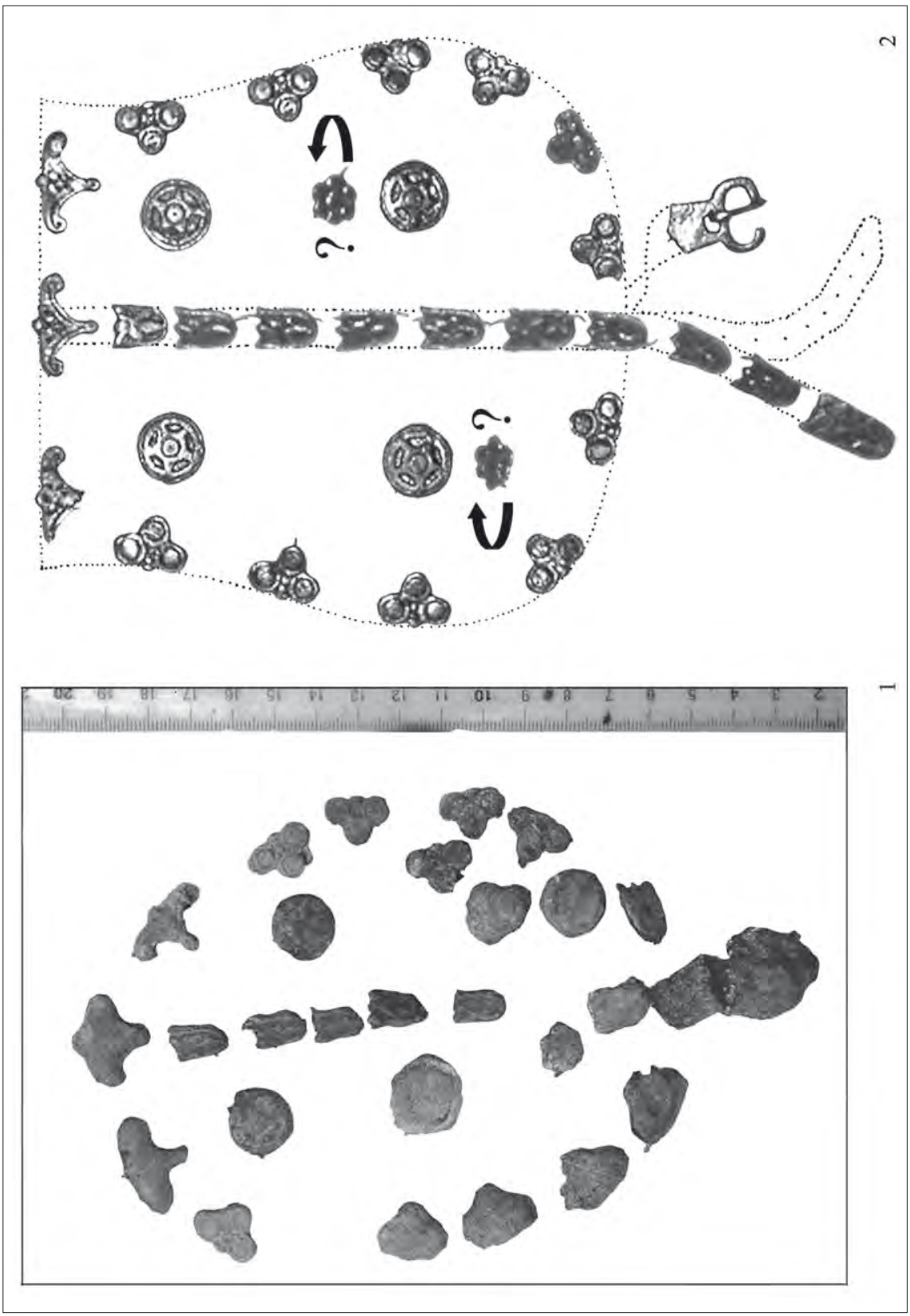
16. kép. 1: Tarsolydísz(?) Rézközberencs-Paromdomb 3. sír; 2. A sesztovci 42. sír „szárnyas” veretes tarsolya; 3–3a: Tarsolyveretek (?) és rekonstrukciójuk Budapest-Farkasrétről

Fig. 16. 1: Purse ornament (?) from Rézközberencs-Paromdomb, Grave 3; The “winged” mount-decorated purse from Grave 42 of the Shestovitz cemetery; 3–3a: Purse mounts (?) from Budapest-Farkasrét and their reconstruction

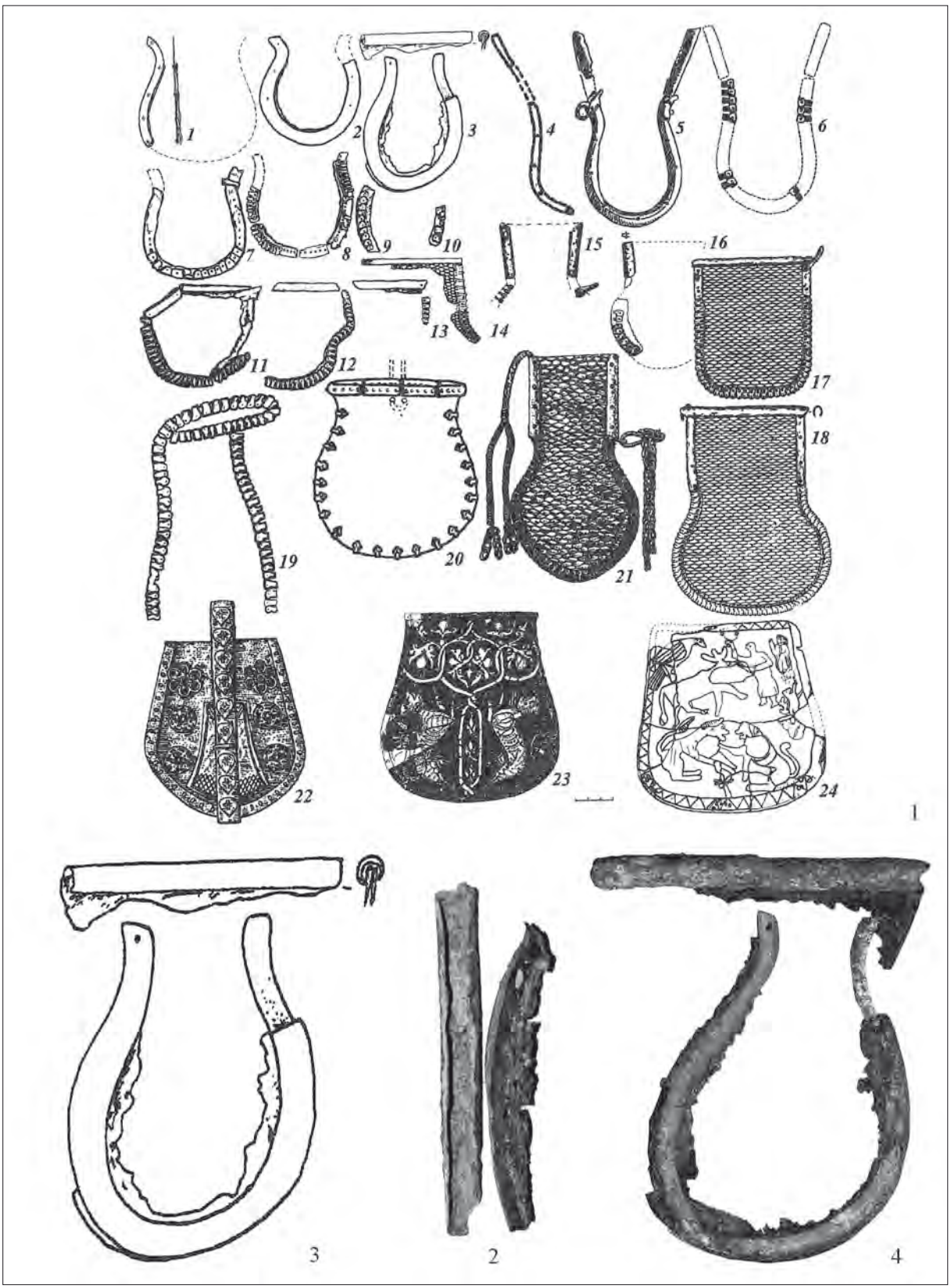

17. kép. 1: Veretes tarsoly a kijevi (2002) kurgános kamrasírból; 2: Fodor I. rekonstrukciója; 3–4: Ásatási felvétel az *in situ* felvett kijevi veretes tarsolyról

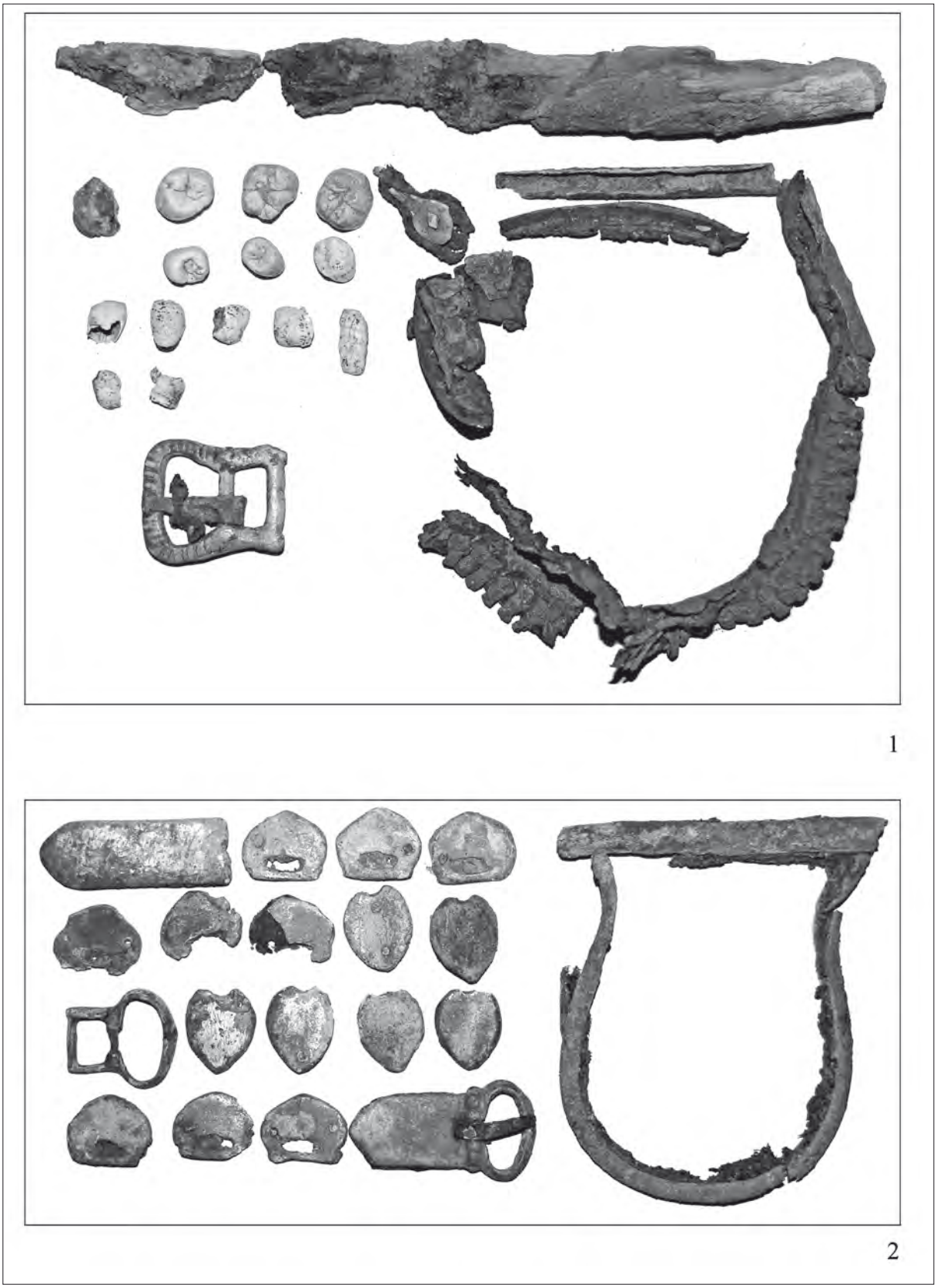
Fig. 17:. Mount-decorated purse from the burial chamber under the kurgan at Kiev (2000); 2: I. Fodor's reconstruction; 3–4: *In situ* lifting of the mount-decorated purse found at Kiev

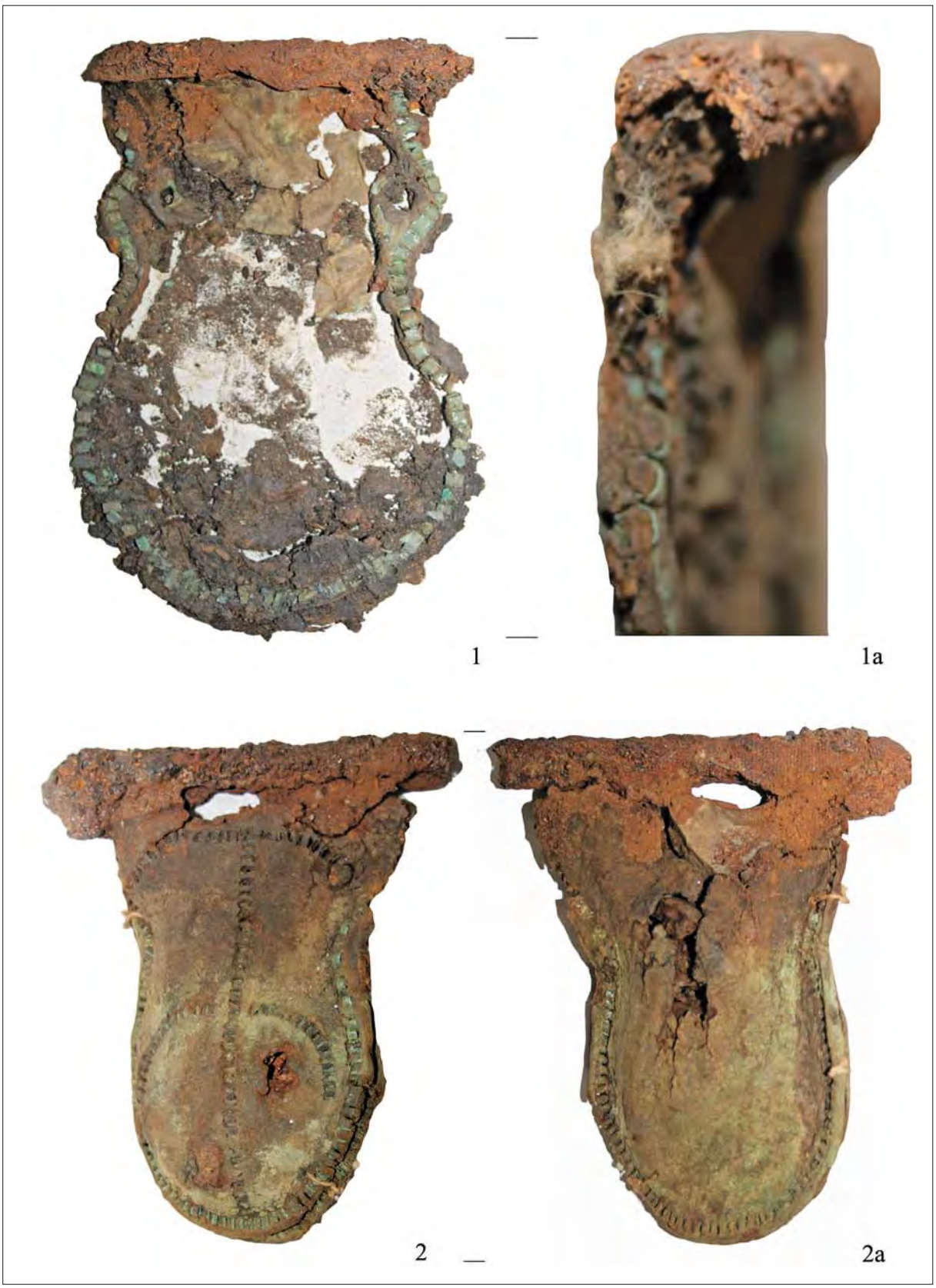
18. kép. 1: A kijevi (2002) tarsolyveretek restaurálás előtt; 2: Türk Attila rekonstrukciója a panovoi bőrtarsoly záródása alapján
Fig. 18. 1: The purse mounts from Kiev (2000) before conservation; 2: Attila Türk's reconstruction based on the fastening mechanism of the Panovo leather purse

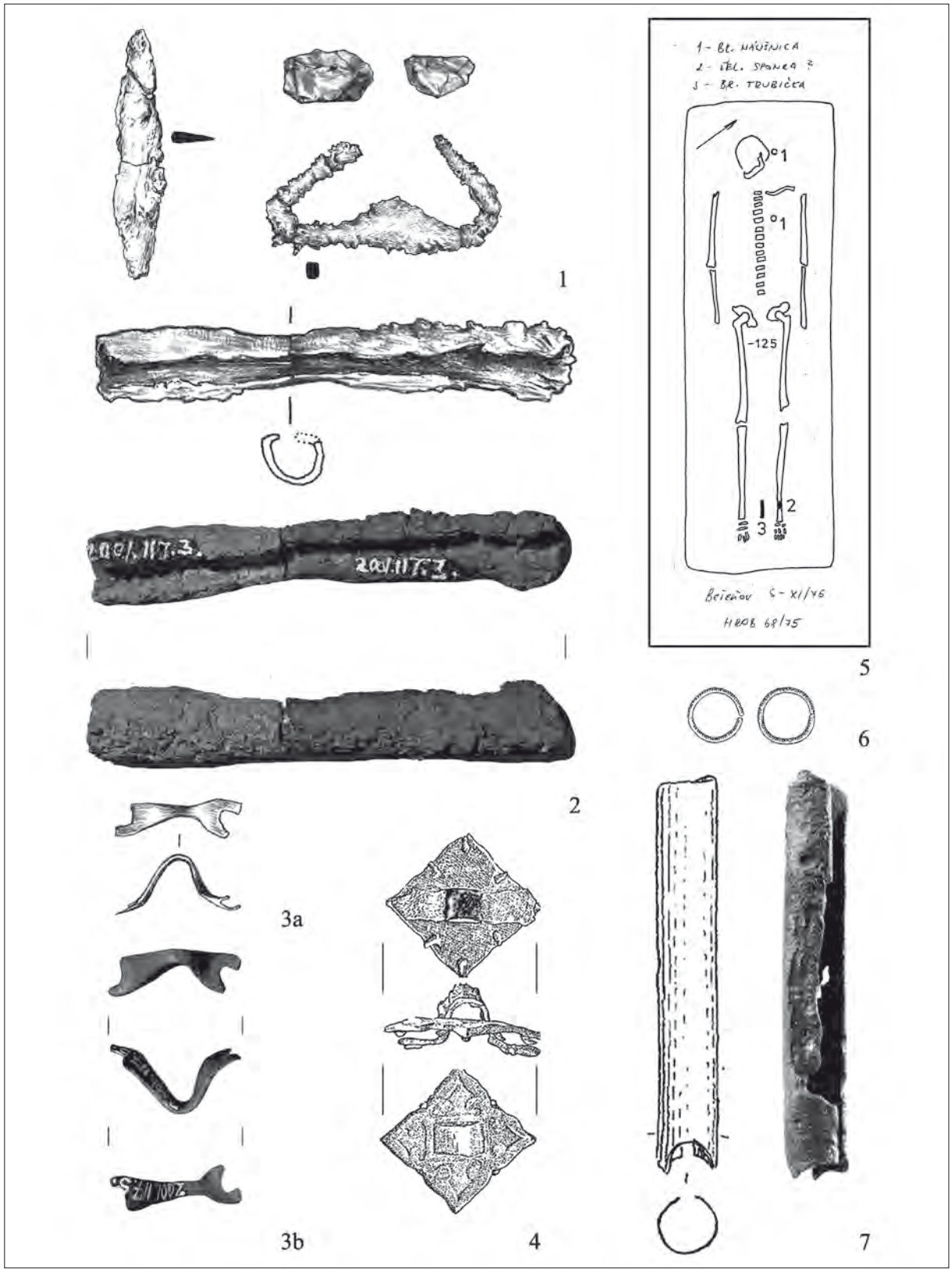
19. kép. 1: A Volga-Káma vidék tarsolytípusai; 2–4: Csöves merevítésű tarsoly a bojanovoi 73. sírból
Fig. 19. 1: Purse types of the Volga-Kama region; 2–4: Purse with tubular stiffeners from Grave 73 of the Boyanovo cemetery

20. kép. 1: Bojanovo 67. sír; 2: Bojanovo 73. sír
Fig. 20. 1: Boyanovo, Grave 67; 2: Boyanovo, Grave 73

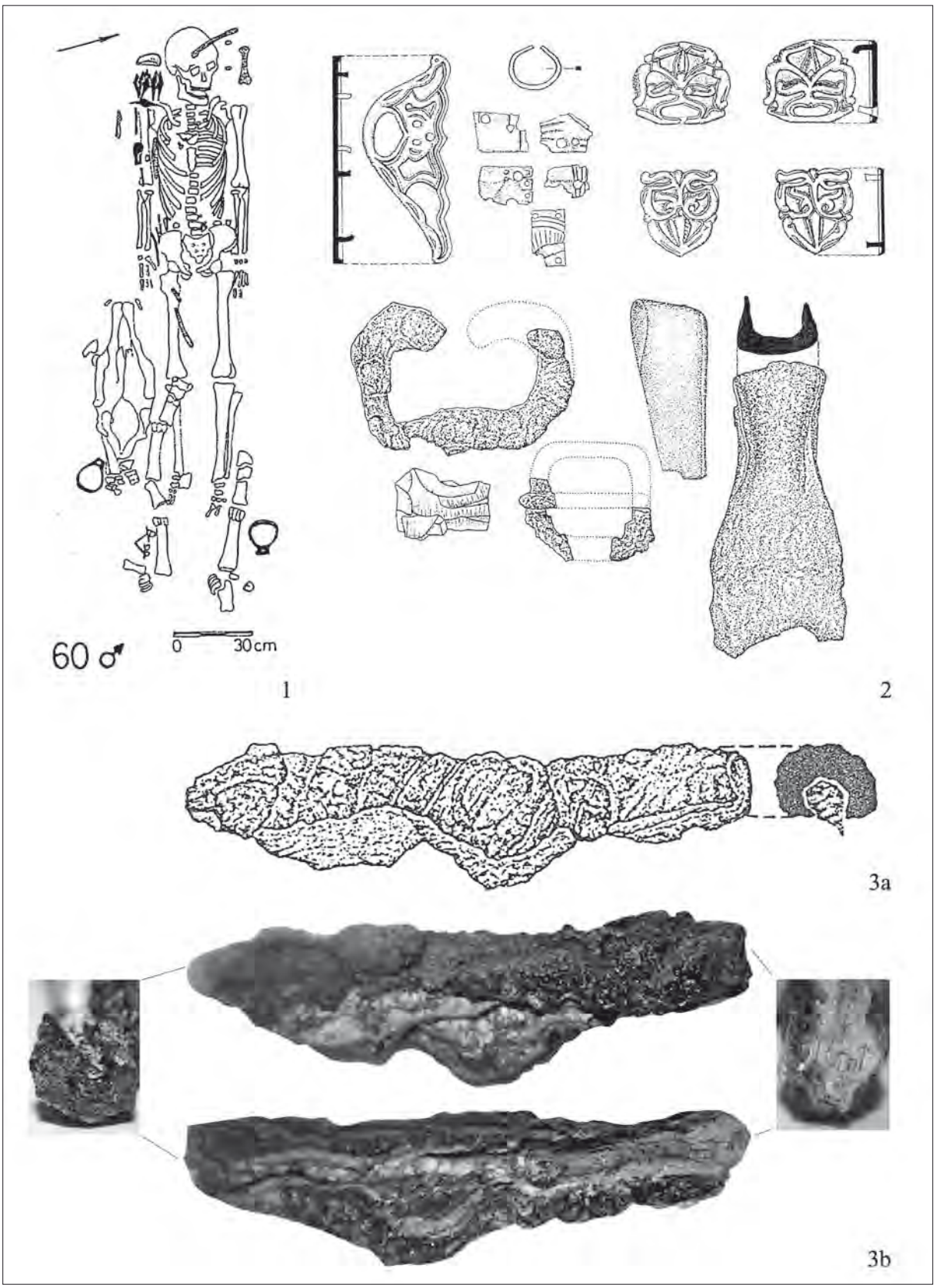

21. kép. Vascsöves merevítésű tarsolyok Krjukovo-Kuzsnoje. 1: 228. sír; 2: 400. sír
Fig. 21. Purses with tubular iron stifferers from Kryukovo-Kuzhnoye. 1: Grave 228; 2: Grave 400

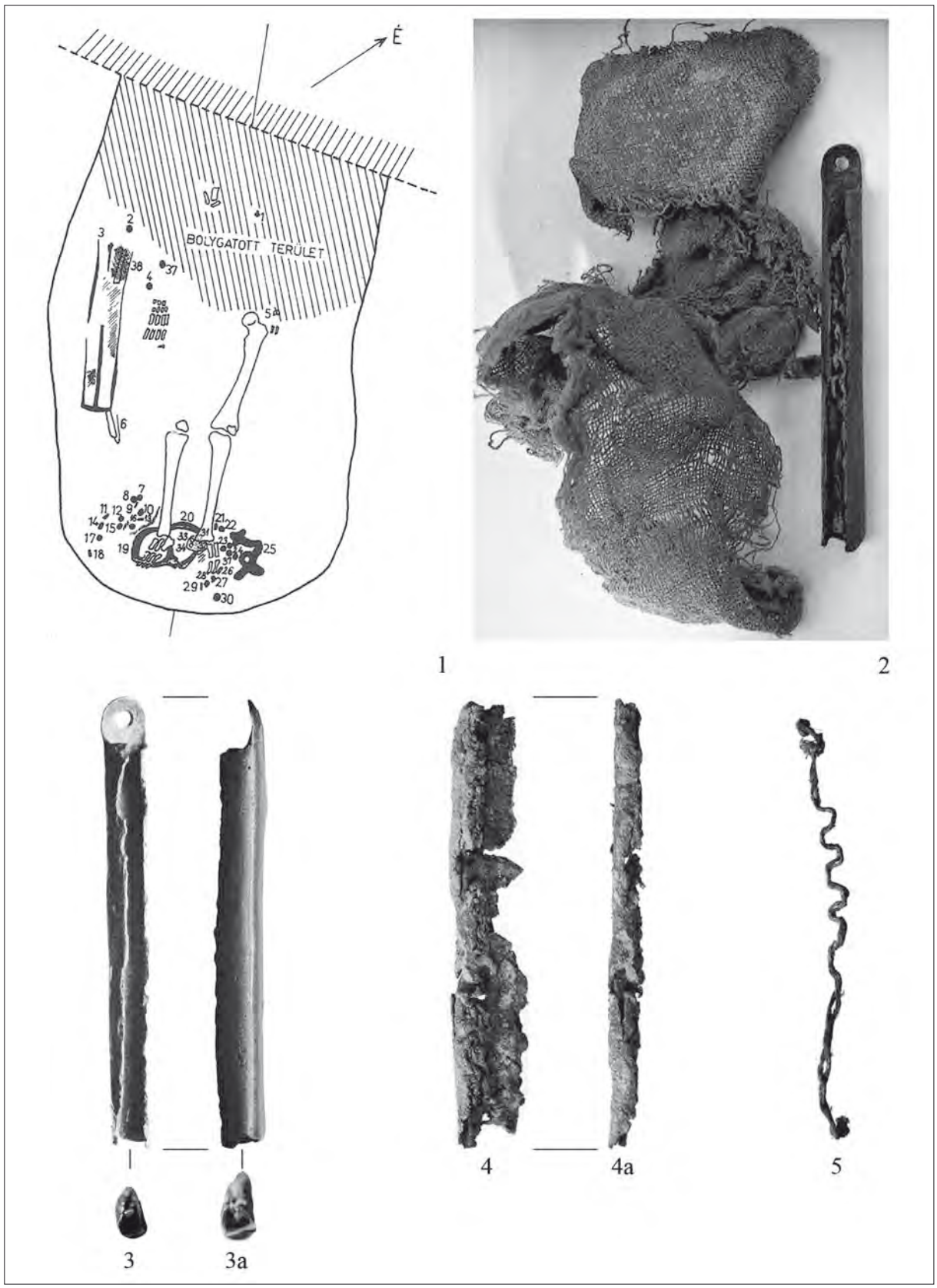

22. kép. 1–3: Gávavencsellő, Gáva-Vásártér 17. sír; 4: Tarsolyzáró bújtatóveret a csernyigovi 15. kurgánsírból; 5–7: Bešeňov/Zsitvabesenyő (Sk) 68. sír

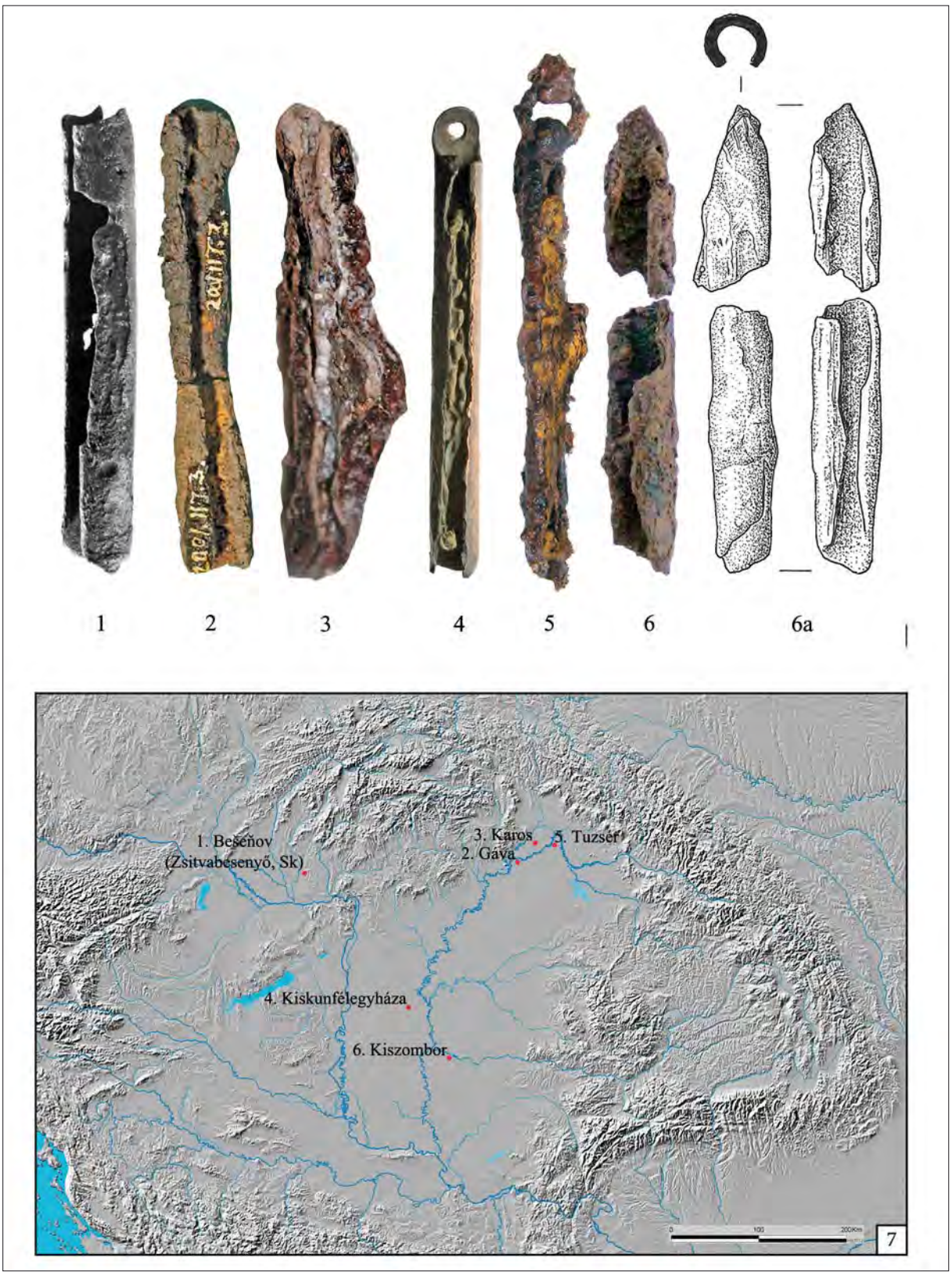
Fig. 22. 1–3: Gávavencsellő, Gáva-Vásártér, Grave 17; 4–7: Bešeňov/Zsitvabesenyő (Sk), Grave 68

*23. kép.*1–3: Karos-Eperjesszög II. temető 60. sír
Fig. 23. Karos-Eperjesszög, Cemetery II, Grave 60

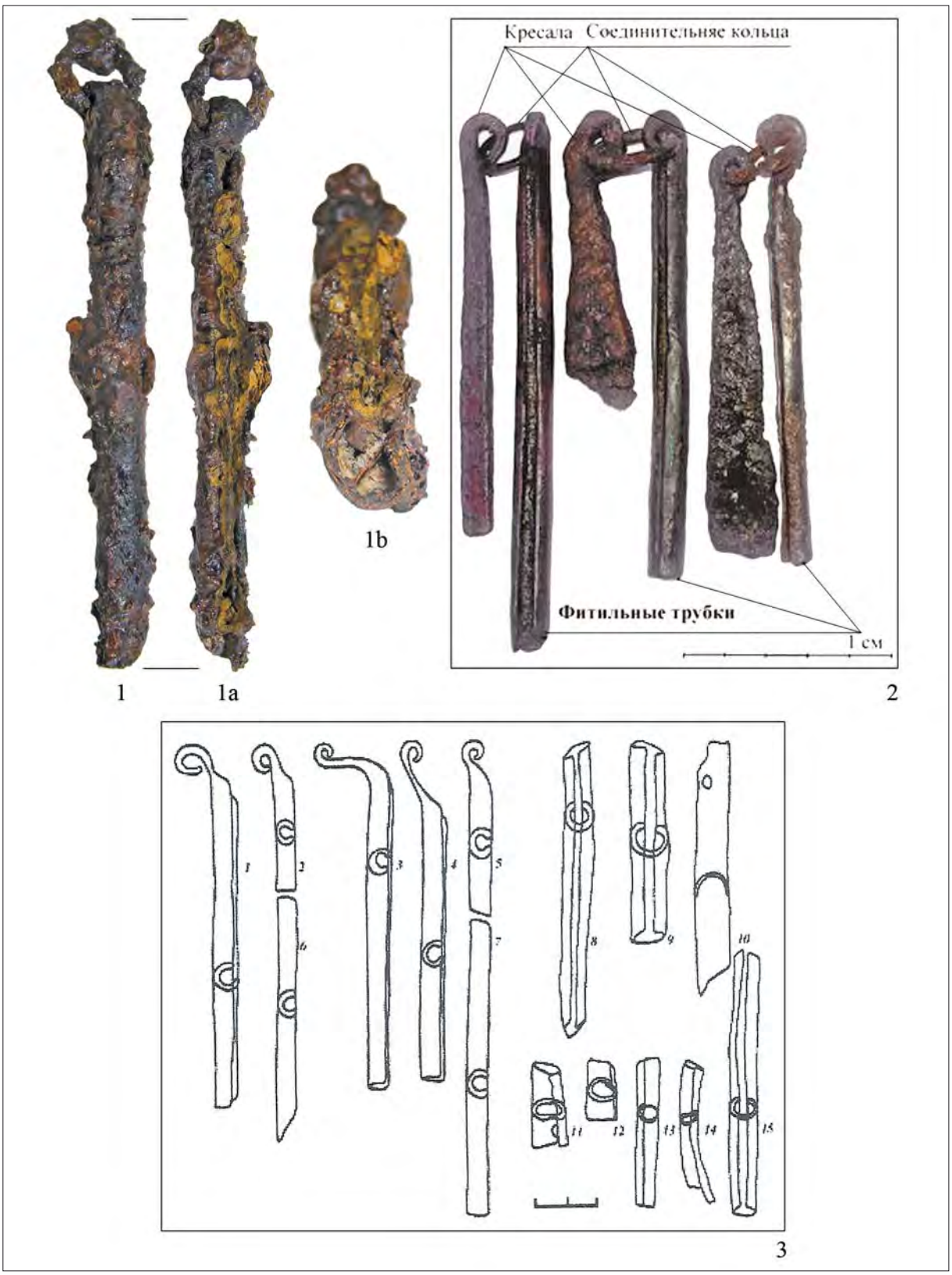

24. kép. 1–5: Bronz csövecske és tartalma a Kiskunfélegyháza-Radnóti utcai sírból
Fig. 24. 1–5: Bronze tube and its contents from the grave uncovered at a Kiskunfélegyháza-Radnóti utca

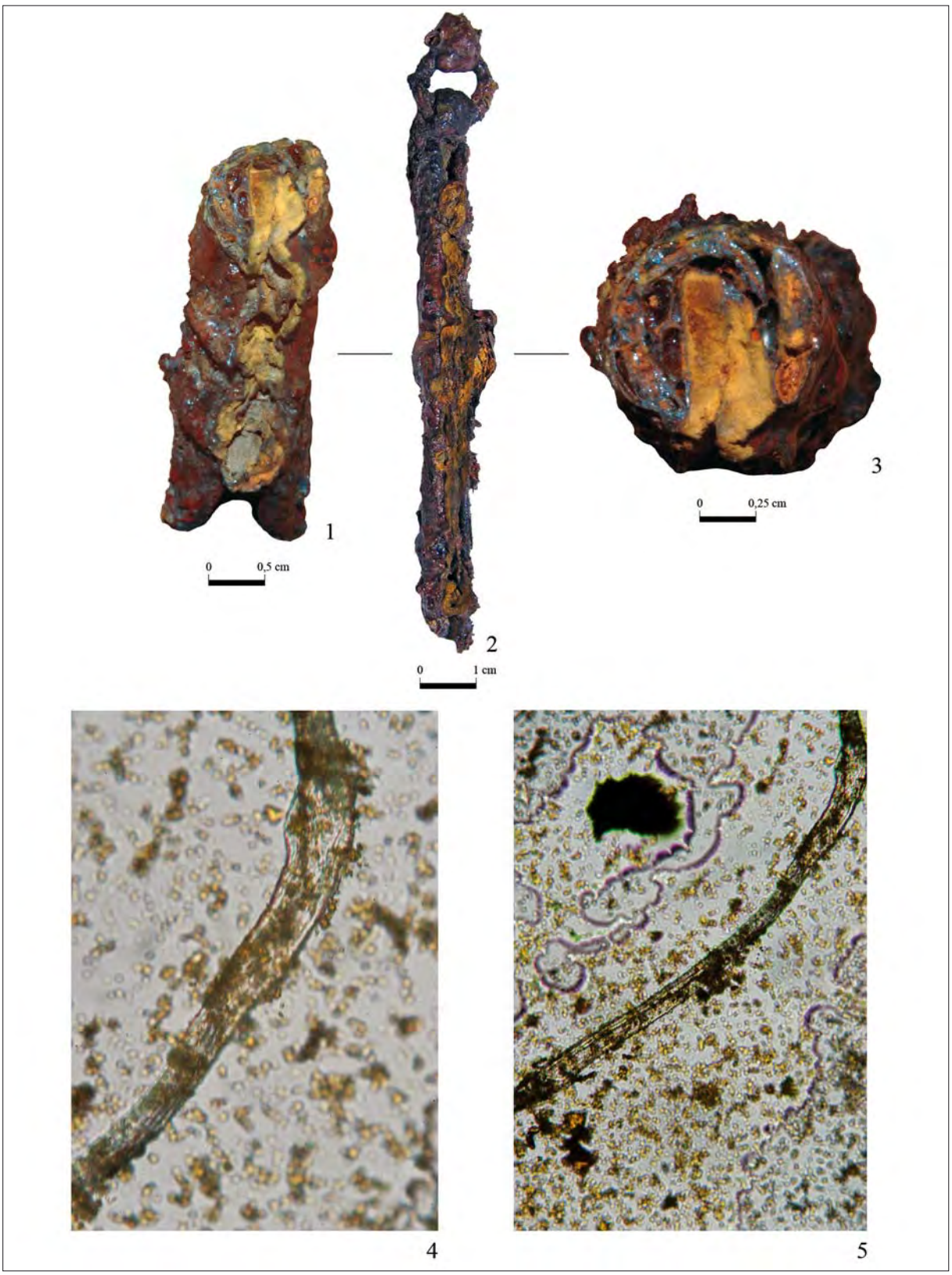
25. kép. 1–3, 6–6a: Honfoglalás kori tarsolymerevítők; 4–5: Taplótartó csövecskék; 7: A tarsolymerevítők és a taplótartók elterjedése a Kárpát-medencében

Fig. 25. 1–3, 6–6a: Purse stiffeners of the Conquest period; 4–5: Tinder tubes; 7: Distribution of purse stiffeners and tinder tubes in the Carpathian Basin

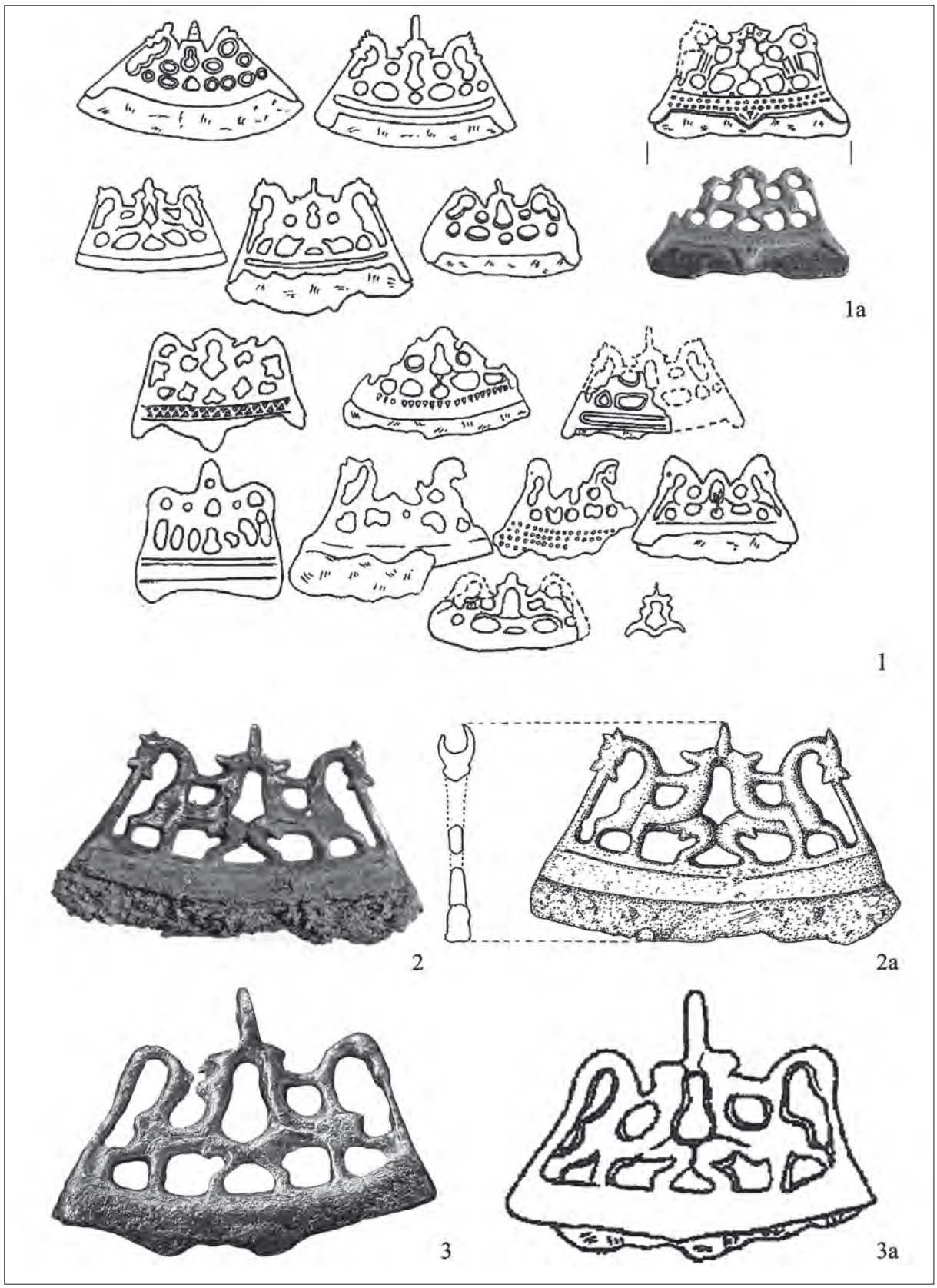
26. kép. 1: Taplótartó csövecske Tarpáról; 2–3: Csiholók és taplótartó csövecskék a Volga-Káma vidék 9–11. századi hagyatékában

Fig. 26. 1: Tinder tube from Tarpa; 2–3: Strike-a-lights and tinder tubes from the 9th–11th-century material of the Volga-Kama region

27. kép. 1–3: Taplótartó csövecske Tarpáról, belül bükkfatapló maradványaival. 4–5. Gombafonál mikroszkópos felvétele a tarpai lelet belsejében talált bükkfataplóból

Fig. 27. 1–3: Tinder tube from Tarpa with the remains of the beech tinder; 4–5: Microscropic view of the mycelium on the beech tinder found inside the tinder tube from Tarpa

28. kép. Bimetál csiholók. 1, 3: Káma mente; 2: Karos-Eperjesszög I. temető 2001/7. sír; 3: Bojanovo 5. sír
Fig. 28. Bimetallic strike-a-lights. 1, 3: Kama region; 2: Karos-Eperjesszög, Cemetery I, Grave 2001/7; 3: Boyanovo, Grave 5

HONFOGLALÁS KORI TEMETŐRÉSZLET BÁTMONOSTOR-PINTÉR TANYÁRÓL. ÚJABB ADATOK A 10–11. SZÁZADI VASMEREVÍTÉSES TEGEZEK TÍPUSAIHOZ

*VARGA Sándor**

Bács-Kiskun megye területéről jelenleg közel 100 honfoglaló és kora Árpád-kori lelőhelyet ismerünk.[1] A korszakra vonatkozó csekély mennyiségű írott forrás, valamint a helynevek mellett főként e régészeti megfigyelések, illetve a leletanyag adataira támaszkodva vizsgálhatjuk a mai megye területének 10–11. századi történetét. Ez utóbbi forráscsoport jelentőségét azonban csökkenti, hogy a lelőhelyek jelentős része sérült, bolygatott állapotú, illetve kevés az olyan temető, amely teljesen feltártnak tekinthető. Még ennél is nagyobb gondot jelent, hogy a lelőhelyek jelentős része közöletlen, s az idők folyamán a már megmentett leletek állaga tovább romlott, keveredett, sőt néhány esetben egy része elveszett. Az alábbiakban közlésre kerülő temetőrészletre sajnos szintén igazak a fentebb leírtak. A természeti viszonyoknak (szél, erózió), és az emberi beavatkozásnak (mezőgazdasági művelés, kincskeresés) köszönhetően előkerült lelőhely leletei több mint fél évszázada pihennek a bajai Türr István Múzeum raktárában.

A LELŐHELY ELŐKERÜLÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A bátmonostori tanács 1953 májusában, értesítette a bajai múzeumot, hogy a község határából régészeti leletek kerültek elő. A bejelentést követően, május 21-én, az érintett területet Solymos Ede vizsgálta meg.[2] A lelőhely Bátmonostor községtől délkeletre, mintegy 3 km távolságra, a Kispuszta dűlőben, Pintér János tanyája előtt elterülő, észak–déli irányú homokdombon helyezkedik el *(1. kép 1, 3)*. Solymos Ede terepszemléje során nyilvánvalóvá vált, hogy a lelőhely a mezőgazdasági művelés, a szélfúvások, valamint a helyiek turkálásai következtében folyamatosan veszélyeztetve van. A felszínen talált, illetve az ott lakók által korábban összeszedett leletek közül két karikaékszert, lószerszámzatot, valamint nyílcsúcsokat gyűjtött össze.[3] Ezt követően, 1953. május 29–június 2. között Szabó György végzett egy rövid leletmentést a lelőhelyen (Szabó 1955, 100; Fehér et al. 1962, No. 62; Bálint 1991, 212). A néhány napos ásatás során, a tanyától északkeletre, kb. 60 m távolságra, a szélfúvástól leginkább veszélyeztetett területen nyitott négy, 5 × 5 méteres szelvényben három, erősen bolygatott, fegyveres férfi temetkezését tárta fel *(1. kép 2)*. A sírok közül az egyik lovas, míg egy másik jelképes lovastemetkezés volt. A szelvényektől távolabb, a tanyától délre, kb. 40 méterre, a felszínen egy Ny–K-i irányú, sírgödör méretű foltban összetört csontok, nyílhegyek és veretek kerültek elő.[4] A tulajdonos, Pintér János szerint a bajai múzeumba került leletek szintén ebből a gödörből származtak. Miután a homokdomb ezen a részen viszonylag kötöttebb volt, itt csak a felszíni leletek összegyűjtésére került sor.

1959-ben Bándi Szabolcs agronómus a lelőhelyről újabb nyílhegyeket, tegezvasalatokat és vaskarikákat vitt a múzeumba, melyeket elmondása alapján a Pintér tanyától északkeletre, mintegy 120 méterre, a szélkifúvásban talált. Az előkerült leletek pontos helyének meghatározására és az esetleges újabb sírok feltárására Kőhegyi Mihály leletmentő ásatást kezdeményezett (Köhegyi 1960, 239; Kőhegyi 1960, 80). A lelőhely területének újbóli bejárása során a felszínen heverő emberi vázcsontok és lócsontok alapján négy, egymástól 60–80 méter távolságra található részt különített el. Kutatóárkait két ilyen helyen nyitotta, amelyekben azonban további sírok nem kerültek elő *(1. kép 4)*.[5]

* Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. varga.sandor.arch@gmail.com

[1] A megye területéről előkerült 10–11. századi lelőhelyek rövid áttekintését és kutatástörténetét lásd Varga 2011, 215–230.

[2] Türr István Múzem RégAd. 942/II.

[3] A 10. századi leletanyagon kívül egy török kori pipa töredéke is napvilágra került. A helyiek beszámolója alapján hasonló jellegű tárgyak már évek óta kerültek elő (TIM RégAd. 942/II.).

[4] A dokumentációban szereplő vázlatrajz alapján ugyanakkor ez a hely a tanyától keletre feküdt.

[5] Miután a korábbi ásatásnál a sírok csak egymáshoz lettek bemérve, a feltárás pontos helye nem volt meghatározható. Kőhegyi Mihály, aki I. gimnazistaként jelen volt az 1953-as leletmentésen, emlékezetből, a korábbi sírokra nagyjából derékszögben jelölte ki az új árkokat. Az I. kutatóárok 9,60 × 2 m alapterületű és 140 cm mély volt, amivel párhuzamos volt a II. kutatóárok (mérete: 12,20 × 1 m, szintén 140 cm mély). Az I. kutatóároktól észak–északnyugatra, kb. 50 méter távolságra feküdt a III. (15 × 1 m, mélysége 80 cm), a IV. (12,50 × 1 m, mélysége: 170 cm) és V. kutatóárok (15 × 1 m, mélységére nincs adat). A III. és V. árok egymással párhuzamosan, míg a IV. kutatóárok ezekre merőleges irányban feküdt (TIM RégAd. 1097/II.).

A SÍROK ÉS LELETEK LEÍRÁSA

1. sír (2. kép 1): T.: NyÉNy–KDK (281–101°). Váz h.: 167 cm, m.: 30 cm. A sárga homokban a sekély sírgödör foltja nem látszódott. A homogén betöltésben mindössze a csontok körül, azon belül is főként a váz bal oldalán mutatkozott barnább elszíneződés, ami valószínűleg a tegez fa részének lenyomata volt. A bolygatott sírban háton fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett, *fiatal férfi* csontváza nyugodott. Koponyája, vállöve és mindkét felkarja hiányzott. Jobb és bal alkarja szorosan a csípőcsont mellett, ujjcsontjai a combcsont feje alatt feküdtek. Mell.: 1. A bal váll környékéről, a bolygatott részből egy rövid vágóélű, deltoid alakú, kovácsoltvas *nyílcsúcs (2. kép 4)* került elő. H.: 6,1 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 54.33.9. 2. Valószínűleg ugyaninnen került elő a tegezvasalatok közé beleltározott páncéltörő *nyílcsúcs (2. kép 5).* Elhegyesedő tüskéje kerek, keskeny él része szögletes keresztmetszetű. H.: 10,9 cm, v.: 0,4–0,5 cm. Ltsz.: 54.33.8. 3. A férfi bal oldalán, a válltól a combcsont felső harmadáig, közepéig *vasmerevítéses tegez* maradványai *(2. kép 2–3)* feküdtek. A tegez fenék- és szájrésze is egyaránt kicsit kiszélesedett a középső testhez képest (homokóra-forma). A rajz alapján a tegez bal oldala szögletes kialakítású lehetett. A tegez vasalataiból mára csak kisebb-nagyobb, egymáshoz nem illeszthető pálca és pánttöredék, valamint néhány szög és függesztőfül *(2. kép 6–11, 3. kép 1–9)* maradt meg. Ltsz.: 54.33.5–8. 4–6. A bal medencelapáton barna elszíneződés, amelyben *kovakő*, *vasdarab* (talán csiholó töredéke) és egy *vastárgy* feküdt. Az utóbbit 7–8 db nyitott, kör alakú, valamint 1 db egyenes, derékszögben meghajló, 2 db ezüstdrótból összesodort huzallal tekercselték körbe *(3. kép 10–21).* Átm.: 1,15 × 1,3 cm, az összes ezüstdrót s.: 0,66 g. Ltsz.: 54.33.3. 7. A jobb combcsont feje mellett, a csontváz felett 9,5 cm-re aszimmetrikus, csuklós szájvasú, nagykarikás *csikózabla (4. kép 3)* volt. Karika átm.: 7,1 cm, v.: 0,4 cm, a szájvas legnagyobb v.: 0,8 cm. Ltsz.: 54.33.1.1–2. 8. A bal lábszár közepétől 14 cm-re töredékes karikájú, szögletes keresztmetszetű, vasból készült kerek *hevedercsat (5. kép 1)* került elő. Töredékes peckét hurokszerűen hajlították a csatkarikára. Átm.: 4,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: 54.33.4. 9. A lábak végénél, a váz felett 6 cm magasan *vaskengyel (4. kép 1)* volt. Trapéz alakú füllel ellátott, körte formájú. Szárainak metszete téglalap alakú, széles, lapos talpalója középen és kívül bordával tagolt. H.: 17 cm; belső ma.: 12 cm, legnagyobb sz.: 13,7 cm, legnagyobb belső sz.: 11,2 cm, szíjbefűző: 2 × 0,9 cm, szár sz.: 1,2–1,3 cm, v.: 0,5 cm, talp sz.: 2,8 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz: 54.33.2.1. 10. Az előbbi felett 9 cm-rel egy trapéz alakú, korongos szárú *kengyel (4. kép 2)* feküdt. Talpalója középen és a két szélén bordával erősített. H.: 18,7 cm, belső ma.: 12,8 cm, legnagyobb sz.:13 cm, legnagyobb belső sz.: 12,3 cm, szíjbefűző: 2 × 0,7 cm, szár sz.: 0,5–0,8 cm, v.: 0,7 cm, talp sz.: 2,7 cm, v.: 0,25 cm. Ltsz.: 54.33.2.2. 11. Rendkívül rossz megtartású *csontlemez darabkák (5. kép 2–3),* eredetileg az íjat merevíthették. Ltsz.: 54.33.10.

2. sír (5. kép 4): T.: Ny–K (276–96°). Erősen bolygatott *férfi* csontváza, amelyből csak a két lábszár és lábfej maradt meg. A lábfejektől 10–12 cm távolságra, azokra merőleges helyzetben ló lábszárcsontjai és patái feküdtek. A paták az északi irányba néztek. Mell.: 1. A jobb lábszár mellett *vasmerevítéses tegez* összetöredezett maradványai *(5. kép 5–7)* feküdtek. A nyíltegez oldalát két, hosszanti vaspálca merevítette. Mindkettő vége levél alakban laposra kalapált. H.: 19 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,3–0,4 cm. Ltsz.: 54.33.11. 2–3. A térd környékéről, a bolygatott részből egy rövid és egy hosszú vágóélű, deltoid alakú, kovácsoltvas *nyílcsúcs (6. kép 1–2)* került elő. H.: 8,2–8,1 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 54.33.12–13.

3. sír: T.: Ny–K (276–96°). Teljesen feldúlt férfi csontváza, amelynek csak a bal alsó lábszára és lábfeje maradt meg eredeti helyzetben. Mell.: 1. A bal lábszár mellett, a szárkapocscsont alsó részétől mintegy 6 cm-re *vasmerevítéses tegez* maradványai *(6. kép 5–7)* láttak napvilágot. A két hosszanti vaspálca egymástól 10–12 cm távolságra feküdt. A legnagyobb töredék h.: 31 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,2–0,4 cm. Ltsz.: 54.33.14. 2. Részben a tegez mellett és fölött ovális keresztmetszetű *vaskarika (6. kép 3).* Átm: 3,3 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 54.33.15. 3. A bal lábszár jobb oldalán, attól mintegy 10 cm-re lapított, ovális átmetszetű *vaskarika (6. kép 4).* Átm: 2,7 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 54.33.15. 4. A sír környékéről szórványként további *vasdarabok* kerültek elő, amelyek valószínűleg a tegez keresztpántjához tartozhattak. H.: 1,7–2,1 cm, sz.: 1–1,7 cm, v.: 0,2–0,6 cm. Ltsz.: 54.33.14.

4–6. sír (?): A feltárt temetkezésektől távolabb, a tanyától délre, kb. 40 méterre, a felszínen egy Ny–K irányú, sírgödör méretű foltban összetört csontok, nyílhegyek és veretek kerültek elő. Pintér János elmondása alapján a Solymos Ede által begyűjtött leletek is ebből a gödörből származtak. Az 1954-ben beleltározott anyag egy része 4. sírszámmal került csomagolásra. A leletek összetétele alapján (5 db kengyel, női és férfi sírokban előforduló leletek) ugyanakkor legkevesebb három elpusztított temetkezésre utal, amelyek közül egy biztosan fegyveres férfi sírja volt. Mell.: 1. *Csikózablához tartozó*, csuklósan kapcsolódó *szájvas* egyik felének ép darabja, illetve a másik hurokszerűen visszahajlított töredéke *(6. kép 8).* H.: 8,9 cm, v.: 0,5–0,6 cm. Ltsz.: 54.33.16. Valószínűleg a zablához tartozott a kengyelek közé csomagolt szögletes keresztmetszetű, kerek ívben futó *vastöredék (6. kép 9).* Eredetileg a csikózabla egyik karikája lehetett. Sz.: 0,6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz: 54.33.17. 2–3. Két darab, közel azonos méretezésű, trapéz alakú füllel ellátott, körte formájú *kengyel (7. kép 2–3).* Mindkettő téglalap keresztmetszetű szára laposra kalapált, kiszélesedő talpalójuk erősen kopott. Az egyik kengyel három töredékből összeilleszthető, míg a másik kengyelnek csak a fele van meg. Az összeilleszthető példány h.: 15 cm, belső ma.: 11,5 cm, legnagyobb sz.: 13,4 cm, legnagyobb belső sz.: 11 cm, szíjbefűző: 1,8 × 0,7 cm, szár sz.: 1,3–1,6 cm, v.: 0,3–0,4 cm, talp sz.: 3 cm, v.: 0,2–0,3 cm. A töredékes kengyel h.: 15,5 cm, szár sz.: 1,3 cm, v.: 0,35 cm. Ltsz: 54.33.17. 4. Valószínűleg női, vagy gyermeksírból származó, kisméretű, háromszög keresztmetszetű, töredékes és erősen kopott állapotú, trapéz alakú füllel ellátott, körte alakú *kengyel (7. kép 1).* Mérhető h.: 12,2 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,7–0,8 cm. Ltsz: 54.33.17. 5–6. Két darab, közel azonos méretezésű, trapéz alakú füllel ellátott, körte alakú, rendkívül jó állapotú *kengyel (8. kép 1–2).* Laposra kalapált száraik metszete téglalap alakú, kiszélesedő talpalójuk középen és a két szélen bordával tagolt. A kisebb méretű kengyel talpalója közel egyenes,

míg a nagyobb méretű ívelt kialakítású. A kisebb kengyel h.: 13,8 cm, belső ma.: 10,2 cm, legnagyobb sz.: 13,5 cm, legnagyobb belső sz.: 11,4 cm, szíjbefűző: 1,8 × 0,8 cm, szár sz.: 1–1,1 cm, v.: 0,5 cm, talp sz.: 3 cm, v.: 0,3–0,4 cm. A nagyobb kengyel h.: 15,3 cm, belső ma.: 11,2 cm, legnagyobb sz.: 12,7 cm, legnagyobb belső sz.: 10,5 cm, szíjbefűző: 1,9 × 0,8 cm, szár sz.: 1,1 cm, v.: 0,5 cm, talp sz.: 2,9 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz: 54.33.17.2. 7. Vasból kovácsolt, lant alakú *csiholó* töredéke *(6. kép 11).* H.: 4,6 cm, sz.: 3,2 cm. Ltsz: 54.33.18. 8. Rombusz átmetszetű páncéltörő *nyílhegy (6. kép 10).* H.: 7,2 cm, sz.: 0,6 cm. Ltsz.: 54.33.19. 9. Téglalap keresztmetszetű, laposra elkalapált fejű v*asszeg (6. kép 12).* Mérete és kialakítása alapján eredetileg talán vasmerevítéses tegez fenékpántját rögzíthette. H.: 3,1 cm, sz.: 0,4 cm, v.: 0,2 cm, fej: 0,9 × 0,7 cm. Ltsz.: 54.33.20. 10. Kerek keresztmetszetű bronzhuzalból készített, nyitott végű *karika (7. kép 4).* Átm.: 2,7 cm, v.: 0,2 cm, s.: 2,40 g. Ltsz.: 54.33.21. 11. Kerek keresztmetszetű bronzhuzalból készített, két darabra törött *karika (7. kép 5).* Vége elkalapált, kétszeresen visszapödrött. Átm.: 3,1 cm, v.: 0,25 cm, pödrött vég átm.: 0,45 cm, elkalapált vég sz.: 0,4 cm, s.: 2,82 g. Ltsz.: 54.33.22. 12–13. Két darab kerek, erősen kopott, ezüst alapú ötvözetből készült *veret (8. kép 3–4).* Felületüket ötszög alakú vésés, élei mentén háromszög alakú poncolás díszíti. Hátoldaluk középső részén a felerősítésre szolgáló kerek keresztmetszetű, a veret síkjából erősen kiugró nittszeg. Átm: 0,9 cm, v.: 0,1 cm, s.: 0,38–0,46 g, nittszeg h.: 0,5 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: 54.33.23. 14. Bronzból öntött *fülesgomb (8. kép 5).* H.: 1,3 cm, sz.: 0,8 cm, s.: 2,18 g. Ltsz.: 54.33.24. 15. Bronzból készült, közepén gömbszerűen kiemelkedő, árkolással tagolt, erősen kopott csüngős *ingnyakdísz* felső, kerek tagja és az alsó részéből leágazó, hurokszerűen visszahajlított kapcsolótag *(8. kép 6).* A veret alsó tagja hiányzik. Hátlapján a felvarrásra szolgáló két, felforrasztott szalagfül. Átm.: 1,2 cm, h.: 1,8 cm, s.: 0,94 g. Ltsz.: 54.33.25. 16–18. Három darab háromágú, hármas levélcsokrot formáló, ezüst alapú ötvözetből készített *veret (8. kép 7–9).* Hátoldalukon a felerősítésre szolgáló 3-3 szegecs. Méret: 1,2 × 1 cm, nittszeg h.: 0,4 cm, v.: 0,2 cm, s.: 0,75–0,76–0,89 g. Ltsz.: 54.33.26.

1954-es leltári számmal szórványként elcsomagolt leletek: 1. Kerek keresztmetszetű bronzhuzalból készített, két darabra törött, hiányzó végű *karikaékszer (9. kép 1).* Végének csonkja laposra elkalapált. Átm.: 3,1 cm, v.: 0,25 cm, s.: 2,92 g. Ltsz.: 54.33.27.[6] 2. Kerek alakú, kopott *bronzveret (9. kép 2).* Hátoldalán a felerősítésre szolgáló, a veret síkjából erősen kiugró, három nittszeg. Átm.: 1,3 cm, nittszeg h.: 0,4 cm, v.: 0,2 cm, s.: 0,85 g. Ltsz.: 54.33.28. 3. Vasból kovácsolt, lant alakú *csiholó* töredéke *(9. kép 3).* H.: 4,9 cm, sz.: 2,4 cm. 4. Szürke színű *kovakő* (9. kép 4). Méret: 1,9 × 1,6 cm. Ltsz.: 54.33.29.[7] 5. *Nyíltegez* vasmerevítéséhez tartozó 8 db hosszirányú pálca, 8 db keresztpánthoz tartozó *vastartozék* és egy ívben meghajló *vastöredék* (9. kép 5–9, 13–15). Ltsz.: 54.33.30. 6–12. 4 db rövid vágóélű, deltoid alakú, egy db hosszú, ívelt vágóélű, deltoid alakú, egy db ívelt vágóélű, rombusz alakú és egy páncéltörő kovácsoltvas *nyílcsúcs (9. kép 10–12, 10. kép 1–4).* H.: 6,9 cm, sz.: 1,1 cm; h.: 5,2 cm, sz.: 1,6 cm; h.: 6,2 cm, sz.: 2,1 cm; h.: 7,1 cm, sz.: 1,9 cm; h.: 8 cm, sz.: 2,6 cm; h: 5,5 cm, sz.: 1,9 cm; h.: 6,2 cm, sz.: 1,6 cm. Ltsz.: 54.33.30–54.33.31.6.

Az 1959-es évben múzeumba került tárgyak: 1. Négyszögletes alakú, téglalap keresztmetszetű, kovácsolt *vascsat (10. kép 6).* Enyhe ívet bezáró, szögletes keresztmetszetű peckét hurkosan hajlították a karikára. Méret: 3,5 × 3,3 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 60.14.1. 2. Erősen sérült felületű, szögletes keresztmetszetű v*askarika (10. kép 7).* Átm.: 3,9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 60.14.2. 3. Ovális keresztmetszetű *vaskarika* két darabja. Eredetileg csikózabla karikája lehetett. Átm.: 6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: 60.14.3. 4. 5 db *nyíltegez* merevítéséhez tartozó, hosszirányú *vaspálca* és keresztpánt apró töredéke *(10. kép 9–11).* Ltsz.: 60.14.4–7. 5. Téglalap keresztmetszetű, keskeny, enyhe ívben meghajló *vaslemez* töredéke *(10. kép 12).* H.: 7,2 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: 60.14.8. 6. Rövid vágóélű, deltoid alakú kovácsoltvas *nyílcsúcs (10. kép 5).* H.: 6,9 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: 60.14.9. 7. Ovális csatkarikájú, szögletes, az élein lekerekített keresztmetszetű, nyelvtartóval ellátott, öntött *bronzcsat (10. kép 8).* A szíj felőli részen az egykori szíjszorító lemez csuklósan kapcsolódott. Méret: 2,9 × 2,3 cm, v.: 0,2–0,4 cm, s.: 3,97 g. Ltsz.: 60.14.10. 8. Bronzból öntött, tömör fejű, lapított gömb alakú *fülesgomb (10. kép 13).* H.: 0,9 cm, sz.: 0,6 cm, s.: 1,10 g. Ltsz.: 60.14.11.

A lelőhely területéről előkerült további szórványleletek: 1–2. Két db erősen korrodált, rossz megtartású, trapéz alakú füllel ellátott, körte alakú *kengyel (11. kép 1–2).* Az ép példány szára téglalap, a töredékes darabé háromszög keresztmetszetű. Az ép példány h.: 14,5 cm, belső ma.: 9,3 cm, legnagyobb sz.: 12,5 cm, legnagyobb belső sz.: 10,4 cm, szár sz.: 1,5 cm, v.: 0,9–1 cm, talp sz.: 4 cm, v.: 0,3–0,4 cm. A töredékes példány szíjbefűzőjének mérete: 1,6 × 0,4 cm, szár sz.: 0,7 cm, v.: 0,5 cm, talp sz.: 3,7 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: 61.14.1. 3. Rombusz alakú kovácsoltvas *nyílcsúcs (11. kép 5).* H.: 6,6 cm, sz.: 2 cm. Ltsz.: 67.18.1. 4. Rövid vágóélű, deltoid alakú kovácsoltvas *nyílcsúcs (11. kép 4).* Töredékes, tüskéje letörött. H.: 5,6 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 67.18.2. 5. Egyélű, egyenes hátú *vaskés* töredéke *(11. kép 3).* H.: 3,6 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: 67.18.3.

[6] Valószínűleg az 54.33.22. leltári tételen szereplő karikával volt párban.
[7] A csiholó és a kova egy leltári számon található.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A feltárt temetőrészlet Bátmonostortól délkeletre, Szabó György vázlatrajza alapján egy észak–déli irányú homokdomb gerincén, valamint a domb nyugati oldalán található. A Bácskai lösztábla peremén fekvő lelőhely ideális területet biztosított az itt megtelepülőknek: a Baracskai-Duna biztosította az élővíz közelségét, ugyanakkor a domb magasabb fekvésének köszönhetően az áradások nem veszélyeztették.

Az egykori temető pontos méretének, kiterjedésének meghatározására csak néhány adat áll a rendelkezésünkre. A dokumentációban leírtak alapján a környezetéből kiemelkedő dombhát felszínén, több helyen, egymástól távolabb hevertek emberi és állati csontok, valamint leletek. Az 1953-as ásatásra, az erózió által leginkább veszélyeztetett részen, a Pintér tanyától északkeletre került sor. Sajnálatos módon a feltárás során csak a sírok egymáshoz való viszonya került rögzítésre, a megnyitott szelvények pontos helyzetét nem ismerjük. Részben ezzel is magyarázhatjuk, hogy Kőhegyi Mihály, aki emlékezetből próbálta meghatározni a korábbi ásatás helyét, leletmentése során nem akadt újabb sírra. Az azonban biztos, hogy a Szabó György által feltárt, egymástól mintegy 5 méter távolságra fekvő temetkezések egy sírsort alkottak. A kis felület megkutatása következtében azt is kijelenthetjük, hogy az ásatással átvizsgált részen a temetkezések minden irányban folytatódnak/folytatódhatnak, mivel semmi sem utalt az egykori temető szélére (üres szelvény, gyermeksírok, temetőárok stb.).

Jellegét tekintve a temető a nagyobb területen elterülő, több sírsorra tagolódó, soros elrendeződésű lelőhelyekkel mutat hasonlóságot. Ezt jól igazolja, hogy Kőhegyi Mihály 1959-ben, a terület újbóli bejárása során már négy olyan, egymástól 60–80 méter távolságra fekvő helyet lokalizált, ahol a felszínen emberi vázcsontok és lócsontok hevertek.

Az egykori temető méretére vonatkozóan számításokba a sok bizonytalan tényező miatt nem bocsátkozom, annyi azonban bizonyos, hogy a felszínen heverő csontok és az összegyűjtött leletek alapján az idők folyamán legkevesebb 4 lovas vagy jelképes lovassír elpusztult a szélfúvások és a mezőgazdasági művelés következtében. A temető pontos méretének, kiterjedésének meghatározására, illetve a megmaradt sírok megmentésére, hitelesítő ásatásra lenne szükség.[8]

A temetőrészlet megmentett sírjainak tájolása a 10. században általános Ny–K tájolási iránnyal egyezik meg. Miután a temetkezések a szélfúvások következtében szinte a felszínen feküdtek, a sírgödrök alakjáról, kialakításának módjáról és méreteiről semmilyen adattal nem rendelkezünk. A vázak síron belüli helyzetéről is csak az 1. sír szolgáltat némi információt. A felnőtt férfit hanyatt, nyújtott testhelyzetben helyezték a sírba. Karjai a test mellett, nyújtva feküdtek.

A feltárt három sírból egyben fordult elő részleges lovastemetkezés, egy további sír pedig jelképes lovastemetkezésnek bizonyult. A 2. sírban nyugvó férfi lábfejétől mintegy 10–12 cm távolságra, a sírgödör keleti végében, a lábszárakra merőlegesen feküdtek a ló lábszárcsontjai és patái *(5. kép 4).* A lókoponya a bolygatás során kerülhetett ki a sírból, a lószerszámzattal együtt. A viszonylag jól megmaradt 1. sírból lócsontok nem, csak lószerszámzat látott napvilágot. A két eltérő típusú, jó megtartású kengyel a sírgödör keleti végében egymásra helyezve, a lábfejcsontoknál 6 és 15 cm-rel magasabban feküdt *(2. kép 1).* A kovácsoltvas, kerek hevedercsat a bal lábszártól 14 cm távolságra került elő, ami utalhat az egykori díszítetlen nyereg meglétére, amit a lábszárra fektethettek. A zabla részben a jobb combcsont felső része felett, illetve annak külső oldalán, a vázcsonttól 9,5 cm-rel magasabban helyezkedett el.

A feltárt síroktól távolabb megfigyelt, sírfolt méretű gödörből és annak környékéről 5 db kengyel és egy zabla látott napvilágot, ami további három részleges, vagy jelképes lovastemetkezés meglétére utal. Ezen kívül a lelőhelyről még egy rossz állagú kengyelpár is ismert közelebbről meg nem határozott helyről.

Az eltemetettek nemének meghatározásához az előkerült leletanyagból következtethetünk. A feltárt három temetkezés mindegyikében fegyveres férfi nyugodott. A síroktól távolabb összegyűjtött leletek alapján egy további fegyveres férfi sírja mellett egy női temetkezéssel is számolnunk kell. Az 1959-ben begyűjtött leletek, bár nem zárhatjuk ki, hogy valamelyik korábban előkerült, erősen bolygatott sírból származnak, valószínűleg újabb íjászfelszereléssel eltemetett férfitemetkezésre/temetkezésekre utalnak.

[8] Még 2007-ben, Szabó György és Kőhegyi Mihály vázlatrajzai alapján megkíséreltem a lelőhely azonosítását, ami azonban nem járt sikerrel. A településen megkérdezett idősebb emberek sem tudtak az egykori ásatásról csak a Pusztafalun feltárt templom körüli temető feltárására emlékeztek. Időközben ugyanakkor sikerült pontosabb adatokat szereznem a lelőhely fekvéséről, aminek eredményeként a későbbiek folyamán újból megkísérlem a lelőhely pontos beazonosítását, illetve állapotának felmérését.

A LELETANYAG ELEMZÉSE

A leletanyag részletes elemzését nagymértékben megnehezíti, hogy a tárgyak jelentős része szórványként került elő, illetve erősen bolygatott vagy feldúlt temetkezésekből származik. Ennek ellenére az jól látszik, hogy a leletanyag viszonylag egyöntetű, a tárgytípusok nem mutatnak nagy változatosságot. Elsősorban a lószerszámzat és a vasmerevítéses tegez nagyarányú jelenléte emelhető ki.

Karikaékszerek

A lelőhelyről ékszer, illetve ruhát díszítő veret kis mennyiségben látott napvilágot, ráadásul azok mindegyike a Szabó György által feltárt három sírtól távolabb elhelyezkedő sírgödörszerű foltból, illetve annak környékéről került elő.

A karikaékszerek közül egy vastagabb huzalú, nyitott végű *(7. kép 4)*, egy pödrött végű *(7. kép 5)*, valamint egy további töredékes, hiányzó végű karika képviselteti magát *(9. kép 1)*.[9] Kronológiai szempontból számunkra a két utóbbi, pödrött végű karika érdekes. Mindkettőt vastagabb bronzhuzalból készítették. Átmérőjük 3,1 cm, ami alapján a tárgytípuson belül nagyméretűnek számítanak. Az ép példány vége kissé laposra elkalapált, kétszeresen visszapödrött.

A pödrött végű karikák Kárpát-medencei lelőhelyeit elsőként Szőke Béla Miklós gyűjtötte össze, kiegészítve az Alpok keleti térségéből, valamint a Morva- és Csehország, Lengyelország és Volhinia területéről előkerült példányok lelőhelyeivel (Szőke 1962, 35–37). Bár a tárgytípus szórványosan már a 9. századtól kimutatható (Fettich 1965, 59–60, Abb. 98. 1; Szőke 1982, 28), a magyar köznép viseletében való megjelenését csak a 10. század 3. negyedére helyezte, ami aztán egészen a 11. század elejéig divatban maradt (Szőke 1962, 37). Véleménye szerint a kis ékszertípus a Kárpát-medencében alakult ki, s innen terjedt el előbb Morvaországba, majd Csehországba.[10] Bálint Csanád szerint a köznépi temetőkben a 10. század 2. felében elterjedt pödrött végű karikák feltehetően késő avar eredetűek (Bálint 1976, 123). Szőke Béla Miklós a két időszak közötti hiátus kiküszöbölésére a pödrött végű karika megjelenését a 9. század végére, vagy a 9–10. század fordulójára keltezte, amely aztán véleménye szerint a 10. század utolsó harmadáig, néhány helyen a 11. század elejéig használatban maradt (Szőke 1982, 28, Abb. 2). Lőrinczy Gábor a Szegvár-Szőlőkalja 63. sírjából származó karika kapcsán (Lőrincy 1985, 151) a 10. századi magyarság által megszállt területről összesen 70 lelőhelyet említ, ahonnét közel 150 darab pödrött végű karika került elő.[11] Véleménye szerint a Dunától nyugatra, illetve az Alföld területéről ismert karikák kialakításában különbség figyelhető meg. Az Alföldön elterjedt típus karikájának átmérője jóval nagyobb, mint a Dunántúlon használtaké. Ez utóbbi mérete ugyanis megegyezik a sima és az S-végű karikák átmérőjével. További eltérést mutat a pödrés mérete és kialakítása. Az Alföldi példányok nagyobb méretű visszapödrött részével és a pödrött vég vastagságával ellentétben, a Dunától nyugatra előkerült karikák pödrése kisebb és vékonyabb, sőt gyakran elkalapált végű (Lőrinczy 1985, 157). A korhatározás szempontjából ugyanakkor lényeges, hogy a Dunántúl területén feltárt nagy sírszámú temetőkben (Halimba, Majs, Ellend I. temető) több esetben 11. századi érmével fordult elő pödrött végű karika (Lőrinczy 1985, 157).

A szegvár-oromdűlői temető feldolgozása kapcsán Bende Lívia és Lőrinczy Gábor tovább finomította a tárgytípussal kapcsolatos ismereteket. Az újabb leletek kapcsán megállapították, hogy a lelettípus kialakításában és viseletük módjában az alföldi területeken belül is különbségek figyelhetőek meg. Véleményük szerint a többnyire egyedüli mellékletként, vagy szegényesnek mondható leletegyüttesek részeként előforduló nagyméretű, pödrött végű karikaékszerek viseletét a Közép-Tisza vidéken a 10. század első két harmadára, míg a közepes méretű példányok használatát, a kísérőleletek alapján, a 11. századra keltezhetjük (Bende–Lőrinczy 1997, 228–229).

Az újabb temetőközlések alapján a tárgytípus elterjedési területe nem változott jelentősen. Az Alföld északi sávjában továbbra is hiányzik (Istvánovits 2003, 286), vagy elenyészően kis számban fordul elő (Nepper 2002, 126, 355; Révész 2008, 402). Szintén viszonylag ritka leletnek számít Erdély területén, ahol a kísérőleletek alapján a 10. század végén, valamint a 11. század elején tűnik fel és egészen a század végéig (Gáll 2013,

[9] Az 1962-ben megjelenő leletkataszterben, a szórványleletek között említésre került egy S-végű karika is (Fehér et al. 1962, 23 Nr 62.), amelynek azonban nyomát nem találtam a leletek között. Bár a töredékes, hiányos végű karikaékszer esetében nem zárhatjuk ki az S-végű kialakítást, a lelőhelyről előkerült leletek, valamint az ép pödrött végű karika jelenléte alapján inkább ez utóbbi esetében is pödrött végű karkára kell gondolnunk. Ezt megerősíteni látszik, hogy anyaga, mérete teljesen megegyezik az ép példányéval.

[10] Miután a lengyelországi és volhiniai pödrött végű karikákat is későbbieknek tartja, mint a magyarországiakat, valószínűsíti, hogy ezekre a területekre is a Kárpát-medencéből származhatott el a könnyen előállítható ékszer (Szőke 1962, 38).

[11] Eloszlásukat tekintve az Alföldön található 35 lelőhely mintegy fele Szentes tágabb környékéről ismert, ami alapján véleménye szerint egy helyi műhely, vagy egy kereskedelmi központ létezése feltételezhető (Lőrincy 1985, 157).

658), sőt egyes temetőkben a 12. században is adatolható használatuk (GÁLL–GERGELY 2009, 60).

A tárgytípus a mai Bács-Kiskun megye területéről ismert 10–11. századi lelőhelyeken viszonylag ritka leletnek számít. A bátmonostori temetőrészlethez legközelebb Homokmégy-Székesről látott napvilágot összesen 6 példányban.[12] A közepes és nagy méretben egyaránt megtalálható karikák síronként egy példányban, míg két esetben nyitott végű karikákkal együtt fordultak elő.[13] A tárgyakra jellemző volt, hogy vékony, 0,1 cm vastagságú huzalból készültek, illetve erősen kopottak, részben hiányosak voltak. A temetkezések mindegyikében női csontváz nyugodott, amelyek jobb oldaláról került elő az ékszertípus. A kísérőleletek alapján (nyitott végű karikák, vékonyhuzalú torques, kerek és rombusz átmetszetű, elhegyesedő végű karperecek, gyűrűk) a pödrött végű karikákat tartalmazó sírok a 10. század 2. feléből, utolsó harmadából valók.[14]

Közepes méretű, bronzhuzalból hajlított, pödrött végű karikák kerültek elő Tiszakécske-Árkus dűlő 15. sírjából (V. SZÉKELY 2008, 258, 266, 28–29. ábra). Érdekessége a sírnak, hogy párban fordult elő a tárgytípus. A temető leletanyaga, illetve az 1. sírból származó 2 db I. István (1000/1001–1038) ezüst denár alapján a temetőt valamikor a 10–11. század fordulóján, vagy kicsivel korábban nyithatták és a 11. század 1. harmadában használták (V. SZÉKELY 2008, 264).

A három Bács-Kiskun megyei lelőhely alapján a Duna–Tisza köze középső részének területéről az alábbi következtetések vonhatók le a tárgytípus kapcsán:

1. Kis példányszámban fordul elő, általában síronként egy darab, de megtalálható párban, illetve nyitott végű karikával is. Előfordulása S-végű karikával ezidáig nem ismert.

2. Kronológiai szempontból legkorábban a Duna mentén (Bátmonostor, Homokmégy) jelent meg, a kísérőleletek alapján a 10. század közepén, 2. felében.[15] A megye északkeleti csücskében, a Tisza mentén a 10–11. század fordulóján, illetve a 11. század elején bukkan fel. A nagy sírszámú, 11. században induló (pl. Csátalja-Vágotthegy, Kecskemét-Kiscsukás), a 11. század közepéig, végéig használt temetőkben a lelettípus eddig nem került elő.

RUHAVERETEK

Ruhát díszítő (?) veret összesen 6 példányban került elő, amelyek három típusra különíthetők el. Legkönnyebb dolgunk a bronzból készült, közepén gömbszerűen kiemelkedő, árkolással tagolt, erősen kopott, csüngős ingnyakdísz felső, kerek tagjával van, ami többnyire a felsőruházatot, azon belül is a nyak gallérrészét díszítette *(8. kép 6).* Szórványos voltuk miatt pontos funkciója nem állapítható meg a két kerek *(8. kép 3–4)*, illetve a három, háromágú levélcsokrot formáló, erősen kopott, ezüst alapú ötvözetből készült veretnek *(8. kép 7–9)*.[16] Felrögzítésük a veret síkjából erősen kiugró nittszeggel történt.

TARSOLY ÉS TARTALMA

Az ásatási megfigyelések alapján az 1. sírban nyugvó férfi bal oldalán, a medencelapáton szerves anyagból készült tarsoly feküdt. A barna elszíneződés (bőr?) mellett a tarsoly egykori meglétére utal a kérdéses helyről előkerült kovakő, illetve vasdarab, amely valószínűleg a csiholó maradványa. A tűzkésség mellett szintén a tarsolyba helyezték el azt a töredékes vastárgyat (az analógiák alapján valószínűleg kés), amelynek markolatát több, két ezüstdrótból összesodort, végein nyitott, kör alakú huzallal tekercselték körbe *(3. kép 10–16).* A drótok között ugyanakkor találunk egy ép és egy töredékes példányt, amelyek egyenes kialakításúak és végeiken közel derékszögben meghajlanak *(3. kép 17–18).* Ez utóbbiak valószínűleg a kerek tagokat fogták össze. Vaskés markolatának ilyen jellegű kialakítása, díszítése eddig csak Letkés-Téglaégető II. temető 91. sírjából ismert, igaz ott bronzból készítették a tekercselést (BAKAY 1978, 121, LV. t. 5). A bátmonostori sírból származó tárgyhoz hasonló kerek és az azokat összekötő egyenes tagokból álló ezüstdrótok, pántok díszítettek több vaskést a skandináviai Birka temetőjében (ARBMAN 1943, Taf. 179).

LÓSZERSZÁMOK

A leletanyag közül magas számarányával kiemelkedik a lószerszámzat. A lelőhelyről származó 9 db kengyel[17]

[12] A temető előzetes közleményében a szerzők két olyan sírról (35. és 61. sír) tesznek említést, ahol pödrött végű karika fordult elő (GALLINA–HAJDRIK 1998, 156). A sírleírásokban ugyanakkor egy további példány is fellelhető a 36. sír mellékleteként (GALLINA–HAJDRIK 1998, 142). További két sírból látott napvilágot pödrött végű karika (59. és 136. sír). A 206 síros temető feldolgozását az ásató és jelen sorok írója végzi.

[13] A 61. sírban két, míg a 136. sírban egy nyitott végű karikával fordult elő a tárgytípus.

[14] Bár a temetőből származó leletanyag bizonyos része a 11. század 1. harmadára is keltezhető, az S-végű karikák kis száma, a pénzérmék teljes hiánya, stb. inkább a 10. század közepére, 2. felére datálja a sírok többségét.

[15] A karikák méretadatai alapján a nagyobb átmérőjű (3,1–3,2 cm) példányok (Bátmonostor-Pintér tanya, Homokmégy-Székes 136. sír) korábbiak, bár a székesi temetőn belül a kétféle méret időbeli megjelenése között nincs jelentős különbség.

[16] A hasonló kialakítású, formájú veretek egyaránt előfordultak női és férfi sírokban. A bátmonostori háromágú verethez hasonló darabok díszítettek lábbelit (RÉVÉSZ 1996, 91. tábla), készenléti íjtegezt (RÉVÉSZ 1996, 81, 125. tábla; RÉVÉSZ 1996a, 75), veretes tarsolyt (RÉVÉSZ 1996, 18. tábla).

[17] Két példányt leszámítva, amelyek erősen korrodáltak, lepattogzott felületűek és morzsálódnak, rendkívül jó minőségű vasból készültek.

többsége azonos típushoz, a körte alakú kengyelek csoportjához tartozik *(4. kép 1, 7. kép 1–3, 8. kép 1–2, 11. kép 1–2).* Ezek füle trapéz alakúra kialakított, amelyet szögletes, 1,8–2 × 0,7–09 cm méretű szíjbefűzővel láttak el. Száraik leginkább laposra elkalapált, téglalap keresztmetszetűek, de előfordul háromszög átmetszetű is. Kiszélesedő, ívelt talpalóikat középen és a két szélen bordával erősítették meg. Az 1. sírból a körte alakú kengyel párjaként egy trapéz alakú, vállas kengyel került elő, amelynél a szárakból kiszélesedő talpaló két oldalát kissé bekovácsolták *(4. kép 2).* Ennek eredményeként oldalnézetből egy korongszerű kiszélesedés figyelhető meg. Legyező alakú fülét a szártól rövid nyak választotta el.

Amíg a körte alakú kengyelek a 10. századon belül pontosabb keltezésre nem alkalmasak, addig a trapéz alakú, vállas kengyeltípus megjelenése és használata jelenleg a 10. század 2. felére datálható.[18] Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a karosi II. temető 41. sírjának leletei alapján felmerült a tárgytípus 10. század 40-es/50-es éveiben történő megjelenése is (Révész 1996, 45–46). Jelen esetünkben nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a trapéz alakú kengyel egy körte alakú kengyellel alkotott párt.[19]

A kengyelek által jelzett 5 lovas vagy jelképes lovas temetkezésből mindössze egy ép, nagykarikás csikózabla maradt meg *(4. kép 3).* Ezen kívül egy további szájvas darabja és egy zablakarika töredéke került a múzeumba, amelyekről nem állapítható meg, hogy egy zablához tartoztak, vagy két különböző darabhoz *(6. kép 8–9).* Hasonló a helyzet a hevedercsatok esetében is. Az 1. sír kerek vascsatja *(5. kép 1)* mellett szórványként egy szögletes hevedercsat *(10. kép 6)* és egy vaskarika ismert *(10. kép 7).*

FEGYVEREK — ADATOK A VASMEREVÍTÉSSEL ELLÁTOTT TEGEZEK TÍPUSAIHOZ

Annak ellenére, hogy a 10–11. századi fegyveres temetkezésekben viszonylag nagy számban fordulnak elő az íjászfelszerelés tartozékaként nyíltartó tegezek, teljes körű összegyűjtésük, illetve részletes elemzésük mind a mai napig nem történt me1g. A kutatásban eddig a legnagyobb hangsúlyt a tárgytípus szerkezetének rekonstruálása kapta.[20] Kürti Béla jóvoltából ugyanakkor felgyűjtésre kerültek azon tegezek, amelyek fedelét csontlappal, illetve vaslemezzel borították (Kürti 1996, 7. kép). Ezt követően Straub Péter gyűjtötte össze a csontszerelékkel ellátott tegezeket, valamint kísérletet tett a díszített példányokat tartalmazó sírok korszakolására szeriáció segítségével (Straub 1999, 409–422).[21] A tegezek részletesebb elemzése regionális szinten sem történt meg, annak ellenére, hogy számos régi-új temetkezés került publikálásra (vö. M. Nepper 2002; Istvánovits 2003, 336–337; Révész 2008, 433).

A tegezek síron belüli helyzete

Mindhárom feltárt sírból, valamint egy további temetkezésből került elő vasmerevítéses tegezhez tartozó kereszt és hosszanti merevítőpálca, illetve a felfüggesztésre szolgáló akasztófül. A legjobb állapotban megmaradt 1. sír nyíltegeze a sírban nyugvó férfi bal oldalán, a válltól a combcsont felső részéig helyezkedett el *(2. kép 1).* Az erősen hiányos 2. és 3. sírokban a vaspálcás tegez maradványa a lábszár mellé került, mégpedig az előbbi esetében a csontváz jobb oldalára, míg az utóbbinál a baloldalra.

A tegez síron belüli helyzetét László Gyula a fordított túlvilághittel magyarázta. Véleménye szerint miután eredetileg a tegezt a jobb oldalon viselték, a temetést követően az elhunyt bal oldalára helyezték (László 1997, 353–354). Ezt akkor alátámasztani látszott a temetkezésekben megfigyelt tegezek helyzete is, mivel viszonylag kevés esetben fordult elő a csontváz jobb oldalára fektetett nyíltegez. Legutóbb a tegezek síron belüli helyzetével röviden — Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírja kapcsán — Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila foglalkozott. Megállapításuk szerint, amire az algyői temető tegezes sírjainak példáját említik, László Gyula korábbi elképzelése már nem tartható (Bende et al. 2002, 360–361). Ezt a véleményt megerősíteni látszik az általam eddig összegyűjtött 358[22] tegezes sír előze-

[18] A tárgytípus Kárpát-medencei előfordulását, illetve elemzését Kovács László végezte el (Kovács 1986, 195–225). Ez a fajta kengyel leginkább fegyveres férfiak temetkezéséből látott napvilágot, amit a Bátmonostor-Pintér tanyán feltárt 1. sír is alátámaszt.

[19] Persze miután a körte alakú kengyelek pontosabb datálása nem lehetséges, ez a 10. század 2. felére is igaz lehet. Az azonban, hogy a lelőhely 9 kengyele közül 8 körte alakú, véleményem szerint inkább a korábbi keltezés felé mutat. Azaz a Bátmonostor 1. sírjából előkerült kengyel, a trapéz alakú, vállas kengyelek egyik korai darabja lehet.

[20] A tárgytípus kutatástörténetéhez és a tegez szerkezeti elemeinek vizsgálatához lásd Révész 1985, 35–53; Mesterházy 1994, 320–334; Szőllősy 1995, 143–150.

[21] Straub Péter a tegez díszítése alapján, az egyes leletek korszakon belüli időrendjére tett megállapításainak problémájára Langó Péter és Türk Attila hívta fel a figyelmet (Langó 2000, 53. j.; Langó–Türk 2004, 48. j.). Véleményem szerint a tegezek bizonyos típusainak térbeli és időbeli elterjedését csak a tárgytípus teljes felgyűjtését követően, annak részletes elemzésével és klasszifikációjával lehet elvégezni.

[22] Gyűjtésem még meglehetősen az elején jár, így jelenlegi megfigyeléseim csak tájékoztató jellegűek lehetnek. Egyes becslések szerint a 10–11. századi Kárpát-medence vonatkozásában, kb. ezerre tehető a nyíltegezes mellékletű sírok száma (vö. Gáll–Gergely 2009, 340. j.).

tes vizsgálata is: a váz jobb oldala mellett legalább annyiszor megtalálható a tárgytípus, mint a baloldalon.[23] Ezen kívül a tegezek a síron belül, mindkét oldal esetében egyaránt előfordulnak a felsőtest, a lábak, valamint a medencecsont mellett is, sőt néhány sírnál a váz középvonalában (mellkas, gerinc, valamint a két láb között) feküdtek.[24] Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egy temetőn belül is gyakran igen változatos képet mutat a tegez sírba helyezésének módja, mint pl. Algyő, Hajdúszoboszló-Árkoshalom esetében. Ugyanakkor az talán így is megállapítható, hogy az esetek döntő többségében a tegezt az övről lecsatolt állapotban, általában az elhunyt fölé (koporsóra, a vászonba becsavart elhunytra) helyezték a temetés során.[25]

A bátmonostori tegezek szerkezete

A sírokban megfigyelt tegezek közül legjobb állapotban az 1. sír tegeze volt, amelynek csak kismértékben bolygatták meg a felső részét. Az egykori tegez szerkezetének megismerését segíti, hogy Szabó György jóvoltából részletrajz is készült a tárgyról *(2. kép 2–3).* A múzeumi gyűjteményben megmaradt korrodált, erősen töredékes, hiányos, vasból kovácsolt pálcákat és pántokat *(2. tábla 6–11, 3. tábla 1–9)* ugyanakkor ma már nem lehet összeilleszteni, illetve a rajz ellenére többségüknek eredeti helyét sem lehet megállapítani. Ez utóbbi ellenére a sírrajz és a méretarány nélküli, de a pontos méreteket feltüntető részletrajz alapján első ránézésre megállapítható, hogy egy sajátos kialakítású tegezzel van dolgunk.

Az első, ami rögtön szembetűnik, hogy a tegez teljes hosszát, a fenékpánttól a tegezfedélig, három hosszanti vaspálca merevítette. A részletrajz alapján a 0,2–0,3 cm vastagságú pálcák a keresztpántokhoz egy-egy szegeccsel voltak rögzítve.[26] Összevetve a sírrajzot a részletrajzzal ugyanakkor nem egyértelmű a tegez bal oldalán húzódó, egymással párhuzamos két pálca helyzete. Amíg a sírrajzon a tegez ezen részén egy szögben történő megtörés látszik, amelynek az élét merevítették, addig a részletrajzon a belső és a külső pálca is a fenékpánt ugyanazon részéből indul ki.

A hosszanti vaspálcák teljes hosszúsága a keresztpántokkal együtt 72,8 cm volt. A két középső keresztpánt között, a tegez jobb oldalán végigfutó pálca közepén egy 4,8 cm hosszúságú, ívelt kialakítású függesztő fül helyezkedett el, amelynek mindkét végét levél alakban laposra kalapálták. A rajz szerint a fenékpánt és az alsó keresztpánt közötti részen egy 13 cm hosszú vaspálca, valamint egy 8 × 2,8 cm-es, mindkét végén kissé ívelt, téglalap alakú tárgy is rögzítésre került. Ez utóbbi meghatározása nem lehetséges, mivel a leírásban nem szerepel és a megmaradt tárgyak között sem akadtam nyomára hasonló kialakítású leletnek.

A kutatásban korábban elterjedt az a megállapítás, hogy a tegezek oldalmerevítői nem futottak végig a fenéklemez és a nyakpánt között, hanem csak kisebb-nagyobb szakaszokat erősítettek meg (Révész 1985, 41; Kovács 2003, 312). Révész László a karosi lelőhely feldolgozása során ugyanakkor módosította korábbi elképzelését, miután a II/52. sír tegezének bal oldalán, a fenékpánttól a fedélig folyamatosan megfigyelhető volt a vasalat (Révész 1996, 173). Bátmonostor-Pintér tanyához hasonló, a tegez teljes hosszát merevítő vaspálcás tegezt tárt fel Gallina Zsolt a homokmégy-székesi temető 86. sírjában (Gallina–Hajdrik 1998, VI. tábla). Az *in situ* felszedett tegeznél szintén három vaspálca volt, a különbség csak annyi, hogy a középen húzódó vasalatok nem értek össze, csak a két szélső, hosszanti oldalpálca volt folyamatos.

[23] A teljesség igénye nélkül, jobb oldalról előkerült tegezek: Bátmonostor-Pintér tanya 2. sír, Bodrogszerdahely-Bálványhegy (Sl) 1941/2. sír (Erdélyi 1964, 20–24, 9. kép); Budapest XXIII. Soroksár, Telekesek legelője M0 körgyűrű (BP 009. lh.) 3. sír (Bence–Szigeti 2010, 54, 59–60, 4. kép); Csanytelek-Dilitor 12. sír (Széll 1941, 246); Gyöngyöspata-Kecskekő 3. és 6. sír (Révész 2008, 184–185); Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Büdöskút 19. sír (M. Nepper 2002, 51); Hajdúdorog-Temetőhegy 1. sír (Bakay 1965, 9); Hajdúszoboszló-Árkoshalom 74., 121., 145, 178, 217., 220., 231. és 268. sírok (M. Nepper 2002, 69, 77, 79–80, 84–85, 91–95, 102); Homokmégy-Halom 4. sír (közöletlen) és 7. (6.) sír (Dienes 1994, Abb. 3.); Ikervár-Virág utca 24., 37., 114. sír (Kiss 2000, 47–49, 60, 14, 17, 46. tábla); Karos II. temető 14., 29., 60. és 63. sír (Révész 1996, 23, 39, 97, 106. tábla); Karos III. temető 11. sír (Révész 1996, 120. tábla); Kál-Legelő 26. és 58. sír (Révész 2008, 204, 212); Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós u. 1. sír (H. Tóth 1974, 4. kép); Mindszent-Koszorúsdűlő, Csernák János földje 2. sír (Csallány 1941, 186–189; Langó–Türk 2004, 370–371); Miskolc-Repülőtér 3. sír (Megay 1956, 16); Pomáz-Lugi dűlő 8. sír (Tettamanti 1973, 75); Püspökladány-Eperjesvölgy 54. sír (M. Nepper 2002, 138–139); Rakamaz-Strázsadomb 1. sír (Dienes 1972, 5. kép); Sándorfalva-Eperjes 114. sír (Fodor 1985, 3. kép 1); Sárrétudvari-Hízóföld 2., 5., 29., 81., 84, 146., 213., 252. és 257. sírok (M. Nepper 2002, 297–298, 301, 309–311, 327, 342, 348–349); Sárrétudvari-Poroshalom 1. és 8. sír (M. Nepper 2002, 394–395, 399), Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát 500. sír (Lőrinczy–Türk 2011, 427, 3. kép); Szentes-Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre följe 6. és 58. sír (Széll 1941, 234, 238); Tiszabercel-Rácztemető 5. sír (Istvánovits 2003, 193); Tiszabezdéd-Harangláb dűlő 2., 7., 9. és 10. sír (Istvánovits 2003, 209, 211–213); Tiszanána-Cseh-tanya 22. sír (Révész 2008, 290, 217. kép); Tiszavasvári-Aranykerti tábla 7 sír (Révész 2005, 168–169, 7. kép, X. tábla); Tuzsér-Boszorkányhegy 5. (1998/9.) sír (Révész 2000, 11, 18; Istvánovits 2003, 235–236); Vörs, Majori-dűlő 357. sír (Költő–Horváth 2004, 223); Vörs-Papkert B. 561. sír (Költő 1993, 434–435, 1. ábra).

[24] Két láb között: Bodrogszerdahely-Bálványhegy 1941/3. sír (Erdélyi 1964, 24, 9, 11. kép), Ikervár-Virág utca 65. sír (Kiss 2000, 52–53, 29. tábla).

[25] Erre utal, hogy sok esetben a tegez maradandó alkatrészei a vázcsontok felett feküdnek, míg a csontváz és a sírfal között található alkatrészek és a sírfenék között betöltés figyelhető meg.

[26] A rajzok alapján az azonban nem állapítható meg, hogy a hosszanti pálcák egy darabból lettek kialakítva, vagy bár folytatólagos a merevítés, de külön, a keresztpántok közötti darabokra tagolódnak.

A bátmonostori tegez másik érdekessége, hogy az általában megszokott keresztpántoknál több van. A rajz és a leírás alapján a tegezt 4 (!) kereszt irányú, széles vaspánt merevítette. Miután a tegez teteje a bolygatott részben feküdt, s így azok eredeti helyükből kimozdultak, összetörtek, a legfelső pántot nem határozhatjuk meg egyértelműen keresztpántnak. Sokkal valószínűbb, hogy eredetileg a tegez tetejére rögzített vaslemez darabjai lehettek, amit a tegezfedélre hajló oldalpálcákkal rögzítettek. A részletrajzon enyhe ívben futó, 4,5 × 13 cm-es pánt középső részén egy 2,5 cm-es fül helyezkedett el. A fül vonalában a keresztpánt alsó és felső részén is egy-egy laposra elkalapált, külső része felé elkeskenyedő, akasztószerű vasnyúlvány került dokumentálásra. A meglevő tárgyak között található egy töredék, ami nagy valószínűséggel azonosítható a tegez ezen részletével. A rajzzal ellentétben ez egy széles pántra rákovácsolt, U alakban meghajlított akasztófül, amelynek lelógó vége levélszerűen elkalapált *(2. kép 6)*. Az akasztófül a tegez övre történő felfüggesztésében játszott szerepet, amit nagy valószínűséggel a tegez középvonalában, annak talán a fedelére helyeztek.

A tegez száját alul egy 3,2 cm széles nyakpánt zárta le. Ezt követően a nyíltegez alsó harmadában, a nyakpánttól mintegy 15,8–16,2 cm távolságra egy újabb, 3,2 cm szélességű keresztpánt következett. Mindkét pánt esetében a tegez bal oldalán 5–6 cm-es felhajlást említ a dokumentáció, ami talán arra utal, hogy ezen a részen a tegez bizonyos szöget zárt be, aminek irányát a vasalatok is követték. A tegez alját 4,5 cm széles fenékpánt merevítette, amelynek belsejében 5 db, heggyel sugaras irányban befelé álló, rossz megtartású vasszeg volt.

A másik két temetkezésből származó és a szórványként előkerült pálcák és pántok nem teszik lehetővé a tegezek pontos rekonstrukcióját. Annyi azonban megállapítható, hogy a 2. sírból származó, a tegez nyakrészét merevítő vaspálca ráhajlott a tegez fedelére. A megmaradt vasalat hajlása, illetve ívelt kialakítása utal az egykori tegez fedelének döntött kialakítására. A szórványleletek között van két töredék, amelyek kissé lekerekített sarkú, szögletes (téglalap) alakú vaslemezhez tartozhattak *(9. kép 8)*. Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy az elpusztult tegezek között szintén lehetett vaslemezes fedelű tegez.

A lelőhelyről összesen 15 darab nyílcsúcs látott napvilágot *(2. kép 4–5, 6. kép 1–2, 10, 9. kép 10–12, 10. kép 1–5, 11. kép 4–5)*, de négy kivételével mind szórványként. Az erős bolygatottság miatt az egyes sírokban előforduló számarányuk nem határozható meg. A Bátmonostor-Pintér tanyáról származó nyílcsúcsok formailag megegyeznek a korszak más lelőhelyeiről ismert típusokkal, döntő többségük rövid, illetve egy-két esetben hosszú vágóélű, deltoid alakú nyílhegy volt.

A LELŐHELY TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ÉS IDŐRENDI ÉRTÉKELÉSE

A Bajától délre eső, a Mohácsi-sziget és a Bácskai lösztábla között elterülő, keskeny, mély fekvésű sík terület földrajzi viszonyait a Duna határozza meg. A holtágakkal és különböző mellékágakkal szabdalt, alacsony fekvésű, egykor mocsaras, vízjárta terület a szabályozások előtt nem kedvezett a tartós emberi megtelepedésnek. Az egykori árterület határát a mai 51-es sz. főút mentén húzhatjuk meg, amitől keletre, a Duna alluviumából kiemelkedő, egymással párhuzamosan futó, észak–déli irányú dombhátak, dombvonulatok követik egymást. Ezek tengerszint feletti magassága fokozatosan emelkedik, ami már biztosította az itt megtelepedőket, hogy a magasabb árvizek esetén e dombhátak árvízmentes területek maradjanak. Ezt a természetes határvonalat szépen kirajzolják a 10–11. századra keltezhető lelőhelyek is *(12. kép)*.

Az Öreg- vagy Baracskai-Dunától keletre fekvő, Bátmonostor délkeleti határában feltárt lelőhely tágabb környezetéből hét hasonló korú lelőhelyet ismerünk. A térség legnagyobb sírszámú temetője a homokkitermeléssel erősen bolygatott Csátalja-Vágotthegyen feltárt 117 síros temetőrészlet. A sírokból előkerült leletanyag és a pénzérmék alapján a temetkezések a 11. században kerültek földbe (Cs. Sós–Parádi 1971, 118). Csátaljától nyugatra, Nagybaracska határából két hasonló temetőrészletről van adatunk. Piszkula határrészben, Kiss Szabó tanyáján sírokat semmisítettek meg erdőültetés közben, amit követően Kőhegyi Mihály végzett leletmentést. Az ekkor feltárt négy temetkezés egyikéből egy kis bronzgyűrű került elő (Kőhegyi 1962, 88; Fehér et al. 1962, No. 697). A másik lelőhely a falu északi végén, egy kb. 300 méter hosszú és 200 méter széles homokdombon húzódott. A domb jelentős részének elhordását követően, a leletmentést már csak a domb nyugati lejtőjén lehetett elvégezni, ahol 14 sír került feltárásra. A szegényes mellékletű temetkezésekben I. Béla (1060–1063) ezüstérmei, valamint bronzkarika, vaskés és ezüstgyűrű volt (Kőhegyi 1971, 89). Bátmonostor határából még a múlt század elején került elő egy-egy lovas, lószerszámos férfisír a Sumári-dűlőből, valamint Angyal Lajos földjéről (Gubitza 1909, 30; Fehér et al. 1962 61, 63; Bálint 1991, 211, 213). Ez utóbbi lelőhelyen a kengyel és a zabla mellett nyílcsúcs, illetve ezüst övveretek és

ezüstlemezek is napvilágot láttak. A település határából egy további bizonytalan szórványlelet is ismert. Bátmonostor-Schärk[27] lelőhelyről nyílhegyek kerültek a bajai múzeumba (H. Tóth 1990, 166), amelyek azonban ma már nem azonosíthatók.[28] Baja déli részén, Baja-Pető, Raschenauer Jenő szőlője lelőhelynéven ismert szórvány kígyófejes karperec utal egy újabb 10–11. századi temető meglétére.[29]

Összességében tehát megállapítható, hogy a Bajától délre, főként töredékesen ismert temetők, temetőrészletek és szórványleletek közül a Bátmonostor határából napvilágot látott leletek képviselik a honfoglaló magyarok legkorábbi megtelepedését, amely a 10. század 1. felére, közepére keltezhető. Ezt valószínűsíti, hogy az eddig ismert mindhárom lelőhelyről fegyveres, lovas, illetve lószerszámos temetkezések kerültek elő. A nagyobb sírszámú temetők megjelenése ugyanakkor egyelőre csak a 11. századtól adatolható. A 10. században induló és a 11. század folyamán is használt temetők jelenlegi hiánya valószínűleg a kutatottság alacsony fokával magyarázható. Ami a temetők topográfiai helyzetét illeti, a térképre tekintve jól látszik, hogy mindkét időszakban a lelőhelyek szorosan kötődtek a Dunát övező észak–déli irányú magaspart vonalához. Ez gyakorlatilag Bajától északra tovább folytatódik, s csak a dunai átkelőhelyek mentén (pl. Kecel–Homokmégy–Kalocsa) figyelhető meg a folyóhoz közelebbi megtelepedés.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A leletanyagot Koncz Margit (Móra Ferenc Múzeum) rajzolta, a rajzos táblák összeszerkesztésében és a térképek elkészítésében Zoltán Sándor Péter (Móra Ferenc Múzeum) és Olgyay János (Móra Ferenc Múzeum) segített. Munkájukat ezúton is köszönöm.

IRODALOM

Arbman 1943: Arbman, H.: *Birka. I. Die Gräber*. Uppsala 1943.

Bakay 1965: Bakay N.: *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*. Dunántúli Dolgozatok 1. Pécs 1965.

Bakay 1978: Bakay N.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. — Gräberfelder an der Ipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung.* Studia Comitatensia 6. Szentendre 1978.

Bálint 1976: Bálint Cs.: A honfoglaláskor. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* I/1. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Szeged 1976, 121–164.

Bálint 1991: Bálint Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Bence–Szigeti 2010: Bence Z. – Szigeti J.: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). — Cemetery from the Hungarian Conquest period on the route of the M0 ring road. *Budapest Régiségei* 42–43 (2009–2010 [2010]) 53–80.

Bende–Lőrinczy 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. — Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.

Bende et al. 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. — Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

Csallány 1941: Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. — Neuere Funde der ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 182–192.

Dienes 1972: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.

Dienes 1994: Dienes I.: Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa (Vorbericht). — Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki, Homokmégy-Halom temetőjéből. (Előzetes közlemény). *Folia Archaeologica* 43 (1994) 167–180.

Erdélyi 1964: Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglalás-kori temető. — Der Landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 4–5 (1964) 17–30.

Fettich 1965: Fettich N.: *Awarenzeitliches Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Studia Archaeologica 3. Budapest 1965.

[27] A KÖH adatbázisában a lelőhely Vaskút-Serk dűlő néven szerepel.

[28] A lelőhelyről említett nyílcsúcsok valószínűleg épp a Bátmonostor-Pintér tanya anyagába keveredtek.

[29] A lelőhely pontos fekvéséről mindössze csak azt tudjuk, hogy a Bajáról Monostorra vezető út bal oldalán, a 2. dűlőben feküdt. A lelet valószínűleg nincs összefüggésben a szintén 1959-ben, honvédségi földmunka következtében előkerült baja-petői 11–15. századi temető sírjaival. A Baja-Petőn több éven keresztül feltárt temetkezések egy részét Kőhegyi Mihály az ásatási jelentések és a dokumentáció alapján a 10. századra keltezte (Kőhegyi 1960, 107; Kőhegyi 1960a, 81; Kőhegyi 1961, 59; Kőhegyi 1963, 80), míg Horváth M. Attila teljesen feltárt köznépi temetőként írt róla (Horváth 1993, 326). Az előkerült leletanyag, illetve a többrétegű temetkezések (és nem utolsó sorban a templom maradványai) alapján, a részben feltárt templom körüli temető legkorábbi sírjai a 11. század végén, 12. század elején kerülhettek földbe.

FODOR 1985: Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván (Előzetes közlemény). — Landnahmezeitliche Gräberfeld zu Sándorfalva (Vorbericht). *Acta Antiqua et Archaeologica*. Suppl. 5 (1985) 17–33.

FEHÉR ET AL. 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter.* Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.

GALLINA–HAJDRIK 1998: Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. — Der Friedhof des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. in Homokmégy-Székes. *Cumania* 15 (1998) 133–178.

GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei — 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.

GÁLL–GERGELY 2009: Gáll E. – Gergely B.: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez. — The birth of Cluj. Historical data related to the city's history from the 10th to the 13th century.* Kolozsvár 2009.

GUBITZA 1909: Gubitza K.: Borsai-féle gyűjtemény. Bátmonostor. *Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve* 1909, 30.

HORVÁTH 1993: Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/-2 (1993) 321–350.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

KOVÁCS 2003: Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. — Kriege und Kriegsführung in der Arpadenzeit*. Szeged 2003, 284–392, 402–404, 10–30. kép.

KÖLTŐ 1993: Költő L.: Honfoglalás kori tegezes sír Vörsön. — Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/-2 (1993) 433–445.

KÖLTŐ–HORVÁTH 2004: Költő L. – Horváth P.: Vörs-Majori dűlő 357. számú sírban talált tegez zárszerkezetének restaurálása, rekonstruálása. — The reconstruction of the fastening of the quiver found in grave number 357 at Vörs-Majori-dűlő. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 223–235.

KÜRTI 1996: Kürti B.: Egy honfoglalás kori tárgy eredetéhez. — Zur Herkunft eines Gegenstandes aus der Landnahmezeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996, 151–163.

LANGÓ 2000: Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. — Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 287–347.

LANGÓ–TÜRK 2004: Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához. — Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der Trapezförmigen Byzantischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit Südosteuropäischen Beziehungen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–458.

LÁSZLÓ 1997: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1997.

LŐRINCZY 1985: Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. — Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 141–162.

MEGAY 1956: Megay G.: A Miskolc-repülőtéri honfoglaláskori temető. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 4 (1956) 14–21.

MESTERHÁZY 1994: Mesterházy K.: Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok* 128 (1994) 320–334.

M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

RÉVÉSZ 1985: Révész L.: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. — Angaben zum Bau des Köchers aus der Zeit der ungarischen Landnahme. *Acta Antiqua et Archaeologica*. Suppl. 5 (1985) 35–53.

RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 2000: Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. — Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 7–32.

RÉVÉSZ 2005: Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. — Das Landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 47 (2005) 161–213.

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

CS. SÓS–PARÁDI 1971: Cs. Sós Á. – Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település. — Árpádian period cemetery and settlement at Csátalja. *Folia Archaeologica* 22 (1971) 105–141.

STRAUB 1999: Straub P.: A honfoglalás kori tegezcsontok időrendjéhez. – Zur Chronologie der Landnahmezeitlichen Köcherkochen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 409–422.

SZABÓ 1955: Szabó Gy.: Bátmonostor-Pintér tanya. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 100.

V. SZÉKELY 2008: V. Székely Gy.: Kora Árpád-kori temető feltárása Tiszakécske-Árkus-dűlőben. In: *Műtárgyak között. Ünnepi kötet a 60 esztendős Laczkó János tiszteletére*. Szerk.: Bánkiné Molnár E. Kecskemét 2008, 251–277.

SZÉLL 1941: Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén. — Les cimetiéres du XI^{éme} siécle aux environs de Szentes. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 231–267.

Szőke 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

Szőllősy 1995: Szőllősy G.: Kísérletek honfoglalás kori nyíltegez-rekonstrukciók készítésére. — Versuche zur Rekonstruktion landnahmezeitlicher Köcher. *Altum Castrum* 4 (1995) 143–150.

Tettamanti 1973: Tettamanti S.: Adatok a Pilis hegység középkori településtörténetéhez. — Angaben zur Mittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Pilis-Gebirges. *Studia Comitatensia* 2 (1973) 71–92.

H. Tóth 1974: H. Tóth E.: Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. — Ein Landnahmezeitliches Grab in Kiskunfélegyháza. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 112–126.

H. Tóth 1990: H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). *Cumania* 12. (1990) 81–233.

Varga 2011: Varga S.: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr. 2008. október 20–22.* Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. Tanulmányok 3. Győr 2011, 215–230.

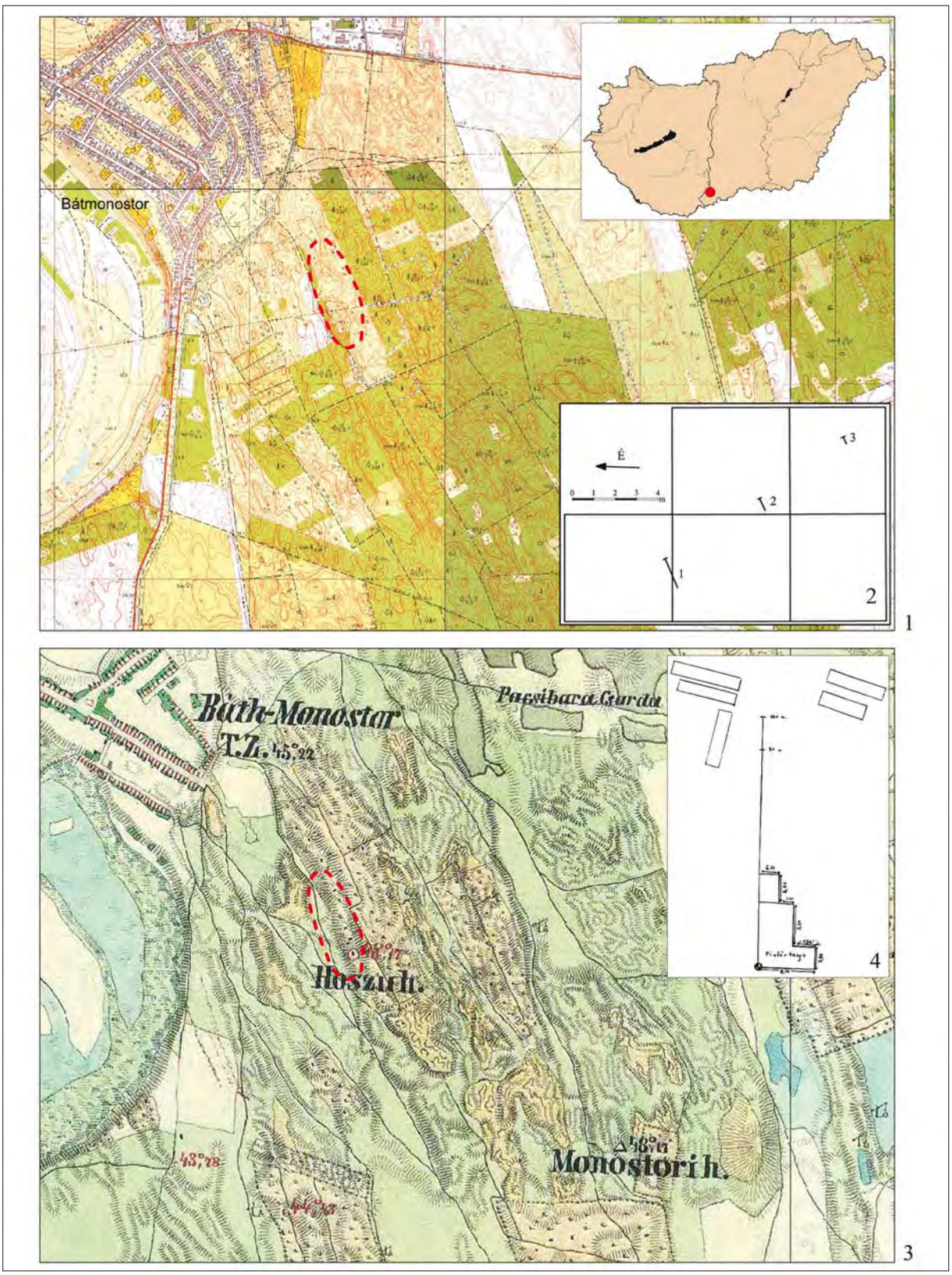
A CONQUEST PERIOD CEMETERY AT BÁTMONOSTOR-PINTÉR TANYA NOTES ON THE QUIVERS WITH IRON STIFFENERS OF THE 10TH–11TH CENTURIES

Several 10th-century finds came to light south-east of Bátmonostor in an area called Kispuszta-dűlő in May 1953 *(Fig. 1. 1–2)*. Following the inspection of the site, György Szabó conducted a rescue excavation between May 29 and June 2, 1953, in the course of which he uncovered three strongly disturbed graves containing the burials of males laid to rest with their weapons *(Fig. 1. 3)*. New finds came to light at the site in 1959; Mihály Kőhegyi began a rescue excavation, but he did not find any additional graves *(Fig. 1. 4)*.

One grave contained a partial horse burial *(Fig. 5. 4)*, while another a symbolic horse burial *(Fig. 2. 1)*. The many harness accessories among the stray finds suggest that several partial or symbolic horse burials had been destroyed.

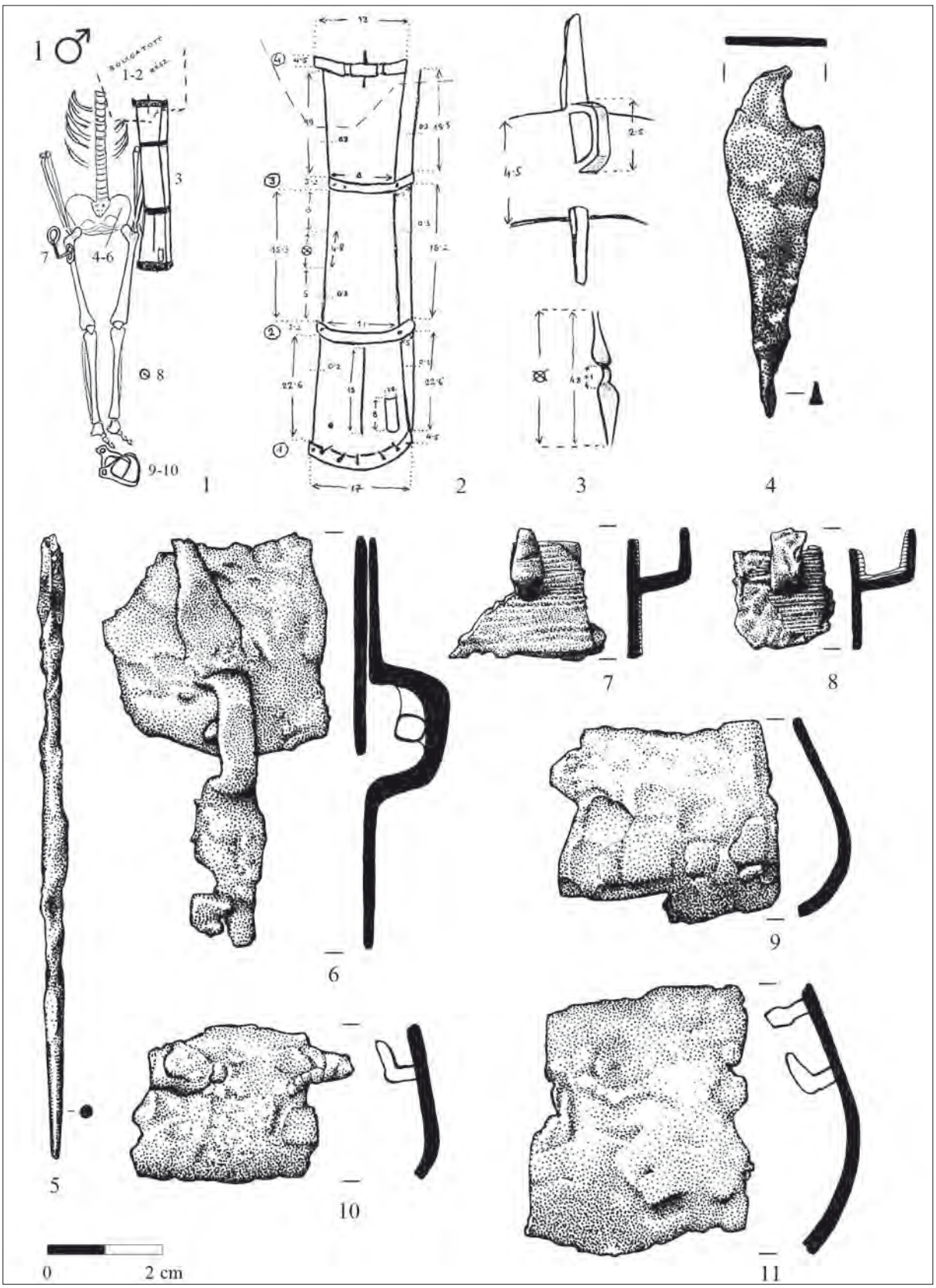
The finds form a fairly homogenous assemblage, with little variability among the find types. A few jewellery articles *(Fig. 7. 4–5, Fig. 9. 1)* and dress mounts *(Fig. 8. 3–4, 6–9, Fig. 9. 2)* were recovered from the burials. Very few earrings with rolled terminals are known from County Bács-Kiskun; the finds usually associated with these articles suggest that their appearance can be dated to mid- and later 10th century along the Danube and to the turn of the 10–11th centuries and the early 11th century in the county's north-eastern corner and along the Tisza.

Horse harness equipment stands out by its high proportion. In addition to eight pear-shaped stirrups *(Fig. 4. 1, Fig. 7. 1–3, Fig. 8. 1–2, Fig. 11. 1–2)*, the finds also included a trapezoidal stirrup *(Fig. 4. 2)*. At the same time, the number of bits *(Fig. 4. 3, Fig. 6. 8–9)* and surcingle buckles *(Fig. 5. 1, Fig. 10. 6, Fig. 10. 7)* is low compared to the stirrups.

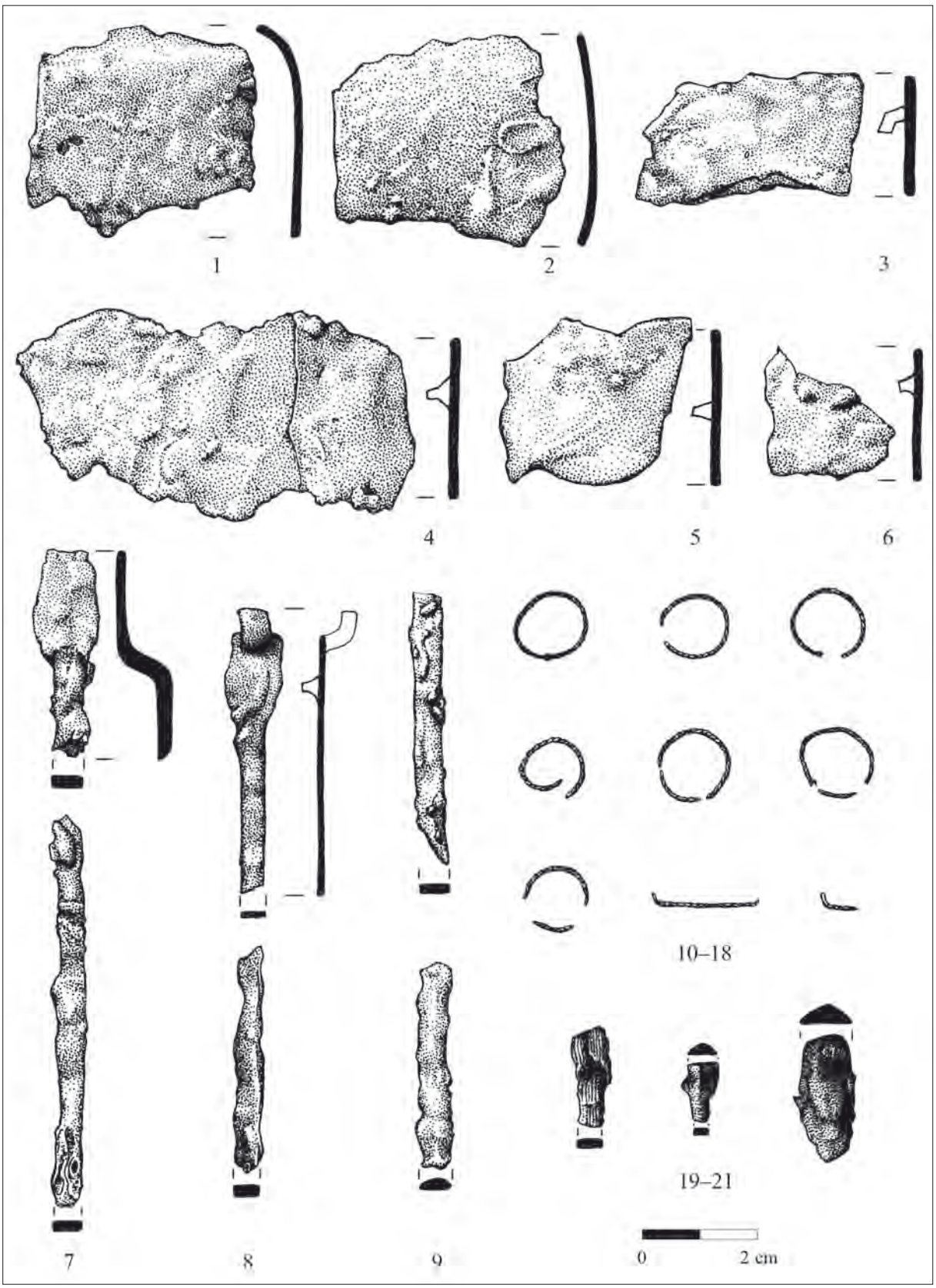

1. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–2: A lelőhely topográfiai elhelyezkedése; 3: A Szabó György által feltárt sírok térképe; 4: Kőhegyi Mihály szelvényei

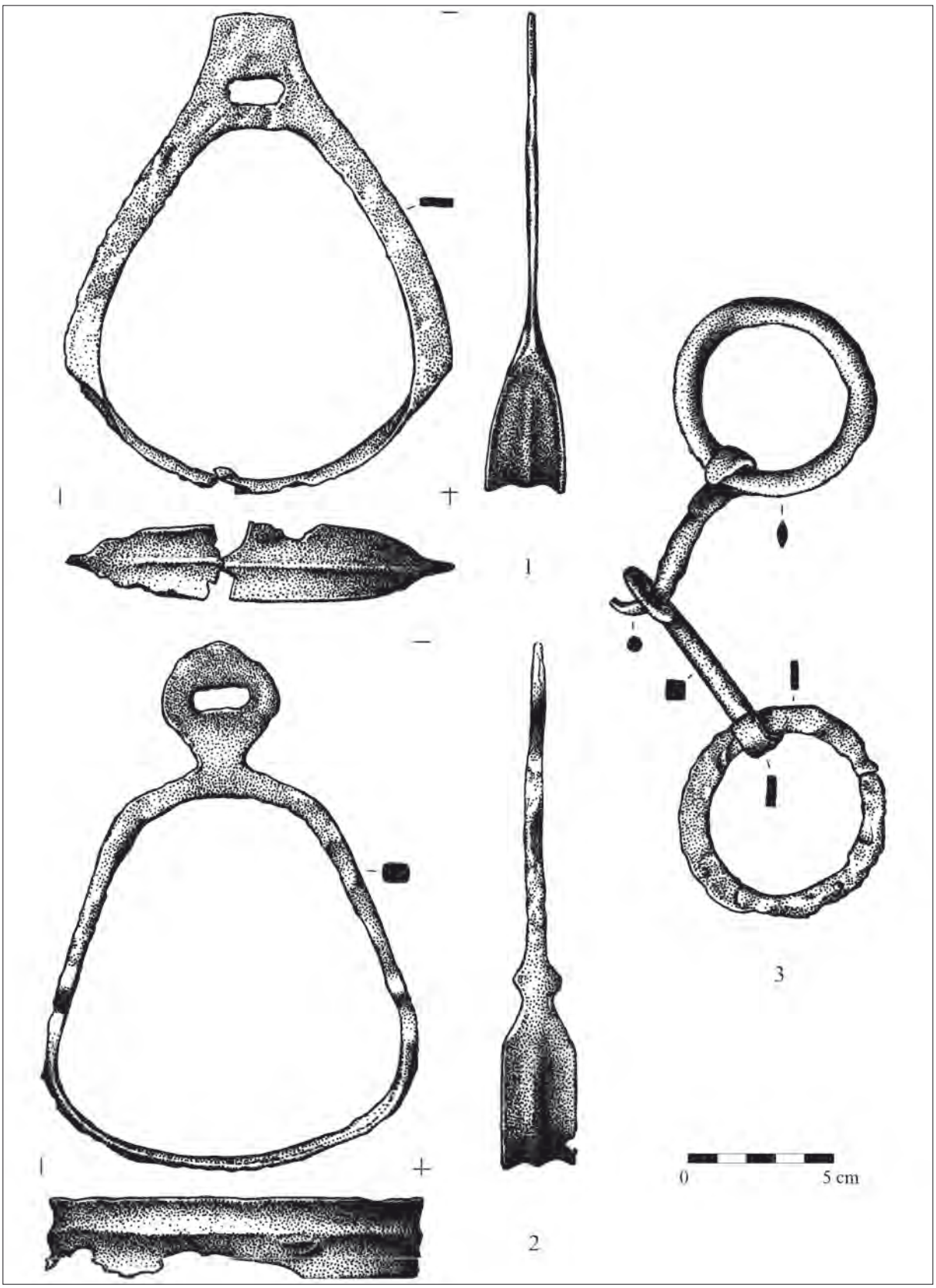
Fig. 1. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–2: Location of the site; 3: Plan of the graves uncovered by György Szabó; 4: Trenches opened by Mihály Kőhegyi

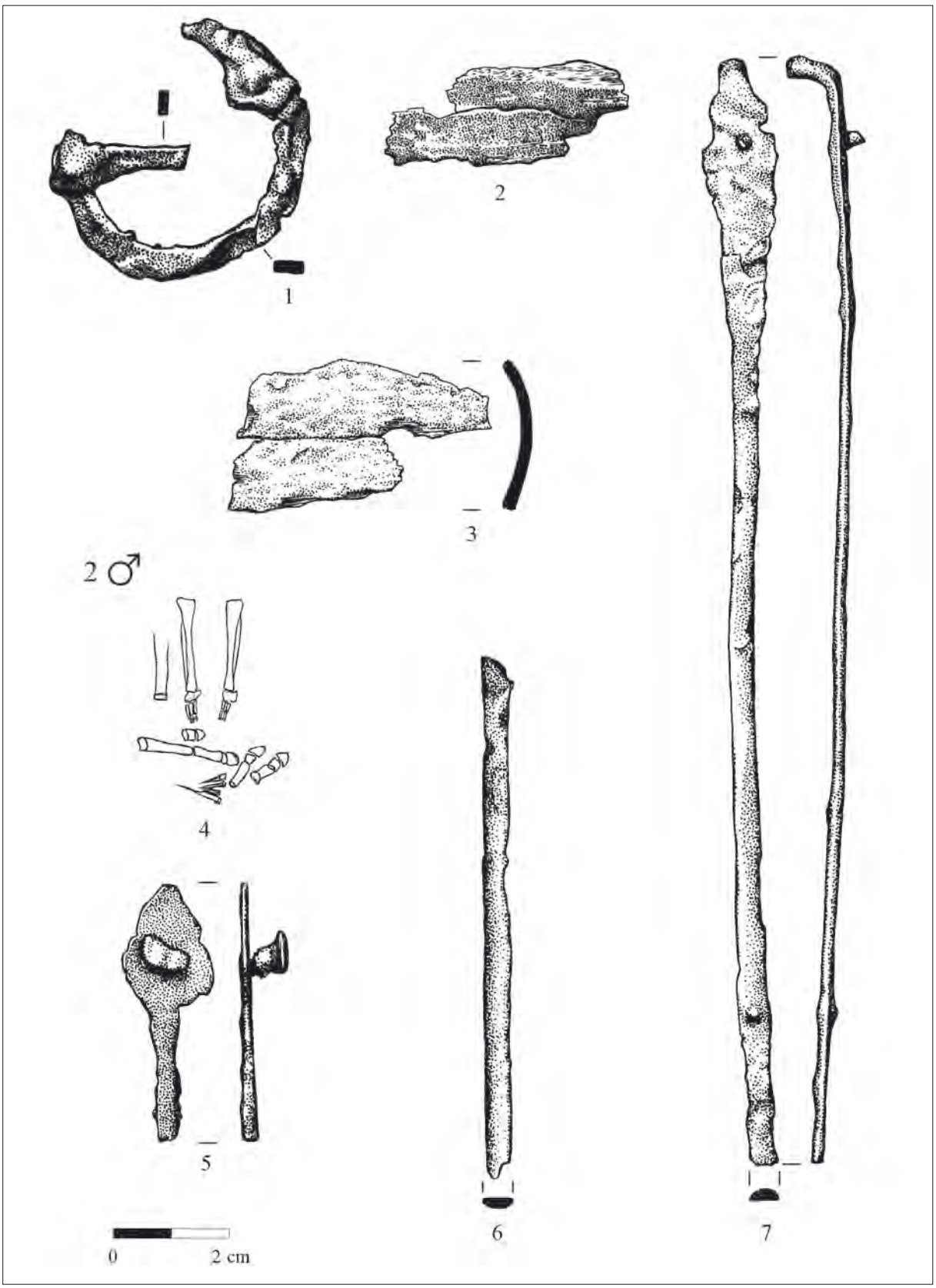
2. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1. sír
Fig. 2. Bátmonostor-Pintér tanya. Grave 1

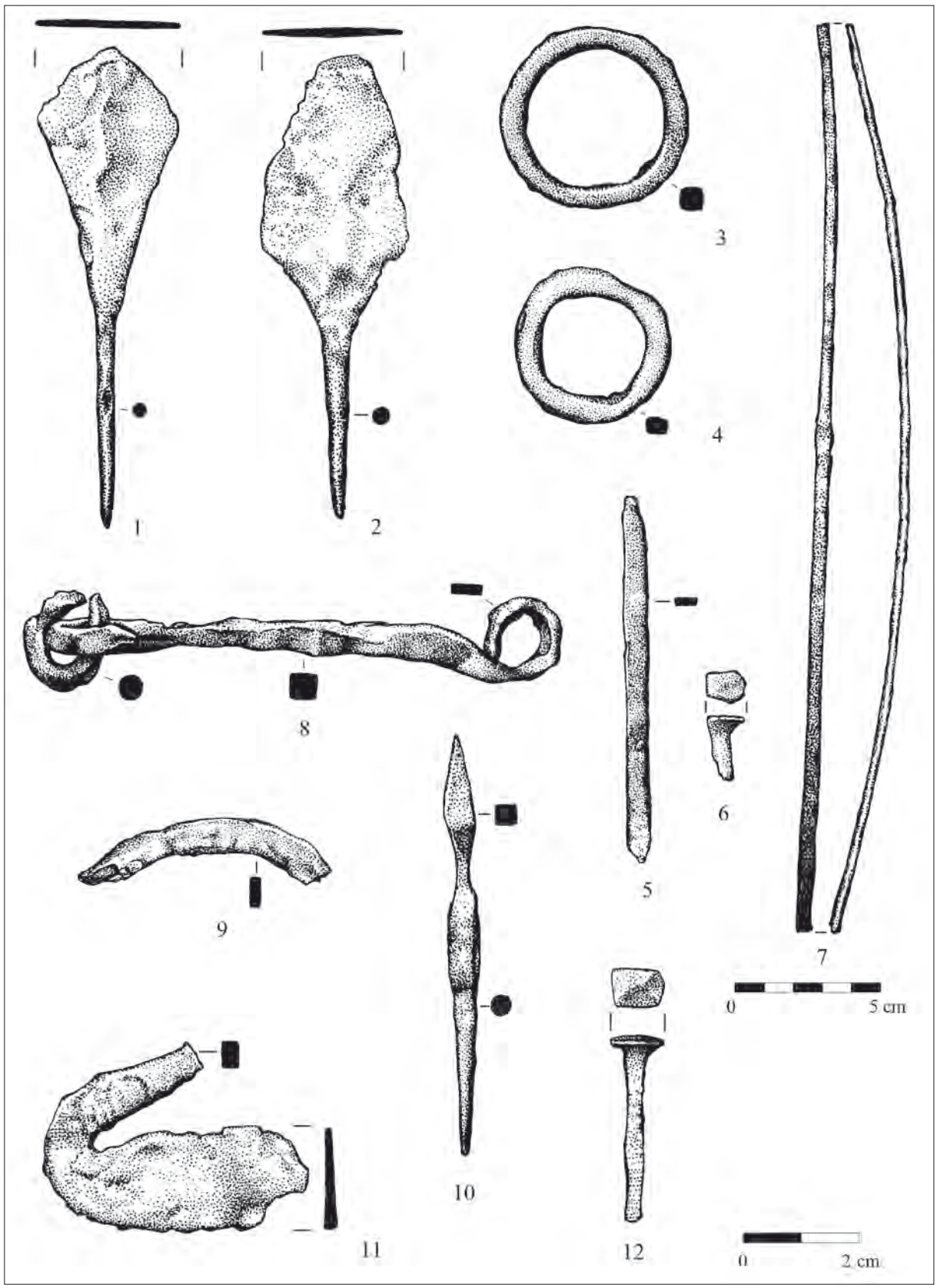
3. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1. sír
Fig. 3. Bátmonostor-Pintér tanya. Grave 1

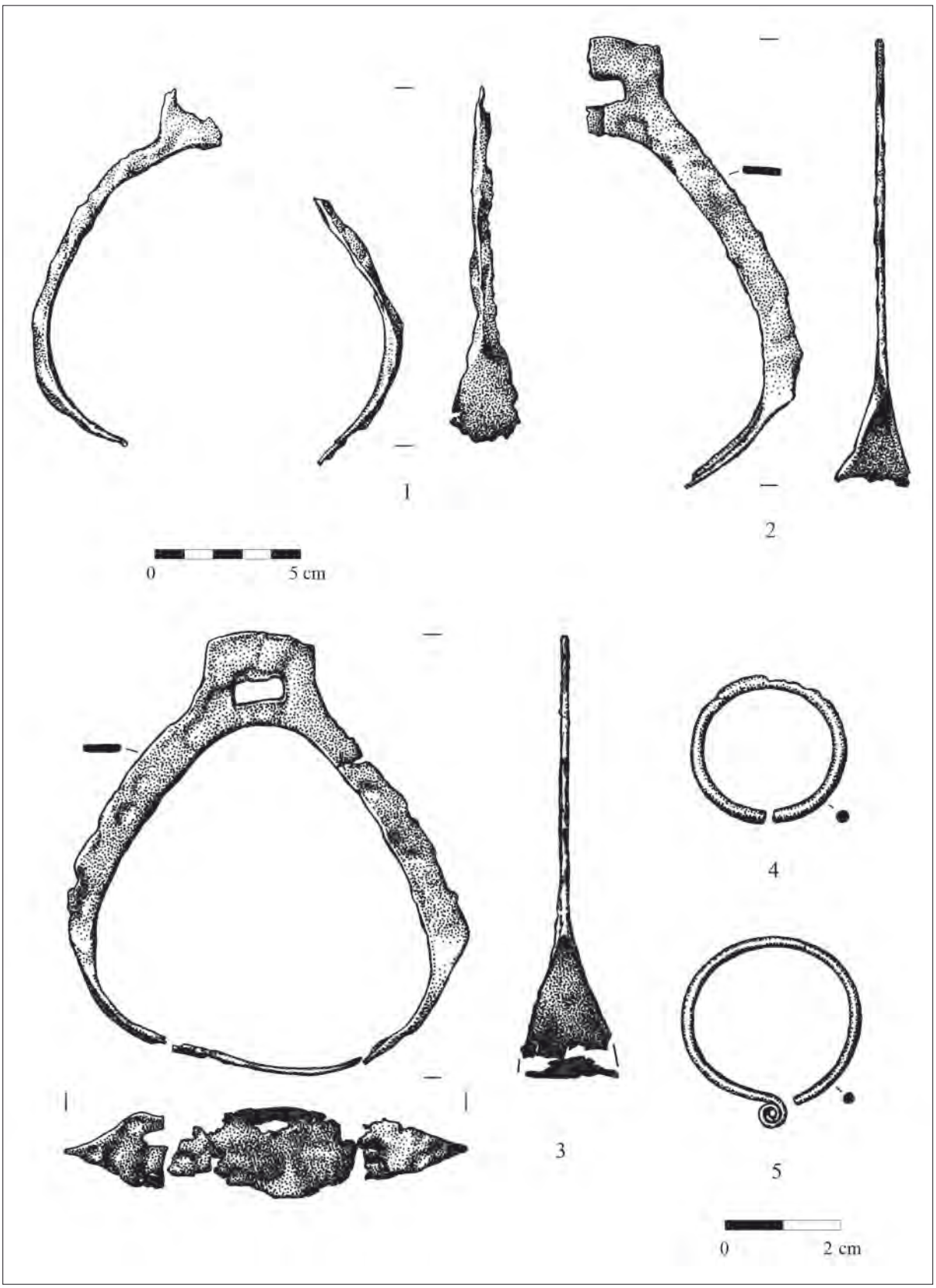
4. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1. sír
Fig. 4. Bátmonostor-Pintér tanya. Grave 1

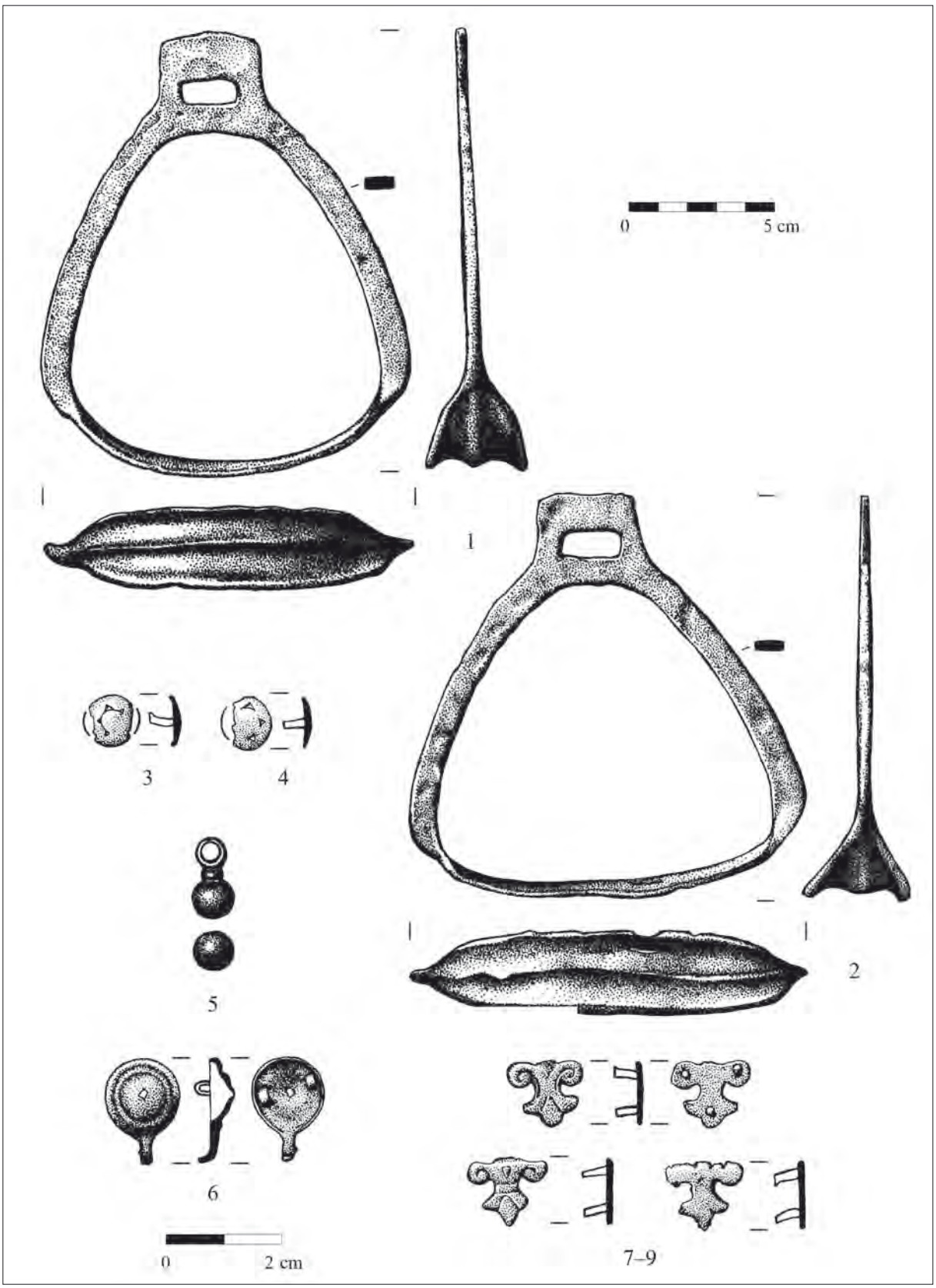
5. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–3: 1. sír; 4–7: 2. sír
Fig. 5. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–3: Grave 1; 4–7: Grave 2

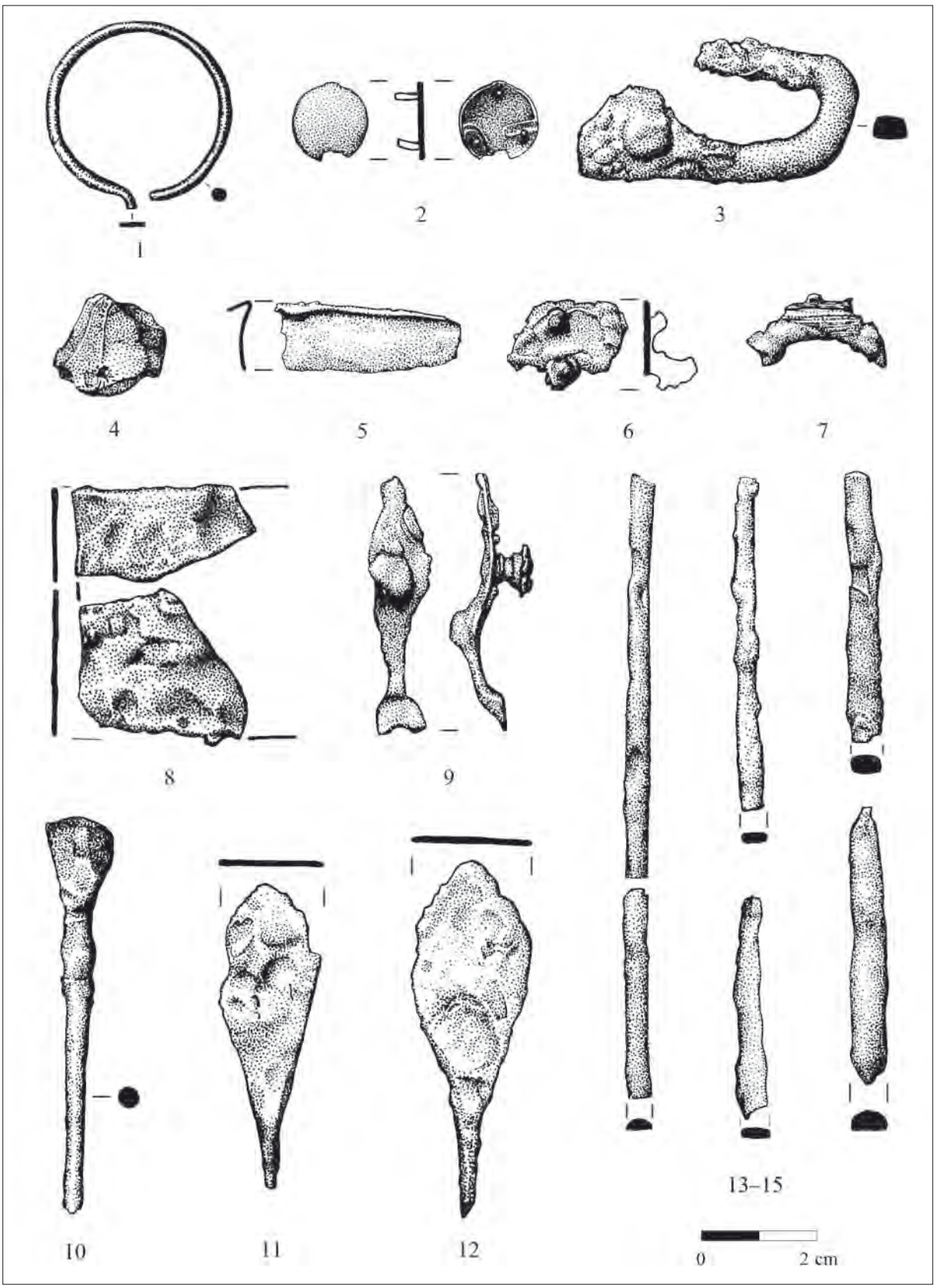
6. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–2: 2. sír; 3–7: 3. sír; 8–12: 4–6. sír
Fig. 6. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–2: Grave 2; 3–7: Grave 3; 8–12: Graves 4–6

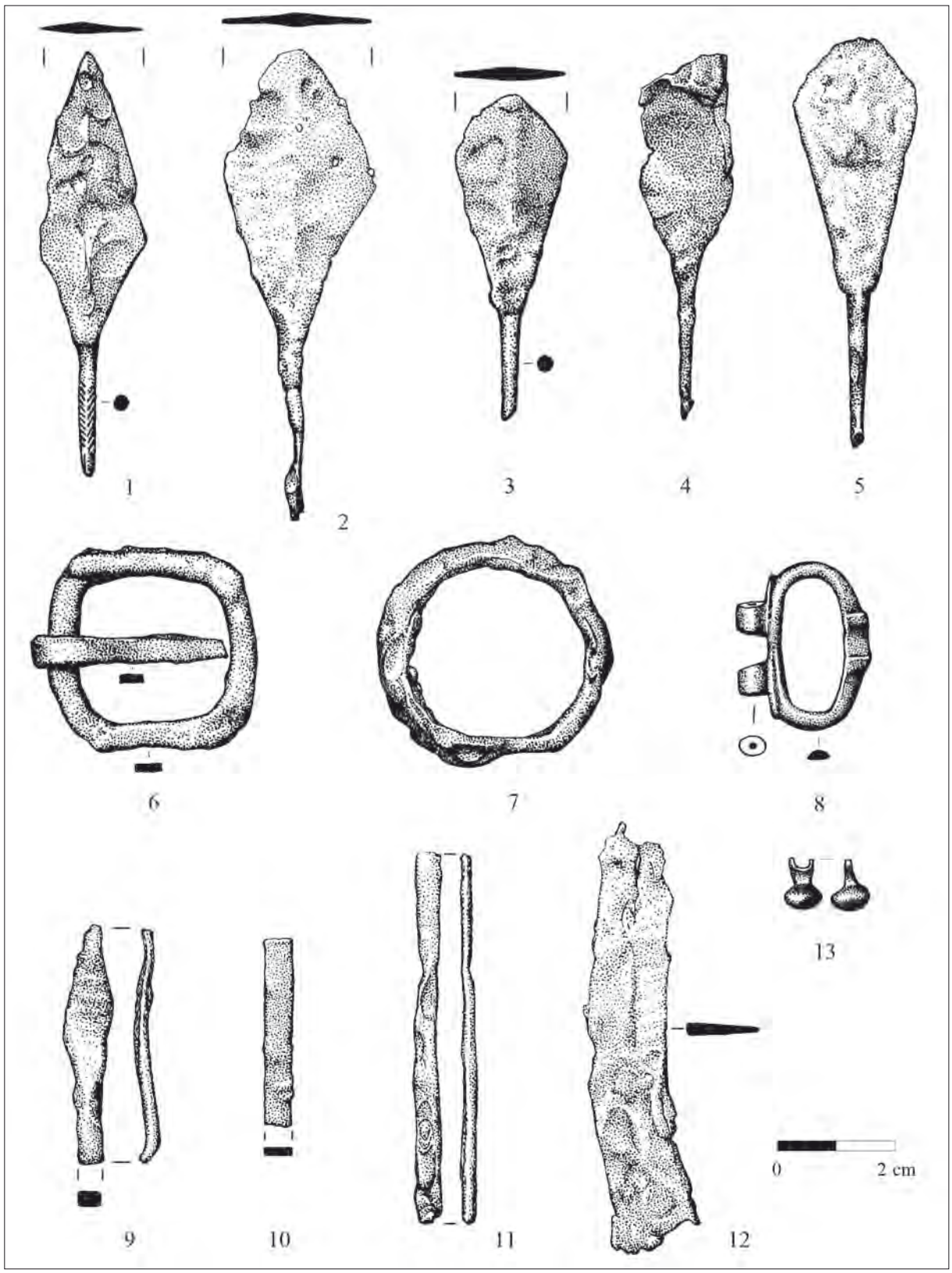
7. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 4–6. sír
Fig. 7. Bátmonostor-Pintér tanya. Graves 4–6

8. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 4–6. sír
Fig. 8. Bátmonostor-Pintér tanya. Graves 4–6

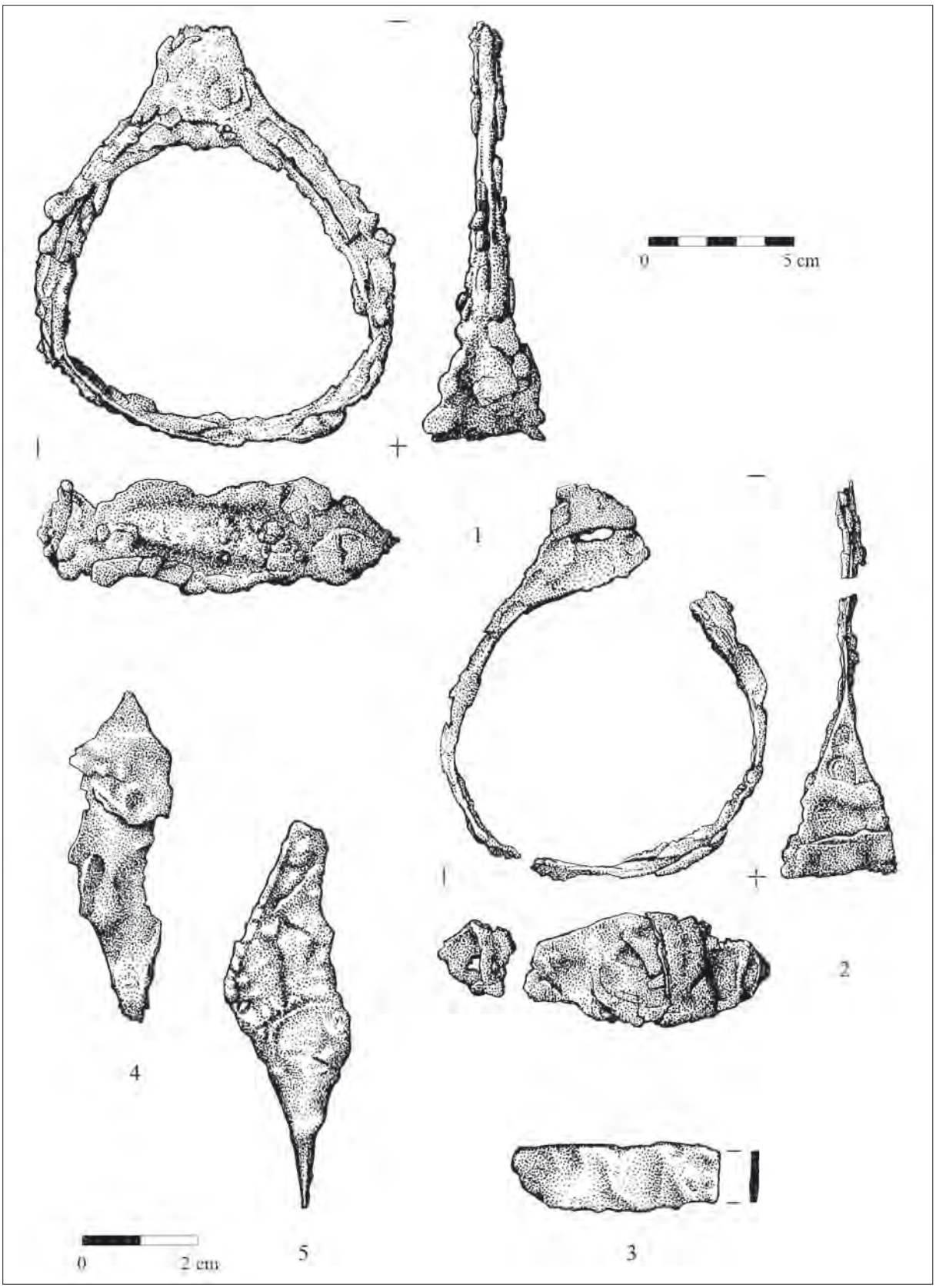

9. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. Szórványleletek a Szabó György féle ásatásból
Fig. 9. Bátmonostor-Pintér tanya. Stray finds from György Szabó's excavation

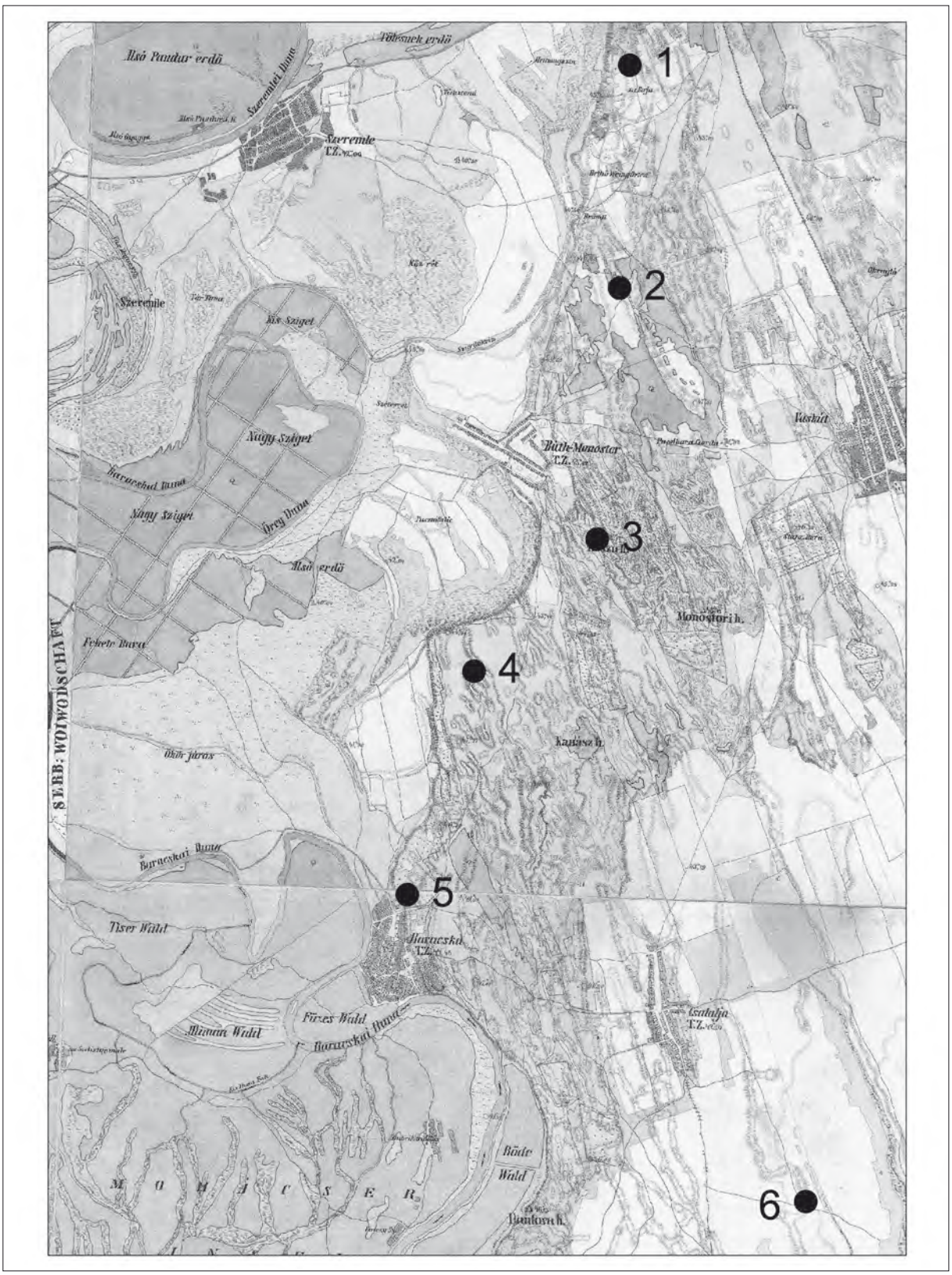

10. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–4: szórványleletek a Szabó György féle ásatásból; 5–13: Az 1959-es évben múzeumba került tárgyak

Fig. 10. Bátmonostor-Pintér tanya. 1–4: Stray finds from György Szabó's excavation; 5–13: The artefacts presented to the museum in 1959

11. kép. Bátmonostor-Pintér tanya. Szórványleletek
Fig. 11. Bátmonostor-Pintér tanya. Stray finds

12. kép. 10–11. századi lelőhelyek Bajától délre: 1. Baja-Pető, Raschenauer Jenő szőlője; 2. Bátmonostor-Schärk; 3. Bátmonostor-Pintér tanya; 4. Nagybaracska-Piszkula; 5. Nagybaracska-Öregszőlők; 6. Csátalja-Vágotthegy

Fig. 12. 10th–11th-century sites south of Baja. 1: Baja-Pető, Raschenauer Jenő szőlője; 2: Bátmonostor-Schärk; 3: Bátmonostor-Pintér tanya; 4: Nagybaracska-Piszkula; 5: Nagybaracska-Öregszőlők; 6: Csátalja-Vágotthegy

SOUVENIR AUS DEM ORIENT? EIN FĀṬIMIDISCHER GLASSTEMPEL AUS ÓSZŐNY (BRIGETIO)

*Bendeguz TOBIAS**

Ausgefallene Kleinobjekte üben schon immer eine gewisse Faszination aus, vor allem wenn sie exotisch und ferner Herkunft sind. Sie regen unsere Fantasie an und lassen von einer fremden weit entfernten Welt träumen. Eine kleine unscheinbare Glasscheibe mit gestempeltem kufischem Schriftzug ist so ein Gegenstand; dieser wurde in Ószőny (dem römischen Brigetio) gefunden. Fernab seines Herkunftsgebietes im Mittleren Osten und Nordafrika wirkt der kleine Glasstempel völlig verlorenen. Es ergeben sich Fragen nach seinem genauen Alter, seiner Funktion und vor allem nach seinem langen Weg ins Karpatenbecken.

Tamás Gesztelyi hat den Glasstempel zum ersten Mal 2001 im Zuge seiner Aufarbeitung der Győrer Gemmensammlung des Xántus János Museums vorgelegt (Gesztelyi 2001, 142, 150, 20. kép).[1] Er sah in dem Abdruck Zeichen, die ihn nach kufischer Schrift erinnerten; deutete sie aber in seiner Ausführung als stilisierte Pferdedarstellung, wobei er die vier Punkte ober- und unterhalb des Schriftzugs als Beine sah. Den Stempel sprach er als Münze an allerdings ohne eine genauere Begründung und datierte ihn mit Vorbehalt Fragezeichen ins 10. Jh.

Abb. 1. Fāṭimidisches Glasgewicht aus Ószőny (Xántus János Museum, Győr Inv. Nr. 64.171.1). M: 2:1
1. kép. Az ószőnyi fatimida üvegsúly (Xántus János Múzeum, Győr Ltsz.: 64.171.1). M: 2:1

DER SCHRIFTZUG

Die annähernd runde, dunkelbraun-grüne Glasscheibe *(Abb. 1)* ist in der Mitte mit dem Namenszug des fātimidischen Kalifen al-Ẓāhir (الظاهر) gestempelt, wobei sich ober- und unterhalb des Namens jeweils zwei erhabene Punkte zeigen. Dm.: 1,35×1,2 cm, H.: 0,2 cm, Gewicht: 7 g.

Abū al-Ḥasan ʻAlī mit dem Kalifentitel al- Ẓāhir li-l'zāz Dīn Allāh (411–427 AH/1021–1036 AD) wurde am zehnten Ramaḍān 395/20 (Juni 1005) geboren (Nicol 2006, 180). Seine 15 Jahre dauernde Regierungszeit war mit verschiedenen innerpolitischen Problemen durchsetzt, die er trotz seiner politischen Inkompetenz und seines vergnügungssüchtigen Lebensstils meistern konnte. In den letzten Jahren vor seinem Tod musste er die durch ein massives Erdbeben von 1034 zerstörte Stadtmauer, al-Aqṣā Moschee von Jerusalem wiedererrichten (Elad 1999, 42–43) und eine neuerliche Hungersnot bekämpfen. Al-Ẓāhir verstarb mit nur 31 Jahren an einer Seuche (Daftary 2007, 192).

DIE FUNKTION DES GLASSTEMPELS. GLASGEWICHT ODER JETON?

Die Funktion der fātimidischen Glasstempel ist umstritten und bis zum heutigen Tag nicht restlos geklärt (Noujaim-le Garrec 2004, 94–95). Im wesentlichen werden zwei Theorien diskutiert: Während Paul Balog davon ausging, dass die *„Glasjetons"*, wie er sie nannte, als Ersatzwährung *(„token currency")* Verwendung fanden (Balog 1981), sah Michael L. Bates in ihnen Glasgewichte zum Abwiegen von Münzen (Bates 1981). Paul Balog führte mehrere Argumente an, die seine Theorie untermauern sollten: Im Gegensatz zu den umayyadischen und abbāsidischen Glasgewichten, die fast alle die Bezeichnung der zu wiegenden Einheit

* Universität Innsbruck, Institut für Archäologien Fachbereich Mittelalter- und Neuzeitarchäologie, A-6020 Innsbruck, Langer Weg 11. bendeguz.tobias@uibk.ac.at

[1] Xántus János Museum, Győr Inv. Nr. 64.171.1.

tragen, fehlen diese bei den späteren fātimidischen und ayyūbidischen Glasstempeln. Zudem ist die Zahl der erhaltenen fātimidischen und ayyūbidischen Glasstempel weitaus höher. Im Vergleich zu den abzuwiegenden Münzeinheiten gibt es Glasstempel mit einem Gewicht von zwei Dinar, gleichzeitig fehlen aber Einheiten zum Wiegen von 1/16 Dirhems. Eines seiner Hauptargumente für die Ersatzwährung aus „Glasmünzen" war das seiner Meinung nach fehlende Kleingeld aus Kupferlegierung.

Bates hingegen sah in den Glasstempeln Münzgewichte. Er stützte sich im Wesentlichen auf eine schriftliche Quelle des späten 10. Jhs. n. Chr., in der explizit Münzgewichte aus Glas genannt werden. Hinweise auf Glasmünzen lassen sich jedoch in den Texten nicht finden. Die hohe Zahl an fātimidischen Glasstempeln versuchte er durch die große Zahl der zu überprüfenden Münzemissionen von den Kalifen al-Ḥākim bis al-Mustaʿlī zu erklären. Bei der Gewichtseinheit von zwei Dinar merkte er an, dass die Münzen nicht einzeln sondern in Summe gewogen wurden. Dadurch ließ sich auch die Zahl der fürs Abwiegen verwendeten Gewichte reduzieren.

Im Wesentlichen stützen sich beide Theorien auf die vorhandenen fātimidischen Glasstempel, das Münzsystem und die schriftlichen Quellen. Grundlegend fehlten aber die archäologischen Befunde, die ihre Theorien untermauern könnten. Umso wichtiger erscheint es, auf zwei wichtige Befunde näher einzugehen: Im Zuge von Rettungsgrabungen wurde 2003 am südlichen Rand von Bet She'an (Israel) eine Geldböse gefunden, die ins ausgehende 10. Jahrhunderts datiert werden kann (Kool et al. 2011). Sie enthielt neben einem Dinar und zwei Dirhems 131 zerschnittene Dirhemfragmente. Letztere zeigen, wie wir uns im späten 10. bzw. 11. Jh. n. Chr. die alltägliche Kleinwährung vorzustellen haben: 83% der Fragmente haben ein Gewicht unter 0,5 g (Kool et al. 2011, 36, Fig. 4). Dieser Befund widerspricht Paul Balogs Argument der fehlenden alltäglichen Kleingelder.

Weitaus wichtiger ist der Befund mehrerer Waagen und Gewichtssets, die als Ladung im Schiffsheck des Wracks von Serçe Limanı aufbewahrt wurden (van Doorninck 2002, 143). Neben einer byzantinischen Laufwaage mit zugehörigem Laufgewicht befanden sich drei Feinwaagen, 15 scheibenförmige und 14 kugelzonenförmige Bronzegewichte sowie 16 fāṭimidische Glasgewichte an Bord. Mit den scheibenförmigen Bronzegewichten konnten Einheiten von 20,64 g bis 469,4 g, mit den scheibenförmigen 3,06 g bis 170,5 g und den Glasgewichten 1/8, 1/4, 1/2, 1 und 2 Dirhem sowie 1 Dinar abgewogen werden (Hocker 1993; van Doorninck 2002, 143). Neben den Gewichten wurde auch eine geringe Menge Geld in Form von drei fāṭimidischen Goldmünzen, 15 Goldmünzfragmenten und 40 byzantinischen Bronzemünzen gefunden. Auffallend ist die große Zahl der Gewichte an Bord des Schiffes. Im Vergleich dazu fanden man im Schiffswrack des 7. Jhs. von Yassi Ada lediglich acht scheibenförmige Bronzegewichte (2,95 g bis 284 g), ein Glasgewicht (1,7 g) und zwei Bleigewichte (541 g bzw. 933 g) (Bass–van Doorninck 1982, 202–212). Der Befund von Serçe Limanı legt nahe, dass es sich bei den 16 fāṭimidischen Glasstempeln tatsächlich um Glasgewichte zum Abwiegen von Münzen handelt. Ferner finden wir auch hier Münzfragmente als Ersatz für die kleineren Münzeinheiten. Resümierend müssen wir daher die fāṭimidischen Glasstempel einschließlich unseres Exemplars aus Ószőny als Glasgewichte ansprechen.

Vergleichsbeispiele für das Glasgewicht aus Ószőny finden sich etwa im British Museum (Lane Poole 1891, Nr. 170, Taf. 5, Nr. 176, 176G, Taf. 5), dem University College London – Petrie Museum (Petrie 1974, Nr. 476–479, Taf. 17), der Sammlung Josef Michera (Prag) (Novák 2006, Nr. 56), der Ägyptischen Nationalbibliothek (Kairo) (Nicol et al. 1982, Nr. 5519–5524), dem Gayer-Anderson Museum (Kairo)[2], der American Numismatic Society (New York) (Balog 1977, Nr. 191, Taf. 6), dem Kunsthistorischen Museum (Wien) (Grohmann 1925, Nr. 136–137), der Bibliothèque national de France, Cabinet des Médailles (Paris) (Launois 1959, Nr. 55, Taf. 4), der Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet, der Hermitage, Numismatic Department (St. Petersburg), der Sammlungen H. H. Abdul-Wahab (Viré 1956, Nr. 113) und Forien de Rochesnard (Launois 1969, Nr. 93–95, Taf. 3).

Das Gewicht aus Ószőny entspicht seinem Gewicht nach einem ¼ Dirhem. Die bisherigen bekannten Exemplare dieser Gewichtskategorie liegen innerhalb einer Schwankungsbreite von 0,13 g *(Tab. 1).* Dabei muss angemerkt werden, dass die einzelnen Gewichte mit unterschiedlichen Waagen abgewogen wurden und sich daher auch gewisse Gewichtsunterschiede ergeben können.

[2] http://www.numismatics.org/html/dpubs/islamic/ga/GayerAndersonPage42.html (Nr. 3467.422, Nr. 3467.439, gefunden am 25.1.2012).

Tabelle 1. Fāṭimidische Glasgewichte mit Stempel al-Ẓāhir's
1. táblázat. Fāṭimida üvegpecsétek al-Ẓāhir pecsétjével

Nr	*Sammlung*	*Farbe*	*Durchmesser (cm)*	*Gewicht (g)*	*Einheit*
1	British Museum, Lane Poole Nr. 176G	grün	1,52	0,65	¼ Dirhem
2	Xantus János Museum	braun	1,35	0,70	¼ Dirhem
3	Sammlung Forien de Roches-nard, Nr. 95	grün	1,4	0,71	¼ Dirhem
4	British Museum, Lane Poole Nr. 176	braun	1,52	0,71	¼ Dirhem
5	Koninklijke Bibliotheek van België, ohne Inv. Nr.	hellgrün	1,297	0,73	¼ Dirhem
6	Petrie Museum, Petrie Nr. 476	grün	1,1	0,74	¼ Dirhem
7	Petrie Museum, Petrie Nr. 477	grün	1,1	0,74	¼ Dirhem
8	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1931.152.13	keine Angaben	1,4	0,74	¼ Dirhem
9	Petrie Museum, Petrie Nr. 479	grün	1,1	0,75	¼ Dirhem
10	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5522	blau	1,4	0,75	¼ Dirhem
11	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1931.152.12	keine Angaben	1,5	0,76 g	¼ Dirhem
12	Kunsthistorisches Museum (Wien) Inv. Nr. 3808	hellgrün	1,4	0,77	¼ Dirhem
13	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1931.152.11	keine Angaben	1,4	0,78	¼ Dirhem
14	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5519	hellgrün	1,55	1,19	½ Dirhem?
15	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1944.100.10003	keine Angaben	1,5	1,22	½ Dirhem?
16	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1944.100.4499	keine Angaben	1,5	1,23	½ Dirhem?
17	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1931.152.10	keine Angaben	1,5	1,35	½ Dirhem
18	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1944.100.3461	keine Angaben	1,6	1,35	½ Dirhem
19	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1975.93.412	keine Angaben	1,7	1,35	½ Dirhem
20	Kunsthistorisches Museum (Wien), Inv. Nr. 3807	hellgrün	1,7	1,35	½ Dirhem
21	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5521	hellgrün	1,5	1,40	½ Dirhem
22	Sammlung Forien de Roches-nard, Nr. 93	sandfarben	1,7	1,40	½ Dirhem
23	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1975.93.411	keine Angaben	1,6	1,42	½ Dirhem
24	Sammlung H. H. Abdul-Wahab	hellblau	1,6	1,422	½ Dirhem
25	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5520	hellgrün	1,65	1,44	½ Dirhem
26	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-447	grün	1,6	1,45	½ Dirhem
27	American Numismatic Society Inv. Nr. 1944.100.3390	keine Angaben	1,7	1,45	½ Dirhem
28	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-446	grün	1,6	1,46	½ Dirhem
29	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5524	hellgrün	1,6	1,46	½ Dirhem
30	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1975.93.410	keine Angaben	1,6	1,47	½ Dirhem
31	Sammlung Josef Michera (Prag)	grün	1,65	1,47	½ Dirhem
32	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1975.93.409	keine Angaben	1,7	1,47	½ Dirhem
33	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1944.100.3349	keine Angaben	1,8	1,47	½ Dirhem
34	Petrie Museum, Petrie Nr. 478	dunkelbraun	1,4	1,48	½ Dirhem
35	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1975.93.408	keine Angaben	1,5	1,48	½ Dirhem
36	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-449	hellgrün	1,6	1,48	½ Dirhem
37	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-445	hellblau	1,65	1,48	½ Dirhem
38	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1954.159.51	keine Angaben	1,7	1,48	½ Dirhem
39	American Numismatic Society, Inv. Nr. 1972.249.12	keine Angaben	1,6	1,49	½ Dirhem
40	American Numismatic Society Inv. Nr. 1975.93.407	keine Angaben	1,6	1,49	½ Dirhem
41	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-448	schwarz	1,65	1,49	½ Dirhem
42	Hermitage, Numismatic Dep., Inv. Nr. ON-V-E-450	hellgrün	1,65	1,49	½ Dirhem
43	British Museum, Lane Poole, Nr. 170	gelb	1,78	1,49	½ Dirhem

Nr	Sammlung	Farbe	Durchmesser (cm)	Gewicht (g)	Einheit
44	Ägyptische Nationalbibliothek, Nr. 5523	hellgrün	1,7	1,50	½ Dirhem
45	Bibliothèque national de France, Cabinet des Médailles	grün	1,7	1,50	½ Dirhem
46	Gayer Anderson Museum, Nr. 3467.422	grün	1,7	1,51	½ Dirhem
47	Gayer Anderson Museum, Nr. 3467.439	blau	1,9 m	1,51	½ Dirhem
48	Sammlung Forien de Rochesnard, Nr. 94	grün	?	?	?

WIE GELANGTE DAS GLASGEWICHT INS KARPATENBECKEN?

Generell sind Glasgewichte außerhalb ihres tatsächlichen Verwendungsgebiets nur äußerst selten zu finden (Khamayko–Zotseno 2007, 258–259).[3] Waagen und Gewichte aus dem Karpatenbecken des 11. Jhs. n. Chr. sind kaum bekannt, und die erhaltenen Exemplare lassen aufgrund ihrer Form eher auf Verbindungen nach Nordeuropa[4] und nicht in den Orient schließen (Steuer 1997, 172, Abb. 116a, 239, Abb. 170d, 362; Soproni 1967, 6; Brather 2010, 152–155).[5]

Während im 9. und 10. Jh. n. Chr. islamische Münzen in Mittel-, Nord- und Osteuropa einschließlich des Karpatenbeckens in großer Zahl auftreten, sind sie im 11. Jh. n. Chr. nur noch in Ausnahmefällen zu finden (Brather 1997).[6] Umso erstaunlicher erscheint in dieser Zeit der Fund des fāṭimidischen Glasstempels von Ószőny. Da wir keine weiteren islamischen Münzen oder Kleinfunde aus dem Karpatenbecken kennen, die auf einen direkten Handel mit dem fāṭimidischen Reich schließen lassen, müssen wir andere Möglichkeiten in Betracht ziehen, wie dieser Gegenstand hierher gelangt sein könnte.

Fāṭimidische Glasgewichte waren neben Nordaf-rika, dem Mittleren Osten auch in dem von den Arabern besetzten Sizilien in Umlauf (Balog 1975). Möglich wäre daher eine sizilianische Herkunft des ószőnyer Glasgewichtes. Allerdings lassen sich Verbindungen mit Italien im 11. Jh. n. Chr. anhand der numismatischen Zeugnisse nicht belegen, da die letzte uns bekannte italienische Münze im Karpatenbecken aus der Zeit Lothars II. (947–950) stammt.

Eine weitere Option wäre eine Vermittlung über das Byzantinische Reich, dessen Handelsverbindungen zum Ungarischen Herrschaftsgebiet durch die byzantinischen Münzen und Schmuckstücke des 11. Jhs. n. Chr. gesichert sind (Kovács 1989, 134–139; Alram et al. 1996, 81–82, Nr. 6; Kristó 2000, 140). Dass fāṭimidische Glasgewichte auch im Handel mit dem Byzantinischen Reich Verwendung fanden, zeigt ja das bereits erwähnte Schiffswrack von Serçe Limanı (van Doorninck 2002, 143). Allerdings ist eher zu bezweifeln, dass das Glasgewicht in seiner ursprünglichen Funktion — sei es auch durch arabische Kaufleute — in das Karpatenbecken gelangte, da uns aus dieser Zeit die islamischen Münzen fehlen.

Vielmehr erschließt sich eine weitere Möglichkeit: Nach den Kriegszügen zwischen dem Byzantinischen Reich und den Bulgaren öffnete König Stefan I. 1018 n. Chr. die ungarischen Grenzen für die Pilger auf dem Weg nach Jerusalem (Makk 1996, 61–62) und ließ der Legende nach ein Kloster in der Heiligen Stadt errichten (Kristó 1999, 288, 308). Gleichzeitigen wurde von den Fāṭimiden um die Mitte des 11. Jahrhunderts dem Kaiser Konstantin IX. die Wiederherstellung des Heiligen Grabes und eine Art Schutzherrschaft über das Christentum in Palästina gestattet (Eickhoff 1966, 386). Daher ist es denkbar, dass einer dieser Pilger das Glasgewicht als Souvenir nach Hause mitgenommen oder aber als ein Dank für seine geglückte Heimreise in Ungarn zurückgelassen hat.

DANKSAGUNG

Mein herzlicher Dank geht an Szilvia Bíró und Péter Prohászka für die Informationen und Unterlagen zum Glasgewicht von Győr, Peter Donovan (American Numismatic Society, New York), Céline Ben Amar (Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet, Brüssel) und Konstantin Kravtsov (Hermitage, Numismatic Department, St. Petersburg) für die Auskünfte zu noch unveröffentlichten Gewichten in ihren Sammlungen und an László Kovács und Péter Langó für Ihre Hinweise und Anmerkungen.

[3] In Šestovicâ (Ukraine) wurde ein frühbyzantinisches Glasgewicht sekundär in einer Siedlungssicht des 10. Jh. n. Chr. gefunden.

[4] Selbst aus Skandinavien, wo unzählige Gewichte aus dem 9.-11. Jh. n. Chr. bekannt sind, können wir bisher keine islamischen Gewichte nachweisen. Lediglich sind uns Kugelzonengewichte mit Pseudo-Arabischer Inschrift bekannt (Fernstål 2008).

[5] Im Ungarischen Nationalmuseum (Budapest), Römische Abteilung, finden sich einige Kubooktaedergewichte aus der ehemaligen Sammlung Ráth, die als „römisch“ angesprochen werden: Inv. Nr. 1.874.375–377, 1.874.379–382.

[6] Die wenigen Münzhorte mit Schlußmünzen des 11. Jahrhunderts sind in seinem Katalog unter den Nummern 67, 69, 291, 313, 523–525, 528, 530, 531 zu finden.

LITERATUR

ALRAM ET AL. 1996: Alram, M. – Hahn, W. – Winter, H.: Außergewöhnliche Streufundmünzen der Spätantike und des Mittelalters aus Österreich (II). *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft* 36/5 (1996) 77–89.

BALOG 1975: Balog, P.: Fāṭimid and post- fāṭimid glass jetons from Sicily. *Studi Magrebini* 7 (1975) 125–148.

BALOG 1977: Balog, P.: The Fāṭimid Glass Jeton. *Annali Istituto Italiano di Numismatica* 20 (1973 [1977]) 121–212.

BALOG 1981: Balog, P.: Fāṭimid Glass Jetons: Token currency or coin-weights? *Journal of Economic and Social History of the Orient* 24/-1 (1981) 93–109.

BASS–VAN DOORNINCK 1982: Bass, G. F. – van Doorninck, F. H.: *Yassi Ada I.: A seventh-century Byzantine shipwreck*. Nautical Archaeology Series 1. Texas 1982.

BATES 1981: Bates, M. L.: The function of Fāṭimid and Ayyūbid glass weights. *Journal of Economic and Social History of the Orient* 24/-1 (1981) 63–92.

BRATHER 1997: Brather, S.: Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 23–24 (1995–1996 [1997]) 73–153.

BRATHER 2010: Brather, S.: Silver, weights and scales around the Baltic, 8th to 11th centuries. In: *Trade and Communication Networks of the First Millennium AD in the northern part of Central Europe. Central Places, Beach Markets, Landing Places and Trading Centres.* Neue Studien zur Sachsenforschung 1. Hrsg: Ludowici, B. – Jöns, H. – Kleingärtner, S. – Scheschkewitz, J. – Hardt, M. Stuttgart 2010, 143–164.

DAFTARY 2007: Daftary, F.: *The Ismāʿīlīs. Their history and doctrines.* (2nd ed.) New York 2007.

VAN DOORNINCK 2002: van Doorninck, F. H.: The Byzantine ship at Serçe Limanı: an example of small-scale maritime commerce with Fatimid Syria in the early eleventh century. In: *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000.* Hrsg.: Macrides, R. Society for Promation of Byzantine Studies 10. Ashgate 2002, 137–148.

EICKHOFF 1966: Eickhoff, E.: *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650–1040).* Berlin 1966.

ELAD 1999: Elad, A.: *Medieval Jerusalem and Islamic worship. Holy places, ceremonies, pilgrimage*. Islamic History and Civilization 8. (2nd ed.) Leiden 1999.

FERNSTÅL 2008: Fernstål, L.: A Bit Arabic. Pseudo-Arabic Inscriptions on Viking Age Weights in Sweden and Expressions of Self-Image. *Current Swedish Archaeology* 15–16 (2007–2008 [2008]) 61–71.

GESZTELYI 2001: Gesztelyi T.: A győri Xantus János Múzeum gemmagyűjteménye. — Die Gemmensammlung des J. Xantus Museums in Győr. *Arrabona* 39 (2001) 135–160.

GROHMANN 1925: Grohmann, A.: Arabische Eichungsstempel, Glasgewichte und Amulette aus Wiener Sammlungen. *Islamica* 1–2 (1925) 145–226.

HOCKER 1993: Hocker, F.: Weight, Money, and Weight-Money: The Scales and Weights from Serçe Limanı. *The INA Quaterly* 20/4 (1993) 13–21.

KHAMAYKO–ZOTSENO 2007: Khamayko, N. – Zotseno, V.: Deux objects des VIe–VIIe siècles découverts à Shestovytsya. In: *Kiev–Cherson–Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001).* Hrsg.: Ajbabin, A. I. – Ivakin, H. Occasional Monographs 1. Paris 2007, 257–261.

KOOL et al. 2011: Kool, R. – Berman, A. – Shamir, O. – Tepper, Y.: A Late Tenth-Century Fatimid Coin Purse from Bet She'an. *ʿAtiqot* 67 (2011) 31–41.

KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.

KRISTÓ 1999: Kristó Gy.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.

KRISTÓ 2000: Kristó, Gy.: Internationale Wege durch das Karpatenbecken. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 1.* Hrsg.: Wieczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 139–141.

LANE POOLE 1891: Lane Poole, S. E.: *Catalogue of the Arabic Glass Weights in the British Museum.* London 1891.

LAUNOIS 1959: Launois, A.: *Estampilles et poids musulmans en verre du Cabinet des Médailles.* Art Islamique 4. Caire 1959.

LAUNOIS 1969: Launois, A.: Estampilles, poids, étalons monétaires et autres disques musulmans en verre. *Bulletin d'Études Orientales* 22 (1969) 69–124.

MAKK1996: Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196).* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.

NICOL 2006: Nicol, N. D.: *A corpus of Fāṭimid coins.* Trieste 2006.

NICOL ET AL. 1982: Nicol, N. D. – el-Nabarawy, R. – Bacharach, J. L.: *Catalog of the Islamic coins, glass weights, dies and medals in the Egyptian National Library, Cairo.* American Research Center in Egypt. Catalogs 3. Malibu, CA 1982.

NOUJAIM-LE GARREC 2004: Noujaim-Le Garrec, S.: *Estampilles, dénéraux, poids forts et autres disques en verre*. Musée du Louvre Département des arts de l'islam, Catalogue. Paris 2004.

NOVÁK 2006: Novák, V.: *The Josef Michera Collections. Roman, Early Byzantine, Islamic and Late Medieval Glass Weights, Vessel Stamps and Jetons.* Editio Monographica Musei Nationalis Pragae 1. Prag 2006.

PETRIE 1974: Petrie, M. F.: *Glass stamps and weights. Ancient weights and measures.* Warminster 1974 (Reprint).

Soproni 1967: Soproni S.: *Római kori súlyok Tolna megyéből. — Römische Gewichte aus dem Komitat Tolna*. Szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Füzetei 1. Szekszárd 1967.

Steuer 1997: Steuer, H.: *Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig. Funde des 11. bis 13. Jahrhunderts aus Europa als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Beiheft 10. Köln–Bonn 1997.

Viré 1956: Viré, F.: Dénéraux, estampilles et poids musulmans en Tunisie (Collection H.H. Abdul-Wahab). *Cahiers de Tunisie* 4 (1956) 17–90.

KELETI EMLÉKTÁRGY? EGY FĀṬIMIDA ÜVEGPECSÉT ÓSZŐNYRŐL (BRIGETIO)

Az egzotikus és távoli származású kis tárgyak mindig különös érdeklődést keltenek. Ilyen az a jelentéktelennek tűnő, pecsételt kufi írásos üvegkorong is, amely Ószőnyből (Brigetio) származik *(1. kép).* Gesztelyi Tamás vetette fel, hogy egy végletekig stilizált ló ábrázolás lehet rajta. Feltételesen a 10. századra keltezte, és véleménye szerint pénzérmeként használták.

Az üvegkorogra al-Ẓāhir (الظاهر) fāṭimida kalifa neve van pecsételve, a neve fölött és alatt két-két pont található. Abū al-Ḥasan ʻAlī al-Ẓāhir li-Iʼzāz Dīn Allāh kalifa (411–427 AH/1021–1036 AD) a tizedik Ramadanban (395/20: 1005 júniusában) született. A mindössze 15 évig tartó uralkodása nehézségekkel teli volt, s 31 évesen egy járványban halt meg.

A fāṭimida üvegpecsétek funkciója a mai napig vitatott. Két elmélet alakult ki a hasonló leletekkel kapcsolatban: Paul Balog „üvegzsetonnak“ tartotta ezeket és véleménye szerint valuta-pótlásként *(„token currency“)* használták őket a hiányzó rézérmek helyett. Michael L. Bates szerint ezek üvegsúlyok voltak, melyeket a pénzek ellenőrzésére használtak.

Az eddigi magyarázatok az üvegpecsétekből, az írott forrásokból és az éremrendszerből indultak ki. A vizsgálatokban a régészeti megfigyelések, leletösszefüggések nem játszottak szerepet, pedig két régészeti lelet igen lényegesnek tűnik az üvegkorongok funkciójának meghatározásához. Bet She'an-ban (Izrael) egy kora-fāṭimida pénztárcát találtak mentőásatások folyamán, amelyben 3 ép dirhemen kívül, további 131 apró, szétvágott dirhemdarab volt. Ezek azt mutatják, hogy ebben az időben az aprópénz szerepét nem a rézérmék, hanem a szétvágott ezüstérmék töltötték be. A törökországi Serçe Limanı-ban feltárt hajóroncsban többféle bronz súllyal és mérleggel együtt 16 lenyomatos üvegkorongot találtak, ami azt jelzi, hogy ezeket valóban súlyként használták.

Fāṭimida üvegsúlyokat Észak-Afrikán és a Közel-Keleten kívül Szicíliában is találunk. Felvetődik, hogy ezek a tárgyak kereskedelmi kapcsolatok folytán, arab és bizánci kereskedők révén kerültek oda és a Kárpát-medencébe. Mivel azonban Közép-Európában a 11. századból nem ismerünk arab érmeket, üvegsúlyokat, ezért a kereskedelmi kapcsolatok mégsem valószínűek. Ezért más úton kerülhetett az ószőnyi példány a Kárpát-medencébe. I. (Szent) István király 1018-ban a Bizánci Birodalom és a bolgárok közötti háború után megnyitotta a magyar határokat a zarándokoknak Jeruzsálem felé. Ugyanakkor a 11. század közepén a Fāṭimidák IX. Konstantin császárnak engedélyezték a jeruzsálemi szentsír helyreállítását, a kereszténység védelme érdekében. Ezért elképzelhetőnek tartom, hogy az ószőnyi üvegsúlyt egy zarándok emléktárgyként hozta magával.

KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐRÉSZLET FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐN

*MÉSZÁROS Patrícia**

BEVEZETÉS

A Felgyő határában tervezett regionális hulladéklerakó területén egy közel 30 ha kiterjedésű, ÉNy–DK irányú dombhát húzódik keresztül, amelyen két magasabb kiemelkedés is található *(1. kép 1)*. A lelőhely (Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Forgó-tanya) felszíni felmérése alapján őskori, szarmata és avar településnyomokat lehetett lokalizálni, amelyet igazolt a 2006-ban megkezdett régészeti feltárás is. Az ásatás során az is kiderült, hogy a dombhát északkeleti végén és egyben a környék legmagasabb kiemelkedésén egy Árpád-kori temető található.[1]

A feltárás során a természetes kiemelkedés tetején, a nyugati, déli és keleti lejtőjén kerültek elő temetkezések egy 30 méter széles és kb. 50 méter hosszú, a délkeleti sarka felé elnyúló területen *(1. kép 2)*. A teljes temető nem a beruházással érintett területen helyezkedett el, a keleti széle valószínűleg még folytatódik a kutatott területen kívül is, kiterjedése ebben az irányban bizonytalan. Mindenestre a 2006-os ásatási területtel párhuzamosan, 137 méterrere keletre 2007-ben folytatódott a hulladéklerakó övárkainak a feltárása, melynek során újabb Árpád-kori sírok már nem kerültek elő. A 2006-os szezonban a 102 571 m^2-es ásatási felszínen 4665 objektum feltárása történt meg, ebből összesen 127 volt az Árpád-korra keltezhető temetkezés.

Az előkerült sírok száma és térbeli kiterjedése alapján feltételezhetjük, hogy a temető nagyobb hányada feltárásra került.

A SÍROK LEÍRÁSA[2]

2462. sír: T.: NyDNy–KÉK. H.: 185 cm, sz.: 82 cm, m.: 27 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, melynek a betöltéséből állatcsont és őskori kerámiatöredékek kerültek elő.

2463. sír (2. kép 1, 24. kép 1–3): T.: DNy–ÉK (258–78º). H.: 81 cm, sz.: 34 cm, m.: 16 cm. A kisméretű, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben egy *3–4 hónapos csecsemő* háton fekvő csontváza került elő. A koponyája enyhén balra billent. A jobb karja könyökben enyhén behajlott, a jobb kézfej a medencén nyugodott. A lábai terpeszben álltak. A csontváz bal oldalát állat bolygatta meg.

2465. sír (2. kép 2, 24. kép 4–5): T.: DNy–ÉK (249–61º). H: 215 cm, sz.: 67 cm, m.: 43 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben egy *35–39 éves férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. Koponyája a bal oldalán feküdt. A bal kar szorosan a test mellett, míg a jobb kar a felsőtesten és a medencén helyezkedett el. Lábai egymás mellett, nyújtva voltak.

2466. sír (2. kép 4, 24. kép 6): T.: Ny–K (270–90º). H: 217 cm, sz.: 65 cm, m.: 22 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett, *23–25 éves férfi* nyugodott. Koponyája a jobb oldalára fordulva, karok a test mellett, de a jobb kézfej a medencén feküdt. A lábak egymás mellett, nyújtva helyezkedtek el. A felsőtest mélyebben feküdt, mint a láb. A betöltésben avar kori kerámiatöredék került elő. Mell.: 1. *Vaspánt (1. kép 5)* a koponya jobb oldalán. H.: 7,4 cm, sz.: 1,6 cm. 2. A sírgödör betöltéséből származik egy *csiholó*. 3. S-alakú, ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* szintén a betöltésből.

2467. sír (2. kép 3, 24. kép 7): T.: NyDNy–KÉK (260–80º). H: 202 cm, sz.: 65 cm, m.: 25 cm. A függőleges falú, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *35–39 éves nő* csontváza került elő. A sírt ráásták a 2468. ismeretlen korú gödörre. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, amelynél feltételezhető, hogy leprában szenvedett.[3] Bal karja könyökben behajlítva, az alkarja a medencére helyezve, míg jobb karja szorosan a test mellett feküdt. Lábai párhuzamosan, nyújtva helyezkedtek el. A sírgödör betöltéséből szarmata kerámiatöredékek, kő, csiga és salak került elő.

2470. sír (3. kép 1, 24. kép 8): T.: Ny–K (270–90º). H: 225 cm, sz.: 82 cm, m.: 40 cm. A függőleges falú, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírt ráásták a 2471. sírra. A sírgödörben hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett *17–19 éves fiatal nő* feküdt. Koponyája egyenesen, karjai a test mellett, nyújtva, lábai párhuzamosan kerültek elő. A váz egyes részeit állatjárat mozdította ki az eredeti helyzetéből. A sírgödör betöltéséből avar kori kerámiatöredék, csiga és kő került elő. Mell.: 1. Egymásra hajlított végű, két szálból

* Szegedi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatala, 6720 Szeged, Horváth Mihály utca 1/B. meszarospatricia@gmail.com

[1] A Kettőshalom a térségről készült 18. századi katonai felméréseken nem szerepel.
[2] A sírokat nem számoztuk újra, így azok számai az objektumszámmal egyeznek meg.
[3] A sírok patológiás megfigyeléseit részletesen Marcsik Antónia e kötetben szereplő tanulmánya tárgyalja.

sodrott *ezüstgyűrű (3. kép 5, 37. kép 20)* egy ujjpercen, bolygatott helyzetben, a jobb váll külső oldalán. Átm.: 2,9 cm, v.: 1 mm. 2. 53 db darab zöld, fekete, sárga színű kásagyöngyből álló *gyöngysor (3. kép 6)* a nyaknál. Átm.: 2 mm.

2471. sír: T.: Ny–K. Sz.: 80 cm, m.: 35 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör felső betöltéséből egy *gyermek (Inf. I.)* csontvázának rossz megtartású maradványaiból csak a bal kulcscsontja és egy ujjperce került elő. A 2470. sírt ráásták.

2472. sír (2. kép 6, 25. kép 8–9): T.: NyDNy–KÉK (240–60º). H: 212 cm, sz.: 83 cm, m.: 41 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben egy *35–39 éves férfi* háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza feküdt. Karok a test mellett. Mindkét láb terpeszben, térdben felhúzva. A sírgödör betöltéséből állatcsont, csiga és őskori kerámiatöredék került elő. Mell.: 1. *Állatcsont* a mellkason.

2473. sír (3. kép 4, 24. kép 9): T.: Ny–K (260–80º). H: 199 cm, sz.: 87 cm, m.: 12 cm. A függőleges falú, lekerekített sarkú téglalap alakú sekély sírgödörben hanyatt fektetve egy *25–30 éves nő* csontváza feküdt. A koponyája a jobb oldalára volt fordulva, amely a gépi humuszolás közben megsérült. A bal kar a felsőtest mellett, míg a jobb kéz alkarja a medencére helyezve került elő. A lábak balra döntve, felhúzva feküdtek. A sírgödör betöltéséből állatcsont, csiga, szarmata és avar kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. 3 db apró *vastárgy* töredéke a bal felkar külső oldalánál. H.: 1,6 cm, 1,3 cm, 1 cm.

2474. sír (3. kép 7, 25. kép 7): T.: Ny–K (264–84º). H: 132 cm, sz.: 55 cm, m.: 11 cm. A sírgödör déli oldala bizonytalan. *3–4 éves kisgyermek* csontváza feküdt a sírgödörben. A háton fekvő, nyújtott testhelyzetű csontvázat az állatjáratok és a gépi humuszolás roncsolta és megbolygatta. A jobb kar enyhén behajlítva, lábak kissé terpeszben feküdtek. A gyermek a gödör északi fala mellett feküdt. A betöltésből csiga, kagyló és salak került elő.

2477. sír (3. kép 3, 25. kép 6): T.: DNy–ÉK (244–64°). H: 222 cm, sz.: 67 cm, m.: 25 cm. A keskeny, lekerekített végű, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett, *50–59 éves férfi* nyugodott. Kopo-nyája egyenesen, az alkarjai a medencére fektetve, lábai egymás mellett, nyújtva helyezkedtek el. A sírgödör betöltéséből állatcsont, salak és őskori, szarmata (római), avar kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. *I. Szent László* (CNH.I.36. H29) *denára (3. kép 2, 36. kép 7)* a bal combcsont belső oldalán, alatta állatjárat húzódik végig a felsőtest felé.

2480. sír (4. kép 1, 25. kép 5): T.: Ny–K. H: 175 cm, sz.: 48 cm, m.: 22 cm. Lekerekített sarkú, a láb felé szűkülő sírgödör. A hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű *40–50 éves nő* koponyája enyhén előre és jobbra billent. A karok szorosan a test mellett, a bal kézfej a combcsonton került elő, a lábak párhuzamosan, nyújtva feküdtek. A sírgödör betöltéséből állatcsont került elő.

2481. sír: T.: DNY–ÉK. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

2482. sír (4. kép 7, 25. kép 4): T.: Ny–K (280–100º). Sz.: 90 cm, m.: 4–19 cm. Ovális alakú sírfoltként jelentkezett. A sírt ráásták a 2483. számú szarmata házra, emiatt patics és szarmata kerámiatöredékek kerültek elő a sírgödör betölté-séből. A talajlazítás és a gépi humuszolás közben jelentősen roncsolódott az *50–59 éves férfi* rossz megtartású csontváza. A jobb kar egyenesen, távol a testtől feküdt. Csupán a mell-kasi része maradt meg *in situ*. A bal karcsont és ujjpercek bolygatott állapotban kerültek elő.

2484. sír: T.: Ny–K. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

2485. sír (4. kép 3, 25. kép 3): T.: Ny–K (286–104º). Sz.: 70 cm, m.: 36 cm. A lekerekített sarkú sírgödörben egy *50–59 éves férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. A sírgödör déli felét nem lehetett megfigyelni. A koponya enyhén jobbra fordult, amelyen jelképes trepanáció nyoma látszódott. A bal kar szorosan a felsőtest mellett nyújtva, míg a jobb alkar a medencén keresztbe feküdt. Lábai párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. Kézzel formált kerámiatöredék került elő a bal medencelapát alatt, illetve a sírgödör betöltésében további őskori, szarmata, avar kerámiatöredékek, állatcsont és salak volt.

2486. sír (3. kép 8, 25. kép 2): T.: Ny–K (264–84º). H.: 207 cm, sz.: 72 cm, m.: 10 cm. A sekély, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben egy *4–5 éves gyermek* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza került elő. A koponyája balra fordulva, a bal karja nyújtva, a jobb karja enyhén behajlítva, míg a lábai egyenesen feküdtek. A bordákat egy rágcsáló enyhén megbolygatta. A sírgödör betöltéséből állatcsont, avar kerámiatöredék került elő.

2487. sír: T.: Ny–K. H.: 206 cm, sz.: 94 cm, m.: 46 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

2488. sír: T.: Ny–K. H.: 240 cm, sz.: 100 cm, m.: 57 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, a betöltéséből őskori kerámiatöredék került elő.

2489. sír: T.: Ny–K. H.: 224 cm, sz.: 97 cm, m.: 48 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

2490. sír (4. kép 2, 25. kép 1): T.: Ny–K (270–90º). H.: 211 cm, sz.: 87 cm, m.: 6 cm. A lekerekített sarkú, sekély, téglalap alakú sírgödörben *13–14 éves gyermek* hanyatt fektetve eltemetett csontváza került elő. A koponyát kimozdította és az alsó lábszárakat is roncsolta a markoló a gépi humuszolás közben. A karok a test mellett enyhén behajlítva, a bal kézfej a medencelapáton feküdt. Egy szem *gabonaféle magja* került elő a bal medencelapát alatt. A sírgödör betöltéséből szarmata és avar kerámiatöredék, illetve vassalak származik.

2491. sír: T.: Ny–K (270–90º). H.: 260 cm, sz.: 97 cm, m.: 40 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, betöltéséből állatcsont került elő.

2493. sír (4. kép 4, 26. kép 7–9): T.: Ny–K (271–91º). H.: 187 cm, sz.: 53 cm, m.: 20 cm. A téglalap alakú sírgödör a koponya felőli oldalon lekerekített sarkú. A sírt ráásták a 3682. gödörre. A hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett *45–59 éves nő* koponyája egyenesen, karjai a test mellett, a bal alkarja a medencén, lábai egyenesen feküdtek. Az alsó állkapcsot és a bal kulcscsontot rágcsáló bolygatta meg. A sírgödör betöltéséből állatcsont, csiga és őskori, illetve szarmata kerámiatöredék került elő.

2494. sír: T.: Ny–K. Egy szabálytalan ovális alakú objektumfoltként jelentkezett, melynek bontása során egy *gyermek (Inf. I.)* koponyacsontjának darabjai kerültek elő. A betöltésében csigát és állatcsontot, illetve szarmata kerámiatöredéket találtunk.

2495. sír: T.: Ny–K. Sz.: 100 cm, m.: 43 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, melynek alja a fej felőli

részen mintegy 20 cm-rel magasabban volt. A sírgödör betöltéséből szarmata és avar kerámiatöredék került elő.

2496. sír (4. kép 5, 26. kép 6): T.: NyDNy–KÉK (250–70º). H.: 156 cm, sz.: 66 cm, m.: 10 cm. A téglalap alakú, sekély, lekerekített sarkú sírgödörben *8–10 éves gyermek* háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett, rágcsálók által bolygatott csontváza került elő. Koponyája jobbra fordult. Karok a test mellett, jobb alkar a medencére helyezve feküdt. Lábai nyújtva, a lábfejek és az alsó lábszárak hiányoznak. A sírgödör betöltéséből állatcsont és avar kerámiatöredék került elő.

2497. sír (4. kép 6, 26. kép 5): T: Ny–K (280–100º). M.: 5 cm. Sírfoltjának déli fele nem volt pontosan megfigyelhető. Sekély mélységben *0,5–1 éves gyermek* háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett, rágcsálók által bolygatott maradványa került elő. A koponyája balra fordult. Karok a test mellett, bal lába nyújtva helyezkedett el, míg jobb lába és a lábfejek hiányoztak. A sírgödör betöltéséből őskori, szarmata, avar kerámiatöredékek kerültek elő.

2498. sír (5. kép 1, 26. kép 4): T.: Ny–K (264–84º). H.: 153 cm, sz.: 88 cm, m.: 14 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű, *5–7 éves gyermek* csontváza nyugodott. Koponyája balra és kissé előre fordulva, karjai szorosan a test mellett, a lábai egyenesen feküdtek. A sírgödör betöltéséből csiga, őskori, szarmata, avar kerámiatöredékek és állatcsontok kerültek elő.

2499. sír: T.: Ny–K (270–90º**).** H.: 209 cm, sz.: 117 cm, m.: 72 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, melynek a betöltéséből őskori és szarmata kerámiatöredékek kerültek elő.

2500. sír (5. kép 3, 26. kép 3): T.: Ny–K (260–80º). H.: 244 cm, sz.: 72 cm, m.: 15 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *60 évesnél idősebb nő* jó megtartású csontváza került elő. A koponya enyhén balra fordult, amelyen 3 jelképes trepanáció nyoma látszódott. A karok a test mellett, a bal kézfej a medencén, a jobb kézfej a jobb combcsonton feküdt. A lábak egymással párhuzamosan kerültek elő. A sírgödör betöltéséből állatcsont, őskori és avar kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. Nyitott végű, körte alakú, hengeres átmetszetű ezüst *karika (5. kép 2, 37. kép 18)* az alsó állkapocs alatt. Átm.: 2 cm, v.: 2 mm.

3501. sír (5. kép 4, 26. kép 1–2): T.: Ny–K (266–84º). H.: 182 cm, sz.: 64 cm, m.: 15 cm. A sekély, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben *25–30 éves nő* csontváza feküdt. Koponyája egyenesen, karjai a test mellett, kissé behajlítva feküdtek, lábai egymás mellett, nyújtva kerültek elő. A koponya roncsolódott a gépi humuszolás során. A sírgödör betöltésében avar kerámiatöredékeket találtunk.

3504. sír (5. kép 5, 27. kép 9): T.: DNy–ÉK (220–40º). H.: 208 cm, sz.: 74 cm, m.: 70 cm. A lekerekített végű, téglalap alakú sírgödörben *25–30 éves nő* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Koponyája jobbra fordult, vállai felhúzva, a bal kar szorosan a test mellett, míg a jobb kar kissé távolabb került elő a testtől. A bal láb nyújtva, a jobb láb nagyon enyhén behajlik. Állatjárat megbolygatta a csontvázat, mert a bal ujjpercek a bordán és a combcsont külső oldalán kerültek elő. A nyakszirtcsonton zöld elszíneződés, patina nyoma mutatkozott, de melléklet ezen a helyen nem került elő. Mell.: 1. Ezüst, sima S-végű *karikaékszer (5. kép 6)* a csontok felszedése közben került elő, a bal lapocka alatt. Átm.: 2,5 cm, v: 0,3 cm. 2. Lapos *vastárgy* töredéke *(5. kép 8)* a bal könyök felett. H.: 2,3 cm. 3. Ezüst, sima S-végű *karikaékszer (5. kép 7)*, amelyre textilmaradvány *(5. kép 9)* korrodálódott, a koponya jobb oldalán, az állkapocs alatt került elő. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,2 cm.

3505. sír: T.: NyDNY–KÉK. H.: 161 cm, sz.: 74 cm, m.: 25 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör, melynek északkeleti része mélyebb volt.

3506. sír: T.: DNY–ÉK (224–44º). H.: 128 cm, sz.: 51 cm, m.: 5 cm. Téglalap alakú, sekély, üres sírgödör.

3507. sír (6. kép 1, 27. kép 8): T.: NyDNy–KÉK (251–70º). H.: 188 cm, sz.: 56 cm, m.: 37 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett *45–59 éves nő* csontváza feküdt. Koponyája enyhén jobb oldalra billenve, a karok szorosan a test mellett, lábai nyújtva feküdtek. Mell.: 1. Ezüst, bordázott S-végű *karikaékszer (6. kép 2)* az alsó állkapocs csúcsa előtt. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,1 cm. 2. Ezüst, sima S-végű *karikaékszer (6. kép 3)* a koponya alatt, a nyakcsigolyáknál. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm.

3508. sír: T.: DNy–ÉK. H.: 122 cm, sz.: 58 cm, m.: 10 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

3509. sír (6. kép 7, 27. kép 7): T.: Ny–K (260–80º). H.: 202 cm, sz.: 53 cm, m.: 25 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *25–30 éves nő* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. A koponya előre billenve, mintha föltámasztották volna, a karjai szorosan a test mellett, a kézfejek a combcsonton, a lábak egyenesen feküdtek. *Árpa magjai* kerültek elő a farkcsont alatt. Mell.: 1. Három szál ezüsthuzalból fonott *ezüstgyűrű (6. kép 6, 37. kép 21)* a jobb kézfej egyik ujjpercére ráhúzva. Átm.: 2,1 cm. 2. Ezüst, sima S-végű *karika (6. kép 4)* a koponya jobb oldalán. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,1 cm. 3. Ezüst, sima S-végű *karikaékszer (6. kép 5)* a koponya bal oldalán. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,1 cm.

3510. sír (6. kép 8, 27. kép 6): T.: DNy–ÉK (216–36º). H.: 186 cm, sz.: 71 cm, m.: 17 cm. Feltételezhetően padkás sír. A téglalap alakú, teknős aljú sírgödörben *20–22 éves nő* és a medencéjében *8–9 hónapos magzat* csontjai feküdtek. A hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett nő koponyája enyhén előre és jobbra billenve, vállai enyhén felhúzva, a karok a test mellett, a lábak nyújtva feküdtek. A sírgödör betöltéséből őskori kerámiatöredék került elő. Mell.: 1. Ezüst, kisméretű, sima S-végű *karikaékszer (6. kép 10)* a koponya alatti betöltésből, amely a csontváz felszedése közben került elő. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,2 cm.

3512. sír (6. kép 11, 27. kép 5): T.: NyDNy–KÉK (252–72º). H.: 189 cm, sz.: 59 cm, m.: 29 cm. A lekerekített sarkú, enyhén ovális alakú sírt ráásták a 3511. szarmata árokra. Padkás sír. A 5–15 cm szélességű padka a nyesett felszíntől 8–10 cm mélységben jelentkezett. A sírgödörben háton fek-vő, nyújtott helyzetű *férfi (?)* csontváza feküdt. A vállai fel voltak húzva. A bal karja szorosan a test mellett, a jobb enyhén behajlítva könyökben. Lábai nyújtva. Vassalak került elő a jobb lábfej alól, a csontváz felszedése közben. Mell.: 1. Téglalap átmetszetű *vastárgy* töredéke *(6. kép 9)* a jobb medencelapát és a bordák között, élére állítva. H.: 9 cm.

3513. sír (6. kép 12, 27. kép 4): T.: NyDNy–KÉK (244–64º). H.: 214 cm, sz.: 77 cm, m.: 31 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. A sírt ráásták a 3511. szarmata

árokra. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, *60 évesnél idősebb férfi* csontváza. A koponyája kissé hátra billent és jobb oldalára fordult, karjai a test mellett, lábai egyenesen feküdtek. A bordákat egy rágcsáló enyhén megbolygatta. A sír betöltéséből őskori kerámiatöredék és állatcsont került elő.

3514. sír (7. kép 1, 27. kép 3): T.: DNy–ÉK (233–43º). H.: 162 cm, sz.: 66 cm, m.: 41 cm. A kissé szabálytalan formájú, jobb oldali padmalyos sírgödörben egy hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett, *13–15 éves gyermek* csontváza feküdt. Koponyája a bal oldalra volt fordulva, a karjai a test mellett feküdtek, a bal alkarja a medencére volt helyezve, míg a lábak egymás mellett, egyenesen feküdtek. A felső állkapcson kerek bronz patina látszódott, talán a 4. melléklettel lehet összefüggésben. Mell.: 1. Bronz, sima S végű *karikaékszer (7. kép 2)* a koponya és a sírgödör között. Átm.: 2 cm, v.: 0,12 cm. 2. Lapos, hosszúkás, erősen korrodálódott *vastárgy* töredéke *(7. kép 5)*, külső felületén konzerválódott textilmaradvánnyal, a jobb bordák mellett, élére állítva került elő. H.: 12 cm, sz.: 2,2 cm, v.: 0,1–0,4 cm. 3. Bronz S-végű *karikaékszer (7. kép 3)*, S-vége letörött. A 4. melléklet és a koponya alatt feküdt. Átm.: 1,8 cm, v.: 0,1 cm. 4. Ezüst, kisméretű, S-végű *karikaékszer (7. kép 4)* a koponya alatt, a felső állkapocs felett. Vége letörött. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm.

3515. sír (7. kép 8, 27. kép 2): T.: DNy–ÉK (236–56º). H.: 202 cm, sz.: 73 cm, m.: 48 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben egy *23–25 éves nő* háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváza feküdt. Feltételezhető, hogy tbc-ben szenvedett. A koponya nagyon enyhén jobb oldalra fordult. Olyan, mintha megtámasztották volna hátulról a fejét. A karok szorosan a test mellett, a lábak nyújtva. Állatjárat bolygatta meg a felsőtestet. A sírgödör betöltéséből szarmata, korongolt kerámiatöredék került elő. Mell.: 1. Bronz, sima S-végű *karikaékszer (7. kép 7)* az alsó állkapocs előtt. Átm.: 1,8 cm, v.: 0,1 cm. 2. Ezüst, kisméretű, S végű *karikaékszer (7. kép 6)* — S vége letörött — a koponya alatt, a jobb oldali állkapocs csúcsánál. Átm.: 1,3 cm,v.: 0,1 cm.

3516. sír (8. kép 1, 27. kép 1): T.: DNY–ÉK (242–62º). H.: 190 cm, sz.: 74 cm, m.: 79 cm. A fordított trapéz alakú, láb felé kissé szűkölő és lekerekített végű sírgödörben *18–20 éves férfi (?)* háton fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett csontváza feküdt. A koponya enyhén hátra és jobb oldalra billent. A karok szorosan a test mellett, mindkét kézfej a medencén nyugodott. A felsőtestet egy rágcsáló bolygatta meg. A lábak nyújtva, szorosan egymás mellett feküdtek. A betöltésből állatcsont és őskori, kézzel formált kerámiatöredék került elő.

3517. sír (8. kép 5, 28. kép 9): T.: DNY–ÉK (238–58º). H.: 152 cm, sz.: 78 cm, m.: 69 cm. A teknős aljú, téglalap alakú sírgödörben egy háton fekvő, nyújtott helyzetű *2,5–3 éves kislány* csontváza feküdt, amelynek a koponyája baloldalra fordult. A felsőtest bolygatott. A bal láb nyújtott helyzete alapján feltételezhetjük, hogy a lábak egyenesen feküdhettek, egymás mellett. A sírgödör betöltéséből állatcsont és salak került elő. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (8. kép 6)* a koponya bal oldalán. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,1 cm. 2. Szürke és sárgásfehér, eredetileg fehér, hengeres *üveggyöngyök (8. kép 7)* a koponya jobb oldalán és a nyakcsigolyáknál, valamint a medence alatt. Palástjuknak a középső sávját ezüstfóliával vonták be. H.: 1 cm, Átm.: 0,7 cm. 3. *Tojás* a jobb bordák és a medencelapát között.

3518. sír (8. kép 2, 28. kép 8): T.: DNY–ÉK (240–60º). H.: 199 cm, sz.: 63 cm, m.: 39 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben háton fekvő *16–17 éves fiatal* csontváza feküdt. A koponyája enyhén jobb oldalra fordult, a karok szorosan a test mellett, az alkarok a medencelapát alatt feküdtek. A lábai enyhén felhúzva és jobbra fektetve helyezkedtek el. Rágcsáló bolygatta meg felsőtestét.

3520. sír (7. kép 11, 28. kép 7): T.: DNY–ÉK (226–46º). H.: 76 cm, sz.: 27 cm, m.: 5 cm. Sírgödre a koponyánál lekerekített sarkú, a lábaknál lekerekített végű, a lábak felé keskenyedő és lefelé szűkölő. *1–2 éves gyermek* háton fekvő, gépi humuszolás által megbolygatott csontváza. A koponyája jobbra fordult. Mell.: 1. Ezüst, sima S-végű *karikaékszer (7. kép 9)* a koponya alatt. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm. 2. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (7. kép 10)*, a koponyával együtt jött fel a csontváz felszedése során. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm.

3521. sír (8. kép 3, 28. kép 6): T.: DNY–ÉK (234–54º). H.: 219 cm, sz.: 67 cm, m.: 23 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű, *45–50 éves férfi* csontváza feküdt. Koponyája jobb oldalra fordult, a karok a test mellett, a lábak egymással párhuzamosan, egyenesen helyezkedtek el. A koponyáján hátul egy dudor húzódik. Az ujjperceket, a csigolyákat és a farokcsontot feltehetően egy rágcsáló bolygatta meg. Mell.: 1. *I. András* (1046–1060) körbenyírt ezüst *denára* (CNH.I.12–14, H9) *(8. kép 4, 36. kép 1)* a nyakcsigolya mellett. Átm.: 0,8 cm. 2. Középső nyélállású *vaskés (8. kép 8)* a bal felkarcsont alatt és a bordák mellett. H.: 13 cm, sz.: 0,8-1,6 cm. 3–4. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* és *vaslemez* töredéke a betöltésből.

3522. sír (9. kép 1, 28. kép 5): T.: Ny–K (260–80º). H.: 206 cm, sz.: 126 cm, m.: 44 cm. Padmalyos sír. Foltként a téglalap alakú sírakna és a padmaly foltja is jelentkezett, a sírakna betöltése jól elvált. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben a padmalyt a gödör déli falába vájták, amelyben egy nyújtott testhelyzetben eltemetett, *50–59 éves nő* váza feküdt. Koponyája előre és enyhén jobb oldalára volt fordulva, karjai a test mellett, lábai egymás mellett, nyújtva kerültek elő. A sírgödör betöltésében állatcsont, csiga és salak volt. Mell.: 1. Középső részén enyhén megvastagodó, vége felé keskenyedő, nyitott végű *bronzkarika (9. kép 2)* a koponya alatt, a nyakcsigolyáknál. Használat során enyhén összenyomódott. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,3 cm. 2. Középső részén enyhén megvastagodó, vége felé keskenyedő, nyitott végű bronz *gyűrű (9. kép 3)* a bal gyűrűsujjon. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,2 cm.

3523. sír (9. kép 10, 28. kép 4): T.: NY–K (258–78º). H.: 204 cm, sz.: 69 cm, m.: 10 cm. A sekély, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű *60 évesnél idősebb nő* csontváza feküdt. A koponyája a bal oldalára fordult. A karok a test mellett, a jobb alkar és kézfej a medencén nyugodott, a bal kar a medencelapát alatt. A lábak egyenesen feküdtek. A csigolyákat, a bordákat, a lábfejeket, és az ujjperceket valószínűleg egy rágcsáló bolygatta meg. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (9. kép 8)* a jobb váll felett, félig egy nyakcsigolya alatt. Átm.: 2,6 cm, v.: 0,2 cm. 2. Kerek, végei felé keskenyedő, négyszögletes átmetszetű, nyitott végű ezüst *gyűrű (9. kép 6, 37. kép 16)* a jobb combcsont alatt, élén állva került elő. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,2-0,3 cm. 3. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (9. kép 7)* a koponya alatt, a bal halántéknál. Átm.:

2,7 cm, v.: 0,2 cm. 4. *I. (Szent) István* (1000–1038) ezüst *denára* (CNH.I.2, H1a) *(9. kép 9)* a szájból. Átm.: 1,5 cm.

3524. sír (9. kép 5, 28. kép 3): T.: NyDNy–KÉK (252–72º). H.: 211 cm, sz.: 58 cm, m.: 22 cm. A keskeny, lekerekített végű, a fejnél észak felé kiöblösödő sírgödörben egy *60 évesnél idősebb* mongolid *férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. A koponyája jobb oldalra fordult, a karok a test mellett, a lábak nyújtva. Az ujjperceket állatjárat bolygatta meg.

3525. sír (10. kép 4, 28. kép 2): T.: Ny–K (260–80º). H.: 219 cm, sz.: 53 cm, m.: 20 cm. Keskeny, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. A hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett idős, *60 évesnél idősebb nő* koponyája a jobb oldalára volt fordulva, karjai behajlítva, az alkarok a medencén, míg a lábai egymás mellett, nyújtva feküdtek. Az alsó állkapcsot és a szárcsontot feltehetően rágcsáló bolygatta meg. A sírgödör betöltéséből szarmata kerámiatöredék került elő. A szegycsonton és az alsó állkapcson, az egyik őrlőfognál zöld patina nyoma látszódott. Mell.: 1. *I. András* (1046–1060) *denára* (CNH.I.11, H8) *(10. kép 2, 36. kép 5)* a jobb lábfej belső oldalán. Átm.: 1,6 cm. 2. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (10. kép 1)* a sírgödör falánál, a bal oldali lábfej vonalában. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,2 cm. 3. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (10. kép 2)* a koponya alatt. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm.

3527. sír (10. kép 9, 28. kép 1): T.: Ny–K (270–90º). H.: 177 cm, sz.: 77 cm, m.: 22 cm. Hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű, *23–25 éves nő* csontváza. A koponyája bal oldalára fordult, a karok a test mellett, a jobb kézfej a medencén, a lábak nyújtva, párhuzamosan feküdtek. A betöltésből szarmata kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (10. kép 8)* az alsó állkapocs alatt. Átm.: 1,9 cm, v.: 0,1 cm.

3528. sír (10. kép 6, 29. kép 6): T.: Ny–K (278–98º). H.: 262 cm, sz.: 88 cm, m.: 34 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. Háton fekvő, nyújtott helyzetű *nő* újkori beásással bolygatott, másodlagos helyzetben megtalált csontmaradványai. A beásás során 2 disznót ástak rá. Az állatcsontok között előkerültek a combcsontok és az egyik felkarcsont is. Az állatok felszedése után további emberi csontok kerültek elő. Mell.: 1. A koponya helyén ezüst, bordázott S végű *karikaékszer (10. kép 7)* került elő. Átm.: 1,9 cm, v.: 0,15 cm.

3529. sír (11. kép 1, 29. kép 7–8): T.: Ny–K (274–94º). H.: 213 cm, sz.: 61 cm, m.: 26 cm. Padmalyos sír. Lekerekített sarkú, téglalap alakú, bal oldali padmalyos sírgödörben egy *50–59 éves férfi* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza feküdt a sírgödör északi oldalán. A karjai a test mellett, a lábak nyújtva helyezkedtek el. A sírgödör betöltéséből szarmata kézzel formált kerámiatöredék és salak került elő. A csontváz felszedése után egy kerek, barna humuszos betöltésű, sekély gödör foltja jelentkezett, melynek alja a közepe felé lejtett.

3530. sír: T.: Ny–K. H.: 193 cm, sz.: 81 cm, m.: 5 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

3531. sír: T.: Ny–K. H.: 171 cm, sz.: 56 cm, m.: 33 cm. Téglalap alakú üres sírgödör.

3538. sír (9. kép 4, 29. kép 5): T.: NyDNy–KÉK (242–62º). H.: 122 cm, sz.: 71 cm, m.: 50 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű *2–3 éves gyermek* csontváza feküdt. A koponya összeroppantan, töredékes állapotban került elő. Karjai a test mellett, lábai egyenesen feküdtek.

3542. sír (11. kép 2, 29. kép 9): T.: Ny–K (270–90º). H.: 237 cm, sz.: 79 cm, m.: 19 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. A hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett, *60 évesnél idősebb* europo-mongolid (uráli) *férfi* jelképesen trepanált koponyája a jobb oldalára fordult, karjai a test mellett, a bal kézfeje a combcsonton feküdt, lábai nyújtva, párhuzamosan kerültek elő. Állatjárattal bolygatottak a bordák, ujjpercek, lábszárak. A sírgödör betöltéséből őskori és szarmata kerámiatöredékek kerültek elő.

3545. sír (11. kép 5, 29. kép 4): T.: NyÉNy–KDK (292–112º). H.: 186 cm, sz.: 59 cm, m.: 32 cm. A fejnél erősen lekerekített sarkú, téglalap alakú sírt ráásták a 3874. ismeretlen korú árokszakaszra. A sírgödörben *40–45 éves nő* hanyatt, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Koponyája a bal oldalára fordulva, karjai a test mellett, nyújtva, lábszárcsontjai egyenesen feküdtek.

3546. sír (10. kép 5, 29. kép 3): T.: Ny–K (282–102º). H.: 124 cm, sz.: 45 cm, m.: 27 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *4–5 éves gyermek* bolygatott, hanyatt fekvő csontváza feküdt. Koponyája megsérült a gépi humuszolás során, a további vázrészeket pedig állatjárat forgatta fel.

3547. sír (12. kép 1, 29. kép 2): T.: Ny–K (276–96º). H.: 201 cm, sz.: 57 cm, m.: 20 cm. A fejnél szögletes, a lábnál lekerekített végű sírgödörben *50–59 éves* mongolid *férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. A koponyája előre és bal oldalra fordulva, a bal kar könyökben behajlítva és a medencére helyezve, a jobb alkar szintén a medencére helyezve került elő. Állatjárattal bolygatottak a csigolyák és az ujjpercek.

3549. sír (11. kép 3, 29. kép 1): T.: Ny–K (285–105º). H.: 220 cm, sz.: 70 cm, m.: 17 cm. Padmalyos (?) sír. Lekerekített sarkú, lábai felé szűkölő végű sírban, a déli oldalhoz nagyon közel, hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben *14–15 éves gyermek* csontváza feküdt. Koponyája enyhén jobb oldalra fordult. Úgy tűnt, mintha a koponyáját hátulról megtámasztották volna. Karjai a test mellett, a bal kar könyökben enyhén behajlott, a lábai egymás mellett, nyújtva kerültek elő. Állatjárat bolygatta meg a váz egyes részeit. A sírgödör betöltéséből csiga került elő.

3550. sír (12. kép 4, 30. kép 9): T.: Ny–K (280–100º). H.: 220 cm, sz.: 70 cm, m.: 17 cm. A téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben *40–50 éves férfi* csontváza feküdt. A koponyája baloldalra fordulva, karjai nyújtva, lábai egyenesen feküdtek. Rágcsáló bolygatta meg a bal kézfejet. A sírgödör betöltéséből állatcsontok és szarmata kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. Középső nyélállású kis *vaskés (12. kép 11)* a bal kézfej alatt, a medence külső oldalán. H.: 13,6 cm, sz.: 1,2–1,9 cm. 2. *I. András* (1046–1060) *érem* (CNH.I.11, H8) *(12. kép 3)* a koponyából. Átm.: 1,4 cm. 3. *Kagylóhéj* töredéke került elő a koponya jobb oldalán, a felső fogsornál.

3551. sír (12. kép 2, 30. kép 8): T.: Ny–K (270–90º). H.: 183 cm, sz.: 58 cm, m.: 30 cm. Téglalap alakú sírgödör, melyben *30–35 éves férfi* hanyatt, nyújtott helyzetben eltemetett csontváza feküdt. A fej enyhén jobbra fordult, karjai a test mellett, a lábak nyújtva, egymással párhuzamosan kerültek elő. A betöltéséből szarmata kerámiatöredékek kerültek elő.

3552. sír (12. kép 5, 30. kép 6): T.: Ny–K (278–98º). H.: 214 cm, sz.: 108 cm, m.: 16–21 cm. Padmalyos sír. A gépi humuszolás során a padmaly foltja nem jelentkezett. A bontás során került elő a gödör déli falából a bal alkar, amely már a padmalyos sírformára utalt. A lekerekített végű, jobb oldali padmalyos sírgödörben hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben *35–39 éves* mongolid *nő* csontváza feküdt. Koponyája jobb oldalra fordítva, vállai kissé felhúzva, karjai enyhén behajlítva, a jobb kézfej a medencén és combcsonton feküdt, lábai kissé behajlítva és jobbra fordulva kerültek elő. A sírgödör betöltésében őskori kerámiatöredék volt. A bal könyöknél és az alkar belső oldalán szerves anyag jelentkezett. Mell.: 1. Bronz, sima, szélesre kalapált S végű *karikaékszer (12. kép 8)* a sírgödörből, a jobb felkar belső oldalán, 12 cm-rel felette. Átm.: 1,7 cm, v.: 0,2 cm. 2. Hengeres keresztmetszetű, nyitott, hegyesedő végű bronz *karikaékszer (12. kép 10)* a bal bordáknál. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2–0,4 cm. 3. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (12. kép 6)* a koponya alatt. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,2 cm. 4. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (12. kép 9)* a két állkapocs között. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,2 cm. 5. Bronz, sima S végű *karikaékszer (12. kép 7)* a koponya alatt, a halánték környékén. Átm.: 1,9 cm, v: 0,2 cm.

3553. sír: T.: Ny–K. H.: 160 cm, sz.: 70 cm, m.: 96 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres sírgödör.

3554. sír (13. kép 1, 30. kép 5): T.: Ny–K (272–92º). H.: 170 cm, sz.: 82 cm, m.: 18 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben 4 cm mélyen jelentkezett a koporsó el-színeződése, 48 cm szélességben vörösesbarna homokos betöltéssel. A fej jobb oldalától 8 cm-re *koporsóvasalás* töredékei *(13. kép 6)* hevertek. H.: 7,7 cm, sz.: 1,6 cm, v.: 0,2 cm. A hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett *50–59 éves férfi* jelképesen kétszer trepanált koponyája enyhén előre és jobb oldalra fordulva, karjai a test mellett, lábai is nyújtva feküdtek. A sírgödör betöltéséből szarmata kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. Világosszürke színű *kovapenge* töredéke *(13. kép 5)* a bal bordák és a csigolyák között. *Proximalis* és *distalis* vége letört. A penge mindkét élén használatból adódó kopásnyomok figyelhetők meg. A felület rozsdanyomokkal borított. H.: 3,1 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,5 cm. 2. *Vastárgy* félgömb keresztmetszetű töredékei *(13. kép 8)* részben a felsőtest alatt, részben a bal karon.

3555/A sír (11. kép 4): T: Ny–K (270–90º). H.: 174 cm, sz.: 77 cm, m.: 14 cm. Ovális alakú sírgödör, amelynek az oldala ívelt, az alja enyhén lejt a közepe felé. A hanyatt fekvő felnőtt *férfi* koponyája baloldalra volt fordulva, jobb karja kissé hajlított helyzetben a medencén feküdt, míg a bal alkar a vállhoz visszahajlítva, lábai behajlítva és balra fektetve kerültek elő. Csontjai nagyon sérültek voltak, amelyeknek egy részét a munkagép vitte el.

3555/B sír (11. kép 4): T: Ny–K. M.: 7 cm. A 3555/A jelű sír bontása során, a térdtől 5 cm-re jelentkezett egy másik felnőtt *férfi* felsőtestének néhány csontja, amelynek sírfoltja nem volt, a sírgödör alakját csak a fej felőli részen lehetett megfogni.

3556. sír (13. kép 4, 30. kép 4): T.: Ny–K (270–90º). H.: 242 cm, sz.: 70 cm, m.: 50 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben a koporsó elszíneződése kb. 30 cm mélyen, 48 cm szélesen jelentkezett. A koporsó hosszát nem tudtuk megállapítani, mert a koponya felőli végét ásóval elásták. A sírban *60 évesnél idősebb férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza volt. Koponyája enyhén hátra és baloldalra fordulva, a jobb kar könyökben behajlítva a medencére és a combtőre helyezve, a bal kar a test mellett, a lábak egymással párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. Mell.: 1. Középső nyélállású *vaskés (13. kép 7)* a bal alkar belső oldalán. H.: 13,1 cm, sz.: 1,3 cm.

3558. sír (14. kép 1, 30. kép 3): T.: Ny–K (280–100º). H.: 153 cm, sz.: 53 cm, m.: 37 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. A hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű *13–14 éves gyermek* koponyája enyhén a jobb oldalára volt fordulva. Karjai behajlítva, a kézfejek a medencén keresztben feküdtek, a bal kézfej a bal alkar alatt helyezkedett el. Mindkét láb térdben enyhén jobb oldalra hajlítva, a lábfejek összeértek. A sírgödör betöltéséből állatcsontok, szarmata és avar kerámiatöredékek és egy derékszögben meghajlított vashuzal, illetve vassalak kerültek elő.

3559. sír (14. kép 2, 30. kép 2): T.: Ny–K (278–98º). H.: 177 cm, sz.: 57 cm, m.: 30 cm. A sír keleti szélére ráásták a 3566. újkori gödröt. Téglalap alakú sírgödör, amely a végek felé enyhén kiszélesedik. A hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett *30–35 éves nő* koponyája jobb oldalára volt fordulva. A bal kar a test mellett helyezkedett el, a jobb alkarcsont a mellkashoz volt visszahajlítva és a jobb kézfeje merőlegesen feküdt az alkarcsonthoz viszonyítva. A bal láb nyújtva, míg a jobb láb térdben behajlítva került elő. Mell.: 1. Bronz, sima S végű *karikaékszer (14. kép 3)* a nyakcsigolyákon. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,1 cm. 2. Bronz, sima S végű *karikaékszer (14. kép 4)* az alsó állkapocs alatt. Vége letörött. Átm.: 1,9 cm,v.: 0,1 cm.

3560. sír (13. kép 3, 30. kép 1): T.: NyDNy–KÉK (254–74º). H.: 192 cm, sz.: 60 cm, m.: 9 cm. Téglalap alakú sírgödör, a láb felőli vége lekerekített. Hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett *nő (?)* csontváza került elő. A csontvázat több helyen megbolygatta és roncsolta a gépi munka. A koponyája a bal oldalára fordulva, a karok a test mellett, valószínűleg nyújtva helyezkedtek el. A lábai enyhén behajlítva, a bal oldalára dőlve feküdtek. Mell.: 1. Bronz, sima S-végű *karikaékszer (13. kép 2)* a koponya alatt. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,15 cm.

3564. sír (14. kép 7, 31. kép 9): T.: Ny–K (282–102º). H.: 246 cm, sz.: 65 cm, m.: 30 cm. A sírt ráásták a 3888. objektumszámú népvándorlás kori árokra. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben 10 cm mélyen, a koponya mögött jelentkezett egy *vastöredék*, illetve egy sötétebb betöltéssel a koporsó foltja. *60 évnél idősebb férfi* hanyatt, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt a sírban. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, a bal kar a test mellett, a jobb alkarcsontja a medencén keresztbe feküdt. A jobb láb enyhén be volt hajlítva, míg a bal láb egyenesen, nyújtva került elő. A sírgödör betöltésében állatcsont, csiga és salak volt. Mell.: 1. *Vastöredék (14. kép 8)* a bal alkar külső oldalán, a koporsó falában.

3565. sír (14. kép 5, 30. kép 7): T.: Ny–K (286–106º). H.: 190 cm, sz.: 65 cm, m.: 35 cm. A sírt ráásták a 3888. objektumszámú népvándorlás kori árokra. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben *45–50 éves nő* hanyatt, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. Koponyája a jobb oldalára volt fordulva, karjai a test mellett, lábai egymás mellett, nyújtva feküdtek, a lábfejek jobb oldalra fordultak. Az állkapocs és a koponya mindkét oldalán zöld elszíneződés nyo-

ma mutatkozott. A sírgödör betöltéséből szarmata kerámiatöredék került elő.

3567. sír (15. kép 1, 31. kép 8): T.: Ny–K (264–84º). H.: 232 cm, sz.: 78 cm, m.: 45 cm. A sírgödör a koponyánál leke-rekített sarkú, a lábnál lekerekített végű. A hanyatt fektetve eltemetett *45–50 éves férfi* koponyája a bal oldalára volt fordulva, karjai a test mellett, a bal karja nyújtva, a jobb alkarja a medencén feküdt. Az ujjperceket rágcsáló bolygatta meg. Lábai nyújtott helyzetben voltak. A sírgödör betöltéséből salak és korongolt szarmata kerámia került elő. Mell.: 1. A mellkas közepén, a csigolyán *I. András* (1046–1060) ezüst *denárja* (CNH.I.11., H8) *(15. kép 2, 36. kép 6)* került elő, amelynek a hátulján textilmaradványt figyeltünk meg. Átm.: 1,6 cm. 2. *I. (Orseolo) Péter* (1038–1041, 1044–1046) ezüst *denárja* (CNH.I.8, H6) *(15. kép 3, 36. kép 6)* a szájból, a fogai közt került elő. Átm.: 1,5 cm.

3568. sír (15. kép 7, 31. kép 6–7): T.: Ny–K (258–78**º).** H.: 216 cm, sz.: 74 cm, m.: 48 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *60 évesnél idősebb nő* csontváza került elő. Hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű, koponyája egyenesen, bal karja a medencén, a jobb kézfej a medence alatt. Az ujjperceket rágcsáló bolygatta meg. A lábak enyhén terpeszben kerültek elő. A betöltésben szarmata kerámia-töredékek és vasdarabok voltak. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (15. kép 4)* a jobb állkapocs csúcsa és a koponya alatt. Átm.: 2,1 cm. 2 Bronz *gyűrű* a bal medencelapát alatt, egy ujjpercre felhúzva. Elveszett. 3. *I. András* (1046–1060) ezüst *denárja* (CNH.I.12–14., H9) *(15. kép 6, 36. kép 2)* a mellkas közepén, a 7. csigolyán. Átm.: 1,5 cm. 4. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (15. kép 5)* a bal állkapocs csúcsa és a koponya alatt. Átm.: 2,1 cm.

3569. sír (14. kép 6, 31. kép 5): T.: Ny–K (272–92º). H.: 214 cm, sz.: 61 cm, m.: 21 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *60 évesnél idősebb férfi* háton fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. Koponyája jelképesen trepanált, kissé jobb oldalára fordulva feküdt, karjai a test mellett, a bal alkar a medencelapát alatt, a bal kézfej a combtőn, a jobb alkar a medencén, a jobb kézfej szintén a combtőn nyugodott. Lábai párhuzamosan, a jobb láb egyenesen, a bal láb térdben kissé behajlítva feküdt. A sírgödör betöltéséből szarmata kerámiatöredék és salak került elő.

3570. sír (15. kép 10, 31. kép 4): T.: Ny–K (290–110º). H.: 194 cm, sz.: 103 cm, m.: 42 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *16–18 éves fiatal férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Koponyája kissé hátra és bal oldalára volt fordulva, a bal alkarcsontjai a medencére hajlítva, a bal kar kissé könyökben behajlítva a test mellett, lábai egyenesen feküdtek. Mell.: 1. Líra alakú *bronzcsat (15. kép 8, 37. kép 22)* pecek nélkül a bal medencelapát alatt. A csatkarika kerek, a szíj felerősítésére szolgáló tengelyt kissé ívelt keret csatlakoztatja a karikához, díszítetlen. H.: 2,4 cm, sz.: 1,6 cm. 2. Zöldesszürke színű, csillámpalából faragott és csiszolt, lapos, négyszög alakú átfúrt *fenőkő* töredéke *(15. kép 9)* a jobb kéz és a jobb combcsont között. Munkalapja és a fenőkő furat felőli oldala simára csiszolt. A furatot két oldalról indítva alakították ki. H.: 4,4, cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,4 cm. 3. *Bronzkarika* bőrmaradvánnyal *(15. kép 11–12)* a jobb medencelapát alatt. A bőrmaradványon apró szegecs nyoma figyelhető meg. Átm.: 1,7 cm.

3575. sír: T.: Ny–K. H.: 184 cm, sz.: 65 cm, m.: 50 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú, enyhén ívelt oldalú üres gödör.

3640. sír (16. kép 6, 31. kép 2): T.: Ny–K (268–88º). H.: 206 cm, sz.: 96 cm, m.: 40 cm. Padmalyos sír. Foltként a sírakna és a padmaly betöltése nem vált el egymástól. A lekerekített sarkú, jobb oldali padmalyos sírgödörben hanyatt, nyújtott testhelyzetben eltemetett *50–60 éves férfi* csontváza feküdt. Koponyája jobb oldalára volt fordulva, a felsőtest is enyhén jobbra billent, a karok a test mellett, lábai nyújtva, egymás mellett feküdtek. A sírgödör betöltéséből kerámiatöredék, állatcsont és csiga került elő.

3641. sír: T.: DNy–ÉK. H.: 202 cm, sz.: 69 cm, m.: 69 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3642. sír: T.: DK–ÉNy. H.: 95 cm, sz.: 49 cm, m.: 7 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3643. sír: T.: DK–ÉNy. H.: 90 cm, sz.: 52 cm, m.: 7 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3646. sír: T.: DNy–ÉK. H.: 143 cm, sz.: 62 cm, m.: 47 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör. A betöltésben avar kerámiatöredékek voltak.

3647. sír (16. kép 1, 31. kép 1): T.: Ny–K (260–80º). H.: 216 cm, sz.: 64 cm, m.: 24 cm. A sírt ráásták a 3761. objektumszámú szarmata gödörre. Téglalap alakú, lekerekített sarkú, sekély sírgödör. A hanyatt fektetve, nyújtott testhelyzetben eltemetett *50–60 éves férfi* koponyája előre és kissé jobbra billent, karjai a test mellett, a bal alkarcsontja a medencén helyezkedett el, lábai egymás mellett, nyújtva feküdtek. Az ujjperceket rágcsáló bolygatta meg.

3648. sír (16. kép 2, 32. kép 8): T.: NyDNy–KÉK (254–74º). H.: 211 cm, sz.: 81 cm, m.: 15 cm. Téglalap alakú sírgödörben *40–50 éves* mongolid *férfi* jó megtartású csontváza feküdt. Koponyája enyhén a bal oldalára volt fordulva, jobb alkarcsontjai a combtőn, bal karja a test mellett feküdt. A karok a test mellett, a jobb kézfej a combcsonton nyugodott. A csigolyákat és a kulcscsontokat rágcsáló bolygatta. A lábai egyenesen, nyújtva feküdtek, de tengelyük kissé balra tolódott el. A sírgödör betöltéséből őskori és avar kerámiatöredékek és állatcsont került elő. Mell.: 1. *Vaslemez* töredéke *(16. kép 4)* a sírgödör déli sarkában, az egyik kulcscsont mellett. H.: 5,9 cm, sz.: 1,3 cm.

3649. sír (16. kép 5, 32. kép 7): T.: Ny–K (272–92º). H.: 175 cm, m.: 17 cm. A lekerekített sarkú sírgödör északi széle a gépi humuszolás során semmisült meg. A sírban hanyatt, *45–50 éves nő* csontváza feküdt. Gerincének tengelye kissé ívben meghajlott, a koponyája a gépi humuszolás során roncsolódott, vállai kissé felhúzva, jobb kézfeje a combtőn feküdt, a bal kar a test mellett. Lábai párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. Ujjperceit rágcsáló bolygatta. Szarmata kerámiatöredékek, állatcsontok és csiga került elő a betöltésből. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (16. kép 3)* az állkapocs alatt. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,15 cm.

3653. sír (16. kép 7, 32. kép 6): T.: DNy–ÉK (220–40º). H.: 217 cm, sz.: 68 cm, m.: 5 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú, sekély sírgödörben *60 évesnél idősebb férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű, bolygatott csontvázának maradványai kerültek elő. Koponyája hiányzik.

3654. sír (16. kép 8, 32. kép 5): T.: DNy–ÉK (218–38º). H.: 205 cm, sz.: 86 cm, m.: 2 cm. A sekély mélységű, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörben hanyatt fektetett, nyújtott test-

helyzetben eltemetett felnőtt *férfi,* erősen bolygatott csontváza nyugodott. Eredeti helyzetben csak a bal kar és a lábak maradtak. A bordák, csigolyák a sírgödör koponya felőli részén kerültek elő. A koponya hiányzik.

3655. sír (17. kép 1, 32. kép 4): T.: Ny–K (280–100º). H.: 227 cm, sz.: 64 cm, m.: 35 cm. A sír északi oldala érinti a 3836. népvándorlás kori árkot. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben *35–39 éves férfi* hanyatt, nyújtott testhelyzetű, jó megtartású csontváza feküdt. Koponyája bal oldalára volt fordulva, karjai a test mellett feküdtek, lábai egymás mellett, nyújtva helyezkedtek el. Állatjárat bolygatta meg a jobb alkart és a bal kulcscsontot. A betöltésből őskori kerámiatöredék került elő.

3656. sír (17. kép 4, 32. kép 3): T.: NyÉNy–KDK (303–123º). H.: 200 cm, sz.: 66 cm, m.: 76 cm. A sírt rááták a 3836. objektumszámú népvándorlás kori árokra. Téglalap alakú sírgödör, amelynek a láb felőli részén a sírgödör fala ívelt falú volt. A sírban *35–39 éves nő (?)* hanyatt, nyújtott testhelyzetben eltemetett csontváza feküdt. Koponyája egyenesen, vállai kissé felhúzva, jobb alkarcsontja a medencén, a bal karja a test mellett feküdt, lábai párhuzamosan, nyújtva, lábfejek összeérve kerültek elő. Az ujjperceket rágcsáló bolygatta meg. A lábak nyújtva, a lábfejek összeértek. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (17. kép 2)* a fej bal oldalán. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,15 cm. 2. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (17. kép 3)* a fej jobb oldalán. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm.

3657. sír (18. kép 1, 32. kép 2): T.: NyÉNy–KDK (292–112º). H.: 214 cm, sz.: 72 cm, m.: 24 cm. Téglalap alakú sírgödör, amelynek a koponya felőli vége enyhén kiszélesedik, a láb felé pedig szűkül. A sírban *45–50 éves férfi* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű, jó megtartású csontváza feküdt. Koponyája egyenesen, enyhén bal oldalára fordulva, bal alkarja a combtőn, a jobb karja a test mellett feküdt. Lábai párhuzamosan, nyújtva voltak. A betöltésből kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. Kb. 5–10 cm mélységben egy *vaskés* hegye volt.

3658. sír (17. kép 8, 32. kép 1): T.: NyÉNy–KDK (298–118º). H.: 207 cm, sz.: 52 cm, m.: 7 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú, sekély és keskeny sírgödörben *60 évesnél idősebb férfi* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. A koponyája a gépi humuszolás során roncsolódott, bal alkarja és kézfeje a medence alatt feküdt, a jobb kar a test mellett, lábai enyhén behajlítva, a jobb oldalra fordulva kerültek elő. A felsőtestet állatjáratok bolygatták. Mell.: 1. Négyzetes huzalból, egymásra hajlított végű, bronz *gyűrű (17. kép 6, 37. kép 19),* felületén konzerválódott textilmaradvánnyal a gerincoszlop mentén, a 13. csigolya környékéről. Átm.: 2 cm, v.: 0,3 cm.

3659. sír (17. kép 9, 33. kép 9): T.: DNy–ÉK (250–70º). H.: 204 cm, sz.: 55 cm, m.: 20 cm. A téglalap alakú sírgödörben *45–50 éves nő* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza volt. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, bal alkarcsontjai a medencén, a jobb karja a test mellett, lábai egyenesen, nyújtva feküdtek. Az ujjperceket rágcsáló bolygatta. Mell.: 1. *Ezüsthuzal* töredéke *(17. kép 7)* az állkapocs alatt. H.: 1,2 cm, v.: 0,01 cm.

3660. sír (17. kép 5, 33. kép 8): T.: Ny–K (284–104º). H.: 220 cm, sz.: 81 cm, m.: 64 cm. A sírt rááták a 3836. objektumszámú népvándorlás kori árokra, ezért a betöltésből állatcsont, szarmata kerámiatöredékek kerültek elő. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben a bontás során rozsdabarna színű, homokos betöltéssel koporsó foltja jelentkezett. Koporsó h.: 169 cm, szé.: 40 cm. A sírban *50–55 éves férfi* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. Koponyája enyhén jobb oldalára billent, bal alkarcsontjai a medencén, jobb kézfeje a combtőn feküdt, lábai egymással párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. Mell.: 1. *Vasbalta* került elő a jobb bordák és a csigolyák között. Elveszett.

3671. sír (18. kép 2, 33. kép 7): T.: Ny–K (280–100º). H.: 215 cm, sz.: 77 cm, m.: 32 cm. A téglalap alakú sírgödör délkeleti fele bizonytalan, mivel a sírt rááták a 3888. népvándorlás kori árokra és a 3882. avar házra. *12–14 éves,* bal oldalán fekvő *gyermek* váza. Koponyája bal oldalára volt fordulva, karjai behajlítva, jobb alkarcsontjai a keresztcsonton és a medencén feküdtek. Lábai behajlítva és balra fektetve kerültek elő. A sírgödör betöltésében avar kerámiatöredékek, állatcsont, csiga és salak volt.

3727. sír (18. kép 6, 33. kép 6): T.: Ny–K (274–94º). M.: 40 cm. Az enyhén trapéz alakú, lábai felé szélesedő sírgödörben *35–40 éves nő* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű, jó megtartású csontváza nyugodott. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, karjai a test mellett, lábai egyenesen, nyújtva kerültek elő. Az ujjpercek egy része a két térdhajlat között, a sír aljától mérve 22 cm magasan jelentkezett. Mell.: 1. Ezüst, sima S végű *karikaékszer (18. kép 7)* a koponya alatt, az alsó állkapocs felső végén. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,2 cm.

3807. sír (18. kép 3, 33. kép 5): T.: NyÉNy–KDK (286–106º). H.: 208 cm, 63 cm, m.: 47 cm. A sír foltja a 3888. objektumszámú népvándorlás kori árok bontása közben jelentkezett. A téglalap alakú sírgödörben *35–39 éves férfi* hanyatt, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Koponyája enyhén előre és jobb oldalra billent, karjai szorosan a test mellett, a lábak egyenesen, nyújtva kerültek elő.

3823. sír (18. kép 4, 31. kép 3): T.: Ny–K (264–84º). H.: 205 cm, sz.: 73 cm, m.: 63 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben *60 évnél idősebb nő* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett, jó megtartású csontváza feküdt. Koponyája enyhén a bal oldalára billent, karjai a test mellett, lábai nyújtva kerültek elő. A betöltésben kézzel formált kerámiatöredékek voltak. Mell.: 1. Bronz, kisméretű, sima S végű *karikaékszer (18. kép 5)* a koponya alatt, az állkapcson. Átm.: 1,6 cm, v.: 0,1 cm.

3832. sír: T.: DNY–ÉK. H.: 101 cm, sz.: 67 cm. A sekély gödörből, amelynek az alja enyhén lejt a közepe felé, egy felnőtt *nő* felsőtestének maradványai kerültek elő.

3833. sír: T.: Ny–K. H.: 185 cm, sz.: 62 cm, m.: 45 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3834. sír: T.: Ny–K. H.: 188 cm, sz.: 67 cm, m.: 32 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3835. sír (18. kép 8, 33. kép 4): T.: Ny–K (280–100º). H.: 217 cm, sz.: 74 cm, m.: 56 cm. A téglalap alakú sírgödröt a 3836. népvándorlás kori árokra ásták rá. A sírban *35–40 éves férfi* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű csontváza került elő. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, karjai enyhén behajlítva, alkarcsontjai a medencén, lábai nyújtva feküdtek. A csigolyát, a jobb kart és a lábujjperceket rágcsáló bolygatta.

3838. sír (20. kép 1, 33. kép 3): T.: NyÉNy–KDK (300–120º). H.: 220 cm, sz.: 78 cm, m.: 60 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödröt rááták a 3836. objektumszámú

népvándorlás kori árokra. A sírban *50–55 éves férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza feküdt. Feltételezhető, hogy tbc-ben szenvedett. Koponyája a jobb oldalára volt fordulva, bal alkarcsontjai a medencén, jobb alkarcsontjai a combtőn kerültek elő. Lábai nyújtva, lábfejei összeértek.

3839. sír (19. kép 1, 33. kép 2): T.: Ny–K (270–90º). H.: 194 cm, sz.: 70 cm, m.: 54 cm. A téglalap alakú sírgödröt ráásták a 3836. objektumszámú népvándorlás kori árokra. A sírból *50–59 éves nő* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett csontváza került elő. Koponyája enyhén előre és jobb oldalra billent, karjai a test mellett, bal ujjpercei a combtőn, lábai egyenesen, nyújtva kerültek elő. Állatcsontok, avar kerámiatöredékek származtak a betöltésből. Mell.: 1. Kb. 20 cm mélyen, a bal felkarcsont fölött egy *vastárgy* töredéke került elő a betöltésből.

3840. sír (19. kép 2, 33. kép 1): T.: Ny–K (292–112º). H.: 200 cm, sz.: 62 cm, m.: 51 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödröt ráásták a 3836. népvándorlás kori árokra. A sírban *50–59 éves férfi* háton, nyújtott testhelyzetben fekvő csontváza került elő. Koponyája enyhén jobb oldalra billent, karjai a test mellett, kézfejei a combtöveken feküdtek, lábai egyenesen, nyújtva, lábfejei összeérve kerültek elő.

3844. sír (19. kép 7, 34. kép 9): T.: Ny–K (288–108º). H.: 213 cm, sz.: 73 cm, m.: 54 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödröt ráásták a 3836. objektumszámú népvándorlás kori árokra. A sírban *60 évnél idősebb nő* csontváza feküdt hanyatt, nyújtott helyzetben. Koponyája balra volt fordulva, a bal válla felhúzott helyzetben került elő, a bal alkarcsontjai a medencén, a jobb karja a test mellett, lábai nyújtva feküdtek. A betöltésből korongolt szarmata kerámiatöredékek, állatcsontok és patics került elő.

3873. sír (19. kép 4, 34. kép 8): T.: Ny–K (270–90º). H.: 132 cm, sz.: 53 cm, m.: 10 cm. A sírt ráásták a 3836. objektumszámú népvándorlás kori árokra. A sírgödörben *2,5–3 éves kisgyermek* hanyatt fekvő csontváza feküdt. Koponyája előre billent, mintha hátulról megtámasztották volna. Karjai feltehetően a test mellett, lábai kissé felhúzva, jobb oldalra dőlve feküdtek. A betöltésből kézzel formált kerámiatöredékek kerültek elő.

3875. sír (19. kép 8, 34. kép 7): T.: Ny–K (288–108º). H.: 94 cm, sz.: 44 cm, m.: 22 cm. A 3836. árok bontása során jelentkezett a koponya, amit ásóval megsértettek. A téglalap alakú sírgödörben hanyatt, nyújtott testhelyzetben *0,6–0,9 éves csecsemő* csontváza feküdt. Koponyája előrebukva, jobb karja a test mellett, bal lába enyhén behajlítva került elő. Feltehetően egy rágcsáló bolygatta meg a további vázrészeket és a nyakláncot. Mell.: 1. A nyakban 15 db henger alakú, ezüstfóliás üveggyöngyből fűzött *gyöngysor (19. kép 9–10)*. Néhány gyöngy a bordák között került elő. H.: 0,9 cm, sz.: 0,7 cm. 2. *Kagylótöredék* a gyöngyök között.

3876. sír: T.: Ny–K. H.: 162 cm, sz.: 59 cm, m.: 45 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú üres gödör.

3877. sír: T.: Ny–K. H.: 211 cm, sz.: 89 cm, m.: 57 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú, enyhén ívelt oldalú, üres gödör.

3879. sír (19. kép 5, 34. kép 7): T.: ÉNy–DK (308–128º). M.: 49 cm. Sírfoltja nem volt megfigyelhető. A 3836. árok bontása közben jelent meg a hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett *0,6–1 éves gyermek* koponyája. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, bal alkarcsontjai a medencén, jobb karja a test mellett, lábai párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. Mell.: 1. *I. (Szent) László* (1077–1095) ezüst *denára* (CNH.I.36. H29) *(19. kép 3, 36. kép 4)* az alsó állkapocs és a bal kulcscsont között. Átm.: 1,6 cm.

3881. sír (19. kép 6, 34. kép 6): T.: NyÉNy–KDK (298–118º). H.: 93 cm, sz.: 34 cm, m.: 46 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírfolt a 3836. árok bontása során jelentkezett. A hanyatt fektetett *2–2,5 éves gyermek* koponyája hátra billent, gerince balra tolódott, karjai enyhén behajlítva a test mellett, lábai térdben felhúzva és a bal oldalára fordulva kerültek elő.

3883. sír (20. kép 2, 34. kép 5): T.: Ny–K (280–100º). H.: 173 cm, sz.: 65 cm, m.: 42 cm. A 3836. objektumszámú népvándorlás kori árok bontása során jelentkezett a sírgödör foltja. Hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett *9–11 éves gyermek*. Koponyája előre és bal oldalára billent, karjai enyhén behajlítva a test mellett, lábai nyújtva, lábfejei összeérve kerültek elő.

3889. sír (20. kép 5, 34. kép 3): T.: DDNy–ÉÉK (200–20º). H.: 231 cm, sz.: 73 cm, m.: 35 cm. A 3836. árok bontása közben jelentkezett a hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű *50–59 éves férfi* csontváza. Koponyája enyhén előre és a jobb oldalára billent, jobb karja a test mellett, bal felkarja a bordákon keresztül, lábai egymással párhuzamosan nyújtva kerültek elő. A csontváz felett, a koponyától jobbra előkerült *vaspánt* töredéke koporsóra utal. H.: 5,8 cm, sz.: 1,7 cm. Mell.: 1. Kisméretű, egymásra hajló végű, kerek átmetszetű, körte alakú ezüst *karika (20. kép 6)* a bal kulcscsont és a lapocka mögött. Átm.: 1 cm, v.: 0,1 cm.

3890. sír (20. kép 3, 34. kép 2): T.: Ny–K (286–106º). H.: 112 cm, sz.: 65 cm, m.: 12 cm. A 3836. objektumszámú árok bontása során jelentkezett a hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű *1–1,5 éves gyermek* csontváza. Koponyája egyenesen, bal alkarcsontjai a test mellett, lábai nyújtva kerültek elő. Rágcsáló bolygathatta meg az alsó állkapcsot, a karcsontokat és a jobb medencelapátot. A betöltésből avar, kézzel formált kerámiatöredékek kerültek elő. A koponya bal oldalán egy lófogat (?) találtunk, amelynek a mellékletként való értelmezését elvetettük.

3891. sír (20. kép 9, 34. kép 4): T.: Ny–K (260–80º). H.: 175 cm, sz.: 60 cm, m.: 47 cm. A 3882. ház bontása során jelentkezett a sírgödör foltja. A téglalap alakú sírgödörben *12–14 éves gyermek* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetű csontváza volt eltemetve. Koponyája enyhén a jobb oldalára billent, bal karja behajlítva, a bal kézfeje a medencén, a jobb karja a test mellett, lábai egyenesen, nyújtva kerültek elő. A bordákat, csigolyákat rágcsáló bolygatta meg. Kézzel formált kerámiatöredék került elő a két térdkalács között, salak a bal combcsont belső oldalán, égett csontmaradvány a halánték táján, a koponya bal oldalán. A sírgödör betöltéséből további kerámiatöredékek és egy kis, háromszögletű vastárgy töredéke került elő. Mell.: 1. Nyitott végű, körte alakú *bronzkarika (20. kép 7)* a bal váll mögött, a koponya bal oldalán. Átm.: 1,5 cm, v.: 0,3 cm. 2. Bronz, sima, kisméretű S végű *karikaékszer (20. kép 8)* a koponya alatt, az alsó állkapocs csúcsánál. Vége letörött. Átm.: 1,1 cm, v.: 0,125 cm.

3892. sír (23. kép 3, 34. kép 1): T.: NyDNy–KÉK (246–66º). M.: 13 cm. A sír foltja nem volt megfigyelhető. A 3836. objektumszámú árok bontása során jelentkezett a *0,5–1 éves gyermek* csontváza. Koponyája a bal oldalára volt fordulva, bal karja a test mellett, lábai nyújtva feküdtek. A jobb kart

egy rágcsáló bolygatta. A sír betöltéséből kézzel formált és korongolt kerámiatöredékek kerültek elő.

3919. sír (20. kép 4): T.: Ny–K, 280–100º). H.: 117 cm, sz.: 45 cm, m.: 29 cm. A sírgödör a 3836. objektumszámú árok bontása során jelentkezett. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben *1,5–2 éves gyermek* hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett, erősen bolygatott csontváza feküdt. Eredeti helyzetben a bal kar csontjai, néhány borda és csigolya, illetve a jobb lábszár maradt. A koponya bal oldalán avar sütőharang fülének töredéke került elő.

3923. sír (21. kép 10, 35. kép 4): T.: DNy–ÉK (222–42º). H.: 218 cm, sz.: 38 cm, m.: 64 cm. A 3836. árok bontása során jelentkezett a csontváz combcsontja. A téglalap alakú, keskeny sírban *35–39 éves férfi* háton fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett csontváza került elő. Koponyája kissé jobbra volt fordulva, bal karja szorosan a test mellett, nyújtva, a jobb a medencére hajlítva, jobb kézfejének ujjpercei behajlítva feküdtek. Lábai egymás mellett, nyújtva helyezkedtek el. Valószínűleg nem a sírhoz tartozik az a tompaszögben meghajlott *vastárgy (21. kép 9)*, amely a síron kívül, a jobb váll vonalában, a lehumuszolt felszíntől 37 cm mélységben került elő.

3924. sír (21. kép 1, 35. kép 3): T.: NyÉNy–KDK (294–114º). H.: 176 cm, sz.: 86 cm, m.: 46 cm. A sír a 3836. árok bontása során jelentkezett, foltja nem volt megfigyelhető. A hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetben eltemetett *25–30 éves* mongolid *nő* koponyája előre billent. Karjai enyhén behajlítva, a jobb kar a test mellett, a bal kézfej a medencén feküdt, lábai egyenesen helyezkedtek el. Kézzel formált kerámiatöredékek kerültek elő a betöltéséből. Mell.: 1. Ezüst, bordázott S végű *karikaékszer (21. kép 7)* a koponya jobb oldalán. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm. 2. Ezüst, bordázott S-végű *karikaékszer (21. kép 6)* a koponya jobb oldalán, átfűzve az előző karikán. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,15 cm. 3. Ezüst, sima, kisméretű, S végű *karikaékszer (21. kép 5)* a koponya jobb oldalán. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm. 4. Ezüst, sima, kisméretű, S végű *karikaékszer (21. kép 2)* a koponya bal oldalán. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,1 cm. 5. Ezüst, bordázott S végű *karikaékszer (21. kép 8)* a koponya bal oldalán, a falcsonthoz simult, a 6. melléklet mellett. Átm.: 1,5 cm, v.: 0,1 cm. 6. Ezüst, sima, kisméretű, S végű *karikaékszer (21. kép 4)* a koponya bal oldalán, a 4. és 5. melléklet között. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm. 7. Ezüst, sima, kisméretű, S végű *karikaékszer (21. kép 3)* a 4. melléklet alatt, a 6. melléklet külső oldala felé, amely a koponya kiemelése után vált láthatóvá. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm.

3931. sír (23. kép 1, 5, 35. kép 2): T: NyÉNy–KDK (290–110º). M.: 44 cm. A sír foltja nem volt megfigyelhető. Háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett, *3–4 éves gyermek*. Koponyája jobb oldalára volt fordulva, a bal karja a test mellett, lábai párhuzamosan, nyújtva kerültek elő. A jobb kart és a bal medencelapátot rágcsáló bolygathatta meg. A sír betöltéséből állatcsont és kézzel formált kerámiatöredékek kerültek elő. Mell.: 1. 197 db fekete, zöld, sárga, kék színű kásagyöngyből álló *gyöngysor (23. kép 5, 7)* került elő, amely több soros nyaklánc lehetett. Átm.: 0,2 cm 2. Bronz, S végű *karikaékszer (23. kép 2)* a kásagyöngyök között, a koponya alatt került elő. Vége letörött. Átm.: 1,9 cm, v.: 0,15 cm.

3932. sír (23. kép 4, 35. kép 1): T.: Ny–K (284–104º). M.: 19 cm. Hanyatt fekvő *0,6–0,8 éves csecsemő* csontváza került elő a 3836. árok bontása során, sírfoltja nem volt megfigyelhető. Koponyája enyhén előre és bal oldalára volt fordulva, karjai a test mellett, lábai párhuzamosan kerültek elő. Állatjárat bolygathatta a test egyes részeit.

4055/A–B sír: T.: Ny–K. H.: 128 cm, sz.: 138 cm, m.: 100–112 cm. A 3836. árok bontása során kerültek elő a temetkezések, sajnálatos módon a munkások szétásták a sírt/sírokat. Feltehetően két különálló sír lehetett, mivel 2 gyermek csontváza került elő: az egyik *újszülött*, a másik *magzat (7–8 holdhó)*. Mellettük voltak egy felnőtt kézközép, kéztő és ujjperccsontjai is.

4063. sír (23. kép 6): T.: DNy–ÉK (220–40º). H.: 219 cm, sz.: 74 cm, m.: 39 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben kb. 25 cm mélységben koporsó foltja jelentkezett, amely 194 cm hosszú és 51 cm széles volt. A folt halvány, barna, homokos elszíneződésű volt. A sírban *20–22 éves férfi* hanyatt fekvő, nyújtott testhelyzetben eltemetett csontváza került elő. A koponyája egyenesen, karjai a test mellett, lábai egymás mellett, nyújtva helyezkedtek el, lábfejei kifelé dőltek. A bal oldali bordákat és az alsó állkapcsot feltehetően egy rágcsáló bolygatta.

3566. gödör (22. kép 1–4, 35. kép 5, 7): Lekerekített sarkú, téglalap alakú, újkori beásás. A gödör délnyugati sarkát ráásták a 3559. sír keleti szélére.15–20 Árpád-kori egyén csontvázának maradványa került elő, amelyből 6–8 gyermekhez tartozó vázrész és koponya volt. A gödör betöltéséből előkerült egy ezüst, S végű *karikaékszer (22. kép 5)* töredékes állapotban, illetve 2 db ezüstözött fehér üvegpaszta *gyöngy (22. kép 6)*, ezen felül egy újkori *üvegtöredék*. H.: 134 cm, sz.: 102 cm, m.: 36 cm.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A temető helye, kiterjedése

A 11. századi sírok a környezetéből kiemelkedő, 3–4 méter magas dombvonulat gerincén, illetve annak északnyugati, déli, nyugati és keleti oldalán kerültek elő. A temetőrészlet kiterjedése ovális formát mutat. Területi megoszlás szerint a sírok két részre, nyugati és keleti oldalra különíthetők el. A két terület között a temető középső sávjában, sírmentes „üres” rész található, melyhez hasonlót számos lelőhelyen megfigyeltek (Mészáros 1975, 42; Tettamanti 1975, 89; Liska 1996, 183; Bende–Lőrinczy 1997, 284). Pontos rendeltetését ma még nem ismerjük, de több elképzelés is született arra vonatkozóan, hogy milyen funkciót tölthetett be az üres tér. A legelfogadottabb nézet Szőke Béla megállapítása, aki szerint ezek a helyek szent ligetek, áldozóhelyek lehettek (Szőke 1956, 119–130).

Ha a csontvázas sírok előkerülési helyét nézzük, akkor a nyugati oldal sűrűbb, bár ez viszonylagos tényező, mivel a temető teljes kiterjedését és az üres sírok okát a keleti oldalon nem ismerjük. Ez a megfigye-

lés pont ellentétes a hasonló korú, szegvár-oromdűlői temetőben tapasztaltakkal (Bende–Lőrinczy 1997, 224). Felgyőn ugyanakkor több helyen lehetett sírsorokat és sírcsoportokat megfigyelni. Úgy tűnik, mintha a temető északi oldalán lett volna a bejárat, de legalábbis a temető északi széle, erre utalhat az a DNy–ÉK-i tájolású sírsor (3653., 3889., 3892., 3923., 4063. sír), amely merőlegesen fekszik a tőlük nyugatra fekvő sírsorhoz képest *(38. kép)*.

A sírok tájolása

A feltárt temetőrészleten belül a sírok fő tájolási irányai megegyeznek, azonban a domborzati adottságok és az elkülöníthető sírcsoportok között eltérések tapasztalhatóak.

A temetkezések 65 esetben Ny–K-i tájolásúak voltak, de nagy számban ettől eltérő tájolások (DNY–ÉK, NyDNy–KÉK, NyÉNy–KDK, DK–ÉNY, ÉNy–DK, DDNY–ÉÉK) is előfordultak, többnyire DNY–ÉK felé (52 esetben). A temető északi felében többségében észak felé, míg a délkeleti felében dél felé hajlik a sírsorok iránya. Ettől eltérés az északi, déli és délnyugati oldalon figyelhető meg. Az északi oldalon egy sírsor kb. 90 fokkal tért el. A déli oldalon két üres gyermeksír tájolása tért el 90 fokkal. Ezekkel szemben a délnyugati oldalon észak felé tért el a tájolás.

A sírgödrök formája és mélysége

A feltárás során tapasztalt adatok szerint a temető területén a humuszréteg vastagsága teljesen eltérő volt. A domb tetején mindössze 10–20 cm vastag termőréteg fedte a beásásokat, a domb alsó részén a humuszvastagság helyenként a 60–70 cm-t is elérte. Ebből jól látszódott a talaj magasabb rétegeinek erodálódása, mely a temető sírjainak mérhető és hasz-nálható mélységadatait is nagyban befolyásolta. A sír-gödrök mélységét tekintve a gyerekek esetében 5–69 cm közötti mélység, nőknél 2–70 cm, míg férfiaknál a 2–79 cm közötti fordult elő. A dombtetőn elhelyezkedő, rendkívül sekély sírok fölött a termőréteg teljesen lekopott, a megmaradt csontvázak több esetben a gépi munka során a humuszból kerültek elő.

A feltárt sírok legnagyobb számban téglalap alakú aknasírok voltak, de több esetben előfordultak padmalyos temetkezések is. Az aknasírok átlagos szélességűek voltak, hosszúságuk arányosan megfelelt a szélességüknek.

Padmalyos és padkás temetkezések

A 127 sír közel 8%-a padmalyos kialakítású volt *(39. kép 2)*. Az aknák foltja többnyire halvány, világosbarna, homokos betöltéssel jelentkezett, csupán bontásuk során a hosszanti oldalfalakból előkerülő vázrészek utaltak a sírok különleges kialakítására. A padmalynak, illetve a beszakadásának a nyoma a felszínen egy esetben volt megfigyelhető (3522. sír).

A temető területén előkerült sírok közül 6 sír (3514., 3522., 3529., 3549., 3552., 3640.) kapcsán feltételezzük a padmalyos, illetve a 3512. sír esetében a padkás kialakítást. A folyamatos kutatások során a 11. századi padmalyos sírok száma bővül (Besenyőtelek-Tepélypuszta, Csathó-tanya, Kecskemét-Kisfái, Kecskemét-Kiscsukás, Solt-Tételhegy, Szentkirály-Templom dűlő, Református templom). Ez utóbbi érdekessége, hogy templom körüli temetőben került elő.[4]

A padmalyos sírok elhelyezkedésében, vagy az eltemetettek nemek szerinti megoszlásában csak részben található szabályszerűség. A padmalyos sírba arányosan 2-2 nőt (3522., 3552. sír), férfit (3529., 3640. sír) és gyermeket (3514., 3549. sír) temettek el. Ezek a sírok a temető keleti és nyugati oldalán egyaránt előfordultak, a délnyugati részen lévők viszont egy sírcsoportot alkottak.[5] Csupán a 3514. sír volt a temető szélén, míg a többi a belső körben található.

Az eddigi megfigyelések szerint gyakoribb volt az, amikor a sírgödör déli falába vájták a padmalyt, azaz jobb oldali padmalyról beszélhetünk. Ugyanakkor a 3529. sír esetében a sírgödör északi falába mélyedő üregbe fektették a háton fekvő, nyújtott helyzetű férfit. A 3552. sír esetében egy mongolid nő feküdt a padmalyos sírban, amelynek kapcsán felmerül az esetleges avar továbbélés lehetősége. Ugyanakkor ebben a temetőben a mongolid jelleg a padmalyos sírokban eltemetettek esetében nem általános.[6]

A temetőben összesen egyetlen padkás kialakítású sír került elő (3512.). Gödrének két hosszanti falán húzódott végig a padka, 5–15 cm szélességben. A sírban egy 16–18 éves fiatal lányt temettek el *(39. kép 2)*.

A temetkezések jellege

Koporsós és koporsó nélküli temetkezések

A temetkezések egy részénél megfigyelhető volt koporsó vagy koporsóra utaló nyom, azonban a nagyobb részüknél semmi nyom nem utalt a meglétükre. A koporsónyomoknak két típusa került elő. Az egyik

[4] A 10–11. századi padmalyos sírok Lőrinczy Gábor és Straub Péter által 2006-ban leközölt 16 lelőhelyből álló listáját (Lőrinczy–Straub 2006, 277–3) Varga Sándor 38-ra bővítette (vö. Varga 2013).

[5] Érdekesség, hogy a délnyugati sírcsoporton belül egy 50–60 éves férfit, egy 35–39 éves nőt és 14–15 éves gyermeket temettek padmalyos sírba. A sírforma hasonlósága alapján közöttük szorosabb, esetleg családi kötelék is feltételezhető, azonban a taxonómiai adatok alapján ez nem bizonyítható.

[6] Az elmúlt években a téma tárgyalása Lőrinczy–Straub 2006, 277–311; Varga 2013; Türk 2009, 87–128.

esetben a deszkák összeerősítésére szolgáló kapcsok körvonalazták a meglétét, a másik esetben pedig a talajban tapasztalható, szerves anyag okozta elszíneződések utaltak rá.

A temető sírjaiban koporsóra utaló nyomot 8 sír esetében feltételezünk *(39. kép 2)*. Ezek közül 6 esetben (3554., 3556., 3564., 3660., 3835., 4063. sír) a koporsó betöltése elvált a sír betöltésétől. Másik két esetben (3510., 3517. sír) a sír aljának teknő alakú kiképzése utalhat arra, hogy esetleg rönkfa koporsót használtak. A 3554. sír esetében az elszíneződés mellett egy koporsóvasalás (?) is előkerült, a koponyától jobbra. A többségnél részben a felhúzott vállak helyzetéből a halottak lepelbe vagy gyékénybe csavarására következtethetünk.

Üres sírgödrök

A feltárt temetőben 24 üres sírgödör volt *(38. kép 1)*. Téglalap alakú formájuk, tájolásuk és elhelyezkedésük a temetőn belül jelezte számunkra azt, hogy ezek is sírgödörként értelmezhetőek. Az, hogy a sírgödrök üresek voltak, nem egyedülálló, mivel máshol is tettek hasonló megfigyeléseket, pl. Homokmégy-Székesen (Gallina–Hajdrik 1998, 154).

Többségük a temető keleti oldalán helyezkedett el. Az üres sírgödrök eredete ismeretlen. A temető területén sírrablásnak egyértelmű nyoma nem volt, csupán két esetben fordult elő újkori bolygatás. A 3566. gödörben összesen 15–20 Árpád-kori egyén csontvázát bontottuk ki újkori hulladékkal keverve. Mivel a gödörben előkerült egy S végű karikaékszer, illetve 2 darab üvegpaszta gyöngy, ezért ezeket a csontvázakat Árpád-korinak határoztuk meg. Az objektum nem egy korabeli osszárium, hanem az újkorban talajművelés vagy egyéb munkálatok során felszínre került sírok csontanyagát tartalmazó beásásként értelmezhető. A 3528. sírra két disznó tetemét ásták be utólag, ez esetben újkori bolygatásról beszélhetünk. Rablógödör nyomát nem találtuk ugyan, de talán rablással magyarázhatók azok az esetek, amikor hiányoznak a koponyák és bolygatottak, hiányosak a vázrészek (3555/B, 3653., 3654., 3832., 3919. sír). A bolygatások értelmezését nehezítette, hogy a sírok többsége sekély mélységű volt, és a területen korábban zajló, intenzív mezőgazdasági művelés megbolygathatta a sírokat.

A csontvázak helyzete

A temetőrészlet területén feltárt sírok alapján a nemek aránya az alábbiak szerint oszlik meg: 32 női (40,64 %), 32 gyermek (40,64 %), 40 férfi (50,8 %) és 1 morfológiailag pontosan nem meghatározható. Ebből megállapítható, hogy a nemek aránya hozzávetőleg egyenletes *(40. kép 1)*.

Az elhunytak többségét hanyatt fektetve, nyújtott helyzetben temették el, 5 esetben (2463., 2472., 2473., 3555/A, 3671. sír) az elhunytakat ettől eltérő, rendellenes pozícióban helyezték el a sírba: 2-2 esetben férfi és gyermek, egy esetben nő temetkezéséről van szó. Szabó János Győző rendellenes temetkezésekre vonatkozó tagolását figyelembe véve ezek a sírok az I. és II. típusba sorolhatóak (Szabó 1976, 36–39). A 2463., 2472., 2473. sírok a temető délkeleti sírcsoportjához tartoztak és viszonylag kevés távolságra feküdtek egymástól, míg a 3555/A és a 3671. sírok a délnyugati sírcsoportban helyezkedtek el.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy a babonás hiedelmek, vagy esetleg a sír formája határozza meg, hogy milyen pozícióba temetik el a halottat (Szabó 1976, 66–69; Hanuliak 1990, 155–157). A 2472. sírt kivéve egyik sem fekszik a temető szélén, csupán a temető széleihez közel.

Több sírban meg lehetett figyelni a koponya előre-billent helyzetét. Mindez kapcsolatba hozható olyan támasztékkal, amelyet a fej alá tettek. Mivel csupán öt esetben figyeltünk meg ilyen koponyatartást (3509., 3515., 3549., 3873., 3924. sír), ezért ezt a temetőn belül általános szokásként nem értelmezhetjük.

Nagyon változatosak a sírokban megfigyelt kartartások. A karok fektetésében nemenként kisebb eltérések tapasztalhatóak. Az alkarok elhelyezkedése 81 sír esetében volt rögzíthető, a többit mezőgazdasági munkák, állatjáratok, illetve újkori beásások bolygatták meg. 32 esetben mindkét kar kinyújtva fekszik a test mellett. A további sírok esetében az alkart, alkarokat valamilyen szögben behajlítva helyezték a test valamely pontjára. Az alábbi kartartások fordultak elő a temetőben: bal alkar a medencelapáton vagy a combnyakon, jobb alkar a medencén vagy a combnyakon, kézfejek egymásra helyezve a medencén vagy a combnyakon.

A temetőben egy-egy egyedi eset is előfordult. Egy rendellenes temetkezés esetében a bal alkar a vállhoz visszahajlítva került elő (3555/A sír). Ehhez hasonlóan egy-egy esetben fordult elő, hogy a jobb alkar a mellkasra volt hajlítva (3559. sír), illetve a jobb alkar a felsőtest alatt került elő (3568. sír). Takács Miklós az összehasonlító elemzései kapcsán arra a feltételezésre jutott, hogy a medencén vagy a mellkason összekulcsolt kezek az elhunyt kereszténységére utalhatnak, ugyanakkor elvetette annak lehetőségét, hogy a vállhoz hajlított kartartás oráns tartást jelentene (Takács 2005, 91).

A lábakat általában nyújtva, egymás mellé fektették, ettől eltérő pozíció csak rendellenes helyzetben fordult elő.

A temetőt használó közösség tagjainak körében ismert eljárás lehetett a trepanáció, öt koponyán lehetett maradandó nyomait megfigyelni. A koponyaüreg tényleges megnyitására egy esetben sem került sor,

mind az ötnél (2485., 2500., 3542., 3554., 3569. sír) jelképes trepanációról beszélhetünk. Négy esetben férfin, egynél pedig nőn végezték el a jelképes trepanációt, és mindegyik az idős korosztályhoz tartozott. Azok a sírok, amelyekben a jelképesen trepanált koponyájú vázak feküdtek, a temetőn belül elszórtan helyezkedtek el, mind a temető belső magjában, mind a temető szélén előfordultak. A jelképes trepanáció Magyarországon a 10–11. századi lakosságnál mutatható ki (Kustár 1996, 404).

A temető területén kettős temetkezés nem volt. Egyetlen esetben fordult elő (3510. sír), hogy a 20–22 éves nő és a medencéjében egy 8–9 hónapos magzata együtt került elő.

Két esetben egymásra temetkezést dokumentáltunk. A 3555/A sír esetében egy rendellenesen eltemetett felnőtt férfi feküdt, amelynek a térdkalácsától 5 cm-re került elő egy másik felnőtt férfi felsőtestének néhány csontmaradványa (3555/B sír). Az utóbbi sír foltja a nyesett felszínen még nem, csupán a bontás során jelentkezett. A másik esetben a 2470. sírt ásták rá a 2471. sír sarkára. A részlegesen egymásra ásott sírok a temető egyrétegűségét nem zárják ki. Feltehetően valamilyen rokoni szál köti össze a két sír halottját. Hasonló jelenséget figyeltek meg a tiszalúc-sarkadpusztai temetőben is (Kovács 1986, 222).

A temető tömbjéhez képest elkülönülten, 8 méterre, északkeletre temettek el egy 2,5–3 éves gyermeket (3873. sír). A sír a temető sírjaihoz hasonlóan Ny–K-i tájolású volt és halottat melléklettel nem látták el.

A temetőtől távol eltemetett sír/sírok előfordulása nem unikális, mivel számos esetben megfigyelték ezt a jelenséget (Szabó 1964, 125; Tettamanti 1975, 93; Lőrinczy 1985, 155; Kovács 1986, 219; Bende–Lőrinczy 1997, 226). Bár jelen esetben a távolság nem olyan nagy, mégis messzebb fekszik a többi sírtól. Ugyanakkor nincs szó rendellenességről, hacsak azt nem tekintjük rendellenesnek, hogy a lábai jobb oldalra kissé felhúzva feküdtek. Az embertani vizsgálatok alapján semmilyen patológiás elváltozást nem lehetett megfigyelni, amely indokolná a temetőtől való „távoli" elhelyezését.

A TEMETŐ LELETANYAGA

A temető leletekben nem bővelkedett. A feltárt 127 sír között az 56 melléklet nélküli sír (71,12 %) mellett 47 mellékletes (59,69 %) került elő, illetve 24 üres sírgödröt (30,48 %) találtunk *(37. kép 1)*. A mellékletadás a teme-tőn belül többségében a női síroknál (32-ből 24) volt megfigyelhető, őket követték a férfiak (40-ből 16), míg a legelenyészőbb mennyiséget a gyermekek (32-ből 7) sírjainál figyelhettük meg.

Ékszerek

Karikaékszerek

A temetőn belül az ékszerek közül a leggyakoribbak a karikák, melyek 25 sírból (a sírok közel 32 %-ából) és a 3566. újkori gödörből kerültek elő, összesen 50 db.[7] Többségük női (19), vagy gyermeksírból (5) származott, a férfiak közül csupán a 3889. sírban nyugvó egyén viselt ilyen ékszert. További 2 sírból is kerültek elő karikák, de az itt nyugvók nemét pontosan nem lehetett meghatározni.

A temetőből a karikák közül egyszerű nyitott és S végű karikaékszerek különböző változatai kerültek elő.

A nyitott karikák két típusa, azaz a körte alakú és a kerek formájú fordult elő. A körte alakú karikák bronz (3891. sír), és ezüst (2500., 3889. sír) változata elszórtan bukkant fel a temető területén. Datáló értékű kísérőlelete a bronz változatnak egy kisméretű, bronz S végű karikaékszer volt.

A kisméretű, körte alakú karikaékszerek megjelenését a 10. század végére–11. század elejére keltezi a kutatás (Tettamanti 1971, 219; Szőke–Vándor 1987, 53).

A kerek formájú karikaékszerek bronz, nyitott változatai két, padmalyos sírban (3522., 3552.) kerültek elő, amelyek a temetőn belüli üres sávot körülölelő, első sírokhoz tartoztak. Ez esetben bronz, nyitott végű gyűrű, vagy sima, S végű bronz és ezüst karikaékszerekkel voltak együtt. Az egyszerű, nyitott karikaékszerek a 10–11. században folyamatosan használt ékszerek voltak, melyek a 11. századnál későbbre nem keltezhetőek (Szőke–Vándor 1987, 54). A nyitott karikaékszerek viselete többségében nőknél, egy-egy esetben férfinál és gyermeknél fordult elő.

A temetőn belül 22 sírból és a 3566. gödörből került elő 33 darab sima, S végű karikaékszer, ezen belül 8 bronz, 25 ezüst példány. A kicsik 1,1–1,6 cm átmérőjűek (bronz: 3823., 3891. sír; ezüst: 3510., 3514., 3515., 3520., 3924.), a közepesek 1,8–2,5 cm (bronz: 3514., 3515., 3552., 3559., 3560. sír; ezüst: 3504., 3507., 3527., 3552., 3568., 3649., 3656., 3727. sírok), míg a nagyok pedig 2,6–2,7 cm átmérőjűek (ezüst: 3523. sír). A hu-

[7] Továbbá a lelőhely területén, de a temetőn kívül, a 2076. objektumszámú gödörből előkerült egy félhold alakú, öntött fülbevaló *(37. kép 17)*. A fülbevalótípus a kora középkorra tehető, de a gödörben szarmata kerámiatöredékek társaságában került elő. A tárgy feldolgozását és a tárgytípus részletes elemzését Langó Péter végezte el (Langó P.: *A felgyői félhold alakú fülbevaló és párhuzamai.* Kézirat 2012) ezért itt ettől eltekintek.

zalvastagságuk 0,1–0,3 cm között váltakozik, a temetőn belül 0,2 cm számít átlagosnak.

A kisméretű S végű karikaékszerekből 7 sírból 11 darab került elő. Három gyermeksír kivételével, felnőtt nők sírjaiban fordultak elő. A 3520. gyermeksírban párosan találtuk, míg a 3924. felnőtt nő sírjában 2 pár ezüst karika került elő 3 bordázott S végű változattal együtt. Ez nem egyedi jelenség a korszak hagyatékában. Az aldebrői 15. sírban szintén 7 S végű karikaékszer került elő egyéb más viseleti és használati elemekkel, mellyel kapcsolatban Révész László az eltérő viseleti rend, illetve az antropológiai eredmények alapján az elhunyt idegen eredetét hangsúlyozta (Révész 2008, 25, 405). Ezt némileg alátámasztja a felgyői eset is, mivel a nő mongolid jellegű vonásokat mutat, jóllehet a temetőben csupán 5 mongolid és egy europo-mongolid váz került elő *(40. kép 2)*.

Szőke Béla és Vándor László azon megállapításának, miszerint a 7, vagy annál több karikával ellátott nők eladósorban lévő lányok lehettek (Szőke–Vándor 1987, 50), a jelen temetőben ellentmond a 3924. sírban eltemetett nő, mivel 25–30 éves volt, aki abban az időben feltehetően már férjes asszony lehetett.

A közepes méretű S végű karikaékszerek temetőn belüli jelenlétét tekinthetjük általánosnak, amelynek kerek, vagy ovális formai változatai kerültek elő. 19 darab közepes méretű 14 sírból került elő, amelyek két gyermeksír kivételével mind felnőtt nők temetkezéseinek a mellékleteit képezték. Összetartozó karikapár 5 sírból került elő, ebből 4 pár ezüstből (3504., 3552., 3568., 3656. sír) és 1 pár pedig bronzból készült (3559. sír).

A 3523. sírban fekvő idős nő koponyájának két oldalán, párosan előkerült két nagyméretű, S végű karikaékszer egy kerek, végei felé keskenyedő, négyszögletes átmetszetű, nyitott végű ezüst gyűrűvel és I. (Szent) István denárával volt együtt. A karikatípus eloszlása a temetőn belül egyenletesnek mondható, minimálisan került elő több a temető keleti oldalán *(39. kép 1)*.

Az S végű karikaékszerek a 10. század végétől kezdtek elterjedni (Szőke 1962, 35), ugyanakkor a temetőn belüli használatukat a 11. századra tehetjük, részben a hajkarikákkal együtt előkerült érmék (I. István, I. András), részben a nyitrai típusú és bordázott karikákkal történő együttes előfordulásuk miatt. Az S végű karikaékszerek 11. századi dél-alföldi elterjedésére először Mesterházy Károly hívta fel a figyelmet (Mesterházy 1965, 104).

Az S végű karikaékszereknek nemcsak a korai változatai, hanem a 11. század közepétől megjelenő sima, szélesre kalapált végű típus (nyitrai típus; Szőke 1962, 89; Mesterházy 1965, 104; Mesterházy 1968, 149; Szőke–Vándor 1987, 51–52) is jelen volt a temető leletanyagában, két sírban (3525., 3552.) lehetett megfigyelni. A 3525. sír esetében ez a típus I. András érmével datálható, azaz megerősíti a korábbi kutatások azon megfigyelését, hogy a 11. század közepén már használták.

Ezüst, bordázott S végű karikaékszer 3 sírból, összesen 5 darab került elő. A 3507. és a 3528. síroktól eltérően, amelyekből egy-egy példány került elő, a 3924. sírban 3 darab volt, a fentebb említett 4 kisméretű, ezüst karikával. Kialakításukat tekintve mind 0,1–0,2 cm huzalvastagságúak. Temetőn belüli előfordulásuk elszórt, és egy kivétellel a temető széléhez közel kerültek elő.

Mind a nyitrai típusú, mind a bordázott karikák felnőtt nők sírjaiban kerültek elő. A bordázott végű típusok megjelenése az Alföldön Salamon éremmel datálható és a 11. század 2. felétől gyakoriak (Mesterházy 1968, 149; Szőke–Vándor 1987, 51). Használatuk végének felső határát IV. Béla kora jelenti (Szőke–Vándor 1987, 51–52).

A pusztaszentlászlói temetőhöz hasonlóan, a felgyői 3504. sírban is textilmaradvány konzerválódott az S végű karikára, mely a koponya jobb oldalán, az állkapocs alatt került elő. Ez az eset is megerősíti azt a véleményt, mely szerint nem hajkarikákról, hanem textil- vagy bőrszalagokra (is) felfűzve, felerősítve viselt karikaékszerekről van szó (Mesterházy 1965, 105; Szőke–Vándor 1987, 57).

Nyaklánc

A nyakon viselt ékszerek közül a sírok 5 %-ból (2470., 3517., 3875., 3931. sír) gyöngyök kerültek elő a temető szélső sávjában, valamint a 3566. újkori gödörből *(38. kép 2)*. A gyöngyök többségét gyerekek viselték, csak a 2470. gyöngymellékletes sírban feküdt fiatal (17–19 éves) nő. A temetőben talált gyöngyök mind üvegből készültek.

Az üveggyöngyök három fajtája került elő: henger alakú gyöngyök arany- és ezüstfóliás változatai (3517., 3875. sír); gömb alakú, két vége felé nyújtott üvegpaszta gyöngyök (3566. sír) és kásagyöngyök (2470., 3931. sír) nagy mennyiségben. Minden esetben a gyöngyök a nyak tájékán fordultak elő, egy esetben (3931. sír) egy karika alját is közre fogták kásagyöngyök, amelyek talán a karikához voltak felfűzve. A különböző gyöngytípusok sosem fordultak elő együtt. A fóliás gyöngyöknek datáló erejű kísérőleletei nem voltak, mivel az egyik esetben tojás, míg a másik esetben kagylótöredék került elő velük a sírban. A kásagyöngyöknél viszont részben sodrott ezüst gyűrű, részben S végű karikaékszer szerepelt kísérőleletként. Pusztaszentlászló több sírjában figyeltek meg hasonlót, miszerint a gyöngyök között S végű karikák kerültek elő, melynek kapcsán Szőke Béla és Vándor László felvetette azt a lehetőséget,

hogy ezek a gyöngyök nemcsak nyakláncot alkothattak, hanem esetleg S végű karikákkal díszített pántokra is felvarrhatták azokat (Szőke–Vándor 1987, 66–67.) Ez utóbbi állítást sem megcáfolni, sem alátámasztani nem lehet a felgyői temető 3931. sírjában megfigyeltekkel, mivel a nyak körül két szabályos sorban kerültek elő a gyöngyök, ugyanakkor voltak nem összefüggő gyöngyök a bal oldali bordák alatt és az S végű karikaékszer mellett is.

Jochen Giesler a fóliás gyöngyök jelenlétét a 10. század végétől az általa „Bijelo Brdo"-nak nevezett, 1050-nel záruló időszakra tartja jellemzőnek (Giesler 1981, 131–132). Ugyanakkor a magyar kutatás a 10. század végétől, a 11. század elejétől a 12. század elejéig határozta meg divatjukat (Szőke 1962, 90; Szőke–Vándor 1987, 62; Szilágyi 1994, 107).

Gyűrűk

A temető második leggyakoribb ékszere a gyűrű volt, a 2470., 3509., 3522., 3523., 3568, 3658. sírokban (közel 8%-ban) fordult elő *(38. kép 2)*. Típusok tekintetében előkerült fonott, sodrott, kerek és négyszög átmetszetű huzalból hajlított, nyitott végű, illetve négyzetes huzalból egymásra hajlított végű gyűrű.

Többségük női temetkezésekben fordult elő, egyedül a 3658. sírban feküdt férfi, akinek más melléklete nem is volt. A gyűrűvel eltemetett nők korcsoportonkénti megoszlását tekintve megállapítható, hogy a fiataltól kezdve az idősig bezárólag, minden korosztály viselhette ezt az ékszert. Mind a 6 sírban egyesével fordult elő. Viseleti helyzetben egy-egy alkalommal a bal és jobb kéz ujjain (3509., 3522. sír) került elő, ezeken kívül a jobb felkar külső oldalán, a jobb combcsont alatt találtuk, illetve egy esetben a bal medencelapát alatt egy ujjpercen, amely valószínűleg a jobb kézhez tartozott. Egy esetben a gerincoszlop mentén került elő, de ebben a sírban állatjárat bolygatta meg az egész felsőtestet. A bronz és az ezüst gyűrűk megoszlása egyenletes (3-3 példány). A kerek átmetszetű huzalból hajlított, nyitott végű és a négyzetes huzalból, egymásra hajlított végű gyűrűk bronzból készültek. A fonott és a sodrott, illetve a négyszögletes átmetszetű gyűrűk alapanyaga egyaránt ezüst volt.

Az előkerült különböző átmetszetű huzalból hajlított, nyitott gyűrűk a Kárpát-medencében a 11. század elején tűntek fel (Tettamanti 1971, 221). Az azóta folyó kutatások tovább finomították a korábban kialakult képet, amely alapján ma már kijelenthető, hogy a típus már a 10. század 1. felében is jelen volt, és a 11. század végéig használatban maradt (Szőke–Vándor 1987, 79; Révész 2008, 371). A temetőben előkerült nyitott végű, négyszögletes átmetszetű, ezüst gyűrű kísérőlelete egy I. (Szent) István denár volt (3523. sír). Az elkalapált végű fonott, illetve sodrott ezüst gyűrűk a 11. század elejétől a század végéig voltak divatban (Szőke–Vándor 1987, 74).

Érmék

A temetőben összesen 8 sírból (2477., 3521., 3523., 3525., 3550., 3567., 3568., 3879.), azaz a temetkezések közel 10%-ból került elő magyar királyok által veretett érme *(1. táblázat)*. A legkorábbi I. (Szent) István királyhoz (1000–1038), míg a legkésőbbi I. (Szent) Lászlóhoz (1077–1095) köthető. A 8 sírból 9 érme látott napvilágot: 1 db I. (Szent) István, 1 db I. (Orseolo) Péter, 5 db I. András, 2 db I. (Szent) László denára. Az előbb említett sorból kiemelendő a 3567. férfisír, amelyben két érem is előkerült: halotti obulusként I. (Orseolo) Péter denárját a szájba, I. András dénárját mellékletként a mellkas közepére helyezték (Kovács 2006, 234–236). Ezen felül halotti obulusként adhatták I. András érméjét a 3521., 3550., 3568. sírokba temetettek mellé, I. (Szent) István denárját a 3523., és I. (Szent) László denárját a 3879. sírok esetében, mivel azok az állkapcsok közül, a koponyából, a nyaki csigolyák mellett, illetve a bal combcsont (2477. sír) és a jobb lábfej belső oldalán (3525. sír) kerültek elő.

A pénz elsősorban felnőttek hagyatéka volt: 4 esetben férfi (2477., 3521., 3550., 3567. sír), háromnál női (3523., 3525., 3568. sír), illetve egy esetben gyermek (3879. sír) temetkezés mellékleteként találtuk. A női sírok esetében karikaékszerekkel, gyűrűvel együtt kerültek elő, míg a férfiaknál vaskéssel voltak együtt. A gyermeksírban ez volt az egyetlen melléklet.

Ha a leletanyag és az érmék összefüggéseinek a kronológiáját vizsgáljuk, akkor Vályi Katalin megfigyeléseitől eltérően, a felgyői temetőben I. András érmék mellett kerültek elő olyan használati eszközök és viseleti tárgyak, amelyek a 10. század sírjainak mellékletei között is jelen vannak, ilyen például a vaskés. Ugyanakkor a 3567. sírban I. András és I. (Orseolo) Péter érméjének együttes előfordulása azon kutatók véleményét látszik alátámasztani, akik úgy gondolják, hogy az érmék hosszabb ideig voltak használatban, azaz a 11. századi érmék keltezésbeli „késésével" lehet számolni (Vályi 2000, 371–373).

A meglévő adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az obulus adása független volt az elhunyt nemétől és életkorától. Az érmés sírok temetőn belüli megoszlásánál a következőket figyeltük meg: 4 sír (2477., 3521., 3523., 3525.) a temető délkeleti oldalán csoportosult, míg három (3550., 3567., 3568.) a temető délnyugati részén helyezkedett el, egy (3879. sír) pedig az északnyugati oldalon került elő *(38. kép 2)*. A temető délkeleti oldalán előkerült érmés sírok egy sírsorba tartoztak, a két szélső temetkezés melléklete (3521., 3525. sír) I. András denára volt, és köztük helyezkedett el

az I. (Szent) István denárával keltezhető sír (3523.). Ugyanakkor a 3567. és a 3568. sírok egymás mellett feküdtek.

A 3521. sírból származó I. András érme körbe van nyírva. A körbenyírt pénzekre vonatkozóan Kovács László megállapította, hogy az érmék csonkítása már I. (Szent) István H1, H2 denárát érintően országos szinten megindult (Kovács 2006, 223).

A több pénzadás szokásának csúcspontja I. András uralkodásának idejére tehető (Kovács 2006, 226), ezt igazolja a temetőben a 3567. sír, ahol I. (Orseolo) Péter mellett I. András érméje is előkerült.

1. táblázat. Árpád-házi királyok érmeit tartalmazó sírok Felgyő-Kettőshalmi dűlőben
Table 1. Graves from Felgyő-Kettőshalmi dűlő containing coins of the Árpád Dynasty

sírszám	*életkor/nem*	*érmeszám/érmetípus*	*egyéb melléklet*
2477	50–59 éves férfi	1 db: I. Szent László (CNH.I.36, H29) denár	–
3521	45–50 éves férfi	1 db: I. András (CNH.I.12–14, H9) denár	vaskés
3523	60 évesnél idősebb nő	1 db: I. (Szent) István (CNH.I.2, H1a) denár	2 db S végű karika, gyűrű
3525	60 évesnél idősebb nő	1 db: I. András (CNH.I.11, H8) denár	2 db S végű karika
3550	40–50 éves férfi	1 db: I. András (CNH.I.11, H8) denár	vaskés
3567	45–50 éves férfi	2 db: I. András (CNH.I.11, H8) denár, Orseolo Péter (CNH.I.8, H6) denár	–
3568	60 évesnél idősebb nő	1 db: I. András CNH.I.12–14, H9) denár	2 db S végű karika, gyűrű
3879	0,6–1 éves kisgyermek	1 db: I. (Szent) László (CNH.I.36, H29) denár	–

Egyéb mellékletek

Csat

Egyetlen líra alakú bronzcsat került elő a temető 3570. sírjában fekvő, 16–18 éves fiatal fiú bal medencelapátja alól, amely arra utalhat, hogy övcsatként használták. Már Révész László felhívta a figyelmet arra, hogy ezt a csattípust nemcsak női sírokban találhatjuk meg, hanem férfiaknál is rendszeresen előfordul (Révész 1989, 515). A líra alakú csat a honfoglaló magyarokkal jelent meg a Kárpát-medencében a 9. század végén, és a 11. század végéig használatban volt (Révész 1989, 527; Révész 1996, 119–120).

Kések

A temető területén három sírban (3521., 3550., 3556.) találtunk kést az elhunyt mellett, egy esetben pedig a sír betöltéséből került elő annak töredéke. Mindegyik vaskés idősebb korosztályokba tartozó felnőtt férfiak sírjainak a melléklete volt.

Mindhárom középső nyélállású. A kések többségét a síron belül viseleti helyzetben találtuk. A bal medence vagy a bal kézfej alatt előkerülő kések esetében feltételezhetjük, hogy övre erősítve hordták őket (Révész 2008, 429). Ettől eltérően a 3521. sírban a bal felkar és a bordák között került elő. Szőke Béla feltételezése szerint, ha a felkar és a bordák között kerül elő egy kés, akkor elképzelhető, hogy a felső ruházathoz erősítették a tokot, vagy azon alakíthattak ki egy zsebet (Szőke 1994, 260).

A vaskések kísérőlelete két sírban (3521., 3550.) egy-egy I. András érem volt. A 3556. sírban a késen kívül egyéb melléklet nem került elő. A késes sírok — a 3521. sír kivételével — a temető nyugati oldalán helyezkedtek el *(38. kép 2).*

Vasbalta

Az ásatási megfigyeléseink alapján baltának tartható tárgy a 3660. sírból került elő, az elhunyt férfi jobb bordái és a csigolyái közül. Maga a tárgytípus nem ismeretlen a kora Árpád-kori temetkezésekben. Kovács László részletesen foglalkozott a balták tipológiájával (Kovács 1986a), azonban mivel a lelet elveszett, ezért a tárgy részletesebb elemzése nem lehetséges.

Csiholó és kova

A tűzkészséget szolgáló tárgyak közül csiholó a temető egy sírjában (2466.) került elő a betöltésből, míg kovából készült pengetöredék a 3554. sírban volt a bal bordák és a csigolyák között. A penge mindkét élén használatból adódó kopásnyomok figyelhetőek meg. A kovapenge töredék esetében két lehetőség merül fel a sírba kerülésével kapcsolatban. Az egyik, hogy az őskori eszköz másodlagos felhasználás során került az

Árpád-kori sírba, a másik, hogy a felszínről véletlenül került a betöltésbe. Az előbbit igazolta T. Biró Katalin a Tímáron előkerült honfoglalás kori temető kapcsán (Kovács 1988, 151). A felgyői sír esetében ennek ellentmondani látszik, hogy a pengetöredék a felsőtest bal oldalán került elő. Ezért nagyobb a valószínűsége annak, hogy másodlagosan került a sír földjébe. Ugyanakkor nem lenne idegen elem az Árpád-korban, mint használati tárgy, hiszen számos esetben kerültek elő sírokból kova töredékek viseleti helyzetben (Istvánovits 2003, 360).

Fenőkő

A temetőn belül egyetlen esetben került elő fenőkő, a 3570. sírban eltemetett 16–18 éves férfi jobb kézfeje és combcsontja között. A fenőkő mellett egy bronz függesztőkarika és egy líra alakú csat is volt. A bronzkarikára egy bőrdarab konzerválódott. A fenőkő furata a felfüggesztésének megfelelő irányban állt. Mindezek valószínűsítik, hogy az eszközt az övhöz rögzítették.[8]

Kagyló

A temető két sírjában (3550., 3875.) került elő kagyló töredéke. A 3550. sírban a koponya jobb oldalán, a felső fogsornál került elő. A 3875. sírban a nyakláncot alkotó gyöngyök között volt. Ez utóbbi esetben viseleti tárgyként való értelmezése kérdéses, mivel csak apró peremtöredék és nem lehet látni rajta átfúrás nyomát sem. Mindemellett a temető területén kerültek elő korábbi korokhoz tartozó településnyomok (őskor, szarmata, avar), így valószínűbbnek tűnik, hogy a kagylótöredékek temetéskor kerülhettek a sírok betöltésébe.

Egyéb tárgyak

A temető sírjaiban több olyan vasból készült eszköz is volt, melynek rendeltetését sem elhelyezkedése, sem formája alapján nem lehetséges pontosan meghatározni. A 2466. sírból, a koponya jobb oldalán került elő egy vaspánt. A 3504. sírban fekvő felnőtt nő bal könyökén egy lapos vastárgy töredéke volt. Egy téglalap átmetszetű, hosszúkás vastárgy a jobb medencelapát és bordák között élére állítva került elő a 3512. sírból. Egy lapos, hosszúkás, erősen korrodálódott vastárgy töredéke (külső felületén konzerválódott lenvászonmaradvánnyal) jelentkezett a jobb bordák mellett a 3514. sírban. A 3554. sírból félgömb keresztmetszetű vastárgy töredékei származnak, melyek részben a felsőtest alatt, részben a bal karon voltak. A 3648. sír egyik sarkából került elő egy vékony lemezes vastárgy.

Elképzelhető, hogy a felsorolt tárgyak közül a kisebb, lapos darabok koporsó vasalásainak alkatrészei lehettek, de erre a többi megfigyelés nem nyújtott támpontot.

Állati eredetű mellékletek

Túlvilági útravalóként sírba tett ételmelléklet maradványaként értelmezhető talán a 2472. sírban, a férfi mellkasára helyezett állatcsont.

Valószínűleg rituális céllal helyezték el a tojást is egy gyermek sírjában (3517.), ami a jobb bordák és a medencelapát között került elő. A korszakhoz sorolható falusi temetők esetében, többen is előfordul tojásmelléklet, bár kis esetszámban (Tettamanti 1975, 109; Istvánovits 2003, 357; Révész 2008, 437).

Növényi maradványok a sírokban

Két sír (2490., 3509.) esetében figyeltük meg, hogy a csontvázak felszedésekor magok kerültek elő a sírgödör alján. Gyulai Ferenc vizsgálatai alapján a temetőn belül az Árpád-kori sírokból többnyire termesztett gabonafélék (többsoros árpa, közönséges vagy vetési búza, köles és rozs) szemtermései kerültek elő. Ezen fajok termesztése az Árpád-korban általánosan elterjedt volt. A kimutatott néhány gyomfaj (fehér libatop, szulákkeserűfű, erdei mályva, orvosi somkóró) ezen gabonafélék gyomnövénye lehetett. Az elhelyezkedésük alapján nem tartoztak a temetkezési rítushoz.

A TEMETŐ SZERKEZETE

A középső területen előkerült néhány sír és a körülöttük lévő üres sáv kettéválasztja a temető területét. A temetkezések nemek szerint többnyire nem különülnek el egymástól. A sírok laza szerkezetű sírsorokat alkotnak, melyek változóan, 3–10 sírból állnak. Markáns sírsorokat a temető északnyugati oldalán figyelhetünk meg, ahol a temető legszélső sorába csak gyermekeket temettek, alattuk pedig újabb gyereksírok jelentkeztek, de mellettük nyugati irányban férfisírok került elő.

Hasonlóan a Karcsa-Kormoska temetőjében tapasztaltakhoz, a laza sírsorok mellett sírcsoportokat is meg lehetett figyelni (Révész 2011, 535). Tulajdonképpen a temető középső sávjában közel egyező tájolásúak (Ny–K) a sírok, ehhez a temetőmaghoz kapcsolódott

[8] A bronz függesztőkarika (?) kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy kiemeléskor a tárgy alatt, mind a sírgödör alján, mind a jobb medencelapáton összefüggő, nagyméretű zöld patina nyoma látszódott.

egy-egy csoport délről és délkeletről, egy pedig északról. Ezek tájolása DNy–ÉK-hez áll közel.

A dél–délkeleti csoport (2462., 2463., 2465., 2467., 2472., 2473., 2477., 3504., 3507., 3508., 3510., 3513., 3514., 3515., 3516., 3517., 3518., 3519., 3520., 3521. sír) többsége nő és gyerek, valamennyien europidok. A sírcsoportban előforduló régészeti leletek (fóliás gyöngyök, bordázott S végű karikaékszerek, I. András és I. (Szent) László érme a 11. század közepére jellemző tárgyak. Ennek a csoportnak az első temetkezéseihez tartozhatott a 3521. sír, amelyből I. András érme származott. Emellett szól az a feltevés, hogy mellette került elő a 3522. sír, amelyben nyitott, bronzkarika és -gyűrű volt. A csoport utolsó sírjai közé tartozhatott a 2477. sír, amelyben I. (Szent) László érme volt.

Az északi csoportban szintén DNy–ÉK-i tájolású sírok voltak (3653., 3654., 3889., 3923., 4063.), ezek csak egy sírsort alkottak, mely a gyereksírokat zárta le. Mind europid. Mögöttük, közel egyező tájolásban egy gyereksír helyezkedett el. Ennél a sírsornál csupán kisméretű, ezüst, körte alakú karika került elő, amely inkább jelzi a temető kezdeti időszakát, mint a végét. Felmerül, hogy esetleg a temető szélét, a bejáratot jelöli ez a sírsor.

A TEMETŐ KELTEZÉSE

A feltárt temetőrészlet sírjaiból előkerült ékszerek, használati eszközök és az I. (Szent) Istvántól I. (Szent) László koráig terjedő érmék segítségével határozhatjuk meg a temető használati idejét. Az érmék alapján az első sírok az ezredforduló táján, míg az utolsók a 11. század végén kerülhettek földbe. Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük az érme verésének idejét, a tulajdonoshoz való eljutást, és azon időt, amely a megszerzés és a temetés között telhetett el, akkor akár az első érmék csupán a 11. század közepe felé, míg az utolsó érmék a 12. század elején is sírba kerülhettek. I. (Szent) László érméi a temető délkeleti és északnyugati szélein sűrűsödtek, tehát a temető használatának vége erre a két területre tehető. Ezt a területet fedi le a fóliás gyöngyök, sodrott gyűrű, sima és bordázott S végű karikaékszerek kis százalékának az előkerülési helye is, míg a bordázott és a nyitrai típusú karikaékszerek a temető belső, központi magjában is előkerültek.

A leletek alapján a temető kezdetét a nyitott karikák különböző típusai jelentik, ezek előkerülési helye zömében a temető keleti és délnyugati oldala, az északi oldalon csupán egy körte alakú karika került elő. A temető használata tehát a leletek szempontjából egységesnek tűnik. Itt kell megjegyeznem, hogy a mongolidok, a trepanált koponyák, a padmalyos sírok és az egyetlen padkás sír szempontjából sem lehet ezeket a jelenségeket egy-egy adott csoporthoz, vagy temetőrészhez kötni.

A temetőt használó közösség társadalmi hovatartozását tekintve az előkerült leletek szegényes jellege alapján a nagy sírszámú, falusias jellegű temetők sorába illeszkedik (Erdélyi 2003, 54; Gáll 2010, 18).

A FELGYŐI ÁRPÁD-KORI TELEPEK ÉS A VIZSGÁLT TEMETŐ VISZONYA

A temető elhelyezkedése kapcsán joggal merül fel az a kérdés, hogy a temetőt egykor használó közösség települése merre lehetett. Ennek azonosításában az írott forrásrészletek, valamint felszíni lelőhely-felderítési módszerek adatai használhatók fel. A feltárással egy időben a környéken végzett terepbejárások, az ásatási helyszíntől kb. 500 méteres körben nem hoztak eredményt, a temetőhöz kapcsolható Árpád-kori település nyomai nem jelentkeztek.

Felgyő (korábbi nevén Győ) legkorábbi említése a garamszentbenedeki alapítólevélben található, azaz 1075-től már létező település (Tari 1978, 11). A község területén több alkalommal folyt kutatás, beleértve a szisztematikus terepbejárást (Polgár 1998; Cséki 2004; Hancz 2004) és a feltárásokat, ez utóbbi főként a honfoglalás- és az Árpád-kori lelőhelyek kutatására terjedt ki. Számos helyen találtak honfoglalás- és Árpád-kori temetőket, templomot (Tari 1978, 14). Ugyanakkor Árpád-kori településeket hiteles feltárásokból alig ismerünk a környékről. Az első településre irányuló feltárás 1835-ben történt a Felgyő-Toronypart elnevezésű lelőhelyen (Lőrinczy 1988, 18). Felgyő, Ürmös-tanyánál László Gyula végzett feltárásokat, ahol az előkerült telepobjektumokat honfoglalás korinak keltezte (László 1978, 5; Balogh–P. Fischl 2010, 9–71). Utóbbi területen Balogh Csilla is végzett feltárást 2009-ben, melynek során megtalálta a település folytatását és korrigálta a település keltezését a 11. századra (Balogh 2009, 62–63). Ezeken kívül természetesen számos terepbejárásból származó, Árpád-korra keltezhető lelőhely került elő, de ezek jellege nem tisztázott. A másik nehézség, hogy minden Árpád-koriként feltüntetett lelőhely több kilométerre fekszik a Kettőshalmi dűlőben található temetőtől. A temetőhöz tartozó település felderítéséhez további kutatások szükségesek. Ugyanakkor a bemutatott temetőrészlet szervesen illeszkedik a mikrorégió eddig megismert 11. századi temetőinek sorába.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A temető embertani anyagának vizsgálatát Marcsik Antónia, az érmék meghatározását Tóth Csaba (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár), a magok meghatározását Gyulai Ferenc (Szent István Egyetem Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék) végezte. A sírrajzokat Deák Andrea, Koncz Margit, Máthé Genovéva, Pópity Dániel, a tárgyrajzokat Koncz Margit készítette. Munkájukért fogadják őszinte köszönetemet.

A Szentkirály-Templom, Református temető padmalyos sírjára Varga Sándor hívta fel a figyelmemet. A cikk lektorálásáért Türk Attilának tartozom köszönettel.

IRODALOM

Balogh 2009: Balogh Cs.: Felgyő, Ürmös-tanya megelőző feltárás. In: *MUSTRA. Válogatás az örökségvédelem 2009. évi eredményeiből. — MUSTRA. A Selection from the Results of the Heritage Preservation in the Year 2009.* Szerk.: Ghyczy G. Budapest 2009, 62–63.

Balogh–P. Fischl 2010: Balogh Cs. – P. Fischl K.: A felgyői ásatások története (1955–1977). — The Excavations at Felgyő (1955–1977). In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010, 9–69.

Bende–Lőrinczy 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. — Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.

Cséki 2004: Cséki A.: *Felgyő déli határrészének régészeti topográfiája I.* Egyetemi szakdolgozat, SZTE. Kézirat. Szeged 2004.

Erdélyi 2003: Erdélyi I.: Hol sírjaik domborultak… A honfoglaló magyarság temetői a Kárpát-medencében. *Őstörténeti füzetek* 1 (2003) 52–62.

Gallina–Hajdrik 1998: Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. — Der Friedhof des Gemeinen Volkes aus dem 10-11. Jh. in Homokmégy-Székes. *Cumania* 15 (1998) 133–177.

Gáll 2010: Gáll E.: Az erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és a besorolás buktatóiról. *Hadtörténeti Közlemények* 123/1–2 (2010) 3–43.

Giesler 1981: Giesler J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981) 3–167.

Hancz 2004: Hancz Erika: *Felgyő déli határrészének régészeti topográfiája II.* Egyetemi szakdolgozat, SZTE. Kézirat. Szeged 2004.

Hanuliak 1990: Hanuliak M.: Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhunderts. *Slovenská Archeológia* 38/-1 (1990) 147–192.

Kovács 1986: Kovács L.: A Tiszalúc-Sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés. — Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11 Jh. (Vorbericht)]. *Archaeologiai Értesítő* 113 (1986) 218–223.

Kovács 1986a: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez. — Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 93–121.

Kovács 1988: Kovács L.: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. — Landnahmezeitliche Graberfeldreste von Tímár (Kom. Szabolcs-Szatmár). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988, 125–158.

Kovács 2006: Kovács L.: A magyarhomorog-kónyadombi temető érméiről. *Studia Caroliensia* 3–4 (2006) 215–248.

Kustár 1996: Kustár Á.: A Karos-eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-Vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angabe zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996, 395–457.

László 1978: László Gy.: Felgyő. Egy honfoglalás kori falu ásatásáról. In: László Gy. – Tari L. – Nagyistók S.: *Régmúlt és jelen a Vidre partján. Írások Felgyőről*. Felgyő 1978, 3–10.

Liska 1996: Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton. — Ein Friedhof aus dem X.-XI. Jahrhundert in Örménykút. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1996) 175–208.

Lőrinczy 1985: Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. — Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 141–162.

Lőrinczy 1988: Lőrinczy G.: A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a városi múzeum. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Szerk.: Bálint Gy. Csongrád 1988, 7–21.

Lőrinczy–Straub 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur

Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/-1 (2006) 277–311.

Mesterházy 1965: Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. — Die Verbreitung des Haarringes mit S-enden im Karpatenbecken. *Déri Múzeum Évkönyve* 47 (1962–64 [1965]) 95–111.

Mesterházy 1968: Mesterházy K.: Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. — Some facts on the structure of Hungarian commonalty joint families at the time of the conquest. *Déri Múzeum Évkönyve* 49 (1966–67 [1968]) 131–178.

Mészáros 1975: Mészáros Gy.: A Mözs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5 (1973–74 [1974]) 3–76.

Polgár 1998: Polgár Sz.: *Adatok Felgyő község északi felének régészeti topográfiájához. — Adatok Felgyő környékének településtörténetéhez. (A kezdetektől 1700-ig).* Egyetemi szakdolgozat, SZTE. Kézirat. Szeged 1998.

Révész 1989: Révész L.: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében. — Lyraförmige Schnallen in Karpatenbecken. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989) 513–541.

Révész 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angabe zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

Révész 2008: *Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői. — Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.—11. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

Révész 2011: Révész L.: 11 századi temető Karcsa-Kormoskán. — Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 529–558.

Szabó 1964: Szabó J. Gy.: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. *Egri Múzeum Évkönyve* 2 (1964) 105–139.

Szabó 1976: Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. — Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. *Egri Múzeum Évkönyve* 14 (1976) 17–79.

Szilágyi 1994: Szilágyi, K.: Perlentypen aus dem X.–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archaologische Bedeutung. *Památky archeologické* 85 (1994) 75–110.

Szőke 1956: Szőke, B.: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. *Studia Slavica* 2 (1956) 119–155.

Szőke 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.

Szőke 1994: Szőke B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.

Szőke–Vándor 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.

Takács 2005: Takács M.: Egy vitatott kéztartásról. In: *„… a halál árnyékának völgyében járok." A középkori templom körüli temetők feltárása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E.. Opuscula Hungarica 6. Budapest 2005, 85–101.

Tari 1978: Tari L.: Győtől Felgyőig. Adalékok a táj történetéhez. In: László Gy. – Tari L. – Nagyistók S.: *Régmúlt és jelen a Vidre partján. Írások Felgyőről*. Felgyő 1978, 11–22.

Tettamanti 1971: Tettamanti S.: A Zalavár-községi I. számú XI. századi temető. — Das Gräberfeld Nr I. von Zalavár-Község. *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 216–244.

Tettamanti 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.

Türk 2009: Türk A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10−11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest 2009, 87−128.

Varga 2013: Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. In: *„legjobb, ha mindez nem merül feledésbe…" A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Budapest 2013, 297–320.

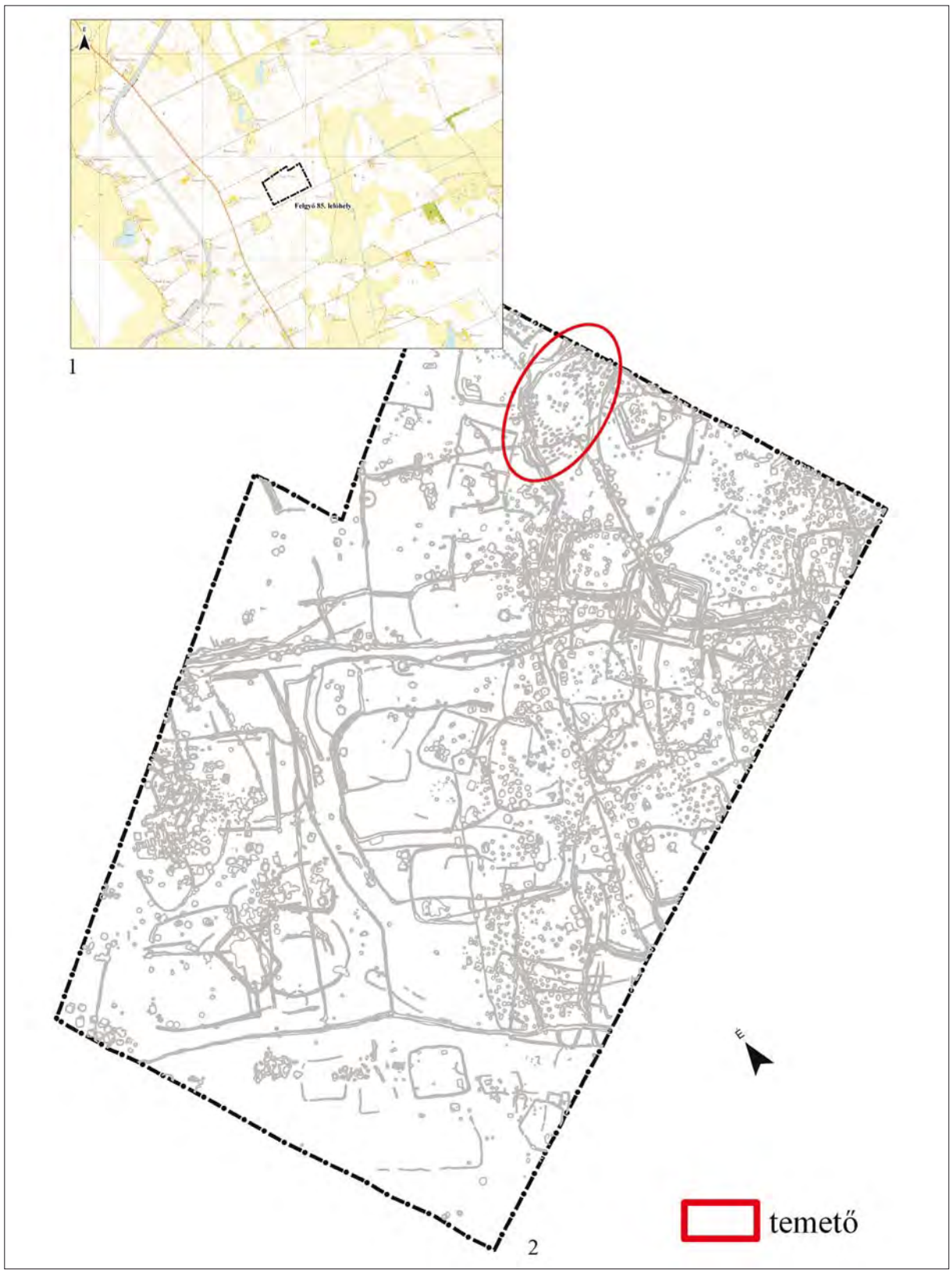
Vályi 2000: Vályi K.: Régészeti emlékek. In.: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 365–379.

AN EARLY ÁRPÁDIAN AGE CEMETERY AT FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐ

Altogether 126 graves of an Árpádian Age cemetery were uncovered in a roughly 30 m by 50 m large area in the planned location of the regional rubbish dump on the outskirts of Felgyő *(Fig. 1).* Arranged into loose rows, the graves can be divided into two main groups. Most of the burials were deposited in a rectangular shaft grave, while six burials appear to have been niche graves and one burial a ledge grave *(Fig. 39. 2).* Remains of a coffin or traces suggesting the one-time use of a coffin were found in some graves. Forty-three burials of the investigated cemetery section contained grave goods; in contrast, there were twenty-four grave pits without any human remains *(Fig. 38. 1).* The proportion of males and females was roughly identical (38 children, 36 males, 30 females and one morphologically indeterminate; *Fig. 40. 1*). Most of the deceased were laid to rest in an extended position on their back; in five cases, the body was deposited in a different, irregular position. The community using the burial ground practiced trepanation.

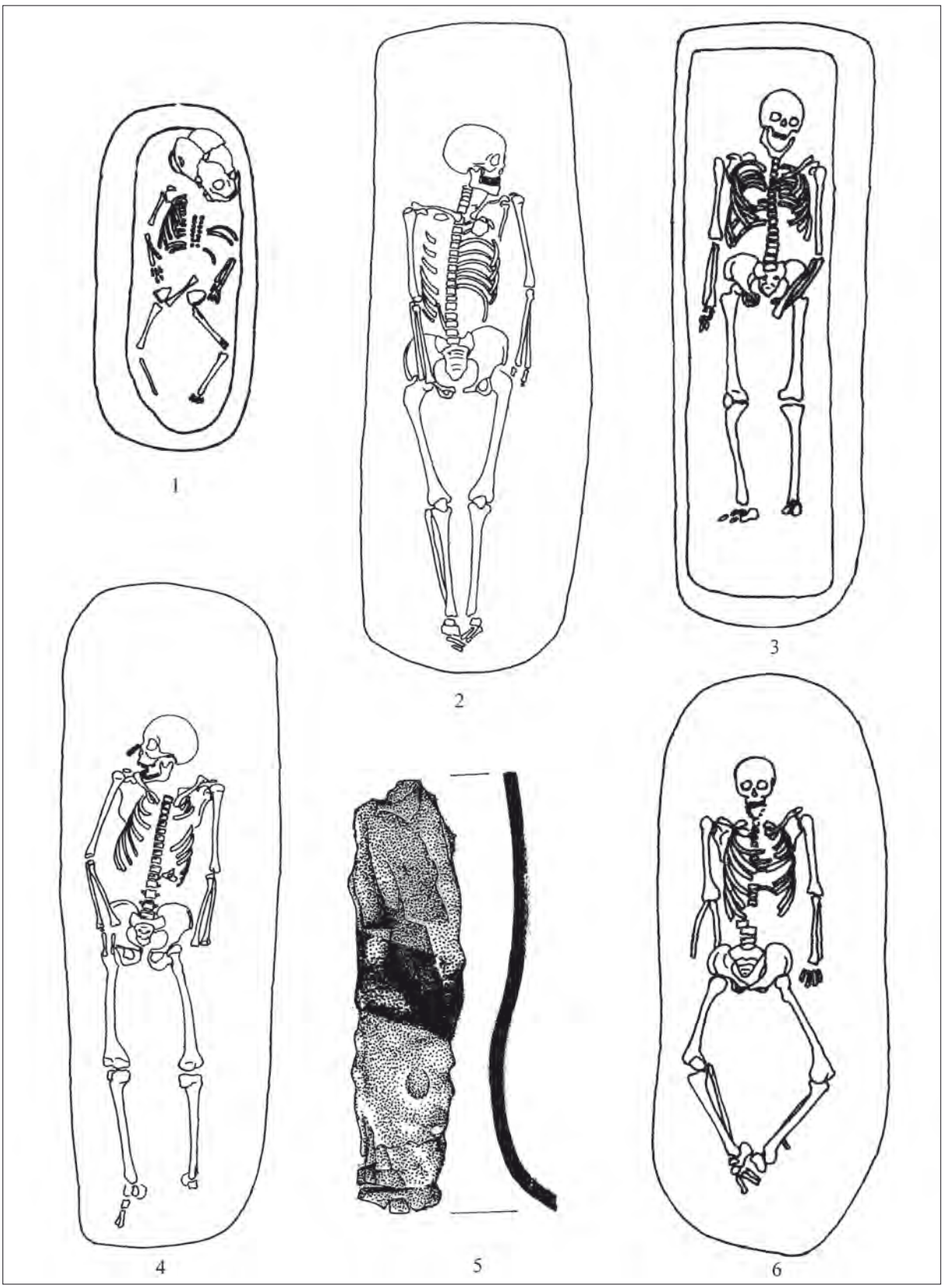
The graves did not abound in grave goods. In addition to the period's costume accessories (rings, beads, finger-rings), the burials contained a variety of other articles too (lyre-shaped buckles, knives, strike-a-lights, blades, whetstones, animal bones, eggs; *Fig. 38. 2*). Eight graves contained coins issued by Hungarian sovereigns, usually functioning as funerary oboli *(Table 1).*

In view of the rather shabby grave goods, the community using the cemetery was not particularly wealthy, and the cemetery itself can be assigned to the large rural burial grounds of the 11th century.

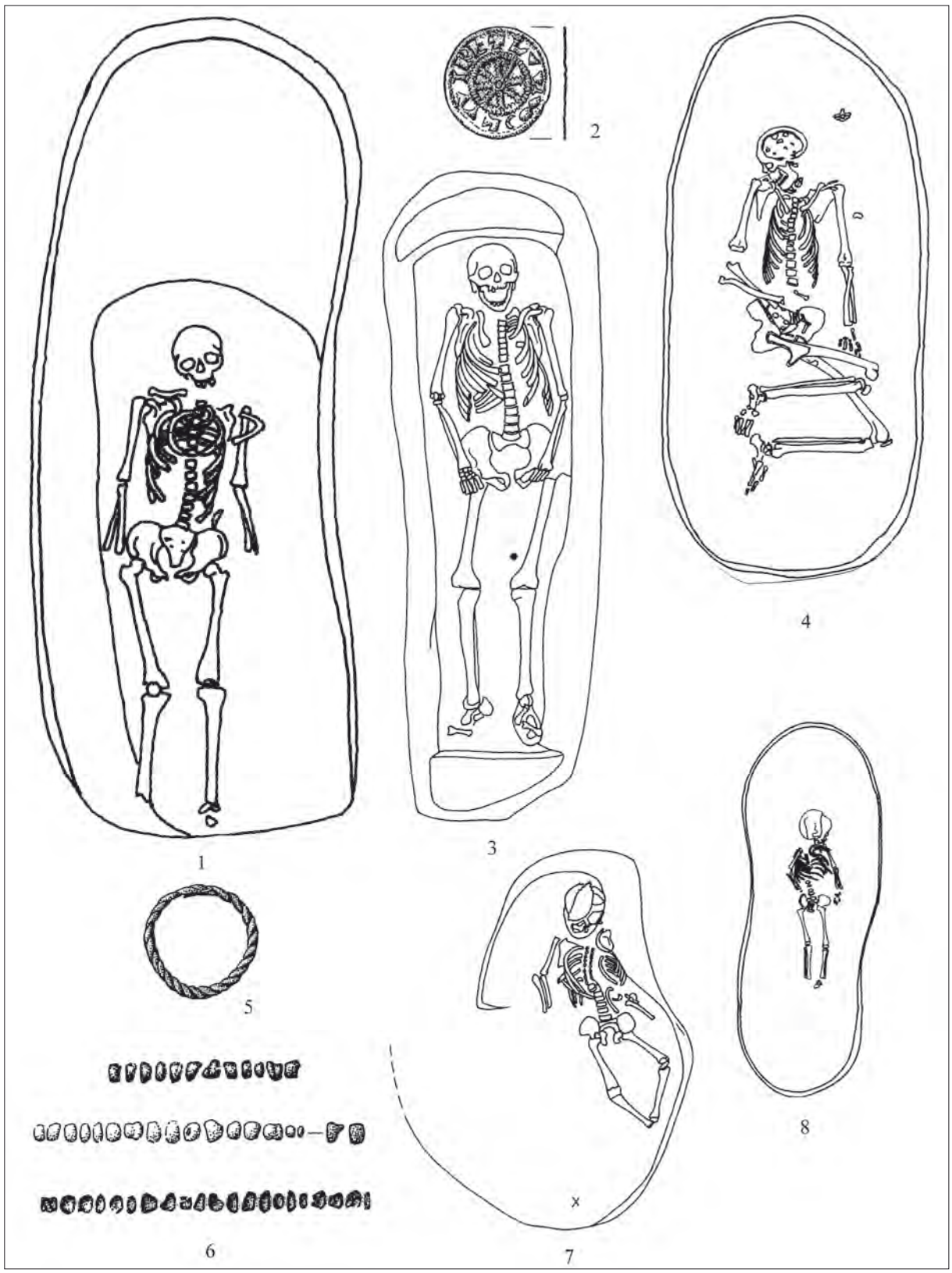
1. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1. A feltárt terület elhelyezkedése; 2: Az Árpád-kori temető elhelyezkedése a feltárt területen belül

Fig. 1. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Location of the investigated area; 2: Location of the Árpádian Age cemetery in the investigated area

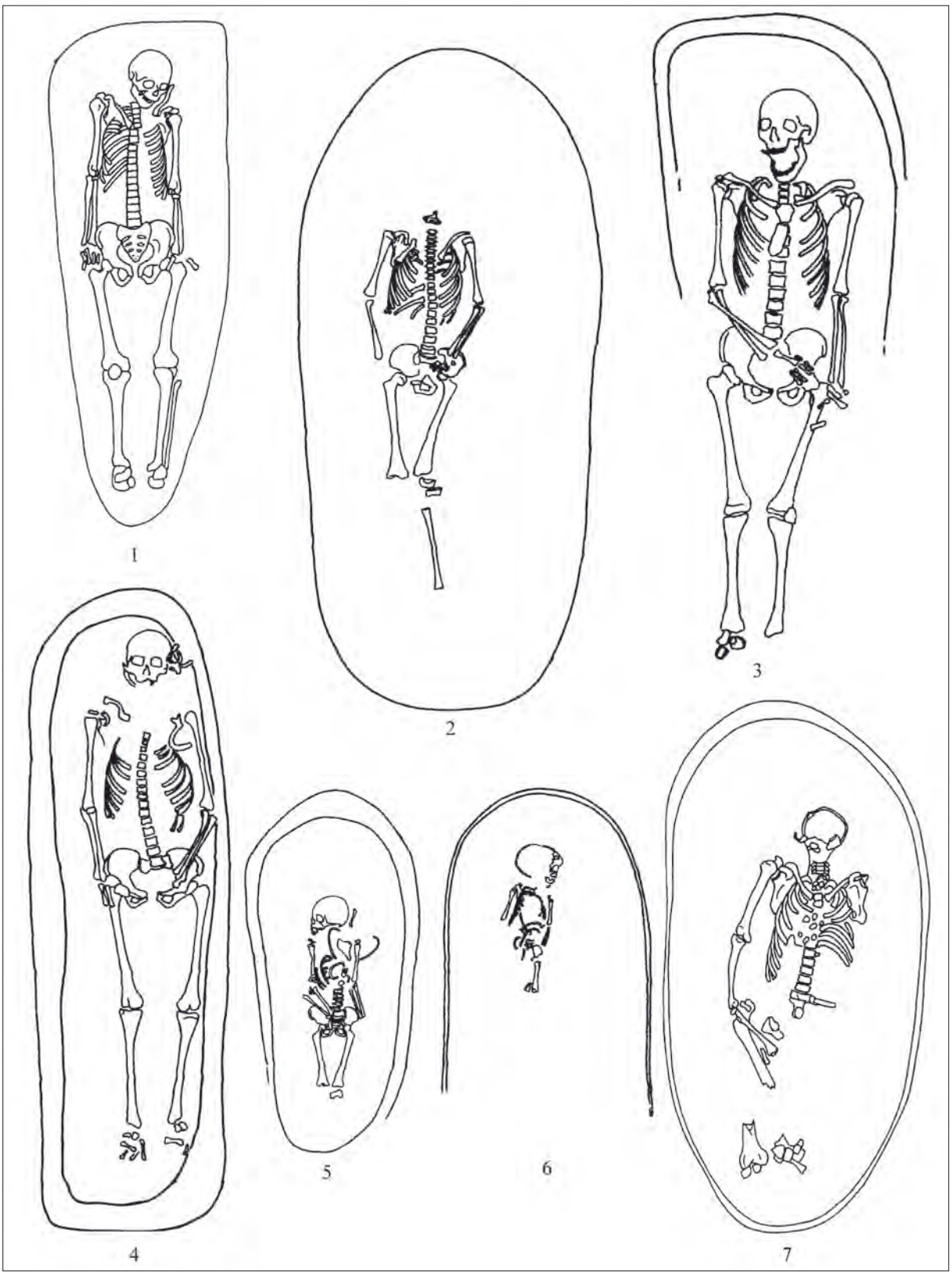
2. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2463. sír; 2: 2465. sír; 3: 2467. sír; 4–5: 2466. sír; 6: 2472. sír. M: 1–4, 6: 1: 20; 5: 1:1

Fig. 2. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2463; 2: Grave 2465; 3: Grave 2467; 4–5: Grave 2466; 6: Grave 2472. Scale: 1–4, 6: 1: 20; 5: 1:1

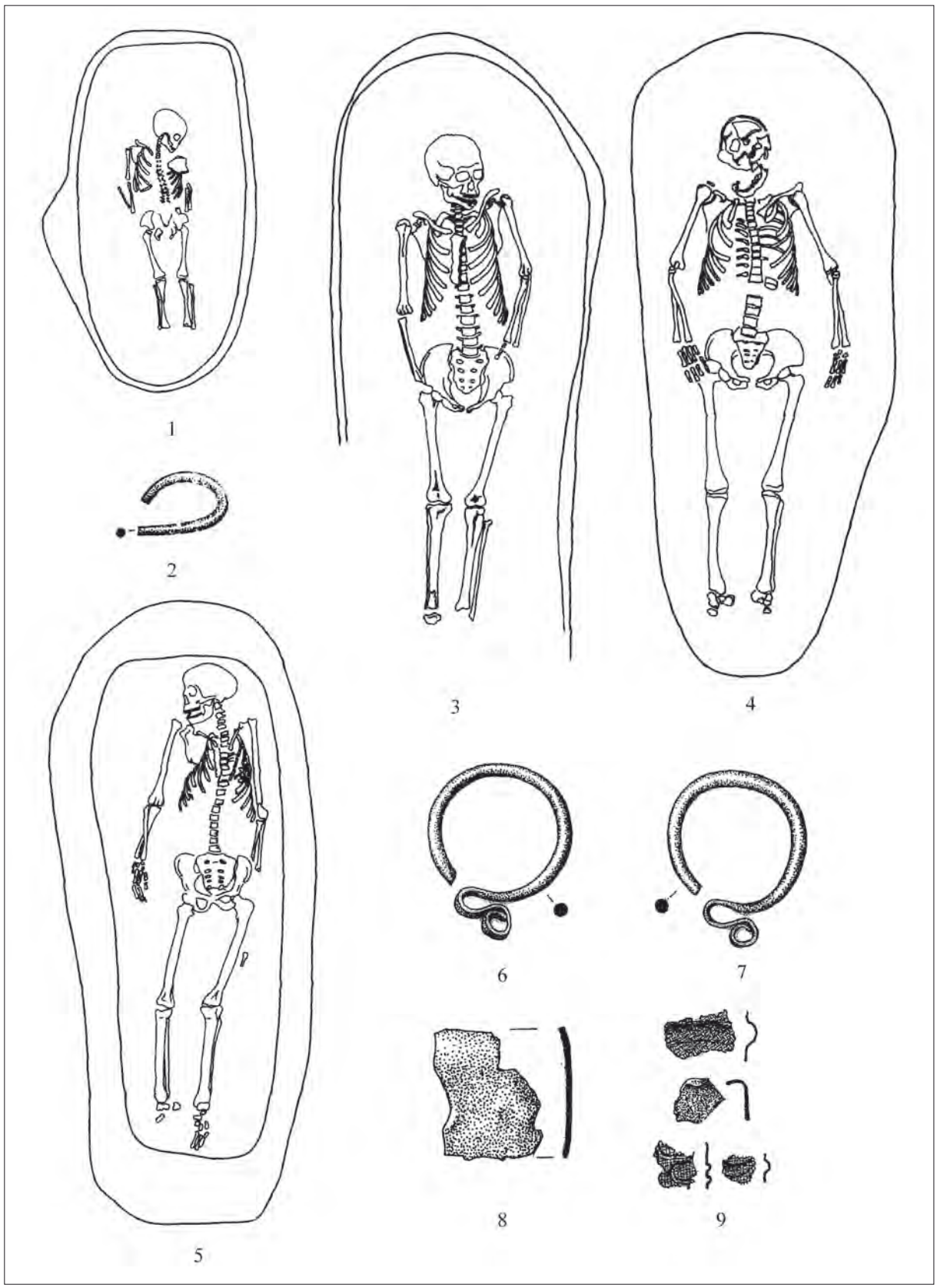
3. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1, 5–6: 2470. sír; 2–3: 2477. sír; 4: 2473. sír; 7: 2474. sír; 8: 2486. sír. M: 1, 3–4, 7–8: 1:20; 2, 5–6: 1:1

Fig. 3. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1, 5–6: Grave 2470; 2–3: Grave 2477; 4: Grave 2473; 7: Grave 2474; 8: Grave 2486. Scale: 1, 3–4, 7–8: 1:20; 2, 5–6: 1:1

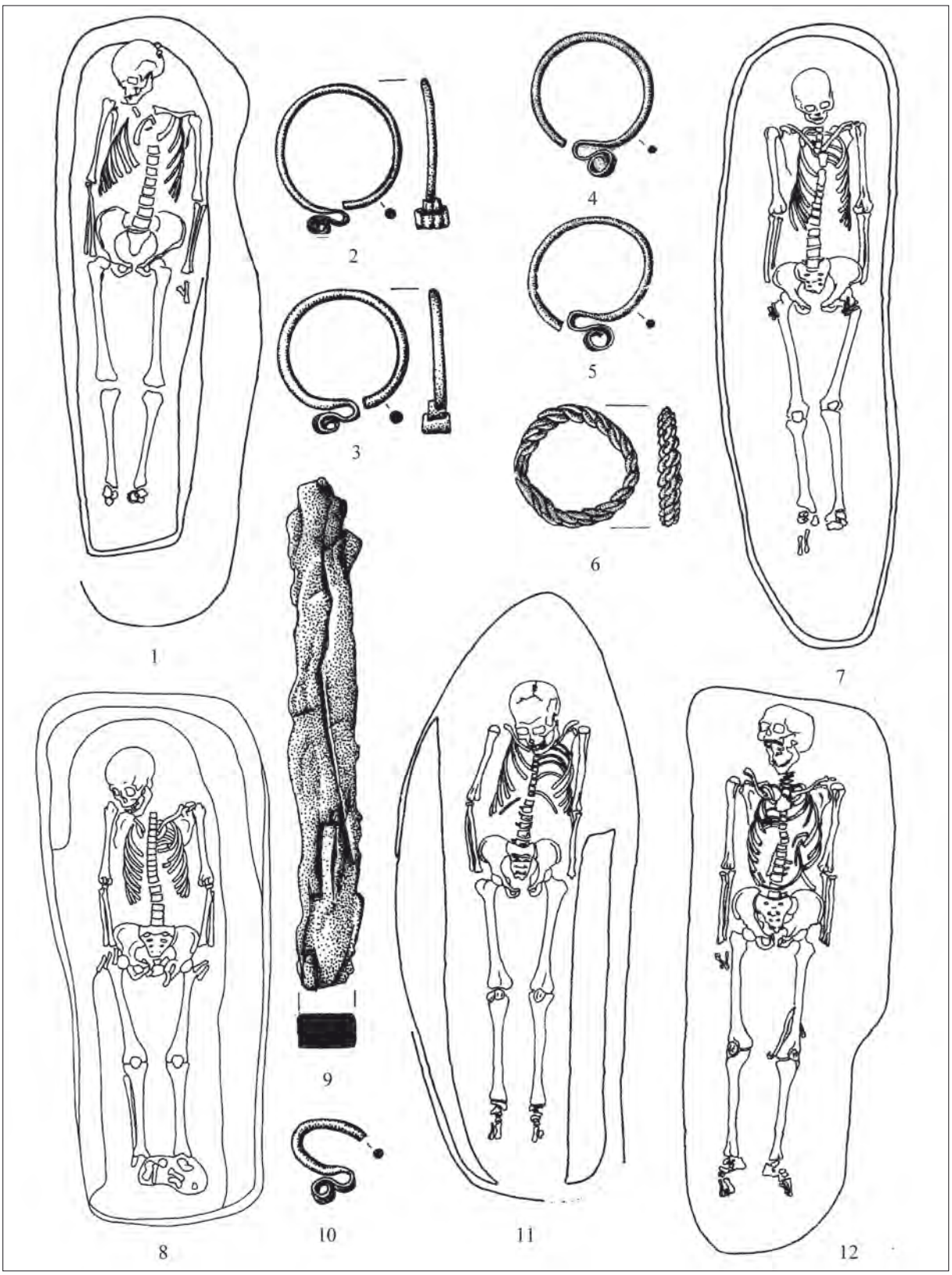

4. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2480. sír; 2: 2490. sír; 3: 2485. sír; 4: 2493. sír; 5: 2496. sír; 6: 2497. sír; 7: 2482. sír. M: 1:20

Fig. 4. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2480; 2: Grave 2490; 3: Grave 2485; 4: Grave 2493; 5: Grave 2496; 6: Grave 2497; 7: Grave 2482. Scale: 1:20

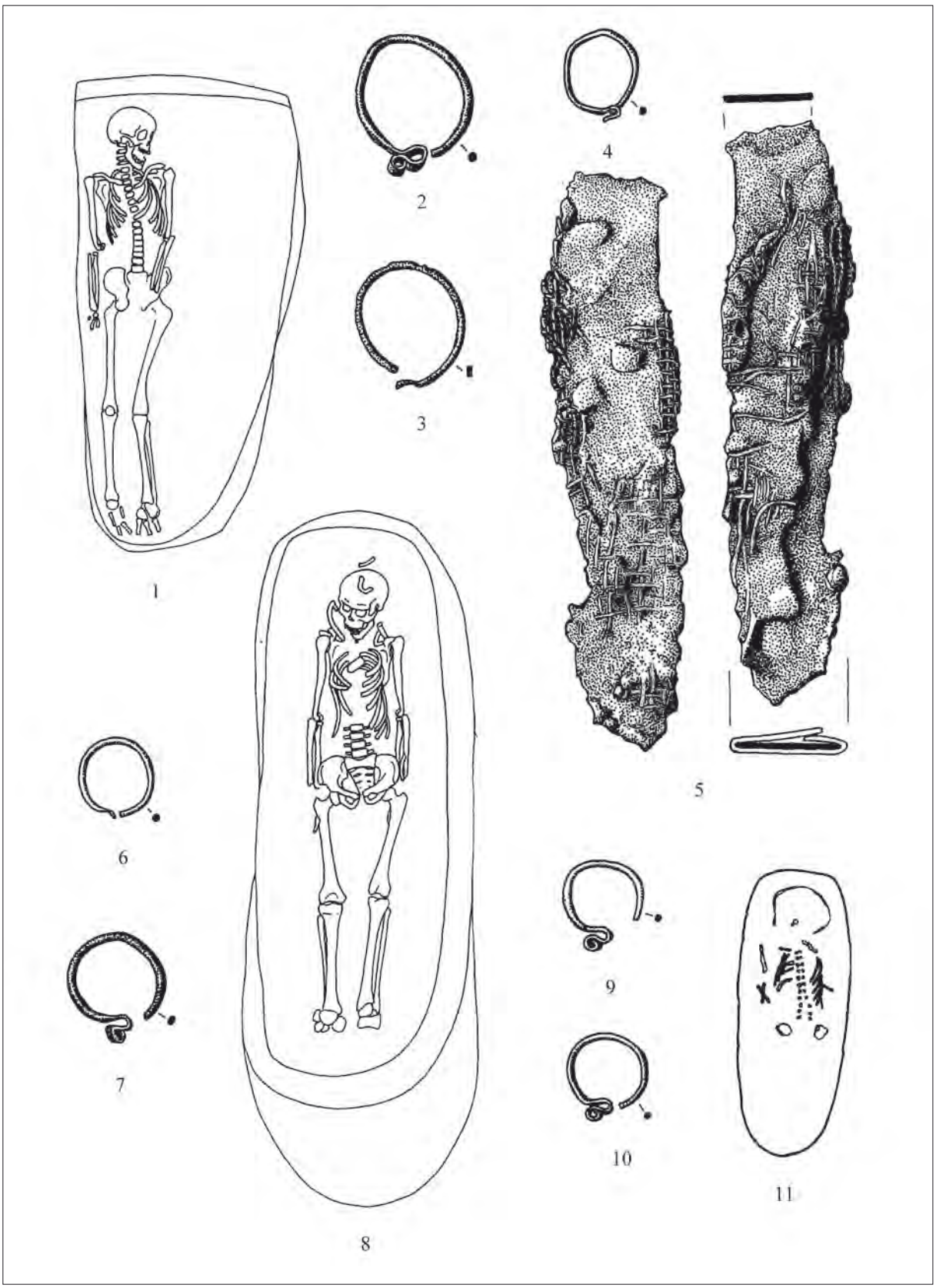

5. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2498. sír; 2–3: 2500. sír; 4: 3501. sír; 5–9: 3504. sír. M: 1, 3–5: 1:20; 2, 6–9: 1:1
Fig. 5. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2498; 2–3: Grave 2500; 4: Grave 3501; 5–9: Grave 3504. Scale: 1, 3–5: 1:20; 2, 6–9: 1:1

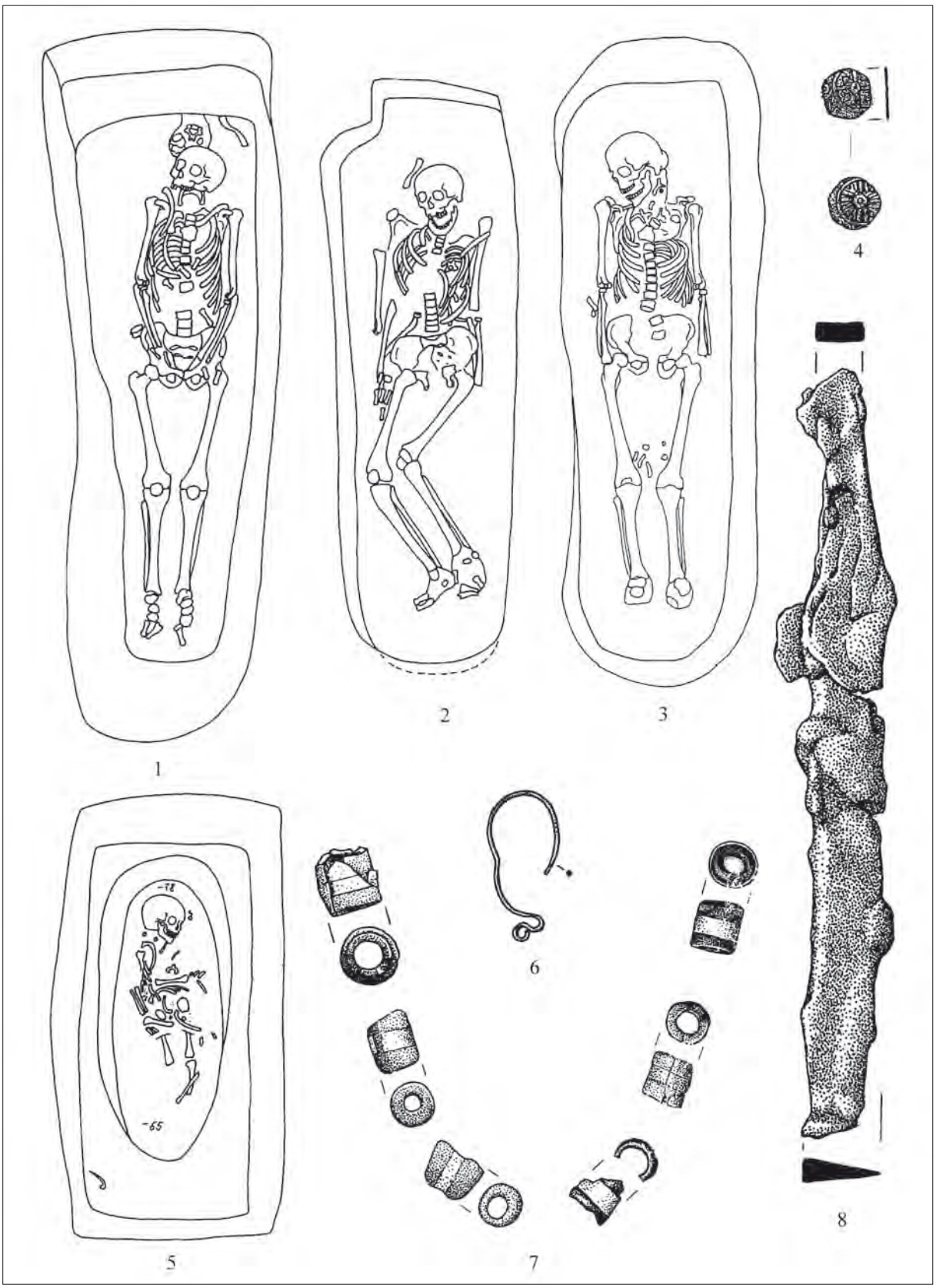

6. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: 3507. sír; 4–7: 3509. sír; 8, 10: 3510. sír; 9, 11: 3512. sír; 12: 3513. sír. M: 1, 7–8, 11–12: 1:20; 2–6, 9–10: 1:1

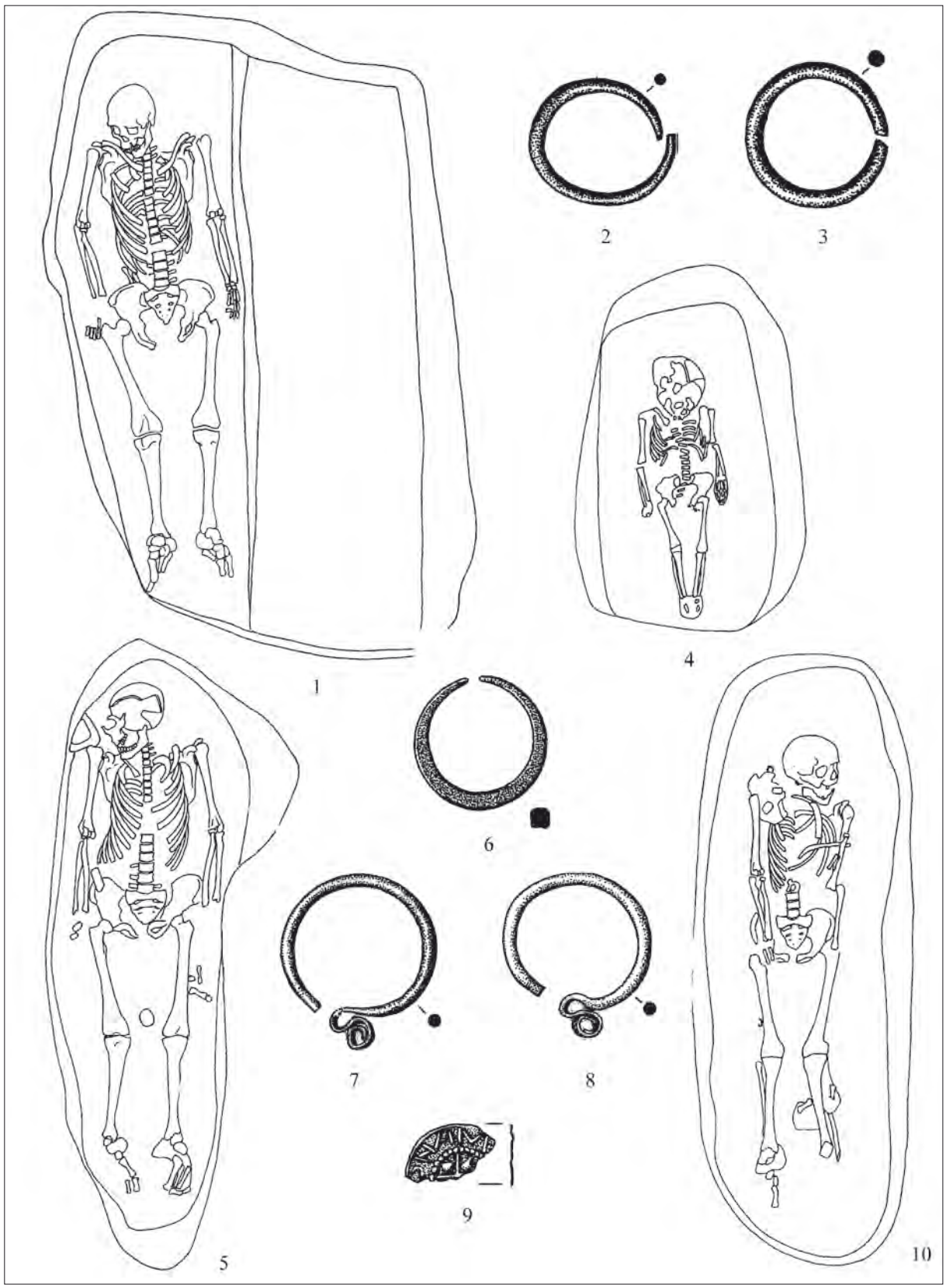
Fig. 6. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: Grave 3507; 4–7: Grave 3509; 8, 10: Grave 3510; 9, 11: Grave 3512; 12: Grave 3513. Scale: 1, 7–8, 11–12: 1:20; 2–6, 9–10: 1:1

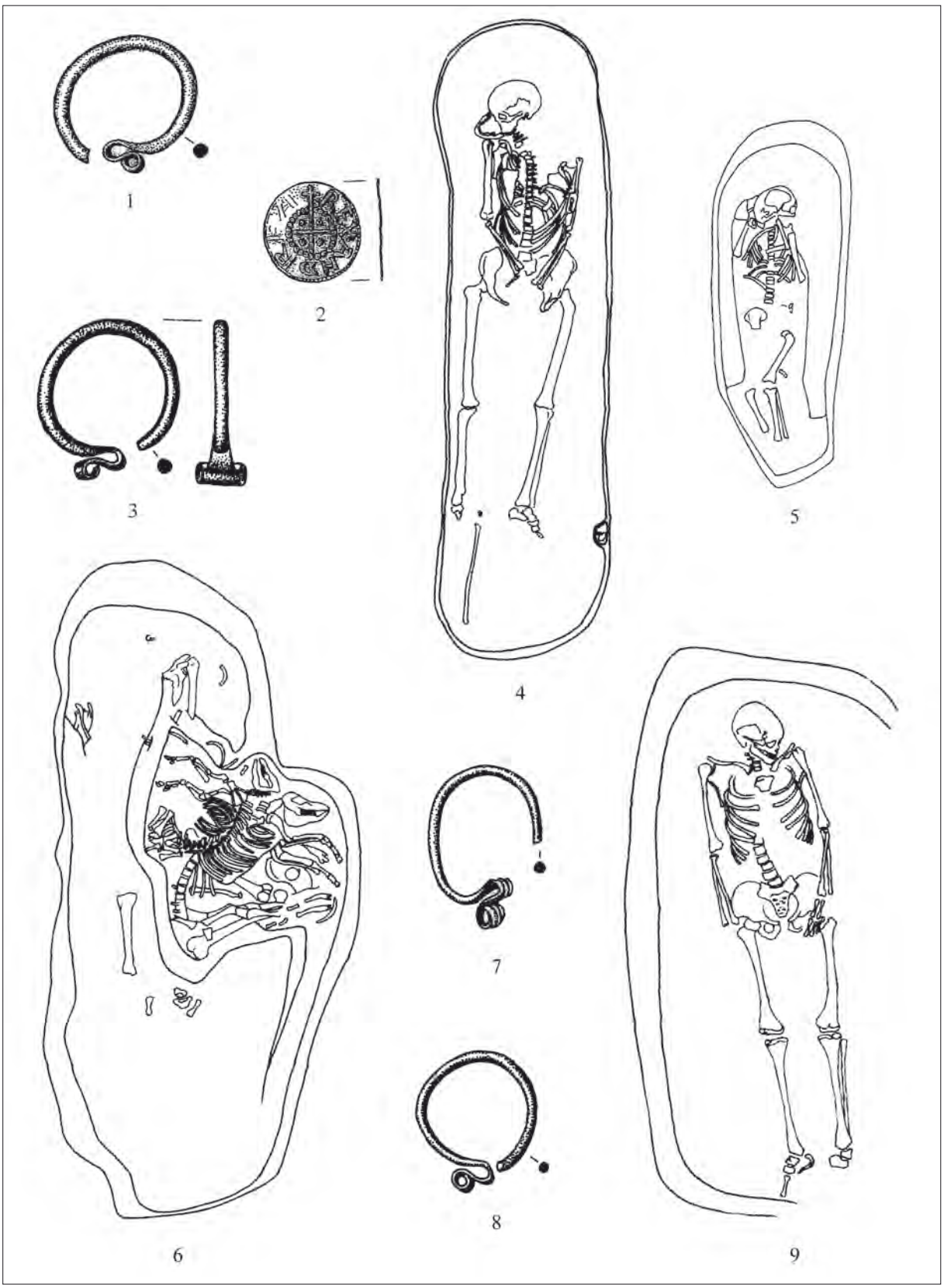
7. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–5: 3514. sír; 6–8: 3515. sír; 9–11: 3520. sír. M: 1, 8: 1:20; 2–7, 9–10: 1:1
Fig. 7. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–5: Grave 3514; 6–8: Grave 3515; 9–11: Grave 3520. Scale: 1, 8: 1:20; 2–7, 9–10: 1:1

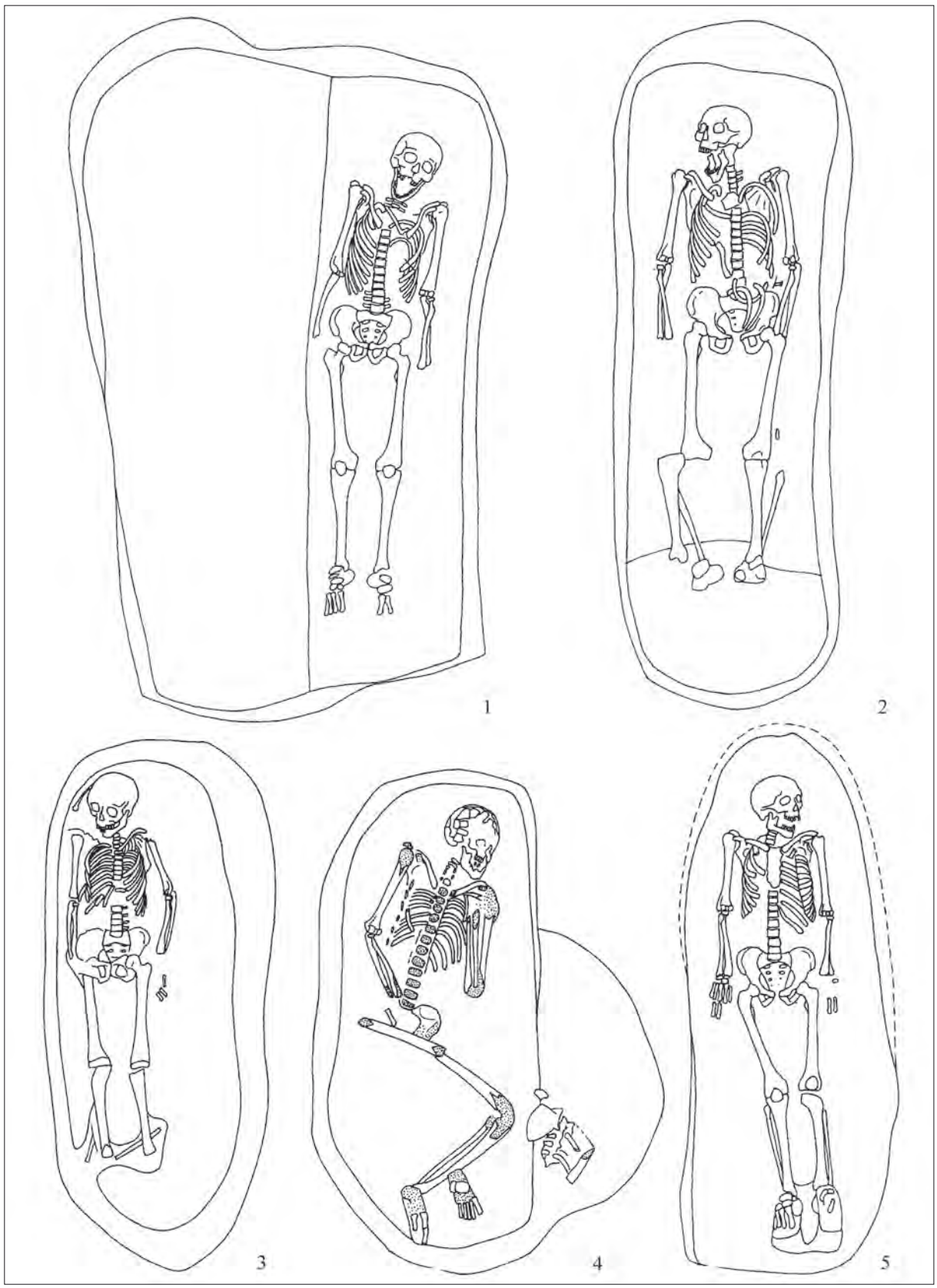
8. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3516. sír; 2: 3518. sír; 3–4, 8: 3521. sír; 5–7: 3517. sír. M: 1–3, 5: 1:20; 4, 6–8: 1:1
Fig. 8. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3516; 2: Grave 3518; 3–4, 8: Grave 3521; 5–7: Grave 3517. Scale: 1–3, 5: 1:20; 4, 6–8: 1:1

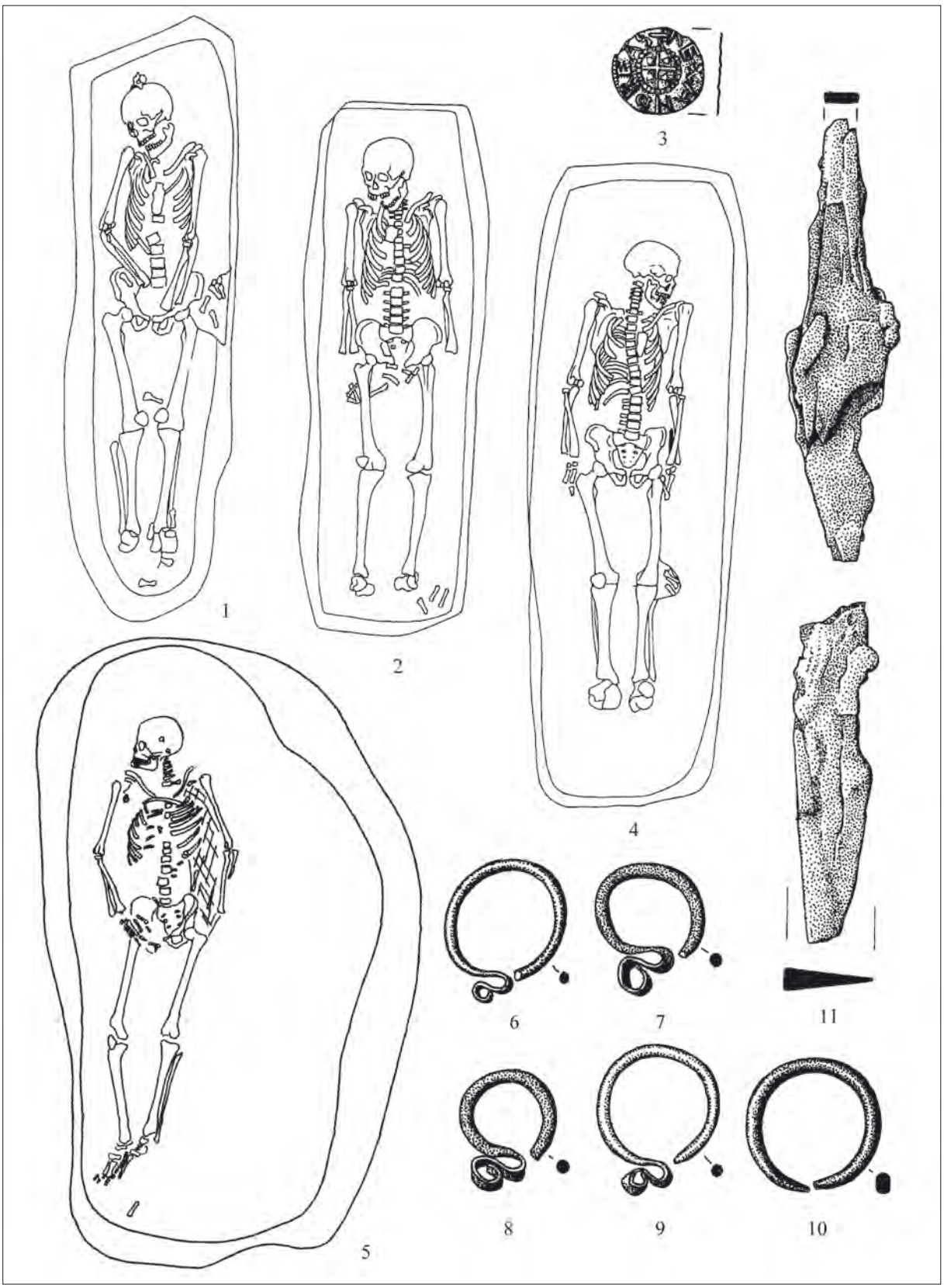
9. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 1–3: 3522. sír; 4: 3538. sír; 5: 3524. sír; 6–10: 3523. sír. M: 1, 4–5, 10: 1:20; 2–3, 6–9: 1:1
Fig. 9. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 1–3: Grave 3522; 4: Grave 3538; 5: Grave 3524; 6–10: Grave 3523. Scale: 1, 4–5, 10: 1:20; 2–3, 6–9: 1:1

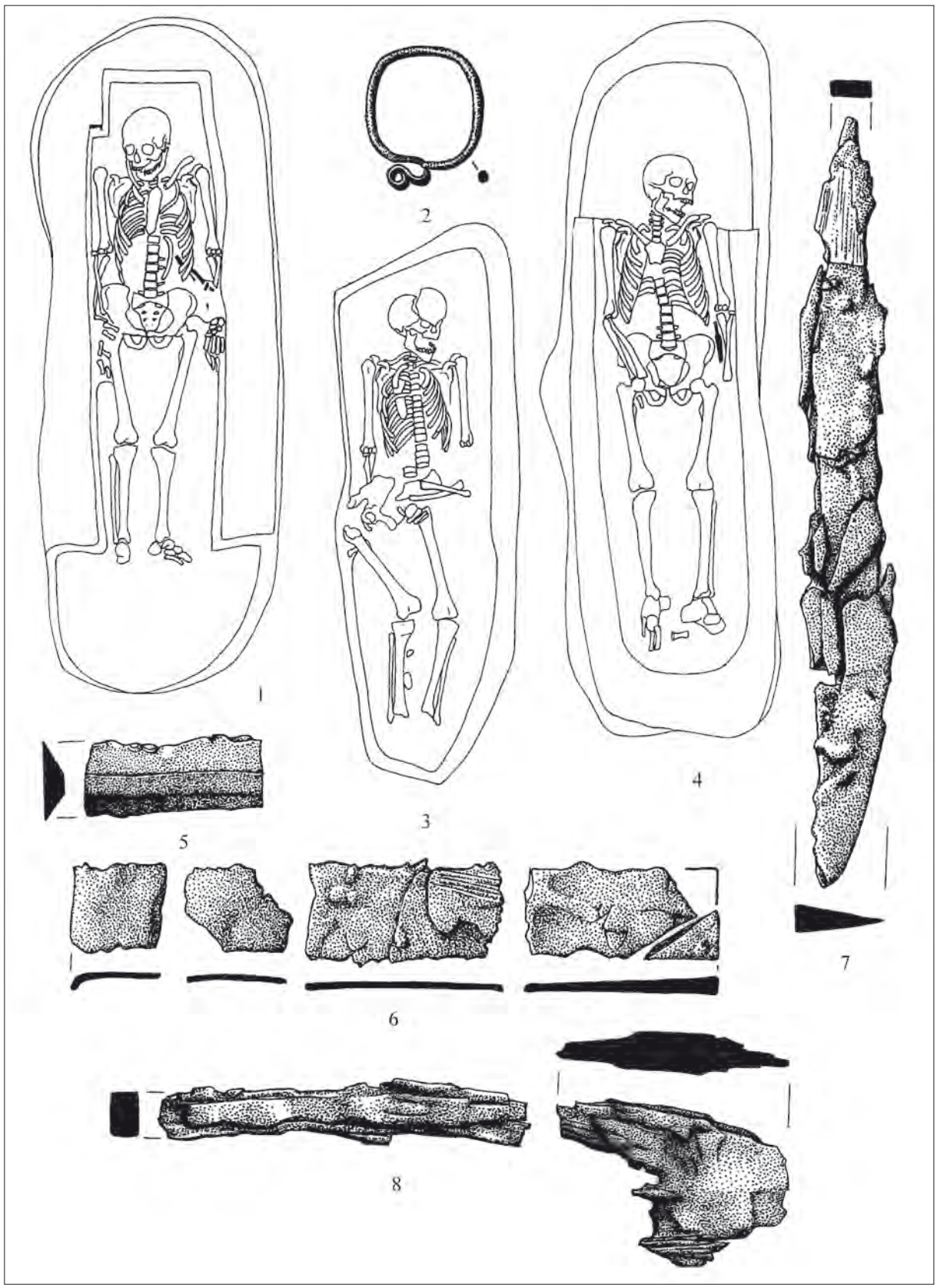
10. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–4: 3525. sír; 5: 3546. sír; 6–7: 3528. sír; 8–9: 3527. sír. M: 4–6, 9: 1:20; 1–3, 7–8: 1:1
Fig. 10. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–4: Grave 3525. sír; 5: Grave 3546. sír; 6–7: Grave 3528; 8–9: Grave 3527. Scale: 4–6, 9: 1:20; 1–3, 7–8: 1:1

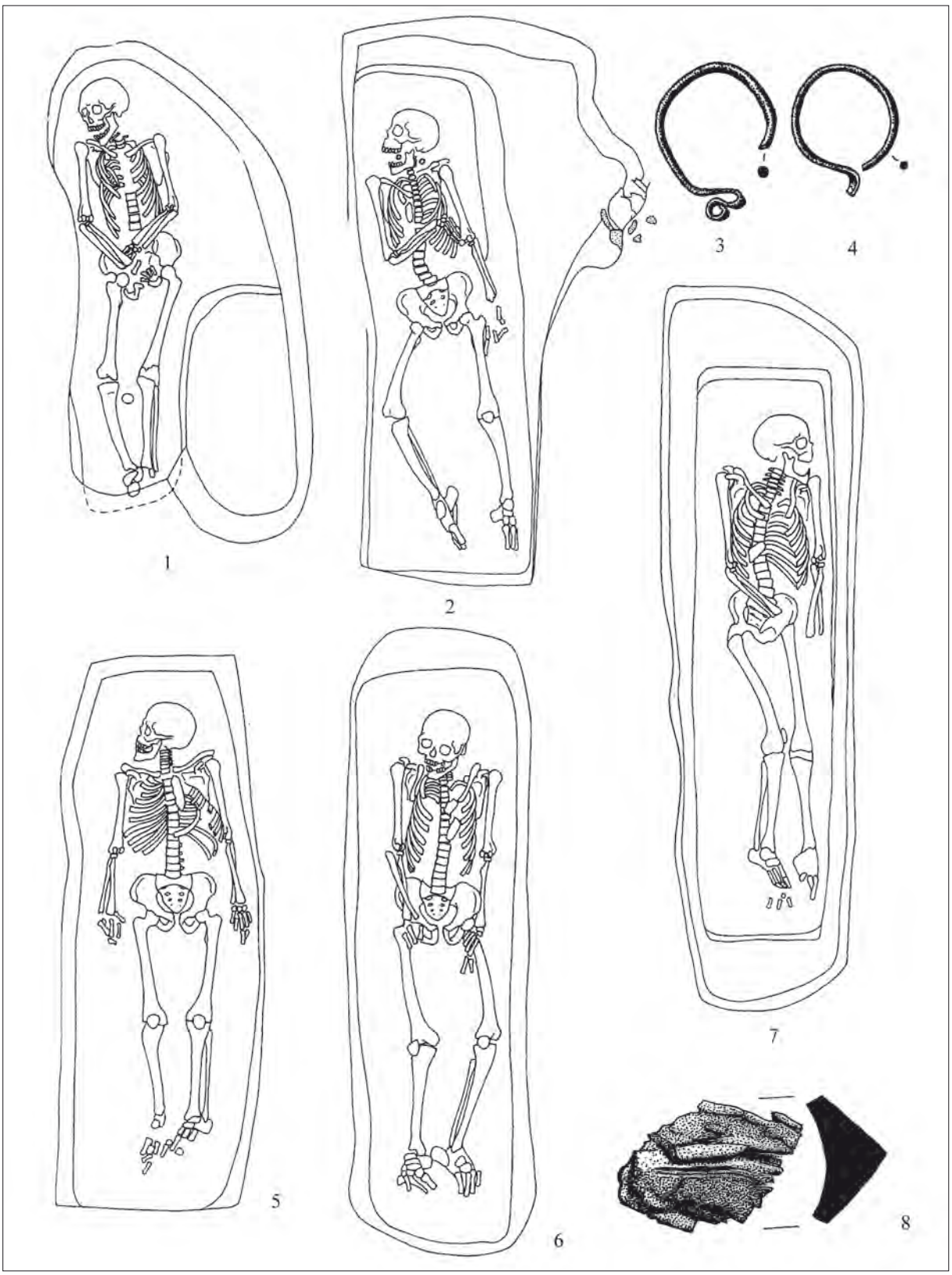
11. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3529. sír; 2: 3542. sír; 3: 3549. sír; 4: 3555/A–B sír; 5: 3545. sír. M: 1:20
Fig. 11. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3529; 2: Grave 3542; 3: Grave 3549; 4: Grave 3555/A–B; 5: Grave 3545. Scale: 1:20

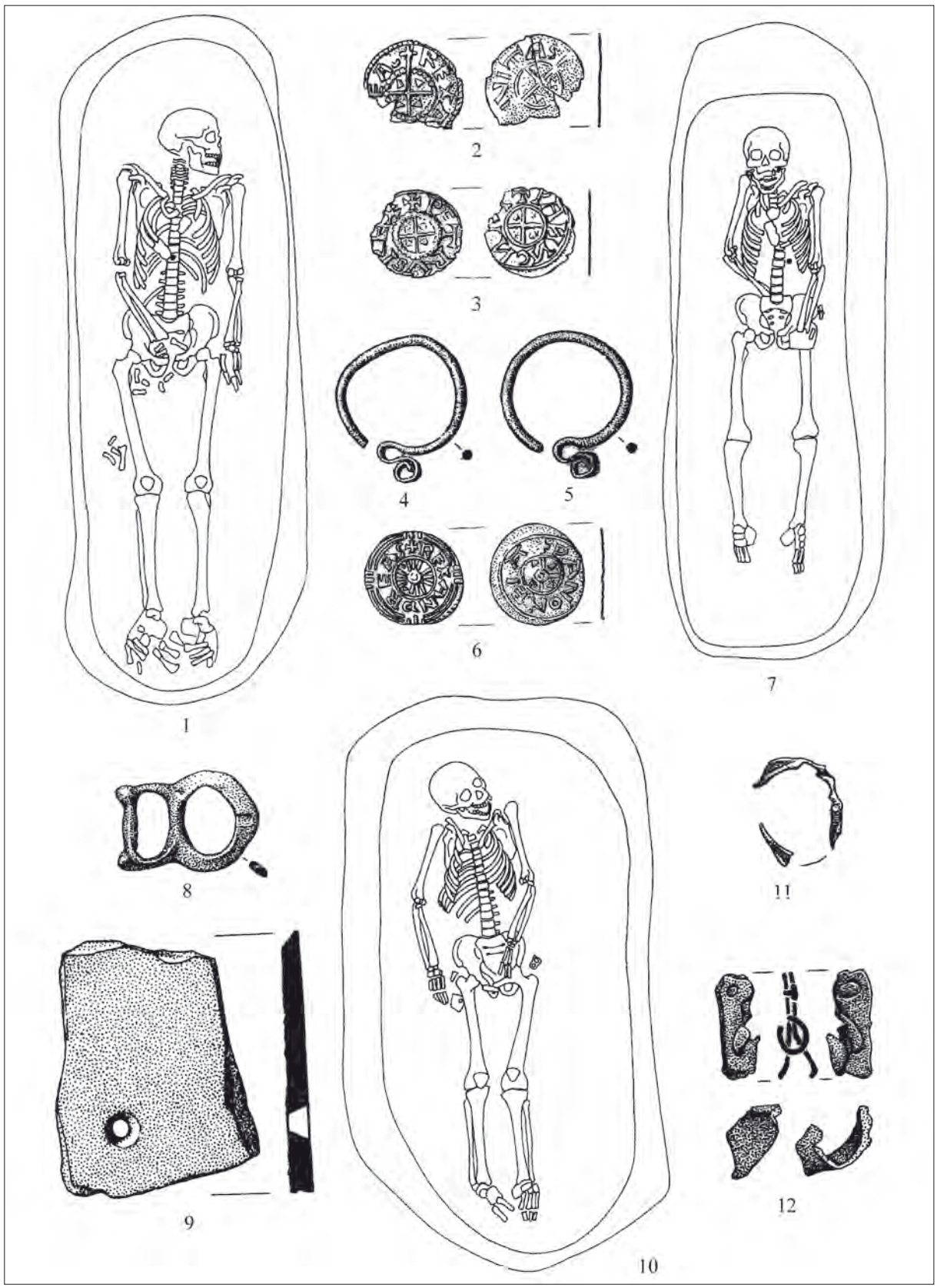
12. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3547. sír; 2: 3551. sír; 3–4, 11: 3550. sír; 5–10: 3552. sír. M: 1–2, 4–5: 1:20; 3, 6–11: 1:1
Fig. 12. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3547; 2: Grave 3551; 3–4, 11: Grave 3550; 5–10: Grave 3552. Scale: 1–2, 4–5: 1:20; 3, 6–11: 1:1

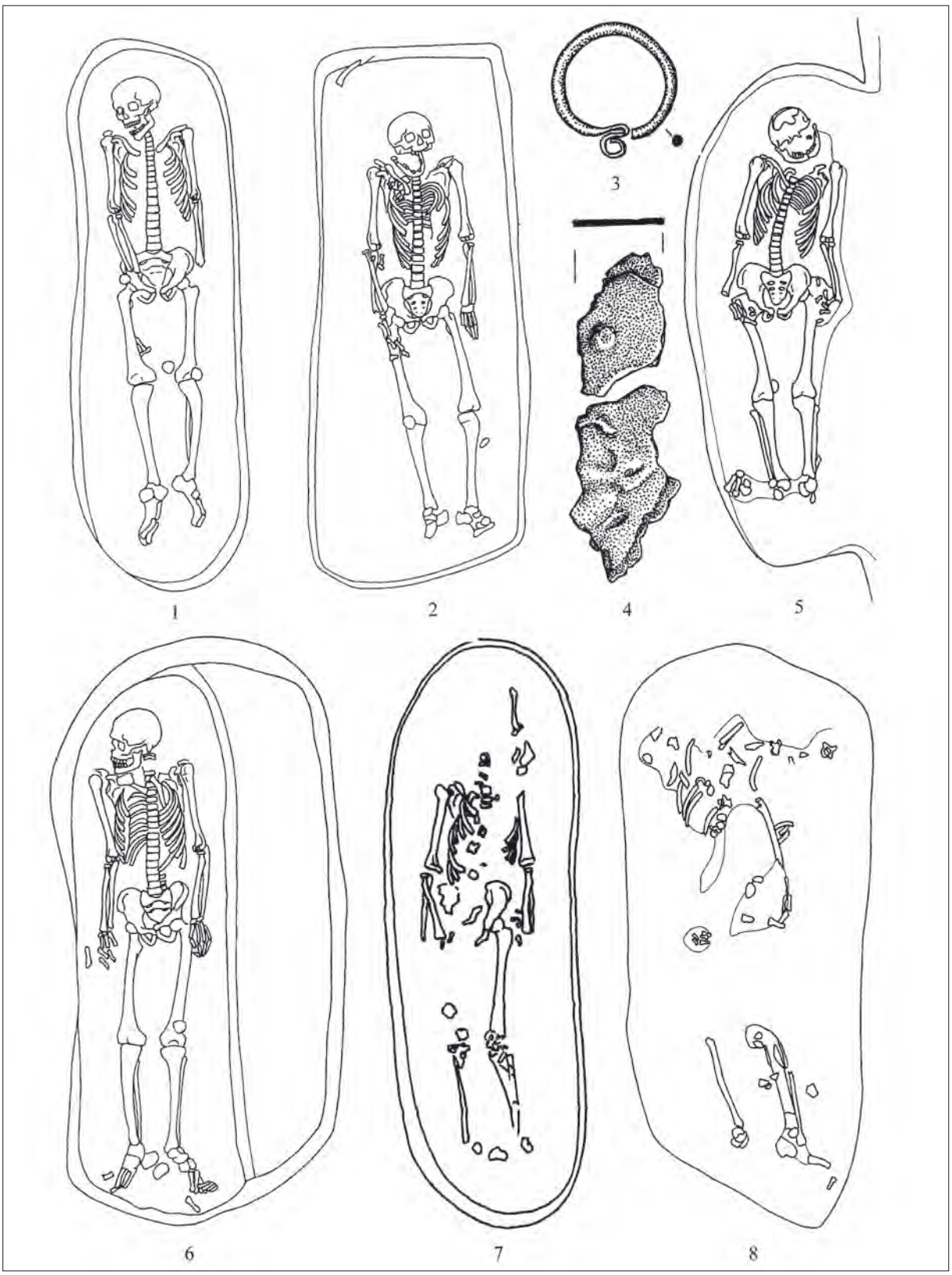
13. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1, 5–6, 8: 3554. sír; 2–3: 3560. sír; 4, 7: 3556. sír. M: 1, 3–4: 1:20; 2, 5–8: 1:1
Fig. 13. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1, 5–6, 8: Grave 3554; 2–3: Grave 3560; 4, 7: Grave 3556. Scale: 1, 3–4: 1:20; 2, 5–8: 1:1

14. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3558. sír; 2–4: 3559. sír; 5: 3565. sír; 6: 3569. sír; 7–8: 3564. sír. M: 1–2, 5–7: 1:20; 3–4, 8: 1:1
Fig. 14. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3558; 2–4: Grave 3559; 5: Grave 3565; 6: Grave 3569; 7–8: 3564. Scale: 1–2, 5–7: 1:20; 3–4, 8: 1:1

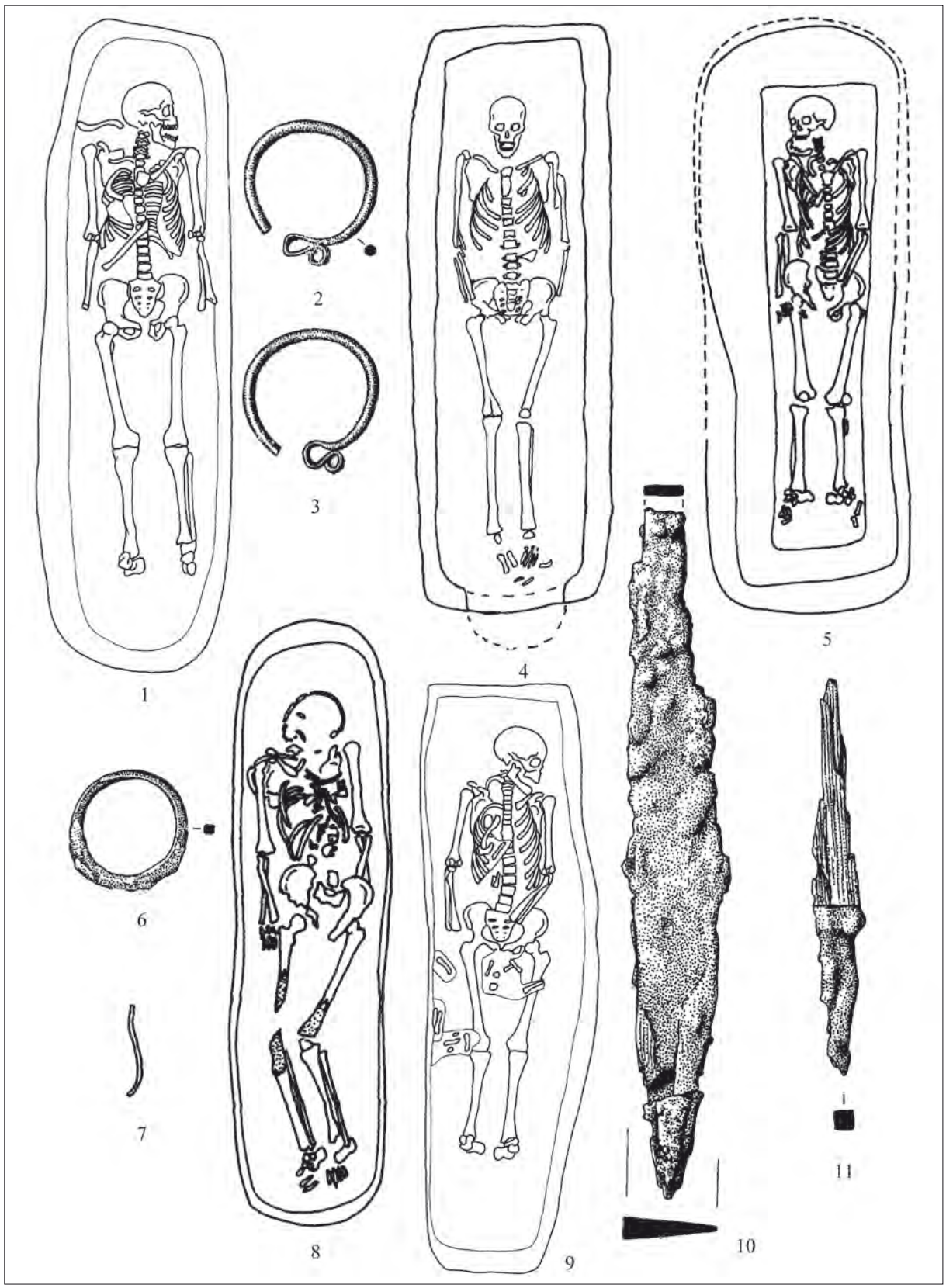

15. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: 3567. sír; 4–7: 3568. sír; 8–12: 3570. sír. M: 1, 7, 10: 1:20; 2–6, 8–9, 11–12: 1:1
Fig. 15. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: Grave 3567; 4–7: Grave 3568; 8–12: Grave 3570. Scale: 1, 7, 10: 1:20; 2–6, 8–9, 11–12: 1:1

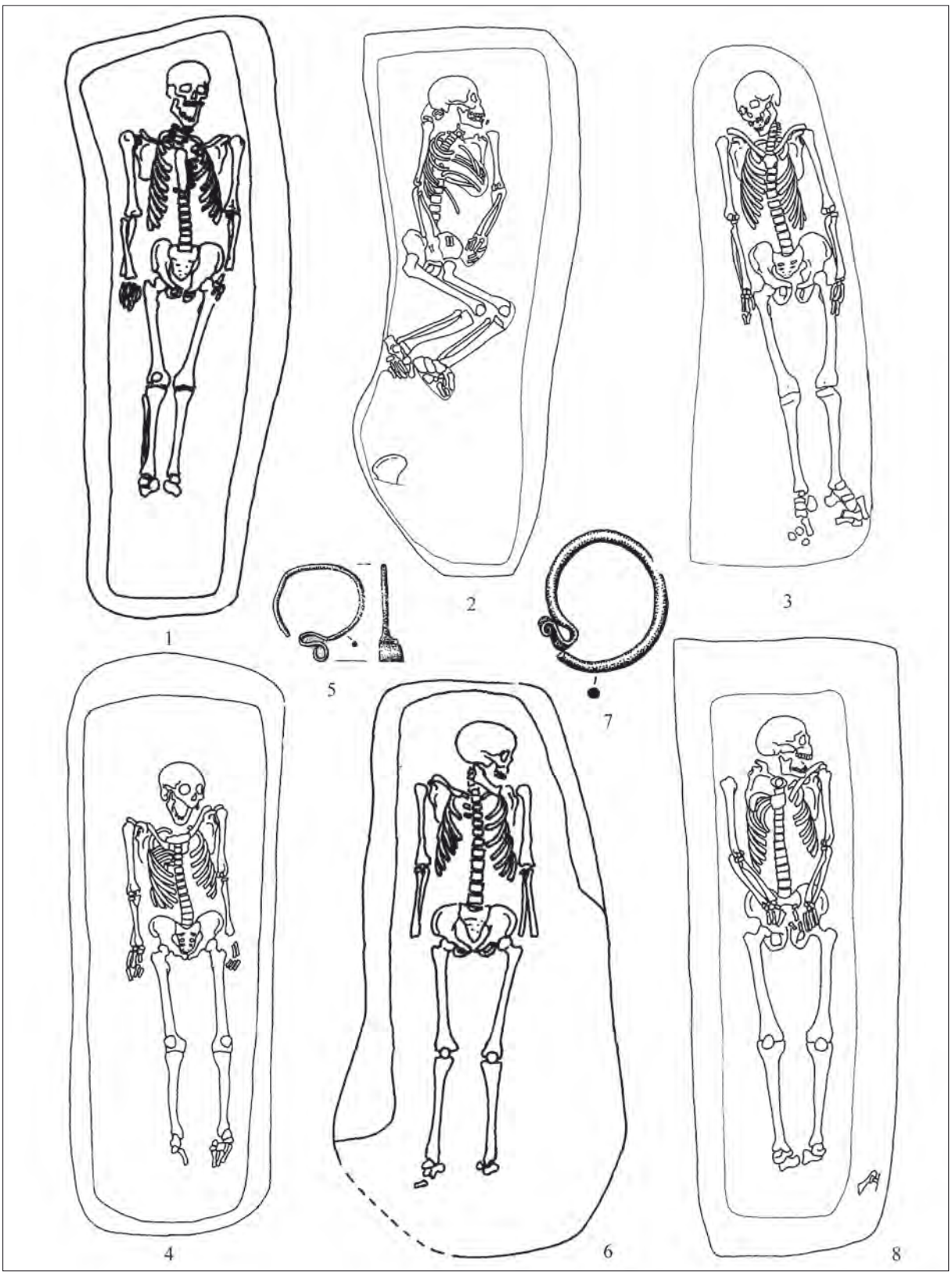

16. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3647. sír; 2, 4: 3648. sír; 3, 5: 3649. sír; 6: 3640. sír; 7: 3653. sír; 8: 3654. sír. M: 1–2, 5–8: 1:20; 3–4: 1:1

Fig. 16. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3647; 2, 4: Grave 3648; 3, 5: Grave 3649; 6: Grave 3640; 7: Grave 3653; 8: Grave 3654. Scale: 1–2, 5–8: 1:20; 3–4: 1:1

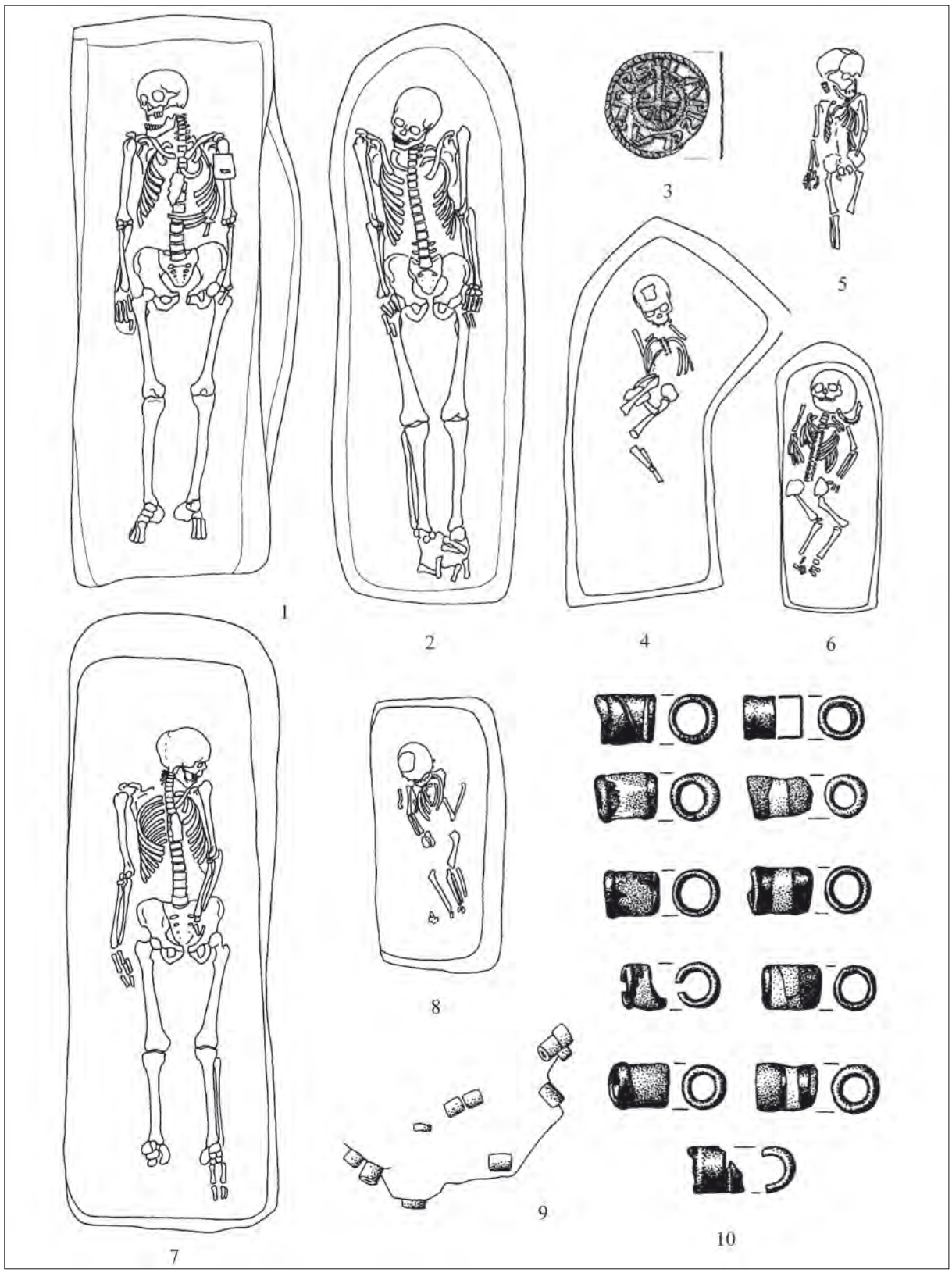

17. kép. 1: 3655. sír; 2–4: 3656. sír; 5, 10-–11: 3660. sír; 6, 8: 3658. sír; 7–9: 3659. sír. M: 1, 4–5, 8–9: 1:20; 2–3, 6–7, 10–11: 1:1
Fig. 17. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3655; 2–4: Grave 3656; 5, 10-11: Grave 3660; 6, 8: Grave 3658; 7–9: Grave 3659. Scale: 1, 4–5, 8–9: 1:20; 2–3, 6–7, 10–11: 1:1

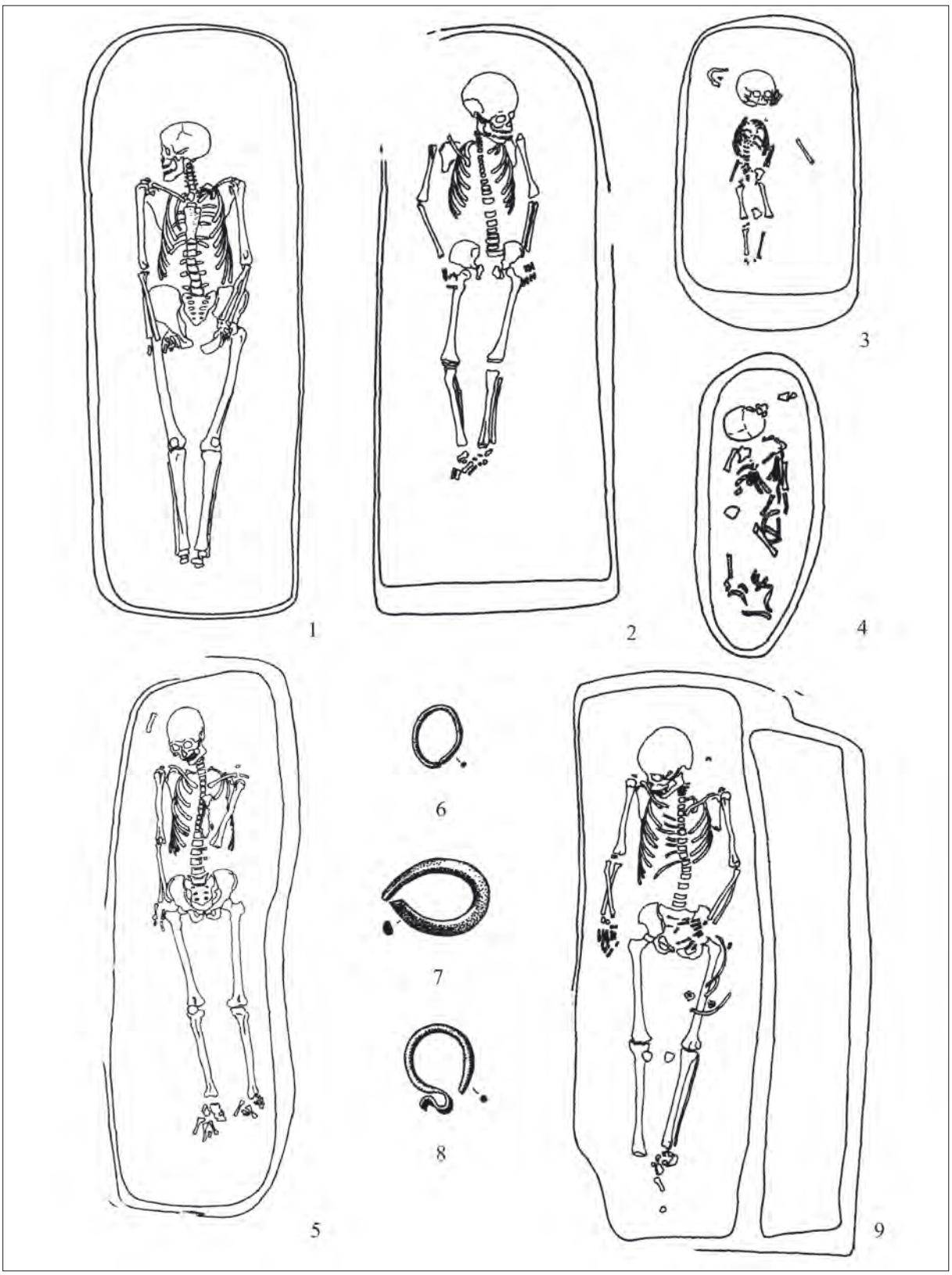
18. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3657. sír; 2: 3671. sír; 3: 3807. sír; 4–5: 3823. sír; 6–7: 3727. sír; 8: 3835. sír. M: 1–4, 6, 8: 1:20; 5, 7: 1:1

Fig. 18. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3657. sír; 2: Grave 3671; 3: Grave 3807; 4–5: Grave 3823; 6–7: Grave 3727; 8: 3835. Scale: 1–4, 6, 8: 1:20; 5, 7: 1:1

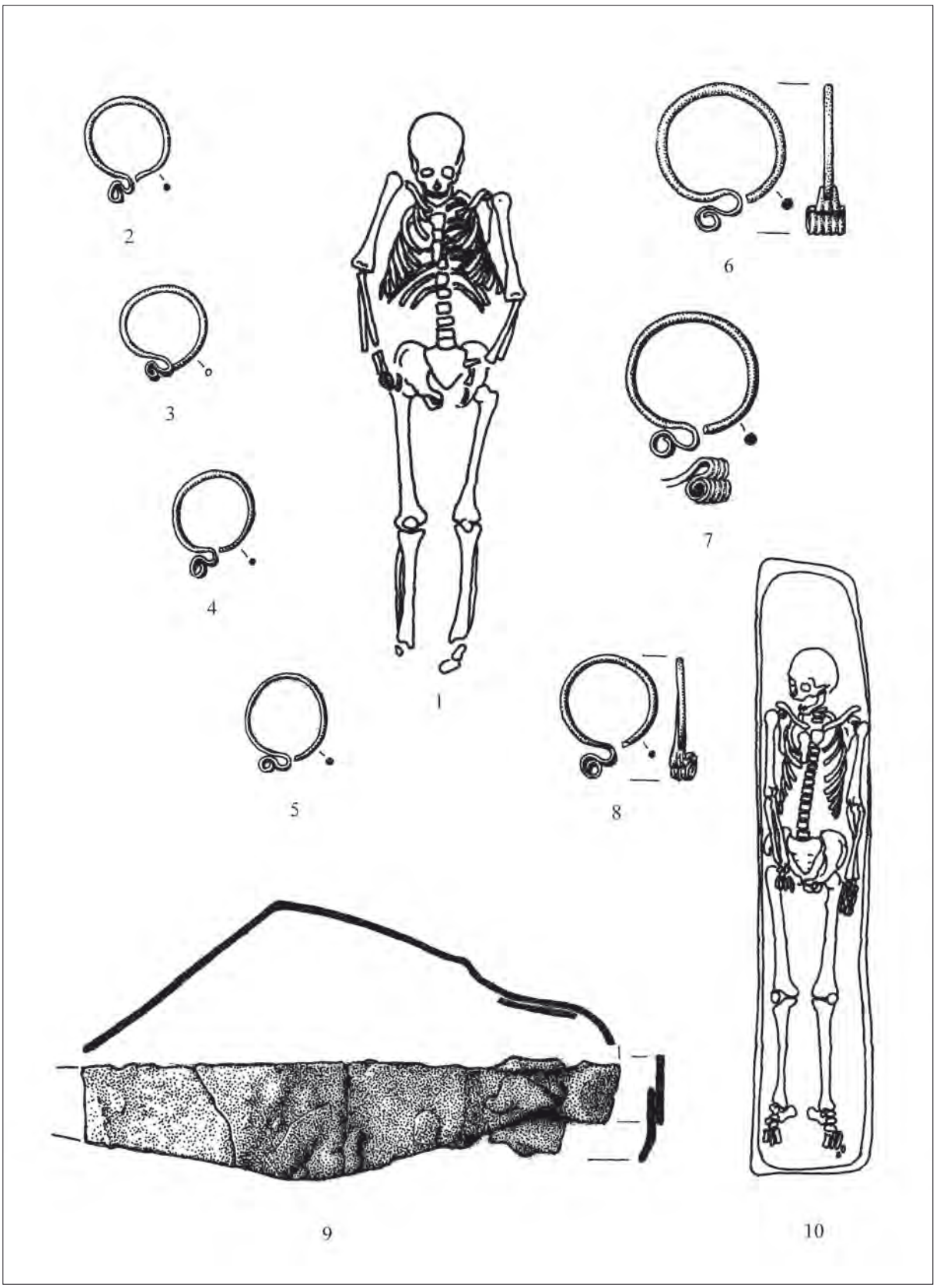
19. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3839. sír; 2: 3840. sír; 3, 5: 3879. sír; 4: 3873. sír; 6: 3881. sír; 7: 3844. sír; 8–10: 3875. sír. M: 1–2, 4–8: 1:20; 3, 10: 1:1, 9: méretarány nélkül

Fig. 19. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3839; 2: Grave 3840; 3, 5: Grave 3879; 4: Grave 3873; 6: Grave 3881; 7: Grave 3844; 8–10: Grave 3875. Scale: 1–2, 4–8: 1:20; 3, 10: 1:1, 9: without scale

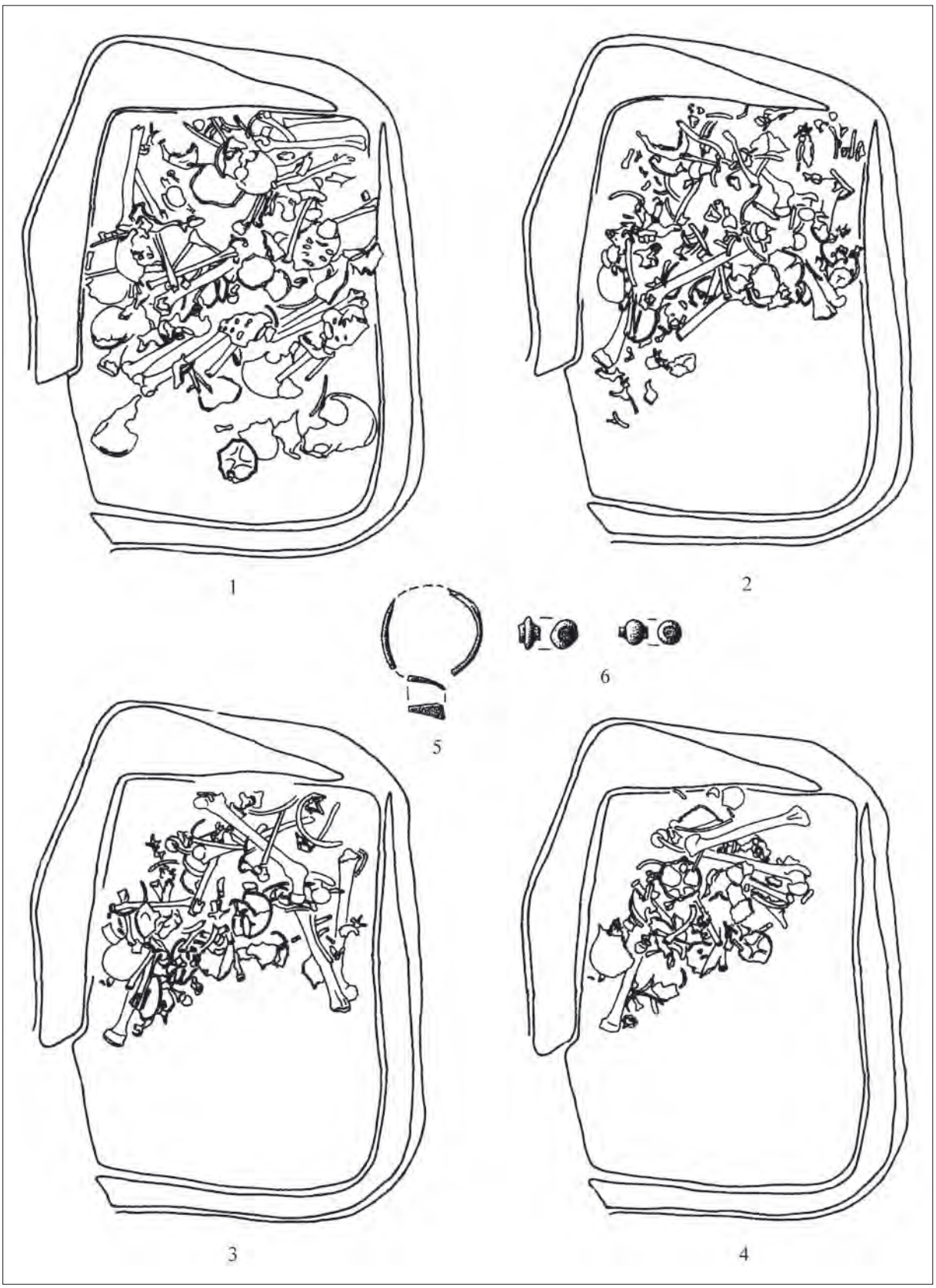

20. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3838. sír; 2: 3883. sír; 3: 3890. sír; 4: 3919. sír; 5–6: 3889. sír; 7–9: 3891. sír. M: 1–5, 9: 1:20; 6–8: 1:1

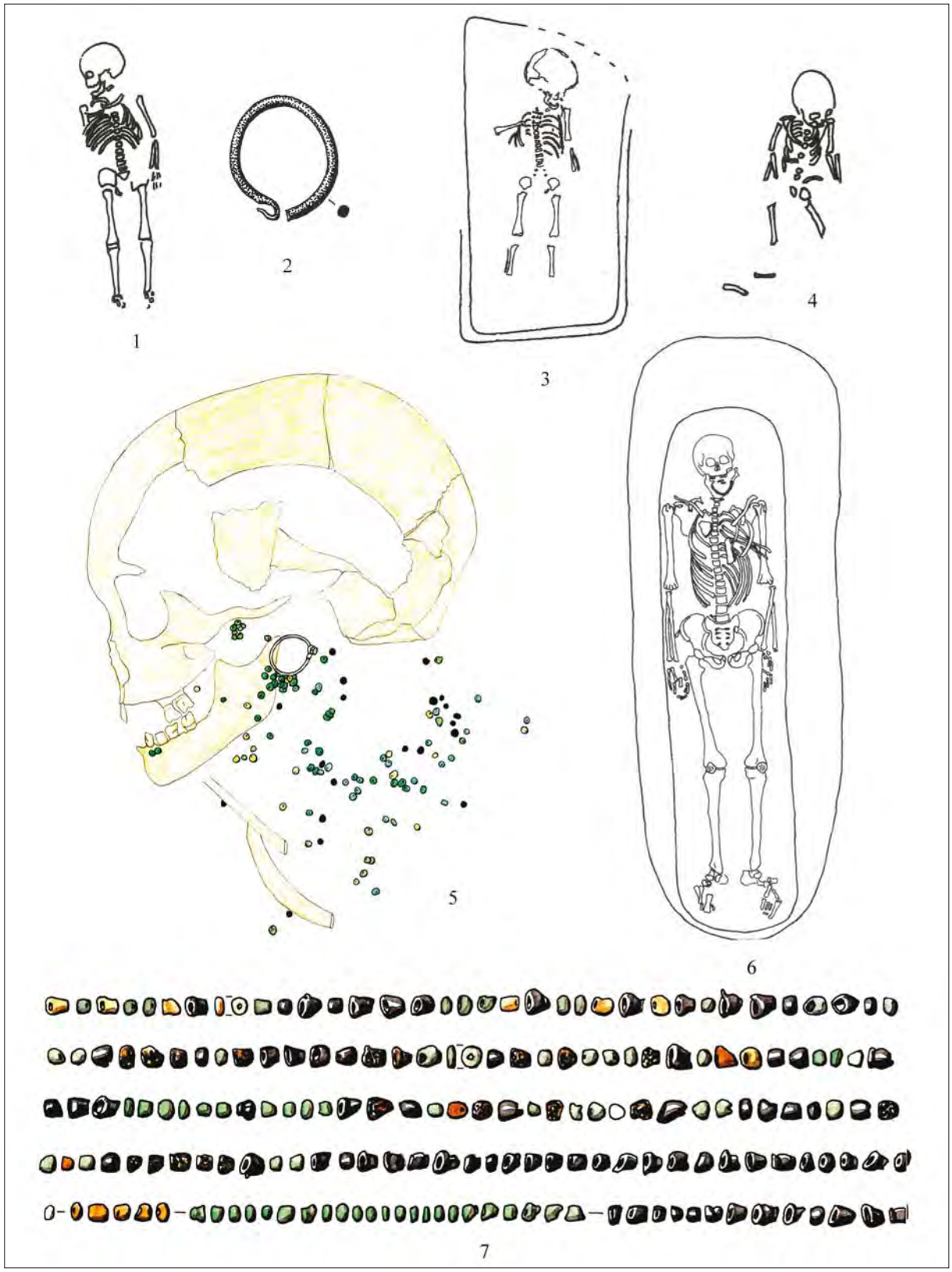
Fig. 20. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3838; 2: Grave 3883; 3: Grave 3890; 4: Grave 3919; 5–6: Grave 3889; 7–9: Grave 3891. Scale: 1–5, 9: 1:20; 6–8: 1:1

21. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: 3924. sír; 9–10: 3923. sír. M: 1, 10: 1:20; 2–9: 1:1
Fig. 21. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: Grave 3924; 9–10: Grave 3923. Scale: 1, 10: 1:20; 2–9: 1:1

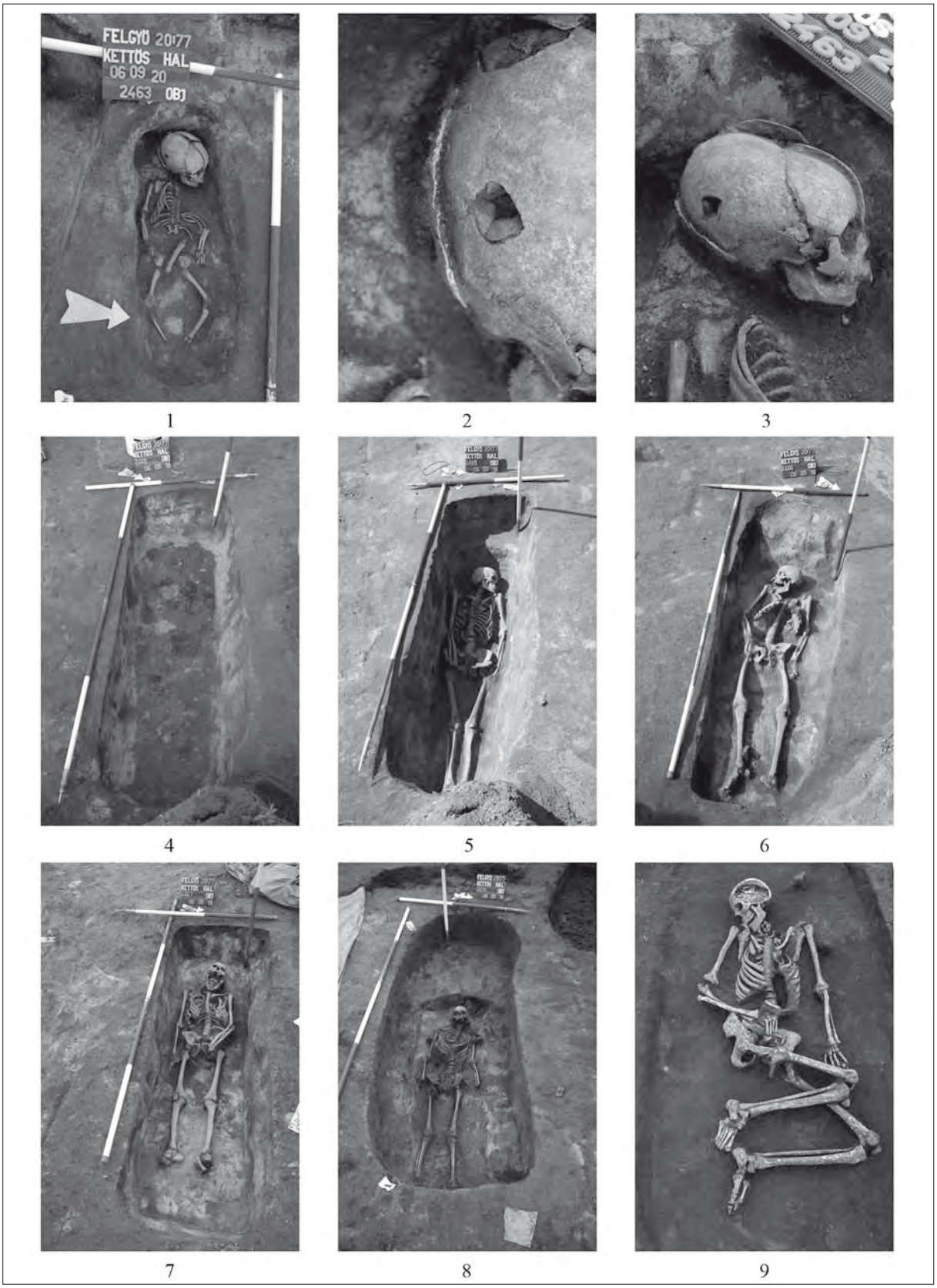

22. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 3566. sír. M: 1–4: 1:20, 5–6: 1:1
Fig. 22. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Grave 3566. Scale: 1–4: 1:20, 5–6: 1:1

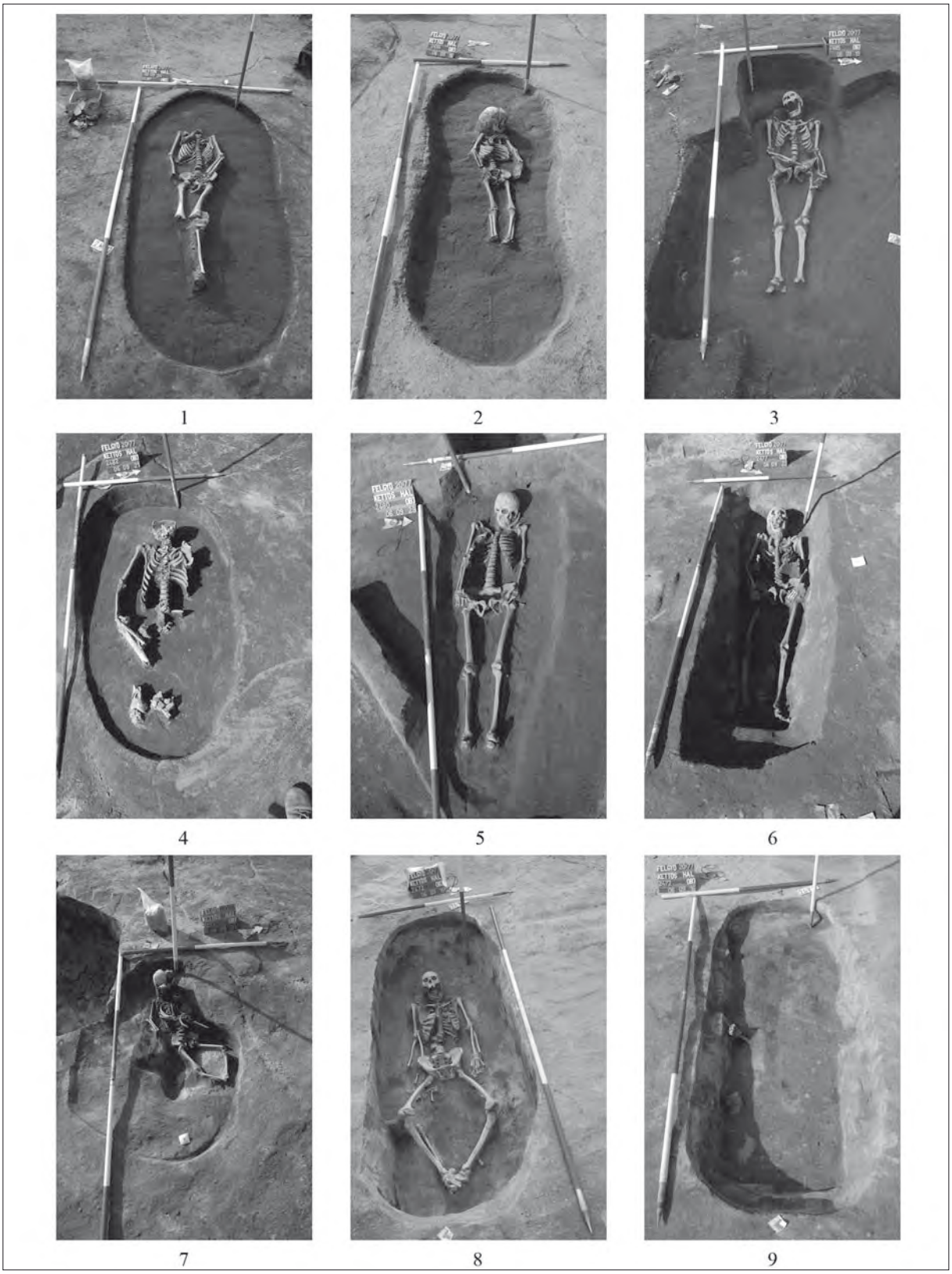

23. kép: Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2, 5, 7: 3931. sír; 3: 3892. sír; 4: 3932. sír, 6: 4063. sír. M: 1, 3–4, 6: 1:20; 2, 7: 1:1, 5: 1:20

Fig. 23. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2, 5, 7: Grave 3931; 3: Grave 3892; 4: Grave 3932, 6: Grave 4063. Scale: 1, 3–4, 6: 1:20; 2, 7: 1:1, 5: 1:20

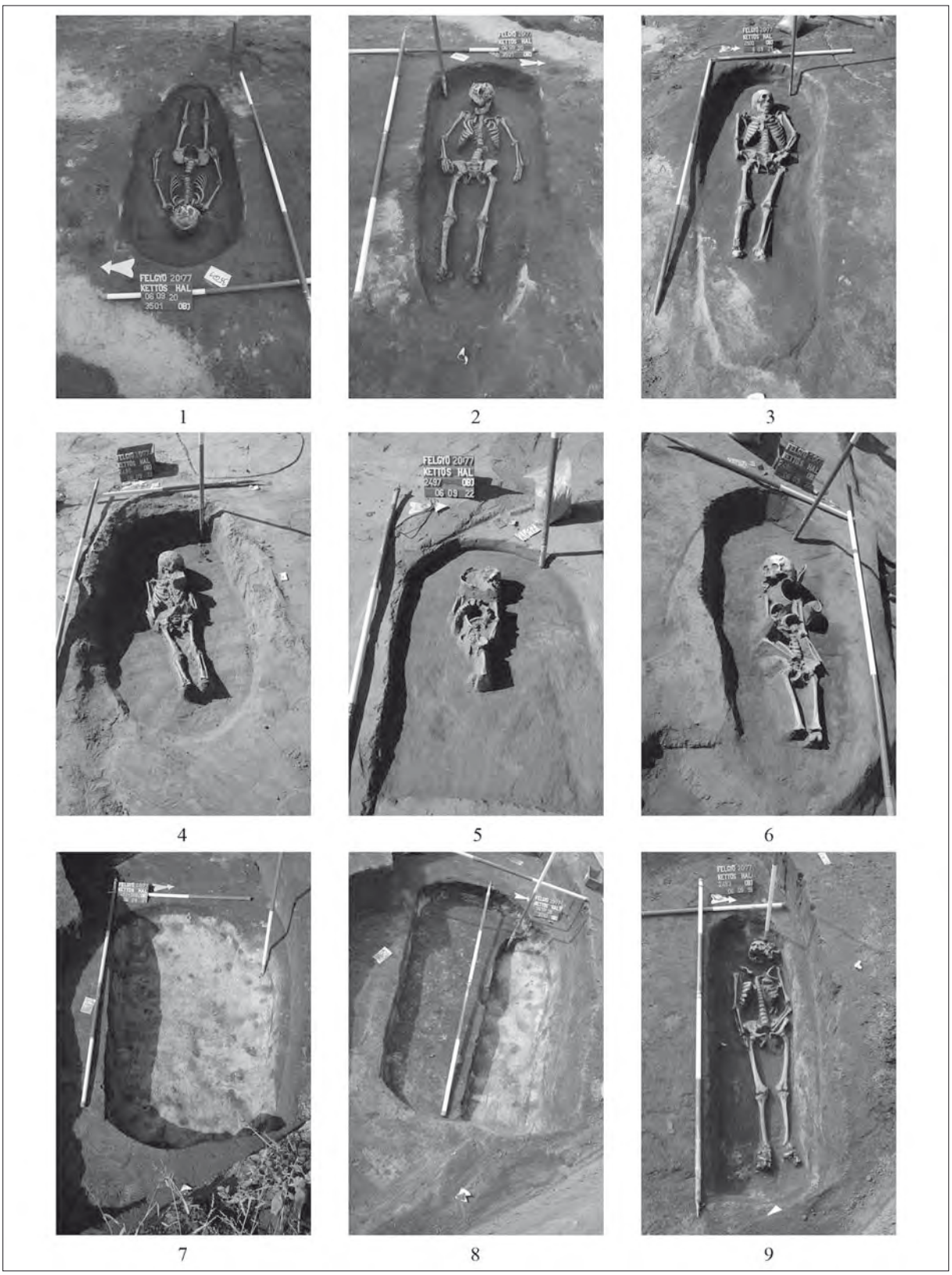

24. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: 2463. sír; 4–5: 2465. sír; 6: 2466. sír; 7: 2467. sír; 8: 2470. sír; 9: 2473. sír
Fig. 24. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–3: Grave 2463; 4–5: Grave 2465; 6: Grave 2466; 7: Grave 2467; 8: Grave 2470; 9: Grave 2473

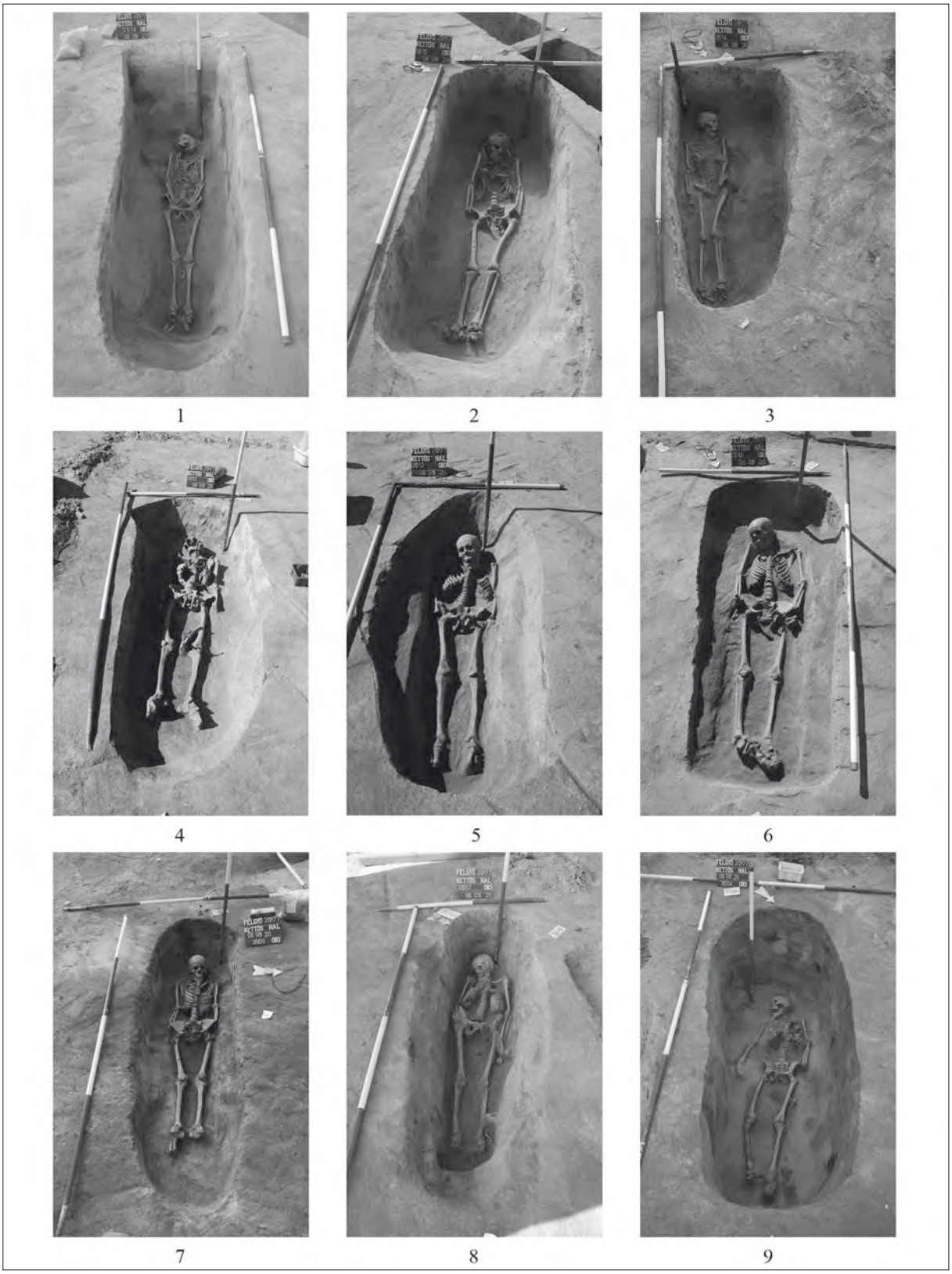
25. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2490. sír; 2: 2486. sír; 3: 2485. sír; 4: 2482. sír; 5: 2480. sír; 6: 2477. sír; 7: 2474. sír; 8–9: 2472. sír

Fig. 25. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2490; 2: Grave 2486; 3: Grave 2485; 4: Grave 2482; 5: Grave 2480; 6: Grave 2477; 7: Grave 2474; 8–9: Grave 2472

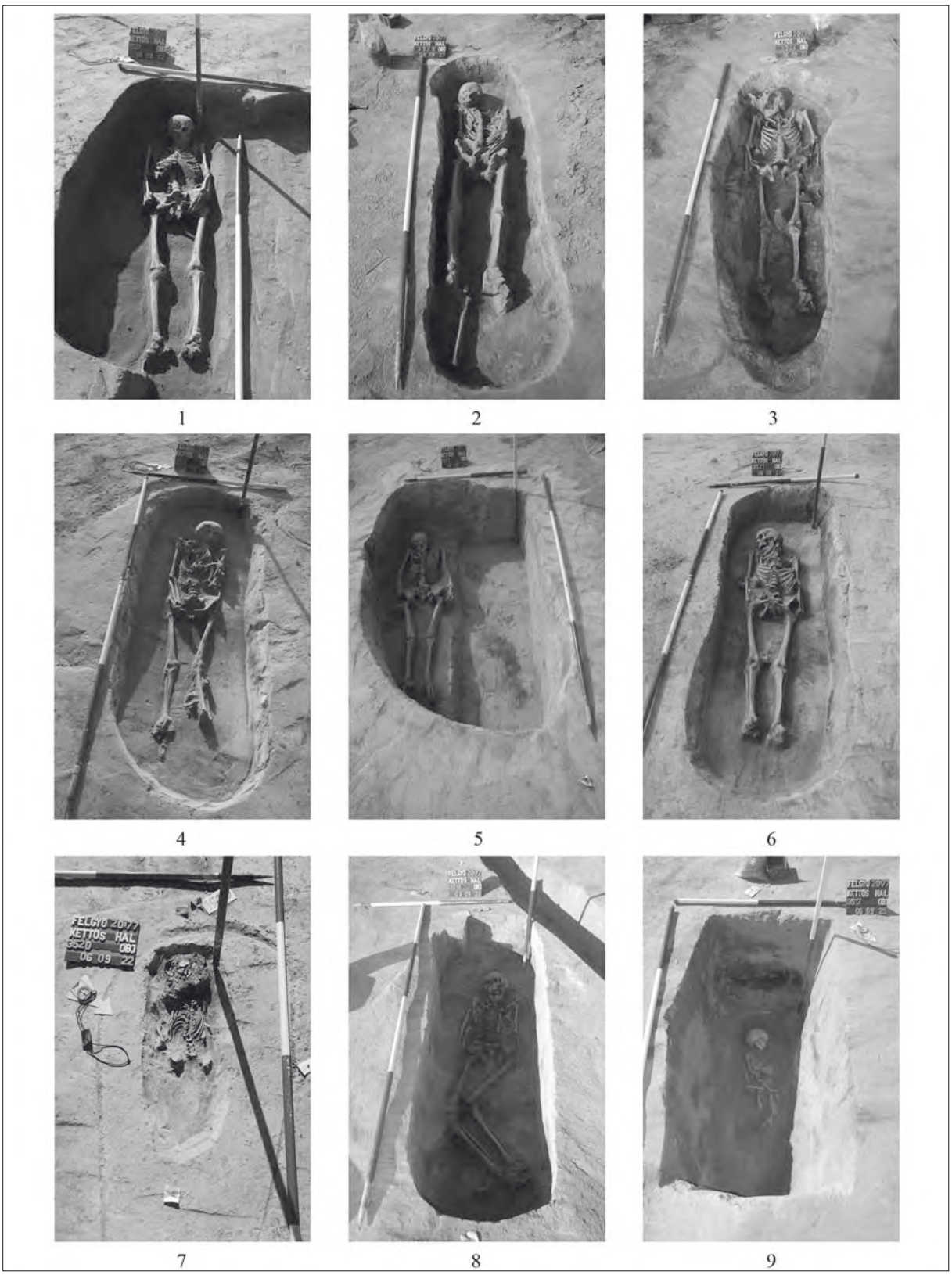
26. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: 3501. sír; 3: 2500. sír; 4: 2498. sír; 5: 2497. sír; 6: 2496. sír; 7–8: 2493. és 3682. sír; 9: 2493. sír

Fig. 26. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: Grave 3501. sír; 3: Grave 2500. sír; 4: Grave 2498; 5: Grave 2497; 6: Grave 2496; 7–8: Graves 2493 and 3682; 9: Grave 2493

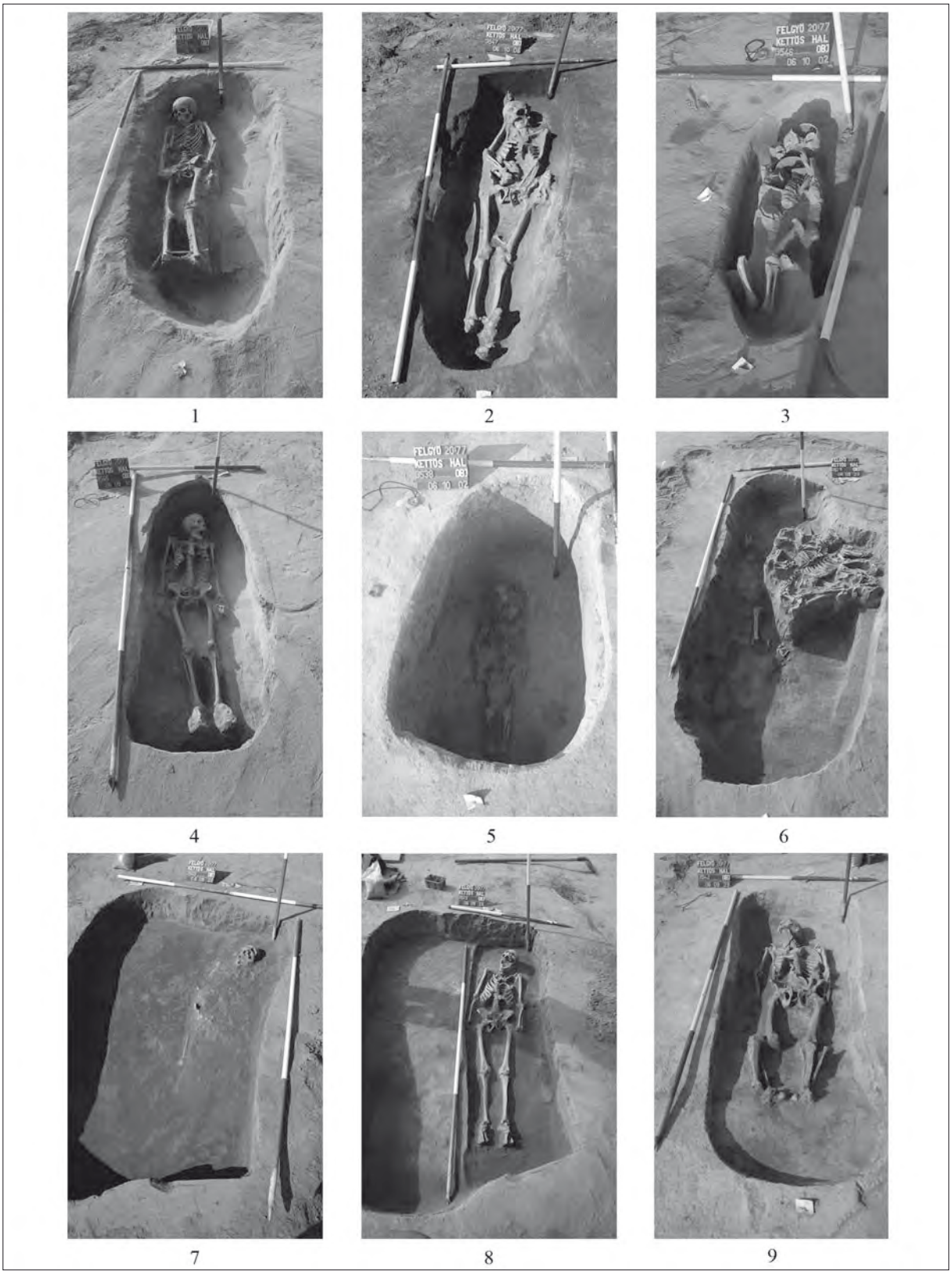
27. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3516. sír; 2: 3515. sír; 3: 3514. sír; 4: 3513. sír; 5: 3512. sír; 6: 3510. sír; 7: 3509. sír; 8: 3507. sír; 9: 3504. sír

Fig. 27. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3516; 2: Grave 3515; 3: Grave 3514; 4: Grave 3513; 5: Grave 3512; 6: Grave 3510; 7: Grave 3509; 8: Grave 3507; 9: Grave 3504

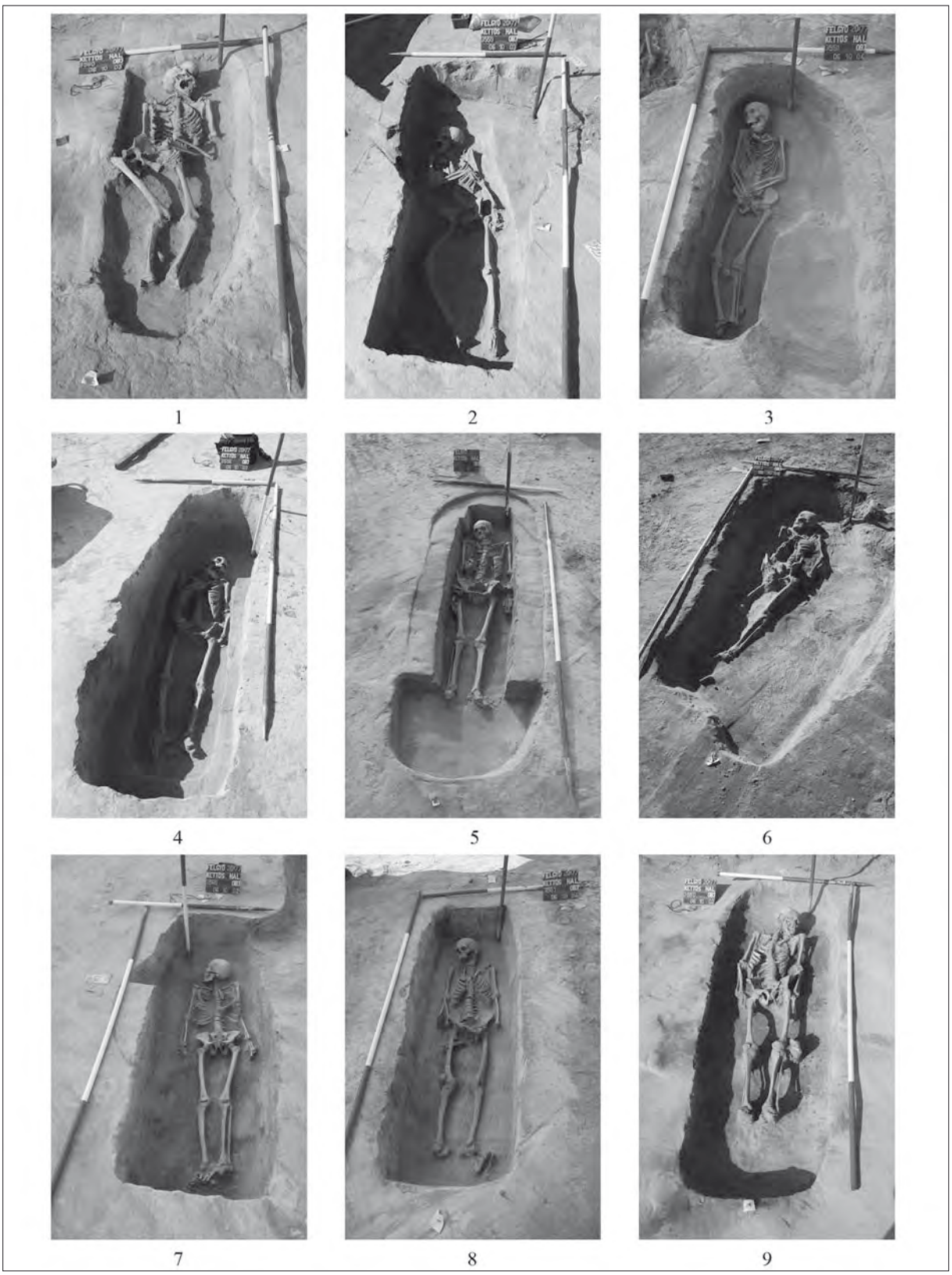
28. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3527. sír; 2: 3525. sír; 3: 3524. sír; 4: 3523. sír; 5: 3522. sír; 6: 3521. sír; 7: 3520. sír; 8: 3518. sír; 9: 3517. sír

Fig. 28. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3527; 2: Grave 3525; 3: Grave 3524; 4: Grave 3523; 5: Grave 3522; 6: Grave 3521; 7: Grave 3520; 8: Grave 3518; 9: Grave 3517

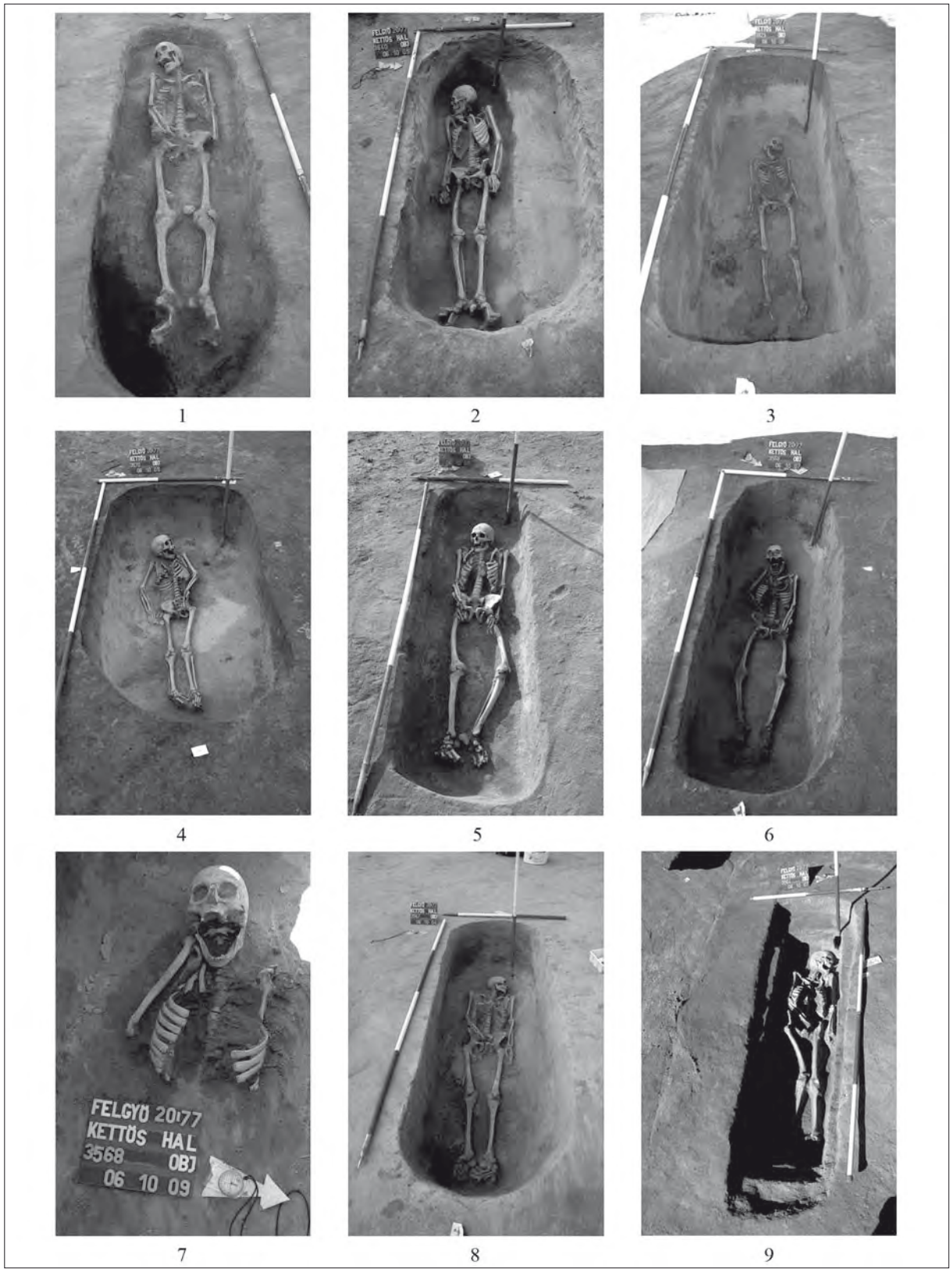
29. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3549. sír; 2: 3547. sír; 3: 3546. sír; 4: 3545. sír; 5: 3538. sír; 6: 3528. sír; 7–8: 3529. sír; 9: 3542. sír

Fig. 29. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3549; 2: Grave 3547; 3: Grave 3546; 4: Grave 3545; 5: Grave 3538; 6: Grave 3528; 7–8: Grave 3529; 9: Grave 3542

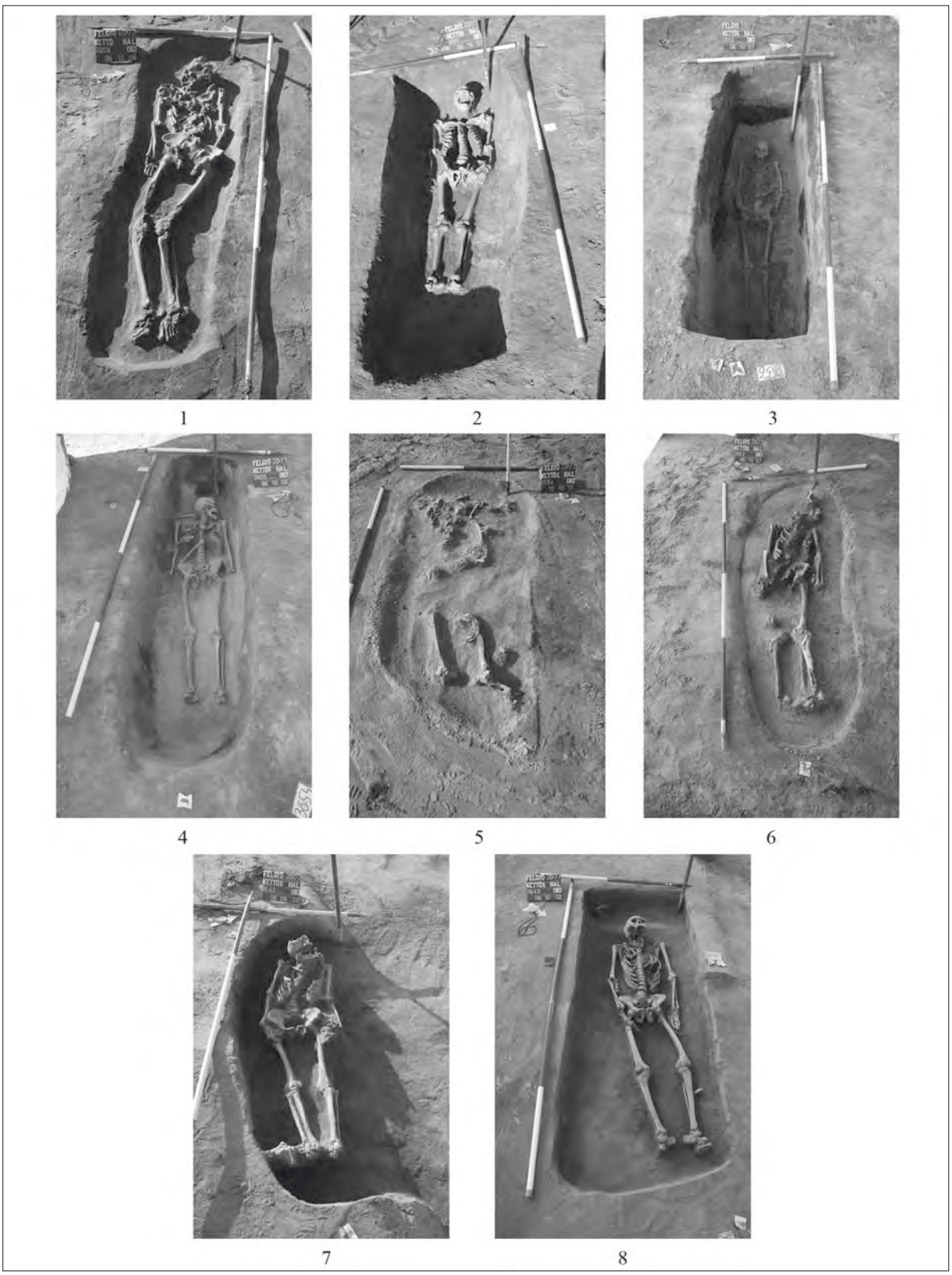
30. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3560. sír; 2: 3559. sír; 3: 3558. sír; 4: 3556. sír; 5: 3554. sír; 6: 3552. sír; 7: 3565. sír; 8: 3551. sír; 9: 3550. sír

Fig. 30. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3560; 2: Grave 3559; 3: Grave 3558; 4: Grave 3556; 5: Grave 3554; 6: Grave 3552; 7: Grave 3565; 8: Grave 3551; 9: Grave 3550

31. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3647. sír; 2: 3640. sír; 3: 3823. sír; 4: 3570. sír; 5: 3569. sír; 6–7: 3568. sír; 8: 3567. sír; 9: 3564. sír

Fig. 31. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3647; 2: Grave 3640; 3: Grave 3823; 4: Grave 3570; 5: Grave 3569; 6–7: Grave 3568; 8: Grave 3567; 9: Grave 3564

32. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3658. sír; 2: 3657. sír; 3: 3656. sír; 4: 3655. sír; 5: 3654. sír; 6: 3653. sír; 7: 3649. sír; 8: 3648. sír

Fig. 32. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3658; 2: Grave 3657; 3: Grave 3656; 4: Grave 3655; 5: Grave 3654; 6: Grave 3653; 7: Grave 3649; 8: Grave 3648

33. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3840. sír; 2: 3839. sír; 3: 3838. sír; 4: 3835. sír; 5: 3807. sír; 6: 3727. sír; 7: 3671. sír; 8: 3660. sír; 9: 3659. sír

Fig. 33. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3840; 2: Grave 3839; 3: Grave 3838; 4: Grave 3835; 5: Grave 3807; 6: Grave 3727; 7: Grave 3671; 8: Grave 3660; 9: Grave 3659

34. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3892. sír; 2: 3890. sír; 3: 3889. sír; 4: 3891. sír; 5: 3883. sír; 6: 3881. sír; 7: 3875. és 3879. sír; 8: 3873. sír; 9: 3844. sír

Fig. 34. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3892; 2: Grave 3890; 3: Grave 3889.; 4: Grave 3891; 5: Grave 3883; 6: Grave 3881; 7: Graves 3875 and 3879; 8: Grave 3873; 9: Grave 3844

35. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 3932. sír; 2: 3931. sír; 3: 3924. sír; 4: 3923. sír; 5, 7: 3566. sír; 6: 3919. sír
Fig. 35. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 3932; 2: Grave 3931; 3: Grave 3924; 4: Grave 3923; 5, 7: Grave 3566; 6: Grave 3919

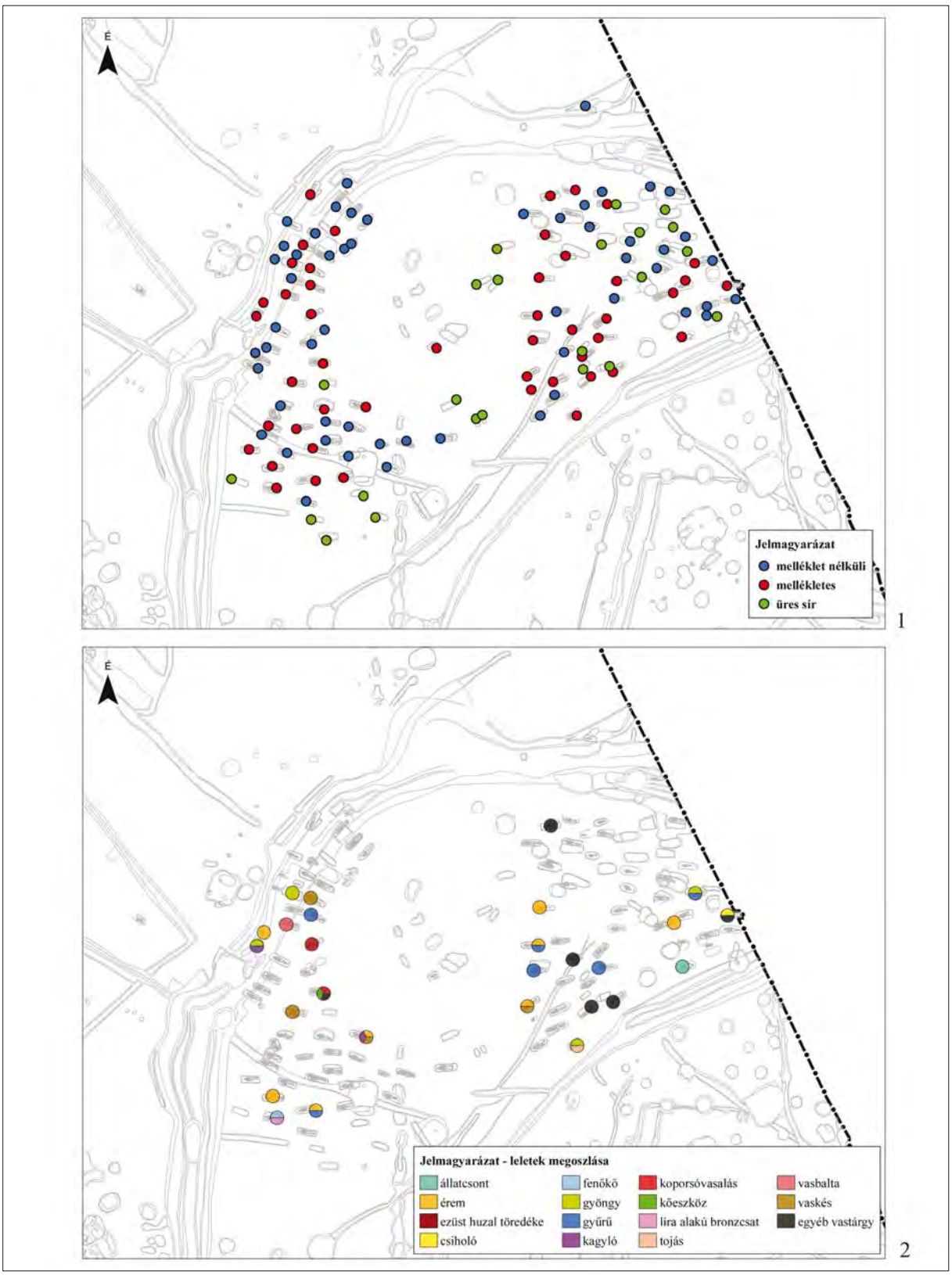

36. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Érmek. 1: 3521. sír; 2: 3568. sír; 3, 6: 3567. sír; 4: 3879. sír; 5: 3525. sír; 7: 2477. sír
Fig. 36. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Coins. 1: Grave 3521; 2: Grave 3568; 3, 6: Grave 3567; 4: Grave 3879; 5: Grave 3525; 7: Grave 2477

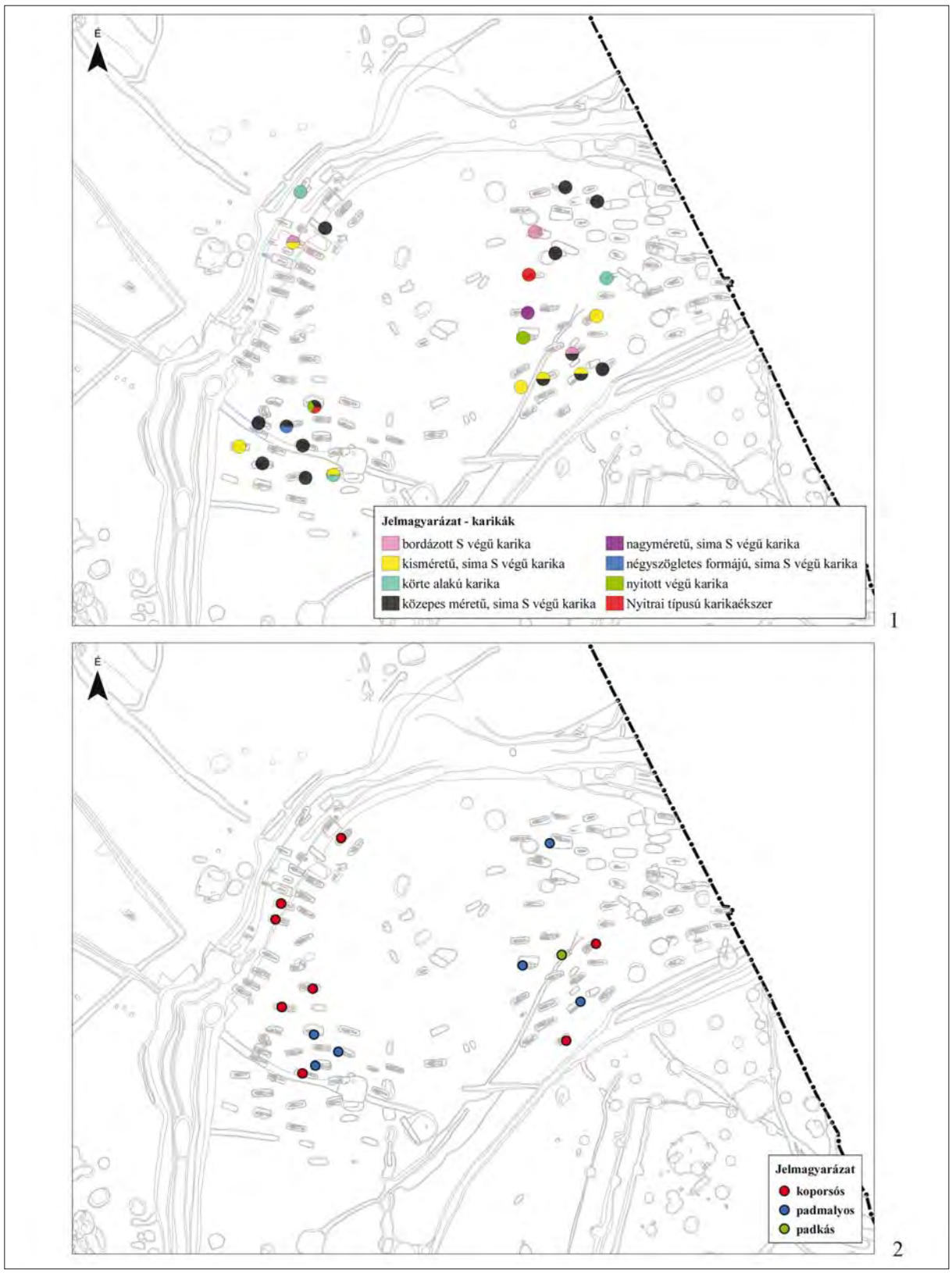
37. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Ékszerek és vascsat. 1: 3507. sír; 2, 5: 3525. sír; 3, 21: 3509. sír; 4: 3522. sír; 6: 3504. sír; 7: 3823. sír: 8: 3507. sír; 9, 14: 3656. sír; 10: 3504. sír; 11: 3523. sír; 12: 3509. sír; 13, 18: 2500. sír; 14–16: 3523. sír; 17: 2076. sír; 19: 3658. sír; 20: 2470. sír; 22: 3570. sír

Fig. 37. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Ring jewellery and iron buckles. 1: Grave 3507; 2, 5: Grave 3525; 3, 21: Grave 3509; 4: Grave 3522; 6: Grave 3504; 7: Grave 3823: 8: Grave 3507; 9, 14: Grave 3656; 10: Grave 3504; 11: Grave 3523; 12: Grave 3509; 13, 18: Grave 2500; 14–16: Grave 3523; 17: Grave 2076; 19: Grave 3658; 20: Grave 2470; 22: Grave 3570

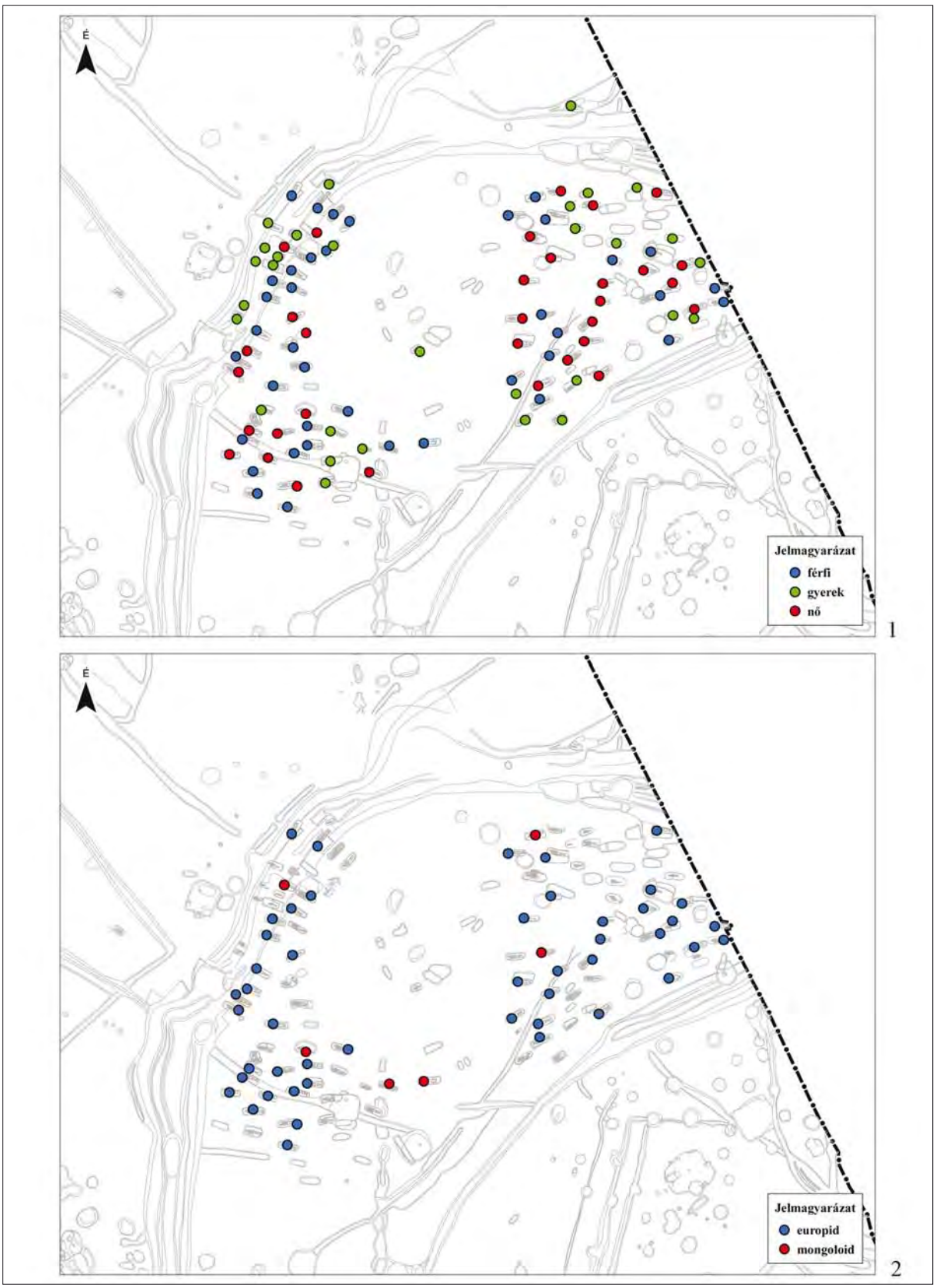
38. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Az üres, a mellékletes és a melléklet nélküli sírok elhelyezkedése; 2: A mellékletek temetőn belüli előfordulása

Fig. 38. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Location of the empty graves and of the burials with and without grave goods; 2: Distribution of various grave good types in the cemetery

39. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: A karikaékszerek temetőn belüli előfordulása; 2: Padkás, padmalyos sírok és a koporsós temetkezések elhelyezkedése

Fig. 39. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Distribution of ring jewellery in the cemetery; 2: Location of ledge graves, niche graves and coffin burials

40. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: A nemek temetőn belüli eloszlása; 2: Az embertani rasszok megoszlása
Fig. 40. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Distribution of the sexes in the cemetery; 2: Distribution of anthropological types in the cemetery

FELGYŐ-KETTŐSHALMI-DŰLŐ LELŐHELY ÁRPÁD-KORI HUMÁN CSONTVÁZANYAGÁNAK ISMERTETÉSE

*MARCSIK Antónia**

BEVEZETÉS

Felgyő-Kettőshalmi-dűlő lelőhelyen szarmata, avar kori és Árpád-kori, valamint ismeretlen régészeti időszakból származó csontvázak kerültek feltárásra, amelyek közül a tanulmány célja az Árpád-kori humán csontvázanyag általános, összefoglaló elemzése.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A 105 egyénhez tartozó csontváz meglehetősen jó megtartású, így a részletesebb morfo-metrikus vizsgálatra[1] alkalmasnak bizonyult. A feldolgozásnál a következő módszereket alkalmaztuk: az elhalálozási életkorok/életkorcsoportok becslése a gyermek és a fiatalkorú csontvázak esetében, a fogak erupciója, a gyökerek fejlődési stádiumai Schour–Massler 1941, az ízületi végek elcsontosodása Schinz et al. 1952, valamint a hosszú csontok méretei Stloukal–Hanáková 1978 szerint történt. A felnőttek (23–x) becsült életkorának alsó és felső határát a koponyavarratok belső és külső elcsontosodása, a *facies symphyseos*, a bordák *sternalis* végei, a *facies auricularis* morfológiai elváltozásai és a fogak abráziójának mértéke együttesen adta (Nemeskéri et al. 1960; Brothwell 1965; Acsádi–Nemeskéri 1970; Loth–Işcan 1989; Meidl–Lovejoy 1985; Éry–Susa 1996). A nemek meghatározása Éry et al. 1963; Ferembach et al. 1979; a metrikus elemzés Martin 1928; Alekszejev–Debec 1964; a testmagasság-számítás Sjøvold 1990; a taxonómiai meghatározás Lipták 1959 és Lipták 1965; a tíz koponyaméretre — M1, 8, 9, 17, 40, 45, 48, 51, 52, 54 — épülő távolságszámítás Penrose 1954; a standardizálás Thoma 1978 szerint történt. Vizsgáltuk továbbá a patológiás elváltozásokat is Barnes 1994; Ortner 2003; Steinbock 1976 tanulmányait figyelembe véve.

ÉLETKORCSOPORTOK/ÉLETKOROK ÉS A NEMEK MEGOSZLÁSA

A 105 csontvázból 38 (36%) gyermek (*infantia* I–II.) és fiatalkorúakhoz *(juvenis)*, 67 (64%) felnőtthöz tartozik *(1–2. táblázat).* A gyermekek és a fiatalabb *juvenis*ek életkorának becsléséhez szükséges *diaphysis* méreteket a *3. táblázat* adja.[2]

Összességében az életkorcsoportok/életkorok és a nemek vizsgálatából kapott eredmények reálisnak tűnnek, amelyek elsősorban a gyermek/fiatal és felnőtt korcsoport megoszlására és a nemek közötti arányra vonatkoznak. Meg kell azonban említeni, hogy a gyermekek között az *infantia* I. korcsoportba tartozók az *infantia* II. és a *juvenis* csoporthoz viszonyítva magasabb esetszámúak. A férfiak többsége a *maturus*, a nők az *adultus*/*maturus* korcsoportban haláloztak el. A felnőtt férfiak száma 36, a nőké 30, míg egy egyén neme meghatározhatatlan *(2. táblázat).*

METRIKUS, MORFOLÓGIAI, TAXONÓMIAI ELEMZÉS

A metrikus elemzés során 22 abszolút méret felvételére került sor, és ezekből 7 — mint legfontosabb — jelző kiszámítása történt meg. Ezen paraméterek középértékei alapján a férfiak és a nők közötti eltérés nem jelentős *(4–5. táblázat).* Mindkét nem esetében a koponya hosszúság, szélesség és magasság dimenziói közepes jellegűek, kivétel a szemüreg szélessége, mely méretátlaga alapján a közepes érték alatti. Az abszo-

* 6771 Szőreg, Mályva utca 23. antonia.marcsik@gmail.com

[1] A humán csontvázanyag adatfelvételezése 2006-ban történt.

[2] A táblázatban — további felhasználás céljára — a gyermekek medence csontjának *(os ilium)* szélesség–magasság méretei is szerepelnek.

lút értékeknek megfelelnek a koponyajelzők alapján kapott értékek, miszerint az agykoponya *mesokran* (közepes), *orthokran* (magas), a homlok régiója *eurymetop* (széles), az arckoponya *mesoprosop* (közepes), illetve *mesen* (közepes), a szemüreg *hypsikonch* (magas), az orrcsontok régiója *mesorrhin* (közepes).

A termet kiszámítása a *humerus, radius, ulna, femur, tibia, fibula* hosszúságmérete alapján történt *(6. táblázat).* A két nem között 11 cm a termetbeli különbség (nemi dimorfizmus), a férfiak átlagosan 167, a nők 156 cm magasságúak *(7. táblázat).*

A 8. táblázatban a morfológiai jellegek közül 9 anatómiai variáció gyakoriságát tüntettük fel a koponyaterületek vonatkozásában. Az anatómiai variációk leírásánál a *juvenis* és a magasabb életkorcsoportú gyermek koponyákat is figyelembe vettük. Nagyon magas a Worm-féle csontok gyakorisága (60%), ezt követi az *os apicis* (18%), a *sutura metopica*, az *os epiptericum*; a *torus palatinus* 10–13%-ot ad, míg a *torus mandibularis* 74 esetből háromnál figyelhető meg. *Torus maxillaris* és *os bregmaticum* nem fordul elő. Az egyéb változatok közül három koponyán (2470., 3657., 3835. obj.) varratcsont helyezkedik el a *sutura coronalis*ban, egy koponyán (3844. obj.) pedig a *squama temporalis*ban.

A 3546., 3567., 3660., 3727. és 3823. objektumokból származó koponyákon a *sutura metopica* és a Worm-féle csontok; a 2474., 3516., 3524., 3545., 3547., 3564., 3567., 3648., 3655., 3656., 3727., 3807. és a 3835. objszámúaknál az *os apicis* a Worm-féle csontokkal és a 3567., 3727. objektumokból valókon pedig a *sutura metopica*, a Worm-féle csontok és az *os apicis* együttesen figyelhető meg.

A felnőtt koponyákon az általános morfológiai jellegek — a nyakszirti régió lefutása, az *apertura piriformis* változásai, a *fossa canina* bemélyedésének fokozatai, az *alveolaris prognathia* típusai — megfigyelésére is sor került. Az *occipitalis* területre vonatkozóan a *curvoccipitalia* dominanciája mellett figyelemre méltó a *bathrokran* koponyák száma, a vizsgálható 63 koponya 9%-ban (3501., 3521., 3523., 3560., 3564., 3727. obj.). A koponya körvonala a nyakszirti régióban „kúpos" formájú (lambda-táj „lapult") 17%-ban (mérsékelt: 3504., 3516., 3522., 3550., 3564., 3623., 3839., 3840.. 3844., obj.; kifejezett: 3504. és 3647. obj.). Az *apertura piriformis inferior* szélének lefutása általában *anthropin*, a *fossa prenasalis* 15%-os gyakoriságú (58-ból 9 eset). A *fossa canina* mélysége változó, azonban a „kitöltött" forma előfordulása viszonylag magas (20%, 59-ből 12 eset). A *maxilla alveolaris* régiója általában egyenes, *prognathia* 16%-ban figyelhető meg (56-ból 9 eset). A homlokcsont oldalnézeti lefutása megfelel a nemi dimorfizmus különbségeinek: egyenes, illetve mérsékelten hátrafutó.

A metrikus és a morfológiai jellegeken alapuló taxonómiai elemzést *(9. táblázat)* a férfiaknál 31 koponyán lehetett elvégezni. Az europid nagyrasszhoz tartozók száma 27 (87%), a mongolidoké (mongolid, europo-mongolid-urali) 4 (13%). A nőknél az europidok száma 21 (92%), a mongolidoké 2 (8%). Mindkét nemnél az europidokon belül a nordoid-mediterrán (n-m/gr-m) komponens a jelentős, ezt követi a férfiaknál a cromagnoid-A, a nőknél a közelebbről meghatározhatatlan europid és a *brachykran* csoport (cromagnoid-B). A két nagy taxonómiai csoporton kívül vannak azonban olyan koponyák is, melyeknél az europid fő komponensek mellett kisebb arányban mongolid *dental* komplexumot, illetve egyéb morfológiai jellegeket is megállapíthattunk (3501., 3509., 3513., 3523., 3545., 3554., 3656., 3727., 3891. obj.).

PALEOPATOLÓGIAI MEGFIGYELÉSEK

A patológiás csontelváltozások közül a fejlődési rendellenességeket a *10. táblázat*, míg az egyéb nozológiai egységek szerinti körvonalazást a *11. táblázat* tartalmazza.

A fejlődési rendellenességek széles skálája figyelhető meg, amelyek nagy része a minor formákhoz tartozik, és csak egy-két egyénre korlátozódik. Kivétel a *sacrum bifidum* (három férfi) és az L5 *sacralisatio*ja (két nő).

Jelentős a 3924. obj. csontvázának (nő-mongolid) egyik medencecsontja *(os ilium)*, amely feltűnően alacsony. Feltételezhető, hogy a jelenség kialakulása valamilyen típusú szindrómával kapcsolatos.

A traumás elváltozások közül a törések adják a legnagyobb gyakoriságot. Jelentősebb a *claviculá*n (3 férfi), a csigolyán (2 nő), az *os nasalé*n (3 férfi), de megfigyelhető az L5/L4 ivhasadéka is 4 férfi és 3 nő esetében.

Anyagcsere rendellenességeinek csonttani manifesztációja (*cribra orbitale, cribra cranii*, egyéb elváltozások) a gyerekeknél és a nőknél jelentősebbek.

Az ízületek degeneratív és gyulladásos tünetei a csigolyákon (degeneratív *spondylitis*) mindkét nemnél igen gyakoriak. Megjelenési formájuk változatos, az egészen enyhe lefolyású megbetegedések mellett súlyos kórképek is előfordulnak. A nagyízületek degeneratív elváltozásai szintén megfigyelhetők néhány esetben.

Az általános, lokalizált *periostitis* (csonthártyagyulladás) mind a férfiaknál, mind a nőknél viszonylag gyakori. Meg kell említenünk a 2486. obj. gyermekcsontvázának súlyos, lokalizált *osteomyelitisé*t (csontvelőgyulladás) a jobb *femuron*.

Jellegzetes csonttani elváltozások alapján a 2467. obj. csontvázánál a leprát, a 3838. és a 3515. obj. csont-

anyagában pedig a csont-*tuberculosis*t tételezhetjük fel. Szintén fertőző megbetegedés-etiológiára vezethetjük vissza a 3658. obj. csontanyagának elváltozását, illetve az *endocranialis* felszín különleges rajzolatát három gyermeknél.

A fogakon a *caries* képződés jelentéktelen, előrehaladottabb *abscessus* kialakulása két koponyán (2472. és 2485. obj.) figyelemre méltó. A zománc-*hypolasia* (*incisivus*okon, *caninus*okon) lineáris formája a 3565. (3x), 3655. (1x) és a 3923. (1x) obj. egyéneinél figyelhető meg.

A csontanyagban a fogfejlődési rendellenességek nem gyakoriak és nem jelentősek, csupán néhány esetre korlátozódnak: kétgyökerű jobb felső PM2 (3509. obj.), impaktált bal felső C (3510. obj.), *persistens* DM2 (3516. obj.), *hypodont* PM2 (3551. obj.), *persistens* DI2 (3565. obj.), felső frontfogak torlódása (3657. obj.), lapát-alakú metszőfogak (3654., 3657. és 3891. obj).

Jelképes trepanáció nyomai figyelhetők meg 5 koponyán, a bregmához közeli falcsonti területeken: 2485. obj. – férfi (1x), 2500. obj. – nő (3x), 3542. obj. – férfi (1x, europo-mongolid/urali), 3554. obj. – férfi (2x) és a 3569. obj. – férfi (1x). Valamennyi egyén idősebb életkorcsoporthoz tartozik, a beavatkozások felszíne sima, széle erodált, kör alakúak (átm.: kb. 1 cm), és „kaparásos" jellegűek.[3]

*Entesopathiá*ra (megerőltető munkavégzésre) utaló elváltozások férfiak *patellá*in és *calcaneusa*in jellegzetesek (2466., 3647. és 3648. obj.).

ÖSSZEHASONLÍTÁS

Néhány alföldi Árpád-kori, és további kitekintés céljából avar kori mintákkal történő metrikus összehasonlítás (a szigorú kritériumokon alapuló Penrose távolságszámítás) eredményét a *12. táblázat* mutatja.

A földrajzilag közeli régiókból a 14 minta közül szignifikáns hasonlóságot (Cp^2 0,197, azaz P>99% értéknél megvonva) a szatymazi (Lipták–Farkas 1967a) és a cseglédi (Lipták 1957) szériák adnak, és viszonylag közelebbi kapcsolat mutatkozik a Szegvár-oromdűlői 11. századi mintával. Ez utóbbi kapcsolatot alátámasztják a paleodemográfiai adatok, a metrikus értékek, a taxonómiai és a paleopatológiai eredmények is (Hüse 1997; Marcsik 1997).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szériából 105 egyénhez tartozó csontvázon végeztük el a metrikus, morfológiai, taxonómiai és a paleopatológiai vizsgálatot. A csontvázak — néhány kivételtől eltekintve — viszonylag jó/közepes megtartásúak.[4] A gyermekek és a fiatalkorúak 36%-ot, a felnőttek 64%-ot adnak. Az *infantia* I. korcsoportúak — ahová a magzatokat/újszülötteket is besoroltuk — magas száma nyilván a gyermekkori fertőző megbetegedésekkel kapcsolatos, közülük a legsúlyosabb a 2463. obj. hosszú csontjainak *periostitises* elváltozása, és néhány esetben a koponya belső felszínének sajátos mintázata (*meningitis*?).

A vizsgált közösségben viszonylag arányos a nemek közötti megoszlás. Ez a tény, valamint a gyermek–felnőtt arány kiegyensúlyozott közösségre utal. Az elhalálozási életkorcsoportok gyakorisága megfelel az általános irodalmi adatoknak (Acsádi–Nemeskéri 1970).

A metrikus értékek alapján a férfiak és a nők között számottevő különbség nincs; termetük megfelel a nemi dimorfizmusból adódó különbségnek.

Vizsgálati jellegként felvett morfológiai variációk sokaságát figyelhetjük meg a csontanyagban. Az anatómiai variációk nagy része öröklődő, tehát egy temetőn belüli elemzésnél nagyon fontos szerepet kap.[5] Anyagunkban a leletek szoros kapcsolatot, halmozódást nem mutatnak, azonban meg kell említenünk, hogy 5, illetve 13 koponyán két-két variáció, míg három variáció együttes előfordulása két koponyán figyelhető meg. A Worm-féle csontok megjelenésének magas gyakorisága arra utal, hogy a populáción/szérián belüli eltérés elhanyagolható, nem tekinthető öröklődő anomáliának. A minor fejlődési rendellenességek közül az L5 *sacralisatio*ja (3647., 3656., 3659. obj.), a *sacrum bifidum* (3567., 3807., 3657. obj.) felhívja a figyelmet arra, hogy a temető ezen egyénei esetleg egy csoportba (rokonsági) tartozhattak.

Rendkívül figyelemre méltó a taxonómiai kép, mivel az europid nagyrassz komponensei mellett a mongolidok részarányát is meg kell említenünk. Ezek között vannak olyan koponyák, melyek egyértelműen a nagyrassz tipikus képviselői, ezek a „tulajdonképpeni"

[3] Részletes leírásuk a Függelékben olvasható.
[4] Részletes leírásuk a Függelékben és az *1. táblázat*ban olvasható.
[5] Az ismert multivariációs statisztikai módszer 20 anomália örökölhetőségére hívja fel a figyelmet (Sjøvold 1984).

mongolidok (Lipták 1965), melyek alapján avar kori továbbélést tételezhetünk fel. Erre utal a Duna–Tisza köz és a Tiszántúl középső régiójának avar kori anyagában a mongolid komponens (Lipták 1983; Lipták–Marcsik 1970).

A kifejezetten *dolichokran* (némely esetben a *bathrokran*) koponyák („kúpos nyakszirttel, lambda-táji „lapultsággal") minden bizonnyal a széria Árpád-kori reprezentásai, melyek a Tiszántúl, különösen a déli területek domináns típuselemei a 11–12. században (Marcsik 1997; Marcsik 1970).

A patológiás jellegek megfigyelésénél statisztikai elemzés nem történt. Ennek legfőbb oka, hogy a különböző régészeti korokból származó népességek csontvázanyagának patológiai tanulmányozása a vizsgált anyag természetéből következően korlátozott és bizonyos nehézségekkel terhelt. Egyes jelenségek és megbetegedések, vagy azok közötti kauzális összefüggések értékeléséhez a statisztikai analízis félrevezethető lehet, és helyesebb, ha patológiás trendeket vagy egy-egy megbetegedés típusát ismertetjük.

A felgyői anyagban a patológiás jellegek alapján a nozológiai egységek trendjéről a következőket mondhatjuk. A *minor* fejlődési rendellenességek, a traumás elváltozások, az anyagcsere-megbetegedések manifesztációi nem jelentősek, kivétel a törések viszonylag nagyobb gyakorisága. Szintén nagyobb gyakoriságot adnak az ízületek degeneratív elváltozásai, főleg a csigolyák vonatkozásában. Ezek az elváltozások azonban egy-két egyén kivételével nem súlyosak, tehát populációs szempontból jelentőségük elhanyagolható. Néhány csontváznál azonban olyan csontreakciók *(periostitis, osteomyelitis)* figyelhetők meg, melyek fertőző megbetegedésekre utalnak. Egy egyénnél (2467. obj.) feltételezhetjük a leprás megbetegedést a *maxilla* régiójának — elsősorban az *apertura piriformis*, valamint a *palatum durum* — morfológiai elváltozásai *(1. kép 1–2)* és a hosszú csontok *periostitise* alapján. Ugyanezen egyénnél a csigolyák degeneratív elváltozásai is megfigyelhetők *(1. kép 3)*. Két csontváz esetében (3838., 3515. obj.) a fertőző megbetegedések közül a csont-*tuberculosis* atipikus formája jöhet számításba.[6]

Több egyénnél egy vagy több hosszú csontra lokalizált *periostitis* nyomát láthatjuk. Ez az elváltozás kifejezett a 3658. obj. csontvázának alsó végtagján *(1. kép 4–7)*, amelyet valamilyen típusú fertőző megbetegedés hozhatott létre.

A gyermekek körében az előrehaladott *endocranialis* mintázat, és némely esetben az ezekhez kapcsolódó *periostitis* is *tuberculoticus* eredetű lehet.

Az 5 koponyán megfigyelhető egyszeres vagy többszörös jelképes trepanációt az egyének fiatalabb életéveiben hajtották végre (valamennyi idősebb korcsoportú).

A felgyői széria patológiás trendjeinek nagy része a Tiszántúl 10–11. századi anyagával párhuzamosítható. Felgyő környékén már az avar korban előfordult a lepra (Szarvas, Grexa-téglagyár), és a csont-*tuberculosis* megjelenésével szintén az avar kortól számolhatunk (Marcsik et al. 2007).

A jelképes trepanációs beavatkozások — technikájukból, lokalizációjukból ítélve — szintén nem mutatnak eltérést a Tiszántúl 10–11. századi trepanált leleteitől (Marcsik 1997).

A földrajzilag közeli régiókból (14 minta) szignifikáns hasonlóságot (Cp^2 0,197, azaz P>99% értéknél megvonva) a szatymazi és a ceglédi szériák adják, és viszonylag közelebbi kapcsolat mutatkozik a szegvár-oromdűlői 11. századi mintával is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A fotókat Balázs János készítette, melyért köszönettel tartozom.

[6] Az atipikus forma megállapítása a csigolyák hypervascularizációja és a bordák és a hosszú csontok *periostitise* alapján történt.

IRODALOM

Acsádi–Nemeskéri 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest 1970.

Alekszejev–Debec 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия*. Москва 1964.

Barnes 1994: Barnes, E.: *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology.* Colorado 1994.

Bartucz–Farkas 1956: Bartucz, L. – Farkas, Gy.: Anthropologische Untersuchung in der Csongrád-Felgyő Gefundenen Skelette aus der Arpedenzeit. *Acta Biologica Szegediensis* 2 (1956) 235–261.

Brothwell 1965: Brothwell, D. R.: *Digging up Bones.* London 1965.

Éry 1966: Éry, K.: The osteological data of the 9th century population of Ártánd. *Anthropologia Hungarica* 7 (1966) 85–114.

Éry et al. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonsrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations. *Anthropologiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.

Éry–Susa 1996: Éry, K. – Susa, É.: Skeletal ageing based on the cranial sutures in the identification process. In: *Studies in Human Biology.* Eds: Bodzsár, B. É. – Susanne, Ch. Budapest 1996, 95–102.

Ferembach et al. 1979: Ferembach, D. – Schwidetzky, I. – Stloukal, M.: Recommendations pour determiner l'age et la sexe sur le squelette. *Bulletin et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris* 13 (1979) 7–45.

Hüse 1997: Hüse, L.: Szegvár-Oromdűlő 10–11. századi temetőjének paleodemográfiai elemzése. — Paleodemographic Analysis of the 10th-11th Century Population of the Szegvár-Oromdűlő cemetery. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 329–333.

Lipták 1957: Lipták, P.: Awaren und Magyaren im Donau–Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Archaeologica Acade-miae Scientiarum Hungaricae* 8 (1957) 199–268.

Lipták 1959: Lipták, P.: The „Avar Period" Mongoloids in Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 250–279.

Lipták 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (Historical Anthropology). *Acta Biologica Szegediensis* 11 (1965) 169–183.

Lipták 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians.* Budapest 1983.

Lipták–Farkas 1962: Lipták, P. – Farkas, Gy.: Anthropological analysis of the Árpádian Age population of Orosháza-Rákócziteleр. *Acta Biologica Szegediensis* 8 (1962) 221–236.

Lipták–Farkas 1967: Lipták P. – Farkas Gy.: A Békéspovádzugi őskori és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények* 11 (1967) 127–163.

Lipták–Farkas 1967a: Lipták, P. – Farkas, Gy.: Anthopological examination of the Arpadian Age population of Szatymaz (10th to 12th centuries). *Acta Biologica Szegediensis* 13 (1967) 71–119.

Lipták–Marcsik 1970: Lipták, P. – Marcsik, A.: Skelettreste von Szarvas-Kákapuszta-Kettőshalom. Zur Frage der Awarischen-Altungarischen Verbindungen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1970/-1 (1970) 45–57.

Loth–Işcan 1989: Loth S. R. – Işcan M. Y.: Morphological assesment of age in the adult: The thoracic region. In: *Age Markers in the Human Skeleton*. Ed.: Işcan, M. Y. Springfield 1989.

Marcsik 1970: Marcsik A.: Anthropological investigation of the cemetery at Kardoskút-Fehértó from the 11–12th c. *Acta Biologica Szegediensis* 16 (1970) 155–162.

Marcsik 1997: Marcsik A.: Szegvár-Oromdülő 10. és 11. századi embertani leleteinek vizsgálata. — Investigation of the Anthropological Findings Dated from the 10th and 11th centuries at Szegvár-Oromdűlő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 287–322.

Marcsik 2010: Marcsik A: Felgyő, Ürmös-tanya avar kori temető humán csontvázmaradványai. — The human skeletal remains from the Avar cemetery at Felgyő. In: Balogh Cs.–P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010, 383–391.

Marcsik et al. 2007: Marcsik A. – Molnár E. – Ősz B.: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népesség körében.* Szeged 2007.

Martin 1928: Martin, R.: *Lehrbuch der Anthropologie. II.* Jena 1928.

Meindl–Lovejoy 1985: Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O.: Endocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the lateral anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57–66.

Nemeskéri et al. 1960: Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24 (1960) 70–95.

Ortener 2003: Ortner, J. D.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Second ed. Amsterdam–Tokyo 2003.

Penrose 1954: Penrose, L. S.: Distance, size and shape. *Annals of Eugenics* 18 (1954) 337–343.

Schinz et al. 1952: Schinz, H. – Baensch, W. – Friedl, E. – Uehlinger, E.: *Ossifikationstabelle*. Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik 5. Stuttgart 1941.

Schour–Massler 1941: Schour, J. – Massler, M.: The Developmental of the Human Dentition. *The Journal of the American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.

Steinbock 1976: Steinbock, R. T.: *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Illinois 1976.

Sjøvold 1984: Sjøvold, T.: A Report on the Heritability of Some Cranial Measurements and Non-metric Traits. In: *Multivariate Statistical Methods in Physical Anthropology.* Eds.: van Vark, G. N. – Howells, W. W. The Netherlands 1984, 223–247.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Lange der Langsknoch altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

THOMA 1978: Thoma, A.: Distance et forme entre groupes. *Bulletin et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris* 5 (13) 1978, 15–22.

THE HUMAN REMAINS FROM THE ÁRPÁDIAN AGE CEMETERY AT FELGYŐ-KETTŐSHALOM

All the human skeletal remains from the Árpádian Age cemetery excavated at Felgyő-Kettőshalmi-dűlő were in a fairly good state of preservation and were thus suitable for a detailed metro-morphological analysis. Of the 105 skeletons, 38 (36%) represented children (Inf. I–II) and adolescents (Juv.), while 67 (64%) were adults *(Table 2).*

The metric analysis indicated a difference of 11 cm between the two sexes (sexual dimorphism). Men had a height of 167 cm, women were 156 cm high *(Table 7).*

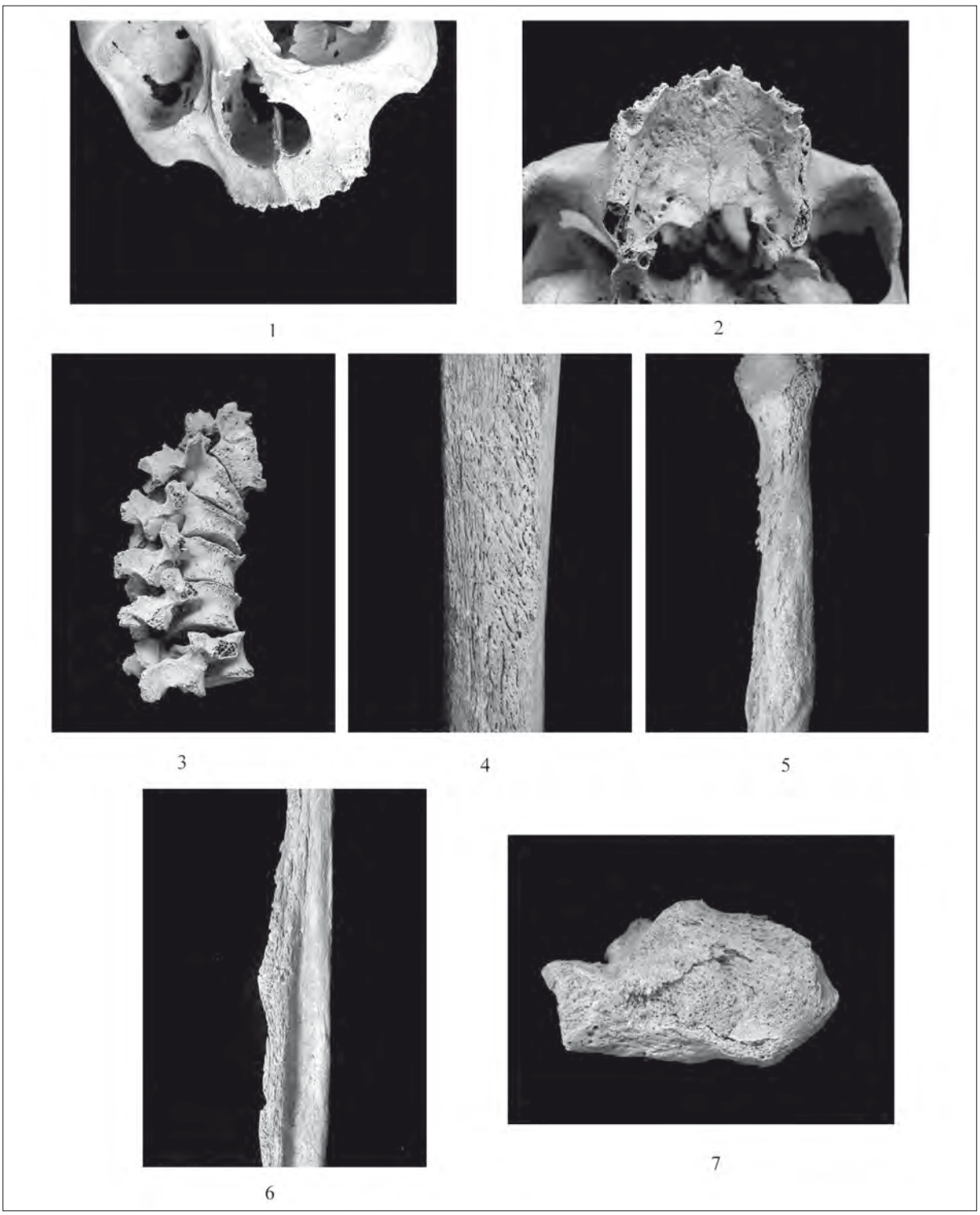
The morphological traits indicated the frequency of nine anatomical variations on the skulls *(Table 8),* with the frequency of Wormian bones being strikingly high (60%).

The taxonomical analysis revealed that 48 individuals could be assigned to the major Europid type and 6 to the Mongolid type (Mongolid, Europo-Mongolid-Uralian; *Table 9*). Some skulls showed a blend of the two types: in addition to the main Europid components, a smaller proportion of Mongolid traits could also be noted.

In addition to various pathological alterations *(Table 10),* traces of symbolic trepanation could be identified on 5 skulls. These all came from older individuals and the operation was performed by scratching.

Some of the skeletal remains bore the traces of bone reactions reflecting contagious diseases such as leprosy (Feature 2467) and osteotuberculosis of the bone.

The human population of Felgyő shows connections with the 11th century skeletal samples from Cegléd and Szegvár-Oromdűlő *(Fig. 12).*

1. kép. 1–3: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 2467. sír. 1: Morfológiai elváltozás az *apertura piriformis lateralis* és *inferior* szélén; 2: *Palatum durum* perforációkkal és *poroticus*sággal; 3: *Degeneratív spondylitis* (T12–L5); 4–7: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 3658. sír. 4: *Periostitis* nyoma *femur*on; 5–6: *Periostitis* nyoma *fibulán*; 7: *Periostitis* nyoma a *calcaneus lateralis* felszínén

Fig. 1. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 2467. 1: Morphological alteration on the edge of the *apertura piriformis lateralis* and *inferior*; 2: *Palatum durum* with perforations and porosity; 3: Degenerative *spondylitis* (T12–L5); 4–7: Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 3658. 4: Traces of *periostitis* on the *femur*; 5–6: Traces of *periostitis* on the *fibula*; 7: Traces of *periostitis* on the surface of the *calcaneus lateralis*

FÜGGELÉK / APPENDIX

FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐ LELŐHELY ÁRPÁD-KORI HUMÁN CSONTLELETEINEK FŐBB MORFO-PATOLÓGIAI JELLEGZETESSÉGEI

THE MAIN MORPHO-PATHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE ÁRPÁDIAN AGE CEMETERY AT FELGYŐ-KETTŐSHALMI DŰLŐ

2463. obj.: Gyermek, 3–4 hó *(Inf. I.).* A koponya *endocranialis* felszínén *(os frontale, os parietale)* sok és mély barázda; *ala parva* felszínén és a hosszú csontokon — különösen az alsó végtagon — *periostitis.* Feltételezés: fertőző megbetegedés (*meningitis*sel).

2465. obj.: Férfi, 35–39 év *(Ad.). Spina bifida (atlas)*; *minor* fejlődési rendellenesség.

2466. obj.: Férfi, 23–25 év *(Ad.).* Gyulladásos folyamat *(periostitis)* mindkét *tibia distalis epiphysisé*hez közeli területen; *entesopathia* mindkét *humerus*on.

2467. obj.: Nő, 35–39 év *(Ad.).* A *mandibula*, *maxilla alveolusa*i majdnem teljesen felszívódtak; ellentmondás a koponya varratelcsontodási foka és a *facies symphysialis* felszíni rajzolata között; a *cribra orbitalia poroticus*; *apertura piriformis lateralis* széle megvastagodott; kissé „felfújt" *processus maxillaris*; *palatum durum* területén *periostitis* és *hemangioma* nyoma; a perforációk, *apertura piriformis inferior* szélén artéria bevágódások nyoma; erodált felszín az *apertura piriformis* és az *alveolus*ok közötti területen; a *spina nasalis anterior* nagy része felszívódott; erősen *osteoporoticus* csigolyák; *lumbali*sokon közepes fokú degeneratív *spondylitis*; *lumbalis* csigolyák *corpus*a erősen bemélyedt és elkeskenyedett *anterior* irányban (ezáltal a háti görbület erőteljesebbé vált); a bordák belső felszíne erodált; a nyakcsigolyákon gyenge gyulladásos *spondylitis*; a *tibiá*kon; *fibulá*kon *periostitis.* Feltételezés: lepra csonttani manifesztációja; degeneratív *spondylitis*; kifejezett *osteoporosis* (*osteomalatia*).

2470. obj.: Nő, 17–19 év *(Juv.). Cribra cranii poroticus-cribroticus* forma (*poroticus* területek: *tubera parietalia* környéke a *sutura coronalis* irányában; a *lambda* melletti területek; *os temporale*; *ala major*). Feltételezés: *avitaminosis* (-C).

2472. obj.: Férfi, 35–39 év *(Ad.).* A jobb és bal felső *molaris*oknál nagyméretű *abscessus* (összeköttetésben a *sinus maxillaris*sal); *mandibula* belső-külső felszínén (főleg a belső baloldalon) *periostitis*; *femur*okon *periostitis*; *osteoporoticus* csontozat; csigolyákon *hypervascularisatio*; jobb *collum femoris*on medialisan — feltehetőleg traumás hatásra — *ligamentum* vagy *musculus ossificatio*ja (kb. 1,5 cm hosszú, 1,0 cm széles és 0,5 cm magas). Feltételezés: fertőző megbetegedés; *myositis ossificans* (traumás hatás).

2473. obj.: Nő, 25–30 év *(Ad.). Osteoporoticus* csontozat (főleg a csigolyákat érintve).

2474. obj.: Gyermek, 3–4 év *(Inf. I.). Os parietalé*n *endocranialis* mintázat kifejezett *(os parietale)*; *meningitis*?

2477. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* A bal *radius*on *Colles-fractura*; a bal *clacicula* középső részén ferde irányú *fractura* kevés *callus*-képződéssel és kis tengelyeltéréssel; a jobb *femur corpusá*nak középső részén *myositis ossificans* (5 cm hosszú, 2 cm széles, 0,2 cm magas); traumás elváltozás *(fractura, myositis ossificans)*; degeneratív *spondylitis* (közepes fokú: *thoracalis* csigolyák).

2482. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* (gyenge fokú, *thoracalis, lumbalis* szakasz).

2485. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* A felső *molaris*ok gyökereinél *periostitis* és *abscessus*; gyulladásos folyamat: *tibiá*kon; *femur*okon *periostitis* (vízszintes érbevágódások és *distalis*an *osteitis*); jelképes trepanáció: *sutura sagittalis* középső részén; átmérő: 12 × 14 mm, beavatkozás mélysége 0,2–0,3 mm, széle sima, felszíne kissé erodált.

2486. obj.: Gyermek, 4–5 év *(Inf. I.).* A jobb *femur corpusa* vastag; *medialisan* hosszanti kiemelkedés; genynyesedés nyoma; lokális *osteomyelitis* (*osteitis*sel, *periostitis*sel).

2490. obj.: Gyermek, 13–14 év *(Inf. II.). Tubera parietalia* erőteljesek; mindkét *femur corpusa distalis* irányban fokozatosan megvastagodott, *medialisan* görbült; *avitaminosis* (-D)?

2493. obj.: Nő, 45–59 év *(Mat.).* Enyhe degeneratív *spondylitis* (főleg a *lumbalis* csigolyákon); *hypervascularisatio* (főleg a *lumbalis* csigolyákon).

2500. obj.: Nő, 60–x év *(Sen.).* Mindkét *mandibula incisurá*jánál borsónyi bemélyedés; *minor* fejlődési rendellenesség; jelképes trepanáció: a *sutura sagittalis* mentén három; kb. 0,9 × 1,3 cm átmérőjű; sima felszínű és szélű.

3507. obj.: Nő, 45–59 év *(Mat.).* A csigolyák *corpus*ain — főleg a *thoracalis* szakaszon — enyhe gyulladás; *osteoporoticus* csontok; mindkét *articulatio cubiti*ben kifejezett degeneratív *arthritis*; kompressziós törés a Th12-én; gyulladás a *sacroiliacalis* ízületben; *spondylitis*; *arthritis*; *fractura.*

3509. obj.: Nő, 25–30 év *(Ad.).* A jobb felső PM5 kétgyökerű; *cribra orbitalia* (*poroticus* forma); *minor* fejlődési rendellenesség (fog); *anaemia*?

3510. obj.: Nő, 20–22 év *(Juv.).* A bal felső *caninus* impactált (DC perzisztálódott); *minor* fejlődési rendellenesség (fog).

3513. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.).* A degeneratív *spondylitis* közepes fokú (főleg a *lumbalis* csigolyákon); jobb *scapula apex*én *fractura*; L5 *spondylolysis*; *sacralisatio (+os coccygis)*; degeneratív *spondylitis*: a *fractura scapula*; ivhasadék-*spondyolysis* L5; *minor* fejlődési rendellenesség.

3515. obj.: Nő, 23–25 év *(Ad.).* A bordák *medialis* felszínén; szinte valamennyi hosszú csonton *periostitis*; *facies auricularis*on gyulladás; csigolyák kifejezetten *osteoporoticusak*; *hypervascularisatio* a csigolyák *corpus*án. Feltételezés: fertőző megbetegedés *(osteotuberculosis).*

3516. obj.: Férfi(?), 18–20 év *(Juv.).* A *femur*okon *periostitis*; a csigolyákon *hypervascularisatio*; a bordákon *periostitis*; *cribra orbitalia poroticus*; perzisztálódott DM2; Feltételezés: fertőző megbetegedés *(osteotuberculosis+cribra orbitalia). Minor* fejlődési rendellenesség (fog).

3518. obj.: Gyermek, 16–17 év *(Juv.). Cribra orbitalia poroticus* forma; valamennyi hosszú csonton, bordákon erős *periostitis.* Feltételezés: fertőző megbetegedés *(osteotuberculosis?).*

3523. obj.: Nő, 60–x év *(Sen.). Cribra orbitalia poroticus* forma; *sacralisatio (+os coccygis)*; *anaemia*(?); *minor* fejlődési rendelenesség.

3524. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.). Caput mandibulae hypoplasia* (jobb); *cribra orbitalia poroticus* forma; *minor* fejlődési rendellenesség; *anaemia*?

3525. obj.: Nő, 60–x év *(Sen.).* Degeneratív *spondylitis* (enyhe fokú, *thoracalis*, *lumbalis* csigolyákon); degeneratív *arthritis* (bal *articulatio temporomandibularis*).

3528. obj.: Nő *(Ad.). Fractura* (ívhasadék-*spondylolysis*) L5; jobb *collum femoris.*

3529. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* (közepes-erős fokú, *thoracalis-lumbalis* csigolyákon, *spondylodisticis*); minor fejlődési rendellenesség (*sacraliastio*: *+os coccygis*); traumás elváltozás (ütés), homlokon, jobb oldalon, a *tuber frontale* közelében (1 cm hosszú, 0,5 cm széles).

3542. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.). Fractura*: bal *clavicula*; *coxarthritis*: mindkét oldalon (enyhe); degeneratív *spondylitis* (közepes fokú valamennyi csigolyán); jelképes trepanáció: *sutura sagittalis*on, a *bregmá*tól kb. 5 cm-re, szélei és a felszín sima (0,7 × 1,0 cm); *entesopathia*: *calcaneus.*

3545. obj.: Nő, 40–50 év *(Mat.). Minor* fejlődési rendellenesség: *sacralisatio (+os coccygis).*

3549. obj.: Gyermek, 14–15 év *(Inf. II.–Juv.).* A hosszú csontokon gyenge *periostitis*; a csontok rendkívül *poroticus*ak; *cribra orbitalia poroticus* típusú; *mandibulá*ban mindkét *caninus torsio*ban; Feltételezés: fertőző megbetegedés és *cribra orbitalia*. *Minor* fejlődési rendellenesség (fogak helyzeti rendellenessége).

3550. obj.: Férfi, 40–50 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* a *thoracalis* szakaszon *spondylodiscitis*sel (enyhe); *fractura*: ívhasadék-*spondylolysis* L5; gyulladás: bordák *medialis* felszíne (kifejezett *periostitis*).

3551. obj.: Férfi, 30–35 év *(Ad.).* A *femur* középső részén gyenge *periostitis*; *hypodont* jobb felső P2; gyulladás – *periostitis*; *minor* fogfejlődési rendellenesség.

3552. obj.: Nő, 35–39 év *(Ad.). Fractura*: ivhasadék-*spondylolysis* (L5) jobb oldalon.

3554. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* 2 jelképes trepanáció: a *sutura sagittalis*on a *bregmá*tól kb. 1 cm-rel, körkörös (0,8 × 0,8 cm), széle sima, felszíne erodált; a *sutura coronalis* alatt kb. 0,7 cm-rel, *bregmá*tól 0,25 cm-rel, széle sima, felszíne erodált; degeneratív *spondylitis*: *cervicalis*, *thoracalis* csigolyákon (közepes fokú).

3555. obj.: Két felnőtt férfi, 23–x év. A egyiknél (3555A), a bal oldali *caput femoris* alatti területen törés nyoma.

3556. obj.: Férfi, 60–x év (*Sen.*). Degeneratív *arthritis*: *articulatio acromio-clavicularis*, *-cubiti* (gyenge-közepes fokú); degeneratív *spondylitis* közepes fokú, kifejezett C2-3 *(fusio)*; *fractura*: ívhasadék-*spondylolysis* (baloldal L5), jobb 3. *metacarpus*; *minor* fejlődési rendellenesség: *os trigonum* mindkét oldalon; *entesopathia (patella, calcaneus).*

3559. obj.: Nő, 30–35 év *(Ad.).* Szinte valamennyi csonton, főleg a *femur*on, *sacrum medialis* felszínén, *tibiá*n, a bordák külső felszínén hosszanti csíkozottságú *periostitis*; két jobb oldali borda *fusio*ja; *cribra orbitalia poroticus* forma. Feltételezés: fertőző megbetegedés és *cribra orbitalia*. *Minor* fejlődési rendellenesség: *borda-fusio.*

3560. obj.: Nő (?), 40–45 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* a *lumbalis* csigolyákon (enyhe-közepes fokú).

3564. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.).* Degeneratív *arthritis*: jobb *articulatio talofibularis*; traumás elváltozás: *fractura* – bal *clavicula*, *os nasale apexe* (tompatárgyú), ütés – jobb *tuber frontale* közelében (*hemangioma* nyoma, 18 × 11 mm); ivhasadék-*spondylolysis* (L5); degeneratív *spondylitis* (enyhe valamennyi csigolyán); *osteoporoticus* csontozat; *minor* fejlődési rendellenesség *(foramen sterni).*

3565. obj.: Nő, 45–50 év *(Mat.).* degeneratív *spondylitis* (*lumbalis* csigolyákon, enyhe-közepes fokú); *minor* fogfejlődési rendellenesség (jobb felső *caninus* helyzeti rendellenessége, feltehetőleg a DI2 *persistens*); zománc-*hypoplasia (3 × linearis: caninus).*

3567. obj.: Férfi, 45–50 év *(Mat.). Minor* fejlődési rendellenesség (részleges *sacrum bifidum, processus condylaris hypoplasia*).

3568. obj.: Nő, 60–x év *(Sen.). Osteoporoticus* csontozat; *fractura*: L4 kompressziós; degeneratív *spondylitis* (*cervicalis* csigolyákon közepes fokú); degeneratív *arthritis*: jobb *articulatio humeri*.

3569. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.).* Fractura: egy borda; jelképes trepanáció: *bregmá*nál a *sutura sagittalis*on, kör alakú, 16 × 18 mm, széle, felszíne sima, kissé erodált.

3640. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* (*lumbalis* csigolyákon enyhe-közepes fokú); *fractura*: *os nasale apexé*n.

3647. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* (*lumbalis* csigolyákon közepes fokú, *thoracalis*okon enyhe); *fractura*: *os nasale apexé*n; *minor* fejlődési rendellenesség: *sacralisatio* (L5); *entesopathia (patella, calcaneus).*

3648. obj.: Férfi, 40–50 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* a *lumbalis* csigolyákon (enyhe-közepes fokú); *minor* fejlődési rendelenesség: *caput mandibulae* felszíne kettéosztott mindkét oldalon; *entesopathia (calcaneus, clavicula).*

3649. obj.: Nő, 45–50 év *(Mat.).* Degeneratív *arthritis (articulatio humeri)*; degeneratív *spondylitis* (*lumbalis* csigolyákon, enyhe fokú).

3653. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.). Fractura*: egy *thoracalis* csigolyán kompresszió; kifejezetten *osteoporoticus* csontok, *tibiák platycnemek*.

3655. obj.: Férfi, 35–39 év *(Ad.). Cribra cranii poroticus*; zománc-*hypoplasia* 11 (1x vonalas); táplálkozási hiányosság?

3656. obj.: Nő(?), 35–39 év *(Ad.).* Szinte valamennyi csigolya *osteoporoticus* (*corpus*ok bemélyedtek); táplálkozási hiányosság (?). *Minor* fejlődési rendellenesség: *sacraliasatio* (+L5-részleges).

3657. obj.: Férfi, 45–50 év *(Mat.). Minor* fejlődési rendellenesség: jobb *processus condylaris hypolasiá*s; teljes *sacrum bifidum*; *sacralisatio* (+*os coccygis*) (L5 kissé módosult a *sacrum bifidum*nak megfelelően); fogfejlődési rendellenesség: helyzeti, alsó *incisivus*ok torlódása.

3658. obj.: Férfi, 60–x év *(Sen.). Femur*okon enyhe, *tibiá*kon, *fibulá*kon, lábtő- és lábközép csontokon kifejezett *periostitis.* Feltételezés: fertőző megbetegedés.

3659. obj.: Nő, 45–50 év *(Mat.). Minor* fejlődési rendellenesség: *sacralisatio* (+L5) (*sacrum basisa* ferde és egy *fissura* az első *foramen* irányába).

3660. obj.: Férfi, 50–55 év *(Mat.).* Gyulladás: *calotte* területén vízszintes érbevágódások *poroticus*sággal.

3671. obj.: Gyermek, 12–14 év *(Inf. II.). Minor* fejlődési rendellenesség: 2 borda, 2 háti csigolya *processusa* fuzionált.

3807. obj.: Férfi, 35–39 év *(Ad.). Minor* fejlődési rendellenesség: részleges *sacrum bifidum*.

3823. obj.: Nő, 60-x év *(Sen.).* Gyulladás: *articulatio sacroiliaca*; degeneratív *spondylitis* minden csigolyán, közepes fokú, kifejezett *osteoporosis*sal.

3838. obj.: Férfi, 50–55 év *(Mat.).* L5–4 *corpusá*n bemélyedések, felritkulások, gyulladások, további gyulladás a jobb *facies auricularis*on. Feltételezés: kezdődő *osteotuberculosis.* Degeneratív *spondylitis* (*sacrumon, lumbalis* szakaszon, enyhe fokú); *minor* fejlődési rendellenesség: *sacralisatio (+os coccygis).*

3839. obj.: Nő, 50–59 év *(Mat.).* Degeneratív *spondylitis* (*sacrum*on, *lumalis* szakaszon, enyhe-közepes).

3840. obj.: Férfi, 50–59 év *(Mat.). Cribra orbitalia poroticus, anaemia*(?); degeneratív *spondylitis* (*lumbalis* szakasz, enyhe).

3844. obj.: Nő, 60–x év *(Sen.).* Degeneratív *spondylitis* szinte valamennyi csigolyán, közepes fokú, kifejezett *osteoporosis*; *fractura*: ívhasadék-*spondylolysis* L4–5; kalcifikálódott *pleura*.

3873. obj.: Gyermek, 2,5–3 év *(Inf. I.). Cribra orbitalia cribroticus* forma *(anaemia?).*

3875. obj.: Csecsemő, 6–9 hó *(Inf. I.).* Enyhe *endocranialis* rajzolat az *os parietalé*n.

3890. obj.: Csecsemő, 12–18 hó *(Inf. I.). Cribra orbitalia poroticus* forma; *endocranialis* rajzolat az *os parietal*én.

3923. obj.: Férfi, 35–39 év *(Ad.). Linearis* zománc-*hypoplasia* (1x-es) az alsó szemfogon.

3924. obj.: Nő, 25–30 év *(Ad.).* A medencelapát magassága feltűnően kicsi (89); szindróma?

4063. obj.: Férfi, 20–22 év *(Juv.).* Gyulladás: *calotte* felszínén vízszintes érbevágásokkal és *poroticus*sággal; *minor* fejlődési rendellenesség: *foramen magnum* környékén a *condylus occipitalis* mellett, a baloldalon, hosszanti lefelé nyúló kiemelkedés, kb. 2 cm magas; *os trigonum* a jobb oldalon.

1. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyről származó Árpád-kori humán csontvázak jegyzéke
Table 1. List of the human skeletal remains from Felgyő-Kettőshalmi dűlő

obj. szám	koponya	vázcsontok	nem	életkor/életkorcsoport (év)
2463	+	+	–	3–4 hó, *Inf. I.*
2465	+	+	Férfi (+1,52)	35–39, *Ad.*
2466	+	+	Férfi (+1,68)	23–25, *Ad.*
2467	+	+	Nő (–1,15)	35–39, *Ad.*
2470	+	+	Nő?	17–19, *Juv.*
2471	–	+	–	*Inf. I.*
2472	+	+	Férfi (+1,1)	35–39, *Ad.*
2473	+	+	Nő (–1,71)	25–30, *Ad.*
2474	+	+	–	3–4, *Inf. I.*
2477	+	+	Férfi (+1,61)	50–59, *Mat.*
2480	+	+	Nő (–2)	40–50, *Mat.*
2482	+	+	Férfi (+2)	50–59, *Mat.*
2485	+	+	Férfi (+2)	50–59, *Mat.*
2486	+	+	–	4–5, *Inf. I.*
2490	+	+	–	13–14, *Inf. II.*
2493	+	+	Nő (–1,73)	45–59, *Mat.*
2494	+	–	–	*Inf. I.*
2496	+	+	–	8–10, *Inf. II.*
2497	+	+	–	0,5–1, *Inf. I.*
2498	+	+	–	5–7, *Inf. I.*
2500	+	+	Nő (–1,94)	60–x, *Sen.*
3501	+	+	Nő (–1,8)	25–30, *Ad.*
3504	+	+	Nő (–1,94)	25–30, *Ad.*
3507	+	+	Nő (–1,68)	45–59, *Mat.*
3509	+	+	Nő (–1,94)	25–30, *Ad.*
3510	+	+	Nő (–1,94)	20–22, *Juv.*
3510	+	+	–	8–9 holdhó magzat, *Inf. I.*
3512	+	+	Férfi?	16–18, *Juv.*
3513	+	+	Férfi (+2)	60–x, *Sen.*
3514	+	+	–	13–15, *Inf. II.–Juv.*
3515	+	+	Nő (–1,94)	23–25, *Ad.*
3516	+	+	Férfi?	18–20, *Juv.*
3517	+	+	–	2,5–3, *Inf. I.*
3518	+	+	–	16–17, *Juv.*
3520	+	+	–	1–2, *Inf. I*
3521	+	+	Férfi (+1,15)	45–50, *Mat.*
3522	+	+	Nő (–1,42)	50–59, *Mat.*
3523	+	+	Nő (–1,52)	60–x, *Sen.*
3524	+	+	Férfi (+1,94)	60–x, *Sen.*
3525	+	+	Nő (–1,63)	60–x, *Sen.*
3527	+	+	Nő (–1,31)	23–25, *Ad.*
3528	+	+	Nő (–1,5)	*Ad.*
3529	+	+	Férfi (+1,94)	50–59, *Mat.*

obj. szám	koponya	vázcsontok	nem	életkor/életkorcsoport (év)
3538	+	+	–	2–3, *Inf. I.*
3542	+	+	Férfi (+2)	60–x, *Sen.*
3545	+	+	Nő (–1,52)	40–50, *Mat.*
3546	+	+	–	4–5, *Inf. I.*
3547	+	+	Férfi (+1,68)	50–59, *Mat.*
3549	+	+	–	14–15, *Inf. II.*–*Juv.*
3550	+	+	Férfi (+1,10)	40–50, *Mat.*
3551	+	+	Férfi (+1,42)	30–35, *Ad.*
3552	+	+	Nő (–1,84)	35–39, *Ad.*
3554	+	+	Férfi (+1,94)	50–59, *Mat.*
3555/A	+	+	Férfi	23–x
3555/B	–	+	Férfi	23–x
3556	+	+	Férfi (+2)	60–x, *Sen.*
3558	+	+	–	13–14, *Inf. II.*
3559	+	+	Nő (–1,78)	30–35, *Ad.*
3560	+	+	Nő?	40–45, *Mat.*
3564	+	+	Férfi (+1,47)	60–x, *Sen.*
3565	+	+	Nő (–1,89)	45–50, *Mat.*
3567	+	+	Férfi (+2)	45–50, *Mat.*
3568	+	+	Nő (–1,92)	60–x, *Sen.*
3569	+	+	Férfi (+2)	60–x, *Sen.*
3570	+	+	Férfi?	16–18, *Juv.*
3640	+	+	Férfi (+1,94)	50–59, *Mat.*
3647	+	+	Férfi (+2)	50–59, *Mat.*
3648	+	+	Férfi (+2)	40–50, *Mat.*
3649	+	+	Nő (–1,53)	45–50, *Mat.*
3653	–	+	Férfi (+2)	60–x, *Sen.*
3654	–	+	Férfi	23–x, felnőtt
3655	+	+	Férfi (+2)	35–39, *Ad.*
3656	+	+	Nő?	35–39, *Ad.*
3657	+	+	Férfi (+1,5)	45–50, *Mat.*
3658	+	+	Férfi (+1,8)	60–x, *Sen.*
3659	+	+	Nő (–1,8)	45–50, *Mat.*
3660	+	+	Férfi (+1,78)	50–55, *Mat.*
3671	+	+	–	12–14, *Inf. II.*
3727	+	+	Nő (–1,42)	35–45, *Mat.*
3807	+	+	Férfi (+2)	35–39, *Ad.*
3823	+	+	Nő (–1,78)	60–x, *Sen.*
3832	–	+	Nő	23–x, felnőtt
3835	+	+	Férfi (+1,36)	35–40, *Ad.*
3838	+	+	Férfi (+1,36)	50–55, *Mat.*
3839	+	+	Nő (–1,89)	50–59, *Mat.*
3840	+	+	Férfi (+2)	50–59, *Mat.*
3844	+	+	Nő (–1,44)	60–x, *Sen.*

obj. szám	koponya	vázcsontok	nem	életkor/életkorcsoport (év)
3873	+	+	–	2,5–3, *Inf. I.*
3875	+	+	–	6–9 hó, *Inf. I.*
3879	+	+	–	6–12 hó, *Inf. I.*
3881	+	+	–	2–2,5, *Inf. I.*
3883	+	+	–	9–11, *Inf. II.*
3889	+	+	Férfi (+2)	50–59, *Mat.*
3890	+	+	–	12–18 hó, *Inf. I.*
3891	+	+	–	12–14, *Inf. II.*
3892	+	+	–	0.5–1.0, *Inf. I.*
3919	+	+	–	18–24 hó, *Inf. I.*
3923	+	+	Férfi (+2)	35–39, *Ad.*
3924	+	+	Nő (–2)	25–30, *Ad.*
3931	+	+	–	3–4, *Inf. I.*
3932	+	+	–	6–12, *Inf. I.*
4055/A	+	–	–	7–8 holdhó magzat, *Inf. I.*
4055/B	–	+	–	0 éves, újszülött, *Inf. I.*
4058	–	+	–	23–x, felnőtt

2. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Életkorcsoportok és a nemek megoszlása
Table 2. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Distribution of age groups and the sexes

obj. szám	koponya	vázcsontok	nem	életkor/életkorcsoport (év)
4063	+	+	Férfi?	20–22, *Juv.*

életkorcsoportok		egyén		
gyermek és fiatalkorú	*Inf. I* (magzat/újszülött is) (0–6 év)	23		
	Inf. II. (7–14 év)	6		
	Juv. (15–22 év)	9		
összesen 38 (36%)				
életkorcsoportok		férfi	nő	meghatározhatatlan nemű
felnőtt	*Ad.* (23–39)	8	12	–
	Mat. (40–59)	17	11	–
	Sen. (60–x)	8	6	–
	23–x	3	1	1
	összesen	36	30	1
összesen 67 (64%)				

3. táblázat. Gyermekek és fiatalkorúak életkorbecslése a hosszú csontok diaphysisei alapján és az *os ilium* méretei
Table 3. Age estimates of children and adolescents based on the diaphyses of the long bones and the dimensions of the *os ilium*

obj. szám	os ilium		hosszú csontok diaphysiseinek méretei						életkor/életkorcsoport
	sz.	m.	humerus	radius.	ulna	femur	tibia	fibula	
2470	–	–	256	192	–	364	–	–	17–19 év, *Juv.*
2474	72	64	–	109	–	192	157	–	3–4 év, *Inf. I.*
2486	–	–	–	–	126	210	–	–	4–5 év, *Inf. I.*
2490	113	95	226	180	197	322	–	255	13–14 év, *Inf. II.*
2496	94	87	189	136	152	252	–	–	8–10 év, Inf. II.
2497	50	45	95	–	–	116	–	–	0.5–1.0 év, *Inf. I.*
2498	85	81	158	121	131	211	179	–	5–7 év, *Inf. I.*
3510	–	–	52	–	–	–	53	–	magzat 8–9 holdhó
3512	–	–	–	205	233	364	–	–	16–18 év, *juvenis*
3514	–	–	–	–	–	335	–	–	13–15 év, *Inf. II./Juv.*
3546	84	75	146	–	–	198	–	–	4–5, Inf. I.
3558	121	107	–	–	–	-	–	–	13–14 év, *Inf. II.*
3671	–	–	232	177	199	324	271	–	12–14 év, *Inf. II.*
3873	68	62	125	94	108	159	–	–	2.5–3 év, *Inf. I.*
3875	42	39	84	68	–	108	87	–	6–9 hó, *Inf. I.*
3879	–	–	110	–	–	120	–	–	6–12 hó, *Inf. I.*
3881	–	–	–	81	92	136	112	–	2–2.5 év, *Inf. I.*
3883	107	92	200	154	171	273	219	–	9–11 év, *Inf. II.*
3890	–	–	104	–	89	127	112	101	12–18 hó, *Inf. I.*
3891	112	107	233	169	192	325	277	266	12–14 év, *Inf. II.*
3892	–	–	99	86	–	121	98	–	6–12 hó, *Inf. I.*
3919	–	–	116	–	–	146	119	–	18–24 hó, *Inf. I.*
3931	72	65	139	99	113	190	150	–	3–4 év, *Inf. I.*
3932	–	–	94	71	–	–	–	–	6–12 hó, *Inf. I.*

4/A. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Koponyaméretek – férfiak
Table 4/A. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Measurements of the skulls – males

férfi																																			
obj. szám / *méretsz.*	2465	2466	2472	2477	2485	3513	3521	3524	3529	3542	3547	3550	3551	3554	3556	3564	3567	3569	3640	3647	3648	3655	3657	3660	3807	3835	3838	3840	3923	méretsz.	x	s	n
1	188	180	175	183	181	173	–	190	188	175	180	191	179	180	180	187	186	–	190	195	193	183	178	180	178	180	183	183	187	1	183,19	5,71	27
5	105	104	96	105	102	100	–	100	102	102	93	–	105	103	110	108	103	108	111	105	102	103	98	99	105	100	103	100	97	5	102,56	4,14	27
8	147	138	141	142	142	142	130	148	138	143	145	130	140	136	138	145	140	140	150	138	149	143	136	135	142	137	140	135	138	8	140,28	4,96	29
9	103	96	98	97	96	90	86	95	98	93	95	93	100	101	112	107	100	106	108	95	98	95	96	97	100	97	97	96	90	9	97,76	5,55	29
17	141	132	131	143	132	135		141	137	140	128	–	135	127	138	140	125	143	140	135	132	141	130	124	137	133	136	134	132	17	134,89	5,35	27
20	115	113	–	125	120	120	113	125	122	110	115	117	115	108	120	120	110	120	120	115	115	115	110	117	124	120	120	118	120	20	117,21	4,58	28
40	100	101	105	93	100	100	–	–	102	95	90	–	92	108	107	95	99	97	108	98	92	96	91	94	95	92	93	97	97	40	97,58	5,23	26
45	135	126	131	136	133	138	–	–	129	–	136	112	127	–	145	140	135	137	138	128	–	131	125	129	130	129	132	124	130	45	131,50	6,60	24
46	99	97	91	90	94	100	90	–	91	95	93	83	90	100	104	92	93	97	105	96	96	91	90	95	90	100	92	91	93	46	94,21	4,83	28
47	120	113	125	–	121	98	–	–	120	130	110	–	108	120	121	–	112	–	108	128	–	117	103	111	110	113	119	–	125	47	115,81	8,25	21
48	72	69	72	68	77	64	72	–	72	81	70	–	61	74	72	–	68	72	69	74	70	70	69	71	69	72	71	67	76	48	70,85	3,94	26
51	37	37	38	38	39	40	37	45	36	40	39	39	39	42	38	38	36	37	40	40	35	37	36	37	40	37	49	38	38	51	38,69	2,83	29
52	34	31	36	34	35	30	34	35	32	37	34	36	33	34	34	32	33	35	34	36	30	32	32	29	34	33	34	31	35	52	33,41	1,97	29
54	26	23	23	25	27	27	22	26	23	25	26	–	23	25	25	26	23	23	27	25	25	23	23	25	26	22	26	26	23	54	24,61	1,59	28
55	53	47	51	50	55	46	53	56	50	53	51	–	47	54	52	55	52	53	51	54	50	50	48	50	52	52	48	47	55	55	51,25	2,76	28
62	49	48	40	40	42	47	–	–	42	47	42	–	45	–	50	–	44	47	52	48	–	45	45	43	45	40	42	43	51	62	45,09	3,54	23
63	45	42	–	39	39	40	–	–	39	–	38	–	40	–	42	–	41	39	45	36	–	40	–	40	40	45	–	–	42	63	40,67	2,47	18
65	127	114	119	120	116	128	107	–	115	117	120	118	–	116	125	122	116	125	119	111	128	120	112	117	123	113	126	114	121	65	118,85	5,45	27
66	105	100	101	99	90	107	90	111	102	107	101	95	91	106	116	95	109	102	103	97	106	102	96	105	105	105	105	98	105	66	101,86	6,16	29
69	35	33	37	29	32	34	35	41	37	40	34	40	30	35	37	–	34	–	28	38	35	32	34	32	29	31	34	34	33	69	34,19	3,35	27
70	62	62	60	57	60	67	57	60	57	60	59	55	55	57	67	55	65	50	59	57	58	61	57	58	57	53	60	55	62	70	58,69	3,82	29
71	35	32	27	32	35	34	30	30	31	33	30	30	32	31	35	33	36	35	33	34	36	34	29	30	30	30	32	31	32	71	32,14	2,29	29

4/B. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Koponyaméretek – nők
Table 4/B. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Measurements of the skulls – females

nő																																			
obj. szám / méretsz.	2467	2473	2480	2493	2500	3501	3504	3507	3509	3510	3515	3522	3523	3525	3527	3545	3552	3559	3560	3565	3568	3649	3656	3659	3727	3823	3839	3844	3924	méretsz.	x	s	n
1	173	178	170	160	177	–	182	163	167	180	172	182	–	178	169	168	182	170	179	170	169	–	176	177	–	172	185	184	160	1	173,72	7,16	25
5	93	108	97	90	102	117	97	91	95	93	95	100	–	88	97	100	96	95	97	96	98	–	101	100	99	91	100	102	99	5	97,67	5,78	27
8	140	–	132	135	135	139	126	125	134	139	137	130	–	138	134	150	134	136	132	136	138	137	134	134	139	130	135	139	133	8	135,22	4,80	27
9	94	–	89	86	97	92	95	93	89	99	95	98	92	96	91	100	95	93	85	96	98	–	93	96	105	92	102	97	103	9	94,85	4,77	27
17	130	133	128	130	131	139	125	120	133	130	127	128	–	135	122	128	125	126	125	130	130	121	131	132	130	122	130	131	123	17	128,39	4,43	28
20	100	120	110	115	110	110	115	110	110	110	108	109	–	120	100	125	95	110	110	105	115	115	116	115	118	115	117	120	110	20	111,89	6,61	28
40	87	98	90	–	94	113	95	86	82	90	86	125	–	86	95	95	90	90	90	86	–	–	95	91	100	89	93	93	93	40	93,28	8,97	25
45	121	–	125	122	135	–	–	120	118	120	118	131	–	131	131	138	125	118	125	123	–	–	125	122	130	117	128	128	119	45	124,78	5,85	23
46	97	92	89	92	105	89	90	87	95	83	86	100	–	92	88	102	96	83	92	95	–	–	90	90	96	91	91	85	92	46	91,85	5,39	26
47	–	–	107	–	115	–	105	–	113	109	117	121	–	111	111	101	98	112	–	–	–	–	114	–	124	–	–	109	104	47	110,69	6,89	16
48	68	65	65	–	75	61	69	61	70	66	70	74	–	66	69	68	63	67	64	–	–	–	69	67	76	64	67	70	66	48	67,50	3,88	24
51	38	39	37	37	40	36	37	36	35	35	36	37	–	40	37	39	34	33	39	34	37	–	35	38	40	35	39	36	36	51	36,85	1,96	27
52	34	34	31	34	34	32	35	33	31	31	36	33	–	35	35	34	30	30	36	34	35	–	34	31	36	32	32	35	32	52	33,30	1,86	27
54	26	–	25	25	26	26	23	23	23	22	20	28	–	27	23	25	25	23	23	24	–	–	23	27	25	23	25	22	20	54	24,08	2,04	25
55	51	–	48	–	52	48	50	47	50	46	52	50	–	50	48	53	46	48	47	50	–	–	49	48	51	45	49	50	48	55	49,00	2,04	24
62	–	–	42	–	44	40	42	40	37	45	40	49	–	40	50	43	40	43	–	39	–	–	46	41	52	–	40	42	45	62	42,86	3,85	21
63	–	–	35	–	38	34	37	––	41	34		39	–	35	36	36	39	36	–	35	–	–	34	–	40	–	–	38	35	63	36,59	2,21	17
65	117	120	120	106	115	113	109	112	105	–	100	121	–	123	120	125	118	109	114	–	120	–	118	111	114	109	121	117	110	65	114,68	6,22	25
66	99	90	90	96	94	90	87	92	93	–	85	97	99	105	89	102	92	100	95	94	103	103	87	82	106	82	92	91	82	66	93,46	6,91	28
69	29	28	30	27	36	27	32		30	–	34	37	30	30	33	27	28	33	32	28	32	–	30	27	36		29	28	28	69	30,44	3,03	25
70	54	50	48	62	55	48	55	53	53	–	56	61	–	55	52	52	63	53	55	49	52	–	60	58	60	50	50	50	52	70	54,08	4,34	26
71	31	27	25	30	35	30	31	30	27	–	32	32	–	30	32	34	32	30	27	26	32	29	33	27	31	24	32	32	33	71	30,15	2,80	27

5. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Koponyaindexek
Table 5. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Indices of skulls

férfi							
obj. szám	8:1	17:1	9:8	47:45	48:45	52:51	54:55
2465	78,19	75	70,06	88,88	53,33	91,89	49,05
2466	76,66	73,33	69,56	89,68	54,76	83,78	48,93
2472	80,57	74,85	69,5	95,41	54,96	94,73	45,09
2477	77,59	78,14	68,3	–	50	89,47	50
2485	78,45	72,92	67,6	90,97	54,89	89,74	49,09
3513	82,08	78,03	63,38	71,01	46,37	75	58,69
3521	–	–	66,15	–	–	91,89	27
3524	77,89	74,21	64,18	–	–	77,77	46,42
3529	73,4	72,87	71,01	93,02	55,81	88,88	46
3542	81,71	80	65,03	–	–	92,5	47,16
3547	80,55	71,11	65,51	80,88	51,47	87,17	50,98
3550	68,06	–	71,53	–	–	92,3	–
3551	78,21	75,41	71,42	85,03	48,03	84,61	48,93
3554	75,55	70,55	74,26	–	–	80,95	46,29
3556	76,66	76,66	81,15	83,44	49,65	89,47	48,07
3564	77,54	74,86	73,79	–	–	84,21	47,27
3567	75,26	67,2	71,42	82,96	50,37	91,66	44,23
3569	–	–	75,71	–	52,55	94,59	43,39
3640	78,94	73,68	72	78,26	50	85	52,94
3647	70,76	69,23	68,84	100	57,81	90	46,29
3648	77,2	68,39	65,77	–	–	85,71	50
3655	78,14	77,04	66,43	89,31	53,43	86,48	46
3657	76,4	73,03	70,58	82,04	55,2	88,88	47,91
3660	75	68,88	71,85	86,04	55,03	78,37	50
3807	79,77	76,96	70,42	84,61	53,07	85	50
3835	76,11	73,88	70,8	87,59	55,81	89,18	42,3
3838	76,5	74,31	69,28	90,15	53,78	69,38	54,16
3840	73,77	73,22	71,11	–	54,03	81,57	55,31
3889	77,4	63,84	68,61	86,82	55,81	89,47	45,61
3923	73,79	70,58	62,21	96,15	58,46	92,1	41,81
x	76,87	73,27	69,58	87,11	53,24	86,73	47,55
n	27	27	29	20	23	30	29
s	3,13	3,67	3,98	6,63	3,05	5,96	5,45
nő							
	8:1	17:1	9:8	47:45	48:45	52:51	54:55
2467	80,92	75,14	67,14	–	56,19	89,47	50,98
2473	–	74,71	–	–	–	87,17	–
2480	77,64	75,29	67,42	85,6	52	83,78	52,08
2493	84,37	81,25	63,7		–	91,89	–
2500	76,27	74,01	71,85	85,18	55,55	85	50
3501	–	–	66,18	–	–	88,88	54,16
3504	69,23	68,68	75,39	–	–	94,59	46
3507	76,68	73,61	74,4	–	50,83	91,66	48,93

férfi							
obj. szám	8:1	17:1	9:8	47:45	48:45	52:51	54:55
3509	80,23	79,64	66,41	95,76	59,32	88,57	46
3515	79,65	73,83	69,34	99,15	59,32	100	38,46
3522	71,42	70,32	75,38	92,36	56,48	89,18	56
3525	77,52	75,84	69,56	84,73	50,38	87,5	54
3527	79,28	72,18	67,91	84,73	52,67	94,59	47,91
3545	89,28	76,19	66,66	73,18	49,27	87,17	47,16
3552	73,62	68,68	70,89	78,4	50,4	88,23	54,35
3559	80	74,11	68,38	94,91	56,77	90,9	47,91
3560	73,74	69,83	64,39	–	51,2	92,3	48,93
3565	80	76,47	70,58	–	–	100	48
3568	81,65	76,92	71,01	–	–	94,59	–
3656	76,13	77,43	69,4	78,62	55,2	97,14	46,43
3659	75,7	74,57	71,64	–	54,91	81,57	56,25
3727	–	–	75,53	95,38	58,46	90	49,01
3823	75	70,93	70,76	–	54,7	91,42	51,11
3839	72,97	70,27	75,55	–	53,34	82,05	51,02
3844	75,54	71,19	69,78	85,15	54,68	97,22	40
3924	83,12	76,87	77,44	87,39	55,46	88,88	41,66
x	77,82	74,08	70,27	87,18	54,36	90,53	48,97
n	23	24	25	14	20	26	23
s	4,49	3,32	3,73	7,54	3,02	4,91	4,68

6. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Hosszú csontok méretei
Table 6. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Measurements of long bones

obj.szám	*nem*	*humerus*		*radius*		*ulna*		*femur*		*tibia*		*fibula*	
2465	Férfi	341	342	–	265	292	290	459	456	374	375	–	–
2466	Férfi	321	318	251	248	274	270	444	449	363	365	–	–
2467	Nő	306	300	224	222	242	240	403	405	320	320	–	–
2472	Férfi	326	323	245	–	265	263	443	446	359	359	–	–
2473	Nő	301	298	235	234	–	–	–	420	–	350	–	–
2477	Férfi	334	333	261	–	277	277	450	451	375	380	–	372
2480	Nő	284	280	216	216	236	235	392	393	310	311	314	314
2482	Férfi	309	–	231	–	255	–	–	–	–	–	–	–
2485	Férfi	327	325	244	242	262	262	430	430	350	352	347	347
2493	Nő	294	294	220	219	236	240	396	396	318	319	–	–
2500	Nő	–	–	213	213	233	230	380	384	–	315	–	–
3501	Nő	272	266	200	198	222	220	356	357	282	283	279	–
3504	Nő	–	–	–	224	–	239	416	413	336	337	–	–
3507	Nő	307	310	–	–	–	–	423	428	337	337	–	–
3509	Nő	285	290	223	221	–	234	396	397	318	316	–	–
3513	Férfi	320	315	242	242	265	263	446	446	347	347	–	344
3515	Nő	290	288	227	226	240	236	405	406	339	335	–	336
3521	Férfi	306	301	240	238	263	261	426	426	339	345	–	–
3522	Nő	310	305	232	233	255	255	420	423	351	352	–	–
3523	Nő	294	293	220	218	239	236	404	400	–	–	–	–
3524	Férfi	320	314	247	–	266	263	429	430	352	350	346	347
3525	Nő	292	290	225	225	245	245	412	413	334	336	–	–
3527	Nő	293	291	230	227	251	250	414	413	346	346	–	342
3528	Nő	301	303	229	–	248	247	420	426	329	332	–	–
3529	Férfi	335	333	–	251	272	279	455	457	355	356	355	353
3542	Férfi	332	330	255	255	272	273	460	457	370	370	–	–
3545	Nő	289	289	230	230	250	253	409	409	350	347	–	–
3547	Férfi	319	315	250	250	270	269	453	453	361	360	–	–
3550	Férfi	315	310	–	242	–	–	435	434	340	–	–	333
3551	Férfi	305	302	235	–	259	257	410	410	341	344	–	–
3552	Nő	296	290	220	219	242	242	393	392	345	340	–	–
3554	Férfi	–	314	–	–	–	250	434	433	–	–	–	–
3556	Férfi	–	315	–	248	262	263	420	419	–	–	349	–
3559	Nő	290	292	207	207	228	228	382	379	315	314	314	–
3560	Nő?	315	308	–	217	–	–	–	401	327	–	324	–
3564	Férfi	320	327	252	249	270	267	433	437	–	352	345	–
3565	Nő	300	296	223	223	240	238	410	412	350	347	340	335
3567	Férfi	343	339	264	263	283	283	490	488	400	400	–	–
3568	Nő	286	285	–	–	–	233	389	390	314	–	–	–
3569	Férfi	321	317	253	255	271	275	450	450	374	375	–	–
3640	Férfi	325	327	255	257	277	282	435	440	375	377	–	–
3647	Férfi	313	309	248	246	267	263	441	445	359	360	–	–

obj.szám	*nem*	*humerus*		*radius*		*ulna*		*femur*		*tibia*		*fibula*	
3648	Férfi	336	334	257	256	276	275	461	456	369	369	370	–
3649	Nő	291	291	214	217	233	236	390	389	302	303	301	301
3655	Férfi	329	325	255	253	269	267	455	460	363	362	–	–
3656	Nő?	291	291	230	228	247	245	415	420	340	340	–	–
3657	Férfi	297	297	223	222	236	233	404	402	–	325	–	–
3658	Férfi	332	–	–	–	–	249	–	–	–	–	–	–
3659	Nő	292	289	223	220	240	237	407	405	334	332	–	–
3660	Férfi	302	302	224	223	246	245	410	406	320	320	–	319
3727	Nő	315	313	–	231	250	249	419	420	343	344	–	–
3807	Férfi	349	348	270	270	286	289	487	489	397	395	397	400
3823	Nő	262	264	191	193	211	214	374	380	294	–	–	–
3835	Férfi	313	313	236	237	257	256	431	432	356	353	346	348
3838	Férfi	339	338	245	246	270	270	440	445	362	364	–	–
3839	Nő	313	312	236	236	253	257	435	443	353	353	345	347
3840	Férfi	337	333	–	263	–	–	467	470	–	–	–	–
3844	Nő	298	299	219	220	243	235	415	415	344	344	–	–
3889	Férfi	317	–	240	–	266	–	445	444	371	366	–	–
3923	Férfi	340	336	248	247	271	270	474	474	386	385	–	–
3924	Nő	281	–	–	–	–	–	385	381	312	310	–	–

7. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Felnőttek termetadatai
Table 7. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Statures of the adults

obj. szám	*férfi (cm)*	*obj. szám*	*nő (cm)*
2465	174,6	2467	156,8
2466	168,4	2473	160,6
2472	167,3	2480	151,8
2477	171,7	2493	155,1
2482	162,7	2500	151,9
2485	165,4	3501	144,2
3513	165,3	3504	158,1
3521	162,7	3507	160,7
3524	164,4	3509	153,9
3529	168,9	3510	155,9
3542	171,1	3515	156,7
3547	167,5	3522	161,9
3550	162,1	3522	155,8
3551	161,3	3525	157,1
3554	163,2	3527	159,1
3556	164,2	3528	159,3
3564	167,2	3545	160,1
3567	176,8	3552	156,3
3569	169,8	3559	150,9
3640	170,4	3560	157,4

obj. szám	*férfi (cm)*	*obj. szám*	*nő (cm)*
3647	166,3	3565	158,2
3648	171,7	3568	151,6
3655	169,5	3649	151,7
3657	156,1	3656	159,2
3658	167	3659	156,2
3660	157	3727	161,5
3807	163,9	3823	145
3835	163,4	3839	163,4
3838	169,1	3844	157,6
3840	173,5	3924	149,5
3889	167,2	–	–
3923	172,5	–	–
x	166,94	x	155,92
n	32	n	30
s	4,73	s	4,67

8. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Főbb anatómiai variációk megoszlása
Table 8. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Distribution of main anatomical variations

anatómiai variáció	*vizsgálatra alkalmas koponyarégió*	*jellegek gyakorisága*
sutura metopica	75	8 (11%)
os epiptericum	62	6 (10%)
os bregmaticum	75	–
os apicis	76	14 (18%)
ossa Wormiana	78	47 (60%)
torus palatinus	71	9 (13%)
torus mandibularis	74	3 (4%)
torus maxillaris	72	–
os asterion	75	6 (8%)

9. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Taxonómiai csoportok megoszlása
Table 9. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Distribution of the taxonomic types

nemek/taxon csoportok	*férfi*	*nő*
EUROPID		
cromagnoid (crA, cr)	2465., 3513., 3551., 3556., 3567., 3569., 3660., 3889.	3527.
nordoid /mediterrán (n-m, gr-m)	2485., 2477., 3512., 3516., 3521., 3550., 3564., 3647., 3655., 3657., 3838., 3840., 3923.	2480., 3501., 3515., 3522., 3560., 3659., 3823., 3839., 3844.
nordoid-cromagnoid	3529.	–
brachykran (meghatl. br, crB)	2472.	2467., 2493., 3525., 3559.
europid (közelebbről meghatározhatatlan)	2466., 3640., 3807., 3835.	2470., 2473., 2500., 3504., 3510., 3565., 3568.
összesen	27 (87%)	21 (92%)
MONGOLID		
mongolid	3524., 3547., 3648.	3552., 3924.
europo-mongolid (urali)	3542	–
összesen	4 (13%)	2 (8%)
együttvéve	31	23

10. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Patológiás elváltozások: fejlődési rendellenességek
Table 10. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Pathological alterations: congenital anomalies

elváltozások	*férfiak*	*nők (–Inf.)*
spina bifida (atlas)	2465.	–
sacralisatio (+os coccygis)	3513., 3529., 3838., 3657.	3523., 3545.
sacralisatio (+L5)	3647.	3656. (részleges), 3659.
sacrum bifidum	3567., 3807. (részleges), 3657. (teljes)	–
costae-fusio	–	3559., 3671. *(Inf. II.)*
caput mandibulae hypoplasia	3524.	–
kettéosztott caput mandibulae	3648.	–
processus condylaris hypoplasia	3567.	–
foramen sterni	3564.	–
os trigonum	3556., 4063.	–
vertebrae-fusio (processus)	–	3671. (Inf. II.)
foramen magnum melletti kiemelkedés	4063.	–
os ilium hypoplasia	–	3924

11. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Egyéb elváltozások és megbetegedések
Table 11. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. Other pathological alterations

traumás elváltozások		
fracturák (törések) lokalizáció	*férfi*	*nő*
costa	3569.	–
clavicula	2477., 3542., 3564.	–
scapula	3513.	–
radius (Colles-törés)	2477.	–
femus (collum)	3555A.	3528.
vertebra (kompressziós törés)	3653.	3507., 3568.,
spondylolysis (ívhasadék) L5, L4	3513., 3550., 3556., 3564.	3528., 3552., 3844.
metacarpus	3556.	–
os nasale	3564., 3640., 3647.	–
Egyéb traumás elváltozás		
ütés nyoma	3529., 3564.	–
myositis ossificans	2472., 2477.	–
cribra orbitalia, *cribra cranii*, anyagcsere megbetegedések		
típusok	férfi	nő (–Inf.)
cribra orbitalia poroticus (avitaminosis:-C, -D ?)	–	2470. (-C?) 2490. (*Inf. II* –D?)
cribra orbitalia, -cranii poroticus, cribroticus (anaemia?)	3524., 3840.	3523., 3873. *(Inf. I.)*
általános osteoporosis	3564.	2473.
általános (egyéb) anyagcsere megbetegedés	3653., 3655.	3509., 3656.
izületek degeneratív és gyulladásos elváltozásai		
elváltozások	férfi	nő
degeneratív spondylitis (spondylosis)	2477., 2482., 3513., 3529. *(+spondylodisc.)*, 3542., 3550. *(+spondylodisc.)*, 3554., 3556. (fusio: C2–3), 3564., 3640., 3647., 3648., 3838., 3840.	2467., 2493., 3507., 3525, 3560., 3565., 3568., 3649., 3823., 3839., 3844.

traumás elváltozások		
fracturák (törések) lokalizáció	*férfi*	*nő*
degeneratív arthritis (arthrosis)	3542. *(coxarthritis)*, 3556. *(articulatio cubiti, - clavicoa-cromialis)* 3564. *(-talofibu-laris)*	3507. *(articulatio cubiti, sac-roiliaca)* 3525. *(articulatio temporomandibularis)* 3568. *(articulatio humeri)* 3649. *(articulatio humeri)* 3823. *(sacroiliaca)*
Periostitis, osteomyelitis, fertőző megbetegedések csonttani manifesztációi		
Elváltozások	Férfi (Juv.)	Nő (–Inf.)
általános, lokalizált *periostitis*	2466., 2472., 3518. *(Juv.)*, 3550., 3551.	2463. *(Inf. I)*, 2486. *(Inf. I.)*, 3549. *(Inf. II.)*, 3559., 3658.
lokalizált *osteomyelitis*	–	2486. (Inf. I.)
feltételezett lepra	–	2467.
feltételezett tbc	3838.	3515.
fertőző megbetegedés	3658.	–
endocranialis mintázat (fertőző megbetegedés?)	–	2474. *(Inf. I)*, 3875. (*Inf. I)*, 3890. *(Inf. I)*
ectocranialis felszínen gyulladás	3660., 4063.	–

12. táblázat. Felgyő-Kettőshalmi dűlő Árpád-kori széria Penrose-féle távolsága néhány alföldi avar és Árpád-kori mintától
Table 12. The Penrose distance analysis of the Árpádian Age series from Felgyő-Kettőshalmi dűlő and other Avar and Árpádian Age samples from the Hungarian Plain

lelőhely	*korszak*	*hivatkozás*	*távolságérték (Cp^2)*
Felgyő, Ürmös-tanya	avar kor	Marcsik 2010	0, 491
Szegvár-Oromdűlő	avar kor	Marcsik 1997	0, 899
Szarvas-Kákapuszta	avar kor	Lipták–Marcsik 1970	1, 043
Debrecen-Bordás	avar kor	feldolgozás alatt	1, 075
Ártánd-Kapitánydűlő	avar kor	Éry 1966	0,953
Csongrád-Felgyő (Gedahalom)	Árpád-kor	Bartucz–Farkas 1956	0, 556
Szegvár-Oromdűlő	10. század	Marcsik 1997	0, 301
Szegvár-Oromdűlő	11. század	Marcsik 1997	0, 231
Cegléd-Borzahegy	11–12. század	Lipták 1957	0,144
Csátalja-Vágotthegy	11. század	Lipták 1957	0, 388
Békés-Povádzug	10–12. század	Lipták–Farkas 1967	1,139
Orosháza-Rákóczitelep	10–13. század	Lipták–Farkas 1962	0, 286
Kardoskút-Fehértó	11–12. század	Marcsik 1970	0, 238
Szatymaz-Vasútállomás	10–12. század	Lipták–Farkas 1967a	0, 109

ELŐZETES BESZÁMOLÓ A HAJDÚDOROGI KÖVECSES-HALMON VÉGZETT ÁSATÁSRÓL

*FODOR István**

Hajdúdorog határában 1977 óta végzek ásatásokat, amelyek során nagy sírszámú X–XII. századi és egy X. századi honfoglalás kori temetőt sikerült teljesen feltárnom, emellett három Árpád-kori falutelepülés kisebb-nagyobb részletét kutattam meg, három Árpád-kori templom maradványait sikerült munkatársaimmal napvilágra hoznunk, a mellettük lévő temetővel együtt. Ritkán esik meg az ilyesmi, de a templom körüli temetők közül is sikerült az egyiket teljesen feltárnom. Itt most nem teszek említést a más korszakokba tartozó lelőhelyekről és leletekről. (Vö. FODOR 1996, 226–231; 1997, 110–113; 2005, 197–212.)[1]

A város déli határától mintegy 1,8 km-el dél felé, a Hajdúböszörménybe vezető műút keleti oldalán emelkedik a Kövecses-halom, amelyen magassági pont van *(1. kép 1).* Itt, az utat kísérő erdősávban korábban kőtemplom nyomaira bukkantunk s néhány sír maradványára, amelyek mellett egy Szent László-pénzt találtunk. A templom alapozását jórészt már korábban kiszedték, ráadásul a régi magassági pontot is a templom alapozásába ásták. A templom mellett hatalmas kiterjedésű temető van, az erdősávtól keletre eső részén a szántásból szintén László pénz került elő. (A temető a műút nyugati oldalára is átterjed.) Feltevésünk szerint itt lehetett a Gutkeled nemzetség Dorog ágának faluja, amely nevét a birtokosról kapta. Kétségtelen, hogy a falu a tatárjárás idején elpusztult, mivel 1312-ben és 1338-ban Dorogegyháza néven említik. (Dorog első okleveles említése egyébként 1301-ben történt.) A falu szerepel az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben is, a tized mennyisége alapján ítélve azonban igen kis település lehetett (MÓDY 1971, 35–36).

A domb északi lábánál — a műút nyugati oldalán — egy kisebb, észak–déli irányban elhúzódó laposabb kiemelkedés van, amelyet az utóbbi évtizedekben Pedagógus-földnek nevezik a dorogiak, mivel itt mérték ki a pedagógusok illetményföldjét, amely a mai napig is itt van *(1. kép 2).* Korábban itt gyümölcsös volt, majd a pedagógusok földjén minden évben kukoricát vagy napraforgót termelnek. Jó ideje beszélték már a környélbeliek, hogy e kisebbik dombon szántás vagy egyéb földmunka alkalmával emberi csontokat, koponyát találtak, ezeknek azonban egyszer sem sikerült nyomukra akadni. A hajdúdorogi határban felbukkanó leleteknek állandóan nyomában járó Bocz Péter (aki az ásatáson állandó munkatársam) azonban 2008 tavaszán jelentős számú embercsontot észlelt a felszínen, a domb tetején, ahol az erózió és a szántás leginkább koptatta a felszínt. A leletmentést 2008 októberében kezdtük meg, amikor már az őszi szántást elvégezték, s láthattuk, hogy ez alkalommal is több sír esett áldozatul a talajművelésnek.

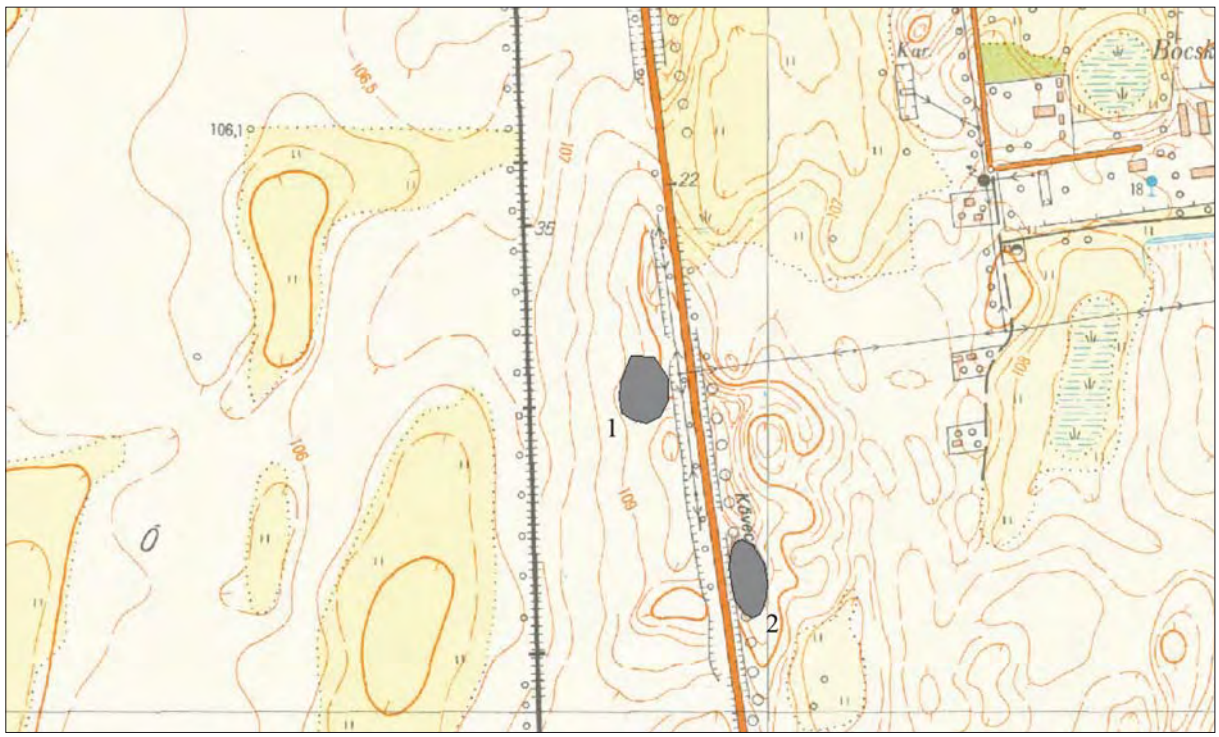
A feltárást azóta minden évben csak igen rövid ideig tartó munkálattal folytattuk, a rendelkezésünkre álló (illetőleg nem álló) anyagi támogatás miatt. Ezt igazolja, hogy összesen csupán 164 sírt sikerült napvilágra hoznunk. Az eddigi temetkezések azonban nagyjából kirajzolják az egykori nyugvóhely képét *(2. kép).* Ebből jól látható. hogy északon a temető összeszűkül és itt valószínűleg már közel járunk északi határához. A tavalyi ásatás során azonban az is egyértelművé vált, hogy a temető északnyugati részén jó néhány sír pusztult el (itt volt a domb teteje). Ezt az üres területet már szinte körbe ölelik a sírok. A temető keleti széle pontosan, a nyugati pedig nagy valószínűséggel meghatározható. A déli széle viszont nem, itt a temetkezések igen sűrű sorokat alkotnak. Ám a déli határ itt sincs messze, mivel itt a talajfelszín erősen lebukik, s feltehető, hogy az időnként vízzel teli bukkanóba már nem temetkeztek.

A temető korát egyértelműen meghatározzák a sírokból előkerült pénzek (10 darab), amelyek kivétel nélkül I. András (1046–1060) veretei. Természetesen nem kizárt, hogy a feltárt síroktól délre lévő temetkezésekben majd még későbbi pénzek is előkerülhetnek.

A XI. századi temetőben észlelt halottas szokások, sírformák és mellékletek lényegesen nem térnek el a hazánkban másutt előkerültektől. A temetőben a sírok nagyjából észak–déli irányú sorokat alkotnak, tájolásuk nyugati, vagy ettől némileg eltérő. A sírok közt rá-

* Magyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. istvan.fodor@t-email.hu

[1] A Lőrinczy Gábort 60. születésnapja alkalmából köszöntő kötetbe nem írhatok másról, mint valamelyik hajdúdorogi ásatásomról, hiszen ő ott volt már az itteni munkálatok első napján is, 1977. szeptember 13-án. (Ez a nap ugyan nem péntekre, hanem keddre esett, mégis rossz emlékezetű lett, hiszen olyan cudar esős, hideg idő szakadt a nyakunkba, amelyet még ma is emlegetünk.) Gábor a kezdő években végig kitartó és igen hasznos munkatársam lett, segítségét itt is illik megköszönnöm. S nem csak a szorgalmas munkáért illeti őt köszönet, hanem azért is, mert a többi egyetemistához hasonlóan, zokszó nélkül viselte a minden kényelmet nélkülöző temetőhegyi táborozásokat.

1. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Árpád-kori templom és templom körüli temető; 2: XI. századi temető
Fig. 1. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Árpádian Age church and graveyard; 2: 11th century cemetery

temetkezést mindössze két esetben észleltünk: a 12. sír északkelti sarkára rásták a 10. sírt *(3. kép 1)*, a 18. gyermeksírra pedig a 17. női sírt. Ez utóbbi közelében találtuk a 16. gyermeksírt, ami valószínűvé teszi, hogy e három sírban egy család tagjai nyugszanak *(3. kép 2)*.

Az elhunytakat általában koporsóban temették, bár kivétel bőven akad. Egészen biztos, hogy gyolcsba csavarva helyezhették örök nyugovóra azokat a halottakat, akiknek karjai a test mellé vannak szorítva, s válluk is össze van húzva, mint például a 68. sírban lelt csontvázé *(3. kép 3)*. Ugyancsak nem leltük koporsó nyomát a keskeny, lekerekített sarkú sírgödrökben sem, mint amilyen például a 156. sír *(6. kép 1)*. A koporsós sírokra sok esetben a fa korhadéka utal, amit azonban nem minden esetben lehetett megfigyelni. Ilyen esetekben azonban néha a rozsdás koporsószögek voltak a bizonyítékok. Ennek szép példája a 134. sír *(3. kép 4)*. Ez utóbbi 233 × 52 cm-es sírgödrének foltja mintegy 35 cm mélyen rajzolódott ki, ettől a sír alja 29–33 cm-el van mélyebben. A sírgödör falánál körben — mintegy 20–25 cm-el magasabban a gödör aljától — körben 14 koporsószöget leltünk, ezeken a korrózióhoz tapadt famaradványokat figyeltünk meg, egyébként a koporsó deszkáinak maradványait nem észleltük. A koponya észak felé fordult arca előtt négy darabra tört ezüstdénárt találtunk, I. András veretét, a másik ugyanilyen veretet a váz fölszedésekor leltük meg a jobb bordák alatt. A váz jobb medencéje mellett vaskés és csiholó feküdt.

A feltárt temetőrész feltűnő jelensége, hogy nagyjából a temető észak–déli tengelyében — két-három sort alkotva — húzódnak azok a temetkezések, amelyeknek igen nagy sírgödröket ástak, s nagyjából ezek közepén helyezték el a koporsókat. Ez a sírsáv végighúzódik az egész temetőn, a feltárt rész déli oldalán a 109., 110. és 111. sír zárja, északon pedig a 145. sír. Aligha kétséges, hogy e sírformának jelentősége volt a temetőn, illetve az egykori közösségen belül. Erre azonban még valószínű választ is majd csak a temető teljes feltárása után adhatunk.

E sírsáv két legjobban megmaradt temetkezése nagyjából a temetőrész közepén lévő, egymáshoz közel fekvő 29. és 30. temetkezés *(4. kép 1–2; 5. kép 1)*.

A 29. sír 270 × 110 cm-es foltja 38 cm mélyen jelentkezett. A koporsó 213 × 45 cm-es, szabályos hosszúnégyszög alakú foltja a szelvény megnyesett felületétől mintegy 15–18 cm-el lejjebb rajzolódott ki. A koporsó — amelyben a 183 cm hosszú váz feküdt — maradványait a 15–25 cm mély belső gödör fala mentén figyeltük meg. Nagyjából tehát a gödör mintegy 25 cm magasságig figyelhettük meg a koporsó deszkát, amint azt a 134. sír esetében is láthattuk.[2] Ez természetesen

[2] A koporsók magassága azonban nem mindenütt volt egyforma. (Ugyanúgy, ahogyan egyéb méreteik sem.) A 122. sírban például a koporsó jól megfigyelhető magassága átlagban 35 cm volt.

nem jelenti azt, hogy a koporsók ilyen magasak voltak, hiszen a későbbi enyészet folyamán felső része lejjebb csúszott. A metszetekből itt azt is láthatjuk: a koporsót nem egy fatörzsből vájták ki, hanem hasított deszkákból illesztették össze.[3] Itt azonban a deszkákat nem szögekkel erősítették össze, hanem minden bizonnyal ácsolattal. A középkorban általános volt más célokra is az ácsolt ládák használata (K. Csillér 1951). Az ettől kissé északabbra lévő 30. sír 230 × 80 cm-es foltja mintegy 50 cm mélyen rajzolódott ki. Ettől 5 cm-el mélyebben tűntek elő a koporsó gödrének körvonalai (192 × 49 cm), szintén szabályos téglalap alakban, amelyben a 154 cm hosszú váz feküdt. A koporsó két oldaldeszkája a nyugati oldalon mintegy 6–8 cm-el túlfutnak a koporsóvégen. A koporsót alkotó deszkákat itt is ácsolták. Ebben a sírban melléklet is volt: a koponya bal oldalán, a fül helyén bronz S-végű hajkarika, a jobb oldalán ugyanezen a helyen pedig ezüst S-végű hajkarika feküdt.

A 69. sír *(5. kép 2)* 244 × 84 cm-es lekerekített sarkú gödre 42 cm mélyen rajzolódott ki. Ettől 16 cm-el mélyebben tűnt elő a 206 × 46 cm-es belső gödör, amelynek mélysége 15 cm volt. A kisebb gödör kissé átlósan helyezkedik el a nagyobbikban: az északi oldalán a padka 15–30 cm széles, a délin csak 2–12 cm. A fejnél e padka 20 cm, a lábnál csupán 8 cm. A 157 cm hosszú váz nyújtott testhelyzetű, a koponya kissé a jobb váll felé fordult. A sírban melléklet is volt, a koponyától feljebb, a felszíntől 48 cm-el mélyebben egy vascsat feküdt.

A 70. sír 255 × 109 cm-es, téglalap alakú gödre 37 cm mélyen rajzolódott ki, ettől 17 cm-el mélyebben tűnt elő a 208 × 47 cm-es, ugyancsak téglalap alakú belső gödör, amelynek mélysége mindössze 13 cm volt. A nyújtott testhelyzetű, nyugati tájolású, 172 cm hosszú váz koponyája arccal észak felé fordult. Melléklete nem volt *(5. kép 3–4).*

A 137. sírban — igaz, csak a nyugati oldalon — meglehetősen jól megfigyelhettük a koporsó nyomait. Képünkön csak a sírgödör északi részét közöljük *(4. kép 3).* Itt a 204 × 72 cm-es szabálytalan alakú sírgödör mintegy 35 cm mélyen rajzolódott ki, a gödör alja ettől 9 cm-el van mélyebben. (Itt tehát a koporsónak nem ástak külön belső gödröt.) A 156 cm hosszú váz bal oldalánál — megszakítással mintegy 140 cm hosszan meg lehetett figyelni a koporsódeszka nyomait 2 cm szélességben. (Ez utóbbi méret nagyjából a deszka vastagságának felelhetett meg.) A koponyatető fölött és a jobb könyöktől lefelé is hosszabb szakaszon észleltük a koporsó maradványait, igaz, rosszabb megtartásban. Az északi deszka rajzán jól látható, hogy az a temetés után bizonyos idővel, a korhadás következtében befelé dőlt. Ezt a jelenséget más síroknál is érzékelhettük. E sír mellékletei: a koponyatető fölött I. András pénze és S-végű hajkarika; felszedéskor a jobb alkar mellett szintén S-végű hajkarika.

Különleges sírépítmény nyomát eddig csak egy sír/ban, a 144.-ben figyeltünk meg. Ennek az 51 cm mélyen kirajzolódó, meglehetősen nagyméretű, 308 × 79 cm-es foltját állatjáratok nyomai tarkították *(6. kép 2).* E nyesett felszíntől a sír alja 20 cm-el volt mélyebben. A nyújtott, 170 cm hosszú váz koponyáját és jobb oldali bordáit rágcsáló mozdította ki a helyükből. Mellékletek: a koponya jobb oldalán S-végű hajkarika, a gerinc jobb oldalán I. András dénárja, a mellen kis edénytöredék (amely meghatározhatatlan korú, bizonyára a betöltéssel került a sírgödörbe), a jobb kéz ujján pedig fonott bronzgyűrű.

A sírban igen sok cölöplyuknak látszó folt látszódott, amelyeket átvágtunk s megállapítottuk, hogy ezek többsége valóban kihegyezett cölöp helyei és nem állatjárat. A cölöpök általában 17 cm-el mélyedtek a gödör alja alá. Ilyen cölöpök voltak a váz mellett s alatta is, amiből arra következtethetünk, hogy a váz alatt cölöpökre helyezett deszkák lehettek. A sírgödör üres, keleti végében, a 80 × 53 cm-es területen 9 kerek és két téglalap alakú cölöp helyét találtuk. A kerek cölöpök átmérője 6–7 cm, míg a négyszögleteseké 10 × 6 cm. Ezek a cölöpök nyilvánvalóan valamiféle sírépítmény lábazatát alkothatták *(4. kép 4).* Meg kell még jegyeznem, hogy a bontáskor több helyen elszíneződéseket észleltünk, ami talán valamilyen szerves anyag egykori jelenlétére utal.

A temető leletanyaga — amint az már talán az elmondottakból is kitűnt — meglehetősen szerény, nem bővelkedik nemesfémből készült tárgyakban. A mellékleteket a XI. században általánosan elterjedt tárgyak teszik ki: bronzból vagy ezüstből készült sima végű vagy S-végű hajkarikák, huzal-, fonott vagy pántgyűrűk, vaskések, ár, csiholó, agyaggyöngyök és ezüst vagy aranyfóliás gyöngyök, vascsat, bronz csörgőgombok, pénzek és koporsószögek. Annyi különbség azonban mégis van az általunk kutatott és az átlagos XI. századi temetők között, hogy itt talán valamivel többször fordulnak elő ezek az egyszerű mellékletek. S még valamiben: abban, hogy itt egy igen ritka lelet is napvilágra került.

Az ásatás első évében, 2008. október 23-án Bacskai István ásatási technikus barátom, aki nem csupán e hajdúsági táj régészeti emlékeinek lelkes búvára, hanem emellett avatott mestere a műszaki fémkeresési eljárásnak is, kijött hozzánk megnézni, miket dobálunk ki lapáttal az elsőnek nyitott szelvényünkből. Hamarosan nem várt eredményre is jutott. A ke-

[3] A hajdúdorogi honfoglalás- és Árpád-kori sírokban lelt koporsómaradványokat Morgós András vizsgálta meg, akinek ez úton is köszönetemet fejezem ki. Eredményei minden esetben kocsányos tölgyben jelölték meg a koporsók anyagát.

let–nyugati szelvény északi oldalán lévő hányóban egy kis, mind-össze 5,5 × 4 cm-es bronz baltácskát talált, amelyik nyilvánvalóan egy szétszántott sír melléklete volt, csak nem vettünk észre a szántott földben *(7. kép)*. Ez valóban igen ritka lelet hazánkban, eddig csupán Szabolcsveresmarton és a Hajdúhadház határában lévő, egykori Cégény nevű Szabolcs megyei településen került napvilágra (Fodor 1996, 173; 2001, 25–27, 38–39.) Párhuzamait egyedül az egykori Oroszországból, pontosabban a Kijevi Ruszból ismerjük. Itt a varég-szláv fegyveres kíséret (a druzsinnyikok) sírjaiban kerültek elő a XI. század első feléből. Az orosz kutatók ugyan korábban úgy vélték, hogy valaha ezek a tárgyak is ugyanolyan amulettek voltak, mint a viking harcosok kisméretű Thor-kalapácsai, amelyeket nyakban hordtak. (Vö. Thunmark-Nylén 1981, 271–272; Brondsted 1983, 245–246; Ellis Davidson 1988, 100–101; Roesdahl 1993, 276.) Az újabb leletek azonban arra mutattak, hogy az oroszföldi darabok kivétel nélkül balta alakúak, méghozzá meglehetősen hűen utánozzák a valóban fegyverként forgatott balták alakját. Emellett soha nem a nyak környékén találtak rájuk a sírokban, hanem az öv tájékán. Így valószínűbb, hogy nem amulettként, hanem sajátos jelvényként hordták ezeket a fegyveresek övükre erősítve (Makarov 1992).

A fentiek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a mi baltácskánk is egy orosz zsoldossal került Magyarországra, valószínűleg még Szent István uralkodása idején. Az egyik forrásunk ugyanis Imre herceget az „oroszok hercegének" nevezi, ami nyilvánvalóan annyit jelent, hogy valójában a királyi testőrség parancsnoka volt (Györffy 1977, 313–314; Kristó 1983, 191–202.) Az orosz zsoldosok egy részét azonban első királyunk a határok védelmére küldte, ezt igazolja a nyugati határnál lévő *Oroszvár* neve, továbbá a keleti határvidéken előforduló, *Orosz, Oroszi* típusú helyneveink. Ez utóbbiakat Németh Péter már negyven esztendeje kapcsolatba hozta az említett szabolcsveresmarti lelettel (Németh 1975, 15). Kétségkívül helyesen tette, s a hajdúdorogi és cégényi példányt (amelyik a szabolcsveresmartihoz hasonló) magunk is a varég-szláv zsoldosok itteni megtelepítésének bizonyságaként értékeljük.

Az általunk lelt baltácska is az oroszföldön használt harci balták egyik változata alapján készült, ottani párhuzamait is ismerjük (Vö. Makarov 1992, 42). Sajnos, sírbeli helyzetét nekünk nem adatott meg rögzíteni. Díszítésében azonban a mi példányunk nem marad el az oroszországiaktól. A balta lapját (az él sávját kivéve) beütött pontokkal és vonalkákkal díszítették. A díszesebb előlapon az él sávját farkasfogas mező kíséri, az él lapjának szélei mentén vonalkázott sáv és pontsor húzódik. A háromszög alakú lap közepén egy nagyobb és mélyebben beütött köröcske látható. Ezen a helyen az oroszföldi példányok többsége át van ütve, ti. a valódi harci baltákon itt szintén lyuk volt. A baltát védő bőrhuzatot is átütötték itt s a lyukon bőrszíjat fűztek át, amellyel a baltát a nyeregkápához erősítették (Vö. Fodor 1981, 152). Az él lapjának alsó részén egy kör alakú kitüremkedés van, amely közepén szintén kis bemélyített pont van, ami a valódi baltákon szintén át van ütve, és szintén az említett célra szolgált. A balta hátoldalát már jóval elnagyoltabban díszítették, pont és pontkörös mintával.

Néhány sírban paszta és agyaggyöngyökből álló gyöngysorokat találtunk, ezeket több esetben ezüst vagy arany fóliával borították. Itt az 51. sírból származó gyöngysort tesszük közzé, az ugyanitt lelt fonott gyűrűvel egyetemben. A koponyát rágcsáló bolygatta meg, a gyöngyök többsége a bal vállnál volt *(8. kép 1)*. A 61. sírban a változatos formájú (hengeres bikónikus bordázott, ezüstfóliás) gyöngyök eredeti helyükön, a nyakban voltak. Emellett a sírban még két ezüst S-végű hajkarika és egy bronz karika volt, amelynek S-vége letörött *(8. kép 2)*.

A leletanyag túlnyomó többségének a párhuzamait itt nem soroljuk elő, hiszen a szakavatott olvasó számára ez teljesen szükségtelen. Sokkal nehezebb a koporsós temetkezések analógiáit elősorolnom. Néhány hasonló esetet ugyan hazánkban is tudnék említeni, a legnagyobb számú egyezést mégis egy Donyec-vidéki VIII–IX. századi szaltovói temetőben találtam (Vö. Akszjonov–Mihejev 2003). A temető további feltárása és a további analógiák rendszerezése remélhetően közelebb visz bennünket a helyes magyarázathoz.

Az eddig feltárt temetőrésznek van még egy igen fontos tanulsága. Aligha lehet ugyanis kétséges, hogy az ide temetkezett XI. századi népesség legkésőbb Szent László uralkodása alatt feladta itteni nyugvóhelyét és a közeli, magasabb dombon épült kőtemplom cintermébe kezdte temetni halottait. Az egykori Dorog nevű falu lakosságának kontinuitását tehát követni tudjuk a század negyvenes éveitől egészen a tatárjárásig. Korábban már beszámoltunk róla, hogy a város északi határában lévő Szállásföldeken általunk 2004–2005-ben feltárt templom és templom körüli temető, és a szintén teljesen feltárt X–XII. századi Temetőhegyen lévő nyugvóhelyen ugyanezt a jelenséget figyelhettük meg. Ott azonban a lakosság kontinuitása a X. század elejétől érhető tetten a tatárjárásig, Az ottani falusi népesség a XII. század negyvenes éveiben váltott temetkezési helyet (Fodor 2005, 201).

Dolgozatom képanyagát két életképpel zárom: az ásatás egyik mindennapi mozzanatával és a slambucfőzés újonnan feltalált ősi módszerével *(9. kép)*. Mert a gyakorlati régészeti munkálkodás igencsak sokféle „tudományt" foglal magába.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Soraimat nem zárhatom le anélkül, hogy ne mondjak köszönetet azoknak, akik nélkül ez a feltárás el se kezdődhetett volna. Az intézményeket (még a legnagyobb nemzeti intézményeket is) anyagilag pőrére vetkőztető időkben a csupán szakmai célokból folyó ásatások előtt szinte minden kapu bezárult. Segítséget sokszor csak a helyi közösségek és egyének nyújthatnak. Mint a mi esetünkben Hajdúdorog Város Önkormányzata, élén Csige Tamás polgármesterrel. A város lakói és vezetői évtizedek óta példát adnak arról, hogyan is kell valójában a hagyományokat ápolni. Közülük is szintén régen élen halad Bocz Péter barátom, aki önzetlenül élő lelkiismerete az évről évre megújuló munkálatoknak. Nagy szerencse, hogy rajta kívül is számosan vannak — köztük többen volt tanítványaim — akik ugyancsak önzetlenül lendítik előre lassan döcögő szekerünket. Íme, róluk van szó: Anders Alexandra, Bacskai István, Bálint Marianna, Fári Ádám, Gál László, Herendi Orsolya, Kerekes Orsolya, Sátay Emese, Törőcsik István.

A rajzokat Benke Zsolt, a balta fényképét Dabasi András készítette.

IRODALOM

Akszjonov–Mihejev 2003: Аксенов, В. С. – Михеев, В. К.: Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Via Antiqua* 2003/5–6, 179–191.

Brondsted 1983: Brondsted, J.: *A vikingek*. Budapest 1983.

Ellis Davidson 1988 Ellis Davidson, H. R.: *Scandinavian Mythology*. 4th ed. London 1988.

Fodor 1981: Fodor I.: Honfoglalás kori sír Doroszlón. — Ungarisches Grab von Doroszló aus dem 10. Jh. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 149–164.

Fodor 1996: Fodor I.: Szabolcsveresmart. In: *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 172–174.

Fodor 1997 Fodor I.: Hajdúdorog-Csárdadomb. Szarmata temetkezések a II–III. századból. — Hajdúdorog-Csárdadomb. Sarmatian burials from the A.D. 2nd–3rd century. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. — Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 Motorway*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 110–113, 189–190.

Fodor 2001 Fodor I.: Az államalapítás korának hadserege. *Makói Múzeum Füzetei* 98 (2001) 17–39.

Fodor 2005 Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. (Előzetes közlemény.) — Churchyards from the Árpádian Period (11th – 13th centuries) at Hajdúdorog. (Preliminary report.) In: *„… a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők feltárása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Opuscula Hungarica 6. Budapest 2005, 197–212.

Györffy 1977 Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest 1977.

K. Csilléry 1951: K. Csilléry K.: Az ácsolt láda. *MTA II. Osztályának Közleményei* 1/2 (1951) 231–284.

Kristó 1983: Kristó Gy.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1983.

Makarov 1992: Макаров, Н. А.: Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология* 1992/2, 41–56.

Módy 1971: Módy Gy.: A község a hajdúk megtelepedéséig. In: *Hajdúdorog története*. Szerk.: Kocsis M. Hajdúdorog 1971, 33–39.

Németh 1975: Németh P.: *Borsova határvármegye kialakulása*. Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 5. Kisvárda 1975.

Roesdahl 1993: Roesdahl, E. (ed.): *Wikinger, Waräger, Normannen. Die Skandinavier und Europa 800–1200*. Katalog. Mainz.

Thunmark-Nylén, L. 1981: (Ed.) *Vikingatidens ABC*. Stockholm.

PRELIMINARY REPORT ON THE EXCAVATION AT HAJDÚDOROG-KÖVECSES-HALOM

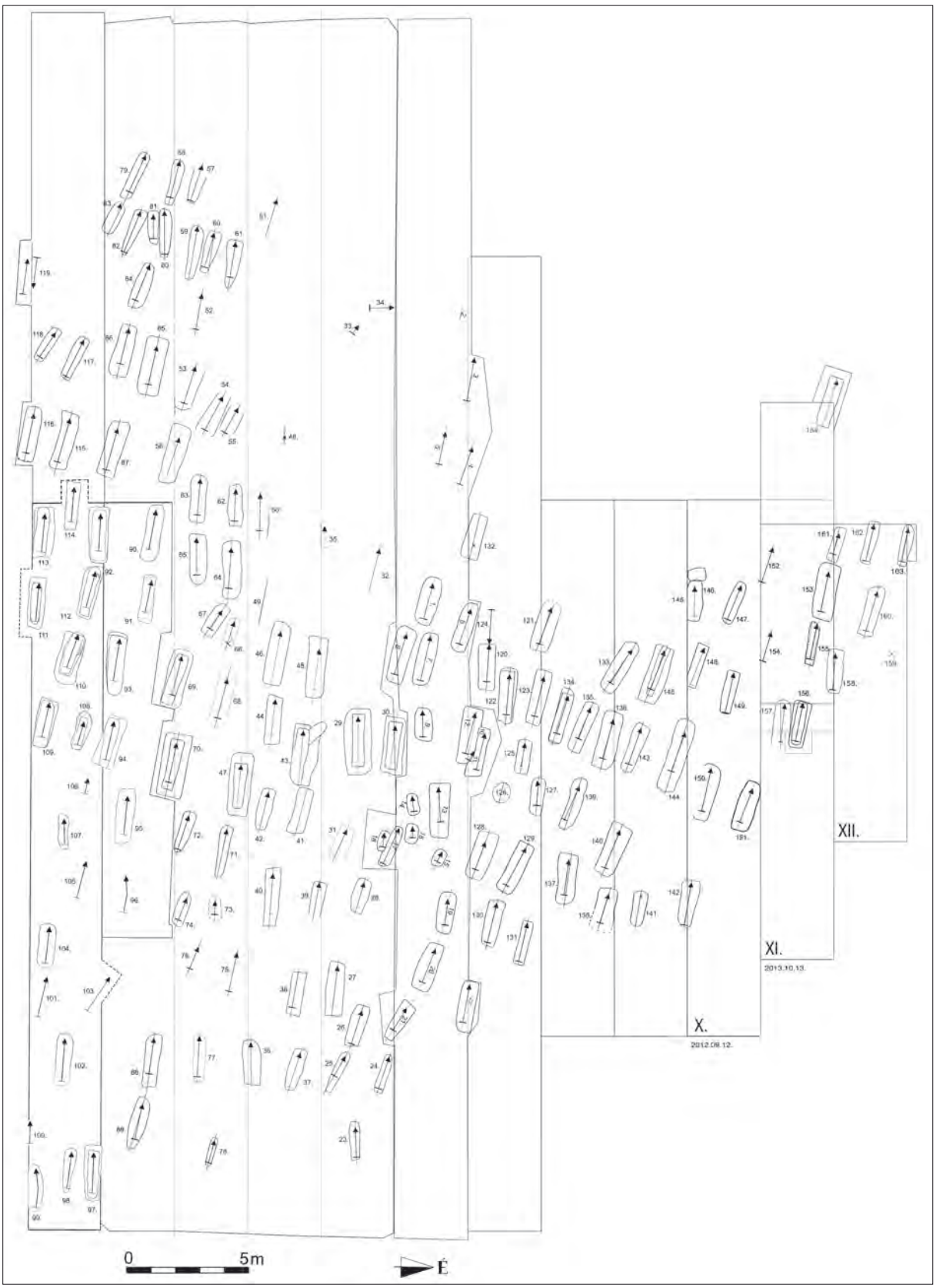
Between 2008 and 2013, we excavated 164 graves of an 11th-century cemetery south of Hajdúdorog (County Hajdú-Bihar, eastern Hungary) *(Fig. 1. 2).* A stone church built under King László I (1077–1095) and its extensive graveyard had earlier been identified on a higher hill lying some 300 m east of the site, on the eastern side of the modern road. The 11th-century burials yielded ten denars of King András I (1046–1060), indicating that the community using the cemetery had buried its dead in the church graveyard after the church had been built. These finds also confirm the continuity of the village of Dorog from the earlier 11th century to the Mongolian invasion of 1241, when both the village and its church were destroyed.

The cemetery map *(Fig. 2)* shows the eastern and western boundary of the graveyard, and that we shall soon reach its northern boundary. It is also clear from the map that a substantial number of burials on the top of the hill had been destroyed by erosion and cultivation.

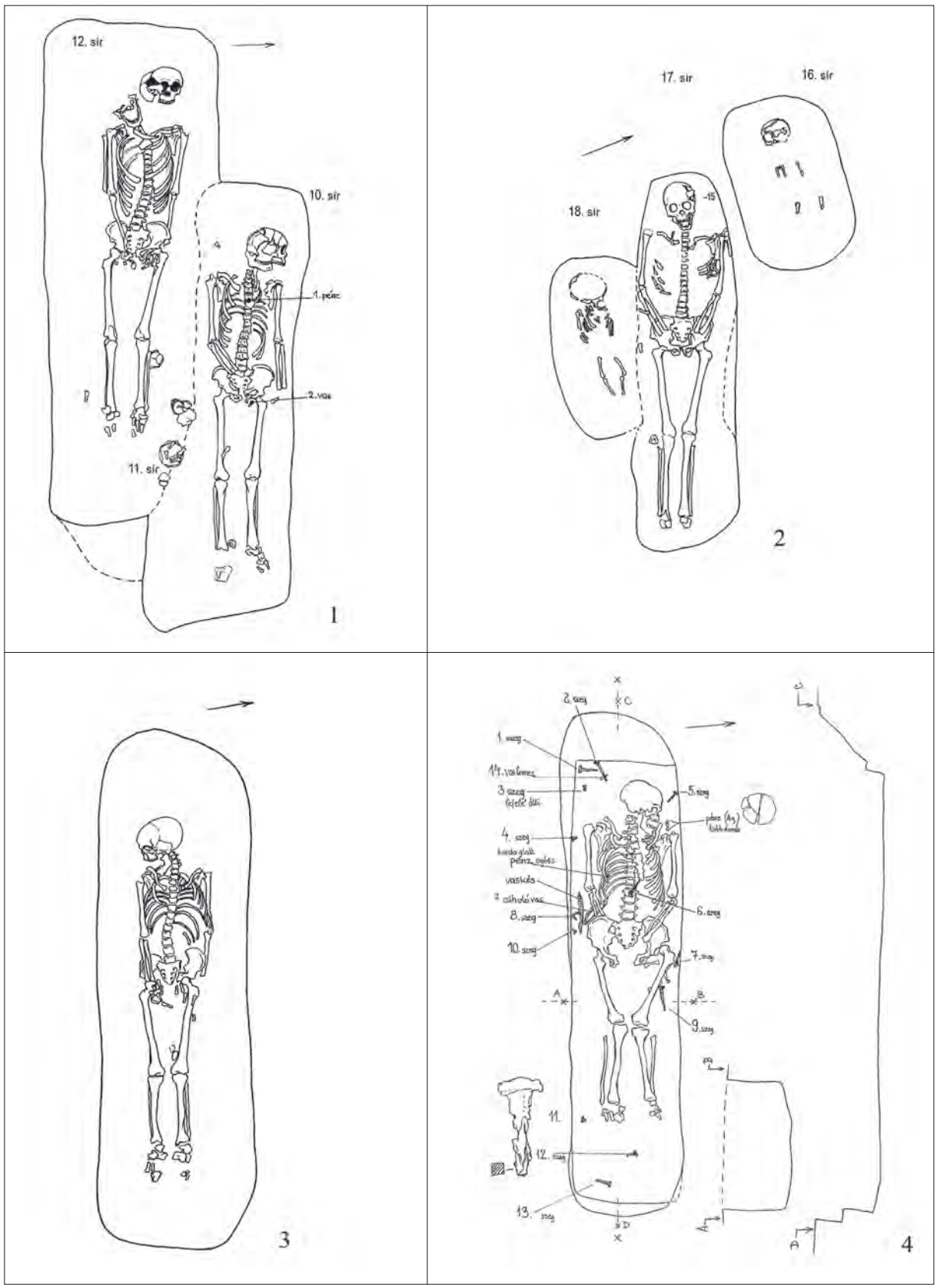
Only in a few cases did we find superimposed burials in the graveyard *(Fig. 3.1–2).* The deceased were interred either wrapped in linen *(Fig. 3.3; Fig. 6.1),* or laid in a coffin, as indicated by the wood remains and the coffin nails *(Fig. 3.4).* One remarkable feature of the graveyard is that the coffin burials form a burial zone made up of two to three grave rows extending across the entire excavated area. One typical trait of these burials is that a very large grave pit was dug and the coffin was set more or less in its middle. A similar form of this burial custom has not been encountered so far, even though its parallels can be traced as far as the River Donets to the east *(Fig. 4.1–3; Fig. 5).* The remains of a funerary structure were uncovered in Grave 144, indicated by the structure's post-holes in the grave pit's western end. It would appear that the deceased had been laid on a raised floor of planks resting on posts *(Fig. 4.4; Fig. 6.2).*

One of the most remarkable grave goods was a small, ornate bronze axe measuring 5.5 cm by 4 cm *(Fig. 7)* whose parallels from the Kievan Rus can be dated to the earlier 11th century. Similar bronze axes in that region have been recovered from the burials of the Varangian-Slavic armed retinue *(druzhina).* These axes were not amulets like the Thor axes, but badges worn on the belt by the warriors. We know from the literary sources that the bodyguards of King St. Stephen (1000-1038) were mostly made up of Rus mercenaries, some of whom were given the task of guarding the border. It would appear that Rus mercenaries of this type had settled at Dorog. There are a handful of Oroszi (=Rus) type place names in the area lying near Hungary's eastern border and similar small axes have been found on two other sites too, at Szabolcsveresmart and Hajdúhadház-Cégény.

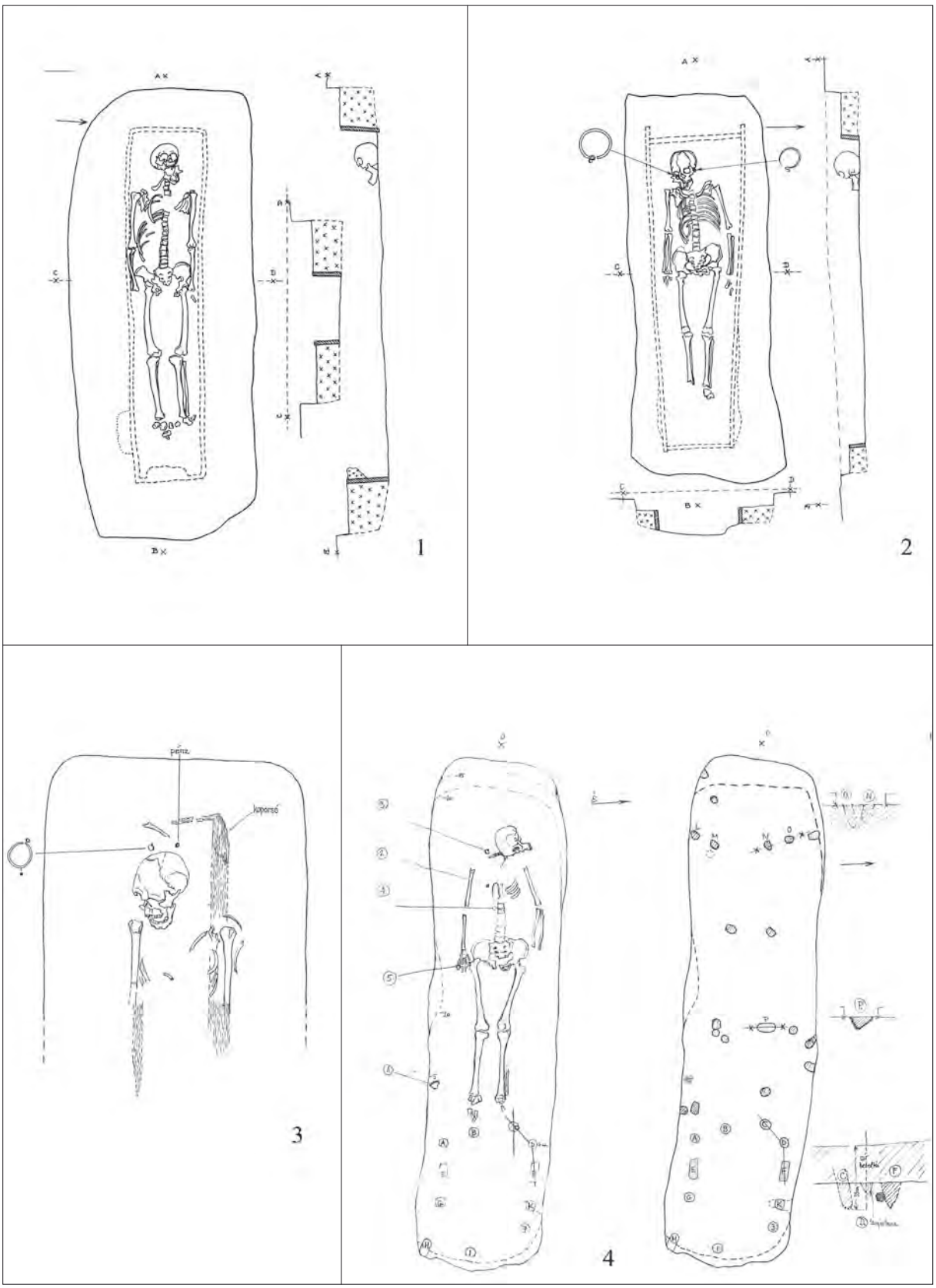
The other grave goods represent the period's customary types: S terminalled lockrings, twisted and plain hoop finger-rings, coins and knives. The clay and glass paste beads of different shapes, some covered with silver and gold foil, were part of the female jewellery *(Fig. 8).*

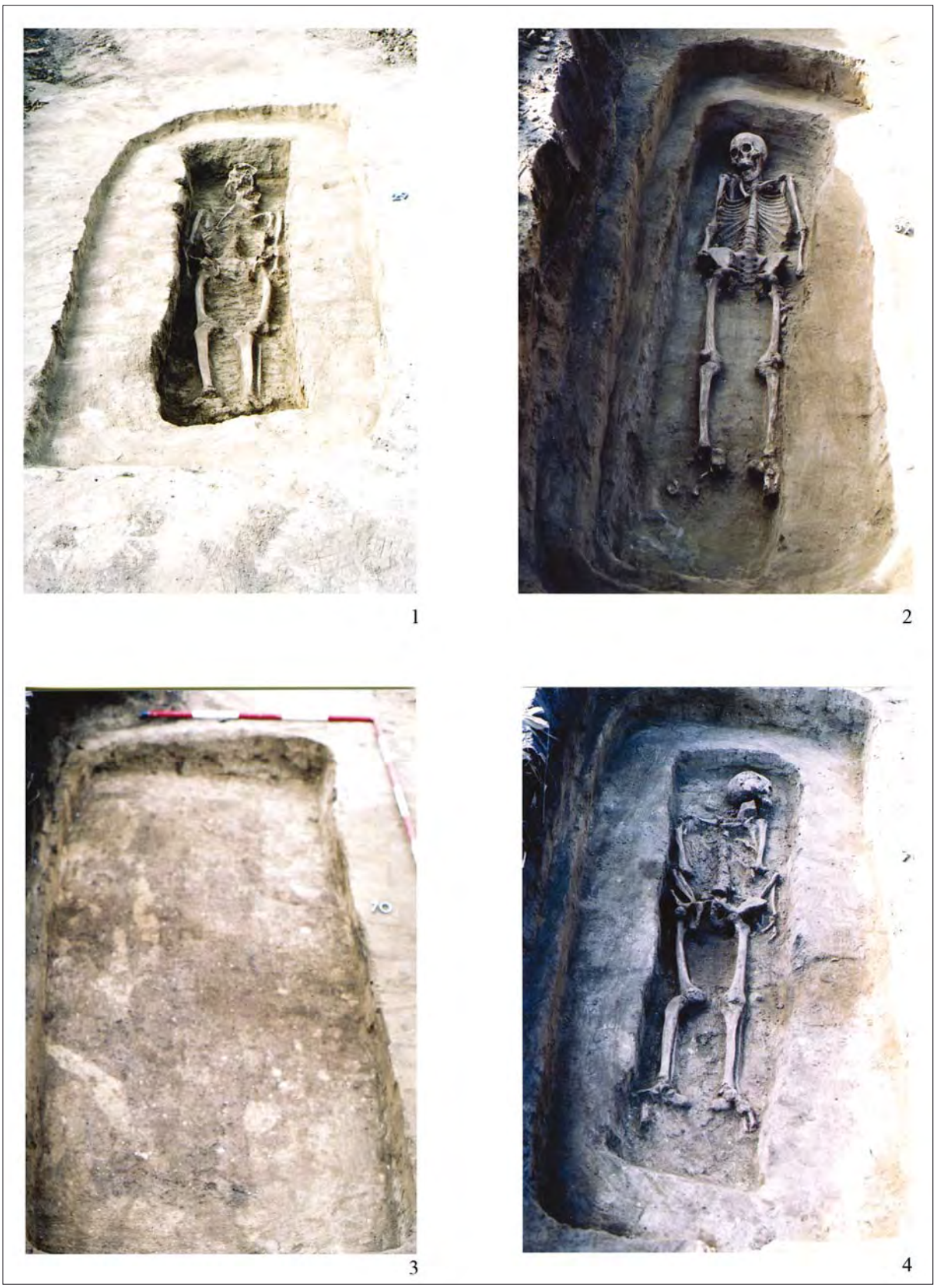
2. kép Hajdúdorog-Kövecses-halom. A feltárt temetőrész alaprajza
Fig. 2. Hajdúdorog-Kövecses-halom. Plan of the excavated cemetery section

3. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: 12. és 10. sír; 2: 16–18. sír; 3: 68. sír; 4: 134. sír
Fig. 3. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Graves 12 and 10; 2: Graves 16–18; 3: Grave 68; 4: Grave 134

4. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: 29. sír; 2: 30. sír, 3: 137. sír; 4: 144. sír
Fig. 4. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Grave 29; 2: Grave 30; 3: Grave 137; 4: Grave 144

5. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: 29. sír; 2: 69. sír; 3–4: 70. sír
Fig. 5. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Grave 29; 2: Grave 69; 3–4: Grave 70

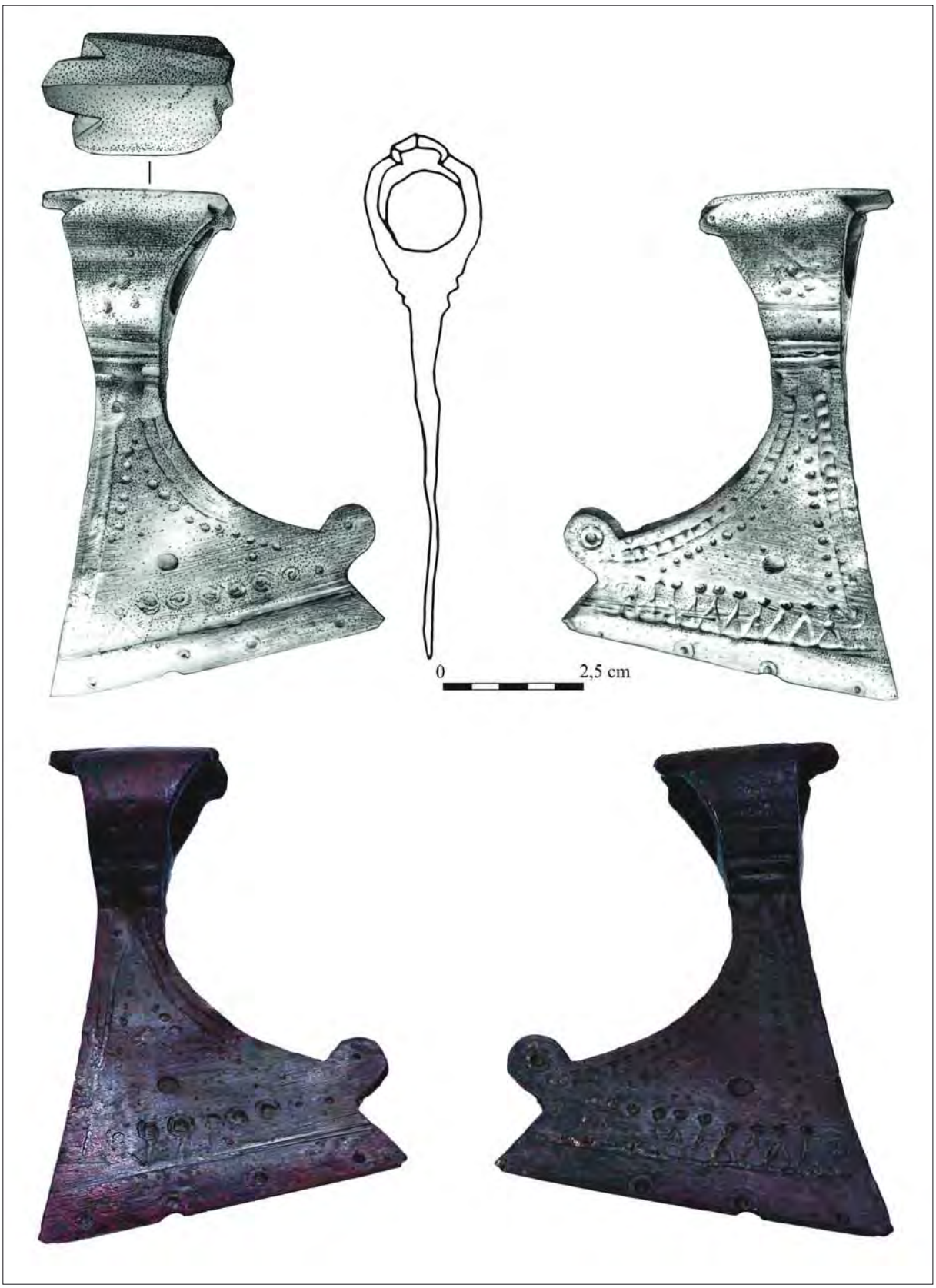

1

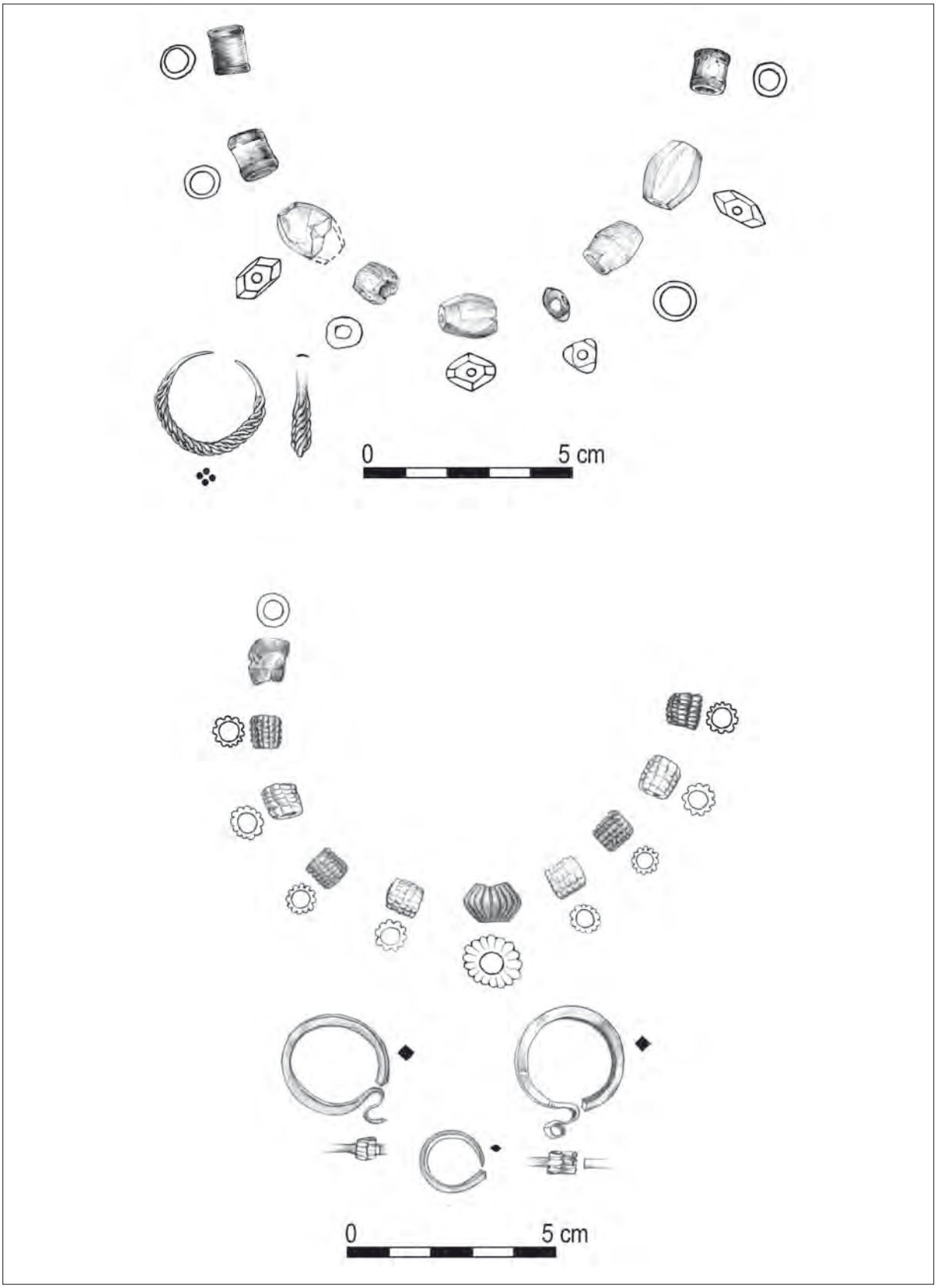

2

6. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: 156. sír; 2: 144. sír
Fig. 6. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Grave 156; 2: Grave 144

7. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. Bronzbaltácska, szórvány
Fig. 7. Hajdúdorog-Kövecses-halom. Bronze axe, stray find

8. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: 51. sír; 2: 61. sír
Fig. 8. Hajdúdorog-Kövecses-halom. 1: Grave 51; 2: Grave 61

9. kép. Hajdúdorog-Kövecses-halom. Ásatási életképek. 1: A sírok bontása; 2: Slambucfőzés ősi módon
Fig. 9. Hajdúdorog-Kövecses-halom. Moments of the excavation. 1: Excavating the graves; 2: Cooking *slambuc*, a shepherd's meal, in the traditional way

GORZSAI HOMO LUDENS. MALOMJÁTÉK EGY ÁRPÁD-KORI HÁZBAN

WOLF Mária[*]

A LELŐHELY

A Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszéke 2009-ben megelőző feltárást végzett Hódmezővásárhely-Gorzsa X. homokbánya területén. A nagy kiterjedésű, több mint 5 hektárnyi lelőhely a város déli határában, egy megközelítőleg észak–déli irányú homokháton helyezkedik el *(1. kép 1).* A lelőhely hosszú ideje ismert, valószínűsíthettük tehát, hogy itt egy nagy kiterjedésű településsel számolhatunk (Szeremlei 1901, 345–348; Banner 1934, 265–270; Szélt 1940, 172–173; Galántha–Vályi 1984, 273). Arra azonban, hogy egyes területeken igen intenzív, több rétegű a lelőhely, a munka megkezdése előtt semmilyen jel sem utalt. Az ásatás mintegy 2,5 hektárt érintett. A domb középső részén azonban, ahol az objektumok kb. 60 × 100 méteres területen három rétegben helyezkedtek el, a feltárás nem volt teljes. Itt az Árpád-kori objektumok is több réteget alkottak. A még fel nem tárt területeken talajradar vizsgálatokat végeztünk. Ez azt bizonyította, hogy a többrétegű településrész délnyugati irányban tovább folytatódik.

A munka során négy korszakból, a késő bronzkorból, a népvándorlás korából (5–6. század), az Árpád-korból, valamint a késő középkorból kerültek elő leletek. A különböző korszakokból csaknem 1500 objektumot bontottunk ki, melyek között 21 ház, 46 külső kemence, illetve kemencebokor, 7 kút, 9 vízgyűjtő, 834 gödör, 446 cölöplyuk és 191 árok látott napvilágot.

A település késő középkori része a feltárt területen erősen sérült volt. A nagy mennyiségű cölöplyuk, a több helyen megfigyelt omladék és járófelület azt sejteti, hogy ebben az időszakban a házak a földfelszínen álltak. A kutak bélés, illetve faszerkezet nélküli kopolya-kutak voltak. Az árkok egy része vízelvezetésre szolgálhatott, míg más részük kerítés lehetett. Különösen valószínű ez a lelőhely keleti oldalán elhelyezkedő, nagyméretű, több ágú, U alakú árok esetében.

A településobjektumok mellett két sírt is kibontottunk. Mindkettő az 5–6. századra keltezhető.

A lelőhely leletekben és objektumokban eddig leggazdagabb időszaka az Árpád-kor. Mind az objektumokból, mind szórványosan igen sok lelet látott napvilágot. A nagy mennyiségű kerámiaanyag és állatcsont mellett III. Béla (1172–1196) rézpénzei, I. Ferdinánd (1526–1564) denárai érdemelnek említést. Az ásatás kiemelkedő jelentőségű lelete egy bronz pecsétnyomó, melynek előlapján gótikus minuszkulás köriratban Szűz Mária látható a gyermek Jézussal.

Gorzsa jól ismert a középkori írásos forrásokból is. 1331-ben említi először oklevél *Bodgorsaya* alakban, amely Csanád megyében feküdt (Györffy 1987, 857).

A 166. OBJEKTUM

A feltárt házak egy része népvándorlás kori, a gepidákhoz köthető. Nagy többségük azonban az Árpád-korra keltezhető. Közéjük tartozik az is, melyben a malomábrákat leltük.

A 166. objektum a domb középső, többrétegű részén helyezkedett el. Betöltésébe egy kemencét építettek (415. obj.), délkeleti sarkát pedig egy gödör vágta (339. obj.). Téglalap alakú, 270 × 300 cm-es gödre a lehumuszolt felszíntől 90 cm mély volt. Az eredeti felszínhez viszonyított mélysége egyelőre ismeretlen. Betöltése sárgás-szürke homok, melyből 32 kg, vastag vesszőlenyomatos, helyenként sarkosra kiképzett paticsdarabot gyűjtöttünk *(2. kép 2–4).* Ez felmenő falakra utalhat. Két rövidebb oldalfala közepén egy-egy, részben az oldalfalba mélyedő oszlophelyet bontottunk ki. Átmérőjük 30–35 cm volt, s mintegy 10 cm-re mélyültek a padlóba. A padló egyenes, jó minőségű, sárga agyaggal tapasztott, igen kemény volt. A bejárat helyét nem tudtuk megfigyelni. Tüzelőberendezés vagy erre utaló nyom, nem került elő *(1. kép 2).*

Az északi falnál, egymás közvetlen közelében két, a padlóba karcolt malomábrát leltünk. Közülük a nyugati teljesen ép, 41 × 34 cm-es, vonalai kb. 1 cm-re mélyültek a padlóba *(1. kép 3).* A keleti valamivel ki-

[*] Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem tér 2. wolfmaria55@gmail.com

sebb, 40 × 32 cm-es, sérült, több mélyedést is találtunk benne. Ezek eredete bizonytalan. Az ép ábrát a Móra Ferenc Múzeum restaurátorai, Dobó Bernadett és Vidovics Terézia *in situ* kiemelték.[1]

A LELETEK

Az objektumból egy csaknem teljesen ép cserépbogrács, két összeállítható fazék és egy behúzott peremű tál, csontár, három meghatározhatatlan rendeltetésű vastöredék, valamint cseréptöredékek, köztük bográcsperemek kerültek elő *(2–4. kép)*.

A bogrács gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó típus, kettős kónikus formájú *(2. kép 1)*. Oldalfala közepesen magas, alja erősen ívelt. Pereme alig kiugró, keskeny, szögletes, élesen metszett. Ezt a típust általában a korai időszakra, a 10–11. századra keltezik (Takács 1993, 453, 457). A töredékek között azonban vannak olyan darabok is *(4. kép 1, 6)*, melyeket inkább az Árpád-kor második felére datálnak (Takács 1993, 458).

A fazekak közepes méretűek, egyikük zömökebb, vállát körömmel benyomkodott minta díszíti. A másik nyúlánkabb, teste felső kétharmadára tág közökkel, körbefutó vonalakat karcoltak *(3. kép 1, 3)*. Közismert, hogy a korszak edényegyütteseire, mind a hazai, mind a külföldi lelőhelyeken a fazekak túlsúlya jellemző (Kovalovszki 1980, 44; Jankovich 1991, 191; Müller et al. 1993, 68; Brather 2000, 76–77).[2]

Fazekaknál és bográcsoknál jóval kisebb számban lelhetők fel a korabeli háztartásokban a tálak. A gorzsai tálhoz *(3. kép 2.)* hasonló töredéket találtak pl. a veresegyház-ivacsi (Mesterházy 1983, 141, 153, 16. kép 4), a Sopron-Bánfalvi úti (Gömöri 2002, 155–156, 122. kép 3) és a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti (Bálint 2003, 336, 2. kép) telepfeltárásokon. A típus épp példányai a szob-kiserdei (Bakay 1978, 2, XIV. 41. sír), valamint a halimbai (Török 1962, LXVIII. tábla, 345, 32. sír) temetőkből, illetve a borsodi településről (Wolf 2006, 51, 7. kép) kerültek elő.

A behúzott peremű tálakról a témával foglalkozó kutatás úgy vélekedik, hogy azok a 8–9. századi kerámiaművesség jellegzetes termékei voltak a Kárpát-medencében, s a helyi avar-szláv mesterek révén maradtak fenn a magyar honfoglalás utáni időkben is (Takács 1997, 208). E tálforma azonban épp oly ritka a 8–9. századi, mint a későbbi leletek között.[3] Ennek következtében hazai leleteink idáig nem tették lehetővé a típus időrendjének részletes kidolgozását. Jelenlegi ismereteink szerint hazánkban ez a forma a 10–11. században is használatban maradt, az Árpád-kor későbbi időszakaiból azonban egyelőre nem ismerjük (Takács 1997, 208; Bálint 2003, 336).

A leletek korának meghatározásában nem annyira a formák, mint inkább az edényeken fellelhető díszítések nyújthatnak támpontot. Jelenlegi tudásunk szerint a körömmel behúzott díszítés, mely az egyik fazekunkon és egy további töredéken *(4. kép 7)* is megtalálható, a 11. század 2. felében jelent meg (Parádi 1959, 25; Parádi 1963, 223; Mesterházy 1974, 217; Mesterházy 1975, 217; Kvassay 1982, 35). Ugyanettől az időszaktól számolhatunk a széles közökkel bekarcolt, vízszintes vonalakkal is, mellyel a másik fazekunkat díszítették (Parádi 1963, 222–223; Szabó 1975, 23–24). Leletegyüttesünk tehát legkorábban a 11. század 2. felére keltezhető. Az edények között előforduló behúzott peremű tál azonban, illetve az a tény, hogy objektumunk a legalsó települési szinten helyezkedett el, azt bizonyítja, hogy sokkal későbbre sem keltezhetjük. Valószínűleg nem tévedünk tehát, ha úgy véljük, a 11. század 2. felében, a 12. század elején volt használatban.

AZ OBJEKTUM FUNKCIÓJA

Említettük, hogy a 166. objektumból nem került elő tüzelőberendezés nyoma. Az ilyen épületeket az Árpád-kori településkutatás általában nem tekinti lakóháznak. Többnyire minden bizonyító erejű érv nélkül, pusztán a tüzelőberendezés hiányára alapozva, gazdasági épületnek minősítik őket (Méri 1964, 28–36; Bóna 1973, 81; Kovalovszki 1980, 40–41; Michnai 1981, 230; Takács 1993a, 26–27). Régészeti, történeti és néprajzi adataink azonban egyöntetűen azt bizonyítják, hogy az épített tüzelő hiánya nem zárja ki a lakófunkciót. Mindenekelőtt számolnunk kell a házakban nyílt tüzelőkkel. Ezek lehettek különböző anyagú parázstartó tálak, földbe vájt tüzelőgödrök, a ház padlójára kiöntött parázs, stb. (K. Csilléry 1982,

[1] Erről lásd Dobó Bernadett cikkét ugyanebben a kötetben.

[2] A fazekak, elsősorban a közepes méretű fazekak voltak túlsúlyban még az újkori paraszthaztartásokban is (vö. Kresz 1960, 309–310, 353, 356–357).

[3] A témáról részletesen Wolf 2006, 51.

198–199). A nyílt tűzhelyekre kevés figyelmet fordít a kutatás. Legtöbb esetben nem tudjuk, hogy a „gazdasági épület”-nek minősített objektumokban egyáltalán nem volt tüzelés, vagy csak épített tüzelőt nem leltek. Egyik sem lehet azonban érv a lakófunkció ellen.

A 15–17. századból egyaránt kerültek elő olyan épületek, amelyekben nem találtak tüzelőt. Pálóczi Horváth András Szentkirályon tárt fel olyan telket, amelyen egy időben több ház is állt. Közülük csak az egyikben volt tüzelőberendezés, a másikban nem. Ez utóbbi lakó funkcióját az előkerült leletek alapján mégis bizonyosnak látta (Pálóczi 2001, 251). Sarvalyon a legtöbb házban csak a lakókonyhában volt tüzelőberendezés, egy nagyméretű kemence. Több házban is leltek viszont fűtetlen lakókamrákat (Holl 1979, 37; Parádi 1979, 61, 65).

Nemcsak a falusi, hanem a városi házak kamrái is gyakran szolgáltak háló-, illetve lakókamraként, ahogyan azt a hagyatéki leltárak is bizonyítják. Fűtésük szintén nem volt (Holl 1979, 35–36, 7. j.). Fűtetlen kamrákban való alvásra, illetve a hálóhely parázzsal, előmelegített deszkával, téglákkal történő temperálására számos újkori néprajzi adatunk van (Füzes–Kisbán 1997, 184).

Úgy vélem tehát, az épített tüzelő hiánya az Árpád-korban sem zárhatja ki a lakófunkciót. A gorzsai objektumból előkerült leletek, bográcsok, fazekak, tál, megegyeznek a tüzelővel rendelkező házak felszerelésével. A padlóba karcolt malomábrák pedig ellene mondanak a gazdasági épületként való meghatározásnak. Nagyon valószínű tehát, hogy a 166. objektum egy, a 11. század végén, a 12. század elején használt ház volt.

A MALOMÁBRA

A malomábra az emberiség legősibb, egyetemes szimbólumai közé tartozik. Időben és térben széles körben elterjedt képét a paleolitikumtól ismerjük (Endrei–Zoltay 1986, 58; Moskovszky 2004, 16). Feltehető, hogy az őskorban elsősorban kultikus jelentése volt. Szimbolikus értelme koronként módosulhatott, általában azonban a világrendet, a világ fölötti hatalmat jelképezte (D. Matúz–Ridovics 2004, 184; Moskovszky 2004, 14–15). Profán tartalma, játék szerepe az ókorban kezdett előtérbe kerülni, a középkorra pedig az egyik legkedveltebb táblás játékká vált. Egyszerű előállítása és kellékei minden társadalmi réteg számára elérhetővé tették, nem véletlenül nevezték a szegény ember sakkjának (Petényi 1994, 63; Moskovszky 2004a, 20). S bár ekkor már elsősorban játékként használták, a malomábra szimbolikus jelentését a középkorban is ismerték. Ezt bizonyítja pl. a Nagy Károly aacheni márványtrónjának oldalába vésett példány (Moskovszky 2004a, 20).

A malomábra a Kárpát-medencéből is számos helyen napvilágot látott. Legkorábbi példányait idáig Somogyvárról (Bakay 1981, 179) és Kardoskútról (Méri 1964, 7, IV. t. 8) ismertük. Mindkettőt templomok falazótégláiba karcolták. A 12. század közepére keltezhető az az ugyancsak téglába karcolt példány, amelyet Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya lelőhelyen, az egykori Pétermonostor településen állt bazilika és kolostor romjai között leltek. Szintén templom közeléből, téglába karcolva került elő Hajdúdorog-Kati dűlőből (Fodor 2005, 199, 2. kép), kőbe vésve pedig Dobokán/Dabiça (Ro) (Gáll 2012, 107, 4. kép), Kánán (Terei 2005, 93) és Szécsényben (D. Matúz–Ridovics 2004, 186) is. Ezekben az esetekben nem zárható ki teljes egészében a kultikus jelentés sem. Hasonlóan vélekedett Gömöri János a sárospataki templom északi falán talált malomábrákról, melynek óvó-védő szerepet tulajdonított (Gömöri 1972, 173). Nem kétséges azonban, hogy játéktáblák lehettek a csővári (Feld et al. 1979, 34, 34. kép), a solymári, a fonyódi (Feld et al. 1979, 36), a budai (Gerevich 1966, XXVII. t. 3. kép), a visegrádi, esztergomi (Zolnay 1975, 231) és az egri (Kozák 1966, 103) várban lelt példányok. A sort még bizonyára hosszan folytathatnánk.

A gorzsai malomábrák egy egyszerű falusi ház padlójába karcoltan kerültek elő. Ez, tudomásom szerint, a korszakban egyedülálló. Hasonló jelenséget figyeltek meg azonban Cegléd-Bürgeházi dűlő szarmata településén. Itt négy ház padlójába vésve is leltek malomjátékot (Gulyás 2006, 105).

A gorzsai leletek minden valószínűség szerint játéktáblaként szolgálhattak, előkerülési körülményeiket tekintve szakrális, szimbolikus jelentésüket kizárhatjuk. Egyértelművé teszik, hogy a 11. század végén, a 12. század elején a játék széles körben elterjedt hazánkban is. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a magyarság már a Kárpát-medencébe érkezése előtt is ismerhette a malomjátékot. Más leletek viszont azt is alátámasztják, hogy az ábra szakrális, szimbolikus jelentésével is tisztában voltak.

Ezt látszik erősíteni az a tény, hogy a halimbai edények fenékbélyegei között is felfedezhetjük a malomábrát (Török 1962, 56, Abb. 27, Taf. LI).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A talajradaros vizsgálatokat Dr. Sipos György egyetemi adjunktus és Katona Orsolya PhD hallgató (SzTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék) végezte, munkájukat ezúton is köszönöm. A bugac-felsőmonostori téglába karcolt malomábrára vonatkozó információért Rosta Szabolcsnak tartozom köszönettel.

IRODALOM

Bakay 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. — Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung.* Studia Comitatensia 6. Szentendre 1978.

Bakay 1981: Bakay K.: *A magyar államalapítás.* Budapest 1981.

Bálint 2003: Bálint M.: Cölöpszerkezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen. — Ein Holzhaus mit Pfostenkonstruktion in der Arpadenzeitlichen Siedlung von Kiszombor-Nagyszentmiklói Straße. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 333–338.

Banner 1934: Banner J.: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében. — Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 9–10 (1933–34 [1934]) 251–271.

Bóna 1973: Bóna I.: *VII. századi avar település és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.

Brather 2000: Brather, S.: A nyugati szlávok kerámiája a korai és érett középkorban. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wieczorek, A. – Hinz, H-A. Stuttgart 2000, 75–77.

K. Csilléry 1982: K. Csilléry K.: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest 1982.

Endrei–Zoltay 1986: Endrei W. – Zoltay L.: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában.* Budapest 1986.

Feld et al. 1979: Feld I. – Jakus L. – László Cs.: Csővár. Fejezetek Pest megye történetéből I. *Studia Comitatensia* 7 (1979) 7–62.

Fodor 2005: Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. — Churchyards from the Árpádian Period (11th–13th centuries) at Hajdúdorog. In: *„… a halál árnyékának völgyében járok" A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 197–213.

Füzes–Kisbán 1997: *Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Szerk.: Füzes E. – Kisbán E. Budapest 1997.

Galántha–Vályi 1984: Galántha M. – Vályi K.: A város és környékének középkori régészeti topográfiája és településtörténete. In: *Hódmezővásárhely története* I. Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 267–276.

Gáll 2012: Gáll E.: Egy 11–13. századi észak-erdélyi vármegye központjának fejlődéséről és hanyatlásáról a régészeti eredmények alapján: Doboka a modern nemzeti mítoszok fogságában. *Székelyföld Kulturális Folyóirat* XVI. évf. 3. szám, 2012. március, 82–110.

Gerevich 1966: Gerevich L.: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.

Gömöri 1972: Gömöri J.: A sárospataki r.k. templom kőfaragó és kőelhelyező jelei. *Magyar Műemlékvédelem* 6 (1972) 161–174.

Gömöri 2002: Gömöri J.: *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. — Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit*. Sopron 2002.

Gulyás 2006: Gulyás Gy.: Cegléd 4/14. lelőhely (Bürgeházi dűlő). In: *Régészeti kutatások másfélmillió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest Megyében 2001–2006*. Szerk.: Tari E. Pest Megyei Múzeumi Füzetek Új sorozat 7. Szentendre 2006, 105–106.

Györffy 1987: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest 1987.

Holl 1979: Holl I.: Sarvaly középkori lakóházai. — Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 33–51.

Jankovich 1991: Jankovich B. D.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. — Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpadenzeitlichen Dorfes Fenék 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 185–211.

Kovalovszki 1980: Kovalovszki J.: *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. — Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. (Bronzezeit, 3–4. und 11–13. Jahrhundert). Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1980.

Kozák 1966: Kozák K.: Az egri vár feltárása (1957–1965) III. — Remise en état de Forteresse d'Eger (1957–1965) Partie IIIe. *Egri Múzeum Évkönyve* 4 (1966) 97–152.

Kresz 1960: Kresz M.: Fazekas, korsós, tálas (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához). *Ethnographia 71 (*1960) 297–377.

Kvassay 1982: Kvassay J.: *Kerámia a X–XI. századi sírokban*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 1982, 35.

D. Matúz–Ridovics 2004: D. Matúz E. – Ridovics A.: Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában. In: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matúz E. – Ridovics A. Budapest 2004, 129–196.

Mesterházy 1974: Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II. — Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten II. *Déri Múzeum Évkönyve* 1974 (1975) 211–263.

Mesterházy 1975: Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. — Östliche Beziehungen

der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik. *Folia Archaeologica* 26 (1975) 99–116.

Mesterházy 1983: Mesterházy K.: Településásatás Veresegyházon. — Siedlungausgrabung in Veresegyház. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 133–162.

Méri 1964: Méri I.: *Árpád-kori nép építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. — Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút.* Régészeti Füzetek Ser. 2. No.12. Budapest 1964.

Michnai 1981: Michnai A.: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. — Archäologische Denkmäler der mittel-alterlichen Baukunst Ungarns. *Folia Archaeologica* 32 (1981) 225–240.

Müller et al. 1993: von Müller, A. – Muči, K. – Nekuda, V.: *Die Keramik von Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin 1993.

Moskovszky 2004: Moskovszky É.: *Sors és játék*. A táblás játékok eredete és őstörténete. Budapest 2004.

Moskovszky 2004a: Moskovszky É.: Ősi játékok. In: *Játszani jó! Történelmi barangolások a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matúz E. – Ridovics A. Budapest 2004, 15–28.

Pálóczi 2001: Pálóczi Horváth A.: A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. — Neue archäologische Foschungsergebnisse im Bereich der spätmittelalterlichen Architektur auf dem Lande. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 221–261.

Parádi 1959: Parádi N.: *Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken.* Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 12. Budapest 1959.

Parádi 1963: Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. — Münzfunde Gefässe in Ungarn (11–17. Jh). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 205–252.

Parádi 1979: Parádi N.: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. — Die Keller und Öfen der Mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 52–66.

Petényi 1994: Petényi, S.: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary.* Krems 1994.

Szabó 1975: Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. — Поселение и могильник эпохи Арпадов в окрестнотях деревнии Шаруд II. *Egri Múzeum Évkönyve* 13 (1975) 19–68.

Széll 1940: Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. — Les cemeteries du XIeme siécle aux environs de Szentes. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 16 (1940) 159–180.

Szeremlei 1901: Szeremlei S.: *Hód-Mező-Vásárhely története II*. Hódmezővásárhely 1901.

Takács 1993: Takács M.: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendezésére). — Die präziere Chronologie der árpáden-zeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisirung des Fundmaterials). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993) 447–487.

Takács 1993a: Takács M.: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. — Dörfliche Wohnhäuser und sonstige Gebäude in der Kleinen Tiefebene vom 10. bis zum 16. Jahrhundert. In: *A Kisalföld népi építészete*. Szerk.: Perger Gy. – Cseri M. Szentendre–Győr 1993, 7–56.

Takács 1997: Takács M.: A honfoglalás kori edényművesség. In: *Honfoglalás és néprajz.* Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 1997, 205–225.

Terei 2005: Terei Gy.: Kőérberek-Tóváros Lakópark. In: *Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2004. — Treasures under the city: survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Zsidi P. Budapest 2005, 89–97, 99.

Török 1962: Török, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Archaeologica Hungarica 39. Budapest 1962.

Wolf 2006: Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez. — Data on Pottery Workmanship of Hungarian in the 10th Century. In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló A. Sz. – Szulovszky J. Budapest–Veszprém 2006, 47–56.

Zolnay 1975 Zolnay L.: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Budapest 1975.

THE HOMO LUDENS OF GORZSA
A GAME BOARD OF NINE MEN'S MORRIS IN AN ÁRPÁDIAN AGE HOUSE

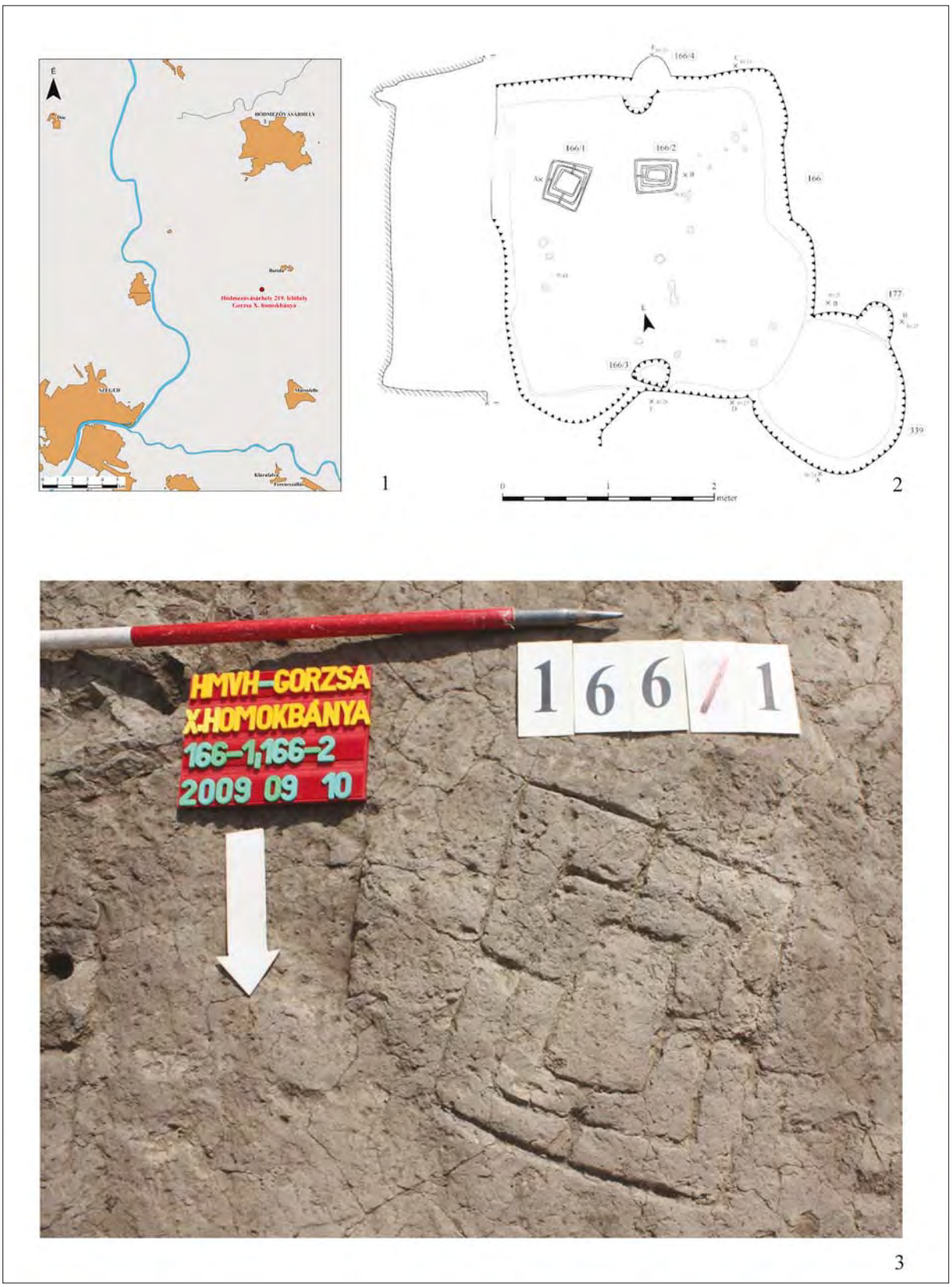
A salvage excavation was conducted at the Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand Mine X in 2009 *(Fig. 1. 1)*, where the archaeological features and finds of several periods came to light, among which the Árpádian Age and late medieval ones proved to be the richest. The Árpádian Age and late medieval settlement features were superimposed in certain parts of the site. Feature 166 *(Fig. 1. 2)* was part of the lowermost occupation level; two Nine Men's Morris game boards were incised into the hard, plastered floor of the feature *(Fig. 1. 3)*. Although we did not find any heating installations in the feature, the finds and the historical and ethnographic record do not exclude the possibility that it was a residential building. The structure's superposition and its pottery finds *(Figs 2–4)* suggest that it was used in the later 11th century and the early 12th century.

Nine Men's Morris game boards are known from several medieval sites in Hungary. In some cases, it seems likely that they had been engraved or incised into the stones, bricks and architectural elements of churches as well as on vessel bases with a ritual purpose.

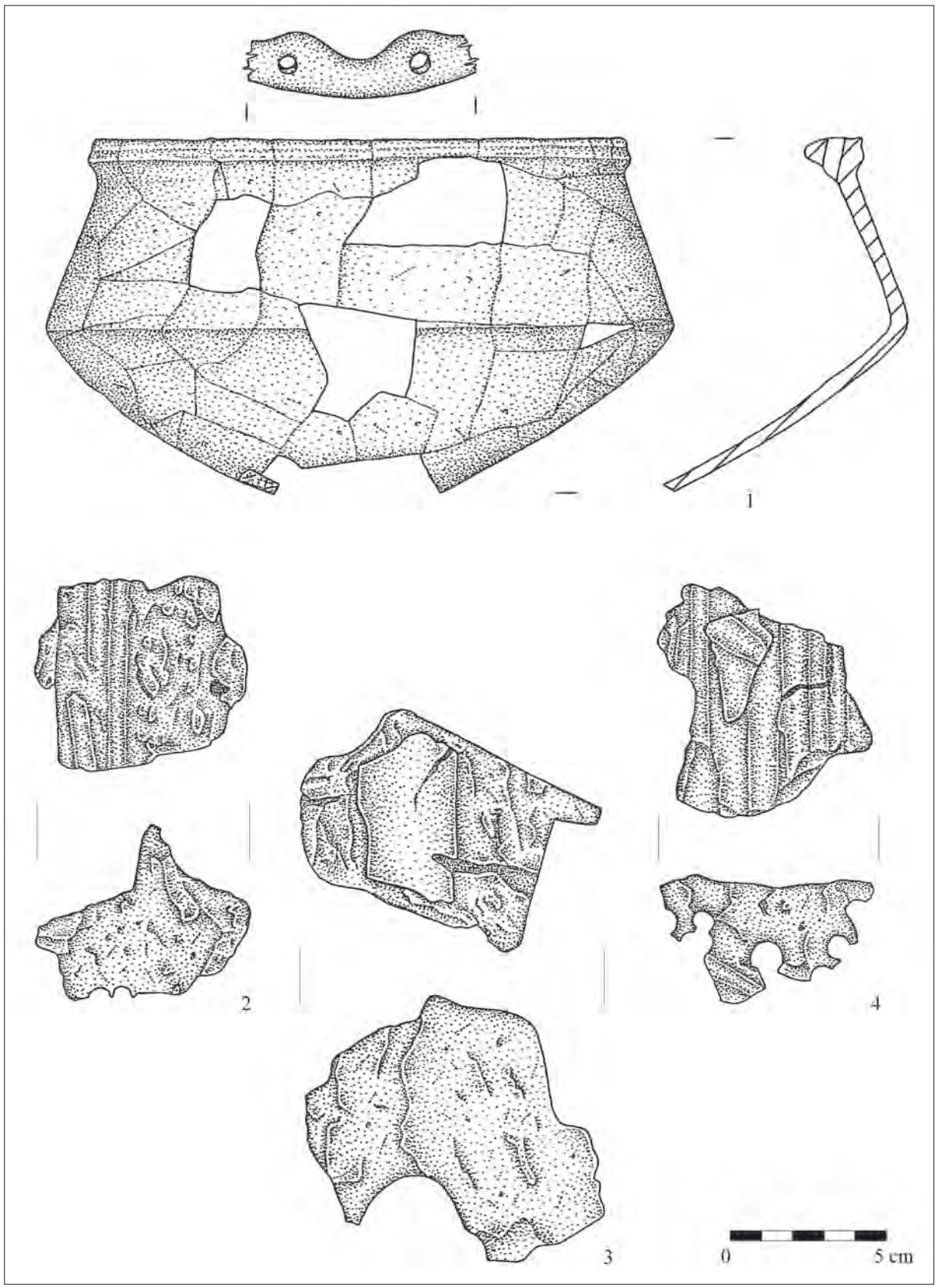
A Nine Men's Morris game board incised into a house floor has not yet been found on other Árpádian

Age and late medieval settlements. A similar game board has been reported from a Sarmatian settlement on the outskirts of Cegléd.

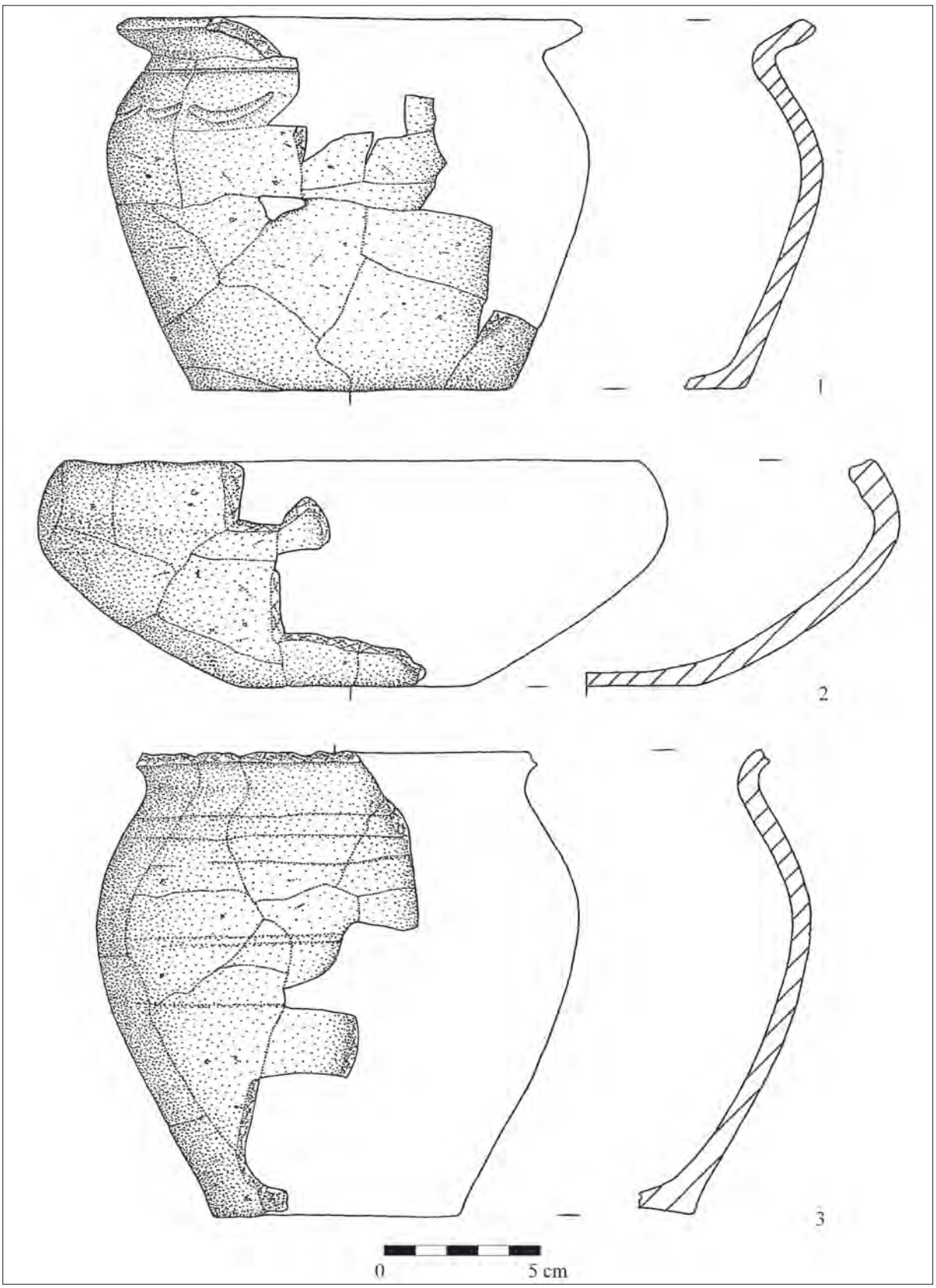
It seems quite certain from the find context that the incised game boards found at Gorzsa were for playing, implying that the game was widely known in the 11th century. It seems likely that the Hungarians became familiar with its symbolic and profane meaning before their arrival and settlement in the Carpathian Basin.

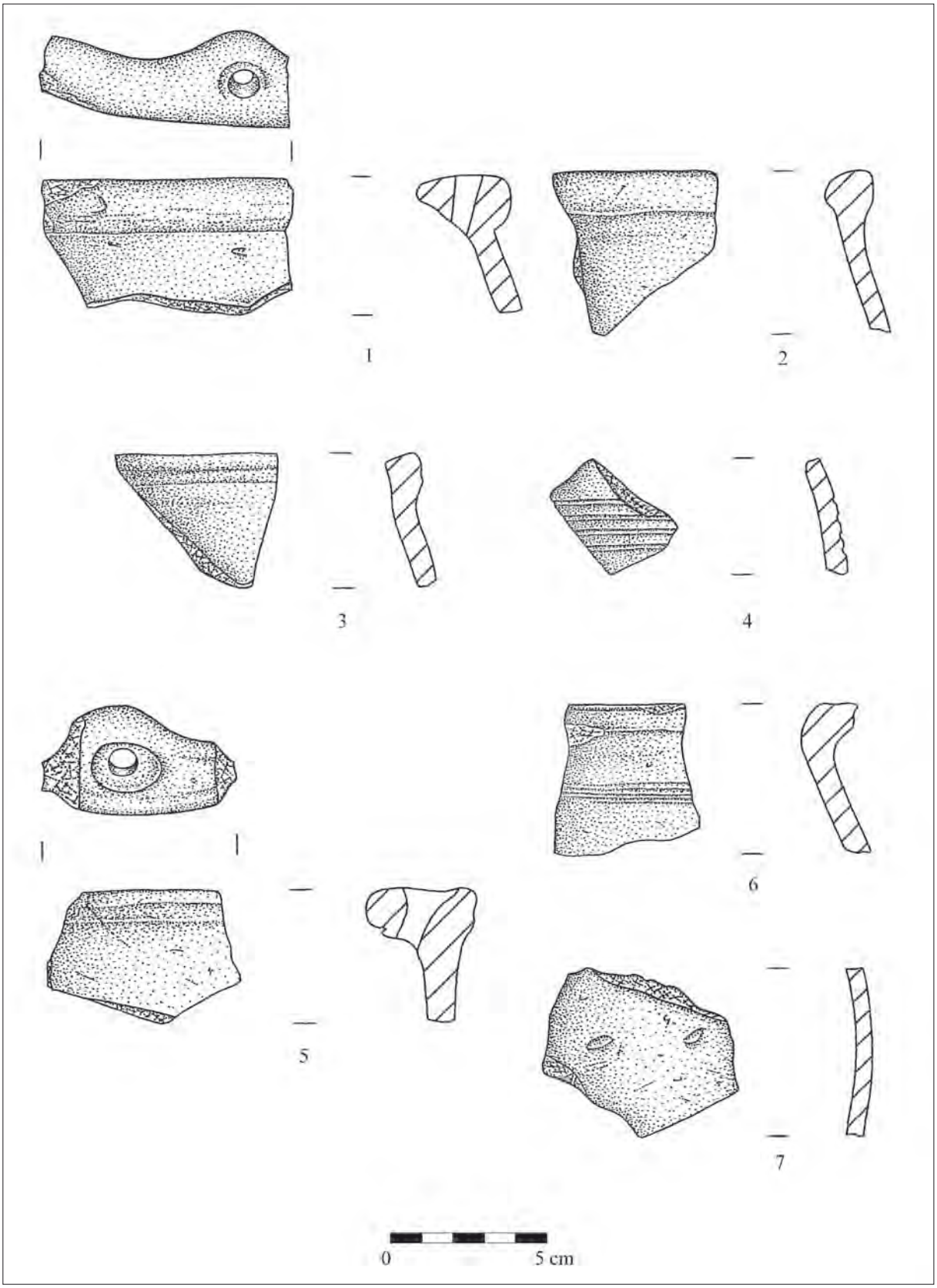
1. kép. 1: A lelőhely Hódmezővásárhely határában; 2: A 166. objektum; 3: A jobb állapotban lévő malomábra
Fig. 1. 1: Location of the site on the outskirts of Hódmezővásárhely; 2: Feature 166; 3: The better-preserved Nine Men's Morris game board

2. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsa, X. homokbánya. A 166. objektum leletei
Fig. 2. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand Mine X. Finds from Feature 166

3. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsa, X. homokbánya. A 166. objektum leletei
Fig. 3. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand Mine X. Finds from Feature 166

4. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsa, X. homokbánya. A 166. objektum leletei
Fig. 4. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand Mine X. Finds from Feature 166

EGY ÁRPÁD-KORI MALOMJÁTÉK KONZERVÁLÁSÁNAK KÉRDÉSEI ÉS TAPASZTALATAI

*DOBÓ Bernadett**

Az ember már kicsi gyermekkorától kezdve játszik. Játszik az őt körülvevő tárgyakkal, eszközökkel, akár egy darab fával, kővel, bármilyen tárggyal, ami a környezetében található. Játékokat alkot, melyek fejlesztik készségeit, pallérozzák elméjét. De a játék nem csak a gyerekek privilégiuma. Az embernek megvan a képessége arra, hogy különböző, elmét csiszoló stratégiai játékokat találjon ki.

A malomjáték taktikai, táblás társasjáték. Szabályai nem bonyolultak és a sémáját nagyon egyszerű elkészíteni. Porba, homokba egy fadarabbal is bele lehet karcolni, bábunak bármi megfelel — kavicsok, magok —, ami az ember keze ügyébe kerül. A malomjáték vonalas ábrái már az ókori Egyiptomból, I. Ramszesz idejéből (Kr. e. 14. század) is ismertek, az Akropolisz lépcsőjén is megtalálhatók (Endrei–Zolnay 1986, 58–59). Franciaországban a paleolitikumtól kezdve előfordulnak barlangi véseteken, az írországi lápi leletek között pedig egy fából készített játéktábla is előkerült (Kr. u. 10. század) (Moskovszky 2004, 26–27, I. tábla 4, II. tábla 3). A malomjáték sematikus ábrája nem csak játékként, hanem szimbólumként is előfordul. Megtalálható Nagy Károly aacheni márványtrónjának oldalán, valamint a Sutton Hoo-i népvándorlás kori fejedelem kenotáfiumában az övcsaton, a hatalom jelképeként (Moskovszky 2004, 20).

A játék számos vonalas és gödrös változatát játszották a középkorban, rajzos sémáit megtalálhatjuk magyarországi várak, templomok tégláiba, köveibe karcolva, vésve. Előfordul a sárospataki Szent Erzsébet templom pilléreire karcolva (Gömöri 1972, 172–173), továbbá az Orosháza melletti Kardoskút határában fekvő „Hatablaki kápolna" falazótégláin is (Méri 1964, 7). A Pest megyei Csőváron egy nagyméretű, lapos kőbe karcolt malomjáték (Feld et al. 1979, 34–36), a budai vár feltárása során pedig egy könyöklőbe karcolt játék rajza látott napvilágot (Gerevich 1966, 347, XXVII. tábla, 3. kép). A visegrádi, egri, esztergomi vár feltárása során szintén előkerültek kőbe, téglába vésett, karcolt sémák (Zolnay 1975, 231).

A Hódmezővásárhely-Gorzsa, X. homokbánya lelőhelyen a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke által 2009-ben végzett megelőző feltárás során, az egyik Árpád-kori házban két, padlóba karcolt malomjáték maradványa került elő.[1] Az ásatásvezető régész kérésére felmerült annak a gondolata, hogy a malomjátékokat *in situ* emeljük ki és konzerváljuk, így őrizve meg azokat az utókor számára.

A MALOMJÁTÉKOK KEZELÉS ELŐTTI ÁLLAPOTA

A két, padlóba karcolt malomjáték *(1. kép 1)* különböző állapotban volt, amikor a helyszínre érkeztünk.[2] A mostoha időjárási körülmények miatt a leletek erősen sérültek voltak. A malomjátékok többször eláztak, majd a nyári forróság miatt hirtelen kiszáradtak. Ennek következtében a padlóba mélyített vonalak kontúrjukat vesztették, az agyagos talaj az esőzéseket követő hőség hatására megrepedezett, a föld nagyon keménnyé, töredezetté, sérülékennyé vált, a leletek súlyos fizikai károsodást szenvedtek. A malomjátékok szemrevételezése után — a terepen lévő régész kollégával egyeztetve — úgy döntöttünk, hogy nincs értelme mindkét játékot *in situ* felszedni, csak a jobb állapotban megmaradt táblajátékot emeljük ki a padló egy minimális részletével együtt *(1. kép 2)*, mert a másik malomjáték kontúrjai annyira elmosódottakká váltak, hogy annak impregnálása értelmetlen lett volna.

A járószintbe karcolt, kevésbé sérült — felszedésre váró — lelet felülete szétszáradt, hálósan megrepedezett, több a mélyebb rétegeket is érintő repedés is keletkezett rajta.[3] A játék felületének egyenetlensége a járószint használata, illetve az arra nehezedő betöltés súlyából adódhatott. A talajnyomás hatására a felület egyenetlenné vált, torzult, deformálódott. A táblajáték mérete kb. 30 × 40 cm.[4]

* Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. berni.dobo@gmail.com

[1] Az Árpád-kori ház publikációját lásd ebben a kötetben, Wolf 2014.
[2] A malomjáték *in situ* kiemelését és konzerválását Vidovics Teréz főrestaurátorral (Móra Ferenc Múzeum) végeztem.
[3] A táblajáték körbebontását követően vált láthatóvá a repedések mélysége.
[4] A kiemelt és konzervált táblajáték a hódmezővásárhelyi múzeum régészeti gyűjteményében, TJM 2012.1.1120. leltári számon található meg.

A MALOMJÁTÉK IN SITU *KIEMELÉSE*

A padlórészlet rossz fizikai állapota miatt át kellett gondolni, hogy milyen módszerrel történjen a kiemelés.[5] A fizikai károsodások következtében statikailag meggyengült padlórészlet kiemelésénél tartottunk attól, hogy a lelet megroppan, illetve darabokra hullik szét. Felmerült az a probléma is, hogy a kemény padló a játék körbebontása közben, a szerszámok használata során keletkező rezgések következtében, a repedések mentén tovább hálósodhat, a repedések mélyülhetnek, valamint a körbebontás szélei rögökben kiválhatnak a padló felületéből, végső pusztulásra ítélve a malomjátékot. A lelet spaklival történő bontása teljesen reménytelen volt, mivel a padló szinte betonkeménységűvé vált. Így csak a „durva" szerszámok használata jöhetett szóba a munkavégzés folyamán. Szóba jött még a helyben elvégzett konzerválás is, de ezt a lehetőséget végül elvetettük, mivel a későbbiekben nehézséget okozott volna a lelet további kezelésénél (erre az impregnálás során térek ki részletesebben).

A körbebontás előtt mindenképpen szükséges volt a padlórészlet megerősítése, hogy a további sérüléseket megelőzzük. Olyan módszerre és anyagokra volt szükségünk, amelyek jórészt reverzibilisek, a restaurátor műhelyben történő munka és további kezelések során könnyen eltávolíthatóak, a konzerválás menetét nem befolyásolják, ellenben megfelelő fizikai stabilitást adnak a malomjátéknak mind a körbebontás, mind pedig a restaurátor műhelybe szállítás során. Erre a célra a CMC–Na vizes oldatát találtuk a legmegfelelőbbnek.[6] Előnye, hogy semmilyen szerves oldószert nem igényel, könnyen kezelhető, valamint száraz körülmények között jól alkalmazható. A megerősítéshez gézlapokat és csíkokat használtunk. A CMC–Na vizes oldatával[7] átitatott lapokat és csíkokat úgy helyeztük el a kiemelni kívánt felületen, hogy azok szélei fedésbe kerüljenek, így az egy rétegben rakott gézlapok elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy megfelelő tartást biztosítsanak a kiemelésre szánt földtömbnek *(1. kép 3).*

A kötőanyaggal átitatott gézlapok nedvességtartal-mának elpárolgása után a megerősítés elég erőssé vált ahhoz, hogy elkezdjük a malomjáték körüli föld eltávolítását. Mivel a talaj igen kemény volt, spaklival nem boldogultunk. Ebben az esetben még az ásó is „túl finom" célszerszámnak bizonyult a bontáshoz. Így drasztikus megoldásként — mivel más lehetőségünk nem maradt — a véső és kalapács párosítása került nem csak szóba, hanem alkalmazásra is. Az az elgondolás, hogy a körbebontást megelőzze a felületi megerősítés, helyesnek bizonyult. A drasztikusnak tűnő (hiszen az embernek egy lelet kibontása és felszedése során a spakli, szike, spatula és ecset jut elsősorban az eszébe), de hatékony körbebontás során a CMC–Na vizes oldatával átitatott gézlapok szélei mellett haladtunk körbe a vésővel, néha ásót használva. A megerősített terület szélétől kb. 30 cm távolságra és 15 cm mélységben távolítottuk el a környező földet, hogy a további műveletek elvégzéséhez megfelelő hely álljon rendelkezésünkre *(2. kép 1).* Mivel a padló vékony volt (kb. 0,5 mm vastagságú), az *in situ* fizikai állapotának megtartása érdekében úgy döntöttünk, hogy a padlórészlettel együtt az alatta lévő talaj egy részét is kiemeljük, kb. 18–20 cm mélyen. A megfelelő vastagság további fizikai stabilitást adott a fizikailag meggyötört leletnek.

Ezután következhetett a megerősítés építése a malomjáték köré. A támasz megerősítéséhez hagyományos gipszpólyát alkalmaztunk, 2–3 rétegben.[8] A lelet körül körülbelül 5 cm szélességben meghagytuk a padló egy részletét, így a pólya könnyen hozzátapadt a malomjáték oldalához. A pólya alsó és felső széleit néhány cm szélességben a tárgy felületére, illetve a tárgy alá hajtottuk be, ezzel is elősegítve azt, hogy a nagy súlyú malomjátékot jó eséllyel emeljük ki egyben az eredeti helyéről *(2. kép 2).* Mivel a felületet már korábban befedtük a megerősítésre használt gézlapokkal, ezért nem állt fenn az a veszély, hogy a gipszpólya közvetlen érintkezésbe kerüljön a táblajáték felületével, így izoláló anyagot nem alkalmaztunk.[9]

A gipszpólya megkeményedése után a jól bevált kalapács, véső, ásó segítségével sikerült — komoly küzdelem árán, mely a talaj betonhoz, kőhöz hasonlítható állagából fakadt — a megerősített padlórészletet egyben, sértetlenül elválasztani az altalajtól. Két ásatási

[5] A tárgyak földből történő kiemelésének háromféle módját alkalmazhatjuk. Első esetben a lelet köré valamilyen szilárd támasztékot építünk. Második esetben a tárgy vagy a töredékek összetartása érdekében olyan megerősítéshez folyamodunk, amely megakadályozza a töredékek széthullását. A harmadik esetben a leletet — az épségben történő kiemelés érdekében — valamilyen szilárdító anyaggal itatjuk át. Ebben az esetben tisztában kell lennünk azzal, hogy a tárgy belsejébe bevitt anyag nem reverzibilis, a későbbiek során akkor sem tudjuk a tárgyból eltávolítani, ha szükséges lenne (Cronyn 1996, 11–22).

[6] Karboxi-metil-cellulóz-Na, rövidítése: CMC-Na. Hideg vízben kitűnően oldódik.

[7] A lelettel közvetlenül érintkező megerősítések esetében csakis olyan anyagokat használhatunk, amely szerek a tárgy felületéről, annak károsodása nélkül eltávolíthatóak.

[8] Patikában kapható a műgyantával átitatott pólya, amely szintén erős tartást biztosít. Nagy előnye a hagyományos gipszpólyával szemben, hogy hűvös és nedves körülmények között is gyorsan szilárdul a térhálósodás következtében.

[9] Amikor gipszpólyát, gipszet, PUR-habot (poliuretán habanyag) stb. használunk, minden esetben izoláló anyagot kell helyeznünk a tárgy és a megerősítésre használt anyag közé, hogy amikor a későbbiek során eltávolítjuk ezeket a segédanyagokat, a felület ne károsodjon.

munkás segítségével az *in situ*-t átfordítva, szilárd alátámasztásra helyeztük.[10] Az átfordítás előtt a rajztáblára szivacsokat, légbuborékos PE (polietilén)[11] fóliát helyeztünk, és az átfordított leletet ragasztószalaggal erősítettük az alátámasztáshoz. Így szállítás közben a tárgy nem csúszott le a szilárd alapról és a rázkódás következtében bekövetkező rezgéseket a szivacsdarabok és a légbuborékos fólia csökkentette. A malomjáték restaurátor műhelybe történő sikeres szállítása után következhetett a lelet konzerválása.

A KONZERVÁLÁS FOLYAMATA

Első lépésként az *in situ* tárgy hátoldalán elvékonyítottuk a földréteget, melynek súlya így nagymértékben csökkent, mozgathatóvá, könnyen kezelhetővé vált. Az elvékonyítás során a földet nedvesítettük, hiszen a kemény talajt a spakli nehezen „fogta", viszont a munkafolyamat közben figyelni kellett az állatjáratokra, hogy a bolygatott, porhanyós föld ne peregjen ki. Szerencsére az állatjáratok nem érintették a padló szintjét, így a malomjáték felszíne nem szenvedett sérülést. A játék felszínének egyenetlensége következtében a földréteg elvékonyítása során ügyeltünk arra, hogy az átlagosan 5 cm vastagság megmaradjon.

Ezután következhetett a hátoldalról történő konzerválás, amely eleinte 3–4%-os, majd egyre töményebb PVB[12] alkoholos oldatával történt, illetve a gézcsíkokkal történő megerősítés, amelynek rögzítésénél szintén 3–4%-os PVB alkoholos oldatát alkalmaztuk *(2. kép 3)*. Itt térnék vissza arra, hogy miért vetődött fel annak a gondolata, hogy a terepi munkánál az impregnálás ne történjen meg. Amennyiben az átitatást elvégeztük volna a terepen, a terepi előny a restaurátorműhelyben hátránnyá változott volna. A műgyantával átitatott földet ugyanis nem lehet nedvesíteni, hogy ezzel megkönnyítsük a bontást, így a restaurátorműhelyben gyakorlatilag lehetetlenné vált volna a felesleges földmennyiség eltávolítása. A terepi munkánál a restaurátornak nem csak azt kell átgondolni, hogy a pillanatnyi helyzetben milyen módszer megfelelő az adott munka elvégzéséhez, hanem azt is, hogy a későbbi munkafolyamatok során milyen lépések szükségesek, milyen anyagok kerüljenek alkalmazásra.

Miután a hátoldali konzerválás és megerősítés sikeresen befejeződött, következhetett a padló felőli oldal impregnálása. Az *in situ* megfordítása előtt a hátoldalra egy 3 cm vastagságú hungarocell–nikecel[13] lap került, amely a későbbiek során végleges alátámasztásként szolgált, így a nem túl merev lap biztosította, hogy a felületen lévő kisebb egyenetlenségek következtében a hátoldal felfeküdjön a viszonylag rugalmas alátámasztásra. A hungarocell–nikecel lap kezelése egyszerű, könnyen méretre szabható és végleges támasznak is megfelel. Mielőtt a nikecel lapra esett a választásunk, megpróbáltuk poliuretán habbal megoldani az ideiglenes alátámasztást, azonban ez nem járt sikerrel az anyag nagymértékű zsugorodásának köszönhetően. A PUR-habos[14] alátámasztás során a kereskedelmi forgalomban kapható ózonmentes habanyagot használtuk, amelynek természetesen nagy előnye a környezet kímélése, de nagyon nagy hátránya, hogy erőteljesen zsugorodik. A felhasznált habanyagnak — legnagyobb megdöbbenésünkre — 1 hét alatt kb. egyharmadával csökkent a felületi kiterjedése. Így végleges alátámasztásként semmiképpen nem felelt volna meg. A nagyobb felfekvési hiányokat — amelyek az alátámasztásként szolgáló hungarocell lap és a hátoldal között maradtak — az építőiparban használatos rések, repedések tömítésére használatos szilikongumival[15] töltöttük ki *(3. kép 1)*.

Az átfordítás után következett az ideiglenes megerősítések eltávolítása. A gipszpólya könnyen elvált az *in situ* oldalától. A CMC–Na vizes oldatával átitatott, megerősítésre használt gézlapokat, amelyek a megrepedezett felületet tartották össze, nedvesítéssel sikerült eltávolítani.[16] A visszaoldásnál figyelembe kellett venni, hogy az átitatáshoz használt PVB alkoholos oldata nedvesség hatására csapadékot képez, amely fehér lepedékként jelentkezhet a felületen. Ezért megvártuk, hogy a PVB-hez használt alkohol teljes mértékig elpárologjon, és az így bevitt műanyag teljesen megszilárduljon. A visszaoldáshoz szükséges nedvesítés túlzott használatának elkerülése érdekében a bő vízzel történő áztatás helyett a gőzborotva használata bizo-

[10] Az átfordítás azért volt ésszerű, mert a restaurátor műhelyben az elvékonyítást mindenképpen a hátoldalról kellett elvégezni, valamint ezen az oldalon nyitott az *in situ*, így szállítás közben a föld kipotyogása sem volt lehetséges.

[11] A polietilén fólia (PE) nem mérgező, műtárgybarát, csomagolásra, por elleni védelemre kitűnően használható.

[12] Poli(vinil-butirál), rövidítése: PVB. Por alakú vegyület, alkoholos oldatát használtuk. Márkaneve: Mowital B 30H.

[13] Polisztrol habanyag, rövidítése: PS. Kereskedelmi forgalomban hungarocell márkanéven ismert.

[14] Poliuretán habanyag, rövidítése: PUR-hab. Légnedvesség hatására szilárdul. A habok fényre érzékenyek, nem stabilak.

[15] A Topsil transzparens egy egykomponensű, ecetsav bázisú szilikon fugatömítő. Ellenáll az öregedésnek, az ultraibolya sugárzásnak, az ózonnak. Térhálósodási idő: 1−2 mm/24 óra. Az egykomponensű — kereskedelmi forgalomban kapható — szilikongumi hézagtömítők szobahőmérsékleten a légnedvesség hatására térhálósodnak. Térhálosodásuk a savak, semleges vagy lúgos katalizátorok jelenlétének következménye (Török 1991, 60).

[16] A CMC–Na (carboxi-metil-cellulóz-Na) vízzel való nedvesítéssel könnyen visszaoldható.

nyult célszerűnek. Az eszköz megfelelő nedvességet produkált a CMC–Na visszaoldásához, ellenben a felület kevés nedvességet kapott, így rövid idő elegendő volt ahhoz, hogy a felület a konzerválás előtt gyorsan megszáradjon. A nedvességtől mentes felület átitatása szintén PVB 3–4%-os alkoholos oldatával történt, amit a későbbiek során egyre töményebben alkalmaztunk. A felületen felgyülemlett konzerváló anyagot alkohollal sikerült visszatörölni.

A sikeresen konzervált, fizikailag stabil malomjáték fenyőből készített, méretre gyártott, lakkozott fadobozkába került, ami megkönnyíti és biztonságossá teszi mind a tárgy szállítását, mind raktározását *(3. kép 2–3).* A fadoboz esztétikus, fedelét plexi vagy üveglapra cserélve kiállításban is alkalmas tárolóeszköz, amely óvja a porosodástól és a hőtől a malomjátékot. A doboz véd a fizikai sérülésektől, a viszonylag rugalmas alátámasztás a mozgatásokból származó rezgések egy részét elnyeli. Az impregnáláshoz használt polimer öregedésének következtében a polimer láncok töredezhetnek, így egyre ragacsosabbá válhatnak, és a felület egyre több port, szennyeződést köthet meg a környezetéből (Tímárné 1993, 252–254). A túlzott nedvesség vagy a magas páratartalom és hőmérséklet, illetve ezek hirtelen ingadozásai az oldószeres konzerváló anyag károsodását, idő előtti öregedését okozhatják, ezért mind a raktározás, mind a kiállításon történő bemutatás során kerülni kell a szélsőséges és hirtelen változó klimatikus viszonyokat. A fából készült tárolódoboz a túl magas páratartalom és hőmérséklet, valamint a hirtelen bekövetkező hőingadozások hatására vetemedhet, deformálódhat, biológiai károsodást szenvedhet, ezeknek a hatásoknak a következtében fizikailag sérülhet, az anyag megrepedhet, ami nem csak esztétikai változásokat vonzhat maga után, hanem a malomjáték sérülését is eredményezheti (Járó 1991, 101–103).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Wolf Mária (Szegedi Tudományegyetem, BTK Régészeti Tanszék) régésznek, hogy hozzájárult a még publikálatlan anyag közléséhez, továbbá, hogy tanulmányomat lektorálta.

IRODALOM

Cronyn 1996: Cronyn, J. M.: *Régészeti leletek konzerválásának alapjai.* Budapest 1996.

Endrei–Zolnay 1986: Endrei W. – Zolnay L.: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában.* Budapest 1986.

Feld et al. 1979: Feld I. – Jakus L. – László Cs.: Csővár. *Studia Comitatensia* 1979, 7–62.

Gerevich 1966: Gerecich L.: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.

Gömöri 1972: Gömöri J.: A sárospataki r.k. plébániatemplom kőfaragó- és kőelhelyező jelei. *Magyar Műemlékvédelem* 1972, 161–174.

Járó 1991: Dr. Járó M.: *Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban.* Általános jegyzet. Budapest 1991.

Méri 1964: Méri I.: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában.* Régészeti Füzetek Ser. II. No. 12. Budapest 1964.

Moskovszky 2004: Moskovszky É.: Ősi játékok. In: *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Szerk.: D. Matuz E. – Ridovics A. Budapest 2004, 15–28.

Tímárné 1993: Dr. Tímárné Dr. Balázsy Á.: *Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása.* Budapest 1993.

Török 1991: Török K.: *Szerves és műanyag kémiai ismeretek*. MNM restaurátorképzés jegyzetei. Budapest 1991.

Zolnay 1975: Zolnay L.: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán.* Budapest 1975.

THE CONSERVATION OF A NINE MEN'S MORRIS GAME BOARD FROM THE ÁRPÁDIAN AGE

A Nine Men's Morris game board incised into the floor of an Árpádian Age house was discovered during the 2009 excavation at the Hódmezővásárhely-Gorzsa, Sand Mine X site *(Fig. 1. 1).*

Owing to the adverse weather, the Gorzsa game board was repeatedly soaked with water, followed by rapid drying *(Fig. 1. 2).*

Before the *in situ* lifting, we covered the incised surface with gauze pads and after removing the surrounding area, the earthen block was bandaged with gypsum plaster to reinforce the sides *(Fig. 2. 2).*

First, we carefully removed the earth of the *in situ* block and then placed gauze pads on the surface *(Fig. 2. 3).* This was followed by the impregnation of the floor plastering. After the removal of the temporary reinforcement, we imbued the dry surface with a 3-4% PVB alcoholic solution, which was repeated using increasingly stronger solutions. The successfully conserved, physically stable game board was then placed in a custom-made, varnished pine chest *(Fig. 3. 2–3).*

1

2

3

1. kép. 1: A padlószintbe karcolt malomjátékok; 2: A felszedésre váró, sérült malomjáték; 3: A felület gézlapokkal történő megerősítése a körbebontás előtt

Fig. 1. 1: Nine Men's Morris game board incised into the floor; 2: The damaged game board before lifting; 3: Reinforcement of the surface with gauze pads before the removal of the surrounding area

1

2

3

2. kép. 1: A körbebontott malomjáték a felület megerősítése után; 2: A gézlapokkal megerősített és gipszpólyával körbetekert *in situ*; 3: A gézzel megerősített hátoldal a földréteg elvékonyítása után

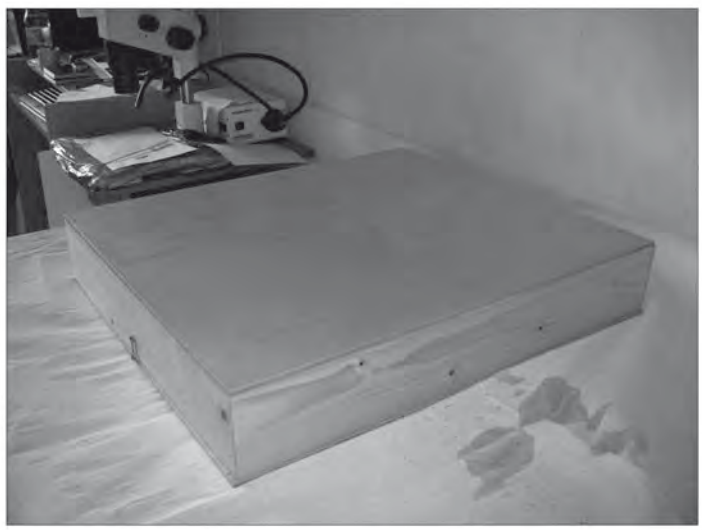
Fig. 2. 1: The Nine Men's Morris game board after the reinforcement of the surface; 2: The game reinforced with gauze pads and bandaged with gypsum plaster *in situ*; 3: The reverse reinforced with gauze pads following the thinning of the earth layer

1

2

3

3. kép. 1: A nikecel lappal történő alátámasztás és a hézagok kitöltése szilikongumival; 2–3: A fenyőből készült doboz a biztonságos tároláshoz

Fig. 3. 1: Support made from polystyrene slabs and the filling of the gaps with silicone rubber; 2–3: The pinewood chest made for game board's safe storage

ÁRPÁD-KORI KERESZTEK ÉS KORPUSZOK A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

*SZATMÁRI Imre**

Árpád-kori emlékeink jellegzetes és kiemelkedő csoportját képezik a keresztek. A különböző temetőkhöz, falusi templomokhoz vagy monostorokhoz köthető egyházi jelképek eddig közölt darabjai között mellkeresztek és körmeneti vagy oltárkeresztek egyaránt előfordulnak.

Az előbbiek lehetnek egyszerű mellkeresztek, illetve két oldalukkal csuklósan összekapcsolódó, egymáshoz pontosan illeszkedő ereklyetartó mellkeresztek is. Az ereklyetartó mellkeresztek között — főként a Dél-Alföldön — nagyobb számban fordulnak elő az ún. szentföldi-típusú, kisebb számban pedig az ún. kijevi-típusú darabok, viszont mindkét csoport szorosan kapcsolódik a bizánci kultúrkörhöz. Készítésük helye többnyire a román kori Magyarország határain kívül keresendő, de hazai utánzataikkal is számolnunk kell. Itthoni viseletük, illetve földbe kerülésük időpontja a kora Árpád-korra, a 10–11. századra keltezhető, tehát összességükben általában korábbra, mint a körmeneti vagy oltárkereszteké.

A körmeneti vagy oltárkereszteket rudakra tűzve körmeneteken használták, vagy kereszttalpakhoz erő-sítve az oltárokon helyezték el. E kereszteknek is két nagy csoportját különíthetjük el Magyarországon. Az egyik a túlnyomó többségükben magyarországi műhelyekben készített keresztek csoportja, melyben a keresztek formája, kidolgozása igen változatos módon jelenik meg. A keresztszárak leginkább öntött bronzból készültek, átmetszetük a leggyakrabban kör, ovális vagy lekerekített sarkú négyszög alakú, és felületük csaknem minden esetben aranyozással díszített. A kereszteken a megfeszített Krisztust bronzból öntött korpuszok ábrázolják, de ezek a bronzból öntött — szintén aranyozással díszített — korpuszok lemezes kereszteken is előfordulnak. Az e csoportba sorolható keresztek korát leggyakrabban a 12. századra, illetve kisebb számban a 13. század 1. felére helyezik.

A körmeneti vagy oltárkeresztek másik nagyobb magyarországi csoportjába azok a darabok tartoznak, amelyek az egész Európát elárasztó 13. századi limogesi tömegáruval együtt hazánkba is eljutottak, s amelyeknek hamarosan megjelentek a hazai mesterek, ötvösműhelyek által készített utánzatai is. A kereszteket vagy famagra szerelt, aranyozott rézlemezekből készítették, vagy egyetlen rézlemezből vágták ki, s azt is aranyozták. Az utóbbiakra a lemezes korpuszok a jellemzőek, melyek megformálásukban, díszítésükben igyekeztek az eredeti limogesi darabok hasonlóságát megőrizni. Használatuk felső időhatárát a gótikus talpon álló, aranyozott ezüst vagy réz oltárkeresztek, és nagyméretű — többnyire korpusz nélküli — körmeneti keresztek 15. század közepére, 2. felére keltezhető elterjedése jelzi.

A fentiekből jól látható az a három nagy időszakasz, amikor a keresztény jelképek legfontosabbika, vagyis a keresztforma az Árpád-kori Magyarországon három nagy csoportra jellemző módon jelenik meg. A 10–11. század főként a mellkeresztek időszaka, a 12. század és a 13. század 1. fele pedig a magyarországi műhelyekből kikerülő keresztek elterjedésének kora volt, míg a 13. század közepétől egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg hazánkban is a limogesi importtárgyak és azok utánzatai. Ezt követően, a 15. század közepére, a liturgia véglegessé válásával az egyházi kellékek is megváltoztak, de a szegényebb falusi templomokkal kapcsolatban valószínűleg azzal is számolnunk kell, hogy a régi felszerelési tárgyakat akár évszázadokon keresztül használták, s egyes esetekben földbekerülésük akár a török időkben elnéptelenedő falu pusztulásának eredménye is lehetett.

Természetes, hogy merev időhatárokat meghúzni az Árpád-kori keresztek egyes csoportjai között nem lehet, s nem is szabad. A körmeneti, vagy oltárkeresztek 11. századi magyarországi előfordulásával épp úgy számolnunk kell, mint ahogy a 13. század közepe táján, középső harmadában felbukkanó, és a század 2. felében jelentősen elterjedő limogesi tárgyak vagy azok utánzatai mellett is forgalomban lehettek még az öntött darabok. A keresztek fenti, nagyvonalakban meghatározott korszakokhoz kötése, illetve az erre lehetőséget adó általános stílus- és kidolgozásbeli különbség, más oldalról pedig a csoportokon belüli egyedi vagy általános jellegzetesség, jellemző sajátosság ugyanakkor nagymértékben segít abban, hogy egy-egy újonnan előkerült, vagy régebbi, de közöletlen tárgyat minél pontosabban soroljunk be a többi közé.

A Magyarország kora középkori leletei között felsorolható mellkereszteknek, körmeneti vagy oltárkereszteknek, korpuszoknak igen gazdag szakirodalma van, elsősorban Bárányné Oberschall Magda (BÁRÁNY-

* szatmari.60@hotmail.hu

Oberschall 1953), Kovács Éva (Kovács 1962; Kovács 1968; Kovács 1972) és főként Lovag Zsuzsa kutatásainak köszönhetően (Lovag 1971; Lovag 1977; Lovag 1978; Lovag 1979; Lovag 1980; Lovag 1983; Lovag 1994; Lovag 1999), a későbbi keresztekkel pedig pl. H. Kolba Judit foglalkozott (H. Kolba 1980).

Az elmúlt, alig több mint másfél évtizedben Békés és Csongrád megye területét érintően is több feldolgozás jelent meg az Árpád-kori keresztek témakörében (Pávai 1994; Szatmári 1995; Béres 1998; Szatmári 1998b; Pávai 1999; Pávai 2000; Szatmári 2001; Türk 2003; Langó–Türk 2004, 368–369, 386–387; Szatmári 2004; Langó–Türk 2009). Ennek ellenére még mindig vannak itt is a múzeumok gyűjteményeiben olyan körmeneti vagy oltárkeresztek, illetve azokból származó töredékek, amelyek közöletlenek vagy csak említés szintjén közöltek.

A hódmezővásárhelyi múzeum gyűjteményébe tartozó leletek közül kettőnek a részletes publikációja már hozzáférhető (Szatmári 1995, 234–236, 6. kép 1a–b; Szatmári 2004, 506–508, 9. kép 3–5, 10. kép, 11. kép 1–2). Egy bronzból öntött kereszt vízszintes szárát és a rajta lévő korpuszt a Hódmezővásárhely történetét feldolgozó nagyobb, általános szempontokat előnyben részesítő összefoglaló munka részeként ugyan már szintén közölték, igen jó, tömör leírással és fényképpel, de csak említés szintjén (Imre 1984, 593–594, 744, XVII. kép). Az ezzel együtt múzeumba került másik körmeneti keresztről származó lemeztöredék, illetve egy ugyancsak töredékesen megmaradt, bronzból öntött korpusz viszont közöletlen. Ezért ez utóbbi három tárgy részletesebb vizsgálatra mindenképpen érdemes, és közlésük nélkülözhetetlen egy későbbi, a keresztekre vonatkozó szélesebb kutatás elősegítése érdekében, másrészt pedig értékes adatokkal szolgálnak a Hódmezővásárhely határában létezett középkori településekre, s a korai falusi templomok felszerelésére vonatkozóan. Az alábbiakban tehát a hódmezővásárhelyi múzeumban őrzött 5 tárgyról lesz szó: kettőt csak megemlítve, három másikról pedig részletesebben.

EREKLYETARTÓ MELLKERESZT ÉS KÖRMENETI KERESZT KOPÁNCSRÓL

A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban beleltározott, s most vizsgálat alá vett tárgyak közül kettő Técsi József ügyvéd egykori kopáncsi tanyájához tartozó földjén került elő, s mindkettő 1875-ben a tulajdonos ajándékozása útján jutott a múzeumba, pontosabban a „Hód-Mező-Vásárhelyi református főgymnasium" akkori gyűjteményébe. Az egyik egy bizánci típusú ereklyetartó mellkereszt,[1] a másik pedig egy korpusszal felszerelt, limogesi mintára készített körmeneti kereszt, illetve annak utánzata.[2] A legvalószínűbb, hogy mindkét tárgy a középkori oklevelekben emlegetett, s a mai határrész nevében megőrzött Kopáncs falu területéhez köthető. Mivel részletes közlésükre korábban már sor került, ezért újabb részletezésüktől e helyen eltekinthetünk.[3]

ÖNTÖTT KÖRMENETI KERESZT TÖREDÉKE A BŐVE-HALOMRÓL

Egy bronzból öntött, aranyozott körmeneti kereszt és a rajta lévő korpusz *(1–4. kép)* a Tornyai János Múzeum leltárkönyvi bejegyzése, illetve a tárgy mellett a dobozban talált papírlapon olvasható feljegyzés szerint Hódmezővásárhelyen, az Előre Tsz területén, a Bakay-halom keleti oldalán, a domb lábától 15 méterre került elő. Surányi Pál krumpliültetés közben találta meg 1962. április 17-én, az ő ajándékaként Krajcsovicsné vitte a múzeumba 1962. április 19-én.[4]

A halom említett neve a terület egykori birtokosára utal, abban az időben mindenesetre a hódmezővásárhelyiek azt így emlegették.[5] Régebbi és a mai hivatalos térképeken azonban a halom neve Bőve-halom, s ezzel az elnevezéssel jelölték a halom közvetlen környékét is.[6] Ez alapján a Bakay-halom egyértelműen azonos a Bőve-halommal, amely Hódmezővásárhely határának északi részén, a Szentes felé vezető 45. sz. műúttól keletre, kb. 1200 méterre, a Téglási-alsó-csatornától is keletre, a város Derekegyházával érintkező közigazgatási határvonalától pedig kb. 1400 méterre délre, illetve az Előre Tsz állattenyésztő telepéhez vezető bekötőúttól északra, kb. 500 méterre található, a Téglás, Téglás-part nevű határrészen.[7]

[1] Mai leltári száma: TJM 73.22.14.
[2] Mai leltári száma: TJM 73.22.13.
[3] Szatmári 1995, 234–236, 6. kép 1 a–b; Szatmári 2004, 506–508, 9. kép 3–5, 10. kép 1–4, 11. kép 1–2. (A 9. kép 1. tévesen a 11. kép 1. grafikonját ismétli, a helyes ábra: MMM RégAd. 2458–2004).
[4] TJM ltsz. 70.5.16. A leltárkönyvben az ajándékozó neveként tévesen Surinya Pál szerepel.
[5] B. Nagy Katalin szíves szóbeli közlése.
[6] Hódmezővásárhely 1:75 000 méretarányú külterületi térképe, 1935 (TJM helytörténet, ltsz. 68.36.1.); MFT 1979, 9, 21, térképmelléklet H12; Térképlap száma: EOV 37-433.
[7] EOV 37-433.

A halom területén 1965. november 16–27. között Nagy Katalin leletmentő ásatást végzett, melyhez kapcsolódóan megfigyelte, hogy a halom környékén Árpád-kori település húzódott, a halom tetején előforduló terméskő és téglatöredékek pedig valószínűleg a falu templomának helyére utalnak. (A halom tetején lévő „katonai pont" miatt itt kutatni nem lehetett.) Az ásatás során a halom oldalában a templom körüli temető sírjaira bukkantak, de a csontvázakat a rossz időjárás miatt nem tudták feltárni, s azokat visszatemették. A halom belsejében egy boltozott, de beomlott folyosó nyugati végét is megtalálták (Nagy 1965, 60; Vályi 1977, 24).[8] Az „alagút Ny-i bejáratától, a 6. ásónyomból" a múzeumba jutott leletek között Árpád-kori edénytöredékek találhatók, s a lelőhely a leltárkönyvben Hódmezővásárhely, Téglás, Bakay-halom néven szerepel.[9]

Az 5–6 méter relatív magasságú, több mint 50 méter átmérőjű halmon és környékén Vályi Katalin végzett később régészeti terepbejárást, melynek során néhány jellegtelen őskori és egy szarmata kori kerámiadarab összegyűjtésén kívül megállapította azt is, hogy „a halom K-i oldalának tövében kora középkori település nyomaira" bukkant. A sok bográcsés díszítetlen oldaltöredék alapján a település korát a 11–13. századra (a 13. század elejére) határozta meg. A halom tetején a középkori templom maradványai még akkor is láthatók voltak. Megfigyelése szerint a környéken késő középkori leletek sehol nem fordultak elő (Vályi 1977, 49–50, 63).

Ezek szerint a körmeneti kereszt egy olyan Árpád-kori település területén, pontosabban pedig a település legmagasabb pontján, a mai ún. Bőve-halom tetején egykor emelkedő templomtól nem messze, a halom lábától kb. 15 méterre keletre került elő, amelynek a neve a középkori oklevelekben emlegetett falunevek egyikével sem azonosítható.[10]

Az Árpád-kori falu temploma tehát minden kétséget kizáróan a Bőve-halom tetején emelkedett, ám a templom körüli temető kiterjedése ismeretlen. A régészeti megfigyelések a halom gyomrában boltozott, beomlott folyosóról (talán 18–19. századi uradalmi pincéről) is tudósítanak, így biztosra vehető, hogy a templom helyén és annak közvetlen környékén igen jelentős bolygatások történtek. Az is nyilvánvaló, hogy a keresztet másodlagos helyen, a halom lábától nem messze, attól keletre kb. 15 méterre találták, de nem tudjuk, hogyan került oda. Ettől függetlenül bizonyosnak mondható, hogy a tárgy az itt létezett Árpád-kori templomhoz köthető.

Az eredetileg körmeneti vagy oltárkeresztből napjainkra csupán a bronzból öntött, aranyozott kereszt vízszintes, végein egy-egy aranyozott bronz, de lemezes gömbbel díszített szára és az ugyancsak bronzból öntött, aranyozott korpusz maradt meg *(1. kép 1–3, 3. kép 1).* A kereszt függőleges szára hiányzik.

A 22 cm hosszú keresztszár két végére eredetileg egy-egy (2,3 és 2,5 cm átmérőjű), bronzlemezből készült, vízszintesen nyomott gömb alakú díszt húztak, melyek közül a kisebbet forrasztás tartja eredeti helyén, a másik azonban már levált a kereszt száráról. Ez utóbbi, jelenleg különálló gömb helyén jól látszik, hogy a 0,9–1,0×0,4–0,5 cm átmérőjű keresztszár végét — a leesett nyomott gömb szélességének megfelelően — 1,5 cm hosszan 0,4–0,6×0,4 cm-re vékonyították, s tövén még kisebb bordát is hagytak. A keresztszár így kialakított végére húzták rá a gömbdíszt, melyet alul és a végén forrasztással rögzítettek. Az aranyozásra csak ezt követően került sor. A gömböket két-két félgömbös lemezből ugyancsak forrasztással alakították ki, s a félgömbök öblösödésének közepét, a keresztszár végének megfelelően, egy-egy négyszögletes lyukkal ütötték át. A most különálló gömbdísz egyik oldalán lévő lyukon jól látszik, hogy a gömbdísz feszítés hatására vált el a kereszt szárától *(2. kép 1–3, 4. kép 1–2).*

A kereszt lekerekített sarkú, téglalap átmetszetű vízszintes szára két darabból áll, s a két részt a korpusz mögött bronzszegecs rögzítette úgy, hogy a szegecselés helyén a keresztszár mindkét darabja végének laposabb felületét 0,9 és 1,3 cm-es szakaszon bevágták és félbe vékonyították. Az egymásra illesztett felületeket rögzítő szegecs széles, lapos feje a korpusz felőli oldalon volt, a másik végét elkalapálták. Az erősen elhajlított szegecs mellett így kialakított 0,6 cm széles rés a kereszt függőleges szárának illeszkedését biztosította. (A függőleges keresztszár tehát a vízszintes keresztszárnál vékonyabb, kb. 0,6×0,3 cm átmérőjű lehetett). A jelek szerint a függőleges szárat a korpusz lába alatti szegecs és a vízszintes keresztszár közepén, a szegecs mellett kialakított mélyedés, illetve a vízszintes szárra erősített korpusz szegecselése rögzítette. A függőleges keresztszárban tehát mindössze egy szegecs lehe-

[8] KÖH központi nyilvántartása: Hódmezővásárhely 14. lelőhely, Nagy Bőve-halom néven, szintén a szóbeli közlésre hivatkozva. A Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Adattárában lévő egyoldalas, rajz és fotó nélküli ásatási jelentésből kiderül, hogy a későbbi szóbeli közlés több vonatkozásban is pontatlan. A jelentést lásd MNM RégAd. XXII. 375/1965.

[9] TJM ltsz. 70.5.1–15.

[10] Nem jöhet szóba e tekintetben a Bőve-halomtól egyébként nem messze lévő, szintén a hódmezővásárhelyi határ északi–északkeleti részében, a Kék-tó partján, a Rárósi-legelő szélén lokalizált középkori Rárós falu helye, bár egy 1456. évi oklevél annak területét is pusztaként említi. Annak temploma ugyanis a Veres-halmon állt, melynek alapfalait Varga Antal az 1894-ben folytatott ásatása alkalmával megtalálta, s amelynek maradványai és a templom körüli temető 34 melléklet nélküli sírja 1952-ben került elő. Zalotay Elemér a sírok korát a 13–14. századra tette (Szeremlei 1901, 406–410; Szeremlei 1913, 808; Vályi 1977, 26–27, 76).

tett. A megmaradt vízszintes keresztszár a szegecselés meglazulása miatt ma már csuklósan mozgatható, ezért nem egyértelmű, hogy a kereszt szára eredetileg vízszintes volt-e, vagy esetleg két vége villáskereszt formára emlékeztető módon kissé fölemelkedett. A vízszintes állás mellett szól, hogy a korpusz bal vállának hátsó oldalán kopás- és kalapálás nyoma látható, amely a szegecs fejétől származhat. Ugyanakkor a keresztszár kissé fölemelkedő két végére utal a szegecselés és a keresztszár két darabjának, valamint a korpusznak egymáshoz való pontosabb illeszkedése. A korpusz két karjának aszimmetriája (jobb karja magasabban van) és a kereszt függőleges szárának meghatározható két érintkezési pontja (a korpusz lába alatti szegecs és a keresztszárak találkozási pontjában kialakított rés) azt is jelenti, hogy a függőleges és a vízszintes keresztszárak nem pontosan merőlegesen kapcsolódtak egymáshoz, hanem az oldalszárak kissé ferdén álltak, s a korpusz jobb karja felőli szár a másiknál valamivel magasabban is volt. A vízszintes keresztszár villáskeresztre emlékeztető lehetséges beállításával a karok említett aszimmetriája kevésbé szembeötlő. Ebben az esetben a keresztszárak 4-4 élét díszítő 5-5, egyenként bevésett köröcskéből és félkörből álló, s a szomszédos éleken aszimmetrikusan elrendezett — minden bizonnyal rügyeket jelképező és az élet fájára utaló — motívumokból is több részlet látható *(2. kép 1–3, 4. kép 1–2)*.

Krisztus testét bronzból öntötték. A 10,9 cm hosszú, 8,8 cm széles korpusz jobb és bal kezét egy-egy lapos, négyszögletes fejű bronzszegecs üti át, ezek rögzítik a kereszt vízszintes szárához. Hegyüket a kereszt hátoldalán kerekre kalapálták. A lábtartó alatti harmadik bronzszeg lapos, szabálytalan, kerek fejű, hegye elgörbült *(2. kép 4, 3. kép 2)*.

A Krisztus-alak feje jobbra és kissé előre billen, haját mindössze gömbölyű fejének tetején egy szélesebb mélyedés és az arcot keretező domború vonal jelöli. Csaknem kör alakú, kissé szabálytalan, szintén domborúan megformált arcából kiemelkedik a hosszúkás, mandula alakú szempár és a lefelé kiszélesedő, lapos orr. Száját félköríves, két végén lecsüngő, csak sekélyen bekarcolt vonal jelzi. Bajuszra, szakállra utaló nyom nincs. Nyaka a szokásostól eltérően nem hengeres, illetve ívesen összeszűkülő, hanem a váll irányában laposan kiszélesedő *(1. kép 1)*. Felsőteste sima, dereka felé azonban erőteljesen elkeskenyedő, s enyhén domború. Mellét, köldökét, bordáit semmi sem jelöli, viszont két kezén a csuklókat egy-egy bemélyedő vonallal, illetve függőleges bordával, a hüvelyk- és másik négy ujját pedig szintén bemélyített egyenes vonalakkal jelölték. Hüvelykujjai rövidek, s többi ujja között három helyett tévedésből 4-4 vonalat véstek. A szegek az előre fordított két tenyér közepében vannak *(2. kép 4, 3. kép 2)*.

A derekán lévő két vízszintes borda a térdig érő ágyékkendő fölső szélének felel meg. Csomózást nem jelöltek. A lefelé kiszélesedő ágyékkendő felülete a lekerekített élek mentén síkozott, és ferdén, illetve függőlegesen bekarcolt vonalakkal díszített. A test függőleges tengelyében mély vonal osztja két részre a felületeket: ettől jobbra három, balra pedig csak két síkozott felület található. A középvonaltól jobbra az első felületet jobbra ferdén lefelé haladó vonal határolja, s közepén egy ugyanilyen ferde bekarcolt vonal díszíti. A második felületen 5, ugyancsak jobbra lefelé haladó, egymás alatti ferde vonal sorakozik, a harmadikon pedig 3, de ezek balra lefelé futnak. Az ágyékkendő függőleges szélét itt is egy jobbra ferdén lefelé vezető vonal határolja. A középvonaltól balra lévő első síkozott felületet egy balra lefelé haladó, csaknem egyenes vonal választja el a másodiktól. Az első felületet két, ferdén jobbra lefelé haladó, a másodikat pedig 3, balra lefelé haladó vonal díszíti. A bal oldali második és a jobb oldali első felület alsó szélét egy-egy vízszintes vonal is hangsúlyozza.

Az ágyékkendő széle alatt, a két egyenes láb között, keskeny áttörés látható, viszont az egymással párhuzamos lábfejek szorosan egymás mellé illeszkednek, s különállásukat csak egy középső, széles vonal jelöli. A lábujjak helyét egy-egy, a nagylábujj irányába haladó, szintén bekarcolt, ferde, illetve 4-4 rövidke vonallal jelölték.

A ferde, egyenes talp alatt keskeny, kevésbé kiemelkedő, lefelé elkeskenyedő, lekerekített és domború felületű lábtartó helyezkedik el, amely alul kerek, lapos fülben végződik. Ez ad helyet a korpuszt felerősítő harmadik szegecsnek *(2. kép 4, 3. kép 2)*.

A Krisztus-test hátoldala egyenetlen és a nagyobb felületeket jelentő felsőtest, illetve az ágyékkendő helyén háromszög formában jelentősen kimélyítették az öntvényt. Biztos, hogy a kereszt függőleges szára ugyanolyan széles volt, mint a vízszintes, de ez esetben is csak a korpusz kiszélesedő vállának és ágyékkendőjének széle látszott ki a keresztszár alól. A kidolgozatlan és kimélyített hátoldal tehát rejtve maradt a vízszintes és függőleges keresztszárak alatt. A korpusz két karjának hátoldala a csuklóktól a könyökig egyenes felületű, így jobban illeszkedtek a karok is a kereszt vízszintes száraihoz *(2. kép 5, 3. kép 2)*.

A vízszintes keresztszárakat — a gömbökkel együtt — a szegecselés után aranyozták, hiszen annak teljes felületét aranyozás borítja, de a szegecs helyén lévő illesztés belső felülete nem aranyozott. A korpusznak is csak az előoldalát aranyozták, a hátoldalán — éppen úgy, ahogy a szegecsek fején — nincs aranyozásra utaló nyom. A kissé előre bukó fejnek is mindössze a tetejét és hátoldalának kicsiny részét érte az aranyozás.

A fenti megfigyelések szerint tehát a körmeneti kereszt összeállításának a menete a következő volt. A vízszintes keresztszárak éleibe bevésték a rügyek motívumait, két végére ráforrasztották a gömböket, majd középen szegeccsel egymáshoz erősítették a szár két darabját. Valószínűleg ugyanígy készítették el, s illesztették ehhez az egy darabból álló függőleges keresztszárat is, tetején a harmadik gömbdísszel együtt. Elkészítették a korpuszt is. Ezután következett az aranyozás: a keresztszárakat teljes felületükön aranyozták, a korpuszt viszont csak a hátoldala kivételével. A keresztszárakra illesztették a korpuszt, s három ponton szegeccsel erősítették fel.

A keresztnek vagy korpuszának tökéletes analógiája ugyan nem ismert, de külső megjelenésében, stílusában, egyes részleteinek kidolgozásában több hasonlót is megemlíthetünk. Az öntött keresztszárhoz jó párhuzam a III. Béla király sírjából előkerült, s a 12. század közepére keltezett kereszt (Gerevich 1938, 200, CCXXXI. t. 4; Kovács 1972, 5, 7. kép; Kovács 1974, 22; Lovag 1979, 12, 47–48, 4. kép; Lovag 1994, 196–197, II–11. kép; Lovag 1999, 32, Abb. 42), a 12. század 1. és 2. felére egyaránt keltezett jászberényi kereszt (Lovag 1978, 184, 8–9. kép; Lovag 1979, 12, 48, 5. kép; Lovag 1999, 32–33, Abb. 43; Lovag 2001, 134, III. 19. kép), s a 12–13. századinak beleltározott bökényi kereszt (Csallány 1905, 44, XIV. kép) szára is. A keresztszár gömbös végződésére lehet példa az előbb említett jászberényi kereszt, s talán megemlíthető itt az a nagyon szép, a szegedi múzeumban őrzött, s a 12. század közepére keltezett, ismeretlen lelőhelyű kereszt is, amely szárainak végén a gömbök helyét hegyikristályok foglalják el.[11] A gömbök kialakítását illetően azonban a legközelebbi — s szinte egyetlen — párhuzam kétségkívül a Magyar Nemzeti Múzeum egyik, a 12. század 2. felére keltezett, ismeretlen lelőhelyről való körmeneti keresztje (Czobor 1897, 66, 85. kép; Bárány-Oberschall 1939, 583; Valter 1972, 226, XXIV. t. 4; Lovag 1999, 34–35, Abb. 48). A keresztszár rügyeket formáló díszítése is megtalálható például az előbbi, ismeretlen lelőhelyű kereszten kívül a 12. század közepére, illetve 2. felére meghatározott ceglédi (Valter 1972, 226, XXIV. t. 5; Lovag 1979, 13, 48, 6. kép; Tari 1992, 25, 45. tábla; Lovag 1999, 33–34, Abb. 46; Tari 2001, 27 és a kiadvány borítója), továbbá a 12. század közepére helyezett, korpusz nélküli, dunaszentmiklósi kereszten (Lovag 1994, 198, II–13. kép; Lovag 1999, 33, Abb. 45), egy 12. század közepére keltezett, ismeretlen lelőhelyű darabon (Lovag 1999, 34, Abb. 47) és a fentebb említett, a szegedi múzeumban beleltározott, ismeretlen lelőhelyű kereszten. Az öntött korpuszokra igen sok példát ismerünk országszerte — pl. az ismeretlen lelőhelyű darabokon kívül Székesfehérvárról, vagy a területileg közelebb eső Békés megyéből, illetve Békéscsabáról s a Kunszentmárton és Szentes közötti út mellől is —, melyek a 11. század végétől a 13. század 2. feléig, de legnagyobb részt mégis csak a 12. századra keltezhetők (Lovag 1999, 43–45, Abb. 67–75). A korpusz lábszárai közötti áttörésre is akad analógia: pl. egy ismeretlen lelőhelyről, talán Szarvasról vagy Szarvas környékéről (12. század) (MRT 8. 477, 73. t. 1; Lovag 1999, 45, Abb. 75), Gyönkről (12. század) (K. Németh 2011, 215, 125. ábra), Dombóvárról (11. század vége) (Lovag 1999, 43, Abb. 67) és két másik, ugyancsak ismeretlen lelőhelyről (mindkettő a 12. század 2. feléből) (Lovag 1977, 185, 6. kép; Lovag 1999, 44–45, Abb. 72–73). Krisztus kissé jobbra billent fejére példa a fentebb említett ceglédi és gyönki lelet, valamint a Békéscsaba-Fényesen előkerült korpuszok egyike (Szatmári 2001, 4. kép 2, 5. kép 2). Nincs ugyanakkor párhuzama a keresztszár bevágással és szegecseléssel rögzített — egyúttal a függőleges kereszt szárához is igazodó — toldásának.

A párhuzamok keltezését figyelembe véve, illetve azt, hogy a keresztszárak végén megjelenő korongok, gömbök, kereszt alakú szárvégződések a Bizánci Birodalom művészeti hatásaira vezethetők vissza (Lovag 2001, 120), s szem előtt tartva, hogy a hódmezővásárhelyi korpusz még nem plasztikus megformálású,[12] hanem vésett vonalakkal jelölték az egyes részleteket, a Bőve-halomnál előkerült kereszt kora egyértelműen a 12. századra tehető.

KÖRMENETI KERESZT LEMEZTÖREDÉKE A BŐVE-HALOMRÓL

A hódmezővásárhelyi múzeumban őrzött tárgycsoport negyedik darabja egy másik körmeneti keresztről származó lemeztöredék *(5. kép)*, amely a Tornyai János Múzeum leltárkönyvi bejegyzése és a tárgy mellett, a dobozban talált papírlapon olvasható feljegyzés szerint az előbbi kereszttöredékkel együtt, azzal egyszerre (1962. április 17-én), ugyanazon helyen, vagyis a Bővehalom lábánál került napvilágra, s két nappal később, az előbbivel együtt vitték be a múzeumba.[13] Az előbb említett, bronzból öntött kereszttöredék és e lemeztöredék

[11] Patakyné 1957, 24, 1. kép; Valter 1972, 226, XXV. t. 6–7; Lovag 1979, 48, 7. kép; Béres 1996, 38, 26. kép (a lelőhelyet Oroszlámoshoz kötve); Vályi 2001, 24, 22. kép (lelőhelyként itt is a Marostól délre fekvő oroszlámosi monostor szerepel). A lelőhely két utóbbi megjelölése Horváth Ferenc egyik írására vezethető vissza (Horváth 1982, 1119. és a hátsó borító).

[12] Ilyen például a somogyvári korpusz, ahol a bordákat és az ágyékkendő redőit is eleve plasztikusra öntötték (Lovag 2001, 187, IV. 2. kép).

[13] TJM ltsz. 70.5.17. A tárgyat B. Nagy Katalin leltározta be a gyűjteménybe — mint ahogy az előbbi kereszttöredéket (lásd 4. j.) is —, az 1965. évi leletmentő ásatásán előkerült Árpád-kori edénydarabokkal (TJM ltsz. 70.5.1–15.) együtt.

előkerülésének körülményei tehát teljesen azonosak, viszont eredetileg bizonyosan két különböző körmeneti kereszthez tartoztak.

A hosszúkás téglalap alakú, előoldalán aranyozott lemez ugyanis nemcsak hogy nem öntéssel és bronzból, hanem vörösréz-lemezből készült, de karcolt és vésett vonalak mellett poncolással is díszített, sőt ezen kívül kitűnően látszik rajta két kőberakás helye is. A 10,7 cm hosszú, 1,8 cm széles lemez egyik vége csorba, és itt az egyik sarka töredékes is. Két hosszanti szélén és sérült végén 0,2 cm széles, díszítés nélküli, sima keret fut körbe, másik vége pedig egyenesen levágott. A lemez kerettel rendelkező végében nagyméretű, 1,2×1 cm belső átmérőjű, a lemez felületéből 0,2 cm-re kiemelkedő, folytonos peremmel kialakított, ovális foglalat üres helye látszik, s ettől 1,5 cm-re egy másik, hasonló kialakítású, de az előzőnél kisebb, mindössze 0,6×0,7 cm belső átmérőjű, tehát csaknem kör alakú, szintén üres kőfoglalat. A lemez kereten belüli felületének mintegy felét a két üres kőfoglalat és a közöttük, illetve a kisebb foglalat másik oldalán látható, sima felületű, négyes levélmotívum foglalja el, közeiket pedig vésett, poncolt díszítés tölti ki. A lemez másik felén nagyobb, első ránézésre szabálytalan alakú sima felület mellett ugyanilyen vésett, poncolt dísz látszik. A lemez felületén összesen 6 lyuk számolható: három azon a felén, ahol a kőfoglalatok vannak, kettő a lemez két felét elválasztó vonalon, egy pedig a másik felén. Az utóbbi azonban csak kopás, esetleg korrózió, vagy sérülés eredménye lehet, hiszen ennek széle és nagysága is teljesen különbözik a többitől. Széle a lemez mindkét oldalán sima, s maga a lyuk is olyan pici, hogy jóformán csak fény felé tartva lehet átlátni rajta. A többi lyukat viszont egyértelműen hegyes tárggyal az előlap felől ütötték át, s az így keletkezett kitüremkedések mindegyiknél kitűnően látszanak a hátoldalon. Egy lyuk helye maradt meg a lemez egyik sarkában, közvetlenül a nagyobbik foglalat mellett, egy másik pontosan a két foglalat között, a négyes levél közepében, a harmadik a kisebb foglalat másik oldalán, az itt lévő négyes levélben, kettő pedig egymás mellett, a lemez felezővonalát jelentő poncolt és sima felületek találkozásánál. A lemez sérült, illetve hiányzó sarkában is volt egy lyuk, de ennek csak egyik széle látszik. A lemez hátoldala barna színű, aranyozásnak itt nincs nyoma *(5. kép 1–3).*

A leltározást végző B. Nagy Katalin szerint az eredetileg ékkőberakással díszített lemez a mára elveszett kereszt függőleges szárát boríthatta.[14]

Hasonló leletek kisebb számban ismertek, mint öntött keresztek és korpuszok, de ennek nyilvánvaló oka az, hogy a fára erősített, szegelt, vékony rézlemezek sokkal sérülékenyebbek voltak, mint az öntvények, s ha a kereszt famagja elkorhadt, az azt borító lemezek is könnyebben sérültek, törtek kisebb darabokra, korrodálódtak el, és szóródtak szét. Azonban azok, amelyek szerencsésen megmaradtak, díszítésükben igen közeli hasonlóságot mutatnak egymással. Megemlíthetjük itt például a dunai Helemba-szigeten talált lemeztöredékeket (Kovalovszki 1989, 79–82, 6–7. ábra, V. t. B. 1–3; Lovag 1999, 59, Abb. 127/1–3), vagy a Fejér megyei Adony melletti Szentkirály-pusztáról való darabokat (Lovag 1999, 59–60, Abb. 128/1–3) és egy ismeretlen lelőhelyű lemezt (Lovag 1999, 58–59, Abb. 126) is. Mindegyik eredeti limogesi darab, s keltezésük a 13. század közepére határozható meg (Lovag 1999, 58–60). Ezek alapján a 13. századra keltezték a legutóbb Faddról közölt hasonló lemeztöredéket is, amely terepbejárás során, egy középkori faluhelyen került elő (K. Németh 2011, 64, 33. ábra). Ugyanilyen, közeli hasonlóságot mutat az ugyancsak a 13. század közepére keltezett, s eredeti limogesi munkának tekinthető szarvasi kereszt előoldalának lemezborítása is (MRT/8 74, 76. tábla). A Faddon talált lemeztöredék díszítésének érdekessége lehet (legalábbis a közölt fotó és a kötethez mellékelt DVD-ROM által hozzáférhető felvétel alapján), hogy Krisztus jobb vállának és jobb karjának rajzolata — épp úgy, ahogy Krisztus lába és ágyékkendője a hódmezővásárhelyi töredéken — ezen a darabon is jól kivehető. Ha ez így van, s a lemez törésfelületei ennek nem mondanak ellent, akkor a töredék a kereszt középső, a keresztszárak találkozásánál lévő részéről származik, ahol Krisztus fejétől jobbra két nagyobb és két kisebb ékkő helyezkedhetett el, épp úgy, mint a szarvasi kereszten.[15] Az eddig ismert töredékeken — bár formájuk a mankós végük miatt (a fent említettek mellett nem kizárható, hogy a faddi is az volt) egyértelműen díszesebbnek számít a hódmezővásárhelyi, egyszerű téglalap alakúnál — nemcsak az ékkőfoglalatok kialakítása, elhelyezkedése és nagysága, hanem a lemez szélein körbefutó szalagdísz és a lemez

[14] TJM ltsz. 70.5.17. Véleményét átvette Vályi Katalin is (Vályi 1977, 25).

[15] A tárgy a kézirat készítése idején hozzáférhetetlen volt, ezért nem nyílt mód azt a maga valóságában megvizsgálni. A kézirat lezárását követően azonban Czövek Attilától és K. Németh Andrástól megkaptam a tárgy leírását és fotóját is, a szintén általuk elképzelt kiegészítés részletével *(7. kép 1).* Eszerint a *„faddi keresztborító lemez töredékén a megfeszített Krisztus törzse jobb oldalának csekély darabját, valamint a jobb kar nagy részét ábrázolták, olyan módon, hogy ezek helyét a lemez csaknem teljes felületét betöltő poncolással érintetlenül hagyták, így a korpusz helye a sima lemezen rajzolódik ki. A lemez szélén sima, díszítetlen keretelés futott körbe. A kar és törzs által bezárt részen, az ovális, nagyméretű kő foglalata alatt látható kis lyuk mellett a keretelés megszakad. A kereszt szárainak találkozásánál kialakított kis, négyzet alakú kiugrás aljának vonalában a lemezt egyenes vonalban — talán utólag — elvágták (hacsak nem ennyire szabályosan törött el), így a függőleges keresztszár széléből egy kis darab sem maradt meg."*

felületének térkitöltő vésete, valamint a négyszirmú levelek alakja is megegyező.[16]

Külön kell szólni a hódmezővásárhelyi lemezen látható, első ránézésre talán szabálytalan körvonalúnak látszó, nagyobb, díszítetlen felületről. Jobban szemügyre véve azonban azt mondhatjuk: egészen bizonyos, hogy az Krisztus testének — a limogesi keresztekre jellemző, enyhén S-alakban meghajló — mell alatti körvonalát, egymástól kissé eltávolodó lábfejeit és a lábtartó deszka formáját adja ki *(5. kép 1, 3)*. Mindebből több következtetés is levonható. Az egyik, hogy a lemezhez talán korpusz is tartozhatott, amelynek formája és kivitele hasonló lehetett a szarvasi kereszt korpuszához, ugyanakkor igen feltűnő, hogy a lemez felületén — a lábfejek helyén — nincs olyan szeglyuk, amely a korpusz felerősítésére szolgált volna. Másrészt a lemeztöredék nem a kereszt függőleges szárának fölső részén volt, hanem az alsó szárát borította. Harmadrészt a lemez felső széle ennek megfelelően a Krisztus-test melle alatt ért véget, így feltételezhető, hogy e fölött a vízszintes keresztszár lemezborítása következett, s a lemezek találkozásának széleit a korpusz jórészt eltakarta. Ugyanez figyelhető meg a szarvasi kereszten is. Negyedrészt egészen biztos az is, hogy a lemez felületét az után kezdték el apró vésésekkel díszíteni, miután Krisztus testének, illetve a lábtartó deszkának a körvonalát azon apró vonalakat egymás mellé ütögetve kijelölték. Ötödik következtetésként — előkerülésük körülményei nyomán — az is megállapítható, hogy a hódmezővásárhelyi Bőve-halom körüli Árpád-kori település templomában az egyházi felszerelések között együtt volt jelen a korábbi, 12. századra keltezhető, magyar munkának tekinthető öntött kereszt és a párhuzamok alapján a 13. századra (talán a század középső harmadára) meghatározható eredeti limoges-i kereszt.

Az utóbbi keltezése vonatkozásában azonban ki kell térni még egy összefüggésre. Mint láttuk, a hasonló, szintén eredeti limogesi terméknek tartott lemeztöredékek korát egyformán a 13. század közepére helyezték. Mondhatnánk tehát azt, hogy a párhuzamok alapján a hódmezővásárhelyi lemezdarab is a 13. századra, illetve a 13. század közepére keltezhető. Ugyanakkor a kormeghatározás tekintetében két szempont mindenképpen meghatározó lehet. Az egyik, hogy a régészeti terepbejárások szerint a lelőhely tisztán Árpád-kori, vagyis a településnek nem volt késő középkori folytatása. Az alföldi falvak 13. századi pusztulásával, elnéptelenedésével kapcsolatban pedig, az összefüggések széleskörű elemeiről sem megfeledkezve, azok között mindig felbukkan a falvak tatárjárás miatt bekövetkezett végleges pusztulása is. Ez esetben a keltezés a 13. század 1. felére lenne meghatározható, de erre természetesen a hódmezővásárhelyi lelőhelyre vonatkozóan nem rendelkezünk egyértelmű bizonyítékkal. Ugyanakkor ebből a szempontból talán nem mellékes az a korábbi feljegyzés, hogy az öntött és a limogesi kereszt töredéke egyszerre, együtt, egy helyen került elő, s nem a templom területén, vagyis nem a halom tetején, hanem a halom lábánál, attól mintegy 15 méterre. Ebből kiindulva felvethető, hogy a templom körmeneti és/vagy oltárkeresztjeit — azokat egybecsomagolva —, valamilyen ok miatt a templomon kívül, de a templom közelében, biztonságosnak vélt helyen együtt, egy időben elrejtették, s azok egy része csak 1962-ben került ismét napvilágra (többi részük vélhetően ma is ott van a földben). A keresztek földberejtésének magyarázatául pedig kézenfekvő lenne a tatár támadást megjelölni. Ez esetben a keresztek kora a 13. század 1. felére, ha nem is sokkal, de 1240-nél korábbi időre is tehető.[17]

ÖNTÖTT KORPUSZ TÖREDÉKE GORZSÁRÓL

A hódmezővásárhelyi múzeumban őrzött, kereszteket tartalmazó tárgycsoport ötödik darabja egy erősen töredékes bronzkorpusz *(6. kép)*, amely előkerülésének körülményeiről csak nagyon kevés adattal rendelkezünk.[18] Mindössze a leltárkönyvi bejegyzés adataira támaszkodhatunk, s ezekből az tudható meg, hogy a *„megfeszített Krisztust ábrázoló, bronzból készült töredék”* lelőhelye *„Gorzsa”*, s hogy azt *„Zalotay Elemér találta 1953-ban”* a leltárkönyv megjegyzés rovata szerint *„Középkori faluból”*.

Gorzsa Hódmezővásárhely határának déli részén található, a kopáncsi és batidai határrész között. Gorzsa, Batida és Kopáncs első említésük (Gorzsa 1331: GYÖRFFY 1963, 857, Batida 1331: GYÖRFFY 1963,

[16] A hasonló, famaggal rendelkező keresztekre szerelt lemezek sorába tartozik még két másik lemeztöredék is, amelyek Mezőberény határában kerültek elő 2006-ban és 2007-ben, ugyanazon a templomhelyen, ahol korábban egy limogesi mintára készített körmeneti kereszt (SZATMÁRI 2004). Ezek — az egyéb kísérő leletek miatt — külön feldolgozást igényelnek.

[17] A limogesi keresztek magyarországi keltezésével, falusi templomokban való elterjedésük idejével és a falvak 13. században kezdődő pusztásodásával, illetve a tatárjáráshoz köthető elnéptelenedésével kapcsolatban megfogalmazott kétségekre a szarvasi kereszt nyomán, több helyen találunk utalást (MRT/8 367; BÉRES 1998, 269; PÁVAI 1999, 469; TÜRK 2003, 323; SZATMÁRI 2004, 511). Ez alapján valószínűleg szükséges az e típusba sorolható keresztek általános keltezésének szélesebb körű átgondolása.

[18] TJM ltsz. 55.8.5.

847, Kopáncs 1219/1231: GYÖRFFY 1963, 861–862) alapján egyaránt Árpád-kori eredetű települések voltak, de mindegyik megérte a késő középkort is (BOROVSZKY 1897, 33–37, 203–205, 510–512; SZEREMLEI 1901, 291–300, 345–348, 365–371). Kopáncsról származik a hódmezővásárhelyi múzeumban őrzött, fentebb említett bizánci típusú ereklyetartó mellkereszt és egy limogesi típusú körmeneti kereszt utánzata.[19] Batidán Oláh Imre tárt fel középkori templomhoz tartozó alapokat és sírokat 1895-ben (SZEREMLEI 1900, 451; SZEREMLEI 1901, 291–300; BÁLINT 1937, 185; SZÉLL 1940, 170–171; SIMON 1979, 6–8, 71, 90–91), de a legtöbb kutatás eddig Gorzsán volt (SZEREMLEI 1900, 456–458; SZEREMLEI 1901, 347–348; BANNER 1934, 253–254; BÁLINT 1937, 183; SZÉLL 1940, 172–173; SIMON 1979, 32–34, 36–38, 42, 71).

Elsőként a gorzsai Köves-halmon 1894-ben szintén Oláh Imre végzett ásatásokat, s *„nagy mennyiségű tégla, mészhabarcs és terméskődarabok között nyugot-keleti irányban fektetett emberi csontvázakat talált”*. Az adatokat közlő Szeremlei Sámuel a településnek a halmon egykor létező templomára vonatkozóan is egyértelműen fogalmaz: *„Minthogy a sírok az épület falai körül voltak, kétségtelen, hogy e helyen valamikor templom állott, melynek alapja méreteit azonban, mivel már előzetesen kiszedték a használható köveket s a területet is feldúlták, nem lehetett megállapítani.”* Nemcsak a Köves-halomról, hanem más gorzsai lelőhelyekről is kerültek már a 19. század végén középkori (Árpád-kori) leletek a hódmezővásárhelyi régiségtárba, például S-végű hajkarikák a *„Keleti Adolf tanyáján felfedezett soros sírokból”* (SZEREMLEI 1901, 347–348).

A későbbi ásatások, bár több régészeti kor kutatására irányultak, nem elsősorban a középkort, hanem inkább az őskort célozták. Ezzel a céllal végzett Zalotay Elemér is 1953-ban ásatásokat Gorzsán, a Levelényi ÁG Keleti-majorja területén két alkalommal, november 16–24. és december 10–16. között. A hódmezővásárhelyi múzeumban 1955. január 30-án adattárba került kézírásos munkanaplójából kiderül, hogy 1953 novemberében Gorzsán és Kishomokon párhuzamosan dolgoztak, s ő mindig oda ment, ahol előkerült valami. Decemberben csak Gorzsán végeztek kutatásokat. Figyelmét teljesen az őskor foglalta le, s a bronzkorpuszról sajnos egyik munkanaplójában sem tett említést, így nem lehet tudni, hogy azt pontosan hol találta.[20] Mivel azonban a tárgy nem sokkal Zalotay Elemér 1953. évi ásatását követően, már 1955-ben leltári számot kapott, így a leltárkönyvi bejegyzések pontosak lehetnek legalább abban, hogy a lelőhely Gorzsán és egy középkori faluhelyen keresendő. Ehhez jó kiindulópontot jelentenek a Hódmezővásárhely déli részén az 1970-es években végzett régészeti terepbejárások eredményei, amelyeknek köszönhetően a gorzsai határban és a szomszédos területeken is több Árpád-kori és késő középkori lelőhelyet lehetett dokumentálni, sőt az egyes lelőhelyeket, lelőhelycsoportokat a középkori oklevelekben emlegetett falvakkal is sikerült azonosítani. Ismerjük így nemcsak a fentebb említett Kopáncs és Batida (ezen kívül a szintén közeli Kingéc), hanem az elpusztult Gorzsa falu helyét *(7. kép 2)* is (GALÁNTHA–VÁLYI 1984, 269, 14. térkép, 273–274. lh.). Zalotay Elemér 1953-ban végzett ásatása és a környékben napjainkra ismertté vált középkori faluhelyek alapján a legvalószínűbb, hogy a gorzsai bronzkorpusz töredéke a középkori Gorzsa faluhoz köthető, s az annak területén emelkedő — Oláh Imre 1894. évi ásatásának is helyszínt adó — Köves-halmon került elő.[21]

Az egyoldalas öntéssel bronzból készített, aranyozott korpusznak *(6. kép)* csak a feje, nyaka, két karja és mellrésze maradt meg, melltől lefelé a többi része hiányzik (ma: 2,9 cm, sz.: 6,4 cm, v.: 1 cm). Mechanikus sérülés miatt jobb karja lefelé, jobb keze pedig csuklótól lefelé hátra hajlik. Bal karja ugyan eredeti helyzetben van, de bal keze, csuklótól lefelé hiányzik. Derekánál érdes törésfelület látszik. Egykor a korpusz egész felületét aranyozás borította. Az aranyréteg ugyan már több helyen lepergett, főleg a karokon, nagyobb részt azonban máig megmaradt.

Krisztus feje fölül gömbölyű, beesett, sovány arca lefelé elkeskenyedő, álla kerek. Középen elválasztott, fül mögé fésült egyenes hajáta egy homlokra merőleges, illetve ettől jobbra és balra 7-7 ívelt, bemélyített vonal jelöli. Az alacsony homlok alatt 2-2, szintén ívelt és bemélyített vonallal mintázott, középen domború, ferde, szempilla nélküli, nyitott szempár helyezkedik el. Az orr két oldalán, a szemtől lefelé induló, az arcot szegélyező, s a fülig visszahajló másik ívelt vonalpár

[19] A lelőhelyükre vonatkozó ismert adatokat, korábbi kutatásokat is sorra véve, részletesen SZATMÁRI 1995, 235–236.2[0] TJM RégAd. 23-90 (csak a kézírásos naplója); MNM RégAd. 71.H.I. (gépelt napló, rajzokkal, fotókkal).

[21] Talán érdekes lehet, hogy a korpusszal azonos tételszámon még egy újkőkori csonttű és kagylókarperec (TJM ltsz. 55.8.1–2.), illetve egy bronzkori bögre és urna (TJM ltsz. 55.8.3–4.) szerepel, melyek ajándék útján 1954 szeptemberében, 1954 decemberében és 1955 januárjában kerültek múzeumba a Levelényi ÁG Gorzsa, Keleti-tanya nevű — 1953 novemberében és decemberében Zalotay Elemér által is kutatott — lelőhelyen ásott silógödörből. A lelőhely több néven ismert (pl. Levelényi ÁG Gorzsai majorja, Keleti Adolf tanyája, Czukor-major), többször volt régészeti kutatás helyszíne, ahonnan több (főként őskori) régészeti korszak emlékanyaga került elő, de középkori faluhelyre utaló egyértelmű adatokkal innen nem rendelkezünk. Nem számíthatjuk ide azt az Árpád-kori soros temetőt sem, amelynek ásatása során 1896-ban és 1937-ben például S-végű hajkarikákat, torqueseket, késeket, csiholókat találtak. A területen 1954-ben Gazdapusztai Gyula, 1979-ben pedig Simon Katalin régészeti terepbejárásokat is végzett, de ezek során sem kerültek elő középkori faluhelyre utaló leletek (SZEREMLEI 1900, 456–458; SZEREMLEI 1901, 347–348; BANNER 1934, 253–255, 265–275; BÁLINT 1937, 183; SZÉLL 1940, 172–173; FEHÉR ET AL. 1962, 40. No. 392; SIMON 1979, 36¬38).

a két kiugró járomcsontot hangsúlyozza. Az enyhén domború, s lefelé kissé kiszélesedő orr alatt jól azonosítható a vastag, domború, tömött bajusz, amely az egész arcot szegélyező, szintén domború megformálású, de az állon 4 függőleges vonallal külön is hangsúlyozott szakállig ér. A fej két oldalán, a haj és a szakáll találkozási pontján lévő egy-egy ovális kiemelkedés a füleknek felel meg *(6. kép 1–3, 5–7).*

A széles, rövid nyak alatt a két lekerekített váll, illetve a domború mellkas látszik. A jobb kar teljesen deformált, a bal viszont eredeti helyzetű. Így jól látható, hogy a kar felső széle enyhén, szabályosan ívelt, alul pedig a könyöknél csúcsosan kissé kiszélesedő. A csuklónál megfigyelhető korrózió régi törésre utal. A lefelé és hátrafelé egyaránt meghajlott jobb kar teljes, így a csuklónál bordásan kiszélesedő, oválisan lekerekített szélű kéz formája is jól megfigyelhető. A hüvelykujjat egy fölfelé ívelt, a többi ujjat pedig 4 vízszintes, párhuzamosan bemélyített, egyenes vonal jelöli. A tenyér közepét 0,2 cm átmérőjű kerek lyuk üti át. A mell megmaradt domború, sima felülete alsó szélénél talán a bordákra utaló egy-egy ívelt vonal részlete is kivehető, de ez a közeli törésfelület okozta sérülés és korrózió miatt bizonytalan *(6. kép 1–3, 5–7).*

A fej és mell hátoldalának felülete homorú, a karoknál egyenes. A reszeléssel megdolgozott sima, egyenes részeken — a fej és a mell helyének szélein, illetve a két kar hátoldalán — aranyozás jól látszó nyomai maradtak meg *(6. kép 4, 8).*

Az országszerte előkerülő, jellegükben, kivitelükben és/vagy egy-egy részletükben (pl. tartásukban, az arc, a haj, a mellkas, az ágyékkendő, illetve a karok, a lábak megformálásában) hasonló öntött korpuszokra fentebb több példát is láttunk. Közöttük egyenes fejtartású Krisztus-alakok is szép számmal fordulnak elő, pl. Dombóvárról (Lovag 1985, 183–190, 1–4. ábra; Lovag 1994, 195, II-8; Lovag 1999, 43, Abb. 67), Somogyvárról (Lovag 2001, 187, I. 2. kép; Forrai 2001, 15, 2. kép), Kiskunhalasról (Valter 1972, 225, XXV. t. 4–5), Peceszentmártonból (Jakab 2006, 262–264, 2–3. kép), Petneházáról (Genthon et al. 1939, 246; Jakab 2006, 265–267, 4–5. kép) vagy területileg közelebbről is, mint pl. a Kunszentmárton és Szentes közti területről (Lovag 1999, 43–44, Abb. 69), Szarvasról vagy környékéről (MRT/8 477, 73. t. 1; Lovag 1999, 45, Abb. 75), Medgyesegyházáról (Szatmári 1998, 27, 1. kép; Szatmári 1998a, 263. 2. kép), Békéscsabáról vagy környékéről (Lovag 1999, 45, Abb. 74) és két darab Békéscsaba-Fényesről (Szatmári 2001, 376–377, 4–5. kép[22]) is.

Közülük a dombóvári és a kiskunhalasi a 11. század végére (Valter 1972, 225; Lovag 1985, 190; Lovag 1994, 195, No. II-8; Lovag 1999, 43, No. 67), a somogyvári a 13. század 1. harmadára (Forrai 2001, 15; Lovag 2001, 187, No. IV. 2;), a peceszentmártoni és a petneházi a 12. századra (Jakab 2006, 276), a Kunszentmárton és Szentes közt előkerült darab a 12–13. századra (Lovag 1999, 43–44, No. 69), a szarvasi a 12. századra, illetve a század 2. felére (MRT/8 477; Lovag 1999, 45, No. 75), a medgyesegyházi a 12. század közepe és a 13. század közepe közé (Szatmári 1998b, 259), a Békéscsaba környékéről való kérdőjelesen a 12. századra (Lovag 1999, 45, No. 74), a Békéscsaba-Fényesen előkerült két darab pedig leginkább a 12. századra (Szatmári 2001, 371) keltezhető. Ezek alapján a gorzsai korpusz kora is nagy biztonsággal helyezhető a 12. századra. Ezen belüli pontosabb keltezése szinte lehetetlen, s ehhez még a lelőhelyre (az oklevelekben emlegetett Gorzsa falura) vonatkozó adatok sem adnak lehetőséget, hiszen láttuk, hogy egyrészt a tárgynak a faluhelyhez kötése is bizonytalan, másrészt Gorzsa folyamatosan lakott volt az Árpád-kortól a késő középkorig.

A gorzsai korpusz technikai kidolgozását tekintve a hozzá területileg legközelebb eső, a hódmezővásárhelyi Bőve-halomnál előkerült, fentebb ismertetett, bronzból öntött kereszt korpuszához is hasonló, legalábbis abban, hogy mindkettőt öntéssel készítették, karjaik, lábaik tömörek, testük és fejük hátoldalának öntése viszont homorú, illetve itt a hátoldal eredetileg egyenes felületét szándékosan ki is mélyítették. Közös bennük az is, hogy a vastag, foltokban megmaradt tűzaranyozás a hátoldali széleken és a karok hátsó felületén is megfigyelhető. Keltezésüket e hasonlóságok is megerősítik.

ÖSSZEGZÉS

A fentiek alapján, összegzéséképpen a következők mondhatók. A magyarországi kereszténység tárgyi emlékei közé tartozó keresztek legkorábbi csoportját a 10–11. századra keltezhető mellkeresztek képezik. Egy bizánci típusú ereklyetartó bronz mellkereszt Hódmezővásárhely határában is előkerült. A hasonló leletek száma igen kevés, például Békés és Csongrád megye területéről eddig mindössze 12 darab ismert (Szatmári 1995; Langó–Türk 2004, 386–403).

Külön csoportot képeznek a későbbi, főként a 12. századra, s részben a 13. század 1. felére keltezhető, magyar termékeknek tekinthető, körmeneti vagy oltár-

[22] Valamint a *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999 – Archeological Investigations Hungary 1999* (Budapest 2002) külső borítóján

keresztek, amelyeknek többnyire a szárát és a keresztre szerelt korpuszát is bronzból öntötték, de vannak öntött korpusszal felszerelt lemezes keresztek is (LOVAG 1979, 47–48, 4–10. kép). A tágabb térség kétségtelenül legszebb, ide sorolható darabja az a Móra Ferenc Múzeumban beleltározott, ismeretlen lelőhelyről származó, hegyikristályokkal díszített körmeneti kereszt, amely — ha lelőhelye ismeretlen is, a szegedi múzeumba kerülése alapján — valószínűleg a Dél-Alföld területéhez köthető.[23] Az ugyanebbe a csoportba, és szintén e vidékhez tartozó többi emlék sajnos csak töredékeiben maradt meg. Közvetlenül itt említhető meg a szintén ismeretlen lelőhelyű, s a szegedi múzeumban beleltározott, körmeneti kereszt rögzítésére szolgáló nodusz (BÉRES 1998, 265–266, 1. kép 1–2), és ide sorolható még például a szarvasi Pokorni-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ugyancsak ismeretlen lelőhelyről származó, de a legvalószínűbben Szarvashoz vagy annak térségéhez köthető korpusz (MRT/8 477. 73. t. 1; LOVAG 1999, 45, Abb. 75), valamint a Békéscsabáról 1928-ban megvásárolt, közelebbi lelőhely ismerete nélkül a Magyar Nemzeti Múzeumba került korpusz is (LOVAG 1999, 45, Abb. 74). Időrendben haladva, ezután — egy kivételével — csak körmeneti keresztekhez tartozó korpuszok kerültek elő: 1953-ban Hódmezővásárhely-Gorzsán egy fentebb részletesen leírt, félbe törött darab, majd 1962-ben a kivételt jelentő (a kereszt vízszintes szárával együtt napfényre került), szintén fentebb részletezett korpusz a hódmezővásárhelyi Bőve-halomnál és 1982-ben Békéscsabán, a Bohus-dűlőben egy szórványként talált pántkoronás korpusz (MRT/10 169–170, 135. t. 2a–b). A medgyesegyházi korpusz 1998-ben került a békéscsabai múzeumba (SZATMÁRI 1998, 27, 1. kép; SZATMÁRI 1998a, 263. 2. kép), egy évvel később pedig két másik korpuszt ajándékoztak Békéscsaba Fényes nevű külterületi részéről a gyűjteménybe (SZATMÁRI 2001).

Az Árpád-kori keresztek harmadik nagy csoportjába a limogesi vagy limogesi mintára magyar mesterek által készített keresztek tartoznak, amelyek magyarországi elterjedését a 13. századra, főként a század középső harmadára, közepe tájára és 2. felére határozzák meg (KOVÁCS 1962, 98–105; KOVÁCS 1974, 24; LOVAG 1983, 167–168, 175–176). Közöttük leginkább lemezkereszteket találunk, lemezből kivágott vagy öntött korpusszal felszerelve. A kereszt azonban nemcsak egyetlen lemezből készülhetett, hanem több esetben fából is; erre utalnak azok a jellegzetes díszítésű, aranyozott lemezek, amelyek általában csak önmagukban, az idők során elkorhadt, eredetileg fából készített keresztek nélkül bukkannak elő. A Tisza–Maros–Körös közében — de közelsége és Árpád-kori jelentősége miatt bátran ide vehetjük még az 1990-es években feltárt Ellés-monostort is — eddig előkerült Árpád-kori körmeneti keresztek, keresztekhez tartozó különböző töredékek, korpuszok között e csoport képviselőire vonatkozóan rendelkezünk a legtöbb példával. Közöttük 4 eredeti limogesi darab is van (Szarvas, Ellés-monostor 2 db, Szentes-Kaján), a többi pedig limogesi mintára készített magyar termék, vagyis limogesi típusú utánzat. Érdekessége ennek a csoportnak, hogy az utánzatok közül 4 tárgy esetében (Mezőberény-Csapegyház, Hódmezővásárhely-Kopáncs, Kardoskút-Hatablak, Ellés-monostor) biztosnak mondható, hogy mindegyik ugyanabból a — vélhetően dél-alföldi — műhelyből származik (SZATMÁRI 2004, 506, 510).

A limogesi vagy limogesi mintára készített keresztek fent említett, a Tisza–Maros–Körös közén, illetve Ellés-monostoránál előkerült csoportjába a következő példák sorolhatók: Hódmezővásárhely-Kopáncs – 1875, limogesi típusú kereszt utánzata (SZATMÁRI 2004, 506–508, 9. kép 3–5, 10. kép 1–4, 11. kép 1); ismeretlen lelőhely – MFM régi anyag, limogesi típusú kereszt utánzatának töredéke, korpusz (BÉRES 1998, 267–269, 1. kép 3, 2. kép 1–4), Kardoskút-Hatablak – 1957, limogesi típusú kereszt utánzatának töredéke (SZATMÁRI 2004, 508–509, 11. kép 3–6), Szarvas – 1942, limogesi kereszt (KOVÁCS 1962, 97–98, 1–2. kép; MRT/8 365–367, 74–77. t; JANKOVICH 1984, 378–382); Hódmezővásárhely-Bőve-halom – 1962, limogesi kereszt töredéke, borítólemezének darabja;[24] Ellés-monostor – 1991, limogesi Mária-alak (PÁVAI 1994, 456–457, 1, 3. kép; PÁVAI 1999, 467–468, 1. kép 1, 2. kép 1–2); Ellés-monostor – 1995, limogesi típusú kereszt utánzatának töredéke, korpusz (PÁVAI 1999, 473–474, 1. kép 4); Ellés-monostor – 1997, limogesi keresztről származó szent alakja (PÁVAI 1999, 470–472, 1. kép 3, 2. kép 3–4; PÁVAI 2000, 228); Szentes-Kaján – 2001, limoges-i keresztről származó szent alakja (TÜRK 2003, 319–320, 323, 2. kép 1–4, 3. kép 1–4); Mezőberény-Csapegyháza – 2003: limogesi típusú kereszt utánzata (SZATMÁRI 2004, 501–505, 1–8. kép), 2006–2007: limogesi keresztről származó szent alakja és további lemeztöredékek.[25]

Keltezésük változó, egy részüket a 13. század 1. felére,[26] más részüket pedig a század közepe tájára, illetve 2. felére határozták meg.[27] A limogesi, s főként a limogesi mintára visszavezethető helyi utánzatok

[23] Vö. 11. j.

[24] Lásd fentebbi ismertetését.

[25] Külön feldolgozást igényelnek.

[26] Ellés-monostor, Mária-alak: 1230–1250 (PÁVAI 1994, 457); Szentes-Kaján, szent alakja: 13. század 2. negyede (TÜRK 2003, 323); Ismeretlen lelőhely, MFM ltsz. 69.57.1., korpusz: 12. század vége, a 13. század 1. fele, 1240 előtt (BÉRES 1998, 269); Szarvas, limogesi kereszt: 1200–1240 (PÁVAI 1999, 469).

készítésének időpontját pontosabban meghatározni azonban igen nehéz, mint ahogy azt is, hogy az eredeti limogesi darabok mikor kerülhettek Magyarországra, s itteni későbbi előkerülési helyükre. Keltezésük (azaz készítési idejük) meghatározását vagy földbekerülésük időpontjának megállapítását emellett óhatatlanul befolyásolja a tatárjárás időpontja, az ennek nyomán a hazai falvak és templomok feltételezhető pusztulása, valamint a 13. században meginduló és a század 2. felében vélhetően előrehaladó falupusztásodás folyamata, a korábbi településszerkezet átalakulása is. A limogesi műhely termelése, áruinak európai elterjedése, illetve a magyarországi háborús események, továbbá az itthoni, alapvető átalakulást eredményező gazdasági és társadalmi folyamatok együttes hatásaként és következményeként kellene tehát a limogesi tárgyak vagy utánzataik magyarországi keltezését is kezelni, s azokat a század 1. felére, közepe tájára vagy a század 2. felére helyezni. Napjainkban azonban ez szinte lehetetlen, s csupán az egyes tárgyak stíluskritikai vizsgálata, összehasonlítása nyújthat támpontot a keltezés 13. századon belüli szűkítésére. A kérdésben talán a hazai műhelyek elkülönítése nyithatna újabb lehetőségeket.

A Hódmezővásárhely határából eddig ismert öt középkori kereszt vagy keresztтöredék nagy valószínűséggel három Árpád-kori eredetű településhez köthető, s mindegyik településnek ismerjük a fekvését is. Közülük két falu megérte a késő középkort, egy viszont a jelek szerint még a 14. század előtt elnéptelenedhetett. A bizánci típusú ereklyetartó mellkereszt és a limogesi mintára készített, magyar munkának tartható körmeneti kereszt legvalószínűbben a Kopáncson azonosított — az oklevelekben Kopáncs néven felbukkanó — faluhelyhez köthető; a gorzsai öntött korpusz lelőhelye minden bizonnyal a középkori Gorzsa nevű településsel azonosítható faluhelyhez; a Bőve-halom lábánál előkerült, bronzból öntött, korpusszal felszerelt körmeneti kereszt, illetve egy limogesi típusú kereszt lemezes töredéke pedig egy eddig ismeretlen nevű Árpád-kori falu helyéhez kapcsolható *(7. kép 2)*.

A tárgycsoport és a hozzájuk kapcsolható faluhelyek együtt bizonyítják azt, hogy Hódmezővásárhely határának településtörténete szerves összhangban fejlődött a magyar királyság első három évszázadának időszakában (a 11–13. században) a Dél-Alföld hasonló korú településeinek történetével. Emellett egyházi szervezete is épp olyan kiépített volt, és szilárd alapokon nyugodott, mint az a környező területeken is megfigyelhető. Hódmezővásárhely területe és környéke ugyanis a csanádi püspökséghez, ezen belül a maroselvi főesperességhez tartozott, közigazgatásilag pedig ahhoz a Csanád vármegyéhez, amelyet Csanád vezér Ajtony területén szervezett meg, miután István király 1028-ban legyőzte Ajtonyt. Az azonos nevű egyházmegyének és vármegyének így lett első püspöke Gellért, ispánja pedig Csanád vezér. Az állami és egyházi igazgatás e területi megosztása azután Hódmezővásárhely környékén az egész középkor folyamán változatlan maradt (Blazovich 2001, 23, 26).

A térségben tehát a 12. századra és a 13. század 1. felére vonatkozóan már biztosan kialakult falurendszerről és egyházi szervezetről beszélhetünk, s ezek az időhatárok a jelek szerint még tovább bővíthetők a 11. század és a 14. század irányába is. Emellett az itt előkerült ereklyetartó mellkereszt, a 12. századra, illetve a 13. század 1. felére keltezhető, a magyar fémművesség termékének tulajdonítható keresztek, s az ezekkel részben egy időben, részben később, a 13. században megjelenő és elterjedő limogesi típusú keresztek itteni megléte, előfordulása a települések folytonosságának is egyértelmű bizonyítéka. A középkori fémművességünk egyházi felszerelései közé tartozó — napjainkban a megyei és városi múzeumok gyűjteményeiben lappangó — tárgyak további, szélesebb körű közlései, feldolgozásai reményt adhatnak a hazai csoportok, műhelyek elkülönítéséhez, meghatározásához is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A 3–5. kép rajzait Gábor Gabriella (Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba), a 6. kép rajzát Kékegyi Dorottya (MNM Nemzeti Örökségvédelmi Központ), a fotókat — a 7. kép 1 kivételével — Deli Tamás készítette. Egy-egy részletkérdésben B. Nagy Katalin, Pávai Éva, Simon Katalin és Vályi Katalin véleményére, a kézirat véglegesítésében pedig Lovag Zsuzsa értékes megjegyzéseire támaszkodhattam. A szegedi múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyű, hegyikristályokkal díszített kereszt Oroszlámoshoz kötésére vonatkozóan Horváth Ferenc 1982-es munkájára Vályi Katalin hívta fel a figyelmemet. A faddi keresztтöredék leírását és fotóját Czövek Attilától és K. Németh Andrástól kaptam meg. Ezúton is köszönöm mindannyiuk szíves segítségét.

[27] Ellés-monostor, szent alakja: 13. század közepe (Pávai 2000, 228); Hódmezővásárhely-Bőve-halom, limogesi kereszt töredéke: 13. század közepe (lásd fentebb); Szarvas, limogesi kereszt: 1250 körül (Kovács 1962, 97–99; MRT/8 365–367; Jankovich 1984, 378–382); Mezőberény-Csapegyháza, limogesi típusú kereszt utánzata; Hódmezővásárhely-Kopáncs, limogesi típusú kereszt utánzata; Kardoskút-Hatablak, limogesi típusú kereszt utánzatának töredéke: 13. század közepe tája, 2. fele (Szatmári 2004, 510); Ellés-monostor, korpusz: 13. század 2. fele (Pávai 1999, 474).

IRODALOM

Banner 1934: Banner J.: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében. — Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 9–10 (1934) 251–271.

Bálint 1937: Bálint A.: A hódmezővásárhelyi református gimnázium régiséggyűjteménye. VI–XI. rész. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 13 (1937) 181–194.

Bárány-Oberschall 1939: Bárányné Oberschall M.: A kézművesség első nyomai. In: *Magyar Művelődéstörténet I. Ősműveltség és középkori kultúra*. Szerk.: Domanovszky S. Budapest 1939, 549–603.

Bárány-Oberschall 1953: Bárány-Oberschall, M.: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäeologie* 2. Baden-Baden 1953, 207–251.

Béres 1996: Béres M.: XVI–XX. Vitrin. In: Béres M. – Kürti B. – Nagy Á. – Trogmayer O. – Vályi K.: *Szer monostora és kora*. Szerk.: Bende L. Ópusztaszer 1996, 37–38.

Béres 1998: Béres M.: Az Árpád-kori liturgia újabb tárgyi emlékei a Móra Ferenc Múzeum régészeti gyűjteményéből. — Neuentdeckte gegenständliche Denkmäler der arpadenzeitlichen Liturgie in der archäologischen Sammlung des Móra Ferenc Museums. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 265–273.

Blazovich 2001: Blazovich L.: Fények a középkorban, árnyak a török időkben. In: *Három folyó mentén. Csongrád megye millenniumi albuma*. Szerk.: Blazovich L. – Marosvári A. Szeged 2001, 21–43.

Borovszky 1897: Borovszky S.: *Csanád vármegye története 1715-ig. Második kötet. A vármegye részletes története*. Budapest 1897.

Czobor 1897: Czobor B.: Egyházi emlékek. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Szerk.: Czobor B. – Szalay I. Budapest–Bécs 1897, 51–70.

Csallány 1905: Csallány G.: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 33–44.

Fehér et al. 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.

Forrai 2001: Forrai M.: Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. (Kiállítási ismertető.) In: *Múzeumi tájékoztató* 11 (2001/4). Kaposvár 2001, 12–19.

Galántha–Vályi 1984: Galánhta M. – Vályi K.: A város és környékének középkori régészeti topográfiája és településtörténete. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig.* Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 267–276.

Genthon et al. 1939: Genthon I. – Lux K. – Szentiványi Gy.: Szabolcs vármegye művészeti emlékei. In: *Szabolcs vármegye. (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék.)* Szerk.: Dienes I. Budapest 1939, 240–249.

Gerevich 1938: Gerevich T.: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.

Györffy 1963: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest 1963.

H. Kolba 1980: H. Kolba J.: Vésett gótikus talpas keresztjeink. — Gotische Standkreuze mit gravierter Verzierung. *Folia Archaeologica* 31 (1980) 239−263.

Horváth 1982: Horváth F.: Ajtony vezér szerzeteseinek keresztje. *Élet és Tudomány* 37/35 (1982. VIII. 27.) 1119. és hátsó borító.

Imre 1984: Imre M.: A város művelődéstörténete 1848-ig. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig.* Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 577–700.

Jakab 2006: Jakab A.: Bronzkorpuszok a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében. — Bronze Crucifixes in the collection of the Jósa András Museum (Nyíregyháza). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 261–280.

Jankovich 1984: Jankovich B. D.: Középkori körmeneti kereszt Békés megyéből. *Békési Élet* 19 (1984/3) 378–382.

Kovalovszki 1989: Kovalovszki J.: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959. In: *Dunai Régészeti Közlemények*. Szerk.: Biczó P. Budapest 1989, 77–115.

Kovács 1962: Kovács É.: Limoges-i keresztek Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* XI/2–3 (1962) 97–124.

Kovács 1968: Kovács É.: *Limoges-i zománcok Magyarországon*. Budapest 1968.

Kovács 1972: Kovács É.: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. — Funeral insignia of Bela III and Anne of Antioch. *Művészettörténeti Értesítő* 21/1 (1972) 1–14.

Kovács 1974: Kovács É.: *Árpád-kori ötvösség.* Budapest 1974.

Langó–Türk 2004: Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). — Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő (Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–457.

Langó–Türk 2009: Langó P. – Türk A.: The 11th-century pectoral cross with filigree (spiral-beaded wire) decoration from Szentes-Nagytőke and its circle. — Нагрудный крест с филигранным украшением в археологическим наследии Карпатской котловины XI вв. и его аналогии в Юго-Восточной Европе. (Сентеш-Надьтёке, Йамборхалом, погр. № 6). In.: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*. Ред.: Григоров, В. – Даскалов, М. – Коматарова-Балинова, Е. София 2009, 387–415.

Lovag 1971: Lovag, Zs.: Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. *Folia Archaeologica* 22 (1971) 143–164.

Lovag 1977: Lovag Zs.: Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról. — Über eine Gruppe der romanischen Vortragkreuze. *Folia Archaeologica* 28 (1977) 171–188.

LOVAG 1978: Lovag Zs.: A kalocsai román kori feszület és köre. — Das romanische Kruzifix von Kalocsa und sein Kreis. *Folia Archaeologica* 29 (1978) 183–204.

LOVAG 1979: Lovag Zs.: *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon*. Budapest 1979.

LOVAG 1980: Lovag, Zs.: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 363–372.

LOVAG 1983: Lovag Zs.: Limogesi mintára készült magyarországi körmeneti keresztek. — Prozessions-kreuze nach Limoges-Vorbildern in Ungarn. *Folia Archaeologica* 34 (1983) 167–178.

LOVAG 1985: Lovag Zs.: Egy 11. századi bronz korpusz. — Ein bronzener Korpus aus dem 11. Jahrhundert. *Folia Archaeologica* 36 (1985) 183–191.

LOVAG 1994: Lovag Zs.: A középkori bronzművesség. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: Mikó Á. – Takács I. Budapest 1994, 190–215.

LOVAG 1999: Lovag, Zs.: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica III. Budapest 1999.

LOVAG 2001: Lovag Zs.: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. Katalógustételek. In: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács I. Pannonhalma 2001, 119–121, 129–138, 141–143, 187, 189.

MFT 1979: *Magyarország földrajzinév-tára II. Csongrád megye*. Budapest 1979.

MRT/8: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M.: *Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás*. Szerk.: Makkay J. Budapest 1989.

MRT/10: Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. I–II*. Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.

NAGY 1965: Nagy K.: Hódmezővásárhely-Téglás, Bakayhalom. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 19. 1965, 60.

K. NÉMETH 2011: K. Németh A.: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.

PATAKYNÉ 1957: Pataky Dné.: Adatok a szegedi ötvösség történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6/1 (1957) 24–29.

PÁVAI 1994: Pávai É.: Egy limoges-i Mária-figura az ellési monostor (Csongrád megye) területéről. — Eine Mária-Figur von Limoges aus dem Kloster von Ellés. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. — Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 455–461.

PÁVAI 1999: Pávai É.: Templomi kegytárgyak tartozékai az ellési monostor területéről. — Zubehörteile von kirchlichen Devotionalien im Fundmaterial des Monasteriums Ellés. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 467–487.

PÁVAI 2000: Pávai É.: Ellésmonostor kutatása. In: *A közép-kori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár T. Szeged 2000, 219–232.

SIMON 1979: Simon K.: *Hódmezővásárhely déli részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat, JATE. Kézirat. Szeged 1979.

SZATMÁRI 1995: Szatmári I.: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. — Die Pektorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 219–264.

SZATMÁRI 1998: Szatmári I.: Újabb Árpád-kori corpussal gazdagodott a megyei régészeti gyűjtemény. In: *Múzeumi Híradó. A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága tájékoztatója* 1998/-1. Szerk.: Kovács G. Békéscsaba 1998, 26–28.

SZATMÁRI 1998a: Szatmári I.: A medgyesegyházi Árpád-kori corpus. — Das Arpadenzeitliche Corpus von Medgyesegyháza. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 253–263.

SZATMÁRI 2001: Szatmári I.: Árpád-kori korpuszok Békéscsaba-Fényesen. — Arpadenzeitliche Corpora in Békéscsaba-Fényes. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 365–377.

SZATMÁRI 2004: Szatmári I.: A mezőberényi Árpád-kori kereszt. — Das Arpadenzeitliche Corpus von Mezőberény. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 501–524.

SZEREMLEI 1900: Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története I. A Barbárság kora. Kezdettől I. István királyig*. Hódmezővásárhely 1900.

SZEREMLEI 1901: Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története II. Az ököljog kora. I. Istvántól a mohácsi vészig*. Hódmezővásárhely 1901.

SZEREMLEI 1913: Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története V. A közmivelődés története 1526–1848. Második rész*. Hódmezővásárhely 1913.

SZÉLL 1940: Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 16 (1940) 159–180.

TARI 1992: Tari E.: *A ceglédi Öregszőlők régészeti emlékei*. Ceglédi Füzetek 26. Cegléd 1992.

TARI 2001: Tari E.: Egyházi és liturgikus emlékek a középkorból. In: *„Kincseink" Vezető a millennium alkalmából rendezett régészeti és történeti kiállításhoz*. Szentendrei Képtár 2000–2001. Szerk.: Forró K. – Ottományi K. – Simon L. 2001, Szeentendre 27–28.

TÜRK 2003: Türk A.: Árpád-kori ötvöstárgy Szentes-Kaján, Temetőhalom (Csongrád megye) lelőhelyről. — Eine arpadenzeitliche Goldschmiedearbeit vom Fundort Szentes-Kaján, Temetőhalom (Komitat Csongrád). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 319–328.

VALTER 1972: Valter, I.: La croix processionnelle romane de Balatonfüred. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972) 215–232.

VÁLYI 1977: Vályi K.: *Hódmezővásárhely északkeleti határának régészeti topográfiája*. Egyetemi szakdolgozat, JATE. Kézirat. Szeged 1977.

VÁLYI 2001: Vályi K.: Az oroszlámosi kereszt. In: *Három folyó mentén. Csongrád megye millenniumi albuma*. Szerk.: Blazovich L. – Marosvári A. Szeged 2001, 24.

CROSSES AND CORPUSES OF THE ÁRPÁDIAN AGE IN THE COLLECTION OF THE HÓDMEZŐVÁSÁRHELY MUSEUM

Crosses represent one of the distinctive and outstanding artefact types of the Árpádian Age archaeological heritage (10th–13th centuries). Pectoral crosses and processional or altar crosses occur among the published finds representing ecclesiastic symbols recovered from various cemeteries, as well as from contexts associated with rural churches and monasteries.

Described and discussed here are the crosses and corpuses in the Hódmezővásárhely Museum which are still unpublished or only partly published: the reliquary pectoral cross and processional cross from Kopáncs, the cast and plate processional cross from Bőve-halom *(Figs 1–5)* and the cast fragmentary corpus from Gorzsa *(Fig. 6).*

The assessment of these finds and their analogies suggest that the earliest crosses representing the material relics of Hungarian Christianity can be assigned to the so-called Byzantine type pectoral crosses of the 10th–11th centuries. The 12th and earlier 13th centuries saw the spread of crosses made in Hungarian workshops, and we also witness the increasing number of Limoges imports and their imitations from the mid-13th century onward. Although there was a marked change in the ecclesiastic paraphernalia around the mid-15th century, it seems likely that the earlier pieces were used for several centuries in the poorer rural churches, and that their deposition can be linked to the desertion and eventual decay of the villages during the Ottoman period.

1

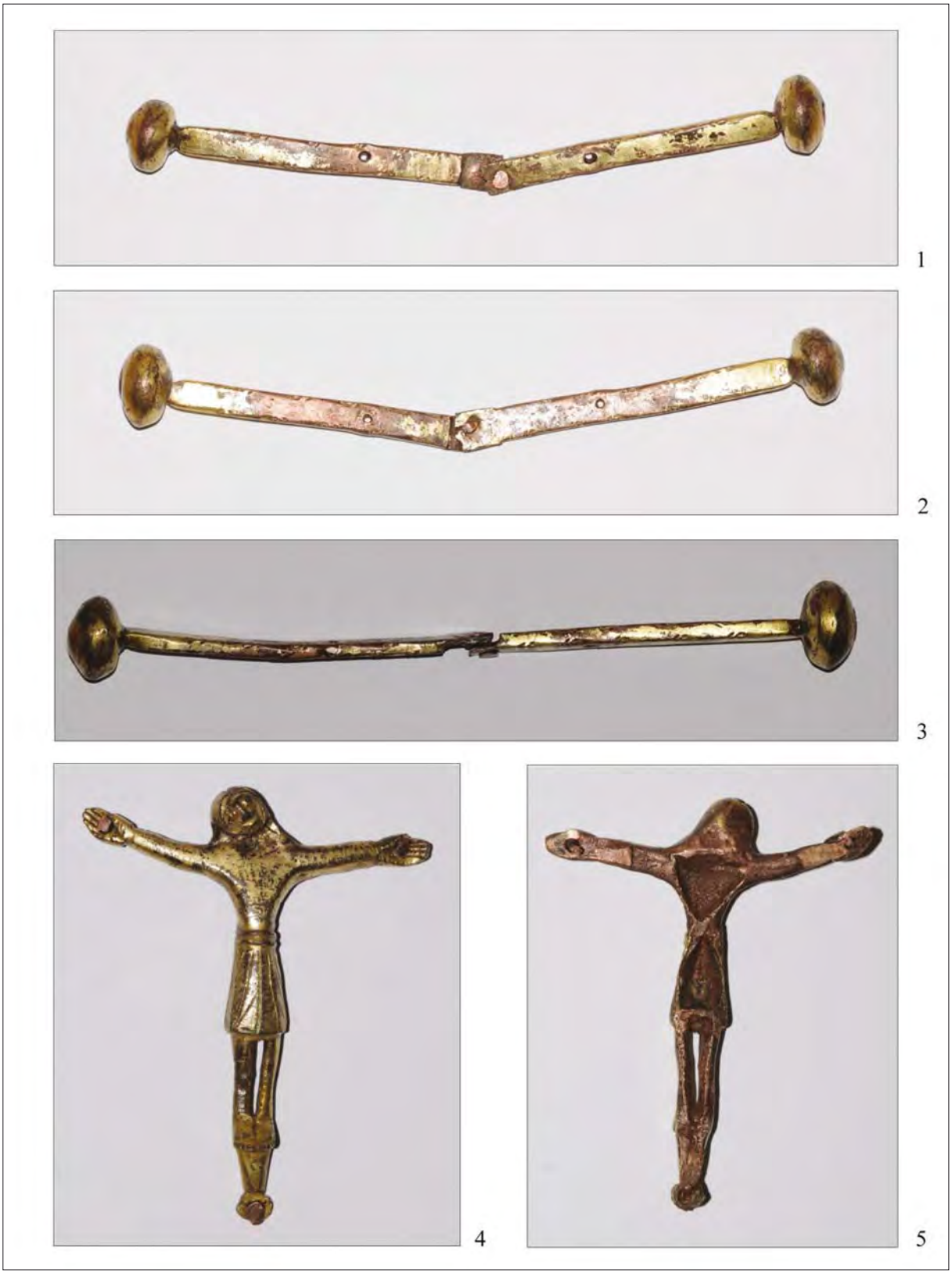
2

3

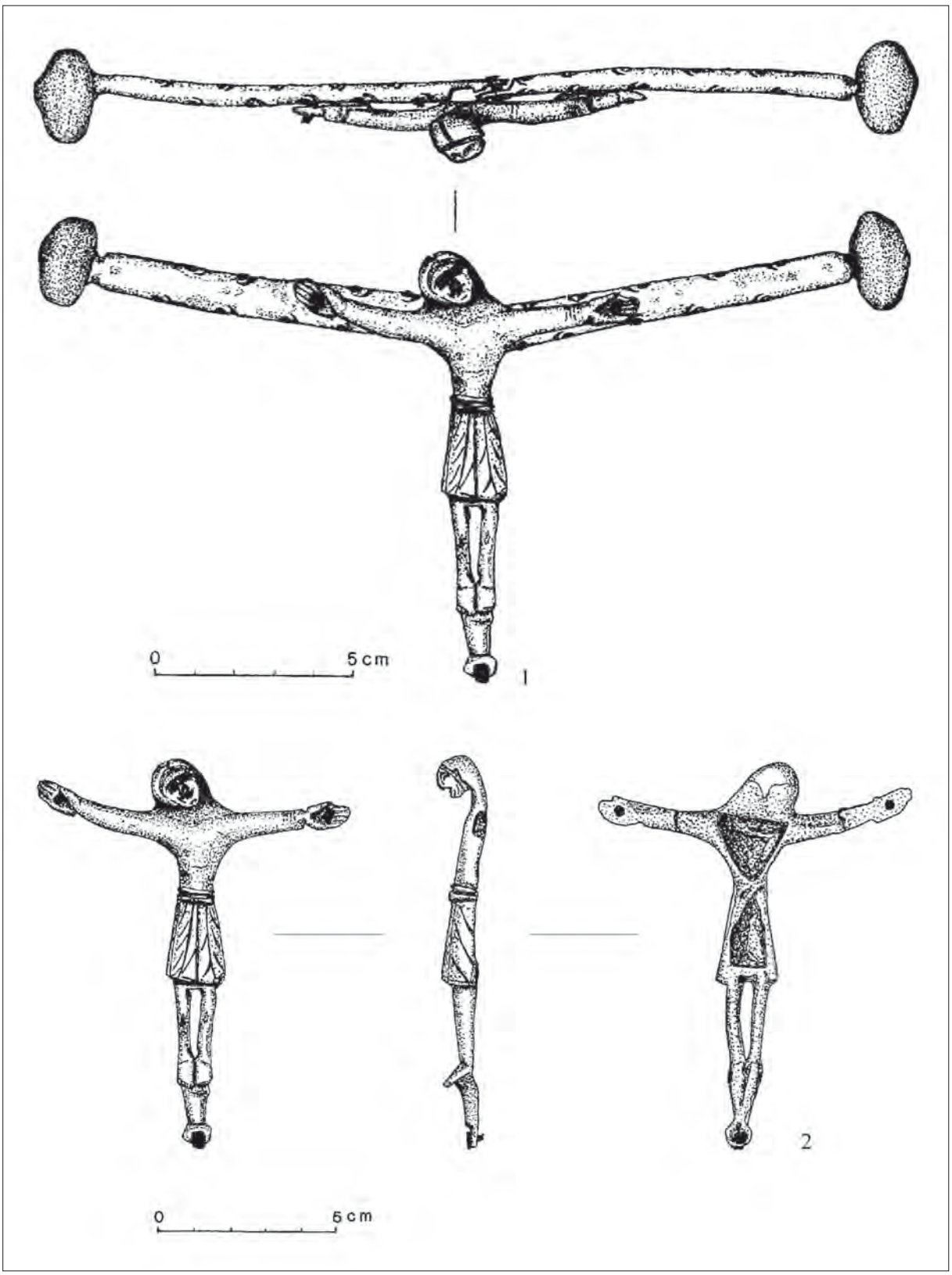
1. kép: Hódmezővásárhely-Bőve-halom, körmeneti kereszt töredékének fotója. 1: A korpusz fejének részletfotója; 2: A kereszttöredék előoldala; 3: A kereszttöredék hátoldala

Fig. 1: Hódmezővásárhely-Bőve-halom. Photo of the fragmentary processional cross. 1: Detail of the head of the corpus; 2: Obverse of the fragmentary cross; 3: Reverse of the fragmentary cross

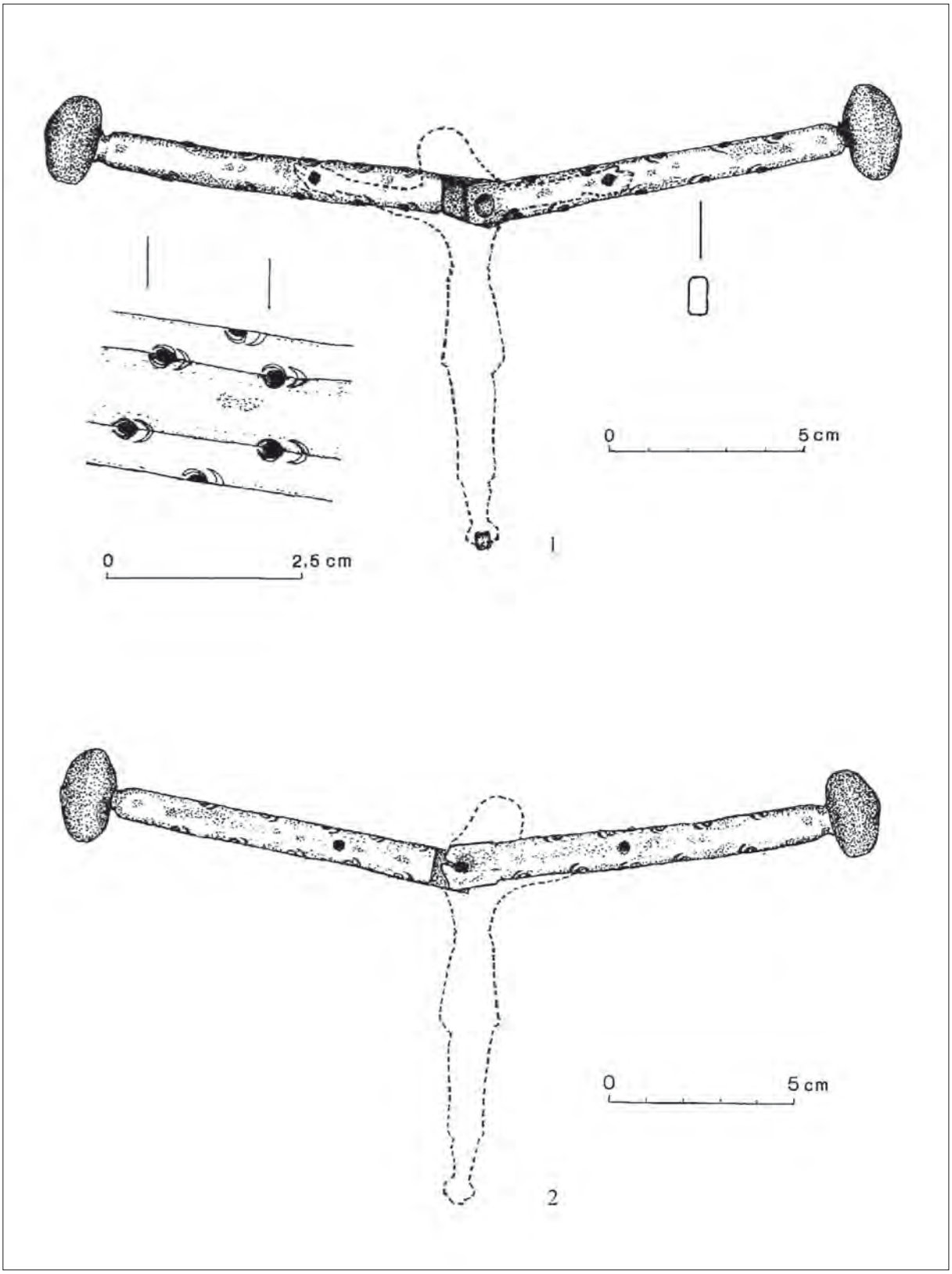
2. kép: Hódmezővásárhely-Bőve-halom, körmeneti kereszt részleteinek fotója. 1: A keresztszár előoldala; *2:* A keresztszár hátoldala; 3: A keresztszár felülnézete; 4: A korpusz előoldala; 5: A korpusz hátoldala

Fig. 2: Hódmezővásárhely-Bőve-halom. Photo of the processional cross. 1: Obverse of the crucifix's arms; *2:* Reverse of the crucifix's arms; 3: Top view of the crucifix's arms; 4: Obverse of the corpus; 5: Reverse of the corpus

3. kép: Hódmezővásárhely-Bőve-halom körmeneti kereszt töredékének és korpuszának rajza.
1: A kereszttöredék felülnézete és előoldala; 2: A korpusz előoldala, oldalnézete és hátoldala

Fig. 3: Hódmezővásárhely-Bőve-halom. Drawing of the fragmentary processional cross and the corpus.
1: Top view and obverse of the fragmentary crucifix; 2: Obverse, side view and reverse of the corpus

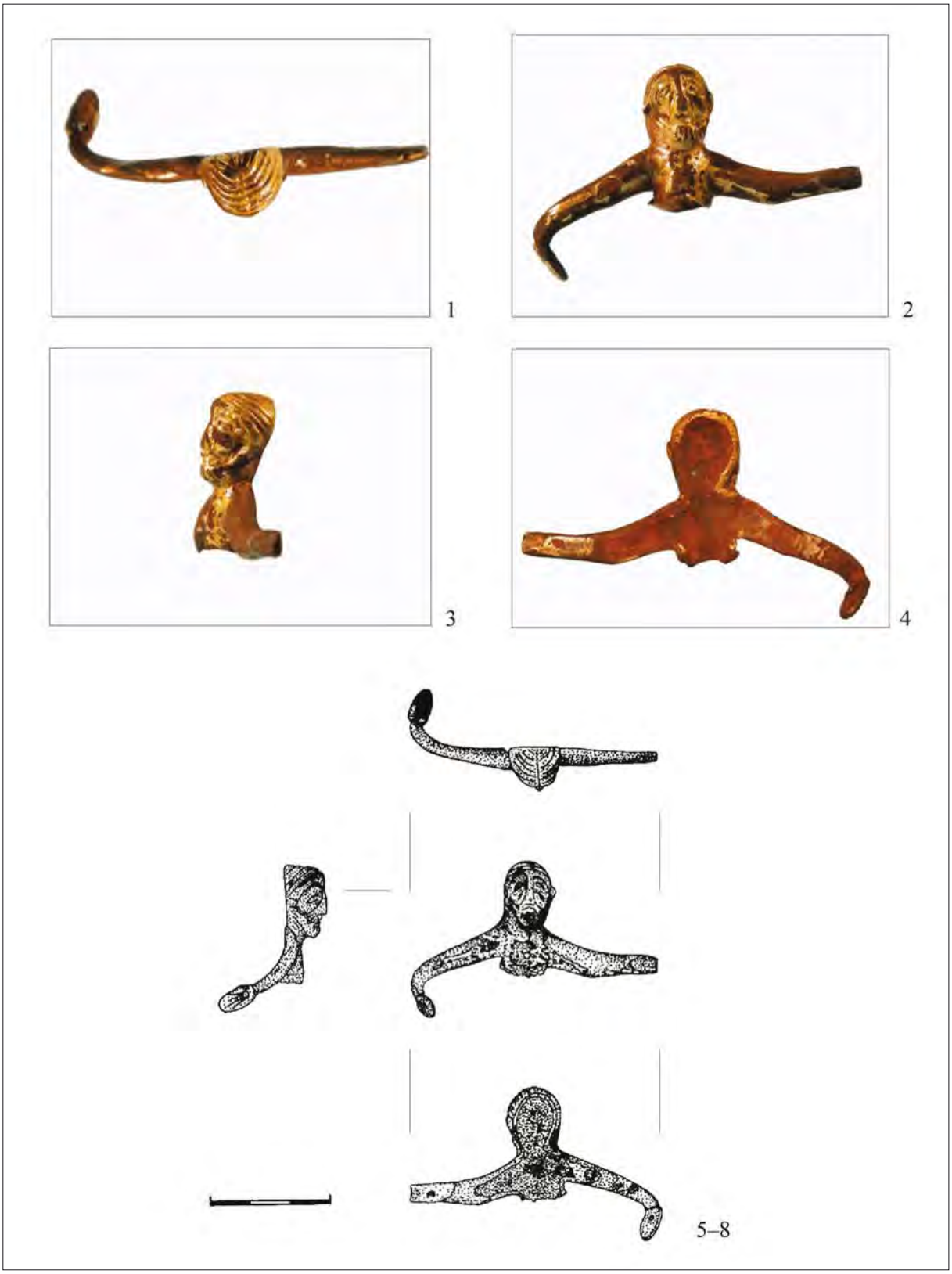

4. kép: Hódmezővásárhely-Bőve-halom körmeneti kereszt szárának rajza.
1: A keresztszár előoldala, díszítésének részleteivel; 2: A keresztszár hátoldala
Fig. 4: Hódmezővásárhely-Bőve-halom. Drawing of the processional crucifix's arms.
1: Obverse of the arms, with the details of the ornamentation; 2: Reverse of the arms

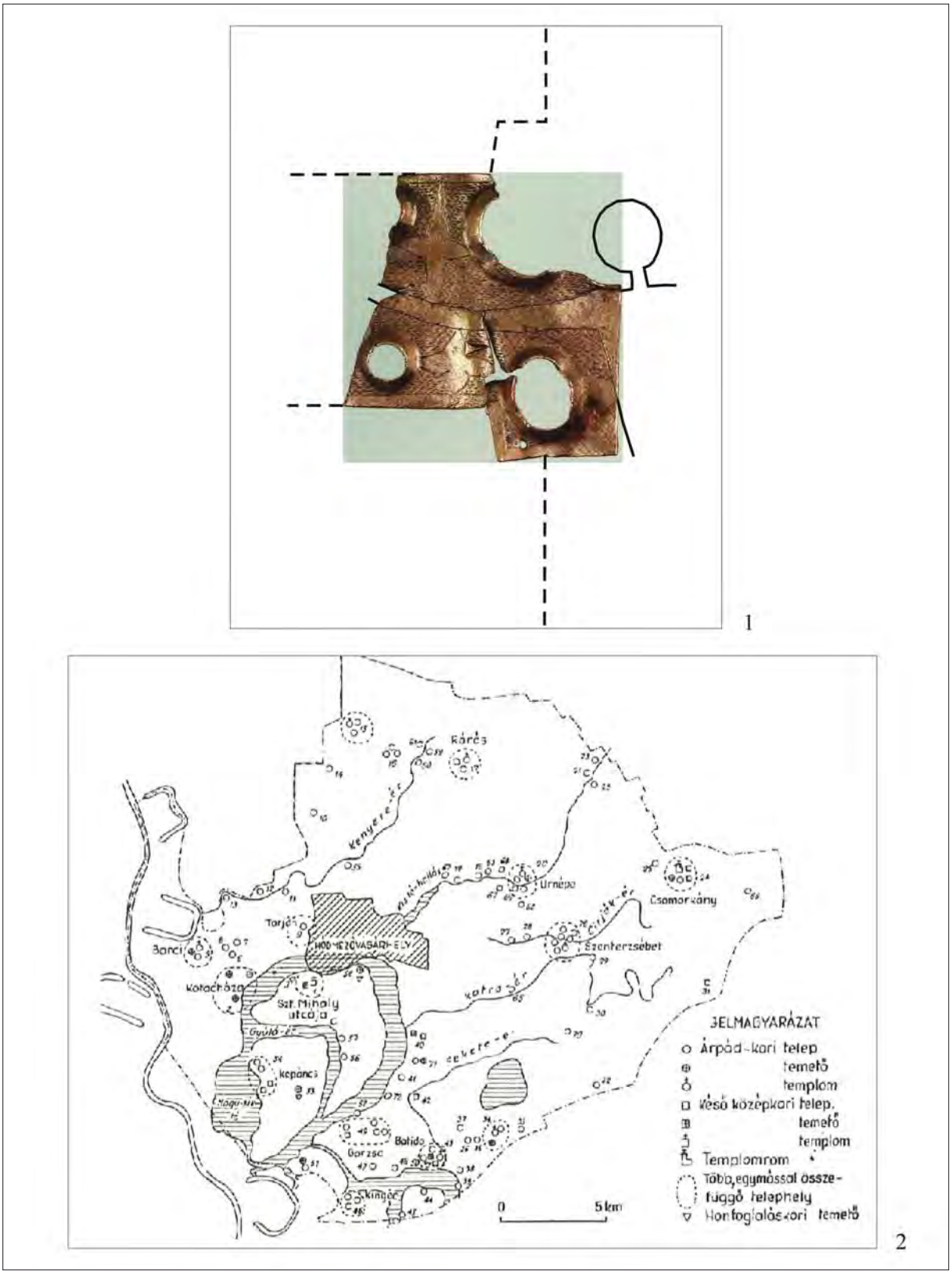
5. kép: Hódmezővásárhely-Bőve-halom, körmeneti kereszt töredéke. 1: A kereszt lemezborításának fotója; *2:* A kereszt lemezborításának hátoldala; 3: A kereszt lemezborításának rajza

Fig. 5: Hódmezővásárhely-Bőve-halom. Fragmentary processional cross. 1: Photo of the metal sheet covering the crucifix; 2. Reverse of the metal sheet; 3: Drawing of the metal sheet

6. kép: A Hódmezővásárhely-Gorzsa, körmeneti kereszt korpuszának fotója és rajza. 1, 5: Felülnézet; *2, 7:* Elölnézet; 3, 6: Oldalnézet; 4, 8: Hátoldal

Fig. 6: Hódmezővásárhely, Gorzsa. Drawing and photo of the corpus of the processional cros. 1, 5: Top view; *2, 7:* Obverse; 3, 5: Side view; 4, 8: Reverse

7. kép: 1: A faddi kereszt lemezének fotója és korpuszának elhelyezkedése (fotó: Retkes Tamás, rajz: K. Németh András); 2: Hódmezővásárhely határában azonosított középkori faluhelyek (GALÁNTHA–VÁLYI 1984, 269, 14. térkép nyomán)

Fig. 7: Photo of the sheet metal casing and corpus of the cross from Fadd (photo by Tamás Retkes, drawing by András K. Németh); 2. Medieval villages in the Hódmezővásárhely area (after GALÁNTHA–VÁLYI 1984, 269, Map 14)

TERRA GEUR.
MUTATVÁNY AZ ÁRPÁD-KORI VAS VÁRMEGYE TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIAI LEXIKONJÁBÓL

KISS Gábor – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs***

BEVEZETÉS

Régóta terveink között szerepel, hogy az Árpád-kori Vas vármegye Rábától délre eső részéről egy jól használható történeti topográfiai lexikont állítsunk össze, olyat, amely az alapvető információkat és a belőlük leszűrhető következtetéseket, megállapításokat tartalmazza. Mindez jó kiindulópontul szolgálhat nemcsak a megyetörténet ezen korszakának megírásához, hanem a hajdani közigazgatási egység déli területeit felölelő történeti földrajz, műemléki és régészeti topográfia, stb. összeállításához is. Ennek az alapműnek az elkészítéséhez — az 1332-ig megírt okleveleken és a krónika-említéseken kívül — minden szóba jöhető és elérhető forrásanyagot szeretnénk felhasználni.

A címszavakhoz természetesen válogatnunk kell a folyamatosan bővülő és kiértékelendő adathalmazból, hiszen felesleges e helyütt pl. a birtoktörténet részleteivel untatni az olvasót, és nem érdemes a szöveget a régészeti lelőhelyek és leletek hosszas leírásával, vagy az egyes korai helynevek nyelvészeti elemzésével terhelni. Inkább rövid összefoglalót, mindenre kitérő áttekintést ajánlatos adni, amelyekben a legfontosabb tudnivalók olvashatók.

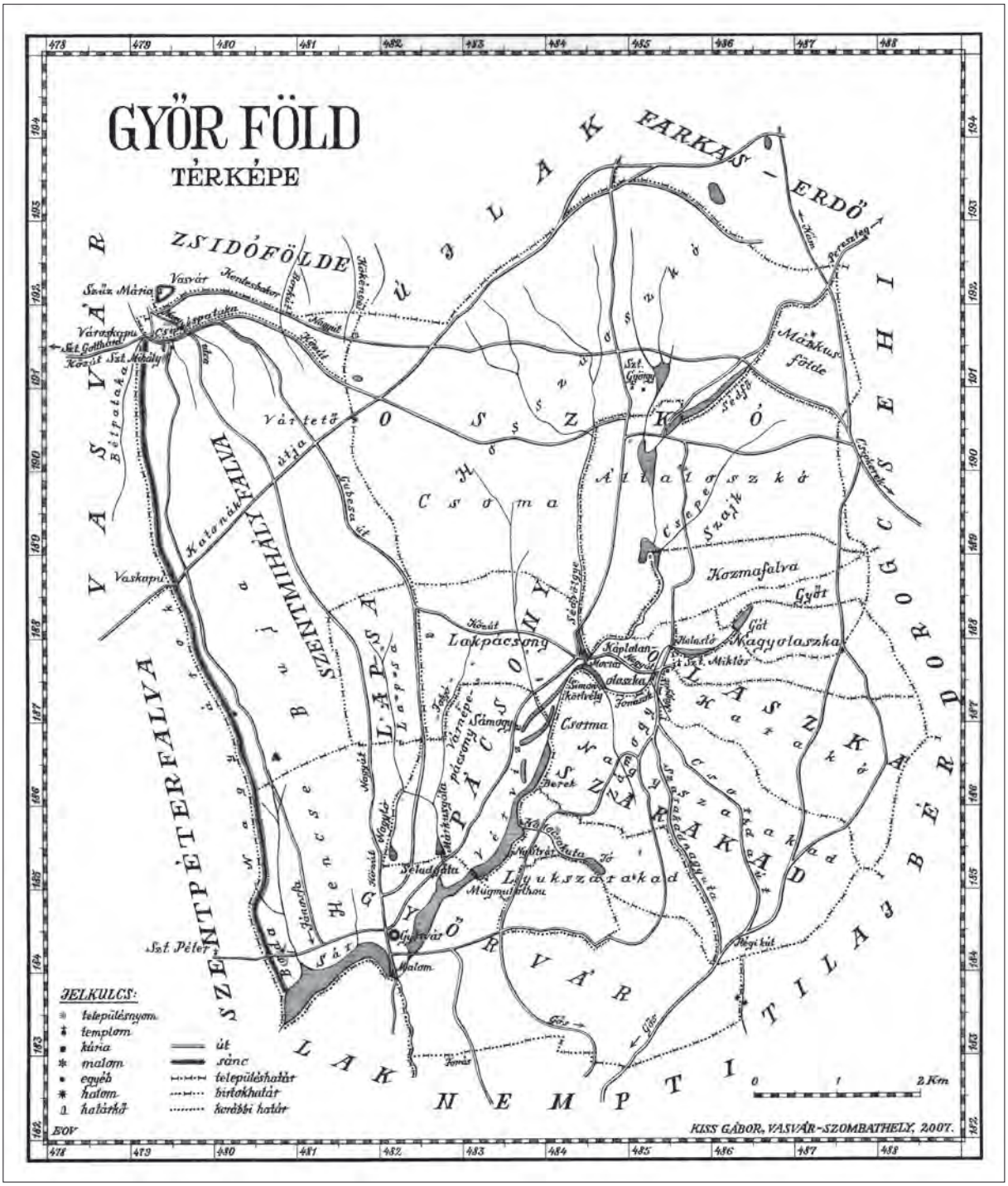
Ám mindeme kívánalmak figyelembevétele mellett, az egykori épületekkel, a többnyire valamilyen formában ma is álló műemlékekkel (elsősorban templomokkal) mégis érdemes kivételt tenni. Méghozzá azért, hogy szükség esetén a szöveg akár egy virtuális turista-vezető szerepét is betölthesse. Ez okból a szóba jöhető építményeket részletesebben leírjuk, sőt sorsukat és építészettörténetüket a korszak határain túl is követjük, hiszen ezek a középkor későbbi és az újkor kezdeti évszázadaiban is meghatározó épületei voltak a tájnak és az ott élő emberek mindennapjainak.

Mivel a címszavak — néhány szükséges kivételtől eltekintve — topográfiai természetűek, igyekszünk legalább nagy vonalakban felvázolni az egykori környezet legfontosabb elemeit. Az egykor élt szereplőkkel, családjaikkal, nemzetségükkel már csak kivételes esetben foglalkozunk részletesen. Az egyes címszavak elején általában csak a legkorábbi említést idézzük, a későbbi írásváltozatokra már nem térünk ki. A tárgyalt objektumok térbeli azonosításhoz megpróbáljuk a legfontosabb adatokat megadni. Ezt elsősorban a rekonstrukciós térképek segítik. A felmerülő részletek iránt az átlagosnál mélyebben érdeklődőket egységenként a legfontosabb, már megjelent publikációkat felsoroló irodalomjegyzék támogatja további kutatásaikban.

Mivel kitűzött célunk csak hosszú évek alatt valósítható meg, érdemes lépésekben haladni, vagyis kisebb, jól körülhatárolható földrajzi vagy birtoktörténeti egységenként végighaladni a területen. A rekonstruálható egyes korai birtoktestek adatait pedig (térképpel kiegészítve) egymást követő kiadványokban kell közre adni.

Az alábbiakban egy már megvizsgált térség, a régi megyeközponttól, Vasvártól délkeletre eső kisebb földrajzi egység, a Sió–Verna-medence, azaz a hajdani Győr-föld címszavaiból válogatunk. Mutatványképpen a meghatározó földrajzi, vízrajzi, közlekedési, birtok és települési objektumokon kívül elsősorban a terület központi részéhez, azaz Győrvárhoz és annak környékéhez kötődő, már (ha nem is végleges formában) elkészült részeket adjuk közre, amelyeket — mint a lexikonokban általában — egymásra való utalásokkal (→) is elláttunk.

* Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, 9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 9. info@panniculus.hu
** Vas Megyei Kormányhivatal, 9700 Szombathely, Berzsenyi Dániel tér 1. zagorhidi@gmail.com

1. kép. Az Árpád-kori Győr föld térképe, kiegészítve Szentmihályfalva határával
Fig. 1. Map of the Árpádian Age area known as Győr föld, complemented with the area around Szentmihályfalva

LEXIKON

Árok → Vasvári sánc

Boda/Buda: Annak ellenére, hogy nincs róla történeti adat, mégis elképzelhető, hogy a nagy kiterjedésű → *Győrvár* birtok délnyugati határán önálló birtokrész jött létre az Árpád-korban. Közvetlenül a → *Vasvári sánc* mögötti területen ugyanis egy korabeli nevet őriztek meg a helynevek. Az itt található *Boda-hegy*nek, *Boda-híd*nak és → *Boda-vár*nak nevet adó *Boda* (vagy *Buda*) — akinek nevét népmonda is megörökítette — élő személy lehetett, annál is inkább, mivel a környéken (a közeli Gősfára, régebbi nevén Nemptire vonatkoztatva) egyébként is adatolható a *Boda/Buda* személynév (1286: Nicholaus comes filius *Buda* de Nymthy). Ha Boda valóban élt, és köze van a területen egykor létezett Árpád-kori településhez, úgy neki szintén 1266 — a terület ciszterci kézre jutása — előtt kellett élnie. A falu neve eredetileg tehát a pusztaszemélynévi eredetű *Boda* lehetett.

A birtokhoz tartozó település a → *Sár-folyó* menti út két oldalán, a → *Hencse-patak* nyugati partjának hosszában terült el az ártér szélén, közvetlenül a sánc déli vége, illetve az útnak helyet biztosító → *kapu* mögött. Fekvése némileg hasonló, mint a vasvári ispáni vár egykori váralja-településének (szuburbiumának). A hely megtelepedésre alkalmas voltát az őskori leleteken kívül jól mutatja az úttól délre lévő dombtetőn valaha állt római épületek nyoma.

A lelőhelyről több alkalommal gyűjtött cserepek és a történeti adatok jó lehetőséget nyújtanak a településnyom keltezéséhez. A falu ugyanis csak akkor jöhetett létre, amikor a vasvári sánc már elvesztette katonai jelentőségét, és a mögötte fekvő földterületeket a király eladományozta. Ez minden bizonnyal a 12. század végére, III. Béla (1172–1196) uralkodásának idejére tehető. A település megszűnése pedig → *Győrvár* 1266-os, ciszter birtokba kerülése körüli években kezdődhetett el. Ha néhány háza állt is még később, a birtokrész, mint különálló egység, eddigre már biztosan megszűnt létezni. A jelek szerint a sánc kapujában kialakult falu lakosságát (vagy annak jó részét) az új birtokos, a Sárvíz völgyét a megyeszékhellyel összekötő, jóval fontosabb → *Vasvárról Győrvárra vezető nagy út* — és hihetőleg az egykori → *győrvári vár* helye — mellé telepítette át.

Az eddig ismert kerámialeletek alapján a település létezését a 12–14. század közé tehetjük. Fennállásának döntő része azonban bizonyosan a 13. századra esett, amelyet a kerámialeletek bizonyítanak.

Boda-vár: → *Győrvár* birtok délnyugati határán, a → *Vasvári sánc* déli végén nyíló → *kapu* mögötti település területén, a → *Sár-folyó menti út* északi oldalán levő kiemelkedést máig *Boda-hegy*nek vagy *Boda-vár*nak nevezik. Az utóbbi helynév erősségre utaló második felének eredetéül azon bronzkori halomsír szolgálhatott, amelynek maradványai ma is észrevehetők az út északi oldalán. Ezt eddig egyértelműen Árpád-kori kisvárnak (földhalomvárnak) tartották. A közelmúltban azonban egy mélyszántás alkalmával a már rendkívül lekopott halom alatti sírkamra foltja is napvilágra került. Az, hogy erre a halomra építettek-e a 13. században fatornyot — bár építőanyag nyomai nem kerültek elő —, továbbra is kérdés. Elvileg nem zárható ki, hogy állt itt egy fából ácsolt kisvár, hiszen a sáncon lévő átjáró még a 13. század folyamán is üzemelt. Éppen a győrvári királynői népeknek volt joga szabadon átkelni a sáncon, amint arról egy 1266-os oklevél tudósít. Hogy a védelmi szerepét vesztett sánc kapujának ellenőrzésére építtetett-e kisvárat bármely birtokosa (Boda, Hencse ispán, Márton ispán, a királynő vagy a szentgotthárdi apát) a korábbi → *győrvári vár* (határvár) feladása után, az változatlanul titok marad. Természetesen elvileg fennáll a toronyépítés lehetősége, de egyéb biztos érv hiányában ez feltételezés marad mindaddig, amíg régészeti ásatásra nem kerül a sor. Csak az a biztos, hogy a domb körül az Árpád-korban település létesült, → *Boda* (?) falu.

Déneslaka (1377: *Dyenuslaka*): → *Lakpácsony* egyszer előforduló alkalmi elnevezése, amelynek helynév alapja a Héder nembeli Dénes ispán birtokában lévő, vagy esetleg általa építetett (?) → *pácsonyi udvarház* volt.

Gubesa út (1266/1270/1391: *via Gubesa*): Valószínűleg Vasvárról, a megyeszékhelyről (a mai Csokonai Vitéz Mihály utca nyomvonalán) induló és → *Győrvár*ra tartó, észak–déli irányú (tehát a → *Vasvári sánc*cal párhuzamosan futó) út. Ez egy szakaszon határként Szentmihályfalvát választotta el Oszkótól, illetve → *Pácsony*t Lapsától és → *Győrvár*tól. Az út folytatása a → *Sár* folyótól (azaz a Sár-víz pataktól) délre, Lakhegy határában, ugyanebben az időszakban szerepelt (1265: ad viam *Gubese*). Ha elnevezése valóban személynévi eredetű, úgy a névadó *Gubesa/Gubese* (*Gebse*, *Guebsa*) nevű személynek (férfinak) mindenképpen 1266 előtt kellett élnie.

Győr föld (Győrvár föld) (1258: *ad terram Geur;* 1255: *in vicinatione terre Geruar*): A középkori Vas vármegye székhelyének, Vasvárnak közvetlen közelében, attól délkeletre fekvő terület. Ez a jól körülhatárolható földrajzi egység, a → *Sár*-folyó (a mai Sárvíz) egyik mellékfolyójának, a ma Sió-Verna-pataknak nevezett

folyónak alig 100 km^2-nyi vízgyűjtőmedencéjével azonos. Ennek folyóvizeit a → *Hencse-patak* kivételével a → *Vérvize*-folyó (a mai Verna-patak) gyűjti össze. Éppen ez utóbbi vízrajzi adottsága volt az, amely lehetővé tette önálló birtoktest kialakulását ezen a területen: ugyanis ez a Sárvíz egyetlen önálló és attól elkülöníthető vízgyűjtővel rendelkező mellékvize.

A medencét hajdan hatalmas tölgyerdők vették körül, amelynek nyúlványai a medence vízfolyásainak völgyeit elválasztó dombhátakra is lefutottak, mindössze a patakok ártereit hagyva szabadon. Győr föld határai szinte minden irányban természetiek voltak (északon a → *Hegyhát* vízválasztóján futó → *Katonák útja*, keleten a vízválasztó dombvonulat, délen a → *Sár*-folyó). Nyugati irányban azonban egy mesterséges építmény, a 10. század 2. felében emelt, ún. → *Vasvári sánc* zárta le. A terület leválása a korábbi egységes → *Sár föld*ből tehát ennek felépülése után, azaz valamikor a 10–11. század fordulóján mehetett végbe.

A kistájnak is nevezhető területi egység neve minden bizonnyal *Győr* lehetett. Ez olvasható ki ugyanis egy 1266-ban kelt adománylevél → *Győrvár* értelmezéséből. (Az is elképzelhető, hogy ezt az elnevezést egy korábbi, ismeretlen víznévből — a Sió–Verna-patak eredeti nevéből — képződött területnév is megelőzhette.) A *Győr* elnevezés egyébként személynévi eredetű, és nyilvánvaló kapcsolatban áll a terület földrajzi központjában (súlypontjában), azaz a medence vizeit magába gyűjtő folyó (→ *Vérvize*) torkolatánál található → *Győrvár* nevével. Ennek erődítménye adhatta ugyanis az egész területnek — már mint közigazgatásilag is megszervezett egységnek — a nevét. (Erre a legjobb párhuzam Győr vármegye esete.) Az eredetileg királyi vagy várbirtokban lévő egységes terület idővel feldarabolódott. Belőle elsőként — a 12. század folyamán — Oszkó birtok területe vált ki és lett magánbirtokká. Egyértelműen Győr birtok területének szűkülésére utal, hogy 1266-ra a *Győrvár* nevet már csak a terület déli részére (azaz kb. a mai Győrvár és Pácsony településekhez tartozó földekre) értették.

Mivel a területre vonatkozó első oklevélben is az egyes birtoktestek már láthatóan körülhatárolva, később is használatos nevükön tűnnek fel, úgy bizonyos, hogy e neveknek és a birtoktesteknek már 1217 előtt létezniük kellett, és ezeknek még a 12. századból kell származniuk, néhányuknak talán még korábbról.

A 13. század végére a medence közel fele-fele arányban osztódott meg a világi és az egyházi földesurak (a vasvári káptalan és a szentgotthárdi apátság) között.

A 13. század folyamán, egészen a 14. század első évtizedéig mégis két, ellentétes irányú folyamat játszódott le a területen. Egyrészt az előző korszakban már szétdarabolódott kisebb birtokrészek újra egyesültek (pl. → *Lakpácsony* + → *Várnépepácsony* > → *Pácsony*), másrészt viszont a nagyobb méretű nemzetségi, illetve nagycsaládi birtokok felosztódtak (pl. Oszkó > Általoszkó + Hosszúoszkó + Kozmafalva + Márkusfölde). Az előbbi esetben a nevek megkülönböztető előtagjai — mivel már nem volt rájuk szükség — eltűntek, az utóbbiban pedig az egyes birtokrészek megkülönböztető előtagot vagy új nevet kaptak.

A 19. századra a hajdani Győr föld területén Győrvár, Káptalan- és Pető-Olaszka, Alsó- és Felső-Oszkó, Kozmafa, Pácsony, továbbá Újmajor és Kalocsa-puszta, valamint a valójában Vasvár részét képező Szentmihályfalva egy része volt található. A medence legfontosabb útjai (a → *Vasvárról Győrvárra vezető út* és a → *Kámból Győrvárra vezető út*) a Rába-völgyet kötötték össze a Sárvíz völgyével, illetve az abban a Zala-völgy irányába továbbhaladó úttal (→ *Sár-folyó menti út*).

Győrvár ~ Györgyvár (1255: *Geruar;* 1266/1270/1391: *Gerguar*): A Sió-Verna-medence legdélebbi sávját lefedő Győrvár birtok a → *Sár*-folyó (Sárvíz) kanyarjának északi és keleti partját foglalta magában, a → *Vasvári sánc*tól egészen az erdővel borított, keleti vízválasztó dombokig.

Határát nyugaton a sánc, északon pedig Szentmihályfalva, Lapsa, → *Pácsony* és Szarakad földjei alkották. Amíg a birtok szántóföldei elsősorban a mai település környékén, továbbá a halászóhelyet biztosító → *Sár*- és → *Vérvize*-folyó, valamint a többi kisebb vízfolyást követő domboldalakon voltak, addig az erdők messze keletre, egészen a vízválasztó vonalán futó, → *Kámból Gősbe vezető út*ig, vagy még azon túl is elnyúltak. Annak ellenére, hogy a községből és annak közvetlen környékéről eddig csak késő középkori leleteket ismerünk, a falunak 1266 után mégis a jelenlegi település helyén, azaz a mai templom környékén kellett állnia, miként az egy 1334-es oklevél → *Vasvárról Győrvárra vezető nagyút* adatából is következik. Ez az út a mai Győrvár főutcája, az Új Élet és a Béri Balogh Ádám utca.

Győrvárnak (legalább) egyik része szintén magánbirtok volt már a 12. század végén. A területén lévő és a középkorból ugyan nem adatolt, viszont mai napig élő → *Hencse* helynév minden bizonnyal a → *Pácsony* egyik részét a vasvári káptalannak adományozó Dénes ispán rokonságához (azaz a Héder nemzetséghez) tartozó Hencse ispán nevét őrzi. 1224-ben ugyanezt a birtokrészt már → *Márton ispán határa*ként tartották számon. A későbbiekben Győrvár egész területe a királynéé lett, majd 1266-ban egy birtokcsere kapcsán — a határon álló Dobra birtokért cserébe — a szentgotthárdi apátság kapta meg, és tartotta meg azt az egész középkor folyamán. A Győrvár név területi

értelmezése azonban a későbbiekben problémát okozott, hiszen emiatt 1332 és 1338 között perre került sor az apátság és a → *Pácsony*t birtokló káptalan között. A vita tárgya az volt, hogy a két fél más-más területet értett Győrvár alatt. A káptalan az akkori tényleges Győrvár birtokot, az apátság viszont egy ezt megelőző — bizonyára évtizedekkel korábbi, de az 1266-os adománylevélben rögzített — állapotot, amely azonban egy jóval nagyobb területet (Győrvár, → *Pácsony*, Karakó) fedett le.

Győrvár 1266-tól már adatoltan, de bizonyosan már korábban is lakott település volt. Ennek ellenére a → *győrvári Szent Erzsébet-plébániatemplom* csak a középkor végén épült fel. Az, hogy → *Győr föld* központjában eredetileg nem épült egyház, az talán azzal magyarázható, hogy a megyeszékhely közvetlen közelébe esett. A határvédelem okán központja, Győrvár ráadásul katonailag is Vasvárnak volt alárendelve. Benne a szolgálatot a vasvári várnépek látták el, amint azt a területen adatolható várföldek sokasága is bizonyítja. Nekik viszont ott volt a saját plébániatemplomuk Vasváron (előbb a Szent Mihály-plébániatemplom, később az ispáni sáncvárban álló Szűz Mária-plébániatemplom). 1266 után pedig a → *szentgotthárdi apátság* itt élő népei a közel fekvő másik apátsági birtok, Boldogasszonyfalva (ma Vasboldogasszony, Zala megye) templomához temetkeztek, amit vasárnaponként látogattak. (Ez a templom sári Boldogasszony névvel szintén már 1255-ben állott.)

A → *Vasvárról Győrvárra vezető nagyút* folytatásának (→ *Sár-folyó menti út*) nyugati oldalán, a → *Sár-folyó átkelője* mellett már valószínűleg az Árpád-korban is ott állt a → *győrvári malom*. Sajnos ellenőrizhetetlen annak az adatnak a hitelessége, miszerint a település egyik házának alapozásánál Szent László korabeli pénzt találtak. 1224-ben Győrvár északi határában három nagy mesterséges tó volt: a → *Nagytó*, a → *Hencse-patak*on elrekesztett→ *Márkusgáta* és a → *Vérvize*-folyón lévő → *Seludgáta*.

A település ma is élő Győrvár elnevezése bizonyára az egykor valóban létező, bár régészetileg azonosítatlan → *győrvári vár*ra utal, amely aztán az egész medencének, mint korai közigazgatási és birtokegységnek, majd pedig magának a településnek is nevet adott. A névnek — melynek akkori jelentése 'Győr birtok központja' lehetett — *Győrvár* és *Györgyvár* alakja is ismert, de a korai adatok alapján a *Győr(vár)* alak tekinthető elsődlegesnek. A helynév alapjául szolgáló *Győr* (Geur) vagy György (Georgi[us]) nevű személynek — talán az ő nevét őrzi a területnek is nevet adó vár — mindenféleképpen még a 10–11. század fordulóján kellett élnie. A Duna-menti megyeközpont, Győr példája alapján lehet, hogy ő volt a → *győrvári vár* (határvár) első ispánja.

A mai Győrvár település már Pácsony egy részét (→ *Várnépepácsony*t, a későbbi Újmajort) is magában foglalja.

Győrvári malom (1329: *et proventus molendini eorum iuxta Gurwar*): → *Győrvár* településtől délre, a → *Sár-folyó átkelője* mellett, az odatartó út nyugati oldalán állt az első alkalommal 1329-ben feljegyzett vízimalom épülete. Az egész → *Győr föld* területén csupán erről az egyetlen malomról van tudomásunk, ami annak tudható be, hogy csak a Sárvíz rendelkezett akkora vízhozammal, amely képes volt egy malmot meghajtani. Korabeli gazdasági fontosságát mutatja, hogy ehhez a medence legmélyebb pontján lévő épületéhez az összes településéről út vezetett, azaz a környéken megtermelt gabona legnagyobb részét itt őrölték meg. A Sárvíz mellett álló malom egészen a 20. század közepéig működött *(Palkó-malom)*, utána lebontották. Mellőle Árpád-kori (?) és késő-középkori leletek ismertek.

Győrvári Szent Erzsébet-plébániatemplom (1526: *plebanum de Gyerwrwara*): → *Győrvár* templomának plébánosáról először csak 1526-ban írtak, így valószínű, hogy a középkor korábbi századaiban a településnek nem is volt temploma. Ha annak először, 1559-ben feljegyzett Szent Erzsébet titulusa az Árpád-házi királyleányra vonatkozik, úgy nem is épülhetett fel 1235 előtt. Valószínűbb azonban, hogy tényleg a középkor végéről származik, építtetője pedig aligha lehetett más, mint a birtok tulajdonosa, a szentgotthárdi apátság.

A település észak–déli irányú főutcájának (a → *Vasvárról Győrvárra vezető nagyút*) nyugati oldalán, a → *Sár-folyó menti út* becsatlakozásától délre állt egykor a Szent Erzsébet tiszteletére szentelt plébániatemplom (talán erődítésszerűen) körülárkolt temetőkerttel övezve. A templom maga — ahogyan azt az 1578. évi egyházi látogatási jegyzőkönyv megörökítette — gótikus épület volt, benne reneszánsz kőlapos oltárral. Miután 1650-ben (a szentély?) boltozata ledőlt, a következő, 1698. évi vizsgálatnál már igen réginek írták, és — nyilván a nyugati homlokzata előtt álló — tornyának fedele ekkor már hiányzott, bár az épület teteje nem zsúppal, hanem zsindellyel volt fedve. Ekkor szóltak fa szószékéről és karzatáról is. Egykori képét a plébánia 1643. évi „Alamizsnás Szent Erzsébet" feliratú (SANCTA · ELIZABET · ELEMOSINE · 1643 / GEO – RVAR) pecsétnyomója őrizte meg.

1526-ban Tamás volt a templom plébánosa, akit ebben az évben Szécsi Tamás, az apátság kegyura, a gyarmati plébánossal együtt elfogatott és vasra verve Felsőlendvára vitetett. Majd fél évszázaddal később, 1572-ben még szerepelt a győrvári plébános a feljegyzésekben, de az 1690 körüli években már licenciátus

gondozta a híveket. 1698-ban újra pap vezette a plébániát. 1778-ban egy tűzvész során leégett a templom a mellette álló plébániaházzal és iskolával együtt. Csak az egyház szobrait tudták kimenteni, maga az épület teljesen elpusztult. Pótlására 1780-ban a szomszédos telken, az út keleti oldalán új templomot emeltek, ahová a régiből csupán a megmentett szobrok kerültek át. Ezek ma a szószék hangvetőjén láthatók. Az eredeti épület régészeti kutatására ma nincs lehetőség, a temető néhány újkori sírját viszont megfigyelték.

Győrvári vár (1255: *Geruar*, 1266/1270/1391: *Gerguar*): A névtani, történeti és topográfiai érvek alapján → *Győrvár*on valóban léteznie kellett egy kisebb sáncvárnak, de annak helyéről máig csak találgatások láttak napvilágot. A régi térképek alapján nem lehetetlen, hogy a jelenlegi falu déli végén, a mostani templomtól délre, a mai Vár utcától keletre fekvő területen állt. (A mai Vár utca egyébként 20. századi mesterséges helynév és így semmiféle közvetlen kapcsolata nincs az egykori várral.) Ha valóban itt volt vár, úgy az kiváló stratégiai helyen épült. A → *Vérvize*- és a → *Sár*-folyók összefolyása feletti dombon, az utak kereszteződésénél, a → *Sár-folyó átkelőjé*vel szemben, a → *Vasvári sánc* déli végén lévő → *kapu* közelében, ahol a forgalmat könnyen ellenőrizni lehetett. Topográfiai helyzete nagyban hasonlíthatott a sánc északi végének közelében épült vasvári ispáni sáncváréra, amely alá katonai szempontból beosztották. Valószínűleg elsődlegesen a gyepű határváraként épült, alighanem még a 10. század 2. fele és a 11. század eleje közötti időben, a sáncátjáró őrizetére. Nevét feltehetően *Győr* (Geur) vagy György (Georgi[us]) nevű (első?) ispánjáról kapta, akinek szintén valamikor még a 10–11. század fordulóján kellett élnie. Ez a név szolgált alapjául a mellette fekvő településnek (→ *Győrvár*), és a gazdaságilag hozzá tartozó egész birtoktest (→ *Győr föld* → *Győrvár*) elnevezésének is. Maradványainak régészeti felderítése még várat magára.

Hegyhát: A 16. századtól előforduló és máig használatos tájnév elnevezése eredetileg a Rába-folyó déli vízválasztójának — a Kemeneshát folytatásában lévő — hátszerűen széles, őserdővel (Farkas-erdő) borított kiemelkedését jelentette, amelynek mindkét oldalán források fakadtak. Vonalát a rajta vezető → *Katonák útjá*nak nyomvonala rajzolta ki a mai Csipkerek és Szőce települések között.

Hencse: A nagyobb kiterjedésű → Győrvár birtok nyugati harmadában fekvő külön birtokrész, amelynek középkori említése eddig ugyan nem ismert, de neve a közvetett történeti adatok alapján kétségtelenül a 12. századból származik.

A ma is élő dűlőnév annak a *Hencse* ispánnak a nevét őrzi, aki a → *Pácsony*t a vasvári káptalannak adományozó Dénes ispán testvére vagy unokatestvére volt. A szentgotthárdi apátság 1198. évi birtokösszeírása szerint Dénes és Hencse (*comes Dionisius … Henche comes*) együtt adományozott birtokot az apátságnak. A két közeli rokon bizonyára itt is együtt birtokolt, valamikor a 12. század végén. A Hencse névnek ma is számos változata él Győrváron, valamint a szomszédos Pácsonyban és Hegyhátszentpéteren (*Hencse, Hencse-árok, Hencse-dűlő, Hencse-erdő, Kis-Hencse, Nagy-Hencse*). 1224-ben ugyanezt a területet már → *Márton ispán határa* néven tartották számon.

Ez a Hencse nevű birtoktest Szentmihályfalvához hasonlóan a → *vasvári sánc* mögötti, nagyjából 2 km széles sávban helyezkedett el, a sánc és a → *Vasvárról Győrvárra vezető nagy út*, illetve a mai Győrvár település között. A nagy úttal párhuzamosan, a → *Hencse-patak* keleti oldalán haladt a → *Vasvárról Jánosfára vezető út* (Jánosfa ma Hegyhátszentpéter része) tartó út. A szántóföldek a → *Sár*-folyó (Sárvíz) északi partján, valamint a régi térképeken → *Hencse-patak* néven jelölt vízfolyás és a tőle keletre eső párhuzamos, ma névtelen völgy két oldalán helyezkedtek el, erdei pedig északon, a szentmihályfalvi erdők folytatásában voltak. A birtokrész egykori lakottságára ez idáig nincs biztos adat.

Hencse-patak: → *Győrvár* nyugati területén, a → *Hencse* nevű birtokrészen, a → *Vasvári sánc*tól keletre folyó, észak–déli irányú és a → *Sár*-folyóba ömlő patak. Árpád-kori nevét valószínűleg a terület egykori birtokosáról, a 12. század végén élt Héder nembeli *Hencse* ispánról (Henche comes) kapta, ami nyelvészeti szempontból az ún. személynévi víznévadás eredménye. A vízfolyás egykori nevét a régi térképek örökítették meg.

Kámból Gősbe vezető út: A → *Győr föld* keleti határát képező, erdővel borított vízválasztó dombsor gerincén futó, a térképek adatai alapján rekonstruálható, a kámi Rába-átkelőtől a → *Sár*-folyó parti Gősbe (a mai Gősfára) vezető út.

Kámból Győrvárra vezető út (1378: *ad viam, ubi flectitur ad Ozko*): A kámi Rába-átkelőtől érkező, és a Sió-Verna-patak nyugati oldalát követő dombsor tetején futó, észak–déli irányú út, amely egyben → *Oszkó* főutcáját (ma Molnár Antal utca – Rákóczi Ferenc utca) képezte. → *Győr föld* két legfontosabb útja közül az egyik volt, amely a Rába-völgyet a → *Sár*-folyó völgyével kötötte össze. (A másik ilyen út a → *Vasvárról Győrvárra vezető nagy út* volt.)

Kapu: A → *Vasvári sánc* déli végén, a → *Szentpéterfalváról Győrvárra vezető út* áthaladását biztosító, erődített átjáró. Noha írott forrás nem szól róla, a → *Sár*-folyó északi partján zajló helyi közlekedés biztosítása miatt léteznie kellett. A → *Vaskapu*hoz hasonlóan ellenőrző pont és vámszedőhely lehetett.

Katonák útja (1515: [korabeli magyar fordításban:] *hivattatik Katonák Utyának*): Az Itáliába vezető hadi és kereskedelmi útnak a → *Hegyhát*on vivő (egyes szakaszokon) déli nyomvonalát a középkor végétől a népnyelvben *Katonák útja* névvel illették, ami mellé régisége miatt a 18. század óta gyakran a *római* jelzőt kapcsolták. 1515-től adatolható elnevezését a 14. század folyamán a rajta lezajlott gyakori hadvonulások — valószínűleg Nagy Lajos király (1342–1382) nápolyi hadjáratai — után kapta.

Nyomvonala Végedtől (Zalavég, Zala megye) jól követhető. Délkeletről érkezve először északnyugati irányba tartott, majd derékszögben délnyugatra, a Rába-folyó és a → *Sár*-folyó (Sárvíz), illetve a Zala-folyó vízválasztójának vonalára fordult. Ennek terepalakulatait követve haladt aztán tovább, több utat is keresztezve a → *Vasvári sánc*on nyíló → *Vaskapu*n át, egészen az Öttevény úttól (azaz a római kori Borostyánkő úttól) nyugatra fekvő Szőce településig, közben elkerülve a lakott falvakat. Sok helyen a középkor folyamán létrejött településhatárokat, utolsó szakaszán pedig magát a megyehatárt alkotta. Ez utóbbi tény is az út régiségére vall, hiszen vonala nemcsak Vas és Zala megyék határát képezte, hanem a győri és a veszprémi püspökség határát is egyben ez jelentette. Ebből a tényből következik, hogy már az államalapítás idején léteznie kellett. Történeti és régészeti forrásokkal igazolható, hogy a kalandozó magyarok is ezt az útvonalat használták itáliai felvonulásaik alkalmával. A későbbiekben ugyanez az út biztosította a szárazföldi kapcsolatot a keresztény Magyar Királyság szakrális központja (Székesfehérvár) és a pápa székvárosa (Róma) között. Neve ma is élő földrajzi név.

Lakpácsony (1340: Lokpachun): → *Pácsony* birtok északi része, amelyet 1217 előtt — mint kisebb lakott helyet (prédiumot) — a Héder nembeli Dénes ispán adományozott a vasvári káptalannak. A birtokrészt 1377-ben ezért alkalmilag → *Déneslaka* néven is lejegyezték. A Lakpácsony elnevezés, lakott hely voltára, pontosabban birtokosának lakóhelyére, a → *pácsonyi udvarház*ra utal.

Lakpácsony a → *Sámogy*-erdő északi oldalán fekvő birtokrész volt. Erdei észak felől, az oszkói erdők folytatásában voltak. Művelt területei és lakott részei pedig a két párhuzamos (ma névtelen) vízfolyás völgyei mentén helyezkedtek el. Az eddigi régészeti adatok alapján szórt település lehetett, ahol az egyes épületek vagy épületcsoportok nagyobb távolságra álltak egymástól. A legfontosabb településrész azonban, alighanem a mai község telkei helyén, a két említett vízfolyás közötti dombháton, a → *Vasvárról Olaszkába vezető út*, azaz a mai Kossuth Lajos utca mentén terült el.

Lapsa (1217/1412: *Lapsa*): A mai Pácsony község területén, a jelenlegi településtől nyugatra elterülő, észak–déli irányú völgy két oldalát foglalta magába *Lapsa* birtok. Nyugaton és északon Szentmihályfalvával, délen Győrvárral, keleten Pácsonnyal és egy ponton Oszkóval volt határos. Földjeinek pontos észak–északnyugati kiterjedését nem ismerjük, mivel közte és Szentmihályfalva közötti határjárás nem maradt fenn. Valószínű azonban, hogy erdei ebben az irányban feküdtek. A birtok „lapos" jelentésű *Lapsa* nevét magáról a ma is vizenyős völgyről kapta. A benne folyó, ma névtelen kis patakból valószínűleg halastavakat duzzasztottak, mellette ártéri legelők és kaszálók feküdtek. A völgyet kísérő két domboldalon szántóföldek és gyümölcsöskertek között álltak Lapsa falu (1224: villa) házcsoportjai. Nyomaik, eléggé szórtan, a völgy mindkét oldalán, egymástól jelentékeny távolságra levő foltokban mutatkoznak. Hogy a birtok meddig volt lakott, nem tudni, de 1334-tól már csak possessióként szerepel, ami inkább lakatlan birtokra utal. A völgyet közrezáró két dombnyelv tetején, a vízfolyással párhuzamosan egy-egy út futott. Nyugaton a → *Vasvárról Győrvárra vezető nagyút*, keleten pedig a szintén oda tartó → *Gubesa-út* vagy annak déli folytatása.

Lapsa egyik része már 1217-ben a káptalan birtoka volt, másik részét pedig — nevezetesen két ekényi várföldet — 1254-ben kapta meg csereként a királytól (a vasvári váralján fekvő, domonkosoknak adott területéért). Így hát ekkorra, már Lapsa egésze a vasvári káptalan birtoka lett és a későbbiekben az is maradt. Területe utóbb → *Pácsony* határába olvadt (Pácsony-Újmajor), jelenleg pedig a szomszédos → *Győrvár* részét alkotja (Győrvár-Újmajor). Helynévi nyoma nem maradt.

Lapsa-patak: A → *Lapsa* birtok tengelyét alkotó, széles, mocsaras völgyben futó vízfolyás, amely több névtelen mellékvízzel egyesülve a → *Vérvize*-folyóba (ma Verna-patak) ömlik. Rajta hajdanában több felduzzasztott halastó sorakozhatott. Közülük egyedül a → *Márkusgáta* nevűt ismerjük.

Márkusgáta (1224: *Marcusgatha*): *Győrvár* és → *Pácsony* határán, a → *Hencse-patak*on halak tenyésztésére elrekesztett mesterséges tó. Helyén később is ugyanilyen célú tó volt, amire a *Halastó* földrajzi név is utalt. A közelmúltban gátját ismét megújították és a

tavat újra felduzzasztották. Az egykor neki nevet adó, 1224 előtt élt *Márkus* birtokjogi és kronológiai érvek miatt nem lehet azonos az oszkói Márkusfölde egykori birtokosával.

Márton ispán határa (1224: *ad metam Martini comitis*): A → *Győrvár* részét képező → *Pácsonny*al határos → *Hencse* birtok alkalmi (?) megnevezése, amely arra utal, hogy 1224-ben tulajdonosa Márton ispán volt.

Monymalató (1224: *Mugmulothou*): Fontos sarokhatárpont → *Győrvár*, → *Pácsony* és Szarakad hármas határában. Természetes határdomb a → *Vérvize*-folyó keleti oldalán, ami a mai Győrvár külterületén található *Láncsöcs* nevű dombbal azonos. Árpád-kori nevének jelentése nem tisztázott. Benne azonban a látó melléknév rejlik. Mai elnevezése a kiemelkedés formájára utal.

Nagy árok → *Vasvári sánc*

Nagytó (1224: *magnum stagnum*): → *Pácsony* és → *Győrvár* határán, a → *Vasvárról Győrvárra vezető nagy út* keleti oldalán elterülő természetes (ám bizonyára az Árpád-korban mesterségesen fel is duzzasztott) tó. Belőle eredt a Lapsa-patak egyik ága. A jelenlegi Győrvár belterületén lévő (mocsaras, vízállásos) helye jól azonosítható. Ezt ma is *Nagy-tó* néven nevezik, tehát neve ma is élő földrajzi név.

Pácsony (1217/1412: *Pachun*): A → *Győr föld*nek helyet adó Sió-Verna-medence közepén feküdt Pácsony birtok, ami ma részben Pácsony, részben Győrvár határába esik. Északról Oszkó, nyugatról Lapsa és egy ponton Szentmihályfalva, keleten Olaszka és Szarakad, délről pedig → *Győrvár* földjei voltak vele határosak. Területe voltaképpen három észak–déli irányú vízfolyás mellett nyúlt el, keleti határát pedig maga a → *Vérvize*-folyó (a mai Verna-patak) képezte, egyben halászó helyet biztosítva. Erdeje ugyanennek a pataknak és a → *Márkusgáta* néven nevezett tó közötti dombháton elterülő (bizonyára akkor is), → *Sámogy*nak nevezett erdő volt. A birtokon három jelentősebb út vezetett át. Ezek közül a völgyekkel párhuzamosan két út haladt: nyugaton a → *Gubesa út*, keleten a → *Kámból Győrvárra vezető út*. Ezekre merőlegesen haladt a harmadik: a → *Vasvárról Olaszkára vezető út*.

A Pácsonynak nevet adó *Pács* (Pach) nevű személy (férfi) birtoktörténeti érvek miatt valamikor a 12. század vége előtt élt, hiszen a birtok egy részét 1217-ben már egy újabb birtokos (a Héder nembeli Dénes ispán) adományából, utóbb éppen róla elnevezett földként (→ *Lakpácsony*, → *Déneslaka*) a vasvári káptalan bírta.

A helynév eredeti jelentése „Pács birtoka” volt. Maga a nevezett Pács azonban nem biztos, hogy ténylegesen birtokosa volt az adott területnek, hanem lehetséges, hogy csak, mint a várnép egyik tagja kapta használatra azt a vasvári ispántól.

A birtok tehát eredetileg két részből állt. Egy lakott helyből (latinul prédiumból, azaz magyarul *lak*-ból: → *pácsonyi udvarház*), amely már a 12. század végén (azaz 1217 előtt) — Dénes ispántól — magánadományként a káptalan birtokába került (→ *Lakpácsony*). A másik rész viszont lakatlan várföld volt, amelyet 1224-ben királyi adományként kapott meg ugyanaz az egyházi intézmény (→ *Várnépepácsony*). A két birtokrész különállása egészen a legutóbbi időkig megmaradt, az újkortól Pácsony és Pácsony-Újmajor néven különítették el őket. Újmajor 1951-ben Győrvárral egyesült, Pácsony — a határába olvadt Lapsa birtokkal — ma is önálló község.

Pácsonyi udvarház (1340: *Lokpachun*): Hogy az 1340-ben előforduló → *Lakpácsony* birtokosi lakóhelyre, azaz egy földesúri udvarházra utal, az annál is valószínűbb, mert a birtokot 1217 előtt azt 1377-ben alkalmilag, a → *vasvári káptalan*nak adományozó Héder nembeli Dénes ispánra emlékezve → *Déneslaka* néven is feljegyezték. Lehetséges, hogy Dénes nemcsak birtokolta (és legalább is alkalmakként lakta) az épületegyüttest, hanem annak építtetője is volt. Az udvarház pontos helyére azonban eddig nincs adat, valószínűleg az valahol a mai település alatt rejtőzik.

Sámogy: A → *Pácsony* határába eső egykori erdő *Sámogy* neve egy Árpád-kori Samudi alakú személynevet takar. Mivel a név egy 1217-ben adatolt birtoktesten tűnik fel, a nevet adó személynek birtoktörténeti okok miatt még a 12. század vége előtt kellett élnie. Nem volt feltétlenül birtokos, hanem csak a földterületet haszonélvező várnépek vagy várjobbágyok egy tagja lehetett. (Ugyanez a megállapítás vonatkozhat a mai Olaszfa határába eső, jelenleg is élő, hasonló *Zámogy* helynévre is, amely hajdan Szarakad birtok területére esett.)

Sár (-folyó) (1266/1270/1391: *in aquam Saar*): A mai Sárfimizdó település határában eredő, és a Zala vízrendszeréhez tartozó folyó, amelynek vízgyűjtőterületén az Árpád-kor elején, az idővel feldarabolódó → *Sár föld* jött létre. A Zala legnagyobb mellékvizének számító, jelenleg *Sárvíz* néven ismert patak képezi → *Győr föld*, és egyben → *Győrvár* település délnyugati

határát. Neve egyébként a ma is ingoványos, mocsaras árterére vonatkozott.

Sár-folyó átkelője: A → *Sár*-folyó átkelője → *Győrvár*tól délre, a → *győrvári malom* és a → *Vérvize*-folyó torkolata közt. A Sió-Verna-medence legmélyebben fekvő pontja. A becsatlakozó utak (→ *Sár-folyó menti út*, → *Vasvárról Győrvárra vezető út*, → *Gubesa út*, → *Kámból Győrvárra vezető út* és egyéb kisebb utak) száma és azok fontossága miatt → *Győr föld* legforgalmasabb pontja volt, amelyet eredetileg a → *győrvári vár* ellenőrzött.

Sár-folyó menti út: Sárfőtől (ma Sárfimizdó része) → a *Sár*-folyó északi partján futó és a → Vasvári sánc déli → *kapu*ján áthaladó út, amely a → *Győrvár* melletti kanyarulatban átkelt a folyón, és onnan már annak nyugati oldalán (a mai 74. sz. út nyomvonalán) haladt tovább, egészen a Zala-folyót kísérő útig. Ez volt a → *Sár*-folyó mellett kialakult birtok (→ *Sár föld*) legfontosabb útja, amelyen elsősorban az azon belüli helyi közlekedés zajlott. Észak–déli irányú szakasza viszont már → *Győr föld*ön becsatlakozó két út (Kámból → *Győrvárra vezető út* és a → *Vasvárról Győrvárra vezető út*) segítségével, a Rába-völgy távolsági forgalmát kötötte össze a Zala-völgyével.

Sár föld (1265: *terra Sar*): A → *Sár* (Sárvíz) folyó vízgyűjtő területén létrejött Árpád-kori birtok, amelynek területe annak ellenére, hogy nem a Rába, hanem a Zala vízgyűjtőjéhez tartozott, határvédelmi okok miatt közigazgatásilag mégis Vas vármegye, és így a győri püspökség része volt. Egységes *Sár* elnevezése valószínűleg még a 10. századból származik, amely név az összefüggő folyóvölgy felső és alsó szakaszán, a középkor későbbi századaiban is használatban maradt. A folyó felső szakaszát továbbra is Sár névvel illették, míg az alsó szakasz neve Alsár/Olsár lett (1292: *Olsaar*).

Sárvíz → *Sár* (-folyó)

Seludgáta (1224: *Seludgatha*): A → *Vérvize-folyón* → *Pácsony* és → *Győrvár* határán létesített halastó. Nevét a vizét felduzzasztó gát építőjéről, az 1224 előtt élt *Selud* nevű személyről (férfiről) kapta. Egykori helyének pontos terepi meghatározása problémás, az csak térképi adatok segítségével lehetséges.

Várnépepácsony (1311: *Warnepepachun*): Az erdővel kettévágott, hajdan szintén egységes → *Pácsony* birtok déli felén kialakult birtoktest, amelyet 1224-ben II. András király (1205–1235) mint lakatlan várföldet adományozott a vasvári káptalannak. Várnépepácsony magának a → *Sámogy*-erdőnek a legnagyobb részét is magában foglalta. A vasvári várnépek által használt szántóföldek pedig három vízfolyás — korabeli nevükön: a → *Nagytó*, a → *Márkusgáta* és a → *Vérvize*-folyó — partjain helyezkedtek el. A birtok területéről eddig nem ismerünk Árpád-kori településnyomot, ami megfelel annak, hogy 1224-ben valóban lakatlannak mondták, és betelepítésére később sincsenek adatok. Alighanem az egész Árpád-kor folyamán lakatlan maradt. Területe az újkorban Pácsony-Újmajor néven élt tovább. 1951-ben Győrvárral egyesült.

Vaskapu: A → *vasvári sánc* és a → *Katonák útja* találkozási pontjában, a sáncon egy tornyokkal megerősített, keskeny kapu nyílt. Előtte, a sánc itt elkeskenyedő árkán fahíd vezetett keresztül és a védelem növelése érdekében az egyenes út vonalának megtörését is alkalmazták. Neve is erődítettségére utal. Maga a kapu ellenőrzési pont és vámszedőhely is volt. Ezt a feladatát még katonai szerepének lezárulta után is megtartotta, miként arra egy 1266-ban kelt oklevél utal. (Az okmány ugyanis → *Győrvár*on élő királynéi népeknek a sáncon való szabad átkelési jogát említi.)

Miután az 1960-as években a szűk átjárót gépekkel megnagyobbították, 1985-ben régészetileg is megkutatták, 2000-ben pedig rekonstruált szerkezetét eredeti nagyságában állították helyre.

Az átjáró korabeli elnevezését ugyan nem ismerjük, de ma is élő nevének eredete kapcsán felmerül annak lehetősége, hogy a magyar nyelvterületen élő többi *Vaskapu* földrajzi névhez (vagy ezek egy részéhez) hasonlóan esetleg keleti örökségünk része lehet. Miszerint az a keleten elterjedt török *Temir qapi* szó magyar tükörfordításából képződött.

Miként a sánchoz is, úgy magához a vaskapuhoz is több monda kapcsolódik, amelyek mind egykori rendeltetését próbálták megmagyarázni.

Vasvári sánc = Árok, Nagy árok (1217/1412: super *materiam magnam*, 1266/1270/1391: per *fossatum* … ad unum *magnum fossatum*): A magyar fejedelemség szállásterületét nyugatról védő gyepű belső vonalának egyik elemét képezte a → *Hegyhát*at, annak egyik legkeskenyebb pontján átszelő és azt elzáró hosszanti sánc. Vasvárnál a Rába, → *Győrvár*nál pedig a → *Sár*-folyó (Sárvíz) mocsaraihoz csatlakozott. Mivel árka a nyugati oldalán volt, így bizonyos hogy nyugati irányból várt ellenséges támadás elhárítására építették. Átjáró (a két végét kivéve) mindössze egyetlen egy volt rajta, a → *Katonák útja* vonalában nyíló → *Vaskapu*. Ebből bizonyos, hogy a sáncot éppen ennek a → *Hegyhát* gerincén futó távolsági kereskedelmi és hadiútnak az elzárására, illetve ellenőrzésére hozták létre.

A 8 km hosszú sáncvonal építésére valamikor a 10. század 2. felében, a magyar kalandozásokat lezáró 955.

évi augsburgi vereség után került sor. Létrehozásához (az árok kiásásához, a töltés elkészítéséhez, stb.) mintegy 150 000 m3 földet kellett megmozgatni, a boronaszerkezetű sánc megácsolásához pedig kb. 15 000 m3 fát megmunkálni. A vonal fő védelmi elemét az előtte (nyugatról) futó árok és a töltésen épített függőleges falú, földdel kitöltött, várfalszerű, fa szerkezetű sánc képezte. Ez utóbbin mellvéd és az egymástól rendszeres távolságra épített tornyok fokozták az őrség biztonságát. A töltés belső (keleti) oldalán található sáncút az utánpótlás szállítását tette lehetővé. A védelmi vonalat az idő múlásával többször javítani kellett, ellenséges pusztítás után egyes szakaszait pedig újjáépíteni. Védelmét az őrök (azaz a gyepű őrzői) látták el. A rendelkezésre álló történeti adatok alapján a védművet többször is használni kellett. Először III. Henrik német császár (1059–1056) 1051. évi hadjárata, majd 1118-ban III. (Babenbergi Kegyes) Lipót osztrák őrgróf (1096–1136) és Borzsivoj cseh herceg (†1124) támadása alkalmával. Az utóbbi esetben az erődítmény meg is állította az idegenek előrenyomulását. Nagyjából a 12. század végéig lehetett katonai használatban — és noha bizonyos ellenőrző szerepet még a 13. században is megtarthatott —, utána felhagyták és a későbbi írott forrásokban (pl. 1266, 1327, 1334) már csak, mint *árok* tűnik fel. A sáncot a középkori források legtöbbször — latin tükörfordításban — *Árok (fossatum), Nagy Árok (magnum fossatum)* néven említik. Az árok *nagy* jelzője azonban nem csupán méretére, hanem elsősorban annak régiségére vonatkozhatott. Noha magyar nyelvű középkori említése nem maradt fenn, eredeti nevét a tőle nyugatra eső középkori *Árok-köz* (1300 k.: *Aruckuz*) területnév, északi végénél a vasvári *Árok-hegy,* és néhány további vasvári és hegyhátszentpéteri dűlőnév (*Felső-árok-hegy, Alsó-árok-hegy, Árokmellék; Árokmelléki-rét*) mégis megőrizte.

Mint jól látható és azonosítható földrajzi tereptárgy ezután is földbirtokok, illetve települések határát képezte, miként már 1217-ben is, amikor a vasvári káptalan birtokhatáraként leírták. Régisége miatt a 18. századi térképeken *„római sánc”* névvel tűnik fel. Az újkortól máig ezen a néven ismert és több monda is fűződik hozzá.

Az építmény már korán felkeltette a régészek érdeklődését, ám alaposabb vizsgálatára csak jóval később (1959/1960, 1985, 2005) került sor. 2000-ben, a millennium évében egy rövid szakaszát a → *Vaskapu* építményével együtt rekonstruálták. Kicsinyített mása a Vasvári Múzeum kiállításán látható.

Vasvárról Győrvárra vezető nagyút (1266: *iuxta viam magnam,* 1334: *ad magnam viam, que transit de ferreocastro ad dictam Gewrguar*): A megyeszékhelyről (a mai Munkácsy Mihály utca vonalán) induló, a → *Katonák útjá*t keresztező és Lapsa birtokon keresztül a → *Sár-folyó átkelőjé*hez tartó, észak–déli irányú régi út, amely → *Győrvár* mai főutcájával (Új Élet és Béri Balogh Ádám utca) azonos. Nyomai a pácsonyi vasútállomás és a Győrvár-Újmajor közötti szántóföldön máig megfigyelhetők. → *Győr föld* két legfontosabb útja közül az egyik volt, amely a Rába-völgyet a → *Sár*-folyó völgyével összekötötte. (A másik ilyen út a → *Kámból Győrvárra vezető út* volt.)

Vasvárról Jánosfára vezető út (1334: *ad viam, que ducit de Janosfalua ad Wasuar*): A megyeszékhelyről (a mai Munkácsy Mihály utca vonalán) induló és a → *Katonák útjá*t keresztező, a → *Vasvári sánc* belső (keleti) oldalán, azzal párhuzamosan futó, észak–déli irányú út, amely a → *Hencse-patak* keleti partját követve érte el a → *Sár-folyó menti u*tat. Ez utóbbi nyomvonalán tartott tovább nyugatra és átlépve a sáncon nyíló déli → *kapu*t, jutott el Jánosfára (ma Hegyhátszentpéter része).

Vasvárról Olaszkába vezető út (1378: *ad alim viam publicam, que transit de Vosuar ad Olozka*): A megyeszékhelyről (a mai Csokonai Vitéz Mihály utca vonalán) induló és a → *Katonák útjá*t keresztező → *Gubesa út* nyomvonaláról kelet felé letérő út, amely → *Pácsony* birtokon keresztül, → *Lakpácsony* főutcáját (ma Petőfi Sándor utca – Kossuth Lajos utca) képezve jutott el → *Olaszka* (ma Olaszfa) területére (a mai Kossuth Lajos utca vonalán).

Verna (-patak) → *Vérvize* (-folyó)

Vérvize (-folyó) (1255: *a fluvio Vervize*): A → *Sár*-folyó (azaz a mai Sárvíz) legnagyobb, abba → *Győrvár*nál északkelet felől beömlő mellékvize. Egyben → *Győr föld* legfontosabb vízfolyása, a középkori Séd-patak (a mai Sió-patak) alsó szakasza, ami napjainkban Verna-patak néven ismert. Nevének eredeti alakja *Üver vize* (azaz ’száraz patakárok’ vize) volt. Az *üver* szó értelmének elhalványulásával változott neve a 13. századra *Vérvizé*vé. A patak hajdan → *Pácsony* és Szarakad közös határát alkotta. A bele torkolló kisebb vízfolyások közül a Lapsa-, és a Kalocsa(kuta)-patak ismert név szerint. Széles árterében elterülve több mocsaras holtága is létezhetett, ezek közül az egyiket Berek néven emlegették. Rajta bizonyára már az Árpád-korban több, gáttal felduzzasztott halastavat hoztak létre, amelyek közül csak a → *Seludgáta* nevűt jegyezték fel.

IRODALOM

KISS–TÓTH 1987: Kiss G. – Tóth E.: A vasvári „Római sánc" és a „Katonák útja" időrendje és értelmezése. (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I.) — Die Chronologie und Interpretierung des „Römischen Walles" und der „Heerstrasse" zu Vasvár. (Beiträge zur Topographie des frühungarischen Verhaugürtelsystems I.) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 101–137.

KISS ET AL. 2006: Kiss G. – Tóth E. – Zágorhidi Czigány B.: *A Vasvári sánc. — Die Schanze der landnehmenden Ungarn von Vasvár*. Régészeti Értékeink 14. Budapest 2006.

KISS–Z. CZIGÁNY 2006: Kiss G. – Zágorhidi Czigány B.: Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: *Helynévtörténelmi tanulmányok 2*. Szerk.: Hoffmann I. – Tóth V. A Magyar Névarchívum Kiadványai 11. Debrecen 2006, 129–157.

KISS–Z. CZIGÁNY 2011: Kiss G. – Zágorhidi Czigány B.: Régészeti és történeti adatok egy mikrotáj topográfiájához. Vasvár délkeleti határa az Árpád-korban. In: *„Sötét idők falvai". 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia*. Tempora Obscura 1. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 605–669.

TERRA GEUR. A PRESENTATION FROM THE LEXICON OF THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF COUNTY VAS DURING THE ÁRPÁDIAN AGE

A lexicon of historical topography is indispensable for writing the Árpádian Age history of County Vas – this lexicon would not simply be an appendix to the planned comprehensive historical work, but also a firm foundation for studies in historical geography, the built heritage, and archaeological topography. There are many rationales for performing this immense work, calling for the gathering and the assessment of data from a diverse range of sources, in several smaller steps.

Currently, we are engaged in collecting information on the areas of the historical county lying south of the River Rába and in the assessment of the data according to well-definable geographic units or historical estates. Presented here are some entries on the Győrvár area from a smaller geographic unit known as Győr föld (*terra Geur*; "Geur land") lying south of Vasvár, the former county seat.

A MÁSIK FALU...

*BELÉNYESY Károly**

A cím önmagában is magyarázatot kíván és különösen így van ez akkor, ha ez a cím egy különleges régészeti jelenségcsoport talán kissé mesterkélt elnevezésére utal. Tekintsük ezért a tanulmányt inkább egy olyan módszertani kísérletnek, amelyben a hagyományos értelemben vett középkori falu — azaz a település — ismerete nélkül, annak egy kiemelkedő jelentőségű részét, a templomot és közvetlen környezetét igyekszünk értelmezni. Mindezt egy olyan egyedi lelőhelyen, mint a mai Balatonszárszó középkori elődje.

BALATONSZÁRSZÓ A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN

Balatonszárszó délkeleti határában, az Alma-hegy lábánál terül el az ún. Kis-erdei-dűlő Balaton felé lejtő széles platója. Keletről, nyugatról és délről kiterjedt völgyek övezik, mintegy természetes védelmet nyújtva a kis kiemelkedésen megtelepülőknek. A talajművelés során előkerülő leletek tanulsága szerint itt állt a mai falu középkori elődje, amely a plató nyugati oldalát és az alatta húzódó völgyet vette birtokba, szélesen elnyúlva a tó irányába.

A településre vonatkozó első adatok szerint „*…ex donatione Colomani Regis…*” került a fehérvári káptalan birtokába (Wencel–Hermann 1867, 466–477). Később a tihanyi apátság tulajdonában volt, amelynek a „*Zarozou*” faluban lakó harangozói 1269-ben váltották meg magukat a szolgálat alól (Erdélyi 1908, 530–531). 1233-ban a településen már biztosan állt kápolna (Erdélyi 1902, 722–723). 1358-ban és tíz esztendővel később a veszprémi káptalan birtokai közt tűnt fel (Kumorovitz 1953, 197, 240–241), majd a század végén magánbirtokosok kezébe került. A falura vonatkozó adatok a 16. század végén eltűnnek, ami feltehetően a településnek a 15 éves háború alatti felhagyására, pusztulására utal.

Az I. katonai felmérés 1783-ban készült szelvénye már egy új, nagyméretű, kialakult utcarendszerű újkori települést mutat a Balaton partjához közel eső területen, míg az egykori faluhelyre a régi templom ábrázolása utal. A körülötte jelölt sírok arról tanúskodnak, hogy a középkori épület és vele együtt a temető a 18. század végén még használatban volt (2. kép 1).[1]

Nem sokkal ez után a templomot végleg elhagyták. A terület kataszteri térképei szerint a középkori településnek helyet adó dűlő az 1850-es évek elejére már visszaerdősödött.

A RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

Az M7-es autópálya tervezett csomópontjának kijelölésekor bizonyossá vált, hogy a leendő út nyomvonala nem csak érinti, de mintegy félbe vágja a középkori település templom körüli temetőjét és feltehetően érinti a templomot, amelynek feltárása a beruházáshoz kapcsolódóan elkerülhetetlenné vált (Belényesy et al. 2007).[2]

A megelőző feltárás előtt végzett terepbejárás során kiderült, hogy a templom a Balaton felé észak–déli irányban hosszan elnyúló középkori település déli végén, tulajdonképpen a falun kívül állt, a plató délnyugati oldalán lévő kisebb kiemelkedésen. Itt a mélyszántás az épület erősen megrongált alapfalainak nagy kőtömbjeit és mintegy 20–30 méteres körzetben a temető bolygatott sírjainak maradványait hozta felszínre. Az előzmények ellenére a terület feltárása tulajdonképpen szokványos szituációt ígért: a rendelkezésre álló források és a kéziratos térképek alapján a 13. század elején épült, és valószínűleg a 18. század végéig működő falusi templom és a körülötte létesült temető maradványaira számíthattunk. Az egyetlen furcsaság csupán az volt, hogy az érintett területről készült légi fotókon egy a templomdombot körülvevő, csúcsával a Balaton felé forduló, tompa ötszöget formázó, széles árok foltja rajzolódott ki, amelyben a feltárás megkezdése előtt egy esetleges török kori erődítés nyomait sej-

* Heritage Consulting Kft., 1084 Budapest Német utca 10. belenyesy@gmail.com

[1] I. katonai felmérés (1783) Coll. IX, Sec. 21.

[2] Az MTA Régészeti Intézete és a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága közösen végzett, megelőző feltárásai 2000–2003 és 2005–2006-ban

tettük (Oexle 1997, 144; *1. kép 2*).[3] Az ásatás azonban előzetes várakozásainkhoz mérten meglepő eredménynyel szolgált.

A légi fotók alapján azonosított, nagyméretű árokkal körbevett területen, a középkori és újkori temető csaknem 1000 sírján túl, a kisméretű templom köré szerveződő, szabályos rendszerben, sűrűn egymás mellé épített, oszlopváz-szerkezetes épületekből, pincékből és tároló vermek tömegéből álló településrészletet sikerült feltárnunk *(2. kép 3, 3. kép).* A leletek és a régészeti összefüggések alapján pedig egy különleges középkori „létesítmény" története bontakozik ki előttünk.

A FALUSI TEMPLOM

Az épület felmenő falai teljesen elpusztultak. Helyükre csak a habarcsos épülettörmelékkel visszatöltött árkok utaltak. Ezek kibontása után előtűnt az épület törtkőből és agyagos földből készített, döngölt alapozása, amelynek tetején, néhány helyen, a kavicsos, meszes habarcsba rakott, tört mészkő alapfalak csonkjait is sikerült feltárnunk *(4. kép).* A felmenő falak szerkezetére a másodlagosan előkerült nagyszámú falazótéglatöredék utalt.

Az egyenes szentélyzáródású templom mintegy 13 méter hosszú és 8 méter széles volt. Északi oldalán, a többször megújított sekrestye kőből rakott alapfalai kerültek elő, amelyhez később, nyugati irányban kisebb kápolnát építettek, amely a templom nyugati falával egy vonalban záródott. A templombelső feltárása során egyértelművé vált, hogy a falakon belüli temetkezések és — a talajművelés miatt — a járószintek nagyon sérültek. Ennek ellenére a szentély területén, egy kisebb felületen sikerült feltárnunk egy, az építéshez köthető réteget, amelyből II. András obulusa (H 267; Huszár 1979, 60) került elő, amely — összhangban a forrásokkal — a templomépítést a 13. század elejére keltezi.

A KÖZÉPKORI TEMETŐ

Az épület kutatásával párhuzamosan, a hajó és a szentély területén, illetve a falakon kívüli mintegy 8–10 méteres körzetben mintegy 400 sírt tártunk fel *(5. kép).* Az épülettől 20 méter távolságban előkerült a korai temetőt határoló árok is, amely dél felé kiszélesedve, ellipszis alakban karolta át a templomnak helyet adó kis kiemelkedést. A temetkezésekkel azonban csak a templom kb. 15 méteres, déli irányban kb. 20 méterre bővülő körzetében találkozhatunk. A cinterem határa és a sírok közti területet nagyméretű, palack alakú tároló vermek kisebb-nagyobb összefüggő csoportjai töltötték ki. A földbe mélyített objektumok mélysége 1,5–2,5 méter között váltakozott. Szájuk kerek, általában 1,5 méter átmérőjű volt, fenekük felé gyakran kiöblösödtek, belsejükben sem tapasztásra, sem bélelésre utaló nyomokat nem találtunk. A temető felé eső vermek megbolygatták a templom körüli temetkezések egy részét és helyenként a temetőárkot is, de nagyjából igazodtak a cinterem adott kereteihez. A feltárás során a vermek betöltéséből a késő Árpád-korra jellemző kerámia és kopott bécsi fillérek kerültek elő, míg egyes objektumokban egyértelműen a 14. századra keltezhető leletanyag volt. Ezeket az objektumokat gyakran megújították. A már betemetett vermek mellé újabbakat ástak, sokszor belevágva a korábbiakba, amely a 13. században kezdődő és a 14. század derekáig nyúló, folyamatos használatukra utal, egyben jelzi a cinterem, a templom és környezete, mint „védett hely" jelentőségét is.

AZ ERŐDÍTETT TEMPLOMKÖRZET

A templomdombot feltehetően a 14. század végén, vagy a 15. század elején megerődítették *(6. kép).* Ennek egyértelmű és látványos bizonyítéka az új, az eredeti temetőároktól mintegy 15 méter távolságban ásott újabb árok, amely már közel fél hektáros területet fogott közre. Készítésének kora a kevés leletanyag miatt bizonytalan, de jelenlegi ismereteink alapján visszatöltődése legkorábban a 14. század végén kezdődhetett. Ezzel párhuzamosan a temetőt határoló árkot betemették, a templom és a nagyméretű külső árok közti területen pedig épületek összefüggő csoportját építették fel. Valószínűleg ezzel egy időben kapott köpenyezést a sekrestye fala is, ami feltehetően az épület megváltozott szerepére, esetleg épp az erődítéssel összefüggő torony építésére utal. A jelenségeket vizsgálva elmondhatjuk, hogy a templom, az árok alaprajzi elrendezése tudatos, és a szándék nem is lehet más, mint a körbezárt területen belüli javak védelme.

[3] Otto Braasch felvétele (1994), ArchNo.: JPTE ÓRT-2659.

Az intenzív mezőgazdasági művelés miatt a számunkra értékelhető és a középkori település történetéhez kapcsolható külső és belső szintek többsége elpusztult. Ezért jobbára csak az egyes épületek felépítményeinek földbe mélyedő nyomait tárhattuk fel. Ezek a lenyomatok azonban a pontos alaprajzok mellett, a szerkezetre vonatkozó számos olyan információt rejtenek magukban, amelyek segítségével ez a speciális, épített környezet is felvázolható.

Az erődítés északi és nyugati oldalán, a szabályos rendben sorakozó épületcsoport tagjai külső megjelenésüket, méretüket és felépítményüket tekintve egyértelműen a késő középkori többhelyiséges lakóházat idézik. Az itt álló épületek általában háromosztatúak voltak. Átlagos hosszuk 15 méter, míg szélességük 5 méter. Kivétel nélkül cölöpváz-szerkezettel, fonott, tapasztott falakkal épültek. Az építéshez általában 30–50 cm mély és 50–60 cm széles alapárkokat ástak, amelyekbe a falak vázszerkezetének függőleges oszlopait helyezték el. De előfordult, hogy a falszerkezetnek nem készítettek ilyen alapozást. Ezekben az esetben az oszlopok gödreit figyelhettük meg. Az épületek templom felé eső első és gyakran a második helyiségének is alapárka volt, ugyanakkor többször előfordult, hogy a legutolsó, az árok felé néző helyiség (ól vagy kamra) falának építéséhez csak 10–15 cm vastag karókat használtak. Az épületek hossztengelyében megfigyelhetőek voltak a födémet alátámasztó, erősebb oszlopok, a szelementartók mélyebb gödrei, bejáratra és fűtő, illetve tüzelőberendezésre utaló egyértelmű nyomokat viszont nem találtunk.

Az alaprajzi szempontból elkülönülő déli oldal épületei kissé elütnek az előbbiektől. Ezek között több egyterű, nagyméretű építményt tártunk fel. A felépítmények lenyomataként a keskeny, 20–30 cm mély és hasonló szélességű alapárok és az egyszerű cölöplyuksor is előfordult. Az építmények nagy csoportját délről lezáró épület kéthelyiséges volt, hossza 17 méter, szélessége pedig 7 méter. Felépítménye valószínűleg nagyon erős (esetleg több szintes?) lehetett. Alapárkai közel 1 méter mélyek és 80 cm szélesek voltak. A falak függőleges oszlopait az alapárkon belül gyakran kőpakolással látták el. Furcsa, hogy az osztófal a főfalakhoz hasonlóan, erősen volt alapozva. Falainak feltehetően nagy terhelést kellett elbírniuk, amelyre a födémet tartó oszlopok széles és mély gödrei is utalnak.

Ettől a tömbtől keletre, mintegy igazodva a többosztatú házak rendszeréhez, további két, egyterű épület állt egymás mellett. Az építmények hossza kb. 10 méter, szélességük 5 méter lehetett. Középtengelyükben itt is feltártuk az ágasfák oszlopgödreit. A többitől eltérően azonban ezeknek az építményeknek a belső tere mélyített. Az északra fekvőé csupán 30–40 cm, míg a déli oldalon fekvő épületé mintegy 1 méter mélységű volt. Ez utóbbinál, az árokra néző oromzatnál meneteles bejáratra utaló nyomokat sikerült feltárnunk. A löszbe vágott oldalát pedig — a maradványok tanulsága szerint — fonott fal védte a beomlástól.

A terület 2005–2006-ban feltárt délnyugati harmadában egy, az oszlopszerkezetes épületek és a templom között elhelyezkedő pincét is sikerült feltárnunk, amelynek közel 2 méter vastagságú törmelékréteggel való betöltése feltehetően az épületek megszüntetésével egy időben történt.

A TEMPLOM, A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐ ÉS AZ ERŐDÍTÉS KAPCSOLATA

Az erődítés középpontjában álló, kőből épített templom szerepe egyértelműnek tűnik *(7. kép)*. Átépítése, a sekrestye északi falának megerősítése talán épp a templom körüli építkezésekkel függhet össze, annak ellenére, hogy ennek datálása szinte lehetetlen. A környezet változásainak az épületben is tetten érhető másik bizonyítéka, hogy a cinteremhez hasonlóan, a hajón belül is nagyméretű tároló vermeket ástak. A temető számára az Árpád-korban kialakuló verem-, majd a későbbi épületcsoport létrehozása hasonló helyzetet teremtett. Az épületek és a gödrök is szabadon hagyták a temető szűkebben vett területét és rombolták a korábban eltemetettek sírjait. A cintermen belüli építkezések természetesen nem szüntették meg a temetkezéseket, csak leszűkítették az erre alkalmas területet. Az eddig feltárt sírok esetében tett megfigyeléseink alátámasztják a temető 13. század és a 15. század közepe közti lecsökkenését.

A feltárt temetkezések a szokásosnál nagyobb mértékben sűrűsödtek a templom közvetlen környezetében. Az itt nem ritkán 4-5 sírréteget tartalmazó temető távolabb szinte egyik pillanatról a másikra egy-két sírsorra csökkent. Ebben az időben a templomhajó is többrétegű temetővé vált. Feltűnő továbbá, hogy a távolabb eltemetettek sírjai vagy a 13. század eleji, vagy a késő középkori és kora újkori sírmezőhöz köthetőek, amikor a temető területe még nem, vagy már nem volt korlátozva.

A KÉSŐ KÖZÉPKORI ÉS AZ ÚJKORI TEMETŐ

Az előkerült leletanyag tanúsága szerint az épületeket még a 15. század 2. fele előtt megszüntették. Az oszlopokat szinte kivétel nélkül kiemelték, az alapárkokat betemették, és a területet elplanírozták. Az épületek helyén nem sokkal ezután megjelentek az újabb temetkezések. Ezzel együtt az erődítést jelentő árok feltöltődése is megkezdődött, és annak ellenére, hogy nem tűnt el nyomtalanul, védelmi képességét valószínűleg elveszítette. Az újkori temetkezések határa a korábbi, feltehetően erősen feltöltődött erődítésárok lehetett, amelynek vonala az I. katonai felmérés térképén is felfedezhető *(2. kép 1)*.

A feltárt újkori sírok tanúsága szerint a templom feltehetően túlélte a középkori települést és egy ideig még valószínűleg temetőkápolnaként működött, de a 18. század végét követően már nem temetkeztek mellé.

A MÁSIK FALU…

A bemutatott szituáció alapján egyértelműnek tűnik, hogy a középkori Szárszó falu templomának közvetlen környezetében, a 14. század 2. felében olyan késő Árpád-kori előzményekkel rendelkező struktúra jött létre, amely a középkori Magyarország középső régiójában egyedi jelenség. A településre vonatkozó viszonylag gazdag középkori forrásanyag ellenére még utalást sem találunk a templom környezetének ilyen mértékű megváltozására, sem az erődítésre, sem pedig az azon belül álló, egyedi épített környezetre.

Struktúra, épített környezet, erődítés, vagy csak egyszerű menedék, *refugium*? A meglepő jelenségek és a megfigyelések akár arra is sarkallhatnának, hogy a balatonszárszói megfigyelések egyediségét emeljük ki, de a hasonló templom körüli védművek természetesen nem példa nélküliek a középkori Magyarországon. A fennmaradt erődítéseken túl számos olyan forrással találkozunk, amelyben a templom és a temető menedékként, védett helyként jelenik meg (Szabó 1969, 195–197), tehát sem a templom, illetve temető erődítése, sem pedig a veszélyeztetett javak biztonságos, vagy inkább biztonságosnak hitt tárolása nem példa nélküli a középkor folyamán. A legszemléletesebb párhuzamot talán épp az erdélyi templomerődítések szolgáltatják, ahol a védmű és a menedék jellegzetes vonásai olyan formán találkoznak, mint amit a középkori Szárszó falu templomának feltárása során tapasztaltunk. Az illyefalvai/Ilieni (Ro) külső és belső vár fala mentén 1902-ig még álló — azóta már lebontott — „*conservatorium*”-ok, azaz kamrák képe például egyértelműen az ásatás során előkerült rendszert idézi (Gyöngyössy 1995, 62–65; *1. kép*). Egy erdélyi templomerődöt találtunk volna Balatonszárszó határában? A válasz nem egyszerű.

1. kép: Fából épített tároló helyiségek az illyefalvai/Ilieni (Ro) templomerőd falain belül
Fig. 1: Wooden storage facilities inside the walls of the fortified church at Illyefalva/Ilieni (Ro)

Ha a források, az ismert épített környezet és a szárszói objektumok közötti összefüggéseket keressük, úgy gondolom a külső megjelenésből, azaz erődítésből, mint alaphelyzetből kiindulva kell közös nevezőt találnunk. Ebből a szempontból el kell vonatkoztatnunk az egyedi morfológiai jegyektől. Hiszen a lőrésekkel ellátott cinteremfal vagy templomtorony, a kerítő fal folyosóján ládába vagy a *„conservatorium”*-ba elhelyezett érték, a cinteremben lévő verem, vagy veszély esetén a templomba vitt gabonás láda minden esetben a külső fenyegetettségre, veszélyre utal. A szerkezet pedig nem más, mint a valódi település egyfajta átértelmezése. A vermek, kamrák, a rögzített „telkek” mind-mind egységes, átgondolt és feltehetően a település belső hierarchiáját tükröző rendszer részei. Így az erődítésen belüli világ tulajdonképpen nem más, mint egy másik falu. Az erdélyi példákkal való hasonlóság kapcsán nem kell feltétlenül etnikus vagy egyéb történeti párhuzamot keresnünk; az erődítések közti funkcionális vagy formai hasonlóság sokkal inkább egymástól távol lévő faluközösségek külső fenyegetettségre adott hasonló válaszaiból ered. Ebben a kulcsszerep kétségkívül az általában maradandó anyagból épített templomé és az árokkal, sövénnyel, fallal körülvett temetőé, amelyek védelmi képessége nemcsak önmagában adott, de növelhető is. Mindezeket a szempontokat figyelembe véve viszont egyértelműnek tűnik, hogy a Balatonszárszón feltárt jelenségek, a középkori templom és környezetének különleges, de korántsem egyedi elemei (Szabó 1969, 196).

Ennek a „másik falu”-nak a megértéséhez nyilvánvalóan szükségünk lenne arra, hogy lássuk és megértsük magát a középkori Szárszót is. Feltehetően a valóságtól elrugaszkodott elképzelés abban hinni, hogy a falu szisztematikus régészeti kutatása valaha megtörténhet, ezért a vizsgálatnál érdemes más lehetőségeket is figyelembe vennünk. A szóládi és a teleki középkori templom szárszóihoz hasonló topográfiai adottságaiból kiindulva, az észak-somogyi régió szisztematikus templomkörzetekre is kiterjedő kutatása segíthet a rendelkezésre álló adatok értelmezésében.

IRODALOM

Belényesy et al. 2007: Belényesy K. – Fábián Sz. – Marton T. – Oross K.: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. — Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi.* Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Budapest 2007, 75–95.

Erdélyi 1902: Erdélyi L.: *A Pannonhalmi Szt Benedek-rend története 1.* Budapest 1902.

Erdélyi 1906: Erdélyi L.: *A Pannonhalmi Szt Benedek-rend története 4.* Budapest 1906.

Erdélyi 1908: Erdélyi L.: *A Pannonhalmi Szt Benedek-rend története 10.* Budapest 1908.

Gyöngyössy 1995: Gyöngyössy J.: *Székelyföldi vártemplomok.* Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 5. Budapest 1995.

Huszár 1979: Huszár, L.: *Münzkatalog Ungarn: von 1000 bis Heute.* Budapest 1979.

Oexle 1997: Oexle, J.: *Aus der Luft Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa*. Dresden 1997.

Kumorovitz 1953: Kumorovitz, L. B.: *Veszprémi Regeszták (1301–1387).* Budapest 1953.

Szabó 1969: Szabó I.: *A középkori magyar falu.* Budapest 1969.

Wencel–Hermann 1867: Wencel G. – Hermann I.: *Árpádkori Új Okmánytár 6.* Pest 1867.

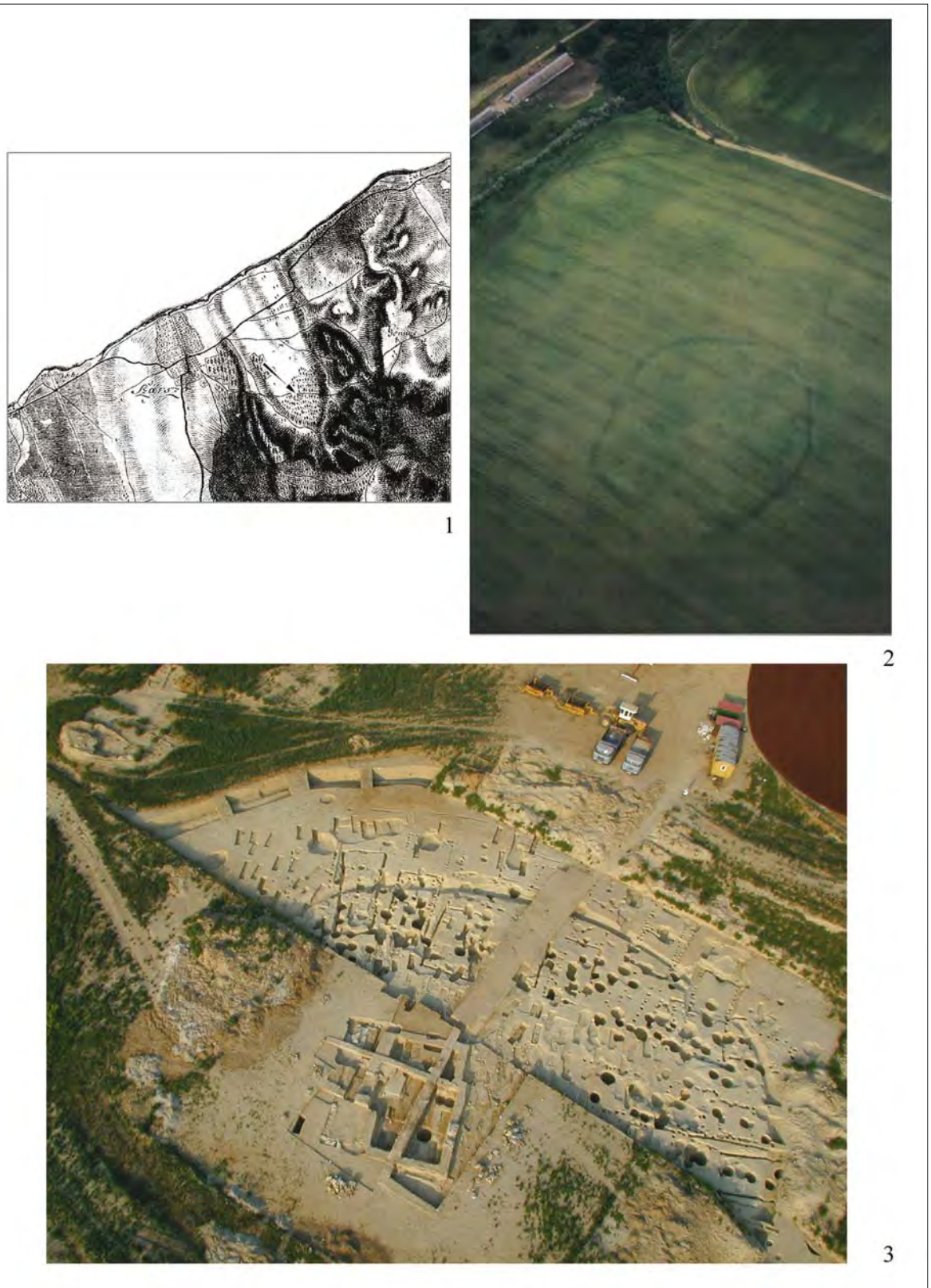
We excavated roughly one thousand graves of the medieval and post-medieval cemetery, and the remains of a settlement enclosing a small church on the outskirts of Balatonszárszó *(Fig. 2. 1, 3).*

In the later 14th century, a smaller stronghold was constructed in the area of the village church – a unique fortification, whose antecedents can be traced to the late Árpádian Age, located in the central region of medieval Hungary.

Aside from the still extant medieval strongholds, there is ample literary evidence that churches and their graveyards functioned as refuges and fortified places. Several examples can be quoted from the Middle Ages for the fortification of the church and the graveyard, and for the storage of endangered goods and commodities in these places, believed to be secure – the perhaps most eloquent examples and parallels being the fortified churches of Transylvania.

The pre-planned and uniform system of storage pits, storage structures and fixed "plots" most likely reflected the hierarchy of the settlement, and thus the world enclosed within the stronghold was practically another village. The church, usually erected from durable materials, and the graveyard enclosed by a ditch, a hedge and a wall whose defensive properties were given in themselves, both played a key role in this other village.

In the light of the above, it seems certain that the various features uncovered at Balatonszárszó were unusual, but hardly unique elements of the medieval church and its surroundings.

2. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. 1: A középkori templom az I. katonai felmérésen; 2: A középkori templom és a temető területének 1994-ben készült légi fotója; 3: A templomkörzet feltárása madártávlatból (Sófalvi András felvétele, 2001)

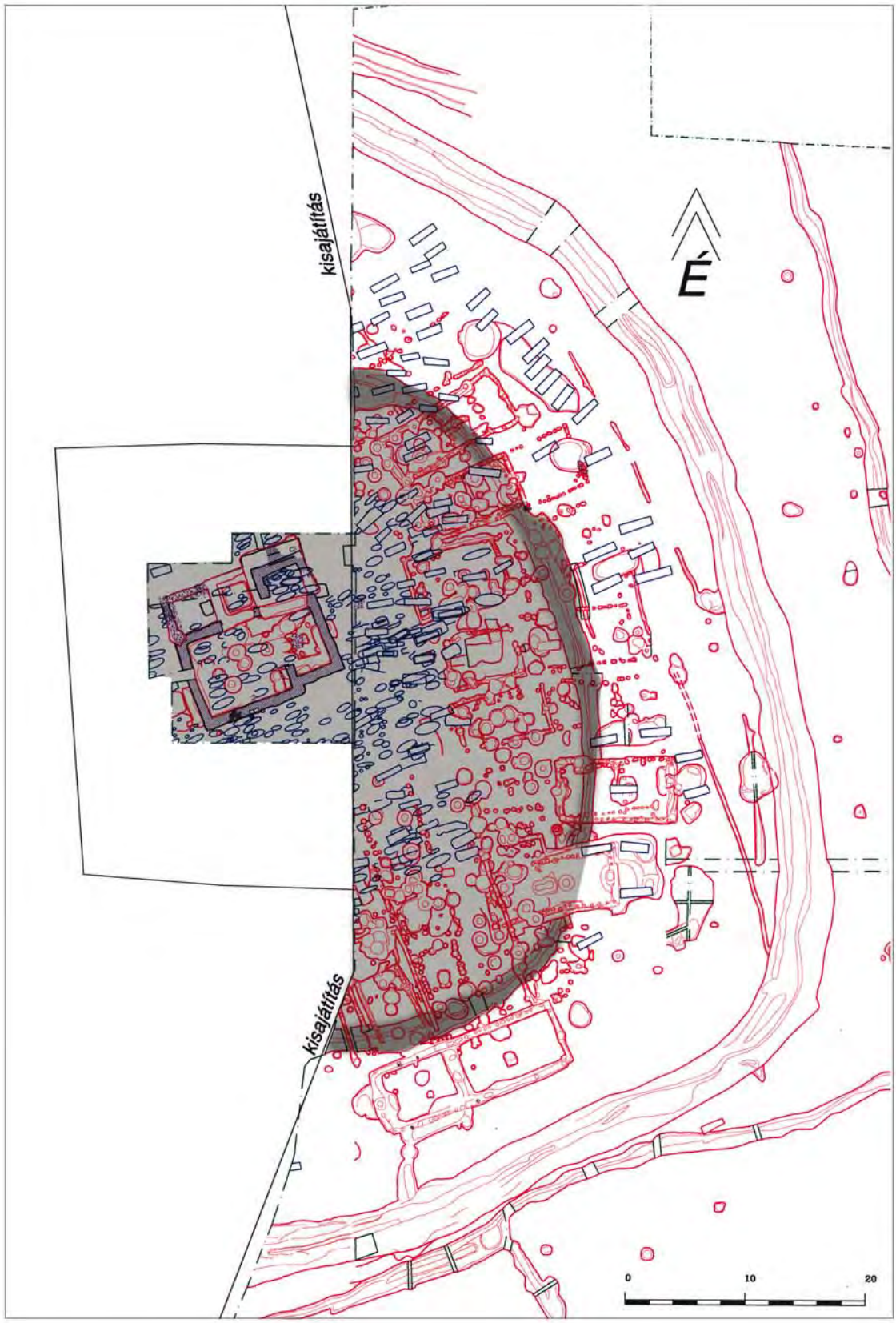
Fig. 2: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. 1: The medieval church on the map of the First Military Ordnance Survey; 2: Aerial photo of the medieval church and the graveyard made in 1994; 3: Bird's eye view of the excavation of the church area (photo by András Sófalvi, 2001)

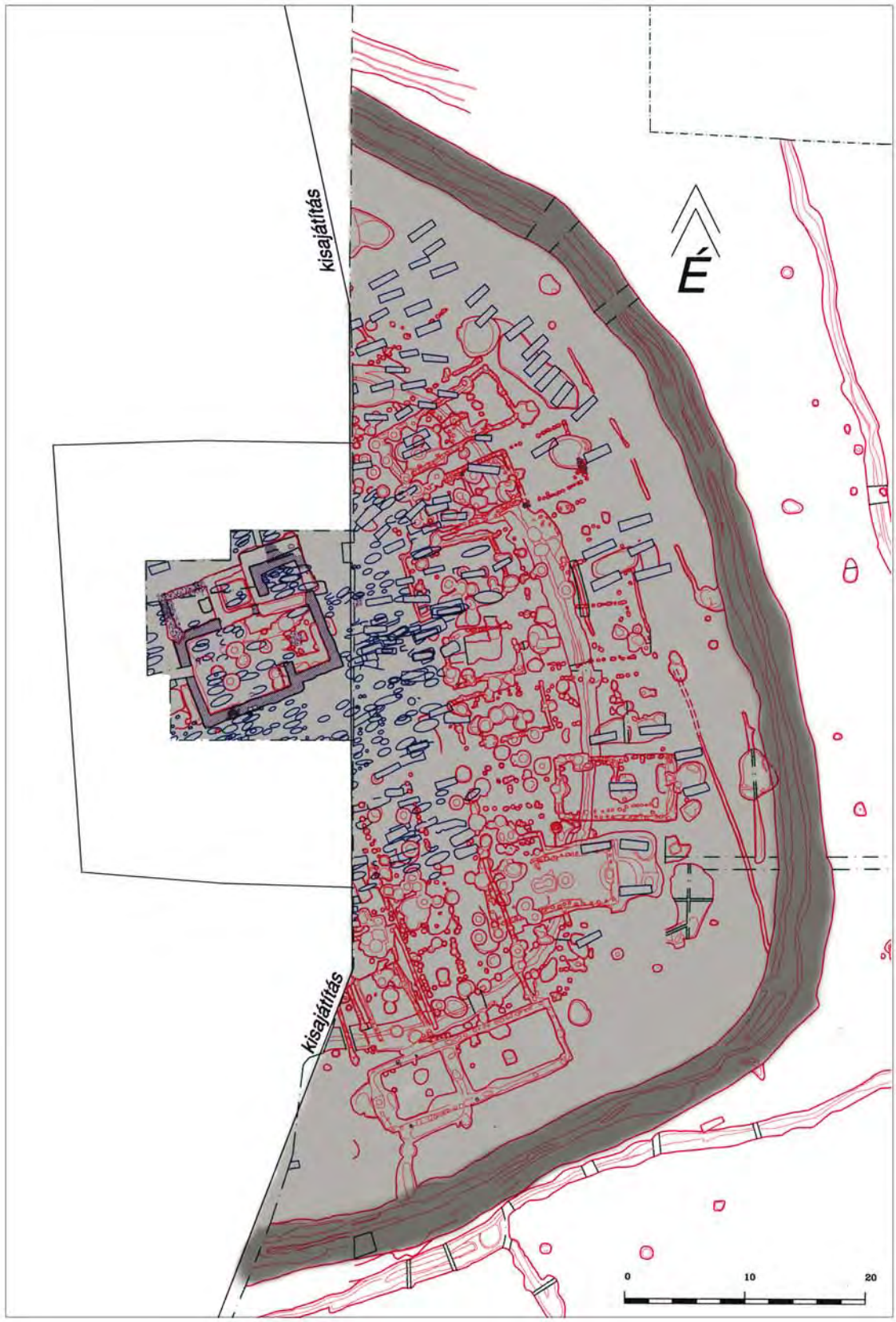
3. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. A templomkörzet geodéziai felmérése (Viemann Zsolt, 2002)
Fig. 3: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. Geodesic survey of the church area (Zsolt Viemann, 2002)

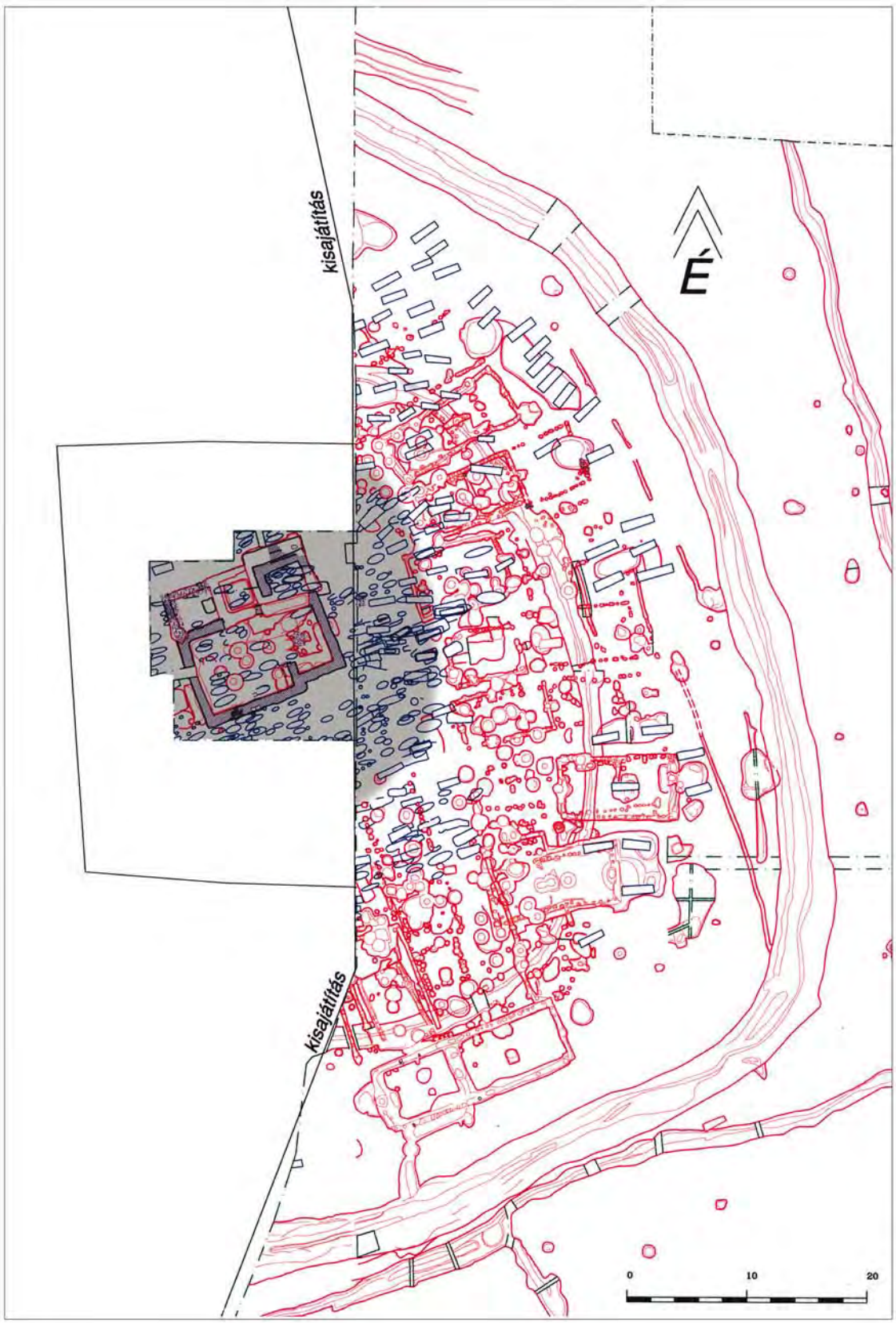
4. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. A középkori templom
Fig. 4: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. The medieval church

5. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. A 13. századi templom körüli temető és a cinterem
Fig. 5: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. The 13th century graveyard and the area around the church

6. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. Az erődítés területe
Fig. 6: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. The area of the stronghold

7. kép: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. Késő középkori temetkezések a temetőn belül
Fig. 7: Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő. Late medieval graves in the graveyard